

તામે જમરોદ્ધ યતીમ પહેરાખા ૧૫૧૫ ૬

દિ બા એ.

હમારી સને ૧૮૮૧ ના સાલની યુરોપ તરફની મુસાફરીની વિગતો એક પુસ્તકનાં આકરમાં હમારા મિત્રો તથા સગાંવાહાલાંઓની ભલામણથી તેઓમાં વેહેંચવા છપાવી બાહાર પાડી હતી તે વાંચવાની ઉળટ લોકોમાં વધારે થવાથી હમારી પર છપાવેલાં પુસ્તકો કરતાં વધારે માગણી આવી, તેથી હમેને તે પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ એક વરસની અંદર કહાડવી પડી હતી. એ ઉપરથી હમેને લાગે છે કે આપણા લોકોને એવી મુસાફરીની વિગતો વાંચવા તથા જાણવાનો શોખ વધારે છે. તેથીજ હમે સને ૧૮૮૭ માં આપણી માહારાણી વિક્ટોરિયાની જુબીલી ટાંકણે ઇંગ્લેંડ ગયા ત્યારે હમે આગળ નહીં જોયલા દેશોની મુલાકાતો જતી તથા પાછા ફરતી વખતે લીધી હતી તેની વિગતો પણ હમારી આગળી યુરોપની મુસાફરીના પુસ્તકના એક વધારા દાખલ છપાવી હમારા મિત્રો તથા સગાઓમાં વેહેંચવાને દરશત ધાર્યું છે. હમે આગળાં પુસ્તકમાં લખ્યું છે તેમ આએ પુસ્તકખી કાંઈ હમારી ચતુરાઈ બતાવવાના હેતુથી છપાવ્યું નથી, પણ હમારા મિત્રો તથા સગાંવાહાલાઓમાં વેહેંચવા સારૂ છપાવ્યું છે કે તેઓને આ દુનિયાની જાત-જાતની વસ્તી તથા તેઓની રીતભાતો તથા ખુદરતની મોહોટાઈનો કાંઈ ભાંશ આવે તથા બીજા સાહેબોને તે જોવાનો શોખ ઉત્પન્ન થાય. એમાની વિગતો આગળ માફક ગાઈડ બુકસો તથા લોમિયાઓ રાખ્યા હતા તેમનાથી તથા ઈમારતોના રખેવાલો પાસેથી હમે ઉતારી લીધી છે. તેથી તેમાં કાંઈ ભુલ માલમ પડે તો વાંચનારા સાહેબોએ દરગુજર કરવી.

અનુક્રમણિકા.

—૧૪૭૩૬૨૬૭૫—

સંદે.

મુખ્યધથી એડન	૧
એડનતું બંદર	૩
સુએઝની નેહેર	૫
માલટા	૭
કેપુચીન દેવળ	૧૧
સેન્ટ જાનતું દેવળ	૧૩
ગવર્નરતું રેહેઠાણુ	૧૫
આલજીયર્સ—ટ્યુનીસ	૧૭
જાલાલપુરનો કીલો	૧૯

રૂપેન અને પૌરદુગલ.

મલાગા	૨૩
મલાગાતું મોટું ખ્રિસ્તી દેવળ			૨૬
એન્ડે લુશીઆથી એનેડા	૨૯
એનેડા	૩૦
અલહામખા મેહેલ	૩૧
મેહેલનો દેખાવ	૩૨
આલહમખાના ઝોરડા	૩૩
હમામખાના	૩૪
શેહેરતું દેવળ	૩૬
ચીત્રો તથા પુતળાં	૩૭
કોર્ટ હાઉસ	૪૦
જપસી લોકો	૪૨

કોરડોવા	૪૩
ધરો અને મહોલાતું વર્ણન	૪૪
કોરડોવાતુ દેવળ	૪૫
ઝીકા મસજીદ	૪૬
એક ગંજવર કોરાન..	૪૮
જોવાલાયક ભાગો	૪૯
હમારી ઉપર થએલો હુમલો	૫૨
કોરડોવા શહેરનો ટુંક સાર	૫૩
સેવીલ	૫૪
સેવીલતું દેવળ	૫૫
સેન્ટ ફ્રાન્સિસનાં મુઠું	૫૬
જોવાલાયક ચીત્રો	૫૭
૩૫૦૦ ક્ષણસ	૫૮
દેવલનો મીનારો	૫૯
જીપસી લોકનો નાચ...	૬૦
લા કારીદાદા આસપીટલ	૬૧
આલકાઝારનો મેહેલ	૬૨
સેન તેલ્મો મેહેલ	૬૪
બીડી તથા તપકીરતું કારખાતું	૬૫
સેવીલથી લીસબન	૬૮
મિડ્રીડ	૮૭
ગોધા લડવાની જગ્યા...	૮૮
લડાઈતું વર્ણન	૯૧
તીરંદાજી	૯૩
એસકોરીયલનો મેહેલ	૯૬
ચેમ્પલમાંતું વેકર	૯૯
મેડ્રીડનો પબલીક બાગ	૧૦૧
સ્પેનીયર્ડોતું જીતન	૧૦૪

સફે

સેનસીબેસીટીઅન તથા બીલબોઆ શેહેરનો દેખાવ...	...	૧૦૬
મેડ્રીડથી પેરીસ	૧૦૭
લીસબન	૬૮
પાદશાહોને દાટવાનું દેવળ	૬૯
સેન્ટ રોકનું દેવળ	૭૧
દેવળમાં જોવાલાયક ચીજો	૭૨
સેન્ટ જોસેફનું પુતલું	૭૬
શેહેરનો દેખાવ	૭૮
વાઈન દારૂ...	૮૦
લીસબન શેહેરની તવારીખ	૮૨
શીનતરાની હવા ખાવાની જગા	૮૩
લીસબનથી મેડ્રીડ	૮૫

ફ્રાન્સ.

પેરીસ	૨૨૧
નેશનલ “ ફ્રેટ ”ની ધામધુમ	૨૨૨
લશ્કરની “ માર્ચ પાર્ટ ”	૨૨૩
પેરીસની રૌશની	૨૨૭
નાટકશાળાઓ	૨૨૮
લુવર મેહેલનું મ્યુઝીયમ	૨૨૯
પેરીસના દેવળો	૨૩૦
ભરતકામ બનાવવાનું કારખાનું	૨૩૧
વરસેલીસના મેહેલમા ધામધુમ	૨૩૨
ફ્રાન્સનો પાદશાહી મેહેલ	૨૩૩
જોવાલાયક જગ્યાઓ	૨૩૪
પેરીસથી લંડન	૨૩૭

ગરેટ ગરીટન.

લંડન	૧૦૮
પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સની લેવી	૧૦૯
કીયુ ગારડન્સનો દેખાવ	૧૧૦
લંડન શેહેરના દેખાવો	૧૧૧
એકવેરંચમની જગાપર ગમતનો દેખાવ...			૧૧૨
લસ્કરી ક્વાયદ (માહારાણીની સાલગરીની)			૧૧૩
મેડમ ટુસાનો પુતલાઓનો સંગ્રહ	૧૧૫
લંડનમાં હોટેલો	૧૧૧
એસકોટની સરત	૧૧૨
હાઇડ પાર્ક	૧૧૩
વાલનટીઅરશોની ક્વાયદ	૧૧૫
એક ધણું જીયું માણસ	૧૧૭
ક્રિમેસનોની સભા	૧૧૭
“ ટેમ્સીસ એમ્બેક્રેમેંટ ”	૧૧૮
“ પાર્લામેંટ હાઉસ ”માં “ કોમનસો ”ની સભા	૧૧૯
“ નેશનલ ગેલેરી ” છબીઓનો સંગ્રહ	૧૨૦
નોર્થપ્લુક કલબનો મેલાવડો	૧૨૩
નદીમાં કીધેલી સેહેલ	૧૨૪
કેમબ્રીડજ યુનિવરસીટી	૧૨૫
દેશી પોશાકને મલતું માન	૧૨૮
વેસ્ટ મીનીસ્ટરએબી-શુકર ગુજરીની ક્રિયા			૧૨૦
જુબીલીની ધામધુમ...	૧૨૨
જુબીલીનો દીવસ—દેવળમાંની ક્રિયા	૧૨૫
બંદગીની ક્રિયા	૧૨૬
લંડનમાં રોશની	૧૨૭
રાણીની સ્વારી	૧૨૮
માહારાણીની “ ગારડન પાર્ટી ”	૧૨૯

“ વાઈલ્ડ વેસ્ટ શો ”	૧૮૫
લશ્કરી કવાયદ	૧૮૧
ધમધીરીયલ ઈનસ્ટીટ્યુટ	૧૮૪
ધી ડ્યુક ઓવ બેડફર્ડની મેમાનદારી	૧૮૬
વેા બર્ન એબી	૧૮૯
સર મોનીયર વીલ્યમસની મુલાકાત	૨૦૨
હેરો તથા ઈટન સ્કુલો વચ્ચે “ ક્રિકેટ મેચ ”	૨૦૩
આલડરશોટ ખાતે લશ્કરી કવાયદ	૨૦૪
વેાકીંગ—જરતોસ્તીઓને દાટવાની જગ્યા	૨૦૯
વીલીયમ વીહીટલીની ગંજવર દુકાન	૨૧૨
નોર્થપ્લુક કલબની પાર્ટી	૨૧૩
ક્રિસ્ટલ પેલેસ	૨૩૮
આલબર્ટ પેલેસ	૨૪૦
મનવારોની કવાયદ	૨૪૧
ઉથસા ફેનસીંગટન મ્યુઝીયમ	૨૪૫
લંડનનું એક હોટેલ	૨૪૯
ન્યુ કાસ્ટલ ઓન ટાઈન	૧૧૬
બેવાલાયક ઇમારત	૧૧૭
ગનજવર તોપો	૧૧૮
બ્યુબીલી એકઝીબીશન	૧૨૦
એડીનબરો	૧૨૫
મોનસમેગ ટાપ	૧૨૬
મીનના પુતલાંનું એકઝીબીશન	૧૨૭
એડીનબરોથી મુસાફરી	૧૨૮
ગ્લાસગો	૧૨૯
હેલનબરો	૧૩૦
આગગાડીમાં વીજલીની રેશણી	૧૩૧
ટનલોમાં વીજલીની ગોઠવણ	૧૩૧

					સક્રિ.
કરકાલડા	૧૩૩
કોલસાની ખાન	૧૩૪
લીવરપુલ	૧૩૬
બ્રુખીલી એકઝીબીશન	૧૩૭
એકઝીબીશનની ઈમારત	૧૩૮
એકઝીબીશનમાં જોવાની ગીતો	૧૩૯
જ્યોરજીસ હોલ	૧૪૧
મેનચેસ્ટર	૧૪૨
એકઝીબીશનની ઈમારત	૧૪૩
કાપડની બનાવટ	૧૪૪
વીહટસન-ટાઈડનો તેહેવાર	૧૪૭
આતસખાજી	૧૪૯
સાઉથ પોર્ટ હાવા ખાવાની જગ્યા	૧૪૯
બોલરન	૧૪૭

આયરલેન્ડ.

ડોલનગેરીફ	૨૫૨
આયરલેન્ડનાં સરોવરો	૨૫૩
કોર્ક શહેર	૨૫૪

યુરોપથી અમેરિકા.

આટલાન્ટીક મહાસાગર	૨૫૫
દરિયામાં મુસાફરી	૨૫૭
ગલ્ફ સ્ટ્રીમ	૨૫૯
અમેરિકનો	૨૬૧

અમેરિકા.

ન્યુયોર્ક	૨૬૨
સ્વતંત્રતાનું પુતલું	૨૬૩

સફે.

દુન્યામાં સૌથી મોટો બુલતો પુલ	૨૬૪
એક પારસી રીપબલીકન	૨૬૬
હોટેલોની વીગત	૨૬૭
બે રીડબલ્ડ આર્'	૨૬૮
સેનટલ પાર્ક	૨૭૦
એલીવેટેડ રેલ્વે	૨૭૧
મ્યુઝીયમ	૨૭૩
સ્ટેટન આયલડ	૨૭૫
ન્યુયોર્ક શેહેરનું વર્ણન	૨૭૭
બુલતા પુલનું વર્ણન	૨૮૧
લાઈફ ઈનશ્યુરન્સ કંપનીની હાશીસ	૨૮૭
આગથી નહીં બળે એવો ઓરડો	૨૮૮
અન્નયમ જેવી તીજોરી	૨૮૯
મ્યુચ્યુઅલ લાઈફ ઈનશ્યુરન્સ કંપનીની સંજેભરમરની ઈમારત.				૨૯૦
સરકારી તીજોરીની ઈમારત	૨૯૧
કસ્ટમ હાઉસવાલી ઈમારત	૨૯૨
સ્ટોક એક્ષચેન્જ	૨૯૩
પોસ્ટ આશીસની ઈમારત	૨૯૪
અમેરિકાની દુકાનો...	૨૯૫
હાથીના આકારનું ઘેર	૨૯૬
હડસન નદીની શીનરી	૨૯૭
કોટન અને હેવરસ્ટન બે	૨૯૯
આલબેની	૩૦૧
આગગાડીમાં સગવડ...	૩૦૬
નાયગરા	૩૦૩
નાયગરાનો ધોધવો	૩૦૪
મોટા વટોલીયાવાલી જગ્યા	૩૦૫

					સફે.
હોસ થું ફેલ	૩૦૭
ધી થ્રી સીસ્ટર્સ આયલંડ	૩૦૯
સેન્ટ લોરેન્સ નદીની શીનરી	૩૧૧
લોંગ સોલ્ટના રોહો (Rapas)	૩૧૩
મોન્ટ્રીયાલ (કેનેદા)	૩૧૫
નોત્રડેમ નામનું દેવળ	૩૧૬
જેસુઈટનું દેવળ	૩૧૭
મોન્ટ્રીયાલ નામ શા ઉપરથી પડ્યું	૩૧૮
કારનીવેલ નામનો તેહેવાર	૩૧૯
લેક શેમપ્લેની શીનરી	૩૨૦
રોબરસીસ સ્લાર્ઈડ નામનો પાલાડ	૩૨૨
સ્ટીમરમાં ગમત	૩૨૩
સારાટોગા	૩૨૪
હોટેલની રચના	૩૨૫
કોનગ્રેસ પાર્ક	૩૨૬
લુડલોન	૩૨૭
ગેસર સ્પ્રીંગનો ઝરો...	૩૨૮
બ્રોડવેનો મોહોલો	૩૨૯
બોસ્ટન	—	૩૩૦
ધણીવાર થતા અકસ્માતો	૩૩૧
બોસ્ટનની જોવાલાયક જગ્યાઓ	૩૩૨
બોસ્ટન મ્યુઝીયમ	૩૩૩
વોશીંગટનનું પુતળું	૩૩૫
ઇંગલીશ હાર્ઈ એંડ લેટીન સ્કુલ	૩૩૬
માંગિટ ઓબર્ન નામનું ઘોરસ્થાન	૩૩૭
બોસ્ટન શેહેરનું વર્ણન	૩૩૮

સંકે.

સૌથી સરસ નદીની સ્ટીમર	૩૩૯
દરીયામાં મુસાફરી	૩૪૦
ફીલાડેલફીયા	૩૪૫
જોન વોનમેકરની દુકાન	૩૪૬
નવાઈ જેવી જાહેર ખખરો	૩૪૭
દુન્યામાં સૌથી મોટો પાર્ક	૩૪૮
મ્યુઝીયમ	૩૪૯
નવો સીટી હાલ	૩૫૦
મોહોલા અને ઘરોનાં નંબર	૩૫૨
નવાઈ જેવી ગાડીઓ	૩૫૩
વોશીંગટન...	૩૫૫
કુપીટાલ નામનો મહેલ	૩૫૬
સલા ભરવાનો ઓરડો	૩૫૭
એક સોનેરી ઓરડો...	૩૫૮
વોશીંગટન સ્થંભ	૩૫૯
તીજેરી ખાતાંની ઈમારત	૩૬૦
પેટ'ટ આરીસ	૩૬૧
આગગાડીમાં મુસાફરી	૩૬૩
કેનતકી	૩૬૪
કેનતકીના મેમથ કેવસ	૩૬૫
ગુફામાં વાશીંગટનનું પુતળું	૩૬૬
ગુફામાં પરીયાનું રહેઠાણ	૩૬૭
“હોંગા માણસનું દુઃખ”	૩૬૯
“આ તો જોવાનું ભારી પર્યુ”	૩૭૧
ચીકાગો	૩૭૩
યુનિયન સ્ટોક્ચાર્ડ	૩૭૪

જનવરો કાપવાની સકાઈ	.				૩૭૧
જનાવરો કાપવાનું કારખાનું					૩૭૨
ઝોડે ઝોવ ટ્રેડની ઈમારત					૩૭૮
શેહેરનું વર્ણન			૩૭૯
ચીકાગોથી આગલ	...				૩૮૨
ડેનવર શેહેર		૩૮૫
મોનીટો—ખુદરતી ઝરા		૩૮૬
દેવતાઓની વાડી		૩૮૭
વાડીમાં જોવાલાયક ચીજો					૩૮૮
ગ્રાંડ કેવર્ન નામનો જોર		૩૯૦
ગોક્ષામા જોવાલાયક ચીજો	૩૯૧
મોનીટોથી આગળ	૩૯૩
મારશલ પાસ	૩૯૪
ખુદરતી દેખાવો	૩૯૫
સોલ્ટ—લેકસીટી		૩૯૭
શેહેરનું વર્ણન	૩૯૮
“ રોઝ ખુશ ” નામનો બાગ		૩૯૮
મોરમનસ લોકોનું દેવળ	૩૯૯
દેવળના શોભીતા ભાગો	૪૦૦
મોરમન પંથ	૪૦૧
મોરમન પંથની નવાઈ	૪૦૨
લેકપાર્ક	૪૦૩
રીનો	૪૦૪
અમેરીકાના જંગલીઓ	૪૦૫
રીનોથી વરજનિયા સીટી	૪૦૫
વરજનિયા સીટી	૪૦૬

સફ.

મી૦ મેકીની સોનાં રૂપાંની ખાણો	૪૦૭
સોનુ રૂપુ જુદું પાડવાની રીત	...	,	..	૪૦૮
સોનુ રૂપુ પારખવાની રીત	૪૧૦
ખાણમાં માણસોને મલતો લવાજમ	૪૧૧
મુદ્રો ટનલ કંપની	૪૧૨
વરજનિયાથી રીતો	૪૧૩
રીતોથી સેક્રેમેન્ટો	૪૧૩
ટરનર સરોવર	૪૧૪
સેટ ફાનસીસકો	૪૧૫
જમીનની રોપણી	૪૧૫
દરાખતો દારૂ	૪૧૫
પેલેસ હોટેલ	૪૧૬
હોટેલનું વર્ણન	૪૧૬
મોંટ ગોમરી તથા મારકેટ સ્ટ્રીટ	૪૧૭
મોહોલાઓનું વર્ણન	૪૧૭
ગોલડન ગેટ પાર્ક	૪૧૮
છેલા પ્રેસીડન્ટ ગાર્ડીયનનું ચુતડું	૪૧૮
ખાટકીઓનું સરખસ	૪૧૮
અમેરિકામાં ચીનાઓ	૪૧૯
ચીનાઓની તાલ તલાવટ	૪૧૯
ચીનાઇ શેહેર...	૪૨૦
કેલીફોર્નિયા સ્ટ્રીટ	૪૨૦
“વેસ્ટર્ન ગ્રેન અને સ્ટોક એક્ષચેન્જ”	૪૨૧
એક નવાઇ જેવો સટો	૪૨૧
હાવર્ડ ગારડનસ	૪૨૨
મુવેલા અને જીવતાં જનવરોનો સંગ્રહ...	૪૨૨
પ્રદરતના ઢંગના નમુનાઓ	૪૨૨

ચીનાઇ શેહેરનું વર્ણન	૪૨૩
ચીનાઓનો અભયળ જેવો ઇનસાફ	૪૨૩
હો-વોંગ મંડલીને લગતું દેવળ	૪૨૪
કુવાન ટાઇનુ દેવળ	૪૨૫
ચીનાઓનું ઘોરસ્તાન	૪૨૫
ટુ લેટ ફેનું દેવળ	૪૨૬
અમેરીકામાં ચીનાઈ દેવળ અને અશીમ પાનું	૪૨૭
ચીનાઓનું ફીમેશનનું દેવળ	૪૨૮
ખંધાઇથી રમાતા જુગારો	૪૨૮
ચીનાઇ નાટકશાળા	૪૨૯
ચીનાઇ રેસ્ટરાં	૪૩૦
નજીસાતનો નમુનો	૪૩૧
જનવરોનું પ્રદરશણ	૪૩૧
કુમાનથી ચાલતા ધોડાઓની સરત	૪૩૨
ધઉ'નો સડો	૪૩૩
સીલ જાતની માછલીઓ	૪૩૩
કલીફ હાબિસ નામની ટેકડી	૪૩૩
મીકેનીકસનું એકઝીબીશન	૪૩૪
ખેતીવાડીને લગતાં હથીયારોનો સંગ્રહ	૪૩૪
કેલીફોરનિયાની ફરટ.	૪૩૫
અઠી શીટ લાંબા મુળા અને ત્રણ શીટ લાંબા કારેલા	૪૩૫
“આલકાઝાર ઠીયેટર”	૪૩૬
યુનાઈટેડસ્ટેટ્સનો હેવાલ	૪૩૬
અમેરિકાનું રાજ ખંધણ	૪૩૭
અમેરિકાનું રહેવાસી દાખલ ક્યારે ગણાય?	૪૩૮
સરકારનું કરજ	૪૪૦
અમેરિકાનો વેપાર	૪૪૧

સફે.

સોના રૂપાની ખાણો...	૪૪૨
અમેરિકનોની ચાલચલણ	૪૪૩
આંધલો ઈનસાફ	૪૪૪
આધરીશો અને જરમનો	૪૪૫
અમેરિકન લસ્કર	૪૪૭
સરકારી આવક	૪૪૮
અમેરિકન કેમ વધ્યું છે !	૪૪૯
આટાની મીલો	૪૫૦
અમેરીકા છોડ્યું	૪૫૧
સોનેરી દરવાજો	૪૫૧

અમેરીકાથી બાજાન.

ચીનાઓ માટે સ્ટીમરપર સગવડ	૪૫૨
જુદી જુદી લોનજીટ્યુડમાં વખતનો ફરક	૪૫૩
“તોફાનો બે”	૪૫૫
દરીયામાં મગરમચ્છો	૪૫૬
ખોટવાલાઓની કાહાણી	૪૫૭

બાજાન.

ચોકોહામા	૪૫૭
જીનરીક્ષા નામની ગાડી	૪૫૮
જાત જાતની ચંપલો	૪૫૯
ચોકોહામા શેહરનું વર્ણન	૪૫૯
ધર ખાંધવાની સફાઈ	૪૬૦
જેપાનીશ પોશાક	૪૬૧
જાપાનીશોની વસ્તી	૪૬૨
પોશાકની બાબતમાં યુરોપયનોની નકલ...	૪૬૩
ગામોમા દરવાની પાસપોર્ત	૪૬૩

મફ.

દુકાનદારોની તાજીમ તવાજો	.	૪૬૪
જપાનીશ રીતભાત	...	૪૬૫
જપાનીશ બનાવતો...	...	૪૬૫
જપાનીશ ભરતકામ	૪૬૬
દુકાનોનું વર્ણન	૪૬૬
જપાનીશ ઘરો	૪૬૭
પાંચ શીટ લાખી પૂછડીવાલા મરવાગો .	..	૪૬૭
જપાનીશ નાટકો	૪૬૮
પાણીનું બાંધકામ	૪૬૯
હમામખાના	૪૭૦
ઉતસોનોમીયા	૪૭૧
પુજ્યામાંતો પાહાડ	૪૭૧
જપાનીસ હોટલ	૪૭૧
હોટલમાં કરી આપેલી સગવડ	૪૭૨
ઉતસોનોમીયાથી નીકો	૪૭૩
નીકો	૪૭૩
લાકડાંના કાગળ	૪૭૩
સુઝુકીયા નામનું ટી હાઉસ	૪૭૪
લેકરવેરનાં પૂલનું વર્ણન	૪૭૪
નીકોનો વાટરફાલ	૪૭૫
નીકોનાં વખણાયલાં દેહેરાં	૪૭૬
દેહેરાંનું વર્ણન	૪૭૬
જપાનીસોનું ભણતર	૪૭૭
જપાનનો ધરમ	૪૭૮
બ્રોન્ઝ ધાતુનો અખન થાંભલો	૪૭૮
ઈઆસુ નામનું દેહેરું	૪૭૯
ગો-જો-ન-થોનો મીનારો	૪૭૯

સફે.

દેહેરાનું વર્ણન	૪૮૦
બે પગનો સાંપ	૪૮૧
દેહેરામાં જોવાલાયક ચીજો	૪૮૨
દેવાલપર ઝાડ તથા પક્ષીની તરાંહ	૪૮૨
“હીદરીજન ગોરો” નામનો કારીગર	૪૮૩
આ કારીગરની ટુંક તવારીખ	૪૮૩
ખીલાડીનું પુતલું	૪૮૩
મીઝાનું દેહેરું	૪૮૪
જપાનીશોની રીતભાતો	૪૮૫
નીકો નામ શા ઉપરથી પડ્યું	૪૮૫
જપાનીશ ચોરતો...	૪૮૬
જપાનીશ લોકોનો સ્વભાવ	૪૮૭
તોકીઓ	૪૮૮
શેહેરનું વર્ણન	૪૮૮
શેહેરનો કીલો	૪૮૮
સીબા નામની જગ્યા	૪૮૯
નકશીના દરવાજા	૪૯૦
ચોહગનની ઘોર	૪૯૧
“શીબા જોજોજી” નું દેહેરું...	૪૯૧
બાર શીટ લાંબી પૂછડીવાલા મરઘાનું સંગ્રહસ્થાન...	૪૯૧
દુન્યામાં સૌથી મોટાં કરચલાં	૪૯૨
દેહેરાં સાફ ઘેરો લીધેલી “આસાકીયા” નામની જગ્યા	૪૯૨
આસાકીયાનું દેહેરું...	૪૯૩
એક જોર આપનારી દેવી	૪૯૩
નાટકશાલા	૪૯૪
શેહેરમાં રાશણી	૪૯૫
ખાણી સીપવાની નવી રીત	૪૯૫

મરે.

સુધરેલા લોકનો પોશાક	૪૮૫
માહીખાસ		૪૮૭
પાણીના સાંપો	૪૮૭
જાપાનીસો કેમ રાધે છે ?	૪૮૭
હોટલમાં ખાતું	.	.		૪૮૮
જાપાનીસ પોશાક	.			૪૮૮
જાપાનીસોની લખવાની સાહી				૪૮૮
ઈકાવો	.	.		૫૦૦
જાપાનીસ મુડકું	...			૪૮૬
મુડકું દાટવાની રીત				૪૮૬
ઈકાવોનો દેખાવ	.	.		૫૦૦
ગરમ પાણીના ઝરા...		૫૦૧
ગંધકના પાણીના ઝરા				૫૦૧
“ઈચ્છી ગઈયામાં” નો પાહાડ				૫૦૨
રેશમના કીડાના “કુકુનસો”				૫૦૨
રેશમના કીડા	.		..	૫૦૨
રેશમ કહાડવાની વીગત				૫૦૩
“તાકાસાકી” નું સ્ટેશન	.			૫૦૩
ગામતું વર્ણન	.			૫૦૪
કુળ્યામાંનું સ્ટેશન	.	.		૫૦૪
દાખતસ નામનું પુતળું	૫૦૪
પુતળાંતું વર્ણન	.	.		૫૦૫
કામા કુરાતું દેહેર	૫૦૫
મ્યુઝીયમ	.			૫૦૬
કુળ્યામાંનો પાહાડ				૫૦૬
“ઇનોસીમા” ટાપુ	.			૫૦૬
“ઉલ્લ”	૫૦૭

સફે.

જાપાનીસ મીલ	૫૦૭
જાપાનનો રૂ	૫૦૮
સ્ટીમરમાં મુસાફરી...		૫૦૮
“કોબી”	.	.	.	૫૦૯
“હીઓગો”નું હોટેલ		.		૫૦૯
પાણીનો ઘોઘ		૫૦૯
ઓસાકા	.	.	.	૫૦૯
જાતજાતનાં કારખાના				૫૧૦
શેહેરનો કીલ્લો	૫૧૦
શેહેરનું વર્ણન	૫૧૧
જાપાન દેશની જમીન	૫૧૧
રૂ કાંતવાની મીલ		૫૩૩
ખીલોરકામ બનાવવાનું કારખાનું				૫૩૪
ઝાડપાન વેચનારનો બાગ	૫૩૪
હાથચાલાકીના ખેલો	.	.	.	૫૩૫
ઓસાકાથી કોબી	૫૩૬
કીઓતો	૫૧૧
યાચ્ચામીનું હોટેલ	૫૧૨
ખીવાનો સરેવર	૫૧૨
એશીયાનું ગામડું	.	.	.	૫૧૨
કાર્ટ સાકીનાં નામની જગ્યા		.		૫૧૩
પાછન જાતનું ઝાડ	.		.	૫૧૩
“એશિયામાં”નું ગામ	.			૫૧૩
સામન ટ્રાઉટની માછલી	૫૧૫
કીઓતોનું બજાર		.		૫૧૬
દુકાનોમાં રેશણી	.		..	૫૧૬
નાટકશાળાઓ	૫૧૬

એક જપાનીશ ક્રિયા	૫૧૭
રસ્તામા ભીડ	૫૧૭
યાદગારીનો પથર	૫૧૮
સીટો ધર્મના પાદરીઓનું વર્ણન	૫૧૮
ક્રીયાને વખત સાંમેલ થયલાંઓનો પોગાક	૫૧૯
પ્રીન્સને મલેલું માન	૫૨૦
ભણતરની ક્રિયા	૫૨૦
રીજમીટનું વાગ્યુ	૫૨૧
જપાનીશ નાચ . . .	૫૨૨
ઝોરતોનો નાચ	૫૨૩
થોડાની સરત	૫૨૪
આતશબાજી . . .	૫૨૫
કામચામા નામની જગ્યા	૫૨૬
પાણીના રોલ	૫૨૬
પાણીનું બેર . . .	૫૨૭
“આફ્રાસીઆમાં” નામનો કીનારો . . .	૫૨૮
“સાનજી” સાનજેનદો” નામનું દેદેર . . .	૫૨૮
કાનની ઘેર	૫૨૯
“કીન કોસેનસોખી” ની દુકાન . . .	૫૨૯
કલોઝોની વર્ક	૫૨૯
જેપાનીસ કસરત	૫૩૧
જેપાનીસ નાટક	૫૩૧
જપાનને લગતી થોડી વીગતો	૫૩૬
એક નવાઇ જેવો રેવાજ	૫૩૯
ભડીયારખાનાં	૫૩૯
કામદાર માણસોનો લવાજમ . . .	૫૪૦
સ્ટીમરમાં મુસાફરી... ..	૫૪૧
“અરે શું સરસ દેખાવ છે !”	૫૪૨

સંદે

માણસના મોઢાંના આકારતુ કરચલું	૫૩૩
નાગાસાકી—શેહેરતું બાઈ	૫૪૪
બારાંનો દેખાવ	૫૪૪
બ્રોન્ઝના ઘોડાવાલું દેહેરું	૫૪૫
શેહેરતું વર્ણન	૫૪૫
ટાપોની સલામતી	૫૪૬
નાગાસાકીયા શેહેંગાહી	૫૪૬

ચીન.

શેહેંગાહી	૫૪૭
જરથોસ્તી સાહેબોની પેહેડી	૫૪૭
પારસીઓની વસ્તી	૫૪૮
જરથોસ્તીઓનું ધર્મનું મકાન	૫૪૮
જરથોસ્તીઓને દાટવાની જગ્યા	૫૪૯
અશીમનો વેપાર	૫૪૯
પરપોટાવાલો કુવો	૫૫૦
ચીનાઓને દાટવાની જગ્યા	૫૫૦
ચીનાઈ કારખાનાઓનું અધેર	૫૫૧
શેહેંગાહી વોટરવર્ક્સ	૫૫૨
સરકારનો હુકમ	૫૫૨
ચીનાઈ પાયદસ્ત	૫૫૩
ચીનાઓની મગફળી	૫૫૩
પાયદસ્તે જનારાઓનો પોશાક	૫૫૩
ચીનાઈ રવાનને માન	૫૫૪
ચીનાઈ રસ્તા	૫૫૫
રસ્તામાં અડચણ	૫૫૫
ચીનાઈ દુકાનો	૫૫૬
“એ તો ઈડાં પાકાં થયલાં છે.”	૫૫૬

સક્ર.

ચીનાઈ પોશાક	૫૫૬
ઝારતોનાં ધગેણા	૫૫૭
અમોએ જ્યેષ્ઠ એક ઘેર	૫૫૭
ચીનાઈ પેગોડાઓ	૫૫૮
બોટમાં મેજ્યાની	૫૫૮
શેહેંગાહીતું સૌથી મોટું દેહેરૂ	૫૫૯
ચીનાઈ નાટક	૫૬૧
મોહોલામાં લાગેલી આગ	૫૬૨
આગ વખતે થતી લુચાઈ	૫૬૨
શેહેંગાહીથી હાંગકાંગ	૫૬૩
ઝારતોનો પોશાક	૫૬૪
પીલો દરીયો	૫૬૪

હાંગકાંગ

શેહેરનો દેખાવ	૫૬૬
જરથોસ્તીઓ સાથ મુલાકાત	૫૬૬
ચીનાઈ ઘેરનો દેખાવ ...	૫૬૭
પારસીઓની પાંચ પેહેડી ...	૫૬૭
ચીના વેપારીનું ઘર.	૫૬૭
કબુતરનાં ઈંડાં જોઈતું મોટું મોતી	૫૬૮
જરથોસ્તીઓનું ધર્મનું મકાન...	૫૬૮
બોવન રોડ	૫૬૯
હાંગકાંગનું બારું	૫૬૯
હાંગકાંગ શેહેરનું વર્ણન ..	૫૭૦
ચીનાઓને થતી સજા ..	૫૭૦
“પરદેશીઓને કેમ લૂટવા ?” ..	૫૭૧
કારખાનાઓ ...	૫૭૧
હાંગકાંગનો સીટી હાલ ...	૬૦૩

સંકે

ચેમખર આવ કામરસની આરીસ	૬૦૪
હાંગકાંગની વસ્તી	૬૦૪
વીકટોરીયા પીક	૬૦૪
પારસી ખેંડ સ્ટાંડ	૬૦૫
પારસીઓની સખાવતનો હેવાલ	૬૦૫
જુબીલીની ધામધૂમ...	૬૦૫
ચીનાઓનું રાણી જોગનું માનપત્ર	૬૦૫
ચીનાઓનું સરખસ...	૬૦૬
કદર ખીહામનો અજઘા	૬૦૬
તાબુતરોડી બનાવટો	૬૦૭
માછલીવાલાનું સરખસ	૬૦૮
શેહેરની રોશણીનો બહાર	૬૦૮
હુગર ઉપર રોશણી...	૬૦૮
ચીનાઓનું ફંડ	૬૧૧
રોપમેન્યુફેક્ટરી	૫૧૨
ખાંડ બનાવવાની ફેક્ટરી	૬૧૩
શેહેરનું વર્ણન	૬૧૪
મુડદાંઓ વીશે ચીનાઓમાં વેહેમ	૬૧૫
ચીન દેશનું વર્ણન...	૬૧૫
હાંગકાંગથી કનટાન...	૬૧૭
કનટાન	૫૭૨
દરીયામાં મુસાફરી	૫૭૨
વામપુનું ગામ	૫૭૨
રસ્તામાં મલેલા પેગોડાઓ	૫૭૩
ખોટોના બનાવેલા મોહોલા	૫૭૪
ખરાબ ચીનાઓ માટે ધટતા ઉપાય	૫૭૫
શેહેરના મોહોલાઓ...	૫૭૫
ખાધ ખોરાકની દુકાનો	૫૭૬

રેશમી કાપડીઆ ચાઈ કુવાની દુકાન ..	૫૭૭
મરણુની નીશાની દાખલ ટાંગેલુ કાણુસ	૫૭૭
પરચુટણુ સામાન વેચવાની દુકાન .	૫૭૮
ચીનાઓતું ઝવુન	૫૭૭
શામીન નામની પરદેશીઓને રેલવાનો જગા	૫૭૮
જોવાલાયક જગ્યાઓ	૫૮૧
શુવા—તોહના વેપારીઓના ગીતડને ખગતુ દેદર	૫૮૧
દેહરામાં જોવાલાયક ચીજો	૫૮૨
ગૂનેહગારોને ગરદન મારવાની જગ્યા .	૫૮૩
ગરદન મારનાર જલાદ	૫૮૩
ખાણીથી વખત દેખાડનારં મડીયાલ ..	૫૮૪
ભીખ માંગવાની નવી રીત . ..	૫૮૫
કુલનો પેગોડા .	૫૮૬
જુગારખાતું . ..	૫૮૬
જુગાર રમવાની રીત	૫૮૬
પાંચ છતતું દેહરં	૫૮૭
એ દેહરાં વીશે દંતકથા	૫૮૮
શેહેરની જોલ	૫૮૮
ખીલાડી તથા કુતરાંતું ગોસ	૫૮૯
સુકવેલાં ખતક	૫૯૦
ચીનાધ દુકાનો	૫૯૦
ચીનાઓનો ખાગ	૫૯૧
કુલની ખોટો	૫૯૨
ખોટોનો મોહોલો	૫૯૩
ચીનાઓની નજીસાતના નમુના	૫૯૪
કનતાન શેહેરતું વર્ણન	૫૯૫
કનતાનથી મકાઉ	૫૯૫
વોમપુતું ગામ	૫૯૬

સંકે.

પારસીઓતું ધરમતું મકાન	૫૯૬
મકાઉ	૫૯૭
પરાયાગરાંડીનો રસ્તો	૫૯૭
મકાઉની ધરમશાલા...	૫૯૭
૩—૬—સેન દરાસીસ્કોનો રસ્તો	૫૯૭
જરતોસ્તીઓને અવલ મંજલ પહોંચાડવાની જગ્યા	૫૯૭
પારસીઓની ઘોરો	૫૯૮
ગવરનરને મોજ કરવાનો ખાગ	૫૯૮
દેશમતું કારખાતું	૫૯૯
કુમ્મએન્સનો ખાગ	૫૯૯
કુમ્મએન્સ નામના કવીતું પૂતલું	૫૯૯
ફાનતાનજુગારખાતું...	૬૦૦
મકાઉમાં પોર્ટુગીઝો	૬૦૧
શેહેરતું વર્ણન	૬૦૧
કોઉલુન નામતું બંદર	૬૦૨
પારસીઓને દાટવાની જગ્યા	૬૦૩

કોચીન રાષ્ટ્રના.

સેગોન	૬૧૮
[સેગોનમાં જરથોસ્તીઓ	૬૧૮
શેહેરના માહલા અને ઘરો	૬૧૯
બોટાનીકલ ગારડન	૬૨૦
શેહેરતું વર્ણન...	૬૨૦
સેગોનના રેહવાસીઓ	૬૨૧

સ્ટ્રેટ સેતલમેન્ટ.

સાંગાપોર	૬૨૨
બોટાનીકલ ગારડન	૬૨૨

સદ્દિ.

દુરયાંત નામની ફરત	૬૨૩
એ ફરતનો ગુણ	૬૨૩
સીંગાપોરના કાચખાઓ	૬૨૪
વોટર વર્કસ	૬૨૪
શેહેરતું વર્ણન	૬૨૫

રીલોન

કેલેન્ડર	૬૨૬
મ્યુઝીયમ	૬૨૬
બરેકવોટર...	૬૨૭
પી. એન્ડ એ. કંપનીની સ્ટીમર પ્રીટેનિશ	૬૨૭
શેહેરતું વર્ણન	૬૨૮
ચાહતો પાઠ	૬૨૮
દરીયામાં મુસાફરી	૬૨૯
મુખ્યત્વે બાર	૬૨૯
મુસાફરીનો છેડો	૬૨૯

યૂરોપ, અમેરીકા, જાપાન અને ચીન.

ફરામજી દીનશાજી પીટીટની મુસાફરીની નોંધ.

મુંબઈથી ઉપડવું—એડન—સુએઝ—સુએઝની
નેહર—પોર્ટ સદંબદ.

તા. ૧૫મી એપ્રિલ ૧૮૮૭ ને વાર સુકરે અમો અમારા મીત્ર
ભાઈ પીરેન્જાહ મેરવાનજી જીજીભાઈ સાથે સ્ટીમર “નીઝામ”માં સાંજનાં
પાં કલાકે પાલવા બદર ઉપરથી મીત્ર મડળની મુખ્યારક્ષાદી વચ્ચે
ઉપડ્યા હતા. એ સ્ટીમર પી. એન્ડ એ કંપનીની ૨૭૨૬ ટનની છે.
અમારી સાથે આસરે ૫૦ ઉતાડ્યો હતા. સ્ટીમર જો કે નહાની છે તોખી
અમને અમારા મીત્રોએ ધભરાવ્યા તેવી કાંઈ ધણી રોળતી ન હતી.
પેહેલા બે દીવસ સેન ફેર આવ્યા કીધા, પણ પાછળથી તદ્દન નરમ
પડી ગયા. સમુદ્ર એટલો સ્થીર હતો કે પાણીનો એક પરપોટો પણ
જણાતો નહીં અને જાણે તલાવમાં હકારતા હોય એવું લાગતું
હતું. માર્ગમા ચાર પાંચ સ્ટીમરો મુબઈ તરફ જતી મળી હતી. તે
વના બીજી કશું જાણવાબેગ બન્યું નહીં.

તા. ૨૬મી એપ્રિલ—આજ દીને સવારથી એડનનો ડુગર દીસવા
લાગ્યો. શહેર પેહલા તો કાંઈ જોવામાં આવ્યું નહીં, પણ આસરે કલાક
૧૦ ને અમલે ડુગરની બાજુની વલાંજી લીધા પછી નજરે પડ્યું. એનો
દેખાવ સુર્યનાં કીરણ તથા પાહાડોની કઠણ પરના છાયાંથી ઘણો સરસ
લાગતો હતો. આગળોટા ૧૦૧૧ કલાકે લાગડ ડીધું. મુબઈથી એડન ૧૬૬૦
“નાટસ” દુર છે. અમોને એડનના જાણીતા શેઠ કાવસજી દીનશાજી તથા
બીજા નરપોત્તીઓ અંતર ઉપર લેવા આવ્યા હતા અને તેઓની
રીઝ લાનમા અમો કીનારે ગયા અમો દેહા સને ૧૮૮૧ માં મુંબઈ

જતી વેળાએ અહીં આવ્યા ત્યારે તથા મુજબ પાખા કરતી વેળાએ રાતનાજ આગખોટે લાગડ કીધાથી જોકે તે વખતેથી કીનારે ગયા હતા, તોપણ શેહેર બરાબર જોઈ શક્યા ન હતા, જેથી આ વખતે એ તક બરાબર હાથ લાગી હતી.

એ બહરનો દેખાવ ધણો ડરામણો, આક્રાંત વના સુડો લાગતો હતો અને ન્યાંથી નજર કર્યે ત્યાં પળતા પાદ્માડમાયી નીકળેલા પદાર્થો (lava) ના ડુંગરો બનેલા દીસતા હતા અરામ સાંભળવા પ્રમાણે એડનવાલી જગા ધર્મિકપથી દટાઈ ગઈ હતી જેમાંની નીશાન અહીંયાં જે પાણીના ટાકાઓ છે તે ઉપરથી મળે છે આ ટાકાઓ અસંખ્યાં બાંધેલાં છે અને સને ૧૮૫૮—૫૯ માં બાળી કાઢાડેલા રહેવાય છે અસંખ જગા ફળવત હતી, પણ પાદ્માડના કાટવાયી મધ્યથી “લાવા” થી ધંકાઈ ગઈ અને એક ઘાસતુ તણખું પણ અહીં જગી મળતું નથી તોથી ટાકાંઓની નજદીકમા એક નામનો બાગ બનાવ્યો છે. ન્યાં થોડાક મુડદાળ ગુબમોર, ભીડી અને એવા બીજા જાડો ઉગાડ્યા છે. અમો સ્ટીમર પોઈન્ટ ઉપર કીનારે ઉતર્યા અને બારોબાર મેટુર જે ગાર મંચ દુર છે તે જોવા ગયા. રસ્તો ધણો ખરો કીનારેથી આવેલો છે અને જંતે કે તાપ ધણો જોરાવર હતો તોપણ ફરીયાની લેટુકીથી ઘણું કટાળા જેવું લાગતું ન હતું. સ્ટીમર પોઈન્ટ ઉપર થોડાક સારી બાંધણીના મોટા ઘરો આવેલાં છે જ્યાં હોટેલો, સ્ટીમરની કંપનીઓની હાફીસો તથા પારસી-ઓના રહેવાન તથા દુકાનો છે. શેહેરમા જ્યાં સારું એક નાહાનો ડુંગર પસાર કરવો પડે છે અને એ શેહેર ત્રણ બાબુથી ડુંગરોથી ઘેરાયલા એક મોટા મેદાનમા આવેલું છે. તેની એક બાબુએથીજ દરીયો ખુલ્લો દીસે છે, જગાપર લશકરની બરાખો તથા સરકારી હાફીસો વગેરે છે. શેહેરનાં ઘરો નાહાનાં છાપરાનાં બેઠા બાંધેલા છે.

જરથોસ્તીઓની બચ્ચા છોકરાઓ સુધાં આસરે ૨૫૦ આદમીની વસ્તી છે તથા સને ૧૮૮૩મા શેઠ કાવસજી દીનશાએ એક આદરીયાન સાહેબ બાંધી પરથાવ્યા છે એ પાકીજગે જગા અહીં રોણકદાર બાંધેલી છે અને તેમા ત્રણ મોખેદોને રાખેલા

છે. અસલ ને કોઈને ત્યાં નવજોત યા લગનની કીયા કરવી હોય તો મુખ્ય જવું પડતું હતું તથા રવાનની પણ સઘળી કીયા તાર કરીને મુખ્યમાં કરાવવી પડતી હતી તે સઘળી અગવડ આ આદરીયાન સાહેબ બંધાવ્યાથી મટી ગઈ છે તથા એનીજ પાસે ઉતારા સાર અંગુમનનું મુકામ પણ આવેલું છે અને તેનેજ માથે ડુંગર પર દોખમું છે. જરથોસ્તીઓમા ધણાખરા સરકારી નોકરીએ છે જેમાંના કોઈ કોઈ તો માલ-સ્ટ્રેટ, કસ્ટમ કલેક્ટર, ટ્રેઝરર તથા એવા મોટા ઓફિસો ભોગવે છે. ખીજાઓ મોટા વેપારી તથા સ્ટીમર કંપનીઓનું આડતનું તથા ખીજું કામ કરે છે અને બાકીનાઓ દુનનદારી, સુથાર તથા એવા પરચુટણ બંધાઓ કરે છે. અહીં લશ્કરી મથક હોવાથી વેપારને ધણું ઉત્તેજન મળતું નથી અને બને છે ત્યાં સુધી લોકોને એડનમાં વસવા દેતા નથી તેથી વસ્તી ઘણી ખરી જોડલી ને તેટલીજ રહે છે બાહારના દેશીઓને વસ્વા દેતા નથી પણ સામાં રહેનારાઓને પણ સાલળવા મુજબ શેષ અબદુલા કરી અહીંથી નવ મૈત્ર દુગ ગામ છે ત્યાં રહેવાનો હુકમ કરે છે. એ બંધાનું કારણ એમ જણાય છે કે જે વખતે અંગ્રેજ સરકારનો કોઈ મુદ્દા એડનને ઘેરો નાખે તો ખોરાકીની ઘણી તાણ પડી જાય આ કારણોને લીધે વેપાર ખીજા એ લતાનાં અંદરે ગમ ધસડાઈ જવા લાગ્યો છે અને આગળ ચાલતાં તદ્દન પડી ભાગશે એવું લાગે છે. એડનમાં સને ૧૮૮૫ માં છેલ્લે વરસાદ પડ્યો ત્યાર પછી ન પડવાથી ટાંકાઓ તદ્દન ખાલી પડેલાં છે અને પાણી આગ્રેથી લાવવું પડે છે તથા સમુદ્રનાં ખારાં પાણીને “કનડેનસ” કરી મીઠું બનાવી એક આને ગયાલનને હીસામે હાલ વેચાય છે.

અમારી આમખોટ પરથી અમો કીનારે ઉતર્યા ત્યારથી તે પાછા ખેદા ને સ્ટીમર હકારી ત્યાં સુધી આસરે ચાર કલાક સુધી અંગ્રેજોનાં સોમાલી જાતના છોકરાઓ આખો વખત દરીઆમાં બાજુ માછલાં તરતાં હોય તેમ તરીયા કરતા હતા ને ઉતારાઓને સમુદ્રમા ખેંચાની નાંખવા કેહેતા હતા. જેવી ખેંચાની કોઈએ નાખી કે પાણીની અદર બધા છોકરાઓ એકદમ હુબકી મારી તે ખેંચાની પાછી ઉપર લાવતા. એ વખતનો દેખાવ ઘણો જોવા લાયક હતો. જે એક જન ખેંચાની લાવવામાં ફાવ્યો કે ખીજાઓ તેને દુર રહેવા કેહેતા ને જેમ જમીન પર રમતમા એક ખીજાઓની

પાછળ છોકરાઓ દોડે છે તેમ એ છોકરાઓ પાનીમા કમડીઓ મારી નાહસલાગ એક બીજીથી રમતમા કરતા હતા ને બાપ પાપીનાંજ રહેવાથી હોય તેમ તેમા ગમત કરતા હતા પણ તે છોકરાઓ નો સ્ટીમર પર જોયે આંધેલી બોટો પર ચડીને ત્યાંની કમડી મારતા. અમારી સ્ટીમરે કલાક રા ને સુમારે લાગડ ચંગકપ હતા

તા. ૨૨મીથી તા. ૨૫ મી એપ્રિલ—એ સવાળા દીનશો રાતા સમુદ્રમાં કાઢડયા હતા પેહેલા નાવુ દીનશ વાસે ગચ્છીમા ગચ્છીયા પણ ત્યાર પછી ઉત્તરનો પવન ફૂકવાની વધુ ગચ્છી માનમ પડી નહોતે તેમા છેલ્લે દીવમે તો દડક પણ સારી નીકળી હતી એ સવાળા દીવસો વારાફરતી ટુગરો તથા પાદાડો તથા સ્ટીમરો મળાથી જેમ મુબઈથી એડન જતાં કટાળા ભરેલા લાગતા હતા તેવા લાગતા હતા નહી. કોઈ વખતે તો એક આગ્રુપર એક ગમ અર્થગ્તાન ત્યાં પીટી ગમ આફ્રીકાના કોનાઓ દીસતા હતા અને જોકે તે સવાળા વગર કાઢપાન વેરાન હતા તોપી જમીન હોવાથી આપણો જીવ ખુશી થતો હતો આજે રાતના ૩૫ કલાકે અમારી સ્ટીમરે સુએઝના આરામા લાગડ કીધું હતું અને કલાક ૪૫ વાગેને પીટીંગીને રસ્તે જનારા પાગીન-તમે કીનારે ઉતરી ગયા અમારો ઠરાવ જુલાલટરને રસ્તે એવન તથા પોર્ટુગાલ જોઈને લડન જવાનો હોવાથી અમે સ્ટીમર ઉપરજ રહ્યા એડનથી સુએઝ ૧૩૦૮ મૈલ છે.

તા. ૨૬મી એપ્રિલ—આજે સવારના ૬૫ કલાકે અમારી સ્ટીમરે હંકાર્યું અને અમે દુનયામા વખણાયેલી સુએઝની નેહરમા દાખલ થયા એ કનાલમા જવા સાડ દરીયામાં બે બતીવાળા બોટીયાં મુકેલાં છે જેની વચ્ચે થઈને કનાલમા જવાયછે. કનાલના મોટા આગળ દરીયાનું તથા કનાલનું પાણી જાણે જુદુંજ રહેતું હોય તેવું એક પટ્ટો વચમા રાખી દેખાતું હતું. દરીયાનું પાણી ઘેર ખુબુ અને કનાલનું પાણી પીરેન્ગ રંગનું હતું. કનાલ પેહેલાં ઘણી પોહોળી લાગે છે, પણ અદર જરા ગયા પછી ઘણી સાકડી—કોઈ ગમ ૧૦૦ ફીટ જેટલી હશે. અમારી સ્ટીમર જેમ આગળ વધતી જતી હતી તેમ પાણીને એક ગમથી કાપીને વધારતી

હતી. તે પાણી પાછા ખાડામાં પડે તે જાણે ચાલુ ધોધ પડતો હોય તેડુ લાગતું હતું અને અમારી ખરેખર જ આખો વખત બેઠ કાનારે તે પાણી સાથે દોડ્યા કરતું હતું. કનાલની બે બાજુ એમાથી કહાડેલી રેતીના ઢગ હોવાથી તેની પાછળની જગા ધણી દીસતી હતી નહી. પણ બ્યારે ખાંચાઓમાંથી દીસતી ત્યારે તદ્દન રેતીના મેદાનો શીવાય કશું નજરે આવતું નહી. સુએઝની કનાલની બાજુ ઉપર કોઈ ગમ રેતીના ઢગ ધસી આવતા અટકાવવા સાફ દેવદારી પાટીયાંના ટેકા આપ્યા છે તે કોઈ ગમ પથરનું ખાંધકામ કીધેલું છે થોડે થોડે ટપે છુટાં છુટાં ચોકીનાં ધરે ખાંધેલાં છે, જ્યા રખેવાલો રહે છે, જેઓ સ્ટીમરોને પાંચથી સાત “નાટસ”ની ઉપર જતી અટકાવે છે. કારણકે જો જોરથી સ્ટીમર જાય તો પાણીને બેઠ બાજુએ જોરથી દાખવાથી રેતીના કાનારા પર અસર થઈ તે રેતી ધોવાઈ જાય રસ્તામાં ટપે ટપે કનાલને વધારે પોહોળી કીધેલી છે જ્યાં વાહાંણો એક બીજાને આમણસામણ થતી વખતે બાજુ પર ઢલા રાખે છે. એ પ્રમાણે અમોને વારા ફરતી મોટી નાની સ્ટીમરો ઉભી રાખેલી મળતી હતી જેઓ અમારી મેલ સ્ટીમર હોવાથી અમોને જગા આપવાને બધા-યલી હતી કલાક સવા દસે અમો ખીટર લેક (Bitter Lake)માં પેઠા. એ સરોવર પેહોલાં જરા નાનો છે તેને Small Bitter Lake કહી કહે છે તેને જ લગતો બીજો સરોવર મોટો આવે છે તેને Great Bitter Lake તુ નામ આપ્યું છે એ સરોવર પસાર કરતાં અમોને પોણો કલાક લાગ્યો હતો એની વચ્ચે પણ બે હારમાં બોલીયાઓ મુકેલા છે જેની વચમાંથી જ સ્ટીમરો જવઆવ કરી શકે છે એ પછી પોર્ટ સધયેદની નજદીકના સાથી મોટો સરોવર જેને “લેક તીમશા” કહી કહે છે તે આવે છે એનો મોટો ભાગ હમણાં સુકાઈ ગયલો છે. પણ જ્યારે નાઇન નદી જિલાય છે ત્યારે ભરાઈ જાય છે. એ સરોવર એટલો મોટો છે કે જાણે દરીયો હોય તેમ બધી ચારો બાજુ પર પાણી ને આસમાન, જેવું લાગે છે તેને પસાર કરતા ચાર કલાક ઉપર અમારી સ્ટીમરને લાગ્યા હતા. રાતના અગીયાર કલાકે અમો પોર્ટ સધયેદ, જ્યા સુએઝ કનાલનો છેડો આવે છે ત્યા પોચ્યા. એ કનાલની લખાઈ બધી મળીને આસરે ૮૬ મૈલની છે, તેમાંનો ત્રીજો ભાગ ખરી કનાલ છે બાકીના લેકોથી કામ ચાલે

છે અહીંથી અમે સ્ટ્રીમર “નીગમ”ને છોડીને પી એનડ એ કંપનીની બીજી સ્ટ્રીમર “મેસીસા” મા રાતના કલાક ૧૨ ને અમલે ભેટા પોર્ટ સમથેન્ડુ ગામ આસરે ૧૫૦૦૦ માણસની વાતીવાળું કચેવાળ જે તે કનાલને માથે આવેલું હોવાથી તથા રાતના રસ્તાઓ તથા ઘેરોમાં મેગની હોવાથી સ્ટ્રીમર પરથી નાઈ રળીવામણ લગતું હતું ત્યારે હોવાથી અમે ગામ જોઈ શક્યા નહી. પણ સાબળ ત પ્રમાણે એ ગામ જો કે નાઈ છે તોયે ફ્રેંચ લોકોને લીધે તેમાં નાટકગાળા, હોટલો, રેસ્ટરં દુકાનો ધણી આવેલા ૭ દુકાના તને એક દેંગ ગામજળ જનાની દીધું છે, જોકે તે ઇજમના ખેડીવના તાબામાં છે એ કનાલ ખણવાનો વીગાડ બેગન લેસે-સે સને ૧૮૫૪માં ઇજમના ખેડીવ, મલમલ સમજોદ આગળ કહ્યો હતો અને એ ખણવાનું કામ સને ૧૮૫૯માં એક કંપનીએ ક્રાસમાં ઉભી થઈ શરૂ કરી હતું અને તે તા. ૧૭મી નવેમ્બર ૧૮૬૯ને દીને ખુલ્લી મુકી હતી. એ ઉપર સમજો મળીને ૩૧જા ફેબ્રુઆરી અગ્ય લાગ્યો હતો એ કનાલથી કરીને ઇંગલડથી મુળાઈ જવાનો રસ્તો ૬૫૦૦ મૈલપર આવ્યો છે, ત્યારે આગળ કેપને માર્ગે ૧૧૦૦૦ મૈલ તે દૂર હતો એ કનાલમાંથી સ્ટ્રીમરો સાતથી આઠ હજાર ટોનોની પસાર થાય છે અમારી આગળ Orient Line ની એક સ્ટ્રીમર “ઓરમજ” જે સાત હજાર ટનની છે તે પસાર થતી હતી એની આવક સને ૧૮૮૦માં ચાર કરોડ ફ્રાંક હતી તે વધીને સને ૧૮૮૪માં પાંચ કરોડ (એ કરોડ રૂપીઆ)ની પાંચ ગઈ છે. સને ૧૮૮૧માં એમાંથી ૨૭૨૭ મોટા વાહાણો તથા આગબોટો નજદીક ૫૮ લાખ ટનનાં પસાર થયા હતાં જેમાંનો પોણો ભાગ ઇંગ્રેજી હતા

પ્રકરણ—૨.

માલ ટા.

તા. ૨૭મી એપ્રિલ—આજ દીને પાછળી રાતના કલાક ૪ ને અમલે અમારી આગબોટ પોર્ટ સમથેન્ડથી ઉપડી અને સમુદ્રમાં દાખલ થઈ. એ આગબોટ ઘણી મોટી ૪૯૧૮ ટનની છે. અને

ધણી સરસ રીતે સણુગારેલી છે. એમાં બધે સુવાની કેપીનો મુધામાં ફીળળીકની નાની મોટી બતીઓ છે એનું તુતક આખી સ્ટીમરની લંબાઈનું સલંગ છે અને તે ઉપર ઉતાડ્યોને ફરવાને ધણી સગવડ પડે છે. તુતક ઉપર એક મયુઝીક સેલુન છે તેમા ફરતી ગાદીની બેઠકો કીધી છે અને તેની દેવાલ સગેમરમરના પથર તથા સોનેરી ઓપથી સણુગારેલી છે. ત્યાં બે પીઆનો તથા એક હારમોનીયમ છે. તુતક ઉપર બીજી ગમ પાનાં અથવા સેત્રંજ રમવાની તથા બીડી પીવાની જુદી સેલુન છે. ડાહનીગ સેલુન સ્ટીમરની આખી પોહોળાઈમા છે. તેમાં વચમા બે લાખી ટેબલો ૬૦ માણસો બેસે એટલી છે અને બાજુ ઉપર સાત સાત માણસો બેસે એવી છુટી બીજી ૧૦ ટેબલો મુકેલી છે, જે ઉપર પોત પોતાના દોસ્તો સાથે ઉતાડ્યો બેસી જમે છે. હાલ સ્ટીમર ઉપર પેહલા વર્ગના આસરે ૧૩૦ ઉતાડ્યો છે જેઓ ધણા ખરા આસ્ટ્રેલીયાથી આવ્યા છે. તેઓ હમારી સાથે ધણા ભેળાઈને ચાલે છે તથા રમત ગમતો કરેછે, પીઆનો વગડે છે તથા ગાયનો ગાય છે. આજે સેલુનમા નોટીસો મારવા મુજબ વીહીસ્ટની સરત બે દીવસ પછી રમાવાની છે તથા તા. ૦ ૨૯મીએ જળસો તથા તા. ૦ ૨ ૭એ ફ્રેન્સી ડ્રેસ બાલ કરવાનો છે. આવજી ગરમી કશી માલમ પડતી નથી અને ઠંડી વધતી નય છે, તેથી બધાઓને ગરમ ડગલાઓ પહેરવાની ફરજ પડેછે. દરીઓ સેજ જોરમાં ચતનાં થયો હતો.

તા. ૦ ૩૦મી એપ્રિલની સવારમા આસરે ૬ વાગે સ્ટીમરે માલટા ના કુવારેનટીન હારબરમા લાગડ કર્યું. પોર્ટ સંઈયેદથી માલટા ૯૩૫ મૈલ છે. એ માલટા શેહેરનો દેખાવ તુતક ઉપરથી ડુંગર ઉપર ધરો બાધેલા હોવાથી લપકાદાર લાગતો હતો. એનુ બાઈ જમીનના બે છોડા દરીઆમાં પાસે પામે નીકળી આવ્યાથી તેને અંદરના બાગમાં બનેલું છે. જે અંદરથી પાછું મોટું થાય છે અને દેખાવ અરધો ચાંદ હોય તેવો લાગે છે. અમો સ્ટીમર ઉપર નાસ્તો લેઈ કીનારે સાત વાગે બોટોમાં ગયા હતા. દરએક માણસ દીઠ એક શીલીંગ બોટ લાડું આપવું પડે છે. જો આગળથી ઠરાવે નહી તો પછી બોટવાળાઓ ગમે પડી

વધારે પેસા માંગે છે જેની સ્ત્રીમત્ર ગ્રામી તેમ જ મેલા તમા રૂપાના નકશીકામ તથા વેસ વેચનારઓ તતક કિંમત આપી આપે. કાનિ મળી હોય તેમ પાનાનો માલ ખુટીને વેચવા ભેદ દત્તા એ વખતે નવાદના મેવામા અમોએ “લોકાત” (Lokmat) નેમ દત્તી જેનો રેખાત મીસી માપારી હવટા સાથની આવેકે તેને મળતો પીલો તથા સાલ રંગનો દત્તો, પણ તેની કાલ કાદાના પડ જેવી પતલી ચાંત છે અને અદરશી માત્ર લીલા ખજુરને મળતો પણ ધણો સનાદદાર નીકળે છે તેમા એકથી પાચ હળીયા રહે છે રૂપાતુ “શીલીગરી” કામ તથા સેમતુ કામ તમામમાં છે પણ તે અમારા વિચાર મુજબ લોકુમાનમા કમળ ને રૂપાકામ નકશીનું આવે છે તેની બગેચર તથા કિતરુ સાથે છે તેમ દોરની જાણી બલ્લીવાળી ગુડીને બનાવે છે પણ અમોએ જુમેદારમા બનાવતા જેમ છે તે સરસ ગણીયે છીએ અમો કીનારે માસામુમેનો (Masamumeno) ના ઘાટ (અદર) ઉપર ઉતર્યા દત્તા અમોને આગળથી મેનાગી મળી હતી કે એ જગો ઉપર કિતરવાની જોટવાળાઓ સાથે જોતી કન્ની, નદી તો તેઓ આડ હારખર કરીને બીજુ બદર છે ત્યાં રાખ્યા તઈ જઈને ઉતારવાથી જોટ ભાડુ વધતું આપવા ઉપરાંત ત્યાંથી વાંચેટા જવાતુ ગાડી ભાડુ પણ જુદુ આપતુ પડશે. કીનારે કિતર્યા કે અમોને માલદાના ભોમીઆઓ મળ્યા જેઓમાંથી મુજબવાળા કીંગડીગની કપનીના આડતીયાઓ હાથ્યા છે તેઓની સરકીંગીકેટવાળા એક ભોમીઆને અમોએ ૩ શીલીગે આપ્યા દિવસ માટે પડી રાખ્યો હતો. ઇલા જે કે બે શીલીગેથી ભોમીઓ મળે છે, પણ આ માલુસ મારો લાગવાથી અમોએ તેને રાખ્યો હતો.

બદર ઉપરથી કિલામા જવાય છે, જ્યાંથી ઘણી સીડીઓ ચઢીને એક મોહોલામા પેદા હતા અને પછી એક ગાડી કલાકની ૧૫ શીલીગને હીસાએ ૮ થી ૧૨ વાગા સુધીના કલાક ૪ ની શીલીગ ૬ પડીને તેમા શહેરમાં ફરવા નીકળ્યા. મોહોલાઓ કિલાની અદરના એક સીવાય ઘણા ખરા સાકડા, ત્રણ ગાડી ઘણી અગવડથી બચ તેવા છે જેવાલાયક લાગ બધો કિલાની અદર છે. જેમ આગળ મુજબનો કેટ

હતો તેમ તેની અદરનો સધળો ભાગ ધરોથી ખીચોખીચ ભરેલો છે અને ધરો નાની જગાને લીધે પાંચ પાચ માળ સુધીનાં ઊંચાં બાધેલાં છે જેઓ ધણાં ખરાં ઇંહાંના એક જતના નરમ પથરનાં સફેદ રગનાં બાધેલાં હોવાથી નવાં બાંધેલાં હોય તેવાં દીસેછે મોહોલાઓમાં આવ-
જ પણુ ધણી ગીચ, નાના રસ્તાઓને લીધે લાગેછે અને એ રસ્તાઓ નાના છતાં તેમાં પગે ચાલનારાઓ સાફ પગથીઓ રાખવા ઉપ્રાંત દુકાનદારો નાની દુકાનો ગાડીના રસ્તાની બાજુએ માંડેછે તેથી પુરી અગવડ તથા ભીડ જેવું લાગેછે. મરદોનો પોશાક ધણો ખરો ગરીબ ફ્રેંચ અથવા ઇટાલીયન લોકોને મળતો છે. મુબમમાં બાહર દેશાવરના સેલરો આવે છે તેના જેવાં કપડા તેઓ પહેરે છે પણ ઓરત લોકોનો પોશાક તદ્દન નવોજ અમેરોએ જોયો હતો. તેમાંનો મોટો ભાગ કાળા રગનાં સુતરાઉ યા ગરમ કપડાં પહેરે છે પણ માથાં ઉપર આપણી પારસી બાનુઓની માફક સારીની સોડનાં જેવું કપડું રાખે છે જે એક બાજુથી બાહાર ખેંચી શકે છે અને તેથી સુરજના તડકાથી તેમનો બચાવ થાય છે પણ એ માથા ઉપરની સોડ તેઓ માથાંની બાહર સામેથી નજદીક પોણાથી એક ઘૂટ જેટલી કાઢી રાખે છે તેથી મોહોડાં ખરોખર દીસતાં નથી. માલટાના લોકોની બોલી ધણી ખરી આરબી બોલીને મળતી આવેછે અને આગળ મોરોકોના આરબોને હસ્તક માલટા હોવાથી જોયા મેલે તે લોકોનો રેવાજ તથા બોલી ઇંહાના લોકોએ લીધેલી છે અને તેથી આરબ (યા મુસલમાન) ઓરતોની ખુરખાની થોડી નીશાન એ ઓરતોનાં પેહરવાસમા રહી છે. માણસો દેખાવે યુરોપનાં દખણ ભાગના લોકોને મળતા ધર્મના રંગના છે. માલટા ગામ ટેકડાઓ ઉપર આવેલુ હોવાથી સધળા મોહોલાઓ દળાવ ઉપર બાધેલા છે અને કોઈ કોઈ રસ્તાઓ એટલા તો દળાવના છે કે ત્યા ગાડી ધોડાઓ કદીખી ચાલી શકે નહી. રસ્તાઓ પથરની લાદીથી જડી લીધેલા છે અને તે ઉપર દળાવ છતા ધોડાઓ દોડતા ગાડી લખ જાય છે તેથી આપણને ધણી ચીતા રેહેછે, પણ ધોડાઓ થોકડ વટીક ખાતા નથી. એ જનવરો ધણા ખરા આફ્રીકાનાં ટયુનીસ ગામથી આવેછે અને આપણા આરબી ધોડાઓને મળતા આવે છે ૩૨૫૦ થી ૩૧૦૦૦ સુધીની કીમતે તેઓ વેચાય છે. મેટેરના

મોહોલાઓનો દેખાવ તેનાં ઘરો તથા તેની ગામડીઓને લીધે ઘટાળી દેશનાં શેહેરોને મળતો આવે છે તથા તેજ માફક નીચલા ભાગો ઉપર બધે દુકાનો ભપકાદાર રીતે ગોઠવેલી હોય છે. શેહેરની બાહર કિલ્લો છોડ્યા પછી નાહાના નાહાના ગામડાઓ આવે છે, અને ત્યાંના ઘરો જો કે સારી રીતે પથરના બાંધેલાં છે પણ શેહેરના ઘરો જેવા ભપકાદાર તથા વધુ માત્રવાદા નથી. આ શેહેરમાં ગુનાજ ભરના સાડ મેકનોમા સરકારે કોહરો જમીનમાં કરી રાખેલા છે. જે આગરે ૩૦ ફીટ ઊંડા છે અને તેમાં ઓરડાઓ ભરી રાખેલા છે, જેમાં વેપારીઓ દુર્ગે પુટો પોતાનો માલ ભરી રાખે છે, અને બાહુ સરકારને ભરે છે. એ કોહરોના મોહોડા માણસો અદર જઈ શકે તેવા મોટાં રાખ્યા છે અને ગુનાજ ભરી તેની ઉપર પથરનું મોટું ચાક મુખીને ચુનાથી ચીની લીધે છે. મોહોલાઓના ઘણા ખરા નાકાંઓ ઉપર “સેન્ટોના” અને “પત્રીત પુરો” ના પુતળાઓ “લાઈફ સાર્જન્ટના” ગોખલાઓમાં મુકેલાં છે તથા એ પુતળા અસલના અડીના “નાઇટસો” (પેહેલવાનો) ના “ગ્રાન્ડ માર્શલ” ના કિલ્લાની બાહર કોટની અંદર ગોખલા કરી શેહેરમાં પેસવાના દરવાજાની એ બાજુપર ગોઠવેલા છે, તેમાં “લાન્ડમેન” જેણે એ નવું માલટાનું શેહેર પેહેલું પસાવ્યું હતું તેનું છે તથા બીજું “લાન્ડમાર્શલ આદમનું” છે, જે એ ગામમાં બહુ દુરથી પીવાનું પાણી લાવ્યો હતો. અમે પેહેલા અત્રેનું “કુપુચીન” પંથના “મકસો”નું દેવળ તથા “મોનેન્ડ્રી” જેવા ગયા હતા. એ દેવળ જો કે સાડ છે તોપણ કાંઈ જેવા લાયક નથી. આ ઠેકાણે આસરે ૬૦ “મકસ” રહે છે, જેઓમાના આગળ મરી જતા હતા ત્યારે તેઓને “આલ્ટર” ની પાછળ એક ઓરડો છે ત્યાં એ વર્ષ સુધી રાખી મુકતા હતા, જ્યાં કાંઈ એવી જાતની હવા તથા ગરમી આવે છે કે જેથી ત્યાના લોકના કેહેવા મુજબ એ મુઠાઓના આતરડા કશું કાઢયા વગર તદ્દન સુકાઈને “મમીસ” જેવા થઈ જાય છે ત્યાર પછી તેઓને બાહાર કાઢીને દેવળની હેઠાણમાં ગોખલાઓ કાઢેલા છે ત્યાં બાંધીને ઉભા રાખે છે જેનો દેખાવ અમોએ જોયો તે ઘણોજ કમકમાત ભરેલો હતો. કોઈ મુઠાના નાખ, કોઈની આંખ તથા બીજાના મોહોડાના ભાગો ખરી ગયલા, હાંતો બાહર નીકળી આવેલા, એવા

ખરાબ દેખાવ તે આપેછે એ પ્રમાણે ધણા વર્ષ મુડદાં રહ્યાથી તેઓ તદન ખરીને છુટા હાડકાં થઈ જાયછે, ત્યારે તે હાડકાંને એક કુવો છે તેમા લઈ જઈને નાંખેછે. જુનામાં જુનું એવું સુકાઈ ગયલું મુડદું નજદીક ૧૨૫ વર્ષનું છે, બાકીનાં ૫૦ થી ૭૫ વર્ષની અંદરના છે, જે તેઓની છાતી પર લખેલાં પાતીયાં પરથી માલમ પડેછે. એમાં એક મુડદાંને બાહારથી તારનો પરડો ફરી લીધેલો છે જેને વાસતે કહેછે કે તે શમ્સ ધણા પહરેજગાર હતો તેથી તેને “સેંટનાં” જેટલો દરજ્જો મળ્યો હતો તે “કેથલીક” લોકો જે એ ભડાર જેવા જાયછે તેઓ તેનાં કપડાંમાંથી કટકાઓ કાપી લઈ જવા લાગવાથી તે અચાવવા એમ પરદો ભરી લીધો છે એ “કેપુચીન” લોકોનું દેવળ તથા પથરાને ૧૫૮૪ માં ગ્રાંડ માર્ટર “વારદાલાએ” બાંધ્યું હતું. એ દેવળ કિલ્લાની નજદીક બાહરથી આવેલું છે તે જોઈને પછી અત્રેની નાટકશાળા જેવા ગયા હતા. એનો બાહારનો દેખાવ ભપકાદાર છે તે અંદર ૧૨૦૦ માણસો બેસી શકેછે. તેઓ સારૂ પાચ વર્ગ કીધેલા છે તે વચમાં જેસ લાઈટનું એક ઝુંબર ૩૫૦ લાઈટનું મોટું તાંગેલું છે. એને બાંધવા પાછળ સાત લાખ રૂપીયા ખેડા હતા, પણ પાછળથી આગથી અંદરનો ભાગ સઘળો બલી જવાથી તેને પાછો સુધારવાને બીજા દોઢ લાખ રૂપીયા લાગ્યા હતા. એ નાટકશાળા સરકારે બાંધેલું છે અને તે ખેલ કરનારાઓને ભાડે આપવામાં આવેછે.

આ નાટકશાળા જોઈને “સેંટ જોનનું” દેવળ જેવા ગયા હતા. આ દેવળ માલટામા સૌથી સરસ ગણાય છે. એ સને ૧૫૭૬નાં સાલમાં ગ્રાંડ માર્ટર “લા ફેશીઅરે” બાંધ્યું હતું અને પાછળથી બીજા “ગ્રાંડ માર્ટરે” તેને શણગારતા ગયા હતા એનો બાહારનો દેખાવ ધણો ભપકાદાર નથી પણ અંદરથી ધણો સારો છે. એની બધી દેવાલો પથરની અંદર ઉપસાવેલી નક્કસીથી તદન ભરી નાંખેલી છે તથા જમીન સઘળી અમલના “નાઈટ્સો” તથા તેઓનાં માણસોની ઘોરોની લાડીઓથી ભરી નાંખેલી છે. એ લાડીઓ જનજનતના જાંચા પથરોની છે અને તેમા “મોઝેક વર્ક”ની તમવીરો ચીતારી છે જેથી આખી જમીનનો દેખાવ

મોટા મોઝેક વર્કના જેવો લાગે છે એ દેવળને એક મોટા વચમાં હાલ છે તે તેની આસપાસ નાના નાનાં “ગેપો” ક્રીમેલા છે જે દરેક ગેપલ અસત્તના દેશ દેશના છુટા છુટા નાછટ્ટોને સારૂ બાંધેલા હતાં જેમા પોતાના દેશને લગતા નાછટ્ટોના “આડમાસ્ટરોને” દાટીને તેઓની ચામ્ફારીના પુતળાઓ દેવાસે બેસી ગયાઓ ક્રીમેલા છે, જે ધણાજ મોટા સંગેમરમરના રંગીન તરેલ તરેલનાર જતના પથરોના બનાવેલા છે. તેમા લાર્ડ્સ માફ્ઝ યાને મોટાં પુતળાંઓ તે મરનાર નાઈટોના તથા મનસાક. દયા દાવાદીના પુતળાંઓ કોરેમાં છે, જે ધણાજ જેવા લાયક તથા ક્રીમની છે ડોર્સ ડોર્સ અબો (૩૨) લાખની ઊપરની ક્રીમતના છે એનાં નજ્દીક ૧૦ “ગેપો” છે અને દરેકમા ચારથી પાચ એના અબો મુકેલા છે પેટેનુ ગેપલ જમણા હાથ ઉપર દેવળમાં જતાં તે વાસ્તના પાસ્ટીઓને બાગુના સાઈ રાખેલુ હતુ, ખીન્નું પોર્ટુગીઝ નાછટ્ટોનું, ત્રીજુ એનીશ, ચોથુ પરોવનસ, પાચમુ કાઇસટની માનું છે (તેમા આલટરની સામેના કટેરાના થાંભલા તફન રૂપાના બનાવેલા છે.) છઠું દેવળમા પેસતાં ડાબા હાથ ઉપર “આડમાસ્ટર” “ઝોન દાદરી” નુ પોતાનુ તથા ત્યાર પછીના “આડમાસ્ટરો” નુ તેના પામેનુ આસ્ટ્રીયન નાછટ્ટોનુ, તેની પાસે ઇટાલીયન, પછી ફ્રેંચ (ઈલાં ફ્રેંચના છેલ્લા રાજા લુઈ શીલીપના ભાઈને દાટેલો છે જેનો સ્થભ જેવા લાયક છે) તેની પાસે બેવેરીઆનાં ગેપલો આવેલા છે, જે છેલામા ઇંગ્રેજ નાછટ્ટો પછુ ભણુતા હતા એ ગેપલમા એક લાકડાનું સેટ જોનનું પુતળુ છે જેની આગળ નાછટ્ટો લગાઈ ઉપર જવા આગમય બદગી કરતા હતા. એ બધાં આલટરના ગેપલોની વચમાં સામેથી મોટુ આલટર આવેલું છે, જેની હેઠલ માલટાના સૌથી પેહેલા અને મોટા “આડ-માસ્ટરો” લાઇલ આદમ તથા ખીન્નઓને દાટેલા છે. એ આલટર-વાલી સઘળી જગા જોયી જતના સંગેમરમર પથરોથી મઠી લીધેલી છે અને તેની વચમા એક ગળવર સંગેમરમરના એકજ પથરમાંથી બે ૧૦ થી ૧૨ ફીટ મોટાં પુતળા કોતરેલા મુકેલાં છે, જેમા કાઇસ્ટને “મેટ જોન ધી બેપટીસ્ટ” બેપટીઝમ આપતો ધણોજ સરસ

ક્રાતરેલો છે અને તે ઈટાલીયન ક્રાતરનાર ખરતીનીને હાથનું ખનાવેલું છે. એ આલટરની આસપાસ નાઇટસોને બેસવાની લાકડાંનાં નકશી-કામની ક્રાતરેલી બેઠકો છે તથા તેની બન્ને બાજુ ઉપર બે છુટી બેઠકો મથાલે તાજ સુધાંની કાઢેલી છે. તેમાં આલટરની જમણી બાજુએ ઈંગ્લડનો રાજકર્તા જે હોય તેને વાસતે અને તેની સાંમણે બીજી બાજુએ વડા પાદરીની બેઠકો તેમાં કાઢેલી છે. અને દેવળની ધણી ખરી નકશીવાલી દેવાલો ઉપર સુનેરી ગીલીટ ચહડાવેલી છે તથા સીલીંગ ઉપર એ લોકોનાં ધર્મને લગતી મોટી તસવીરો ચીતારેલી તથા જમીનની ધોરની લાડીઓ રંગીન પથરની ગોઠવેલી છે તેથી સઘળો દેખાવ ધણો ભપકાદાર લાગે છે. એ દેવળ રોમન ક્રિસ્તીયોનું છે અને તેની ધણી મોટી આવક હજી પણ જમીનોથી આવે છે. માલટાની જગા ત્રણ ભાગમાં ભણે વેહેંચી લીધી છે. તેમાંનો એક ભાગ દેવળોને લગતી ભગીરોનો છે; એક ભાગ સરકારનો અને બાકીનો એક ભાગ આખી રૈયતમાં વેહેંચાયેલો છે. એટલી મોટી જમીન દેવળોને લગતી છે. અસલ નાઇટસોનાં વખતમાં એ લોકો મુસલમાનો સાથે લડાઇ કરતા અને તેઓનાં શહેરો તથા વાંહાંણો લુટતા હતા તે લુટાથી તથા એ નાઈટસો ખ્રીસ્ટીઓનો ખંચાવ કરવા ગયલા તેથી યુરોપના બધાં દેશેદેશથી એઓને મોટી સોગાડો તથા ઇનામમાં જમીનો મળતી હતી. તેની ધણી મોટી આવક એ નાઇટસોને મળતી હતી અને એ લોકો પરણુતા હતા નહી તેથી સઘળી પોતાની દોલત પણ એજ પંથકને (નાઇટસ ઓવ ધી ઓરડર ઓવ સેંટ બ્રેન ઓવ નેરસેલમ ક્રી પેહેલાં ને પાછલથી નાઇટસ ઓવ માલટાને નામે ઓળખાતા હતા) આપી દેતા હતા તેથી એ પંથક ધણું તવંગર થઇ ગયલું હતું અને દેવળમાં પણ ધણું ઋવેરાત તથા રૂપાં અને સોનાંકામ એકઠું કાઢેલું હતું તે સઘળું નેપોલીયન બોનાપાર્ટે ન્યારે એ કીલ્લો લીધો ત્યારે લુટી લીધું હતું જે ધણી મોટી કીમતનું ગણાય છે. એ દેવળ બેઠને અમે મેહેલ બેવા ગયા હતા જે અસલ નાઈટસોના “ગ્રાન્ડ માસ્ટર” વાપરતા હતા, પણ હાલ તે માલટાના ઈંગ્લેન્ડ ગવર્નરો વાપરે છે. એ મેહેલ ૨૦૦ ફીટ દરેક બાજુએથી ચોરસ એક માળની ઇ-

મારતવાયો સાદા દેખાવનો છે તેની અપર ભે મોટા મોટા છે એમાંનો એક ભાગ ગવરનર પોતે વાપરે છે અને બીજો ભાગ અસલના અખતરો તથા લડાઈનાં યત્રોનો સંગ્રહ કરવા ગળેયો છે જેને “આરમરી” કરી કહે છે એ માળ ઉપર જ્યાં સાડ સંગેમગમની મોટી મીટી છે તેમાંથી પેહેલા એક લાખી ગેલરી કરેલી છે, જે ૨૫૩ ફીટ લાખી અને ૩૮ ફીટ પોહોળી છે તેમાં બે દારમા દેવાયો ઉપર અસલનાં નાઈટસોનાં લોખડના તરેહ તરેહના અખતરો માળુગોના પુનળા બનાવી તે ઉપર પેહેરાવેલા છે, તથા દેવાલ ઉપર તેઓનાં “ગાન્ડ માગનમે”ની લાઈફ સાઈઝની તસવીરો ઊસતાફ ચીતારાઓને લાગની પાડેલી મુકેલી છે તથા કેટલીએક એ લોકોની મોટી લડાઈઓ પાગ પાડેલી છે. એ ગેલરીની શરૂઆતમાં જગણા હાથ ઊપર એક મોટો ઝોરડો છે જેમાં ભરતકામો બધી ફરતી દેવાળ ઉપર તાગેલાં છે જે ભરતકામ પાશજ જેવાલાયક તથા સરસ છે એમાં દુન્યાના બધા ખડાને લગતી છુટી છુટી વીગતો ગુથેલી છે તે એવી તો સરસ છે કે બાહ્યે ઓછા પેન ટીંગ ચીતારેલી હોય તેવી છે એ ૧૫૦ વાંધા ઉપર ફ્રાન્સથી લાવવામાં આવી હતી અને લજ્જતી બાહ્યે આજે ભરતકામ કીધું હોય તેવી લાગે છે. એ ઝોરડામાં અમો ગયા ત્યારે ગવરનરની કાઉનસીલ બેઠેલી હતી. એ ગેલરી પસાર કીધા પછી એક મોટું દેવાનખાતું છે તેમાં પણ જાતજાતનાં અખતરો, હથ્થારો, બદુકો તથા તોપો ગોઠવેલી છે, જે સઘળી જુની તથા નવાઈની છે તેમાં ૯૦ ઘોડા ઉપર બેસનાર સ્વારો તથા ઘોડા સુધાંના આખા અખતરો અને ૪૫૦ ને આસરે છુટા બીજાં અખતરો છે. એમાંનું એક અખતર સ્પેનનો કોઈ રાક્ષી માણસ ૭ ફીટ ઊંચો કહે છે તેને પેહેરવાનું હતું, જેના માથાં ઉપરની લોખડની કોલાહ અમો બે હાથે ઉંચકી શક્યા હતા. તે ૩૮ રતલ ઉપરનાં વજનની કહે છે એ ઉપરથી આપણને વિચાર આવે છે કે અસલનાં લોકો ખરા પેહેલવાન હોવા બેઠેયે કે લોખડનું ૩ ફીટ પોહોળું, ૭ ફીટ ઉચું અખતર ઉપરાત આવી ભારી કોલાહ માથાપર પેહેરી લડાઈ કરી શકતા હતા. વળી એ લોખડના અખતરો કાંઈ રમત કરવા જેવાં નથી જે તેની ઉપર અંદુકની ગોળીઓથી

ખાંચા પડેલા જોવાથી માલમ પડે છે જેની નીશાંણી ધણું બખતરો ઉપર આરપાર જવા વગરની પડેલી છે. એ બખતરો ઉપર તપાસ કરવા સાથે ૧૦ વાર દુરની બંદુકની ગોળીઓ તે ઉપર ટાંકી હતી પણ તેમા ખાડા પડવા સીવાય ગોળી પાછી તેની ઉપરથી હઠી જતી હતી. એવાં મજબુત એ બખતરો છે. કોઇ કોઇ તો લોખંડનાં છુટાં છુટાં પતરાનાં, કોઇ જીણી ગુઠેલી સાંકળીનાં ને કોઇ માછલીનાં બીંગડાની માફક ગોઠવણીનાં બનાવેલાં હતાં. કોઈ તદ્દન સાદા કાળા રંગના તો કોઈ ઉપર તેઓનો “ક્રોટ ઓવ આરમ” ગીલીટ તથા રંગથી ચીતારેલાં હતાં. એ બખતરો સીવાય કાચના કેસોમાં ચાર્લસ પાચમાએ (જરમનીનો શેહેનશાહ તથા સ્પેનનો રાજા) માલટા એ નાઇટસોને આપી દીધું તેનો અસલ લેખ તેની સહી સાથેનો તા. ૨૩ મી માર્ચ સને ૧૫૩૦ ની તારીખનો મુકેલો છે, જે જુનાં રોમન હરફે ધણુંજ સારા દસકતે લખ્યો છે. એ ઉપરાંત તરકીના જનરલો તથા ખીજા દુશ્મનોનાં લડાઇનાં હથ્થારો, પેહેલાં ગ્રાન્ડ માસ્ટરના દંડુકા (Batons) ઇત્યાદી એવા છુટા છુટા કેસોમાં મુકેલા છે. અસલની તરકીશોની એક તોપ પણ મુકેલી છે, જે ત્રાખાનાં એક પતરા ઉપર તાર લગાડેલું દોરડું તથા ત્રાખાનાં તારથી બાંધી લઇ તે ઉપર કાળા રંગનું પ્લાસ્ટર મારી બનાવ્યું છે. એ તોપ તરકીશોએ બ્યારે રોહડસ (જ્યાં અસલ એ નાઇટસો રૈહૅતા હતા તે) ઉપર હલ્લો કીધો હતો તે વખતે તેઓ પાસેથી નાઇટસોએ છીણવી લીધી હતી. તે આસરે પાંચ ફીટ લાંબી અને ત્રણ ઇંચના ગાંઠાની છે. એ સઘળું જોઈને અમને વિચાર આવતો હતો કે, આવા પેહેલવાનો આગળ હતા તે આજે નાબુદ થઇ ગયા છે અને કાંઈ નામ નીશાન આ માલટાનાં દેવળ સીવાય કશી તેઓની રહી નથી. એ લોકોનેજ લીધે યુરોપમા મુસલમાન રાજ થતું અટક્યું હતું અને મુસલમાનોનું જોર તથા દોર પણ એ લોકોનીજ નરમ પડ્યો હતો. એ મેહેલ જોઈને પછી શેરુરમાં ફરી ત્યાંનાં બજારમા ગયા જે માફકસરનું છે. તેમા જતનતના ફીકરો તથા માછલીઓ વેચવા મુકેલી હતી તેમા સોનેરી રંગની માછલી મોટી બોઇના કદની ધણી હતી, જે બાધામા સારી મીઠાશવાલી ડાગે છે. મેવામાં

નારંગીઓ ધ્રુણી રસવાળી તથા મીઠી મળે છે. ખીજે મેવો હાલ કાંઈ મોહોસમ ન હોવાથી જોવામાં આવ્યો ન હતો. મોહોસામાં કાગડ, કર-નીચર, ધત્યાદીની દુકાનો ઉપરાંત મીઠાઈની દુકાનો પણ મોટી છે જેમાં તરેહવાર જાત જાતની તથા આકારોની મીઠાઈ વેગાય છે માલટા પોતાના “મારસેલા” નામના વાદનથી વખણાયેલું છે. એ માળા જોઈને અમે પાછા ઝીમર ઉપર ૧૧૫૬ કલાકે ગયા હતા અને ૧૨૧ વાગે ઝીમર ત્યાંથી ઉપડી હતી. માલટાની હાલની વસ્તી આસરે ૧૫ લાખ માણસની છે. એ શેહર અસલ શીનીસ્થોનોની વગેરે કહેવાય છે ત્યાર પછી ગ્રીક, કાર્ટેજના તથા રોમનસોના હાથમાં ગઈને છેલ્લે ગ્રીક શેહેનશાહાત પડી ભાગી અને મુસલમાનોનું જોર વધ્યું તે વખતે સ્થોન સઘળું તે લોકોએ લીધું ત્યારે એ માલટા પણ મુસલમાનોએ જીતી લીધું હતું, તે આરબોના હાથમાં ૨૨૦ વર્સ સુધી રહ્યું હતું ત્યાર પછી સને ૧૦૯૦માં તે સીમીલીના રામને હસ્તક ગયું જે પાછળથી શેહેનશાહ આર્લસ પાંચમાને વારસામાં મળવાથી તેણે એ ટાપુ તે વખતના નાઇટસ ઓવ ધી રોહડસને સને ૧૫૩૦માં ઈનામ દાખલ આપી દીધું જે લોકો પાસથી ફ્રેન્ચના શેહેનશાહ નેપોલીયને ઇજીપ્ટ જવા આગમજ લીધું હતું ને ત્યાંથી સઘળા નાઈટસો જોએ ધણા એ વખતમાં તોપો તથા બદુકોની લડાઈ આગળ નરમ પડ્યા હતા તેઓને ત્યાંથી કાઢાડી મુક્યા ને એટલા સુધી કીધું કે તેઓ છાતી ઉપર કોસ રાખતા હતા તે પણ પેહેરવાના કાઢી નખાવ્યા. એ પછી ઈંગ્રેજોએ માલટાને ઘેરો નાખીને જીતી લીધા પછી તેઓનેજ અસ્તક આજ સુધી રહેલું છે.

તા. ૧ લી મે—આજે સવારથી “આલજયર્સ”નો તથા “ટયુનીસ”નો ફોર્સો દીસવા લાગ્યો હતો જે ધણો ખરો લીલોતરીથી ભરેલો હતો. આસરે ૮૫ વાગે તે દીસવાનો શરૂ થયો હતો તે આખો દીવસ કીનારો દીસ્યો હતો. આજે સાંજના જરા ધુમસ જેવું થયું ને આસરે પાંચ વાગેને દુરથી હુંગરોની ઉપર જાણે ઉધા સડ ચડાવેલું વાહાણુ ચાલતું હોય તેવું ધણા ઉતારઓએ જોયું હતું કોઈ

વપ્તે-જાણે એના આગળા લાગની અણીપર આસમાનપરથી હેઠે ઉતરતું હોય તેવું ને કાંઈ વપ્તે તેથી ઉલટુંજ પાછળી બાજુથી ઉતરતું હોય તેવું દીસતું હતું. એ દેખાવને ઇંગ્રેજમાં મીરાજ (Mirage) કહી કહે છે. એનું કારણ એમ છે કે ખરેખર વાહાંણુ (જેનો ઓળો-એ દીસતો હતો) ઘણું દુરથી જતું હશે, પણ ધ્રુમસને લીધે સુરજથી તેનો છાયો આસમાન ઉપર પડેછે ને તે પાછો જમીન ઉપર અથવા હવામાં દેખાય છે. એવો દેખાવ કાંઈ કાંઈજ વપ્તે દીસે છે. અરધા કલાક સુધી તે દેખાવ રહ્યો હતો.

તા. ૨ જી મે—આજે સાંજ સુધી “આલબ્રયર્સ” નો કીનારો દેખાયા કીધો હતો. સવારનાં ૮૧૧ વાગેને આલબ્રયર્સનું શહેર જે આફ્રીકાને છેક ઉત્તર ભાગે ભુમધ્ય સમુદ્રને માથે આવેલુંછે તે દીસવા લાગ્યું હતું, ને જો કે જરા ધ્રુમસ જેવું હતું તોખી દુરખીનથી ત્યાંનાં ઘેરો તથા મસજીદો દેખાતાં હતાં. દેખાવ ઉપરથી એ શહેરનાં ઘેરો મોટાં અને લપકાદાર લાગતાં હતાં. હાલ ફ્રેંચ સરકારને હસ્તક એ શહેર છે. એને થોડા મૈલને છેટે છુટા છુટા ખીજાં ગામો પણ દરીએ કીનારે દીસતાં હતાં. અમારી સ્ટીમર એની જરા નજદીકથી જતી હતી. આજે રાતનાં તુતક ઉપર અસલનાં પ્રોગ્રામ મુજબ “બાલ” થયો હતો, પણ જેમ “ફ્રેન્સી પ્રેસ” સારૂ ખબર આપી હતી તેમ કશું થયું નહીં, પણ હમ્મેશના પોશાકેજ નાય થયો હતો.

તા. ૩ જી મે—ગઇ કાલ સુધી જે કીનારો અમારી સ્ટીમરની ડાખી બાજુએ દેખાતો હતો તેને બદલે આજે સવારથી જમણી બાજુએ દીસવા લાગ્યો હતો. એ કીનારો સ્પેનનો હતો, જેનો મોટો ભાગ મોટા પાહાડોથી ભરેલો હતો. દરીએ કીનારે છુટાં છુટાં નાનાં શહેરો દીસતાં હતાં, અને તેનેથી થોડે છેટે એક મોટો પાહાડ હતો જે આસરે ૬૦૦૦ ફીટ ઉચાઇમાં કહેવાય છે, અને વળી તેની પાછળ સ્પેનનો સૌથી મોટો પાહાડ “સીરા નેવેડા” (“Sierra Nevada”) જે આસરે ૧૨૦૦૦ ફીટ જાયો છે તે નેનાં બરફથી ટકાયલાં મયાળાં માથે

નજરે પડતો હતો. એમાના પેહેલા પાદાડની હેઠાણમાં લીસોતરી ગમા-
રી સ્ટીમર ઘણી નજદીકથી ગાતી હતી તેની બરોબર દીગ્ગી હતી
તથા છુટા છુટા ગામોથી તથા પાદાડોની નાની નાની ટોચો તથા તેના
છાયાઓ તથા તેની પાછળ ગંજવર પદાડો તેના બરફ સ્નાને લીધે
દેખાવ ધણોજ રળીયામણો લાગતો હતો. એ ગંજવર પાદાડને પસાર
કરતા અમારી સ્ટીમરને પાંચ કલાક લાગ્યા હતા એમોને રોનનો એ
કોસ્તો આખો વખત હુઆલટર પુગ્યા ત્યાં મુખી મળ્યો હતો. સાજનાં
કલાક પાંચ વાગા પછી એમોને દુરથી આદીકા ખાંડનો છેક ઉત્તર
પશ્ચીમનો ભાગ દીસ્યા લાગ્યો, જેનો છેડો એ મોટા ટેકડાઓ તથા
પાદાડોનો બનેલો હતો, જેને “હરકયુડીસ પીલ્સ” (Hercules Pil-
lars) કરી કહેછે એમો રાતના કલાક ૮ વાગે હુઆલટરના ખારાંમાં
પુગ્યા હતા ને સ્ટીમર ઉપરથી એમોને લેવા આવેલા ભોમીઆ સાથ
કીનારે ઊતર્યા હતા. અમે જ્યારે સને ૧૮૮૧માં યુરોપની મુસાફરી
કીધી હતી ત્યારે અમારી સાથે બથુક એક ભોમીઓ ઇંગ્લેંડના વખ-
ણાયલા “Tourist” કુક એંડ સન્સવાળાઓ દમ્તકથી રાખવાથી
ઘણો ફાયદો તે બધી ભોલીઓ તથા જગ્યાઓ જાગૃતાથી થયો હતો.
તેજ મુજબ આએ વખત પણ આગમજથી ગોઠવાળ કીધા મુજબ એ
લોકોનો એક ભોમીઓ અમારી સાથ રપેન અને પોરટુગલમાં ફરવા
આવ્યો હતો. એ ભોમીઆને રોજની ૧૦ શીલીંગ તથા હોટલ તથા
સેંકડ કલાસ રેલવે ખરચ સધળો આપણને આપવો પડે છે, પણ તેનો
બદલો બધી કડાકુત તેને કરવાથી તથા જગેજગ ભોમીયાઓના ખચના
ખચાવથી આવી રહે છે માલટાથી હુઆલટર ૯૮૧ મેલ છે. હુઆ-
લટરનો કિલ્લો લશકરી કાયદા હેઠલ (Martial Law) બથુક
રાખ્યો છે તેથી સુરજ અસ્ત પામ્યો કે કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરેછે,
પણ જ્યારે મેલ સ્ટીમર મોડી આવે છે ત્યારેજ તે ખુલ્લા રાખી તેમાં
આવેલો ટપાલ તથા ઉતારઓને જવા આવવા દીધે છે. અમો કીનારે
આસરે નવ વાગે ઊતર્યા હતા. બોટવાલાઓને દરેક માણસ દીઠ એક
શીલીંગ આપવાનો ધારો છે. કિલ્લાનાના દરવાજા આગળનો પોહારેગીર
હ મેશાં જેખી દરવાજા આગળ આવેછે તેને “કોણ છે ?” કરી મોટો અવાજ

જીઆલટર.

પુછે છે. તેનો જવાબ તરત “ફ્રેન્ડ” (Friend) કરી આપવો જોઈએ, નહીં તો પસાર થતાં અટકાવે છે. અમોએ જીઆલટરનાં સરસ રાયલ હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. રાતના સકર હોવાથી તથા ચંદણી સારી હોવાથી અમો ઈંહાં સૌથી મોટો મોહોલો (Water Port) જ્યાં અમારું હોટલ છે ત્યાં ફરવા નીકળ્યા હતા. આ વખતે ઘણું લોક ફરવા નીકળેલું હતું. તે મોહોલાનો દેખાવ ઘણો સરસ ચંદણીમાં લાગતો હતો, પણ ૧૦ વાગ્યામાં દુકાનોનો મોટો ભાગ બંધ થયો હતો તેથી યુરોપના બીજાં દેશોની માફક રળીયામણું લાગતું ન હતું. રાતનાં ૧૦ વાગેને એક તોપ ફાટી સવળા સોલજરોને બરાબમા જવાની આજ્ઞા કીધી હતી અને પડખમ, સીસોરી સાથે તે વખતે એક સોલજરોની નાની ટુકડી બંધે ફરી ગઈ હતી. તેથી જાણે લશ્કરી છાવણીમાં આપણે હોઈએ તેવું લાગતું હતું.

તારીખ ૪ થી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર બુધ—આજે બપોર સુધી જીઆલટરનાં શહેરમાં બંધે ફરી આવ્યા હતા. ઈંહાંનાં ઘેરો માફકસરનાં ઘણા બરાબર માલનાં છે તે જાણુ સવળ મોહોલા છે તેમાથી પાછા ચાર નાધલા મોહોલાઓ કીધા છે. રસ્તાઓ માલયાની માફક સાંકડા છે, અને બધા ઘરો કિલ્લાની અદર આવેલાં છે. ઈંહાંની મારકેટ પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ સને ૧૮૭૬માં ઈંહાં આવ્યો હતો તારે પાયો નાખી ગયો હતો તે માફકસરની છે. કિલ્લાની બાહાર સાઉથ પોર્ટ તરફથી એક સારો બાગ બનાવેલો છે, જે ડુંગર ઉપર હોવાથી તેનાં ટપાઓ (Terraces) બનાવી પુલોના નહાડે રોપવાથી સારો લાગે છે, અને ઘણાંબરા જરેમીઅત તથા ફ્લોક્સ એવા હલકા પુલોના ફેઆરાવો કીધા છે, વચમા એક મોટો ચોક ફરવા તથા બાજુપર વાળું વજરવાની જગેઆ રાખેલી છે. એ બાગની સામને એક સારું રેશટારન્ટ તથા ફરીમેશન્સ હાલ આવેલો છે એજ બાગની ઉપર દરીઆઈ ઈંહાંનો સેનાધીપતીનો મેહેલ છે, અને તેહનીબી ઉપર બતાં એક બાજુપર નાંખેલો મેહેલ છે તાહા ચોટી હેઠળ ઇંગ્લેન્ડ.

તમાં છેલ્લુ હુલડ કરાવનારમાનો એક જીર પાશાને રાખ્યો છે એ જગ્યાથી આસપાસનો દેખાવ ધણો સરસ છે, અને બિનચાનમાં આવ્યાથી હવા પણ થડી મજેહતી ડાગે છે. બાગની દેહાણમાં કિંવા ઉપર એક ગંભીર (૧૦૦) ટનની ટોપ મુકેલી છે. જેના ગોલાઓ પણ તેનેજ મલતા મોટા છે, અને તેને ભરવા સાઈં સગાથી કામ લેવું પડે છે. એવી બે ટોપો ઈલાં છે, અને તેમાં મોદોડાને રસ્તે દારૂગોલો ભરે છે. જીઆલટરનો કુગર જે બિનચામા આસરે (૧૪૭૦) ફૂટ છે તે નીચેથી જેવા સાઈં નીજમોલ કરીને બદર કીધું છે તાદાં ગીઆ દત્તા, જહાંથી આ પાહાડનો રસ્તો સીધો કાપીને તેની ઉપર કિલ્લાઓ બાંધેલા છે. એજ પ્રમાણે બધી ગમથી પાહાડને કાપી કાઢાડીને તેમા ઉપર વચમાં નીચે બધે ગ્યાલરીઓ કરીને તેમા ટોપો ફરતી ચેદારે બાજુએ ગોઠવેલી છે બધી મલીને એ પ્રમાણે આ પાહાડપર તથા નીચેનાં ફરતા કિલ્લાઓ ઉપર આસરે (૧૦૦૦) ટોપો મુકેલી છે, અને જહાંથી શેહેરમા જવાનો રસ્તો છે તાહાંનો કિલ્લોખી ધણો મોટો તથા જેરાવર બાંધેલો છે. એથી કરીને જીઆલટરનો કિલ્લો આજે દુન્યામા સૌથી મજબુત તથા સરસ ગણાય છે, તથા એમા ખોરાકી હંમેસાં ભરી રાખે છે તથા પાણી ટાંકાંઓમાં ભરી રાખવા ઉગ્રાંત દરીઆનાં પાણીને સ્વચ્છ (Condense) કરી મીઠાં બનાવે છે, તેથી એ કિલ્લો ગમે એટલો વખત ઘેરો નાંખ્યા પછીખી કાઢ લેઈ શકે તેમ નથી, ને તે મુજબ સને ૧૭૭૯માં ફ્રેંચ તથા સ્પેન એ બે રાજ્યોએ સાથે મલીને એ ઉપર ઘેરો નાંખ્યો હતો, અને તે ચાર વરસ રાખ્યો, પણ કિલ્લો લેઈ શકેઆ હતા નહીં, અને એ વખતેજ અંગ્રેજોએ દુશમનોનાં વાંહાંણોપર પાછલી બાજુપર ટોપોનો મારો ચલાવવા સાઈં ગ્યાલરીઓ એ પાહાડમાં કુદીઓ હસતક ખણાવી ચાર વરસે તે પુરું કીધી ને પછી ફ્રેંચ તથા સ્પેનની મનવારોપર બે ગમથી મારો ચલાવી તેઓમાંની મોટા ભાગને દુબાડી નાંખી ઘેરો ઉચકાવ્યો હતો. એ ગ્યાલરીઓ જેવા હમો બપોરનાં કલાક સવા બે વાગે નીકળ્યા હતા, પણ તે ધણી બિનચાનમાં હોવાથી તથા ગાડીનો રસ્તો તાંહાં ન હોવાથી ખચરો તથા ગધેડાઓ ઉપર

બેસીને હમુને જવું પડ્યું હતું. એ ઉપર જવાનો રસ્તો ધણોજ ઢલાંણ-વાલો તથા ખરાબ છે, ને ગધેડાં તથા ખચરો સીવાએ ખીજાં કોઈ જનવર ઉપર ચઢી શકે તેવું દીસતું નથી. એ ગ્યાલરીઓ બે થી ત્રણ મૈલની બધી મલીને લાંમખી પાહાડની અંદરથી એકની ઉપર એક માર હોય તેમ ટનલ કરી ખણેલી છે, ને તેમાંથી ટપે ટપે ઓરડાઓ કરી તેમાં ટોપો ફાડવાનાં ખાંચાઓ કોતરી ટોપો ગોઠવી છે, કે દુશ્મનો ઉપર ટોપોનો મારો બધી ગમથી ચલાવી શકે, અને દુશ્મનનાં ટોપનાં ગો-લાઓ તે ઉપર કસી અસર કરી શકે નહીં. કાંચકે પાહાડની અંદરથી નાહાનાં ખાંચાઓમાંથી ફક્ત ટોપનાં મોહોડાં દેખાએ તેટલાજ ખાંચા ઉપર ટોપનાં ગોલા ફેંકવા ધણુજ મુશ્કેલ છે, અને તેની પાછળ ટોપ ફાડનારાઓને તો કદી ગોલા કસસુ લાગેજ નહી. એ ગ્યાલરીઓમાં જતાં અધાર ધણુંજ લાગેછે, પણ ટોપનાં મોહોડાંવાલા ખાંચાઓમાંથી વારા ફરતી ઉજસ તથા પવન આવેછે ને વલી કોષ કોષ ગમતો પવન અંદર લાવવા ચીમનીઓ જેવા (Ventilators) હવા આવવાનાં મીનારાઓ બાંધેલા છે. એ ગ્યાલરીઓ જેવા સાડાં અત્રેનાં એસીસટન્ટ મીલીટરી સેક્રેટરીની રજા લેવી પડેછે ને તે દેખાડવા ટોપ ખાતાનો ૧) સારજન્ટ આવેછે, તે ગ્યાલરીઓ પુરી કીધા પછી ડુંગર ઉપર એક બાળુ ઉપર ઉભા રહેવાની જગ્યા છે તાંહાંથી આસપાસનો દેખાવ ધણોજ સરસ લાગેછે. એ બાળુ પરથી સ્પેન તથા જીપ્રાસટર વચે જે નીઉટરલ (Neutral) જગા રાખેલી છે તે ખરાબર દેખાય છે. જે નથી અંગ્રેજ કે નથી સ્પેનની સરકારને તાબે, પણ તદન એલાહેદી બેઉ સરકારની જગાઓની હદ દેખાડવા રાખેલી છે, જે આસરે ૦ મૈલ જેટલી વચએ છેક દરીએ કીનારે આવેલી છે, તેને પેલે નાંકે સ્પેનનું એક નાંધલું ગામ આવેલું છે. હમો હતા તે જગ્યાપર લાલ રંગનાં વગર પુછરીનાં વાંદરાવો હમે જોયા હતા, જે ઇંહાં ધણુજ નવાઇનાં ગણાય છે, ને તેને જોવા ધણાં લોકો જાય છે, પણ કોઇજ વખત તે દેખાય છે એવા આસરે પચીસ વાંદરાઓ છે જેઓને જે કોઇ મારી નાખે તો કેદખાનાની શીક્ષા દરાવેલી છે. એ જગોપરથી આખે રસ્તે છેક

વાવટાકાડી છે તાંદા સુધી હમો ઉનચાનમાં ગયા હતા. તખામી ફરતી ચારે બાજુની વીજી ધણીજ સરસ દેખાતી હતી એક ગમગી એનનાં પાદાડો ને ખીજી ગમગી આફીકાના ખડનાં છેડાના પાદાડો દીગતા હતા ખીજી બે ગમ મેડીટરેનીચન તથા એડીએડીક સમદરે દીસતા હતા. એ જીઆલટરનો ખડક એકગમ ને ખીજીગમ આફીકાનાં પાદાડની ટોચની વચમાં સ્ટેટસ ગોફ જીઆલટર ગાળેલું છે, જે આસરે સાત મૈલ પોહોલાઈલું છે ને તેની બેહુ બાજુનાં પાદાડોને લગકયુડીસનાં ચામલાઓ કેહેછે. એ જગો પરથી ખીજી બાજુનાં ટલાવને રમ્ને હમો થોડા નીચે ઉતરીને અતરેનાં વખણાયા ગોફ જોદને (St. Michael's Caves) સેંટ માઇકલ્સ કેવસ કરી કેહેજે તે જોયા હતા. તેમાં જરા અધાર હોવાથી (Blue light) ફટાકરાની બતીઓ સાથે લેઈ ગયા હતા, જેથી બરાબર જોઈ શકેઆ હતા. એ ગોફો એક મોટું દીવાનખાતું હોય તેવું લાગેછે, અને તેની વચમાં થોડે થોડે ટપે ખુદરની પથરનાં ચાલલાઓ તરેહ તરેહનાં પાંણીથી ઘોવાઈને બનેલા છે તે સધલા ખરબચરા તથા છુટા છુટા અણીદાર ટોચવાલા હોવાથી જાણે ખજુરીનાં જાહાડોનાં ચાલલા બનાવેઆ હોય તેવા લાગતા હતા. કોઈ કોઈ થાંલલાઓ તો મથાલેથી લટકતા અરધા ભાગેલા જેવા દીસતા હતા એ સધલાનો દેખાવ ધણો સરસ લાગતો હતો. એ જોઈને પાછા ખીજે રસ્તે હોદાણમાં આવેઆ હતા હમો પેહેલે હોટેલમાંથી નીકળ્યા તે વખતથી થોડા થોડા વરસાદના છાંટા પડવા લાગ્યા હતા, અને વાદલ ઘેરાએલું હોવાથી હમો ડરતા હતા કે વરસાદ હેરાન કરશે, પણ થોડાક ઉપર ગયા કે વાદલાં પવનનાં જોરથી ખીજી ગમ ધસડાઈ ગયાં હતા તેથી સધળું બરાબર જોઈ શકેઆ હતા. હમો આસરે સાડા પાંચ વાગેને પાછા હોટેલમાં એ કિલ્લાની ગ્યાલરીઓ તથા ગોફાઓ જોઈને આવ્યા હતા જીઆલટરને તેહેના અસલી રહેવાસીઓ પાસથી મુસલમાનોએ સને ૭૧૧ ના સાલમા લીધું હતું ને તાહાં પેહેલા કિલ્લાઓ બાંધેઆ હતા. તેઓ પાસથી સ્પાનીઅરડોએ સને ૧૪૪૨માં લીધું હતું. જેઓની માહોમાહેની લડાઈ (War of succession) ની વખતે અંગ્રેજ વચમા પડ્યો હતો તેને આર્ય ડીઉક ચારલસને નામે એનો

કુબ્જો સને ૧૭૦૪માં લીધો હતો, તે પાછો લેવાને વાસ્તે સ્પેન-
વાલાઓએ સને ૧૭૧૪ તથા સને ૧૭૨૭માં ઘેરો નાખ્યો હતો, ને
છેલ્લો ફ્રેંચ તથા એ લોકોએ મલીને સને ૧૭૭૮માં ચાર વરસ સુધી
ઘેરો નાખ્યો હતો, પણ આજ સુધી અંગ્રેજની પાસથી કોઈ લેઈ શક્યું
નથી. એવો મજબુત ત્યાંનો કિલ્લો છે, અને હજુર તેને મજબુત કરે-
આ જાય છે. એ જીબ્રાલટરનો ખરક મેડીટરેનીયન સી માંથી એટ-
લેનતીક સમુદરમાં જવાના રસ્તાપર (Straits of Gibraltar)
આવેલો છે તેથી એ મેડીટરેનીયનની કુંચી ગણાય છે, અને એનો
કોટ ઓફ આરમપર પણ કુંચી તથા દરવાજો પાડેલો છે. એની વસતી
આસરે વીસ હજારની તથા પાંચ હજાર સોલજરોની છે. સ્ટ્રીમરો
જતી આવતી સાઈ કોલસો ઈંદાં જુનાં વાંદાંણાનાં ખોખાઓમા
ભરી રાખેછે જ્યાંથી તેઓ લીએછે. એ ખડક ૨૧) મૈલ લાંબો ને
૦૧૧ મૈલ પોહોલો છે

તા૦ ૫ મી મે—આજે સવારના ૭ વાગે સ્ટ્રીમર “મલાકા”માં
ખેસીને જીબ્રાલટર છોડ્યું હતું તે ખગેરના ૧૧ વાગે “મલાગા” કરી
સ્પેન દેશનું ગામ છે ત્યાં અંદરમાં જઈ પોહોંતા તેથી રસ્તામાં ફક્ત ૬૧
કલાક લાગ્યા હતા, પણ સ્ટ્રીમરને લગર નાખતાં કલાક ૨૧ લાગ્યા હતા,
સખખ જે સ્ટ્રીમર બારામાં કીનારાની નજદીક આવ્યા પછી તેને ઈંદાં
ખીજી સ્ટ્રીમરો હારખંધ જેમ ભાડુતી ગાડીઓ ઉભી રાખેછે તેમ
કીનારાની નજદીક એક એકની પાસે હારખંધ ઉભી હતી તેની વચમા
લઈ જતાં વખત થયો હતો અને વળી ત્યાર પછી સ્પેનના કસ્ટમ
હાઉસના અમલદાર તથા ડાક્ટરને વાસ્તે ખીજો એક કલાક થોજતું
પડ્યું હતું એઓ અમારી સ્ટ્રીમર ઉપર જ્યારથી આવ્યા ત્યારથી
ખોટામા ખેસીને સ્ટ્રીમર ઉપર આવવા સાઈ નજદીક ૧૧ કલાક દરીયામાં
થોખ્યા હતા અને લંગર નાખવાની વાર જોતા હતા દરીયો જરાક જોરમાં
હોવાથી તેઓ જ્યારે સ્ટ્રીમર ઉપર ચઢવા આવ્યા ત્યારે તેઓને સાઈ
અમાગ કપટાને લાકડાંનો દાદર તે બાજુ નહી હોવાથી દોગડાંની સીડી
પાછાજી ઉપર આવવા વારને નાખી હતી તેથી તેઓનો મીનજ ગંગો

હતો અને ઉપર આવવાને બદલે બાદાણું કદાડ્યું કે અમોને તો ફેર આવેછે, વાસ્તે કીનારે જઈને બીજાઓને મોકલીશું કરી સ્ટીમર ઉપર બે સોલજરોને રાખી ગયા કે કોઈને સ્ટીમર બિપરચી ઉતરવા તેમજ સામાન લેઈ જવા દેવા નહીં અને તેઓ પોતે કીનારે પાછા ગયા હતા અમો લોકોને સ્ટીમરને લગર નાખવા આગમર કલાક રાા મોખતું પર્યુ હતું ને વળી ત્યાર પછી આ અમલદારોએ પાછા કરી કોઈને સ્ટીમર બિપરચી ઉતરવા દીધા નહીં તેથી બીજાઓ માળા ગીચગાવા તથા કચવાવા લાગ્યા, પણ બધાઓ આગળથી જાણતા હતા કે એવની રીત-ભાત જે હજી ૧૬મી સદીને વળગી રહીછે ત્યાં વખત શું તેની કીમત જાણતા નથી તેથી પોતાની મેજે નાગીપારા પછ મેડા હતા આખરે પોણા કલાક પછી વાસ્તે રહીને બીજા કસ્ટમ હાઉસનો અમલદાર તથા ડક્ટર આવ્યો હતો ત્યારે સધળાઓના સામાનમાં કામ જગાત લેવા લાયક (જેવા કે તમાખુ, જવેરાત ઇત્યાદી) સામાન છે કે નહીં તે પુછીને અમારા હોટલવાળાએ તેને ના પાડી સમજાવીને અમને તથા બીજા ઉતાડ્યોને તેઓના સામાન સાથે બિપરચી દીધા હતા એ વખતે બે સ્ટીમરો જે ઘણીજ નજદીક બનેલી તેની વચમાં જોટ હોવાથી તથા દરીયો બેરમાં હતો તેથી જોટ બિહલતી હતી અમો થોડા આગળ ગયા નહીં તેટલાં કોણુ બેણુ શું કસ્ટમ હાઉસના અમલદારના ધ્યાનમાં આવ્યું ને હુકમ કીધો કે “જોટ હું આવું ત્યાં મુઠી ત્યાજ ઉભી રાખવી” દરીયાનાં બેરને લીધે જોટ બિહલતી હતી તેથી અમને ફેર આવવા લાગ્યા ને તેને પેહેલાં ધણુ સમજાવ્યો કે કીનારે બધાને જવા દે ત્યાં થોખીશું, પણ તેના ધ્યાનમાં નહીં આવ્યું. આખરે જ્યારે અમારા ભોમયાએ ધણુ સમજાવ્યો ત્યારે જોટ પાછી સ્ટીમરની નજદીક તેડી તેમાં એક સીપાર્થ સાથે આપીને કીનારે જવા દીધા હતા કીનારે ધણુ લોક ઉતાડ્યો બેવા એકઠું થયલું હતું. તેઓ અમો લોકોને બેઠને પેહેલાં તો પોતપોતામાં હસવા લાગ્યા, પણ જેમ બીજાં લોક તથા છોકરાંઓ મોહોલામાં વધતાં ગયાં તેમ અમારી પછવાડે ચાલતા છેક છેલ્લે હુર્યો કરવા મડી ગયા ને અમો કસ્ટમ હાઉસમાં ગયા ત્યારે તેઓ નરમ પડ્યા હતા જેવા મેજે એ લોકોને અમારો પોશાક

તથા દેખાવ નવાઇ જેવો લાગ્યો હશે. અમોને કસ્ટમ હાઉસમાં પણ ઘણો વખત થોળવું પડ્યું હતું, સળ્પ કે સ્ટીમર ઉપર કસ્ટમનો એક અમલદાર જે આવ્યો હતો તે તથા બધા દાગીના આવશે, પછી તપાસશે તેથી આખરે કંટાળીને અમારા કોથળાઓની કુંચી અમારા ભોમીયાને આપી અમો (Hotel de Roma) “હોટલ દી રોમા” નજદીક હોવાથી ચાલી ગયા હતા. હોટલનો ભાવ દરએક માણસનો પેહેલા માળ ઉપર ઉતરે તો ૪ ડાલર હતા ને બીજા માળપર હોય તો ૩ ડાલર હતા. અમો સાંજના સાડા પાંચ વાગે ફરવા ગામમાં નીકળ્યા હતા અમો ઉતર્યા તે હોટલ હાલ નવુંજ બંધાયલું છે. તે શેહેરનાં સૌથી સરસ મોહોલા, “બુલીવારડ અલામીડા (“Alameda”))” માં આવેલું છે એ “અલામીડા” મોટો ચોક છે જેની બે બાજુપર મોટાં ઘેરો સારી શેણકદાર બાંધણીનાં આવેલાં છે. વચમાં બે બાજુ પર ગાડીના તથા તેની આસપાસ કુટપાટ રાખી તેઓની વચમાં એક મોટો બાગ હોય તેમ લોકોને ફરવા હરવા તથા બેસવાની જગ્યા રાખેલી છે. એ “અલામીડા” ના ચોકની બાજુઓપરથી બીજા સારા કુસાદે મોહોલાઓ આવેલા છે. ત્યાંથી ફરીને અદરનાં મોહોલાઓમાં ગયા કે જ્યાં ઘેરો ઘણાં ખરાં જો કે મોટાં ચારથી પાંચ માળોના અને કોઇ કોઇ તો શેણકદાર બાંધેલાં છે તોથી રસ્તાઓ સાંકડા તથા વરસાદ ગઈ કાલે પડેલો હશે તેથી કીચલના ભરેલા ગલીય કચરા સાથના દીસતા હતા અમો ફરતા ફરતા ઈંદિનાં વખાણાયલાં દેવળ ઉપર જઈ લાગ્યા જે એ વખતે બંધ હતું, પણ દેવાલોની બાજુપર મોટા થાંભલાઓ તથા નક્શી હોવાથી તેનો બાહારનો દેખાવ ઘણો ગંજવર તથા શેણકદાર લાગતો હતો. એ દેવળની ઈમારતની ઉચાઇ એટલાં ઉપરથી માલમ પડશે કે તેની આસપાસ ચારથી પાંચ માળના ઘેરો હતા ને જાણે કે એની આગળ રમકડા જેવાં લાગતા હતા. થોડા મોહોલાઓમા ફરીને સાંજના ૬૫ વાગે હોટલમાં બાણનો વખત હોવાથી થોડા રૂંધા હતા “મલાગા” શેહેરની વસતી આસરે ૧૨૦૦૦૦ ની રહેવાય છે ને તેમાં મોટા ઘેરો ઘણાંખરા હોવાથી તથા જગીરો પ્રીનારે

તેઓ હોવાથી સ્ટીમર ઉપરથી નેચોનો તથા ચાકર પનાવવાના તથા બીજાં કારખાનાઓથી દેખાવ ધણો સરસ લાગતો હતો તથા પાગમા સ્ટીમરો પણ આસરે વીસ એક પડેલી હતી તેથી આ ગેલેરીમાં વેપાર પણ મોટો ચાલે છે.

તા. ૬ ફેબ્રુઆરી મે—આજે સવારના અગેનું એક જ એનાલાયક દેવળ જોવા ગયા હતા એ ગીચ મોટાકાની વચ્ચેના આગેનું દેવાળી તે આસપાસના ઘેરોને લીધે ઘણું ગજવર લાગેછે. એ જગ્યાપર અસલ “ મુર ” લોકોના વખતમાં મસજીદ હતી તેને બાજુ દેવળ બાંધ્યું હતું, જે સને ૧૫૩૮ માં ગર કીધું હતું તે આગતે આસને કામ ચલાવતા છેક સને ૧૭૧૯ માં પૂર કીધું હતું એને ૧૬૮૦ ના સાલમાં ધર્મ-તીર્થથી ઘણું નુકશાન પણ થયું હતું તે પાછું સમાવતા કચ્છના પાણી ઘણા વર્ષો લાગ્યા હતા એનો બાદરનો આગળો ભાગ મધ્યો સગે-મરમરના થાભલા તથા નકશીનો કીધો છે ને જાણે એ ત્રણ માળ હોય તેમ થાભલાઓના તપ્પાવો એકની ઉપર એક દેખાઈતા મુકલા છે. અદરનો દેખાવ પણ ઘણો ભપકાબરેલો તેની ગજવર હાલની ઉંચાઈથી તથા તેની આસપાસનાં રંગીન તરેહ તરેહનાં પથ્થરોના ચેપલો તથા તેમાંનાં સ્થલો સાથે લાગે છે એમો ધારીયે છીયે કે હાલની ઉંચાઈ ઓછામાં ઓછી ૧૧૦ ફીટ હશે ને તેજ પ્રમાણે પોટુગાર્થ પણ ઘણી મોટી છે. એના ચેપલોમાના પુતળાઓમાં એ ઘણા સરસ કહેવાય છે તેમાં એક ક્રાઈસ્ટની માતા “ મેરી ” ક્રાઈસ્ટને બોળાપર મુવેલો લઈને બેઠેલી છે તે ઘણું સરસ ઈટાલીયન કોતરનાર Cornova નું બનાવેલું કહે છે ને તે આખાં સ્પેનમાં સરસ કહેવાય છે એમાં ક્રાઈસ્ટને મુવેલો જે પાડેલો છે તે જાણે બધા સાધાઓ ધીલા થઈ ગયા હોય ને ખભાં પડી ગયા હોય તેવું દીસે છે. તેની પાસલીઓ તથા હાથ પગના સાંધાઓ સઘળું આબેહુબ ખરો માણસનું હોય તેવું લાગે છે. તેની આગળ તેની મા છે તેવું મોહોડું ઘણું જ ગભીર પાડેલું છે. બીજાં ચેપલમાં ક્રાઈસ્ટને “ ક્રોસ ” પરથી ઉતાર્યા પછીની સખી પાડેલી છે, તેથી ઘણું જ સરસ છે. તેનો દેખાવ મુવેલાં માણસના જેવો તદ્દન

ફીક્ષો તથા સધળા સાધાઓ ધલી પડેલા, એક બાજુપર પડી ગયલી ગરદન તેનાં સાંધાઓ ઉપર આવેલી નેસો, ઇત્યાદી આબેહુબ પાડેલું છે. એ “ મોરાલીશ ” નામનાં ચીતારાનું પાડેલું કહે છે. તે ધણી મોટી કીમતનું જો કે લાયગે એ ફીટ જેટલું છે તોજી એકથી દોઢ દોઢ લાખ રૂપીયા સુધીનું કહેવાય છે. એ દેવળમાં વચલા હોલ (Aisle) ની બે બાજુપર બે ગંબવર નજદીક ૫૦ ફીટ ઉંચી આર-ગીનો મુકેલી છે જેમાંની એક અમો ગયા ત્યારે વળડતા હતા જે ધણું સરસ લાગતું હતું. વચલો આલટર રાખના રંગના સંગેમરમરનાં થાલલાઓપર ઉભાં કીધેલાં ગુમબજ જેવો કીધેલો છે તથા ગાનારાં-ઓની બેઠકો સધળી લાકડાંની “ સેન્ટો ” નાં પુતળાઓની નકશી સાથની ધણી સરસ કોતરેલી છે. અમો હતા તે વખતે માસ (Mass) લખતા હતા તે લખવાની ચોપડી યા પોયા ધણું મોટા હતા ને તેમાં “ મ્યુ-ઝીક ” લખેલું તેનાં અક્ષરો એટલા તો મોટા હતા કે અમો ૧૫ ફીટ દુર હતા ત્યાંથી વાંચી શકતા હતા.

એ દેવળની આગળી બાજુ ઉપર બે મીનારાઓ બાંધેલા છે. તેમાનો ડાબી બાજુનો અધુરો રહી ગયો છે, પણ જમણી ગમતો પુરો કીધેલો છે, તે ૩૦૦ ફીટ જિંચો છે જેપર અમોએ જઈને શેહેરનો દેખાવ જોયો હતો જે ધણો સરસ દીસતો હતો. એ શેહેર જાણે એક અડધા આદતી વચમાં બાંધ્યું હોય તેમ તેની ત્રણ બાજુના ડુંગરોથી ઘેરતુ હતુ, જે શેહેરની ઇમારતોની પાછળ સધળે ખેતીવાડી તથા ફળોના ઝાડોથી જાણે એક ગંબવર બાગમાં બાંધ્યું હોય તેવું દેખાતું હતું. મીનારાપર જવાની બધી મલી ૩૬૦ સીડીઓ છે તેમાની છેક મથાળા પરની ૯૩ લાકડાંની છે, બાકીની સધળી એક “ કોર્ડસ્ક્રુ ” ની માફક પધ્ધતી બાંધેલી છે. એ દેવળ સીવાય અત્રે બીજુ કંઈ જોવા લાયક ન હોવાથી અત્રેનો “ એરીના ” (Arena) જે ગોધાઓની લગાઇ કરાવવા સારું બાંધેલો છે, તે જોઈ આવ્યા હતા એ જો કે નાનો કોરુ-વાય છે તોજી તેમાં મોલ દબર માણુમો બેઝી તમામો જોઈ જોઈ

જગ્યા છે. તે જોઈને પાછા હોટલમાં ૧૨ વાગે ગાંધીને મેજનપરથી ૧૧ વાગે આગગાડીમાં ટ્રેનેડા જવા નીકળ્યા હતા. તે રાતના ૮૫ વાગે ત્યાં જઈ પુગા હતા પેહેલો રેલવેનો રસ્તો જાણે નારંગી લીગુ, દા-ડમડી ઇત્યાદીના બાગમાંથી જતા હોઈએ તેનો હતો એ પ્રમાણે ત્યાં સુધી નજર પુગે ત્યાં લગી પંખી બાગુએ પાદારો સુધી જાડો મેપેલા હતા, અને તેની નીચે ગપનાજ વાળેલો હોવાથી તેની લીલાતરી તથા આડોપરના ફળો તેમાં “સાઈતરન” જનના પીળા લીગુઓથી જાણે આડો નમી પડતાં હતાં. ગંબલીઓપરની લાલ રંગની નારંગીના કાષ્ટ આડોપરનાં લાલ તથા સફેદ ફુલો, તથા ફરતા આસપાસના પાદારોથી દેખાવ ધણો સરસ એક બાગના જેવો લાગતો હતો આ દેખાવ જોકે ધણો મનોરંજક હતો તેપણુ ઇટાલીના જેવા તેમાં “આઈનો ટેસ્ટ” ન હોવાથી તેના જેવો ખુશસુરત ગડીગાઓના જેવો નહીં લાગતો હતો. એ સુજળ આસરે ૩૫ મેટ સુધી જેતા ગયા હતા. તેને Andalusia Bajee's plains કરી કહે છે ને એના જેટલા થોડાજ દુનીયામાં નારંગી તથા લીગુનાં “Groves” હશે કરી કહેવાય છે એ છોડયુ કે પંખી એકદમ મોટા મોટા પાદારો આવે છે, જે જાણે ગંજવર દેવાલો બાંધી લીધી હોય તેમ સીધા ઉભા નીકળી આવેલા છે. તેની ઉપર એક ઝાડનું તણખણું પણ દીસતું નથી, પણ વચ્ચેથી સલંગ ફાટી જઈને તેની નીચાણુમાંથી પાણીના નાળાંઓ વહેછે તે ધણું જેવાલાયક છે તથા પાહાડના પથ્થરો પાણીથી ધોવાઈને પોચા થવાથી તરેહ તરેહના અણીદાર તથા થાંભલાઓ જેવા લટકતા આકારો પડી રહ્યા છે એ પાહાડોમાં ૧૨ મોટી તનલો સઘળી મળી આસરે ત્રણ મૈલની લંબાઈની કોતરેલી છે તથા એ પાહાડોની વચમાંની પાણીનાં નાળાવાલી ખીણો સાથે ૬ મોટા પુલો બાંધેલા છે. એ પાહાડી ભાગ જેમ ખડલાનો ઘાટ પસાર કરીએ છીએ તેમ કીધો કે પાછા મોટા પાહાડોપરનાં મેદાનો આવે છે જે ઉપર પાછી ખેતીવાડી તથા નારંગીને બદલે હવે (Olives) “ઓલીવસ”નાં જાડો આવે છે, જે પણ નજર કરીએ ત્યાં સુધી ડુગરો તથા પાહાડોપર સીધાં નજર પડે છે ને અમો ટ્રેનેના પુગા ત્યાં સુધી એજ પ્રમાણે આમો વખત

દેખાયા કીધું હતું, પણ એન્ડે લુશીયાના ડુંગરો આએ જગ્યાના ડુંગરો આગળ નાના લાગતા હતા. આએ બાબુના ડુંગરોની પાછળથી પાહાડના પાહાડો એક પછી એક ઊંચા દીરતા હતા ને જેમ ગ્રેનેડાની નજદીક આવતા ગયા તેમ સ્પેનનો સૌથી ઊંચો પાહાડ “સીરા નીવેડા” વધુ દીસવા લાગ્યો હતો ને રાતના સાત વાગા પછી આંદરણું પુનમના આંદ જેવું પડતું હતું તેથી તેના મથાળાપરતું બરફ ધણું સરસ સફેદ તથા ચળકતું દીસ્તું હતું. અમો ગ્રેનેડા પુગ્યા પછી વળી સ્પેન દેશની ધીમી ચાલતો બીજો એક દાખલો મળ્યો હતો. પેહલાં તો આગની ગાડી લાયગે દર કલાકના ૧૩ મૈલ જતી હતી ને સ્ટેશનો ઉપર બેકે કાંઈ કામકાજ નહીં તોખી ગાડી થોભાવી ગાડો તથા એનજીન ડ્રાઇવરો વાત કરતા હતા ને બખ્ખે વખત બધાં સ્ટેશનો પર ગાડી ચલાવાના ધટો વાગતા તોપણ આસ્તે રહીને તેઓ ઉઠતા ને ગાડો તોખી બેસી રહેતા હતા ને છેક ગાડી ચાલી રહી કે ઉપર બેસતા હતા. હવે એ ગાડી તો મેલ ટ્રેન હતી ત્યારે સાધારણ ટ્રેન કેવી ધીમી ચાલતી હશે? “મેલાગા”થી “ઓરડીનરી ટ્રેન” સવારના સાત વાગે નીકળે છે તે સાંજના ૪૫ વાગે ગ્રેનેડા પુગે છે તે મુજબ અમારી મેલ ટ્રેનથી બીજા બે કલાક વધારે લાગેછે. અમો ગ્રેનેડા સ્ટેશન પર ઉતર્યા ને ઘોડાની ગાડીમાં સામાન મુકી હોટલમાં જવા બેઠા તેટલાં સ્ટેશન પરથી માણસો ઘોડી આવ્યા ને સાથે સોલજરો હતા તેઓએ અમારો સામાન પાછો કસ્ટમની જકાત સારું તપાસવા માગ્યો. અમોએ ધણાબી સમજાવ્યા કે, “અમો તો “મેલાગા” જે સ્પેનનું દેશ છે ત્યાંથી આવ્યા ત્યારે જકાત શાની લેવાની હોય ને અમારા કાથળાઓ તો “મેલાગા”નાં કસ્ટમહાઉસમાં તપાસેલા છે ત્યારે પાછા શેના બેવા માગો છો?” પણ અમારું કાંઈ ચાલ્યું નહીં ને કાથળાઓ ગાડીમાંથી પાછા ઉતારીને એક ઓરડામાં લઈ ગયા. જ્યાં વળી તરત તપાસવાને બદલે અમોને અધે કલાક નજદીક થોભવું પડ્યું કારણકે તપાસનાર અમલદાર આવવાનો હતો આખરે તેઓ આવ્યા ત્યારે તપાસ્યા વગર ને અમોને પાછા લઈ જવા દીધા હતા એવું સધળું બધે અધેર દીસે છે અમો તો ધારના રતા કે રશીયાના જેવો બપતો બીજો કંઈ નહીં હશે, પણ સ્પેન તો

તેને એક છેરે બેસાડી દીધું છે. વળી પાળ નાખી અપના રાખી તરત માલ તપાસતા હોય તો પણ આવીમને ધીરે સમજતે આવતા તેથી વખત ઘણો ખોલે. પડવાથી પીપળા જોડવાનો એ પણ જાન છે. તેના દાખલા મળ્યા એમો મવાગા અમોગના એક વાગે પીપળાના આબળી તેજ દીને વખત હોવાથી તે ગામ જોઈને પીપળા દીને સવારના ત્યાંથી “એનેડા” જવાના હતા પણ આગલ વાગ્યું છે તેમ છેક માંજ પડી ગઈ તેથી જઈ શક્યા નહીં તે સવારને પચ્ચે અમોગના આગગાડીમાં એનેડા ગયા હતા જ્યાં પણ ૪ વાગે પછી જમ પણ જોઈ શકતે. પચ્ચે આવી આશયી સમજી તે ઉપર વળી ગયું હતું. એમો પોલીસઠન ઈસ્વીગ નામનાં હોટલમાં એનેડામાં કિતારો લીધો હતો જે અત્રેનાં વખણાયલા આલહમખાના મેહેલની પડોસમાં આવેલ છે. એ હોટલમાં રોજ એક માણસ દીડ વીસ (પીએમતર) કાક લીએ છે જે આમને ૧૬ શીલીંગ થવા જાય છે. “મવાગા” શેઠર અમોગે હાડ્યું તે તેની રૂતુ આમે આખા યુગેપમા સરસ ગણાય છે. ત્યાં નાની પાણી ઠંડી કે ઘણી ગરમી ને તેને લીધે ધાગા આજની ઈચ્છાને અડીયા હતા ખાવા શીયાળાની રૂતુમાં આવી રહે છે. તેમાં હાકન, ખગમ જત્યુકની ખાશી ઇત્યાદીના દરદીઓને સાફ કરે છે. આ શેઠરના મેરડીનો પાક પણ થોડી ઠંડીને લીધે ઘણો મોટો થાય છે ને શાકર બનાવવાના કારખાનાઓ છે. તેમજ સુક્કી દરાખ (Muscatel Raisins) કાળી મોટી જાતની જે દાખડાઓમાં મુંચઈ આવે છે તેનો તથા ઓલીવસના તેલનો તથા ખીન્ને મોટો વેપાર એ શેઠર ખીજ દેશો સાથે કરે છે. તેમાં મુખ્ય અમેરીકા સાથે કહેવાય છે સ્પેનીશ લોકોનો દેખાવ ઘણો ખગે ફ્રેંચ તથા ઈટાલીયનોને મળતો આવે છે ને પોશાક પણ તેવોજ પેહેરે છે. પણ એમરત લોકો એક જાતનો કપડાંનો ઝીણી વણતનો કટકો માથાના ચોટલા પરથી પાછળ લટકતો રાખે છે જેને “મેનતીલા” કરીને કહે છે.

તા. ૭મી મે—આજે સવારના ઠંડી ઘણી સારી લાગતી હતી અને પાંચે પટ ડીગરીપર હતો આસરે સવાસાત વાગે એમો અત્રેનો (એનેડાનો) વખણાયલો આલહમખા જે અમારા હોટલની નજદીકમાં છે

તે જોવા ગયા હતા એ મેહેલ કીલ્લા જેવો મોટો લાલ પથ્થરનો બહારથી બાંધેલો છે તેથી તેનું નામ મુર લોકોએ અલહામરા એટલે લાલ કરી રાખ્યું હતું એ મેહેલ એક ટેકડી ઉપર દરીયાની સપાટીથી આસરે ૩૦૦૦ ફીટ અને ઐનેડા શહેરથી આમરે ૩૦૦ ફીટ ઊંચાઈએ આવેલો છે એ મેહેલ ધખર અલ આલમર નામના મુર લોકોના રાજાએ બાંધવાનો સને ૧૨૪૮માં શરૂ કર્યો હતો તે તેનાં “મોટાસ” જે જગે જગે કોતરેલા છે (વીઆ ગાલીબાઈએ અલ્લા એટલે ખોદા સીવાય બીજો કોઈ જીતનાર નથી, There is no conqueror but Alla) તે ઉપરથી માલમ પડે છે. એ મોટા એને લેવાનું કારણ એવું છે જે જ્યારે એ પાદશાહ શેવીલ ગામ જીતીને પાછો ફર્યો ત્યારે એની રૈયતે એને ગાલીબ (યાને ફતેહમંદ જીતનાર) કરીને ખોલાવ્યો ત્યારે એણે ઉપલા મોટાવાલો જવાબ દીધો કે ખોદા સીવાય બીજો કોઈ ફતેહમંદ નથી અને જ્યારે મુર લોકો લડાઈપર જતા ત્યારે એ ખોલ હમેશાં War Cry દાખલ પોકારતા હતા. એ પાદશાહની પછી એના વારસો તે વધારતા તથા શણગારતા ગયા તે અહીયા સુધી કે પરીઆઓના મેહેલો જેમ અરેબીયન નાઈટસમાં લખે છે તેવો બનાવી દીધો હતો, પણ જ્યારથી એ ઐનેડા શહેર પાછું ખ્રીસ્તીઓના હસ્તક આવ્યું ત્યારથી તે પડતી હાલતમાં આવવા લાગ્યો અને ખ્રીસ્તી પાદશાહોએ તેને ખરાબ કરી તેમા જુદા જુદા ઓરડાઓ તથા બીજા ભાગો ઉમેર્યા હતા જેથી તેની રાણક ધણી ધટી ગઈ હતી અને ત્યાર પછી તો તેની કોઈએ દરકાર નહીં કર્યાથી ધણી ખરાબ હાલતમાં આવતો ગયા છતા હજીપણ તે જોવા લાયક રહે છે, એનો બાહારનો દેખાવ લાલ પથ્થરનો એક ઊંચો કિલ્લો બાંધ્યો હોય તેવો લાગે છે, કારણકે બાહારની બાજુ ઉપર બારી બારણાં રાખ્યાં નથી, પણ સઘળું અંદરથી નકશીઓ, ચાલકાઓ, વગેરે તરેહની સીલીંગો, રંગ તથા ગીલીટધો ભરી નાખેલી દેવાલો, કુવાઓ, સગેમરમરના ચોકો ઈત્યાદીથી એવું સરસ શણગારેલું છે કે તેના શણગારવાળો બીજો કોઈ મેહેલ જવલેજ બીજા ગમ દુનીયાનાં કેંઈ હશે. પેહેલાં અમો એક મોટું જેને સીહવાડી ગ્રાઉન્ટ નામ

આપેલું છે ત્યાં ગયા. આ ચોક્કસ બોરમ છે તેને ફરતા સંગે-
 મરમરના ચામડાઓ ઉપર નક્શીના આરકાઓ કરી તે ચામડા તથા
 દેવાલની વચમાં ચારે બાજુ ઉપર કરવાની જગ્યા રાખેલી છે તે એટલે
 સુધી કે બધી આખી દેવાલ પણ નક્શીથી ભરી નાખી છે એ નક્શીઓ
 તરેહ તરેહની ગણીતના સવારો (મેટેમેટીકલ પ્રોપોઝિશન) બનાવી છે
 અને તેની વચમાં તથા બાજુની સઘળી કીનારીઓ ઉપર કોગનમાંથી
 તથા ખીજી બોદાને લગતી ખીનાઓ કોતરેલી છે એ સાબુ કોતર-
 કામ (Stucco Work) ક્લાસ્ટરનું ઉપસાવેલું બનાવેલું છે એની
 ઉપર અસલ રંગ તથા ગીલીટ કીધી હશે તેનો ચોડો ભાગ છુટાછવાયો
 હજી દીસે છે. એ ચોક્કસ વચમાં એક કુવારો ૧૨ સીંદો ઉપર
 બાધેલો છે તેથી તેને કોર્ટ ઓવ ધી લાયન્સ કરી કહે છે. એ એકમાથી
 આસપાસની નક્શી એવી તો સરસ લાગતી હતી કે બાજુ રૂપાની
 નક્શીકામ હોય તેવી દીસતી હતી. એની એક બાજુ ઉપર નાનો
 ગુબ્બ છે તેની ઉપરના તથા ખીજી ગુબ્બને તથા છાપડાં પરનાં
 નળીયાં એનેમલના રંગીન હતાં જે સુરજને લીધે ગળકતાં હતાં એ
 ચોક્કસમાંથી એકગમ જનાનખાનાના ઓરડામાં ગયા હતા ત્યાં વચમાં
 સંગેમરમરનો એક નાનો કુવારો હતો. કહે છે કે મુર લોકોના એક
 પાદશાહની રાણી કેથે નાહસી ગઈ તેથી તેને પોતાના અમીરો ઉપર શક
 જવાથી તેઓમાનાં ૩૧ જણાને એ કુવારા પર ગરદન મરાવ્યા હતા
 જેઓનું લોહી તેમાં પડવાથી હજી તેના ડાઘ રહેલા દેખાડે છે જે જોકે
 જરા ઘેરા લાલ જેવા દીસે છે તોપણ અમો નથી ધારતા કે લોહીના
 ડાઘ હજી રહી ગયા હોય. એ ઓરડાની બે બાજુપરના આરકાઓ
 બાજુ રંગીન દાંનનાં બનાવેલાં હોય તેવાં તેની નક્શી તથા રંગથી
 લગતાં હતાં અને ગુબ્બની અદર (stalectite)ની માફક લટકતાં
 ઝુમરો હોય તેવી રીતે તરેહ તરેહની નક્શીઓ કીધેલી છે. એ ઓર-
 ડાની દેવાલ ઉપર પણ નક્શીઓ કીધેલી તથા કોરાનના તથા ખીજી
 બોદાને લગતા કલામો કોતરેલા હતા. એનું નામ (Hall of Re-
 venge) એટલે વેરનો ઓરડો કરી રાખેલું છે. એની સીલીગપર મુર
 લોકોની લડાઈની વીગતો ચીતારેલી છે. ત્યાંથી હોલ ઓવ જસ્ટીસ

(Hall of Justice)વાળા દીવાનખાનામાં ગયા તેનાં પેહેલાં આરકાં ઉપર બાહારથી નકશીમાં આરખી અક્ષરે લખેલું છે “આવો અદર આવો, ખીહુના. જો તમોને ઇનસાફ જોઈયે તો તે મળશે.” આ હોલની સામી બાજુ ઉપર ત્રણ ઓરડા હારબધ છે જેની સીલીગપર “ઑઈલ પેનટીંગ ” પાડેલી છે, તેમાં એકમાં દસ જણા એક ટેબલ ઉપર ગોળ કુંડાળામાં ખેસાડેલા છે જેઓ ઇનસાફ કરતા હોય તેમ લાગે છે. તેમજ ખીજ ગુંબજમાં બંદીવાનો પાડેલા છે અને ત્રીજામાં ઇનસાફ લેવા આવનાર પાડેલા છે. એ તસ્વીરોની ઢપ, માણસો ખેડક, પોશાક તથા દેખાવ ઘોડા સુધાં જેમ આપણે જુનાં શાહનામામાં પાડેલાં જોઈએ છીએ તેને ઘણા ખરો મળતો આવે છે. એ જગ્યા આલામાલ રાજાએ બાધી હશે તેથી તેનાં નામો નકશીમાં તથા ઢાલો પાડી તેની આડી લીટીઓમાં પાડેલા છે. ત્યાંથી ખીજ જનાનખાનાના ઓરડામાં ગયા જેની ફરસબંદી ઘણી મોટી સજેમરમરની લાદીઓની બનાવી છે તેમની બે કુવારાની આસપાસ છે તે નજદીક ૧૩ x ૬ ફીટની હશે. એની પાસે મ્યુઝીયમ કીધું છે, જ્યાં એ મેહેલની નકશીકામ ગુંબજમાં શી રીતે બનાવતા હતા તે તેના મોહો ઉપરથી માલમ પડે છે. ધારવા મેલે પેહેલાં પ્લાર્ટર પોચું કરી તેને ઉપરની બાજુએ લટકાવી એ મોહો જેમાં જોઈતી નકશીઓ (Stalactite જેવી) પાડેલી હોય છે તે દાખે છે એટલે તે નકશીનો આકાર પરી રહે છે. અહીંયાં એક લોખંડની તીજેરી છે જેની કળ તેનાં આખાં ઢાકણા જેટલી મોટી જડેલી છે જે ઘણીજ ગુચવણભરેલી હતી જે ઉપરથી માલમ પડે છે કે આગળથી ચબના કરતા સરસ કળો બનાવી શકતા હતા. એક ચીની કામની મોટી બરણી છે જેમા કહે છે કે આગલ સોનાનો ભુદો હમેશ ભરી રાખતા હતા. એનો દેખાવ આપણી જુની અનાજ બરવાની બરણીઓ (કાથાર) ને મળતો આવે છે નકશીકામ જડવાના ખીલાઓના મથાળા જાણે છત્રી ઉઘાડેલી હોય તેવા હતાં. એક મોટી કુડી સારકોફાગસ (Sarcophagus) ને મળતી સજેમરમરની હતી જેની બાજુ ઉપર સીદના ચેકર કરતા પુતળાઓ પાડેલા છે. એ કુડી નાળાના તપ જેટલી મોટી એક જ પથ્થરનાવા રૂતરેલી

છે. અહીયા ફરગીનાનું તમા ધસામે તા નેજોએ મર પોડે પામળી
 સ્પેન પાધુ હતી લીધુ દુત તેજોની તમા નેજોનો કોકરે શીલોય
 પેહેલો તથા તેની બાયડીની અસર હનાવેન હાયની પાડેલી સમીજો
 મુકેલીછે એ પછી પાદશાહ ગળીના જોગડામા ગયા દતા એ
 જોરડાની ઉપર માર આગુએ જોડેરી કીમીએ અને તેની વચમા ખુદયા
 જોડમાં સંજેમરમરનો દુવામે કીમીએ તમા તેની મે આગુ પર મે નાના
 જોરડા રાખેલા છે જેમા બીજાનુ કી તેજો મુલા દતા એ જોગડાનું
 નકશીકામ, ગીત્રીટ સધળુ પાણુજ મરસ છે જેની જમીનની ફરમખદી
 બળે ગત્રીએ હોય તેની સરસ ગગની ખચગની કીમે તો છે. અહીયા
 અમે આક્રસ (એનીશમા કારોસ કહેજે તે જરમનીનો મેંદુનશાદ તમા
 સ્પેનનો રાજ દનો) પાગમાના જમમાના જોગડામા ગયા દતા એ
 જગ્યા બીજા બાગોના જેની નકશી તમા ગીત્રીકની પેદલા દતી, પછુ
 એ કહેનશાહે તે સધળુ કા ડી નાગીને જોગડાની ગીત્રીકમા તેમાં
 પોતાના નામે કાતમેલી લાકડાની નકશીની દામે પાડેલા દતી એ જો-
 રડામાથી અસરના સધળાં નકશીકામ કાગડી નાખવાથી હમણાના
 લોકો ઘણુજ કચવાય છે કે આલુ દલકુ કામ અસરની કામ કાઢાડીને
 ખામખા કીધુ.

અહીયાથી રાણી ઇસાબેલા (ફરગીનાનની બાયડી)ના કપડા પેહેર
 વાના જોરડામાં ગયા જ્યાં દેવાલ ઉપર પોમપીઆદના તથા
 બનદર અને વાહનના હાયના ચીતારો પાડેલા છે. એ જગ્યાની
 જોડેરી ઉપરથી એનેડા શેહેરનો તથા તેની આસપાસના બાગો તથા
 ખેતરોનો તથા સર્વેથી દુર આસરે વીસ મૈલ ઉપર સીરા નેવેડાના
 બરફથી ભરેલા પાહાડો દીરતા હતા જે ઘણા સરસ લાગે છે, અને
 એ પાહાડો જોકે અહીથી ૮૦૦૦ ફીટને આસરે જાયા હશે તોખી
 તેની ટાય બળે આપણી બરાબર હોય તેમ દીરતી હતી. પાદશાહ
 રાણીનાં જોરડાની પાછળથી એના હમામખાના છે જ્યાં પથ્થરની
 સંજેમરમરની ઠાકીએ એક બાણુપર આધેલી છે ને નીચેથી તેના
 જોરડામાં આદ્ર આવવાના તથા બાણુ પરથી ગરમ તથા ઠંડા પાણીના

નલો તથા સુગંધી બાલી તેનો ધુમાડો આવવાના જમીનમાં છેડો
 કાઢેલા છે. એ પ્રમાણે બીજા ઓરડાઓમાં નક્શી, ગીલીટ તથા
 રંગથી ચીકાર ભરેલી દેવાલ, સીલીગો, આરકાંઓ, બારીઓ બધી
 ગમ જગેજગ દીસતું હતું, અને જ્યારે તે પુર જોરમાં હશે
 ત્યારે તેનો દેખાવ ખરેખર જોવાલાયક હશે અહીંયાંથી એક ચોક
 મુકીને એક મીનારો છે જ્યાં એક ઘંટ ટાંગી મુકેલો છે જે રાતનાં દર
 પાચ મીનીટે આખી રાત દરરોજ માણસો રાખેલાં છે તેઓ હજી
 વગાડ્યા કરે છે. તેનું કારણ એમ કહેછે કે ખેતીવાડી સાફ પાણીની
 કનાસોને ઉધાડ મુક કરવા સાફ એ ઘટ વળડી તે ઉધાડનારને સાવ-
 ચેત રાખે છે. એ મુજબ આખી રાત એ ઘટ વળડયાજ કરેછે.
 ત્યાંના બાગમાથી પસાર થયા કે એક નવી જાતનું ઝાડ અમોએ
 જોયું હતું. જે, મુઅધમા દેહડાંઓમાં સફેદ રંગના ચપાનાં ફુલ એક
 જાતના ચહડાવે છે તેના ઝાડને તેની તદ્દન વગર પાદડાંની ડાળીઓથી
 દેખાવમાં મળતું આવે છે, પણ ચપાનાં ફુલો જે છુટાં છુટાં ઊગેછે
 તેને બદલે આએ ઝાડની સલંગ ડાળીઓ એનાં ધણાં સરસ લાલ
 ફુલોથી ભરાઈ હતી. એવું ઝાડ અમોએ ક્યે દીઠું નથી તે તેનું
 નામ પણ અમોને કોઈએ કહ્યું હતું નહીં. તે બાગમાંથી દરવાજાપર
 ગયા જ્યાં એકગમ મથાળે મોટી કુચી પાડેલી છે અને બીજી બાજુ
 પર અદર પેસતાં દરવાજાને મથાળે ખોલ્લા હાથનો પોહોંચો પાડેલો
 છે, એ દરવાજાને રસ્તે જ્યારે ખ્રીસ્તીઓએ એ શહેર જીત્યું ત્યારે
 ઘખલ થયા હતા અને મુર લોકો (મુસલમાનો) એના બીજે દરવાજેથી
 એ મેહલ તથા શહેર છોડી ગયા હતા જે છેલ્લો દરવાજો અવર ગણી-
 ને ચીની લીધેલો છે કે કોઈ એ રસ્તે આવજાવ નહીં કરે એ
 આલહમખાના મેહલની જેટલી અમા તારીફ લખીએ તેટલી ઘોડી છે
 અને તેની અદરની નક્શીઓ, કોતરકામ, આરકાંઓ, સીલીગો વગેરેનું
 ખ્યાન કરવાને અમો તદ્દન અશક્ત છીએ. ખરેખર પરીયાઓને
 મેહલા લાયક એ મેહલ છે એને જ્યારે શહેરમાં આલહમખાના પાચમાએ
 તેણે ત્યારે એ બોલ્યો કે, “ખરેખર એ માણસ કમનસીબ હોવો
 નેદબે કે જેણે આવો મેહલ જોયો.” તે ઉપરથી માલુમ પડે કે

તે કેવો સરસ હોયો જોઈયો. કાગડુએ એ ચાંસ ખાવામાં પાતે મોટા મેહુયો તથા દેવડો પાવેલા છે તે આખા સ્પેનમાં વખણાય છે. બ્યારે એ ધણીએ તેની આવી તારીફ કરી હાથે એ આગદમણ કેવો હોયો જોઈયો તેનો વિગત કરવો એ મેહુનવાળે પોતાના નામને વારતે એ આગદમણની પરોસમાં મુકે મેરે. આપવાનો માર કીધો હતો પણ દુલ્લ તે અધુરો રી ગયો છે. અરસાના મગમગાન લોકો કેહવા દુશીયાર હોયા જોઈયો તે એના મેરે. જોતાથી આગમ પડે છે. યુરોપના દમણના તથા આગળના લોકો તેની જાગજાગ તારીફ કરે છે. એ મેહુનની દેવાડો તથા આગડાના નકાલોમાં જે બોનાર્ડ કલાઓ કાતરેલા છે તેથી ધણા તારીફવાળક છે એ કલાઓમાં આરથી અક્ષરો ત્રણ રીતના લખેલા છે જે એની તો રીતે ગાફરેલા છે કે આસપાસનાં ટુકો તથા થીજી નકાલોમાં અદર મળી તેઓને ગોલા આપે છે. એ મેહુન એક મોટા બાગ અથવા પાર્કની વચમાં આવેલો છે જે પાર્કમાં ધણા જિગ્યા ને રીધા ઝાડો એટલાનો ગીચ ઉગેલાં છે કે સુરજનાં કીરણ વટીકે દેહળ પડ્યા દેતાં નથી એમાં જગેજગ ટુવારા તથા રત્નાઓ તથા બેદર બરખુર છે એ જોઈને અમો ઈલાતુ વખણાયલું દેવળ જોવા ગયા હતા એ દેવળ સને ૧૫૨૯માં બાંધ્યું હતું. પેહેલા એની પરોસમાં La Capilla Real પાદશાહી દેવળ જોવા ગયા હતા. એ દેવળની અડોઅડ પણ છુટું બાંધેલું છે. એ દેવળને ધણું સરસ શણગારેલું છે. એમાં દરડીનાંડ તથા ધસાબેલા (મુર લોકોને જીતનાર તથા સ્પેનના ત્યાર પછીના પેહેલા રાજા રાણી) ની ઘોરો છે જે એકએકની અડોઅડ જાણે પાસેપાસે સુતેલાં હોય તેમ તેઓનાં આખાં કદના સુતેલાં પુતળાંની બનાવેલી છે ને તેનીજ પાસે તેજ જાચી જગા ઉપર એઓના છોકરા શીલીપ પેહેલા તથા તેની રાણીની એવીજ ઘોરો છે. એ ઘોરોને દેવળથી એક ગબ્બર પડદાથી છુટી પાડી છે. એ પડદો તદ્દન હાથના ટીપેલાં લોખંડનો બનાવેલો છે તેમાં એ લોકોના પવીત્ર પુરુષોના ધણાં પુતળાઓ કાતરેલા છે જેને બેઉ ગમથી જોતાં મોહોડાં જાણે સામાજ ઉભા હોય તેમ દીસે છે એ પડદો આજમાં આજો ૫૦ શીટ જાંચો

હશે. પાદશાહ રાણીઓની ઘેર સંગેમરમરના એક મોટા તબક્ક ઉપર મુકેલી છે, જે ઉપર તથા ઘેરો ઉપર ધણાં પુતળાંઓ અલગ કોતરેલાં ધણાંજ સરસ અને જોવાલાયક છે. જાણે છુટાં છુટાં ગોઠવ્યાં હોય તેમ દીસે છે, પણ એકજ પથ્થરમાંથી કોરેલાં છે. એ પુતળાંઓ ઉપ્રાંત એની ઉપર મુર લોકો સાથની એઓની લડાઈનાં ચીત્રો પણ કોતરેલાં છે. એ તબક્કની હેઠલ ભોંયડું છે ત્યાં ચોરડો કરી ઉપરનાં સારકોફેગસની બરાબર હેઠલ એ રાજા રાણીઓનાં મુઠ્ઠાંની પેટીઓ જેમ અસલ મુકેલી છે તેમજ હમણાં સુધી રાખેલી આપણને દેખાડે છે રાજા ફરડીનાન્ડની પેટી ઉપર F અને ઈસાબેલાની પેટી ઉપર Isa કરીને કોતરવા સીવાય બીજી કસી નકશી નથી. એ પેટીઓ બાહારથી લોખડનાં ચાંપરાંથી બંધ કરી લીધેલી છે. એઓને જોઈને આપણને વિચાર આવે છે કે મુર લોકો સાથે પોતાની જીંદગીનો મોટો ભાગ એ બંને રાજા રાણીએ લડાઈઓ કરી આખું સ્પેન દેશ જીત્યું ને આખર એક નાનાં ચોરડામા પડેલાં છે. ફરડીનાન્ડ સને ૧૫૧૬ માં અને ઈસાબેલા સને ૧૫૦૪ માં ગુજર્યા હતાં. એઓની પાસે એઓનો છોકરો શીલીપ પેહેલો તથા તેની રાણીની કદનો છે અને દેવાલમાં અલ-રાઇ ઉપર તેઓનાં એક છોકરાંનું કદન છે તે સીવાય બીજાં કશું નથી. એ ઘેરોની સાંમેનાં “આલટરને” લાકડાની ઘણી સરસ નકશી તેમાં અલગ પુતળાઓ સાથની કોતરેલીની છે તેની બેઉ બાજુપર ફરડીનાન્ડ તથા ઈસાબેલાનાં આખાં કદનાં પુતળાંઓ ગુદણ મડીએ પડેલાં પાડેલા છે જેને વાસ્તે કહે છે કે તેઓ ધણાંજ આખાદ તેઓને મળતાં આવે છે એ “આલટર” ઉપર મુર લોકોની લડાઈ તેઓ જીત્યા તથા જંધ્યાબધ તેઓને વટલાવી ખ્રીસ્તી કીધા તે કોતરેલા છે જેમાં મેડડો મોહોડાં તથા ચાકરો દીસે છે. આલહમખા બ્યારે જીત્યો ત્યારે રાણી ઈસાબેલાને ફરડીનાન્ડની તથા કારડીનલ મેનડોનાની વચમાં તરનડો જણાને ઘોડાપર બેઠેલા પાડેલા છે તેમા એ પાદરીનું ચીમ-ળાઈ ગયલું મોહોડું પાદશાહ રાણીના ખુબ્બસુરતી ભરેલા મોહોડાં સાથે રાખ્યો દરના સાર દેખાય છે એ પાદશાહ હાથ ઝાલો કરીને

મુર લોકોનાં દાવેસા હોવા બદલાય ગોળા પડીય (Kombhali) પાળેથી કાઢા લેવો પાડેસો દે ચાલે તેની ચાલના ચાલેનો પેરેડાવનો (Kamadhav) દાવ્યાની પાડેસા તે દાવ્યાનમળી પ્રાપ્તી પાપાવેલ પાળેની દાવ્યામાં નીકળતા દીને છે જેઓને એ ગાળ ગાળીએ દોડવામાં દતા એ મળું કોતરકામ ઘણું સરસ છે રંગેતમાં એની પગપરી ગોડા કોતરકામ કરતા દશે એમ કહેવાય છે એ ગોપાતની પાળે એક ગોપામાં (જેને મેરીટી કરી કહે છે) એ ગાળ ગાળીના વાવરાએ તથા ગાળની તકવાર જે લઈને તે એનેડામા દાવ્યા પાપા દતો તે, રૂપાના તાળે તથા રૂપાનો નાનો “ગાડકર” જે રમેશા તેઓ ગાળે-ર ગાળતા દતા તે તથા રાખી ૧૧ લાલુગાની ગોપડી જે રાને ૧૫૫૬ ના દાગીરો ક્યોમે લખી હતી જેના ૬૫૦ પાના છે તેમા પાને ૩૧૩ મે દાદરન “કુમી-દાદ” કીચે તેનુ ગીત જે નાચુ તારીક પાકનું તે વાળ પાડેયુ કહેવાય છે. તે સમયું દેખાડના મુકેલુ છે.

એ એપક ૧૧ પોડરાનાં ગોરગા એક ગી ૧ જેમાં આપમેગયા નામનુ પ્રીતીઓની બદગીને ક્રાંધ એન ડી લાશન્દમેનાથ (El de las-lazanas) નામનાં પેહેલવાને એનેડાની લગાદના થેાની વખને હીમતથી એનેડામાં જઈ ત્યાંની મસછદની દેવાલ ઉપર ચોટાડી તથા તેની આગળ મીનબતી બલતી મુકી ચાલ્યો હતો તે ચીતાગેલું છે એ પેહેલવાન ઉપર રાજ એલો તો એ કામથી ખુબી વચો હતો કે તેને મોટુ માન આપી પોતાને સ્કા૩ તૈયાર કાઢેલા દાટવાના દેવળમાં બીજી ગમથી તે મરી ગયો ત્યારે દટાવ્યો હતો. એ એપકના બીજા સંઘળા ચીત્રો ધણું જોવાલાયક છે તે જોધને દેવળમા ગયા હતા. એ દેવળ ગંબ-વર બાધેલુ છે તેનાં આરકાઓ ૧૯૦ ફીટ ઉચા છે તે ગુંબજની અદરથી ઉચાઈ આપણે જોઈ શકીયે ત્યા સુધીની ૨૨૦ ફીટની છે. એની અંદરના થાંભલાઓ ચાર ચારના એક એકને અડાવી એક બનાવેલા છે. એના ઉચા ચાલકર આગળ બન્ને બાજુએ ફરડીનાન્ડ તથા ઇસાબેલાનાં ગુઠણ મડીએ પાડેલાં પુતળાઓ મુકેલાં છે અને એડમ તથા ઈવનાં ધણું ગંબવર ડોકાઓ Alonso Cano નામનાં ઉસ્તા-

દના હાથનાં તેની મેદલ ચીતારેલાં છે. આ ચીતારાને હાથના ખીન્ન ચીત્રો જે આ દેવળમાં છે તેમાંના સર્વેથી સરસ ૭ મોટા ચીત્રો કાષ્ટ-રટની મા, વરજીન મેરીને લગતા એણે પાડેલાં છે. તેમાં nuncia-
tion, Conception, Nativity, Presentation, Visitation, Purification, and Ascension નાં છે. એ પાડનાર ઇહાંતો પાદરી હતો ને તેને અત્રેજ દાટેલો છે. એનાં ખીન્ન ધણું પુતળાંઓ તથા ચીત્રો એ દેવળમાં પાડેલાં છે તે જોવાલાયક છે ને એજ ધણીએ એ રાજા રાણીની ધોરતું નક્શીકામ સધળું કીધું હતું. બધા થાંભ-લાની અદર ત્રણ થરના ગોખલાઓ કીધેલા છે ને તેમાં પવીત્ર પુર-ષોનાં પુતળાઓ આખા કદના ગોઠવેલાં છે તેથી જાણે થાંભલાઓ પુતળાઓના બનાવેલા હોય તેવા લાગે છે અને “હાઇ આલટર” ઉપર બે ગયાલરી જેવા થાંભલાઓપર થર કરી તેમાં ગજવર સખીઓ મુકેલી છે. ઇહાંના દરવાજાની અદર દાખલ થતાં જમણા હાથ ઉપર એક સજેમરમરના પુતળાંનું આલટર સામી બાજુની દેવાલ ઉપર કોતરેલું છે તેમા કોઇ સેટ ૧૨ શીટ ઉચો પાડી તેની આસપાસ ફરેસ્તાઇ છોક-રાઓ પાડેલા છે અને તેની હેઠલ તે દેવોને જાણે આ દુનીયામાંથી દોજખમાં હાકી કાઢાડતો હોય તેમ પાડેલા છે અને તે દેવો તેના પગની હેઠલ દોજખમાં પડેલા છે તેઓને જાનવરો, તથા શાંપો કરડે છે જેનાં દુ બધી તેઓના મોહોડાં ધણું બીહામણું થયલાં પાડેલાં છે, તે ધણુજ જોવાલાયક છે. ઉપરના ફરેસ્તાઇ પુતળાના મોહોડા હસતાં અને સુખી હોય તેવાં પાડેલાં છે. વળી પાર દેશથી બે કોરીની મોટી બરણીઓ સોતું ભરીને એ દેવળ બાધવા સાફ આવી હતી, તે પણ મુકેલી છે તેમાં ધણી મોટી કીમતનું સોતું હોવું જોઈયે. એ પછી એની સાંમેજ સેટ ઓગમ્પીનનું ચેપલ જોયું, જ્યાં સજેમરમરનું પુતળું કાષ્ટરને મુવેલો પાડેલું છે તે પણ ધણું જોવાલાયક છે. આલટર તદ્દન રંગીન સજેમરમરના તથા ખીન્ન પધ્ધરોનું બનાવેલું છે જે મીરાનીવેશનાં પાહાડપરથી મળે છે એ આલટરની ઉપર અહીયાની ઓનોએ નાનતા કરીને પોતાના બલના મોટલાઓ ગુટેલા કાપીને ચઢાવેલા દીને છે. ખીન્ન ચેપલ સેટ હોમનું છે તેની હાંતી પધ્ધરના નોએક વર્ડની

પાડેલી અમોએ સ્પેનમા પેહેલુ વેડેલી જોઈ ને નરી જાણુ જોઈલ
 પેનટીંગ હોય તેરી વીસતી હતી એ દેવળની આગળીનો એ ધણી
 મોટી ને સરસ છે જે ઉપર મ્યુઝીક માટેના પુતળાંઓ તથા બીજા
 આકારો એનેજ લગતા પાડેલા છે જે સાંભળાને ગીતો ગાડાવેલી છે,
 ને તેમાંનાં એક પુતળાના મોઢેડામા એક રમુડીમઠ ગાળી તેના
 ખભા ઉપર એક ઘણુ મોટુ ગીડીટનું ક્ષત્રી. બીજા સાચનુ મુઠ્ઠુ છે
 તે ઘણુ શોભે છે એ દેવળ બધી રીતે જંગમગાયક છે તથા અમો
 નીકળેલા કોર્ટ હાઉસ જોવા ગયા હતા તે દરમિયાન મોગકાગ આંધેલી
 છે ને તેમા એક મોટા એક (જેમ દેશના ધણા ખગ ધગમાં છે) રાખી
 દ્રુતી ઈમારત આવેલી છે અમો ગયા હારે પેટ અપોગ્નુ ટીપીન
 લેવા બધ હતી અમો બાગીચના જોરડામા પેહેલા ગયા જે
 લોકોનુ કેતાબખાનું ઘણુ સારું છે. તેઓ આપણા બેરીસ્ટરો માફક
 ઝલા પેહેરે છે પણ તોપી ચાર ગુણા રોકી હબી (મુબદ્દના કરગી
 પાદરીઓ પેહેરે છે તેને મળતી) પેહેરે છે તેને માથે એક ધ્રુમતુ
 રાખે છે અમોને કોર્ટ ભરવાના જોરડામા જતાં હાના બડેખા
 સીપાર્થ (અહીયાના ઘણાખર હલકા જોધાવાળાઓ ઘણા મગર રહે
 છે અને જાણુ તેઓજ ગવરનર હોય તેવુ ડોળ ધાસે છે પણ સારા
 માણસો ઘણા સાદા અને નરમાશવાળા ખરા ગ્રહસ્થો છે) એ અટકાવ્યા
 અને ઘણુબી સમજાવ્યું તોપણ ના પાડી પણ તેટલામા એક
 બારીસ્ટરે તે જોધ પોતે આવી અમોને કોર્ટના સેશનસ રૂમમાં
 લઈ ગયો હતો. અહીયાં ત્રણ જડને સાથે બેસી ઇનસાફ કરે છે.
 તેઓની ત્રણ સરખી ખુરસી જાંચાણમાં મુકેલી છે એ જગા પર
 લખવાનો ખડીયો તથા રેજડાની (મુંબઈમાં મેહેતાઓ પીતળના
 વાપરે છે તેવા) અમોને તે બારીસ્ટરે દેખડાવી કે અસલ તે શીક્ષીપ
 બીજાની હતી તે અમો હાથમાં લઈને જોતા હતા તેટલા જડજ
 સાહેબો પોતાના જોરડામાંથી આવી લાગ્યા જેઓ અમોને પોતાનો
 ખડીયો તપાસતાં જોઈ અજબ થઈને ગુસ્સો કરતા હોય તેમ ઉભા
 રહી ગયા, પણ અમારી સાથવાળા બારીસ્ટરે તેઓને કહ્યું કે અમો
 હીદુસ્તાનથી આવ્યા છીએ તેથી તરત નરમ પડી જઈ અમારી
 સાથે વાત કરવા પડી ગયા, અને અમો કલકતેથી આવ્યા છીએ કે

કરી પુછ્યું. અમોએ મુખપત્ર નામ દીધું. પછી થોડીએક વાત અમારી સાથે (અમારે રાખેલો કુક ક'પનીનો લોમીયો સધળું તરળુમે) કરી અમો બન્નને સમજાવતો હતો. એ લોમીયો ઘણો હુશીયાર છે અને યુરોપની ઘણીખરી બોલીઓ જાણે છે તેથી અમોને બધી ગમ ઘણો કામ લાગતો હતો, એતું નામ મીં વાલનસ્તીન કરીને છે) કરીને તેઓ બેઠા હતા. એ ટ્રાઈ હાઉસ અત્રેના સૌથી મોટા મોહોલા Isabella Cathelic Street મા આવેલું છે અને તે મોહોલાનાં ઘણાખરાં ઘેરો મજના છે તથા રસ્તા પણ પોહોળા છે અને વચમાં ફરવાનો બાગ બીજાં સ્પેનીશ શેહેરોની માફક રાખેલો છે. એવા બાગોને “આલમીડા” કરી કહે છે. અહીંથી અમો કાર્ટુજીઅન પંઠના મંડ્રોતું દેવળ જોવા ગયા હતા, એને (Cartuja Convent) કારતુજ કોનવેન્ટને નામે ઓળખે છે. એનો બાહારનો દેખાવ ઘણો સાદો છે, પણ અંદરથી ઘણું જોવાલાયક છે. તેના વચલા ચોકની આસપાસ ફરતી ઘણી મોટી ગેલેરી છે જેપર એઓના Martyrs (એટલે ધર્મને માટે જીવ આપનાર પુરૂષો) ને લગતી વીગતો, તેઓને શી રીતે રીખાવીને દુશમનોએ મારેલા તે ચીતારેલા છે. એવાં નહીં હશે તોખી પચાસ ઉપર મોટાં ચીત્રા આખી દેવાળની ઉચાઈમાં પાડેલાં છે. એના આલટરની જગ્યાનાં બારણા તથા મેડીજીની અંદરનાં બારણાંઓ, કુબરો, ખાનાંઓ સઘળાં અખ-નુસ, હાથીદાંત, સીપ, કચકડુ અને એવા બીજા ઉચા પદારથોના ‘ઇનલેટ’ કરીને બનાવેલા છે જેમ સુરતથી હાથીદાંત અને અખ-નુસ કામ આવે છે તેવા એ સઘળાં એક મઠવાસી હતો તેણે પાંત્રીસ વર્ષ મેહેનત કરીને બનાવેલાં છે તે ઘણાં જોવાલાયક છે. એનાં મોટાં આલટરની જગ્યા એક જોળ ઓરડામાં છે જેની અદર ચાર જુલો મોટાં પુતળાંઓ મુકેલાં છે તે વચમાં Sacrament સાદુ ગુબજ છટો જાણે થાલલા ઉપર એક ઉભો દુગીને તેની વચમાંથી નીલીગમાં સાકળે બીજી ગુબજ રોટી પેટી ટાંગેલી હોય તેમ સઘળું રંગીન પદ્ધતિનું બનાવી મુકેલું છે મોટા ગુબજના થાલલાઓ વળ દીવેલા પેન્ડાનાં જેવા મનગેલા છે. એની નીલીગના ધુનટ ઉપર ચીતાર પણ રંગ સરસ પાડેલાં છે, એ એકેનેન્ટ ગખવાના ગુબજોના આકાર

ઈલાનાં ઘણાં ખન દેવગોમા જેસલમના સોપોમનના દેવગના આકરનાં બનાવેલાં છે એ દેવગની રોકીરી (પાટીઓનાં બણતી વખતના પેહેરવાના કપડા રાખવાની જગ્યાને *chawari* કહેજે) ઘણી જોવાલાયક છે તેનાં આરણ તથા કપડા રાખવાની કપડો સવળ આગળ જણાવ્યું છે તેમ હવેલ વડતુ આપી જે આગળો ભરીને છે. ઈલાના આકર ઉપર જે મોટા એગેટ જતના કોચા પાપરો છે જેના મોટા આજમુધી રૂપેનમાં મળ્યા નથી. એ દેવગ સવળા રીતે જોવાલાયક છે ને આગળ એમા મંદિરાત ઘણું હતું, પણ તેને રીઆસતીઆનીએ હુટ્યું હતું ને એમાનાં ઘણા સરસ ગીનો તે ઉડાવી લઇ ગયો હતો. એ મઠ તથા આશ્રમ આંડ કેપટન ગોનઝલો ડી કોરડોઆએ કારથીઉસીયન પંથના મદવાસીઓને મોટી જગ્યાઓ ભેટ આપીને આરંભ્યું હતું.

ઈલાથી અત્રેના શેહેરની બહાર છપસી લોકો રહે છે, તે યાણું જોવા ગયા હતા તેઓ ડુંગરની જગ્યામા જાંણે જનવરો ખોદોમા રહેતાં હોય તેમ ડુંગરની આગળો કોતરી નાના ચોરડા કરીને રહે છે. કોઈ કોઈ મુધરેલાં લોકોએ આરણાંએ કીધેલાં છે પણ કોઈ તો આરણા પણ રાખતા નથી, ને જાંણે ખોદોમાં રહેતા હોય તેમ ખાંચાઓ પાડી અંદરનો ભાગ કોતરીને રહે છે. એમાંના આસરે ૫૦૦૦ માણસો અત્રે રહે છે; એ લોકો ભટકતી જાતનાં છે ને કશો ધર્મ પાળતા નથી પણ બને છે ત્યાંસુધી ભીખ માંગીને અથવા ચોરીચપાટી કરીને રહે છે, ને કોઈ કોઈ પતરાંનાં વાસણો બનાવી દેશેદેશ જઈને વેચીને પાછા ઈલા પોતાનાં વતનમાં આવે છે. તેઓનો પોશાક ઘણી જાતના રંગનાં કપડાનો જાતજાતની રીતે પેહેરે છે. દેખાવે કોઈતો આપણા હીંદુસ્તાનના દેશીઓ જેવા સામળા ઘટમમાં મળતા આવે છે. એ લોકોનો વડો જેને છપસીનો રાજ કરી લોકો ઝાળખે છે તેને અમે જોયો હતો, જે આખાદ ગોવાના ફરગી ચેખીયાવાળા પણ વગર મુઠના આવે છે તેને મળતો હતો એ લોકો ગીતાર વજાવતા ઘણા હુશીયાર ગણાય છે ને નાય પણ હીંદુસ્તાનની નાયની માફક હાથપગનાં ચેનચાળા કરીને કરેછે. તેઓ હાથ જોઈને આપણાં નસીબ પણ કહેવાનાં ઢોંગ કરે છે તે ઉપર વેહેમી ખ્રીસ્તીઓ ઘણું

વિશ્વાસ રાખે છે. એ ઉપલી જગ્યા સીવાય ઝેનેડામાં ખીજું કશું જોવાલાયક નથી. ઈહાંના મોહોલાઓ અમોએ આગળ લખ્યા છે તે સીવાય સઘળા સાકડા છે. ઘેરો માફસરનાં બાંધેલાં છે ને ઢળાવોપર મોહોલાઓ હોવાથી ઢાઢપરજ ગાડી ઘોડા જમ્મ શકે છે ને જેઓ પૈસાવાળા હોય છે તેઓજ પોતાની ગાડીઓ રાખે છે ને ગરીબોને તો મોવશરના હોવાથી વાપરી શકતા નથી તેથી ભાડુતી ગાડીઓ જવલ્લેજ મળે છે. અમો બધે ઘણાખરા ચાલતાજ ફર્યા હતા ને ગાડી જ્યારે શોધીયે ત્યારે મળતી ન હતી. ફક્ત હોટલવાળાઓજ ભાડેની ગાડીએ રાખે છે. ઝેનેડા શહેર અસલ મુર લોકોના વખતમાં ઘણું વખણાલુ હતું ને તે વખતે એની વસ્તી પાંચ લાખ ઉપરની હતી. હમણાં તે સઘળી ધામધુમ પડી ભાગી છે ને આસરે પોણા લાખની વસ્તી તે પણ આલહમખા લોકો જોવા આવેછે તેને લીધે તકલી છે. એના મથાળાપર મોટા પાહાડો આવેલા હોવાથી ઇહાં પાણીના ઝરાઓ જગે-જગે ચાલતા ઢીસે છે. પાણી સાફ કહેવાયછે, પણ જરફથી તે પીગળેલુ હોવાથી એમાં જોલાખ લાવવાની અસર કહે છે. એ પાણી લઇ આવવાના નલો ગટરોની ઉપર હોવાથી ઢાઢ વખતે પાણી ખરાખ થાય છે જેથી ગામમા મરફી વારાફરતી ફેલાય છે. તેને હમણા સુધારવા સાફ પાણીના નલો ખસેડવા માડયા છે. એની બાજુપર એક નદી બે પાહાડોની વચમાં Darro દારે નામની આવેલી છે જેમાંથી સોનાની ફેતી ઢાઢ વખતે મળે છે જે ઉપર ઘણાં માણસો પોતાનું લાગું વુટું સુજરાણ ચલાવે છે ઇહાંની હવા ઘણી સારી ગણાય છે ને લોકો તંદરોસ્તી સાફ તથા તેમાં ખસુસ કરીને આલહમખા જોવા દર સાલ આવે છે જેમાં સ્પેનની બહારના ૪૦૦૦ જણા હોય છે.

તા. ૮મી મે ૧૮૮૭ ને વાર રવી—આજે સવારના કલાક પા વાગે આગગાડીમા બેસીને ઝેનેડા છોડ્યું હતુ તે ઢારડોવા (Cordova) બપોરના બે વાગે પુગ્યા હતા જ્યાં હોટલ ડી મુદ્રસમા બિયારો લીધો હતો. અમો ઇહાંનાં સ્ટેગન ઉપર બિતર્યા અને સમાન જેમાંથી લીધે કે અમારી સાથવાળા સોમીયા મી. વૃક્ષમંડીનને

ક્રાંતિજો તે ધણીએ જોતાં ચિત્તાડે મોઝમ પાંગો. તેની એક આબુથી
 જોર કરી (નાધકો ઝેડઝટન ભેગ હતો તેમ તેની જે ગમ ગાંધ આવી છે
 તે ખસાડી ચરતો હાડી મકામ છે) તેને જરા જોડી તેમાંથી તેના
 રેમથી ચેમકો, દયતાપ્રીત, ગરમ ઝડકો. દયાદી હાડી લીધે મોઝમ
 પડ્યું. તે આજે રોજન માન્યને જાણાયું પણ તે કહેવા લાગ્યો કે
 કોણ જાણે ગાડીના ગાંડો વારાફરતી બદલાય છે તે કયા ગાંડે કાઢી
 લીધું તે મોઝમ પડ્યું નથી. ક્રાંતિજો તેની જોતા ચેતેમમાં તેની
 એકમા મુકેકો તે કરતા ત્રણ રતલ વજનમા ચાલે નીકળે એટલા
 કપડા ચોરાયલા હતા. જે આજે તકરાર કીધા પછી વીનધા નોધાવી
 હોટલમાં ગયા હતા અમારા પોતાના ઝેડઝટન ભેગને પણ વડે
 કરી અદરથી કપડા જોડી નાખેલા અમોને પાછળથી મોઝમ પડ્યા
 હતા. પણ કાંઈ લીધેલું તેમાંથી દીસ્યું નહીં તે અમો આ રહી એ
 આજે પોલીસમા દફલા ખાઈએ, તેથી સધળી વાત પડતી નાખવી પડી
 હતી. અમોએ ગાદડ ગુક (Murray's and Bradshaw's) મા
 વાંચ્યું હતું કે એ પ્રમાણે લગેજમાંથી સાગન હતું પેટે કાઢી લીધે
 છે, પણ અમોએ તે પર કશો વિચાર કીધો નહીં હતો અને આખરે
 તે વાત ખરી પડી હતી. અમોએ આજથી એક મોટા મજબુત
 પેતારામા બધા કોઠાઓ મુકીને તાળાં મારી દોરડાંએ મજબુત
 વીટાળી હવેથી એકમાં આપવાનો ફેરાવ કીધો છે કે તેમાંથી કોઈ
 કાંઈ કાઢી શકે નહીં. અમોને હાથમાં વખત હોવાથી અમો ત્રણ વાગે
 ઈલાંતું દેવળ (જે અસલ મસજીદ હતી તે) જોવા ગયા હતા રસ્તાઓ
 અમો ગયા તે ઘણા સાકડા તથા વાકાતીકા પથથરો બાહાર નીકળી
 આવેલા હતા. અમો અજબ થઈએ છીએ કે એવા રસ્તાઓ
 ઉપર ગાડી ધોડા તથા માણસો કેમ આવજાય કરી શકે
 છે? વચમે ગાડી એકજ જાય તેવો બાહાર નીકળી આવેલા
 પથથરના ગોતાવોનો રસ્તો છે જે ઉપર જો આપણે ચાલીએ તો
 ખાંચાખુચાને લીધે પગ અકરસી આવે છે તેની બેજ બાજુ પર સાફ
 લાદી બે શીટ પોહોળી જીભીને જીભી જડેલી છે તેપર માણસો પગે
 જાય છે, તે ઉપર જો જરા ઝડપથી ચાલીએ છીએ તો દંબાવ તથા

મસાઇ ગયલી લાદીને લીધે પગ સરી જાય છે ને એક વખત પગ સર્યો કે આપણે તે પાછો જીંચકી શકતા નથી, પણ ખીજેખી પગ સરીને આપણે ભોયપર ખેસી જઈએ છીએ. એ મુજબ અમોને પોતાને પણ ખમતું પડ્યું હતું. ઘરો દેખાવે સારાં છે ને સૌથી સરસ તો એ છે કે નજદીક દરેક ઘેરના દરવાજામાં પેદા કે સાંભા ખોદ્યા ચોકમાં નાનો બાગ આવે છે જેમાં આ વખતે ફુલોની રૂતુ હોવાથી કોઈ કોઈ તો આખા બાગો રંગીન ફુલોથી ભરી નાખ્યા હતા તેમાં ગોલાખના ફુલો ઘણા મોટાં નાની રકાખી જેટલા હતા તથા નારંગીઓના ઝાડોપર બહાર હોવાથી તેમાંથી ઘણો સરસ મુગંધ પણ આવતો હતો. અમો પેહેલાં દેવળ જોવા ગયા હતા. એ દેવળની બાહારની દેવાલ જાણે કીલ્લો હોય તેવી મજબુત છે તથા દેખાવે પણ તેવીજ લાગે છે ને તેની બાંધણી મસજીદ તથા દેવળ બેળસેળ હોય તેવી દીસે છે. એનો પેહેલો એક મોટો ચોક આવે છે તેને કોઈ આવ ઓરેનજીસ (આરેનજના ઝાડો છે તેથી) ને નામે ઓળખે છે. ઈલાં જેમ અમદાવાદમાં મસજીદોની આસપાસ દેવાલમાં ફરતો ઓટલો રાખી વચમાં ચોક રાખે છે તેવું દીસતું હતું. એ ચોકમાં એક ડુવારો અમલ મુર લોકોને બાણુવા જવાની આગમત્ય પગ ધોવા સાર રાખેલો છે જ્યાં પાણી નલોથી શીરા મેરીનાનાં પાહાડ ઉપરથી લાવેલું છે એ કોઈચાઈ સને ૯૩૭માં સધયેદ ખીન ધ્યાગિલ નામના અત્રેનાં તે વખતના પાદશાહે બાંધ્યો હતો. તેમાંથી એ મસજીદોમાં દેવળમાં જવાય છે. અંદરનો દેખાવ જાણે એક મોટા થાભલાઓના જગલમાં હોઈએ તે પ્રમાણે હારબધ જાતજાતનાં રંગીન તથા જિંચા પથ્થરોના થાભલાઓપર એકની ઉપર એક એમ બેવડાં આરકાઓ કીધેલાં હોવાથી દીસે છે એ બધા મળીને થાંભલાઓ અમલ ૧૨૦૦ હતા ને તેતું એકજ દીવાનખાનું બનેલું હતું પણ પાછળથી જ્યારે ખ્રીસ્તીઓએ દોરડોવા એટ દરડીનાનું કબજા હતું ત્યારે એ મસજીદને દેવળ બનાવી દીધું. તેની વચમાં એ મોટું ચેપલ તથા હાઈ બ્રાસ્ટર બાંધી તે થાંભલાઓનો દેખા

અગાડી નાખ્યો હતો ને તેથી વગર ચાલવાનો મોઢો થઈ લમણાં ૧૦૯૬ આડી રવા છે એ ચાલવાનો મોટો ભાગ અસલના વખણાયલા જનસ (Jamaas) ના દેહેરામાંથી લાવેલા છે ૧૧૧ ચાલવા ફ્રાન્સના નાઈમસ તથા નાર્મોનથી. ૧૬૦ એનનાં મેપીલ તથા તારાગોનાં શેહેરામાંથી, ૧૪૦ ક્રાન્ટેનરીનોપલના ગેલેનગાદ લીગોએ મોકલ્યા હતા ને આડીના આનીકા ખડમાં કાચેલના અને પીળા ગેલેરોના દેહેરામાંથી લાવ્યા હતા. એથી કરીને ચાલવાનો એક તરફનાં દાંત નથી તથા કદમા પણ ઘણો ફેરફાર છે. કાર્લ ધણા ઉંચા હોવાથી તેનો મોટો ભાગ જમીનની અંદર ગારેલો છે ને ઘણા ઘણા હોવાથી તેનો મોટો ભાગ (Cornthuan Capital) ગેલેરો રીતે મોટાં કરી સરખાં પ્રીધા છે. એ દેવળ અસલ ૭૧૧નાં સાલમા પ્રીસ્તીઓનું બેસીલીકા (Basilica) ચાને દેવળ હતું તે જગારે આરબોએ કોરડોવા છલ્યું ત્યારે એ વર્ગમા તે તોડી પાડી ત્યાં અબદુલ રેહેમાન સુલતાને પેહેલી મસજીદ આધવાની ગર પ્રાંથી હતી. ને તેના છાંદા હકીમ પેહેલાએ સને ૭૮૬મા પુરી પ્રાંથી હતી ને તેના ચાલવાનો એકલા કરવા તથા આધવા ઉપર ત્રણ લાખ સોનાના ડોબલાસ (doblas) ખરચ્યા હતા. એનું નામ (Zeca) કીકા કરી ગખ્યું હતું તે એટલી તો પવીત્ર ગણાતી હતી કે દુન્યામાં ત્રણજ મસજીદો એની બરોબરી એ બાબે કરતી હતી અને તેમાં જેસલમની મસજીદ અલ અકશાની બરોબરી અને મકાની કાઆબાથીજ ઉતરતી પદવી એને કાલીફિએ (જેઓને વાસ્તે એ કોરડોવા, સેવીલ તથા બીજાં રૂપેનનાં ગામો છલા હતાં) આપી હતી. તેનું કારણ એ કે ધહાના મુસલમાનોને મકે હજ કરવા જવા બનતું ન હોવાથી તેને બદલે આ તરફના મુસલમાનોને એ મસજીદમા હજ કરવાનું ફરમાન આપ્યું કે તેથી મકે ગયા બરાબરનુંજ સવાય હાંસલ થશે અને તેનું નામ મકાને બદલે કીકા કરી આપ્યું હતું. એ મસજીદ પેહેલાં થોડા નેવ (Navas) ની બાંધી હતી, પણ પાછળથી બીજા સુલતાનો નેવ ઉમેરતા ગયા હતા જે જુદા જુદા ભાગો તેઓનાં તરેહ તરેહનાં ચાલવાનોથી હજ પીછાંણે છે. એ મસજીદ ૭૯૪ કીટ લાંબી અને ૩૬૦ કીટ પોહોળી છે. એમાં ૧૦

angles (થાંભલાઓની વચ્ચેની જગ્યા લાંબી અને લાંબી હોય છે તેને
 angles કહે છે) મસજીદની લંબાઈએ અને ૩૩ એલસ તેને આડકતરી
 રીતે પોહોળાઈએ બાંધેલી છે તેથી તેનાં થાંભલાઓ સીધા તથા આડક-
 તરા ઉભા રહી જોઈએ છીએ તે બધી ગમથી સરખી દારને દાર લાગે
 છે અને તેઓ ઉપર એક આરકુ (દર બે થાંભલાઓના મથાળે) મારી
 તેની ઉપર બીજું આરકુ મારેલું છે જેનો દેખાવ દુરથી જાણે પરસ્પે-
 ક્ટીવ (perspective) માં જોઈએ છીએ તેવો મથાળેથી એકની અદર
 એક મુકેલો હોય તેમ એક નાંકથી દોસે છે. એ મસજીદને અસલ લાક-
 ગંની સીલીંગ હતી તે પાછળથી પડી ગયાર્થી ખ્રીસ્તી પાહાદશાહોએ તેને
 બદલે ચુનાની બાંધી એ મસજીદ બધી મળીને ચાર એકર જમીન રોકે
 છે. એને મુર પાસેથી જુલ્લા પછી પાછું દેવળ બનાવ્યું છે તે સાઈ
 વચ્ચેનો મોટો ભાગ હાઈ આલટરથી તથા કોયરથી રોકેલો છે અને
 હોલને ફરતાં સધળે ચેપકો મોટા મોટા કમરાવાના ખાનદાનને દાટવાની
 જગ્યા દાખલ બાંધેલા છે જે પપ) ને આસરે છે એ ચેપકોમાં કોઈ
 કોઈ ઘણુંજ સરસ સંગેમરમરના રંગીન પથ્થરોના બાંધેલા છે અને
 તેમાં મરનારા લોકોની ઘોર જેવું કંઈ તે ઉપર આખા કદના સંગેમ-
 રમરના બે બાજુએથી પુતળાઓ મુકેલા છે તથા આલટરની જગ્યાઓ
 પર જાતજાતના એઓના (ખ્રીસ્તી) ધર્મને લગતા કોતરકામ દાખેલા
 છે. એ કોતરકામો કાંઈ જેવા તેવા અનર્થી સાદા નકશીના યા કુલના
 નહીં પણ તેમાં બાંધબંધને લગતી વીંગતો દેખાડેલી છે તેથી નાના નાના
 આખાં પુતળાઓ એક પથ્થરમાર્થી બેથી પચીસ નુખીના અલગ ઉભા
 રહેલાં યા બેઠેલાં, સુતેલા ઈત્યાદી ટપના કોતરેલા છે જે આપણે જોઈએ
 ભારેજ આપણાં ધ્યાનમાં આવે છે કે એક એવા આલટરના કોતરકામ
 ઉપર શું મેહેનત પડતી હશે અને કેટલો ખર્ચ થતો હશે એ ચેપ-
 લના મોટા ભાગની દેવાલ ચુનાના ફેરકા કામથી ભરી નાખ્યા આલટ-
 રમાર્થી નકશીઓની જાણે છતાં નકલ કીધેલી છે તેની સીલીંગપર
 જાણનાં આખાઓની જાતજાતની કોતરનીની તરેહોએ પાડેલી
 છે એ ચેપલમાં ચેપના મોટા મોટા લોકો મોટી રકમો આપી જગ્યા
 માને ઘણાં મોટા ખર્ચે પોતાના ખાનદાનનાં દાનનાની કમરો બાંધેલા

છે. ત્યારે મુસલમાનો દારીને એ રોડેર છોડી ગયા ત્યારે પોતે બધી ગમ કીધેલી દેવાડની તથા સીલીંગોની નકશીઓમા ચુનો પુરી તે ઉપર પ્લાસ્ટરના પડ કરી સારી દેવાડ હોય તેમ કરી ગયા હતા કે પ્રીંગીઓ તે જોય નો ગ્યાનું સરસ કામ ભેગાંની વખતે મસજીદને દેવળ બનાવી દીધે પણ દમણુ દમણુ વર્ષ પચીસક ગયા દેવાડનો એક ગમનો ભાગ કાંઈ કાચલુસર બાજુના હતો તેમાથી ઉપલી લખેલી નકશીઓ તથા ગીલીટના ધુમટો નીકળી ગાન્યા હતા ને દમણું મુધી તેનો મોટો ભાગ પ્લાસ્ટર પાછું બાંંત કાઢાડી ખોડ્યો કીધો છે ને હજી પણ તે કામ ચાલુ છે. એમાનું સરસ કામ અગત ત્યા પુલપીટ (કાલીદને બણવાની જગ્યા) છે ત્યાં દીગે છે તેની દેવાડ ઉપર કાચનું રંગીન મોઝાક વર્ક છે (જેમાનું અગોએ કાનરડેનડીનોપકની ૬૬ ૬૬૫૫૫૫ ની મસજીદમા જોયું હતું તેવું સરસ છે) એ મોઝાક વર્ક સાફ જીણા મોરસ કાચના એ કકડાની વગમા જે રંગ જોધ્યે તે તથા સોનેરી વરખ મુકા તેને એવી રીતે એક કરી નાખે છે કે તે રંગના તથા ગીલીટના કાચ હોય તેવો દીસે છે ને તેના કાચોને પછી દેવાડો તથા સીલીંગ ઉપર ચોંટાડે છે તે એવી સરસ રીતે કે જાણે ચીત્રામન રંગના પાડેલા હોય તેવા પથ્થરના મોઝાકવર્કની માફક દીસે છે. આ પુલપીટની જગ્યામાં અસલ કોરાન રાખતા હતા ને તેની આસપાસ દરેક લણુવા આવનાર મુસલમાન સાત દેરા ખાતો હતો જે મુજબ લખો યા કરોડો જણા ૮૦૦ વર્ષ મુધીમાં ચાલી ગયા હશે તેથી સંગેમરમરની ફરસબંધી દેવાડની બાજુએથી ઘસાધને વાંકી વળી ગઈ છે. એ કોરાનને વારને કહે છે કે તે એટલી તો મોટી હતી કે બે માણસો સીવાય જાંચકી શકાતી હતી નહીં. એની પુલપીટ અસલ સીદર અને અખનુસ લાકડાંની અંદર સીપ તથા હાથીદાંત બેળીને બનાવેલી હતી તેની ઉપર ૩૭૫૦૦ સોનાના દીનાર ખરચ એટો હતો. હમણું તે દીસ્તી નથી તેથી ખ્રીસ્તીઓએ તે બાંંત નાખી હશે. એ ચોરાડનાં મથાળાંની સીલીંગ જાણે એક ગંજવર કોરો (જેવા આપણા બાગોમાં સોભાવા જોઈએ છીએ તેવા આકારના છે) મુક્યો હોય તેવી

દીમે છે. એ જોકે અમોને ત્યાના રખેવાલે એકજ સંજેમરમરના પથ્થરનો બનાવેલો કહો હતો, પણ ધારવા મેલે ચુનાનો સરસ પાલીસ કરીને બનાવેલો છે. તેનો પોકળ ભાગ અંદરથી રાખી બાહ્યે ગુંબજ હાય તેવો દેખાડ્યો છે. જે કોરાન એની હેઠલ રાખતા હતા તે કાલીક્ર ઓથમાનના હાથની લખેલી હતી જે ખ્રીસ્તીઓએ કોરડોવા લીધું ત્યારે ફાડી તોડી નાંખી હતી. (સને ૧૧૪૬મા ડોનઓલ-કેનસો જે સેન્ટ ફરડીનાન્ડનો છોકરો થાય તેણે એ કોરડોવા તામે કીધું હતું.) હમણાં એ ધણી પાક જગામાં (Constable Conde de Oropesa) કોનસ્ટેબલ કોનડો ડી ઓરોપીસા જેણે સને ૧૬૩૮ મા કોરડોવાને ડોન પેડ્રો તથા મુર લોકોના હુમલાથી બંધાવ્યું હતું તેની ધોર છે. એવી સરસ એ મસજીદ તે વખતે હતી કે તેની બરાબરી બીજી કોઈ મસજીદે હજી સુધી કીધી નથી એમ કહેવાય છે. કોરડોવાને ડોન ઓલકેનસોએ લીધા પછી સને ૧૨૩૮માં એ મસજીદ પાદરીઓને હસ્તક દેવળ બનાવી આપી હતી અને તેમાં ચેપલો તથા ચાલટર સવળું બસો વર્ષ સુધી મુર કારીગરોને હસ્તક બંધાવ્યાં હતાં જેનો નમુનો હજી રહી ગયો છે. એ ફેરફાર કરાવવા બીશપ એલેનસો મેનરીકે માડ્યો તે વખતે ઇલાંના લોકો ધણા ગાડા પડ્યા કે આવા સરસ કામને હાથ લગાડી બીગાડવું નહીં અને તે બાબે તે વખતના પાદશાહ ચાર્લસ પાચમાંને ચરજીઓ પણ કીધી, પણ તેનો પાદરીની તરફેણ કરી કાંઈ વચમાં પડ્યો નહીં, પણ બ્યારે સને ૧૫૨૬મા તે ઈલા આવ્યો અને એ બીગાડો કીધેલો જોયો ત્યારે તે પાદરી ઉપર ઘણા ચીરડાયો અને બોલ્યો કે “You have built here what you or any one might have built anywhere else, but you have destroyed what was unique in the world,” એટલે, “તે જે કામ હતા બાંધ્યું તે બીજી કોઈખી જગા ઉપર બાંધી મળે, પણ તે જે કામ ખરાબ કીધું તે દુન્યામાં એકજ હતું” એ ઉપરથી માલમ પડશે કે એ કુવી મસજીદે હાવી નોંધાયે એ મસજીદની અંદર જે દેવળ સાર ચાલટર તથા કોનસ્ટેબલ

દેશમાં આંધી છે તેથી ધણી સરસ અને જાણે મસજીદની સાથે દરીદ્રાઈ કરવા આંધી હોય એમ જણાય છે તે 'પાંચનાતુ' સને ૧૫૨૩ થી શરૂ કરી અને ૧૫૮૩માં પુરું કરી રત્ના દત્તા એની સીડીંગ દેવજોની માફક ઉઝી કરી છે અને તે પર સહેલ રંગ તથા મોનેરી ચીતારો કરીયા છે. એનો વચકો ગુંબજ નજદીક ગાંધરી ૧૫૦ ફીટ જાયો હશે. તેની સીડીંગ પર ફેંકોનાં મોટા મોટાં પુતલાઓ પાડેલાં છે એ કોઝરમાં એસવાની ૧૦૯ ગેટકા છે, તે ધણી સરસ નકશી વાળી આખા સ્પેનમાં કહેવાય છે. તે પેરો ડી કોરનીજોએ બનાવી હતી અને તે એવી તો સરસ છે કે તે બનાવનારને એજ જગ્યા પર મોટાં એપલમાં દાટ્યો છે. એ નકશીકામ દેવાડ પર ફરતું લાકડાતુ કરીધેલું છે. તેના બે થર જુદાં છે તેમાં એકમાં જુનાં અને બીજામાં નવા ટેસ્ટમેન્ટની વીગતો આખા છુટાં હોય તેવી રીતે કાતરેલા પુતળાંઓથી કાતરી કાલાડી છે અને દરેક ખુરસીને મથાળે એ પ્રમાણે બે વીગતો તેમાં પાંચથી પચાસ પુતળાંની અકેટી વીગતો કાતરેલીની છે તથા આર્યબીશપને એસવાની ગેટકા જે બન્ને બાજુની વચ્ચે સામેથી મુકેલી છે, તેનો મોટાં મોટા પુતળાઓની એજ માફક કાતરેલી છે જે સઘળું કાતરકામ જો આપણે દરેક બરાબર તપાસીએ તથા તેની વીગતોથી વાકેફ થઈએ તો ઓછામાં ઓછા પાંચ દીવસ તે ઉપર ખોહોવા જોઈએ. ત્યારે એ બનાવવા ઉપર કેટલાં વર્ષ લાગ્યાં હશે તેનો વીચાર કરી લેવો હોય કમ્યુનીયનવાલુ આલ્ટર જાતજાતના રંગીન જીંયા પથ્થરના થાંભલા તથા ઘુમટોનું બનાવેલું છે તથા વાયજી કરવાના પુલ્કપીટ પણ ધણી સરસ નકશીનાં લાકડાનાં બનાવી એકને એક મોટા બલદ ઉપર અને બીજાને મોટા સાપ (બન્ને સંગેમરમરનાં એક પથ્થરમાંથી બનાવેલા) ઉપર મુકેલાં છે તેમાં બલદ જાણે જીવતો હોય તેવો સરસ પાડેલો છે. એ મસજીદવાડી જગ્યા થાંભલાઓથી ભરી લીધેલી એટલી તો મોટી છે કે અમો ધારીએ છીએ કે તેના હોલમાં એકી વખતે ઓછામાં ઓછા પચાસ હજાર માણસો બેઠગી કરી શકે. એ થાંભલાઓમાંના એક

ખાંભલાનો પથ્થર જાણે ગંધકનો હોય તેવો છે. તે વળ આપેલા આકારનો છે, જેને લોકો ધસીને હાથ સુગે છે તો ગંધકનો વાસ આવેછે. એ પ્રમાણે જેવા આવનારાઓએ તેને ધસ્યા કીધાથી તેમાં મોટા ખાડા પડી ગયા છે અને તે નજદીક અરધો અરધ ધસાઈ ગયોછે. એક થાભલાપર અસલ મુર લોકોએ એક ખ્રીસ્તી બંધવાને સાંકળે બાંધેલો હશે તે ઉપર કાષ્ટનો આકાર પાડેલો છે જે પેલા બંધીવાને પોતાનાં નખે કુરીને ધણા વર્ષે પાડ્યો હોય એમ કહે છે, પણ અમારા માનવામાં તે આવતું નથી, કારણકે સંગેમરમરનો તે થાંભલો છે તેના પથ્થરને શી રીતે નખે સો વર્ષેથી કાઢ જરા કોતરી શકે? પણ દહાંનાં વેહેમી લોકો તે માને છે. ખીજે પણ એજ પ્રમાણે કોતરેલો એક થાંભલો દેવાલની બાજુપર છે જેની અદર લોખંડની કડી હજી છે તેમાં સાંકળે કાઢ ખીજા ખ્રીસ્તી બંધવાને બાંધ્યો હતો અને પાછળથી તેને મારી નાખ્યો હતો તેથી તેને ધર્મને માટે જીવ આપનાર (Martyr) બનાવી તેની છબી ત્યાં ટાંગેલી છે જેની આગળ દમેશા એક દીવો બલ્યા કરે છે. એ દેવળ (મસજીદ) સઘળી રીતે જેવાલાયક છે અને એવી રીતની ખ્રીસ્તી મદમદી, બાંધણી એવેન સીવાય ખીજે કંઈ દીસતી નથી એમ કહે છે એ જોઈને અમે ઈલાંના વડા પાદરીનો મેહેલ જેવા ગયા, જ્યાં કાળા સંગેમરમરની મોટી સીડી તથા નકશીની મીલીંગ સીવાય કંઈ જેવાલાયક નથી ત્યાંથી અસલ રોમન લોકો જેઓ ધણા વર્ષ એ શહેરના ધણી હતા તે વખતનો એક પૂલ હજી સલામત છે તે જોયો હતો. એને બાંધ્યાને જોકે બે હજાર વર્ષ ઉપર થઈ ગયા છે (જુલીયસ સીઝરે ઇસા આવી એ સ્પેનનો લાગ જીત્યો હતો) તોથી આજના પૂલોની બરાબરી તે કુરી શકે છે, જોકે જરા ખીસમાર હાલતના તેની મનમત નહીં કીધાથી તે આવેલો છે. તે જોઈને અમે શહેરમાં ફરીયા હતા. ઇસા દવા ખાવાનો બાગ તથા એક જેને આલમીઝ કહેછે ત્યાં ચાલતા જતાં લાગ્યા, ત્યાંથી ધણા લોકોને બાજુના રસ્તા ઉપર જતા જોઈને ત્યાં ગયા કે કંઈ મનમત હશે. ત્યાં સરકસની મનમત ગોઠાવી હશે.

કરવાના એરીનામા થતી હતી તે સાથે હમો ખચર કાઢાડતા હતા તેટલાં હમોને અમારી પ્રમતાવાળી તોપી પર જોઈને મોહોવાના છોકરાઓ અમારી પુઠે લાગ્યા અને પેટેલાતો હુરીગો કચ્ચા માડ્યો ને પછી અમારી ઉપર તોપીઓ ફેંકવા લાગ્યા. હમોએ પાછાં પગવા બંધા કે એ તોફાનમાંથી નીકળી જઈએ, પણ હમારી પુઠે તેઓ લાગ્યા અને આસપાસથી બીજા છોકરાઓ તેમા સામેલ થઈને ધુળ તથા કચરો હમારી ઉપર નાખવા લાગ્યા. હમો જરા ગભરાટમાં પડ્યા અને જો કે હમારી આગળ દુરથી જો પોલીસના સીપાઈઓ તથા ઘણાં લોકો ફરતા તથા આજત ઉપર એટલા હતા તોપી તેઓ વચ્ચે તદ્દન પડ્યા નહીં ને પોરીઆઓને અટકાવ્યા પણ નહીં, અને પછીતો કાકડા અને ધુળ ફેંકવા માંડી. પણ સારાં લાગ્યે તે વખતે એક ભાટુતી ખાલી ગાડી આવી તેને તેડીને તેમાં એસી ગાડી દોડાવી. પણ છોકરાઓએ પુઠ મુકી નહીં ને પથ્થરો ફેંકવા માંડ્યા તથા જોડાની ડાંખળીઓ તોડી છુટી મારવા લાગ્યા. એમાની એક ડાંખળી હમારી ઉપર તાકી જે જો હમો હમારી છત્રીથી અટકાવને નહીં, તો હમારા માંથી એક જણને ખચીત માથાં યા મોહોડા ઉપર નુકસાન કરને, કારણકે તે ડાંખળી હમારી છત્રીને એટલી તો જોરથી અથડી કે છત્રી હાથમાંથી પડી ગઈ અને હમારીજ ગાડીનાં પાછલાં પેડા તળે દબાઈને બાગી ગઈ હતી. એ વખતે હમારો ગાઇડ (ભોમીઓ) અમને ઘણો કામ લાગ્યો હતો તે ગાડી ઉભી રાખી હીમત કરીને લાકડી લઈ છોકરાઓની પુઠે દોડ્યો તેથી તેઓ ગભરાયા અને અચકી ગયા તે વખતે હમોને ગાડી હાંકી જવા તેને કહીને છોકરાઓને પોતે એકલાએ અટકાવી રાખ્યા હતા જેથી હમોને બચી જવાની તક મળી હતી ને પાછળથી તે ભોમીઓ હોટલમાં ચાલતો આવ્યો હતો ઇલાના લોકો અલાણુ છે ને ધારવા મુજબ હમારી પ્રમતાની તોપી જોઈ તેઓ હમોને મુર (મુસલમાન) લોકો સમજ્યા હશે ને એ લોકો મુસલમાનના એટલાટે —આગળ એઓ ઉપર જીલમ કરીધો હશે તેથી—કદા દુશ્મન છે કે કોઈ મુર ઇલાં (આખા સ્પેન દેશમાં) રહી શકતો નથી ને વેપાર

કરવા પણ આવતો નથી અને તે ઉપરથીજ આજે તોફાન તેઓએ કીધું હશે, પણ હમે ઘણા અનળ એમ થઇએ જે પોલીસ યા ખીજ સારા માણસો કાઢ પણ એ તોફાનની વચ્ચે પડ્યું નહી, જે કે ત્યાં સેંકડો ખીજ મોભાવાળા લોકો એઠેલા તથા ફરતા હતા. હમે બ્યારે પેહેલા સ્પેન દેશમાં માલગા ઉતર્યા ત્યારે હમારી પાધડી માથે હતી તે વખતે ત્યાંનાં લોકોએ હમારે હુરીયો કીધો હતો ને પાછળથી હમારા બોમીઆના સાલળવા પ્રમાણે હમે પાધડી સાથે જે પાછા હોટલમાંથી બહાર આવ્યા હતા તે હમેને યુમ પડાવવાના હતા તેથી હમેએ પાધડી ઊંચી કરીને દુમતાની કાળી મખમલની તોપી—જેવી વેલાતમાં પાર-સીઓ ઘણાખરા પેહેરેછે તેવી—પેહેરી હતી. ત્યાર પછી હમને કોઈએ છેડ્યા નહીં હતા, પણ ઈલાં તો હવે તે તોપીથીજ હેરાનગતીમાં પડવા લાગ્યા તેથી આખરે નાચારીએ હમેએ ઇંગ્રેજ તોપી વેચાતી લઈ આવ્યી પેહેરવા માંડીછે અને જે કે હમારા સામળા મોહોનાં હોવાથી લોકો તીક્રીને જોયછે, પણ હમેને કશી રીતે ઊરતા યા હુરીયો કરતા નથી. કોરડોવાને સ્પેનીશ બોલીમાં કોરડોળા (Cordoba) કહે છે અરબીમાં કારતા તુળા (યાને important city) હતું. અને રોમનો 'કોરડુળા' કહેતા હતા. રોમન શેહેનશાહના વખતમાં એ શહેર પોમપીની તરફથી કરવાથી જુલીયસ સીઝરે તે શહેર અરધું તારાજ કરી ત્યાંના ૨૮૦૦૦ રેહેવાસીઓને કતલ કીધા હતા અને રોમથી ગરીબ હાલતના હમરાઓને ઈલાં લાવી પાછું વસાવ્યું હતું તેથી રોમન હુન્નરના થોડા નમુનાઓ હજી ઈલા દીસે છે ત્યાર પછી બગદાદના મુસલમાન કાલીફાએ તે લીધું હતું અને તેઓથી તેના ગવરનરે હુલ્લ કરી તે કાલીફાતથી છુટો પડી મુર લોકોનું સ્પેનનું રાજ ઈલાં સ્થાપ્યું હતું. સને ૭૫૬થી એ શહેર સને ૧૦૦૯ સુધીમાં ઘણું સુધારી અલાદીનની કેહેવાતી વાતના જેવું સરસ બનાવી રીધું હતું પણ ત્યારપછી એના પાદશાહી ખાનદાનના તરફવાથી માહોમાહે લડાઈએ આવવા ઉપાત શહેરે જુદા જુદા પક્ષીઓના હાથના વેહેંચાઈ ગયાં અને એક વખતે ત્યાર પાદશાહે ક્રાંત કરી ત્યાં કરવા લાગ્યા અને તેઓમાંથી કોઈ કેઈ ક્રાંત

લોકોના સરદારોને મદદ આપવા લાગ્યા હતા તેથી આખરે સને ૧૨૩૫માં કોરડોવા મેટ ફરડીનાન્ડનાને તાણે થયું હતું અને તે વખતે એ ફરડીનાન્ડના તાઆવાળો રેખનચિત્ર આમારે એનેડાનું રાજ ગર કીધું જે ૨૫૦ વર્ગ પગી સને ૧૫૮૨માં ફરડીનાન્ડ તથા ઇમાળેલાએ જીતી લીધું હતું. કોરડોવા તેનાં મુસલમાન રાજની વખતે એ લાખ ઘેરો અને દગ લાખ માણસની વસ્તીવાળું હતું તેમાં ૩૦૦ મસજીદ, ૯૦૦ હમામખાનાં અને ૬૦૦ ધર્મશાળા હતી, તે અને ૧૮૮૩માં ૪૫૦૦૦ ઉપર આી ગઈ છે. કોરડોવાના હાવના મોહોલા ઘણા સાકડા છે અને ભાગે એક એ મોક વચમાં મોટા રાખેલા છે અને મોહોલા એટલાતો વાંકાકીકા અને ગુગવણુ ભર્યા છે કે અંજાળો માણસ તેમા ભુલી જ્યા વગર એ નહીં પણ ઘરો સારી બાંધણીના છે.

તા. ૯મી મે સને ૧૮૮૭ અને વાર ફે. ૧૦—આજે સવારના કલાક ૧૧ા વાગે કોરડોવા છોડ્યું હતું અને આગગાડીમા એમી સેવીલ (Seville) જે ૮૧૭ મૈલ દુર છે ત્યા અપોરના ૩ વાગે પુગા હતા અને હોટેલ ડી મેડરીડમા ઉતર્યા હતા. સાજનાં ઈંહાંનું વખણાયલું કેકીફલ જોવા ગયા હતા. એ દેવળ આખા સ્પેનમાં સૌથી મોટું અને સરસ ગણાય છે. એને વાર્તે કહે છે કે The Solemn Grandeur is its distinctive quality as elegance is of Leon, strength of Santiago, and wealth of Toledo એટલે, જેમ લીયો પોતાની શોભા માટે, સેન્ટીઆગો પોતાના કૌવત માટે, અને તોલેડો પોતાની દોલત માટે વખણાયલું છે, તેમ તે પોતાની ગભીરતા ભરેલા ભવક માટે જાણીતું છે. એ દેવળ પણ અસલ મુર લોકોની મસજીદ હતી તે તોડી પાડી સને ૧૪૦૩મા દેવળ દાખલ એનો મોટો ભાગ બાંધવા માડ્યો. તે સને ૧૫૧૯માં પુરો થયો હતો. પણ તે અસલની મસજીદનો દેખાવ હજી જાલવી રાખે છે અને તે ૪૧૪ ફીટ લંબાઈમાં અને ૨૭૧ પોહોળાઈમા છે, એની આસપાસના એ

વસમાં ચેપલો બાધી લીધા છે અને વચલો નેવ (હોલ) નેવાલાયક છે તેની જગ્યાએ ૧૫૦ ફીટની છે અને વચમાંના ધુમટની અંદરથી જગ્યાએ ૧૭૧ ફીટની છે. એ દેવળ એટલું તો મોટું છે કે તેની જમીન કાળા અને સફેદ સ જેમરમરની ચોરસ લાદીઓની છે તે પર દક્ષત ૧૫૫૩૧૪ ડાહર સને ૧૭૯૩માં તે કીધી ત્યારે બેઠા હતા. એ દેવળની રંગીન મોઝાઈકના કાચની ૯૩ બારીઓ મોટી મોટી છે તે પર એ લોકોના પવિત્ર પુરોના તથા બીજા બાઈબલની વીગતોનાં ચીતારો છે. તેમાં સૌથી જુના સને ૧૫૦૪નાં સાલના છે, અને એ દેવળમાં અસલી ચીતારા ઉસ્તાદોના હાથનાં ચીત્રો જગેજગે ધણાં મુકેલા છે. પેહેલાં અમેને એકાદોમો (કાષ્ટરતું) ડોકું છબી પાડેલું છે તેને લગતા) ચેપલમાં લઈ ગયા જ્યાં ૮ મોટાં પુતળાંઓ ફરતાં મુકેલા છે. ત્યાંથી દેવળના હોલમાં પેદા જેના ગંભીર થાંભલાઓ તથા ઇમારતની જગ્યાએ અંદરથી જોઈ અમે અજબ થયા હતા. એના હાથ આલટરપરની પાછલ જે એક મોટી પડદારોડી લાકડાંના કાતરકામની નક્શીની દેવાય છે તે ધણી નેવાલાયક છે. તેને જઈ ભાગમાં વેહેચી નાખી છે અને તેમાં જુના તથા નવા 'ટેસ્ટમેન્ટ' ની વીગતો ધણી સરસ રીતે કાતરેલી તથા ગીલીટ કીધેલી છે તેમાં વરુન મેરીની છંદગીથી તે છેક કાઈસ્ટને ક્રોસ પર મારી નાખ્યો ત્યાં મુઘીની બધી જાણીતી વીગતો કાતરેલી છે એનો નકશ સને ૧૪૮૨માં Dancart એ કીધો હતો, તે ધણા બીજા ઉસ્તાદોએ ચાલુ રાખી એતું કામ સને ૧૫૨૬માં જઈ વધે પુર કીધું હતું તે ઉપરથી વિચાર કરી લ્યો કે કેવી રીતે નક્શીકામ હશે. એ આલટરની વચમાં રૂપાંતું એક પવિત્ર પુરપતું પુતળું છે. તથા આસપાસ છેલ્લા એલસો (aisles) માં ચેપલો દંહાના મોટા મોટા પુરમાં તથા અમીરોના ખાનદાનના આવેલા છે તેમાં કારડીનલો તથા અર્ચબીશપોનાં ચેપલો ધણા સરસ છે કાદમાં તો સ જેમરમરનો રંગ અને રૂપાના દોરાઓ છે અને ધણા ખરા ચેપલોનાં ઉસ્તાદોના કામની તબીરો જાણીપાણી પાડેલી છે. ચેપલોની વચમાં હાથ આલટરની પાછલે Capilla Real ફરી પાછલાથી ચેપલ છે તે મેરુન

આલટર નક્કન ચપનુ જનારેનું છે અને તેની ઉપર સગીન રૂપાની પેટીમા મેંટ ફરડીનાન્ડ જેને મેંટીડનુ રાજ મુર પોણે પાસેથી છતી લીધું તથા મુસલમાનોને જગ્યાપદ પ્રીમ્ની પીધા દત્તા તેને રાખેલો છે. એ આલટરની નક્કી થણી અમુક છે અને પેટીની વચમા એક સોનાની યાજ ઉપર એની વીંગેના પાડેલી છે.

એ સેંટ ફરડીનાન્ડ સને ૧૨૫૨મા મરણ પામ્યો હતા, અને તેનાં મુદ્દને વર્ષમા ચાર વખતુ મુકીને દેખાડે છે જે દશ થણી સારી લાક્ષતમા છે એમ કહે છે તેને એક “નાક ફીચ-લ”ની કક્ષમા મુકેલો છે જે પેટી રૂપાની પેટીમા દમેગા બધ ગમે છે પણ ઉપકા ચાર દિવસો વખર તેને રૂપાની પેટી કીધાડને લોકોને દેખાડે છે. જે પ્રમાણે એનો ખર વર્ષનો દ્વંદ્વ તા. ૧૨ મીએ છે, જે જોવા સાડ અમોને થણાં જણા લગામળ કરે છે કે, કાઈ દેખાડે તમો જોશો નહી એવો લખકા તથા ધામલુમ તે વખતે ચાલ છે. પણ અમોને વખ લાખમા નહી હોવાથી આખરે તે માડી વાળવું પડે છે. એના રૂપાના આલટરની ઉપર એક વરછન મેરીનું કોતરેલું પુતળું સેંટ લુધગે (ફ્રેન્ચનો પાપ્થાલ) મેંટ ફરડીનાન્ડને આપું હતુ, તે મુકેલુ છે તે બધી રીતે છટું લીક્ષ્યાલ કરી શકે તેવુ જનારેનું છે, તેના લાલ શુદેલાં સોનેરી મોજા અને ગુટ. ૧૩મી સદીમાં પેહેરતા હતાં તેવાં છે. એની ઉપર સોનાનું તાજ હતું તે સને ૧૮૭૩મા કોષ ચોરી ગયું છે એ પુતળાને રૂપાના તાજ ઉપર એસાડેલુ છે અને તે ઉપર “ક્રેસ્ટાલ” તથા “લીઝોન”નાં આર્મસ પાડેલા છે. એ આલટર તથા કક્ષન ઉપર ત્યાંના રજેવાલના કહેવા પ્રમાણે નજીક સોલ લાખ રૂપીયા લાગ્યા છે, પછી ખરી ખોટી વાતતો ખોદા જાણે. પણ રૂપું વાપરવામાં તથા ખનાવવામાં કશી કસર કીધી નથી, અને કક્ષન તથા આલટર ઉપર કોતરકામમાં છુટાં અળગાં પુતળાઓ પણ અદર કારેલા છે. એ જગ્યા (Shrine) સને ૧૭૨૯મા ખનાવી હતી. એની પછવાડેથી હેથે ઉતરીને એક ભોયરામાં જવાય છે જ્યાં એક બીજાં આલટર ઉપર આખા હાથીદાતતુ વરછન ઓવ-લા બાટાલાસ (La Batallas) નું પુતળું છે જે સેંટ ફરડીનાન્ડ જ્યારે લડખપર

જતો ત્યારે સાથે પોતાના ઘોડાનાં છન ઉપર આગળથી સાંમે ખાંધી રાખતો હતો. એજ ભોંયરાંમાં એ સેન્ટની તલવાર તથા અસલ જે કદનાં એને રાખેલો હતો તે મુકેલી છે જે સાદી લાકડાંની બનાવેલી છે. એની જમણી બાજુએ પાદશાહી ખાંદાંનનાં બીજાં માણસોની કદનો મુકેલી છે તેમાં ડોન પેરો ધાતકીને (cruel) નામે આગળખાયો હતો તેની બાજુની પણ છે તેઓને એકની ઉપર એક એમ આસરે છ સાત કદનો મુકેલી છે. ઉપરના ચેપલમાં બન્ને બાજુએ ગોખલાઓમાં એકગમ સેન્ટ ફ્રાન્સિસનાંડનો છોકરો ઓલોનઝો એલ સેબીઓ (કે જે ઘણીખરી પોતાના બાપની તરફથી લડાઈઓ જીત્યો હતો તેની) તથા તેની રાણી બીએડ્રીસની કદનો બેદર ઉપર રાખેલી છે જેની ઉપર લાલ મખમલનું કપડું દાટી તે ઉપર તાલે તથા પાદશાહી દડ (Sceptre) મુકેલા છે એ ચેપલનાં ઓરડાને ભરી લીધેલો લોખંડનો વડો પણ ઘણો મોટો અને જોવાલાયક છે ચેપલની ઊંચાઈ ૧૩૦ ફીટની છે અને તે ૮૧ x ૫૯ ફીટની લગાઈ પોહોળાઈનો છે. કેપીલાડી-ગાન પેરો ફરીને એક બેડરોડો પાદરીઓની સભા ભરવાનો ઓરડો એક બાજુપરથી છુટો છે, જ્યાં ઘણા ઊંચા ઉસ્તાદોની ચીતારેલી તસ્વીરો મુકેલી છે તેની જમીન રંગીન સંજેમરમરની સીલીંગના ચીતારોને મળતી પ્રાધી છે તેમા ૧૬ સંજેમરમરનાં “મેડેલીયનો” જે જીનોઆથી કોતરાવી મંગાવ્યાછે તે ઘણાં સરસ છે તથા બારીઓની વચ્ચેમાં બેડરોડો ચીતારે આઠ પાડેલાં છે તે મુરીલીઓના છે તે ઉપ્રાંત રૂપેનના બીજા ચીતારો જેવા કે પેચીકો (Pacheco), પેબ્લો ડી સેસપીડીસ (Peblo de Céspedes) જે રંગારા ઉપ્રાંત એક કવિ પણ હતો તેના. તેમજ બીજાઓનાં છે. એની બાહાર બીજો એક ‘ચેપટર રૂમ’ છે તેમા પણ અસલ ચીતારાઓના ચીત્રો છે એ દેવળમાં અસલ ઘણે પેરો તથા જવેરાત ભરેલું હતું. પણ તેનો મોટો ભાગ ફ્રેન્ચોએ લુટી લીધો હતો એને લગતાં સેવીય શહેરમા ૯૦૦ ઘેરો તથા ચીકકતો હતી તેની આવક એ દેવળમા જતી હતી, પણ હમણા તે સરકારે કીપુવી બને પોડી આવક એને સારું રાખી છે. એ દેવળના અસલ નરે તથા બાજુનીઓને સાથે સાથે તથા વાત કરવાની સુખ્ય મન ઈ હતી

પણુ દમણા તે મચળુ નીકળી ગયાં છે એ દેવળના એટ ફરડીનાન્ડનાં એપક્ષમાં એક ગળવર રૂપાનુ ફાણુસ ટાંગેલું છે. તે જે રૂપું અમેરીકા-થી પેહેલાં કોલમબસે મોકલ્યું હતું તેનું 'ગનાવેલું' છે, તથા તેના ધુમટ ઉપર રથેતના ૮૪ રાજ રાણીઓના અગ્રધા પુતળાં રંગીન એકની ઉપર એક એમ ત્રણ મહે કોતરેલા છે તે રાજાનું જોવાલાયક છે. દરેક એપક્ષમાં પણુ સંગેમગમરના કોતરકાગો તથા ગોર્ઈય પેનડીગમો દગલે દગલે પાડેલાં છે જેની એક એકની કીમત દત્તરોળી લખો રૂપીયાની ગણાય છે એમાના એક ગીતગાગી એક સેંટનું ડોકું કોઈ કાપીને કાઢાડી લઈ ગયું હતું જે માઝ પગાસ દત્તગ રૂપીયાનું ઈનામ છપાવ્યું હતું અને આખરે તે અમેરીકામાંથી મળી આવ્યું હતું જે પાછું એવું સરસ વળગાવ્યું છે કે તદ્દન માલમ પડતું નથી. એ ગીત્ર મેંટ ગોગમીનનું હતું અને તેને લગતી આરમી એક બાજુપરનાં એપક્ષમાં પડેલી છે. એવાં કીમતી ગીત્રો એ દેવળમાં જગેજગ રાખેલાં છે તે જોયા પછી અમે એના મીનારા ઉપર ગયા હતા જેપર જવાસાઈ રીડીને બદલે દળાવ કરતો બાધેસો છે, તેથી ચદવાને મીડી કરતાં વધારે મેહેલું લાગે છે એ ઉપરથી દેખાવ ઘણો સરસ દીસે છે. જેમ એન્ટેયુરયામાં બધે તેમ આ સેવીક શહેરમાં પણુ બધા નજરે ફરીયે ત્યાં બાગો તથા લીસોતરી દીસેછે, એને એક મોટી નદી ૪૦ મેલ વેલા પછી દરીયાને જઈ મળે છે જેને રસ્તે દરીયેથી મોટી રટીમરો આવીને શહેરની સાબે લાગેલી છે. એ મીનારો અસલ મુસલમાન લોકોએ મસજીદની સાથે બાધેસો હતો, અને તે ઇટનો છતા હજી ઘણો મજબુત બાહારથી એકબી ઇંટ ખસ્યા વગરનો દીસે છે. એ મીનારાને મથાળે એક ગળવર ત્રાંબાનું પુતળુ એક દડાની ઉપર એવી તો રીતે મુકેલું છે કે જો કે તે ૧૪ શીટ ઊંચું અને સવા ટન વજનમાં છે. તોપણુ જરાબી પવનની લેહેકાથી ફરે છે. તે સને ૧૫૬૮માં બારહોલોમી ઓરેલ નામના દતાલીયને બનાવ્યું હતું. એ મીનારાના પોણા ભાગ ઉપર જતાં ઘણા મોટા ઘાંટો ટાંગેલા છે જેમાનો એક હમણાં વીજળી પડવાથી તુટી પડ્યો હતો તે પાછો ઉભો કરતા હતા તથા નાના મીનારાને નવેસરથી સમા

રતા હતા. એ મીનારો ૩૫૦ ફીટ ઊંચો છે અને તેની હેઠલનો ચોરસ લાગ ૫૦ ફીટ છે. એ સઘળું જોઈને પછી અત્રેના સરવેથી વડા ઉમરાવ ડયુક ઓવ મેડીનાસેલી (Medinaceli) નો Casa de Pilatos કાસા દી પાર્લવતોસ નામનો મેહેલ જોવા ગયા હતા. એનું નામ પાછલટનો મેહેલ કરી આપવાનું કારણ એ જે જેસલમમાં પોન-ટીયસ પાર્લેટ જેણે કાઈસ્ટનો ઈનસાફ કરી મોહતની સજા ફરમાવી હતી તેના મેહેલની નકલમા એ મેહેલ બાંધેલો છે. એ સને ૧૫૩૩ના સાલમાં ફ્રેદરીક એનરીકુવંઝ દી રૅએરા Fadrique Enrriquez de Ribera જેસલમમા હજ કરી આવ્યો તેની યાદગારીમાં બાંધ્યું હતું. એના ચોકમાં વચમા એક ડુવારો છે જેની ચાર ખુલ્લે ચાર ધણા મોટા પુતળાંઓ સંગેમરમરના ગોદેલાં છે તથા ફરતી ચાલમાં રોમના અસલ બનાવતની શેહેનશાહોના અરધ પુતળાં (Bust) સંગેમરમરનાં આસરે ૨૨ છે એ મેહેલનાં ટ્રીબ્યુનવાળા ઓરડાની દેવાલનો અરધો ભાગ મીનટન ટાફલથી અને અરધો ભાગ ફ્રેસ્કોથી સજાગારેલો છે તથા સીલીંગ લાકડાંની ખાંચા ખાંચાવાળી નકશીની બનાવી છે તેમા આઠ કોટ ઓવ આર્મસ એ ડયુકના બીજા બેતાબોના પાડેલા છે. બીજા ઓરડામાં માર્શલને ચાલલા સાથે બાંધીને માર્યો હતો તે ચાલલાની નકલ મુકેલી છે જે એક લાલ સંગેમરમરનો આસરે ૩ ફીટ ઊંચો તથા ગોળ છે. બીજા ઓરડામાં એક ધનલેડ વર્કની ટેબલ મુકી છે. જે પર જુદાસે કાઢસ્ટને ફ્રસાવ્યો તેની કીમતના રૂપીયા ગણી આપ્યા હતા તેવી કહે છે. મેહેલની સીડી તથા બીજી અગાસીઓ સઘળું એ અસલ મેહેલની નકલ માફક બનાવેલું છે. હેલનાં ભાગમાં એક બાગ છે તેની આસપાસની ચાલમાં રોમ શેહેરમાંથી ખણી કાઢાડેલા અસલનાં પુતળાંઓ, થાંભલાઓ તથા બીજી ચીજોનું બજું સંગ્રહસ્થાન કીવેલું છે એજ બાગની એક બાજુપર એક નાના ગુફા (Grotto) જેવો ઓરડો છે જે બજું પાહાડમાંથી કોતરી કાઢાડ્યો હોય તેવા દીસે છે તેની અંદર માર્શલને દાટયો હતો તેવા પથ્થર મુકેલો છે જેમા આઠ-કોટી મોટા કાંટા ઉપરની પડેલી છે. એવો ચાન્સ ઓરડો તથા પાંચર

તેંદ્રસલ્લમમાં છે જાણી મહારા પાછો ડાલો ગર્જને પાંચર ડાહી વાદ્ય
નીકળો હતો તે દેખાડે છે. ત્યાં એક પીંજ મોટા જોરગામ વળ
અસહી મેમન પ્રાચીન કાળની વાનુજી મુકેલી છે તે જોઈ હતી, જે
મોટા ભાગ ચાલકાઓ તથા પુતળાઓનો હતો જે છેડામાં એક પુતળ
સફેદ સંગેમરમરનું છે જેના વીચ ઉપર સાવ રંગના પાંચરનું કપ
વીટાધ્યુ હોય તેવું કાનડેનું છે ને તે કાગળાળા ભાગ ઉપર બાજુ મા
હોય તેવા કુલેના ચીતાર વણાજ સરસ કાનડેના છે જેટલાક પુતળા-
ઓના હાથ પગ કોઈનાં નાક એમ ભાગી ગયલા છે. પાગ એક બે જો
આખાં છે તે ઘણા સરસ રીતે ખનાંતેમાં આજનાં કામને ટકર માટે
તેવા છે. એ સમગ્ર પણ જોવાલાયક છે

ગતના અમો અત્રેના છપરી લોકોનો નાચ હતો ને જોવા ગયા હતા.
એ લોકોનો નાચ ઘણાખરો હીદુસ્તાનની રામગનીઓને મળતો આવેછે.
એક મંદ ગીતાર વખડે છે અને આદ્ય મ જોરતો તેને તાગડાઓ કોડી
તાઈમ આપે છે જેનો અવાજ તાગુતના વખતે ધોવ તાસા વાગે છે તેને
મળતો છે ને તેઓમાંની એક જોરત નાચવા ઉડે છે જે નખરાં કરી
હાથો રામચનીઓની માફક માથા ઉપર અથવા આગળ કરીને નાચતી
નાચતી પગો લાકડાની જમીનપર અડાડી તાકના અવાજ સાથે મેળવે
છે, તે આગળ પાછળ નાચતી જાય છે ને અંધી રીતે મુંબઈનાં રામચ-
નીઓના નાચને મળતી આવેછે. એમાં વળી કોઈ વખતે ગાયન
પણ ચાલે છે જેથી હીદુસ્તાનમાં મુરવાળા ગાયનને મળતુ આવેછે.
છપરીઓનો દેખાવ પણ જરા સામજો તથા ઘટમમા હીદુ લોકોના
જેવો છે, પણ સેંકડો વર્ષો થયાં યુરોપમા રહેવાથી તથા છલાના
લોકોમાં ભેળાવાથી કોઈ કોઈ યુરોપીયન જેવા જોરા તથા દેખાવવાળાં
લાગેછે. એ નાચ તથા ગાયન એકજ જાતનું ધણું ખરું ચાલ્યા કરે
વાથી આપણને તે વધતો વાર જોતા કંટાળો આવેછે. એક કલાક એ
મુજબ કીધા પછી યુરોપીયન નાચ (Ballet) પણ કરે છે જેમા કોઈ
કોઈ સરસ નાચનારા છે. ત્યાંથી અમો “ઓપેરા હાઉસ” માં ગયા
હતા જ્યાંનાં બે મંદો તથા એક જોરત ધણું સરસ ગાનાર હતા.
જોરતનો અવાજ ઘણો ઊંચો, મીઠો અને જોરાવર હતો તે પોતાના

ગાયનતું સુર ક્લેરીઓનેટ (Clarinet) ની યરાયર છેક ઊંચાં સુર સુધી એટલેતકગ લઈ ગઈ હતી કે જાણે અવાજ યુવયુવનાં જેવો ઝીણો થઈ જતો ને વળી તે ધણોવાર ટેકવી શકતી પણ હતી.

તા ૧૦ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર સોમ—આજે પેહેલાં લા કારીદાદ La Caridad કીને મઠ તથા આસપીટલ છે તે જોવા ગયા હતા. ઈહાં આસરે ૮૦ યુદ્ધ તથા નાતવાન માણસોને રાખી ધર્મની બેહેનો (Sisters of Charity) તેઓની યરદાસ્ત લે છે. એ આસપીટલ સને ૧૫૭૮માં સ્થાપેલી છે. એને લગતા દેવળના હાથ આલટર ઉપરનું કાર્કસ્ટને ક્રોસ ઉપરથી ઊતારતું ચીત્ર ધણું સરસ છે. એ દેવાલની ઉપર ચીતાર સાથે લાકડાનાં કોતરેલાં માણસો તથા ક્રોસ સધળું એવું તો કાઢેલું છે કે જાણે આપણે ખરેખર તે બનાવ નજરે જોતા હોઈયે તેવું લાગે છે. તેની હેઠલ કાષ્ટસ્થને ઉતારીને મુકેલોછે જેની આસપાસ બીજા માણસો તેને ધરી રહ્યા છે તે સધળા પુતળાંઓ મોટા માણસનાં કદનાં કોતરેલાં છે. એ પેટ્ટો રોલડાન કી ઉસ્તાદતુ સાથી સરસ કામ (Masterpiece) ગણાય છે એ દેવળને લગતાં બીજાં ચીત્રો મુરેલીઓએ ચીતારેલાં મુકેલા હતાં તેમાંથી કંન્ય જેનરલ સોલ્ટ (Soul) પાત્ર ઉચકી લઈ ગયો હતો. બાકીના ચીત્રોબી જોવા લાયક છે તેમાં સાથી સરસ પાર્કસ્ટ પાઉ તથા માછલી વેહેરે છે તે તથા મોસેસ ખડકને અદાડી પાણી કાઢાડે છે તે ગણાય છે અને તે ગબવર કદનાં અદર સંખ્યાબંધ મોહોડાઓનાં પાડેલા છે. એ ચીત્રો સીવાય બીજા કાર્ક જોગલાયક નથી તે જોઈને પછી કહાતો પાદશાહી અસલ મેહેલ જેને આલકાઝાર (Alcazar) કહેછે તે અમો જોવા ગયા હતા. એમાં બ્યારે એનનાં રાજા રાણી આવે છે ત્યારે ઉતારે લે છે. એ મેહેલ ધણો જુનો છે અને તેમાં અસલ રોમન મોહેનગાહ નીજર રહેતો હતો તેથી તેનું નામ આલનીઝાર ઉપરથી કાનન (અને એસ મોહેનગાહ) પડ્યું છે. તેને દસમી સદીમાં પાદે અબ્દુલ રહેમાન સુલતાને સમાવી વધાવો હતો અને પાછળથી સને ૧૩૬૪માં એલનીઝાર પાદગાહ તેમાં પ્રવેશ દેસાર કીતો હતો. તેને તે સને રોમન

વખણાયે એ આદ્યદમપ્રા એજ નેતર ત્યા પછી ત્યાના મુસામાનના પાદુશાહ ગુરુક સાથે એને પાણી પેતી હોવાથી તેની પામથી મુઠારીએને એકાવીને આદ્યદમપ્રાની પ ઉપર સવળ તેમા મુધાવેલું તેથી થશે અને તે ઉપરના વખણાવ્યા મેલેને મળતો આવે છે અને દમણા મુધી ગીલીટ. એ, નકશીકામ સવળ સારી લાક્ષણિક રાખ્યાથી તે વખણ મોમે છે અને આદ્યદમપ્રા અમલ કેવો હશે તેની નીચાની આપે છે. ત્યાર પછીના પાદુશાહ એમા ઉમેંગ કરતા ગયાર્થી તે મોટો થઈ ગયો છે એજ મોંડમા ફરડીનાન્ડ તથા ઈસાપેશાનાં કાન ત્યા હતા તે ઝોરડા દરુ દેખાડે છે એ આખા મેલેકના જુના ભાગની દેવામે, ગીલીંગ સાળુ દેસ્કા વડની નકશીથી મરી કર્ત તેમા જાત જાતની તરાલો પાડી એજુ તથા ગીલીટ કીચેલું છે અને દરેક ઝોરડામાની એવી નકશીઓ એક એકથી તદન જુદીજ છે. એ દેસ્કોની કોરોપર આરખી ભાષામા બોલે પણ કોતરેલા છે, પણ એ સવળામા સીલીંગો જે લાકડાની ખાયા ખાયા તથા ચોરસ ધનાકત, અટકાણુ ધન્યાદી રીતની જાત જાતની નકશી-ઓથી તથા ગીલીટયા ભરેલી કીધી છે તે વખણ પસદ કરવા ભેગ છે અને વળી તેમા લાકડાના ઇનવેડ વડની તરાલો પાડેલી છે. ૪૦ સને ૮૦૦માં કીચેલું એક બાગલુ પણ એજ મુજબનું નકશી તથા આરખી અક્ષરોથી કોતરેલું છે, જે આસરે ૧૨ ફીટની ઉપર જાયુ હશે અને ઉપર તથા હેઠલ ખુદી ઉપર તે સેલેકાઈથી ઉઘાડ બધ થઈ શકે છે. જે એમ ન હોતો તેથી ઉપર માણસો તેને બધ કરવા વાસ્તે બેધે એટલા બડાધમાં તથા મોટાધમા છે. સેંટ ફરડીનાન્ડ-વાળા સુવાના ઝોરડાની સીલીંગ તો લાથીદાંત તથા સીદાર આવ-લીબેનન નામનું જાયુ જેસલમ તરફનાં લાકડામાં ઈનવેડ કીધેલી છે. શીલીપ ખીજવાળા ઝોરડાની સીલીંગ એન્ડ ધાતુની નકશીની બનાવેલી છે. Hall of Ambassadors (એટલે એલચીઓના ઝોરડા) ની સીલીંગ બણીજ જાયા ગુબજ ઉપર કીધી છે અને તેની અંદર એક મોટું કુમર લટકતું હોઈ મુધી રાખ્યું છે જેની દોરીની લંબાઈ વણી હોવાથી

આખો વખત વગર પવને તે હીટ્યા કરે છે અને હોલને મથાળે અગાશીઓ (Balconies) છે તથા તેને મથાળે નક્શી કોરેલી જાલી રોકી બારીઓ છે જેમાંથી અસલ સુર લોકોની ઓરતો હોલમાં બેઠા ગરુતી હતી તથા દેવાલની ઉપર ફરતી સ્પેન તથા સેવીલના આસરે ૫૬ પાદશાહોની તસ્વીરો ચીતારેલી છે. એ હોલ સને ૧૨૪૮માં બાંધેલો કહે છે. તેના ગુખજની તરાંહ એવી રીતે પાડેલી છે કે જાણે એક નારંગી અરધી કાપીને મુકી હોય તેવા દેખાવની લાગે છે. તથા દેવાલ તથા સીલીંગપર બીજા ઓરડાઓની માફક નક્શી તથા ગીલીટ કીધેલી છે જેમાંની છેલ્લી ૩૦૦ વર્ષ ઉપર પાછી કીધેલી જાણે આજે કીધી હોય તેવી સરસ હાલતમાં રહી છે. એ હોલની પડોસના ઓરડામાં પેટ્રોડી કૃત્યલે પોતાના ભાઈ એલ મુએસ્ત્રો ડી એન્ટાએગો (Elmuestre de Santiago) જેને ડોન ફરડીનાન્ડ પણ કહે છે તેને પોતાના પરોણા દાખલ બોલાવી ત્યાંના બાંધરની ઉપર મારી નાખ્યો હતો જે હજી ત્યાંના બોમીયો લોકોને દેખાડે છે. ફરડીનાન્ડ અને ઈસાબેલાના લગ્ન જે ઓરડામાં થયાં હતાં તેથી ઘણો નક્શી તથા ગીલીટથી સનગારેલો છે, અને દેવાલ ઉપર તપે તપે એક દોર હોય તેમ Talo Mora યાને બંધાયેલા (United) કુટુંબ દોરેલું છે. એકબીજાને ઓરડો જેને હોલ આવ ધી પ્રીનમેસ કુટુંબ ઓળખે છે. તેની સીલીંગ જાણે આખા શયાલનું રંગીન જરતકામ આવે છે તેવી કીધેલી છે. એ મેહેલની વચમાં જે ચોક છે તેમાં એક કુવારો સગેમરમરતો કીધો છે અને તેને ચારે મધ્યે ફરતી પેલેલા માળ ઉપર ઓરતોને જોવાની જાલીની નક્શીની પધ્ધતિમાં કાતરેલી બારીઓ અને વળી તેને મથાળે છુટી છુટી અગાશીઓ (Balconies) કીધેલી છે અને બધી દેવાલ તરાહતરાહની નક્શીની (Sineco Work) કીધેલી છે તેથી તેનો દેખાવ ખૂબ સરસ લાગે છે એ મેહેલની ત્રીડી ઉપર જુની ટેપીસ્ટ્રી વડે (જનન રાત્રી) પણ સરસ છે અને મેહેલ બધી રીતે જોવાલાયક છે એને લગતો બાગ પણ સાને જે તેમાં નેચરેલીયાના તન-

ખતુરીના આંધે વચ્ચા મોગા રંગેના છે એ આગને ફરતી દેવાડ ઉપર બેડગમ ગેવેરી કીધી જે અને તેની હેડકા રોકનાર ફરીને તેમા તથા આગના મનાઓની વચ્ચમા દારવાન તથા તેઓની વચ્ચા મોકમા મોગા તળામેમા મોકલોમા અધે જગે ફવાગ ઉડારવાનુ કીધું છે અને કહે છે કે જ્યારે આજુ દોગ છે ત્યારે ગેવેરીપર અધે મેગામી કહે છે કે પેલા દારવાનોના પાખી સાથે બેકાઈ જઈને દેખાત વણે સાને આપે છે ગેવેરી ઉપર પણ પ્રસોનાં ઝાડોના ફાડોમા મુકેમા છે એ આગમા એક સમગ્ર દાકમ નાનુ આધ્યુ છે જેની દેમાડ મીનગન મહાત્મી જાનના ફેરીની ટાકી-ઓપર જાનગ, પણ દરવાનીની તરાદ પાડીને કીધેલી છે અને તેની વચ્ચમા એક ફવાગે તથા ફરતી મંગેમરમગની મેકા કીધી છે. એ આગમાં નારંગીનાં ઝાડો ટોન પેંગ (અને ૧૦૮૫ ૧૦૮૬મા મજ ફરી ગયો) નાં રોપેલાં છે જેના મઠ આગમા માટા ઝાડ જેવા જડ થયલા છે એમાં મોટા નારંગીના ઝાડો અમોગે ફેગે વેંચા નથી અને તે હજુ ફળો આપે છે. એ બાગમાયી મેહેલાની હેડકા એક કાખી વોલ્ટ છે જેમા તેવીજ લાખી આસરે ૧૦૦ ગ્રીટની ટાકી કીધેલી છે અને તેની બેડ આજુએ રસ્તા તથા મેકક કીધેલી છે. એ ટાકીઓ રાજા રાણીને માટે નહાવા તથા તરવા સાડું બનાવી છે. એ અસલ બંધીખાના દાખલ વપરાતી હશે એમ ધારેછે.

અમો હોટલમાં લન્ચ લઈને પછી અત્રેનો વખણાયેલો સેન તેલમો (San Telmo) નામનો મેહેલ જોવા ગયા. એ મેહેલ ફ્રાંસના પદબ્રજ રાજા લુઇ શીલીપનો છોકરો ડયુક ઓવ મોનપેનશીઅર જે સ્પેનની પદબ્રજ રાણી ઇસાબેલાની બેનનો વર થાયછે તેનો છે એ મેહેલ અસલ કોલમબસના છોકરા ફરનેન્ડોએ દરીયાને લગતી કોલેજ સાઈ સને ૧૬૮૨મા બાંધ્યો હતો અને પાછળથી એ ડયુકના વડાઓને આપ્યો હતો. એ મેહેલ બીજા મેહેલાના જેવો ધણો લપકાદાર નકશી યા ગીલીટનો કીધેલો નથી તોખી સારો છે, પણ તેમાં જોવા લાયકનો પીકચર ગેવેરી છે જેના ઝોરડાઓના ઝોરડા

ભરેલા છે અને સઘળાં અસલ માસ્ટરોના હાથના ચીતારેલાં છે તેમા Velazquez, Olevares, Zurbaran, Morales, El Greco, Bocanegra, Francisco Goya, વેલસકેઝ, ઓલીવરસ, ઝરબારન, મોરેલસ, એલ ગ્રેકો, બોકેનગ્રા, ફ્રાન્સીસકો ગોયા, એ બધા રખેનીશ ઉસ્તાદોનાં હાથના તથા બાહાર દેશના ખીજા રખન ઇત્યાદીનાં હાથનાં ચીત્રો ઘણાં બેવાલાયક છે એ ઉપરાંત મોઝાક વર્કની ટેબલો (શિખના જેવી) જાગી ઈનલેડ વર્કની કંખીનેટો ઇત્યાદી નવાઈની ચીજો ઘણી સરસ છે. ફરનીયર પણ દરેક હોલમા તથા આરડામા જુદીજુદી જાતનું છે. કોષ્ટમા ભરતકામની લાઈનીંગો છે, કોષ્ટ ફરનીયર સીપનું કોચ, ખુરશી, ટેબલ, આરસી સુધા એવું એવું જાત જાતનું છે. એને લગતો બાગ પણ ઘણો મોટો અને બેવાલાયક છે તેમાં હેવેના દેગનું એક જાતનું ઝાડ છે જે ઘણું મોટું તેમ જલદી ઉગી નીકળે છે તે બેવાલાયક છે. તેને Sapota સાપોલી કહી કહે છે. તેનું થડ ઘણું જ જાડું છે અને તે આસરે ૩૦ ફીટના ઘેરાવાનું ૩૬ વર્ષમા થયું છે. એ જોઈને અત્રેની સરકારનું તમાખુની ખીડી તથા તપકીર બનાવવાનું કારખાનું બેવા ગયા હતા. એને ઇલા La Fabrica de Tabacos લા ફેબ્રીકા દી તોબેકોસ કહે છે એની હમારત ઘણી મોટી ૬૬૨ - ૫૨૪ ફીટની અને ૧૭૫૭માં એક ડાયમેનનાં પ્લાન પરથી બાધી હતી, અને એની આસપાસ પાણીની ચર રાખી છે કે ખીડી કોષ્ટ બહાર લઈ જાય નહીં. એ કારખાનામા લાગ ૭૦૦૦ આરતોને કામે રાખેલી છે અને વર્ષ દીને નજદીક ૨૮ લાખ નાણાં મોટી ખીડીઓ ત્યાં બને છે એક આરત જે ઘણી લુચ્છીયાનું હોય તે ૦ ખીડીનાં ટપી ૧૦ બરડા રોજનાં બનાવી શકે. તે દર બરડાની ૨ પેન્સ લેખે તેઓને લગાવ્યું મળે છે. તમાકુ અમેરીકાના જન્મ હવતકના દેશ હેવેનાઈમાં સરકારના બાગમાંથીજ તેની ગાસ્ટડી બાધીને ઇલા મોડે છે. તેને પેહેલાં છુટો પાડીને નાના ભાગેલા પાટળાને નાજ લીનો કરે છે અને તેટલી બેઈએ તેમણા કાંઈ કરીને તેની કાંઈ કાંઈ ૫૦૦ - ૬૦૦ તમાકુ બનાવી ૩૬ દિને નજીક ૬ થી ૧૦ ને કરે છે. એ વખતે

ત્યાં પાંચ ગાળા માટે તેમનાથી સળે આવે છે તેને ગીણો છે, પણ પીડી કીધા પછી જ મરીના મુડી તેને પાકમોગા ભરી રાખી એમજ સૂકવ્યા પછી તે તેમના ઝાડ પાલ છે. બુદ્ધ બુદ્ધ એરડા એવા એ પનાવવા એમનેને રાખી છે તેમા મોખી મળ્યા લાંબા એરડામાં એકી વખતે ૩૦૦૦ એમને કામ કરે છે તથા તેઓનાં નાનાં છોકરાઓ ધાવતા હોય છે તેઓને દારૂપત્ર નાના પાળણુંગોમા મુવાડી રાખે છે તે પણ એવાકાયક છે એ પીગારા નાનાં બચ્ચાંઓ શી રીતે આવા તણાકુના વાસનાળા એરડામા છાતી મકતાં કરે અને એ લોકોની તખીયત આગળ માવતા ગદાવતા ધણી નખાળી રહેવી જોઈએ પણ જે એરડો કામ કરતી હતી તેઓ ધણીખરી તદ્દરેસ્ત હાલતમાં દીસતી હતી. તે કપરથી એનો વાસ જોવા મેળે તદ્દરેસ્તીને હરકત કરે તેમ લાગતો નથી. એ તંબાકુ બનાવનાર એરડોનો એક બુદ્ધ વર્ગ હોય તેમ તેઓમાનીએજ એ કામ કરે છે. આજે દુનીયાંમાનો એક વખણાયલો સારંગી વજનનારનો કાનસરક હતો તે જોવા ગયા હતા જે ઘણો જાજરો ઉત્તાદ હતો. અમોએ કોઈ દીને એવો વજનનાર જોયો નથી, તે ઘણો ઝીણો અને ઉંચી “કુ” પરથી એકદમ જાણે પવન દોડે તેમ જાડી “કી” ઉપર જતો તે કોઈ વખતે એજ પ્રમાણે Staccato વજનડો હતો જે સાંભળી બધું લોક તેને “એનકાર Bravo” કરી સાબાશી આપતું હતું છતાં સંવીક્ત શહેરમાં કોઈ ઘણું જોવાલાયક નહી હોવાથી અમો આજે પાછલી રાતનાં ૪—૧૫ ની દેનમાં બેસી લીસંખન જવા ઉપડ્યા હતા. સંવીક્ત શહેર તથા પ્રાંતો અસલ રોમનોએ લીધો હતો ત્યાર પછી ગોઠસોનાં હાથમાં છટ્ટી સદી સુધી રહ્યું અને સ્પેન દેશને જ્યારે મુર લોકોએ જીત્યું તે વખતે કાલીક વાલીદને હસ્તક થયું. એના પાદશાહ ડોન રોડીકને તખ્તપરથી તેણે ઉઠાડી મુક્યો જેની બાયડીએ શહેરને જીતનાર મુસલમાન મુસાબખન નસરનાં વડા છોકરા સાથે નાતુ કીધું હતું. તે સને ૭૫૬ સુધી દામા સકસના કાલીકિને હસ્તક રહ્યું. પણ તે વખતે અબ્દુલ રહેમાને હુલ્લડ કરી કારડોવા ઉપલા કાલીકથી છુટું પાડી પોતે લીધું હતું ત્યારથી એ

સેવીલ પણ તેને હસ્તક થયું. તે સને ૧૦૦૯માં એ ખાનદાનની પાદ-
શાહી ગઢ ત્યાં સુધી રહ્યું હતું ને તે વખતે પોતપોતાનાં એ ખાનદા-
નીઓ લડી મર્યાપી સેન્ટ ફરડીનાડે તેને કોરડોવાની સાથેજ છૂતી લીધું
હતું. સને ૧૨૪૨માં ત્યાર પછી તે ખ્રીસ્તીઓના હાથમાં છે. સેવીલના
મોહોલાઓ એનેડા તથા કોરડોવા કરતા સારા છે પણ સાંકડા તેઓનાજ
જેવા છે. ઘેરો પણ સારી બાધણીના છે. ઈંદાંથી ૪૦ મૈલ દુર
દરીયો છે ત્યાં સુધી ઈંદાની નદી જાય છે તેથી મોટા વાહાણો છેક શહે-
રમાં આવી શકે છે ને વેપાર પણ યોગ્ય ધણા ચાલે છે. પણ એ બાબ
દમાં માલાગાને પોહોચે નહીં. અમે આજે સાજના મેરીસનુ “મ્યુ-
ઝીયમ” જોવા ગયા હતા જ્યાં ઘણા બધા મુરીયાના આબરૂ ૨૧/૨ ચીત્રો
અને તે ઉપરાંત બીજા બહુતાવાના હાથના ચીત્રો પણ જોવાલાયક છે તે
સીવાય બીજા કાંઈ જોવાલાયક નથી.

તા. ૧૧ રી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર બુધ—આજે આપણે રીવ-
સ આગગાડીમાં સેવીલથી લીસબન જતા યંત્રો દેખ્યા. પેહેલા તો પાહાડી
જમીન ધણીબધી મળી, જે ઉપર ઓલીવમતા ઝાગે તથા ખેતીવાડી મોટા
ભાગ ઉપર હતી ત્યાં પછી બેંગ્લેઝ (Bingley) જે નેનની સર
હદ ઉપર આવેલું જોહેર છે ત્યાં સુધી સપાત જમીન મારી ખેતી તથા
દરાબના માડવા સાધની મળી હતી. બેંગ્લેઝના એક મેડન આગળ
જતાં પોરટુગીઝ સરકારની હદ આવે છે, ત્યાં ગતના આઠ વાગે પુગ્યા
હતા ત્યાં અમારો સામાન દાઝેલા તમાકુ સારા ગાડીમાજ તપાસ્યો
હતો ત્યાર પછી આખી રાત ગાડીમાજ કાઢાડી હતી એ બાબુ ઉપર
સુવાની ગાડીઓ તદ્દન મળતી નથી, પણ સારા બાબરો નેનમાં જ્યાંથી
અમે ફરીયા હતા ત્યાં અમને જુદો “કમપાર્ટમેન્ટ” અમે બીડી નહીં
પીતા હતા તેથી મળ્યો હતો, કારણકે જેથી નેનનીઓ ગાડીમાં બેસે
છે તે આખો વખત બીડી પીયેઠે અને વળી ગાડીના કાચ પણ ગરમી
પડેછે તોથી આખો વખત ચઢાડવી રાખેઠે તેથી તેમાં બીડી નહીં
પીનાર બેસનારને ઘણી અગવડ પડે તેથી નહીં પીનાર સારું એક
“કમપાર્ટમેન્ટ” હમેશા હોયે રાખવાથી અમે તેમાં બેસીને જોઈએ.

હતા તે સુઝાવ્યા બાદ રાતના પગથોડા જાણી દેવાની સુધ શકીયા હતા, નહીં તો કે જે પીજાઓ અને તો ખેરીને રાત કંદાડતી પડતે. અમે માલામા ઉતરી હતા ત્યારે તે બાજુ ચૂંટી એનેડા સીવાય બધાં ગામેમા ગરમી સુખર્ષના એ માસના જેવી પડી હતી તે આ ગરમીનો વખત દેવાની હમેશા તેમજ એકે

તા. ૧૨ મી મે સને ૧૯૮૭ અને વાર ગેડ મેજ આમમાન અને માદા આવાહન—આજે સવારના ૧૦ વાગે અમે લીસઅન શેહેરનાં રોશનપર પુગા દતા. જાગ્યાં ઉભરા પડ્યા માડ્યો (આસરે ચાર વાગેથી પડેજે પણ અમે પાગ વાગે જાગ્યા દતા) ત્યારથી આસપાસના ખેતરો લીસઅનરી બરેડા તથા દરાખના માડ્યા, નાગંગીના ઝાડો તથા એડીવમના ઝાડોની ઘટાથી ભરેડા દીગતા દતા લીસઅન પુગવાની આસરે પોણો કલાક આગમગ ત્યાંની વખણાયદી ટેગસ (Tegass) ની મળી હતી જે પોણેનાં તો જાણે દરીયો હોય તેમ પેલી બાજુએ પાણી અને આસમાન સીવાય કશું દીગતું ન હતું, પણ જેમ નજરીક આવતા ગયા તેમ જરા જરા સાકડી થઈ ગઈ અને આસરે એ મિલની પોહોળાર્થપર લીસઅન શેહેર ગઈ ચલુ હતુ. એ જગ્યાપરથી વાહણો તથા આગબોટો ટપેટપે મલતી હતી તેમાં ધગાખરા બુચના ઝાડની છાલ તથા વાહનનાં પીપો ભરાતા હતા અમે રોશનપર લીસઅનમાં ઉતરીને (જ્યા અમારો સામાન ફરીથી કમટમવાળાઓએ તપાસ્યો હતો) ઈંદાં (Grand Hotel Central) ગ્રાડ હોટેલ મેનવલમા ઉતારો લીધો હતો અને નવ વાગે શેહેર જોવા નીકળ્યા હતા પેહેલાં ઈંદાંનું દેવળ જોયું જેનો બાહારનો દેખાવ દમણ તથા વસાઈમા જે શીરંગીનાં જીનાં દેવળો છે તેને મળતો આવે છે એની અદરના એપેલો તથા આલટર સ્પેનનાં બીજાં દેવળો આગળ જોતાં ઘણા સાદાં લાગતાં હતાં. ફક્ત ઉચાઈમાં અદરથી સારા છે અને થાલલાઓ ચાર થાલ-લાની વચ્ચે ગોળ બીજા થાંભલાઓના ફરી ઘણા મોટા કીધેલા હતા. એની દેવાલનો નીચેનો ભાગ મીનટન ટાઈલની તરેહ તથા ચીતારનો બનાવેલો છે. એ દેવળ સને ૧૬૨૨માં બાંધેલું છે. એ જોઈને અનેના

એગેનઝા વંશના પાદશાહો (હમણા પાદશાહ છે તે ખાનદાન)ની દાટવાની જગોવાળું દેવળ જેને Igreja E. Mostiero De S. Vicente અથવા સેન્ટ વીનસેન્ટ કરી કહે છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવળ સને ૧૧૪૭મા એલફોનસો દેનરીકે લીસઅન જીત્યું તેની યાદમા બાંધ્યું હતું અને તે સેન્ટ એગસ્ટીનવાળા મહવાસીઓને સોંપ્યું હતું તે ચાર સદીમાં ભાગી પડતી હાલતમાં આવવાથી તે વખતે સ્પેનનો રાજા શીલીપ બીજો જેણે લીસઅન આગળા રાજાઓ પાસેથી ગળે પડીને છીણવી લીધું હતું તેણે લીસઅનની રૈયતને ખુશી કરવા એ દેવળ નવેસરથી સને ૧૫૮૧ માં બાંધ્યું હતું જેનો પાયો બજાતા રોમના વેસપીશીઅન શેહેનશાહાને નામની તખ્તી મળી હતી. એ દેવળ ૪૫ વર્ષ સને ૧૬૨૭મા બધાઈ તૈયાર થયું હતું. એની બાહાર દરવાજા આગળ મુખરાપર સાત પવીત્ર પુરુષોના પુતળાઓ મુકેલા છે. એના હાથ આલટરની બાજુપર બીજા એ સેપલો છે જેમાંનું એક વરજીન મેરીવાળું અસલનું છે તે સઘળું સગેમરમરના રંગીન પથ્થરનું ધનલેડ વર્કનું બનાવેલું છે અને તેની મામે અસલ એવુંજ હતું તે ઇલાના મોટા ધરતીકપ વખતે પડી જવાથી તેની લાકડાની નકલનું બનાવ્યું છે એ છેલ્લાં આલટરની દેડલ હાલના એગેનઝાના પાદશાહી ખાનદાનના અસલ વડા Nuno Alvaro-Perreira ને દાટેલો છે હાઈ આલટરની જમણી બાજુએ એક આગ-ગામા પોરટુગલના (પેટ્રી આર્કસો) વડા પાદરીઓ જેઓ બધા ડારડીનલો હતા તેઓના મુઠદાની પેટીઓ મુકેલી છે જેમાંનો સાથી જીનો ૪૨ વર્ષ પર મુલો હતો એવા છ પાદરીઓના કહન છે તેમાંનો સાથી છેલ્લો પાદરી સને ૧૮૮૩મા મરણ પામ્યો હતો તેનું કહન ઊંઘાડું નાખીને તેનીપર કાચ જડેલો છે જેમાંથી તે સુતેલો દીસે છે એ મુઠદાની ઉપર સંદેહ ધુગ આવી ગયાથી તેનું મોહોડું તદ્દન દીગ્ધુ નથી એ પાદરીઓ ડારડીનલ હતા તેથી તેઓની ડારડીનલની લાલ તોપીઓ તેઓનાં કહન આગળ ફેલાવપર લટકાવી રાખી છે હાઈ આલટરની બેડી બાજુથી જોઈ જુદા જુદા પોરટુગલના પાદશાહના ખાનદાનના આગળા પાદશાહ ગણીઓને એક મોટા લાખા આરગમા કહનોના પેટરોર્નની ઉપર મોંને બાજુ હારખધ મુકેલા છે તે માંહેના પેલેના પાદર. હ રોન જીએનલ્ડ

કદન એક મોટા સંજેમરમરના પાંચમી કપરમાં મુકેલું છે. આશીર્વ
સધળી કદનો દેખાઈતી રાખી છે. નવમા ડોન પેરો ચોપાની કદન છે
જે આઝીવનો ગેરુનશાદ તથા પોરુગાવનો રાજા હોવાથી તેની કદન
ઉપર એ તાંબે એ એક દેગોના મુકેલા છે. એનીજ હારમા વચમાં
એક બીજા પાટકાર ઉપર દમેશા જે દેશો પાદશાદ મરે છે તેનું
કદન રાખે છે તે મુજબ દમણના પાદશાદનો બાળ ડોન પેરો પાચ
માંની કદન તે ઉપર મુકેલી છે જે એની પાંચીનો પાદશાદ મરશે ત્યાં
ઉચકીને આગ્રુપર મુકીને તે નવા મરનારને એ ઉપર મુકશે. સૌથી
છેલ્લા દમણના રાજાનો આગ ડોન ફરનાન્ડો જે સને ૧૮૮૫ના ડીમે
અરમા મરી ગયો હતો તેનું કદન છે તે ઉપરથી કાગ મુકીને મુકે
દેખાઈ રાખેલું છે. એ મુકેલું જાણે દમણનાં તે મરી ગયો હોય તેવું
લાગે છે પણ એની ઉપરથી ડગ ચોડી ચોડી એના કપડાં ઉપર આવવ
લાગી છે એ ધણી પોતે ગેરુનશાદ નહીં હતો, પણ ડોન પેરો ચોપાન
ઝાકરીનો બીજો વર થતો હતો, જે ઝાકરી મેરાયા બીજી તખ્ત ઉપર
આવી હતી તે તેને પેરો આગળો તથા દમણનો પાદશાદ અવતરેલો
છે તેઓની એજે તપાસ રાખી હતી અને તે લોકોમાં એટલો તો પળો
તાપલો હતો કે તેના કદન ઉપર જ્યાંયાંય ડુકાના લાગે તથા અંબે
જાતજાતનાં જુદા જુદા દેશના ગળગળો તથા ગેયતની તરફના આવેલ
મુકેલા છે. એ જોઈને અંતેની બજાર જોવા ગયા હતા. જે કારખાના
ઓનાં જેમ છુટા છુટા કાચના છાપરાઓ આવે છે તેવી છાપરાં
ધણી મોટી અને સારી હપની બાધેલી છે. તેમાં ધણી જાતનો મેવે
તેમાં આમેરીઓ ધણી મોટા કદની તથા ચેરીસ લોકવાત કત્યાદી જાત
નાં ફળો તથા ગોસ, શેકાર સધળું વેચવા મુકેલું હતું. એવી ચોડી
બજારો મોટામાં બીજા યુરોપનાં દેશોમાં હશે. ત્યાંથી કારમેલાઈટ મકસો
તે લગતા છેલ્લા ધરતીકંપમાં પડી ગયલા દેવળનાં ખડીયરો જોવા
ગયા. (એ ધરતીકંપ દુનીયાના ધરતીકંપોનાં સૌથી જબરદસ્તમાનો એ
ગણાય છે, જે સને ૧૭૫૫માં લીસબનમાં થયો તે વખતે નબદી
પોણું શહેર તારાજ કરી નાંખ્યું હતું. અને ત્રીસ હજાર માણસો તેમાં
દટાઈ મર્યા હતાં.) તેવું છાપર તથા ધુમટ સધળું પડી ગયું છે પણ

આરકાંઓ જોકે નજદીક ૬૦થી ૮૦ ફીટ ઉચાં છે તે છુટાં ટકી રહ્યાં છે જે ઘણાં સરસ લાગે છે. એ દેવળને લગતી પથ્થરની નક-શીની ખારીઓ તથા ખીજે સામાન ત્યાંજ ગોઠવીને મુક્યો છે અને દાલ તેને મ્યુઝીયમ જે પાસેજ આવેલું છે તેનો એક ભાગ હોય તેમ બનાવી તેમાંથી જવાનો રસ્તો રાખ્યો છે. એ મ્યુઝીયમ અંધ હોવાથી અમો તે જોઈ શક્યા નથી

પછી સેંટ રોકનું (St. Roque) દેવળ જોવા ગયા હતા. એમાં આરસીઓ ઘણા નામીયા ચીતારાઓની પાડેલી છે. પણ સર્વેથી સરસ એમાનું જોન ધી બેપટીસ્ટવાળું ચેપલ જોવાલાયક છે, જેના જેવું ખીજું ચેપલ પોરટુગલમાં તો શું પણ રોમ સીવાય ખીજા કોઈ પણ દેશમાં નથી એમ કહેવાય છે. એ ચેપલ સને ૧૭૧૮માં જોન પાંચ-માએ શણગારી બંધાવ્યું હતું તે વિપેની વીગત જાણવા જોગ હોવાથી અંત્ર લખીએ છીએ. એ સને ૧૭૧૮ના સાલમાં સેંટ ઇગનેશીઅસ લાઓલા જે જેસુઇટસોનો સ્થાપનાર હતો તેના મરણનો દીવસ પડ્યો ત્યારે ઊપલો પાદશાહ એ દેવળ જે તે પંથના હાથમાં હતું ત્યાં લણવા ગયો, તે વખતે તેણે બધા ચેપલોમાં ઘણી રોગણી તથા શીણગાર જોયો પણ આ ચેપલમાં તેવું કશું જોયું નહીં તેથી તેનું કારણ પૂછવાથી માલમ પડ્યું કે ખીજાં ચેપલો જે છે તે જુદા જુદા પંથના પાદરીઓનાં હસ્તકમાં હોવાથી તેઓ તેને શણગારે છે. ત્યારે એ પાદશાહ બોલ્યો કે, “ત્યારે એ ચેપલ મારા નામવાળા (St John the Baptist) સેંટ જોન ધી બેપટીસ્ટને અર્પણ કરીશું” એ ત્યારે હવેથી હું એની તપાસ કરીશ.” એમ કહીને તે ચેપલને ભરીને તેની વીગત રોમ મોકલાવી પોતાના પાતા એલગીને હુકમ કરીધો કે એક ચેપલ સાથી સરસ સામાનનું ખરચની કાંઈ દરકાર કરીધા વગર બનાવવું. જેનો ફરમા (Van Vatel) વેનવીનેલી એ બનાવી લીસઅન જોવા મોકલ્યો. તે પાદશાહે પચ્ચ કની તેના ખરચ સાથે ન બનાય એટલી રકમો મોકલાવી હતી એ ચેપલ પૂર્ણ થયું ત્યારે તેને રોમના સેંટ પીટરના દેવળમાં ઉત્તુ કરીને એને તેને પોપ બેનિફીકેશન (Beneficence) પેટેલી માન્ય. આ તે ૧૮૨૦માં હતું તે સં

તેને એના તથા હોગ મટેંગ એક ગ્યાગો (Chanoine) એક લાખ ૩૫
 ગાંતી કીમ્મતનો એ પાંચાડે એ મોકલ્યો હતો. ત્યાં પછી તેને છુ
 પાડી દેવા શ્રી મોકલ્યું પણ તે પુરૂ થાય તે આગમય તો પા
 શાદ તેને મરણ પામ્યો હતો. પણ એની પછીના પાંચાડ નેમ
 જેહેલાએ રાને ૧૭૫૨માં તે પુરૂ મુક્યું હતું. એ મેળાની આહાર
 દેવાન કોરલની બનાવી છે અને તેને મોટા પડાથી દમેગા દાકે
 રાખે છે. અદરના આરકાનો ભાગ આગાખાન્ટરનો બનાવેલો છે. તે
 લગતા એ આગુપરના આગાખાઓ મોનન પાનુની હોંની નકશીના બના
 વેલા છે. દેવાક કાળા મગેમરગર, આગાખાન્ટર અને બીજા બીજ
 પથ્થરની છે તે દરવાજાના મચાળા ઉપર મોઝાકવર્ક (તેનું રોમના મેં
 પીતરના દેવળમાં છે તેનું) ની એ સખી મોકલે છે. એ મોઝાક બ્રશ
 છણા રંગીન પથ્થરો મોકલેને બનાવે છે જે એનું તો સરસ “લાઇ
 શેડ” સાથનું હોય છે કે આપણે જો તે મોઝાકવર્ક છે કરી જાણતા નહ
 હોયએ તો તેને આછા પેનટીંગ સમજીએ અને તેની ઉપર હાય ધમી
 છીએ ત્યારે હંદુ લાગે છે તેવીજ ખાતરી થાય છે કે મોઝાકવર્ક પથ્થર
 છે. એની કોરનીસ તથા સીલીંગ મધ્યુ Jald Antique નામન
 બીજા પથ્થરની છે. આલટરની ઉપર એક મોટું મોઝાકવર્કનું જોન ૬
 એપટીટ કાષ્ટને એપટીઝમ આપે છે તેનું પુતળ મુકેલું છે તેમ
 મથાળે ફરેસ્તાઓ પાડી કાષ્ટને જોરડન નદીમાં જાણે આખા
 પાણીમાં ઉભો હોય તેમ તેના પગો પાણીમાંથી દીસવા ઉપ્રા
 તેનો હાથડો પણ, પાણીમાં પડેલો હોય તેવો પાડેલો છે અં
 તેને જોન એપટીઝમ આપતાં માથા ઉપર પાણી રેડે છે તેથી ઘણ
 સરસ પાડેલું છે. તે ચીત્ર અસલ રોમનાં સેટ પીતરના દેવળમાં માર્કક
 એનજીલોના પાડેલા ચીત્ર ઉપરથી ઉતારી લીધું છે તથા એજ આગુપરન
 ચીત્રોથી લાના ઉસ્તાદ ચીનારાઓ ગાધરો રેતીનું એનનમીએશન
 (Annunciation by Guido Reni) અને ડીસેટ એવ ધી હોલ
 ધૈસ્ટ રેફ્રેઅલનું (Descent of the Holy Ghost by Raphael
 Sanzio da Urbino) પાડેલાની નકલો છે. એ દરેક મોઝાકવર્કનું
 આરમીઓની એક આગુએ લેપીસ લેઝલી નામના ઘણાજ બીજ

પથરની પોપડીઓનાં થાંભળા આન્ઝ ધાતુના મથાળા અને જલક એનેટીકનાં એલેબાસ્ટરના પાયા(Basis)ઉપર મુકેલાછે. એ થાંભળાઓની પાછલની દેવાલ આલાબસ્ટર તથા એમેથીસ્ટ નામના પથ્થરોની છે તથા ફરેસ્ટાઓનાં પુતળાઓ (Jasper) જસપરનાં ઊંચા પથ્થરનાં બનાવેલાંછે આલટર અને મોઝાકવર્કની વચમાંની જગ્યા કોરલ એમેથીસ્ટ તથા લેપીસ લેજુલીની બનાવેલી છે તેના આલટરના ટપ્પા આન્ઝ ધાતુનાં અને આખુ આલટર જસપર એમેથીસ્ટ અને લેપીસલેજુલી બેલસેલનું બનાવેલું છે. એની જમીન રંગીન પથ્થરની ગલીચાના જેવી બનાવી તેની વચમાં દુનીયાનો દડો પાડેલોછે. એ ચેપલમા ત્રણ મોટાં રૂપાંનાં ઢાણુસો લટકેછે તથા એ મોટા કેનડેલેબરા આઠ શીટ ઊંચાઈના એ ગમ મુકેલાછે તે ઉપર ફરેસ્ટાઓ તથા સેંટોના પુતળાંઓ ખુધાં કોતરેલાં છે. એ કેનડેલેબરા જે સંગીન રૂપાંનાછે તે એટલાંતો ભારીછે કે દરેકને ઉચકવા ચાર માણુસો જોઈએ છે અને તે ઉપર ૩૧,૬૦,૦૦૦નો ખરચ બેઠોછે. એ ચેપલને લગતો બીજો ઘણો સામાન ઊંચો કરી રાખેલો છે તે ઘણો કીમતી છે તે એ સેંટના દિવસ પરજ બાકાર કાઢાડે છે તેમા એક રૂપાંનો Frontal છે જેમાં એ ગમ ત્રણ શીટ ઊંચા રૂપાંના ફરેસ્ટા પાડેલા છે તેની કીમત ફક્ત પચાસ હજાર રૂપીયાની છે. બીજી કેટલીક 'Glozes' યાને આગળા વખતની પુરાની જાણુઓ છે તેણે રૂપુ ૬૦૦ રતલ વજનમા છે તે મુનેરી દોરાનો વણુસો એક ગલીચો છે તે ૨૭૦૦૦૦ ની કીમતનો છે. એ ચેપલ પર ખરચ રૂપીયા વીસ લાખનો ગામાન વગર થયેલો કહે છે તે તે કામા ભાથેજે દશ શીટ પોહોળુ તે ૧૫ શીટ ઊંચુ હશે. એનો પદોખી મોનેરી કસબી તે વખતના ભરતનો છે. પણ જાણુ આજે બનાવેલો હોય તેવો સરસ દીસે છે એવા ૧૨ છૂટા પડદાઓ છે જે વારા ફરતી બાળ્યા હશે છે. એ ચેપલની સામે બીજું એક ચેપલ મેડેનેટનું છે તેની ઉંચા સજેમરમરના રંગીન પથ્થરનું બનાવેલું છે તે તેનાં દરવાજા મળ્યાંજો, પુતળાંજો તથા બેસુમાર માણુત્તના ડોકાઓ કોતરેલા છે તે ઉપર રંગ તથા ગીલીટ પણ ઘણી સરસ હોવાથી ઘણા જ મનને આકર્ષે તેના આલટરના પાયાની વચમાં જસપર અને લેપીસ લેજુલી

તેમા પુતળાઓ જાતે જાતે જીવતાં ૭ મેષોએ એ દેવળમાં છે તે સંવક્ષા બોલા કાઢે છે. તેમાની બેની દેવાનું ઈનકેટ ગ્રીષ્મ પથ્થરની જેમી હીદુસ્તાનમા આગવતા તાજ મેલેવામાં છે તેની કીંકરી છે, પણ મેટ બેન વાળા મેષોની પગેપરી એ પીંજ મેષોએ કંઈકે નહીં બે કે એવા પીંજ ગમ દતે તો તેઓની પી તારીક વળે, પણ આની આગલ તે જાણે કશી પીસાદમા ગણાતા નથી કે દેવળ બેદને સેટ પ્રમેમનું દેવળ નાણ મેલ દર છે તે બેવા ગમ દતા અને એ અસર મેટ મેગ્યા કી બેસમ (Do Belom) મહેને કમતુ હતુ. એ દેવળ બ્યારે લામકોડીગામા (જે હીદુસ્તાનનો દરીયાનો રસ્તો કાપને માર્ગનો પેલ્યા મોલી કાઢાવે હતો,) પોતાની મુસાફરીએ નીકળ્યા ત્યારે એ જગ્યાપર એક નાનું મેષ હતુ ત્યાં છેડકી બોલ પાગે દવા માગી વાલાણ ઉપર ચડકોએ હતે (તા. ૩ ૭ જુલાઈ સને ૧૪૯૭ ને દીને ચાર વાલાણે ૧૪૯ માણ સાથે ટેગસ નદીમાથી બેસી નીકળ્યો હતો. તે એ વર્ષે હીદુસ્તાનને ઘણો ખજાનો લાવે પાછો આગ્યો ત્યારે તે વખતના પાદશાહ કે મેન્યુઅલે તેની યાદગારીમા ઉપજી દેવળ બંધાવ્યુ હતું અને તેનો સજો ખરચ ઉપકા ખજાનામાથી કીધો હતો સને ૧૫૦૦મા એ પાયો નાંખ્યો હતો તે ઘણા વર્ષે એની પછીના પાદશાહ બેન ત્રીગ ના વખતમાં તેયાર થયું હતું.

એ દેવળ બાણે વચમા ગોળ ગુબજ રોકું અને તેની ચારે બાજુ પર લાખા હાલો હોય તેમ બંધાવ્યુ હતુ. એના બાહારની પોર્ટીકો આરકામા ઘણી નકશી તથા પુતળાઓ પથ્થરની અંદર કોતરેલાં છે એટલાં તો છે કે બાણે આખું આરકું તથા તેની ઉપર સંધ બાણે પુતળાઓનુ જ હોય તેમ દીમે છે એ બારણાની બેઉ બાજુ ઉપરથી એ દેવળ બંધાવનાર રાજા હોન ઈમેન્યુઅલ અને તેની રાણી પુતળાઓ છે અને બારણાને મથાળે હોન હેનરીક કે જે શાહાજી નવા દેશોની શોધ કરવા તથા કરાવવામા ઘણી મદદ તથા મેહેનત કરે તો હતો તેવું પુતળું છે. તે ઉપરાંત ૧૨ એપોસ્ટલસો (કાષ્ટક

(લાઓ) નાં પુતળાંઓ પણ ખીજી બાજુથી મુકેલાં છે અને સર્વેને
 યાજે સેંટ માઇકલને ઉડતો પાડેલો છે. દેવળમાં અંદર જતાં પેહલું
 ચાન આપણું ચાર મોટા ઘણાં જિંચા થાભલાઓ ખેંચે છે. તેઓ
 માસરે ૫૦ શીટની ઊપરનાં ઘણાં નકશીના. નાજુક દેખાવના, તથા
 નજી એની ઊપરના ધુમટને કચકવાને ખીનશક્તિવાન હોય, તેવા લાગે
 છે. એ ચાર થાભલાઓની કિપર એક ઘણો મોટો ધુમટ (Vatikan
 Roof) ૬૦ શીટ પોહાજો તથા ૬૬ શીટ ચંચાઈતો ટેકવો છે થાભ-
 નાઓ સફેદ સંગેમરમરના છે તે ઉપર જાનવરો, પંખરાઓ, પાંડાં
 હયાદી કોતરેલું સરમ્મ છે, એ થાભલાઓની અરધ વચ્ચે આઠ ગોખલા
 પુતળાં રાખવા સારું કાંઈલાં છે. એ થાભલાઓની વચ્ચે મોટા
 તથા જિંચ્યાં આરકાઓ છે. જેની ઊપરથી પથ્થરના પુખ્તાઓ જાણે
 કત્રી જીંધી ઉઘાડેલી હોય તેવી રીતે અર્ધ ગોળ તદ્દન થાભલા તથા
 આરકાંથી અલગ ચારે બાજુના ખુણામાંથી નીકળેલા છે. અને તે
 પુસ્તાઓની વચ્ચેમાં પેલો ગજવર ધુમટ જાણે અલગ ટેકવી રાખેલો
 છે. એ ધુમટની હેમલ આગઅટારા કિપથી વાળેલા ભારવતીઆ
 રોય તેમ એક એકની અદરથી તે ગોઠવીને તે ભારવતીઆઓને એક
 એક સાથે ટેકવી તે શુબળ તેની કિપર અલગો ખતાઓ હોય તેમ દીને છે.
 તેના દેખાવ આપણને નીચીથી એવા લાગે છે કે જાણ ધુમટ તદ્દન

નાંખી. પેથો ગુંબજ જેવોને તેવો વગર પડવે ટપી રહ્યો, ન તે બચાવોને મારો મગવાથી તેજ પરગના થેમે આપીને તેઓ પાછળથી મારી ચાલચલણથી રવા હતા. એવી રીતનું સરસ એ કાગ આંધેલું છે કે ત્યાર પછીનાં લીસબનમાં થયલા ધરતીકપતી વખતે ત્યારે ઘણી મજબુત હવેલીઓ તથા દેવજો પડી ગયા ત્યારેથી એ ગુંબજને કચું નુકસાન થયું હતું નહીં ને આજેથી જેવીને તેવી હાલતમાં લોકોની અજ્ઞાપી વચ્ચે તે ચોખેલો છે. એ દેવળની જમીન લાલ, સફેદ તથા ભુરા રંગના સંગેમરમરની બુમીતીના આકાશગર્ભી બનાવી છે. એ ધુમતના આરકાંઓની પાછલથી ગારે બાજુપર “નીગમો” છે તે એ આરકા તથા તેના ચાર ચાંબલાઓને ટેકવી રાખે છે તેમા ચેપયો બનાવેલા છે. એમાંનાં એક ચેપલમા ડોન જોન ત્રીજાના છોકરાઓની લાલ સંગેમરમરની પેટીઓમાં ગોખલાઓની અંદર રાખેલી છે. બીજા ચેપલમાં સેંટ છરોમનું “પોરસીલેન”નું બાજુ ઘણી મોટી કીમ્મતનું પુતળું છે જે એક પોપે મોકલ્યું છે. હાથ આલટર રૂપાથી મઢી લીધેલું છે તથા તેની ઊપર સેક્રેમેન્ટ રાખવાનું ઘર આસરે ૧૦ ફીટ જેટલું જમ્યું તદ્દન રૂપાનું બનાવેલું છે. તે ઊપર નકશી તથા પુતળાંઓ ઘણાં કાતરેલાં છે. એ સઘળું રૂપું હાઈડ્રસ્તાનથી પેહેલી વખતે પાછો ફર્યો ત્યારે વાસકોડીગામા લાવ્યો હતો. ડોન ઇમેન્યુઅલ અને તેનાં છોકરાંઓની પેટીઓ ધણાં બાજુ પર મોટા ગોખલાઓમાં બનાવતના હાથીઓ ઉપર ગોઠવી મુકી રાખેલી છે. તે સઘળું કાળાં તથા સફેદ સંગેમરમરનું નકશી સાયનું બનાવેલું છે. એ ચેપલના ચાંબલાઓ આખા એકજ પથ્થરના સંગેમરમરના લાલ રંગના આસરે ૨૫ ફીટ ઊંચા તથા ૬ ફીટ ઘેરાવામાં મુકેલા છે. એ ઉપર લખેલું સેંટ છરોમનું “પોરસીલેન”નું પુતળું એટલી તો નવાઈનું તથા સરસ ગણાય છે કે તેને પેરીસ એકઝીબીશનમાં જોવા પણ મુક્યું હતું બીજી ગમતુ એ ચેપલ છે તેની બેઠ બાજુ પર ગોખલામાં એકની ઉપર વાસકોડીગા-માનાં પોતાનાં તથા બીજાની અંદર કેમીઓસ કરી ઇલાનો વખણાયેલો કવી તથા તવારીખ લખનાર થઈ ગયો છે તેનાં હાડકાં પેટીની અંદર રાખેલાં છે, જેઓને સને ૧૮૮૦માં તેઓનાં પોતાનાં ગામોમાં

દાટેલા કાહાડી લાવી ઈંહિં રાખેલા છે. એ દેવળમાં અસલ સોનાં રૂપાંની પ્લેટ તથા ખજનાં, વાસણો ઈત્યાદી ધણી મોટી કીમ્મતનું હતું, પણ ડોનપેરોના રાજમાં એ દેશમાં ચાલેલી માહોમાહેની લડાઈ વખતે સધળું બચાવાને નામે ટંકશાળમાં લઈ ગયો અને પછી નાણાંની તંગી પડવાથી તે ગાળીને સીકા પાડ્યા હતા. તોપણ ઈંહા થોડુએક એવું રહી ગયું છે. એ દેવળમાં થોડાંક ચીત્રાખી જોવાલાયક છે. તે જોઈને પછી એનીજ પાસે અસલ મઠ હતું, ત્યાં તેમાં રહેનારાઓને કાહાડી સુકીને કાલેજ બનાવી છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા ધણી મોટી એક ચોકની આસપાસ ફરતી બાંધેલી છે તે ચોકની ચાલનાં આરકાઓ કાંઈ જુદીજ તરેહના નકશીના જોવાલાયક બનાવેલાં છે. અસલ આરકાઓ બળે થાભલા વચમાં અને બાજુએ બીજા થાભલાઓ ઉપર ઉંચા કીધાં છે અને વળી તે આરકાંની અંદર અર્ધા ઈંચાઈએ બીજા આરકા વળનાં બનાવેલા છે તેથી ઘણું શોભે છે. એ કાલેજમાં ૫૫૦ છોકરાઓને ધરમખાતે રાખી, ખવાડી પીવાડીને શીખવે છે જે સારું અસલ મઠની મોટી મીલકતોની આવક એને આપી છે તેમથી સધળો ખર્ચ ચાલે છે છોકરાઓ સારું સુવાના ઓરડાઓ તથા બીજાના સધળું સફાઈદાર રાખેલું છે ખાવાનો ઓરડો પણ મજનો મોટો છે અને શીલકો સધળા હુડીયાર રાખેલા છે. ૧૮ વર્ષની ઉંમરનાં યાવ ત્યાં સુધી હતા તે લોકોને રાખીને પછી કંઈ લગાડી દે છે. એ ઈમારત ૪૦૦ વર્ષની વૃત્તી છે પણ ધણી

જીપીસનો ભરે છે. એ જગ્યાની થોડું આગળ ગરસી કીરીને એક ઈમારત છે તેવી જુદા જુદા શહેરના લતાઓમાં ગળે છે જેમાં ગરીબ ઓરતો પોતાનાં પત્ન્યાંઓને પોતે કામ લેપર જાય છે તારે મુઠી જાય છે જેની બદલાવ ત્યાં રાખેલી ઓરતો લે છે અને સાબના તેઓને પાછા પોતાને ઘેર વર્ષ જાય છે. એ દીન જાણી પસાદ કરવા જોગ છે. ત્યાંથી એકા મારકને લગતુ દેવળ જેવું ગયા જ મધ્યસ્થ તદ્દન સંગેમરમરના રગીન પથ્થરોનું બનાવેલ છે જેના આકાર આગળના આખા કાના મામલાઓ જય પીટના છે, અને તેના પુખ્ત જેથી સધળા એજ પથ્થરનો છે તે ૨૦૮ ફીટ અંદરથી કિન્ચાદમાં છે. લાદીઓ જમીનપર એજ પથ્થરની ગાલીગાની તરાંદની માકક જડેલી છે તથા દેવળમાં ૧૦ ફીટ અને મોટા સંગેમરમરના પુતળાઓ મુકેલા છે. ચેપલની અંદરની દેવાલો રગીન મોઝાક વડેની છે એ દેવલ રાણી મેરાયા પેહેલીએ સને ૧૭૭૭માં બાંધ્યું હતું. તેને ઇંદા એક પથ્થરની બનાવેલી કબરમાં રાખેલી છે ત્યાંથી ઇંદાનાં શહેરની અંદરનો સેંટ પીતરનો બાગ જેવા ગયા જે ડુગરના મથાલાપર આવેલો છે. સાંથી લીસબન શહેરનો દેખાવ ઘણો સરસ દીર્ઘ છે અને એ ક્રેટલુ મોટું છે તેની યાદી ઇંદાથી દીર્ઘ છે. બાગમાં નીચાણથી ક્યામ કરી દરેક ક્યારાનાં ચાર ખુલ્લે તથા વચમાં મલી પાગ પાય સંગેમરમરના અર્ધાં પુતળાંઓ ઇંદા વખણાયલા માણસોના મુકેલા છે.

તે જોઈ પછી લીસબન શહેરમાં ફર્યાદતા. એનો દેખાવ તેના સીધાને સીધા લાખા મોહોલાઓથી તથા તેની આસપાસના ગંગવર ઘરો તથા મેહેલોથી ઘણો લપકા ભરેલો લાગે છે સને ૧૭૫૫માં મોટા ધરતીકંપે જોડે તે વખતે ઘણી ખરાબી ટીંધી હતી પણ એક રીતે ફાયદાકારક લંડનની મોટી આગની માલતી બન્યું હતું લીસબનનો ઘણો મોટો ભાગ એ ધરતીકંપથી પડી ગયાથી નવુ લીસબન જાણે પ્લાન કરી બાંધ્યું હોય તેવું થયું છે. તેનો મોટો રસ્તો નદીને કાનારેથી જાય છે જે ઘણો પોહોળો છે ને તેની ઉપરનાં બીજા બાજુના ઘેરો ઘણા મોટા અને શેણકદાર એકજ હારમાં બાંધેલા હોવાથી તે ઘણું

સરસ હીમે છે. એ રસ્તામાંથી આઠા બીજા મોટા રસ્તાઓ ન્તય છે
 જે પણ કુસાદે તથા મોટી ઇમારતવાળા હોવાથી તથા ઘણા લાંબા
 હોવાથી શોભે છે. લીસખન શહેર સાત ટેકડીઓ ઉપર બાંધેલું છે
 તેની હેઠાણનો ભાગ ઉપર લખ્યો છે તે છે. હવે તેની પાછળ ટેકડી-
 ઓ ઉપરના અતી ઘણા ઢળાવના રસ્તા તથા તેની આસપાસના સરખાં
 ઘરોથી જુદોજ દેખાવ લાગે છે રસ્તાનો ઢળાવ ઘણો છે જેપર
 મુશ્કેલી થોડાઓ તો કદી ચડી ઉતરી શકે નહી, પણ ઇંહાના
 ઘોડાઓ જે મજબુત તથા દેખાવલા છે તે સેહેલાઈથી ચડી ઉતર ગાડી
 સાથે દરે છે. વળી ઇંહા ગામવે પણ ઘણા ખરા રસ્તાઓપર બા-
 ધેલી છે તેમાંની એક ઘણા ઝંચા ઢળાવપર હોવાથી તેને ઘોડા
 નેડવાને બદલે પાણીના ભારથી ચલાવે છે. ઊંચાણવાળા ભાગમાં
 પાણીના બે મોટા નલા ઉભા કાંધા છે તેમાંથી ટ્રામની ગાડીની
 હેઠાણમાં મોટી ટાકા છે તેમાં પાણી ભરે છે. હવે એ ગાડી પાટા
 ઊપર છે તેની વચમાં જમીનમાં એક મજબુત દોરડું બાંધેલું હોય છે.
 અને તે દોરડાને બીજે છેડે બીજી ટ્રામની ગાડી બાંધેલી હોય છે
 હવે પાણી ઊપલા ઢળાવના મથાલાપરની ગાડીમાં ભરીને તેની
 બરેક છોડી દે તે પાણીના વજનથી પોતાની મેડે હેંઠે ઢળાવપર
 ચાલી ન્તય છે અને તેના વજનથી પેલી બીજી ટ્રામ ગાડી કે
 ને પાણી ખાલી કાઢેલું હોવાથી હલકી રહે છે તે ઉપર પોતાની મેડે

સરસ કાગે છે એ મીનટની તારીઓ ખનાના ધણી ધણી કાર-
ખાના છે અને સસતી પણ વેચાય છે. સાબળના મુજબ રૂપ ૩૫૦
૧૦૦૦ ને હીસાપે વેચાય છે. હીસાખન નેટુના મોટાકાઓ તથા ધણે-
નો દેખાવ ટીયુરીન શેહેરને ધણો મળતો આવે છે મોટા દેખાવે સ્પેની-
અડસોને પેટુરાવ મુધા મળતા આવે છે પણ જોરતો માયાપર જલ્મો
નાખતી નથી. હંદાની માખનનો પેટુનાગ મુખધમાં નોરતા ગાવા
બધરાંઓ આકાર કરે છે તેને મળતો પણ કાળા રંગના કપડાનો
છે. તેઓ બદીયાન પેટુરી નીચેથી છુટા ગાગર હોય તેમ પેટુરે છે
અને માયાપર મર્દની તોપીઓ પેટુરી તેની બપર માછલીના તોપકાઓ
બાંધે છે. હંદાના બધીખાનામા ડેલીઓની ખુશી હોય છે તો કામ
પોતાને જે આવડે તે કરે છે, કાંઈ કરજીયાત નથી. રૂયતના મર્દને
લશકરી ચાકરી ત્રણ વર્ષ સુધી કરવાની કરજીયાત છે. તેઓને માડા
છ પેન્સ નેટકો રોજનો લવાજમ મળે છે, પણ તેઓનાં સગાઓ
તથા માયાપ તેઓને પાળી લે છે. હંદા બહાર ગાડાઓમા નેડે છે
જે ધણા સારા અને મજાબુત બાંધાના હંદાના બહાર નેડા છે
તથા ગાયનું દુધ વેચાય છે. સ્પેનમા ધણું ખર્ચ બહારીઓનું દુધ વેચે
છે. ખુદ હીસખન શેહેર તેગસ નદીની આઠમણ બાજુએ છે તે તેની સામે
ગીશીઅશનું ગામ આવેલું છે. એ નદી ઘણી મોટી છે તે તેમાં ધણું
વાહાંણો તથા સ્ટીમરો લાગેલી છે. અમારા સનટ્રલ હોટલ ઉપરથી
એ નદીનો દેખાવ ધણો સારો લાગે છે.

ગામમાં ધણો ખરો વાહન દારૂ બનાવે છે જે એટલો તો સસતો
છે કે દરેક બાટલી ૪ પેન્સે વેચાય છે જે ફ્રેચ લોકો ખરીદીને
ખોરડો લઈ જઈ તેમાં કાંઈ ભેળસેળ કરી મોટી કીમતે દુન્યામા
વેચે છે. નદીથી દુર આઠ મૈલ પર આટલાનટીક મહાસાગર આવેલો
છે ત્યાં સુધીમા એ નદી ઘણી ઊંડી અને ગમે એવાં મોટા બારકસો
અંદર આવી શકે તેવી છે. અમારા હોટલનાં ધણીને ગમે સાત કાઠિ-
ટનો ખેતાબ મળ્યો છે તે ધણી રેલવેના તથા ખીલ્લ મોટાં મોટાં કા-
મોના કન્ટ્રાક્ટો લે છે તે ધણો પૈસાવાળો છે અને તે માણસો રાખીને
હોટલ ચલાવે છે. હમણા “એવન્યુ કરીને એક નવો મોટો મોહલો શેહે-

રતી વચમાં તૈયાર થાય છે તે ઘણો પોહોળો આસરે ૨૦૦ ફીટનો હશે. તેની વચમાં બાગ રાખી આસપાસથી મોટા રસ્તાઓ કીધા છે તે તે ઉપર બેઠી બાબુઓ ઝાડો રોપેલા છે તથા રસ્તાઓની બાબુ ઉપર મોટા અને રોણકદાર એક હારમા ઘરો બધાય છે તથા બધાયલા પણ છે આ સઘળું તૈયાર થશે ત્યારે વીલાયતના કોઈખી મોટા શહેરનાં મોહોલાની બરોબરી કરી ગકશે સ્પેનના શહેરોમા અમો આજ સુધી દુર્યા, લાતું એકખી શહેર લીસબનના રસ્તા તથા ઘરો તથા સફાઈને પોહોળી શકે નહી એવું સમ્મસ તથા સફાઈદાર અને સોજ પથ્થરની લાદીથી મઢી લીધેલા તથા એકડેમાધજ કીધેલા રસ્તાઓ છે તેની ખુબસુરતીમાં ઇટાલી ટેગસ નદી ઘણો વધારો કરે છે એનાં મોટા એકામાંના એક એકમા મીનારો છે જે ઉપર પોર્ટુગલ સ્પેનથી સને ૧૬૪૦મા પાછુ છુટુ પડ્યુ તેની યાદી તથા લડાઈઓની વીગત કોતરી છે અને તે પર ફરેમ્ટો ઉડતો ઉભો રાખેલો છે લીસબન ગેલેર પોર્ટુગલનું પાયતબત છે અને તેની લાલની વસ્તી આસરે અટી લાખ માણુઓની છે. પોર્ટુગલનો દેશ સ્પેનની અંદર જાણે એકજ હોય તેમ એક બાબુવી આવી ગયો છે તે ૧૫૦ મેલ પોહોળો અને ૩૫૫ મેલ લાંબો છે તેનો કોસ્તો ૩૫૫ મેલનો છે અને વસ્તી ૪૭ લાખની કોટુવાય છે તથા બીજી ૩૫ લાખની એના જુદા જુદા સમ્રાટોની અમેરીકા, આફ્રીકા અને એશીયામા છે એની આવક સ્ત્રાન કરોડ રૂપા-

ચાલુ રહીને છેક ૧૩૪૦મા મુર લોકો પાસથી ગાળુ પોર્ટુગલ ધીણુવી લીધું હતું. એ વખત પછી એ લોકો દુન્યામા ખીજ દેશો શોધી કાઢાડવાની ઉલટમાં પડ્યા ને સને ૧૪૧૮મા પોર્ટોમેનટો, ૧૪૨૦મા મેડીરાના ટાપુઓ, સને ૧૪૯૮મા કેપને સ્તે લીદુસ્તાન વાસકોડીગામાએ, સને ૧૫૦૦માં બ્રેઝીલ, ૧૫૦૬મા મેડેગાસકર, ૧૫૦૭માં માલડીવના ટાપુઓ એ પ્રમાણે નવા દેશોની શોધો કરી પોતાને તાબે લેતા ગયા હતા. લીદુસ્તાનમાં પેટેનુ શેહેર એઓએ ગોવા સને ૧૫૦૮—૧૦મા લીધુ હતું. ચીન દેશ પણ એઓએજ સને ૧૫૧૭મા શોધી કાઢાડ્યો હતો કરનાઓ પીરીસ ડી એનડ્રીએ (Fernao Petes De Andrade) બ્રેઝીલ ૧૫૨૦-૪૯માં વસાવ્યુ તે વખતે એ પોર્ટુગીઝ લોકો પુર આંતરજાતીમાં આવેલા હતા તે બધે બધ પોતાને હસ્તક દેશો કરી વેપાર નાનો મોટો ખીજવી આખા યુરોપમાં સરસાર્થ બોગવવા બિપ્રાંત ત્રણ પૈસાવાળા પણ થયા હતા.

પણ એ વશનો છેલ્લો રાજા જે એક કારડીનલ હતો તે સને ૧૫૮૦મા મરણ પામ્યા પછી તેના વારસો દાખલ સાત જુદા જુદા ધણીઓ નીકળી આવ્યા તેમા રોમનો પોપ, ઇંગ્લડની રાણી એલીઝાબેથ, સ્પેનનો રાજા ફીલીપ બીજો પણ હતા, જેમાંથી આખરે એ છેલ્લા ધણીએ એક બીજો વારસ સાથે લેઈને લીસબન લીધાથી તે સ્પેન તથા પોર્ટુગલનો રાજા થયો હતો અને ત્યારથી એ દેશની પડતી હાલત આવતી ગઈ અને સ્પેનીયર્ડોએ કાંઈ દરકાર ન કરવાથી પોર્ટુગલને હસ્તકનાં સંસ્થાનવાળા દેશો વલનડાઓએ લઈ લીધાં હતાં અને વેપાર સધળો ભાગી પડ્યો હતો. પણ ન્યારથી સ્પેનને હસ્તક એ દેશ ગયુ ત્યારથી ઈલાંનાં લોકોએ કાવત્રાં કરવા માંડ્યાં હતાં તે આખરે એક સંપ સાઠ વર્ષ સુધી જલવીને સને ૧૬૪૦મા ડયુક ઓવ બ્રેગેન-ઝાની સરદારી હેઠલ તે લોકોને લીસબનમાંથી હાકી કહાડ્યા અને કેટલાકોને મારી પણ નાંખ્યા. એકજ દિવસમાં આ સધળો ફેરફાર થઈ ગયો હતો અને એજ ડયુકને ડોન જોનને નામે પોતાનો પાદશાહ કીધો

હતો, જેનું ખાનદાન (Braganza નું કહેવાય છે) આજ સુધી રાજ કરતું આવ્યું છે. પણ વચમાં નેપોલીયન બોનાપાર્ટે સને ૧૮૦૭માં એ ૭મી લીધું હતું તે વખતે એની રાણી મેરાયા પાંચમી તથા તેનું દુરુબ અમેરીકાના પોતાના બ્રેઝીલ દેશમાં નાસી ગયાં હતાં. પણ ઇંગ્લેન્ડેની મદદથી ઇહાંના રીજ'ટે પાછું એ દેશ ફેરવો પાસથી લીધા પછી છેક સને ૧૮૨૦માં એ રાણી મરણ પામવાથી તેનો છોકરો પેરો એથો પાછો આવીને રાજ થયો હતો અને પોને બ્રેઝીલનો શહેનશાહ કરીનેથી નામ રાખ્યું હતું.

તા. ૧૩ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર શુકર—આજે લીસખનથી અમે ૧૫ મૈલ દુર શીનતરા કરીને ગરમીના દીવસપર હંદાના લોકોની હવા ખાવાની જગ્યા છે ત્યાં આગગાડીમાં ૧૧૧ કલાકે જઈ પુગ્યા હતા અને મીસીસ લોરનસનાં હોટલમાં નારનો કરી ત્યાના ટુંગર બિપર પાદશાહનો મેહેલ છે ત્યાં ગયા હતા. એ મેહેલ મુર લોકોએ અસલ બાધેલો હતો તેમાં પાછળથી વધારો તથા ફેરફાર થયો થયેલો છે એના દરવાજા આગળની દેવાલ સઘળી મીનટન ટાઇલની તેમાં બંને પુતળાંવાળી તરાહની બનાવેલી છે એ મેહેલ જે ટુંગરને મધાલે આવેલા છે તેપર થોડે તપ્પે જવા સારું ટુંગરની સ્વદેશ નારનાવાળી ગુબજ સુધા ખુલ્લી ગેલેરી કાતરી કાલોટ્ટી છે, તે નેવાલાયક છે. મેહેલમાં કાંઈ નેવાલાયક નથી. ફક્ત એક આંટર

જેટલું ચિત્તુ મુખે ને ત્યાં પાછળના ત્યાં ખીણમાં હવેલા વચ્ચા-
 વેલા છે તેજ કદમ પુરા કદમનેના ને ગોનીજ પામે પીજી આસરે
 એ શીટ ચોરસ ગચ્છાવાન આસરે ને તેમા એ પતળા એના આખા
 કોતરેલાં આસરે ગામ ૫૦ જેટલા મેણા હવે એ ચોપડની યાત્રી
 રંગીન કાચની છે તેમા વામકોડીગામાની જાણી ગણત પીજી એ લોકોના
 ધર્મની તથા વાદાણોની છપી થપી સરસ ખનાવેલી છે એ મેહેલને
 લગતા ડાહનીગ રૂમમા એક પ્રસાદગામ પ્રયો ગાયનું તદ્દન
 રંગીન જાત જાતના કોરાનું ખનાવેલું છે તે જોયું. તે અગુ-
 નજીને ખોટી અનાવડના પ્રયો આને છે તેવું દીસતું હતું. એ મેહેલ
 વચ્ચાણે વેગી નાખ્યો હતો અને તે ખામ વેપારીએ લીધો હતો, પણ
 તેની પાસથી લાકના ગચ્છના આપ કોન કરનાન્ડોએ પાછો વેચાનો લીધો
 હતો એ ધણી લે આગળ તથા લગાવાના ગચ્છના રીજટ મખલ કામ
 કરતો હતો તે પોતે ગોખીન હોવાની પોતાના લાગતા પુતળાએ તથા
 ખીજી અનાવનો ખનાવી તેને ઠીક મુકેલી છે. પણ એ સમજા કરતા સરસ
 જોવાનું તો ત્યાનો આસપાસનો દેખાવ છે ને જોયા સાફ
 ધણી લોક શીતતરા જાય છે અને કહેવત છે કે શીતતરા નવી જોઈ
 તો લીસખનખી નહી જોઈ અને તે વાત ખરી છે. હતાનો દેખાવ
 ધણી સરસ છે. અમો હતા તે જગ્યા છેક ડુગરને મથાળે એ મેહેલ
 છે તેના મીનારાપર હતા તે ઉપરથી એકગમ આટલાન્ડીક મહાસાગર
 તેની નજદીક બેઠી જગ્યાપર લીલોતરી તથા છુટા છુટા ગામો તેઓના
 દેવળના મીનારાઓ સાથે જાણે આગમા થેરો ગોઠ્યા હોય તેવા નાના
 એ ગામડાં ઉપરથી દીસતા હતા. પછી નાના નાના ટેકડાઓ અને સાર
 પછી અમો જિભા હતા તે ડુગર આસરે ૨૫૦૦ શીટ દરીયાથી ઊંચો
 હતો. એ ડુગરમા વળી ધરતીકપ તથા જવાળામુખીના ફાટવાથી
 છુટાછુટા જાણે ટેકડાઓ હાથે ખનાવ્યા હોય તેવી ટોચો નીકળી આવેલી
 હતી. વળી ખીજી ગમ આટલાન્ડીક મહાસાગરમાં પડતી ટેગસ નદી
 તો છેક લીસખન સુધી અદરથી દીસતી હતી ને તેને નાકે ૧૫ મેલ
 દુર એ શેહેરખી દીગ્તુ હતું. ત્રીજી ગમ તદ્દન જંગલની માફક આ-
 ગોમા મોટાં ઝાડો રોપેલા તેનો દેખાવ હતો, તેવળી ચોથી ગમ એક

ડુંગર નીકળી આવેલો તેના મથાળા ઉપર વાસકોડીગામાનું આખાં કંદનું પુતળું હાથમાં હાલ તથા લાકડી આપીને દરીયા તરફ જોતું હતું. રાખેલું છે જે આખાદ અમોને દુરથી જાણે કોઈ ભરવાડ બોલે હોય તેવું લાગતું હતું. એવો સરસ દેખાવ કોઈજ ગમ જોવામા આવે છે. ઈલા ઘણી ઠંડી પડે છે તેથી હાલનો પાદશાહ નીચે ખીજો મેહલ છે તેમા ઇલાં આવેછે ત્યારે રહેછે. અમો પાછા લીસબન આવીને રાતના ૭-૧૫ મીનીટે એ શેહેર છોડ્યું હતું અમોને સુવાની ગાડી સાથે દરેકને એક પાઈડ ખીજો રેલવે ભાડાં ઉપ્રાત આપવો પડ્યો હતો પણ તેમ કીધાથી સગવડ સારી મળી હતી નહીં તો કે અમારી ટ્રેનમા આજે ૫૦૦ માણસો મેડીડના સેંટનો પરમ દીને દીવસ હોવાથી ત્યાં જવા બેઠું હતું તે સાધારણ પેહેલા વર્ગમા તો સુવાની જગ્યા તદ્દન ન હોવાથી આખી રાત બેસીને કાલાડવી પડતે પણ રેગીડ જવાનો દર પાઈડ ૩-૩ મોડે જણાના ઉપ્રાત પાઈડ ૧ ખીજો આપવાથી સુવાની ગાડી સારી મળી હતી તે તે મહેતી વાડા મોરી સાયની તથા ખીજાનું તકીયા નુધાની હતી લાખી સુસાફરીમા આવીજ ગાડીમા બેસેલ સાથે , કારણકે એક તો આખી રાત બેસી રહેવાની ઝેહેમત ઉપ્રાત લાગત પાણી ફરવાની જગ્યા રહેતો ઉપર એવી તો ખરાબ રહે છે કે ના- પણ તેની આગળ જમ શકતા નથી, તે સઘળામાથી બની નહીં છતાં

નવી દેનમાં રામજી લઈને ખેડ પાંચી ખીજા જે કલાક મુઘી અમારી દેન ચલાવી નહી. અમોએ તજરીજ એ પાપાની કીધી પણ કોઈ કાંઈ કેહે અને કોઈ કાંઈ સમજાવે તેની મું કારણુ ઉભી ગળી તે ખરાખર જાણી ગયાય નહી પણ એવું માન્ય પડે છે કે એનીજ-ડોની ચાલ માફક વખતની તો કાંઈ દરકાર નહી તેથી અમારી ગાડીને લગતાં માણસો પેલી કિતરી ગયલી ગાડીને ડેડ કપર ગદગદવા આવેલાં માણસોને મદદ કરવા ગયા હતાં જે કે તેમ કરવાની કાંઈ કઠ-જ્યાત નહીં હતી. કારણુ કે તે કિતરી પડેલી ગાડી એક દીવમ આગ-મચતી હોવી જોઈએ તેથી તેની લિપર માણસો કાગે લાગ્યા હતા. પણ ઉતાડોના વખતની કરી દરકાર અમારી દેનવાળા માણસોએ કીધી નહી અને નજદીક જે કલાક અમોને ત્યા તડકામા ખોટી રાખ્યા પણ આખરે અમારી દેનમાં પુષ્કળ લોકો હતુ તેઓએ તોફાન મચાવ્યું ત્યારે અમારી દેન હઠી કલાક મોડી ત્યાંથી આગળ ચાલી તેથી અમે ધાર્યું કે ૪ ને બદલે ૭ વાગે મેરીડ પુગીશુ; પણ વળી રૂપેનની ખીજ ચાલ નીકળી આવી. અમારી દેન સાડ જે એનજીન મોકલ્યુ હતુ તે થોડી ગાડી ધસડી શકે તેવું નબળું હતું અને હમેશ કરતા અમારી દેન ઘણી મોટી હતી તેથી એનજીન તેને ખરાખર સેહેકાર્થથી ધસડી શક્યુ નહીં અને આસતે ચાલવા ઉપાંત એનજીન ગરમ થઈ જતુ હતું તેથી દર સ્ટેશને ઘણો વખત યોગ્યતુ હતું. એ મુજબ કંટાલો આપતું (આખરે છ કલાક પાછળ) ૧૦૧ વાગે અમે મેરીડ આવી પુગ્યા હતા. એ પ્રમાણે સધળું છતાં અધેર ચાલે છે અને વખત જય તેની દરકાર કોઈ કરતુ નથી, કારણુકે તેઓના કલા પ્રમાણે જ ધણી સાહેબ લોક હોય તેને વખત સાચ શું કામ છે. એ તો કામ-દારો તથા નોકરોને વખત નહી પાવો જોઈએ તેથી તમારો ગમે તેમ વખત જતો રહેતો હોય, ગમે તેવું જરૂરનું કામ હોય પણ તમોએ વખત જતો રહે છે કરી બોલ્યા તો હલકા માણસમાં ખપો એવો ઈલાં કયો બેહુધો ધારો દેખુ.

આજે લીસળન સાચે પોર્ટુગલ છોડ્યું. આ દેશમાં સધળું

ક્રામ રેએસ (Reas) નામના પૈસાથી ચાલે છે. જો તમે એક બ્રીની કીમત પુછો તો ૪૫૦૦ રેએસ તમેને કહેશે જે સાલળી આપણે ગભરાઈ જઈએ, પણ ગણતરી ગણતા તો તેનો આખો ૧ પાઉંડ ઇંગ્લેન્ડનો ચાયછે. ઈહાનાં ધણા સારા તથા મોટા મોટા મોહોલાઓના નામો માફકસરનાં નાનાં છે પણ તેથી ઉલટું નાના મોહોલાઓનાં નામો ધણાંખરા ચાર પાંચ બોલનાં જેટલાં લાખા હોય છે અને ધર્મીકૃપ પછી જે નવા મોહોલાઓ થયા તેના નામો ૧૨૫ ઉપર આપેલાં છે પણ હજી ગરીબ લોક તેનાં જુનાં નામો ધરી બેઠાં છે અને જો તેઓને આજના નામના મોહોલાઓ પુછો તો તેઓ તમને ખતાવી શકે નહી, પણ અસલ ધંધા જે મોહોલામાં હશે તે ધધાના નામોથી જેમ કે સોનારવાડ, લોહારવાડ ફરી મુળઈમાં છે તેમ તે મોહોલાઓના નામો હજી લોકો ધરી રહ્યા છે. અમે મેડીડમાં હોટેલ ડી લા પે (Hotel de la Paix)માં ઉતર્યા હતા જે એક મજાના નકવેરમા મોટી ધમારતોમાંતું એક છે તેની સામે એક મોટો દુકાનો આખો વખત હડયા કરે છે અને રાતના બાર વાગે જમી રીને મુત્તી ત્યા મુઠ્ઠી લોકો એ ચોકમા ધણું ફરતું હતું. આજે ટંડી પણ મેડીડ એક નીકળી આવી છે અને આગગાડીમાં બધા કાચો ત્રધ કચા પાત તથા ઓવરકોટ પેહરવા છતાંજી ટંડી લાગતી હતી જે અનેક ધીનાને ઉતર્યા પછી એવી પેહેલીજ હતી મેડીડ હિઆનના આંદુલ હાવારી તથા પડોસમા બરૂના પાહારો હોવાથી તે તરફને પગ નીચારે પૂટે છે ત્યારે એકદમ ટંડી પડે છે.

નવી દેનમાં સઘળું લઈને બેઠા પછી બીજા બે કલાક સુધી અમારી દેન ચલાવી નહી. અમોએ તજવીજ એ બાબતની કીધી પણ કોઈ કાંઈ કેહે અને કોઈ કાંઈ સમજાવે તેથી શું કારણ ઉભી રાખી તે બરાબર જાણી શકાય નહી. પણ એવું માલમ પડે છે કે સ્પેનીશ-ડોની ચાલ માફક વખતની તો કાંઈ દરકાર નહી તેથી અમારી ગાડીને ભગતાં માણસો પેલી ઉતરી ગયલી ગાડીને રેલ ઉપર ચઢાવવા આવેલાં માણસોને મદદ કરવા બેઠાં હતાં જે કે તેમ કરવાની કાંઈ ફરજિયાત નહીં હતી, કારણ કે તે ઉતરી પડેલી ગાડી એક દીવસ આગમ્યની હોયી બેઠયે તેથી તેની ઉપર માણસો કામે લાગ્યા હતા. પણ ઉતાડ્યોના વખતની કશી દરકાર અમારી દેનવાળા માણસોએ કીધી નહીં અને નજદીક બે કલાક અમોને ત્યાં તડકામાં ખોટી રાખ્યા પણ આખરે અમારી દેનમાં પુષ્કળ લોકો હતું તેઓએ તોફાન મચાવ્યું ત્યારે અમારી દેન હઠી કલાક મોડી ત્યાંથી આગળ ચાલી તેથી અમે ધાર્યું કે ૪ ને બદલે ૭ વાગે મેડીડ પુગીશું; પણ વળી સ્પેનની બીજી ચાલ નીકળી આવી. અમારી દેન સાઈ જે એનજીન મોકલ્યું હતું તે થોડી ગાડી ધસડી શકે તેવું નબળું હતું અને હમેશ કરતાં અમારી દેન ઘણી મોટી હતી તેથી એનજીન તેને બરાબર સેહેલાઈથી ધસડી શક્યું નહી અને આસતે ચાલવા ઉપરાંત એનજીન ગરમ થઈ જતું હતું તેથી દર સ્ટેશને ઘણો વખત થોભતું હતું. એ મુજબ કંટાલો આપતુ (આખરે છ કલાક પાછળ) ૧૦૧૧ વાગે અમે મેડીડ આવી પુગ્યા હતા. એ પ્રમાણે સઘળું છતાં અધેર ચાલે છે અને વખત જાય તેની દરકાર કોઈ કરતુ નથી, કારણકે તેઓના કલ્લા પ્રમાણે જે ઘણી સાહેબ લોક હોય તેને વખત સાથે શું કામ છે. એ તો કામદારો તથા નોકરોને વખત નહી રાખે જોઈયે તેથી તમારો ગમે તેમ વખત જતો રહેતો હોય, અને તેવું જરૂર કામ હોય પણ તમોએ વખત જતો રહે છે કરી બોલ્યા તો હલકા માણસમાં ખપો એવો ઈલાં ક્યો બેહુધો ધારો દેખુ.

આજે લીસબન સાથે પાર્ટગલ છોડ્યું. આ દેશમાં સઘળું

ક્રમ રેએસ (Reas) નામના પૈસાથી ચાલે છે. જો તમે એક
ગ્રામીની કીમત પુછો તો ૪૫૦૦ રેએસ તમેને કેહેશે જે
સાંભળી આપણે ગભરાઈ જઈએ, પણ ગણતરી ગણતાં તો તેનો આખો
૧ પાઉંડ ઇંગલેન્ડનો થાય છે. ઈહાંનાં ધણા સારા તથા મોટા મોટા
મોહોલાઓના નામો માફકસરનાં નાનાં છે પણ તેથી ઉલટું નાના
મોહોલાઓના નામો ધણાંખરાં ચાર પાંચ બોલનાં જેટલાં લાંબાં હોય
છે અને ધર્મીકંપ પછી જે નવા મોહોલાઓ થયા તેના નામો ૧૨૫
ઉપર આપેલાં છે પણ હજી ગરીબ લોક તેનાં જીનનાં નામો ધરી બેઠાં
છે અને જો તેઓને આજના નામના મોહોલાઓ પુછો તો તેઓ તમને
બતાવી શકે નહીં, પણ અસલ ધંધા જે મોહોલામાં હશે તે ધધાના
નામોથી જેમ કે સોનારવાડ, લોહારવાડ કરી મુજબમાં છે તેમ તે
મોહોલાઓના નામો હજી લોકો ધરી રહ્યા છે. અમે મેરીડમાં હોટેલ
ડી લા પે (Hotel de la Paix)માં ઉતર્યા હતા જે એક મજાના
મકેરના મોટી ધમારતોમાંનું એક છે. તેની સામે એક મોટો ટુવારો
આખો વખત ઉડ્યા કરે છે અને રાતના બાર વાગે જમી રહીને સુતા
ત્યા મુઠી લોકો એ ચોકમાં ધણું ફરતું હતા. આજે ઠંડી પણ એકા-
એક નીકળી આવી છે અને આગાડીમાં બધા કાચો બધ કરવા
ઉપ્રાત તથા ઓવરકોટ પેહરવા છતાંબી ઠંડી લાગતી હતી જે અમે
ધીનારે ઉતર્યા પછી એવી પેહેલીજ હતી મેરીડ જાણીતાં આવેલું
હોવાથી તથા પડોસના બરફના પાહોળો હોવાથી તે તરફનો પવન
ત્યારે પુકે છે ત્યારે એકદમ ઠંડી પડે છે.

તા. ૧૫ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર સ્પી—આજે મેં
ઈલાહોરા કરી મેરીડનો ખુદ સેટ હશે તેનો દીવસ હોવાથી સવારથી
લોકોની ભીડ રસ્તામાં દીસ્તી હતી ને બહુ કં કાંઈ મોટા નેહેવાર હોય
તેમ ધામધુમ દીસ્તી હતી. અમે હોટેલમાંથી ચાલતા આજે ખુબ દ્રષ્ટ
(નોંધાઓની લગાઈ) જે સાર સ્પેન વખણાયલું છે તે જોવા ટીટીટ
લેવા ગયા હતા ને તે રસ્તામાંજ લોકો ઘોડો નફા લેતે વેચે છે તેમાંથી
તે જગ્યા જગ્યા જાણીતા તથા જાણમાં હોય ને જગ્યાની ટીટીટ

છ પીશેતા (એક પીશેતા એક ફ્રાંક યા છ આનાની બરાબર ગણાય છે) લેજે લીધી હતી, કારણ કે પછી તે વખતે ઘણું લોક હોવાથી ત્યાં સારી જગ્યા મળે નહીં. ત્યાંથી અમો ઇલાતું દેવળ જે સેંટ ઇશેડોરને અર્પણ કીધેલું છે તે જોવા ગયા હતા એ ઇલાતું મોટું દેવળ ગણાય છે તે એમાં સેંટ ઇશેડોરને દાટેલો હોવાથી ત્યાં ઘણી ધામધુમ હતી. રસ્તામાં દુકાનો માંડીને એક નાનો જેવો મેલો ભરેલો હતો તથા સેંકડો લોકો દેવળમાંથી આવજવ કરતું હતું એ દેવળ કાંઈ બીજા રૂપેનના દેવળો જેવું જોવાલાયક નથી. અમો અદર ગયા ત્યારે તદ્દન લોકોથી ચીકાર ભરાઈ ગયું હતું ને ત્યાં હાઈ માસ એક સરસ સ્ત્રીંગ બેંડ સાથે ગાતા હતા. અમોએ સેંટ ઇશેડોરનું ચેપલ જોયું જે સગેમર-મરના રંગીન પથ્થરોની વચમાં મોહોડાં જોવાના કાચો મુકીને બનાવેલું છે તથા પાછળથી રંગીન કાચની બારીઓ છે જેથી એ વખતે ત્યાં ઘણી રોશણી હોવાથી તે લપકાદાર લાગતું હતું એના હાઈ આલ્ટરવાળા હોલમાં મથાળેથી બારીઓ નનસો (Nuns) ને વાસ્તે મુકેલી છે જે જલ્દીની બનાવેલી છે તે એમાં પણ રોશની કીધાથી તે શોભતું હતું. એ સીવાય કાંઈ જોવાજોગ એમાં નથી. ત્યાંથી અમો બજાર જોવા ગયા જે ઘણી સારી બાંધેલી છે એની હેઠલ જમીનની અદરથી રેલવે આવી સ-ધજો સામાન બજારની હેડે મોટા ભદારો છે ત્યાં ઉતારી આપવાથી ઊપર વેચવા લાવવાને સહેલ પડે છે. ત્યાંથી અસલ તોલીડા શેહેરપર જવાના રસ્તા ઉપર એક આરકુ મારેલું છે તે જોઈને સેંટ ઇશેડોર જેણે મેડીઝની બાહાર આસરે એક મેલ ઉપર મોજેજો કીધા હતા તે જગ્યાપર મેલો હતો ત્યાં ગયા હતા. ઈહાં લોકોની ઘણી મોટી ભીડ થયેલી હતી અને મેલામાં દુકાનોના ત્રણ મોટા મોહોલા બનાવેલા હતા, જેમાંનો સામાન ઘણો ખરો નજીવો બચ્ચાંની રમતને લાયકનો હતો. કોઈ કોઈ દુકાણો મીઠાઈની તથા ફુજીઓ વેચવાની હતી પણ મોટો ભાગ મોટા દુકાનોનાં તોરા તથા વાસીસ વેચવાની હતી જેની બનાવટ ઘણી સારી હતી. મુબઈના મેલાની માફક ચકરીઓ તથા સચાના રમકડાં તથા પેનોરામીક સીનો જોવાની દુકાણો પણ ઘણી હતી. ઈહાં

એક નાતું 'ગામકું' છે અને મેરીડના લોકોને દાટવાની જગ્યા પણ એ જગ્યા પર કીધેલી છે જેને લગતાં ચેપલમાં આજે ઘણી બતીઓ કીધેલી હતી અને વાયછી ચતી હતી, ત્યાં ઘણું લોક ભરાઈ ગયું હતું. એ જોઈને પાછા હોટલમાં આવી બપોરના ત્રણ વાગે ગોધાઓની લગાઈ જોવા નીકળ્યા હતા. અમો ટ્રામ ગાડીમાં મઝા જોતા ત્યાં કલાક ગા એ પુગ્યા હતા. એ ગોધા લડવાની જગ્યાને (Arena) કહે છે તે એક મોટી ગોળ ખમારત છે અને તેની દેવાલ ફરતી ને બાજુ પર ગોળ બેઠક ચઢડ ઉતરની ઘણી કીધી છે તેમાં ત્રણ ભાગ કીધેલા છે. પેહેલો બોક્સનો, બીજો ડાચેથી લાકડાની બેઠકનો, ત્રીજો સૌથી હેલ્લનો ખંધરની બેઠકનો ને સાથી ઉતરનો વર્ગ જ્યાં સુરજ સામો આવે છે તે જગ્યાના કીધેલા છે. ઓછામાં ઓછો ભાવ સવા પીસેટા યાને આઠ આના (એક શીલીગનો સવા પીસેટા થાયછે) રાખેલો છે. એ જગ્યામાં ૧૮૦૦૦ માણસો એકી વખતે બેસી શકે છે ને આજે સધળી જગ્યા ચીકર ભરાઈ ગયા કિપ્રાત જાણી લોકોને પાછું કરવું પડ્યું હતું. જોઈ કે હમણાની સીઝનમાં દર આતવાર તથા સામવારે ગોધાની લગાઈઓ ચાલુ રાખે છે તોખી તે લાઝ સાર આવતી કાલે પાછા બીજે થશે. સ્પેનીશ્વોને એ જોવાને એટલીતો વ્યવ છે કે ઘેરમાં એક દીવસ ભુખ્યા રહે પણ એ ગોધાની લગાઈ જોવા જાય છે. દરેક વેળાની ગોધાની લગાઈ ઉપર ૩૦૦ થી ૪૦૦ પાર્કિંગનો ખરચ થાય છે. તે દીને જાણે લડનમાં "ડરબી ડ" આવે છે તેમ લોકો તેહેવાર દાખલ પાળીને આખું ગામ નજદીક બાહાર નીકળી પડે છે. અમોને રસ્તામાં મોટી ગીરદી બે મેલ મુધી (એ એરીના અમારા હોટેલથી એટલું દુર હશે) મળી હતી પણ મોટા ભાગ જે અદર જઈ શકતો નથી તેઓ બાહાર હિલા રહીને અદર જે બનાવો બને છે તે ત્યાં બેઠેલા લોકો જે મોટે બોલે છે તે સાબળીને પોતાનો જીવ ખુશી કરે છે અમો ગયા ત્યારે ઘણું લોક ત્યાં ગોધાઓ લડે છે ને જગ્યા પર ઉતું રહીને વાતનીત પોતામાં કરતું હતું અને એક લરકરી વાતું પણ ત્યાજ નેહ મીને સદર રાંજો વાતડતું હતું. પણ લોકોને એવાર મેંડેલો નો

હતો કે જો કે તે વાળું પણ માણસો અમારી બેઠકની હેઠસળ વળ
ડતા હતા તોખી બરાબર અમે તે સાંભળી શકતા હતા નહીં.

વળી અંદર મેવો તથા ખીણ ખાધાની જણસો વેચનારા પણ
ફરતા ફરતા મોટે મોટે પોતાનો માલ વેચવા યુમ પાડતા હતા
ને જો કોઈ એથે માળ જેટલો જીએથી એક મોસખી માંગે તો નીચેથી
તેની ઉપર એવું તો આખા દીક્રીને નાખતો કે તે ધણીને સહેલાઈથી
ઝીલવાને બને ને તેમ કરે ત્યારે સાખાશીના અવાજો ખીજાઓ આસ-
પાસથી કાઢાડતા હતા. કદાચ જો ઝીલતાં છટકી જઈ નીચે
બેઠેલા સેંકડો માણસો ઉપર તે પડે તો તે લોકો હસતા હતા. તેમાં
ઓરતોનો પણ મોટો ભાગ હતો, લગાઈ વખતે બધા પોતાની જગાપર
ભુંગલું વાગ્યા પછી બેઠા ત્યારનો દેખાવ ધણો ભપકાભરેલો તથા
ગંજાવર લાગતો હતો. સઘળું લોક પોતાના સરસ પોશાકમાં ત્યા
આવલું હતું ને આસપાસનાં ગરગામડાઓતું લોક પોતાના જાત જાત-
ના પોશાકમાં હોવાથી શોભતું હતું. પેહેલાં તો ઘોડાઓ શણગારેલા
તે ઉપર કસખીદાર ભપકાવાળા પોશાકમાં ગોધાની લગાઈ રમનારા
માણસો એક સરખસના આકારમાં વાજાંના સરોદ સાથે આવ્યા તેની
પાછળ પગે ચાલતા વળી ઉપરના કામ કરનારાઓથી રંગીન પોશાકમાં
આવીને અમારે મથાજે એ ગોધાની લગાઈ કરાવવા જે કંપની જોવી
થયલી છે તેનો પ્રમુખ બેઠેલો હતો તેને સઘળાઓ નમ્યા હતા ને
તેણે હોકમ આપ્યા પછી ઉપરના મોટા ડગલાઓ બધાઓએ કાઢાડી
નાખી જે લડનારા હતા તેઓજ એ એરીનામાં રહ્યા ને બાકીના પાછા
ગયા હતા કે તુર્તજ અમારી સાંમેથી એક બારણું બંધડ્યું ને તેમાંથી
એક ગોધો આગે કદાવર જોસખંધ દોડતો આવી લાગ્યો. એ ગોધાઓ
જે લગાઈ કરાવા સાર મોટા મોટા ઉમરાવો પોતાના રહેઠાણો ઉપર પાગ
છે તેની કીમ્મત વીસ પાંચાડ આસરે છે. (કોઈ તો ૬૦ થી ૮૦
પાંચાડની તોપ મારે છે, પણ અમારા માનવામાં આવતું નથી) તે વેચતો
લખને એક દીવસ આગમયથી તેઓને અંધારી નાની કાઠડીઓમાં ભુખા
તથા તરસ્યા રાખે છે વળી કેટલાએક માણસો રાખવામાં આવેછે જેઓ

આખો વખત તેઓને બાલાની ઝીણી અણીઓ ભોંકી છેડયા કરેછે તે તે સાથે લાલ કપડું દેખાડયા કરેછે એથી તે ગોધો જાતે મસ્તાન તે પુરો થેલા જેવો ખીજ દીવસમા ખની જાય છે અને જ્યારે તેને આરણું ઝિંધાડી એરીનામાં છોડે છે ત્યારે તે એકદમ ઉજરદુ તથા હજારે લોકોની લીડ તથા યુમખરાડા જોઈને પુર જોસમા આવી જેખી કોમ તે એરીનામાં ઉલા હોય તેની ઉપર શીંગડા મારવા દોડે છે. એના શીંગડાં આડા તે માથાની બાહારથી સામા નીકળેલા અણીદાર હોય છે અને આંગે પણ વેસાયતી મોટી ગાયના જેવો માતેલો હોય છે. દરે એ વખતે ત્રણ ચાર જણા ઘોડેસ્વાર તથા પાંચ સાત જણા પાયદલ હાથમા લાલ લાખા કપડાના કકડા લઈ તૈયાર ઊભેલા હોય છે તે જેવો તેઓમાનો એક જણ લાલ કપડુ ગોધા તરફ બોલીને તેને ખતાવે છે કે તુને તે ગોધા (જે ત્રણ કપડા ઉપર તે અધારી કોઈ-ડીમાં ખીજવાયલો ને છે તે) તેની ઉપર જંતમખધ દોડ છે પણ માણુઓ એક બાંધુ ઉપર ખની જાય ૬ અને તે ગોધા પાતાના શીંગડા થેલા કપડાપ- મારે છે તે હમેશા માણુસને ખતાવે તે ત્રણ કપડા ઉપરજ હુમલો કરે છે પણ તે વખતે માણુઓ ખની જાય જોઈએ, નહી તે તેની ઉપર પાછો તુને દોડે છે જેથી માણુસો ધણી ઝડપથી દોડીને આસપાસ ગોળાઈમા જે લોકોની ડા પાંટની ફરેકાર મળજીત જડેલી હોય છે તે ઉપરથી ફીને બચી જાય છે અને ગોધા પેલી ફરેકાર ઉપર ઝડપે શીંગડાની મારે છે વળી ઘોડેસ્વારો લાખા અણીદાર (એ દંચની ઘેચવાળા) બાલાઓ પણ તેને ભોમ છે તેથી તે રધારે ચારડાઈ જઈ ગોડા ઉપર મારો લઈ જાય છે અને ખીચારા ગરીબ ઘોડાના પેટમા શીંગડા ભોમી દઈ કામ વખતે તે તેને ઉઠાવી નાખે છે એ વખતે દેખાવ ખરેખરજ કમકમાટ ભરેલો છે ખીચારા ઘોડાના પેટમા ચાતરડાં બાહાર ઝલાઈ પડે છે તોખી કોઈ ઘોડાઓ પડી જતા નથી પણ દોડયા કરે છે એ ઘોડાઓને આખે પાતા બાધા રાખે છે અથવા એક ગમ્મની ચાંચ બધા રહે છે કે ગોધાઓને જોઈને બડકે કે નાની જાય નહી તેના ઉપરના ચાર તેને વળી પાછો ગોધાની નજીક દઈ મારે છે તે તે ગોધા થેલા પાયદલ માણુસો તથા તેઓના રાધનાના

લાલ કપડા પાછળ દોડે છે તોખી તેની નજદીક લઈ જઈ ઘોડાને સાંભે
 જિભો રાખે છે. ગોધો ગલરાઈને એક ગમ કોઈ વખતે જિભો રહી
 જાય છે કે પાછો એકદમ પેલા ઘોડા ઉપર દોડી તેને પાછાં શીંગડાં
 ભોટી દે છે એટલે બાકી રહેલાં આતરડા બહાર નીકળી પડે છે અથવા
 લોહી છુટી તે ઘોડો પડી જાય છે. હવે ઉપરના બેસનાર ઘણીના
 પાવરા લોખંડના યુટ જેવા હોય છે જેની ઉપર જે શીંગડા લાગે તે
 તેનો પગ બચે છે અને વળી જીનની આગળી તથા પાછળી બાબુ-
 પરથી અખંડ લોખંડની જડી પતી હોય છે કે જેથી જ્યારે ઘોડો
 પોતાની બાબુપર પડી જાય છે ત્યારે બેસનારના પગ હેઠલ દબાતા
 નથી પણ પેલી પતી તેટલું જીન જાયું રાખવાથી માણસો જે તૈયાર
 હોય છે તે બેસનારને હેઠલથી બહાર ધસડી કાઢાડે છે ને ખીજાઓ
 પેલા ગોધાને લાલ કપડાં આસપાસથી દેખાડ્યાથી તેઓની ઉપર તે
 દોડે છે ને પેલો ઘોડેસ્વાર બંચી જાય છે પણ કોઈ વખત ગોધો
 ખસતો નથી ને પેલા માણસને પણ સાથે શીંગડાં ભોટી મારી નાખે
 છે. એ પ્રમાણે દશ મીનીટ ધોધા ઉપર મારો ચલાવી ચાર પાચ ઘોડા-
 ઓને મારી નખાવે છે અગરજો ઘોડો જખમી થયા પછી દોડી ગયે
 છે તો પાછો તેને ગોધાની સામે લઈ જાય છે. એ મુજબ એક ઘોડાને
 ચાર વખત જખમી થયેલો, તેનાં આતરડાં હેઠલ ષટકતાં, એક પગ
 વીધાઈ ગયેલો તથા ખીજા ધા પડેલા તોખી ગોધાની સામે લઈ જતા
 અમોએ જોયો હતો ને જ્યારે તેનાં આતરડા સઘળા બહાર છુટા
 નીકળી જુદાં પડી ગયા ત્યારે તે બોય ઉપર પડ્યો હતો તોખી તે
 જીવતો હોવાથી તરફડે નહી કરી માણસો એક આસરે ગાા પુટ લાખો
 ખીલો તેનાં ભેજ માં ઘોડી ધાલી તેને બેઝન કરે છે એ સઘળું ઘણું
 કમકમાટ ભરેલું લાગેછે, પણ સ્પેનીયર્ડો તેઓની ઓરતો સુધા જે વખતે
 ગોધો ઘોડાનાં પેટ ફેડી તેને જીલ્લાવી નાખે છે ત્યારે ખુશીમા આવી
 સામણીના પોકારો જાહેર છે અમોએ ચાર વખતની એવી લડાઈ આજે
 જોઈ તેમા પેહેલી વખતે ૩, બીજી વખતે ૫, ત્રીજી વખતે ૨, અને
 ચોથી વખતે ૧ ઘોડાઓને મારી નાખ્યા હોવા આસરે ચાર એક
 ઘોડા જખમી થયેલા જિભા રહી ન શકવાથી તેઓને પાછા લઈ ગયા

રતા. જેમાંના એક ઘોડાને પેટમાં તાકા મારી ખીજી વખતે પાછો લડવા
 કાળ્યા હતા તે આખરે તેને પણ ત્રીજી વખતે મારી નાખ્યો હતો.
 એ ઘોડાઓ જાણે ખામખા મારવાજ લાવતા હોય તેમ છે. એમાં
 ફરી ચખરાફી ચથવા કળા વાપરતા નથી, કારણકે માણસો
 ગોધાઓને છેડી નાસી જાય છે અને ખીચારા ઘોડાઓને બાંધેલી
 આંખ હોવાથી તેની નજદીક હોવા રાખે છે કે ગોધા પોતાનો
 ખાર તે ખીચારા ગરીબ જનવર ઉપર લીધે છે. તે વખતે ઘોડા-
 નો દેખાવ ઘણોજ દયા ઉપજાવનારો થાય છે. ખીચારાઓ એટલા તો
 ગભરાઈ જાય છે કે પોતાના પેટમાં શીગડા ભોંકાયા છતાં તેઓ
 નાસતા યા લાતખી મારતા નથી, પણ હોવા રહી જાય છે
 તે ગોધા શીગડાં ભોંકીને જાય છે અને તેને પાડી નાખે છે.
 એ મુજબ દર લડાઈમાં દશ મીનીટ સુધીમાં જેટલા ઘોડાઓ મરાય
 કે નેટલા મારવા દે છે એ ઘોડા બધા અંદર હોય છે તે મરી
 જાય છે તો ખીજી ઘોડાઓ અંદર લાવતા જાય છે. એકી વખતે ત્રણ
 ઘોડા અંદર રાખે છે. દશ મીનીટ પુરી થઈ કે રણશીગડું વ-
 નડે છે એટલે જીવતા રહેલા ઘોડા તથા સવારો બાહાર નીકળી જાય છે.
 ફરી ખીજી પાછાપાછા માણસો આવે છે હવે જેવાની જરા કિલટ
 આપણને છુટે છે તે માણસો પોતાના બેગ હાથમાં બે તીર ટુકડાં
 કાઢતા રાખે છે અને પેલા લાલ કપડાવાળાં માણસો ગોધાને આસ-
 નાસ પોતાની પાછળ દોડાવી ખસી જાય છે અને પેલા તીરવાળો
 માણસ સામે જિભો રહે છે તેની ઊપર જેવો ગોધા શીગડાં નીચા
 રી મારવા દોડે છે તેવાજ તુર્ત પેલા તીરો તેના ખભાની બે બાજુ
 પર ભોંટી દમ પોતે બાબત પર ખસી જાય છે એ ઘોડા દ-

એ મુજબ જોસે છે તેને લોકો ખુબ સાબાશી આપે છે અને જો ઘણી ચપળાઈથી તેણે તે કામ કીધું હોય છે તો લોકો ખુશીમાં આવી તેની ઊપર તોપીઓ, પંસાની કોથળીઓ તથા ખીડીઓ વતીક નાખે છે જેમાંથી તોપીઓ પાછી તે આપે છે પણ પંસા અથવા કાંધ જણુસ હોય છે તે ઘણી પોતે રાખે છે. એ પ્રમાણે વારાફરતી તીરો ચાર પાંચ જણાઓ ભોડ્યા જાય છે તેના કુમખા ખીચારા ગોધાના ખભા ઉપર દીસે છે અને તે બધો લોહીલુવાન થઈ જાય છે.

અગરજો તીર કોઈએ બરાબર ભોડ્યો નહીં ને તે ગોધાનાં ખભા ઉપરથી પડી જાય છે તો તેને લોક દીસ આઉટ (hiss out) કરે છે. એ મુજબ પાંચ મીનીટ કીધા પછી મૈથી સરસ રમનાર અંદર આવે છે જેને મોટા પગારો મળે છે તે ઘણી પોતાના એક હાથમા લાલ કપડું ને બીજા હાથમા પાતળી એ ધારની તલવાર રાખે છે ને ગોધાની સામે આવી તેને છેડે છે ને જેવો ગોધો તેની ઉપર ધસે છે ત્યારે બાજુએ ખસી અથવા કુદી જાય છે. હવે ગોધા ખીચારો ઘણો થાકી ગયેલો હોવાથી અમર્યા ડોડા માર્યા કરે છે અને કુદી અથવા દોડી શકતો નથી તેથી એ માણુસ છેક તેની નજદીક હીમતથી જઈ શકે છે, પણ પોતાની સાવચેતીમા રહે છે. કોઈ વખતે અચ્ચીતો ગોધો તેની ઉપર દોડી જાય છે પણ તે થોડાજ પગલાં દોડે છે અને ઘણાજ હાંફે છે કોઈ વખત તો તે એટલો થાકી જાય છે કે તેની આંખ આગળ છેક નજદીક લાલ કપડું ધરે છે તોખી તેની દરકાર કીધા વીના તે ઊભો રહે છે. એ પ્રમાણે પાંચ-એક મીનીટ તેની સાથે પેલો રમત કરે છે અને પછી જેવો પેલો ગોધો જોસખંધ તેની ઉપર દોડતો આવે છે તેવોજ તેની સામે બરાબર ઉભો રહી પોતાના હાથમાંની તલવાર તેની ગરદન અને પાંસળીની વચમાં ચપળાઈથી ભોકી દેછે, એટલા જોરથી કે તે અંદર પેસી જઈ ફક્ત તેની મુઠંગ બાહાર દીસે છે હવે જે જગ્યાપર એ તલવાર બોકે છે તે એવી હોય છે કે ગોધો ગમે એવો જોરથી સામે આવતો હોય છે કે તુરં તે અટકી જઈ જગ લપેરા ખાઈ ભોંય ઉપર મુ-

બેસો પડે છે. તે વખતે લોકો ધણુંજ ઉશકેરાઈ જઈ પેલા રમનાર માણસને
 ખુબ સાબાશી આપવા ઉપ્રાંત તેની ઉપર સોગાત દાખલ ધણી ચીને ફેંકે
 છે. કોઈ વખતે તલવાર ખરાબર તે જગામા ને લોમ્પતી નથી તો તેથી
 ગોધો મરી જતો નથી પણ દોડ્યા કરે છે, ત્યારે લોકો તે રમનાર ઉપર
 ધીક્કાર નાખે છે. અમોએ ચાર રમત જોઈ તેમાં એકજ વખતે ઉપર
 લખ્યા પ્રમાણે તલવારથી તુર્ત જન લીધો હતો બાકી તો બે ત્રણ વ-
 ખત તલવારો આખી લોકો નાંખે છે તોખી ગોધો તે તલવાર મર્મ-
 સ્થાનમા ન લાગવાથી દોડ્યા કરે છે. એ વખતનો દેખાવ
 ગોધાપર દયા આણુવા જોગ છે, તેનો બદનનો આગળો ભાગ બધા
 તીરે તથા તલવારથી વીધાઈ ગયલો અને વળી તે સધળાં હથીયારો
 તેના દીલમાજ લોકો રહેલા તેથી તે કેવો ખીચારો હેરાન હશે અને
 કોઈ વખતે તો એટલો નાતવાન લોહી જવાથી તથા યાકથી થાય છે કે
 નાંક અથવા મોહોડામાં તલવારની અણી ભોંકે છે તોખી જરા હીલતો
 નથી ને માણસ ઉપર દોડતો નથી અને બ્યારે એમ ધણો વાર મુઠ્ઠી
 દોડે નહી તો પછી ઘોડાઓની માફક માથામાં ખીલો ફાંકી મારી નાં-
 ખે છે. પણ પેલો છેલ્લો રમવા આવનાર તેને તલવાર લોકો દેતો નથી.
 તેને તો સામો મારવા આવે ત્યારેજ લોકો જોઈએ નહી તો હીચકા-
 રામા ખપી લોકોના ઠપકા હેલ્યા આવે છે હવે બ્યારે ગોધો મરી
 ગયો કે રંગલુમીની અંદર ચચાર ઘોડાની જોડી આવે છે જેની પાછળ
 પેલા મુવેલા ઘોડાઓ તથા ગોધો છુટા છુટા ધસડી જાય છે કે તુર્ત
 ખીજ નવા ઘોડાઓ તથા ચારે રંગલુમીમાં આવી ઉભા રહે છે અને
 નવો ગોધો અંદર છોડી ઉપર લખેલી વીગત મુજબ પાછું શરૂ થાય છે
 એમ હેડ સાંજના સુરજ અસ્ત પામે ત્યાં મુઠ્ઠી પાચ અથવા છ ગો-
 ધાઓ અને તેઓને હસ્તક વીશેક ઘોડાઓ મરે છે ત્યારે લોકો ધરત્ર
 ઉં ને ઘોડાઓ મરવા સારું લાવેલા છે તે ધણાખરા દુખગા અને
 રલખી હીમ્મતના હોય છે. સારા જિંઘા ઘોડાઓ તો પેહેલુ સરવસ
 આવે છે ત્યારેજ લાવી પાછા લઈ જાય છે. અને ચાર લોકો ઉપર
 રંગમની જોઈ ત્રણ રમકમીયા હતા અને બહાર નીકળી જતા.

તજવીજ ઘણી કીધી પણ આસપાસ ફરતું લોક એટલું તો ગીચ બેઠું હતું કે નીકળી શકાયું નહીં અને રમત જે આખો વખત (સાડામારથી તે સાડાછ વાગા સુધી) ચાલુજ હતી તેથી જો તેમાં કોઈને અડચણ કરીએ તો તેજો ધણાજ ચીરડાઈ જાય છે અને મારામારીપર આવે છે તેથી બેસીને જોવું પડ્યું હતું. છેલ્લી લડાઈ વખતેજ અમેને જવાનું બન્યું હતું, કારણ કે લોકો બહાર આગળથી સેહેલમાં નીકળીને તે વખતથી છુટું પડવા માંડ્યું હતું. એ છેલ્લી લડાઈમાં અમેએ સાંભળ્યું કે એક માણસને ગોધાએ જખમી કીધો હતો. 'એ ગોધાની લડાઈમાં એટલું બધું તે શું અહીંયાંનાં લોકો જોય છે કે તેની ઉપર જનકેસાની કરે છે. એક વખત નવાઈ દાખલ જોયા પછી હું નથી ધારતો કે સ્પેનીયડો સીવાય બીજો કોઈ ફરીથી તે જોવા માંગે એવું એ કમકમાટ ભરેલું જોવાનું છે.

તા. ૧૬ મા મે સને ૧૮૮૭ અને વાર સોમ—આજે સવારનાં ૮૧ વાગે આગગાડીમાં મેડ્રીડથી દુર ૩૨ મૈલ ઉપર એસ્કોરિયાલ (Escorial) કરી છલાંના પાદશાહોનો મેહેલ તથા દાટવાની જગા છે તે જોવા ગયા હતા કે જ્યાં આશરે ૧૦૧ વાગે પુચ્યા હતા. રસ્તામાં કાંઈ દેખાવ ઘણો જોવાલાયક નથી કોઈ ગમ સપાટ અને કોઈ ગમ ટેકડાની જમીનો આવે છે અને દુરથી ગુઆડારામા (Guadarrama) નો પાહાડ બરફની ટોચથી ભરેલો દીસેછે. એ મેહેલ દરીયાની સપાટીથી ૨૭૦૦ ફીટ ઊંચાણુ જગામાં બાંધેલો છે તેને શીલીપ બીજાએ ૧૫૬૩માં બાંધવા માંડ્યો હતો તે સને ૧૫૮૪માં તૈયાર થયો હતો. એ મેહેલ બાંધવાનું કારણ એ જે એની સાથે પોતાનો બાપ ચાર્લસ પાંચમાની દાટવાની જગા કરવી તથા સેંટ કવીન્ટીનની લડાઈ ફ્રેંચો સાથે થઈ તે વખતે એણે માનતા પણ કીધી હતી કે જો તે લડાઈ જીતે તો તે દીને સેંટ લોરેન્સનો દીવસ હતો તેને સાથે એક મોટું દેવળ બાંધે. એ સેંટને એક લોખંડની ગલેલ ઉપર જીવતો લુન્ચો હતો તેથી તેની નીચાની લોખંડની પાંજી લુન્ચવાની ગલેલ આવે છે તે છે અને તેનાં જેવો આકાર કરી એ મેહેલ તેના ઘણા

ચોકો લખચોરસ લઇને ગલેલના સળીઆની વચમાં ખાંચા હોય તેમ
એ ઈમારતની વચમાં રાખેલા છે તથા એ દેવળ ઉપાંત એની સાથે
એક મઠ પણ સાધુઓને રહેવા સારૂં બાંધ્યું હતું, જેઓ સાથે પોતે
પણ ધણા વરસ વારાફરતી ત્યાં સાધુ દાખલ રહીને લાણુનો હતો. એ-
થી ફરીને એ મેહેલ ધણો મોટો થઈ ગયો છે. તે ૭૪૪ શીટ લાંબો
અને ૫૮૦ શીટ પોહોળો છે અને તેની ઉપર ત્રણ માળ છે એ પાંચ
લાખ શીટ જગા રોકે છે. તેમાં એક મોટાં દેવળ જેવું એપણ મોટા
ગુબ્બન સાથેતું છે તથા ૮૮ કુવારા, ૧૫ સાધુઓને રહેવાનાં ઘરો
(cloisters), ૮૬ સીડી તથા દાદરો, ૧૬ મોટા ચોકો અને ૩૦૦૦
શીટ રંગીન ફ્રેસ્કો કામ છે. એવો એ ગબ્બર મેહેલ છે. એના
પેહેલા દરવાજા ઉપર સેટ લોરેન્સનું ૧૫ શીટ મોટું પુતળું છે અને
તેના પાછળ દેવળને લગતો મોટો ચોક છે તે ઉપર ૨૭૫ બારીઓ
ઉઘડે છે એ ચોકને મથાળે ઈમારત ઉપર ચાર ગબ્બર પુતળાં
સોલોમન દેવીડ તથા અસલના પાદશાહોનાં મુકેલાં છે. ત્યારે કોઈ
પાદશાહ મરણ પામે છે ત્યારે તેને ઇંદા દાટવા લાગે છે તે વખતે
એ ચોકનું બારણું બંધ રાખે છે અને બાહરથી પાદશાહનો છોકરો
હોય છે તે બારણું ઠોકે છે ત્યારે અંદરથી સાધુઓનો વડો પુછે છે કે
કાણુ છે ? ત્યારે જે પાદશાહ મરણ પામ્યો હોય છે તેનું નામ વીધા પછી
બારણું ઉઘાડી અંદર કફન આવવા દેવાનો ધારો અસલનો હતો રાખે-
લો છે એમાંથી દેવળમાં જવાય છે, જેનો કોયરવાળી માળની જનીન-
નો એક ભાગ ચોરસ લાંબીઓથી કાઢખી ટેકા વગર બાંધેલો છે
તે નવાઈ જેવો કહેવાય છે કારણકે ગુબ્બનને વચમાં એક પથ્થર
દાખલાથી તે ગોળાધને લીધે ટકી રહે છે, પણ આ તો સફાઈ ચોરસ
જમીન કાઢખી ભારવતીયા અથવા પેદગીઆ વગર અલગ પાડેલી છે અને
તે ઉપર જે કોઈ જરા જોરગી પણ આપે છે તો સાનુકુલ છે. જે
દેવળ ૬૨૦ શીટ લાંબુ, ૨૫૦ શીટ પોહોળું અને તેના હબ્બની ૬૨૦
૨૨૦ શીટની છે પણ તે એવું તો સરસ બાંધેલું છે કે અંદર મોટું
જાગર નથી એના આકારની સામેના કોબરની પાછે ૮૦

શીટ ઊંચો છે અને ૪૩ શીટ પોહોળાઈમાં છે. તે બનાવવા પાછળ એક કારીગરને સાત વર્ષ લાગ્યાં હતાં. એનું “સેક્રેમેન્ટ” રાખવાનું વાસણ અસલ આન્ઝને ગીલીટ કાંધેલું છે શીટ ઊંચું ઘણીજ સરસ બનાવટનું હતું એવું કે તેની બરોબરી દુનીયામાં બીજું કોઈ કરતું નથી તે સોનાનું સમજીને જ્યારે ફ્રેંચોએ લુટી લીધું ત્યારે તે ભાંજી જોયું તો આન્ઝનું હોવાથી તેના કકડા ત્યાંજ નાખી ગયા હતા, એ આલટરની એક બાજુએ એ ઉધાડા ઓરડા જેવું છે જેમાં જમણી બાજુએ ચાર્લસ પાયમાનું તથા ડાબી બાજુના ઓરડામાં પ્રીલીપ બીજનનું પુતળું ગુંદ-ભુમંડીએ લણુતા હોય તેમ તેઓનાં આયડી છોકરાં સાથે મુકેલા છે જે આન્ઝ ધાતુના આબેહુબ પાડેલા કહે છે એ દેવળને લગતા ૪૦ નાના ચેપલો છે તેમાંના એકમાં છેલ્લા રાજની પેહેલી રાણી જેણીને પેટે કોઈ છોકરા નહીં હતા તેનું કફન રાખેલું છે. ઇહાંના ધારા મુજબ રાજ રાણીને દાટવાનો ઓરડો જેને “પાનદીયન” કહે છે ત્યાં જેઓએ પોતે રાજ કીધું હોય તેઓને તથા તેઓની આયડી જેણે છોકરાં જન્મા હોય તેઓનેજ મુકે છે. બાકી બીજી રાણીઓ કે જેને પેટે ફરજદ નહીં હોય તેઓને તથા બીજા પાદશાહી ખાનદાનના છોકરા છોકરીઓને તેની પાસે જુદો ઓરડો છે ત્યાં મુકે છે એ જગામાં હાલ છેલ્લા રાજની થ્રોર કફન સારૂ બનાવે છે તેથી અમોને અદર જવા દીધા હતા નહીં એ દેવળમાં પ્રીલીપ, જે Relics (સેંટો તથા કાષ્ટરને લગતી ચીજો તથા તેઓના બદનના કોઈ ભાગને સાચવી રાખ્યા હોય તેને રેલીકસ કહેછે) ઊપર એકીન ઘણું રાખતો હતો તેથી તેની ઉપર ઘણી ગમથી જો કોઈ તેની મેહુરબાની મેળવવા માગતું હોય તો તે મોકલતા હતા તે રાખતો હતો અને જે રેલીકસોને સોના રૂપાના કેસોમાં મઢી લીધેલા હતા તે સઘળા દેગ લસ્કરે લુટી લીધા હતા અને તેમાંના હાટકાં તથા બીજા રેલીકસો બોયપર નાખી ગયા હતા. એવા ૫૧૫ રેલીકસના રહેઠાણો (Shrines) ઊંચા ઊસ્તાદને હાથના બનાવેલાં હતાં. તે ઉપરાંત નજદીક સો ઊપર એને લગતા સોના રૂપાના વાસણો તથા એક રૂપાનું કવેરાત પેહરાવેલું વરજનનું પુતળું તથા સેંટ લોરન્સનું રંગીન રૂપાનું મોટું પુતળું જે વજનમાં ૪૫૫ લાઈબ્રેટ હતું તે તથા તેનાં હાથમાં જે લોખંડની ગવેલ

ઉપર તેને ભુંછ મારી નાંખ્યો હતો તે ગલેલનો એક દાંડો જે તદ્દન
 સોના તથા ઝવેરાતથી મઢી લીધેલો હતો તેની ઉપરનું બધું તે લોખંડનો
 દાંડો નીચે નાંખી કાઢાડી લઈ ગયા હતા, જે સારૂ કહે છે કે ૧૪ ગાડા
 ભરીને એ બધું લઈ ગયા હતા. એ દેવળને લગતી સેકીસ્ટ્રીમાં
 આગળ દુનીયામાં વખણાયલાં ચીત્રો ધણા હતાં, પણ હાલ તે મેડીડની
 પીકચર ગેલેરીમાં લઈ જઈ રાખ્યા છે તોખી ઇલાં હજી ધણા સારા
 ચીત્રો જોવામાં આવે છે. તેમાં વચલા આલટરવાળું ચીત્ર ઘણું
 સરસ છે તેમાં ચાર્લસ ખીજને ગુઠણ મડીએ પાદરીઓની સામે
 પાડી તેની પાછળ તેના ખીજ ઉમરાવો ઉભા રાખ્યા છે જે દુરથી
 જાણે ખરેખર માણસો ઉભા હોય તેમ સરસ પાડેલું છે. એ
 આરસીની પાછળ એક નાના ઓરડામાં એક ઘણું પવીત્ર એપલ
 તદ્દન રંગીન સગેમરમરનું બાધેલું છે. તે ઘણુંજ સરસ છે તેમાં એક
 વેફર (આટાનું) “હોલી કમ્યુનિયન” આપવા એ લોકો બનાવે છે તેને
 Wafer કરી કહે છે. એક નાની પેપરમીટની ટાકલી આવે છે, તેનું
 એ આકારમાં છે) ને એ લોકો ઘણું પવીત્ર ગણે છે તે રાખેલું છે
 એના આલટર ઉપર અસલ સોનું રૂપ જડી લીધેલું હતું, પણ ફ્રેન્ચ
 લોક તે કાઢાડી લઈ ગયા હતા, તે વખતે પાદરીઓએ તેની કશી દરકાર
 નહીં કરી પણ પેલું વેફર આગળથી જીવંત જઈને નીચે દારૂનું
 બોએઈ હતું ત્યાં સતાડ્યું હતું જેની દરકાર તથા શોધ ફ્રેન્ચો દ્વારા
 પીવામાં તથા લઈ જવામાં પડ્યા તેથી કીધી નહીં હતી અને બચી
 ગયું હતું એ વેફરને વાસ્તે કહે છે કે સને ૧૫૧૫માં હાલેન્ડમાં
 બ્યારે પ્રોટેસ્ટન્ટોનું જોર વધી ગયું ત્યારે એ વેફરને તે લોકોએ બાંને
 પં નાખી અપમાન આપવા પગે કચડ્યું તે વખતે (એ લોકોના ક્રોડવા
 તથા માનવા મુજબ) એમાંથી લોહી નીકળ્યું હતું તે દીનથી એ
 વેફર ઘણુંજ પવીત્ર ગણાય છે. એને જરમનીના રૂડાલ્ફ ખીજને
 કીરીપ ખીજને જેને રેલીકસોનો ઘણો વેહેમ હતો તેને સને ૧૬૮૪ના
 આગળ હતું તેણે એ આલટર એ વેફર સારૂ ધણા નોટા ખર્ચે
 લખાવ્યું હતું તેમણે બ્યારે ઉપર લખેલી આરસી કેન્દ્રે દે ત્યારે
 તે નક્કર દેખાય છે ફ્રેન્ચો પાછા ગયા પછી એ વેફરને ઘણુંજ

મથી રાજા ખીજા ચાર્લસ મુઘાનું સરવસ કાઢીને પાછું એ જગ્યા પર લાવી રાખ્યું હતું અને તેને એટલું તો માન આપે છે કે અમારી સાથે ખીજા ઘણા કેટલીક ખ્રીસ્તીઓ હતા તેઓ સઘળા નમ્યા હતા. એ જોઈને મેહેલને લગતાં દીવાનખાનાંઓ તથા ઝોરડાઓ જોવા ગયા હતા. એનો મોટો ભાગ અસલની તેપસતરી વડેથી ભરી નાખેલો છે. એક ઝોરડામાં કાઈસ્તનું સંગેમરમરનું આખા કદનું એક પુતળું સેલીની (Selimi) નામના ઉસ્તાડને હાથનું બનાવેલું મુકેલું છે જેની તારીફ ઘણીજ થાય છે. મેહલનાં ખીજા ભાગના ઝોરડાઓ તદ્દન દેવાલ શીર્ષીંગ ખારી ખારના મુઘાં રંગીન જાતજાતના લાકડાના ઇનલેડ વર્કના બનાવેલા છે તેમાં ગીલતેડ બરાનજ તથા ઇસડીલના શીર્ષીંગસો કીધા છે ને ઇનલેડ વર્કમાં ઘેરો વાડનો બ.ગો ઇત્યાદી સઘણું લાકડાના છના કટકાથીજ બનાવેલું છે તેની શીર્ષીંગો પર ઉસ્તાદોના હાથના પેનટીંગસો પાડેલા છે ને જમીન વડીક ઇનલેડ વર્કના લાકડાની બનાવી છે જે સઘલા ઇનલેડ વર્ક પર ઘણી મેહેનત પડી હતી એમ કહે છે. એ ઝોરડાઓપર ૨૮૦૦૦૦) પાઉડનો ખરચ બેઠો છે એવા સરસ તે બનાવ્યા છે. વળી ખીજા ઝોરડાઓ જેખી ઘણા છે તેમાં બધા ઉસ્તાદોના હાથના ચીત્રો મુકેલા છે. એને લગતું કીતાબખાનું પણ મોટી અને જુની ચોપડીઓ હાથની લખેલીઓથી ભરપુર છે, પણ એ ચોપડીઓ સઘણી ઊંધી પાનાની બાજુ દીસે તેવી રીતે મુકેલી છે તેથી તેનાં નામો કાઈ વાચી શકતું નથી કાઈ જે ઘણી જુની અને સરસ છે તેઓને કાચનાં કેસો વચમાં મુકી તેઓને તેમાં એક ગમથી ઊંચાડીને તેમાંનાં ચીત્રો દીસતાં મુકેલાં છે એમાં અસલની હાથની લખેલી કારાનો, બાઇબલો ચાર્લસ પાંચમો, ઇસામેલા, શીર્ષીખ ખીજો ઇત્યાદીઓ વાપરતાં હતાં તે તથા ખીજા આરબીક ચોપડીઓ વચ્ચે આપણું એક ઘણું પુરાતું શાહાનામું મુકેલું જોઈ અમો ઘણા ખુશી થયા હતા. તે હાથનું લખેલું છે તથા તેમાંની તસ્વીરો પણ મજાની પાડેલી છે. એ બધી આરબીક તથા ફારસી ચોપડીઓ સને ૧૪૦૦ના સાત્રમાં મુર લોકોની લગાઇ વખતે એક વાહાણ ખી-

સ્ત્રીઓએ પકડયું હતું જેમાં મુરના રાજા જીદાન (Zidan) નું પુસ્તક-ખાતું હતું જે તે એટલું તો કીમતી ગણતો હતો કે તેને બચાવવા સાર વાહાણમાં ભરીને આફ્રીકાના બીજા દેશમાં મોકલી દેતો હતો તેટલાં પકડાઈ ગયું હતું. તેમાં ૩૦૦૦ જુની ચોપડીઓ હતી જેને પાછી મેળવવા સાર એ સુલતાને સોનાના ૬૦૦૦૦ દુક્રે (ducat) આપવા કહ્યા પણ આપી નહીં હતી. જે કે એ શાહનામું કયા સાલમાં લખેલું છે તે માલમ પડતું નથી. પણ ઊપલી વીગત ઊપરથી તે નજદીક ૫૦૦ વર્ષ ઊપર તો તે જુનું ગણતું હતું તે ઉપરથી એ ઘણું જુનું અને અસલ શાહનામામાંનું એક હોવું જોઈએ. એને જે પાને ઊધાડી મુકી છે તેના ફોટોગ્રાફો લઈને વેચે છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ ઘણું સરસ હોવું જોઈએ એ પુરાની ઓરીએન્ટલ કીતાબોનો મોટો ભાગ એક વખતે આગ લાગ્યાથી બળી ગયો હતો તેથી ઘોડીજ હાલ બચેલી છે. જુનામાજુની ચોપડી એક બાઈબલ હાથની લખેલી તથા તસ્વીર ચીતારેલી છે તે સને ૯૭૬ના સાલની છે કરી તેપર લખેલું હતું. એ મેહેલ સઘળી રીતે જોવાલાયક છે અને તેઓ મેરીડ જાય તેઓએ ખચીત એક દીવસ ભાજીને એ જોવા જવો જોઈએ એના ૧૪ મોટા દરવાજાઓ તથા ૪૦૦૦ બારીઓ છે એવો ગજવર એ મેહેલ છે. અમો તે સઘળું જોઈને મેરીડ ગતના ૮ માં પાછા ફર્યા હતા.

તા. ૧૭ મી મે - ને ૧૮૮૭ ને વાર ભોમે—આજે સવારે મેરીડનો પબ્લીક બાગ જોવા ગયા હતા. જે એક પાર્કની મારફતે મોટી જગ્યા નોકે છે તેમાં જગે જગે ફુવારાઓ તથા રોક-વર્ક્સ તથા તલાવો બનાવી તે ઉપર રસતીક (Ripstall) પુલ બાંધ્યા છે. એમાંના એકે કે જે મજામના નથી પણ ફરવા લાયક રીતે બાગની તથા ફેવારાઓની મોડવણ મીપીટે તથા વચમાં ૧૦૦ ફીટ ઉપરના પોહોળા ગાડીના ચસ્તાઓ કુદાડી આસપાસ ઝાડો રોપી કૃષ્ણદંસો રાખેલા છે. એ બાગમાં એક મન જનવરોનો સંગ્રહ રાખેલો છે તેમાં ઘેરમાં કુલેલા જનવરોને “બેર” માં નાખના બગાળ તેની હેલ હુટાહુટા આંચાળે નાં ફાંટા મારે.

ખીછો, વર, તરસ, ઊંઠ, લામાસ તથા ગીનીફાઉલ, મોર, ફેઝન્ટસ એવું નજીવું રાખેલું છે. તે કાંઈ ઘણું જોવાલાયક નથી. ત્યાંથી અમો ઈંહાંની દુનીયામાં વખણાયેલી પોકચર ગેલરી જોવા ગયા હતા અને તે ખરેખર વખણાયેલીજ છે, કારણકે વગર ગણત્રીના ઓરડાઓ તદ્દન ઊસ્તાદ ચીતારાઓનાં હાથની બનાવેલી તસ્વીરોથી સઘળી ઊપરથી હેઠલ સુધી દેવાલો ભરી નાંખી છે. એમાં દુનીયામાના સઘળા એકેએક વખણાયેલા ઊસ્તાદોના હાથની તસ્વીરોને તેખી વળી ઢગલાબંધ રાખેલી છે, જેની વીગત અમો આપવાને તદ્દન અશક્ત છીયે. અમોને નજદીક ચાર કલાક એ જગ્યાઓપર આમો વખત અમથા ઉપર ટપકે જોતા ગયા તેપર લાગ્યા હતા. એને લગતા પુતળાઓ અસલનાં રોમના, ગ્રીસના તથા ખીજી ગમના મેહેલાનો પણ મોટો સંગ્રહ છે. એ જોઈને પાદશાહના તમેલા જોવા ગયા હતા. ત્યાં અસલની જુની ગાડીઓ દરેક ચાર થાંભલાની વચ્ચે થાભલાપર જાદા ઢાંકણો નાખીને રાખી છે તે કોઈ કોઈ ત્રણસોથી ચારસો વર્ષની જુની છતા ઘણી સારી હાલતમાં રાખેલી છે રાજદુવારી ક્રીયા-એને વખતે વાપરવાની ઘણી મોટી લાલ રંગની ગાડીઓને તે ઉપર સોનેરી ઘોર તથા પુતળાઓ તથા ગાડીને માથે તાજે મુકેલાં છે એક ગાડી નેપોલ્યન બોનાપાર્ટની આપેલી તેની બાહાર ઠેકાણે ઠેકાણે જાંચા મોઢું જોવાના કાચો તે ઉપર તરાંહ પાડીને જડી લીધેલા છે. બાહારની બાજુથી કોઈ ઉપર મીના કામ કીધેલું છે, એવી જાતની આસરે ૨૪ ગાડીઓ છે બાકી હમણાં વાપરવાની કાળા રંગની વારનીસની ગાડીઓ આસરે ૨૫૦ છે જે જાત જાતની બનાવેલી છે. તે જોઈને પાદશાહના મેહેલની જરા દુરથી એક ઘણો મોટો આસરે ૧૫૦ ફીટ ઊંચો પુલ બાંધેલો છે તે જોવા ગયા હતા. એ પુલ એ ડુંગરોની વચમાં આવજાવ કરવા બાંધેલો છે. તેની હેઠલ ખીજા ઘરો તથા ૨ તાઓ આવ્યા છે. એ પુલ ઊપરથી ઘણા લોટો આપવાત કરતા હતા તેથી હમણાં તેની બાજુઓ પર જાંચા કટેરા ભરી લીધા છે એ મીવાય ખીજું કાંઈ મેગીડમા જોવાલાયક ન હોવાથી આજ માનના કલાક ૭-૨૦ મીનીટે મેગીડ જોરે તથા એન દેશ મેગીડ

જવા સાથે આગગાડીમાં બેસીને છોડ્યું હતું. રૂપેન દેશ પોતે
 જતે (મોટા ભાગ) ધણું ફળવંત છે અને અમો જ્યાંથી ફરીયાવ ત્યાં
 કોઈ કોઈ જગાપર જ્યાં તદ્દન ખડકના પાહોડો હતા તે સીવાય બધે
 ખેતીવાડી હુગરે ઊપર વતીક જોઈ હતી. તેમાંનો ધણો મોટો ભાગ
 ઓલીવસનાં ઝાડોથી રોપેલો હતો. એ જાણસનો રૂપેનમાં ધણો મોટો
 ખપ ખાધામાં તથા તેનું તેલ બનાવી તેમાં રાંધવામાં તથા ખાનાં
 સાથે ખાવામાં ઉપ્રાત સાંભળવા પ્રમાણે ત્રણ લાખ ટન જેટલા
 ઓલીવસનું તેલ તથા ફલો બાહાર દેશાવર ખાતે મોકલી શકે છે.
 એથી ઉતરતો ધર્જિનો પાક પણ ધણો મોટો છે. ઉપલા ઇઆ બીજા ફળનાં
 ઝાડો જે છુટા છુટા રોપેલા હોય છે તેની હેઠલ એ ધર્જિની વાવણી
 બંધ જોઈ હતી. ઇંહા બારે માસ વરસાદ હોવાથી તથા સાથે તરુકુ ને
 વાદળ ખોલું હોવાથી એ ધર્જિનો પાક વરસમાં ત્રણ ચાર વખત
 ટારી શકે છે અને તેને લીધે રૂપેનના પોતાના મોટા ખપ ઉપ્રાત
 બીજે દેશાવર મોકલેછે તેનો મોટો ભાગ ઇંગલડમાં જતો હતો
 પણ હમણા એ ત્રણ વર્ષ થયા હીદુસ્તાનનો ધર્જિ ત્યાં સસતો બૃદ્ધ
 પડવાથી ઇંગલડ સાથેનો એ વેપાર ભાગી પડતો જવાથી હમણા
 નાપણી આગળ કરતા ઓછી થવા લાગી છે બીજો મોટો પાક
 એનરુલુશીયાના પ્રગણાઓ તરફ શેરડીનો હતો, પણ ખુદગતનો ફેરફાર
 ૨૪ ત્રણ વર્ષ થયા એ જગ્યાઓ પર ઠંડી ધણી પડે છે અને નાકળ
 થવાથી એ પાકને ધણું મોટું નુકશાન જવા લાગ્યું છે અને એના ધણા
 ખાડ બનાવવાના કારખાનાઓ બંધ કરવા પડ્યા છે એને
 લીધે દાલ ગરીબ બેટોમાં તથા મીલકતવાળામાં તન્ની ફેલાઈ છે.
 એ નારંગીના પણ ઝાડો ધણા મેલોના મૈત્ર સુધી રોપેલા છે
 તથા સેવીલના આખા દુનીયામાં વખણાય છે. એ મોસમ સીની
 જતના છે અને તે એટલા તો સ્મીલા હોય છે કે તેની જાન જે
 નવાની માફક સેહેનાઈથી હાથે ઊલી શકાય છે તે શહાબત પણ રસ
 નીરવી આવે છે અને સ્વાદ પણ બુદ્ધિજ તરાહતો તથા હેલજતલ છે.
 એ બીજા દરખ તથા બીજાં ઝાડો પણ ઘણા બૃદ્ધ થઈ છે, પણ
 નીચાં રોપેલા બીજાં તેના માફક નહીં, એનાં નીચાં નીચાં

આવેલી નથી. સ્પેનનું લોકખી જાણે ૨૦૦ વર્ષ પર યુરોપનું ખીજું લોક હતું તેવી હાલતમાં હાલ છે. એના લોકો ધારવા મેલે ખીજા દેશાવરોમાં ફરવા હરવા યા જોવા જતા નથી તેથી જોવાને તેના હમણા રહી ગયા છે. બાકી આગળ એ લોકો ઘણા હુશીયાર અને દુનીયાના મોટા ભાગો પર ફરી શોધ કરનારા હતા. હમણાનું લોક હજી જાહેર ઘણું છે. જે જરાખી અપમાન કોઈને થયું કે તું છુપાવેલી છરી યા ખજર બાહાર નીકળેલાજ છે અને ખુનો વડી થાય છે. જરાજરામા મારામારીપર પણ આવી જાય છે. તેના દાખલ દાખલ અમો ગોધાની લડાઈ જોઈને પાછા વરસાદ પડતો હોવાથી ભાડુતી ગાડીમાં હોટલ તરફ આવતા હતા તેટલાં કોઈ ખીજી ગાઈ સામેથી જરા આડી આવી નજદીક અડડી પડતી હતી તેથી અમારે ગાડીવાળા કોચમેને તુર્ક ચીરડાઈને સામા કોચમેનને આખક લગાવ્યો હવે સામી ગાડી જોરમાં જતી હતી તેના કોચમેનનો મીજાજ ગયાર્થ તેણે ઊભી રાખીને ઉતરી આવી અને અમારા કોચમેન ઉપર આખ લગાવ્યો જે અમારી છત્રી ઊઘાડી હતી તે ઉપરથી છટકીને અમાર કડકટરની તોપી ઉપર પડ્યો. અમારો કોચમેનખી જલદી ઉતર પડ્યો અને પેહેલાં આમનસામન આખકો ચાલવા પછી હાથોહાથ આવ ગયા અને ભોંય ઉપર બેઠ જણુ પડ્યા તોખી મરાયાજ કરતા હતા. અમે લોકોએ લાંબો વખત ત્યાં ઊભુ રહેવાનું ડાહપણુ નહીં ધારી ત્યારે તેઓને મરાતા મુકીને ચાલી ગયા હતા કે રખેને કાંઈ કામ વધી પાં ને સાક્ષીમા જવાથી તે દીને જવાના હતા તે અટકી પડીયે. એવ આકલા માણસો સ્પેનના છે. સ્પેનની વસ્તી એક કરોડ અને સડસ લાખની ગણાઈ છે. સને ૧૮૭૭ની સેનસસ મુજબ તેમાં આસં ૩૧ લાખ જણુજ લખી વાચી જાણે છે એની વરસ દહાડાં આવક આસરે ૭૨ કરોડ પેસેતા (યાને ત્રીસ કરોડ રૂપીયા) ની છે હમણા ૨૦ વર્ષ થયાં લોકોએ વધારે સુધરવા તથા લખવા વાચવ શીખવા માંડ્યું છે પણ તોખી યુરોપના ખીજા દેશોથી ઘણું પાછા છે એની બે રેલવેઓ ફરેચ કપનીઓ ઉભી થઈને ચલાવે છે એની ધાનુની ખાણુ જે ઈલા ઘણી કહેવાય છે તેખી બહાર દેશવાળાએ

તેમાં મુખ્ય કરી ઇંગ્લેન્ડ કંપનીઓ ચલાવે છે. તેજ પ્રમાણે વેપાર
પણ બહાર દેશના લોકો મોટો લાભ લઈ ખેડા છે. વર્ષ દહાડાની
નીકાશ ૩૪ કરોડ અને આયાત ૨૪ કરોડ રૂપીયાની કહેવાય છે.
લશકર સનાહ વખતે એક લાખ માણસનું અને લડાઈ વખતે સાડાચાર
લાખ માણસનું કરી શકે છે. દરેક જણને ઇંહાં પણ સોલજર થવાની
ત્રણ વર્ષ સુધીની ફરજ છે. તેઓ દરેકને રોજની છ પેન્સનો નજીવો
લવાનમ મળે છે. દરીયાઈ ખાતું ૧૨૬ સ્ટીમરોનું છે તેમાં ૧૨ લોખંડની
મનવારો છે અને ૫૫૫૫ મેલ રેલવે સને ૧૮૮૫ સુધીમા ઊંધડી હતી.
એના સંસ્થાનોની વસતી આસરે હેસી લાખ માણસોની છે. મેડ્રીડમાં
પાણી સીપવા સાઠ તપે તપે પાણીના નલોને મોઢાં રાખેલાં છે તેમાં
એક મોટી ચામડાંની નદી ભેરવીને પછી તેને પાણી સીપે છે, જે
ધણ ભેરમાં દુર સુધી જાય છે. તેની વચમા ગાડી ઘોડાઓની આવ-
વવ આવુ રહે છે. તેઓને ઘણી સરસ રીતે નદી ખસેડી ના-
ખી ઊપર હેઠલ કરી બચાવી લીધે છે. સામનનાં ગાડાંઓમાં
ચાલન ઘણો ભરે છે અને તે ઘસડવા કોઈ વખત તો ઇથી
ગાઠ બચ્ચરો યા ઘોડા એકમેકની આગળ હારખંધ જોડે છે. તેજ
પ્રમાણે બાઉની ઓમનીબસોમા કોઈમા બબેની હાર પ્રમાણે ૧૦ ઘોડા
જુદી પણ જોડે છે. ઇંહાનો સાથી મોટો મોહોલો Calle de Aleja
કરીને નજદીક ત્રણ ચાર મેલ જેટલો લાંબો અને ૫૦ થી ૭૫ ફીટ
પોહોળાઈમા છે. તેની બેઠી બાજુપર ઘણી મોટી મોટી દવેલીઓ
ખાવેલી છે. એ દવેલીઓ ચારથી પાંચ માળોની હોય છે અને તેમાં
પેંદલા બે માળોપર ઉમરાવો તથા પેસાવાળા ગ્રહસ્થો રહે છે, પછી
ત્રીજાપર તેથી ઊતરતી પદવીના વેપારીઓ, ચોથાપર ધંધાદારીઓ
અને પાંચમાપર પરચુટણ માલ વેચનારાઓ. એ પ્રમાણે એક જગેનાં
માલ અને ફરીર સાથે રહે છે. ધરો હિમરાવના પોતાના દે- છે.
તેના મોસમમાજ ઇંહા આવે છે ત્યારે એક બે માળ વાપની બારીના
બેઠે આવે છે. હિમરાવો કોઈ કોઈ ઘણા પેસાવાળા છે અને એક
ખર્ચના આગળ મોહોલાઓ પોતાના છે તેમા ત્રીજા દુનર દેક જુદે
માનેને પછી મીને રખેન દેગ પસદ રહુ છે એક ને

એ દેશ જોવા જાય તેઓ ઘણીજ ધીરજવાળા શખ્સો હોવા જોઈએ, નહીં તો સધળાં ધીરાં કામથી કંટાળ્યા વગર રહે નહી. આજ દીને સ્પેનના રાજાને પેહેલું વર્ષ જગ્યું હતું તેથી થોડી ઘણી ધામધુમો રોશણી કરવાની ચાલતી હતી ને ધરોનાં શણગારમાં આરીઓની અગા- સીઓ ઉપર લાલ કપડાં નાખેલાં હતાં તોખી વેપાર તેમજ ખેંક મુઠા બધાં હતું નહીં. ઈંદાનો રાજા ગયે વર્ષજ મરણ પામ્યો છે અને તેની રાણીને તે વખતે હમેલ હતા ને ત્યાર પછી ઓકરો ત્રણ મહીને જન્મ પામ્યો હતો. તે હમણા યુરોપમાં સૌથી નાની વયનો—એક વર્ષની ઉમરનો રાજા—થયો છે.

તા. ૧૮ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર બુધ—આજે આખો દીવસ આગની ગાડીમાં ગયો હતો. અપોરનાં ૧૧ વાગેને સ્પેનની સરહદ ઉપરનું શેહેર ઇરન (Irún) કરીને છે તે પસાર કીધા પછી ફ્રેન્ચ હકુમત તજેના બેઓન સ્ટેશન ઉપર અમારો સામાન જહાત સાફ તપાસ્યો હતો. રસ્તામાં સેન સીબેસ તીઅન તથા બીલબોઆ કરી સ્પેનના મોટાં શેહેરો મળ્યાં હતાં જેઓ દરીયાની નજદીક હોવાથી ત્યાં વાહાણો તથા સ્ટીમરો નદીમાં લંગર નાંખી ઘણાં પડેલાં હતા અને કોઈ વખત તો અમારી આગગાડી છેક એટલાનટીક મહાસાગરને કીનારે ઘણા મૈલ સુધી દોડતી હતી. તે વખતનો દેખાવ ઘણો સારો હતો. એક ગમ બંધી ફળવંત જમીન આગની માફક અને બીજી ગમ દરીયો હતો. આખો દીવસ વાદળ પર ઘેરાંન હતું અને કોઈ વખત ધીમો ધીમો વરસાદ પણ આવતો હતો તેથી ઠંડી ઘણી લાગતી હતી. ફ્રેન્ચ સલતનતમાં પેદા પછીની જમીનનો મોટો ભાગ ખરાબ મટોડીનો હોવાથી તેમાં સ્કોચ પાષનસના ઝાડો ઉગાડેલાં હતાં જેઓ ઘણી નબળી જમીનમાં પણ જીવી શકે છે. તે ઝાડોમાંથી રાજ્ય નામનો રસ ગુંદરના જેવો કાઢાડે છે જે સાફ ઝાડોની છાલો થોડા ભાગ ઉપર છોલી તે ઉપર નાના પ્યાલાંઓ બાંધી મુકે છે જેમાં તે ગુંદર એકઠો થાય છે ને દવામાં તથા બીજા કામમાં વણો આવે છે ને વળી એ ઝાડનું લાકડું બળવામા કોલસાની ખરાબર

મળાય છે. જોયા મેલે થોડાંજ વર્ષ થયાં આજે ઝાડો ઇંદાં લાવેલા નેઓનાં નાના કદ ઉપરથી માત્રમ પડે છે.

તા ૧૯ મી મે ૧૮૮૭ અને વાર બેરુપત—આજે સવારના સાડા પાંચ વાગે અમે પેરીસ શહેરમાં આવી પુગ્યા હતા અને આગગાડીમાંથી ઊતરીને શહેરના ખીજ ભાગ ઉપર કેસે જવાનું ખીજું સ્ટેશન છે ત્યાં થોડાની ગાડીમાં ગયા હતા સવાર હોવાથી સધળું સમશાન જેવું લાગતું હતું. એ સ્ટેશન પરથી કલાક ૮—૨૦ મીનીટે આગગાડીમાં નીકળેલા બેપોરના એક વાગે અમે કેસેના બદર પર આવી પુગ્યા હતા. ગાડી છેક સ્ટીમરની સામે લાવીને ઊભી રાખી હતી તેથી તુર્ત સ્ટીમર જે બે વાહાંણોને જોડીને એક કીધેલી જેવી (twin steamers) હતી તે ઉપર બેઠા હતા. એ બે સ્ટીમરોની વચમાં દરીયાના પાણીના મોજાઓ જવાનો રસ્તો છે તેથી ઇંગ્લીશ ચેનલ જે હંમેશાં જોરમાં રહે છે ત્યાં તે ધણી ડોલતી નથી, નહીં તો નાની ખીજ સ્ટીમરો ઉતારાઓને ખચીત હેરાન કીધા વગર રહે નહીં. અમારી સ્ટીમરમાં બે મજેની સહુનો છે તેમાં ફરતી મખમલની મુથા તથા બેમવાની બેઠકો કીધી છે. આજે ખાડીનો દરીયો વધારે જોરમાં હોવાથી અમે તો એક સહુનમાં જઈને સુઈ ગયા હતા. અમારી સ્ટીમરે દોઢ કલાકમાં ખાડી પસાર કરી અમેને ઇંગ્રેજ ધરતી પર ડોવર ખાતે ત્રણ વાગે ઉતાર્યા હતા, જ્યાં અમારો સામાન પાછો તપાસ્યો હતો અને આગગાડી જે તૈયાર ત્યાંજ ઊભી હતી તેમાં અમે બેઠા હતા. ઇંદાં બે રૂનોમાની એક વીક્ટોરીયા અને બીજી ચેરીગ ક્રોસના સ્ટેશનો બેઉ લંડનમાં આવેલા છે ત્યાં જવા તૈયાર હતી તેમાં છેલ્લીમાં અમે બેસીને ઉપડ્યા હતા. તે સાડા પાંચ વાગેને લંડન શહેરના ચેરીગ ક્રોસ સ્ટેશન પર હત્યા હતા અને ત્યાંજ સ્ટેશનના મથાલાપરના એજનામના હાટલના ઉતારે લઈને હતા. અમે ડોવરથી ઇંદા લંડન સુધી આવ્યા તે સુધરે રૂનો કરે અને મથાન હતો અને આસપાસ લીસોતરીના ખેતરો તથા તે ને ને રોડો પાસે મેં ગણે મળતાં વીજા હતા ખેતીવાડાં અને ને ને ને ને ને

અને આ વસતરતુ (spring) જરા પાછલથી આવવાથી બધાં કુળોના ઝાડો તદ્દન ડુલોથી ભરાઈ ગયલાં હતાં અને તેઓનાં પાદ્યં જાણે છેજ નહીં અને સઘળાં પીચીસના સાલ, પેર તથા ચેરીસના સુફેદ, એ રીતે રંગીન ડુલોથી ઘણો સરસ દેખાવ લાગતો હતો. લંડનની નજદીક આવતા ગયા તેમ એ ગંજવર શેહરની ધામધુમે ત્યાંથી જતી આવતી આગગાડીઓથી માલમ પડવા લાગી હતી. અમેને એ કલાક રસ્તામાં થયા તેટલાં કુકત એ રસ્તા બિપર અમેને સામી જતી ૧૦ ગાડીઓ મળી હતી ત્યારે બીજી બંધી ગમ કંટલી દેતો જતી હશે તેનો વિચાર કરી લેવો. અમે સને ૧૮૮૧માં ઈંદિયા આવ્યા હતા તે વખતે ઈંદિયાનાં સૌથી મોટા જંકશન સ્ટેશન કલેપ હેમપરથી રોજની ૭૫૦ દેનો આવજવ કરતી હતી. પણ હમણા સાંભળવા મુજબ એક હબરનીબી ઉપર દેનો દોડે છે એ જંકશનપર એથી ત્રણ પુલો બાંધીને યા જમીનની અંદર રેલવેઓ દોડે છે અને તેનાં પાંચથી છ સાઇડીંગો છે, જ્યાંથી જાણે ઘોડાની ગાડીઓ આવજવ કરતી હોય તેમ દેનો દોડાદોડ કરતી ઈંદિયા હતી. લંડનમાંથી વાદળ ઘેરાયલું હતું અને ઠંડી ઘણી અમે આગળ આવી ગયા તે કરતાં વધારે માલમ પડતી હતી.

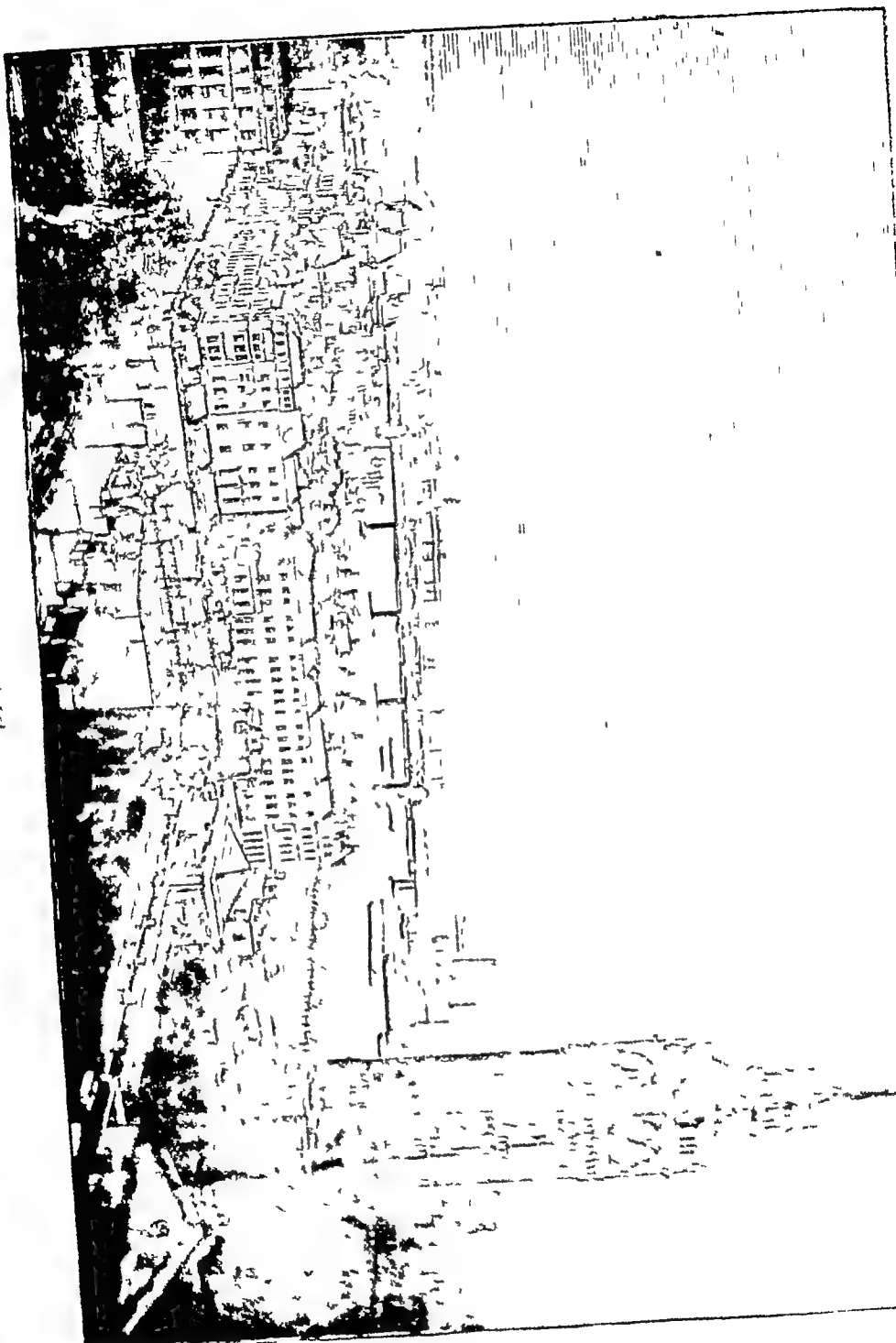
તા. ૨૦ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર શુક્ર—આજે આખો દીવસ વાદળ ઘેરાયલું રહ્યું હતું ને છુટો છવાયો વરસાદ પણ પડતો હતો. ને અમે બીજાં ખાનગી કારણો સર રોડવાથી કુથે જોવા ગયા હતા નહી. રાતના દુરી લેન ઠીયેટરમાં “બોહીમીઅન ગર્લ”નો ઓપેરા જોઈ આવ્યા હતા, જે જો કે આપણે મુંબઈમાં કોઈ વખતે જોઈયે છીયે તે કરતાં સરસ હતો તોબી ઈંદિયા કાંઈ તેવો જિયો ગણાતો નથી. કોરસમાં ઓરતો તથા મદોં મળીને નજદીક ૭૫) જણા ગાતાં હતાં અને બેસેટ ઘણો સરસ હતો, વાળું પણ ૫૦) માણસોતું સાથે વાગતું હતું.

તા. ૨૧ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર સની—આજેબી નજદીક આખો દીવસ વાદળ ઘેરાયલું હતું બપોરનાં બે વાગેને મહારાણીની વતી પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સે (સેટ જેમસીસ પેલેસમાં લેવી

ભરી હતી ત્યાં અમો ગયા હતા અને અમને હીંદુસ્તાનના વડા
વજીર હાઈ કોસે નામદાર પાટવીકુંવર સાથે ઓળખાવ્યા હતા. એ
વખતે એટલી તો ગીરદી હતી કે ઉપરના ત્રણ ચાર હાલો તથા
ઓરડાઓ તથા ચાલો ઉપ્રાંત ગ્રાંડ સ્ટેરકેસ વડીક હાજર રહેલા
સોફાથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયલાં હતાં. એ લેવીમાં હંમેશનાં જેવા
સાદાં કપડાં પહેરી લોકોથી જવાતું નથી, પણ કોર્ટ ડ્રેસ જે
હિંદી કસબી કીનારીઓ યા ભરતનાં કપડાંઓનો ખતાવેલો હોય
છે તથા તોપીઓ પણ (કાક હેટના જેવી) પીછાંની રાખે છે અને વળી
ત્યાં હાજર થનાર મોટો ભાગ જુદી જુદી રીજમીટના અમલદારોનો
તથા ઉમરાવોનો હોવાથી તેઓના રંગીન ભપકાદાર પોશાકો તથા
છાતીઓ ભરી નાંખે એટલા ચાંતોથી ધણો સારો લાગતો હતો. તેમ
વળી હીંદુસ્તાનના એ ચાર રાજા તથા સરદારો પોતાનાં કસબી ભર-
તના કપડાં તથા ઝવેરાતો સાથે છુટા છવાયા દીસ્તા હતા તેમાં સોથી
સરસ તો આપણા જરથોસ્તીઓ પોતાના જમાં પીછોડી સાથે તદ્દન
મદેદ પોશાકથી દંકાયલા ભેળાવાથી ધણો રંગીન અને વીચીત્ર દેખાવ
દીમ્તો હતો. પેહેલા તો જો કે અમો ધણાજ જલદી લેવી ખરવાની
અરથો ક્લાક આગમન બારણાં ઊંઘાડયા પછી ઘોડાજ વખતમાં ગયા
હતા તોખી અમોને પેહેલા હોલના ખીજ ભાગમાં ઊભું રહેવું પડ્યું
તું એટલા આગમનથી ખીજાઓ આવ્યા હતા એ વખતે પણ ગન-
સાદ, વાદળ અને ઠંડી હોવાથી હોલના સઘળા બારી બારણાં બંધ
હતા અને અદર ભીડ એટલી તો હતી કે આપણે જરા હીરી પણ
માળ્યે નહીં ને તે સુજળ અરથો ક્લાક અમારી આગળ આવેલા
આરેઓ ઉભેલા હતા તેથી તેઓમાં ઉકળાટ ધણો ફેલાયો હતો અને એટ
અમલદાર ખીચારો મોટો જુમ પાડીને જમીન ઉપર હાકાગી નાકક
આગમને એસુદ થઈ પડી ગયો હતો, તે ઘણું વાંધે દોષ્ટને અસ-
નગી ખસાડયા અને બારીઓ ઊપાડી ત્યારે હુડીવાનીના અંગો દત્તો
પણ ગાળી ન શકવાથી ગાર્ડ રીજમીટના સાન સોલજરો તેને સુન્ન
પર બેસાડી ઊંચણી લઈ ગયા હતા એ પેહેલા દરવાજા પર મોટે-
જ ગાર્ડની ભપકાદાર રીજમીટ દબી રાખેલી હતી અને અદર તર-

અંધ જરા છુટા છુટા અસલી પોશાક પેહેરેલા યોગદારોને હાથમાં લાંબી લાકડીઓ આપી ચાલ તથા સીડીઓ પર ઊભા રાખેલા હતા. જે વાગેને નામદાર પ્રીન્સ ઝોવ વેલ્સ લેવી રૂમમાં આવ્યા તેની સાથે હાથ યુરોપના બીજા દેશોના શાહાજાદાઓ આવ્યા છે તેઓ તથા પ્રીવી કાગ્નિ-નસીલના મેમ્બરો તથા મીનીસ્ટરો સહ સમારો ઉભેલા હતા. લેવીની સલામતી વીગત મુજબની લેવીનેજ મળતી હોવાથી અમો લખતા નથી. જે ઘણી અમારી માફક આગળ લેવીમાં રાણીને “પ્રીઝેન્ટ” નહીં થયો હોય તે ઘણી જ્યારે સલામ કરવા આવે છે ત્યારે જુદા કાગ્નિ જે તૈયાર આગળથી મળે છે તે ઉપર for presentation કરી લખી લાવે છે. તે ઉપરથી પ્રીઝેન્ટ કરનાર ઘણી પેહેલાં for presentation કરી બોલીને નામ પોકારે છે એટલેજ ફરક ધરાં જોવામાં આવેછે. સાંભળવા પ્રમાણે આજે નજદીક પાંચસો નવાં “પ્રીઝેન્ટેશન” થયાં હતાં અને પાંચ હજારની ઉપર લેવીમાં લોક હાજર હતું ત્યાંથી અમારો છુટકારો જલદી થયો હતો, પણ વરસાદ અને ઘેરાંન તથા ઠંડી સરદી જેવી હોવાથી બીજે ક્યે ગયા હતા નહી. આજે રાતનાં અમારા એજન્ટે પોતાને ત્યાં ડીનર પાર્ટી આપી હતી ત્યાં રાતના ગયા હતા.

તા. ૨૨ મી મે. સને ૧૮૮૭ ને વાર રવેઉ—આજે સવારનાં અત્રેના જુના જરથોસ્તી રેહેવાસી મી. દોરાબજી પેસતનજી કામાને મળવા ગયા હતા ને ત્યાંથીજ રેલવેમાં બેસીને દીવસ ખુલ્લો હોવાથી તથા આતવાર હોવાથી શહેરનું કંઈ જોવાયું નહીં કરીને કાચુ ગારડન્સ જે રીયમંડનાં લંડનનાં પરાં આગળ છે ત્યાં ગયા હતા. એ બાગ મોટો પાર્ક જેવો છે ને તેમાં પંદર ઉપર કાચનાં ઝાડો રાખવાનાં કાંઈ કાંઈ ગંજવર ઘરો બાંધેલાં છે. જ્યાંનાં ઝાડો તથા રોપાઓનો સંગ્રહ જેવો દુન્યામાં બીજે ક્યે નથી. અમો નથી જાણતા કે હીદુસ્તાનના ગરમ દેશોની એવી શી બીજે હશે કે જે અમે ત્યાં નહીં જોઈ હશે અને વર્ણી ગરમી બાદથી જેટલી ઘટે તેટલી આપવાથી ધ્રુવનાં તેવાં ઝાડો તથા રોપાઓ હીદુસ્તાન કરતાં ઘણી સારી તથા જોરાવર હાલતમાં દીસતાં હતાં. અહીયા દુનીયાના બધા ભાગો આફ્રીકા વટીકનાં ઝાડ-

પાન લાવી રાખેલાં છે તેમા વળી યુરોપનાં પણ નવાઈના ઝાડો છે જેઓ પર હાલની મોસમ ખુલોની હોવાથી તેઓ સઘળા તેથી ભરપુર દીસતાં હતાં અને કાચના ધરોમા તે હોવાથી તેમની સુગંધથી આપણાં મગજ તરફ ઝરી નાખતા હતા. ખુલોનાં ઝાડોમાં સરસ ખુલવાળાં તે ઝોરખીડસો કાંઈ ગણતરી વગરના તરાંહ તથા રંગનાં ખુલોનાં હતાં તે ઉપરાંત એઝીલીયાસ જે ઉપર પાછડા કરતા ખુલો વધતાં અને ઘણા જાત જાતની રંગના રહે છે તે તથા ટ્યુલીપસો ઇત્યાદીના ખુલો, ઘણીજ જાત જાતના રંગોના રોપાઓ ફરનશો, પામસો ઇત્યાદીમાં મેળા-યલા ટ્રેસ્ટી ગોડવેલા હોવાથી ઘણા સરસ લાગતા હતા. ખુલ્લા બાગમા પણ રંગીન ખુલોના રોપાઓના જાણે ગાલીચા ખીછાવ્યા હતા તેમા ટ્યુલીપસો બહુજ શોભતા હતા. એવાં સરસ ખુલો આવેલાં અમોએ ગયે વખતે નહીં જોયાં હતા અને આમો વખતે નવાઈનાં ખીજાં નવાં ઝાડોનો પણ સચ્ચાં ધણો જોયો હતો જેથી અમો ઘણાજ મજા થયા હતા અને આગળ સને ૧૮૮૧ કરતાં આમો વખતે એ બાગ ધણો સરસ દીસતો હતો. એ જોઈને પછી એની પાસેના રીચ-મડ ગામમા ફરી આવ્યા હતા. ત્યાં ગઈ કાલે કોઈ રોડેએ એક મજા મોટો પાર્ક પોતાનો હતો તે લોકોને આપી દીધો છે તેની કીધા ચમત્કારે તેથી તે શણગારેલો દીસતો હતો. એ પાર્ક નાની ટેકડીને મધ્યમાં હોવાથી ત્યાંથી દેખાવ ધણો સરસ નહીં મુધાનો દીસે છે અને વળી આજે આતવાર હોવાથી તે જોવા સાફ લડનથી લોક પડ ધડ આવેલુ હતું તેથી જાણે નાનો જેવો મેળો ભરાયો હોય તેવું દીસતું હતું આમો વખતે લાઈળ પરનો ઘેરો નીકળી જવાથી અને રસ્તાને દેખાવ જોતા જવા સાફ આમનીબસના મથાળા ઉપર એમીને લડન પાયા હતા. એ રોડે નજદીક ૧૦ મૈલ ઉપરનો છે તે સ્થળે હર-

તા. ૨૩ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર સોમ—આજ ધણે ખરો દીવસ ધહાંના રેહેવાસીઓની ભેટ તથા વળતી મુલાકાતો કરવામાં મુન્નયો હતો. રાતનાં એકવેરીયમ કરીને ગમતની જગ્યા છે ત્યાં ગયા હતા. એ જગ્યાપર કાચની મોટી પાણીની તાંકીઓમા જાન-જાતની માછલીઓ દેખાડવા રાખી છે તે ઉપાંત દોંગ સોગ (farces) તથા ગીતો સાથે નાચવાનું ઉપાંત ઓરતોનું વાળું પણ હતું એ બધા કરતાં ત્યાં કસરતનો જોયાં દોરડા પરનો ખેલ ધણેજ જોવા લાયક હતો તે સાફ હીચ ખાવાનાં દોરડાં જે આસરે ૫૦ શીટ જોયા-ઈમાં હશે તેવાં એકપર એક જણ અને તેનેથી આસરે ૩૦ શીટ દુર બીજો જણ હતો જેઓ ખેડ જોરથી પેહેલા હીચકો લેતા ને બીજી વખતે જેવા નજદીક ખેડ જણા આમન સામન આવ્યા કે એક જણ એકદમ પોતાનું દોરડું છોડી હવામાં બેથી ત્રણ મોલાંતો ખાધને સામો ધણી જે પાંચેક શીટ તે વખતે દુર પોતાના પગ ઉપર તીગાયલો હતો તેના હાથો ઉપર તીગામ જયો હતો. જે પ્રમાણે વારા ફરતી જુદી જુદી રીતે કરી સર્વેને હેરતમાં નાખ્યા હતા. વળી કોઈ વખત તો તે ધણો જોયે જતો અને ત્યાંથી પણ ગોલાત ખાતો હવામાં જાણે ઊડતો હોય તેમ નીચે આવી આસરે વીશેક શીટ પેલા તીગાયલા ધણીના હાથો પકડી તેની ઉપર તીગામ જતો હતો, તથા બીજી ધણી સારી કસરતો અમે આગળ નહી જોઈ હતી તેવી કીધી હતી. વળી એક છુટા ઓરડામાં (પેહેલાં દાખલ થવાની તો શી એક શીલીંગ દરેક જણને આપવી પડે છે તે ઉપાત બીજી) એક શીલીંગ આપીને ત્યાં ઓરત લોકો અથંગ તરવાની કસરત કરે છે તે જોઈ હતી. એવી પાંચ જણીઓ છે જેઓ એક મોટી સાફ પાણીના ટાંકીમાં તદન ચતી વગર હાથ પગ હીલવવે તથા ચક્રીઓ ખાઈને તરે છે. કોઈ વખત પાણીની અંદર ખુડકી મારી બે નાનાં કોકો ખાઈ રહ છે ત્યાં સુધી તેમાં રહી પછી ઉપર તરી આવે છે. આખી ટાંકીની લંબાઈ આસરે ૫૦ શીટ હશે તેમાં ખુડકી મારી પાણીની અંદરજ એક નાકેથી બીજે નાકે તરે છે તથા એ પાંચ જણીઓ

પાણી ઉપર તરતાં જાત જાતના આકારો ખતાવે છે તેમાં એક છોકરી તો બાયગે દશ વર્ષનીખી હોય તેખી એજ પ્રમાણે તરી જાયતી હતી. ખીજી ગમ ધડ કાપી નાખેલાં અદ્ધર માણસો તથા મરમેડસો (Mermaids) ઈત્યાદી એવા જુદા જુદા દેખાવે પેસા લખને દેખાડતા હતા એ જગ્યાપર અંદરથી ફરતી ગેલરીઓ તથા બધેબધે હજારો હજારથી ગેસ તથા વીજળીની બતીઓથી એવું તો ટેસ્ટથી શણગારેલું હતુ કે તેની તારીફ નહીં થાય. એમાં દુકાનો પણ માત્ર વેચવાની બ્રણી હતી તેમા એક ઉપર ખીલોરી પથ્થરમાંથી બનાવેલા ખોટા હીરાઓની ડ્રેસ્ટીનો, પોંછોંચીઓ ઇત્યાદી ઘણું સરસ બનાવેલું હતું તે હીરા પણ જાણે ખરા ખીલીયાનો હોય તેમ (તેની પાછળ દાખ પણ નહીં મુકેલો અને ખુલા રાખેલા). ફીસ્ટા હતા. જે કાંઈ પેસાદાર માણસ તે પેહેરે તો ખચીત ખીજાઓ તે ખડે માન્યા વગર રહે નહીં.

તા. ૨૪ મી મે સને ૧૮૮૭—આજે આપણા મદદાણી પીક્ટોરીયાની ઓગણોતેરમાં વર્ષની શીયાલગરી હતી તેથી સવાન્નાં ૧૦ વાગતે Horse Guards (હોરસ ગાર્ડસ) જ્યાં આખા ઈંગ્લંડનાં લશ્કરી મહાકુની વદી આસીસો છે તેના મોટા ચોકમાં ગાર્ડસ રીજીમીટાની કવાયદ તથા રાણીના વાવટાને માન આપવાની ક્રીયા જોવા ગયા હતા, જે જોવા સારૂ સારાં સારાં માણસો પર કાંઈ મોહકાવે છે. અમે ગયા ત્યારે તેમાં આટલી બધી છતાં એટલી નો ભીડ હતી કે અમે એથી દારમાં ઉભા રહ્યા હતા અને બરાબર જોઈ શકેઆ નહીં રતા તોખી ઘોડું ઘણું જોયું હતું. ગાર્ડસની રીજીમીટ જેના માથે નર માલાખીચનાં બાલની બે શીટ બાંધી તોખીઓ રહે છે તેની આખી રીજીમીટ આસરે ૧૦૦૦ માણસની ત્યાં ચોરસ સફ મારીને ઉભેલી હતી અને એક ગમ નામદાર પ્રીન્સ ચ્યોવ વેલ્સ તથા ખીજા પરાણ રાજવરં જે ઉપરાલ વડો સેનાધીપતી હુકુ ચ્યોવ કેમ્બ્રીજના ઉભા હતા તથા તેઓની પાછળના ઘેરની અગાસીઓ પર પ્રીન્સેસ ચ્યોવ વેલ્સ તેની બેનીઓ તથા ખીજાં બારમારી ખાનદાની પાડુઓ હતી. પેહેરે જે

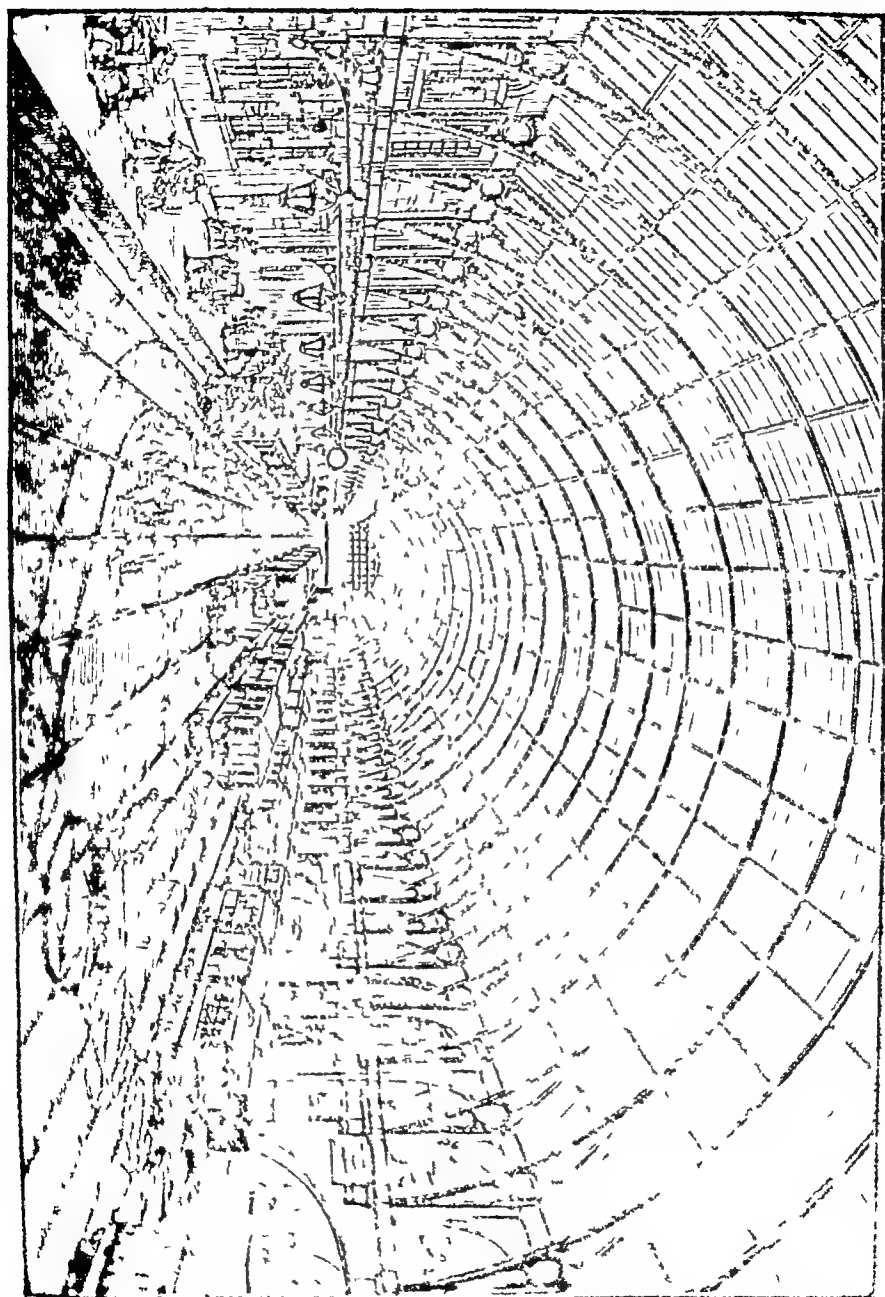
હેરલ્ડો (Heralds) વળગતા પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સની સામેથી પસાર થયા. તેઓનો પોસાક તદ્દન કસગનો ભરેલો હતો. અને તે ઉપર ઈંગ્લેન્ડનો ક્રોટ ઓવ આર્મ્સ પાડેલો હતો. તેઓની પછી ઘોડેસવાર ગાર્ડ્સ (Horse Guards) ની રીજીમીન્ટની એક ટુકડી આવી જેઓની સાથે પાદશાહી ઝુંડો હતો. તે જ્યારે પસાર થયો ત્યારે રાણીની સલામતીનાં વળતરો વગાડતા હતા તે સંવળા હાજર રહેલા લોકોએ તેને ટોપી ઊતારી માન આપ્યું હતું તે રીજીમીન્ટના અમલદારો પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સ તથા ખીજા આહારના શાહાજનદારો સુધાંએ લસ્કરી સલામ તેને કીધી હતી. તે વાવટાની પાછળ ગાર્ડ્સની પાયદલ રીજીમીન્ટ આવી હતી. પેહેલાં Slow (ધીમી) માર્ચ પસાર કીધા પછી ખીજા વખતે ઝડપ (Quick) ની માર્ચ પસાર થયા તે વખતેથી ઉપર જણાવ્યા મારફત વાવટાને માન આપ્યું હતું તે પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સની સલામતીનું વાળું વળેડયું હતું. એ સંવળો દેખાવ ધણો ખુશાલી ભરેલો તથા ભપકાદાર લાગતો હતો. પ્રીન્સ તથા પ્રીન્સેસ ઓવ વેલ્સ એ ક્વાયદ ખલાસ થયા પછી જુદા જુદાં પેહેલો ઘોડેસવાર ને ખીજા ગાડીમાં ગયાં ત્યારે દુરરેના પોકારો લોકોએ કીધા હતા. આજે રાતના શેહેરમાં મોટી મોટી દુકાનો, કલઓ, હોટલો તથા ફીચેટરોમાં રોશણી થઈ હતી પણ તે છુટી છવાઈ હતી. એક મોહોલામાં ભાગ્યે પાંચ સાત ગમ લાઈટ હોય પણ તે લાઈટ સાફ દેહાના હીરાના જેવા કાપનાં કાચની ટ્રેન્સપેરેન્સીઓની પાછળ બીજીએ કરેછે અને તે કાચો રંગીન હોવાથી જાણે ઝવેહરાતનાં બનાવેલા હોય તેવા તેની પાછળ બળતી ગેસલાઈટથી દીસ્તી હતી. તેમાં મોટો ભાગ કુલના હારો વચ્ચે રાણીનાં ધનીશીયલ (અક્ષરો) તથા તાજની બનાવતો સંવળું તદ્દન ઉપર લખ્યા મુજબ કાચનું બનાવેલું હતું તેથી ભપકો સારો લાગતો હતો. આજે સાંજના (Royal Academy) રોયલ એકેડેમી જેવા ગયા હતા જ્યાં હાલના જીવતા ઊસ્તાદ ચીતારાઓના હાથના બનાવેલાં નવાં ચીત્રો ધનામ લેવા સાફ દેખાડવા મુક્યાં છે તે જોયાં હતા, જેમાંના કોઈ કોઈ તો ઘણા સરસ હતાં. તેમાં અમને

Miser and Repentance વાળું એક ચીત્ર ધણુંજ પસંદ પડ્યું હતું. તેમાં એક ઓરતે પાપ ધણું કીધું હશે તે જાણે પસ્તાવો કરે છે અને કાઈસ્ત જિભો રહી તેને દીવાસો આપે છે તે એવું તો સરસ પાડેલું છે કે દુરથી તો અમો તેને ખરેખર જીવતા હોય તેવા સમ-
વ્યા હતા અને નજદીક આગ્યા તોખી તેની પર્યપેકટીવ તથા મોઢાના દેખાવ એવાનો સરસ હતા કે તે બતાવટ હોય નહીં તેવું લા-
ગતું હતું. કાષ્ટની આગે જાણે દમણા આપણી સાથે વાત કરશે અને પસ્તાવો કરનારી ઓરત ઘણી ગમગીન અને પસ્તાવો ખરેખર કરતી હોય તેવા મોઢાની પાડેલી છે એ જિપ્રાત ખીજા ઘણા સારા ચીત્રો ત્યા મુક્યા છે તે બધા જોવાલાયક છે રાતના અમો મેઝમ દુસાના મીનના આવળાઓનો સચલ જોવા ગયા હતા. એ અમો ૧૮૮૧ મા ગયા હતા તે જગ્યા બદલાને ખીજી ગમ પોતે ઘણું મોટું જોવાનું વર પાઘી તેમા લખ ગયાં. એમા આગળ

મખર ઝોવ હોરર નામના ઝોરડાના હેઠલા ભાગમાં રાખ્યું છે. તે બ્રાંત તેમાં અસલ શી રીતે રીખાવીને મારતા હતા તેની તસ્વીર જાણીતા થયલા ખુનીઓનાં માથાના આકાર ઈત્યાદી મુક્યું છે. બપરના ઝોરડાઓમાં ઈંગ્લંડના થઈ ગયલા વીલીયમ ધી કોનકરરથી તે રાણી વીક્ટોરીઆ સુધીનાં રાજ તથા રાણીઓનાં તથા કોનકરરનાં વખણાયલા પાદશાહો તથા ઈંગ્લંડ અને યુરોપના વખણાયલા ગ્રહસ્થોનાં ખેસુમાર પુતળાંઓ તેઓ પેહેરે તેવા પોશાક, હથિયાર તથા ઝવેરાતો (અલગતે ખોટાં ખનાવટનાં) સુધાં મુકેલાં છે. જે એવાં કોઈ કોઈ તો આખેલુ છે કે આપણે પારખી નહીં શકીયે કે તેઓ પુતળાંઓ છે. એ સઘળું જોતાં અમને નજદીક એ કલાક થઈ ગયા તોખી ઘેર અંધ કરવાનો વખત આવી ગયાથી અમે અધુરું મુકી આવ્યા હતા. એની વીગતો અમેએ સને ૧૮૮૧ ની અમારી ડાયરીવાલી ચોપડીમાં લખી છે તેને મળતી હોવાથી અત્રે વધુ લખતા નથી.

તા. ૨૫ મી મે સને ૧૮૮૭—આજ દીને ઇહાનો જાણીતો ડરખીડે (શરતનો દીવસ) હતો. પણ ઘેરાણુ ઘણું હોવાથી અમેએ આગળ ૧૮૮૧માં એ શરત બરાબર જોયલી હોવાથી અમે આજે જોવા ગયા હતા નહીં પણ ખીજાં ખાતગી કામમાં રોકાયા હતા.

તા. ૨૬ મી મે સને ૧૮૮૭—આજે સવારનાં કલાક ૧૦—૩૦ને અમલે નોરધરન રેલવેમાં કીંગ ક્રોસનાં સ્ટેશનપરથી નીકળ્યા હતાને સાંજનાં કલાક ૫—૨૦ મીનીટે ન્યુ કેસ્ટલ જોન ટાઇન શેહેરમાં જઈ પુગ્યા હતા. આખો રસ્તો લીલોતરી તથા ખેતીવાડીથી ભરપુર હતો જ્યાં જંગલો તો તદ્દન હતાજ નહીં અને જમીન પણ અધી સપાટ સેહેજ ટેકડીઓ સીવાયતી મળી હતી. અમે કાઉંટી (County) હોટલ જે સ્ટેશનની સાંમે છે ત્યાં ન્યુ કાસ્ટલમાં ઊતર્યા હતા. અમારે અહીં આવવાનું કારણ એ છે જે એક જુખીલી એકઝીખીશન ઉંવા-ટેક છે તે જોવું. અમેને હાથમાં વખત હોવાથી તથા એકઝીખીશન રાતનાં ૧૦—૩૦ મુધી ખુલ્લું રહે છે કરી સાંખળી અમે જમીને રા-

તના ૭—૩૦ મીનીટે તે જોવા ગયા હતા. એ વખતે ઘણો ઉગસ
હતો તેથી તથા ત્યાર પછી વીજળીની બતીઓથી સઘળાં સંગ્રહસ્થાન-
માં લાઇટ કીધેલી હોવાથી અમો ત્રણ કલાક સુધી ત્યાં ફરીને જોઇ
શક્યા હતા તોથી તેનો અરથો લાગળી જોઈ રહ્યા નહી. એ સંગ્રહ-
સ્થાન બાંધવાનું સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૬ માં શરૂ કર્યું હતું તે ફેબ્રુઆરી
૧૮૮૭માં બંધાઇ તેયાર થયા પછી આજેન મહીનાની તા. ૧૧ મીએ
બુધ્ધું મુક્યું હતું. એમાં એક ઘણી મોટી ઇમારત બાંધી તેની
બિનર બાજુથી બીજા ફાટાઓ કાઢાડ્યાછે તે બિપ્રાંત બીજી છુટી છુટી
નાંતી ઇમારતો જુદા જુદા ડીઝાઇનોની તેના કંપાર્ટ્મેન્ટમાં ઘણી જોડે-
લીઓ છે તથા એક ગમ ટાઇન નદીનો પુલ હમણાં અસરનો બાંગી
ગયો છે તેને બદલે તદ્દન લાકડાંનો કામચલાઉ બનાવી તેની આસપાસ
કાળીજ પેપરો પથ્થરનાં રંગ તથા તરાહનાં કરીને વળગાડી દીધાં છે
તેથી અજાણ્યો ઘણી તો તેને ઘણો મજાબુત પથ્થરનો પુલ સમજે.
જો અમોને તે આગળથી માલમ નહીં પડતે તો અમો પણ પથ્થરનોજ
સમજતે. એ પુલ મળતો પોહોળો કરી તેની બે બાજુએ ચામન
વેચવાની દુકાનો હારબંધ જેમ વેતીસના પુલપર છે તેમ જોડેલીઓ છે.
છુટી છુટી ઇમારતો જે અમોએ લખી છે તેમા પણ દુકાનો તંત્રવાન
જાતના પરચુટણ સામનો, મીઠાઇઓ તથા રીફ્રેજમેન્ટની દુકાનો
તેમાં કોઇ કોઇ દુકાનોપર તો તે સામાણ કેમ બનાવે છે તે જોવાનું.

તે આહ, કાશી યા દાડ પીતા ને બધે વીજળીની ગેશણીથી બાણે માં દરણું હોય તેવું ઉજરડું પડતું હતું. અમો ઈમારતના થોડા ચાને મુખ્ય ભાગમાં ફર્યા હતા જેમાં મોટો ભાગ તોપો (ઇંદા આર્મસ્ત્રાંગ તોપો બનાવવાનું કારખાનું છે તથા તેનેજ લગતી ગોદી, મનવારો, ટોરપીટો ઇત્યાદી બાંધવાની સગ વીલીયમ આર્મસ્ત્રાંગની કંપનીની દેવેલીઓ છે), સ્ટીમરો, મનવારો, ટોરપીટો, અસલની ગેલ્લીસો (માથુના હાથે હલેસાં મારી ચલાવવાની મોટી જોટો જેમાં ૧૫૦ થી ૨૦૦ હલેસા મારનારા હોય છે) રેલવેનાં ૧૮૨૫નાં તથા હમણાનાં નવા મુધારાનાં એનજીનો તથા સંચામાં જત જતનાં પરચુટણ ધાતુઓના નમુના જેમાં લોઢાં તથા સીસાનો મોટો ભાગ છે જે ઇંદાંની નજદીકની ખાણોની પેદાશ છે. સોનાંની કુવાઈજો બાંજવાનાં સાંચાઓ તે સાથે સોનાં સુધાંની કુવાઈજનાં નમુનાઓ, કોલસો તથા તેની જતજતની બનાવતો જેવું કે તેલ કોક (Coke) ઘેરમાં બાલવાના કોલસાનાં કેકમો તથા કોલસાની બનાવટના આકારો ઘણા મુકેલા હતા એ સઘળાની વીગતો અમો લખી શકતા નથી, પણ જોવાલાયક ચીજોમાં ૧૧૦ ટનની તોપ જે હમણા ઇંદા સર વીલીયમ આર્મસ્ત્રાંગે બનાવી છે તેનો આબેદુખ મોડલ છે જે ૫૨૪ ઇંચ લાંબી છે તેના ગોળા જે પામે મુકેલા છે તે ૧૮૦૦ રતલ વજનનાં અને ૮૫૦ રતલ દારૂનાં ચાર્જના છે જેથી ૩૩ ઇંચ લોખંડના સ્ટીમર યા મનવારનાં બખતરને લાંગી શકાય છે એની જોશવર છે. એ ગોળાઓ ભરવા તોપની પાછળ સચો રાખેલો છે જે સ્ટીમ ચલાવીને તોપોમાં પાછળી બાજુથી ગોળાઓ ભરે છે. એ તોપ ઘણી મોટી હોવાથી ઇંદાં એકઝીબીશનમા લાવ્યા નહી પણ તેનો આકાર મુક્યો છે જે તેની બરાબરજ પણ લાકડાનો બનાવેલો છે. એ મોટી તોપની પડોસમા એક મનવારનો મોડલ મુક્યો છે જે સઘળું જાણે બ રેખરૂં હોય તેવું બનાવીને તેની વચમા એક જેટરી બાપર એક ૧૧૦ ટનવાળી તોપ મુકેલી બનાવી છે અને તે જેટરી બધીગમ ફેરવી શકાય છે કે તોપને જેમ ગમે તે બાજુ બાપર તેમ લેવાને સેહેલ પડે બીજી ઘણી જતની તોપો એની પડોસમા ગોઠવી છે તેમા જેટલીગ મગીન મનમાંથી લઈ એકટમ ૧૦૪ ગોળાઓ ફેડી શકાય છે તેની

પાછળ ગોળી ભરવાનાં ધણા ખાચાઓ છે તેમા તેને લાયકનું કેનીસ્ટર
ગોડીઓની ભરેલુ પાછળથી મુકે છે અને કુચ્છીની માફક ફેરવવાનું
આવે છે જે ફેરવ્યાથી ગોળીઓ બધાખબ હોંડે છે મોટી તોપોની
ગોડીએ પણ ગજવર પૈડાઓની બનાવેલી મુકેલી છે તેના પૈડાની
ઘાતો ૩ ફૂંચ જાડી સ્ટીલની બનાવેલી છે. એ ૧૧૦ ટનની તોપના જે
જાનો જોર ૫૬૫૨૦ ટનના ફટકા બરાબર ગણાય છે. ખીજી નાની તો-
પોથી બનાવી છે તે ત્રીસ રતલી ગોળાઓ મીનીટના આઠ દશ ફેંકી
મકે છે. એવીજ ઝડપથી તે ભરી શકાય છે. તે તોપનુ વજન ફક્ત
૮૪ હારવેટનું છે અને તેથી ટોરપીડો બોટોનો ધાન કાલાડવા કામ
લાગે છે. એ સીવાય ખીજી ઘણી તોપો ત્યાં મુકેલી છે. મનવારોના
મોર્સો પણ ત્યાં મુકેલા છે તેમા ઈટાલીની સરકાર સાથે એક મનવાર
૧૪૦૦૦ ટનની “ છટેલીયા ” નામની બનાવી છે તેનો જેને વચમા-
થી કાપીને તેના લાગો દેખઈતા રાખેલા છે જેમાથી બેસુમાર કેપ્ષીનો
તથા ખીન્ન ઓરડાઓ સધળું દીસેછે. ઇનજનો પણ વ્દત વ્દતના
આગનીગોડીના તથા કારખાના ચલાવવાના મુકેલા છે. નવી પેલંગ
હવાસની બેસવાની આગગોડી વળે એક શણગારેલુ દીવાનખાના
ભર્યું તેવી છે.

[illegible]

ટાંકીની વચમાંથી તે હવા પસાર કરેછે અને ગરમ હવા બેઠ્ઠે તે ગરમ સ્ટ્રીમની ટાંકીની વચ્ચેથી હવા પસાર થવાથી બેઠ્ઠતી ઠંડી થ ગરમ હવા મળેછે), રાંધવાના ગેયાસના યા ફેરોસીન તેલના ચુલાએ જાત જાતનાં નવા સુધારાના તથા સગરીઓ જેમાં એક જાતની બ નાવત મુકેછે જે ત્રણ વરસ સુધી ગેસથી બહીને ઓરડામાં ગરમ આપે છે. બાહારની બાબુપર પીપો ઉપર તથા ઝુલતા લશકરી કામ ચલાઉ પુલો પણ બાંધેલા છે એક ગમ આપણા રોમાલ ઉપર એ સીવવાના સંચાથી એક મીનીટમાં લાલ દોરાએ અમારું આપું નામ પા આપું હતું, જે શી રીતે થતું હશે તે સમજ પડતી નથી. પણ જોયા મેલે સંચો ચલાવનાર ઓરત પોતે હુશીયાર છે અને જેમ આપણે લખી જઈ છીએ તેમ રોમાલને તે ઉપર નામ પાડવા સાર ફેરવ્યાથી નામ પડે છે એ સીવાય બીજું ધણું જોયું હતું અને વખત થવા આવ્યાથી અંકુર મુકી આવતી કાલે પાછા આવવાનો દરાવ કીધો હતો.

તા. ૨૭ મી મે સને ૧૮૮૭ અને વાર શુક્ર—આજે સવારના ૧૦ વાગે અમે પાછા નયુ કેસટલનું એકઝીપીશન જોવા ગયા હતા અને ગઈ કાલનો અધુરો રહેલો ભાગ જોયો હતો તેમાં પણ મોટો ભાગ સંચાઓ, કોલસા તથા ધાતુઓને લગતો હતો. જોવાલાયક બીજી ચીજો ઘણી હતી તેમાં એક પોચ્યા પથ્થરમાંનું કોતરકામ એકજ પથ્થરમાંથી એકની પાછળ એક એમ ત્રણ થર પુતળાંઓ, જનવરો તથા ઝાડોના આકારો અલગા કોતરેલા હતા. એક દરીયામાં જીવ બંચાવાનાં પીતલ તથા લાકડાંના તરતાં બોઈયાંનો નમુનો હતો. એ બોઈયું તદ્દન ગોળ છે અને તેને મથાજેથી પતરું જડી લઈને અદરથી પોકલ રાખેલું છે. બપોલાં પતરાંની અંદર વીશ માણસો બેસી શકે એવા ફરતા ખાંચાઓ છુટા છુટા એક એક જણને બેસવાના કોતરી કાઢાડેલા છે અને વચલા ભાગમાં મોટો ખાંચો છે તેમાં ખોરાક તથા પાણી રાખવાની જગ્યા કીધી છે, જે બોઈયાંનો ઉપરની તરફનો ભાગ રોકે છે. બાકીનો નીચલો ભાગ તદ્દન ખાલી પોકલ રાખેલો હોવાથી તથા તદ્દન હવા નહીં જઈ શકે એવી ગોઠવણ કરેલી હોવાથી એ બોઈયું ગમે તેવા ખરાબ તોફાની દરીયામાં પણ ડુબતું નથી અને તે વીશ જણના જીવ

ખચાવી શકે છે. તે આઠ શીટ વ્યાસમાં અને સોલ હંડરવેટ વજનમાં છે. એવાં બોઈયાંઓને વાહાંણો તથા સ્ટીમરો ઉપર રાખ્યાથી તેઓ ભાગે ત્યારે જીવે. ખંચાવ થઈ શકે છે. એક શીટર પાણી ગાળવાનું હતું જેમાં ખરાબ લાલ રંગનું ઝેરી પાણી નામે છે તે થોડા વખતમાં ખીલોર જેવું નીતડું અને સાફ થઈ નીકળે છે અને તેમાં ગમે તેવું ખરાબ થયેલું પાણી સાફ થાય છે. ઘડીયાલો પણ તરેહ તરેહની બનાવતોનાં હતાં. કોઈ એનજીનોની માફક, કોઈ વાહાંણોના આકારનાં, તેનાં સુકાનથી પેનડયુલમ ચાલે, કોઈના દડા, પ્લેટફોર્મ ઉપર એક ગમ દબાવને લીધે દોડી ખીલે નાંકે જાય કે ત્યાં એક સળીને અથડી તે સળીથી અંદરનું ચક્કર ફરે કે તે બાજુનો પ્લેટફોર્મ ઊંચો થઈ સામી બાજુએ નીચે ઢળાવવાળો થવાથી પેલો છુટો દડો પાછો તે બાજુપર આસને આસને વાંકો તીકો તેમાં જડેલી ઝીણી પતીઓને અથડતો જાય છે અને વળી ત્યાંની સલીને અડી તે બાજુ જે પ્લેટફોર્મ ઊંચકાય છે એટલે પાછો દડો સાંમી ગમ દબે છે તેટલાં એક મીનીટ ખરાબર થાય છે. કોઈ ઘડીયાલોમાં ખુટ સાફ કરતા, કોઈ ઘડીયાલોમાં નાચતા એ પ્રમાણે વખત આપતા ઓટોમેટીક રમકડાઓ બનાવ્યાં હતાં. ગલીયાઓ તથા રેશમી કપડા તેમાં તરાંહ તરાહની વણતો તેમાં પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સ, તેની બાબુ, આપણા માહરાણી, એડરટન, ડિગ્ગા-યલી ઈત્યાદી, સખીઓ વણતમાં શુદ્ધાતી. મુંબઈમાં દોષી લુન્ડોને મળતી પણ ઘણી સરસ બનાવતનીઓ હતી. એમાની વણત અમેરિકા સને ૧૮૮૧માં કીરટલ પેલેસમાં જોઈ તે વખતે લખેલી છે તેથી અત્રે લખતા નથી. જેમસ વાટ (Jamaica Water) જેવું જેવું બનજીત બનાવ્યું હતું તે સારું તેણે નમુનો ટીપ્પી હોય તે પણ તેમ મળ્યો છે, જે ઉપર સને ૧૭૮૧નું વરસ છે તે હમણાં સુધી તથા બપોરનાર બનાવતના બનજીતો સાથે સરખાવતા હતાં ખરાબ નહોતું અને બેંગલ લાગે છે સંચાધી બાપવાનું તથા રંગીન સીટો ૨૦૦૮, મીઠાઈઓ (ટીશીટની) બનાવાનું તથા બીજું હાલ એક રીતે એક-૧૬૦ જેવું એક દાગમાં ૪ એકરમાં બનીને સીટો ૨૦૦૮ હતાં તેવાં

કોઈ કોઈજી અસલ ઉસ્તાદોનાં તથા બાકીનો મોટો ભાગ નવા ચીતારાઓને હાથના પશુ સારાં હતાં. જોકે એ સંગ્રહસ્થાન ઘણું નાનું ગણાય છે તેથી એ સઘળું જોતાં આજે અને ગઈ કાલે મળીને અમોને નજદીક આડ કલાક થયા હતા તે તેથી વળી ઉતાવળમાં જોયું હતું. એમ કરીને ઈંદાંના લોકો જેઓનો ઉદ્યોગ સંચાઓ, એનજનો, વાહાણો, તથા સ્ટીમરો બનાવાનો અને કોલસો, બોખંડ તથા સીસાંની ખાણોનો છે તેના નમુનાઓ મુખ્યાથી બાહર દેશાવસ્થી હજારો લોકો જોવા આવેછે તેથી ઘણો ફાયદો હાંસલ થાયછે. એ સંગ્રહસ્થાન સાઈ' ૫૦૦૦૦ પાંજીન્ડતુ ગેરેન્ટી ફંડ કીધુંછે તે તેમા ઈંદાંની મોટી પેહેડીઓએ મોટી મોટી રકમો ભરીછે તે મ્યુનીસીપાલીટીની પાજિદ ૫૦૦૦ની તેમાં જામીનગીરી છે. એ જોઈને પછી અમેના શેહેરમાં એક કલાક ફરી આવ્યા હતા. આ ન્યુકેસ્ટલ શેહેર તેની આસપાસની કોલસાની ખાણો સાઈ' વખણાયલું છે તે વરસ દીને ઈંદાંથી દુનીયાના ખીજ ભાગોમાં ત્રણ કરોડ ટન કોલસો જાયછે, જે મોકલવા સાઈ' ઈંદાંની ટાઇન નદી ધણી કામ આવેછે જેમાં મોટાં વાહાણો તથા સ્ટીમરો આવી શકેછે. એ સાઈ' મોટાં ડંકાઓ નદીને બેઉ કીનારે બાંધેલાછે તથા કોલસો ઈંદાં સસતો હોવાથી લોઢાનાં સંચાઓ તથા ખીજાં ધણી જાતનાં કારખાનાંઓ બાંધેલાંછે જેની ચીમનીઓના ઝુમખાને ઝુમખા દીસેછે.

થોડાએક મોહોલાઓ ધણા સારી બાંધણીની હવેલીઓના કુશાદે કીધેલા છે અને વસતી દોઢ લાખ માણસની હોવાથી શેહેર મોટી જગ્યા પણ રોકે છે. એ શેહેરનો મોટો ભાગ ટેકડીઓપર હોવાથી ઈંદાં પણ પુલો બાંધી એક ટેકડી ખીજ સાથે (મેડરીડની માફક) મેલવેલી છે. તે પુલો કોઈ કોઈ પચાસ ફીટ જાંચા છે. તેની હેઠાંજુમાં વળી ખીજ રસ્તાઓ પુલોની માફક નીચલા ભાગોમાં આવજાવ સાઈ અમે તેની દેહળ છક નીચેના ભાગમાં આવજાવ સાઈ રસ્તાઓ બાંધ્યા છે. રેલવેના પુલો પણ એજ માફક નીચે ખીજ રસ્તાઓ માણસા સાઈ રાખે છે ઈંદાંનું દેવળ કાંઈ જેવાલાયક નથી, પણ

તેના મીનારાનું મથાળું એક મોટું તાજ હોય તેવી રીતે ચાર ગમથી આરકાં કરીને વચમાં પાછો મથાળાનો મીનારો બાધ્યો છે તેથી ઘણો શોભે છે. ઇંદિયાં તોપો ખનાવવાનાં કારખાનાં, સ્ટીમરો બાંધવાની ગાદી-ઓ, કોલસાની તથા લોઢાંની ખાણો સિવાય બીજું કશું જોવાલાયક નથી અમોએ આગળી સફરમાં એવું સફળું જોયલું હોવાથી ફરીથી જોયું હતું નહીં. ઇંદિયાંની વસ્તી કોલસાની ખાણોને લીધે જે સને ૧૮૦૧માં ૪૪૦૦૦ની હતી તે હમણા ૧૬૦૦૦૦ પર આવી છે અને શેહેર હજી તેમાં બીજા ઉદ્યોગો ઉમેરાયાથી વધુ જાય છે. એ ન્યુકેસ્ટલ ઓન ટાઈન ઇંગ્લંડની હદમાં આવ્યું છે, પણ છેક સ્કાટલંડની નજદીક હોવાથી આગલ એ બે દેશો વચ્ચે ઇંદિયાં ધણી લગાઈઓ થઈ હતી અને એક નવો કિલ્લો તેઓને અટકાવવા સાર બાંધ્યાથી તેનું નામ ન્યુકેસ્ટલ યાને નવો કિલ્લો કરી પડ્યું છે અને કાંઈ બીજું જોવાનું નહીં હોવાથી અમો સાંજના ૪—૧૫ ની એક્સપ્રેસ ટ્રેનમાં બેસી કલાકના પચાસ મૈલને લીસાબે એડીનબરો જે સ્કાટલંડ દેશનું પાયતખત શેહેર છે ત્યાં ૭ વાગે પુગ્યા હતી. રસ્તામાં એકજ જગ્યાપર ૬ વાગેને અમારી ગાડી યોબી હતી અને ગાડી જોકે આટલી જોરથી જતી હતી તોબી પાતા બેવાનો સરખા નાખેલા કે હશેબી આંચકા જેમ મુખઈમાં જોરથી ગાડી ફોરેદે નાંચે લાગે છે તેમ લાગ્યો હતો નહીં. અમોએ એડીનબરોમાં પ્રીનસીપલ સ્ટ્રીટમાં પેલેસ હોટેલમાં લિતારો લીધો હતો.

તા. ૨૮ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર સનેદિ—અમો અહીં સવારનાં પેહેલે કાલટન હીલ (Calton Hill) કરીને એક ટુર્ફ છે તે ઉપર ગયા હતા, જે ૩૫૦ ફીટ ઈંદિયાની સપાટીપર ઊભી છે અને ઇંદિયાંથી એડીનબરો શેહેરનો દેખાવ ઘણો સરસ દેખાય છે. જે ૧૮૦૧ નાપર એબ્બરવેટરી હુગાલડ રુબર્ઈનો સ્થાન ત્યાં એડિનબરો શેહેરનાં પાલીનન કરીને વખણાયલી ઈમારત છે તેવી બહારપર અને તેની આંતરમાં આવાપાને અંગ્રેજો હરાગ્યો તેવી રાત્રીમાં દેખાતો સરવર્દ નો દેખાવ હતો, તેનો ખાસ લગાઈ એબ્બરો સને ૧૮૮૨નાં નાનો

કોઈ કોઈને અસલ ઉસ્તાદોનાં તથા બાકીનો મોટો ભાગ નવા મીતારાઓને હાથના પણ સારાં હતાં. જોકે એ સંગ્રહસ્થાન ઘણું નાતું ગણાય છે તેથી એ સઘળું જોતાં આજે અને ગઈ કાલે મળીને અમેને નજદીક આડ કલાક થયા હતા તે તેથી વળી ઉતાવળમાં જોયું હતું. એમ કરીને ઈંદાના લોકો જેઓનો ઉદ્યોગ સંચાઓ, એનજીનો, વાહાણો, તથા સ્ટીમરો બનાવાનો અને કોલસો, લોખંડ તથા સીસાંની ખાણોનો છે તેના નમુનાઓ મુક્યાથી બાહર દેશાવસ્થી હજારો લોકો જોવા આવેછે તેથી ઘણો ફાયદો હાંસલ થાયછે. એ સંગ્રહસ્થાન સાથે ૫૦૦૦૦ પાંડિત્યુ ગેરેન્ટી ફંડ કીધુંછે તે તેમાં ઈંદાની મોટી પેટ્રોલિઓએ મોટી મોટી રકમો ભરીછે તે મ્યુનીસીપાલિટીની પાસે ૫૦૦૦ની તેમાં જમીનગીરી છે. એ જોઈને પછી અમેના શહેરમાં એક કલાક ફરી આવ્યા હતા. આ ન્યુકેસ્ટલ શહેર તેની આસપાસની કોલસાની ખાણો સાથે વખણાયલું છે તે વરસ દીને ઈંદાથી દુનીયાના બીજા ભાગોમાં ત્રણ કરોડ ટન કોલસો જાયછે, જે મોકલવા સાથે ઈંદાની ટાઇન નદી ઘણી કામ આવેછે જેમાં મોટાં વાહાણો તથા સ્ટીમરો આવી શકેછે. એ સાથે મોટાં ડંકાઓ નદીને બેઠ કીનારે બાંધેલાછે તથા કોલસો ઈંદાં સસતો હોવાથી લોકોનાં સંચાઓ તથા બીજાં ઘણી જાતનાં કારખાનાંઓ બાંધેલાંછે જેની મીમનીઓના ઝુમખાને ઝુમખા દીસેછે.

થોડાંએક મોહોલાઓ ઘણા સારી બાંધણીની હવેલીઓના કુશાદે કીધેલા છે અને વસતી દોઢ લાખ માણસની હોવાથી શહેર મોટી જગ્યા પણ રોકે છે. એ શહેરનો મોટો ભાગ ટેકડીઓપર હોવાથી ઈંદાં પણ પુલો બાંધી એક ટેકડી બીજી સાથે (મેડરીડની માફક) મેલવેલી છે. તે પુલો કોઈ કોઈ પચાસ ફીટ ઊંચા છે. તેની હેઠાંજુમાં વળી બીજા રસ્તાઓ પુરોની માફક નીચલા ભાગોમાં આવજવ સાથે અને તેની દેઠળ છક નીચેના ભાગમાં આવજવ સાથે રસ્તાઓ બાધ્યા છે. રેલવેના પુલો પણ એજ માફક નીચે બીજા રસ્તાઓ માણસો સાથે રાખે છે ઈંદાંનું દેવળ કાંઈ જોવાલાયક નથી, પણ

તેના મીનારાતું મથાણું એક મોટું તાજ હોય તેવી રીતે ચાર ગમથી આરકાં કરીને વચમાં પાછો મથાળાનો મીનારો બાંધ્યો છે તેથી ઘણો શોભે છે. ઇંદાં તોપો બનાવવાનાં કારખાનાં, સ્ટીમરો બાંધવાની ગોદીઓ, કોલસાની તથા લોઢાંની ખાણો સિવાય બીજું કશું જોવાલાયક નથી. અમોએ આગળી સફરમાં એવું સફળું જોયલું હોવાથી ફરીથી જોયું હતું નહીં. ઇંદાંની વસ્તી કોલસાની ખાણોને લીધે જે સને ૧૮૦૧માં ૩૪૦૦૦ની હતી તે હમણા ૧૬૦૦૦૦ પર આવી છે અને શહેર હજી તેમાં બીજા ઉદ્યોગો ઉમેરાયાથી વધુ જાય છે. એ ન્યુકેસ્ટલ ઓન ટાઈન ઇંગ્લંડની હદમાં આવ્યું છે, પણ છેક સ્કાટલંડની નજદીક હોવાથી આગલ એ બે દેશો વચ્ચે ઇંદાં ધણી લડાઈઓ થઈ હતી અને એક નવો કિલ્લો તેઓને અટકાવવા સારૂ બાંધ્યાથી તેતું નામ ન્યુકાસ્ટલ યાને નવો કિલ્લો કરી પડ્યું છે અત્રે કાંઈ બીજું જોવાતું નહીં હોવાથી અમો સાંજના ૪—૧૫ ની એક્સપ્રેસ ટ્રેનમાં બેસી ક્લાકના પચાશ મૈલને હીસાબે એડીનબરો જે સ્કાટલંડ દેશતું પાયતખ્ત શહેર છે ત્યાં ૭ વાગે પુગ્યા હતા. રસ્તામાં એકજ જગ્યાપર ૬ વાગેને અમારી ગાડી થોબી હતી અને ગાડી જોકે આટલી જોરથી જતી હતી તોબી પાતા એવાતો સરખા નાખેલા કે કશોબી આંચકો જેમ મુખર્ષમાં જોરથી ગાડી દોડેછે ત્યારે લાગેછે તેમ લાગ્યો હતો નહીં. અમોએ એડીનબરોમાં પ્રીનસીસ સ્ટ્રીટમાં પેલેસ હોટેલમાં ઊતારો લીધો હતો.

તા. ૨૮ મી મે સને ૧૮૮૭ ને વાર સનેઉ—અમો આજે સવારનાં પેહેલે કાલટન હીલ (Calton Hill) કરીને એક ટેકડી છે તે ઉપર ગયા હતા, જે ૩૫૦ ફીટ દરીયાની સપાટીથી ઊંચી છે અને ઇંદાંથી એડીનબરો શહેરનો દેખાવ ઘણો સરસ દેખાય છે. એ જગ્યા ઉપર ઓબઝરવેટરી ટુગાલડ સ્ટુઅર્ટનો સ્થંભ તથા એડનસ શહેરમાં પારડીનન કરીને વખણાયલી ઈમારત છે તેની બરોબર અત્રે નેપોલીયન બોનાપાર્ટને અત્રેજે હરાવ્યો તેની યાદીમાં ઇમારત બાંધવાની શરૂ કીધી હતી, જેનો પાયો જ્યોર્જ ચોથાએ સને ૧૮૨૨માં નાખ્યો

હતો, પણ તેના ૧૨ થાંભલા એટલાજ હજાર પાઉંડે ઊંચા કીધા એટલે ફૂંડ ઘટી જવાથી તે કામ બંધ પડી ગયું હતું અને તેજ મુજબ હાલ રહ્યું છે. નેલસનની યાદગારી માટે ૧૮૧૫માં બાંધેલો એક બંગલ જે ૧૦૨ ફીટ ઊંચો છે તેથી જોવાલાયક છે. આજે અમોએ ઇંગ્લેન્ડ તરફ આવ્યા પછી પેરુલવેલેસો મુરજ આજો દીવસ પ્રકાશનો જોયો હતો ને જોકે દશ વાગે અમો એ ટેકડીપર હતા તોથી ત્યાં એટલો તો ઠંડો પવન આવતો હતો કે બમવો મુસ્કેલ પડતો હતો. થાંથી અમો નિકળેલા આરટર સીટ (Arthur seat) કરીને એક ટેકડી આશરે ૮૨૨ ફીટ ઊંચી બીજી ગમ આવેલી છે ત્યાં ગાડીમાં ફરી આવ્યા હતા જે બાજુપરથી પણ દેખાવ ધણો સરસ છે. ઈંહાં નાના તલાવો તથા ફરવાના મોટા રસ્તાઓ બાંધ્યા છે ત્યાંથી અમો અસલતું પારલામેન્ટ હાઉસ જે હમણા કોર્ટ ઘાખલ વપરાય છે તે જોવા ગયા હતા. એનો મોટો હોલ જે હમણા આરીસ્ટરો તથા વકીલોને ફરવા સાફ કીધો છે તેમાં ઘણાં પુતળાંઓ તથા સખીઓ અસલનાં વખતની સક્રાયમેનોની મુકેલી છે. એની લાઈબ્રેરી પણ ઘણી મોટી છે જેમાં અસલી પુસ્તકો હાથનાં લખેલાં પણ ઘણાં છે. એ લાઈબ્રેરી ઘણી મોટી ગણાય છે તેમાં આસરે આઠ લાખ પુસ્તકો છે એમ અમારો ભોભિયો કહેતો હતો. ઈંહાં એક કોર્ટ બેઠી હતી તે જોઈને બહાર નીકળ્યા તેની સાંમે સેન્ટ જાઈલ્સનું દેવળ છે અને એ બેની વચમાં હમણા મોટો ચોક છે જે અસલ દેવળને લગતું ગોરસ્થાન હતું, જ્યાં જોન નોક્ષ કરી અત્રેના વખણાયાલા ઉપદેશકને ઘટેલો હશે તેની જગો પર J. K. 1572 એવા રાખ્દો કોતરેલો એક પથ્થર હજી રહેવા દીધો છે. સેન્ટ જાઈલ્સનું દેવળ કાલે આતવાર હોવાથી આજથી તેની તૈયારી કરવા બંધ રાખેલું છે તેથી અમોએ જોયું હતું નહીં. ત્યાંથી અમો હોલીરૂડ પેલેસ (Holyrood Palace) જોવા ગયા હતા. એ મેહેલ અસલના સ્કોટલેન્ડના પાદશાહોનો હતો તે સને ૧૫૦૧નાં સાલમાં જેમસં ચોથાએ બાંધ્યો હતો. સ્કોટલેન્ડ ઇંગ્લેન્ડ સાથે જોડાયેલો પછીથી

એડીનબરો.

પાદશાહો વારા ફરતી એમા રહેતા આવ્યા છે અને આપણાં માહ-
 રાણીખી ન્યારે એડીનબરો આવે છે ત્યારે એમાં ઉતરે છે. એ સારું
 એ મેહેલનો એક ભાગ હમેશાં શણગારેલો રાખે છે અને બીજો
 ભાગ જે અસલના ઇંદાના પાદશાહો વાપરતા હતા તે તેમજ રાખેલો
 છે. તેમાં જેમસ ૬ ઠો ઇંદાનો અને ઇંદાનો પેહેલો જેમસ જે
 ઓરડામાં જનમ્યો હતો તે તથા તેની મા મેરી કુવીન આવ શ્વાટ
 જેને પાછળથી ગરદન મારી હતી તે રહેતી હતી. તે ઓરડાઓ તથા
 ખાવાનો સપર ૩૫ જેમાં તેણીનો ચાર રોજીઓને મારી નાખ્યો
 હતો તે ઓરડો તથા તેને બહાર ઘસડી લાવી દાદરને મથાળેના
 ઓરડામાં નાંખ્યો હતો તે ઓરડો તથા તેના લોહીના દાઘ સઘળું
 દેખાડે છે. તેણીનો સુવાનો ઘોડીયો તથા તેમાંની ખુરસીઓ સઘળું
 એમનું એમ રાખેલું છે. એ ઓરડાઓમાં અસલનું ભરતકામ
 નોવાલાયક છે. એ રાણીની મોઢું જેવાની આરસી પણ ત્યાં તેમજ
 રાખેલી બતાવી છે. એ જોઈને તેની પડોસમાંનું અસળનું પાદશાહી
 દેવળ જોયું હતું અને તે હાલ ખંડેર હાલતમાં પડેલું છે જે રાજા ડેવીડે
 સને ૧૧૨૮માં બાંધેલું કેહેવાય છે. એમાં અસલના પાદશાહોને
 ઘાટ્યા છે જે સઘળાની વીગત આગળ અમો આવી ગયા છીએ તે
 વખતેની ચોપડીમાં લખેલી હોવાથી અત્રે લખ્યું નથી. ઈંદાં આજે
 સલા ભરી હતી તેથી બીજી ગમના ઓરડાઓ જે હમણાની રાણી
 સાર રાખેલા છે તે જોઈ શક્યા નહીં હતા. એજ કારણને લીધે
 એનો જુનો ભાગ પણ જોઈ શકતે નહી, પણ હિંદુસ્તાનથી આવેલા
 છીએ ફરી જણાવ્યાથી તથા અમારા કાઠો મોકલવાથી અમોને
 જેવાની રજા તુર્ત મળી હતી. દશ દિવસ સૂધી આપણી રાણીનો
 ઇંદાનો પ્રતિનિધિ એ મેહેલમાં દર સાલ રહે છે ને રોજ ખાનાં
 પીના તથા બાલો થાય છે. તેનાં ખર્ચનાં એને ઉધરા પાડેડ ૩૦૦૦
 મળે છે પણ ખર્ચ એથી ઘણો હોવાથી તેને ગાફી થોડો ખર્ચ ભમે-
 રલો પડે છે એ ચકાસેલો વડો પોતાની ફરી સિટ જે પાંચ છ
 ગાઉ દૂર છે ત્યાં બાકીના દિવસો રહે છે. ત્યાંથી અમો અંતરે દિલ્લો

જેના ગયા હતા, જ્યાં હજી જે અવેરાતો રાણી મેરીએ છેલ્લાં પર્થમાં હતા તે રાખેલાં છે, તેમાં એક મોટી તથા માણુકું તાજ, સેંટ એનકુ તથા સેંટ જ્યાર્જ તથા ગારટરના ઓરડેના ચાનો તથા ક્ષેત્ર તથા પાદશાહી તત્ત્વાર રાખેલાં છે. પેલી અસલી મોટી તોપ જોને (1) Mons Meg મોનસ મેગને નામે ઓળખે છે તે સને ૧૪૭૬માં બેલજીયમના માનસ નામનાં શેહેરમાં બનાવી હતી તે તથા મારગરેટ રાણીનું ચેપલ અમોએ આગળ જોયું હતું તેવીજ વગત પ્રમાણે છે. ત્યાંથી સભાસ્થાન કરી એક જાતની દેવળને લખતી મોટી સભા ભરવાનો મેહેલ છે ત્યાં એ સભા ભરેલી જોઈ હતી, જ્યાં સ્કોટલેન્ડનાં પાદરીઓ વિષે જેથી ફરિયાદ થાય તે સાંભળી તેનો ઈનમારૂં થાય છે. ત્યાંથી હમો અત્રેનું મ્યુજીયમ જોવા ગયા હતા. એની ઈમારત આખાં સ્કોટલેન્ડમાં મોટી ગણાય છે તે ૪૦૦ ફીટ લાંબી, ૨૦૦ ફીટ પોહોળી અને ૯૦ ફીટ ઊંચી છે જે સને ૧૮૬૧માં બાંધી હતી. જોકે એ કાંઈ ઘણું મોટું મ્યુજીયમ ગણાતું નથી તોપી એટલું મોટું છે કે ત્રણ કલાકે અમો બરોબર જોઈ શક્યા નહીં તથા એમાંનો સંગ્રહ બધી રીતેનો કાઢ્યો છે. મુવેજાં જાત જાતનાં જાનવરો, બધી જાતની ધાતુઓ, તેની પરચુટણ બનાવરો, યુરોપની જાણીતી ઈમારતોના લાગોના નમુનાઓ, અસલી બખતરો, દીવાદાંડી સાફ તરેહવાર જાત જાતનાં ખીલારી જ્ઞાનસો, સૈયી પેહેલું રેલવે પર ચાલતું કાંધેલું એનજીન જે વીલીયમ હીકી (William Hickey) નામના રાખશે Wylam (વાઇલમ) શહેરમાં સને ૧૮૧૩માં બનાવ્યું હતું કે જેથી કોલસો લઈ જવાને સવલ પડે એવા તેના વિચાર હતા તે એનજીનની ગાડી ઉપર એનજીન જાણે હમણાતું બીમ એનજીન આવે છે તેમ બહારથી દેખાડે અને તેની પાછળ કોલસો રાખવાની ગાડી અને તેમાં વળી પાછી જોઈતર સાફ રાખવાનું પીપ મુક્યું છે.

માણસોનું આંગ શું શું તત્ત્વોનું બનેલું છે જેમકે તેમાં ખાર ફેરસા લાગ, જીલેટીન, પાણી, લોખંડ, ચરબી દત્તાદી, તે જુદા જુદા

શીશીઓમાં ભરી વીગતવારે દેખાડેલું છે. કોઈ માણસનાં દોલને એનેલાઈઝ કરે તો આવી ચીજો તેમાંથી નીકળે છે. એમાંનો એક માગ ને ફ્રાસફર્સનો છે તેને વાસ્તે લખે છે કે તે એવી તો સળગી ઉઠતારી ચીજ છે કે તેને પાણીમાંજ રાખવી પડે છે. તે પ્રમાણે બધી જાનાના અનાજોની ખાવામાં શું ખુબીઓ છે તે તથા એવી બીજી ઘણી વીગતો મુકેલી છે. અસલનાં લોકો લોખંડને બદલે પથ્થરનાં હથીયરો વાપરતા હતા તે, જંગલી માણસો ચાંમડાંનાં, પીછોનાં, ધારનાં તથા એવીજ જાણુસોનાં કપડાં પેહેરે છે, તે તથા તેઓનાં રહેલનાં ઘરોના નમુનાઓ, તરાંહ તરાંહની માછલીઓ તેમાં એક મગરમચ્છ ૭૫ ફીટ લાંબું છે તે, ઝાડોનાં ચડ તથા ડાળીઓ તેમાં બામબુ એક મૂઝો છે તે ૮૬ ફીટ લાંબો છે તથા બીજી નવાઈની બનાવતો જેવી કે વીજબીથી હમેશ ચાલુ રહેતું ઘડીઆલ, દાનાતું ભર્તકામ જાણે કસમી ભરત હોય એવું આબેહુબ બનાવેલું, પેરેશીન જાતની ટ્રેનસપેરંટ મીનની બનાવેલી મોટી જોલીબોટ, ટોપો ઇત્યાદી ઘણી ચીજો હતી કે જેની વીગતો અમો લખી શકતા નથી. ત્યાંથી ચાર વાગેને બંધ થયું તેથી અધુરું મુકીને મીનનાં પુતલાંતું (મેડમ તુસોનાં જેવું) એકઝીબી. શન જોવા ગયા હતા. એ કોઈ ફ્રેચમેનતું છે અને માફકસરતું બનાવેલું છે. મેડમ તુસોનાં વેક્ષ વર્કને કોઈબી રીતે પુગે નહી. તે જોઈને ઈંદા સાથી જાંચા ઘરવાલા મોહોલાઓમાં (High Street & Cockburn Street), ગયા હતા જ્યાં અમોએ એક થ્રે ૧૦ માલ બોંચતલીયાં વગેરેનું જોયું હતું અને સાતથી આઠ માલનાં ઘરો તો બીજાં ઘણાં એ જગ્યા ઉપર આવેલાં છે તે સઘળું જોઈને પાછા ફર્યા હતા. એ બધાંની તથા એડીનબરો શહેરને લગતી અમારી આગળી ઇલાંતી મુસાફરીની સને ૧૮૮૧ની ડાયરીમાં વીગતો હોવાથી પાકું લખતા નથી. એડીનબરોમા અમો છેલ્લા જોઈ ગયા હતા તે કરતાં કોઈ ઘણો ફરફાર થયો નથી, પણ એક મોટો પુત્ર ફરફાવ ફરફાવ ઉપર બધાય છે જે બે મેલ જેટલો જ્યારે પુરો થશે ત્યારે બાંધો થશે. એ સીવાય બીજું કંઈ નવું જોવામાં આવતું નથી.

તા. ૨૯ મી મે સને ૧૮૮૭—આજે સવારના કલાક ૮—૩૦ મીનીઃ એડીનબરો શહેર છોડ્યું હતું તે કલાક ૧૦—૪૦ મીનીઃ ગ્લાસગો શહેરમાં પુગા હતા, જ્યાના જ્યોર્જ હોટેલમાં બિતારો લીધો હતો આજે આતવાર હોવાથી સધળું બંધ હતું. અમો જે આગની ગાડીમાં આવ્યા તે વતીક એ વર્ષપર આવતી નહીં હતી અને તેજ મુજબ આતવારે દામકારો પણ દોડતી હતી નહીં, પણ હમણા એ ખાખે જરા છુટ થઈ છે અને આડે દિવસે જે સાત આઠ દેનો એડીનબરોથી ગ્લાસગો આવે છે તેને બદલે આજે એજ દેનો અમે આવી એવો સ્કોટલેન્ડનાં લોકો આતવારનો દિવસ આશાયશ લેવામાં પાડે છે. વળી એક બીજો ધારો અમોએ જાણ્યો છે તે એ કે એડીનબરો તથા ગ્લાસગોમાં ધરો જે બાડે લોકો લીધે છે તે હમેશાં તા. ૨૮ મી મેના દીન સુધીની બોલીએ લીધે છે અને એ દીને એક વર્ષ પછી જે ઘેર પસંદ નહીં પડે તો બીજો ઘેર ખાલી તેવીજ બોલીએ કરી જાય છે. એ મુજબ અમો ગઈ કાલે એડીનબરોના મોહોલાઓમાં ફર્યા હતા ત્યારે જગેજગ લોકોને ધરો ખાલી કરતા જોયા હતા એકએક મોહોલામાં નહીં હશે તો દર ચાર ધરને અંતરે એક ધેર ખાલી થતું હતું અને ખાલી કરતી વખતે ઘેર સાફ કરીને સ્વાધીન તેના ધણીને કરવું પડે છે તેથી રસ્તાઓ ઉપર ધુલ, કચરો, ફાતેલાં બુતો, રાખ ઇત્યાદીના ઢગલાને ઢગલાઓ ભોંયપર પડેલા હતા તથા ઘેરનો સામાન બાહર ઘેર ખાલી કરનારાઓ તથા નવા આવનારાઓનો પડેલો હતો તથા રસ્તામાં બધે સામાનનાં ભરેલાં ગાડાંઓ મલતાં હતાં. આજે સાંજનાં એ વાગેને લેનોક્ષ ગલેન (Lennox Glen) કરીને આસરે બાર મેલ દુર ગ્લાસગોથી એક જગ્યા છે ત્યાં ઘોડાની ગાડીમાં ફરવા મયા હતા. એ જગ્યાપર ખુલ્લી હવા તથા નાના ડુંગરોની વચમાં પાણીનાં નાલા તથા ઘોધ હોવાથી તથા નાળાંઓની આળુબાળુ ખીણમાં મોટાં ઝાંઝે હોવાથી ઇંહાંનું લોક જે ઘણું ગીચ વસ્તીમાં તથા કેમીકલસના ધુમાડામાં રહે છે તેઓ ત્યાં ફરવા જ્યારેથી સારો દિવસ હોય છે ત્યારે તેમાં ઘણાખરા આતવારે જાય છે. ઇંહાંની હવા ઘણી મજેની ઠંડી તથા તડકું પડતું હતું તેથી ગાડાનાં ઝાંચામાં સારી લાગતી હતી અને

ગ્રાસપાસનો દેખાવ પણ સારો હતો. ઘણું લોક તે જગ્યાપર ગ્રાસ-
ગોથી ચાલતું પણ ફરવા નીકળી આવેલું હતું અને જોકે તડકું ઘણું
હતું તોપી મોટો ભાગ લોક ખુલા તડકામાં બેસીને પીકનીક કરતું
તથા મોજ મારતું હતું. ત્યાં ઝાડોનાં છાયડા તડે ધુલો જંગલી જેવાં
કે દેઝી (Daisy), બતરકપ (butter cup) ઇત્યાદી હતાં તે
તોડીને એકઠાં કરતા હતા. કોઇ પાહોડોપર ચોરતો મુઠાં આડે
અતાડે રસ્તે છુટાં છુટા ચહડતાં હતાં, તથા કોઇ નાળાંઓપર બેસીને
હવા ખાતા હતાં તથા એ પ્રમાણે સર્વે પોતાની ખાયશ માફક મોજ
કરતાં હતા. એ ટેકડીનો રસ્તો છેલ્લું બરફ ઇલાં દિન વીસેકપર પડ્યું
હતું જેથી એકઠાંમથી ધસી ગયો હતો તેથી તે ઊપર જવાતું અમે
દુરસ્ત વિચાર્યું નહી, કારણ કે ધણ ઘણો મોટો અને મટાકું પગે
હેલ્લ સરી પડે તેવી હાલતમાં હતું તેથી અમે એક કલાક ડુંગરની
અધવચમાં ઝાડોના છાયડા હેલ્લ નાળાંની બાજુપર બેસીનેજ મજા
તથા ગતા લીધી હતી. એ જગ્યાપર અમોને લસનના જેવો વાસ
સખ્ત આવતો હોવાથી પેહેલાં જે રોપાઓને અમે લીલીસ (lilies)
સમજતા હતા તે કેહા લસનના રોપાઓ જંગલી હાલતમાં ઊગી
નીકળેલાં અમોને માલમ પડ્યા હતા. ઇલાંના લોક લસનને ઘણું
ધિકારેછે અને રાંધવામાં લેતા નથી તેથી એને કોઇ હાથ લગાડતું
નથી. પાણીનું નાળું બધું મોટા મોટા પથ્થરોથી ભરેલું હતું ત્યાં
અમે એક કલાક બેસીને ગ્રાસગો ગયા હતા અને અમેએ એ
ઝાંઝવ જે કંતરીમાં લીધી હતી તેમાં ઘણી મજાહ લાગી હતી.

તા. ૩૦ મી મે સને ૧૮૮૯—આજે ગ્રાસગોના અમારા
એન્ડ મી. પીટર હેરોવર પોતાનાં શેહેર બહાર રહેવાના મકાનમાં
અમોને સવારથી પોતાની સાથ લઇ ગયો હતો જે હેલનબરો (Hel-
lenburgh) નામના ગામમાં આશરે ઇલાંથી ૨૨ મૈલ દુર આવ્યું છે.
ત્યાં અમે આગગાડીમાં બેસીને એક કલાકે પુગ્યા હતા. એ જગ્યા
ડબ્બારટનનો કિલ્લો જે કલાઇડ નદીમાં આવ્યો છે તે સુધીને ટ્રિનોક
ન્યા અમે આગળ ૧૮૮૧માં સરોવરો જેવા જગી વખતે ગયા
૧૭

હતા તેની સામેની બાજુપર નદીને કિનારે આવેલું છે. એ જગ્યા ઘણી સારી હવાવાળી કહેવાય છે તેની એક ગમ એ નદી અને બીજી ગમ થોડે દુરથી ઈલિનો વખણાયેલો સોથી મોટો સરોવર લેક લોમંડ (Lake Lomond) આવ્યો છે અમારી પરોણાગત મીઠ હેરોવરે તથા તેવણના ઘણીયાંણીએ ઘણી સારી કીધી હતી. હેલનબરો તથા તેની આસપાસની મેલોનાં મેલ મુનીની જગ્યા સર જેમસ કોહન બેરેનેટની છે. હેલનબરોમાં છુટા છુટા બગલા દરેકની આસપાસ એક એક જમીન રાખી બાંધેલા છે અને તે બધાઓમાં નાંધેલા બાગો હોવાથી સારા શોભે છે. અમો ખાનુ લીધા પછી ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને આસપાસનો દેખાવ જોતા ૧૪ મેલ દુર મુઝી ગયા હતા. રસ્તામાં એ ત્રણ મેલ પછી લેક લોમંડનો કિનારો લાગ્યો હતો તે છેક અમો ઉપર મુજબ દુર ગયા હતા ત્યાં સૂધી મળ્યા કીધો હતો ને એ રસ્તે એજ મુજબ લોકો કિનારે અને કિનારે ઘણા મેલો સૂધી જાય છે. અમો અર્થે રસ્તે પાછા ફરીને Lacs (લુસ) કરી ગામડું છે ત્યાં રીફ્રેશમેન્ટ લેવા તથા ઘોડાઓને ઠાક આપવાને ઊતર્યા હતા. એ લુસનું ગામડું પણ સરોવરને કિનારે આવેલું છે અને તેનાં ઘરો મજેનાં નાના બાગો સાથે બાંધેલા છે. દેવાલોપર ગુલાબના ટુલના વેલાઓ ચઢાવેલા છે અને બાગમાં જાતજાતનાં રંગીન ફુલો ઉગાડેલાં હોવાથી મજેનું લાગે છે. ત્યાંથી અમો પાછા પાચ વાગે હેલનબરો આવી પુગ્યા હતા. રસ્તાનો દેખાવ બધે મજેનો હતો. “લોકની” અંદર છુટા છુટા ટાપુઓ કોઈ મોટા અને કોઈ હાથના બનાવેલા રોક વડેના જેવા નાના તે સઘળાઓપર કોડો ઘણાં ગીચ ઉગેલા, અને સરોવરના બધા કિનારાઓ પણ તેજ માફક કાંડપાનની લીલોતરીવાળા હોવાથી એ રસ્તો ઘણો રળીયામણો લાગતો હતો. અમો હેલનબરોથી ખાનુ લઈને પાછા આઠ વાગે નીકળેલા નવ વાગે ગ્લાસગો આવી પુગ્યા હતા એ રસ્તો આગનીગાડીમાનો પણ રળીયામણો લાગે છે. તેનો મોટો ભાગ ક્લાઈડ નદી ઉપરથી પસાર થાય છે જેમાં આવતા જતાં વાહાણો તથા સ્ટીમરો તથા સામી બાજુના કિનારાપર તથા તેને મથાળે ડગર ઉપર દોડતી આગની ગાડીઓ, નદીમાં વારાફરતી મળતી વાહાણો

ખાંધવાની ગોદાઓ તથા સાંભી બાગીનાં છુટાં છુટાં ગામો સર્વે ધણુ
રળીયામણુ લાગતું હતું અને વળી ઈંદા સુરજ કલાક ૮—૧૫
મીનીટે અસ્ત પામે છે અને ચાર પંખી કલાક ૧૦—૩૦ થી ૧૧ સુધી
બેજરહું (ઝઝકલું) રેહે છે તેથી અમો સધળું મજેની રીતે જોઇ શક્યા
હતા. એ ઝઝકલું એટલું રેહે છે કે અમો દશ વાગા સુધી વગર બતીએ
ન્યુસપેપરો વાચી શકીયે છીએ. ખબર કાઢાડતા માલૂમ પડે છે કે રાતના
૧૧ વાગે લાંબા દિવસોમાં (તા. ૨૨ મી જુન સુધી દિવસ લાંબા થાય
છે અને પંખી ઓસરવા માટે છે) સુરજ અસ્ત પામી બેથી હડી
વાગામા પાછો ઉગે છે તેથી અધારી રાત તે વખતે ઘણા દિવસો સુધી
માલૂમ પડતી નથી હમણાખી રાતના ૪ વાગામા સુરજ પાછો દીસે
છે અમો જે ગ્લાસગો કુવીન રોડ સ્ટેશન પર ઉતર્યા ત્યાં આવતા
આગની ગાડીને મોટા રસ્તા તથા ઘેરોની હેલના ટનલોમાંથી આવવું
પડે છે તે વખતે વીજળીની બતીઓ પોતાની મેલેજ ગાડીમા સળગી
ટનલ પૂરો થયો કે પાંખી પોતાની મેલે જુગ્મજ જાય છે તે સારૂ ઘણી
સારી તાળ કીધેલી માલૂમ પડે છે. રેલવેના પાતાની વચમાં એક
ખીજો લોખંડનો પાતો ટનલમા રાખે છે તેમાં એક બાગીથી વીજળી
સચાએ દાખલ કરી મુકેલી હોય છે જેથી ગાડીઓ ત્યાં આવી કે
દરેક ગાડીની હેલ એકેકો લોખંડનો સીધો સળીયો રાખેલો હોય છે તે
પેલા વીજળીથી લરેલા પાતા સાથે અડી ધસાય છે કે તેમાં પેલી
વીજળી જઈ તે સળીયામાંથી એક તાર ગાડીને મથાળે બતી
હોય છે તેમાં લઈ ગયલા હોવાથી તે બતીઓ વીજળીની “ઇનકે-
નડેસ્ટ” લાઇટની માફક સળગી ઉડી ઉગ્મસ ગાડીઓમાં
આપે છે અને જેવી ગાડી ટનલમાંથી બાહાર ઉગ્મસમા નીકળી કે
પેલો લોખંડનો પાતો ત્યાં નડી હોવાથી વીજળી પૂગતી નથી અને
બતી પોતાની મેલે જુગ્મજ જાય છે એવી સરસ યુક્તિ કરી બતી
સલગાવા માણસો રાખવાનો તથા બતી જથુક બાલવાનો અર્થ બચા-
વ્યો છે, એ ઉપરથી અમોને ઈંદા તથા ઇગલડમા ખીજી રીતે
માણસોના પગારનો અર્થ બચાવાના દાખલાઓ યાદ આવે છે જેમાં હમણા
ધોડું એક થયું એક જાતના મીકેનીક્લ સગાઓ બનાવી દર સ્ટેશને

મૂક્યા છે જેમાં એક નાની કપાટ જેવું મૂક્યું છે. તેની એ બાજુએ નાના એ બાંચાઓને ઊભાને ઉભા સક્કાં રાખી તેમાં મીઠાઈઓ રાખે છે અને તે બાંચાની હેઠલ વકરીના મોંઢાં જેવો બીજો નાનો બાંચો એક પેની નીચે તેટલો રાખે છે. હવે તે બાંચામાં પેની નાખ્યે તો તેના ભારે અંદરનો સંચો દબાઈને પેલી મીઠાઈમાનો એકજ કડકો બહાર આવે છે જે પેની નાખનાર લે છે અને તમો બીજો કડકો બીજી પેની નાખ્યા વગર કાઢાડી શકો નહીં એવી તાળ કીધી છે. એજ માફક પોસ્ટ કાંડોના કેસો પણ જગેજગ રાખે છે. વળી માણસોને તોળવાના ઓટોમેટીક સંચા પણ એજ ટપ પર બનાવી જગેજગ મૂકેલા હોય છે જેમાં પણ એક પેની તમો તે ઉપર ઊભા રહી નાખો તો તોળનો ઘડીઆલ જેવો કાંટો ઘડીઆલની ડાયલપર ફરીને તમારું વજન બતાવે છે, જેવા તમો ઉતર્યો કે પાછો અસહી જગ્યા મીડાંપર જાય છે અને બીજી પેની નાંખો નહીં ત્યાં સૂંધી બીજી વખતે તોળાતું નથી. એ મૂજબ પોતા મેલે ચાલતા સંચાઓ રાખી તેની દેખરેખ રાખનારા માણસોને ખર્ચ બંચાવેલો છે. તોખી એ છેલ્લામાં ઠગાઈ લોકો કરી શકે છે, તે એમ કે પેહેલાં એક જણ તોળાય તેનું વજન ધારો કે ૧૪૦ રતલનું છે તેટલો કાંટો ખસે છે. હવે તે ધણી ઉતરી નથી પડતો પણ બીજો ધણી તેની સાથે કાંટાપર ચઢે છે કે તેના વજન જેટલો કાંટો બીજો આગળ વધી જઈ તેના વજનથી એટલો હોય તો ૨૮૦ રતલપર કાંટો જાય છે. તેપરથી બેજે જણાં પોતાનું વજન કહી શકે છે. ઇહાંની આગની ગાડીઓ કોઈ કોઈ “એક્સપ્રેસ” દાખલ દોડાવે છે જેઓ ‘કલાકના સાઠ મેકને હિસાબે ઘણું સ્ટેશનો કીધા વગર દોડે છે તેઓને દોડતી રેને પાણી લેવા સાડ રેલની હેઠાણમાં વચમાં પાણીની ટાંકીઓ બાંધી તેમાં પાણી ભરી તૈયાર રાખે છે અને ઈનજીનની હેઠળ એક જાતની પાણી ખેંચી લેવાની નળીઓ રાખે છે જે નળી તે પાણીની ટાંકી આવે છે ભારે સાંભી બાહ્ય મોટું રાખી નીચે ઊતારે છે કે આગની ગાડીના પોતાના ધસારાથી પેલી ટાંકીનું પાણી પોતાની મેજે નળીમાં ભરાઈને

ઉપરની પાણીની ટાંકીમાં ભરાય છે કે નળી પાછી ઉંચકી લેજે, એવી એવી નવી ગોઠવણો રાખે છે જેથી વખતનો અંચાવ ઘણો થાય છે.

તા. ૩૧ મી મે સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના આઠ વાગેની દેનમાં બેસીને એડીનબરોની નજદીકમાં કરકાલડી (Kerkealdy) ક્રીને ગામ છે ત્યાં મી. ડગલાસ ક્રીને મેસર્સ ડગલાસ એંડ થ્રાંન્ટ એનજીનો ખનાવનારના ભાગ્યાને ત્યાં પરોણા દાખલ ગયા હતા. એ કરકાલડી ગામ ફર્થ ઓવ ફોર્થ (Firth of Forth) ઉપર એડીનબરો શહેરની સામેની બાજુ દુરથી આવેલું છે, જે બાજુ પર ફર્થ નદીનું મોટું જરમન ઓશન યા નોરથ સીમાં પડે છે. અમારી ઘણી માવજત એવણે તથા એવણના ધણીયાંણી અને ભાગ્યા મી. થ્રાંન્ટે કીધી હતી અને આસપાસનાં મુલકમાં ફેરવી લાવી ત્યાંના કારખાનાઓ દેખાડ્યાં હતાં. હાલમાં કરકાલડીમાં ઓછલ કારપેટસો ખનાવાનો ધંધો ઘણો વધી ગયો છે જે બે જાતના ખનાવે છે તેમાં “ઓછલ કલાઈ” જે “કનતાન” ઉપર તેલ તથા રોગાન તથા રંગ યા જપાન મારી ખનાવે છે જે મુઝાઈમાં ગાડીઓનાં યા બીજાં કવરો ખનાવાનાં કામમાં આવે છે યા “ટેબલકવર” દાખલ પણ વપરાયછે. તે પાતળા હોય છે, પણ બીજી જાતનાં કારપેટ દાખલ લાઈનોલીયમ (Linohum) ક્રીને ખનાવે છે તે ઘણા જાડાં જોઈએ તેવા કદના ખનાવે છે. તેમાં ખુચનો ભુકો તથા આકસીડાઈઝ કીધેલું અલસીનું તેલ વાપરે છે, જે બેઉને બીજી કાંઈ મેળવણી સાથે મેળવી એક કનતાનના કપડાં સાથે તેને બે રોલરો વચ્ચે દાખી પછી સુકવે છે એટલે કનતાન જે જરા છુટા છુટા દોરાનું વણેલું હોય છે તે સાથે એકજ કપડું હોય તેમ વળગી જાયછે. ત્યાર પછી તેને એક બીજાં મોટા રોલર આશરે ૩૫ શીટ વાસનાં ઉપર એક ગમધી પસાર કરી તે ઉપર તરાહ પાડવાનાં લાકડાંનાં રોલરો બીજી ગમ રેહે છે તેની સાથે દખાઈને તરાહ ને રોલરો એક પછી એક પાડે છે જે કામ ઘણું જલદી થાય છે જે તગંદ ઘણી ગીચ અને રંગવાલી હોય છે તો તેને હાડે દીધાંઓ લેમ મઅર્જમા રંગારીઓ દાખે છે તેમ દાખીને વારાફરતી જલદ રંગોની

તરાંદ તે ઉપર પાડે છે તે જેમ તગદ પડતી જાય છે તેમ સૂક્ષીયવોષઃ એક ઓરથુ હોય તેમ તગાતી જાય છે અને જ્યારે તે તાણે પડે થયો કે તે ઓરથુ જે રેલ ઉપર રહે છે તે સેરવીને પડોશના ગરમ આપવાના ઓરડામાં લઈ જાય છે જ્યાં તે રંગ સુકાય છે. એ “લાં નોલીયમ” બનાવનારાઓ જાણે એક હાથે ધંધો લેઈ બેઠા હોય તે ઈલાં કરકાલડીનાં ગામમાંજ તેનો મોટો હિસ્સો બનાવે છે. તે જોઈને મીંડ ડગલાસ અને ગ્રાન્ડવાલુ ઈનજન બનાવવાનું કારખાનું જોયું હતું જ્યાં હમણું એક મોટું ઇનજન મુખજતી મજગામ મીંડ સાઈ તૈયાર થતું હતું. એ બનાવવાની વીગત સને ૧૮૮૧માં અમે જોલકનમાં મેસરસ હીકસ હારગરીવસના કારખાનામાં જોઈ હતી તેને મળતી હોવાથી અત્રે લખતા નથી.

અમે કરકાલડીથી બીજા ૧૨ મૈલ દુર એક કોલસાની ખાણ છે ત્યાં ઘણો મોટો ખુંખો જે ડગલાસ અને ગ્રાન્ડવાળાએ સને ૧૮૭૭માં બનાવ્યો હતો તે જોવા ગયા હતા. એ પાણી કાઢાડવાનો ખુંખો ૯૦૦ ફીટ ઊંડાણમાં કોલસાની ખાણની હેડલથી પાણી કાઢે તે સાઈ ત્રણ ટપ્પા દર ૩૦૦ ફીટના ફરી તેમાં વારાફરતી પેહેલા એક ટપ્પામાં ને તેમાંથી બીજામાં ને તેમાંથી છેક મથાળેના ટપ્પામાં એમ ત્રણ જૂદે જૂદે ટપ્પે પાણી ખેંચી કાઢે છે તે હીસાએ દર મીનીટ ત્રણ ટન ઈયાને ૬૭૨ ગ્યાલન દર ટપ્પે પાણી એટલું નીચાણમાંથી ખેંચે છે તે સાઈ એનું સીલિનડર ૧૦૦ ઈંચ વ્યાસનું ગજવર બનાવેલું છે જે ખુંખો ચલાવવા ૪૫૦ ઘોડાના બળનું જોર વપરાય છે. કોલસાની ખાણમાં જવા ઈનજનથી એક ઘણી મોટી બેઠ બાજુથી પોહોળા ને વચમાંથી છેક સાકડી એક કપ્પી ચલાવી તેના એક ભાગ પર દોરકું જે ઉપર માલ ખેંચી લાવે છે તે વીટળાય છે તે બીજું જે હેડાણમાં પાછું જાય છે તે છુટે છે. એ દોરડાના છેડાઓ પર બે પીનરા કીધેલાં છે જેમાં માણસો યા કોલસો ખાણમાંથી નીચે ઉપર આવજવ કરે છે કોલસાની ખાણોમાં અંદર જે કોલસાનાં પડ મળે છે તે ખણી કારી બાકીની નફામી જગ્યા ગેલરીઓ તથા ટેકાઓ દાખલ

રહેવા દીએછે તેથી જાણે ધણા માણે હોય તેમ અદરથી થાયછે ને
 જ્યાંથી (Shaft) અદર જવાની જગ્યાએ ત્યાંથી આડી અતાલી
 ગળીઓ કરી બધીગમથી કોલસો ખણી કહાડેછે. તેમાં કામ કરનાર
 માણસોને હવા જવાના બે હવાયધા “શાફ્ટસો” રાખી તેમાં પંખાથી
 પવન અદર મોકલેછે ને બીજા પંખાથી તે વપરાયલી હવા બીજા
 “શાફ્ટ”માંથી બહાર કહાડેછે. એ ખાણવાળી જગ્યા જે ધણીની હોયછે
 તેને ખાણ ખોડનાર કુંપની દર ટને કાંઈ લવાજમ (આસરે એક
 શીલ્ડીગનો) આપેછે તથા બીજો ખરચ ધણો રાખવા છતાંબી સતરથી
 અધાર ટકાતું બાજ શેર હોલડરોને આપેછે કોલસો જેવો બહાર
 આવ્યો કે તેને એક જાતની લોખંડના હાસા સલીયાની ચાલનીમા
 નાંખેછે કે તેમાંથી ભુકા તથા કીણા કટકા હેઠળ પડેછે ને તે ચાલની
 દબાવવાલી હાવાથી તે ઉપરથી મોટા કટકાઓ ગગડીને તેને છેડે
 રેલવેનાં ગાડાં હોયછે તેમા પડેછે જેમાં દરિયે કિનારે લઈ જઈ વાહાંણે
 ચઢાવેછે. એ સમ્રાજ્ય જોઈ સંજના મીંડ ડગલાસ સાથ ખાતું લઈને
 પાછા ગ્લાસગો રાતનાં ૧૦ વાગે આવી પુગ્યા હતા. અમેને એડીન-
 બરોથી કરકાલડી જતાં રસ્તામાં ફરઠ આવ ફારઠ સ્ટીમરમાં પસાર
 કરવો પડ્યો હતો જેહાં હમણા એક ગંભીર પુલ આસરે બે મૈલ
 લાંબો એ ફરઠની ઉપર બંધાયેલો જેના વચલા બે સ્પેનસ (Spans)
 દરેક ૧૭૦૦ ફીટ લાંબાં છે જેવા મોટાં સ્પેનસો બીજા કોઈ પણ
 પુલના બાજ સુધી બનાવેલા નથી અને આપણને અન્યબીમાં નાંખેછે
 કે આટલો લાંબો ટપ્પો વગર ટેકાએ શી રીતે આગગાડીના ધપકારા
 હેઠળ થોબી શકશે. અમારો વિચાર આવતી કાલે ગ્લાસગો છોડવાનોછે.
 એ શહેર અમેએ આગળ જોયલુંછે તેથી તેના ધણા જાત જાતના
 શરખાનાઓની વીગત અમે લખતા નથી. એ શહેર વસતીમાં હમણાં
 ધણુ વધી ગયુંછે અને મોહોલાઓના મોહોલાઓ અમેએ જોયા પછી
 ૯ વર્ષના વધી ગયાંછે. હાલ એની વસ્તી આસરે આઠ લાખ માણસોની
 રહેછે. એ શહેર ધણુ સદાધર્મી રાખેલુંછે. તેની મ્યુનિસિપાલિટીની આવક
 અમેને બગબગ ખબર નથી, પણ સાંભળવા મુજબ ફક્ત લાર્ડટ તથા
 પાણીના ટ્રેન (મીનરથી લે છે તેના) પાંચ લાખ પાઈંડ વર્ષ દિને

ઉપજે છે. પાણી ઇલાચી સાઠ મૈલ દુર “લોક ઇટરીન” કરીને છે તયાથી લાવેલા છે. શેહેરના કચરાને માણુમો રાખી પેહેલાં તેમાંથી ફાટેલાં ચીટડા, ચાંમડાં ઇલાદિ કાઢાડી લઈ કાગળને બનાવાના કામમાં લે છે. એ સાથે કચરામાંથી કાતા ચમચા પણ ઘણાં મલે છે તે વેચે છે. તેની પણ આવક થાય છે. ખાટીનો બાકી નાખે છે તેની રાખને ખાતરમાં વાપરે છે. ઇંહાં ઉદ્યોગ તથા વેપાર પણ દિનપરદિન ઘણો ખીલતો જાય છે તે બધી રીતે શેહેર આબાદ છે.

તા. ૧ લી જુન ૧૮૮૭—આજે જામોરના સવા એ વાગે આગની ગાડીમાં એસીને ગ્લાસગો છોડ્યું હતું તે રાતના ૮-૪૦ મીનીટે લીવરપુલ પુગા હતા અને ત્યાં એડલ્ડગ્રી હોટલમાં ઊતારો લીધો હતો. અમો ઇંગલંડની હદમાં આવ્યા પછી વળી પાંચું વાદળતું ઘેગત થવા માડ્યું છે અને મુરજ દીસતો નથી. અમો જ્યારે લંડનથી નિકળ્યા હતા ત્યારે ત્યાંવાળા સાહેબો અમોને આજે વખતે સ્કોટલંડ ને વધારે ઊતર તરફ આવેલું છે ત્યાં જવાની લલામણુ નહીં કરતા હતા કે ત્યાં ઠંડી તથા વરસાદ પડતો હોવો જોઈયે પણ અમને તો તેથી ઉલટું માલમ પડ્યું હતું અને લંડનમાં જેટલા દિવસો અમે ઘેરાનના કાઢાડ્યા હતા તેટલા તથા ત્યાર પછીના દિવસો તો સ્કોટલંડમાં સારા ગયા હતા અને અમોને આજો વખત મુરજ તથા માફક સરની હવા મળી હતી અને વળી ઇંગલંડમાં આવ્યા કે ઘેરાન દેખાવા માંડ્યું હતું.

તા. ૨ જુન સને ૧૮૮૭—આજે લીવરપુલતું જુબીલી એકઝીબીશન જોવા ગયા હતા. એ એકઝીબીશનની જગ્યાપર જવા સારૂ ત્રાંમ કંપનીઓ સાથે કાષ્ટ બહોળસત કીધો છે તેથી એક શીલીંગ ને એકઝીબીશનમાં દાખલ થવાની શી છે તેમાંજ ત્રામવે બીજી કાંઈખી ભાડું લીધા વગર ત્યાં લઈ જાય છે. એ આસરે દોઢ મૈલ અમારાં હોટલથી દુર હશે. એની ઈમારતો ને ઘણી મોટી લોખંડ તથા કાચની બનાવેલી છે તે ગમે સાલ ઇંહાં મોટું એકઝીબીશન ઉઘાડ્યું હતું તેનીજ અનામત રાખેલી છે તે તેમાં આજે વખત

જુબીલી એકઝીબીશન ભર્યું છે. એની જગ્યા તથા ધમારતો મલીને
 ૫ એકર જગ્યા રોકી છે તેમાં છુટી છુટી અસલી જાતની ધમારતો
 બાધી તેમાં દુકાનો, રેસ્ટોરાં, નાટકશાળાઓ, ગોફાવો ઇત્યાદી બાંધેલું છે
 ૧૫ એક ગમ એડીસ્ટન દીવાદાંડીની નકલ તેના જેવીજ આખે-
 ૫ લોખંડના સળિયાઓની બાધી તેની ઉપર ફરતું કનતાનનું કપડું
 નહી, તે ઉપર સીમેન્ટ લગાડી પથ્થરની તરાંહ પાડી છે તેથી બાહરથી
 તે જાણે પથ્થરનીજ બાંધી હોય તેવી દીસે છે તે ૧૭૦ ફીટ ઊંચાઈ મા-
 ડે ને મથાળે દીવાદાંડી માફક કાચનો મોટો ગુંબજ કરીને તેમા
 વીજળીની બતી ઘણી જોરાવર મૂકેલી છે એ ઉપર જવા સાફ ચારી
 રાખી છે જે સ્ટીમરથી ઉપર હેલેલ આવજાવ કરે છે. એ બધી છુટી છુટી
 ઇમારતોની વચમાં ગાશના તપ્પાવો (Terraces) કરીને તેમાં ગેસનાં
 ફાણસો તથા ફુલ પાનનાં બાગોના કેયારા કીધા છે તે સઘળા કેયારાઓ
 તથા રસ્તાઓ ઉપર નાની નાની બતીઓ ગોઠવી તેની તરેહો ઘેરી
 લીધી છે, તથા વળી છુટી છુટી વીજળીની મોટી બતીઓ જોરાવર
 લાઇટની મૂકી છે તેથી રાતના તે જાણે બાગે બેહેસ્ત જેવો દેખાવ
 લાગે છે. વળી એ બાગોની વચમાં એક ફુવારો ઘણો મોટો ઉભો
 કીધો છે જેમાંથી ઘણી ગમથી પાણી ઊડે છે પણ તેમાં નવાઈ જેવું
 અમે એ પેહેલ વેહેલું એ જોયું કે બ્યારે રાતના તે ફુવારો ઉરાડ્યો
 ત્યારે તેમાંનું પાણી તરેહ તરેહના રંગનું ઊડતું હતું. કાંઈ જેટ
 (jets) માંથી લાલ કીરમજ, કાંઈ માંથી ઘેર અને કાંઈ માંથી શીકા
 લીલા રંગનું, કાંઈ માંથી પીલું, કાંઈ માંથી જુલુ એમ પાણી જાણે એ
 રંગોતુજ હોય તેમ દીસતું હતું ને તે રંગના ઊડતાં પાણીની મેળવણી
 એવી સારી કીધેલી કે તેથી જાત જાતની તરાંહો પડતી હતી ને
 જાણે કે કમાનના રંગનું પાણી ઉડી મીનારાઓ બનતા હોય તેવું
 લાગતું હતું. એ પાણી કાંઈ રંગેનું નહીં હતું, કાંઈ હજારો હજાર
 બાલન ઉડે તે રંગ ક્યાંથી લાવે પણ એવી તાજ કીધી હતી કે બ્યાં
 ફુવારાની જેટસો ઊડતી હતી તેની નીચે પોકલ ફરતી જગ્યા રાખી
 તેમા ફેરવી શકાય તેવા કાચો જરેલી વીજલીની બતીઓ તલીઆમાં રાખી
 રતી ને તેને મથાળે મોટો કાચ જડેલો હોવાથી પાણી બતીને યુજવી

શકતું ન હતું. હવે પાણી જે નળીઓમાંથી ઉડે તે ઉપર એ રંગીન કાચોની હેથળની બતીનો ઉજ્જસ (reflection) પડતો એટલે પાણી ભરે રંગીન હતું હોય તેવું દીસતું હતું. ખચીત એ ઘણું જ નેવાલાયક હતું.

એકઝીબીશનની મુખ્ય ઇમારત ઘણી ગળવર છે. એને વાસ્તે કહે છે કે એવી મોટી ઇમારત કાચ તથા લોખંડની સને ૧૮૫૧ ના લંડનનાં એકઝીબીશનની ઇમારત સિવાય બીજી કોઈ વખતે બનાવી નથી તેની બહારની પોહોળાઈ ૮૦૦ ફીટની છે ને તેની ઉડાઈ એટલી મોટી છે કે તેનું સલંગ એક દીવાનખાણું પા (૦૧) મૈલ જેટલું લાંબું છે તેની ઉપર વચમાંનો ચુંબજ અંદરથી ૧૦૦ ફીટ દેખાતો જાયો બાંધેલો છે. તેની હેઠાણમાં બેંડસ્ટાંડ બાંધેલું છે, જ્યાં રાતનાં ૧૦ વાગ્યા સુધી રીજમીટનું વાળું વગાડ્યું હતું. તેની સામે વળી એ મોટી દેવળની આરગીન મુકેલી છે, જે ઉર સાજ પડી જત જતન રાગો વગાડતા હતા તથા પચીસ જણા તેની સાથે ગાતા પણ હતા એ મોટી ઇમારતમાંનો પોણો ભાગ હાલ દેખાડવા મુકેલા સામાન તથા દુકાનોથી રોકાયેલો છે; આકીનો ખાલી પડેલો છે. સામાન મૂક્યા ભાગોમા હિંદુસ્તાન તથા આસ્ટ્રીયાના શેહેરોની તથા કેનેડા, કેપ કોર્પોની ઇસ્ટાદીના ભાગો (Courts) જૂદા જૂદા કીધેલા છે તેમા સર્વે સરસ આપણા હિંદુસ્તાનના સગ્રહમા દેહરાંવો, ઘેરો, ઝુફડાએ જનતકામની હાથની સાજો, કોતરકામોના નમુનાઓ ઉપ્રાત તરે બાંધ્યો બનાવેલો પુલ નેવાલાયક છે. તેની બાજુના કતેરા તથા તે બેઠ બાજુની સીડીના બેતાલીસ ટપ્પાઓ સધળુ બાંધ્યું જ જતની તરાંહની ગોઠવણીનું કીધું છે જે એક એકથી જુદી તરાંહનું કલકતે જ્યારે પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ ગયા હતા તેમને વાસ્તે એક મેહેર બનાવ્યો હતો તેમાં ૧૫૦૦૦ લાકડાંના કકડાઓ છુટા કાંઈથી ચુંદ ચુક, યા ખીલા માર્યા વગરનું બનાવેલું હતું તેનો નમુનો મુકેલો છે લાકડાંની અંદર છેડેથી ખાચાઓ પાડી એક એકની અંદર ગોઠવીને બે વેલુ હેવાથી પડી જવાની ધારિત રહેતી નથી. વળી તેની ઉ મીનારો વટિક એજ મુજબ છુટાં લાકડાંનો કીધો છે. બનાવતોમા જ જતનું કાપડ, પોશાક, પાત્રડીઓ અને જોડા વટિક મૂકેલું છે,

તેમાં વનસ્પતિની પેદાશના નમુનાઓ જોઇને અમે તો અજબ થઈ ગયા હતા કે આટલી બેસુમાર જાતની પેદાશો હિંદુસ્તાનમાં થાય છે, ફક્ત ચોખ્ખાની જાતના નમુનાઓ અમે ગણ્યા તે ૯૯ હતા. તે મુજબ હજારો હજાર જાતની ખીજી વનસ્પતિ, ખણીજ પદાર્થો ધત્યાદીના નમુનાઓથી ઘણો મોટો હોલનો વચ્ચે ભાગ તદ્દન ભરી નાખેલો હતો. એને લગતી સીલોનની કોર્ટ પણ જોવાલાયક છે, જ્યાં હમણાં ત્યાં જિગતી ચાહઓના નમુનાઓ ઘણા રાખ્યા છે. સીલોનથી માણસો લાવી ત્યાં લોકોને ચાહે પાવા સારું રાખ્યા છે. એ ચાહે જેની કાપી સીલોનમાં ખરાબ થવા પછી રોપણી કીધી હતી તે સને ૧૮૭૨માં જે ૭૨૦૦૦ રતલ ઉતરી હતી તેને બદલે તે સને ૧૮૮૬માં ૭૨૦૦૦૦ રતલની પેદાશ થઈ છે એટલી એ રોપણી ત્યાં વધી ગઈ છે, અને હજુરખી વર્ષો વર્ષ વધવાની આશા છે. આસ્ટ્રેલિયાની કોર્ટોમાં ભાતી પેદાશો ઉપ્રાંત ત્યાંના જંગલી માણસો જે હથીયારો તથા નામના કપડા વાપરે છે તેના નમુના તથા મોટાં શેહેરોની છખીઓ ગોઠવેલી છે. કેનેડાના જંગલી માણસોના પુતળાં તથા વાપરવાસની ચીજોના નમુનાઓ તથા ત્યાં રેલવે અને સ્ટીમરને રસ્તે ૧૨૦૦ મૈલ ચીન જાપાન જતા બચે છે તે દેખાડવાના નકશાઓ મૂકેલા છે એ કોર્ટોમાંની વચમાંના હોલના એક ભાગમાં ઈંગ્લિન્ડે જે મોટી લડાઈઓ થયેલી હશે તેને લગતી બાકી રહેલી નિશાણીઓ જેવું કે તોપો, જેનરલોના પોશાકો, હથિયારો, નકશાઓ સઘળું તેને લગતી જગ્યાઓની વીગતો સાથે મૂક્યું છે તેમાં મોટો ભાગ કિમિયા તથા પેનીન-ગુલરની લડાઈને લગતો તથા ચીનમાંનો તેપીગ્સના બળવાને વખતની ચીનના શેનશાહનો પીકીનનો ઉન્હાણામાં રહેવાનો મેહેળા લુટયો હતો તેમાંની ચીજો ગોઠવી છે જેમાં શેહેનશાહનું તખ્ત જે ત્રણ જણા બેસી શકે તેવું લાકડાંનું નકસી તથા પીલી સાતીનનું બનાવેલું તથા શેહેનશાહના તથા તેની આરતના રેશમી તથા કસળી ભરતના જલાઓ ધત્યાદી મૂક્યું છે તે એ લુટની વખતે જેનરલ ગોરડને જે ચીનાઓને મદદ કીધી હતી તેથી તેને માદરીનનો પોશાક બેટ મલ્યો હશે તેમાં તેની પડાવેલી છખી પણ ગોઠવેલી છે. ડ્યુકે આવ વેલીંગટનને

લગતી તેની વોટરલુની લગાઇ વખતે પેહેરેલી ટોપી, દગલો તથા તલવાર; કિમિયાની લગાઈ વખતે જે વખણાયલો ખાલાકલાવાનો હુમલો કીધો હતો તેના સરદારના ઘોડાનું ડોકું કાચના કેસમાં મૂકેલું છે તથા રશીયન વાવટાઓ, પોશાકો, હથિયારો એવું ત્યાં મૂકેલું છે. એ સિવાય અસલનાં બખતરો તથા હથિયારનો સંગ્રહ પણ તેની સામેના હોલમાં સારો કીધો છે. ઉત્તર ધ્રુવ (North Pole) તરફના દેખાવોનો આખે હુબ નમુનો ચાકની તથા બીજી બનાવતનો કરીને મૂકેલો છે, તેની પાછળ ચીતાર પણ એવો સરસ કીધો છે કે આપણે દુરથી જાણે ખરેખર તે દેખાવ જોતા હોઈએ તેવો લાગે છે. તેમાં જાણે બરફના પાહાડો બની ગયલા છે. કોઈગમ તે ઝરી જઈ તેના તરાંહ તરાંહના આકારો બનેલા છે. વળી તેમાં રીંછ તથા બીજાં એ તરફનાં જનવરો ગોઠ્યા છે તે સઘળું ઘણું સરસ છે. તેની સાંમે કમટોમા લાંના એક્ષક્વીમોશ (Exquimaux) લોકોનો પહેરવાશ તથા હથિયારોનો સંગ્રહ પણ મૂકેલો છે એની પડોસમાં (Tropics) મધ્યબીંદુની સીનરી ઉપર મુજબ તેને જાજતા પાહાડો, જમીન, નદીઓ વીગેરે સીદ, વાઘ, હરણો તેમાં ગોઠ્યાં છે. વળી આફ્રીકાના રેતીનાં જંગલો તથા બીજા દેખાવોના પણ તેનાં જનવરો સાથે મૂક્યા છે. અમરીકાના કેટલાએક જંગલી લોકોના પોશાકો, હથિયારો, રેહકાણો ઉપ્રાંત તેઓ પોતાનાં મુડાના ડોકાંને ખુશખોદાર તેજખોથી ભરી રાખે છે તે પણ મૂકેલા છે. જેમાં એક જાત ડોકાના હાડકાઓ કાઢીને ફક્ત માસનો ભાગજ સુકવી મોઢાંના ઘટમ જેવોને તેવો પણ વગર હાડકાંથી અતિશય નાનો બનાવી રાખે છે જે ડોકું ભાગ્યે ખેથી અઢી ઇંચ જેટલું હશે પણ તેન માથાનાં બાલ આપણી ઝોરતોની માફક લાંબા દીસે છે. બાહ્ય દેશાવરની બનાવતો ઉપ્રાંત લીવરપુલને લગતી બનાવતોનો પણ સમ્ર સારો છે. તેમાં તદ્દન કાગળની બનાવેલી હોડી જે પાણીમાં તરી શકે છે તેવી એક મોટી કાગળની બનાવેલી ટાંકીમાં તરતી રાખી છે સચાકમના નમુનાઓ કાંઈ ઘણા જોવામાં આવ્યા નહીં. આવી તથા બીજી હાજની નવી બનાવટો બાખે તો ન્યુકેસ્ટલવાલુ સંગ્રહસ્થા ઘણું ચડે તોખી સઘળું જોતા અમોને આખો દિવસ લાગ્યો હતો

રાતના વળી એ જગોપર નાટકશાળા હતી જ્યાં અંગની કસરત તથા ઓપેરા બરલેસ્ક જોયો હતો જે સારી રીતે બનાવ્યો હતો તથા સંગ્રહસ્થાન રાતનાં ૧૦ વાગે બંધ થતી વખતે આતશબાજી થઈ હતી. એ સંગ્રહસ્થાન ગયે વર્ષ ઇલાં થઇ ગયલાં સંગ્રહસ્થાનને લીધે જેવું જોઇયે તેવું આએ વખતે થયું નહીં. ગયાં સાલનાં સંગ્રહસ્થાનમાં ત્રીસ લાખ આદમી આવી ગયલુ કહેવાય છે ને માણસ દીઠ એક શીલીંગનીજ રાસ લેતાં (સીઝન ટીક્રીટો જુદી) પંદર લાખ રૂપીયાની કમાઈ થઇ તોખી તેમાં ખોટ ગયલી કહેવાય છે તે પૂરવા સારું પાછું આ સાલ નવું સંગ્રહસ્થાન તેનીજ ઇમારતો સલામત રાખી ઊંધાડયું છે કે કાંઈ તેની ફર વળે. હમણાંનું એકઝીખીશન જે જુખીલી સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેથી મહારાણીનાં પચાસ વર્ષમાં શું શું વીગતો, લગાવ્યો થઈ તથા શેહેરો લીધાં તેની વીગતોથી ખામખા ભરપુર કીધેલું છે.

તા. ૩ જુન સને ૧૮૮૭—આજે સહવારથીજ વાદળ ધણું ઘેરાયલું હતું અને નજદીક આખો દિવસ વરસાદ પડ્યા કીધો હતો, બપોરના અમો ઇંદાનો સેંટ જ્યોરજીસ હોલ જોવા ગયા હતા, જ્યાં આપણી રાણીની જુખીલીમાં સામેલ થવા પેસીશીક સમુદ્રમાં “ હૈટી ” (Hayti) ફરી ટાપુ છે તેની રાણી આવી છે તે આવવાની હોવાથી ધણી ધામધુમ કીધેલી હતી અને અદર અંધારું જેવું હોવાથી મોટી રોશની કીધી હતી તથા ત્યાંની મોટી આરગીન તેને વારતે વળડવાની હોવાથી તથા રાણીને જોવા સારું એટલું તો લોક અદર એકઠું થયલું હતું કે આખા તેના હોલની બધી બેઠકો તેઓથી ભરાઇ ગઈ હતી. બીજી આખું દીવાનખાનું જેના ગજવર થાંભલાઓ આખા ધસેલા તથા પાલીશ કીધેલા ગરેના-દટના છે તે ચળકવાથી તથા બીજા લપકાથી શોભતું હતું. “ હાવાટી ” ની રાણી તથા તેની છોકરી (જે તેની ગાદીની વારસ છે) તથા ઇંદાનો લોઈ મેયર તથા વડા જડજ સાથે બીજા મોટા મોટા લોકો એક સરવસના આકારમાં અદર દાખલ થયાં હતાં જે વખતે સવળાઓએ હા તથા ટોપી ઊતારી માન આપ્યું હતું અને એક ઊંચી આસન

(dais) ઉપર બેઠકો કીધી હતી ત્યાં તેઓ બેઠાં હતાં અને ત્યારપછી આરગીન ઉપર બે ત્રણ ધણા સરસ રાગો વજાડતાં સાંભળ્યા હતા. એ આરગીનનો અવાજ ધણો જીનો નાની આરગીનના જેવો હોવાથી તે ધણો મોટો જાણે મોટા ધોલો વાગતાં હોય તેવો સરસ છે. તેનાં રાગનો વજાડનાર પણ હુશિયાર માણસ હોવાથી તે ધણી સરસ રીતે વજાડ્યા હતા. “હાવાટીની” રાણી દેખાવે અરમીસોના ઘટમની પણ વધતી શામલા રંગની છે ને પોશાક સઘળો અંગ્રેજોની ધપનો તદ્દન સાદો પેહેરે છે. ફક્ત ટોપીમાં ડાંચાં પીછો જીનાં જેવાં પેહેરેલાં હતાં. પોતે અંગ્રેજ સમજે છે પણ બરાબર બોલી શકતી નથી. એની છોકરી અંગ્રેજ ધણું સરસ બોલે છે એમ સાંભળ્યું છે એઓ ઇંદાં ગમ્મળ કાલે અમેરીકાથી આવ્યાં છે અને સઘળે ધણું માન મળે છે. તેઓ આપણી મહારાણીનાં પરોણા દાખલ જ્યાં સૂધી ઇંગ્લેન્ડમાં છે ત્યાં સૂધી રહેશે અને અત્રેનાં ગ્રેટ નોર્થ વેસ્ટરન હોટેલમાં તેઓને ઉતારો આપેલો છે. તેઓ સેન્ટ જ્યોરજીસ હોલમાંથી ગયા પછી અમો લોકો બાહર નીકળ્યા હતા એ હોલની વીગત આગળી વખતે અમોએ લખેલી છે તેથી પાછી લખતા નથી. ત્યાંથી અમો ઇંદાં બે જગ્યાપર મીણના પુતળાંઓનો સંગ્રહ છે તે જોવા ગયા હતા જેમાંનું પેહેલું જોયું તેમા કાંઈ દમ નથી પણ ત્યાં એક મોટાં બાલવાળું જીવતું માણસ દેખાડે છે, જેનાં આખા દિલપર (મોઢા સિવાય) મોટા મોટા આશરે ત્રણથી પાંચ ઈંચ લાંબા બાલો છે. મોઢાપર બાલો બીજા માણસોની માફકજ છે. બીજો સંગ્રહ સારો છે ને તેના પુતળાઓની બનાવટ પણ અચ્છી છે. વરસાદ આવ્યા કીધાથી અમો બીજે કંઠે ફરવા ગયા હતા નહીં.

તા. ૪ થી જીન સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના ૯ વાગેની રેનમાં બેસીને લીવરપુલ છોડ્યું હતું તે મેનચેસ્ટર ક્લાક ૯-૪૦ એ આવી કુવીનસ હોટેલમાં ઉતારો લીધો હતો. લીવરપુલની વીગતો આગળ આપી છે તેથી ઇંદાં લખતા નથી. અમો મેનચેસ્ટર આવીને ઇંદાનું જો હાલનું મોટું જીબીલી એકઝીબીશન ઉઠાડ્યું છે તે જોવા

ગયા હતા. એ એકઝીબીશન ઇંગ્લેન્ડમાં (લંડનનાં મોટાં એકઝીબીશન સિવાય) બધાં એકઝીબીશન થઈ ગયા છે તેથી મોટું ગણાય છે. તે અસલની ઇંદાની “બોટાનીકલ ગારડનવાળી જગ્યામાં અમારાં હોટેલથી આશરે બે મેલ દુર બાંધેલું છે અને તેના બાગ તથા છુટાં ઘેરો સુધા ૩૩૫ એકર જગ્યા રોકે છે, જેમાં ૧૫ એકર તેની ઇમારતોથી રોકાયેલી છે. તે ગયે સાલના લંડન-કોલોનીઅલ, લીવરપુલ તથા એડીનબરોનાં એકઝીબીશનો કરતાં મોટું છે. એની અંદર સંચાક્રમ મોટો ભાગ થાને ૧૭૬૩૮૦ શીટની જગ્યા રોકે છે. જેને વાસ્તે કહે છે કે એ બાબે તે ઉપર લખેલાં ત્રણે એકઝીબીશનોને સામતા લેતાંબી તેઓથી બનતું મોટું છે ને તેમાં નવાઈબી નથી કારણકે લેનકેશાઅર જે આખી દુનિયાને કાપડ પુરું પાડે છે ત્યાં એવા સચાઓની બનાવત વળી રહેવીજ જોઈયે. એકઝીબીશનની ઇમારતના બે મોટા ભાગ કરી તેમાં એકમાં સાંચાક્રમ ગોઠવી બીજા ભાગમાં પરચુટણ જીણસો તથા બનાવતો મૂકેલી છે. એ છેલ્લી ઇમારતનો હોલ જે વચમાંનો છે તે સલંગ ૧૦૨૦ શીટ લાંબો ૫૦ શીટ જાંચો અને આશરે ૧૦૦ શીટ પોહોળો હશે. એ સઘળો લોખંડના નજો તથા કાચનો બનાવેલો છે તેથી એ એકઝીબીશન પુરું થશે કે તે સઘળો સામાન ધણી થોડી ખોટે પાછો વેચી યા બીજા ખર્ચમાં લઈ શકશે. એની જામીનગીરી સાડ પાંચ ૧૩૦૦૦૦ ભરાયલા છે અને તા. ૧૧ મી જુન ૧૮૮૬ ને દીને સભા ભરી એ ઉલ્લું કરવાનો પેહલો ઠરાવ કીધો હતો, અને તા. ૨ જુને ૧૮૮૭ ને દીને તે ખુલ્લું મેળ્યું હતું. અમો આજે આખો દિવસ ત્યાં રહ્યા હતા અને ફરીને ધણોખરો ભાગ પરચુટણ બનાવટો તથા કાપડ અને સુતરની વણતોનો જોયો હતો જેમાંનો પોણો ભાગ ઉપર એ છેલ્લી જીણસોને લગતો હશે. વળી એક આખો મોહલ્લો અસલની માફકનાં ઘેરોનો બનાવ્યો છે જેની બે બાજુપર કિલ્લાના દરવાજાઓ મૂક્યા છે અને તે સઘળાં ઘરોમાં તથા મોહલ્લામાં ફરતા છુટા છુટા અસલના પહેરવેશનાં લોકો, દુકાન-ઘરો તથા સિપાહો તીર કામઠાં સાથેના ફરતા હરતા તથા માલ વેચતા હતા અને અસલ બોલીમાં ઘરો ઉપર કાગળો તથા પાટિયાં

પર માલ વેચવાની વીગતો લખેલી હતી. વળી ત્યાંથી પસાર થયા કે પેહેલાં એક મોટો હોલ કનસેરવેટરી દાખલ રાખેલો છે જેમાં ઘણી જાત જાતના ફુલ પાનોનો સંગ્રહ સારો કરાયેલો છે. તે હોલની સામે પરચુટણ માલોનો હોલ મુકીને એક ડુંવારો મીસીઅરસ ડોલરનની કંપની જેઓ “એનેમલ બ્રીક વર્ક” કરનારા છે તેઓએ એ જાતનો બનાવેલો મુકેલો છે જેમાંનું “પાણી ઘણું ઊંચે ઊડતું હતું. એ ડુંવારો વચમાં ગુંબજ હેઠલ આવેલો છે. તે ગુંબજ અંદરથી ૧૫૦ ફીટ ઊંચાઈમાં છે. એકઝીબીશનમાં બીજી જોવાની ચીજો પરચુટણ ઘણી હતી પણ તેની વીગતો અમો લખી શકતા નથી. તેમાં ઓરટલરની કંપનીવાળાઓનો કાચનો બનાવેલો ડુંવારો ઘણો જોવાલાયક છે. કોઈ મીણુબત્તીવાળા તથા સાબુવાળાઓએ તો પોતાની બનાવટના મોટા પિરામિડસો કરીધેલા હતા. ફટકીના આખા કુકડાની એક બનાવટનો ગોફા હોય તેવો બનાવી મૂકેલો હતો જે દોઢ ટન વજનમાં કહેછે. સાબુની બનાવટના પ્રિન્સ તથા પ્રિન્સેસ ઓવ વેલ્સ, એડરટન તથા બીજાં પુતળાંઓ મૂકેલાં હતાં તેમજ બીજી બનાવટોના તરાંહ તરાંહના આકારો પણ કરીધા હતા. ઝવેરાત કામ, રૂપાકામ, ગીલીટતુ ધક્કેત્રો પ્લેટકામ પણ ઘણું મૂકેલું હતું. રેશમના કીડાઓ, તેના કોકુનસમાંથી રેશમ કેમ કાઢાડે છે તે તથા તેની બનાવટો સઘળું ત્યાં દેખાડતા હતા. સી આયલંડનો ૩ જેના તાર એ ઇંચથીબી વધુ હોય છે તે તથા તેમાંથી બનાવેલું નંબર ૩૦૦ સૂધીનું સુતર તથા તેમાંથી વણેલી ધણું ઝીણા કાપડની બનાવટોબી જોવાલાયક છે. એ ૩૦૦ નંબરવાળો દોરો એક કાળાં કાતળાંપર વીટાળી તેની ઉપર નીચે મૂળબ લખેલું જાણવાલાયક જાણી અને જિતાર્યું છે. એક આંઉસ વજનનો એ દોરો જો લખાવે તો દશ મૈલ સૂધી જાય. અરધા રતલનો દોરો ઇંહાંથી બરમોંગામ શહેર સૂધી, એક રતલ ખીરટલ સૂધી ને દોઢ હંડરવેટ દોરો આખી દુનિઆની આસપાસ લખાઈ શકાય છે એટલી ઝીણી જાતનો તે બની શકે છે ગલીયાઓ, સાતીનોના જેવું ટેબલ ઉપર નાખવાનું કપડું, રંગીન સુતરાઉ મખમલો, સાતીનો ઇત્યાદી સઘળું કેમ બને છે તે સુધાં બતાવેલું હતું. હિંદુસ્તાનની કોઈમાં તેનો બનાવટનો સામાન માફકસરનો મુકેલો છે તેમા

ગયાં લંડનના કોલોનીયલ એકઝીબીશનમાયી વેચાતો લીધેલો નકશીનો પરદો જેની ઘણી તારીફ તે વખતે થઈ હતી તે જોવા લાયક છે. સુરતની કીનખાખો, રેશમી ભરતની અસલી કોરો, નકસીકામ ઇત્યાદી ત્યાં મૂકેલું છે પણ લીવરપુલમા એની કોટ છે તેટલો ઈંહાં હિંદુસ્થાનનો સંગ્રહ નથી, અને તેજ મુજબ ખીજી કોલોનીયલની ચીજોનોખા સંગ્રહ કાઈ દીસતો નથી. ઘણી ખરી ચીજો ગ્રેટ બ્રિટનની તેમાં મોટો ભાગ લેનકેશાએરની બનાવટોનો હતો રમત ગમતમાં તો વારા ફરતી વાજાંઓ તથા મોટી ચારગીનો વાગતી હતી અને છેક રાતના ૮ વાગેને ફ્યુઝીલીયરસ, હુઝારસ (ઘોડા પર), હોગેરયન અને ગામઠી વાજાંઓનો જથ્થો ફરી સાથે વળડયા હતાં. તે વખતે એક પછી એક એ વાજાંઓ વળડતા આવી પોતાની જગ્યા પર એકઠા થઈને પછી સઘળા સાથે વળડયાં હતાં અને આતશબાજીથી જાણે લડાઈ થતી હોય તેમ ફટાકડાઓ અને તોપો તથા બંદુકો પુટતી હતી અને ફરતું ચોગાન જ્યાં એ વાજાં ખુલ્લી જગ્યામા વળડયાં હતા ત્યા ચારે બાજુ પર બંદુકના દારૂના ઢગલાઓ કરીને એકદમ સળગાવી તેની જાત જાતના રંગની લાઇટનો ઉજ્જશ ત્યાં કીધો હતો જે વખતેનો દેખાવ ઘણો સરસ હતો. એ વખતે એકઝીબીશનમાંનું આવેલું લોક જે ૬૦૦૦૦ એ દિનનું કહેવાય છે તે સઘળું બહાર આવી ખીચોખીચ ઉમેળું તે ઉપર તેનો ઉજ્જશ પડવાથી કાળાં આંગ અને સફેદ મોઢાનો દરિયા જેવો દેખાવ ઘણો સરસ લાગતો હતો.

આજે વીહટસન-ટાઈડના તેહેવારનો સનીવાર હોવાથી બધે આસપાસના ગામોમાથી ખાસ દેનો ઘણા ઓછે ભાવે મુકેળી હતી તેથી આએ જખરી લીડ એ એકઝીબીશનમાં થઈ હતી. જોકે તે આટલું મોટું છે તોખી ત્યાં અંદર સાજ પડતાં ચાલવાની જગ્યા નહી મળતી હતી અને આતશબાજી પછી લોક પાછું ઈમારતમા આવ્યું અને તેમાથી રહેલું બાહાર નીકળતું હતું અને સામસામા થવાથા દર-વાજામાં દાખલ થતી વખતે લચડાકચડી ઘણી થઈ હતી અને બન્ન્યાં સાથે આવેલી માતાઓ બિચારીઓ કળવાઈને બૂમો પાડતી કે મારા બન્ન્યાઓ છે અમને જગ્યા આપો એટલી લીડ અકદમ થઈ હતી

પણ અકસ્માત કશે થયો હતો નહીં. અમે રાતના દશ વાગે
 બેર આવ્યા હતા. આજે બપોરે સહવારના એકઝીપીશનમાં ગયા ત્યારે
 રસ્તામાં પણ બીડ ઘણી હતી અને એક મોટો નેહેવાર હોય તેમ
 લોકોની ઠાઠમાઠ ચાલતી હતી. ગામડેથી લોક આવતું યા સામાન
 ભરવાનાં ગાડાંઓમાં ભરાઈને આવતાં હતાં તેમાં વળી જૂની જૂની
 નિશાળોના છોકરાઓ સરઘસના આકારમાં વાવટાઓ સાથે ગાડાંઓ
 ભરીને આવતા હતા જેઓમાં વીશથી પચીશ ગાડાંઓમાં (મુ'બકમાં
 બફર સુલેમાનના સામાન ભરવાના મોટાં ગાડાંઓ છે તેવી જાતનાં)
 હારખંધ એક એક નિશાળના છોકરાઓ આવતા દીસતા હતા. જેઓ
 સઘળા ખુશાળી ભરેલા હોવાથી ઘણું જોવા લાયક મળતું હતું એક-
 ઝીપીશનનો હજી સાંચાકામને લગતો ભાગ છે તે જોવાનો રહી
 ગયાથી અમોએ ફરીથી ત્યાં જવાનો વિચાર કીધો છે.

તા. ૫ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે સઘળું મેનચેસ્ટરમાં
 ખંધ હોવાથી (એકઝીપીશન સૂધા) અમો ઇંહાંથી આશરે ચાલીશ મૈલ
 દુર સાઉથ પોર્ટ કરી (Bathing) હવા ખાવાની જગ્યા છે ત્યાં ગયા
 હતા જ્યાં પણ ઘણું લોક ઉતરી પડ્યું હતું. ઇંહાં આજની માણસો
 હવા ખાવા આવેછે જ્યાં તેઓને નાની ખુરસીઓપર બસાડીને ફેરવેછે
 તથા ખીનું બધું લોક આજ આતવાર હોવાથી જેવું દેવળમાંથી છુટું
 કે સઘળું ફરવા નીકળી પડ્યું અને આજે તથા ગઈ કાલેખી દિવસ
 ઘણો ખુશો હોવાથી ઘણું લોક એમ તડકાની અદર બાર વાગે અપોર-
 નાં ફરતું હતું અને જોકે તડકું ઘણું હતું તોખી મરદ લોકો છત્રી
 તદન ઊંધાડતા હતા નહીં અને તે પસંદ પડતું હોય તેમ મજબ
 મારતા હતા. ઇંહાં એક સ્કેટીંગ રીંગ (Skating Ring) છે તે
 અમો જોવા ગયા હતા જે આજે ખંધ હતી તોખી અમો
 બાહાર દેશના હોવાથી અમોને ઊંધાડીને બતાવી હતી જેનો
 હાલ જ્યાં એ સ્કેટીંગ થાય છે તેની જમીન આઈસની પથ્થર
 જેવી કઠણ કીધેલી છે જે જાણે તદન આઈસનીજ હોય તેમ છે
 તે બનાવવા સાઈં સંચો બાળુના ઓરડામા રાખેલો છે તેમાર્થ
 (Brine) નિમક તથા મુરોબાર ભરેલું પાણી નળીઓમાંથી પસાં

કરે છે. તે વખતે અંદર કાંઈ બનાવટથી ગેયાસ કરી વેડ્યુઅમ પેદા કરે છે. તે પાણી ઠંડુ થઈ પડોશના ઓરડાની જમીન જે સધળી લોખંડનાં નળનીજ બનાવી છે તેમાં જાય છે, અને તેની ઉપર નામે-ળું પાણી જે ત્રણ ઇંચ જેટલું ઊંડું હોય છે તેને ઠંડું કરી તેમાંની ગરમી પોતે ચુસી લઈ પાછું પેલા સંચામાં આવે છે, કે પાછું પોતે ઠંડું થઈ પેલા હાલની નળીઓમાં જાય છે. એમ ફરી વળ્યાથી પેલું હાલતુ જમીન ઉપરતુ પાણી બંધાઈ તદ્દન બરફ જેવું કઠણ થઈ જાય છે. તે જગ્યા જાણે એક આખો આધસનો તાવ (Sheet) હોય તેવી લાગે છે. તે ૧૫૦) ફીટ લાંબો અને ૬૦) ફીટ પોહોળો છે જે ઉપર સ્કેટીંગ કરવાનાં ખુટા પેહેરી લોકો રમત ગમત કરે છે. અમો ગાડીમાં બીજી ગમ આસપાસ ફરી આવ્યા હતા અને આગળ અમો-એ વિગતો એની લખેલી છે તેથી વધુ અત્રે લખતા નથી. ફક્ત એ ગામની વસ્તી વધતી જતી માલમ પડે છે અને નવાં ઘેરો ધણું આસપાસ બંધાતાં જાય છે. અમો રાતનાં ૮-૪૦ ની દેનમાં બેસી પાછા નીકળેલા મેનચેસ્ટર રાતનાં ૧૦-૩૦ એ આવી પુગ્યા હતા.

તા. ૬ ડી જુન સને ૧૮૮૭—આજે સહવારનાં દશ વાગે બોલટન કરી અત્રેથી આશરે ૧૨) મૈલ દુર ધણું કારખાનાં સાયનું એક શેહેર છે ત્યાં ગયા હતા જ્યાં ભાઈ પીરોજશાહ બમનજી જીજીભાઈને ત્યાં પરોણા ઉતર્યા હતા અને તેઓ સાથે અમે ફરીને ગામ તથા કારખાનાઓ જોયાં હતાં. એ સધળાંની વિગત આગળી અમારી સફરની નોંધમાં છે તેથી લખી નથી. અમો સાંજનાં ત્યાં ચીટસન ટાઇડનાં તેહેવાર હતો તે જોયો હતો, જ્યાં દુકાનો ધણી યોડી હતી પણ રમત ગમતની ગોઠવણો ધણી હતી. જતનજતના ઢોંગસોંગ હતા તેમાં એકગમ ધણીજ ડોગી ઓરત આશરે ૫૦ મણુ જેટલી હતી અને તેની સાથે એક ધણો ઠીંગનો માણસ બેઉનો તફાવત દેખાડવા જિભો રાખેલો હતો. બીજી ગમ કેપ કોલોનીમા દેશી બાપ અને અંગ્રેજ માને પેટનો જણેલો એક માણસ હતો તેનું શરીર સફેદ મામડીનું હતું પણ તે ઉપર છટા છટાં મોટા ધાત્રાંઓ બરડા તથા

છાતી ઉપર ત્રાંખાના રગના હતાં જેવો રંગ તેના આપનો હતો. અને વળી તે ધાભાઓ ઉપર મોટા રૂવાનાં જેવા તેજ રગના બાલો ઉઝેલા હતા જે ગરમીની રૂતુમાં ખરી જાય છે અને દંડીની રૂતુમાં ત્રણ ઇંચ જેટલા લાંબા પાછા થાય છે. એ ધણીને આફ્રિકામાં જંગલી લોકો પકડી લઇ ગયા હતા અને તેને ગુલામ દાખલ કામ કરાવતા હતા તે વખતે બિચારાને ઘણો હેરાન કીધો હતો. તેને આંખોએ પીઠ ઉપર તથા કમ્મરપર મારેલો તેથી તેના માસના લોચા તે આંખોપર ફાટીને બંધાઇ ગયલા હજુર દીસે છે તથા હાથની પોંદેંચીમાં લાલો ભોંકી દીધો હતો તેનો જન્મ પણ ઘણો મોટો છે અને તેની અસરથી તે મૂઠી વાળી શકતો નથી. એક ગમ એક જાતનું ચીનાઈ જંગલી કુતરું દેખાડતા હતા જેના પંજના આંગળાં છુટાં તથા ઘણા અણીદાર નખનાં હતાં તેથી તે જમીન ખોડીને તેના દરોમાં રહી શકે છે. તેનાં આંગળાંઓ વચ્ચે જેમ બટકને ચાંમડાં રહે છે તેમ હતાં અને આગ ઉપર તદન બાલ ઉગેલા નહી હતા ફક્ત જરા પુછડી ઉપર હતા અને તેની ચાંમડી ઘણીજ સુવાળી તથા ઇન્ડિયા રબરની હોય તેમ ખેચાઇ શકતી હતી. એવી એવી રીતના દેખાવો ત્યાં દેખાડે છે. વળી ફરવાની ચકરીઓ જેમ મેળાઓમાં આવેછે તેમ ઘણી હતી પણ તે મુંબઈમાં જોધ્યે છીયે તે કરતાં ઘણી સારી તદખીરથી બનાવેણી હતી. તેઓ ઘણીખરી ગોળજ ફરે છે પણ તે ફરવવા માટે નાનું બાઇકર તથા ઇનજન રાખે છે અને ફરતી વખતે એક મોટું વાળું વાગે તેવા અવાજની આરગીન તેમાંથી વાગે છે. એકકો સાંઝે કોઈમાં બોટો દરિયામાં હીચકા ખાય તેમ આગળ પાછળ ડોળા ખાતી હતી, કોઇ હાથે ચલાવવાની ગાડી માફક તેનાં પછડાં સુધાં ફરતી હતી, કોઈ શાહમૂગ પંખેરાંના રીતની એકકની, તો કોઇ ગાડી રોકી ને તેની એકક વળી ખીજ જુદી ચકરી લેતી જાય તેવી રીતે જાત જાતની બનાવટોની હતી. અમો બોલટનથી પાછા ફરીને સાંજના મેનચેસ્ટરનો બેલવીય (Belle Vue) નામની ગમતની જગ્યા છે ત્યાં ગયા હતા, જ્યાંનો જનવરોનો સંગ્રહ અમોએ આગળ જોયો હતો તે કરતા થોડો ઘણો વધારો કીધેલો છે તથા તળાવો અને સરોવરો વધાર્યાં છે જેની વિગ-

તો સને ૧૮૮૧નાં જીવીજ છે. ફક્ત આજે હવા ખુલ્લી હોવાથી તથા વીટસન-ટાઇડના તેહેવારો હોવાથી લોક આશરે દશ હજારની ઉપર જોવા ઉતરી પડ્યું હતું. તે જોવા આવનારાઓનો મોટો ભાગ નાચતો હોવાથી એક મોટું મેદાન જાણે માથાનો દરિયો બની ગયો હોય અને તે ચક્કર ખાતો હોય તેવો દેખાવ હજારો જોડાં એકી વખતે નાચતાં હોવાથી દીસતો હતો અને તેથી એટલો ગીચ હતો કે જરા જરામાં એક એક સાથે અડી પડતા હતા. તેમાં કોઈ કોઈ નહીં નાચી જાણનારાઓની નાચે તેઓનો રકાસ પણ ખુબ થતો હતો. કોઈ કોઈ તો બે ઓરતોજ અને કોઈ કોઈ બે મરદો સાથે એમ નાચતા હતા.

રાતના ૯—૩૦ કલાકે આતશબાજી ધણી સરસ થઈ હતી તેમાં અસલનાં લાંડન શેહેરનો તથા ટાવર ઓવ લાંડનનો દેખાવ હતો જે દુશ્મનના હુમલા તળે હોય તેમ લડાઈના હથિયારોને બદલે ફટાકડાના, તોપોના તથા બંદુકોના અવાજો તથા ગોળાઓ પુટતા હતા અને તે વખતે દારૂનીજ રોશની કીધેલી તથા વારા ફરતી બદલાઈ જઈ દેવળો તથા મેહેલોના દીવાનખાનાઓ શણગાર્યાં હોય તેવા દેખાવો દીસતા. તે જાણે પરીયાના મેહેલો હોય તેમ ઝલકતા હતા અને વળી પરીમા-ઓની માફકજ ઓરતો બેલેટનો નાચ કરતી હતી તે ધણોજ સારો દેખાવ દીસતો હતો. વળી તે બદલાઈને વાહાણો તથા હોડીઓના દેખાવો મેપોલ ડાનસ ગોગ અને મેગોગ (Gog and Magog) નામના અસલી રાક્ષી માણસોના પુતળાંઓ એવા એવા રોશની સાથ-ના દેખાવો પછી છેલ્લે મહારાણી વીક્ટોરીઆનું પુતળું ઉભેલું લાવ્યા હતા જે વખતે બધે એકદમ અંધારું કરી તેજ પુતળું ઉજરડાંમાં રાખેલું દીસતું હતું. પછી તેની આસપાસ લાંડનના બે મોટાં દેવળો-ના આકારો મૂકી સઘળા દારૂકામથી ઝલકતાં એકદમ કીધાં હતાં અને તે વખતે બપોર્યાઓ તથા હજાર ઉપર બાંણો એકી વખતે ફાડ્યાથી સઘળો આશ્માન તુલીકનો દેખાવ અતી ધણો રળીયામણો કરી નાખી આતશબાજી ખલાસ કીધી હતી.

તા ૭ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે આખો દિવસ પાછે મેનચેસ્ટરનાં એકઝીબીશનમાં ગયા હતા અને ગયા સનીવારનો બાકી રહેલો ભાગ તથા સાંચાકામને લગતો હાલ જોયો હતો. પેહેલાંમાં ઘણી પરચુટણ જીનસ તેમાં ઘણીખરી રસાયનશાસ્ત્રમાં ઉપયોગ લાગતી વસ્તુઓ મૂકેલી હતી. રંગીન દોરાનાં કાટળાંની રાણીના ભરથારની યાદગારીમાં બાધેલા સ્થંભની નકલ તથા સફેદ અને કાળા રંગના દોરાનાં કાટળાંનો એક દેવળનો આકાર ઘણો સરસ બનાવેલો હતો. નિમકનાં પણ રાણીનાં તથા બીજાં પુતળાઓ બનાવેલાં હતા. સાચું જાત જાતનો વેચવા મુકેલો તેના પિરામિડસોના તથા બીજા તરેહવાર આકારો બનાવેલા હતા અને જાહેર ખર્ચ દાખલ દરેક જણે જે માગે તેને એક એક સાચું જોળો એ દુકાનોમાંથી ભેટ આપતા હતા. તે જગ્યાપર ઘણી ભીડ થયેલી હતી અને ગરીબ લોકો અખે ત્રણ ત્રણ વખત આવી એ સાચું જોતા હતા કે ઘરમાં કપડા ધોવા કામ આવે. એ પ્રમાણે દરરોજ સઘળા લોકોને મુફત સાચું કેટલી રકમનો અપાતો હશે તેનો વિચાર કરી લેવો કે સનીવારે ૫૭૮૦૦) માણસો આવ્યા હતા. (નયુસપેપરમાં ગણતરી છપાય છે તે મૂજબ એકઝીબીશન જાંધડયું ત્યારપછી એજ દિને આટલું લોક આવ્યું હતું બાકી વધતામાં વધતું ૫૦૦૦૦) સૂધી લોક એક દિવસમાં જોવા આવેલું કહેછે) અને આજેથી ૨૫૦૦૦ ની ઉપર હશે તેમાંથી જે પા ભાગજ સાચું લેતો હોય તોથી ઘણી મોટી રકમ જાંધડયું ત્યારપછી થવી જોઈએ અને હજીથી થશે. એવી રીતની ખરચાણ જાહેર ખર્ચે ઈહાંના ધંધાદારીઓ આપે છે સંચાકામના ભાગમાં તરાંહ તરાંહનાં એનજીનો, બાઇલરો, યુબાઓ, સુતર તથા કાપડ રંગીન અને સાદું વણવાના સાચાઓ, શીલેટીંગસ બનાવનાં, ઉન ધોવા તથા હોળવાના સાચું, મીઠાઇ બનાવવાના સાચાઓ ઇત્યાદી ચાલુ હાલતમાં હતા જે ઘણા જોવાલાયક હતા અને તે બધાઓમાં કાંઈને કાંઈ સુધારો કીધેલો બતાવતા હતા. લોખંડ બનાવનારાઓમાં એકે પોલાદના લોખંડની ગાડીની રેલને તદ્દન ગોળ ચક્કર વાળીને મૂકી હતી કે તે કેવું સરસ લોખંડ બનાવી શકે છે તે લોકો જોય. તે મુજબ બીજી એક સંચા-

કામોને લગતી બનાવટો પણ જગેજગ મૂકેલી હતી. એ સઘળું જોતા અમારો આખો દિવસ નિકળી ગયો હતો.

તા ૦ ૮ મી જુન અને ૧૮૮૭—આજે સહવારનાં કલાક ૧૦) ની દેનમા મેનચેસ્ટરથી નીકળ્યા હતા તે લંડન ખાતે પાછા બપોરનાં કલાક ૨-૧૫ મીનીટે ખાશ દેનમાં યુસ્ટન સ્ટેશનપર આવી પૂગ્યા હતા અને લંડનમાં મેટરોપોલ હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. આજે આખો દિવસ વળી વાદળ તથા વરસાદના ઝાપટાંઓ પડ્યા કીધાં હતાં. અમો બે જણને મેટરોપોલ હોટલમાં એકજ ઓરડામાં અગવડને લીધે ઉતારો લેવો પડ્યો હતો. અમોએ બાર દિવસ આગમજથી એ તથા બીજા જાણીતા હોટલોમાં ઉતરવાને સારૂ ઓરડાઓ તૈયાર રાખવાને તાર કીધા હતા તોખી હમણાં શહેરમાં રહેવા આવવાનો વખત હોવાથી તથા તેમા જુખીલીના દિવસો આવવાથી સઘળાં હોટલો એથી ત્રણ અઠવાડયાં આગમજથી રોકાયળાં હતાં અને તેથી અમારે સારૂ બે બીજાનાં સાથનો એકજ ઓરડો રોક્યો હતો. અમો જે હોટલમા ઉતર્યા છીએ ત્યાં અમારા ઓરડાનો નંબર ૬૫૨ મો છે અને ૬૦૦ માણસો ત્યાં ઉતર્યા છે. એ સિવાય “ગ્રાંડ” હોટલના ૬૦૦ ઓરડાઓ તથા ન્યુ વીક્ટોરિયા હોટલ જે તા ૦ ૨ જુનને ઉઘડ્યું હતું તેના ૭૦૦ ઓરડાઓ સઘળા આગમજથી રોકાયળાં છે. કેટલાએકોએ એક માસ આગમજથી ઓરડાઓ રોકવાની તજવીજ કરી છે. મહારાજા હોલકર સારું ઇંહા ૪૦ ઓરડાઓ ગમે તે કિમતે લેવા આવ્યા હતા પણ તેનેખી ના પાડવી પડી હતી તેથી તેઓ બીજા હોટલમાં ઉતર્યા છે. એલેક્ઝાન્ડરા તથા બકીંગહામ પેલેસના મોટા હોટલો રાણીના પરોણાઓ સારૂ બધા તૈયાર કરી મુકેલા છે અને તેજ મૂજબ બધાં હોટલો ચીકાર ભરાઇ ગયાથી ઘણાં લોકોને રખડવું પડે છે.

તા ૦ ૯ મી જુન અને ૧૮૮૭—આજે એસપ્રેટની જાણીતા સરતનો દિવસ હોવાથી તથા સુરજ પ્રકાશનો હતો તેથી અમો તે સરત જોવા સારૂ હોટલની બાર ઘોડાની ગાડીના દરેક જણની

બેઠકની હઠી ગીની આપી ગયા હતા. એ ગાડીમાં ૧૭ જણાં બેસી શકે છે. રસ્તામાં જતી વખતે કાંઈ ઘણી ભીડ મળી નહીં હતી. અમે સાડા નવ વાગે સવારના નીકળેલા એ જખ્યાપરના ૩૦ મંલ ચાર કલાકે પૂરા કરી દોઢ વાગે ત્યાં પૂર્યા હતા, પણ આગમજથી લોકોની ગાડીઓએ જગ્યા રોકી નાખવાથી અમારી ગાડીને ચોથી હારમાં ઉભી રાખવી પડી હતી જ્યાંથી અમે ઘોડાઓની સરત યરો-યર બેઠ શક્યા હતા નહીં. અમે બે આગતી ગાડીમાં જેમ સને ૧૮૮૧માં ગયા તેમ ગયા હોતે તો અમેને ત્યાંનાં ગ્રાંડ ગ્રેન્ડપરથી હજી સાઈ દીસતે. આ વખતે રસ્તેથી મળહ જોતા જવાનો દરબ કીધાથી ઘોડાઓને દોડતા બેઠ શક્યા ન હતા અને જ્યારે સામેની બાજુપર અરધા રાજીડે જતા ત્યારેજ દીસતા હતા. પણ તેને બદલે લોકોની ઠઠ તથા તરેહવાર ઢાંગ સોંગની મળહ જોવાને ઠીક બન્યું હતું. અમારી આસપાસની ગાડીઓમાં પૈસાદાર લોકો પોતાની ઘેર-ગતુ ગાડીઓ લાવેલા હતા જેની પાછળની બેઠકોની હેઠળ મનેના ખાનાં રોકી નાની કપાટોમાં છરી, કાંટા, રકાખી ઈત્યાદી સામાન તથા ખાણું લાવ્યા હતા અને વળી વાળવાની લોખંડની ટેબલો પણ તેમાજ હતી જે બાહાર કાઢાડીને ગાડીની પાછળ ગોઠવી તે ઉપર આસરે એકી વખતે બાર જણા ઉભા રહીને રીફ્રેશમેંટ લેતા તથા ચપેન અને ખીજ દારૂની આખો વખતે ડન્જનો બાટલી પીતા હતા તથા ખીજ દોસ્તોને ખેંચી લાવીને તે ચાલુ રાખતા હતા તથા ઢાંગ સોગમાં સીધીઓના જેવા કાળા મોઢાં કરી ગાયન તથા નાચો કરતા હતા. કોઈ કોઈ ગમ મુક્કા મુક્કીની મારામારી (boxing) કરતા હતા, કોઈ ગમ કુતરાંની કસરતના ખેલો થતા હતા. એ પ્રમાણે ઘણું જોવાનું હતું અને મળહ તેને લીધે સારી પડતી હતી. અમે-એ એ વખતે એક અંગ્રેજનું દુલ્લાપણું જોયું હતું. તે એકે એક જણુ સીધીનો ઘોંગ કરી ગીત ગાતો હતો તેટલાં તે અંગ્રેજ ત્યાંથી પસાર થયો જણુ પેલા ઢાંગીને તેડીને પોતાનાં ગજવામાથી નોટોનો ચોડો કાઢાડી તેમાંથી એક નોટ ૫) પાજીડની કાઢી તેને આપી દીધી હતી અને પોતે ચાલી ગયો હતો. ધારવા મૂજબ તે ઘણી સરતમા

કાંઈ જીવો હશે તેની ખુશાલીમા એ નોટ આપી હશે બાકી પાંચ પાંચ રસ્તામા ગાનારને કોણુ આપે ? અમો સરત પુરી થયા પછી વીડસર કાસ્ટલના પાર્કમાં થઈને પાછા ફર્યા હતા, જે વખતે પાછી જતી ગાડીઓની ભીડ ઘણી મોટી મળી હતી. સરત જેવા આવનારામાં આપણા હિંદુસ્થાનના ઘણા રાજાઓ આવેલા હોવાથી તેઓના કસબી પોશાક તથા પાઘડીઓએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું હોળકર મહારાજ એક ગ્રાંડ સટેડપર એક બેક્ષ લઇને બેઠા હતા, પણ લીમડીના ઠાકોર તથા બીજા સરદારો પોતે ગાડીઓ રોકી આવેલા હતા. પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ તથા તેની બાતુ, છોકરીઓ અને બીજા પાદશાહી ખાનદાનના માણસો તથા પાદશાહી પરોણાઓ ૬ ગાડી ભરીને એક સરખસના આકારમાં ત્યાં આવ્યા તથા સરત પૂરી થઇ ત્યારે ગયાં હતાં, જે વખતે લોકોએ તેઓને ટોપી ઉતારીને માન સાંઝે આપ્યું હતું. અમો રાતના ૯—૩૦ મીનીટે પાછા હોટલમાં આવ્યા હતા.

તા. ૧૦ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે અમો હાઇડ પાર્કમા ખપોરના ત્રણ વાગેને ગયા હતા જ્યાં ખુલ્લો દિવસ હોવાથી ગાડી ઘોડા તથા માણસોની ઘણી મોટી ભીડ મળી હતી. ગાડીઓ એટલી તો હતી કે પાંચ હારમાં ચાલતી હતી અને તેઓ એકજ રસ્તાપર ફરતી હોવાથી ભીડ ઘણી લાગતી હતી. ગાડીઓ તથા ઘોડાઓનો મોટો ભાગ ઘણો જેવાલાયક હતો. હાઈડ પાર્કમા બાગના ક્યારાઓ પણ ઘોડા ભાગપર સારા કીધેલા છે તથા વચમાં એક લાંબો પાણીનો તળાવ જેને “સરપેનટાઇન” કહેછે તે હતો અને બાકીનો ભાગ પાર્કની માફક લીલોતરી તથા ઝાડપાનથી ભરેલો છે ત્યાંનો આલખઈનો ચલ ઘણો જેવાલાયક છે, એની વિગત સને ૧૮૮૧મા આપેલી છે તેથી અત્રે લખતા નથી પણ એ જગ્યાપર ગાડી ઘોડા એવાનો જેવાલાયક છે કે ત્યાંથી અમોને ખસવા ગમ્યું હતું નહીં અને સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધી ગાડીમા ફર્યા કીધા હતા આજે રાતના “માલહામણા” નામની નાટકમાળાના ગાય હતા જે વખતે

બેલેટનો નાચ થયો હતો, તેના પડતા તથા પોશાક વણાજ સરસ હતા. તે ઉપરાંત બીજા ઢોંગ તથા કસરતના ખેલો જોવાલાયક હતા. સીનરીમાં પેહેલી વખતે જાણકતા પથ્થરાનો ગુફો બનાવ્યો હતો તેની ઉપર નાંખેલી શેશનીથી બાણે હીરા માણેક ચળકતાં હોય અને તેનો બનાવ્યો હોય તેવો દીસતો હતો અને નાચનારીઓનો પોશાક મોટા કાચના દાણા જે આપણે તોરણ બનાવામાં વાપરીયે છીએ તેનો તથા એવીજ કાચની બીજી બનાવટોનો હોવાથી એ દેખાવ બાણે અરેબીયન નાઈટની વારતાઓના પરીયાંના મેહેલના જેવો લાગતો હતો. બીજી વખતના બેલેટમાં ચાર રૂતુ (Seasons) ના દેખાવો કીધા હતા તથા તેને લગતાં પંખેરાંઓનો પોશાક ઓરતોને પેહેરાવી નચાવી હતી જે પણ જોવાલાયક હતું.

તા. ૧૧ જી જૂન સને ૧૮૮૭—આજે બપોરના હઠી વાગતે અમે એથીકલચરલ હોલમાં લશ્કરી ખોટું યુધ્ધ (Tournament) હતું તે જોવા ગયા હતા. ત્યાં અંદર જવાનું એક શીર્ડીંગ લવાજમ હતું, પણ તેમાંની અગાઉથી રોકેલી બેઠકોની ૧૦ શીર્ડીંગથી બીજી ઉતરતી બેઠકો હઠી શીર્ડીંગ સુધીની હતી ને, સઘળી ચીકર ભરાઈ ગઈ હતી. અમે ધારીયે છીએ કે આસરે ઓછામાં ઓછા સાતથી આઠ હજાર માણસો ત્યાં હશે. ઈંદા લશ્કરી ક્વાયદ જાત જાતની બતાવી હતી અને પેહેલો દિવસ હોવાથી ઇંગલંડનો વડો સેનાધિપતિ ડ્યુક ઓવ કેમ્બ્રીડજ તથા હિંદુસ્થાનના ચોડાએક રાજાઓ આવેલા હતા. પેહેલાં તો ઘોડાપર બેસીને આમન સામન બે જણા (foal) લાકડીથી પતા રમ્યા હતા, ત્યાર પછી ઘાઘરા રીજમીટના છોકરાઓનું લશ્કર “બેગ પાર્થપ” વળાડતું સાથે લઈને આવ્યું હતું અને તેઓ વાવટા આગળ પસાર થઈને પોતાને સાફ બીજા લશ્કરી છોકરા છોકરીઓ વચ્ચેની જગ્યાપર બેઠા હતા. ત્યાર પછી દરિયાઈ લશ્કરની નિશાળના છોકરાઓ આશરે ૮૦૦ જણાનું લશ્કર પોતાના વાજા સાથે આવ્યું હતું. તેઓને જાત જાતની ક્વાયદ કરાવી હતી અને પછી તેમાંથી આસરે ૨૦૦ છોકરાઓને કસરત વાજાના સંગે

સાથે કરાવી હતી જે વણી સરસ લાગતી હતી. તેઓ આખા હોલમાં છુટા છુટા હારખંધ સાત આઠ હારમા ઉભા રહીને પછી કસરતના મકદુમ ફેરવતા હતા તેથી દેખાવ સારો લાગતો હતો. ત્યાર પછી ઘોડેસ્વાર રીજમીટ આવી વાજાના સરોદ સાથે કુવાડીલ, ઘોડાઓપરજ ઘોડા સાથે નાચ્યા હતા. તેઓ એક એકમાંથી પસાર થઈ જતા હતા તે ઘણું સરસ લાગતું હતું. ત્યાર પછી જે લાકડાંની વચમાં તોપની ગાડી બરાબર પસાર થઈ શકે તેટલા ખાચાઓમાંથી તોપની ગાડીઓ ઘોડા દોડાવતાં પસાર કીધી હતી. તે એવી સરસ રીતે હાંકતા કે પેલા લાકડાંના કકડાને અઠડીયા વગર (ગાડીની અંતે તેઓની વચે લાગ્યે બંધે ઇચ જ્યારે ગાડી પસાર થાય ત્યારે બાકી જમ્યા રહેતી હતી) પસાર કરી જતા હતા. કોઈ વખતે તે કકડાઓ પડી પણુ જતા હતા. વળી તેજ પ્રમાણે ચારે પગે ઘોડા દોડાવીને ગાડીઓ પસાર કીધી હતી. ત્યાર પછી “હોર્સ ગાર્ડસના” સિપાહીઓ ઘોડાઓપર આવી તરાહ તરાહની (evolutions) રમતો કીધી હતી. વળી ઘોડાઓને હુકમ કીધાથી તેના સવારો બેઠેલા સુધાં તેઓ આસ્તે રહીને ભોંયપર બેસતા અને જેવો પેલો સવાર કુદી પડ્યો કે તેઓ સુઈ જતા હતા જેની પાછળ પેલો સવાર લાંબો ઊંચો સુધને પછી જાણે દુશ્મન સામે બહુકો મારતા હોય તેમ બહુકો ફોડતા હતા તોખી પેલા ઘોડાઓ મુગા મુગા પડી રહેતા હતા. વળી ઘોડાઓ લાકડાઓપરથી પેહેલા બંધે અને પછી છ છ સવારો સાથે કુદાવી જતા હતા ગોડાઓ જે ભોય ઉપર સુતા હતા તેઓ પાછા ઉઠતી વખતે સવારો તેઓની ઉપર એવી રીતે ઉભા રહેતા કે પાછા છતપટ સવાર તે ઉઠતા ઉઠતા થઈ જતા હતા વળી ઘોડાઓ દોડાવતા આવી તેપ-ચી બણા બણા ઉતરી પડીને બાકીના દરેક જણ પોતાના ઘોડાની નાચે ઉતરી પડેલા સિપાહીના ત્રણ ત્રણ ઘોડાઓ લઈને પાછા દડી જતા હતા, જે વખતે પેલા લાકડા બેરીઅરસા (Barriers) બધા સાથે કાપી જતા હતા વળી બહુકાની તોપો (Gatling Gun) નો ઉપયોગ કરી બતાવ્યો હતો જેમાંથી પાંચ નળીઓમાંથી ગોળીઓ પાછળથી ચક્કર ફરવે એટલે જાણે ઉડતી હોય તેમ લાગતું હતું.

છેક છેલ્લે એક કિલ્લો ઉભો કરી તેની સામે જાણે તે લેવા લશ્કર શી રીતે જાય છે તથા સામાવાળા કેમ બચાવ કરે છે તે કરી બતાવું હતું. ત્યાં નદીની માફક કપડાથી વચ્ચેના બનાવટ કીધી હતી તે ઉપર જવા સાફ લશ્કરની સાથે ગાડાંઓમાં પૂલ બનાવાનો સામાન તૈયાર હતો તેનેથી તરત પૂલ બાંધ્યો હતો અને રેલવેના પાના તરત નાખી એક નાનું ઘનજીન તથા કિલ્લારોડી રેતીની ચરી મુકેલી ગાડીઓ તેપર ચલાવી લાવ્યા હતા, અને તેપરથી “ગેટ્લીંગ” નામની તોપોનો મારો સાંભી બાજુએ ચાલુ કીધો હતો અને વળી અચ્ચગેપર નાની તોપો લાવી તે પણ ફેડવા માંડી. જાણે પૂલ બાંધતાં પોતાની તરફના સિપાહીઓનો બચાવ કરવા સામા દુશ્મનની તોપો જે નદીને પેલે કાંઠે તેઓ લાવી ફેડતા હતા, તેપર મારતા હતા, અને આમન સામન ખરી લડાઈ ચાલતી હોય તે પ્રમાણે તોપો તથા બંદુકોના મારા ચાલતા હતા તથા કોઇ કોઇ સિપાહીઓ જખ્મી થતા તથા મરી જતા હોય તેમ ભોંયપર પડતા કે માણસો એ કામપર રાખેલાં તેઓ આવી તેઓને મલમપટો કરી ખાટ (Stretcher) ઉપર ઉઠાવી લઈ જઈ ગાડીઓમાં મુકતા હતા યા અચ્ચરો ઉપર બેસાડી સાથે ટેકો આપી ચાલતા હતા. આખરે પૂલ તૈયાર થયો તેટલાંતો સામા ધણી-ઓની તોપોની ગાડીઓ ગોળાઓથી ભાંજી નાખી પૂલપરથી એકદમ ધસારો કરી સામી બોરદુએ ગયા કે દુશ્મનો જે નદીને પેલે કાંઠે હતા તેઓ હઠી જઈ કિલ્લાની પાછળ ભરાયા અને પછી કિલ્લો લેવાની લડાઈ ચાલી અને તોપો ખુબ આમનસામન છુટવા લાગી હતી પછી કિલ્લા ઉપર સીટીઓ મૂકીને હુમલો કીધો પણ દુશ્મનના મારા હેડળ પાછા હઠી આવ્યા અને ઘણા સિપાહીઓ જાણે મરી ગયા તેથી તોપો-એજ મારો ચલાવી કિલ્લામાં જવાની જગ્યા તે લાજીને કીધી અને પછી પેદળ રીજમીટ એકદમ હુમલો કરીને ખાંચામાંથી દુશ્મનના બચાવ છતાં અંદર પેસી લડાઈ જીત્યા હતા. તે વખતે See the conquer- ing Hero comes નો રાગ વગ્ગડ્યો કે બાકીનાં લશ્કરે હુરરેનાં પોકારો કીધા હતા. એવી રીતની લડાઈની વિગતો કરી બતાવી હતી જે ઘણી સરસ અને જોવાલાયક હતી જેની બધી વિગતો અમે

આપી શકતા નથી. આજે રાતના લડન પેવીલીયન (London Pavilion) માં એક ધણું જીયું માણસ દેખાડે છે તે જોવા ગયા હતા જે માણસ પોણાનવ શીટ જીયાર્થમાં છે અને બધા લોકોની વચ્ચે તેને ફેરવ્યો તો ખીજાઓ તેની કુમ્મરથી જરા જીયા દીસતા હતા. તે એટલોતો જીયો હતો કે નાટકશાળાના પેહેલા ચરપર એઠેલા શેકા સાથે સેહેલાઈથી શેકહેંડ કરી શકતો હતો. અંગે તેની લંબાઈ જોતાં તે ધણો પાતળો લાગતો હતો. તેની ઉંમર હમણાં ૨૧ વર્ષની છે પણ તેને દેખડાવનાર બોલતો હતો કે વૈદોના કહેવા મુજબ તે હજુર વધીને જીયો થશે. તે આસ્ટ્રોલીઆમાં જન્મેલો છે અને તેનું વજન ૩૩ સ્ટોન યાને સાડાસોળ મણનું કહે છે, એ સિવાય ખીજી ગાયન તથા કસરતની રમતો ત્યાં સારી થયલી અમોએ જોઈ હતી.

તા. ૧૨ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે બપોરના (૧૨) વાગેને જીઓલોજીકલ ગારડન્સ જે રીજન્ટ પાર્કમાં આવ્યો છે ત્યાં ગયા હતા અને સાંજનાં ૬) વાગા સુધી સધે ફરીને જાત જાતનાં જાનવરો તથા પંખી અને માછલીઓનો સંગ્રહ કીધેલો છે તે જોયો હતો. અમોએ સને ૧૮૮૧માં એની વિગતો લખી છે તેનેજ ધણો ખરો મળતો છે. નવાઈના જાનવરના વધારામાં અમે બેડે એવ પેરેડાઈઝ (Bird of Paradise) જીવતું આવે વખતે પેહેલ વેહેલુ જોયું હતું ખીજું ધણુંખરું આગળને મળતુંજ હોવાથી ઇંદા વિગત લખતા નથી.

તા. ૧૩ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે બપોરનાં English ક્રિમેસનોના વડા ગ્રાડ માર્તર પ્રિન્સ એવ વેલ્સના પ્રમુખપણા હેઠળ એક જાનવર સલા બધા ક્રિમેસનોની આપણી મહારાણીને તેવણની જીખીલીની મુખ્યારકબાદીનો માનપત્ર આપવા બાબે મળી હતી ત્યાં આવજઈ હોલમાં ગયા હતા જ્યાં આસરે ૬૦૦૦ મેસનો હાજર હતા પણ જગ્યાની ડોતાઈને લીધે દરેક લોકજને પાચ ટિકિટોજ ફક્ત આપી હતી અને ધણા મોટા ભાગને આપી શક્યા નહીં હતા. દરેક ટિકિટ દીઠ મોડે ખીનીનો ભાવ દેરવેલો હતો તોખી અનો ધારીયે છીયે કે એવી

અમણું લોક જો જગ્યા હતો તો આવતો અમો જરાજર કલાક અંદા
વાગે ત્યાં ગયા ત્યારથી મેસનો પોતાના પોશાકો તથા અવાહેરોમા
ઠાઠમાઠ સાથે આવવા લાગ્યા હતા અને આલખર્ટ હોલનું દીવાનખાનું
જો સાથી મોટાં દીવાનખાનાઓમાંનું એક ગણાય છે તે કલાક સાડા
ત્રણ વાગામાં ચીકાર ભરાઈ ગયું હતું. તે વખતનો દેખાવ ઘણો
સરસ લાગતો હતો દરેક લોડજના સલાસદોને એક હારમાં ખુરશી-
ઓ આપેલી અને કોઈ લોડજનો શીકો બધુ, તો કોઈનો ઘેરો, કોઈનો
લાલ, કોઈનો જાંબુરો એવા રંગના કોલર તથા એપ્રનો પેહેરેલા ઉપાત
ઘણાખરાઓની છાતી ઉપર તેઓના ઓઢાના ચાનો પેહેરેલા હતા
તેથી દેખાવ ઘણો ભપકાદાર લાગતો હતો પોણા ચાર વાગે તો
ગ્રાંડ લોડજ આવી લાગી તેઓની હાજરી શિગડાં વળડી બહુ
કીધી હતી અને મોટી આરગીન (કે જે દુનિયામાં સર્વથી મોટી
કહેવાય છે તે) પર માર્ચ વળડી હતી અને ગ્રાંડ લોડજ અદર ધારા
મુજબ દાખલ થઈ તે સરવસોના આકારમાં સૌ પોતાના ઓઢા
માફક ચાલતા હતા પેહેલાં ગ્રાંડ સ્ટુઅર્ડેથી સરવસ શરૂ થયું અને
તેની પાછળ નહાના ઓઢાવાલા અમલદારો આવ્યા અને તેઓની
પાછળ ડ્યુક ઓવ કોનાટ તથા પ્રિન્સ આલખર્ટ વીકટર (પ્રિન્સ
ઓવ વેલ્સનો વડો છોકરો) ચાલતા, તેની પાછળ અર્લ ઓવ કરનાર-
વન (પ્રોગ્રાંડ માસ્ટર) Pro Grand Master તથા અર્લ ઓવ લેડેમ
ડેપ્યુટી ગ્રાંડ માસ્ટર ચાલતા હતા, તેઓની સાથે એક હિંદુસ્તાનનો
પ્રિન્સ પણ હતો, ત્યાર પછી એ જણા વાવટા લઈને આવ્યા તેઓની
પાછળ “ગ્રાંડ સોર્ડ બેરઅર” નાગી તલવાર લઈને ચાલતો હતો અને
સૌથી છેલ્લો પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ આવ્યો હતો જે વખતે તેને બધાઓ
જો ઉભેલા હતા તેઓએ હુરેના પોકારો તથા તાબરાથી વધાવી
લીધો હતો તેનો ઘોઘાટ ઘણો મોટો લાગતો હતો પ્રિન્સે ખુરશી
લીધા પછી તેની બેઠ બાજુપર તેનો ભાઈ તથા છોકરો બેઠા અને
તેઓની પાસે અર્લ ઓવ કરનારવન તથા લેડેમ બેઠા હતા અને
પેહેલાની પામે પેલો હિંદુસ્તાનનો પ્રિન્સ કુચબીહારનો માહગમ
બેઠો હતો. પ્રિન્સે સલાતુ કામ શરૂ કર્યા પછી અર્લ ઓવ કરનાર

વને માનપત્ર પસાર કરવાને દરખાસ્ત કીધી જેને એલ આવ લેઠમે ટેકા આપ્યો અને બધાઓના તાબરા તથા હુરરેના પોકારો વચ્ચે તે પસાર થઈ હતી. ત્યાર પછી રાણીની સલામતીનું ગાયણ આરગીન પર વળડી તેની સાથે બધા હાજર રહેલા ૬૦૦૦) માણસોએ તે ગાયું હતું જે ધણુજ સરસ લાગતું હતું. અમોએ જણાવવું બોધ્યે છે કે આલબર્ટ હોલ જે ઘણો મોટો અને તેની બેઠકોના છ થી સાત દર છે તોખી તે એવી રીતે બાધ્યો છે કે એક માણસ બેલે તેખી દરેક જગ્યાએ સંભલાય અને ૬૦૦૦ માણસો ગાય તોખી ઘાંધાટ જેવું લાગે નહી અને તે મૂજબ આએ ૬૦૦૦ માણસો જે રાણીની સલામતીનું ગીત ગાતા હતા તે ધણુ સરસ સભળાતું હતું એટલા બધા માણસોનું ગાનુ અમોએ પેહેલ વેહેલુંજ આજે સાંભળ્યું હતું અને તે ધણું અસરકારક લાગતું હતું. એ પુર થયા પછી ગ્રાંડ માર્ટરે આસપાસનાં ગામોના મેસનોને ગ્રાંડ લોડજમાં ઓનરરી ઓધ્યાઓ આપ્યા હતા જેઓ આસરે પચાશની ઉપર હશે. તેઓ દરેકને પ્રિન્સ પોતે શેકહેન્ડ કરી ઓદ્યાઓ આપતો તે વખતે હાજર થયલું લોક તાબરા ફેડતું હતું તેમા પેલા હિંદુસ્તાનના પ્રિન્સને પણ ઓનરરી ગ્રાંડ જુનીઅર વોરડનનો ઓધ્યો આપ્યો તે વખતે તથા લંડનના હમણાના તથા અસલના લાર્ડ મેયરોની વખતેખી લોકોએ ખુબ જોરથી તાબરા ફેડયા હતા અને ખુશાલી બતાવી હતી એ ગ્રાંડ લોડજમાં આપણા એક જરથોસ્તી શેઠ દોરાબજી પેસતનજી કામા ગ્રાંડ વેઝરર નાખલ પણ હાજર હતા. સઘળું કામ ખલાસ થયા પછી જેમ આવ્યા હતા તેથી ઉલટું સરધસ કરી પ્રિન્સ આવ વેડસ પેહેલાં બાહાર ગયા હતા જે વખતે તેમને અતિ ધણું માન તથા તાબરાનો આવકાર મળ્યો હતો એ આખી સભા સઘળી રીતે નેવાલાયક હતી

તા૦ ૧૪ મી જુન સને ૧૮૮૬—આજે ખાતગી કામમા મેણવાથી કંધે ગયા હતા નહી.

તા૦ ૧૫ મી જુન સને ૧૮૮૬—આજે “ટેમમીસ એમએ-કેન્ટ” કરી જે ટેમસ નદીને કાંઠે ગંગો બાધ્યો છે ત્યાં ગયા ત્યાં

“કુલીયોપેટરાસ નીડલ” ગાઠવેલી છે તે જોઈ હતી એ ઇંહાની ઠડી હવાને લીધે પોચા પથ્થરની હોવાથી અમોએ છેલ્લી સને ૧૮૮૧ માં જોઈ હતી તે કરતા તેની ઉપરનાં ચિત્રલિપિ (Hieroglyphic) અક્ષરો ધોવાઈ જતા જાય છે અને અમો ધારીયે છીયે કે થોડા બીજાં ક્ષેત્રોમાં જો એનો અટકાવ નહીં કરીએ તો તદ્દન નીકળી જશે એ પથ્થરનું કોતરકામ જે સને ૧૫૦૦) ક્રિષ્ટની આગળ યાને આજે નજદીક ૩૪૦૦) વર્ષપર કાંધેલું મિસરની હવાથી જેવું ને તેવું રહેલું હતું પણ ઇંહાની હવા જોયા મેલે સદતી નથી. એ “નીડલ”ની વિગત આગળ અમોએ આપેલી છે. અમો ત્યાંથી નદી કિનારેથીજ છેક શેહેરના લડન ખીડન સુધી ચાલતા ગયા હતા અમો ચાલતા હતા તે બાજુની ધમારતો રસ્તાને માથે સારી આવેલી છે પણ નદીને પેલે કાંઠેની જગ્યાપર મોટી વખારો બાંધી છે જે નદીનો દેખાવ સામો બગાડે છે. નદીની ઉપર અમોએ “વેસ્ટમીનીસ્ટર ખીડન” જે “પાર્લામેન્ટ હાઉસ” આગળ આવ્યો છે ત્યાંથી છેક “લંડન ખીડન” ત્યાં શેહેર તથા વેપારની જગ્યા આવેલી છે ત્યાં સુધીમા બધા મલીને ૪) પૂરો ઘણો સારી બાંધણીના જોયા હતા તેમાં “લંડન ખીડન” ઘણો સરસ દીસે છે. નદીમાંથી નાની આગબોટો વારાફરતી છેક રીચમડથી ગ્રીનીચ સુધી આવજવ કરતી હતી જેમાં ઘણું લોક મળહ કરવા નિકળી પડ્યું હતું. હમણાં ચાર પાંચ દિવસ થયા તડકું ઘણું જોરથી પડે છે અને વર્તમાન પત્રમાં વાંચવા મુજબ બપોરના બાર વાગેને છાયડામાં ૮૧, ડીગરી અને ખુલાં તડકામાં ૧૨૫) થી ૧૩૫ ડીગરી સુધી પારો ચઢે છે તોખી ઇંહાનું લોક એટલું તો તડકાને પસંદ કરે છે કે એ પ્રમાણે સ્ટીમરોમાં વગર છાયડાએ ફરવા નિકળે છે. અમોખી ખુલાં માં એજ મુજબ ફર્યે છીયે પણ જે મુજબ વર્તમાન પત્રમાં તાપ વાંચીયે છીયે તેવો ઇંહાની ઠડી હવાને લીધે તે માલમ પડતો નથી. અમો કિનારે થઈને પછી શેહેરમાં દાખલ થઈને “સેન્ટપાલ”નું દેવળ જોવા ગયા હતા ત્યાં એ વખતે ગાયન રોડી બદગી ચાલતી હતી તે સાલજવાલાયક હતી. એ દેવળની વિગત સને ૧૮૮૧ના જેવી છે. તેમાંના યાદગારીના સ્તંભોમા જેનરલ ગોરડન જે હમણાં સુડાનની

લગાઇ વખતે ખારટુમમાં માર્યો ગયો છે તેની યાફગારીનો સ્તાંલ ઉમે-
રા । છે તેને ધોરરોએ આકાર આપી તેની ઉપર માણસના આખા
કદનું એ જેનરલનું પુતળું સૂતેલું મુકેલું છે પણ અમો તેની ઉપરની
વિગત વાચી અજબ થયા હતા કે તે ઇંગલડની રાજધાણી તરફથી
મૂકાવાને અદલે મરનાર જેનરલના લાઇએ તે મૂક્યું છે, જે કે જેનરલ
ગોરડને અંગ્રેજોને વાસ્તે પોતાનો જીવ આપ્યો હતો. દેવળના દરવાજા-
ની સાંમે કંપાઉડમાં વેલાતની આગલી રાણી એનનુ સંગેમરમરનુ
પુતળુ જેવાલાયક સને ૧૮૮૬માં લડનની કારપોરેશને મૂક્યું છે ને
ઉપર લખેલુ છે કે સને ૧૭૧૩ના સાલમાં એ રાણીના વખતમાં એ
સેટપાલનું દેવળ બાધીને તે વખતે એ રાણીનુ પુતળું ઇંહાં મૂક્યું
હતું ને કાહડી નાખીને આજે નવું પુતળું મૂક્યું છે

તા ૦ ૧૬ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે આખો દિવસ
ખીજા પરચુટણ કામમાં રોકાઇ ગયા હતા. રાતનાં ડુરી લેન
નાટકશાળામાં નોરમા (Norma) નો ખેળ હતો તે જેવા ગયા હતા
બ્યાંના પડદા તથા એક્ટીંગ જેવાલાયક હતું.

તા ૦ ૧૭ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે સાંજનાં “પાર્લામેંટ
હાઉસ”માં “ક્રાઇમનસો” ની બેઠક હતી ત્યાં સાંજે (Crimes Bill)
ચુનાહને લગતા કાયદા ઉપર છેલ્લી તકરાર હતી તે જેવા ગયા
હતા બ્યા ધણા આચરલડ તરફથી બિરાજતા સભાસદો જેઓ “હોમ
રુલરસો” (Home Rulers) ને નામે ઓલખાય છે તેઓએ
તકરાર કીધી હતી અને દરેક “કલોઝ” વખતે વાઘો લેતા હતા અને તે
દરખાસ્તમાં ફેરફાર કરીને મુક્તતા અને હાથ ઊંચકતી વખતે તેની સામે
Noe- (નોસ) કરી બોલવાથી પ્રમુખ જે તરફેણમાં હોય તેઓને
પોતાની જમની અને વિરુદ્ધ હોય તેઓને ઘાબી આજુના ઝોર-
ડઓમાં જવા કહેનો અને ત્યાં મત ગણનારાઓ તેઓને ગણીને પછી
બધાઓ દીવાનખાનામાં એકઠા થાય કે મનો દર એક ગમ જેટલા
પડ્યા હોય તેટલા જણાયતા હતા અને સરકારની તરફેણમાં મોટા
ભાગ પડતો હતો નીચે આડમ્મન પોતેથી જાણ સને તે તથ તેના

પક્ષવાળાઓ પણ વિરુદ્ધની આજુપર મત આપતા હતા વળી એકે ખીજે “કલોઝ” સભાની સામે મુક્યો કે “હોમરલ” વાળા તકરાર ચલાવવા માંડતા તેટલાં સભાનો મોટો ભાગ બહાર જતો અને વાતચીત કરવા મા ગુંજરતા હતા અને તકરાર શું થાય છે તેની દરકાર નહીં કરતા હતા, પણ બ્યારે મત લેવાનું વળી આજુ કે તેઓને (whipper-in) કરીને સભાસદોમાથી ઠેડવેલા લોકો પાછા તેડી લાવતા અને સભાસદો આગળની માફક જૂદા જૂદા ઓરડામાં જતા હતા. આજે તકરારને લીધે ઘણા સભાસદો નજદીક ૪૦૦ ઉપર હાજર હતા અમો ખે કલાકે ત્યાં થોખીને પાછા ફર્યા હતા. “પાર્લામેન્ટ હાઉસ” ની ઈમારતની તથા ખીજી વિગતો આગળ સને ૧૮૮૧મા આપેલી છે તેથી હિંદાં લખતા નથી.

તા. ૧૮ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે National Gallery છખીઓનો સંગ્રહ જોવા ગયા હતા જ્યાં ઘણો મોટો જોડો દેશ પરદેશના ઉસ્તાદ ચિતારાઓનાં હાથનો કીધેસો ઘણો જોવાલાયક છે તેમાં નીચલા થોડાક ઉસ્તાદોનાં નામો જોઓના ચિત્રો ઘણા સરસ ગણાય છે તેના ઉતારી લીધા છે. Ruben (Flemish School) સને ૧૫૭૭થી ૧૬૪૦ સુધી જીવતો હતો, Rembrandt (Dutch School) સને ૧૬૦૭થી ૧૬૬૯, Corregio (Parmian School) સને ૧૪૯૪થી ૧૫૩૪, Titian (Venetian School,) Paolo Veronese (Venetian School) સને ૧૫૨૮થી ૧૫૮૮, Tintoretto (Venetian School) સને ૧૫૧૮થી ૧૫૯૪, Murillo (Spanish School) સને ૧૬૧૮ થી ૧૬૮૪, Valazquez (Spanish School) ૧૫૯૯ થી ૧૬૬૦, Salvator Rosa (Nepolitan School) Gasper Poussin (French School) ૧૬૧૩થી ૧૬૭૫, Hogarth (English School) ૧૬૯૭થી ૧૭૬૪, Gainsborough (English School) ૧૭૨૭થી ૧૭૮૮, Sir D Wilkie (English School) ૧૭૮૫થી ૧૮૪૧, Sir Edwin Landseer (English School) ૧૮૦૨થી ૧૮૭૩મા થઇ ગયલા હતા એ.

મુજબ ખીજા ઘણા જાયા ચિતારાઓનાં હાથનાં ચિત્રો ત્યા રાખેલાં છે. દરેક ચિતારાનાં ચિત્રો એક એકની પાસે મુક્યાં છે અને કોઈનાં તો ઓરડાઓ ભરી નાંખી તે ઓરડાને ચિતારાનું નામ આપેલું છે. એ ચિત્રો સરકારે ખરીદ કીધા ઉપરાંત તેનો મોટો ભાગ ઇલાની રૈયતનાં લોકોમાથી કોઈ કોઈ શોખીને પોતાના વખતમા (Collection) સંગ્રહ કીધેલા તે વખતે પોતાના વસિયતનામામાં એને આપી ગયલા તેઓનાં નામો તસવીરો ઉપર તથા જેનો સંગ્રહ મોટો હોય તેનું, ઓરડાઓ ઉપર ચાદરાસ્ત દાખલ લખે છે. આજે સાજના ઇલાની જાણીતી નોઈશ્વક ઇંડીયન કલ્પમાં હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓને મળવા સારું એક મોટો મેળાવડો કીધો હતો ત્યા ગયા હતા જ્યા ઘણું લોક હાજર થયું હતું. તેમાં આપણાં હિંદુસ્તાનના આગળા વાઘસરાયો લોડ રીપન તથા લોડ નોઈશ્વક ઉપરાંત લોડ કીમબર્લી તથા ખીજા ઉમરાવો જેઓ હિંદુસ્તાન માટે ઘણી કાળજી રાખે છે તેઓ તથા મુજબના માણ ગવરનર સર રીચર્ડ ટેમપલ તથા ખીજા ઘણા સિવિલિયનો આવ્યા હતા. આપણા દેશની તરફના પણ ઘણા લોક ત્યા હાજર હતા પણ તેઓ ઘણા ખરા સઘળા જણ તદ્દન અંગ્રેજી પોશાક તોપી સુધા પેહેરી આવેલા હોવાથી પારસી, હિંદુ, કે મુસલમાન ઓળખાઈ શકતા હતા નહીં પણ મામળા મોટાથી હિંદુસ્તાનના રહેવાગીઓ છે કરી પીછાની શકતા હતા. દેશી બાનુઓના જે પારસી તથા એક હિંદુ પરંતુ જનતની ઓગત પોતાના દેશી પોશાકમાં હાજર હતાં જેઓ ઉપર ઘણા જણાઓનું તેઓના ગોલકતા પોશાકને લીધે ધ્યાન ખેંચાયું હતું. વળી ત્યા હિંદુસ્તાનના દેશી લશ્કરના દેશી અમલદારો જેઓખી હમણા રાણીની જુખીલીમા ભાગ લેવા આવ્યા છે તેઓએ પણ ઘણું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તેઓ સઘળા સુદી કાદાડેલા કદાવર તથા સોહામણા માણસો દેશી લશ્કરી કસબી પોશાકમા આવ્યાથી ઘણા ગોલતા હતા અને તેઓ સાથે ઘણું લોક તેમા ખમ્મસ કરી મુઝમ સાહેબો વાત તથા શેરહેન્દ ખમ્મસ હતા હતા રાજવંશીઓને આજે રાણીજીની મુલાકાત લેવા લીન્ડમર કન્ટલમા બોલાવેલા હોવાથી તેઓને ત્યાંથી આવતાં ઘણું

અવારૂ થયું હતું. તેઓમા મહારાજા હોલકર તથા લીમડી તથા મોરવીના ઠાકોરો તથા કચ્છના રાવ તથા ખીજા પ્રિન્સો આવ્યા હતા જેઓની ખુબ માવજત આપણા આગળા ગવરનર જેનરલો તથા ગવરનરો કરતા હતા અને આમનસામન ઘણી ઓળખાણુ--પીછાન કરવી હતી, આ તકે નોર્દપ્પુક ઈડીયન કલ્પ વિષે અમોએ નોંધ લેવી જોઈયે કે એ કલ્પમા હિંદુસ્તાનને લગતા નજદીક ૪૦૦) સભાસદો કે અને આપણાં દેશથી જે અનગ્નજ્યા આવે છે તેઓને ત્યા ખીજા દેશીઓ સાથે મુલાકાત વારા ફરતી થાય છે તથા બપોરના ખાનુ લેવા બધ્યા જાણ્યા આવે છે તેથી ઘણી ફાયદાકારક એ કલ્પ આપણા લોકોને થઈ પડી છે.

તા. ૧૯ ગી જુન: સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના આગખોટમાં “ચેરીંગ ક્રાસ પીયર” પરથી જેસી થેમ્સ નદીની સેહેલ કરતા હેમ્પટન કોર્ટ પેલેસપર ગયા હતા. એ નદીની એક બાજુપર સાદી રોણકદાર ઇમારતો અને ખીજાગમ વખારો થોડાએક ટપ્પા સુધી આવે છે પણ ત્યાર પછી Chelsea (ચેલસી) નામની જગ્યાથી મજેની લીલોતરીનાં ખેતરો તથા બાગો અને બંગલાઓ દિસવા લાગ્યા જેનો દેખાવ છેક હેમ્પટન કોર્ટ સુધીનો ઘણો સારો હતો ટપ્પે ટપ્પે પૂરો દરેક જુદી જુદી બાંધણીના સારા દેખાવના મલતા હતા તેમા “બ્રેટ રસી પાર્ક” ના પૂલની બાંધણી ઘણી સારી હતી આલબર્ટ પૂલ ખુલતો સાંકલનો કીધેલો છે તેથી જોવાલાયક છે. રીચમડ મુક્યા પછી નદી ઉંચાણુ જગ્યામાં જાય છે તેપર જવા “લોક” (Lock) કીધેલો છે (જે બાબેની વિગત અમે સને ૧૮૮૧ની નોંધમાં કેલીડોનીયન કનાલ પસાર કીધી તે વખતે “રોકસે.” ની આપી છે તેને મલતી છે) તે પસાર કરતા સાડા આગળ બીજા આગખોટો હોવાથી અમોને નજદક એક કલાક થોમ્સ પડયું હતું પણ કટાણા જેવું નહોં લાગ્યું કારણકે આજે આનંદર હોવાથી મેકડો બોટો લગી લોકો ફરતું હતું. એ બોટો નાંધળી એક યા બેથી ૧૦) માણસો જેસી શકે તેવી હતી. ટોપમાં એક મરદ હલ્લેસાં મારે અને એક ચોરત સાંમે જેસીને મુકા-

ન ફરવે, કોઈમા એક મરદ તથા એક ઓરત મલી બે જણ હલ્લેસાં મારે, કોઈમાં હલ્લેસાં નહી મારનારાં ગીતો ગાય, કોઈ પોતાની બોટ કિનારે ઝાડ સાથે બાંધીને લીલોતરીની જમીન ઉપર સુધ યા બેસીને ચોપડીઓ વાંચે, કોઈ મજાહ મારે. એ મુજબ અમોને છેક ચેરીંગ કાસથી તે હેમ્પટન કોર્ટ સુધી આખો વખત મળ્યા કીધું હતું. જુદાં જુદાં ગામો યા ગામડાંઓને કાંઠે બોટો ભાડે આપવાની રાખેલીઓ હતી જે ધણું લોક મજાહ કરવા લેતું હતું. એ મુજબ જોતાં છેક બપોરનાં ત્રણ વાગે અમો હેમ્પટન કોર્ટના મેહેલની સામેજ જમ કિનારે ઉતર્યા હતા. સ્ટીમર જોકે નાધલી હતી તોખી તેમાં ખાવા પીવાની તથા બેસવાની ગોઠવણ સારી કીધેલી હતી. અમારી સાથે ઓછામાં ઓછા બસોથી હલીસો માણસો એ સ્ટીમરમાં હશે અને એવી સ્ટીમરો આખો દિવસ થેમ્સ નદીપર ફરતી હતી જેમાં લોકો છેક થિનીય સુધી એક બાજુ અને હેમ્પટન કોર્ટ સુધી બીજી બાજુ-એ મોજ કરવા નીકળી પડ્યું હતું આજે સુરજ પણ જરા જોરમાં હતો અને તાપ લાગતો હતો તોખી પવનની લેહેકીથી ઘણો માલમ પડતો હતો નહીં હેમ્પટન કોર્ટમાંના ભરતકામના પડદા તથા ચિત્રો તથા બાગ સઘળું જોઈને અમો આગની ગાડીમાં પાછા લડન આવ્યા હતા. હેમ્પટન કોર્ટના મેહેલની વિગત આગળી ચોપડીમા લખેલી છે.

તા. ૨૦ સી જુન ૧૮૮૭—આજે સહવારનાં કલાક ૧૧ની રેતમા બેસીને અત્રેની વખણાયલી કેમપ્રીડજની યુનિવર્સીટી તથા પાદશાહીઓ જોવા ગયા હતા. અમોને અત્રે રહેલા ભાષ નવરોજી ઘાલાભાઈ આલબલેસે પોતાને ત્યાં કેમપ્રીડજમાં કેપસ (Caius) કોલેજના ઓરડામાં ઉતારે તથા બપોરની મેજમાની આપાં સઘળે ફેરવી બતાવ્યું હતું એ કેમપ્રીડજ શહેરમા અધા મલીને આસરે ૧૭ પાદશાહીમા આસરે ૩૦૦૦) હોટલોએ કાચી પદવીની ટીકાપણી લીધે છે અને તેનાના અઘો ભાગ પાદશાહીની ખુદ અદર ઓરડાઓ ભાડે લઈને રહે છે અને પાદશાહીઓમા હાજરી આપે છે અમોએ એ પાદશાહીની િનીટી, કીગ્સ તથા કેપસ (Caius)

પાઠશાળાઓ જોઈ હતી કે જેમાં એક દેવળ (Chapel) પુસ્તકાળા, ભાષાણ કરવા ઓરડો જુદા જુદા રાખે છે તેમાં કીંગ્સ પાઠશાળાનું દેવળ ઈહાં સૌથી મોટું છે તથા તેમાં કાચની રંગીન આગીઓ પણ જોવાલાયક છે. એ પાઠશાળાઓ આગળા ધગલડનાં રાજા રાણી ઓએ તથા કોઈ કોઈ પૈસાદાર લોકોએ મોટા ફડો કંડાડી સ્થાપી છે તેના ઉસ્તાદો મોટા પગારો વર્ષ દહાડે એક હજારથી પંદરમો પાંચ આપી રાખેલા છે છોકરાઓની પાછળ બીજી રીતે તપાસ ઘણી મારી લીધે છે. તેઓને અરધો દિવસ લેકચરો તથા લેસનો આપે છે, આટ્ટી નો અરધો દિવસ તેઓ ક્રિકેટ તથા બોટની રમતો કરે છે દરે પાઠશાળાની પાછળ મજેના “પાર્ક” જેવી જગ્યા ઝાડ પાન તથા ઘાસનું લીલોતરીથી ભરેલી રાખી છે અને તેઓની પાછળ નદીનું નાલું વહે છે જ્યાં તેની ઉપર પૂલો દરેક પાઠશાળાના અલાહેધા આવેલા છે છોકરાઓને રાતના ૧૦ વાગેને કોલેજની અંદર આવવાની ફરજ છે નહીં તો તેને દંડની તથા તેથી નહીં સમજે તો કાંડાડી મૂકવાનું સજા કરે છે. તેઓની તપાસ સાથે “પ્રોફેસર” નામના માણસે હમેશાં મોહોલ્લાઓમાં ફર્યા કરે છે અને તેવા રખડતા છોકરાઓને નામો તેઓ લઈ સહવારે શિક્ષકોને તે જણાવે છે. દરેક છોકરાં યુનિવર્સિટીનો જલ્મો રસ્તામાં સાજનાં છ વાગા પછી ફરે ત્યાં પેહેરવાનો હુકમ છે જલ્મો પેહેરેલો હોય ત્યારે તેનેથી મસ્તી તોડવા થાય નહીં અને બીડી વટીક પીવાય નહીં. દરેક છોકરાથી તેને રહેવાના ઓરડાનાં ભાડા સાથે બધો મલીને આસરે બસોથી ત્રણમે પાણીડના વર્ષ દહાડે ખર્ચમાં રહેવાઈ શકાય છે. પાઠશાળામાંના ગિરે લાઓમાથી જેઓએ દુનિયામાં નામ કાઢડ્યાં હોય તેઓના પુતળાઓ તે પાઠશાળાઓમાં મૂકેલા છે કીંગ્સ પાઠશાળામાં મીલટન, બાયરન, બેરન તથા બીજા ઘણાઓનાં અર્ધ આવળા રાખેલા છે મીલટને “પેરેડાઈઝ લોસ્ટ” નામની જે વખણાયેલી કવીતા લખી હતી તેની પેહેલી શરૂઆત તેના પોતાના અક્ષરની લખેલી ઇહાં રાખેલી છે તથા પુસ્તકશાળામાં ઘણી જુની તથા સારી કેતાઓ રાખેલી છે. ઇહા વળી એક યુનીયન સોસાયટી કલ્પ કરીને ઉભી કાઢેલી છે જ્યાં એક પુસ્ત

ક્રાણા ઉપરાંત તકરાર કરવાની કલ્પ રાખી છે. જેનું એક દીવાન-ખાતું પાર્લામેન્ટના હાઉસ ઓવ ડોમનસના દીવાનખાનાને મલતું કીધેલું છે જેમા રાજ્યદારી બાબદોની તકરારો પાઠશાળામાં શિખતા છોકરાઓ કરે છે અને જેઓને પાર્લામેન્ટમા પાછળથી સામેલ થવાનું હોય છે તેઓ ત્યાં શી રીતે તકરારો કરવી તથા ચાલવું તે શિખે છે. પાઠશાળાઓમાં બધા મલી છ મહીના છુટી મળે છે તે વખતે પાઠશાળામાં રહેવાને કાઢને હુકમ નથી. અમે આજે કેમપ્રીડનમાં ગયા ત્યારે લોક ઘણું કીંગ્સ પાઠશાળાના દેવળ આગળ તથા યુનિવર્સિટિ હોલ આગળ મળ્યું હતું. ખબર કાહાડતા માલમ પડ્યું કે આજે જેઓએ પરિક્ષાઓ પસાર કીધી હશે તેઓને સેનેટ (Senate) સનદ આપવાની છે તેમાં લાર્ડ મેયર ઓવ લંડનનેબી નામની પદવી આપવાની હોવાથી તે ઇલા આવ્યો હતો તેને જેવા બધું લોક મળ્યું હતું અને આવતી કાલે રાણીની ગુખીલીની ધામધુમનો દિવસ હોવાથી બધે જગેજગ વાવટાઓ તથા ફુલ પાનના શણગારો કીધેલા હતા તેથી બધો દેખાવ રળીયામણો લાગતો હતો. કુચબીહારના માહરાજનેબી આજે કાંઈ જેવા મેલે નામની સનદ આપી હતી કારણકે તેવણુબી યુનિવર્સિટિના જન્મભામા બીરાજ્યા હતા. લાર્ડ મેયર પોતાની લંડનની મલકાદાર ગાર્ડી લઈ આવેલા હતા તેને બધેબધ ખુશાલીના પોકારોથી લોકોએ વધાવી લીધો હતો તે પાછા અમારી દેનમાંજ લંડન આવ્યા તે વખતે કેમપ્રીડનના રોશનપર હજારો લોક તેને માન આપવા જાનર થયલું હતું કેમપ્રીડન શહેર માફકસરતું છે ત્યાની પાઠશાળાઓ સિવાય બીજું કશું જેવાલાયક નથી. એની વચ્ચે આસરે ચાલીસથી પીસતાલીસ હજારની છે એ શહેર જાણે યુનિવર્સિટિનું ખેતાનું હોય તેમ ત્યાના સમળા ધારાઓ તથા કામદાર એજ ચલાવે ૪ જેનો વડો એનસેલર હાકમ હોય તેમ ગણાય છે એ શહેર કેમ ગર્બી (Cain) ઉપર આવેલું હોવાથી તેને કેમપ્રીડન કહે છે. સાતમી તારીખે એ જગ્યાપર યુનિવર્સિટિ ઉભી થયલી રહેવાય છે પણ તેને મેનર તેનરીએ સને ૧૨૩૬ માં (Incorporated) ઇન્કોર્પોરેટ કીધી હતી અને ધણીખરી પાઠશાળાઓ એડવર્ડ પેરેલાના વખતમા આ ત્યા-

પાઠશાળાઓ જોઈ હતી કે જેમાં એક દેવળ (Chapel) પુસ્તકશાળા, ભાષાણુ કરવા ઓરડો જુદા જુદા રાખે છે તેમાં કીંગ્સ પાઠશાળાનું દેવળ ઈહાં સૌથી મોટું છે તથા તેમાં કાચની રંગીન આરીઓ પણ જોવાલાયક છે. એ પાઠશાળાઓ આગળા ઇંગ્લંડના રાજા રાણી-ઓએ તથા કોઈ કોઈ પૈસાદાર લોકોએ મોટા ફૂડો કંડાડી સ્થાપી છે. તેના ઉસ્તાદો મોટા પગારો વર્ષ દરમિયાં એક હજારથી પંદરસો પાઈડ આપી રાખેલા છે. છોકરાઓની પાછળ બીજી રીતે તપાસ થાણી સારી લીધે છે. તેઓને અરધો દિવસ લેકચરો તથા લેસનો આપે છે, બાકીનો અરધો દિવસ તેઓ ક્રિકેટ તથા બોટની રમતો કરે છે દરેક પાઠશાળાની પાછળ મજેના “પાર્ક” જેવી જગ્યા ઝાડ પાન તથા ઘાસની લીલોતરીથી ભરેલી રાખી છે અને તેઓની પાછળ નદીનું નાલું વહે છે જ્યાં તેની ઉપર પૂલો દરેક પાઠશાળાના અલાહેધા આધેલા છે. છોકરાઓને રાતના ૧૦ વાગેને કોલેજની અંદર આવવાની ફરજ છે, નહીં તો તેને દંડની તથા તેથી નહીં સમજે તો કાંડાડી મૂકવાની સજા કરે છે. તેઓની તપાસ સાઈ “પ્રોક્ટરસો” નામના માણસો હમેશાં મોહોલ્લાઓમાં ફર્યા કરે છે અને તેવા રખડતા છોકરાઓના નામો તેઓ લઈ સહવારે શિક્ષકોને તે જણાવે છે. દરેક છોકરાને યુનિવર્સિટીનો જલ્લો રસ્તામાં સાજના છ વાગા પછી ફરે ત્યારે પેહેરવાનો હુકમ છે. જલ્લો પેહેરેલો હોય ત્યારે તેનેથી મસ્તી તોફાન થાય નહીં અને બીડી વટીક પીવાય નહીં. દરેક છોકરાથી તેના રહેવાના ઓરડાનાં ભાડાં સાથે બધો મલ્કીને આસરે અસોથી ત્રણસો પાઈડના વર્ષ દરમિયાં રહેવાઈ શકાય છે. પાઠશાળામાંના શિખેલાઓમાંથી જેઓએ દુનિયામાં નામ કાઢડ્યાં હોય તેઓના પુતળાઓ તે પાઠશાળાઓમાં મૂકેલા છે. કીંગ્સ પાઠશાળામાં મીલટન, બાયરન, બેરન તથા બીજા ઘણાઓનાં અર્ધ બાવળા રાખેલા છે મીલટને “પેરેડાઈઝ લોસ્ટ” નામની જે વખણાયલી કવીતા લખી હતી તેની પેહેલી શરૂઆત તેના પોતાના અક્ષરની લખેલી ઇલા રાખેલી છે તથા પુસ્તકશાળાના ઘણી જુની તથા સારી કેતાઓ રાખેલી છે. ઇલા વળી એક યુનીયન સોસાયટી કલ્પ કરીને ઉભી કાઢેલી છે જ્યાં એક પુસ્ત-

કશાળા ઉપરાંત તકરાર કરવાની કલ્પ રાખી છે. જેનું એક દીવાન-ખાનું પાર્લામેન્ટના હાઉસ ઓવ કોમનસના દીવાનખાનાને મલતું કીધેલું છે જેમા રાજ્યદ્વારી બાબતોની તકરારો પાઠશાળામાં શિખતા છોકરાઓ કરે છે અને જેઓને પાર્લામેન્ટમાં પાછળથી સામેલ થવાનું હોય છે તેઓ ત્યાં શી રીતે તકરારો કરવી તથા ચાલવું તે શિખે છે પાઠશાળાઓમા બધા મલી છ મહીના છુટી મળે છે તે વખતે પાઠશાળામા રહેવાને કોઇને હુકમ નથી. અમે આજે કેમપ્રીડન્માં ગયા ચારે લોક ઘણું કીઝ પાઠશાળાના દેવળ આગળ તથા યુનિવર્સિટી હોલ આગળ મળ્યું હતું. ખબર કાઢાડતા માલમ પડ્યું કે આજે જેઓએ પરિક્ષાઓ પસાર કીધી હશે તેઓને સેનેટ (Senate) સનદ આપવાની છે તેમાં લાર્ડ મેયર ઓવ લંડનનેખી નામની પદવી આપવાની હોવાથી તે ઇલા આવ્યો હતો તેને જેવા બધું લોક મળ્યું હતું અને આવતી કાલે રાણીની ગ્રુપીલીની ધામધુમનો દિવસ હોવાથી બધે જગેજગ વાવટાઓ તથા ફુલ પાનના શણગારો કીધેલા હતા તેથી બધો દેખાવ રળીયામણો લાગતો હતો. કુચખીહારના માહરાજનેખી આજે કાઈ જેવા મેલે નામની સનદ આપી હતી કારણકે તેવણખી યુનિવર્સિટિના જબ્લામા ખીરાજ્યા હતા. લાર્ડ મેયર પોતાની લંડનની બલકાદાર ગાડી લઈ આવેલા હતા તેને બધેબધ ખુશાલીના પોકારોથી લોકોએ વધાવી લીધો હતો તે પાછા અમારી દેનમાંજ લંડન આવ્યા તે વખતે કેમપ્રીડન્ના સ્ટેશનપર હજારો લોક તેને માન આપવા હાજર થયલું હતું કેમપ્રીડન્ શહેર માફકસરનું છે. ત્યાની પાઠશાળાઓ સિવાય ખીણું કશું જેવાલાયક નથી. એની વસ્તી આસરે ચાલીસથી પીસતાલીસ હજારની છે એ શહેર જાણે યુનિવર્સિટિનું પોતાનું હોય તેમ ત્યાંના સઘળા ધારાઓ તથા કામકાજ એજ ચલાવે છે જેનો વડો ચેનસેલર હાકમ હોય તેમ ગણાય છે. એ શહેર કેમ નદી (Cam) ઉપર આવેલું હોવાથી તેને કેમપ્રીડન્ કહે છે. સાતમી સદીથી એ જગ્યાપર યુનિવર્સિટિ ઉભી થયલી કહેવાય છે પણ તેને ત્રીજા દેનરીએ સને ૧૨૩૧ માં (Incorporate) ઇનકોર્પોરેટ કીધી હતી અને ઘણીખરી પાઠશાળાઓ એડર્ડ પેહેલાના વખતમાં ત્યાં સ્થા-

પાછ હતી, દરેક પાઠશાળા પોતે પોતાનો વહીવટ જુદો ચલાવે છે અને તેઓમાંથી ચુટી કાઢેલાઓ યુનિવર્સિટીનો વહીવટ ચલાવે છે. સાથી પેહેલી પાઠશાળાઓ સેટપીટરની કહેવાય છે જે સને ૧૨૫૭ માં હીઉ ડી બલસામ કરી એલાઈનો પાદરી હતો તેણે સ્થાપી હતી. અમો જે પાઠશાળામાં ઉતર્યા હતા તે સને ૧૩૪૯ માં Gonville અને Caius કરીને ગ્રંથસ્થાને સ્થાપી હતી. કીંગ્સ પાઠશાળા સને ૧૪૪૧ માં છઠા હેનરીએ સ્થાપી હતી જેનું દેવળ અમે ઉપર લખ્યું તે ધણું સરસ છે બધી પાઠશાળાઓમાં ત્રીનીટી (Trinity) પાઠશાળા સાથી સરસ ગણાય છે જે આઠમા હેનરીએ સને ૧૫૪૬ માં સ્થાપી હતી. એની પુસ્તકશાળા ઘણી સરસ છે તથા રંગેલાં ચિત્રો પણ તેમાં સારાં છે. ઇંગલંડના રાજાઓ ન્યારે કેમપીડન જાય છે ત્યારે એ પાઠશાળાના શિક્ષકોનાં રહેવાનમાં ઉતારો લીધે છે. એ પાઠશાળામાં ઇંગલંડના ધણા ખરા મોટા પાદરીઓ તથા આર્યખીશપો શિખેલા છે. એમા યુનિવર્સિટી હોલમાં પેહેલા તથા બીજા જયોર્જનાં પુતળાઓ છે. યુનિવર્સિટીની પુસ્તકશાળા ઘણી મોટી છે કારણકે ઇંગલંડમાં છપાતી બધી ચોપડીઓની એક એક નકલ ઇહાં ભેટ આવે છે. અમો સંવત્સર જોઈને સાંજના ૭ વાગેને પાછા લંડન આવ્યા હતા. રાતના હાઉસ આવ કોમન્સમાં બીજી વખત તકરાર હતી તે જોવા ગયા હતા અને ઇહાંનું લોક કેવું અસરાઈ છે તેનો એક દાખલો અમે જોયો હતો. અમોને પાર્લામેન્ટ એસે છે તે આર-ડામાં જવાની આગળથી ટીકીટ આપેલી હતી પણ ન્યારે ત્યાં ગયા ત્યારે જરા અવાઈ થવાથી અમોને આપેલી જગ્યા તદ્દન ભરાઈ ગયેલી હોવાથી ત્યાંના રખેવાળે દીવાનખાનાના બારણાની બહારજ ઉભા રાખી કહ્યું કે અંદરથી જેવી એક બેઠક ખાલી થશે કે તમોને જવા દઈશું તેટલાં એક પાર્લામેન્ટનો સભાસદ અંદરથી બહાર આવ્યો. તેને અમોને આપણા પારસીઓની પાઘડી સાથના પોશકમા જોઈને મારી પાસે આવી પુછ્યું કે તમો શું મુબઈના પારસી છો અને અંદર જોવાં જવા માગો છો ? અમોએ હા પાડી. અમારી ટિકિટ બતાવીને વિંગત જહોર કીમી તેથી પોતે કહ્યું કે હું પારસીઓને વાસ્તે સારું

માન ધરાવું છું અને તમેને ઇંહા જગ્યા નથી મળતી તો 'સર્વેથી સરસ જગ્યા એલચીઓ જેસે છે ત્યાંતી અપાવું કરી પોતે સાથે આવી અમેને તે જગ્યાપર બેસાડી ગયો હતો. અમેએ તેનું નામ પુછતા તે મુ'બઈની જાણીતી પેહેડી એડવર્ડ બેટસની કંપનીનો વડો ભાગ્યે પોતે સર એડવર્ડ બેટસ માલમ પડ્યો હતો.

એ બીજીથી માલમ પડે છે કે આપણા પોશાકને ઈંહાના સારા માણસો કેટલું માન આપે છે ઇંહાના જરથોસ્તી તથા હિંદુસ્તાનના ખીજ રહેવાસીઓ આવી ઇંગ્રેજ તોપી તથા પોશાક પેહેરે છે તે તેઓ પસંદ કરતા નથી. પણ હિંદુસ્તાનીઓ જે રસ્તામા પોતાનો પોશાક પેહેરી કરેછે તો હલકા માણસો તેઓને રસ્તામાં ધણા વગોવે છે અને પાછળ ટાળાં થઈને મશકેરી ઠકા કરેછે તેથી રસ્તે ચાલતા આપણો પોશાક પેહેરી શકતા નથી પણ જે બાહરના મોટા મેળાવડાઓમા આપણો પોશાક રાખે તો તેથી આપણને માન સારું મળેછે, અને સર્વે જણા આપણી પાસ આવી ઓલખ કરી આપણની બધી રીતે માવજત કરેછે. પણ જે તેવા મેળાવડામા ઇંગ્રેજ પોશાકે ગયા તો કોઈ કશુંખી દેતું નથી પણ તોખી દિલ્લગીર છીયે કે આપણા લોકો તેવા મેળાવડામા વડીક આપણી પાઘડી પેહેરતા નથી. અમેને એવા ધણા દાખલા બન્યા છે અને આપણી પાઘડીને લીધે અમેને ધણા ધણા સારા માણસો સાથે વગર ઓળખાણ કરાવવે ઓળખાણ થઈ છે. હજીખી દરરોજ નવી ઓળખો થતી ચાલુ રહેછે. અમે પોતે કબુલ કરીએ છીયે કે રસ્તામા જે ચાલતા ફરવા તથા દેખાવો જેવા જગ્યા છીયે ત્યારે અમેનેખી નાચારીએ ઇંગ્રેજ તોપી પેહેરવી પડે છે, નહીં તો રસ્તામા ખચીત ફજેતી ધણી થાયછે પણ ખાનગી યા જાહેર મેળાવડાઓમાં પાઘડી પેહેરી જવાથી અમેને સારું માન મળવા ઉપરાંત અમારી આગતાસ્વાગતા સારી થાયછે.

તા. ૨૧ સી જુન સને ૧૮૮૭—આજે આપણી મહારાણી વિક્ટોરિયાને તખ્તપર બેઠાને ૫૦ વર્ષ પુરા ગઈ કાલે થયા તેની ખુશાલીને
૨૨

જુખીલી દિવસ હતો અને રાણીજી પોતે વેસ્ટમીનીસ્ટર ઝેખીમાં તે સાઈ શુકરગુજરી કરવા પોતાનાં આખાં કુટુંબ તથા યુરોપના તથા હિંદુ-સ્તાનના રાજવંશીઓ તથા ઈલાંના ઊમરાઓ સાથે જવાનાં હતાં તે જોવા સાઈ' (આજે નજદીક જે અઠવાડિયાં થયાં ધામધુમ ચાલુ છે) લોક છેક સહવારના સાત વાગેથી બધેબધ તે રસ્તાઓ ઉપર એકઠું થવા માંડ્યું હતું. બધા રસ્તા ઉપર તથા ઘેરો ઉપર આ કારણુ સાઈ' વાવઠાઓ તથા ડુલ પાનની તોરણો, આરપાર દેખાય એવાં ચિત્રો તથા ખીજી જાત જાતની ધામધુમો કરી મુકી હતી અને રાણીનું સરસ જોવા જગેજગ મોટા માચડાઓ મળેતા રાણુનાર કીધેલા ઉભા હતા. એ માચડાઓપર બેસીને જોવાની દરેક જગ્યા એકથી પાચ ગીનીની કિંમતે વેચાતી હતી કોઈ કોઈ માચડાઓ તો ૧૫૦૦ થી ઉપર માણસો જેસે તેવા મોટા હતા. તે સઘળા આઠ વાગામાં લોકોથી ભરાઈ ગયા હતા. એ રસ્તાઓપર આવેલી હવેળાઓની ખારીઓ વટીક લોકોએ નહી મનાય એવી કિંમતો આપી બાડે રાખી હતી. એક પીકેડીલીની હવેળીની બે ખારીઓ પેહેલાં કોઈએ ખસો પાછાંડે બાડે રાખી, તેણે ચારસોએ ખીજાને વેચા, જેની પાસથી ત્રીજા ધણીએ છસો પાછાંડે ચાને નજદીક ૩૮૪૦૦ લેખે બાડે લીધી હતી. અમારે માટે વેસ્ટમીનીસ્ટર ઝેખીમાં બેઠકની ટિકિટો આવેલી હતી ત્યાં અમો ગયા હતા. અમોને દેવળના દક્ષીણ તરફના ખારણા તરફ કોયર ગેલરીપર જગ્યા મળી હતી અને જોકે બધી ટિકિટો ઉપર આંક માડેલા હતા તોખી જ્યાં ગમે ત્યાં લોકોને બેસવાની છુટ હતી તેથી અમો સકારેથી ગયાથી પેહેલી હારમાં બેઠા હતા અને જોવાને સાઈ' બન્યું હતું અને ક્રિયા કરવાની જાંમી જગ્યા છે તે ખરાબર અમારી સામે આવી હતી અને રાણીની તથા ખીજી ખાદશાહી ખાનદાનની બેઠકો અમારા બરોબર મોઢાં સામે વીશ શીટ દુરથી દીસતી હતી. અમારી જગ્યા જાંચાંણુ હોવાથી ત્યાંથી બહુ સરસ જોયું હતું. નવ વાગામાં તો સઘળી જગ્યા લોકોથી ચીકાર ભરાઈ ગઈ હતી અને સાંભળવા મુજબ ૮૦૦૦) ટિકિટો દાખલ થવા સાઈ છપાઈ હતી તેમાં બધા ઊમરાઓ, પાર્લામેન્ટના સભાસદો, લસ્કરી

મોટા અમલદારો, સરકારી મોકરીમાંના મોટા અમલદારો તથા તે સધ-
ળાઓની બાનુઓ ઊપ્રાંત-સંસ્થાનો તથા હિંદુસ્તાનથી આવેલા લોકોને
અંદર જવાની ટિકિટો ધણી ચીપી ચીપીને આપી હતી. રાણીની
સવારીની આગમજ જૂદાંજૂદાં દર બા કલાકને અંતરે છ સરધસો
નીકળ્યાં હતાં જેમાંનું પેહેલું રાણીના ખાનદાનનાં મહાનાં છોકરાંઓનું
ગાડીમાં બેસીને નીકળ્યું હતું. તેના પછી હિંદુસ્તાનના રાજાઓ
તથા સરદારો યા તેઓની તરફથી આવેલા પ્રતિનિધિઓની ૧૧) ગાડીઓ
લસકરી “બોડીગાર્ડો” સાથે નીકળી હતી. ત્રીજું સરધસ રાણીના જરા
દુરનાં સમાંઓનું ત્રણ ગાડી ભરીને ગયું હતું. ચોથાં સરધસમાં
ઈરાંન, તરકી, સીઆમ અને જાપાનના રાજવંશીઓ ઈહાં એલચી
દાખત આવેલા છે તેઓ તથા હાવાખન (પેસીરીક સમુદ્રમાં ટાપુ છે
તેની) રાણી તથા તેણીની છોકરીનું હતું. પાંચમાં સરધસમાં હાલ જે
યુરોપના-રાજવંશીઓ આવેલા છે તેઓની સાથે આવેલા ઉમરાવોનું
૧૫-ગાડીઓ ભરીને નીકળ્યું હતું અને છઠું અને છેલ્લું સરધસ
રાણીનું પોતાનું તથા તેવણના કુટુંબનું નીકળ્યું હતું. તેમાં ૧૧ ગાડી-
ઓ ભરીને છોકરીઓ તથા તેઓની અને છોકરાઓની છોકરીઓ
તથા વહુઓનું હતું અને રાણીજીની ગાડીની આસપાસ તેવણના
છોકરાઓ તથા જમાઇઓ તથા છોકરીઓના જમાઇઓ ઘોડેસ્વાર થઇને
ચાલતા હતા અને પાછળથી “બોડીગાર્ડો”થી ઘોડેસ્વાર સરધસનો છેડો
આવ્યો હતો. અમે વેસ્ટમીનીસ્ટર એખીમાં હોવાથી અલખતાં એ
મોડી ઘોડાનું સરધસ જેમ શમ્યા હતા નહીં પણ વર્તમાન પત્રોથી
વિમત લખી છે. છેલ્લા સરધસની બધી ગાડીઓમાં ચાર ઘોડાઓ
તથા રાણીજીની પોતાની ગાડીમાં છ ઘોડા અને બાકીના સરધસોની
મોડીઓમાં બધે ઘોડા જોડેલા હતા. એ સત્રણી ગાડીઓ રાણીજીએ
પોતે પુરી પાડી હતી અને તેઓનો ઠાઠમાટ ધણો જોવાલાયક હતો.
આરે દેવળની ક્રિયા પુરી થઇ ત્યારે અમે ત્યાંથી જલદી બાહાર
નીકળી આમાંના મોટા ભાગની ગાડી સરધસ રોકે પાછી જતાં જેમ
હતી. ચાર ઘોડાવાળી ગાડીઓ ઘોડાપર બેઠેલાં માણસો દાંકતા હતા
અને ગાડીની પાછળ ત્રણ ત્રણ ઘોડાવાળાઓ બધા કસખી પોશાકોમાં

જુબીલી દિવસ હતો અને રાણીજી પોતે વેસ્ટમીનીસ્ટર ઝેબીમાં તે સાઈં શુકરગુજરી કરવા પોતાનાં આખાં કુટુંબ તથા યુરોપના તથા હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓ તથા ઈલાંના ઊમરાઓ સાથે જવાનાં હતાં તે જોવા સાઈં (આજે નજદીક જે અદવાડિયાં થયાં ધામધુમ ચાલુ છે) લોક છેક સહવારના સાત વાગેથી બધેબધે તે રસ્તાઓ ઉપર એકઠું થવા માંડ્યું હતું. બધા રસ્તા ઉપર તથા ઘેરો ઉપર આ કારણુ સાઈં વાવટાઓ તથા ફુલ પાનની તોરણો, આરપાર દેખાય એવાં ચિત્રો તથા ખીજી જાત જાતની ધામધુમો કરી મુકી હતી અને રાણીનું સરઘસ જોવા જગેજગ મોટા માચડાઓ મજેના રાણુગાર કીધેલા હતા. એ માચડાઓપર ખેસીને જોવાની દરેક જગ્યા એકથી પાચ ગીનીની કિમ્મતે વેચાતી હતી કોઈ કોઈ માચડાઓ તો ૧૫૦૦ થી ઉપર માણસો જેસે તેવા મોટા હતા. તે સઘળા આઠ વાગામાં લોકોથી ભરાઈ ગયા હતા. એ રસ્તાઓપર આવેલી હવેળાઓની ખારીઓ વટીક લોકોએ નહી મનાય એવી કિમ્મતો આપી ભાડે રાખી હતી. એક પીટ્ટીલીની હવેળીની ખે ખારીઓ પેહેલાં કોઈએ ખસો પાછાં ભાડે રાખી, તેણે ચારસોએ ખીજાને વેચી, જેની પાસથી ત્રીજા ધણીએ છસો પાછાંડે યાને નજદીક ૩૮૪૦૦ લેખે ભાડે લીધી હતી. અમારે માટે વેસ્ટમીનીસ્ટર ઝેબીમાં ખેઠકની ટિકિટો આવેલી હતી ત્યાં અમો ગયા હતા. અમોને દેવળના દક્ષીણ તરફના ખારણા તરફ કોચર ગેલરીપર જગ્યા મળી હતી અને જોકે બધી ટિકિટો ઉપર આંક માંડેલા હતા તોખી જ્યાં ગમે ત્યાં લોકોને ખેસવાની છુટ હતી તેથી અમો સકારેથી ગયાથી પેહેલી હારમાં ખેઠા હતા અને જોવાને સાઈં બન્યું હતું અને ક્રિયા કરવાની જાંચી જગ્યા છે તે ખરાખર અમારી સામે આવી હતી અને રાણીની તથા ખીજી બાદશાહી ખાનદાનની ખેઠકો અમારા ખરાખર મોઢાં સામે વીશ ફીટ દુરથી દીસતી હતી. અમારી જગ્યા જાંચાંણુ હોવાથી ત્યાંથી બધું સરસ જોયું હતું. નવ વાગામાં તો સઘળી જગ્યા લોકોથી ચીકાર ભરાઈ ગઈ હતી અને સાંભળવા મુજબ ૯૦૦૦) ટિકિટો દાખલ થવા સાઈં છપાઈ હતી તેમાં બધા ઊમરાઓ, પાર્લામેન્ટના સભાસભો, લસ્કરી

મોટા અમલદારો, સરકારી નોકરીમાંના મોટા અમલદારો તથા તે સધ-
ળાઓની આનુઓ બિપ્રાંત-સંસ્થાનો તથા હિંદુસ્તાનથી આવેલા "લોકોને
અંદર જવાની ટિકિટો ધણી ચીપી ચીપીને આપી હતી. રાણીની
સવારોની આગમજ નૂદાંનૂદાં દર ન કલાકને અંતરે છ સરઘસો
નીકળ્યાં હતાં જેમાંનું પેહેલું રાણીના આનદાનનાં ન્દાનાં છોકરાંઓનું
ગાડીમાં બેસીને નીકળ્યું હતું. તેના પછી હિંદુસ્તાનના રાજાઓ
તથા સરદારો યાત્રેઓની તરફથી આવેલા પ્રતિનિધિઓની ૧૧ ગાડીઓ
લશ્કરી "બોડીગાર્ડો" સાથે નીકળી હતી. ત્રીજું સરઘસ રાણીનાં જરા
દુરનાં સમાંઓનું ત્રણ ગાડી ભરીને ગયું હતું. ચોથાં સરઘસમાં
ઈરાંન, તરકી, સીઆમ અને જાપાનના રાજવંશીઓ ઇંહાં એલચી
દાખલ આવેલા છે તેઓ તથા હાવાઇયન (પેસીરીક સમુદ્રમાં ટાપુ છે
તેની) રાણી તથા તેણીની છોકરીનું હતું. પાંચમાં સરઘસમાં હાલ જે
યુરોપના રાજવંશીઓ આવેલા છે તેઓની સાથે આવેલા ઉમરાવોનું
૧૫ ગાડીઓ ભરીને નીકળ્યું હતું અને છઠું અને છેલ્લું સરઘસ
રાણીનું પોતાનું તથા તેવણના કુટુંબનું નીકળ્યું હતું. તેમાં ૧૧ ગાડી-
ઓ ભરીને છોકરીઓ તથા તેઓની અને છોકરાઓની છોકરીઓ
તથા વહુઓનું હતું અને રાણીજીની ગાડીની આસપાસ તેવણના
છોકરાઓ તથા જમાઇઓ તથા છોકરીઓના જમાઇઓ ઘોડેસ્વાર થઇને
ચાલતા હતા અને પાછળથી "બોડીગાર્ડો"થી ઘોડેસ્વાર સરઘસનો છેડો
આવ્યો હતો. અમે વેસ્ટમીનીસ્ટર એખીમાં હોવાથી અલખતાં એ
ગાડી ઘોડાનું સરઘસ જોઇ શક્યા હતા નહીં પણ વર્તમાન પત્રોથી
વિમત લખી છે. છેલ્લા સરઘસની બધી ગાડીઓમાં ચાર ઘોડાઓ
તથા રાણીજીની પોતાની ગાડીમાં છ ઘોડા અને બાકીના સરઘસોની
ગાડીઓમાં બેઠે ઘોડા બેઠેલા હતા. એ સત્રણી ગાડીઓ રાણીજીએ
મેંતે પુરી પાડી હતી અને તેઓનો ઠાઠમાટ ધણો જોવાલાયક હતો.
આરે દેવળની ક્રિયા પુરી થઇ ત્યારે અમે ત્યાંથી જલદી બાહાર
નીકળી આમાંના મોટા ભાગની ગાડી સરઘસ રોકે પાછી જતાં જોઇ
હતી. ચાર ઘોડાવાળી ગાડીઓ ઘોડાપર બેઠેલા માણસો દાંડતા હતા
અને ગાડીની પાછળ ત્રણ ત્રણ ઘોડાવાળાઓ બધા કસખી પોશાકોમાં

ઊભા રહેતા હતા. જેઓની તોપીઓ ત્રણ ખુનાની હતી અને માથાં-પરના બાલને પાઉડરે કરી સફેદ બનાવેલા હતા.

દરેક પાદશાહી ખાનદાનની ગાડી જતી તે વખતે બાહાર ઉભેલું કાડી માફક ઉભાઈ જતું લોક તેઓને ખુશાલીના પોકારોથી વધાવી લેતું હતું અને વર્તમાન પત્રોના કહેવા મુજબ તો રાણી જ્યારથી બર્ફીંગહેમ પેલેસમાંથી નીકળ્યાં ત્યારથી તે વેસ્ટમીનીસ્ટર એપીમાં આવ્યાં ત્યાં સુધી એક નાકેથી બીજે નાકે સુધી નેવણને ખુબ ખુશાલીના પોકારો વચમાં જરાબી ખાંચો ખાંધા વગર મળ્યા હતા. એ વખતનો દેખાવ કહેછે કે એવો સરસ હતો કે આગળ કોઈ પણ વખતે તેવો બન્યો નથી અને તે મુજબ હોય તેમા નવાઈ પણ નથી. એ રસ્તો આસરે બે મૈલ જેટલો હશે અને તે સઘળા રસ્તા ઉપર ગંભવર હવેલીઓ આવેલી છે અને વળી જે રસ્તે રાણીજી આવ્યાં તે રસ્તા બદલે બીજેજ રસ્તે પાછા સરવસના આકારે સીધાયાં હતાં તેથી બીજે બે મૈલનો રસ્તો જેથી તેવીજ ગંભવર ઇમારતોનો છે તે પર શી રીતે લોક હોવું જોઈએ તેનો વિચાર એ ઉપરથી કરવો કે લંડનની ખુદ વસ્તી પીસતાલીસથી પચાસ લાખની કહેવાય છે તેમાં બાહરના દેશોથી બીજાં એ તમાસો જોવા દસ લાખ માણસ ઉપર આવેલું કહે છે તે બધાં પચાવન લાખ માણસોનો મોટો ભાગ એ ચાર મૈલના રસ્તા પર એકઠો થયેલો તે કેવો દેખાવ હશે? અમોખી સારા ભાગ્યે ગાડી પેહેલાં આવી તેમાં બેસીને એ જગ્યાઓપર ક્રિયા થયા પછી ફર્યા હતા. તે વખતનો દેખાવ અમે કદી ભુલી જવાના નથી. બધો આખો રસ્તો (તે રસ્તાઓ કાંઈ નહાના નથી પણ ઘણા પોહોળા છે) ખીચોખીચ લોકોથી ભરાવા ઉપ્રાંત સઘળા ઘેરની બાહરના માચડાઓ (કાંઈ કાંઈ માચડાઓમાં દોઢ હજાર ઉપર બેઠકો) તથા સઘળાં ઘરોની સાત માલો સુધીની બારીઓ ઉપર તથા રસ્તામાંના મીનારાઓ, પુતળાંઓ તથા ઝાડો વટીક ઉપર લોકો ઊભાઈ જતું હતું. બધાં ઘરોની ઉપર શણગાર લાલ તથા બીજાં રંગીન કપડાંનો ટેસ્ટથી પ્રીધેલો તથા પ્રુલોના (ખોટાં પ્રુલો) તથા પાદડાના તોરણો રસ્તાની

વચમાં તથા હારખંધ યામલાઓપર આજીએ લટકાવેલાં તેથા વળી કપડાંઓપર આકરો તથા રાણીને દુવાના બોલો લખેલા તથા આરકાં-ઓ તરેહ તરેહના કીધેલાં અને જગેજગ લાખોલાખ વાવટાઓ ટાંગેલા તથા “ઈલ્યુમીનેશન” સારૂ ખીલોરના હીરારોઝા “ડીઝાઇનો” મુકેલા અને ઓરત-લોકોના રગબેરગી ભપકાદાર પોશાકોથી એક ઘણો સરસ દેખાવ નજરે પડતો હતો કે જેની વિગતો અમો આપવાને તદ્દન અશક્ત છીએ પણ એ બાહારની વિગતો ઉપાંત અમે દેવળની અંદર જે જોયું તે લખવું જોઈએ. અમો નજદીક બે કલાક લાં બેઠા પછી આસરે ૧૧ વાગેથી રાણીજીની આગળ નીકળેલાં સરઘસો એક પછી એક દેવળમાં આવવા લાગ્યાં. જે દરેક સરઘસની વખતે અંદરનું લોક ઊભું થતું હતું અને દેવળની મોટી આરગીન માર્ચ વળડતી હતી. પેહેલું સરઘસ તો ન્હાના છોકરાંઓનું આવ્યું જેઓને મુગાં મુગાં લઈ જઈને પોતાની જગ્યાપર બેસાડ્યાં હતાં, પછુ ત્યારપછી ઈંહાં જે દેશાવરોના રાજાઓ આવ્યા છે તેઓ આવ્યા હતા જેઓ સરઘસમાં સામેલ નહીં પણ છુટા થોડીએક ગાડીઓ ભરીને ખંધ ગાડીમાં આવ્યા હતા તે વખતે દેવળમાં તેઓને સારો આવકાર મળ્યો હતો અને સઘળું લોક ઉભું થઈ આરગીને માર્ચ વળડી તેઓને માન આપ્યું હતું. એ રાજાઓમાં ડેનમાર્કનો રાજા તથા રાણી, સેક્ષનીનો રાજા તથા રાણી, બેલજીયમનો રાજા તથા રાણી હતાં અને તેઓ ઊપ્રાંત ઓસ્ટ્રીયાના શાહનો વડો છોકરો, પોર્ટુગાળના રાજાનો વડો છોકરો તથા છોકરી, સ્પેનના રાજાની બે બેનો, બેવેરીયાનાં રાજાનો છોકરો તથા જરમનીનાં નાંધલાં રાજા Dutchees ના વડાઓ જેવાકે (Baden) બેડનનો (Hohenlohe-Langenburg) હોહેન લોઈનેગેનબર્ગ, (Saxe Coburg & Gotha) સેક્ષ કોબર્ગ એન્ડ ગોથા, (Saxe Weimr) સેક્ષ વીમર, (Macklenburg Stere-
litz) મેકલેનબરગ સ્ટેલીટઝ ઇત્યાદી હતા એઓ આવી રહ્યા પછી આપણા હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓ તથા તેઓના પ્રતિનિધિઓનું સરઘસ આવ્યું હતું જે વખતેથી ઉપરની માફક તેઓને લોકોએ ઉભું રહીને તથા આરગીન વળડીને માન આપ્યું હતું. એ રાજાઓ

તથા પ્રતિનિધિઓ નીચે મુજબનાં હતા અને તેઓને તેઓના ઓદાના માન મુજબ ચલાવતા લાવ્યા હતા. પેહેલાં કપરચલાના રાજ તરફથી આવેલા અહરથો, ભરતપોરના રાજ તરફથી આવેલા, જોધપુરના રાજ તરફથી આવેલા, હેદરાબાદના નીઝામ તરફથી આવેલા, ત્યાર પછી ગોંડલના ઠાકોર સાહેબ (પોતે) લીમડીના ઠાકોર, મોરવીના ઠાકોર, કુચબીઆરના મહારાજ તથા મહારાણી, કચ્છના રાવ અને સૌથી છેલ્લે મહારાજ હોલકર હતા. ત્યારપછીનાં સરવસમાં ડચુક ઓવ કેમપીડજ તથા ખીજ રાણીના સગાઓ આવ્યા હતા. તેને પાછલ એશિયાનાં રાજાઓના પ્રતિનિધિઓ હતા જેમાં ઈરાનના શાહનો છોકરો અબન નશર મીરજાં હાશમ અઝ સલ્તને હરી હતો, તેની સાથે તેનો એકથી પણ હતો. તેની પાછળ સીધામનો રાજવંશી પ્રિન્સ ડીવાનગસી—વારોપરાકર તેના રસાલા સાથે આવ્યો જેની પાછળ જાપાનનો રાજવંશી હીઝ ઇમપીરીયલ હાઈનેસ કોમાતમુ તથા તેનો રસાલો હતો. એની પછી અમેરીકા તરફની હાવાઈની રાણી કાપીઓલાની તથા તેણીની છોકરી અને રસાલો હતો. ત્યાર પછી યુરોપના રાજવંશીઓ સાથે આવેલા ઉમરાવો તથા ખીજ રાજોના એલમીનું હતું અને સૌથી છેલ્લું આપણી મહારાણીજીવાળું સરવસ આવ્યું હતું જે વખતે રણશિંગડાં ફુંકનારાઓએ *Fireworks* મયુઝીક વજાડયું હતું અને આરગીને હેનડલની માર્ચ ધણી સરસ વજાડી હતી. પેહેલાં દેવળના મોટા પાદરીઓ તથા આર્થપ્રીક્ષણો તે સરવસમાં ચાલતા હતા જેની પાછળ રાણીજીના મેહલના ખતલાના લોડેસો હતા ત્યારપછી રાણીજીના ખાનદાનના નખીરાઓ (છોકરા તથા છોકરીના છોકરાઓ) તથા છોકરીના જમાઇઓ હતા જેમાં હાલના રશીયાના રોહેનશાહનો બાઈ આંડ ડચુક સર્જ (Serge) જે રાણીજીની મરનાર છોકરી પ્રીનસેસ હેલીનાની છોકરી સાથે પરણેલો છે તેથી હતો. તેએ ત્રી પાછળ રાણીજીના પોતાના જમાઈઓ જરમનીના રોહેનશાહના વડા છોકરા સુધાં ચાલતા હતા. તેઓની પાછળ રાણીજીના ત્રણે છોકરા અને તેઓની પાછળ લોર્ડ સ્ટુઅર્ટ તથા લોર્ડ એમ્પરસેન હતા જેની પાછળ રાણીજી પોતે ચાલતાં હતાં. એવણે કાળો

પોંશાક પેહેયો હતો પણ એવણનાં ધણીના મરણ પછી આજે પેહેલ વેહેલી સફેદ લેસની ટોપી તથા માથાપર હીરાની શેફર મુકેલી હતી. એવણ દેખાવે જરા એવણની ઉમર જેતાં વધારે યુજર્ગ લાગે છે તથા કદે હીંગણાં તથા ભરેલાં અંગનાં છે. એવણની ચાલ ધણી ધીમી અને ભપકા ભરેલી છે. અને બેઠા બાજુપર તેઓ લોકોને નમીને સલામ કરતાં હતાં. એ વખતે બે ચાર મમથી અમે સાંભળવા મુજબ એવણની આંખમાં ખુશાલીનાં આંસુ આવી ગયાં હતાં. દેવળમાં તો કાંઈથી ખુશાલીના પોકારો થઈ શકે નહીં તેથી સધળું ચુપાચુપ હતું પણ આરગીનના સરોદ મુજબ એ સરધસ આસ્તેઆસ્તે ચાલતું હતું તે ધણું અસરકારક લાગતું હતું. રાણીજીની પાછળ ચાર લોડસો ચાલતા હતા અને તેઓની પાછળ બહેની હારમાં રાણીની વડી છોકરી (જરમનીના શાહાની વદ્ધ) તથા પ્રિન્સેસ ઓવ વેલ્સ અને બીજી શાહાબદીઓ એ પ્રમાણે ચાલતી હતી. સરધસ દેવળની વચમાંથી પસાર થઈને છેક નાકે આલટરની સામે જઈ સૌએ પોતાની જગ્યા લીધી હતી. રાણીજી સાથે તખ્તપર બેસતી વખતની ક્રિયા થાય છે તે ખુરસી જે લાકડાંની છે તે ઉપર લાલ મખમલ જડીને મુકી હતી અને તેની હેઠલ પેલો વખણાયલો પથ્થર જે ઉપર હજાર વર્ષ થયાં ઇજિપ્ત તથા સ્કોટલેન્ડના રાજા રાણીઓ તાજ પેહેરવાની ક્રિયા વખતે બેસતાં આવ્યાં છે તે મુકેલો હતો જે ઉપર રાણીજી આવે વખતે બેઠાં હતાં. પાદરીઓએ ક્રિયા શરૂ કરી હતી જે વખતે કોયર (ગીત ગાનારા) નાં આસરે બસેથી ત્રણસો જણાં સાથે “હીમસો” ગાતાં હતાં અને મધ્ય જણા તે વખતે બિના રહીને સામેલ થતાં હતા. તે કોયરની સાથે વાળું પણ વાગતું અને આરગીન સામેલ હોવાથી ધણુ સરસ લાગતું હતું. એ ક્રિયા સાથે ખાસ બંદગીઓ કરી લેલી હતી જેમાં રાણીના વરે એક જોડેલી રાણીની ખાસ ફરમાશથી પણ ગાઇ હતી. એ વખતના દેવળની અંદરના દેખાવનાં ભપકાતું અમે કશું ખ્યાન કરી શકતા નથી. બધા બિમરાવો પોતાના ભપકાવાર બેતાબો

(Orders) ના જબ્બા તથા ઝવેરાતો તથા હારો (Collars) પેહેરી, એલપીઓના તથા બીજા દરબારીઓના કસબના ભરેલા પોશાકો, ઊમરાવજાદીઓનાં તરેહવાર રંગનાં ટેસ્ટી બનાવેલાં કપડાંઓ તથા રીજમીટનાં જાતજાતના યુનીફોર્મ્સ તથા ચાંદો, હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓનાં ગળામાં તથા પાઘડીઓપર મુકેલાં ઝવેરાતો તથા હારો (જેની ઈંહાં ઘણી તારીફ થાય છે) તથા કસબી પોશાકો ઇત્યાદીથી જાણે ધનદર રાજની સભા મળી હોય તેવો દેખાવ લાગતો હતો.

બદગીની ક્રિયા પુરી થવા પછી રાણીજીની આગળ સૌથી પેહેલાં પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સે જઈ ગુઠણમંડીયે પડી તેવાણના હાથને ચુમી લીધી હતી પણ રાણીજીએ પાછી તેને ગાલ ઉપર ચુમી લીધી હતી. એ પ્રમાણે રાણીના બધા છોકરાઓ, વહુઓ તથા જમાઇઓ અને છોકરા તથા છોકરીના છોકરાઓએ કીધું હતું અને રાણીએ પાછી બધાંઓના ગાલ ઉપર ચુમી લીધી હતી તેમાં પોતાની વડી છોકરી જરમનીના શેહેનશાહની વહુને તથા પોતાના મરનાર દીકરા ડ્યુક ઓવ આલબનીની વીધવાને બંને ચુમીએ વધતો પ્યાર બતાવી લીધી હતી. એ સઘળું પુરું થયા પછી આગળની માફક પાછા સરઘસનાં આકારમાં બધાઓ બહાર ગયા હતા જે વખતે આરગીનપર માર્ચ વાજી હતી અને સર્વે જણાઓએ ઊઠીને માન આપ્યું હતું. પાછાં ગાડીમાં બેસીને સરઘસના આકારમાં બર્કિંગહામ પેલેસમાંથી આવ્યા તેથી ખીજે રસ્તે સીધાર્યા હતા. આજે રાતનાં આખા લડનમાં રોશની થઇ હતી જે જોવાને લોકોને સગવડથી બંને માટે સઘણી ગાડી ઘોડાની આવજાવ તદ્દન બંધ કીધી તેથી અમો પણ આજતાજ ફરવા નીકળ્યા હતા. અમો પેહેલા ચેરીંગ ક્રાસની અદર ગ્રાઉન્ડ રેલવેમાં બેસીને છેક લીવરપુલ સ્ટીટ સ્ટેશનપર ઉતર્યા હતા અને ત્યાંથી રોશની જોતા શહેર (City) માં થઇને સ્વેન્ડ તથા ટ્રેકાલગર સ્કવેરને રસ્તે રીજન્ટ, પેકેડીલી તથા ઓક્સફર્ડ સ્ટીટમાંથી પેલમેલ તથા વાટરલુ પેલેસ થઈને પાછા હોટલમાં આવ્યા હતા. એ બધો રસ્તો આસરે ચાર મૈલ જેટલો લાંબો હશે તે પર ફરતાં અમોને સાડાચાર કલાક

લાગ્યા હતા. જોકે રસ્તાઓ બધા પોહોળા છે અને ગાડીઓ ત્યાં બધી હતી તોયી એટલીતો ભીડ હતી કે અમો દબાઈને કોઈ વખતે ભીડની સાથે ધસડાઈ જતા હતા. તેમાં જ્યારે કેટલાએક મોટા છોકરાઓ એક એકની પાછળ હારખંધ કમ્મર પકડીને આસરે ૫૦ થી ૧૦૦ જણનાં ટોળાંઓ થઈ ચાલતા અને સરખાં પગલાં મુકવા લેફ્ટ લેફ્ટ (left) કરી બોલી દાખો પગ પેહેલો મુકી ચાલતા ત્યારે લોકોની ભીડ ઘણી દબાણ કરતી હતી અને એવાં બે ટોળાં જ્યારે સામસામા મલતાં ત્યારે તો જાણે ઈસકોર દબાય તેમ ભીડમાં લાગતું હતું. એ ટોળાંઓ આખો વખત કાંઈને કાંઈ ગીતો ગાતાં જતાં હતાં અને રોશનીમાં જ્યાંયી રાણીની છબી યા પુતળું આવતું યા રાણીને સલામત રાખે એવા બોલો આવતા કે તેઓ ટોપીઓ ઉતારી એક સાદે હુરરેના પોકારો ઉઠાવી રાણીની સલામતીનું ગીત ગાતા હતા. વળી એક ટોળું સોંગ સાઈ મોટા મોટા નાકો પેહેરીને રસ્તામાં તોફાન કરતું તથા લોકોપર પાણીની પચુકરીઓ ફેંકતું હતું પણ કશી રીતે મારામારી થતી હતી નહીં સર્વે ખુશ મીઠજથી તે ખમતા હતા. એ ભીડમાં ઘણી ઓરતો પોતાના ન્હાના બચ્ચાંઓ તેમાં કાંઈ કાંઈતો એક વર્ષની અદરનાં ઉમરનાં લઈને ફરવા નીકળેલીઓ હતી. તેઓનો દેખાવ ઘણો દયા આણુવા જોગ હતો પણ જ્યારે ભયડાકયડી ઘણી થતી ત્યારે તેવી ઓરતોની આસપાસ લોક ફરી વળી પેલાં બચ્ચાનો ખંચાવ કરતું હતું પણ છુટી ઓરતો મરદોની માફક ભીડમાં દબાતી હતી. આજની રોશની જોકે દરેક ઘેરપર ન હતી તોયી છુટી ઇવાઈ દરેક મોહોલામાં હોવાથી આખો મોહોલો રોશનીથી ભરેલો હોય તેવું લાગતું હતું ઇંહાંની રોશની કાંઈ હિંદુસ્તાનની માફક બતીની હારો ગોઠવીને કરતા નથી પણ છુટા છુટા ખીલોરના આકારો ફરીને તેની અદર બતીઓ સલગાવે છે જથી તે બતીનો વરસાદ યા પવનથી બચાવ થવા ઉગ્રાત કાચ હીરાના ઘાટના કાપેલા હોવાથી રોશની ઘણી હોય તેમ તેમાંથી દીસે છે અને વળી અંદર તરાંહપર મંગ હોવાથી જાણે હીરા, માણેક તથા પાનાનાં આકારો બનાવેલા

હોય તેવા દીસે છે. કોઇ કોઇ ગમ તો ખારીની આસપાસ ગ્યાસની ફરતી બતીઓ મુ'બઇની માફક કીધેલી હતી અને વળી કોઇ ગમ હવેલીઓની બાહાર કંપાઉડની દેવાલના સાત આઠ શીટ ઊંચા થાંભલાઓ મથાળેથી ખુલા રાખેલા હોય છે તેની અંદરથી નહીંઓ મુકીને તેને મથાળે મોટી મસાલો બલતી હોય તેમ ગ્યાસનાં બળતાં કરે છે અને તેવા આઠ દસ થાંભલાઓ હોવાથી જાણે આગ લાગી હોય તેવું અજવાળું મોહોલાઓમાં પડે છે અને વળી તેજ માફક છાપડાંની ઉપર પણ થાંભલાઓમાં બળતાં કરે છે. અધા મોહોલાઓના ધરો ઉપર વાવટાઓનો તો કાંઇ ઢાગજ નહોતો હતો પણ જે રસ્તે રાણીજી સહવારના ગયાં હતાં તે જગ્યા તો જાણે વાવટા તથા પુલોનીજ બનાવેલી હોય તેવું દીસતું હતું અને વળી થાંભલાઓની વચમાં રસ્તાને મથાળે મોટા કપડાં તથા જડા કાગળોપર રાણીને દુવાઓ લખેલી હતી અને રસ્તાને મથાળે ઉપરથી પુલની તથા પાંદડાંની “ટેસ્ટ” થી ગોઠવેલી તોરણો કીધેલી તેથી દેખાવ જાણે બાગેબેહેસ્તમાં નીચેની રોશનીથી ફરતા હોઇએ તેવો લાગતો હતો. કોઇ કોઇ ઘેરમાં તો પોતાની ખારીઓની ફરતી દીવાલ ઉપર તારના આંકડાઓ ગોઠવી તેમાં (મુ'બઇમાં બતીના તમ્બલરો મુકે છે તેને બદલે) પુલના નાના કુંડાઓ મુકેલાં હતાં જેઓના તરેહવાર રંગથી તે ધણું શોભતું હતું. કોઇ ગમ બાકસોની અંદર ચળકતાં કહલાઇના પતરાં આવે છે તેવાં પતરાંઓ જડીને તેની ઉપર પુલના આકારો ગોઠવેલા હતા અને તેની સામેના ધરની ખારીઓ ઉપર ઉભા રહી તે ઉપર રંગીન કાચના “રીફ્લેક્ટરો” ની રોશની તરેહતરેહના રંગની પાડતા તેનો દેખાવ જુદીજ રીતનો લાગતો કારણ કે પેલાં પતરાંપર એ રોશની લાલ યા બુલુ યા લીલી પીલી પાડતા કે તેમાંથી પાંખી “રીફ્લેક્ટ” થતી હતી અને બધે આસપાસ તે રંગ ફેલાવી નાંખતી હતી અને વળી તેના પુલોના આકારોને મથાળે ગોલ આકારમાં આરસીના ચોકડાં માફક પુલો ગોઠવી તેની વચમાં રાણીજીનું અર્ધ બાવળું સગેમરમરનું મુકેલું અને તેની ફેંકળથીજ વાટા પાડેલાં પતરાં ચળકતાં બનાવી મુકેલાં તે ઉપર જ્યારે

સાંભી રેશનીનું પ્રતિબિંબ પડતું ત્યારે જાણે પાણીનાં ધોધ પડતા હોય તેવું રંગબેરંગી રંગનું દીસતું હતું અને તેમાં રાણીનું પુતળું ધણું સરસ રીતે દીપી નીકળતું હતું. કોઈ ગમતો રાણીની સલામતીનાં ગીતની પેઠેલી આખી કળી (Verse) રેશનીથી બનાવી હતી. એક્સ-ચેન્જ એક એવ ઇંગલંડ તથા મેનશન હાઉસ જે એકજ મોહોલામાં આવેલાં છે તે ઉપર તો ઝીણી બતીઓની તોરણો ધણા “ટેસ્ટ” થી કીધેલી હતી અને તેઓનાં બાહરનાં ઓટલાનાં થાંભલાઓપર જાણે ફુલોના હારો વિટાળ્યા હોય તેમ ઝીણી મીણુબતીઓની હારો વિટાળેલી હતી. એ બતીઓ ધણીજ ઝીણી તથા રંગીન કાચની નાની હાંડી યા ફાનસોમાં હોવાથી તે તરફનો દેખાવ કાંઈ જુદીજ તરાંહનો લાગતો હતો. આસપાસ બધું અધારું અને તેની વચમાં એ ઝુંકતી બતીઓનો આકાર ધણો સરસ દીપી નિકળતો હતો. એ ઝીણી બતીઓ કાંઈ પૈસાના બચાવ સાથે કીધી ન હતી તેની અસર બતાવવા સાથે હજારો હજાર તેવી બતીઓથી એ ધણી શોભાઈ હતી હવેલીઓ જાણે મદી લીધી હતી. એકગમ કેનન સ્ટ્રીટમાં એક આખા ઘરની રેખાઓ એવી બતીઓથી ફુલો સાથે ગોઠવીને બનાવી હતી જેની આસપાસના ઘરોપર રેશની નહીં કીધેલી હોવાથી તે રેશનીવાલું ઘર ધણું દીપી નિકળતું હતું. જ્યાં જોઈએ ત્યાં રાણીના અર્ધાં બાવળાંઓ તથા પુતળાંઓ તથા છત્રીઓ ફુલોની વચમાં મુઝી તેને માથે ફુલોના છતરો તથા રંગીન કાગળની છત્રીઓ મુકેલી હતી. દેકાલગર સ્કવેરમાં આવેલું ગ્રાંડ હોટલ બધું બતીથી ભરી નાખ્યું હતું. જે છ થી સાત માળ સુધી એ બતીઓ હોવાથી ધણુ લપકા ભરેલુ એ ખુલા ચોકમાં આવ્યાથી લાગતું હતું અને વળી તેના છાપડાંને મથાળે ગ્રાંડ હોટલના અક્ષરો ગ્યાસ લાઇટમાં બનાવેલા મુકેલા તે ધણુ દુરથી જાણે હવામાં અલગ હોય તેવા દિસતા. એ મુજબ સઘળી રેશની ધણી જેવા લાયક હતી જેતુ બ્યાન અમો આપી શકતા નથી. આજે જોકે આટલી બધી ગીરદી હતી તોખી અકસ્માતો ધણુ થોડા ને તેથી વળી લોકોના પોતાના વાંકથીજ હતા. દિવસના રાણીની સ્વારી

જેવા લોકો છેક છાપડાંઓની ચીમતી સુધી ખેડું હતું તેમાંથી એક જણ રસ્તામાં પડ્યાથી મરી ગયો હતો અને એક જણ ઝાડ પરથી પડ્યાથી મરી ગયો હતો. ખીજા ઘણા જણાઓને ઘોડાની લાતો વાગવાથી ખેદાલ થયા છે અને બીડની કચડાકચડી સવારના ઘણી હોવાથી તથા તડકું જોરમાં પડવાથી ઘણું લોક ખેશુદ્ધ થઈ ગયું હતું એવું આસપીટલના રીપોર્ટો પરથી માલમ પડે છે. આપણી રાણીને જમાઈ માર્કવીસ ઓવ લોર્ન પણ સવારના સરઘસમાં હતો તે વખતે ઘોડાએ મસ્તી કીધાથી પડી ગયો હતો પણ તેને કાંઈ જખમ થયો હતો નહીં અને દેવળમાં ત્યાર પછી આવ્યો હતો આજના દેખાવ તથા ખીનાની વીગતો અમો લખવાને તદ્દન અશકત છીએ અને નથી ધારતા કે એવું ફરીથી કખી અમો પાછું જોઈશું.

તા. ૨૨ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે પણ રાણીની જુખી-લીને લીધે બધે રાતના રોશની થઈ હતી અને ગાડી ઘોડાવાળાઓને જોવાને બને તેથી તેઓની જવઆવ બધ નહીં કીધાથી ગાડીની ખુબ ઠંડ રાતના થઈ હતી. ગાડી ભાડું આજે ત્રણ દિવસ થયાં ઘણું મોઢું થયું છે. એક ઘોડાની ગાડી ૬ પાછાડની અંદર રોજે મળતી ન હતી અને જોડીની સારી ભપકાવાળી ગાડીઓના વીશથી ત્રીશ અને ચાલીશ પાછાડ એક દિવસના લોકોને આપવા પડ્યા હતા. ટ્રામવાળા તથા ઓમનીયસવાળાઓખી એકનાં છ ગણા ભાડાં માંગતા હતા અને તેજ મુજબ ભાડુતી કેબસોવાળા માંગતા હતા.

તા. ૨૩ મી, ૨૪ મી, તથા ૨૫ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે તરનદો દિવસે અમો ખાનગી કામને લીધે કાંઈ જોવાલાયક જગ્યા પર ગયા હતા નહીં.

તા. ૨૬ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે બપોરથી જોડેલો વીરકી નામના કારીગરને લાં ગયા હતા જ્યાં આખો દિવસ ઘણી

મોજમજાહમાં ગુજ્યો હતો અને ત્યાં મીઠું કલાઈ કરીને એક ગ્રહસ્થ આવેલો હતો જે બધી રીતે ચીતાર પાડવામાં, ગાયણમાં તથા કાઠણીઓ કહેવામાં તથા ચાળા પાડવામાં હુશીયાર હતો. પોતે બહુ કાંઈ વાત બની હોય તેમ તે વાત કરતો અને સાથે પીયાના પર તેનો (Fantasia) તે વખતેજ જોડીને વજાડતો હતો. ગીતો જોડવામાં પણ તે ધણો હુશીયાર હતો અને આખો દહાડો તેને લીધે એવો તો જલદી નિકળી ગયો હતો કે તદ્દન માલમ પડ્યો હતો નહીં. એ ધણી ઉપ્રાત ખીજ એ ત્રણ ઓરતો તથા એ ત્રણ મરદો પણ સારા ગાઈ વજાડી જાણનારા આવ્યા હતા તેથી આખો દિવસ ગાવા વજાડવામાં ગુજ્યો હતો. એ મીઠું જોડેલો વીસ્કી પોતે પુતળાં બનાવનાર ઉસ્તાદ માણસ છે. એણે ધણાં જાણીતાં પુતળાંઓ સંગેમરમર તથા ઓન્ઝનાં બનાવેલાં છે ને હમણાં રાણીની પોતાની તરફથી તેવણતું પોતાનું પુતળું બનાવવાનો હુકમ એને મળ્યો છે. એ ધણી આખાં કદતું પુતળું બનાવવાની ૧૦૦૦ ગીની લીધે છે.

તા. ૨૭ મી તથા તા. ૨૮ મી જુન સને ૧૮૮૭—આ દિવસોપર કાંઈ જોવાલાયક જગ્યા પર ગયા હતા નહીં.

તા. ૨૮ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે સાંજનાં કલાક પાંચ વાગેને બર્કિંગહામ પેલેસમાં રાણીજીની પોતાની “ગારડન પાર્ટી” હતી ત્યાં ગયા હતા જ્યાં આરા સારા માણસોનો મોટો મેળાવડો થયેલો હતો અને જુખીલી સારું યુરોપના તથા હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓ આવ્યા છે તે સઘળાઓ ઉપ્રાંત ઇંહાંના બધા ઉમરાવો, પ્રધાનો તથા ખીન્નઓ આવેલા હતા. એ મેળાવડો બર્કિંગહામ પેલેસના પાછળા ભાગમાં મોટા બાગ છે ત્યાં થયો હતો. જે બાગની આરાસ્તા ધણી સારી ટુલ પાંતોલી તથા ટુવારા, લોનસો તથા હાથે બનાવેલા સરોવરોથી ડીધેલી છે. રાણીજી પોતે સાડાપાંચ વાગેને આવ્યાં તે વખતે ત્યાં હાજર રહેલાં ત્રણ વાજાંઓએ રાણીની સલામતીનું ગીત વજાડ્યું

હતું. રાણીજી પોતે લોકોની હારોમાંથી ચાલતાં પસાર થઈ સર્વેને નમીને સલામ કરતાં હતાં અને ઓળખવાળાઓ તથા હિંદુસ્તાનના રાજવંશી આગળ ઉભાં રહીને એક મીનીટ વાત કરતાં હતાં. એવણુ જ્યારે આનુઓ આગળથી પસાર થતાં હતાં ત્યારે આનુઓ જાણે ગુઠણ મંડીએ આગળ ધલતી હોય તેવી રીતે ગુઠણે મંડીને પછી પાછળથી બેસી જતી હોય તેમ આંગતે મરડતી હતી અને તે મુજબ સર્વે આનુઓ તેઓને નમતી હતી. જે કોઇની સાથે રાણી શેકહેંડ કરતાં તો તેઓ વાંકી વળા રાણીના હાથને ચુમી લેતી હતી. અમોખી હારમાં ખીજઓની સાથે ઉભા હતા જ્યાં રાણી આવ્યાં ત્યારે અમારો પાધડી સુધાનો પેહેરવાસ જોઇ પોતે અમારી સામે ઉભાં રહીને અમોને સલામ કરી, “તમેને જોઈને ઘણા ખુશી થયાં,” એમ કહ્યું હતું અને અમોએ તેવણુનો ઉપકાર માન્યા પછી તેવણુ આગળ વધ્યાં હતાં એ પ્રમાણે આગતાં યોગાંતનો આખો ભાગ તેઓ ફરીને પછી રાજવંશીઓ સાથે જુદા એક પ્લાટફોર્મ કરી તંબુ નાંખેલો હતો ત્યાં ગયાં હતાં. એઓની પાછળ હારખંધ યુરોપના અત્રે આવેલા રાજઓ તથા રાજવંશીઓ ચાલતા હતા અને લોકોને તેઓખી નમીને સલામ કરતા હતા. રાણીની પોતાની સાથે પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ ચાલતો હતો જેવણે પણ અમોને પારસીઓ દાખલ ઓળખીને ટોપી જોયકી સલામ કીધી હતી. એ મેળાવડામાં જે કે ખીજ ત્રણ પારસીઓ અમો વતરોગે આવેલા હતા તેઓમાના એક જેઓ મોરખીના ઠાકોર સાથે ડાકટર દાખલ આવેલા છે તેઓએજ પાધડી સુધાનો પોશાક પેહેરેલો હતો, આકીનાઓ ઇંગ્રેજ પોશાક તથા ટોપીઓમાં હોવાથી પારસીઓ છે કરી પરખાઇ શકાતા હતા નહીં અને તે મુજબ ખીજ ચાર પાંચ હિંદુ તથા મુસલમાનો પણ પરખાતા હતા નહીં. જે તેઓ પોતાના પોશાકમાં હતા તો જેમ અમોને માન મળ્યું તેમ તેઓને પણ રાણીજી માન આપતે. ખીજ હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓ જેઓ લોકોની સાથે

હારમાં ઉભેલા હતા તેઓને તો રાણીએ સલામ કરવા ઉપાંત શેકહેંડ પહુ કીધી હતી. રાણીજી પોતાનો રીફ્રેશમેન્ટવાળો તંબુ જે ચારો બાજુથી ખુલ્લો હતો ત્યાં ગયા કે બીજાઓ સાથે બીજા મોટા તંબુઓ રીફ્રેશમેન્ટના હતા ત્યાં રીફ્રેશમેન્ટ લેતા તથા બાગમાં ફરીહરી વાજાં સાંભળી મનહ લોગવતા હતા. આખરે સાત વાગેને રાણીજી પાછાં વીન્ડસર કેસ્ટલ જવા નિકળ્યાં તે વખતે પહુ આગળની માફક બધાંઓની વચમાંથી થઈ સર્વેને સલામ કરીને મેહેલમાં ગયાં અને ત્યાંથી ચાર ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને વીન્ડસર જવા પેડીંગટન સ્ટેશનપર ગયાં હતાં. આજે રાણીજીએ બોનેટને બદલે પેહેલવેહેલે ટાપી પેહેરી હતી અને તેમાં સફેદ પીછ ખોસ્થું હતું પહુ ઝવેરાતમાં ફક્ત એક મોટાં મોતીની આસપાસ બીલીયાંન જડેલી કડીઓ બેઉ કાનમાં પેહેરેલી હતી. તેઓ તદ્દરોરતીમાં આજે ધણું સારાં લાગતાં હતાં જે કે બાલ સફેદ ધણુ થવા આવ્યા છે તોખી મોઢાંપર ફરચલી દેખાતી નથી. તેઓ એક સાદી લાકડી લઇને તેનું ટેકાથી ચાલતાં હતાં તોખી કાંધ નાતવાન હોય તેવાં એઓની લગભગ સીતેર વરસની ઉમરે જણાતાં હતાં નહીં અને ધણુ ખુશ મીનજમાં આખો વખત હસતાં હતાં. તેઓના રીફ્રેશમેન્ટવાળા તંબુમાં ફક્ત તેઓનાં ખાનદાનનાં માણુસો તથા યુરોપના રાજવંશીઓજ ગયા હતા પહુ પાછળથી મહારાજા હોલકરને ડ્યુક ઓવ કોનાટ તેઓની પાસે તે તંબુમાં લઇ ગયા હતા જેની સાથે તેઓએ થોડો વખત વાત કીધી હતી તે સિવાય હિંદુસ્તાનના બીજા કોઇપણ રાજા યા રાજવંશીને અંદર જવા દીધા હતા નહીં. રાણીને તે તંબુમાં જેવા સાથે આસપાસ જરા છેટેથી ધણી ગરદી થઇ હતી જેમા મોટા મોટા ઉમરાવો તથા ઉમરાવજીઓ જાણે કોઇ દીને રાણીને દીઠાં નહી હોય તેમ ઉભાં રહીને જોયા કરતાં હતાં. એ બીડને અંદર વધારે પગલાં નહીં ભરવા દેવા સાથે રાણીના બોડીગાર્ડસો દાખલ આપણા હિંદુસ્તાનના બંધકરના દેશી અમલદારોને ઉભા રાખેલા હતા જેઓના પોશાક તથા

સોવામના અંતે કદાવર દેખાવ બધાઓનું ધ્યાન ખેંચતા હતા. સધળી રીતે એ મેળાવડો ધણો ફતેહમંદ નિવડ્યો હતો અને રાણીજીએ પોતાના વરનાં મરણ પછી આએજ પેહુલી “ગારડન પાર્ટી” કરેલી કહેવાય છે તેથી બધું લોક ધણું ઉલટમા આવેલું હતું. ધાર્યા મુજબ આસરે ૬૦૦૦ નોત્રાં એ ગારડન પાર્ટી સાઈ કર્યા હતાં અને તેમાંનો મોટો ભાગ ત્યાં હાજર હતો. તોપણ બાગ તથા “ટેરેસીસ” ઘણી મોટી હોવાથી બીડ જેવું કશું માલમ પડ્યું હતું નહીં અને રીફ્રેશમેન્ટની સધળી ગોઠવણો પણ ઘણી સારી હતી. રાણીને તથા બીજાઓ ત્યાં આવતા તેઓને જોવા સાઈ આસપાસના લતાઓના રસ્તાઓ તથા સેન્ટ જેમ્સીસ પાર્ક લોકોથી ઉભાઈ જતો હતો અને જ્યારે રાણીજી પાછાં સીધારતી વખતે બાહાર નિકળ્યાં ત્યારે ખુબ ખુશાલીના પોકારોથી લોકોએ તેઓને વધાવી લીધાં હતા.

તા ૩૦ મી જુન સને ૧૮૮૭—આજે સાંજના “ફોર્સ ગાર્ડ્સ” ની વાહીટ હોલવાલી જગ્યા પર (Four in hand Club) ચાર ઘોડાની ગાડીની કલબવાળા લોકો ફરવા નિકળવાના હતા તે જોવા ગયા હતા. ઈહાં એવી બે ત્રણ કલબ છે કે જેના મેમબરો ચાર ઘોડાની ગાડીઓ પોતે ધણો શોખને સાઈ હાંકીને દુર જઈ “લંચ” લઈ આવે છે. આમાંની એક ગઘ કાલે હાર્ડ પાર્કમાંથી ૧૮ ગાડીઓ એ કલબની ગઘ હતી ને આજે બીજી કલબ જે સરસ કલબ (Crack Club) ગણાય છે તેઓનીબી ૧૮ ગાડીઓ ચાર ઘોડાની સાંજના પાંચ વાગેને સાથે એકની પાછળ એક એમ હારબધ નિકળી હતી જેના ઘોડાઓ ધણાજ સરસ દેખાવના ઊંચા તથા એક સરખાં પગલાં નાંખનારા હતા જે જોવા સાઈ સેકડો લોક ત્યાં આવેલું હતું. એ ઘોડાઓ શરતમાં જવાની ગાડીઓ (Coaches & Drags) માં જોડેલા હતા ને તે ગાડીઓના મથાલાંની બેઠકોપર ગાડીના ધણીના દોસ્તો તથા કુટુંબના માણસો બેઠાં હતા ને ધણી પોતે જોઓ ધણા ખરા ઉમરાવો હતા તેઓ ગાડીઓ હાકતા હતા. એ દેખાવ બધી ગાડીઓ જ્યારે

હારખંધ ચાલી ત્યારે ધણો જોવાલાયક હતો. આજે રાતના કોવેન્ટ ગારડન થિયેટરમાં પ્યુરીટાની (Puritani) નો ઓપેરા હતો તે જોવા ગયા હતા જ્યાં આલબની (Albany) કરીને મેડમ પેટીથીજ ઉતરતી ઓરતે ધણું સરસ અને વખાણવાલાયક રીતે ગાયણ ગાયું હતું. તે ધણો જિયો (Soprano) તથા લાંબોવાર ટેકવી શકે તેવો સરોદ માઇ શકે છે તે જિયા સાદપરથી એકદમ જાણે પાણીનો રેલો દોડતો હોય તેમ સ્કેલ (Scale) થી છેક નિચલા સાદ ઉપર આવે છે. યા જિયો સાદ ધણોવાર સુધી (Warbeling) રીતે એવો તો ટેકવી રાખી બીજો કરે છે કે જાણે હવામાંથી કોઇ પંખેડે ખેલતું હોય તેવો લાગે છે. એની સાથે બીજા મરદોનો ટેનોર તથા બાસ (Tenor and Bass) નો સરોદ પણ સારો હતો. એ પ્યુરીટાનીનું મ્યુઝીક ધણું સારું છે પણ (Plot) ખેલમાં કંઈ ધણો દમ નથી. આજે ઉપલી ઓરત ગાવાની હતી તેથી ટીકીટોનો ભાવ ઓછામાં ઓછી પાંચ શી-લીંગ (જેલેરીની) થી તે બે ગીની (સ્ટાલ્સની) સુધીની રાખી હતી તોબી સધળી જગ્યા તદન ભરાઇ ગઇ હતી. મીંડ ગ્લાડસ્ટન એ જગ્યાપર આવેલા હતા તે પાછા જ્યારે ખેલ પુરો થયો ત્યારે બાહાર રસ્તાપર નિકળ્યા તે વખતે લોકોએ તેમને “ચીયર્સ” આપ્યા હતા તેમ કોઇએ “હીસ” પણ કીધા હતા.

તા. ૧લી જુલાઈ સુને ૧૮૮૭—આજે ખંડેલો બુલનો વાઇલ્ડ વેસ્ટ (Wild West) શો કરીને બે મહિના થયા થઈમાં ઉંધાડેલો છે તે જોવા ગયા હતા. એને સાડું ધણી મોટી જગ્યા અર્લસ કોર્ટમાં ઘેરી લીધી છે અને ત્યાં જંગલી અમેરીકાના અસલ રહેવાસીઓ જેને ઇન્ડિયન્સોને નામે ઓળખે છે તેમાંના જુદી જુદી જાતના આસરે ૧૦૦ જણાને લાવેલા છે તેઓ પાસે અમેરીકાના જંગલની છંદગી ક્વી રીતે ગુજરે છે તે દેખાડે છે. તે ઉપરાંત એક સંગ્રહસ્થાન પણ અમેરીકાની બનાવતોને લગતું સાથે ઉઘાડેલું છે એની ઇમારતનો મોટો વચલો હોલ ૧૧૪૦ ફીટ લાંબો અને ૧૨૦ ફીટ પોહોળા-

ઇમાં છે. એ બધી ઇમારતો જુની લોખંડની રેલવેની રેલોની આંધી ઉપર કાચનું છાપરું કીધું છે. અમો પેહેલાં અમેરીકાનાં જગલોનો બનાવ ક્રમ બને છે તે જોવા સારું એક મોટી જગા નાટકશાળાની માફક ઘેરી લીધી છે ત્યાં ગયા હતા. એ ઇમારત પોણો મૈલ ઘેરાવામાં છે. તેની ફરતી ત્રણ બાજુ-એ ઘણા પથરની બેઠકો કીધી છે જેમાં આસરે ૨૦ હજાર માણસો બેસી શકે છે અને અમો હતા તે વખતે તેમાંની જગ્યાનો પંદર આના ભાગ ભરાઈ ગયો હતો તેથી આસરે સતર યા અઠાર હજાર માણસો ત્યાં તે જોવા એકઠું મળ્યું હતું અને એતો બપોરનો show જોવા સારું હતું પણ રાતના આઠ વાગેને તેવોજ બીજો “શો” કરે છે ત્યારે નવા માણસોબી વખતે એટલાં યા જરા ઓછાં આવતાં હશે તેથી રોજની ગણતરી આસરે ત્રીસ હજાર માણસોની અમો ધારીયે છીયે કે જોવા આવતા હશે. તેઓની અદર દાખલ થવાની શી સરેરાસ એક શીર્ષી-ગની છે પણ “વાઇલ્ડ વેસ્ટ શો” જોવાની વળી બીજી એકથી પાંચ શીર્ષીગો સુધીની ટીકીટો જુદી લેવી પડે છે તે મીસાલે કમાઇ ઘણી સારી થવી જોઈએ તોબી જોકે ખરચ ઘણો મોટો હશે કારણકે એ લોકો સાથે ૧૭૬ ઘોડાઓ, ૧૨ ખચરો, ૯ એક જાતનાં તથા ૧૨ બીજા મોટી જાતનાં હરણો અને ૧૬ મોટા ગોધાઓ (જેને એ લોકો બફેલો કહે છે તે) છે તથા સાથે ૧૦૦૦ ઇન્ડિયન્સો અને ૧૫૦ રસા-લાનાં માણસો છે તે ઉપર અલબત્ત મોટો ખરચ થવો જોઈએ. ઉપર લખેલા “એરીના” (Arena) માં બરાબર સાડાત્રણ વાગેને ખેલ શરૂ થયો હતો. પેહેલાંતો ઇન્ડિયન્સો ઘોડાઓપર બેસીને પોતાની જુદી જુદી જાતો પ્રમાણે પોતાના સરદારો સાથે અંદર આવ્યા હતા અને વારાફરતી ઘોડાઓ “એરીના”માં “ફુલ ગેલપે” દોડાવી ગયા હતા. એ લોકો પોતાના અસલી પોશાકમાં હતા તેઓનાં મ્હોડાં કોઈનાં લાલ તો કોઈનાં પીલાં અલધીઆના રંગેલાં હતાં તથા માથાંપર પીછો ખોસેલાં હતાં અને આંગપર ચાંમડાના પોશાકો પહેરેલા હતા. ઘોડા ઉપર વગર જીને તેઓ ઘણા સરસ રીતે બેસી શકતા હતા. તેઓના સરદારોને માથે ઘણા પીછો ખોમેલા હતાં અને જાણે એક લાંબો ઉભાં

પીછાને પતો છેક માયાની તાલપટ્ટીથી ઝરડાની પાછળ ઘોડાની પીઠ સુધીનો મુઝો હોય તેવો તેનો પોશાક દેખાતો હતો. તે લોકોની ઘોડાપર બેસવાની આલાપટ્ટીમાં ઘણા મસ્તીખોર તથા શેતાન ખવાસના ઘોડાઓ ત્યાં લાવતા જેઓ પોતાની પીઠ ઉપર જીન પણ નાખવા દેતા હતા નહીં, પણ તેઓને જ્યારે તેઓ બે પગે ઉભા થઈ જીન નાખે તે ઉઠારી નાંખતા ત્યારે કોઈ વખતે તેઓને પાછળ આંચકો મારી ચટાપાટ તોડી પાડતા અને તેવીજ હાલતમાં તેની પીઠની ઉપર બેસી જતા કે ઉભો થાય તેવો તે સ્વાર થઈ શકે જે ઘણું મુશ્કેલીનું કામ હતું નોપણ બેઠા કે પછી ઘોડાની મસ્તી જોઈ લેવો. તે આગળ તથા પાછળ પગોપર વારાફરતી ઉભો થાય. એકદમ આંચકો મારી દોડી નીચે નાંખી દીધે અને ગમે તે રીતે સ્વારને નાખી દેવા આજે પણ ઉપર બેઠેલો ઈન્ડિયન જરા પણ હીલતો ન હતો. કોઈ ઘોડા તો ભોંયપર સ્થિત જતા પણ તે વખતે પેલો સ્વાર હુશીયારીમાં બાજુ-પર કુદી પડતો અને જેવો ઉભો થવા જાય તેવો તરત તેની પીઠપર બેઠે પગ મુકી સ્વાર થતો હતો. એ ઘોડાઓની કસરતમાં “બુલ ગેલપે” ઘોડો દોડે તે વખતે જમીનપર પડેલા કાગળના કકડા સ્વારો વાંકા વળી ઉઠાવી લેતા હતા. ત્યાર પછી અમેરીકાના જંગલોમાં ઈન્ડિયનો શી રીતે હુમલો કરે છે અને તેનો અંચાવ ત્યાના જઈ રહેલા યુરોપીયનો (Settlers) કરે છે તે તથા ઈન્ડિય-નોની પોતાની માહોમાહેની લડાઈ તથા લુટ તથા લડાઈ જીત્યા પછી લડાઈતો નાચ તથા કેદીઓના માથાપરની ખોલ (Scalping) શી રીતે કાઢી લીધે તે કહી બતાવ્યું હતું. ત્યાર પછી બંદુકની સરસ નેમ ટાંકનારી બે છોકરીઓ તથા એક મરદ (બધા યુરોપીયન સેટલરઓ) નો દુનર બતાવ્યો હતો જે જોઈ અમો હેરત પામ્યા હતા. એક યુરો-પીયન છોકરો લાયગે ૧૦ વરસનો હશે તેણે હવામા ઉડતા નક્કીઆના કકડાઓ એક પછી એક ને ત્યાર પછી બે કકડા ઉડતા ને વારાફરતી નીચે આવે તેની આગમજ નેમ ટાંકી બાજ્યા હતા. વળી પોતાના હાથમાં દોઢા લઈ ઉડાડે ને પછી નેમ ટાંકીને તેને ફેડે તથા બંદુકને

ટેબલપર મુકી દેડો. ઉડાડી બંદુક જીવકીને પછી તેને તરત નેમ ટાંકાને તે દડાને ફેડે. વલી એક પાટીયાં ઉપર આસરે (૧૫) બતક જેવા આકારની બે ઇંચ મોટી જીણસો મુકી તે પાટીયાંને જોરથી હીચ એક માણસ આપે ને પેલી છોકરીઓ ઉભી રહીને વારાફરતી સત્રંગા તે આકારને ફેડી નાખ્યા હતા ને તેજ મુજબ એક ગોળ દડાને ખુબ ચક્રી આપી એક માણસ ફેરવતો તેને પણ નેમ મારી ફેડયો હતો ને વળી તેવીજ રીતે ફરતા દડાને પીઠ ફેરવી સામે નાની આરસીમાં જોધ પીઠની પાછળ નેમ ટાંકી ચક્રી ખાતા દડાને ફેડયો હતો. બંદુકના મોઢાંની ઉપર એક કાગળને આંધર પાડી તેમાં બંદુક ખોત્તી કે નેચી નેમ ટાંકવાની ટાંચ જે બંદુકને છેડે આવે છે તે દીસે નહીં ને તોખી તેવી રીતે ફરતા દડાને ફેડયો હતો. વીશ સેકંડમાં વીશ દડા એક હરણુના હીલતા આકારની આસપાસ બાંધેલા વીશ બંદુકના આસ્થી ફેડયા હતા. એ મુજબ ઘણી જાતની બંદુક ફેડવાની રીતો બતાવી હતી. ત્યાર પછી જીવતાં હરણુ લાવી છોડી મેલીને ઘોડાપર બેસી તે હરણુની પાછળ ઘોડા દોડાવી તેનાં ગળાંમાં ફાંસા (Lasso) નાખી તેને દોડવું પકડતા હતા ને તેજ મુજબ જંગલી ગોધાઓને તથા દોડતા ઘોડેસ્વારોનેખી ગળાંમાં ફાંસા નાખી બતાવ્યા હતા. એક યુરોપીયન ઘોડાપર બેસી ઘોડા દોડાવતો જાય ને ખીજો યુરોપીયન ઘોડાપર બેસી દડા હવામાં ફેંકે તેને પેલો ઘણી બંદુક ફેડતો હતો. જંગલી ઇન્ડીયનો પોતાનાં કુટુંબો સાથે જંગલમાં શી રીતે ભટકે છે તેખી બતાવ્યું હતું. જે વખતે પેલા જંગલીઓ કુતરાની માફક મોટે ચીચાં-રીઓ પાડતા હતા ને આખાદ અમેરીકાના જંગલીઓની વીગત જેમ ચોપડીઓમાં વાંચીએ છીએ તેમજ સઘળું તે લોકોએ કરી બતાવ્યું હતું. એ સઘળું કરતાં એક કલાક થયો હતો. ત્યાર પછી અમે ત્યાંનું અમેરીકાને લગતું સંગ્રહસ્થાન જોવા ગયા જ્યાં ત્યાંની ઘણી જાત જાતની નવી બતાવતો મુકેલી હતી તેમાં (Pantograph) પેન્ટગ્રાફ કરીને એક જાતનું સેહેલાઈથી પીકચરો કાપી થઈ શકે તેવું હથીયાર હતું. એ ઘણું ખર્ચ એક લાકડાંનો નાનો ગજવામાં રાખવાનો ફૂટ

અમે છે તેને મળતું પણ ઘણું લાંબુ અને વાંકટીકું થઈ શકે તેવું હતું તેને એક-છેડે બુડી ઝીણી અણી અને બીજે છેડે પેનસીલ હતી. હવે પેહેલો છેડો જો તસ્વીર જેની કાપી લેવી હોય તે પર ફરવીયે તો તેને લીધે પેલો બીજો ગમતો પેનસીલવાળો છેડો કાગળ ઉપર આલે કે તેનાં જેવી સખીની નકલ પછી તમો માંગો તેવી મોટી યા નાના કદની જેમ તમોએ તે છેડો વાંકોટીકો ગોઠવ્યો હોય તેમ પડે છે. અમે આગળ સ્ટેશનો પર મીઠાઈ, પોસ્ટ કાર્ડ તથા તોલવાના પેની નાખીને કરવાના સંચાઓ બાળે લખેલું છે તેનીજ માફક એક સંચો વિજળીના આંચકા (Shocks) આપવાનો બનાવી મુકેલો છે.

ખેતીવાડીને લગતાં જત જતનાં હોરો તથા બીજાં હથીયારો પણ જોવાલાયક મુકેલાં છે તેમાં એક સંચો ઘોડાથી ધસડવાનો છે જે પોતાની મેળે તેની હેઠાંબામાં જરી મુકેલી હોવાથી ભાત કાપે છે જેને એક “એલીવેટર” (elevator) ઉઠાવીને બીજોગમ લઈ જાય છે કે એક સળાયાથી તેને એકઠો કરીને તે જોખ્યે તેટલાં કદને ભારો થયો કે એક ચાંપ ખસવાથી તેની આસપાસ દોરી યા સુતલી બંધાઈ જઈ તે ભારો એક બાજુ પર પડે છે. એટલે માણસોની મેહેનતનો બચાવ થાય છે તે ભાત કપાઈ ભારો બંધાઈને તૈયાર થઈ રહે છે. એજ પ્રમાણે એક હોર છે જેના દાંતાથી જમીન ખેડાય છે અને તેની પાછળ સળિયાઓથી તેના સીધા ખાંચા ઉભા પડે છે જેમાં એક ચેલીને રસ્તે અનાજનાં બીજ પડે છે કે પાછળથી પાવરા જેવું હોય છે તે મટોડી ઉપર પાછી વાળી દઈ “રેલર” સરખી જમીન અળગી કરી વાવની તૈયાર એકજ હોરથી ઘોડા જોડીને કરી શકે છે. રૂનાં ઝાડોખી એમજ એકજ વખતે ખેતરોમાં રોપાયાથી એકજ કદનાં સરખાં ઉગે છે તે ઉપર રૂનાં કંદો પુટીને તૈયાર પણ ઘણાખરા સાથે થાય છે તેને વીણવા સારું એક સંચો છે જેને રૂનાં ઝાડોની હારની વચ્ચે ખાલી જગ્યા હોય છે ત્યાં ફરવે છે. પેહેલાં તેને મથાળે કાતર જેવું હથીયાર હોય છે તેથી મથાળાં પરના રૂના કંદો કપાઈ નિચે એક સંચો છે તેમાં

પડે છે જેમાં રૂને તેના કંદમાંથી છુટા કરે છે કે તે ૩ પાછળથી બીજાં સંચામાં પડે છે જ્યાં તે પીંજઈને બી નિકળી જઈને એક ઠેલી છેલ્લે હોય છે તેમાં ભરાય છે. એ મુજબ એકજ માણસ વીનીને સધળું સાફ તૈયાર કરી કોયળા ભરી શકે છે. અમેરીકામાં મજૂરી ધણી મોંઘી હોવાથી આવી તાલ જે તેઓ નહીં શોધી કાઢાડે તો બીજાં ગામો સાથે હરીદ્રાષ્ટ કરી શકે નહીં. ઈંટ બનાવાનો સંચો પણ એવીજ રીતે એક નાકે મટોડી પડી કે તે ગુંડાઈને લાંબા નોંધતા સળિયા જેવા થાય છે કે આગળ “એલીવેટર” પર ગમ્મ કે એક સચાથી પોતાની મેળે તેના નોંઈતા કદના કકડાઓ થાય છે અને એક બાજુ પર સુકાવા સારું તે એકઠી થાય છે. એ સંચાઓ ઉપ્રાંત અમેરીકાની જાત જાતની જમીનમાંથી નિકળતી ખાંણોના તથા કોલસાના નમુનાઓ તથા ધડીયાલો તરેહ તરેહના બનાવતના જાણે “પીરેમીડસો” બનાવી મુકેલા હતા. એ સિવાય બીજું ત્યાં ધણું જોવાતું હતું. વલી એક “વીંગ” (wing) માં ત્યાંના કારીગરોના હાથની ચીતારેલી તસ્વીરોનો સંગ્રહ તથા બીજાગમ મુલેલાં જાનવરો “રટ્ક” કીધેલાં તેનો સંગ્રહ પણ જોવાલાયક કીધેલો છે. એ જનાવરોમાં ત્યાંના ગોધાઓ જંગલી જેને “બાઇસન” (Bison) કેહે છે તે ધણા કદાવર તથા બયંકર દેખાવના છે. જંગલી સફેદ બરફના રંગનાં બકરાંઓ જાણે વાછરડા હોય તેવા કદના ઇત્યાદી એવું મુકેલું છે. જોકે “એકઝીબીશન” તથા “શો” (show) થોડા જણાઓ મળી માથે લઈ અમેરીકાથી લાવી ઉભો કીધો છે તોપણ તે એટલો મોટો છે કે તેમાં ૪) કલાક અમો ફર્યા તોપણ બારબાર જોઈ શક્યા હતા નહીં.

તા ૦ ૨ જી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે રાણીજીની સનમુખ અત્રેના આસરે પચીશ હજાર વાલનટીયરોની “માર્ચ પાર્ટ” હતી તે જોવાતું બકીંગહામ પેલેસમાંથી ઈજન રાણીજીના કુકમથી આવ્યું હતું તે જોવા ગયા હતા. આજે જે વાગે બપોરથી તે તરફ જવાના સધળા

રસ્તાઓપર ગાડી ઘોડાને ફરતા બંધ કીધા હતા અને આખો વખત અમારા હોટલપરથી સોલજરો તથા સેલરોની રીજમીટો જવા માંડી હતી. સારાં લાયગે અમેને ઇજનની સાથે ગાડી પાસ થવાની ટીકીટ પણ આવેલી હોવાથી અમે ગાડીમાં બકીંગહામ પેલેસપર જવાને શક્તીવાન થયા હતા. રસ્તામાં આખો વખત જગેજગેથી રીજમીટો બાહાર આવતી મળી હતી અને લોકોની ગીરદીનો કાંઈ થાગ ન હતો. તથા રીજમીટો વાજાં વજાડતી ચાલતી તે સઘળું ધણું રળિયામણું લાગતું હતું. અમે બકીંગહામ પેલેસપર સાડા ત્રણ વાગે જઈ પુઆ તેટલાંતો વાલનટીયરોથી સેન્ટ જેમસીસ પાર્ક તદ્દન ભરાઈ ગયો હતો. બકીંગહામ પેલેસના વચલા મોટા દરવાજાપર શોભઈનો માચડો બાંધેલો હતો તે ઉપર રાણીજી કલાક સાડાચાર વાગે આવીને ખીરાબ્યાં હતાં ને તે માચડાની આબુઆબુએ ખીજ માચડાએ બે બાંધેલા હતા તે ઉપર ઇજનવાળા લોકોને બેસવાની બેઠક ઉપાંત કટેરાની બાબુપર બીજી છુટી બેઠકો પણ ગોઠવેલી હતી તેમાંની છેલ્લી પર અમેએ બેઠીને સઘળી “માર્ચ પાર્ટ” જોઈ હતી. એ વખતે મેહેલના કપાઈ-ડમાં આસરે ૫૦૦ માણસો તેડાંથી આવેલાં હતાં તેમાં મોટો લાગ હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓ તથા ઈંહાં આવેલા દેશીઓનો હતો યુરોપના પણ રાજવંશીઓ જેઓ ઇંહાં છે તેઓ સઘળા પોતાના દેશની રીજમીટના પોશાકોમાં ખીરાજેલા હતા જેથી દેખાવ ધણો રળિયામણો લાગતો હતો. અમારી જમણી બાબુપરજ પડોશમાં રાણીજીવાળો માચડો હોવાથી અમેને સઘળું જોવાને ધણુ દીક બની આવ્યું હતું. અમારી આગળથી કટેરાની બાહર રાણીજીના છોકરાઓ તથા જમાઈઓ લશ્કરી પોશાકમાં ઘોડાઓપર ઉભા હતા ને સામેથી “ગાર્ડસ” તથા “લેનસર્સનાં” બે મોટાં વાજાંઓ ધણુ જિંયા કસખી પોશાકોમાં ઉભાં રાખેલાં હતાં. તેઓએ જ્યારે રીજમીટો પસાર થવા માડી ત્યારથી આખો વખત “માર્ચ” પુરી થઈ ત્યાં સુધી દોઢ કલાક વારાફરતી “માર્ચ” ના શરોદ વજાડયા કીધા હતા અને જે જાતની રીજમીટની બ્રીગેડસો આવે તેને અનુસરતું વાજાં વજાડતા હતા. જેમકે પ્રીન્સ ઓવ વેલ્સવાળી રીજ-

ખીરીટની ખીગેડ આવી તે વખતે પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સની સલામતીની “માર્ચ” વળગી હતી. આઈરીશ ખીગેડ ડયુક ઓવ કોનાટની સરદારી હેઠલ આવી ત્યારે Garry Owen કરી આઈરીશ “ડેન્સ” ની “માર્ચ” વળગી હતી. હાઇલેન્ડરની (ધાધરા) રીજખીટ આવી ત્યારે “બેગ પાર્થપ” તું વાજું તે વખતે આવી ઉલુ હું તેને “કેમપબલ્સ આર કમીંગ” (Campbells are coming) ની “માર્ચ” વળગી હતી. એ મુજબ જાત જાતની “માર્ચો” દરેક ખીગેડ પસાર થતી ત્યારે તે વાજાંઓ વારાફરતી વળગતાં હતાં. “માર્ચ પાસ્ટ” સાડાચાર વાજેને પેહેલી બરાબર શરૂ થઈ તેમાં સૌથી પેહેલો ડયુક ઓવ કેમખીડજ રાણીના કાકાનો છોકરો તથા ગ્રેટખીટ-નનાં બધા લશ્કરનો સૈનાધિપતિ ઘોડાપર પસાર થયો, તેની પાછળ પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ તથા ડયુક ઓવ કોનાટ તથા બીજા રાજવંશીઓ પસાર થયા હતા અને રાણીજીની સામે આવ્યા ત્યારે લશ્કરી સલામ તલવારથી ધારા મુજબ તેઓએ કરી દુરવેર તેમ પસાર થઈને પછી પાછા આવી અમારી આગળ રાણીના ડાબા હાથ ઉપર ઉભા હતા. ત્યાર પછી તોપખાતાંની એક રીજખીટ પસાર થઈ કે પછી બાટીની બધી રીજખીટો પેદલ હતી તે વારાફરતી પોતાનાં વાજાંઓ સાથે એકની પાછળ એક એમ પસાર થઈ હતી. તેઓના તરેહ તરેહના પોશાકો તથા સલામ કરવાની રીતો ઘણી જોવાલાયક હતી. જ્યારે ડયુક ઓવ કેમખીડજની પોતાની રીજખીટ આવી (જેના ઓનરરી કરનલો રાજવંશીઓ થાય છે તે રીજખીટને તે ઘણીનું નામ આપે છે) ત્યારે ડયુકે પાછો તેની હરોલમાં ઘોડાપર ચાલી રાણીને લશ્કરી સલામ કીધી હતી. એ વખતે રાણીના છોકરાઓ જે અમારી આગળ ઉભા હતા તેઓ સધળાએ ડયુકને પોતાના લશ્કરી વડા દાખલ જેમ સોલ-જરો અમલદારોને સલામ કરી માયા આગળ હાથ ધરી ઉભા રહે છે તેમ ઉભા રહી માન આપ્યું હતું. પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સની રીજખીટ આવી ત્યારે તેઓએજી તેની હરોલમાં રાણીને સલામ કીધી હતી, તેજ મુજબ ડયુક ઓવ કોનાટ તથા પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સના છોકરાઓ

તથા રાણીના જમાઈઓએથી પોતાની રીજમીટોની હરોલમાં “દર પાર્ટ” કરી સલામ કીધી હતી. એ વખતનો દેખાવ ઘણો ભપકા ભરેલા લાગતો હતો જે જેવા સારું બાહર લખો માણસોની ભીડ એકઠી થઈ હતી જેઓએ ડ્યુક ઓવ કેમ્પ્રીડજ, તથા પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સે “માર્ચ પાર્ટ” કીધી ત્યારે ખુબ તેઓને ખુશાલીના પોકારોથી વધાવી લીધા હતા. સેલરો દાખલના વાલનટીયરોની રીજમીટની વખતે પણ તેવીજ ખુશાલી લોકોએ ખતાવી હતી. વળી એક વાલનટીયરની રીજમીટ છોકરાઓ બારથી પંદરની અંદરની ઉમરનાની હતી જેનો અમલદાર એક નાનો બાર વર્ષનો છોકરો સૌથી આગળ ચાલતો હતો જે જરા ગભરાતો હોય તેવું દેખાતું હતું પણ તેની પાછળ બીજા ઉમરે પુગેલા અમલદારો હતા તેઓ તેને હલુસે હીંમત આપી સલામ ક્યારે કરવી તેની ધશારત કીધાથી તે નાના છોકરાઓની લશ્કરી સલામ ઘણી અચ્છી રીતે પોતાની અચુકલી તલવારથી કીધી હતી જે વખતે અમારી તરફની ઉભેલી ઓરતોને ખુબ મઝા પડી હતી. ધારવા મેલે એ છોકરો કોઈ મોટા ખાનદાનનો હોવો જોઈએ તેથી તેને તેની ઉમર કરતાં મોટા છોકરાઓપર વડો બનાવ્યો હશે. યુનિવરસિટી તથા બીજી સ્કૂલના છોકરાઓની પણ એ ત્રણ વાલનટીયર રીજમીટો હતી તેમાં (આએ બધા ૨૫૦૦૦ વાલનટીયરોમાં) આપણો એક જરતોસ્તી મીં નવરોજ દાદાભાઈ ચાલખલેસ પણ હતા જેઓ કેમ્પ્રીડજની યુનિવરસિટીના હોવાથી ત્યાંના વાલનટીયરોમાં સામેલ થયલા છે. એ સંઘણી “માર્ચ પાર્ટ” નજદીક દોઢ કલાક ચાલ્યા પછી પુરી થઈ હતી અને રાણીજી પાછાં ત્યાંથીજ ગાડીમાં બેસીને વીંડસર જવા સ્ટેશન ઉપર ગયાં હતાં જે વખતે તેઓને ખુબ માન મળ્યું હતું. બધી રીતે એ વાલનટીયરની કવાયદ જોવાલાયક હતી.

તા ૦ ૩ જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે બપોરથી મેસર્સ દાદાભાઈ બ્રધરસવાલા ગ્રેટ પેસ્ટનજ બેરંમજની સાથે એઓના મોરહુમાં આવેલાં “હપસીટીલ” વાળાં મકાનમા ગયા હતા અને આખો

મીટની સિ તેઓને ત્યાંજ મોજ મઝામા ગુનચો હતો. એ “હપસીહીલ” નામની જગ્યા ક્રીસ્ટલ પેલેસની પડોશમા ટેકડી ઉપર આવેલી છે તેથી લડન કરતાં તે સારી હવાવાળી જગ્યા છતાં લડનના પરગણા (suburbs) માં ગણાય છે ત્યાં ઘણા ખરા છુટા નાના બંગલાઓ હોય તેમ ઘરો બાગોની અંદર બાંધેલાં છે ત્યાં કાંઈ બીજું જેવા લાયક નથી.

તા. ૪ થી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે રાણીજીની બુખી-લીની યાદગારી કાયમ રાખવા સારૂ જે “ઈમ્પીરીયલ ઇનસ્ટીટ્યુટ” ઉભી કીધી છે તેનો પાયો નાખવાની ક્રિયા રાણીજીએ ચોતાને હાથે કીધી તે જેવા ગયા હતા, એની જગ્યા અસલ ગયે વર્ષ જે “ઇન્ડિયન” અને “કોલોનીયલ એકઝીબીશન” આલબર્ટ હાલની પડોશમાં બાંધ્યું હતું ત્યાંજ કીધી છે અને તે એકઝીબીશનની થોડી ધમારત હજી રાખેલી છે પ્રમાથી એનો મુખ્ય દરવાજો હમણા કીધેલો હતો અને એક ઘણો મોટો ગોળ તથુરેકો માંડવો પાયો નાખવાની ક્રિયા સારૂં ઉભો કીધેલો હતો તેમાં આસરે ૧૧૦૦૦ માણસ આજે એકઠું મળ્યું હતું જેના મોટા ભાગને માચડાઓની બેઠકો આપી હતી. બાકીની જગ્યામાં છ ભાગ સરખા વેહેંચીને જ્યાં પાયાની જગ્યા હતી ત્યાં તે ભાગો ગોઠવી તેઓને છ નંબર આપ્યા હતાં તેમાના નંબર બીજાવાળા ભાગમાં હિંદુસ્તાનના રાજ્યો તથા દેશોએ તેમજ હિંદુસ્તાનના સીવીલ સરવીસ તથા બીજા અમલદાર સારૂં જગ્યા રાખી હતી જ્યાં અમોને પણ બેઠક મળી હતી અને તે પાયાના પથ્થરની સામેજ જમણી બાજુપર હોવાથી અમોને જેવાને ઘણું ઠીક બન્યું હતું. પથ્થર નાખવાની જગ્યા પર એક આસરે ત્રણ શીટ ઊંચો પ્લાટફોર્મ કીધો હતો જ્યાં રાણી તથા બીજા રાજવંશીઓ સારૂં ખુરસીઓ ગોઠવી હતી અને તેઓની પાછળ “ઓરએસ્ટ્રા” આલબર્ટ હોલને લગતો છે તેની બેઠકો હતી જેમાં ગાનારાઓ બેઠેલા હતા. વળી તે ઉપરાંત રાણીની સામે દુરથી એક “એનેડીયરસ” નું વાજું લેફ્ટેનન્ટ ગોડફ્રીના

ઉપરીપણું હેઠલ એસાડેલ હતું જે આખો વખત ધણા સુંદર સરોહો વળડતું હતું. અમો ત્યા આસરે ૧૦—૩૦ મીનીટે ગયા હતા પણ રાણીજી યરોયર ખાર વાગેને આવ્યા હતાં તેટલાંતો આખો માડવ લોકોથી ખીચોખીચ ભરાઇ ગયો હતો જેનો દેખાવ રાજાઓના તથા ક્રિયામાં ભાગ લેનારાઓના લેવીના કસખી પોશાકો તથા લશ્કરી અમલદારોના આંદોથી ધણો ભપકાદાર લાગતો હતો તેમાં મડમોનો મોટો ભાગ હોવાથી પુરો રળીયામણો દેખાતો હતો. રાણીજીની થોડે આગળથી યુરોપના અત્રે આવેલા રાજા તથા રાજવંશીઓ આવતા ગયા તેઓને લોકોએ ઉઠીને માન આપ્યું હતું તે સઘળા રાજવંશીઓ તથા ધરાનના શાહનો ભત્રીજો એલચી દાખલ ઇલાં આવેલો છે તે સઘળા રાણીવાળા પ્લાટફોર્મ પર એકઠા થયા હતા અને આપણા હિંદુસ્તાનના રાજાઓને તો અમારીવાળી નિચેની એકઠાપર એસાડયા હતા રાણીજી આવ્યાં ત્યારે ભેપુડી વળડનારાઓ (Trumpeters) એ ડ્રાનફેરનું વાળુ વળડયુ હતું અને સઘળાઓ ઉભા થઈને રાણીજીને હુરરેના પોકારોથી વધાવી લઈ ખુબ માન આપ્યું હતું અને રાણીજી અંદર પોતાના કુકુબ સાથે સરલસના આકારમાં આવ્યાં ત્યારે સર આરદર સલીવાનર્મા ઉપ્રીપણું હેઠલ “ઓરચેસ્ત્રા” તું એંડ હાજર હતું તેઓએ એક “ગ્રાડ પ્રેસેશનલ માર્ચ” વળડી હતી રાણીજીએ પોતાના માચડાપર આવીને ત્યાં ભેગા મલેલા યુરોપીયન રાજવંશીઓ સાથે શેકહેંડ કીધી હતી અને ધણીક શાહજાદીઓએ તેઓનો હાથ ચુમ્યો ત્યારે તેઓએ તેઓના ગાલપર પાછી ચુમી લીધી હતી. ડેન-માર્કના રાજા સાથે પેહેલા શેકહેંડ કીધી ત્યારે રાજાએ શુઠંણુ વાળીને રાણીના હાથને ચુમીઓ લીધી હતી, અને પછી બેઉ જણાઓએ એક એકને મોઢાંપર ચુમી લીધી. બધાં વાજાંઓ તથા “કોયરે” મળીને રાણીજીની સલામતીનાં ગીતની ત્રણે કવીતાઓ ગાઇ હતી જે વખતે રાણી મુઘાં સઘળી મીજલસ ઉભી રહી હતી અને પુરું થયા પછી પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ જે “ધમપીરીયલ ધનસ્ત્રીટયુટ” નો પ્રમુખ છે તેઓએ રાણીજીને માનપત્ર વાંચી એનાયત કીધો હતો જેનો જવાબ રાણીજીએ

પાછો વાંચીને આખો હતો. ત્યાર પછી આજે આજના કારણસર એક નવી કવીતા જોડેલી હતી તે આવખઈ હોલની “કોરલ સોસાયટી” તથા “ઓરએસ્કા જેડ” વાળાઓએ સાથે મળીને ગાઈ તથા વજાડી હતી જેવું “મ્યુઝીક” સર આરઠર સલીવાને જોડેલું હોવાથી તે પુરું થયું ત્યારે રાણીજીએ હસીને તેને સલામ કરી ઉપકાર માન્યો હતો. ત્યાર પછી પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સે તેઓને એક રૂપાની થાપી આપીને ધારા મુજબ પાયાનો પથ્થર નાખવાની ક્રિયા કીધી હતી. એ પથ્થર ત્રણ ટન વજનમાં કોલોની તરફથી લાવેલા એનાઇટનો હતો અને તેની એટલે હિંદુસ્તાન તથા બ્રિટીશ આયલંડસના પથ્થર તથા ઈટલી બનાવી હતી અને તે પથ્થર જગ્યાપર મુક્યા પછી આર્યબીશપ ઓવ કેનટરબરીએ (વેલાતના સાથી વડો પાદરી) એક બંદગી કીધી હતી અને એ “ઇન-સ્ટીટ્યુટ” ને ઉભી કરનારી કમીટીને રાણી સાથે ઓળખ પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સે કરાવ્યા પછી રાણીજી પાછાં જેવી રીતે આવ્યાં તેમ સીધાં હતાં જે વખતે “કોયરે” “ફલ બ્રીટેનીયાલુ” ગીત આપું ગાયું હતું અને રાણી તથા પાદશાહી કુટુંબવાળા સઘળાં ગયા પછી બધા લોકે વિસર-જન થયા હતા. જો કે નાની જગ્યાપર ૧૧૦૦૦ માણસો એકઠાં મળ્યાં હતાં તોપણ આવવાના રસ્તાઓની તથા બીજી ગોઠવણો એવી સરસ કીધેલી હતી કે લોકોને બહાર નિકળવાની કશી અગવડ પડી હતી નહીં અને એક કલાકની અંદર સઘળું ખલાસ થઈ ગયું હતું એવું અમોએ પાછળથી સાંભળ્યું હતું.

તા. ૫ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાકે

૧૦—૪૦ મીનીટે અમો તથા બીજા હિંદુસ્તાનના રાજવંશીઓને ધી ડ્યુક ઓવ એડફર્ડ નામના ઉમરાવ તથા તેની ઘણીયાંણીએ પોતાની કનડ્રી સીટ (Woburn Abbey) વોર્ન ઝેબી કરી આસરે ૫૦ મેલ દુર મેહેલ છે ત્યાં આખો દિવસ મોજ કરવાતું ઇજન કીધું હતું તે જગ્યાપર જવા સાઈ સેન્ટ પાનક્રાસના સ્ટેશન ઉપર ગયા હતા, જ્યાં અમો બધાઓ સાઈ એક ખાસ ટ્રેન રાખી હતી

તેમાં બેઠા હતા. એ ટ્રેનમાં આસરે ૧૦ ગાડીઓ પેહેલા Tourn
 બેઠેલી હતી ને તેનો ખરચ ડયુકે પોતે આપેલો હતો. અમો સ્ટેશનહતી
 પર ગયા ને ત્યાંના ટીકીટ વેચનારને એ ટ્રેન બાબે પુછતાં તેણે
 અમોને ટીકીટ વેચાતી આપી હતી. જો કે અમારા ઇબનવાળા કાર્ડમાં
 લખેલું હતું કે ખાસ ટ્રેન ૧૦—૪૦ મીનીટે વોર્ન એપી જવા સાઈ
 ઉપલાં સ્ટેશનપરથી ઉપડશે તોખી અમોને બ્યારે ટીકીટ વેચાતી
 આપી ત્યારે અમો સમજ્યા કે ગાડી ખાડી હશે ને ટીકીટો મેહેમાનો
 વેચાતી લેશે. અમો પ્લાટફોર્મપર ગયા કે ડયુકનો કારભારી
 અમારી પાંધડી જોઈને અમારી પાસે આવ્યો ને ટ્રેન તૈયાર છે એમ
 જણાવી તેમાં બેસાડવા લઈ જતો હતો પણ અમારા હાથમાં ટીકીટો
 જોઈને બોલ્યો કે ટીકીટો શું કામ લીધી? તમો બધાઓ સાઈ ખાસ
 ટ્રેન ડયુકે પોતે માંડેલી છે અમોએ જે બન્યું હતું તે કેહેવાથી તે
 ટીકીટ વેચનાર પર ગુસ્સે થયો અને સ્ટેશન માસ્ટરને તેડીને વાત
 કરીને અમારી ટીકીટો તેને પાછી આપી અને સ્ટેશન માસ્ટરે અમારા
 રૂપીઆ પાછા લાવી આપ્યા હતા. અમો બધા મળીને આસરે ૧૦૦
 મેહેમાનો હોઈશું તેમા હિંદુસ્તાનના સધળા રાજાઓ ઉપ્રાંત જાણીતા
 દેશી ગ્રહસ્થો અને હિંદુસ્તાનના આગળા ગવરનર જેનરલ લોર્ડ નોર્થબ્રુક
 તથા મધરાસનો છેલ્લો ગવરનર સર ગ્રાંટ ડક તથા બીજા મોટા મોટા
 ઉમરાવો તથા તેઓની બાનુઓ હતી. દેશી બાનુઓમાં કુચબી-
 હારનાં મહારાણી તથા કપરથુલાનાં “ડેપ્યુટેશનનો” વડો આવેલો છે
 તેની બાથડી હતી. એ છેલ્લા ધણી અને ધણીઆંણી વટલીને
 ખાસ્તી થયા છે. એ હાલના કપરથુલાના નાના રાજાનો “રીજન્ટ” છે.
 આપણા જરથોસ્તીઓમાં અમો બે જણા ઉપ્રાંત શેઠ દોરાબજી
 પસ્તનજી કામા તથા મોરખીના ઠાકોર સાથે મીં બનાજી કરીને
 ડાકટર આવેલા છે તેઓ હતા અને મુંબઈના રેહેવાસીમાં મીં બદર-
 દીન તૈયબજી હતા તથા કલકત્તાના બે બાબુઓ હતા તથા બાકીના
 કમ્પોનો રાવ તથા મોરખી અને લીમડીના ઠાકોર હતા ને મીવાય બધા
 ઇંદાંના યુરોપના કોનસલો તથા ઉમરાવો અને તેઓની બાનુઓ હતી.

પાછો નાનના એલગી પ્રિન્સ માલકમખાન પણ આ મેજબાનીમાં
 એ જોએ પોતે આવીને અમો સાથે (પારસીઓ દાખલ) એ-
 બ કીધી હતી. પારસીઓ વિષે ઘણી તારીફ કરી આપણા
 ઈરાની ભાઈબંધોને હમણા ધનસાફ મળે છે તે વિષે પરખુજ કીધી
 હતી અને બોલ્યા કે “તમો લોકોનું કાંઈથી કામ હોય તે હું કરવાને
 તૈયાર છું.” અમારી ટ્રેન ૫૫ મીનીટમાં વોર્નર એજીપ્ત જવાનાં
 સ્ટેશનપર જઈ પુગી હતી યાને ૫૦ મૈલ ૫૫ મીનીટમાં પસાર કીધા
 હતા. ત્યાંનાં સ્ટેશનપર અમો હિંદીવાનોને જોવા સાફ એક મોટા
 માણસોનો જાણે મેલો ભરાયો હતો અને ખુબ દુરરેના પોકારો ઉઠા-
 વ્યા હતા અને હિંદીવાનોના જાતજાતના પોશાકો જોઈને ઘણા ખુશી
 થતા હતા. અમો ઉપર લખતાં ભુલી ગયા કે હિંદુસ્તાનની રીજમીટ-
 ના દેશી અમલદારો જે ઈલાં આવ્યા છે તેઓખી અમો લોકો સાથે
 આવેલા હતા. અમો લોકોને લેવા ડ્યુકનો મેનેજર કરનલ ટાલમોટ
 સ્ટેશનપર આવેલો હતો તેણે સઘળાઓને ત્યાં હાજર રહેલી આસરે
 ત્રીસ જોડીની ગાડીઓમાં બેસાડ્યા હતા અને બધી ગાડીઓ સરવસના
 આકારમાં વોર્નર એજીપ્ત જવા નિકળી હતી જેનો દેખાવ ઘણો સરસ
 લાગતો હતો અને તે જોવા જગે જગ લોકોનાં ટાળાંઓ એકઠાં થયાં
 હતાં અને જાણે આજે તે ગામમાં છુટી મળી હોય તેમ નાના મોટા
 સઘળાં જગેજગ ઉભાઈ જતાં હતાં અને તોપીઓ ઉતારી દરેક ગાડીને
 સલામ કરતાં હતાં. અમારી સાથે ગાડીમાં મધરાસનો ગવરનર
 સર ગ્રાંટ ડક તથા તેઓનાં બાનુ હતાં અને ઇલાનુ લોક કેટલું
 સંખ્યાતાવાળું રહે છે તેના દાખલા દાખલ અમે જણાવીએ છીએ કે
 સામી બાજુએ પોતે બેસીને પોતાની ઓરતની પાસ હમોને
 બેસવાની જગ્યા આપી હતી અને પોતે કોચબાક્ષની બાજુ
 આગળ બેઠા હતા અને આખો રસ્તો હિંદુસ્તાનની તથા બીજી પરચુ-
 ટણ બાબદોની વાતચીત કર્યા કીધી હતી અમોને એક બીજો કલાક
 વોર્નર એજીપ્ત જતાં રસ્તામા થયો હતો જે સઘળી જગ્યા ડ્યુક
 આવે બેઠકની પોતાની છે (એ ડ્યુકની વર્ષ દહાડાની આવક પચાસ

લાખ રૂપિયાની ક્રેહેવાય છે.) રેશનથી તે મેહેલ (Woburn Abbey) સુધીની સઘળી જગ્યા બધી ખેતીવાડીથી ભરપુર હતી અને ઁક, ખીચ, ઁસ, પાર્ષન ઇત્યાદી જતનાં મોટાં ઁડોથી 'ગલો તથા પાર્કસો બનાવેલાં હતાં જેની હેઠેનું ઘાસ લોન (Lawn) 'ફક કાપી ગલીચાઁના જેવું કીધેલું હતું અને તે ઉપર હરણો- ઁો ફરતાં હતાં અને ઁાજે સહવારથી તડકુ નહીં હતું પણ ચલું વાદળ તથા ઠડો પસદ પડે તેવો પવન હોવાથી હતું. પણ રસ્તામાં ધુળારૂં ગાડીઁના સરઘસને લીધે ધુળે ભરાઇ ગયા હતા. ઁમો મેહેલમાં ઉતર્યા કે , ઁમારા "ઁવર કોટસો" ત્યા રાખેલા ખીદમતગારોઁ સઘળાઁના ડગલાઁને ઘસ માર્યા હતા અને પછી ઁાગળ ત્યા કલું હતું. ઁ ખીદમતગારોની લીવરી બફ રંગના ડગલાપર સોનેરી શીટો મુકેલી અને સોનેરી ગુઠેલી દોરી લટકતી રીતે જમણી બાજુપર રાખેલી હતી, ઁંદરનો "વેસ્ટકોટ" તથા પાટલુન ગુઠણ સુધીનાં જિંચી કીરમજી મખમલનાં હતાં તથા પગમાં ઉપર સુધી રેશમી મોજાં પેહેરાવી સુનેરી ગારટરો બાંધ્યાં હતાં, નાના રૂપેરી બકલના મુઝ (Shoes) પેહેરાવેલાં હતાં તેથી તેઁને લપકો ઘણો લાગતો હતો. ઁમો લોકોને લેવા ડયુક પોતે બારણામા જરા ઁંદરથી ઉભા હતા જેઁો નમી નમીને બધાઁને સલામ કરતા હતા પણ ઁમોઁ કોઇ દિને તેઁને જોયલા નહીં અને કોઈઁ તે વખતે ઁાળખ ન કરાવાથી ડયુકનો કોઈ માણસ હશે કરી સલામ કરી ઁાગળ વધ્યા હતા. ઁંદરના હોલમાં બારણાં ઁાગળ ડચેસ ઉભેલાં હતાં તેઁો સાથે ઁમો બધા જણાંઁને પીછાંણુ કરાવી હતી ત્યાર પછી ડયુક સાહેબ કોણુ હતા તે માલમ પડ્યું હતું. ઁ બન્ને માટી બધયર ઘણાં સાદાં છે અને ઁાસરે પચાવનથી સાઠ વર્ષની ઉમરનાં હશે. ઁમો બધાઁને ઁાળખાણુ કરાવ્યા પછી તે હોલમાંથી ડયુકનાં છોકરા છોકરીઁો ઁાવી હાથ મોંટું ધોવા સારૂં મેહેમાનોને જગ્યા દેખાડવા છુટા છુટા લઇ જઇ લાવ્યાં હતાં અને ઁેક ક્ષણ પછી

“લંચ” પર લઇ ગયાં હતાં જેની ટેબલ પર મોટા મોટા સોના તથા રૂપાનાં મેવો તથા ખુલ મુકવાના વાસણો (va-cu) મુકેલા હતા અને ખાંણાની ડીશો વિગેરે સઘળું રૂપાનું હતું તથા મેવો તથા ખોરાક સઘળું ઘણું જીંચી તરાંહતું હતું. એ ડ્યુકની પોતાની “કીચન ગાર્ડન” (kitchen garden) નાં “હોટ હાઉસ” માં ઉંઘાડેલી પીચીસ, દરાખ, સામેરી, ઈત્યાદી એવા ઘણા સરસ ઊંચા મેવાઓથી ટેબલ ગોચા ભરી નાંખી હતી અને બધાની આસપાસ ગોલાખ, કમલખુલ તથા બીજી જાતનાં ખુલોની ગોઠવણીથી ટેબલ બીજાવી નાંખી હતી. ચમપેનની બાટલીઓ આગમજથી ઠંડી કીચેલી બધીઓના બુચો ઉંઘાડીને સઘળે ટેકાણે મુકેલી હતી તથા તેજ મુજબ અસલનો જુનો દારૂ તથા વાષનો મુકેલા હતા અને ખાંધાની ગોઠવણ બધી રીતે સરસ કીચેલી હતી. તે “લંચ” લીધા પછી અમેને મેહેલમાં બધે ફેરવ્યા હતા. એ મેહેલમાં જે ચીત્રો છે તેની ઘણી તારીફ થાય છે અને ખરેખર તે જોવા લાયક હતાં. કાંઈ વગર ગણત્રીના ઓરડાઓ એ ચીત્રો ઊંચાં કોરીકામ તથા બીજી નવાઇની ચીજોથી ભરી નાંખ્યા હતા. ઊંચા કોરીકામના “વાસીસો” ની કીમત ૧૦ થી ૫૦ હજાર રૂપિયા સુધીની એક એક નંગની કહેવાય છે અને ચીત્રોની કીમત તો કાંઈ થઇ શકે નહીં. એ ડ્યુકનું ખાનદાન ઘણું જીવું હોવાથી આવો મોટો સંગ્રહ કરવાને તેઓ શક્તિવાન થયા છે. ફરનીચર પણ ગીલીટનું તથા ઊંચી સાટીન તથા ભરતકામનું જીદા ઓરડાઓમાં જીદી ધપતું હતું. એ સઘળું જોયા પછી બાગમાં બધાઓને લઇ ગયા હતા જેના “લોન્સો” તથા ખુલોના કીયારાની ગોઠવણ તથા જગે જગ નાના સરોવરો તથા કદાવર ઝાડો તથા પુતળાંઓ ઈત્યાદી ઘણું જોવાલાયક હતું. એ બાગની એક હારમાં ઉપલો મેહેલ આવેલો છે, તેનેજ લગતું વળી (Sculpture Gallery) પુતળાંઓની ગેલેરી છે તે જોઈ હતી જ્યાં જગે જગ અસલનાં રોમ તથા ગ્રીસનાં તથા બીજાં પુતળાંઓ (એ હજાર વર્ષનાં જીવંત) મુકેલાં હતાં જેની કીમતજ થઇ શકે નહીં. એ ગેલેરીની પડોશમાં (Conservatory) કાચનાં ઝાડ ઉંઘાડવાનાં

હારથ ધરે હતાં તે સધળું જોવામા તથા બાગમા ફરવામા વખત સપાતામાં નિકળી ગયો હતો. વળી બે જણાને ત્યાં ફેટોઆફ લેવા સાડ રાખેલા હતા જેઓ વારાફરતી થોડાઓની સખીઓ લેતા હતા. સાંજનાં ૪ વાગેને બધાઓને પાછા આહ તથા રીફ્રેશમેન્ટ લેવા લઈ ગયા હતા અને તે સધળું લીધા પછી પાંચ વાગેને સધળાઓ ડયુક તથા ડયેસને મળીને પાછા જેમ આત્મા તેમ સરવસના આકારમાં ગાડીઓમા બેસીને સ્ટેશનપર ગયા હતા. ડયેસે સધળાઓની ભેટ જતી વખતે જરા આદરથી લીધી હતી પણ ડયુક પોતે પોર્ટીફોમા ઉભા રહી સધળાઓનો ઉપકાર માની પોતે ગાડીઓમા બેસરાવતા હતા. અમો ત્યા ગયા તેથી બીજેજ રસ્તે અમોને મોટા પાર્કસોમા ફેરવીને સ્ટેશનપર લઈ ગયા હતા જ્યાં વળી આખે રસ્તે લોક એકઠું જોવા સાડ મળ્યું હતું અને સ્ટેશનપર તો એટલી ભીડ હતી કે કાનસ્ટેબલો રાખીને તેઓને અટકાવવા પડ્યા હતા કે અમો લોકોને જવાનો રસ્તો મળે અમો રાતના ૭—૩૦ મીનીટે લડન આવી પુગ્યા હતા અને આજનો આખો દિવસ ખરેખર મોજ મજાહમાં ગુળચો હતો તથા ઈહાંના ઉમરાવ લોકો શી રીતે મોજ ભોગવે છે તથા પોતાની મોટી આવકનો શી રીતે ખર્ચ કરે છે તેનો એક નજીવો દાખલો જોયો હતો કારણ કે બધી રીતનો આજનો બનાવ દુધા હાથથી તે નહી જણાય તેવી રીતે પસાર થીયો હતો અને આવા મોટા ઉમરાવો છતાં જાણે તેઓમાં મગફરી શુ ચીજ છે તે માલમ નહી પડતી હતી. નજદીક એક મહીનો ઉપર થયો ઇંગલંડમાં વરસાદ તદ્દન પડ્યો નથી અને તડકો ધણુ જોરાવર લાગે છે જેથી લુ લાગવાના દાખલાઓ બને છે ગરમી હાથડામાં ૮૭ ડીગ્રી સુધી અમોએ સાંજનાં સાત વાગે જોઈ હતી અને લંડનમાં જો કે પાણીની તાન કચી માલમ પડતી નથી પણ ગામડાંમાં તેની ઘણી ખુમ પડી રહી છે ગાય દોરને તથા અનાજને ઘણી નુકસાની જાય છે. જો એકુ બે દિવસમા વરસાદ નહી પડ્યો તો ઘણી ખરાબી થશે એમ સંભળાય છે. આજના વર્તમાનપત્રોમા વાચી ખુશ થયા છીએ કે ગામડાઓમા થોડો થોડો વરસાદ પડ્યો છે

અને આજે ધણે દિવસે અમોએ ઠંડા પવન જોયો છે. આફ્રી અમોને પણ ઉકળાટ જેવું લાગતું હતું તેમાં જમીનની અદરની રેલવેમાં જેસતા ત્યારે તો જાણે દમ નહી લેવાય એવી ગરમી લાગતી હતી. અમો રાતના લાઈશીઅમ કીચેટરમા Oliva નો નાટક હતો તે જોવા ગયા હતા એ નાટકમા મુખ્ય ભાગ અરવીંગ તથા એલન ટેરીએ લીધો હતો જેઓએ તે એવો તો અસરકારક રીતે ભણ બતાવ્યો હતો કે ઘણી બાતુઓને અમોએ ત્યા રડતી જોઈ હતી અને મરદો વડીક ઉપર પણ અસર થયલી હતી. એ નાટક Vicar of Wakefield ઉપરથી લીધો છે અને તેમાં ઓલીવીયાને જ્યારે માલમ પડે છે કે ખરેખર તે પરણેલી નથી તે વખતની તેની રડાકુટ તથા પોતાના બાપની આગળ તે બાબદ જાહેર કીધી ત્યારે તે વીકારની દલગીરી તથા સચુરી એવી તો અસરકારક રીતે મેડમ એલન ટેરી તથા મીં અરવીંગે કીધી હતી કે જાણે ખરેખર તે બનાવ બનતો હોય તેવું લાગતું હતું.

તાં ૬ ઠી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજ બપોરના સાડાત્રણ વાગેને ઇંહાના વખણાયલા સંસક્રીત પ્રેફેસર સર મોનીઅર વીલીયમસને ત્યા તથા મીં બરટ્રામ કરી (Bertram Currie) ને ત્યા (એ ગ્રંથસ્થ ઇંગ્લા કાઉનસીલનો વાઇસ પ્રેસીડન્ટ છે) “એટ હોમ” (at Home) ની પાર્ટીઓ હિંદુસ્તાનના રાજાઓને મળવા સાઈ કીધી હતી તેમા પેહેલા ધણીને ત્યા અમો ગયા હતા જ્યાં હોલકર સીવાય બીજા બધા રાજાઓ તથા જાણીતા હિંદુસ્તાનના દેશીઓ આવેલા હતા જેઓને મળવા સાઈ ધણા જણાઓને નોતરેલા હોવાથી મેલાવડો ઠીક થયો હતો. અમો છેલ્લા ધણીને ત્યા તે આસરે ૧૨) મૈલ દુર રેહેવાથી જમ શક્યા હતા નહી કારણકે સર મોનીયરને ત્યાજ અમોને અવાઈ થઈ ગયું હતું. એવા મેલાવડાઓમા આપણા હિંદુસ્તાન વિષે ઘણી પરચુઝ થાય છે ને જ્યારે આપણા લોકોને પુછે છે કે તમારી તરફ પણ ઇંગ્લેન્ડે તમોને એ મુજબ ચાહાતા હશે, ત્યારે આપણે તેઓ

શી રીતે તદ્દન દુર રેહે છે તે વીગતો કહીએ છીએ તેથી તેઓ ધણુ અચરત ઉપ્રાત દલગીર થઇ તેઓની ચાલને ધિક્કારે છે તે આપણી તરફ ધણી દીલસોજી બતાવે છે.

તા. ૭ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે ફરીથી “બેંક્રોસી” બીલનોશો’ જોવા ગયા હતા અને એકઝીખીગન પણ ત્યાં જોયું હતું રાતના મી. એનટ્રોપસને ત્યાં જમવા ગયા હતા.

તા. ૮ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—સાંજે હેરો તથા ઇટન નામની બે વખણાયલી સ્કુલોના છોકરાઓ વચ્ચેની “ક્રીકેટ મેચ” “લોર્ડસ ગ્રાઉન્ડ” નામની રીજન્ટસ પાર્કની પડોશમાં જગ્યા છે ત્યાં જોવા ગયા હતા અંદર દરેક જણને દાખલ થવાની શી અરથો કાઉન યાને અટ્ટી શીલીંગ આપવી પડે છે અને વળી અંદર ક્રીકેટની રમત જોવાની બેઠક સાડી બીજી પાંચથી દશ શીલીંગની શી આપવી પડે છે તે જુદી અમોને તો મી. એનટ્રોપસ જોઈ પોતે એ લોર્ડસ ગ્રાઉન્ડની કુલખના મેમબર છે તેવણું પોતાની મેમબર દાખલની બેઠકોની તથા અંદર શી વગર જવાની ટીકીટ આપવાથી શી આપવી પડી હતી નહીં અમો અદર ગયા ત્યારે ત્યાં ૧૫૦૦૦ માણસો ઉપર ભેગુ મેચ જોવા મળ્યું હતું જેઓનો અરથો ઉપર ભાગ બેઠકોની શી નહીં આપવાથી જમીન ઉપર બેઠેલાં યા ઉભેલાં હતા, બાકીનાઓ તથા મેમબરો સાડી ફરતો ગોળ માંડવ નાંખેલો હતો. જોવા આવનારામાં મોટો ભાગ ઓરતો હતી જેઓના પોતાના યા લાગતાવલગતાના છોકરાઓ ઉપલી બે સ્કુલોમાં હોવાથી એ સ્કુલોની મેચમાં ધણી ઉલ્લસ લીધે છે અને તેનેજ લીધે હમેશા બીજી મેચો રમાય છે તે કરતા આ મેચમાં લોક ધણુ ભેગું મળે છે. દરેક બાજુએ અગ્યાજ જાણા રમતા હતા જેઓમાં અમો સાજના ૪ વાગે ત્યાં ગયા ત્યારે ઈટનવાળાઓ દાવ લેતા હતા પેહેલી ઈનીંગમાં હેરો તરફના ૧૦૨ અને ઈટનના ૨૦૫ રન થયા હતા અને બીજી ઈનીંગમાં દાવ અમો સાજના પોતાના

સાત વાગે પાછા ફર્યા ત્યારે ચાલતો હતો. ધટન તરફથી લોડ ચેલસીએ વધતામા વધતા ૭૨ રન સુધી આજે કીધા હતા. સામી બોરદુએ પેહેલી ઈનીંગમાં બે જણાઓએ ૫૩ તથા ૩૫ મળી ૮૮ રન કીધા હતા બાકીનાઓમાં કાંઈ દમ જેવું હતું નહીં. એ રમનારા છોકરાઓની ઉંમર ૧૭ થી ૧૯ સુધીની હતી તોખી તેઓ ફટકા સારા ચાર ચાર રન સુધીના મારી શકતા હતા જે વખતે તેઓને ખુબ સા- બાશી મળતી હતી. અમોને બંધી રીતે જોતાં એ ફીફ્ટની રમત પસંદ પડી હતી અને અમો જોઈને દલગીર છીએ કે આવી મરદાન- ગીની રમત જેમાં મોટા માણસો આગળ ઘણો ભાગ લેતા હતા તે આસ્તે આસ્તે સ્ત્રીને લાયકની “લોનટેનીસ” ની રમતને જગો આપતા જાય છે અને છેલ્લી રમતોમા ઓરત લોકો ભાગ લીધાથી મરદોને રમવાને વધારે પસંદ પડે છે.

તા ૦ ૯ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સવારનાં કલાક ૭—૩૦ મીનીટે વાટરલુ સ્ટેશનપરથી આગગાડીમાં બેસીને ઈંગ્લંડના લસ્કરના મોટા ભાગને રાખે છે તે જગ્યા આલડરશોટ (Aldershot) કરીને છે ત્યાં કલાક ૯—૧૫ મીનીટે પુગ્યા હતા આજે એ જગ્યાપર રાણીની જુબીલીની મોટી કવાયદ રાણીજીની સનમુખ થઈ હતી જેમાં લસ્કરી તથા વાલનટીયરો મલીને નજદીક ૬૦૦૦૦ માણસોએ “માર્ચપાસ્ટ” કીધી હતી જે ઘણી જોવાલાયક હતી. એ આલડરશોટની જગ્યા રેતાળ છે અને હમણા મહીને ઉપર થયો અત્રે મુદલ વરસાદ પડતો નથી તેથી એ રેતી તથા ધુળ ઘણી ઉડવાની ધાસ્તી હતી અને તે સારું ગંધ કાઢે આખી રાત જ્યાં “માર્ચપાસ્ટ” રાણીની સનમુખ થવાની હતી તે જગ્યાપર સ્ટીમના ખુબાઓથી પાણી સીપીને જમીન તર કીધી હતી તોખી આસપાસની સુકી જગ્યામાંથી ધુળ તથા રેતી એટલી તો ઉડતી હતી કે જ્યાંથી લસ્કરની હીલચાલ થતી ત્યાં રેતીનાં વાદળાં થઈ જતાં અને કાંધપણુ તે બાજુપર દેખાતું ન હતું. વળી આજે આખો વખત પવન પાણુ

કુંકતો હતો તેથી પુરૂં ધુળારૂં થતું હતું અને બધી રીજમીટના સોલજરો તથા વાલનટીયરો જ્યારે “માર્ચપાસ્ટ” કરતા ત્યારે તેઓનો દેખાવ ધુળથી મ્હોડાં તથા કપડાં ભરાઈ ગયાથી ઘણો નાપસંદ જાણે ધુળમાં રહ્યાં હોય અને મ્હોડાં અરધાં ધુળથી કાળાં થયાં હોય તેવો લાગતો હતો. આવું ધુળ તથા રેતીનું જોર ઉડવાનું અમે આજ સુધી કંઈ જોયું નથી. અમે સ્ટેશનપરથી આસરે દોઢ મૈલ સુધી સારા રસ્તા પર ગાડીમાં ગયા પણ ત્યાર પછી એ રેતીનું મેદાન મળ્યું જેમાં રસ્તો તદ્દન હતો નહીં અને ગાડીઓની આવજાવને લીધે જાણે ઉદવાડા. નવસારીની ગંધેડના રસ્તા હોય તેવો દેખાવ લાગતો હતો. પૈડાં છોક નજદીક ૦૧ ભાગ ઉપર તેમાં દટાઈ જતાં હતાં પણ ઘોડા મજબુત હોવાથી ગાડી જોર જીલ્લે તેમાંથી ખેંચતા હતા અને ટેકડા ટેકડી આવે ત્યારે તો કોઈ વખતે અચકી પણ જતા હતા જેથી અમેને ઉતરીને ચાલવું પડતું હતું રસ્તો નહીં હોવાથી જેને ગમે તેમ મેદાનમાંથી ગાડીઓ હાંકતા હતા.

એ “માર્ચપાસ્ટ” જોવા સાઈ સરકારની તરફથી લાંબોને લાંબો માડવ નાખી તેમા ખેસવાની ટીકીટો આસરે ૬૦૦૦ જણા પર મોકલી હતી તેમાં અમેને પણ આવેલી હોવાથી અમેને ખેસવાની જગ્યા દીક મળી હતી અને સારાં ભાયગે પવન અમારી પીઠ તરફથી હોવાથી તથા પછવાડે પડદો બાંધેલો હોવાથી અમેને ધુળથી એ જગ્યા પર હતા ત્યાં સુધી ઘણું ખમવું પડ્યું હતું નહીં અને તેજ મુજબ મધાળે પડદો હોવાથી સુરજનો તાપ સખ્ત પડતો હતો તે પણ ઝાઝો માલમ પડતો હતો નહીં. અમે દેશીઓ સાઈ રાણીની ઉભી રહેવાની જગ્યાની પડોશમાં લોડસોની બેઠક હતી તેની બરાબર પડોશમાં કાંધેલી હતી તેથી જોવાને સાઈ બન્યું હતું. રસ્તામાં ગીરદી લોકોની પણ ઘણી હતી અને આસપાસની ટેકડીઓપર લોક જાણે કીડીની માફક ઉસાઈ જતા હતા એ લોકોને આવજાવ સાઈ દર ૦૧) કલાકે ટ્રેન્સો દોડતી હતી અને તેમા ફક્ત પેહેલા અને બીજા

કલાસના ઉતારાઓનેજ લેતા હતા. વળી ઘોડાની ગાડીઓ સ્ટેશનપરથી ક્વાયદવાલી જગ્યાપર લઈ જવા તથા પાછા લાવવામા દર ગાડી દીઠ ચારથી પાંચ પાઉંડ માંગતા હતા જેથી મોટા ભાગ લોક ત્યાં સુધી ચાલી જતું હતું. અમોએ પણ એક દિવસ આગમજથી ગાડી રોકી રાખી હતી કે તે વખતે નહીં મળે તો રખડી નહીં રહીએ. અમો આસરે સવાદસ વાગેને અમારીવાલી એકકપગ જઈ ખુચા હતા તેટલા તો બધું લશ્કરથી આપું મેદાન ત્યાં નજર કરીએ ત્યાં સુધી ભરાઈ ગયલું દીસતું હતું અને જુદા જુદા “ડીવીઝનો” તથા “શ્રીગેડો” કરીને પાયદલ, “આર્ટિલરી” તથા ઘોડેસ્વાર લશ્કરોને જુદા જુદાં ઉભાં રાખેલાં હતાં. તેમાં આગળી આગ્રુપર પાયદલ તથા તેની આગ્રુઆગ્રુ ઘોડેસ્વાર તથા તે સઘળાઓની પાછળ ટેકડીઓપર તોપખાતાંના લશ્કર ઉભાં રાખેલા હતા જેથી જાણે લડાઈના દેખાવો આપણે ચીતારેલા જોઈએ છીએ તેવું લાગતું હતું. ‘હોર્સ ગાર્ડસ’ ની ઘોડેસ્વાર તુકડીની છાતી ઉપર પાલીશ કીધેલુ બખતર તથા તેવીજ ડાહોલા માથાપર હોવાથી તેઓ ઉપર સુરજની ઝાલ પડતી તેથી ખુબ ચળકતી હતી અને તેઓ ટેકડીની હેઠાંભાંથી ઉપર એકએકની પાછળ હારઅંધ બહાર આવતા જતા તેમતેમ સુરજની રજલ પડવાથી તે જાણે દોડતી હોય તેવો જોવાલાયક દેખાવ લાગતો હતો. રાણીજી સવા અગીયાર વાગેને આવ્યાં તે વખતે ખુબ લોકોએ હુરરે કીધી હતી અને તેઓને ૫૦ તોપો ફાડીને માન આપ્યું હતું અને તેઓ પોતાની જગ્યાપર આવી ગાડીમાં ઉભાં રહ્યાં ત્યારે બધાં લશ્કરે હથીયાર નમાવીને પછી એક સાદે ૬૦૦૦૦ જણાઓએ હુરરેના પોકારો ઉઠાવી સઘળાઓએ તોપી ઉતારી માન આપ્યું તે વખતનો દેખાવ ઘણોજ સરસ લાગતો હતો અને તેઓના હુરરેના પોકાર એક નાકેથી બીજે નાકે દોડી જતા હોય તેમ દુરના તથા આગળના લશ્કરના પોકારથી લાગતું હતું. તે પછી બધી રીજમીટના વાજનો હુમલો થઈને (એક મોટી રીજમીટ હોય તેમ) આસરે ત્રણથી ચાર હજાર જણાઓએ રાણીની સલામતીનું વાજુ વજાડ્યું હતું અને ત્યાર

પછી તે વાજાંઓ પોતાની રીજમીટોની આગળ ગયાં કે “માર્ચપાસ્ટ” કલાક ૧૧૫ વાગેને શરૂ થઈ તે કલાક સવાળે વાગે પુરી થઈ હતી જ્યાં સુધી એકની પછી એક રીજમીટોમા પેહેલા પાયદલ, પછી ઘોડેસ્વાર, પછી તોપખાતાની, પછી રોયલ એનજનીયરસની, કેમેસેરીયેટની ઇસાદી પસાર થયા કીધી હતી. ધારા મુજબ હમેશા પેહેલે તોપખાતાની રીજમીટ પસાર થવી જોઈએ અને તેની પાછળ ઘોડેસ્વાર અને છેલ્લે પાયદલ રીજમીટો આવે, પણ ધુળાઈ ઘોડાઓથી ઘણું ઉડે તેનાં કારણથી પેહેલા પાયદલ રીજમીટોએ માર્ચ શરૂ કીધી હતી તેમાં એનેડીયર ગાર્ડવાળા સૈથી પેહેલા આવ્યા હતા જેઓનું વાળું ખીટીશ એનેડીયરનો રાગ વગડતા આગળ આવીને રાણીની સામે ઉભું અને પછી રીજમીટ પસાર થઈ હતી પણ તેની આગળ વડો સેનાધીપતી ડ્યુક ઓવ કેમ્બ્રીડજ તથા રાણીના હોકરાઓ તથા જમાઈઓ ચાલીને રાણીને નમ્યા ને પછી તેઓની આગળ જઈ ઉભા હતા. રીજમીટો પસાર જે બરાબર ચાલીને કરતી તેને લોકો સાબાશીના (Bravo) પોકારથી માન આપતા હતા તથા બ્યારે ફાટેલા વાવટાવાળી (ધણી લડાઈઓમા ગયલી તેથી વાવટા ત્યા વીધાઈ જઈને ફાટીને જાણે ચી-યરા કોઈ કોઈ તો થઈ ગયા હતા) રીજમીટ પસાર થાય કે તેને વધારે સાબાશીના પોકારો આપતા હતા. ધાધરા રીજમીટ (Highlander) વાળાનેથી ઘણું માન આપ્યું હતું. એ રીજમીટો બ્યારેથી ક્યે જાય છે ત્યારે તેઓપર લોકો ચાહ બતાવે છે. એક રીજમીટની આગળ તો એ ઘણા સરસ મોટા બાલ તથા ઘણાજ મોટા શીગડાના બકરા ચાલતા હતા જેમાના એકના શીગડાપર સોનેરી વરખ લગાડેલો હતો જેથી લોકોને ગમત હીક પડી હતી તે બકરાઓ જાણે મોલજરો હોય તેમ બપકાયી દરેલમા ચાલતા હતા મેડીકલ ગ્રાફ (લડાઈના મેદાનમા દવાદાન કરનારા લોકો) ની રીજમીટ ચાલી છેલ્લી પાયદલ રીજમીટ દાખલ પસાર થઈ હતી જેઓની સાથે આ-બરી માણુએને લઈ જવાની ગાડીઓ પાછળથી સઘળા સામાન સાથે ચાલતી હતી એ પાયદલ રીજમીટોને પસાર થતા એ કલાક લાગ્યા

હતા. તેઓની પાછળ આર્ટિલરીની રીજમીટો તોપો સાથે આવી હતી જેની આગળ તેઓનું ઘોડેસ્વાર વાળુ વાગતું આવતું હતું. એ વાજાના ઢોલીઓ ઢોલને ઘોડાપર બેઠે બાળુએ બાંધીને ઢાંડા ફેરવીને જેમ ટકોરખાનાના ઢોલીઓ ઢોલ વગડે છે તેમ વગડતા હતા. એ વાજામાં વજનતર સઘળાં પીતલનાજ હતા, (જીણા સાદવાળાં તદ્દન કલેરોનેટ યા ફ્લુટ વગરના હતા) વાજાવાળાના પોશાક તદ્દન કસબી ભરતકામના હતા તેથી તેનો બપટ્ટો ઘણો સરસ લાગતો હતો. બધી મળીને આસરે ૧૦૨ તોપોનું લશ્કર પસાર થયું હતું એ લશ્કરના બધા ઘોડાઓ લાલ (Bay) રંગના હતા. તેની પાછળ લાર્ડ્સ ગાર્ડની કેવલરી આવી હતી જેના ઘોડા તદ્દન કાળા રંગના હતા અને તેઓની છાતીપર બખતર ચલકતાં લોખંડુ તથા માથે ચલકતી પાલીશ કીધેલી પીતલની તોપીઓ હતી. તેની પાછળ “હ્યુર્સ ગાર્ડ્સ” તથા “રજીમન્ટ ગ્રેજી” આવ્યા હતા. એ છેલ્લી રીજમીટના ઘોડાઓ લીલા (Grey) રંગના હતા, તેઓની પાછળ હુઝાર્સ નામની રીજમીટ આવી હતી જેની તોપીઓમા કલગીરની માફક ઉભા પીછે ખોસેલા હતાં. તેઓના વડા દાખલ પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ તેની હરોલ્ડમા આવતો હતો તેની પાછળ લેનસર્સની રીજમીટો આવી હતી જેઓનાં માથાપર તોપીના મથાલાં ચપતાં રાખી તેમાંથી લાલ પીંછીઓ લટકતી રાખેલી હતી અને દરેકના હાથમાં ભાલા સાથે વાવટીઓ લગાડેલી હોવાથી બપટ્ટો સારો લાગતો હતો તેની પાછળ ચોમેનરી ચલકતી રૂપેરી કોહોલા સાથની આવી, તેની પાછળ રોયલ એનજીનીયર્સની રીજમીટો આવી જેઓની સાથે પોન્ટુન્સો નામની પોહોળા તળીયાંની બોટો ગાડાઓમાં મુકીને નંગ ૧૨ તેવી બોટો ઘોડાઓ ધસડતા હતા. તે બોટોમા સોલજરો બેઠેલા હતા તેથી દેખાવ સારો લાગતો હતો. એ બોટો નદીઓ જ્યાં પસાર કરવી હોય છે ત્યાં રાખી તેની ઉપર તરતો પુલ બાંધી લશ્કર પસાર થાય છે એ રીજમીટની પાછળ ટેલીગ્રાફની બટાલીયનો આવી જેઓ સાથે ગાડાઓમા વિનળીના તારોના દોરડા ગોઠવીને મુકેલા હતા અને તે ગાડાઓમા પણ સોલજરો બેસાડેલા

હતા. ત્યાર પછી તેને લગતી પાછળ ખીજી રીજમીટો પાવડા, ચાંચવા ઈત્યાદી જાતનાં હથિયારો ગાડાંઓમાં ભરી તથા ખચ્ચરોપર લાધીને ચાલતી હતી જેને Field Park and Depot કરી કહે છે. સૌથી છેલ્લાં કેમેસરીયેટને લગતી રીજમીટ તથા ગાડાંઓ આવ્યાં હતાં. એ છેલ્લી દરેક બેટરી સાથે ૩૨ ગાડાંઓ હતાં. એ મુજબ ઘોડાઓની રીજમીટોને પસાર થતાં પોણા કલાક લાગ્યો હતો અને તેઓના બધા ઘોડાઓ એક હારમાં સરખે પગલે જેમ માણસો રીજમીટમાં ચાલે છે તેમ ચાલતા હતા તેથી દેખાવ ખરેખર ઘણો લપકા ભરેલો લાગતો હતો. બધા મળીને એ સાઠ હજાર માણસોને પસાર થતાં નજદીક ત્રણ કલાક લાગ્યા હતા જે રાણીજીએ પોતાનીજ ગાડીમાં બેસીને જોયું હતું તથા તે જોવા સાફ ઇલા આવેલા બધા રાજવંશીઓ પણ હાજર હતા. પાયદલ રીજમીટોમાં આસરે ૨૯૦૦૦ ખરૂં લશ્કર તથા ૧૯૦૦૦ વાલનટીયરો મળી ૪૮૦૦૦ લશ્કર હતું અને બ્રાહ્મીનું ઘોડેસ્વાર લશ્કર આસરે ૧૨૦૦૦ માણસોનું તેમાં ૪૦૦૦ વાલનટીયરો હતા. “માર્ચપાસ્ટ” પુરી થઈ કે પાયદલ રીજમીટો સઘળી મેદાનમાંથી નિકળી ગઈ હતી પણ ઘોડેસ્વાર રીજમીટો પાછી સફ સમારીને સામેથી આવી ઉભી હતી જેથી આખાં મેદાનની લંબાઈ પુરાઈ ગઈ હતી અને રાણીજીની ગાડી જેની સાથે ખીજા રાજવંશીઓ ઘોડેસ્વાર થઈને ગયા હતા તેઓ ત્યાંથી પસાર થયા કે સ્વળું વીખરાઈ ગયું હતું. અમો તંબુમાંથી બહાર નિકળ્યા કે પાછા ધુળનું તોફાન ખાતાખાતા સ્ટેશનપર આવીને લંડનમાં કલાક સાડાપાંચે સંજનાં આવી પુગ્યા હતા.

તા. ૧૦ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના લંડનથી આસરે બાવીસ મૈલ દુર વોર્કિંગ કરી દાઢવાની જગ્યા છે ત્યાં આપણા અત્રે ગુજરેલા જરથોસ્તીઓને દાટેલા છે તે જગ્યાપર ગયા હતા. ત્યાં જવા સાફ વાટરલુ બ્રીડજ સ્ટેશન આગળ એક હલાએધુંજ સ્ટેશન રાખેલું છે ત્યાંથી દરરોજ સવારનાં સાથ અગીયાર બાજેને એક

ફ્યુનરલ ટ્રેન જાય છે તેમાં અમો ગયા તે ૪૦ મીનીટે વોર્કીંગનાં સ્ટેશન પર પુગ્યા હતા. લંડનમાંની દાટવાની જગ્યા અધી ભરાઈ જવા ઉપરાંત વસ્તી ત્યાં વધી જવાથી એને લગતી દાટવાની જગ્યાઓ દુર વેર સરકારના હુકમથી લઈ જવી પડી છે તેમાંની એક એ સાથી મોટી જગ્યા કેહેવાય છે. તે આસરે ૨૦૦૦ એકર જમીન રોકે છે જે જમીનને એક લંડન નીકરોપોલીસ કારપોરેશન કરી કંપની ઉભી થઈને ખરીદી છે તે એ કંપની “ફ્યુનરલસો” પોતાને માથે લઈને જેવી જેની શક્તિ તે પ્રમાણે તે બજા લાવે છે તે પોતાની જગ્યામાં તેને દાટવાની જગ્યાના પૈસા, કોશીન જાંચકી લઈ જઈ દાટવાના ખર્ચ સુધાં પાછોડ ૧ દશ વરસ સુધી તે જગ્યાને પાછી વાપરે નહીં તેવી બોલીએ અને પાછોડ ૨—૧૦ શીલીંગ જાણક તે પાછી વાપરે નહીં તેવી બોલીએ વેચે છે તથા જો “ફ્યુનરલ” માથે લે છે તો બધા ખર્ચના પાછોડ ૨—૫ શીલીંગથી પાછોડ ૩૫ સુધી લે છે અને દરેક મુડદાંને દાટવા સાથે ૮×૪ શીટની જગ્યા આપે છે. પણ “ફ્રીમીલી વોલ્ટ” સાથે યા વધતી થોરો એકજ કુટુંબની દાટવા સાથે જગ્યા લઈ રાખે છે તો તેના વધતા પૈસા લે છે. દરરોજ રાતના મુડદાં ત્યાં લઈ જવાનાં હોય છે તેઓને ઉપલા વાટરલુ બ્રીડજનાં સ્ટેશનપર લાવીને એક ભોયડું છે ત્યાં રાખે છે અને સવારની અગાઉ તેને વાસ્તે અભરાઈઓ બનાવેલી અંધ ગાડીમાં મુકે છે કે સવારના સાડાઅગિયાર વાગેને તે મુડદાંઓ સાથે જનારાઓ આગતી ગાડીમાં બેસવા આવે ત્યારે તે લોકની નજરે પડે નહીં અને પછી એક ખાસ ટ્રેન બધાં મુડદાં તથા તેની સાથે જનારા લોકોને ભરીને પરભારી વોર્કીંગ ખાતે જ્યાં ધોરસ્થાન છે ત્યાંજ એક સ્ટેશન છે તેપર લઈ જાય છે અને લોકો ત્યાં બધા ઉતરી પડે છે. પછી એક બાજુપર ગાડી લઈ જઈને તેમાંથી પેલાં કફનો ત્યાં રાખેલાં માણસો બાહાર કાઢાડીને એક જાતની હાથે ધસડવાની મુડદાંની ગાડી (Barrow) માં તે કફનો છુટાં છુટાં દાટવાની જગ્યાપર લઈ

જાય છે या ત્યાં જુદા જુદા પંથનાં દેવજો છે ત્યાં લઈ જઈ દાટવાની બંદગી એક પાદરી પાસ કરાવી પછી સગાં વાહાલાંઓ સાથે જઈને દાટે છે. એ ટ્રેનમાંતું બધું લોક શોકને લીધે તદ્દન કાળાં કપડાં પહેરીને રડતું ગાડીઓમાંથી બહાર નિકળે છે તે ઘણા દયા ખેંચવા જેવો દેખાવ થઈ પડે છે. એ દાટવાની ક્રિયા સારું બધા મળીને બે કલાક મળે છે તે પાછી તેજ ટ્રેન લોકોને લઈને હઠી વાગે ઉપડે છે તે લંડન સાડા ત્રણમાં લાવી ઉતારે છે. આપણા જરથોસ્તીઓને દાટવા સારું એક નાનો કુકડો ઈંદાના જરથોસ્તીઓતું એક ફૂંડ છે તેમાંથી વેચાતો લઈને હલાયધો ઝાડોની વાડથી ઘેરી લીધો છે અને તેમાં આસરે વીસ શીટ સમયોરસ એક નાનો બંગલો બાંધ્યો છે જ્યાં રવાનાને લઈ જઈને ગેઠે સારે છે અને પછી કંપાઉંડમાં દાટે છે. હમણાં સુધી એ જગ્યાપર સને ૧૮૬૨થી ૧૩ રવાનાને દાટેલાં છે તેમાં એકજ ઓરત છે બાકીનાંમાં બે નાનાં બચ્ચાં તથા બે આણુબના શખ્સો છે. ૧૧ ઘોરોપર નામ નીશાન છે પણ બે ઘોરો ઉપર કશું નામ નીશાન નથી. જે ઘોરોના પથ્થર મુકેલા છે તે બધા સાદા પથ્થરના છે જેઓ અમો ધારીયે છીયે કે ઈંદાની ટંડી રતુ વખતે ધોવાઈને આગળ ચાલતાં રહે થવાના છે. ફક્ત એકજ ઘોરપર પાલીસ કાઢેલો લાલ ગ્રેનાઇટનો પથ્થર છે તેજ મજબુત દીસે છે. અમો જોઈને ઘણા દલગીર થયા હતા કે ઈંદાનાં જરથોસ્તી સાહેબો આપણી અવલમંજલ પોંહોંચાડવાની જગ્યા તથા તેનાં મકાન ઉપર કશી દેખરેખ રાખતા હોય તેવું જણાતું નથી. બધી જગ્યાપર ઘાસ જાગી નિકળ્યું છે તેને કાપતા પણ બરાબર નથી અને અમો ધારીયે છીયે કે અમો લોકો જેવા જવાના તેની બપ્પર આગમજથી ત્યાંના રખેવાલને મળી હશે તેથી તરત જેમ તેમ ઘાસ કાપી જરા જગ્ગ સફાઈ કાઢી હતી જો કે તે સાફ રાખવા સારું તે રખેવાલને વરસાન મળે છે તોજી દેખરેખ ન હોવાથી બીસમાર હાલતમા રહે છે.

વળી જે આસાએશ લેવાનું મકાન છે તેનેથી કોઇ સમાર-કામ કરતું હોય તેવું માલમ પડતું નથી. તેની સીલીંગ જે વનજી ઉપર ચુનો નીપીને ઝીલી છે તે એ ગમથી પડી ગઇ છે અને દેવાલોમાં ફાટ પડી છે તથા છાપરું જેવા મેલે ગલતું હોય તેથી અંદરથી સીલીંગ ખરાબ થઈ છે. અંદર મુલેલી માખોના ઢગલા પડેલા હતા અને સાફસુફ રાખતા હોય

જણાતું નથી. આપણા જરથોસ્તીઓનું ઇંહાં સાફ ફંડ છે તેના ટ્રસ્ટી શેઠ દોરાબજી પેસતનજી કામા ઇંહાં છે બાકીના એક શેઠ હોરમસજી ડોસાભાઈ કામા મુ'બઈ છે તે સાહેબોના ધ્યાન ઉપર એ બાબત લાવવાનો વિચાર રાખીએ છીએ અને જે દર ત્રણ મહીનેથી એકુ ફેરો મારી એકાએક ત્યાં કોઈથી જરથોસ્તી દેખરેખ રાખે તો આવી ખરાબ હાલતમાં એ જગ્યા આવે નહીં. અમે ત્યાંથી પાછા સાડા ત્રણ વાગે લંડન આવી પુગ્યા હતા.

તાં ૧૧ મી જુલાઇ સને ૧૮૮૭—આજે કાંઇ જોવાલાયક જગ્યાપર ગયા હતા નહીં. રાતના લાર્ડ હોબહાઉસને ત્યાં દેશીઓને ઇવનીંગ પાર્ટી આપી હતી ત્યાં ગયા હતા.

તાં ૧૨ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ક્વીન્સ રોડ સ્ટેશન ઉપર મેટ્રોપોલીટન રેલવેમાં ગયા અને ત્યાંથી વેસ્ટબોર્ન ગ્રાવ કરી જગ્યા છે ત્યાં વીલીયમ વીલીટલીની ગંજવર દુકાન છે તે જોઇ હતી. એ દુકાન ઘણી દુકાનોની એક બની હોય તેવી રીતે રાખી છે અને તેમાં જે જોઈએ તે ચીજ મળી શકે છે. કાપડ, કોરીકામ, ગલાસકામ, બ્રશ, કુટ, ઓઇલમેન સટોર, સેન્ટ, ફરનીચર, ગલીચા, જુમર, આરસી, ખોરાકી, ઇત્યાદી, જે બીજી ચીજો દરરોજના ખપમાં આવે છે તે મળી શકે છે અને એકની અંદરથી એક એમ

દરેક જણસોને લગતી જુદી જુદી આવે છે અને જાણે એ મોટા લાંબા મોઢોલા તેવી દુકાનોથી ભરી નાંખ્યા છે. એ સધળાનો ધણી એકજ જણ મીં વીલીયમ વીલીટલી છે. એ દુકાનમાં ઓછામાં ઓછો પચાશ લાખ રૂપિયાનો માલ હશે. આજે બપોરના લંડનની વખણાયલી નોર્થ ક ઇંડયન કલ્પના મેમબરોએ અમોને “લંચ પાર્ટી” આપી હતી. તાંહાં ગયા હતા. એ લંચ પાર્ટીમાં જે બનીઉ તેની વીગત હમે પોતે આપીએ તેના થાને કોઇ પરભારા શખશનાં બોલોમાં તે આપવાતું ધવારે દરશત ધારી તે Colonel W. F. B. Laurie ની sketches of some distinguished—Anglo Indians નાંમની ચોપરીમાં એની વીગત પાને ૩૦૭. મેં આપેલી છે તેનો તરજુમો નીચે સડાબરો ઉતારી લીધો છે.

નોર્થેશ્વર ક ઇંડયન કલ્પને સર દીનશા પીટીટે ૧૦૦૦ પાંઉડની રકમની સખી દીલથી ભેટ કરી તેની પીછાંણુ કરવા માટે મંગલવાર તાં ૧૨ મી જુલાઇને દીને એ કલ્પના મેમબરો તરફથી તેમના બેટા મીં ફરામજી દીનશા પીટીટેને એક ખાતું આપવામાં આવ્યું હતું. પ્રમુખસ્થાને અરલ આવ નોર્થેશ્વર જી. સી. એસ. આઇ. બીરાબ્યા હતા, અને તેમના જમના હાથપર મીં પીટીટ બેઠા હતા. એ વેળા મોરવી, ગોડલ અને લીમરીવાળા કાઠ્યાવાડના રાબાઓ, કુમાર હરભમસીંગ, સર એમ. ઇ. ગ્રાટ ડક, સર એચ. દેવીસ, સર ઓઅન બરન, મોરવીની કાઉનસીલના સભાસદો, આસામના વડા કમીશનર સર ચારલસ એલયટ, મધ્ય હિંદુસ્તાનના ગવરનર જનરલના એજન્ટ સર લેપલ ગ્રીમીન. મીં આસબરનર, આનરેબલ દાદાભાઇ નવરોજી, જનરલ કલારક, જનરલ આયટ, મીં દી પી. કામા, મીં કારમીકલ, મીં પી જીજીભાઇ વીજેકે કલ્પના મેમબરો તથા બીજાઓ મળી મુન્નારે ૭૦ ગ્રહ્યો હાજર હતા.

સભામાં હાજર થવાને નહીં બન્યું માટે મીં તી. એચ. ચાર-
 નટને લખેલું પત્ર વાંચ્યા બાદ લાર્ડ નોર્થબ્રુકે જોલ્યા કે.—આજનો
 આપણો ભેગા મલવાનો હેતુ આપણા મિત્ર મીં પીટીટને મેજબાની
 આપવાનો અને તેમના પીતા સર દીનશા માણેકજી પીટીટ તે મુંબ-
 ઈના ઉંચે દરજ્જેના શેરીફ આ કલ્ચને સખી દીલની મોટી રકમની
 બક્ષેસ કરી છે તે જાહેર કરવાનો છે. કલ્ચના મકાનને માટે એક લાખ-
 બ્હેરી ઉભી કરવાને માટે તેવણે આ કલ્ચને માયાદુપણે ૧૦૦૦ પાઉં-
 ડની ભેટ કરી છે. (હીયર, હીયર) મીં પીટીટ તરફથી મને મલેલાં
 એક પત્રમાં તેમની ખાહેશ રજુ કરવામાં આવી છે. તેવણની
 ખાહેશ એવી છે કે ચોપડીઓ ખરીદવા માટે એ રકમ ટ્રસ્ટીઓને
 નામે બ્યાજે મુકવી, અને જો કલ્ચનું લાંગી પડવું થાય તો એ રકમ
 તેમને દરસ્ત દીશે એવાં કોઈથી ઉપલાંને મળતાં કામ પાછલ ટ્રસ્ટીઓ-
 એ પોતાની સારી સમજ મુજબ વાપડવી. એ બક્ષેસને તેવણ પોતાનું
 નામ આપવા ઇચ્છે છે કે જેથી જે કામ પાછલ તે ખરચવામાં આવે
 તેની સાથ તેની યાદગારી જલવાપ્તલી રહે. એટલી સરતો સાથ એ
 બક્ષેસ કરવામાં આવી છે. પ્રજના લાલની સઘળી બાબતોમાં સખી
 ગુરદો ધરાવવા માટે આપણી ભાઈબંધ પારસી કોમે કેવી પ્રખ્યાતી
 મેળવી છે તે તો આપણુ સઘળા જાણીયે છીયે. સર જમશેદજી જીજી-
 બાઈની, ફરામજી કાવસજીની અને કામા ખાનદાનની સખાવતો આપણુ
 યાદ કરીયે છીયે. સર દીનશા માણેકજી પીટીટે પણ તેવું જ નામ
 કાઢ્યું છે. તેવણે મુંબઈ ઈલાકાનાં જુદાં જુદાં પ્રજ ઉપયોગી ખાતા-
 ઓને ૧૫૦૦૦૦ પાઉંડ જેટલી રકમની નવાજેશ કરી છે. થોડોજ
 વખત થયો તેવણે મુંબઈમાં એક સ્ત્રીઓની કાલેજ સ્થાપવાને ૧૫૦૦૦
 પાઉંડ કાઢાડી આપ્યા છે. સર દીનશા માણેકજી પીટીટના બાબમાં
 મારે જણાવવું જોઈયે કે મુંબઈમાં કાપડ બનાવવાનો ધંધો આગળ
 બધારવાનાં કામમાં સૌથી મોટો ભાગ લેનારાઓમાંના તેવણ એક છે,
 કે જે વધારાથી મુંબઈ શહેરને બલકે આખાં હિંદુસ્તાનને ઘણો મોટો
 ફાયદો થયો છે; કેમકે, મારા વીચાર પ્રમાણે જે દેશમાં કોઈ મોટી

ઉપયોગી ચીજની બનાવતનો ઉદ્યમ દાખલ નહીં થયેલો હોય, તે દેશ જોઈએ તેવી સંપુરણ હાલતમાં નહીં કહેવાય. હિંદુસ્તાન છોડી આવ્યાને મને દશ વરસ ઉપર થઈ ગયાં છે; અને તે વખત પછીમાં રૂની બનાવટમાં થયેલા વધારાની ગુવાહી આપનારા આંકડા મારું બહુ ધ્યાન ખેંચતા રહ્યા છે. ૧૮૮૬થી ૧૮૮૬ સુધીનાં અરસામાં, ૩ કાંટવાનાં સપીનડોની સંખ્યા ૧૦ લાખ ઉપરથી વધીને ૨૨૫ લાખની થઈ હતી; તથા નીકાશ કરેલાં સુતરનું પ્રમાણ દશ ધણું વધી ગયું હતું, એટલે કે દર ૪૦૦ રતલની ૨૮૫૦૦ ગાંસડીની સંખ્યા વધીને એટલા અરસામાં ૨૨૦૦૦૦ ઉપર ગઈ હતી; પરંતુ તેથી કાંઈ ઇંગ્લંડથી હિંદુસ્તાનમાં આયાત થયેલાં કાપડના વેપારમાં જાણવાજોગ ઘટાડો થયો નહીં હતો. એ ઉપરથી જણાય છે કે મુંબઈમાં કાપડ બનાવવાનાં ઉદ્યોગમાં થયેલા વધારાએ આપણાં કાપડનાં વ્યાપારને નુકશાણ કર્યું નથી. મી. પીટીટને તેમના પીતાના સૌથી લાયક પ્રતીનીધી તરીકે આ કલ્પમાં આજે મેજબાની આપતાં આપણને મોટી ખુશાલી પ્રાપ્ત થઈ છે. આપણાં મધેથી લાયગે એકબી જણનાં લુલી જવામાં આ વાત આવી હશે કે જે કલ્પ અને મંડળીના આપણ મેમબર છીએ તેને સર બેરો એલીસ અને સર આસલી ઇડનનાં મરણથી થોડોજ વખત થયો જે સખત ગોડા લાગ્યા છે; અને જે તેઓનાં સંબંધમાં હું થોડું વીવેચણ કરું નહીં, તો આ સભામાં તમારા મુખી તરીકે મેં મારી ફરજ બરાબર બજાવેલી કહેવાય નહીં. મારા ઓદ્ધાની રહે હું ઘણા હીંદી રાજ્યાધીકારી નરોના સંબંધમાં આવ્યો છું; પણ આ જે માનવંત નરોના કરતા હું કોઈનો વધારે હેશાનમંદ બન્યો નથી, અને કોઈને માટે મને વધારે આહ છે નહીં. મુંબઈને લગતા સવાલોપર અને ખુસ કરીને મેહેસુલને લગતી સઘળી બાબદોમાં સર બેરો એલીસ કેટલાંક વરસો થયાં એક સર્વેથી મોટી સત્તા ગણાતા હતા. ત્યારે હું હિંદુસ્તાનમાં હતો ત્યારે તેણે પાંચ વરસ સુધી ગવરનર જનરલની સલાના એક મેમબર હતા. ઈંદાં તેણે નાજદગેબારને લગતી હંચા પ્રકારની શક્તી બતાવી આપી હતી. અને તેમની સલાહ તેમના

જોડ્યાઓને ધણી કીમતી થઈ પડતી. તેવણુ તેમની પાકટ સાદી અકલ માટે અને ચાહ ઉત્પન્ન કરે એવા અને દીલસોજી ધરાવનારા તેમના ખવાસ માટે જાણીતા હતા, કે જેથી કરીને તેવણુ પોતાના જાતભાઈઓનો તેમજ હીદના સઘળા વરગના દેશીઓનો ચાહ મેલવી શક્યા હતા. તેમના ઉંચા ગુણોની ખુદ્દાં દીલથી પીછાંણુ કરવાની શક્તી તેવણુ ધરાવતા હોવાથી તથા તેમના સર્વેથી ઉત્તમ સ્વાયો આગલ વધારવાની તેમની ચાલુ ખાહેશને લીધે, તેવણુ ખીજા કામો ભેગાં આપણી કલ્પનાં કામકાજમાં ચાલાક ભાગ લેતા રહ્યા હતા, અને તેમનાં મરણથી જાણે આપણને જાતી નુકશાણુ ગયું હોય તેમ લાગશે. તેમનાં એકઝીક્યુટર મી૦ બેરોએ મને ખબર આપી છે કે સર બેરો એલીસ નોર્થબ્રુક ઇડ્યન આસોસી-એશનને ભેટ આપવા માટે ૫૦૦ પાઉંડની રકમ તેમનાં વશીયતનામામાં લખી ગયા છે, તથા કલ્પની લાઇબ્રેરીમા ઉમેરવાને ચોપડીઓ ભેટ કરી ગયા છે. ગ્રહસ્થો, હીદી સીવીલ સરવીસ ધણું માહીતગાર રાજકારોબાર ચલાવી જાણનારા ગ્રહસ્થોની બનેલી છે, પણ હું નહીં ધારતો કે કોઈખી હીંદી શખ્સ આ વાતમાં મારી સાથ એકમત થવાને આંચકી કરશે કે છેલ્લાં કેટલાંક વરસો થયાં આપણે સર આસલી ઇડનના કરતાં કોષ્ટ વધારે બાહોશ રાજકારોબારી નર જોયો નથી. જ્યારે હું હિંદુસ્તાનમાં હતો ત્યારે તેવણુ વાઇસરાયની કાઉનસીલના મેમબર અને બ્રીટીશ બરમાહના વડા કમીશનર હતા; ઉપલો છેલ્લો ઓલ્ફો બજવતાં તેવણે નાણાં સંબંધી બાબતની મોટી કુશળતા બતાવી આપી હતી. બંગાલમાં જ્યારે દુકલ પડ્યો ત્યારે બરમાહ દેશમાં અતી મોટા જથ્થામાં ચોખાની ખરીદી કરી બંગાલ ખાતે મોકલી આપવાનું અવશ્ય થઈ પડ્યું હતું. એ કામ સર આસલી ઇડનને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તેવણે તે ધણી સરસ રીતે બતાવીને, દુકલમાથી બચાવ કરવાનાં કામને ફત્તેહમંદ બનાવવાને ધણી અગતની મદદ આપી હતી. પણ હિંદુસ્તાનમા તેવણે પોતાનું નામ તો ખસુસ કરીને તેવણુ જ્યારે પાછળથી બંગાલનાં લેફ્ટેનન્ટ ગવરનર થવા પામ્યા ત્યારે કાઢ્યું હતું. પાંચ વરસની વાત પર જ્યારે તેવણુ કલકત્તા છોડી આવ્યા ત્યારે તેમનાં મા

નમાં એક મોટી સભા ભેગી મળી હતી, જ્યાં તેમની યાદગારી કાયમ રાખવાને એક બાવલું ઉછું કરવાનો ઠેકાવ થયો હતો, અને ગયા એપ્રેલ માસમાં બંગાલનાં હાલના લેફ્ટેનન્ટ ગવરનર સર સ્ટુઅર્ટ બેલીએ એ બાવલું ખુલ્લું મુકવાની ક્રીયા કરી હતી. એ બેઉ પ્રસંગોએ સર આસલી તરફના હેશાનના અને તેમના જાયા પ્રકારના ગુણોની પીછાંચુના જે શબ્દો કલકત્તાની સઘલી વર્ણના લોકો તરફથી ઓચરાયા હતા તે ધણા નોંધી લેવાન્નેગ હતા. એક બાબતને ઝડપથી ધ્યાનમાં ઉતારી લેવા માટે, પાકત વીચારો માટે, પોતાના વીચારો અમલમાં મુકવાની મજબુતાઈ ધરાવવા માટે, અને પોતાના હાથ નીચેનાઓનો વીશ્વાસ મેલવી લેવાની શક્તી ધરાવવા માટે સર આસલી ઇડન જાણીતા થયા હતા. કલકત્તાની મોટી સભામાં બોલાયું હતું—અને ધણું વાસતવીક રીતે બોલાયું હતું—કે તેમના એ સઘલા ગુણો “પ્રજના સઘલા વર્ગના લોકો માટેની તેમની ઉદાર દીલની અને જાણીતી દીલસોજીથી” વીશેષ કીમતી થઈ પડ્યા હતા. બંગાલમાં ધણાં વરસની વાત પર ગુલીની પેદાશના બાબમાં જે મોટી ગડબડ ઉઠી હતી તે આપણામાંના કેટલાકોને યાદ હશે. ગુલીની પેદાશના જુના ધોરણથી થતી ખરાબીનો સુધારો કરવાની પેહલ કરનાર શમ્સ સર આસલી ઇડન હતા. મી૦ પરીનસેપે કહ્યું હતું તેમ “ખુદ પોતાની કારકીદીને કેટલેક દરજ્જે જોખમમાં મેલીને તે ખરાબી ટાલવા માટે તેવણ હીમતથી બાહેર પડ્યા હતા, અને સૌથી ગરીબ વર્ગોને છુટાપણુ અને તેમને જેમ ગમે તેમ કામ કરવાનું સવત્ર પાણું અપાવી શક્યા હતા.” સર સ્ટુઅર્ટ બેલી પોતાના બાપાણુમાં એક બાબત વીશે બોલ્યા હતા તે એટલી તો સાચી અને તેજ વખતે આ કલ્પની તેમને એટલી બધી અનુસરતી છે કે હું તે અત્રે જણાવવાની હીમત કરીશ. તેવણ બોલ્યા હતા કે “સર આસલી ઇડનની કારકીદીની સરઆતમાં જે દેશી ગ્રહસ્થો સાથે તેમને મીત્રાચારી થઈ હતી અને જેઓ એ કારકીદીની આખર સુધી તેમને વળગી રહ્યા તેમને માટેની સાચા દીલની અને દીલસોજીબરી મીત્રાચારી તેમનાં કૃત્તેહમદ શરેખાગની

આખી મુદતમાં જેટલી કામ લાગી શકી હતી તેટલી ખીજ કોષ ચીજ લાગી હશે નહીં; અને એ બાબદમાં તેવણે એવો દાખલો આપ્યો હતો કે જેનો લાભ સીવીલ સરવીસના જે જુવાન ઓદિદારો તેમને પગલે ચાલવાને આતુર હોય, તેઓ લેશે એવી હું ઉમેદ રાખું છું.” એ બે પ્રખ્યાત રાજદવારી નરો ઘણાં વરસો સુધી હોંદના વડા વહીવટની કાઉન્સીલના મેમબરો પણ હતા, અને મારી ખાત્રી છે કે તમે મારી સાથે એકમત થશો કે આપણને તેમનાં મરણથી જે અંગત નુકશાન થયું છે તે માટેજ આપણુ દલગીર છીએ એટલુંજ નહીં પણ જે એ નરોનાં હીદી સવાલો બાબેના મત વળણુદાર ગણાતા હતાં, તેઓની શેવા ખોહોવા માટે પણ આપણુ વીલાપ કરીએ છીએ. હવે જે દુઃખદાયક પણ અવશ્યની બાબદ વીશે બોલવું પડ્યું છે તે છોડીને આપણાં આજના મેળાવડાની ખરી મક્કસદ ઉપર આવતા હું તમોને આપણાં મીત્ર મીં પીટીટની સલામતી લેવાની, અને તેમનાં માન પામેલા પીતાએ જે ઉદાર દીલની બક્ષેસ કરી છે તેમનો અંતઃકરણથી ઉપકાર માનવાની દરખાસત કરું છું. આ કલ્પની સ્થાપણાનો આધાર હોંદી રાજવંશીઓ અને હીદી ગ્રહસ્થો ઉપર રહ્યો હતો, અને તેના ટેકાનો આધારખી હમણાં તેઓ ઊપરજ લટકેલો છે. હીદી રાજવંશીઓ અને મુખ્ય કરી ભાવનગરનાં ઠાકોર સાહેબ જેવણે એક લાખની બક્ષેસ કરી ન હતે તો આપણુ આ મકાંણુ લઈ શક્યા ન હતે તથા આ કલ્પ સ્થાપી શક્યા ન હતે; તેઓ સઘળાંની સખાવત વગર આજે આપણુ અત્રે ભેગા મળી શકતે નહી. તમે સારી રવેશે જાણો છો કે આ કલ્પનો હેતુ એ છે કે દરેક બની શકતી યોગ્ય, દીલપસંદ અને ફાયદાકારક રીતે દેશી અને ઇંગ્રેજ ગ્રહસ્થોને એક બીજના સમાગમમાં લાવવા. એ હેતુ પાર પાડવાને જે એક ધોરણુ રાખવામાં આવ્યો છે તેથી આપણુ કદી વેગળા ગયા નથી; તે ધોરણુ એ છે કે આ કલ્પ સાથે કોષખી હીદી યા ખ્રીટીશ રાજદવારી બાબદોને આમેજ થવા દેવી નહી; અને મારે જણાવવું જોઈએ કે આ કલ્પની સ્થાપણાં થયા પછી જોકે અ-વારનવાર એવા સવાલો ઉભા થતા રહ્યા છે કે જેણે આપણુ ઘણું

ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને જે બાબે આપણુ વચ્ચે ખીટીશ તેમજ હીંદુ રાજદવારી બાબદો ઉપર મતફેર પડ્યો હતો, તોપણ કલ્પની એકદીલીમાં ખલલ થઈ નથી. આપણે વખતે વખત હિંદુસ્તાન સાથે સંબંધ રાખનારા ઇંગ્લેન્ડ તેમજ દેશી બ્રાહ્મણો નરોત્તે મેજબાનીઓ આપી છે, તેઓ જે બોલ્યા તે આપણે સાંભળ્યું છે, અને આપણે તેમના કામ માટે દીલસોજી બહાર કરી છે તથા તેમની સેવાઓ માટે હેશાંન માન્યું છે. આપણુ ઉમેદ રાખીએ છીએ કે આપણા બ્રુવાન મીત્રો જેઓ ઇંગ્લંડમાં અભ્યાસ કરે છે તેમને આ કલ્પ ઉપયોગી થઈ પડી છે, અને અત્રે તેઓ એવાં આસાંમીઓના સમાગમાં આવે છે કે જેઓ સાથે લેલાયાથી તેમને ફાયદો થાય. હું ધારું છું કે જે આપણા હીંદી મીત્રો બે યુનીવર્સિટીઓમાં અભ્યાસ કરે છે તેમને એ કલ્પ ખશુસ કરીને ઉપયોગી છે; જ્યારે તેઓ લંડન આવે છે ત્યારે તો એ કલ્પમાં તેઓ છુટથી લેલાઈને રહે છે. એ બાબદ દેખાય છે તો નાની, પણ મને લાગે છે કે જેઓ હીંદી બાબદોમાં ખરેખર લાભ લેતા હોય તેઓનો અને હિંદુસ્તાનનાં જે દેશી ગ્રહસ્થો લંડનમાં આવીને વસે, અથવા આજે અત્રે હાજર રહેલાઓના બાબમાં જેમ બન્યું છે તેમ, જેઓ હિંદુસ્તાનથી આપણી મુલાકાતે થોડો વખત માટે આવે તેઓ સાથે મેલાપ કરાવવાને માટે એક ચોક્કસ જગ્યા હોય એ જેમ ઇંગ્લંડનાં તેમ હિંદુસ્તાનનાં મોટા ફાયદાની વાત છે. એટલાં માટે, આપણે ખરેખર રસ્તે જઈએ છીએ એવું આપણાં મનમાં માનીને, સર દીનશા માણેકજી પીટીટ આપણી કલ્પ માટે હમણાં કરતાં વધારે સારું પુસ્તકખાનું લેવાની બેગવાઈ કરી આપવાને બાહર પડ્યા તે માટે આપણુ તેમનાં ભારે આભારી થયા છીએ. તેમની સખીવજીદ બક્ષેસને કલ્પને ફાયદો થાય એવી રીતે ઉપયોગ કરવાને, અને તેમનું નામ એ બક્ષેમ સાથે હમેશનું બેડેલું રાખવાને આપણુ સંભાલ લઈશું. હવે હું મી. પીટીટની સલામતી લેવાની, અને તેમના પીતાની મોટાં દીલની બેટ માટે, અને તેમ કરીને આપણી મેહેનતની જે ડહાપણુબરી રીતે તેવણુ પીછાંણુ કરી છે તે માટે કલ્પ તરફથી ઉપકારની લાગણી બહાર કરવાની હું રજા લઉં છું.

એ સલામતી ધણું હરખ સાથ લેવામાં આવી હતી.

મી० પીટીટ એ સલામતીનો ઉપકાર માનતાં બોલ્યા કે :—લાઈ નોર્થપ્રુક, અને ગ્રહસ્થો, આજ દીને તમોએ મને આ કલ્પમાં મેજબાની આપી, મારા પીતા સર દીનશા માણેકજી પીટીટ તરફ જે મમતા અને માન દેખાડ્યાં છે તેનો પુરતી રીતે આભાર માનવાની મારામાં શક્તી નથી મને એક વેપારીને લાયકની તાલીમ આપવામાં આવી છે, અને અચ્છો 'સ્કાલર' હોવાનો યા ઇંગ્લેજ ભાશા જેવી જોઈયે તેવી બોલવાનો હું ફાંકો રાખતો નથી, પણ હું તમને ખાત્રી આપું છું કે શખ્સોની કોટાઈ તે મારી આભારી લાગણીની કોટાઈ સમજવી નહીં. લાઈ નોર્થપ્રુક, તમોએ અને આ કલ્પના મેમબરોએ મારા પીતાને જે માન આપ્યું છે તે વીશે જ્યારે હું તેવણ ઉપર લખીશ ત્યારે તેવણને જાણીને ઘણી ખુશી ઉપજશે કે જાહેર રીતે જે કાંઈ ચોડું કરવાને તેવણ સમિથવાન થયા છે, તેની નોર્થપ્રુક કલ્પ જેવાં પંકાયલાં ખાતાંએ પીછાંણ કરી છે, કે જે કલ્પમાં હિંદુસ્તાનમાં નામ અને કીરતી મેળવી આવેલા સઘળા માનવંત ગ્રહસ્થો સાથ મેલાપ થઈ શકે છે. મારા પીતાજીએ કેળવણીને લગતા સઘળા સવાલોમાં મોટો લાભ લીધો છે, અને તેનો વધારો કરવાને તેવણે પોતાની નાધલી શક્તી મુજબ જેટલું અને એટલું કર્યું છે. તેવણ અને ખીજા સંખ્યાખંધ હીંદી ગ્રહસ્થો આ કલ્પને એક ધણું ઉપ્યોગી ખાતાં તરીકે લેખે છે, કે જે હિંદુસ્તાનથી આવતા શખ્સોને માટે એક બક્ષેસ જેવી થઈ પડી છે. અમો જ્યારે ઇંગ્લંડમાં પેહેલા આવ્યા ત્યારે અમને આ કલ્પ કેવી ઉપ્યોગી થઈ પડી હતી અને જે ઇંગ્લેન્ડ તથા દેશી મીત્રોને અમો કદી ભેટી શકતે નહીં તેમની સાથ આ કલ્પનાં મકાનમાં અમને મેલાપ થયાથી અમારાં દીલમાં કેટલીબધી ખુશી પ્રાપ્ત થઈ હતી, તે તો હું મારા પોતાના અને કેટલાક મીત્રોના અનુભવ ઉપરથી જાણું છું. અમો હીંદીવાનો આ કલ્પ સ્થાપવા માટે તમો લાઈ નોર્થપ્રુક સાહેબના, તેમજ તેને પગલર કરવા માટે સર જ્યારજ બરડઉડ, મી० ફીટઝ જીરાલ્ડ અને કમીટીના ખીજા ગ્રહસ્થોના અતી ઉપકારી

અને કરજદાર બન્યા છીએ. આ કલ્પ હવે જેવી જોઈએ તેવી હાલ-
તમાં આવી છે, પણ હું આશા રાખું છું કે લાંબો વખત ગયા અગાઉ
તે પોતા માટે એક જીવન મહાન ધરાવવાને સામરથવાન થઈ શકે, કે
જેમાં આ દેશની મુલાકાતે થોડો વખત માટે આવતા મુસાફરો સાથે
રહેવાની સગવડ થઈ શકે. ઇંગ્લેન્ડે અને હીંદીવાનો વચ્ચે પરસપર
વેહેવાર માટે આ કલ્પ જે સહેલાઈ કરી આપે છે તે માટે તેમજ
હીંદના જીવાન વીધાર્થીઓના વીધાઅભ્યાસમાં નોર્થપ્રુક સોસાયટી
મોટી મદદ કરે છે તે માટે સામતી રીતે હિંદુસ્તાન આ ખાતાનું
આભારી થયું છે, અને હું ભરોશો રાખું છું કે આ બાબદમાં ભાવ-
નગરનાં નામદાર ઠાકોર સાહેબે સખીવજી દીલથી જેવો ટેકો આપ્યો
છે તેવોજ બીજા જાણીતા દેશી રાજવંશીઓ પણ આપશે. સર બેરો
ઈલીસ, જેમનાં ઓચીંતા મરણથી આપણ સઘલા દલગીર થયા છીએ,
અને જેથી આ કલ્પે તેમજ સંખ્યાબધ ઇંગ્લેન્ડ અને દેશી ગ્રહસ્થોએ
એક મોટો મીત્ર ખોલ્યો છે, તેવણ વીશે હું બે બોલ બોલવા માંગું
છું. આપણ સઘળાઓને તેવણ સાથ મુબંધમાં પીછાંણ થઈ હતી, અને
તેમનાં ખુશ અને માયાકુલ સ્વભાવને લીધે જેઓળી તેમનાં સંબંધમાં
આવતા તેઓ સઘળાનાં તેવણ મીત્ર થઈ પડતા. તેવણ સાથ આપ-
ણને મોટો મીત્રભાવ હતો, અને તે માટે તેમનાં અકાલ મરણથી
આપણને ધણો ખેદ લાગેજો જોઈએ મારા લાર્ડ નોર્થપ્રુક, અને મારા
ઇંગ્લેન્ડ અને દેશી મીત્રો, આજે તમોએ મારી જે માયાલુ રીતે પરોણા-
ગત કરી છે, અને મને આવકાર દીધો છે, તે માટે હું તમારો ફરીથી
ઉપકાર માતું છું.

તા. ૧૩ રી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના કલાક
૧૧ વાગેને વીક્ટોરીયા સ્ટેશનપરથી આગગાડીમાં પેરીસ શહેર જવા
સાથે ઉપડયા હતા અમે! લડન આવ્યા ત્યારે એ શહેરમાંથી ફક્ત
પસાર થયા હતા તેથી હમણાં વખત હાથમા રોવાથી તે જોઈ આવ-

વાનો ઠેરાવ કીધો હતો અને આવતી કાલે તે સારું ઉપડવાના હતા પણ અમોએ ગઘ કાલે સાંજે સાંભળ્યું કે પેરીસમાં બ્રેસપતવારે ફ્રેંચ પ્રજાસ્તાક રાજની વરસ દીનની “નેશનલ ફીટ” (National fete) છે તેની ધામધુમ જોવા સારું સાંજેજ નિકળ્યા હતા તે ડોવર ક્લાક ૧ વાગે તથા કેલે ક્લાક ૨૩૩ અને પેરીસ ક્લાક ૮ વાગે રાતના પુખ્યા હતા અને ગ્રાંડ હોટેલમાં ઉતારો લીધો હતો. Channel આજે ધણોજ ઠંડો હતો.

તા. ૧૪ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૬—આજે ફ્રેંચ લોકોનો “નેશનલ ફીટ” નો દિવસ હતો. સને ૧૭૮૯ માં પેટેલ વેટેલું પ્રજાસ્તાક રાજનું મંડાણ તા. ૧૪ મી જુલાઈએ થયું હતું તે દિવસ ઇંદાના લોકો ધણી ધામધુમથી પાલે છે. ગઘ કાલે રાતથી લોકોનાં ટોળાંઓ થઈને વાજા સાથે મારસેલ્સ “લીમ” ગાતા મોહોલાઓમાં ફરતા હતા અને આજે સહવારથી લોકોનાં સરઘસો થઈને પલે ડી લા કોનકોર્ડ તરફ જતા હતા. એ જગ્યાપર ફ્રાંસનાં “પ્રેવીનસોને રેપ્રીઝેન્ટ” કરવાનાં પુતળાં મુકેલાં છે તેમાં સ્વાસબર્ગનુંથી પુતળું છે જે આલસેસ તથા લોર્ન પ્રગણાનું મુખ્ય શહેર છે. એ પ્રગણાંઓ છેલ્લી ફ્રેંચ તથા પ્રુશીયાની લડાઈમાં પ્રુશીયાવાલાઓએ લઈ લીધાં છે ત્યારથી એ પુતળાંને કપડાંથી ઢાંકી રાખ્યું છે કે જ્યારે એ પ્રગણાંઓ પાછાં લીધે ત્યારેજ તેને ખુલ્લું પાછું મુકે. હવે એ પ્રગણાંમાંથી ધણું લોક જ્યારે તે જરમનીને હસ્તક ગયાં ત્યારે છોડીને ફ્રાંસમાં જાહેરનું આવી રહ્યું છે. તે લોકોના ટોળાંઓ આજે સહવારથી વાજાંઓ સાથે સરઘસરોડાં આકારમાં સાથે પ્રુલોના તોરા તથા હારો તથા કાળા જેટનાં બનાવેલાં તાંબે કફન ઉપર મુકે છે તેવા આકારનાં લઈને જતા હતા. એ પ્રુલોના હારો ઇસાદી ચાર લાકડાંના કકડાંઓ ઉપર ખુરસી યા બીજી ભપકાની બેઠકો શણગારીને તે ઉપર મુકી ચાર માણસો તેને જોયકી અને સાથે ફ્રેંચ પ્રજાસ્તાક રાજના વાવટાઓ લઈને લોકો ચાલતાં હતાં જેમાંનાં કોઈ સરઘસ તો અરધાથી પોણા મૈલ જેટલાં

લાખાં હતાં અને મુગાં મુગાં બાણે પાયદસ્તે જતાં હોય તેમ ગંભીર દેખાવથી મરદો, ઓરતો તથા છોકરાંઓ ચાલતાં હતાં. તેઓ “પ્લે ડી લા કોનકોર્ડ” માં જઈને આજે આસપાસનું પુતળું ખુલ્લું મુકેલું હતું. તેની ઉપર એ શોગની નીશાણીઓ બાણે કોઈ અતલગતું સગું મરી ગયું હોય અને તેની ધોર ઉપર મુકે તેમ મુકતા હતા તથા તેનાં ગલાંમાં એક મોટો પીલા ગોટાનાં જેવાં ફુલનો હાર પેહેરાવ્યો હતો તે જોવા સાફ એટલું તો લોક એકઠું થયલું હતું કે આખો એ એક ભરાઈ ગયો હતો અને સરખસને આવવાનો રસ્તો ખુલ્લો રાખવા સાફ સોલજરોની ચોકી રાખી હતી. અમો તે જોઈને પછી (Madeleine) નું દેવળ તથા પેલે રાએલ જોઈ આવ્યા હતા જેની વિગતો સને ૧૮૮૧ ની ડાયરીમાં આપેલી છે. બપોરનાં કલાક ૧ વાગેને આજે નેશનલ “ફ્રેટ” ની ખુશાલીમાં ફ્રેંચ લશ્કરની ક્વાયદ બોમ્બડી ખુલોના પાર્કમાં હતી તે જોવા ગયા હતા જેને સાફ બેઠકોની ટીકીટના ૧૫ ફ્રાંક લેખે આપવા પડ્યા હતા. એ જગ્યાની આસપાસ અતી મોટી લીડ લોકોની મળી હતી, અમો ધારીયે છીયે કે દોઢથી બે લાખ માણસો જોવા મળ્યું હતું. જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં દુર વેરથી કીડીની માફક લોક ઉભાઈ જતુ હતું. એ ક્વાયદની જગ્યા ધારવા મેલે શરતવાળા રસ્તાપર હતી અને ત્યાંનાં ગ્રાંડ સ્ટેન્ડપર ઇંહાંના પ્રજાસ્તાક રાજનો વડો પ્રમુખ ગ્રેવી તથા પ્રધાન મંડલની જગ્યા રાખી હતી જેને માથે ફ્રેંચ વાવટો લાલ, બલુ તથા સફેદ પટાનો ઉડતો હતો.

ગ્રેસીડંટ આવ્યો ત્યારે તેને તોપો ફેડીને તથા હુરરેના પોકારોથી માન આપ્યું હતું અને ચાર વાગેને ક્વાયદ “માર્ચપાસ્ટ” શરૂ થઈ હતી તેમા પેદલ ઘોડેસવાર તથા આર્ટીલરીનાં આસરે ૨૫૦૦૦ માણસોએ ભાગ લીધો હતો. મોં ફેરે જે લડાઈને લગતો વજર છે તે તથા “સ્ટાફ”ના માણસોએ ‘માર્ચપાસ્ટ’ શરૂ કરીધી હતી તે વખતે હાજર થયલું તમાશગીર લોક ધણુ ઉસ્કેરાઈ ગયું અને બુલાંગ્રે (Boulangier) કરીને મોટે મોટે ખુબ પાડવા લાગ્યું હતું એ નામનો

જેનરલ છેલ્લાં પ્રધાન મંડળમાં લડાઈને પ્રધાન હતો અને તે જરમનીનો કટ્ટો દુસ્મન હોવાથી લડાઈ કરવાની ઉશકેરની તથા તરફેણ કરતો હતો તેને નવી “મીનીસ્ટ્રી” હમણા અદલાઈ મોંઠે રીને અદલે મોંઠે રીવેર વડો પ્રધાન થયો ત્યારે એ એવો પાછો નહીં આવ્યો અને બાહારના પ્રોવીન્સના લશ્કરનો વડો બનાવી તેને દુર કાઢડ્યો છે તેથી ઇલાંતું ઝતુની લોક તે જેનરલ બુલાંઝેની પક્ષમાં ઘણું થઈ ગયું છે અને બ્યારે તે પેરીસ છોડી ગયો ત્યારે દોઢ લાખ માણસ તેને સ્ટેશન પર મુકવા ગયું હતું. ઇલાંતું પ્રધાનોને ઘણી ધાસ્તી હતી કે રખેને હુલ્લ થાય પણ તેને દુર કરવાથી લોક પાછું નરમ પડી ગયું હતું તે આજે રીજમીટોની કવાયદ હતી ત્યારે પાછું તેને યાદ કરવા લાગ્યું અને બ્યારે તેની અદલીનો જેનરલ ફેરો લશ્કરને મથાલે આવ્યો ત્યારે લોક ઉશકેરાઈ ગયું અને બુલાંઝે, બુલાંઝે કરી બધેથી અવાજો નિકળવા લાગ્યા હતા. એ વખતે હુલ્લ થવાની પાછી ઘણી ધાસ્તી સરકારને હતી અને તે સાફ કાનસ્ટેબલો ઉપ્રાત સોલજરોની રીજમીટો તૈયાર રાખેલી હતી પણ સારાં લાયગે કંઈખી માઠો બનાવ બન્યો હતો નહીં અને વળી એજ મુજબ આજે નેશનલ “ફ્રીટ” હોવાથી જરમનો ઉપર પણ તોફાન વીટવાની ધાસ્તી હતી અને તે સાફ જરમનીથી ઇલાંતા જરમન રેહેવાસીઓ ઉપર હુકમ આવ્યો હતો કે એ દીને (આજે) કોઈખી જરમને દુકાણો યા આપીસો ઉંઘાડી રાખવી નહીં અને બહાર રસ્તામાં પણ જવું નહીં કે તેથી શીસાદ થતો અટકે. અમોએ જે રીતે લોકોને ઉશકેરાયલા જોયા હતા તે રીતે અમો ધારયે કે જો રસ્તામાં કોઈખી જરમન ક્રાંસની કાંઈપણ વિરૂધ બોલતે તો તેનો કચડવાળું કાઢાડી નાખતે. આજે આખાં પેરીસમાં વાવટાઓ ઘેરે ઘેર ટાંગેલા છે તેમાં જો એકખી જરમન વાવટો હતો તો તે ઘરનાં બારી બારણાં લાંજ નાખ્યા વગર રેહેતે નહીં. કાંઈ વગર ગણત્રીના વાવટાઓ જે ટાંગેલા હતા તેમાંના ઘણા ખરા ક્રેંચ પ્રજાસ્તાક રાજના વાવટાઓ (સફેદ, બલુ તથા લાલ પતા-

ના) હતા બાકીનામાં અમેરીકન વાવટા અને છુટાછવાયા બ્યાં ઇંગ્રેજ દુકાનો તથા આશીસો હશે ત્યાં ઇંગ્રેજ વાવટાઓ હતા બાકીના બીજા કોઈથી પ્રજના વાવટાઓ કેટલે દેખાતા હતા નહીં. લશ્કરની “માર્ચપાસ્ટ” કલાક સવાચારે શરૂ થઈ તે કલાક સાડાપાંચ વાગેને પુરી થઈ હતી. લશ્કરના મોટા ભાગનો પોશાક પેદલનો બલુ ઘેરા રંગનો ડગલો તથા લાલ પાટલુન અને કાળી તોપીપર લાલ કુમતાંનો હતો. ઘોડેસવાર લશ્કરના પોશાકમાં માથાંપર લોખંડની ચળકતી કોલાહ હતી તે ઉપર જાણે ઓરતોનો છુટો ચોટલો બાલનો લટકતો હોય તેમ પીછીરોડી પુછડીઓ માથાંથી કમર સુધીની લટકતી હતી, બદનપર લોખંડનાં ચળકતા બખતરો હતા અને કાળાં કપડાંપર લાલ પતીના પાટલુનો પેહેરેલાં હતા. સોલજરોનો દેખાવ ઇંગલડના સોલજરો જેવો કદાવર નહીં લાગતો હતો પણ બધી રૈયતને સોલજર થવાની ફરજ હોવાથી ઠીંગના તથા પતલા કદના સોલજરો ધણા દીસતા હતા અને “માર્ચ” કરતી વખતે જો કે એક પગલે હારબંધ ચાલતા પણ તેની સાથે ડાબો હાથ પણ હીલવતા હતા જેથી સોલજરી (લડાયક) દેખાવ તેઓનો લાગતો હતો નહીં. “માર્ચપાસ્ટ” ઝડપથી પેદલ રીજમીટાએ કીધી હતી અને “કેવલરી” તથા “આર્ટીલરી” ના ઘોડા દોડતા ગયા હતા પણ જેમ ઇંગ્રેજ ઘોડેસ્વાર લશ્કરના ઘોડાઓ એક હારમાં ચાલતા હતા તેમ ક્રેય ઘોડેસ્વાર લશ્કરના ચાલતા હતા નહીં પણ જરા વાકા ટીકા ચાલતા હતા. દરેક રીજમીટના જેનરલો રીજમીટને મથાળે આવે કે લોડો પાછું ખુલાકે ખુલાકે કરીને ખુમ પાડતુ હતુ અમો જે જગ્યાપર હતા ત્યાં લોક દીકરીટો લઈને આવેલુ હતુ તેઓ અલબત્તે ધણા ઉલકા માણુમો નહીં હતા તોથી તેઓની રીતલાત સીમાવકી હતી અને આગળની હારનુ લોક ઉભું થઈને ક્વાયદ જોતુ હતુ તેઓને એમી જવા સાદ “ગીત ગીત” કરી ખુમ પાડતુ અને પાછળથી કાકરાઓનો વરસાદ ખુબ વરસાવતુ હતુ જેથી મરુમોને ડગી ઊંચાડીને તેનો અચાવ કરવો પડવાથી ઘણાખરો દેખાવ ‘બંધ થઈ’ જતો અને તેથી લોડો વધુ

ઉશકેરાઈને જગ્યાખંધ કાંકરાઓ ફેંકવા લાગ્યા હતા તેથી આખરે આગળ ઉભાં રહેલા લોકોને જોસવાની દરજ પડી હતી “માર્ચપાસ્ટ” પુરી થઈ કે ઘોડેસ્વાર લશ્કર પ્રેસીડન્ટની સામે સફસમારીને એકદમ ઘોડા દોડાવતું સામે આવીને ઉભું હતું અને પ્રેસીડન્ટની ગાડી ત્યાંથી પસાર થયા પછી વીખરાઈ ગયું હતું હવે પાછા ફરતી વખતે લોકોનાં પાછા ટોળાઓ થઈને ગીતો ગાતાં પેરીસ તરફ ચાલ્યાં અને અમો હતા તે જગ્યાનાં જે ખારણું હતાં તેમાંનું એક બંધ રાખ્યું હતું જેથી લોકોને ખાહાર નિકળવાની અગવડ ઘણી પડી અને ભયડાકયડી ખુબ ચાલવાથી તથા ખારણું ઉંઘાડવા કાનસ્ટેબલોને કહ્યા છતાં તેઓએ ઉંઘાડ્યાં નહીં તેથી લોકો ઉશકેરાઈ જઈને ખારણું-ઓને હીલવીને ભાંજીને ઉંઘાડ્યાં હતાં અને પાસે રીજમીટ તથા કાનસ્ટેબલો છતાં તેઓની કશી દરકાર કીધી નહીં અને આવું તોફાન જોઈને તે લોકો જાણે જાણતા નહીં હોય તેમ અખાડા કરી જઈ ખારણું ઉંઘાડી આપ્યું હતું. એમ જો હિંદુસ્તાનમાં થયું હોય તો પોલીસ ધામધુમ કરી ગરીબ લોકોને પકડી લઈ જતે પણ લોકોમાં સંપ ધણો હોવાથી આવાં તોફાનો વખતે પોલીસ તથા લશ્કરના માણસોને વટીક અખાડા કરવા પડે છે. હવે લોક બહાર રસ્તાપર પડ્યું કે ટોળાંઓ થઈને વાવટાઓ તથા ઝાડની ડાંખલીઓ લઈને આખા રસ્તાઓ ઘેરીને ચાલવા લાગ્યું અને ગાડાં ઘોડાને જતાં અટકાવ થયો પણ રસ્તામાંથી બાળુએ ખસે નહીં અને કોઈની કશી દરકાર કરે નહીં તેથી ગાડીનું જાણે પાછળ સરઘસ બની ગયું અને તેઓને પાછળ ચલાવવી પડી અને ખીજ આડા રસ્તાઓ આવે ત્યાંથી લોકખી જવા લાગ્યા હતા એ મુજબ અમને ત્રણ ચારગમ ટોળાંઓ મળવાથી આડે રસ્તે જવું પડ્યું હતું રસ્તામાં એટલી તો ભીડ હતી કે નજ-દીક ત્રણ મૈલનો તે રસ્તો ચીકાર ભરાઈ ગયલો હતો અને ગાડી-ઓની તો મોટા રસ્તાપર આઠની હાર ચાલતી હતી અમો રાતના સાત વાગે હોટેલમાં આવી પુગ્યા હતા અને પાછા જમીને શહેરમાં રોશની કીધેલી હતી તે જોવા નકળ્યા પણ ગાડી ઘોડાની આવ-

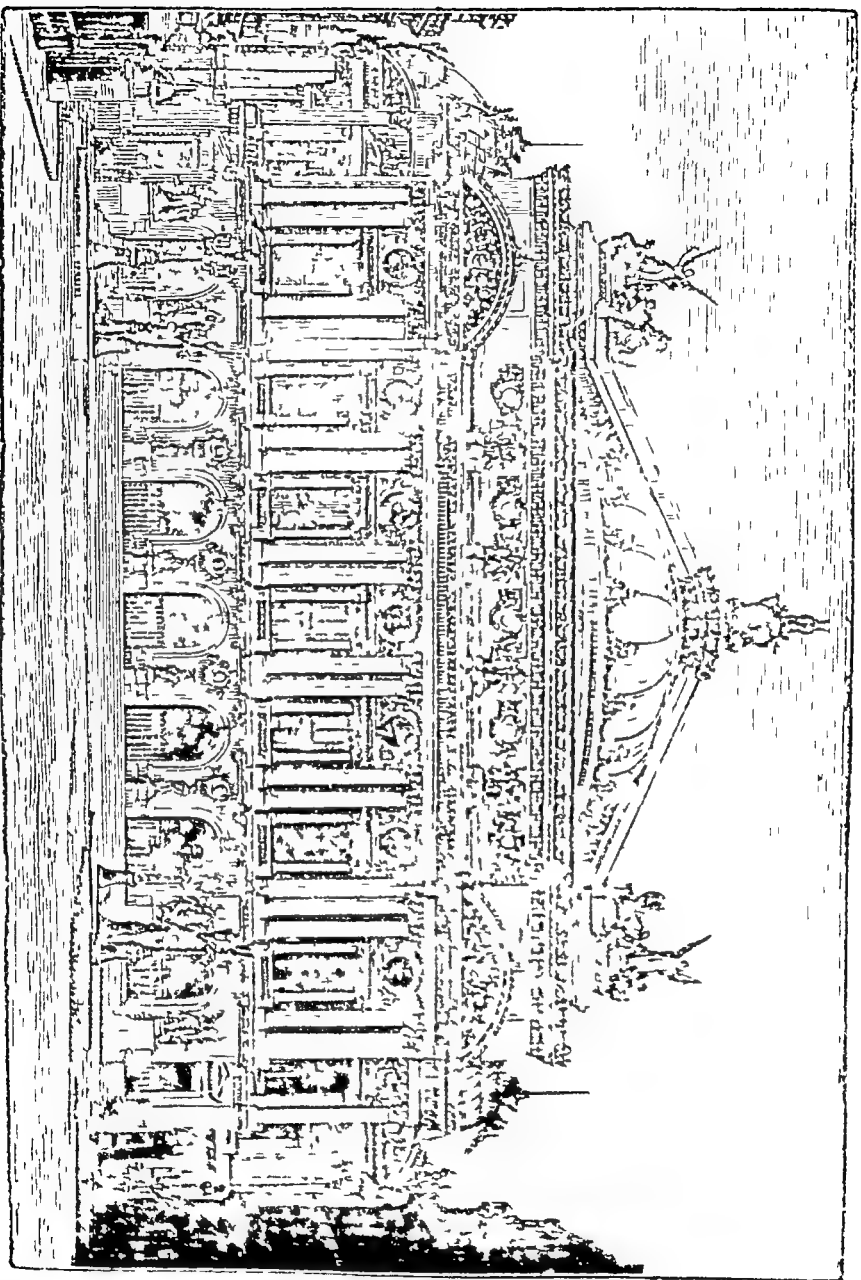

પારીસ શેઠિરુ' બુવનરડ.

જવ અંધ કીધેલી. હોવાથી પગે ફરીને થોડીઝોટ જોવાલાયક જગ્યા જોઈ હતી, જેમાં “પેલે ડલા કોનકોર્ડ” તથા “આર્ક ડ ટ્રાયમ્ફ” અને તુલ્લીરીસની ગારડનની સામે સીન નદીની ઉપર રેશની જોઈ હતી, જે ઘણી સરસ અંધી જોવાલાયક હતી. અમારાં હોટેલવાલો મોહોલો Boulevard Des Capucines ખુલવાઈ ડ કાપુસીન અંધો રેશની-થી ભરેલો હતો તે છેક મેડીલેનના દેવળ સુધી હતો; તે કેવળને મથાળે પણ રેશની હતી ત્યાંથી સીધા મોહોલામાંથી “પેલે ડ લા કોનકોર્ડ” માં ગયા જ્યાંથી ફરતી હવેલીઓપર રેશનીની હારે કીધેલી હતી અને એ મોટો ચોક જાણે ગેસલાઇટના દડાની તોરણોથી ગુંડી લીધો હોય તેવો બનાવેલો હતો. વચમાં ઘણી રેશનીના ખુંટાઓ અને તેની વચમાં દડાની રેશનીની તોરણો હતી તથા તેની બહાર રસ્તાની બીજી બાજુએ ગેસની મસાલો થાંભલાઓપર બળતી હતી. એ ચોકની સામેની બાજુપર નદીને બીજે નાકેની ધમારતો પણ રેશનીથી ભરપુર હતી અને વચમાંના પુલો ઉપર હજારે હજાર કાગળોનાં ફાણસોની બતીઓ હતી તથા નદીમાં નાની બોટો તથા સ્કીમરો તદ્દન રેશનીથી ભરી નાખેલી દોડતીઓ હતી અને નદીના બેઉ કીનારાઓપર તથા ત્યાંના ઝાડોપર અંધે જ્યાંબી જગ્યા મળે ત્યાં એજ ફાણસોની બીન ગણતરીની રેશની કીધેલી જેનો ઓચવ પાણીમાં પડે અને ફાણસોની રેશનીથી તેની કીનારીઓ ભરી નાખેલી બોટો ડોલ સુધાંની આવજાવ આસ્તે આસ્તે કરે તેથી દેખાવ જાણે આંખે દુનિયાનો નહી પણ ફરેશ્તાઇ દુનિયાનો દેખાતો હતો.

નદીના પુલોની જાણે ફાણસોની રેશનીનાજ આંધેલા હોય તેવા નજર પડે ત્યાં સુધી દેખાતા હતા. એ ચોક મુકીને “શા ઈલીઝે” નો આખો રસ્તો ગેસની બેઉ બાજુએ તોરણથી ભરી નાખેલો હતો તથા તેની આસપાસના અંધાં ઝાડો પર કાગળના ફાણસો લટકતાં હતા તેથી જાણે રેશનીનાંજ ઝાડો હોય તેવા દેખાતા હતા એ સવ-જો દેખાવ ઘણોજ જોવાલાયક હતો અને એની રેશની આજ સુધી

અમોએ કેઠે જોઈ નથી તેમાં નદીપરનો દેખાવ કાંઈ ઓરજ તરેહનો લાગતો હતો. વળી જગેજગ મોહોલાઓના ચોકમાં તથા મેનતોમાં માચડા ફરીને વાજાંઓ બેસાડેલાં હતાં અને તે જગ્યાપર ગમે તે લોકો “બોલ” (નાચ) કરતા હતા. અમારા હોટલની પડોશમાં ઓપેરા હાઉસની સામેના ચોકમાં પણ તે મુજબ આખી રાત નાચ ચાલુ રહ્યો હતો. ઇંહાંની બધી નાટકશાળાઓ આજે દીસના નાચ લોકોને મુક્ત જોવા સાઈં ઉઘાડી રાખી હતી તે જોવા સાઈં લોકો સહવારના પોહોરથી એ નાટકોના ઘરોની આદાર જઈ ઉભા રહ્યાં હતાં કે જે પેહેલાં અંદર જાય તેને જગ્યા મળે આડીના ઉભાં રહેતાંથી જો અંદર જગ્યા બાકી નહી હોય તો પાછા ફરવું પડે એ મુજબ ખીજી ખુદી જગ્યાઓપર નાચો થતા હતા અને બધે રમત ગમતમાં લોકો રોકાઈ ગયું હતું, અને અમો રાતના સાડાઆરવાગેને હોટલમાં પાછા આવ્યા તોખી બધા મોહોલાઓ લોકોની ભીડથી ભરપુર હતા અને “બોલ” (નાચ) ચાલુ હતા તથા દારની દુકાનો તથા કેફે સંઘળાંને આજે આખી રાત ઉઘાડાં રાખવાની છુટ હતી તેથી તે જગ્યાઓની પગડીઓ પર લોકો ખુરસીઓપર બેસીને દારૂં યા કાફી પીતા યા “રીફ્રેશમેન્ટ” લેતા હતા અને તેઓની સામે ગીત ગાનારાઓ તથા આરગીન વજ્જડનારાઓ ગાતા તથા વજ્જડતા હતા. આજે ભીખારીઓને પણ જોયા મેલે ભીખ માગવાની છુટ મળી હશે, કારણકે રસ્તા પર તેઓ પણ ઉભાઈ જતા હતા અને જનજનતની યુક્તિઓ પૈસા મેળવવાની કરતા હતા. એક ભીખારી એક હાથે હુકો હતો તે બીજા હાથે નાની આરગીન કુંચીથી વજ્જડનો હતો તે આરગીનની ઉપર એક કુતરાને તેના મોહોડાંમાં નાની ટોપલી આપી મુકી હતી જેમાં લોકો પૈસા નાખતા હતા તે પેલા કુતરાની વફાફરી વખાણવા તેને પસવારતા હતા જેવા થોડા ઘણા પૈસા તે ટોપલીમાં એકઠા થયા કે ભીખારી સાહેબ તેને ખાલી કરી નાખતા કે લોકો તે ખાલી જોઈ પૈસા વધુ નાખે. કોઈ રસ્તામાં વચમાં બેસીને સારગી વજ્જડવું, કોઈ ગીત ગાવું, કોઈ નાચ કરવું, એ પ્રમાણે જગેજગ

ਪੇਸ਼ੀਸ਼ਵਰ ਨਗਰ ਆਪੋਰਾ ਫਾਫਿਸ਼.

ભીખારીઓ હતા જેઓની લોક દયા પણ ધણું ખાતું ને ગરીબ માણસો કાંઈતું કાંઈ તેઓને આને ખુશાલીનો દીવસ હોવાથી આપતું હતું આને આખી રાત લોકોની આવજવ રસ્તાઓપર ચાલુજ હતી.

તા ૧૫ મે જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આને ઇલાંતું વખણાયલું લુવર મેહેલનું મ્યુઝીયમ નેવામાં દિવસ નીકળી ગયો હતો તેની વિગત આગળ આપેલી છે. રાતનાં “હીપોડ્રોમ” કરીને સરકસના જેવી જગ્યા છે ત્યાં ગયા હતા જ્યાં ઘોડાની તથા માણસોની કસરતો જોઈ હતી તેમાં એક હાથીનાં બચ્ચાંને ઘોડાની માફક કેળવેલું હતું જે વાજાંની બરાબર ટાઈમ આપીને જેમ ઘોડાઓ સરકસમાં ચાલતા તથા દોડતા જોઈએ છીએ તેમ ચાલતું હતું, તથા તેને સુવા કહે ત્યારે સુઈ જતું તથા પાછળા પગ પર જેમ કુતરું બેસે છે તેમ બેસતું. પણ સૌથી નવાઈ જેવું તો તેને આગળા બે પગ ઉપર ભોયપર માથું ટેકવીને ઉધું ઉલું રાખ્યું હતું જે દેખાવ એ ગંજવર જાનવરનો ધણો સરસ લાગતો હતો. ખીજી રમતોમાં ગાડીઓમાં ચાર ઘોડા જોડીને તેવી ત્રણ ગાડીની સરતો તથા માણસોની પગે દોડવાની સરતો હતી એ છેલ્લામાં દોડવાની જગ્યાની વચમાં ઢળાવો, કુદવાનાં લાકડાઓ, બાકસો જેવા મોટા પેટારાઓ તેના ઢાંકણાં એક માણસ જઈ શકે તેટલાં નાનાં હારખધ મુકેલા તેમાંથી પસાર થવાનું તથા જમીનથી એક પુટને આસરે ઊંચે આડું લાકડું મુકેલું તેને તળીએથી પસાર થઈને છેક છેલ્લે છુટા છુટા મોટા ખાંચાઓની ગુદેલી ઉભી તથા આડી નેટની ઉપરથી પસાર થવાનું હતું. એ મુજબ દોડતા ઉપલી સઘળી વિગતો પસાર કરીને જય તેને ઈનામ આપતા હતા તેમાં છેલ્લી નેટમાંથી પસાર થવાનું ધણું મુશ્કેલ હતું એના ખાંચાઓમાં પગો છેક ઉપર મુઠી પેસી જતા જે પાછા ઉચકવા જય કે ખીજો પગ ખીજા ખાંચામાં પેસી જાય એ પ્રમાણે મેહેનતનું કામ હતું અને નેવાની મઝા ધણી લાગતી હતી

તા ૧૬ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૬—આને મેટ યુનિવર્સિટી (Métropole) નું દેવળ નેવા ગયા હતા તે તથા નોટ ગમ (Notre

Dame) નું દેવળ, સેંટ સુલ્પીસ (St. Sulpice) નું દેવળ, સેંટ શાપેલ (Sainte Chappelle) નું દેવળ, કોર્ટ ઓવ નસરીસ, પાનઠીયન (Pantheon) તથા કેટેકોમ્બ્સ (Catecombs) જોઈ આવ્યા હતા. એ સવળાની વિગતો આગળ આપેલી છે. પાનઠીયનમાં હમણાં ત્રીજો સાલ વીકટર હ્યુગો કરીને એક ઘણો હુશિયાર લખનાર મરી ગયો હતો તેને દાટ્યો છે. ઇંદાં તેની મુડદાંની પેટ્ટી એક બાજુ “વોલ્ટ”માં અલગાઈ ઊપર મુકી છે જેની ઊપર ન્યાય ધ કુલનાં તથા દાણાનાં તાજો મુકેલા છે તથા બાકીના વધેલા દારોને ઉપરના વચલા હોલમાં ચાર ખુનાપર ઢગલાઓ કરીને મુક્યા છે. એ ઘણી જે ગરીબ માણસોની તરફેણ ખેંચનાર હતો તેની પાયદંત ત્રણ મંત્ર લાંબી હતી અને તેને પસાર થતાં એ કલાક લાગ્યા હતા. ન્યારથી એ વીકટર હ્યુગો (Victor Hugo) ને ઈહા સને ૧૮૮૫ માં દાટ્યો છે ત્યારથી સરકારના ફરમાનથી વળી એ દેવળને “પાનઠીયન”નું નામ આપ્યું છે અને વખણાયલાં માણસોને દાટવાની જગ્યા દાખલ ગણવાનો હુકમ થયો છે. એ મુજબ ત્રણ ચાર વખત ન્યારે પ્રજા-સ્તાક રાજ થાયછે ત્યારે એને “પાનઠીયન” અને પાદશાહી રાજ થાય છે ત્યારે સેંટ જીનીવીવું દેવળ દાખલ એ વખરાતું આવ્યું છે. ઉપલાં દેવળો ઉપ્રાંત ઇંદાંની સેન્ટ્રલ મારકીટ તથા ગોઅલીનટસનુ ટેપેસ્ટ્રી બનાવવાતું કારખાતું જોયું હતું. એ છેલ્લું કારખાતું લુઇ ૧૪ માએ સને ૧૬૬૨માં સ્થાપ્યું હતું અને ત્યાં અસલથી બનાવતા આવેલા ટેપેસ્ટ્રી (ભરતકામ) ના નમુનાઓ રાખેલા છે જે ઘણા જોવાલાયક છે અને હમણા પણ એ ભરતકામો નવાં બનાવે છે તેખી ઘણા સરસ જાણે ભરતકામને બદલે “ઓઇલ પેન્ટીંગસો” હોય તેવા ઘણા નજદીક જઈને જોઈએ છીએ તેખી દીસે છે. એ બનાવવા સાડાં પેહેલા ઉભી સાલના દોરાઓ ઉપર જે પાડવાતું હોય છે તે ચીતારે છે અને પછી તે અસલ ચીતાર જે રંગીન હોય છે તે નમુના દાખલ તેની ઉપરથી ટાંગે છે અને તેમાં જોઈને જેવા રંગ જોઈએ તેવા રંગીન દોરા યા ઉન જેમ કેનવાસ પર દોરા ગણીને ભરેછે તેમ તેમાં આંકડીઓથી

ગુઠે છે અને પછી તેને લોખંડના ઝીણા સલીયાએ ઠોકે છે (યાને ઠોક આપે છે) કે પેલી સાલના દોરા ઉપર હેઠે કરી તેને પકડમાં લીધો કે ખીજ દોરાથી ભરત ચલાવે છે તથા રંગ મેળવવા તેના “શેડસો” ને દરેક રંગના “શેડસો” ના દોરા ધણા તપાસીને વાપરવા પડે છે અને ભરતકામ કરનારાઓ ધણા રંગની બાબદમાં ચીતારાઓની માફક બાબદાદે તેજ ધધો કરવાથી હુશિયાર હોય છે જેથી જાણે આબાદ “ઓઇલપેનટીંગ” હોય તેમ દોરાથી ભરત કરી શકે છે. એ ભરવાનું જીંધી ગમથી છે યાને ભરનારની સામે ઉધો અને ખીજ બાજુએ સીધો ચીતાર પડે છે. એવું કામ કરવા સાઈ રોજ છ ચોરસ ઇંચજ હુશિયાર આદમી કામ કરી શકે છે. ઇંછાં જાંચા ગલીયાઓ પણ એજ પ્રમાણે ઉભી સાલપર ગુઠે છે પણ તેના ઉનના દોરાને સાલના દોરાઓમાં ભરીને પછી ગાંઠ મારી દે છે અને ઉપરથી જરા ડુમતાં જેવાં રાખીને કાપી નાંખે છે અને એક હાર લાંબી તરાહની થઈ કે પેલા દોરાનાં ડુમતાંઓને છેક એટલાં કાતરે કાપે છે કે જડો ગલીઓ બને છે. એની તરાંહ પણ ધણી સરસ પાડી શકે છે. એ ગોબલીનસ (Gobelins) નું ભરતકામનું કારખાનું ફ્રેંચ સરકારનેજ હસ્તક હમેશાં ચાલે છે અને તેના પાડનારાઓમાં ફ્રેંચ લોકો હુશિયાર હોવાથી તેઓનું કામ ધણુ યુરોપમાં વખણાય છે અને તેની નહીં મનાય એટલી કીમત ઉપજે છે. આજે રાતના (Triton) ઇડન દીપેટરમાં ગયા હતો જ્યાં હાથ ચાલાકીનો તથા કસ-રતના ખેલ ઉપ્રાત “સીલ” જાતનાં જાનવરોનો ખેલ તથા “બેલેટ” (નાચ) કરી બતાવ્યો હતો જે માફકસરનો જેવાજોગ હતો, પણ એની ઇમા-રત ધણી સરસ છે તે મોરીસ ધપ્પર ચાલહામજાને અંદરથી મળતો બાધેલો છે અને તેમાં ખુબ નક્શી, ગીલીટ તથા રંગ વાપરેલો છે. દીપેટરની બેઠ બાજુપર મોટા દીવાનખાનાઓમા દાઃ તથા “ગ્રે-રોગેન્ટ” ની જગ્યાઓ નાખી છે તથા ફરવા દરવાની મોટી ગેલરી નાખી છે.

તા ૧૭ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે “નેશનલ ટ્રેટ” ગઈ તેની ખુશાલીમાં વરસેલીસ (Versailles) ના મેહેલમાં ઘણી ધામ ધુમ કરવાના હતા તે જોવા સાઈ સહવારના કલાક સાડા નવ વાગેતી ટ્રેનમાં પેરીસથી નિકળ્યા હતા. તે સેટ ક્લુ (St. Cloud) નાં ગામમાં ૧૦ વાગે ઉતરી હતા અને ત્યાંનો વખાણાયલો મેહેલ જે હમણાં ખંડી-યેર હાલતમાં છે તે તથા ત્યાંનો પાર્ક જોયો હતો. મેહેલ અસલ ઘણો સારો હોવો જોઈએ પણ પૃથ્વીની લડાઈ વખતે સઘળો તોપોના મારા-થી ભાંગી ગયલો હતો તેવીજ હાલતમાં પડેલો છે. આગમાં પુવારાના (Cascades) કાસકેડો તથા છેક ડુંગરને મથાજેથી જુદે જુદે તપે એકની પછી એક ઘાસનાં “લોન્સો”ની વચમાં છેક નીચાણની નદી મુઝી લઈ ગયા છે. જે ઘણા જોવાલાયક છે. પાર્કના ઝાડો ઘણાં મોટાં ઉગેલા છે અને તેની હેઠલ સફાઈ જમીન રાખી છે. જ્યાં આજે આતવાર હોવાથી ગામતું લોક મોજ કરવા ઉતરી પડેલું હતું અને ઝાડોના છાયડા હેઠલ (જ્યાં અમો ધારીયે છીયે કે તડકું તો કદી પડતું નહીં હશે એવાં ગીચ પણ હારખંધ ઝાડો ઉગાડેલા છે) ત્યાં એસીને મજા મારતા હતા તે જોઈને પાછા આગગાડીમાં કલાક ૧૨ ને અમલે એસીને નિકળેલા વરસેલીસના મેહેલવાળાં સ્ટેશનપર જઈ પુચ્યા હતા. અઘો મલીને પેરીસથી ઇંહાં આવવાને ૪૫ મીનીટ થાય છે. અમો પેહેલાં (Grand Trianon) ગ્રાંડ ટ્રાયનોનો મેહેલ જે રાજા લુઈ ચૌદમાં એ પોતાની રાખેલી ઓરત મેડમ ડી મેન્ટનો (de Maintenon) સાઈ વરસેલીસની સાથે આંધ્યો હતો તે જોવા ગયા હતા. એ એક નાનો જેવો મેહેલ છે અને અદરથી ઘણાં જાંચાં અસલી ફરનીયરથી શણગારેલો છે અને તે હેલાએધો હોવાથી ઉપલો રાજા લુઈ ચૌદમાં ઉપ્રાંત ત્યાર પછીના એનાં ખાનદાનના બીજા રાજાઓ લુઈ પંદર તથા સોલમાં ઉપ્રાંત નેપોલીયન બોનાપાર્ટ પણ એમાં રહેવાનું પસંદ કરતો હતો અને વરસેલીસનો મોટો મેહેલ જાહેર ક્રિયાઓ માટે વાપરતા હતા. એ ટ્રાયનોમા આપણાં મહારાણી વિક્ટોરીયા જ્યારે ત્રીજા નેપોલીયનના વખતમા ઇંહાં આવ્યા હતા ત્યારે ઉતરી હતા જેઓવાળા

ઐરડાતું ફરનીયર ધણું સરસ છે. તેમાંની રોમના પોપે નેપોલીયન સાફ બેટ મોકલેલી “મોઝાક વર્ક” ની ટેબલ છે તેનીજ કીમત ફક્ત ૧૦ લાખ ફ્રાંક યાને ચાર લાખ રૂપિયા ત્યાંનો ભોમિયો કહેતો હતો. એ જોધને પંદાશમાની પાદશાહી ગાડીઓનો તબેલો જોયો હતો જેની વિગત ૧૮૮૧ મા આપેલી છે. ત્યાંથી નિકળેલા વરસેલીસના પાર્કમાં ગાડીમાં ફરીને પછી મેહેલમા ગયા હતા. એ પાર્ક ધણોજ મોટા ઘેરાવાનો છે તેમાં જગર ગણત્રીનાં “એવેન્યુસો” (ઝાડોની વચ્ચે ધણા લાંબા રસ્તાઓ સીધાને સીધા હોય છે તેને એવેન્યુસો કહે છે) કીધેલા છે અને દરેક “એવેન્યુસો” ની વચમાં પુવારાઓ મુકેલા છે જેઓ તરેહ તરેહની રીતના બનાવેલા છે. એક ગમતો જાણે નાનો જેવો ગોફા (Cape) કરી તેમાં સંગે-મરમરનાં પુતળાંઓ મુકી તેની હેઠલથી પુવારાના ઘોઘો પડતા કીધા છે. એકગમ ૨૮ મોટાં ચારકાંઓનો ઘેરાવો કીધો છે અને દરેક ચારકાંની વચમાં મોટા એક એક પથ્થરના વાસીસો પુવારા સાથનાં મુકેલાં છે અને વચમાં થોડાં પુતળાં મુકેલાં છે. એ સધળું સંગેમરમરના પથ્થરનું છે. તે સીવાય મેહેલને લગતા બાગમાં પુવારાઓ તરેહવાર બેસુમાર મુકેલા છે જેઓને અમોએ આએ વખ્તે ઉડતા જોયા હતા. દર મહીને પેહેલે આતવારે એ પ્રમાણે પુવારાઓ ઉડે છે, પણ આજે “ફેટ”નો દિવસ હોવાથી ઉરાડવામા આવ્યા હતા જે દેખાવ તેના પુતળાં-ઓમાથી, જમીનમાંથી બાજુઓપરથી એવી રીતે પુવારાઓ ઉડી તેની પાણીની તરાહઓ બને તે જોવાલાયક હતું. અમોને એ મેહેલ તથા તેનો સંગ્રહ જોતા છેક સાંજ પડી હતી (એની વિગત ૧૮૮૧મા આપેલી છે) ત્યાનાં બાગમાં આજે તેહેવાર હોવાથી હજારો હજાર લોક એકઠું થયું હતું અને બાગમાં ‘વાગું’ વાગતું હતું ત્યા બધે પુવારાઓ ઉડતા હતા તેની મજા લેતું હતું. રાતનાં બાગની અદરના ક્યારાઓમાં જમીન ઉપર રોશની કીધી હતી જેનો ભપકો ધણે જોવાલાયક હતો. બધા પુવારાઓની બાજુપર પણ રોશની હતી અને પુવારાઓ રાતના પાછા ઉરાડયા ત્યારે તેની આસપાસની તથા પાણીની ઉપર વિવળીની રોશનીના પ્રતિબિંબ પણ દેખાઈ રહ્યા હતા.

લાગતો હતો. રોશની જે કીધી હતી તે તેલની બતીઓની હોવાથી દીવા ઝળકતા ધણા હતા રાતના નવ વાગેને આતશખાજી શરૂ કીધી તે કાંઈ ધણી જોવાલાયક ન હતી અને તેનો મોટો ભાગ ખાતો ઉરાડવામાં કીધો હતો પણ રોશની જોવાલાયક હતી. આજે વરસેલ્સના આખાં ગામમાં પણ રોશની કીધી હતી જે ઘેરોની બાહરનાં ઝાડોપર ચીનાઈ ફાણસોથી તથા ગાસલાઈટથી ઘણું શોભતું હતું અને મોટા બોશમાં માચડાઓ કરી ત્યાં વાજાંઓ વાગતાં તે સાથે લોકો નાચતું હતું અને આખું ગામ આજે ખુશાલીમાં આવી ગયું હતું. અમો તે સઘળું જોઈને રાતના ૧૧ વાગે પેરીસ પાછા આવ્યા હતા.

તા. ૧૮ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારનાં મોન્ટ

મારટર (Mont Martre) નામનો એક પેરીસના શહેરની બાહાર ડુંગર આવેલો છે ત્યાં સેક્ર કુર ડુસસ (Sacre coeur de Jesus) નામનું એક મોટું દેવળ બંધાય છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવળનો પાયો ડુંગરની અંદરની જગ્યા પોચ્ચી તથા છુટા કાંકરાની હોવાથી છેક ૬૦ ફીટ ઊંડો કરવો પડ્યો છે અને ડુંગરની અંદર બોંયર હોય તેમ એક ભાગ દેવળનો હેઠાણમાં બાંધી નૈયાર થાય છે અને તેનું મથાણું ડુંગરની સપાટી સુધી લઇને તેની ઉપર બીજું દેવળ બાંધે છે. એનો પાયો સને ૧૮૭૫માં નાખેલો છે અને હજુર લાયગે અરધું બંધાયું હોય તેટલાં સુધીમાં એની ઉપર ૬૦ લાખ ફ્રાંક ખર્ચ થઈ ચુકો છે તેની એક બાજુપર હાઇ આલટર કરીને સામેથી અર્ધ ગોળ આકારમાં સાત ચેપલો બાંધ્યા છે. એ દેવળની દેવાલો વિગેરે સઘળું ઘણું જ મોટું અને મજબૂત કીધેલું છે અને જે ડુંગર ઉપર એ બંધાય છે તે વખણાયલા પેરીસના પ્લાસ્ટરના પથ્થરો યા કાંકરાના હોવાથી એજ પ્લાસ્ટર પથ્થરના સાંધાઓની બાહાર પુરી લઇ સફાઈ બનાવે છે. એ મોન્ટમારટર ડુંગર ઉપરથી પેરીસ શહેરનો દેખાવ ધણો જ સરસ બહુ પેનોરામાં જોતા હોઈયે તેવો દીસે છે. સને ૧૮૭૧મા કમ્યુનીસ્ટોએ એજ ડુંગરપર તોપો પેરીસ શહેરને તોડવા ગોઠવી હતી

અને તેને કિલ્લેબંધી પણ કરતા હતા, જ્યાંથી તોપોનો મારો પેરીસ શહેર જે તેની હેઠાણમાંજ આવેલું છે તેપર સેહેલાઈથી ચલાવી શકાય છે. ત્યાં ઉપર જવા સાઈ એક ગમથી ગાડીનો અને બીજી ગમથી સીડીના રસ્તા કીધેલા છે જે તરફથી ૨૩૦) ટપ્પા સીડીના ચહડવા પડે છે. હાલ એ ડુંગરપર ધરો બંધાઈને વસ્તી થયેલી છે. ત્યાંથી નિકળેલા ગરીબ માણસો સાઈ બનાવેલા બાગ Parc Buttesdes Choumot પર ગયા હતા. એની વિગત આગળ ૧૮૮૧માં આપેલી છે. ત્યાંથી પેનોરામા ડી બેસ્ટાઇલ જોવા ગયા હતા જ્યાં અસલ બેસ્ટીલનું વખણાયલું બંદીખાનું ૧૭૮૯માં રેવોલ્યુશન થયો ત્યારે બાળી નાખ્યું હતું તેનો ચીતાર પેનોરામાં બતાવે છે જે એવું સરસ બનાવેલું છે કે જાણે ખરેખર તે બનાવ બનતો હોય અને આસપાસથી હજારો લોકોએ ઘેરી લઈને સલગાવી મુક્યું હોય તેવા દેખાવ નજરે પડે છે. એ દેખાવનો ચીતાર કાંઈ કાચમાથી જોવાનો નથી પણ ફરતી દેવાલ-પર કેનવાસ મુકી તેપર પાડેલો છે. ત્યાંથી ઇંહાંની વખણાયેલી પીઅર લા ચેઈ (Pere La Chaise) નામની દાટવાની જગ્યા જોવા ગયા હતા જેની વિગત આગળ આપેલી છે. ત્યાંથી નિકળેલા (Champ de Mars) શાંપ ડી મારસવાળી જગ્યામાં સને ૧૮૮૯ નાં સાલનાં એક્ઝીબીશન સાઈ જે દુનિયામાં સૌથી મોટો મીનારો બંધાય છે તે જોવા ગયા હતા. એ મીનારો ૧૦૦૦ ફીટ ઊંચો થવાનો છે. તે તદ્દન લોખંડનો બંધાશે તેનો પાયો હમણાંજ તૈયાર થયો છે તે આસરે ૧૦૦ સબ ચોરસ ફીટ હશે (૧૦૦ ફીટ પોહોળો અને ૧૦૦ ફીટ લાંબો) અને તે પાયો જમીનમાં હોમો બાંધ્યો નથી પણ જાણે આગ ટેકા આપવાના હોય તેમ આડકટરો બાંધેલો છે અને ચાર આડકટરા પાયાની વચ્ચે લાવીને તે મીનારો હોમો થશે. તે મીનારાપર જવા સાઈ લીફ્ટ કરવાના છે. એક્ઝીબીશન સાઈ છાપ-ગંઓ લોખંડનાં સળીયાનાં નખાવા માટ્યાં છે અને તે ઘૂંટી નોટી વગ્યા રોકે છે. એ જોઈને એની સામેજ સને ૧૮૭૮નાં સાલના એક્ઝીબીશનવાળો રાખેલો ભાગ છે તે જોવા ગયા હતા એની નથી

એના કુવારાઓ તથા બાગની વિગત આગળ આપેલી છે પણ આએ વખતે તેમાં આસ્ત્રેલીયા તથા અમેરીકાના અસલી જંગલી રેહેવાસીઓને લગતું મ્યુઝીયમ કીધેલું છે જેમાં તેઓનો પેહેરવાસ, હથિયારો, વાસણો ઇત્યાદીનો સંગ્રહ સારો કીધેલો છે તે જોયું હતું. અમેરીકાનાં પીર દેશમાં હમણા મમીસો મળી આવે છે જે ઇજીપ્ટની માફક હજારો વરસની જુની હશે એવું ધારે છે તે થોડીએક ઈંદાં જોવામાં આવે છે. એ સુકવેલાં મુઠાંઓને પગની અમરેતી પેટ તરફ વાલી તે પગની આસપાસ તેઓના હાથ વીટાલીને એડી દાટેલીઓ છે પણ તેને બરોબર સુકવેલી ન હોવાથી તેના માહેના આકારો ઇજીપ્ટીયન મમીસના જેવા આખાદ રહ્યા નથી પણ ખવાઈ ગયા છે. એ જંગલી લોકોમાં દાટવા સારું નાના ઓરડાના જેવી “ વેલટો ” કરીને તેઓની સાથે જનવરો, વાસણો તથા જીવતાં માણસોને મારીને તેઓને પેલી જોડાન કામ લાગવા સારું દાટતા હતા તેમાંની એક બે ઘોરો સઘળો સામાન મુઠાં ઈંદાં લાવી રાખી છે. આસ્ત્રેલીયાના જંગલીઓ પોતાના નીચલા હોઠની અંદર એક મોટું કાંણું પાડીને તેમાં લાડાંના ગોળ કુકડાએ આસરે દોઢથી બે ઈંચ વ્યાસનાં ખોસે છે, તે તથા ગાલની અંદર જીણા કાંણાં પાડીને જેમ કાનમાં કાંધ નાની કડી પેહેરીએ છીયે તેમ ગાલમાં બટનરોડી કડીઓ તથા નાનાં હાડકાં તથા મોટા જનવરોના દાંતો ખોસે છે તે સઘળાનાં પુતળાંઓ બનાવી તેમાં એ જણસો પેહેરાવી બતાવેલી છે. એ લોકોને આગળ લોખંડના હથિયારો માલમ ન હોવાથી પથ્થરનાં હથિયારો વાપરતા હતા, તે તથા પીછનાં તથા પાદડાંનાં ઇત્યાદી જાતનાં પેહેરવાસો સઘળું મુકેલું છે. એ જંગલીઓ ઉપ્રાંત યુરોપના જુના પેહેરવાસો, ચીન તથા હિંદુસ્તાનના રેહેવાસીઓના પોશાકો ઇત્યાદીનો સંગ્રહ સારો કીધેલો છે. તે જોઈને પાછા હોટેલમાં આવ્યા હતા અને રાતના અન્નેનું વખણાયલું ઓપેરા હાઉસ જોવા ગયા હતા (જેની વિગત આગળ આપેલી છે) જ્યાં Acta (એક્ટા) નો ઓપેરા ઘણો સરસ રીતે બજાવતાં સાંભળ્યો હતો તથા સીનરીએ પણ ઘણી જોવાલાયક હતી.

તા૦ ૧૯ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૮—૨૦ મીનીટે પેરીસ છોડ્યું હતું તે કલાક દોઢ વાગે કેલે તથા કલાક પોણા ત્રણે ડોવર અને કલાક છ વાગે લંડન પુગ્યા હતા અને પાછા હોતલ મેટ્રોપોલિમાં ઉતારો લીધો હતો. અમોએ છેલ્લું પેરીસ શહેર સને ૧૮૮૧માં જોયું હતું તેનાં કરતાં કાંઈ ઘણો જાણવાજોગ ફરક ત્યાં પડ્યો નથી. ફક્ત વસ્તી હમણા સને ૧૮૮૬ની ગણતરી મુજબ ૨૩૪૪૫૫૯ ની થઈ છે તેથી ઈમારતો આસપાસ નવી બંધાતી જાય છે. હમણા દોઢ મહિનો થયો વરસાદ આવતો નથી ઝરાના કુવાઓ Artesian Wells માં પાણી ધટી ગયું છે તેથી સીન નદીનું પાણી સાફ કરીને મોટો લાગ વપરાય છે અને ખાગના ધાસોની લીલોતરી હતી તે સઘળું સુકાઈ ગયલું લાગે છે. રાતનાં પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ ઠીયેટરમાં ડોરોથીનો ખેલ જોવા ગયા હતા જે અચ્છી રીતે બજાવતા જોયો હતો. એમાંનો એક ખેલાડી એટલોતો રમુજ હતો કે આખો વખત પોતાના રમુજ બોલવાથી લોકોને ધુમ હસાવતો હતો.

તા૦ ૨૦ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે કંઈ જોવાલાયક જગ્યાપર ગયા હતા નહી. બપોરના મીઠાં ઝંઝોલીવીરકી કરીને કારીગર છે તેને ત્યાં ઇવનીંગ પાર્ટી હતી ત્યાં ગયા હતા અને ત્યાં હિંદુસ્તાનના યોગએક દેશીઓને નોતરેલા હતા ત્યાં ગાવા વગડવામાં વખત સારો શરૂ થયો હતો.

તા૦ ૨૧ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે અત્રેનો વખણાય-લો કીરટલ પેલેસ જોવા ગયા હતા. એની બધી વિગતો આગળ આપી ગયા છીયે. ત્યાં આજે રાતનાં રોશની ઘણી સરસ થઈ હતી. એની એક બાજુને બધી જાતજાતના રંગની ગેયાસની રોશનીથી ઘણી સરસ રીતની શરીગીરીવી સીનગારી હતી ત્યાંના બાગમાંનાં વાનનાં અત્રો તથા ચારાઓ પણ હેંડેથી ઉપર સુધી રોશનીથી શણગારેલા

હતા. નદીપર એક પુલ લાંડન શેહેરની નદીપર ટાવર ખીડળ કરી હમણા ખંધાય છે તેની નકલનો ઉભો કીધો છે તેને આખો રોશનીથી એવોતો સરસ કીધો હતો કે જાણે હીરા તથા પાના અને માણેક તેમાં જડી લીધાં હોય તેવોજ ધણો રળિયામણો લાગતો હતો. બધી રીતે એ રોશની જોવાલાયક હતી. તે ઉપર ૬૦૦૦૦ ગેસની ખતીનો શણગાર કીધેલો કહે છે. રાતના ૯ વાગેને આતશબાજી શરૂ કીધી હતી. એવી આતશબાજી ખીજે કંડે થતી નથી એવું કહીયે તો ચાલે. ખાનો હજારો ઉડી તેમાંથી પાછા નીચે પડતી વખતે જાતજાતની તરાંહો આપણે કદી જોઈ નહીં હોય તેવી નિકળે છે. કોઈથી તો જાણે આસમાન સોનાની ટીલીઓથી ભરી લીધું હોય તેવું અને તેની સાથનાં ખીજાં ખાનો પુટે તેમાંથી મોટા દડાઓ આતશના ગોળાની માફક તેમાં રમતા ફરે. કોઈથી જાણે આતશના કરાંતો (hail) વરસાદ વરસતો હોય તેવું લાગે. (Set pieces) સેટ પીસીસ દાખલ પેરીસનું વખણાયલું ટ્રાયમફલ આર્ય હતું જેની ઉપર આતશબાજીથી દીપી નિકળી આતશબાજીનીજ જાણે રોશનીની તોરણો તેની આસપાસ કીધી હોય તેમ એક નાકેથી ખીજે નાકે સલગાની એ સેટ પીસીસમાંથી જે ધુમાડો નીકળે તેની અદર વળી ખીજી આતશબાજી ઉડારી જાણે વાદળમાં વિજળી દોડતી હોય તેમ તે આતશબાજી દીસતી હતી. આતશબાજી પુરી થતી વખતે છેલ્લે એક હજાર ખાનો એકી વખતે આસમાનપર ઉડારી જાણે આતશનો ગંજવર તુરે આસમાનપર ખનાવી દીધો હતો અને તે વખતે એ ચોક્કમાંના પુવારાઓ બધા ઉડારી તેની આસપાસ ફરતા બપોર્યાઓ સલગાવ્યાથી જાતજાતની રંગીન તરાંહોના તે પુવારાઓ ઉડતા હોય તેવું લાગતું હતું. છેલ્લે એક ધણા મોટા તખ્તાપરથી આતશના ધોધ વરસે તેમ આતશબાજી કરી એ ખલાસ કીધું હતું. એવી આતશબાજી અમોએ આગળ પણ ક્રીસ્ટલ પેલેસમા દીઠી નથી. આતશબાજી પુરી થવા પછી જ્યાં રોશની કીધી હતી ત્યાં ખુદી હવામાં (Ballet) નાચ કરાવ્યો હતો જે ઓપેરામાં જોઈયે છીયે તેને ધણો મળતો હતો.

એ સાઈ' તખ્તાના ઉપર છુટા છુટા જમીનપર મુકવાના પડદાઓ હતા જે પોતાની મેલે ફરી જઈને અંદરથી પુતળાંઓ સગેમર-મરનાં જુદા જુદા આકારમાં ઉભાં રાખેલાં ખતાવ્યાં હતાં પણ તે કાઈ પથ્થરનાં પુતળાંઓ નહીં હતાં, પણ જીવતી ઓરતોને સફેદ પોશાક પહેરાવી બાલ, મોઢાંને ધણુંજ સફેદ બનાવી દીધેલું તેથી આબાદ સગેમરમરના પુતળાંઓજ હોય તેવા જણાતાં હતાં અને પેહેલા અમો તેને પુતળાંઓજ સમજ્યા હતા એવા સ્થીર તેઓ ઉભા રહેલાં હતાં. પણ તેટલા જાણે એક પુતળાં ધડનારો ત્યાં આવ્યો અને તેણે તે સઘળાંઓને હુકમ કરીને નાચવા કહ્યાથી તેઓ આગળ ચાલી આવીને જાણે તરત જીવતાં તેના હુકમથી થયાં હોય તેમ બેલેટનો નાચ કરવા લાગ્યાં હતાં અને તે બેલેટમાં તરેહ તરેહના ઢપથી જાણે જાણીતાં પુતળાંના જમાવ બની જતાં હતાં અને બીજી વખતે હાથમાં પથ્થર ભાંજવાના હયોડાઓ લાવી બીજા મોટા પથ્થરપર “મ્યુઝીક ટાઇમ” આપી થોડા જણા વજાડતા અને બીજા-ઓ નાચતા હતા. તેમાં નાના છોકરાંઓ પણ કોઇતો ભાયગે આઠ નવ વરસનાં હોય તેઓળી નાચમા મળેનો ભાગ લઈને બચ્ચાઓનાં તથા ફરેસ્તા તથા કામદેવના જમાવ બની જતાં હતા એ સઘળું ધણું જોવાલાયક હતું ક્રીસ્ટલ પેલેસમાં આવી મોટી રમતો કીધાથી તથા રોશની તથા ગમતોથી ઘણો મોટો ખરચ થાય છે ને હમણા બે વરસ થયાં એની કંપનીના ભાગીદારોને તેથી વ્યાજ મળતું નથી, જોકે આજની માફક આતશબાજીને દીને તો ૫૦,૦૦૦ માણસો ત્યાં જોવા આવે છે જેઓ પાસથી શીર્ડીંગ એક લેખે લીધે છે અને આડે દીનેથી ધણુ લોક જોવા જાય છે તોખી ખરચ પૂરતો નથી ને જો કાદખી ઓછું કીધું તો લોક ઓછું જવાથી ધણુ ખોટ જાય છે તેથી સાલજવા મુજબ એ કંપની બધ થઈ જશે તેથી ધારે છે કે ભાગીદારોને થાપણુ જે સ્વા ફનેલ રૂપિયાની છે તેને બદલે પાણા ફરોડને માત્રે પાણા મળે તે તેથી એ ફરોડની જગ્યા

ધણી મોટી છે તેની કીમતથીજ મોટો ભાગ મળશે ને જે કંપની બંધ થઈ તો પછી એ કાચના મેહલને બાંજ નાખશે તેથી ઇંદાની એક ધણી મોટી ગમત ગરીબ લોકોને ખોલેલી પડશે.

તા. ૨૨ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે આલખટ પેલેસ કરીને ખીજ એક ગમતની જગ્યા ક્રીસ્ટલ પેલેસની માફકની છે તે જોવા ગયા હતા એ મેહલ નદીને પેલે કાંઠે એટરસીપાર્કમાં આવેલો છે ને તે ક્રીસ્ટલ પેલેસ સાથે સરખાવતાં કુચ ખીસાદમાં નથી ને ત્યાં લોક પણ કાંઈ હતું નહીં. લાયગે ૫૦ માણસોખી હોય ને તેઓની સામે આખો વખત એક નાટકનાં તખ્તાપરથી ગાયનો તથા ખીજ એલો દમ વગરના કરીને મન રીજવતા હતા જે કશું જોવાલાયક હતું નહીં. મેહલ એક ઘણો લાંબો હોલ હોય તેવો છે ને તેમાંના સંઘડમાંખી કાંઈ દમ નથી ને ખીજું કશું જોવાલાયક નહીં હોવાથી પાછા લાંથી નિકળી ગયા હતા ને આતશબાજી થવાની હતી તથા નાચ પણ થવાનો હતો તે કાષ્ઠ જોવા રહ્યા નહીં કારણ કે જેવી મેહલની ગમત દીસતી હતી તેવી રાતનાંખી દમ વગરની હોવી જોઈએ.

તા. ૨૩ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે મહારાષ્ટ્રીજની જુખીલીની ખુશાલીની છેલ્લી ધામધુમ દાખલ પોર્ટસમાઉડના દરિયામાં ઇંગ્રેજ મનવારોની કવાયદ હતી તે જોવા ગયા હતા. એ જોવા સારું અમોને એડમીરલટી તરફથી ઇજનના કાંડો આવ્યા હતા કે ઇનડીયન ટ્રુપશીપ મલબાર (Malabar) જે એ ધામધુમમાં રાષ્ટ્રીજનાં સરઘસ સાથે સામેલ થઈ કવાયદમાં ફરવાની છે તે ઉપર આવીને સરઘસમાં સામેલ થઈ કવાયદ જેવી પણ તેની સાથના પ્રોગ્રામમાં લખેલું હતું કે પાણીની ઓટને લીધે એ કવાયદ પુરી થાય કે સાંજના છ વાગે બધાઓને કીનારે લઈ જઈ ઉતારવામાં આવશે ને આજે સઘળી મનવારો તથા ખીજાં વાહાણો ઉપર રોશની તથા આતશબાજી હતી તે જો ઉપર મુજબ અમો સરઘસમાં જઈએ તો જોવાને બને નહી તેથી

તેમાં સામેલ થયા હતા નહીં, પણ જુદી જુદી ધણીયાતી સ્ટીમરવાળાઓ પોતાની સ્ટીમરો દરિયામાં કવાયદ જોવા તથા રેશની અને આતશ-બાજી દેખાડવા ફરવાની હતી તેમાંની એક “ પ્રિન્સેસ બીયેટ્રીસ ” પર ટીકીટ વેચાતી લઈને સાઉથહેમપટન ગયા હતા. એ દરેક ટીકીટનો ભાવ ત્રણ ગીની હતો તેમાં લંચ તથા ડીનર અને લંડનથી સાઉથહેમપટન સુધી જવા આવવાની આગગાડીની ટીકીટનો ભાવ સઘળું સમાયલું હતું અને ત્યાં જવા સાઈઝ ખાસ ટ્રેન માંડેલી હતી તેમા આસરે બસો જણાઓ સહવારનાં સાડાસાત વાગે વોટરલુ બ્રીડજ સ્ટેશનપરથી બેસીને નિકળ્યા હતા તે પોણા દશ વાગે સાઉથહેમપટન જઈ પુગ્યા હતા. વોટરલુ બ્રીડજ સ્ટેશનથી સાઉથહેમપટન જતાં છેલ્લાં ગામમાંથી રેલવે પસાર થવાથી તેનો થોડો ભાગ પણ જોયો હતો જ્યાં નાનાં નાનાં બે માળનાં ઘરો ધણાંખરાં સ્લેટની દેવાલ તથા છાપડાંનાં બાંધેલાં દીસતાં હતાં જે જરા નવાઈ જેવું લાગતું હતું. કિનારેથી જરા દુર આગતી ગાડી ઉભી રહી અને અમે ત્યાંની પાણીની ગોદીમાં અમારીવાળી સ્ટીમર હતી તેપર ગયા હતા. એ જગ્યાપર ગામના લોકોની ખુબ દદ અમે લોકોને તથા ખીજ અમારી માફકની સ્ટીમરો ધણી મંડાયેલી હતી તે જોવા સાઈઝ મળી હતી. એ સાઉથહેમપટનની ગોદી ધણી મોટી છે અને ત્યાં ધણાં મોટાં બારકસો સામાન લે ઉતાર કરવા ઉભેલાં હતાં. અમે ત્યાંથી કલાક ૧૧ વાગેને ઉપડ્યા હતા. સ્ટીમર “ બીયેટ્રીસ ” ઇલાંનાં લોકોને આપણ આવ વાહીટ તરફ ફરવા લઈ જવા સાઈઝ (Ferry Steamer દાખલ) બાંધેલી છે તેની સહુન મળેની મખબલની બેઠકોથી શણગારેલી છે તથા દુટકપર ફરતી બધે બેઠકો કાંધેલી છે જેથી એમાં ૪૦૦ ઉભાઓ સેદેવ કરવા એકી વખતે જઈ શકે છે, પણ અમે ૨૦૦ જણાં હતાં તેથી સગવડ સારી માલમ પડી હતી. બધાઓ સેહેલાઈથી બધું જોઈ શકતા હતા. સ્ટીમર ઉપર ગમત સારું હેન્ડશયર વાલનટીયરનું વાજું આખો દિવસ વાગતું હતું. અમેને સ્પીટહેડ (Spit-head) કે ન્યા એ દરિયાઈ કવાયદ થવાની હતી હું જતાં દોડ

કલાક થયો હતો, પણ તે સધળો દરિયો જાણે સાઉદહેમપટનનું જ આજ હોય તેમ બેઠે જાણુ પર જમીનથી ઘેરાયલો હતો અને તેનો આકાર મુઝબના બેકબેને મળતો પણ તેનેથી કાંઈ પચાસગણો મોટો હતો અને જેમ-આગળ વધતા ગયા તેમ જમીન બેઠે જાણુથી દુર જવા લાગી હતી અને છેક સ્પીટહેડ પુગ્યા ત્યારે દરિયાની પોહોળાઈ અમોઘારીયે છીયે કે સાતથી દસ મેલની થઈ હતી અને તેની બેઠે જાણુની જમીન ઉપર શેહેરો આવેલાં છે. એ દરિયામાં ત્રણ હારમાં બંધી ઇંગ્રેજ મનવારો ઉભી રાખેલી હતી. જેનો દેખાવ ઘણો દયદયામરેલો લાગતો હતો. પેહેલાં નાની મનવારો બે હારમાં ઉભી રાખેલી હતી તેની આહારની હારમાં ડાયા હાથ ઉપર ત્રીજી હાર ટોરપીડો બોટસોની કીધેલી હતી. એ મનવારો ૧૦૦ વારને છોટે એક એકથી છુટી ઉભી રાખી હતી. જેની બંધી મળીને લખાઈ આસરે ચારથી પાંચ મેલ જેટલી હતી. કોસ્ટાનો બંચાવ કરનારી સઘળી મનવારોને એકઠી કીધી હતી જે મનવારો તથા બોટો મલીને નજદીક ૧૨૫ લડાઈની બોટો ત્યાં સફસમારીને ઉભી હતી. તેમાં કોઈ કોઈ મનવારો તો રાક્ષી કદની પાંચ ડોલો, ચાર ધુમારિયાં અને ૧૧૦૦૦ ટન તથા ૧૦૦૦૦ ઘોડાના બલનાં એનજીનોની હતી કે જેની મોટી મનવારો છટલી દેશ સિવાય બીજા કોઈ પણ દેશ પાસે નથી અને આજે જેટલી મનવારો એક દરિયામાં એકઠી થયેલી હતી તેટલી કોઈથી દિને દુનિયાના કોઈથી ભાગ ઉપર થઈ નહીં હશે એમ ઇલાં બોલાય છે અને તેમાં નવાઈથી નથી, કારણકે દરિયાના બળમાં ઇંગ્રેજ સરકારની બરાબરી કોઈ બીજી સરકાર હજી સુધી કરી શકી નથી. અમારી સ્ટીમર એ બંધી મનવારોની વચમાંથી ફરીને ગઈ હતી તેથી દરેક મનવાર અમો જોઈ શક્યા હતા અને અમોને તેમ કરતાં બે કલાક ઉપર થયા હતા. બંધી મનવારો જોઈ રહ્યા પછી અમારી સ્ટીમર તેમાંની સૌથી પેહેલી મનવારની નજદીક જરા બાહારથી લગર કરીને પડી હતી. બપોરના ત્રણ વાગેને રાણીજીની સવારી ઓસબોર્નથી રાયલ યાટ વિક્ટોરિયા અને આલબર્ટમાં બેસીને નિકળી હતી જેઓની

પાછળ સરઘસના આધારમાં એક એકની પાછળ જરા 'છેટેથી' યાતો ટ્રીનીટી, ઓસબોર્ન તથા ઓલબર્ટ ચાલતી હતી 'અને' તેની પાછળ એનએનટ્રેસ તથા હેલીકોબ મનવારો તથા યુક્રેટીસ, કોકોડાઇલ 'અને' મલબાર નામનાં ઇંડીયન ટુપશીપો ચાલતાં હતાં જેથી રાણીજી વાલી યાટ ઓસબોર્નથી નિકળી કે બધી મનવારોપરથી તોપોની સલામતીઓ ચાલુ થઇ હતી જેનો અવાજ 'મનવારો નજંદીક હોવાથી' કાનના બેહેર ફાડી નાખે તેવો થતો હતો અને વળી દુરની મનવારોની તોપના અવાજોથી જાણે દુર લડાઇ ચાલતી હોય તેમ અવાજો આવતા હતા. બધી મનવારોનાં ડોલો ઉપર તેઓનાં સેલરો ચઢી જઈને હારખંધ તેપર સફ સમારી ઉભા હતા (જેને Manning the yards કરી કહે 'છે') જે વખતેના દેખાવ ખરેખર મનવારોપર હજારો હજાર વાવટાના શણગારોથી તથા એ સેલરોના બધા ડોલો તથા સડોપર ઉભા રહેવાથી તથા તોપો ફુટવાના અવાજોથી તથા વાહાંણો અને મનવારોપરથી લોકોના દુરરેના પોદારોથી ધણો દમદમાત ભરેલો લાગતો હતો. એ બધી મનવારો ઈંગ્રેજ હતી તે ઉપરાંત ફ્રેંચની તથા બીજા દેશોની મનવારો પણ હારમાં બાજુપરથી ઉભી રાખેલી હતી. તેઓએ પણ શણગાર કરી તોપોનાં માનો આપ્યાં હતાં. રાણીજીવાલી યાટ આગ્ને આસ્ને બધી મનવારોની વચમાંથી ફરીને પછી ઓસબોર્ન ખાતે ગઈ હતી અને છ વાગે તેઓની સાથે સરઘસમા ગયલા ગ્રહસ્થો તથા બાલુઓને આગળથી જણાવવા મુજબ કિનારે ઉતારી પાડ્યાં હતાં, પણ અમોએ તો સ્ટીમરપરજ રહીને સાર પછી નવ વાગેને રોશની થઇ ને તથા આતશખાજી જોઇ હતી. અમારી સ્ટીમર ક્વાયદ પુરી થવા પછી પાછી સાઉદહેમપટન થોડાક ઉતારોએ જેઓ તરફની હાલ પાછા જવાના હતા તેઓને ઉતારવા ગઈ હતી, બધાંથી પાછા પોલાઆદ વાગેને અમો સ્પીટહેડ જવા ઉપડ્યા હતા, પણ રસ્તામાં અરધે ટપ્પે ગયા કે અમારી સ્ટીમર ત્યાં ઉતરી એક બીજી સ્ટીમર આગળ લઈ ગઈને ઉભી રાખી. ને સ્ટીમરપર ઉતારો થતા હોવાનો ડોલોએક

અમારી સ્ટીમરમાં લેવા માગ્યા (એ બેઠ સ્ટીમરો એકજ કંપનીની હતી) પણ અમારી સાથવાળા ઉતાર્યોએ તોફાન મચાવીને તેઓને લેવા દીધા નહીં. તે વખતે આમનસામન ખુબ બોલાચાલીથી મજા પડી હતી. આખરે નજદીક ૦૧ કલાક તકરાર કીધા પછી સામા અમારામાંના થોડા ઉતાર્યો પેલી સ્ટીમરપર ગયા અને અમારી સ્ટીમર હંકારી હતી. અમો મનવારો આગળ ગયા ત્યારે તરતજ રોશની થવાની નીશાણી થઇ હતી અને એકદમ જાણે જાદુઈથી બધી મનવારો સળગી ઉઠી હોય તેમ દરએક ડોલ તથા ફરતી બાગુઓ ઉપર બપોરીયાની રોશની થઈ હતી અને દુરની મનવારોપર જાણે તારાઓ ચલકતા હોય તેમ દીવાઓ જણાતા હતા. તે રોશની ખુબય તેટલાં બધી મનવારોપર ફાણુશોની રોશની એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી ડોલો સુધાં થઇ હતી અને તેની કીનારીઓ રોશનીથી દીપી નિકળવાથી કાંઇ અજબજ દેખાવ થઇ ગયો હતો. દરેક મનવારનાં ડોલોની વચમાં રાણીજનાં ધનીશયલ અક્ષરો V R રોશનીથી બનાવેલા દીસતા હતા. એ વખતે આસમાન ઉપર વાદળને ઘેરો થયો હતો અને વાદળાંઓ મથાલાંપર એટલાં તો નજદીક આવી ગયલાં હતાં કે બધી બતીઓનો ઓજળ્ય તેની ઉપર પડવાથી જાણે આસમાન પર રોશની થઇ હોય તેમ ઉજ્જસ લાગતો હતો. બતીઓ બધી સળગી રહી કે પછી આતશબાજી શરૂ થઇ જેમાં જો કે ધણાંખરાં બાનો તથા ઉડતા દડાઓ જેને રોમન લાઇન્સો કહે છે તે હતા. પણ આતશબાજી ગંજવર હદની હોવાથી તથા મનવારો ચારથી પાંચ મૈલ સુધી સફ્ર સમારી ઉભેલી હોવાથી તે ઉપરની આતશબાજી જાણે ધણા મૈલ જેટલી જગ્યાપર થવાથી દેખાવ અતિ ઘણો સરસ લાગતો હતો.

બાનો ઉરાડે તે જથ્થાબંધ દરેક મનવારપરથી ઉડતા અને બ્યારે ઉપર ગયા કે વાદળમાં ગેય થઇ જતા અને વાદળાની ઉપર જઇને પછી ફાટતા હતા તેથી વાદળાંઓ રંગબેરંગી હોય તેવાં બની જતાં

હતાં અને ખાતો ઉપર ફાટે તેથી વાદળ ગાજતું હોય તેવા અવાજો આવતા હતા અને બધી મનવારોપર આતશબાજીના દડાઓ વગર ગણત્રીના ઉડ્યા કરતા હતા તેથી એક નાકેથી બીજે નાકે સુધી તે ઉડતા આતશના ગોળાઓથી બાજુ જગ્યા ભરાઈ ગઈ હતી અને આવી ગંભીર પાંચ મૈલ સુધીની આતશબાજીથી અને વળી વાદળાં થઈ આવેલાં તેપર પડતા તેના ચળકાટ તથા ખાતોથી કાંઈ એવી તો અજબ રીતનો દેખાવ નજરે પડતો હતો કે અમો તેનું વર્ણન આપી શકતા નથી. આતશબાજીના ખાતો વાદળાંઓમાં ઉડે અને વાહાંણો ખતીથી શણગારેલાં નીચે વચમાં દીસે અને તેની હેઠલ દરિયાનાં પાણીમાં તે બધાનો પડછાયો પડે તેથી બાજુ બધી દુનિયા અજવાળાં તથા આતશબાજીથી ભરાઈ ગઈ હોય તેવો દેખાવ દીસતો હતો અને અમો મનમાં અમોને ખરા લાગ્યશાળી સમજી પરવરદેગારનાં શુકાના કરતા હતા કે આવું જોવાનું અમોને સરજ્યાથી અમોએ ગયા દશ દિવસમાં જેવી રૌશની તથા આતશબાજી પેરીસ, વારસેલીસ, કીરટલ પેલેસ તથા આજે જોઈ તેવી કદી આગળ જોઈ નથી દરેક એક એકથી સરસ લાગતી હતી. આતશબાજી આસરે સાડાદશ વાગેને ખલાસ થઈ હતી અને અમારી સ્ટીમર પાછી સાઉદહેમપટન બાર વાગે આવી અને અમોને લંડન હોટલમાં જતાં સહવારના ત્રણ વાગી ગયા હતા, જે વખતે એટલોતો ઉજસ પડતો હતો કે મુંબઈમાં સહવારના છ વાગેલા હોય તેવો હતો. અમોને સ્ટીમરપર આતશબાજી જોતી વખતે ધાસ્તી લાગતી હતી કારણકે તોફાન તથા વરસાદ થાય તેવો દેખાવ બની ગયો હતો પણ પાછું સંધ્યું લંડન આવ્યા આગમ્ય શાંત થઈ ગયું અને કશું તેવું બન્યું નહીં.

તા. ૨૪ મી અને તા. ૨૫ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૬—એ બે દિવસોપર કાદબી જોવાલાયક જગ્યાપર ગયા હતા નહીં

તા. ૨૬ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૬—અજે અને સાદે મેનસીગટન મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા. જેની વિગત આગળ અમે

આપેલી છે. અમોએ 'હેલ્થ' એ મ્યુઝીયમ જોયું ત્યાર પછી તેમાં ખીજી હુન્નરને લગતી ચીજોનો ઉમેરો થયો છે અને જુની તથા હુન્નરને લગતી ચીજો જેને આપણુ નજીવી જેવી ગણીએ છીએ તેની કેવી કિંમત ઈંદા આવે છે તેના નમુના દાખલ અમોએ વીનીશીયન ગલાસનાં નાના ત્રણ ઈંચ ઊંચાઈનાં કપના પાઈડ ૩૬૦, એ કીશે એજ કાચની જે આસરે એક પુટ લંબાઈની છે તેનાં એકના પાઈડ ૧૧૪૬ અને ખીજાનાં પાઈડ ૮૨૭, એક નાની નીમખદાની પાઈડ ૧૮૭ એ લીધેલી હતી તે લોખંડપર એનેમલ કીધી છે એક મેવાની રકાખીના પાઈડ ૩૦૦ આપેલા છે. એ સંઘળી જણ્યો સોલમી સદીની બનાવતની તથા સારી કારીગીરીની હોવાથી આવી કિંમતો આપેછે. એજ બનાવત જેને લીમોગ્સ એનેમલ (Lemogis Enamel) ને નામે ઓળખે છે તેના એ કીટ જેટલી રકાખીના પાઈડ ૨૦૦૦ આપેલા છે. એ ઉપરાંત નવા સંગ્રહો જે લોકો ભેટ આપી જાય છે તેમાં કોઈ મી. જોન્સ કરી ગ્રહસ્થે પોતાનું સંગ્રહ કીધેલું આપેલું છે જેનાથી નાની જેવી એ ઇમારતની એક બાજુ ભરી નાખી છે. એ સંગ્રહ ઘણું કિંમતી અમો ધારીએ છીએ અને એકથી દોઢ લાખ પાઈડની કિંમતનું તે હશે. એમાં સોનાની મીનાંની તથા ઝવેરાતની દાખરીઓ, અસલી ઝવેરાતની વીટીઓ, કિંમતી પથ્થરાઓ તેમાં મોટાં નંગો હીરા પાનાં, માણેક, શનિશ્વરો, પોખરાજ ઇત્યાદી જેટલી જાત કિંમતી પથ્થરની આવે છે તેનો સંગ્રહ છે અને તેથી સારા સોજ રંગના પથ્થરો છે. સેવેરીસ જાતનું કારીકામ જેના એક એક દોઢ પુટની ઊંચાઈના વાસીસના ૫૦૦૦ પાઈડની કિંમત ઉપજે છે. તેમજ અસલી જાતના મોટાં ઘડીઆળો, ઓઇલ પેનટીંગ્સો, પુતળાંઓ, ફરનીયર, હાથીદાંત, અબજુસ તથા સીપની બનાવટના કુખીનેટો જેમાં ઊંચી જાતના પથરા જેવાકે મેલેકાઇટ, પોરીફરી, લેપીસલેજુલી, ઇત્યાદી જડેલા અને તેથી સારા કદના, હાથીદાંતની ખુરસીઓ, તથા ટેબલ જે ટીપુ સુલતાનનું અસલ કહેવાય છે તે, ભરતકામ, બાતુઓને વાપરવાની નાની પેટી (Ladies' Companion) જેપર હીરા જડી

લીધેલા એવી ઘણી કિમતી તથા નવાઈની ચીજોનો સંગ્રહ એ ઘણીએ કીધેલો આપી ગયો છે. એ સઘળું ધણું જોવાલાયક છે. અસલની ઇમારતમાં બધું જે વધતું જાય છે તે ન રહેવાથી એમાંથી સુવેલાં જનવરોનો જે મોટો સંગ્રહ હતો તે તથા ખણીજ પદાર્થોનો સંગ્રહ સઘળું કહાડીને એ ઇમારતથી થોડે દુર ખીજી ગંજવર ઇમારત ખાંધી છે ત્યાં લઈ ગયા છે અને તેનું નામ સાઉથ કેનસીંગટન મ્યુઝીયમ નેચરલ હિસ્ટરી બ્રાન્ચ (Natural History Branch) આપેલું છે અને અસલ ઇમારતને (Art and Science) હુનર તથા વિદ્યાનું નામ આપ્યું છે. અમો એ છેલ્લું મ્યુઝીયમ જોઈને પછી નેચરલ હિસ્ટરીવાળું મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા. એની ઇમારત જાણે એક મોહોલો હોય તેટલી મોટી અને ઘણી રોજકદાર ખાંધેલી છે જેમાં સુવેલાં જનવરોના હાડપીંજરોના ઘણા મોટા સંગ્રહ કીધેલો છે, જેની વિગત સને ૧૮૮૧ ની ડાયરીમાં આપેલી છે. એમાં અલખતાં નવો ઉમેરો થયો હશે પણ એટલી તો ચીજો ત્યાં મુકેલી છે કે અમો તે પિછાણી શક્યા હતા નહીં તથા અમોને વખત પણ હાથમાં બાકી રહ્યો નહી કે સઘળું બરાબર જોઈ શકીએ અને જો કે આખો દિવસ એ બે મ્યુઝીયમમાં ફાહાડ્યો હતો તોખી સઘળું દોડાદોડથી જોયું હતું. જો બરાબર વિગતવારે વાચીને તે સઘળું જોઈએ તો અમો નથી ધારતા કે એક અઠવાડિયામાંખી તે પુરું કરી શકાય એવો મોટો એ સંગ્રહ છે.

તા. ૧૭ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે પરચુટણ કામમાં રોક્ષયાથી કાષ જોવાલાયક જગ્યાપર ગયા હતા નહી.

આયરલેન્ડની મુલાકાત.

તા. ૨૮ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે રાતના કલાક ૮—૨૦ મીનીટે ઈલેસ્ટન સ્ટેશનપર આગગાડીમાં બેસીને લંડન રોહર હાડ્યુ હતુ અને અમેરીકા ખડપર જવા આગવનું અવસર રેલના વખણાવેલા “ ફીલાદેલ્ફિયા ” જોવા નિહાળ્યા હતા. તે વેલ્સ દેશનું

આપેલી છે. અમોએ જેટલું એ મ્યુઝીયમ જોયું ત્યાર પછી તેમાં ખીણ હુતરને લગતી ચીજોનો ઉમેરો થયો છે અને જુની તથા હુતરને લગતી ચીજો જેને આપણુ નહીં જોવી ગણીએ છીએ તેની કેવી કિંમત ઇંહા આવે છે તેના નમુના દાખલ અમોએ વીનીશીયન ગલાસનાં નાના ત્રણ ઈંચ ઊંચાઈનાં કપના પાઈડ ૩૬૦, એ ડીશો એજ કાચની જે આસરે એક ટુટ લંબાઈની છે તેનાં એકના પાઈડ ૧૧૪૬ અને ખીણનાં પાઈડ ૮૨૭, એક નાની નીમખદાની પાઈડ ૧૮૭ એ લીધેલી હતી તે લોખંડપર એનેમલ કાંચી છે એક મેવાની રકાખીના પાઈડ ૩૦૦ આપેલા છે. એ સંઘળી જણુમો સોઘમી સદીની બનાવતની તથા સારી કારીગીરીની હોવાથી આવી કિંમતો આપે છે. એજ બનાવત જેને લીમોગ્રસ એનેમલ (Limoges Enamel) તે નામે ઓળખે છે તેના એ શીટ જેટલી રકાખીના પાઈડ ૨૦૦૦ આપેલા છે. એ ઉપરાંત નવા સંગ્રહો જે લોકો ભેટ આપી જાય છે તેમાં કાંઈ મીઠા જોન્સ કરી ગ્રહસ્થે પોતાનું સંગ્રહ કાંચેનું આપેનું છે જેનાથી નાની જેવી એ ઇમારતની એક બાજુ ભરી નાખી છે. એ સંગ્રહ ઘણું કિંમતી અમો ધારીએ છીએ અને એકથી દોઢ લાખ પાઈડની કિંમતનું તે હશે. એમાં સોનાની મીનાંતી તથા ઝવેરાતની દાખરીઓ, અસલી ઝવેરાતની વીટીઓ, કિંમતી પથ્થરાઓ તેમાં મોટાં નગો હીરા પાનાં, માણેક, શનિશ્વરો, પોખરાજ હત્યાદી જેટલી જાત કિંમતી પથ્થરની આવે છે તેનો સંગ્રહ છે અને તેથી સારા સોજા રંગના પથ્થરો છે. સેવેરીસ જાતનું કોરીકામ જેના એક એક દોઢ ટુટની ઊંચાઈના વાસીસના ૫૦૦૦ પાઈડની કિંમત ઉપજે છે. તેમજ અસલી જાતના મોટાં ધડીઆળો, ઓધલ પેનટીંગ્સો, પુતળાંઓ, ફરનીયર, હાથીદાંત, અબ્બુસ તથા સીપની બનાવટના કુખીનેટો જેમા જાચી જાતના પથરા જેવાકે મેલેકાઈટ, પોરીફરી, લેપીસલેજુલી, હત્યાદી જડેલા અને તેથી સારા કદના, હાથીદાંતની ખુરસીઓ, તથા ટેબલ જે ટીપુ સુલતાનનું અસલ કહેવાય છે તે, ભરતકામ, બાનુઓને વાપરવાની નાની પેટી (Ladies' Companion) જેપર હીરા જડી

લીધેલા એવી ધણી કિમતી તથા નવાઈની ચીજોનો સંગ્રહ એ ધણીએ કીધેલો આપી ગયો છે. એ સઘળું ધણું જોવાલાયક છે. અસલની ઇમારતમાં બધું જે વધતું જાય છે તે ન રહેવાથી એમાંથી મુલેલાં જનવરોનો જે મોટો સંગ્રહ હતો તે તથા ખણીજ પદાર્થોનો સંગ્રહ સઘળું કહાડીને એ ઇમારતથી થોડે દુર ખીજ ગંજવર ઇમારત ખાંધી છે ત્યાં લઈ ગયા છે અને તેનું નામ સાઉઠ કેનસીંગટન મ્યુઝીયમ નેચરલ હીસ્ટરી બ્રાન્ચ (Natural History Branch) આપેલું છે અને અસલ ઇમારતને (Art and Science) હુત્ર તથા વિધાતું નામ આપ્યું છે. અમો એ છેલ્લું મ્યુઝીયમ જોઈને પછી નેચરલ હીસ્ટરીવાળું મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા. એની ઇમારત જાણે એક મોહોલો હોય તેટલી મોટી અને ધણી રોજકદાર ખાંધેલી છે જેમાં મુલેલાં જનવરોના હાડપીંજરનો ધણો મોટો સંગ્રહ, કીધેલો છે, જેની વિગત સને ૧૮૮૧ ની ડાયરીમાં આપેલી છે. એમાં અલબત્તાં નવો ઉમેરો થયો હશે પણ એટલી તો ચીજો ત્યાં મુકેલી છે કે અમો તે પિછાણી શક્યા હતા નહીં તથા અમોને વખત પણ હાથમાં ખાકી રહ્યો નહી કે સઘળું બરાબર જોઈ શકીયે અને જો કે આખો દિવસ એ જો મ્યુઝીયમમાં કાહાડ્યો હતો તોખી સઘળું દોડાદોડથી જોયું હતું. જો બરાબર વિગતવારે વાંચીને તે સઘળું જોઈયે તો અમો નથી ધારતા કે એક અઠવાડ્યામાંખી તે પુરું કરી શકાય એવો મોટો એ સંગ્રહ છે.

તા. ૨૭ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે પરચુટણ કામમાં રોકાયેલી કાષ્ટ જોવાલાયક જગ્યાપર ગયા હતા નહી.

આયરલેન્ડની મુલાકાત.

તા. ૨૮ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે રાતનાં કલાક ૮—૨૦ મીનીટે ઈલિસ્ટન સ્ટેશનપર આગગાડીમાં બેસીને લંડન શહેર છોડ્યું હતું અને અમેરીકા ખંડપર જવા આગમ્ય આયરલેન્ડ દેશના વખણાયેલા “કીલારનીલેકસો” જોવા નિકળ્યા હતા. તે વેલ્સ દેશનું

હોલીવુડ કરીને બંદર છે ત્યાં પાછળી રાતનાં કલાક ૩—૩૦ મીનીટ પુગ્યા હતા અને ત્યાંથી ડબલીન જવા સાઈ' સ્ટીમરમાં બેસીને આધરીશ ચેનલ પસાર કીધો હતો. એ વખતે એ ચેનલ જરાક તોફાની હતો તેથી સ્ટીમર ઘણી ડોલા ખાતી હતી અને ઉતાડ્યોતો મોટો ભાગ માદો પડ્યો હતો. સ્ટીમર કેરીબોટની જાતની માફકસર મોટી હતી અને બધે ખાચાઓ કરીને સડુન મુઘામાં ઉતાડ્યોતો સુવાની “બર્હો” મજેની મખમલની ગાદી તકીયા સાથની કીધેલી હતી, પણ કેબીનો ઘણી થોડી હતી. અગોતે ડાર્ઈનીંગ સડુનમાં ઉપર મુજબની બે ખુલા સુવાના બીજાના મળ્યાં તે ઉપર મુર્થ જવાથી અમોને કાંઈ દરિયો ઘણો લાગ્યો હતો નહીં, પણ જેઓને બોટના હીલવાથી આંચકા ઘણા લાગ્યા અને ઊંચ નદીં આવી તેઓમાંના ઘણા જણા આજરો થયા હતા. અમોએ આજે લંડનને છેલ્લી સલામ ત્યાં બે મહિના મોજમજામા ગુજરીને કીધી હતી લંડન શેહેરની બધી વિગતો આગળ અમે સને ૧૮૮૧માં લખેલી છે ત્યાર પછી એની વસ્તીમાં વધારો થતો ચાલુજ છે અને હમણા લોકો તે પચાસ લાખની ધારે છે. અમો જે હોટલ મેટ્રોપોલમાં ઉતર્યા હતા તે મોહોલો નોરધમખરલેંડ એવીન્યુમાં આગળ જે માફકસરનાં ઘરો હતાં તે આ વખતે સઘળાં તોડી પાડીને ગજવર હવેલીઓ કલબો તથા હોટલો સાઈ' બંધાઈ છે અને આખો મોહોલો જાણે એજ કારણસર બાંધ્યો હોય તેવો છે. એમાં અમારાવાળું તથા ગ્રાંડ હોટલ તથા અમો આએ વખતે આવ્યા પછી ઊંઘાડેલું વિક્ટોરીયા હોટલ આવેલાં છે અને તે કેવાં મોટાં હોવાં બેધયે તેના ખ્યાલ દાખલ અમારાવાળું હોટલ જે આસરે ૪૦૦ શીટ પોહોળું અને તેટલુંજ લાંબું અને નજદીક સાતથી આઠ માળતું છે તે બાંધવા ઉપર તથા શણગારવા ઉપર એક કરોડ રૂપિયા (દશ લાખ પાંચાઈ) બેઠા છે. તેના હાલો, ડાઈનીંગ રૂમો, રૂમોકીંગ રૂમો સઘળું જાતજાતના રંગીન સંગેમરમરનું દેવાલ,

યાંમલા, જમીન સુધાં બનાવેલું છે અને દીવાનખાનાઓમાં તે દેવાલોની અંદર ઊંચું ભરતકામ તથા મોટા મોટા જોવાના કાચો તથા ખીજાં આધલપેનટીંગ્સો મુકેલાં છે.

એ મેટ્રોપોલિટ હોટેલની ઇમારતમાં ૭૫૦ ઉપર ઓરડાઓ છે અને રાણીછતી જુબીલીની વખતે તેમાં ૯૦૦ માણસોને અગવડ સગવડે રાખ્યા હતા જે વખત ધમાલની શું વાત કરીયે ? જ્યાંખી હોટલમાં ફરીયે ત્યાં રહેનારાઓના ઢગલાને ઢગલા માલમ પડતા હતા. માળપર જવાની બે લીફ્ટો હતી તેમાં ખીચોખીચ લોકો ભરાઈને ઉપર હેઠે આવ જવ દર બે મીનીટે કરતું હતું. બે જમવાના ઓરડાઓ છે તેમાં એકી વખતે આસરે ૪૦૦ માણસો જમવા બેસતું. એ આટલું બધું લોક રહે તેઓની સઘળી મેનીજ કરવી, તેઓનાં કાગળો આવે તે પોંહોંચાડવાં, તેઓને ખાહારથી લોક મળવા આવે તેઓ સાફ શોધી કાઢાડવાં ઇત્યાદી સઘળું તારીફલાયક મેનીજ હોટલવાળાઓ કરી શકતા હતા. એ હોટલમાં આટલા બધા ઓરડાઓ તથા ત્રણ મોટાં દીવાનખાનાં, અને ખીડી પીવાના ઓરડા ઉપ્રાંત બે ખીલીયડ રૂમો તથા વળી ખાણાંઓ સાફ ખાહારના લોકને માટે બે ત્રણ હાલો જુદ રાખેલા છે. એવું મોટું એ હોટલ તથા તેની ઇમારત છે. એ તથા આડ હોટલ એકજ કંપનીનાં છે. ગયે સાલ અમારાં હોટલે દસ ટકાનુ વ્યાજ આપ્યું હતું. હોટલમાં અમો દરેકને રોજનો ૧ પાઉડ આસરે ખરચ લાગતો હતો તેમાં ઓરડાની ૧૦) શીલીંગ, નોકરોની ૧ શીલીંગ, નાસ્તાની ૨) શીલીંગ લંચની જેમ લેવો તેમ આસરે ૨) શીલીંગ અને ડીનરની ૫) શીલીંગ લેખે પડતી હતી. એવાં મોટાં હોટલો લંડનમાં ઘણાં છે અને મોસમમાં એ સઘળાં ભરાઈ જાય છે તે વખતે જગ્યા પણ મળી શકતી નથી. અમોએ આગળ લખ્યું છે તેમ જુબીલીના દિવસોપર વિક્ટોરીયા હોટલ જે અમારા હોટલ જેટલુંજ મોટું છે તે ઉંઘડયા પછી બે દિવસમાં તદ્દન ચીકાર ભરાઈ ગયું હતું લંડનમાં ખીજા નવા રસ્તાઓ પણ બરો

લાંછને અમોએ ખનાવેલા જોયા હતા અને ચારતે ચારતે એ પ્રમાણે ઘણી ગમ કામ ચાલે છે. અમોએ લંડન ઘણી દલગીરી સાથે ત્યાં ભોગવેલી મોજમજા પછી છોડ્યું હતું.

તા. ૨૯ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક સાડાસાત વાગે કીંગ્સટાઉન કરીને ડબ્લીન શહેરની પહોશનાં બંદરપર પુગ્યા હતા અને ત્યાંથી આગની ગાડીમાં ખેસીને ડબ્લીન શહેરમાં કલાક ૮ ને અમથે પુગ્યા હતા. એ શહેર અમોએ આગળ જોયલું હોવાથી આજે વખતે જોવા રહ્યા નહીં હતા, પણ અમો ત્યાં આગગાડીમાંથી ઉતર્યા તે રોશનથી અમો ને ખીજી કંપનીની ટ્રેનમાં જવાના હતા તે મેશનપર જવા સારું શહેરમાંથી એક નાકેથી ખીજે નાકે જવું પડ્યું હતું તેથી થોડું ઘણું જોયું હતું જેમા કાંઈ નવો દેરફાર થયેલો જણાતો નથી. અમો ડબ્લીનથી કીલારની ગામ જવા સારું કલાક ૯ વાગેને ટ્રેનમાં નિકળ્યા હતા તે કીલારની ગામના મેશનપર સાંજનાં ૪—૨૦ મીનીટે પુગ્યા હતા અને (Lake Hotel) લેક હોટલ ને કીલારનીના સરોવરને માથેજ છે ત્યાં ઉતારો લીધો હતો. સાંજના વખત હાથમાં હોવાથી ત્યાંના ગામડામાં ફર્યા હતા ને માફકસરતું સરોવરથી આસરે બે મૈલ દુર આવેલું છે અને ત્યાં નાનાં પણ સારી બાંધણીનાં ઘરો આવેલાં છે તે સિવાય કાંઈ જોવાલાયક નથી, ત્યાંથી અર્લે આવ કીનમેર કરી ઉમરાવ છે તેનો હોમપાર્ક કરીને મોટો બાગ છે તે જોયો હતો. એ પાર્ક ઘણી મોટી જગ્યા રોકે છે અને તેમાં ઝાડો સારાં રોપેલાં છે તેથી તથા ઘાસની લીલોતરીથી સારો લાગે છે. ઇલાં અમો કુતરાંઓથી સસલાંનો શેકાર કરતાં ગામડાંના માણસોને જોયાં હતાં એ લોકો દરમાંથી સસલાને હાંકી કહાડીને પછી કુતરાઓ તેની પાછળ છોડીને તેઓને પકડાવે છે તે વખતે સસલું બિચારૂ ચીચારીઓ મારતું અને તેમ દોડીને કોઈ ખીજા ખાડા યા દરમાં ભરાઈ જાય છે તો બચે છે, નહીં તો કુતરાઓ તેને પકડી લીધે છે કે માણસો આવીને

તેને પોતાને હસ્તક લીધે છે. એ માણસો પાસે કોથળાઓ ભરીને એ મુજબ પકડેલાં અમે જોયાં હતાં. એ પાર્કમાં એક સરોવરમાં નાતું જેવું ટાપુ છે જેને (Ross Island) રોસ આયલંડ કહેવામાં આવે છે, જ્યાં આગળ ત્રાંખાની ખાણ મળી હશે તે ખણેલી હજી દીસે છે પણ હમણા તે ચાલતી નથી. એ સઘળું જોઈને પાછા હોટલમાં સાત વાગે આવ્યા હતા. આયરલંડમાં આવ્યા પછી વળી સને ૧૮૮૧ ની માફક ઇંહાંની ઓરતો અમારાં શામલાં મોઢાં જોઈને (જે કે અમે ઇંગ્લેન્ડ તોપી પેહેરીયે છીએ તોખી) ખુબ મોટે મોટે અમારાં મોઢાંપર હશે છે તથા પોતાના મોઢાંના ચેન ચાળા કરી ખુશ મસ્કરીઓ કરે છે. અમે આજે રેલવેમાં ડબ્બીનથી કીલારની સુધી આસરે ૧૮૦ મૈલની મુસાફરી કીધી તે બધી જગ્યા ખુદરતી દેખાવોથી ભરેલી જોવાલાયક છે. વચમાં મોટું મેદાન જ્યાંથી અમારી ગાડી દોડતી હતી તેની દુરથી નાની ટેકડીઓ તદ્દન લીલોતરીથી ભરેલી દીસતી હતી અને વચમાં છુટી છવાઈ ખીજ ટેકડીઓ હોવાથી ખુશતુમા લાગતું હતું, પણ એ જગ્યાનો ધણો મોટો ભાગ જનવરોને ચરવાની જગ્યા દાખલ રાખેલો દીસે છે. ખેતીવાડી તથા વસ્તી પણ ઘણી જુજ દીસે છે અને સઘળું વેરાન પડેલું હોય તેવું લાગે છે. ઇંગ્લંડમાં જેમ નજદીક નજદીક ગામે આવતાં હતાં તેવું કશું દીસતું નથી અને લોક પણ પેહેરવે ઓઢવે તથા દેખાવે કંગાલ દીસે છે. આજે સાંજના ઘણે દિવસે અમેને ઠંડી મલી હતી અને રાત પડતા સરોવર અમારા હોટલની અડોઅડ હોવાથી યાંથી પવનની લેહેટી ધણી ઠંડી આવતી હતી.

અમારાવાળા હોટલપરથી કીલારની લેકસનો દેખાવ ધણો સરસ દેખાતો હતો એ સરોવર નાના નાના પાહાડોની વચમાં આવેલો છે અને આસપાસની લીલોતરીથી તેનો દેખાવ ધણો સારો લાગે છે. વચમાં નાના નાના ટાપુઓ આવેલા છે. ફરતા પાહાડોની પાછળ ખીજ પાહાડો જરા ઊંચા આવેલા છે. એ સરોવર બરોબર જોવા સારું

ઘોટમાં બેસીને ફરવું જોઈએ અને તે ઉપર એક આખો દિવસ ભાગે છે. એ સરોવરના ૫૦ મૈલ સુધી બધું મળીને ફરવાનું છે પણ તે ગોળાઈમાં એટલા મૈલ થાય છે. ઘોટમાં બેસીને અરધો ભાગ જવાય છે અને પછી કિનારે ઉતરીને ચાર પાંચ મૈલ પાહાડોપર લેકની આબુએથી ચાલવું પડે છે કે જેથી તેનો દેખાવ બધી તરાંદથી દેખાય છે અને પછી પાછા ઘોટમાં બેસીને બીજો છેડેથી આવાય છે.

તા. ૩૦ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—અમો લોકો આવતી કાલે કુવીન્સ ટાઉનથી અમેરીકા જતી ટ્રીમરમાં ઉપડવાના છીએ તેથી એ સરોવર ઘોટમાં બેસીને જોઈ ગયા નહીં હતા કારણકે આખો દિવસ આજનો જો તેપર ભાગે તો પછી આવતી કાલે કુવીન્સ ટાઉન બપોરનાં ચાર વાગ્યામાં જવાઈ ગયા નહીં તેથી અમો ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને ગ્લેન્ગેરીફ (Glengariff) કરીને આસરે ૪૦ મૈલ દુર ગામ છે ત્યાં સવારનાં ૯—૩૦ મીનીટના નિકળેલા સાંજનાં સાડાપાંચ વાગે પુગ્યા હતા. રસ્તામાં થોડો વખત કીલારનીના લેકનો એક ભાગ મળ્યો હતો, પણ ત્યાર પછી પાહાડોની વચમાંથી તથા ઉપરથી થઈને ગયા હતા જ્યાંનો ખુદરતી દેખાવ ઘણો રળિયામણો છે પણ અમોએ જે ઘણીજ તારીફ એ દેખાવની સાંભળી હતી તેવી દીસી નહીં. કોઈ ગમ ઝાડપાન સારા હતાં અને કોઈ ગમ તો ફક્ત ઘાસ સુકાઈ ગયલું હતું પણ હાલ વરસાદ એ મહિના થયા આવતો નથી તેથી સુકાઈ ગયું છે, નહીં તો લીલોતરીથી દેખાવ જરા સારો લાગતે. અમોને વારાફરતી વરસાદનાં ઝાપટાં મળતાં હતાં અને ઠંડો પવન પણ સારો નિકળ્યો હતો અને જો કે ઠરમોમીટર ઓછામાં ઓછો ૫૫ ડીગ્રી થયો હતો તોબી પવનને લીધે ઠંડી વધુ લાગતી હતી. રસ્તામાં છુટાં છવાયાં ઝુપડાંઓ ઘણાં કંગાલ હાલતમાં બાંધેલાં મળતાં હતાં અને ‘ધંધિંતું’ લોક પણ ઘણુંજ ગરીબ ચીઠોઠાલ અને દયા આણવાબેગ હાલતમાં હતું. તે લોકોનાં કપડાં ઉપર કુડીબંધ ઠીંગડાંઓ મારેલાં હતાં અને કોઈનાં તો કાટીને ચીસાં

शेड डिवागीनो देणाय — आयरलंड.

જેવાં થઇ ગયલાં હતાં. ઝુપડાંઓનાં છાપડાંમાં ખાડા પડી અચલા હતા અને કોષ કોષ ઝુપડાં તો ચપતા પથ્થરાઓ એકએકપર ગેઠવીને બનાવેલાં હતાં. તેઓની આસપાસ આઠ દશ ગામોનાં દોર ચરતાં હતાં તે સિવાય છુટી છવાઇ ખેતીવાડી અને તેથી ધણુજ નાના જમીનના કકડાઓપર કીધેલી દીસતી હતી. એવી કંગાલ હાલતનું લોક અમોએ યુરોપમાં ક્યે બીજી ગમ દીઠું નથી ને જો એક પેની ઇંહાંનાં ફકીરને આપીયે તો હજારો હજાર દુવા દેતો હતો (લંડનમાં જો એમ આપીયે તો તેને થોડું પડે ને કાંઇખી ઉપકાર માન્યા વગર ચાલી જાય.) આયરલંડનો મોટો પાક ધઉનો હતો પણ તે અનાજને અમેરીકાવાળા એટલો તો સસતો વિલાયતમાં લાવી વેચે છે કે આછરીશો તેટલો સસતો અહીંની જમીન અમેરીકા જેવી ફળવંત ન હોવાથી ઉગાડી શકતા નથી ને તેને લીધેજ જમીનના ધણીઓ પાસે થોડાં વરસપર બધા મળીને નજદીક ૫૦ ટકા ભાડું આસરાવ્યું હતું તોખી હજી સસતો અનાજ પાકવી શકતા નથી ને ખીજો ઉદ્યોગ એ લોકોને હાથ નહીં હોવાથી ગરીબ માણસો ધણી કંગાલ હાલતમાં આવી ગયાં છે. અમોને ૪૨ મૈલની એ મુસાફરીમાં એકજ નાનું ગામ કીનમેર કરીને મળ્યું હતું તે સિવાય છુટાં છુટાં ઝુપડાંઓ મળ્યાં હતાં. અમો સાંજનાં પાા વાગેને Glengariff કરીને જગ્યા છે ત્યાં પુગ્યા હતા ને ત્યાંથી પાછી બીજી થોડાની ગાડી કરીને કલાક ૬ વાગે નિકળેલા બેનટ્રી કરીને ગામ આસરે ૧૧ મૈલ દુર છે ત્યાં ૭ વાગે પુગ્યા હતા. એ જગ્યાથી તે ગ્લેનગેરીફ સુધી દરિયાનો અખાત લાગેલો છે તે ધણોખરો રસ્તો એને કિનારેથીજ હતો. ગ્લેનગેરીફ તરફ હોટલો સારાં રાખેલાં છે અને લોકો કીલારનીથી આવીને ત્યાં રાતના ઉતારો લીધે છે પણ અમોને ઉતાવળ હોવાથી અમો બેનટ્રી પાધરા ગયા હતા. એ છેલ્લું ગામ નાનું આસરે ૫૦૦૦ ની વસ્તીવાળું લાગે છે અને ત્યાં કાંઇ જોવાલાયક નથી, ફક્ત બંદર છે ત્યાં લોકો સાંજના ફરવા જાય છે તે જોઇ આવ્યા હતા.

તા. ૩૧ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૭—૧૦ ની ટ્રેનમાં બેનટ્રીથી નિકળેલા કોર્ક શેહેરના સ્ટેશનપર કલાક ૧૦—૪૫ મીનીટે આવી પુગ્યા હતા અને ત્યાંથી મોડાની ગાડીમાં બેસીને શેહેરમાં થઈને બીજી રેલવે સ્ટેશન છે ત્યાં ગયા હતા. એ કોર્ક શેહેરનો જે ભાગ અમોએ જોયો તે પરથી શેહેર મોટું લાગે છે અને ત્યાં ઘણાં વાહાણો નદી લી (Lee) ઉપર ઉભેલાં દીસતાં હતાં તેથી ત્યાંનો વેપાર સારો હોય તેવું લાગે છે. એ નદી ઉપર બે પુલો પારનલ તથા પેટ્રીક ડ્રીડજ નામના અમોએ પસાર કીધા હતા તે ઘણા સારા બાંધેલા છે. અમો ત્યાંથી બીજાં સ્ટેશનપર આવીને કલાક ૧૧ વાગે નિકળેલા કુવીન્સ ટાઉન કરીને બદર છે ત્યાં કલાક ૧૧—૧૫ મીનીટે આવી પુગ્યા હતા. એ આરામથી આછરીશ લોકો અમેરીકા ખાતે મોટા જથ્થામાં દર સાત નિકળી જાય છે અને અમેરીકા તથા ઇંગલંડ વચ્ચે આવજાવ કરતી સ્ટીમરો બધી ઇંદાં આવે છે તેથી ઇંદાંની વસ્તી દીનપરદીન વધતી જાય છે. એ શેહેરનું નામ આગળ Cove of Cork કરીને હતું. પણ રાણી વિક્ટોરીયા સને ૧૮૪૫ માં ઇંદાં આવ્યાં હતાં તેઓના માન ખાતર તે નામ બદલીને કુવીન્સ ટાઉન આપ્યું છે. એ શેહેરનો મોટો ભાગ ટેકડી ઉપર આવ્યાથી તેની ઉપર બંધાયેલાં ચઢ ઉતર ધરોથી દેખાવ સારો લાગે છે. ઇંદાંથી છેક કોર્ક સુધી નદી “લી” ગયલી છે અને મોટાં વાહાણો તેમાંથી છેક કોર્ક શેહેર સુધી જાય છે. અમોને આગગાડીએ છેક કિનારે લાવીને એક નાની સ્ટીમર “જેકાલ” (Jakal) નામની કુનાઈ લાઇનવાલાનીજ છે તેની નજદીક ઉતર્યા હતા. અમો તે ઉપર સવાર થયા હતા ત્યાર પછી આસરે ૧૨ વાગેને મેલ ટ્રેન ઇંગલંડથી મેલ લઈને આવી તે લઈને ઉપડી તે અમોને કુનાઈ લાઇનની સ્ટીમર “સર્વીયા” (Servia) જેમા અમો ન્યુયાર્ક (New York) જવાના હતા તે પર લઈ ગઈ હતી જેપર અમો સવાર થયા પછી બપોરે સવા વાગે એ સ્ટીમર ઉપડી હતી અને અમોએ યુરોપને છેલ્લી સલામ કીધી હતી. એ કુવીન્સ ટાઉનનું બારું ઘણું મોટું છે અને તેમાં કેહે છે કે

ઈંગ્લેન્ડ બધી મનવારો ઉભી રહી શકે એટલી જગ્યા છે. અમેને એને લગતી જમીન એક બાજુપર પસાર કરતાં નજદીક ત્રણ કલાક લાગ્યા હતા અને ત્યાર પછી આટલાંટીક માહસાગરમાં પેદા હતા. આજનો આખો દિવસ દરિયો ઘણો થંબ્ય હતો અને અમારી સ્ટીમર “સરવીયા” અત્રેની મોટી સ્ટીમરોમાંની એક ગણાય છે, જે આસરે ૮ હજાર ટન ઉપરની અને ૫૦૦ ફીટ લંબાઈની તથા સારી પોહોળાઈની હોવાથી દરિયાના મોજાઓની દરકાર કરતી ન હતી. એ સ્ટીમર ઉતાડ્યોને લઈ જવા સાઈન્જ મએની ગોઠવણથી બાંધેલી છે અને તેમાં ૧૦૦૦ ઉતાડ્યો લઈ જઈ શકે છે. તેમાં ૫૦૦ પેહેલો વર્ગ (જેને સ્ટેટ રૂમ્સ કહેછે તેમાં) અને ૫૦૦ બીજા વર્ગના ઉતાડ્યોને લઈ જવાની જગ્યા છે. એમાં ૧૨) લાઈફ બોટો રાખેલી છે અને સ્ટીમરની આસપાસ પાણીના (watertight compartments) કંપાર્ટમેન્ટસો રાખેલા હોવાથી અડચણની વખતે તેમાંજ પાણી ભરાય છે અને અંદર આવતું અટકાવે તેથી સ્ટીમર ડુબવી ઘણી મુશ્કેલ પડે છે. અમારી સાથે આસરે ૧૫૦) પેહેલા વર્ગના તથા બીજા વર્ગના ૨૦૦) ઉતાડ્યો હતા.

તા. ૧ લી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે આખો દિવસ દરિયો જરા જોરમાં હોવાથી અમેને ફેર આવ્યા કીધા હતા, કારણકે સ્ટીમર ડોલતી હતી. ગઈ કાલ અને આજે બપોરનાં ૧૨) વાગાની વચમાં સ્ટીમર ૩૭૮) નોટીકલ મૈલ ચાલી હતી, સ્ટીમરપર ઉતાડ્યોની ૫૫. એન્ડ ઓ. કંપનીની સ્ટીમરો કરતાં ખાનાપીનાની તથા બીજા માવજત સરસ થાય છે. ડાર્ઝનીંગ સેલુનમાં એકી વખતે ૨૦૦ જણા બેસી શકે તેવી ચાર હારની ટેબલો ગોઠવી છે અને મ્યુઝીક, સ્મોકીંગ, લેડીસ સલુનો જુદાં જુદાં તથા સારા શણગારેલાં છે તથા વિજળીની બતીઓ બધે કુખીનો સુધાંમાં બળે છે. એમાં ત્રણ થરે કુખીનો હારબંધ બનાવેલી છે તથા બધી રીતે સગવડ છે. આજે આખો દિવસ દંડી સારી પડતી હતી.

તા. ૨ જી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સડવારથી બપોર સુધી વરસાદ થોડો થોડો પડ્યા કરતો હતો અને દરિયો જોકે જોરમાં હતો અને મોજાઓનો ઉછાળો ઘણો હતો તોળી સ્ટીમર પર ગઇ કાલના જેવા ડોલા લાગતા હતા નહીં. તેનું કારણ અમોએ સાંભળ્યું કે જેમ તેલ મોજાઓને મારે છે તેમ વરસાદના પાણીથી મોજા જોર મારતા અટકે છે, બપોરનાં આસરે એક કલાક સુધી ધુમસનો જરા જોર થઇ આવ્યો હતો અને તેથી દર મીનીટ આખો વખત સ્ટીમર પરથી ધુમસની સીસોડી વળડ્યા કીધી હતી. એ ધુમસ કાંઈ ઘણો નહીં હતો તોળી ૧૦૦ વારને છોટે કશુંબી દેખાતુ હતુ નહીં અને વખતે બીજી કોઇ સ્ટીમર આવીને અટકી નહીં પડે તેને ચેતવવા સાફ સીસોડી વળડ્યા કીધી હતી, પણ એક કલાકમાં ધુમસ પાછો નિકળી જવાથી તે બંધ કીધી હતી. આજે બપોરનાં ૧૨ વાગા સુધીના ચોવીસ કલાકમાં અમારી સ્ટીમર ૪૦૮ નોટ ચાલી હતી. કવીન્સ લેડ છોડ્યા પછી અમારી સ્ટીમર આઈમણ તરફ હંકારે છે તેથી દરરોજ વખતમાં નજદીક વાળ કલાકનો ફેર અમોને પડે છે. અમારાં ધડીયાલમાં આયરલેન્ડના ટાઈમ (જે લેન્ડના ટાઈમ કરતાં ૨૫ મીનીટ ઓછો હતો) નો બપોરનાં પોણા વાગ્યો હતો ત્યારે સ્ટીમર પર સોમવારે ૧૨ નો ટાઈમ સુરજ પરથી મેરીડીયન લઈને કીધો હતો અને મગળવારે પણ પોણા કલાક અમે ખોહોયો હતો એટલે લેન્ડનો દોઢ વાગે ત્યારે સ્ટીમર પર બાર બપોરના થયા હતા. એ મુજબ દરરોજ અમો આઈમણ તરફ જવાથી પોણા કલાકની ઉપરનો ફેર પડે છે અને અમારો દિવસ ૨૪ બદલે ૨૪૧૧ કલાકનો થાય છે. આજે બપોરનાં સ્ટીમરના ૧૨ વાગા ત્યારે અમારાં ધડીયાલમાં જે આયરલેન્ડનો ટાઈમ રાખ્યો છે તેમાં ૧—૩૭ મીનીટ થઈ છે અને એટલો વખત બે દિવસમાં અમોએ ખોહોયો છે અને એ મુજબ અમો જ્યારે આઈમણ તરફ મુસાફરી કર્યા જઈશું અને દુનિયાની આસપાસ ફરીને મુબઈ આવીશું ત્યારે એક આખો દિવસ અમોને ખોવો પડશે. આજે બપોર પછી દરિયો ઘણોજ મજાનો

ઠંડો હોવાથી ઉતાડ્યોમાં ગાવાતું, વળડવાતું તથા કુદવાતું, દોરડાંપર ટીંગાઈને ચઢવાતું તથા ખીજી કસરતની રમતો આખો વખત ચાલી હતી. રાતના ૧૧ વાગા સુધી ગાયન ચાલ્યું હતું. આખો દિવસ સુરજ તદ્દન દેખાયો નહી હતો અને ઠંડક મઝાની માફકસરની હતી.

તા. ૩ જી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે દરિયો જરા જોરમાં હતો અને ઠંડી જરા વધારે પડતી હતી. સ્ટીમર આજ અપોરનાં ૧૨ વાગા સુધી ૨૪ કલાકમાં ૪૦૨ નોટ ચાલી હતી તથા વરસાદ વારાફરતી પડ્યા કરતો હતો અને સુરજ તદ્દન જોવામાં આવ્યો હતો નહીં. આજે ઉતાડ્યો મોઢાંમાં ચમચી લઈને તેમાં એક ઈંડું મુકી દોડવાની સરત રમ્યા હતા તથા એક એક ઉપરથી કુદી જવાની (Leap Frog) રમત તથા ડોલના દોરડાંઓપર હાથે ટીંગાઈને ઉપર ચઢવાની કસરત રમ્યા હતા અને ગમત સારી મળી હતી.

તા. ૪ થી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે અપોર સુધી ૨૪ કલાકમાં સ્ટીમર ૪૦૩ નોટ ચાલી હતી. વાદળ તદ્દન ખુલ્લું થઈને સુરજ પ્રકાશતો હતો પણ ન્યુફાઉંડલેંડ કોસ્ટોની નજદીક (Benks) બેંક્સ કરી કહે છે તે જગ્યાપર અમારી સ્ટીમર આવી લાગ્યાથી અમારેથી આસરે ૧૫૦ થી ૨૦૦ મૈલ દુર (Ice Bergrs) આધસના ખતેલા તરતા પાહાડો એ ન્યુફાઉંડલેંડના કિનારાપર ખુટી બેસવાથી ત્યાંની તરફનો પવન ખુલ્લા દરિયાપરથી ઘણોજ ઠંડો બરફના જેવો આવતો હતો તેથી હમેશના કરતાં ઠંડી ઘણી વધારે લાગતી હતી અને જો કે સુરજતું તડકુંખી જોરમાં પડતું તેની ગરમી માથાંપર પડવાથી માથું દુઃખી આવતું તોખી એ ઠંડો પવન એવો તો દીલ ઉપર લાગતો હતો કે હાથ પગ જાણે આધસમાં મુક્યા હોય ને ઠંડીથી સુન મારી જાય તેમ લાગતા હતા. અમે આજે દરિયાના જે ભાગમાં હતા તેની હેઠાણમાં જમીન ઘણી ઉપર સુધી ઉપસી આવેલી છે અને તેથી કરીને વાહાણો ડગર પણ એ માહસાગરમાં કરી શકે છે તે

જમીનને ન્યુક્લિયસ બેંકસ કરીને કહે છે અને દરિયા તેને લીધે છાલકો થાય છે. એ ઉપર લખેલા બરફના પાહાડો ઉત્તર ધ્રુવ (North Pole) તરફ જ્યારે બંધાયેલુ આઈસ ગરમીથી પીગલે છે ત્યારે તેના મોટા ગબલવર ડુગરો જેવા મોટા કકડાઓ છુટા પડીને દરિયામાં તરતા થાય છે અને લગ્નરો મેલ મુઠી તેઓ તરતા દક્ષીણ તરફ જાય છે અને આસ્તે આસ્તે પીગલીને નાબુદ થઈ જાય છે. એ આઇસના તરતા ડુગરો કોઈ કોઈ તો એ ત્રણ મેલ જેટલા ઘેરાવામાં આસરે ૨૦૦ થી ૨૫૦ શીટ ઉંચાઈમાં અને જેટલા પાણી બાહાર દીસે છે તેથી બેવડા યા તેવડા મોટા જગાઈમાં પાણીની અંદર તરે છે, તેઓના થોડા ભાગો પિગળતા આવ્યાથી તેની ઉપર દેવળના મિનારાઓ, કિલ્લાઓ ઈત્યાદી જેવા આકારો બની જાય અને તેવા ૨૦ અથવા ૨૫ પાહાડો જ્યારે એકે વખતે દરિયામાં તરતા મળે છે ત્યારે તેઓની ઉપર પડતા સુરજના પ્રકાશથી બીકોરી કિલ્લાઓ તથા દેવળો હોય તેમ ચળકે છે, અને દેખાય સાંભળવા મુજબ ધણોજ સરસ અજબબ જેવા લાગે છે. અમોને કોઈ એવા પાહાડો મળ્યા હતા નહીં પણ ધણાખરા મે જુન મહિનામાં આટલાન્ટીક માહસાગરમાં જથ્થાબંધ મળે છે, તે વખતે સ્ટીમરોને ઘણી તપાસીને ચલાવવી પડે છે, નહીં તો કે જો ધુમસ થઈ આવે અને એકુ એવા પાહાડ સાથે અડી તો તેના પુરચેપુરચા ઉડી જાય છે. આજે અમારી સ્ટીમરની આસપાસથી સાંજનાં પાંચ વાગેને મગરમચ્છોનું એક મોટું ટોળું આસરે એકસો ઉપરનું નજદીકથી પસાર થયું હતું જેઓ પોતાનાં મોહોડાંમાંથી જથ્થાબંધ પાણીના કુવારાઓ ઊંચે હવામાં ઉડારી ગમત કરતાં ઝડપબંધ પસાર થઈ ગયાં હતાં. એમાંના કોઈ કોઈ તો ૫૦ થી ૬૦ શીટની લંબાઈનાં હતાં એમ ધારે છે, અને સ્ટીમરની બેઉ બાજુપરથી આસરે ૧૦૦ શીટ દુરથી પસાર થઈ ગયાં હતાં. અમારી સ્ટીમર આજે ગલ્ફ સ્ટ્રીમમાં દાખલ થઈ હતી. એ ગલ્ફ સ્ટ્રીમ ગરમ પાણીનો મોટો ઝરો યા નદી છે જે મેક્સિકોના અખાતમાંથી શરૂ થાય છે, અને ખુદરતની નવાઈ દાખલ એ ગણાય છે. ખુદરતે જાણે

દુનિયાંની હવા સમઘાત રાખવા સારું તેને બનાવ્યો છે. એ નદી જે ધણા મૈલ જેટલી પોહોળી છે તે મેક્ષીકોના અખાતમાંથી શરૂ થઈને આટલાંટીક માહસાગરમાં જાય છે અને પોતે તે સમુદ્રનાં પાણીથી તદ્દન અલગ રહી તેની વચમાંથી માર્ગ કરી છેક આયરલૅન્ડના કોસ્ટા સુધી જાય છે અને ત્યાંની હવા જે ધણી ઠંડી હોય છે તેને એ નદી જે પોતે ગરમ પાણી છે તે ગરમી આપી સમઘાત કરે છે અને એ ગલ્ફ સ્ટ્રીમની ખુખીથીજ ઇંગલૅન્ડ, આયરલૅન્ડ, તથા સ્કોટલૅન્ડમાં લોકો વસી શકે છે, નહીં તો ઠંડીથી ત્યાં માણસ રહી શકે એમ કહે છે. એ બાબદસર અમેરિકનોએ એક હસવાનો દુચ્છકો શોધી કાઢાયો છે કે જે ઇંગલૅન્ડવાળા અમારી સાથે બરબેરી કરે તો અમે અમારો ગલ્ફ સ્ટ્રીમ ત્યાં જતો બંધ કરીશું તો તદ્દન ઉજડ થઈ જશે. એ ઝરો આયરલૅન્ડ સુધી જઈને ત્યાંથી પાછી ઠંડી પોતામાં ઉમેરી લાવી તે ઠંડો થયલો ઝરો નીચાણમાં ઉતરી છેક સ્પેન સુધી દક્ષિણે જાય છે અને ત્યાં ઠંડી હવા પાંચરી આફ્રિકાના કોસ્ટાની ગરમીને નરમ પાડે છે. ત્યાંથી પાછો મેક્ષીકો તરફ ઠંડી હાલતમાંજ આવી ત્યાંની બેહદ ગરમીને ઠંડક આપે છે, અને પાછો પોતે ગરમ થઈને આયરલૅન્ડ તરફ ઉત્તર-લણી જાય છે, તે પ્રમાણે આખો વખત ગોળને ગોળ આટલાંટીક માહસાગરમાં ફરીને બધે ગરમી તથા ઠંડીનાં સાંધણો આપે છે. એનાં પાણી આટલાંટીક માહસાગરનાં પાણીથી નજદીક ૨૦ થી ૩૦ ડીગ્રી વધારે ગરમ રહે છે અને ખુદરતે જાણે દરિયાની અંદર એની હલાયધી નદી વેહેતી કાઢી છે. એ ગલ્ફ સ્ટ્રીમને લીધેજ આજે જોકે બરફ જેવો ઠંડો પવન અમેને લાગતો હતો તોખી પારાની સીસી ૫૫ ડીગ્રીની હેઠાંજ ગણ હતી નહી. અમારી સાથના અમેરિકન ઉતાડેઓ સારી રીતે વર્તે છે અને આખો વખત હિંદુસ્તાનની તથા આપણા જરથોસ્તી ધર્મની બાબદની વાતો પોતે આવી ઝાળખાણુ કરીને પુછે છે. પોતાનાં રેહેઠાંણો ઉપર આવવા સારું ઈજનો કરે છે. મી૦ મેકે (Mackey) ફરીને અમેરીકાના વખણાયલા કરોડપતીએખી પોતાની સેના તથા રૂપાંની ખાતો જોવાનું અમેને નોતરું દીધું હતું. કોઈ એક

અહરથ બે ત્રણ રેલવે કુંપનીનો મેનેજીંગ ડીરેક્ટર છે અને પોતાનાં મોટાં હોટલો છે ત્યાં મફત ઉતારો આપવા માંગે છે. કોઈ મીકગેનો મોટો દુકાનદાર જેની દુકાનપર વરસ દહાડે છ કરોડ રૂપિયાનો માલ ખપે છે તે જોવા આવવા બલામણુ કરે છે, કોઈ મોટો શરાદ પોતાના શહેર શીલાડેલશીયામાં શી રીતનો વેપાર ધધો ચાલે છે તે દેખાડવા ઇજન કીધું છે. એ મુજબ અમારી ઉપર ત્રણા ખુશી થઈને ઈજનો કરે છે કે અમેરિકા થોડા વખતમા શી રીતે આગળ વધી ગયું છે તેનો વિચારઅમો હિંદુસ્તાનનાં લોકોને કહી શકીએ. એ લોકો આવા કરોડપતીઓ છતાં જાણે તદન સાદા લોકની માફક ગાતગીતમાં વળે છે અને મગફરી તદન અતાવતા નથી. આપણા દેશના પારસીઓની આબદો જાણવાને એટલું ખંતી લોક અમોએ ખીજું જોયું નથી, અને જુમખાઓ થઈને આખો વખત એવી આબદો પુછ્યા કરે છે

તા૦ ૫ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે અપોર સુધીમાં સ્ટીમરે ૪૦૭ નોટસ કાપ્યા હતા. આખો દિવસ ખોલ્લો ગયો હતો અને ઠંડી હવે ઘણી માલમ પડતી નથી. દરિયો પણ થારિ જોવો હતો. આજે રાતના છેલ્લા વર્ગના ઉતારોએ “ બેલ ” કીધો હતો તે સાઈ એક તેઓમાંની ઓરત વાયોલીન વજાડતી હતી.

તા૦ ૬ થી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે અપોર સુધીમાં ૪૦૦ નોટ સ્ટીમર ચાલી હતી. દરિયો ત્રણો મજેનો થંબ હતો, પણ ગરમી હવે જરા વધતી માલમ પડતી જાય છે. રાતના એકાએક ધુમસ થઈ આવ્યો અને સ્ટીમરપર ધુમસની સીસોડી વજાડ્યા કીધી હતી અને ન્યુયોર્કની નજદીકમાં હોવાથી તપાસ રાખતા હતા કે કોઈ ખીજી સ્ટીમરની સાથે ધુમસને લીધે અહીં પડે નહીં. આજે સાંજનાં પાંચ વાગેને પાછલટ સ્ટીમરપર આવ્યો હતો. એ પાછલટ લોકો કોઈ વખતે ન્યુયોર્કથી ૫૦૦ થી ૭૦૦ મૈલ દુર સ્ટીમરો મેળવવા સાઈ જાય છે. અમારાવાલો પાછલટ છ દિવસ થયા

ન્યુયોર્કથી નિકળેલો હતો. તેઓની બોટ સડની બે ડોલની ધણી ખરી હોય છે, અને તેમાં ધણા પાઈલટો રહે છે, જેમાંનો એક અમારી સ્ટીમરપર આવ્યો હતો. બાકીના બીજી સ્ટીમરો મળશે તેમ તેપર જઈને છેલ્લે તેઓની બોટ પાછી તેઓને ન્યુયોર્ક લેવા જાય છે. એ મુજબ ધણી પાઈલટ બોટો ઇંદાં ફરે છે. તેઓનો દર સ્ટીમરોનો જેટલો ભાગ પાછીમાં હુમે છે તેટલા શીટ ઉપર દર કુટે પાંચ યા દશ ડોલર સંભળાય છે. આજે રાતનાં લીવરપુલના સેલર એસાયલમને મદદ આપવા સાઈ' સ્ટીમરપર કોનસર્ટ થયો હતો જેમાં ધણા જણાઓએ ભાગ લીધો હતો અને લોર્ડ હરશલે પ્રમુખની ખુરસી લીધી અને ઉઘરાણું તે વખતે ઉતારાઓમાં ફેરવ્યું હતું જેમાં બધાઓએ નાણું પોતાની ખુશી મુજબ ભર્યું હતું.

તા. ૭ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સહવાનાં ક્લાક ૮—૩૦ મીનીટથી લોંગ આયરલંડનો કિનારો દેખાવા માડ્યો હતો, તે નવી દુનિયાનો પેહેલો ભાગ અમોએ જોયો હતો અને નજદીક આવતા ગયા તેમ કિનારો ખરાબર દેખાતો હતો. એ લોંગ આયરલંડ ન્યુયોર્કથી આસરે ૫૦ યા ૬૦ મૈલ દુર એક જમીનનો સાંકડો કંકડો દરિયામાં નિકળી આવેલો છે. એની સામેની બાજુપર આગળ ચાલતાં સ્ટેટન આયરલંડ ફરી ઝાડપાનથી ભરેલી જગ્યા મળે છે, અને ઇંદાંથી જાણે એક મોટી નદીમાં પેદા હોઈયે તેવું લાગે છે. લોંગ આયરલંડની આગળ ચાલતાં જમણી બાજુપર ઘરો તથા હોટલો દેખાવા માંડ્યાં. એ હોટલો જોવાથીજ અમેરિકન લોકો શી રીતે ગંજવર ઇમારતો બાંધે છે તેનો નમુનો માલમ પડતો હતો એક ગંજવર હોટલ જાણે આખો મોહોલો હોય તેવું જણાતું, પણ તે ન્યુયોર્કથી ઘણું દુર આસરે ૩૫ મૈલ હોવાથી પેહેલાં જે વસ્યું હતું તે પાછળથી બીજી હવા ખાવાની જગ્યાઓ શહેરની નજદીકમાં નિકળવાથી એ હોટલ બંધ થયું છે ઇમારત તદ્દન ખાલી પડી છે તે ધણી મોટી હોવાથી કોઈ ભાડે લઈ શકતું નથી અને તેની કંપની બંધ થઈ છે અને તે થોડા વખતમાં

વેચાઈ જશે. એ લોંગ આયરલેન્ડની દરિયા કિનારાપરની જગ્યા ન્યુગોર્ડનાં લોકોને હવા ખાવા સારું વપરાય છે. ત્યાં છુટાં છુટાં મોટાં હોટલો તથા નાના બંગલાઓ બંધાઈ ગયા છે કોની આયરલેન્ડ (Coney Island) થી જરાક દુર એક જણે પોતાનું ઘેર એક હાથી જનવરનાં આકારમાં આપાદ બાંધેલું છે અને આકાર તેવોજ કીધો છે, સ્ટીમરપરથી તે જણે ખરેખર એક જીવતો હાથી ઉભો હોય તેમ તેની અંખારી સુધાં દેખાતો હતો. આગળ વધતાં દરિયા સાંકડો થતો ચાલ્યો અને કિનારા તરફથી જાણકો થવા માંડ્યો, તે જગ્યાને બાર (Bar) કરીને કહે છે તે બાર વાગાની આગમ્ય પસાર કરવો જોઈએ, નહીં તો પાણી ધરી જવાથી સ્ટીમરને બાહર થોળવું પડે. પણ અમોએ તે વખતે પસાર કીધો અને પછી ન્યુગોર્ડના બારમા પેદા જેની દાખલ થવાની જગ્યાપર જમીન ઘણીજ નજદીક આવે છે. ત્યાં અમારી સ્ટીમર થોળાવીને તે ઉપર ડાકટર ઉતાર્યોને તપાસવા આવ્યો કે કાંઈ ઉડતો રોગ હોય તો તેને આગળ વધવા દીધે નહીં. ને એની નજદીક એક નાનું ટાપુ છે જેને કુવારેનટાઈન આયરલેન્ડ કરી કહે છે ત્યાંજ ઊતરવા કહે છે. ડાકટર સ્ટીમરપર આવ્યો કે સડુનના ઉતાર્યોને કાંઈ તપાસ્યા નહીં, તે બાપે સ્ટીમરના ડાકટરને પુછ્યું હતું પણ ત્રીજા વર્ગના ઉતાર્યો જેઓ બધા ઈલાં વસવા આવેલા હતા તેઓને ડાકટરની સામે એક પછી એક રીજમીટની માફક ચલાવી લઈ ગયા હતા, જેઓ નજદીક ૪૦૦ માણસો હશે. એ લોકોનો મોટો ભાગ ઘણાજ ગરીબ હાલતનો હતો અને આછરીશ લોક તથા પોલંડના ચાહુધીઓનો ભાગ મોટો હતો. છેલ્લા શખ્સો સ્ટીમરપર બખરચીના હાથનું રાંધેલું ખાતા નહીં હતા, પણ પોતે તરકારી તથા માછલી છુટી લઈ સમારીને પોતાના વાસણમાં તેનું હોચપોચ કરી પાણી નામીને પોતાના હાથે ચુલાપર મુકી પકાવતા હતા અને આગળ આપો વખત ઊભા રહેતા હતા કે રખેને કોઈ તેને હાથ લગાડે. અમો ધારીયે છીયે કે એ લોકનાં ધર્મના ફરમાન મુજબ હુકમનું ગોસ હરામ છે અને ઈલાંની સ્ટીમરપર એ જાતનું ગોસ વપરાતું હતું તેથી રખેને

તેઓને તે ગોસ ખાધામાં આવે કરી આટલી તપાસ લેતા હતા. ડાક્ટરે સધળાને તપાસ્યા પછી સ્ટ્રીમરપર કસ્ટમ હાઉસવાળાઓ પણ આવ્યા હતા અને દરેક જણ પાસે શું સામાન છે તેના બાકસોની વિગત એક કાગળપર લખાવી દરેક ઉતારની સહી તેપર લેતા હતા, અને પછી કાગળપર અકેકે નંબર તેઓને આપતા હતા. અમોને નંબર ૧૬ આપ્યો અને તે નંબર ઉપર પોતાનાં લીસ્ટમા કટલા અમારા દાગીના હતા તે લખી લીધા હતા કે પાછળથી બરાબર છે કે નહીં તે કસ્ટમ હાઉસવાળાને માલમ પડે. એ સધળું થયા પછી અમારી સ્ટ્રીમર આગળ વધી હતી. ન્યુયોર્ક ઈંદાંથી આસરે છ મૈલ દુર છે અને તેના બારાંમાં એક નાના ટાપુ ઉપર (જેને બેડલો આઇલ કહે છે) રવતંત્રતાનું પુતળું જે ફ્રેચ રૈયતે એઓને થોડુએકપર આપેલું છે તે મુકેલું દેખાવા લાગ્યું હતું. એ પુતળું ૧૫૧ ફીટ ઊંચાઇમા છે, તેની બેઠક ૧૫૫ ફીટની મળી ૩૦૬ ફીટ સધળુ મળી ઊંચું છે. તે એક ઓરતનો આકાર ઉભેલો પાડી તેનાં માથાંપર ફુલનું તાજ મુકેલું છે અને હાથમાં બળતી મસાલ આપેલી છે, અને ટાપુની વચમાં આવ્યાથી બધી ગમથી તે દેખાઇ શકે છે. ન્યુયોર્ક શહેર જાણે ઘોડાની નાળની વચમાં એક લાંબો પાતો નિકળી આવ્યો હોય તેમ સ્ટ્રીમરપર લાગે છે. બારાંમાં પેસતાં જમણાં હાથ ધર બ્રુક્લીન (Brooklyn) અને ડાબા હાથ ઉપર જર્સી (Jersey) નાં શહેરો આવે છે અને તેઓની વચમાં નદીઓથી હલાએલું પડેલું ન્યુયોર્ક શહેર આવેલું છે. પણ દુરથી તે સધળાં જાણે મલી જઇને ઘોડાની નાળનો આકાર પકડે છે. બાઈ જેમ અદર જતા ગયા તેમ કુસાદે અને પોહોળું થવા માંડે છે અને તે એટલું તો મોટું છે કે ત્યાં હજારો મોટાં વાહાંણો અથવા મનવારો રહી શકે છે. એ જગ્યાનો દેખાવ ઘણો રળિયામણો તેની આસપાસની લીલોતરીથી બરેલી જગ્યા તથા તેની ઉપરનાં છુટાં છુટાં ઘેરોથી લાગે છે, અને વળી એ બારાંની અદર છુટાં છુટાં ઘણાજ નાના ટાપુઓ આવેલા છે જેઓ ઉપર કાંઈ ને કાંઈ ધમારતો હોવાથી વધારે શોભે છે.

એ ન્યુયોર્કના બારાં જોવાં ધણાંજ થોડા બારાં દુન્યામાં કેહેવાય છે. એ દરિયાનું બારું પસાર કરીને પછી હલસન નદીનાં મોહોડામાં અંદર ગયા હતા. એ નદીમાં પેસતા ન્યુયોર્ક શહેર જમણા હાથપરથી શરૂ થાય છે અને તેની ગંજાવર ધમારતો હારખંધ દુરથી અંદર આવેલી દીસે છે અને તેઓ ઘણી ખરી લાલ રંગની છંટ દીસતી રાખવાથી દેખાય છે સૌથી પેહેલી ધમારતો મંદા એક્સ-ચેનજ છે અને તેની પડોશમાં સાધરસ રીતડ કરીને આરીસો સાડ એક ગંજાવર ધમારત ૧૨ માળની આવેલી દીસે છે. તેની પેલી બોરડુપર “ઇસતરીવર” નામની નદી છે જેની ઉપર બેઝલીન શહેરમાં જવા સાડ દુન્યામાં સૌથી મોટો બ્રુકનો પુલ આવેલો છે તે દીસતો હતો. એ પુલ એટલો ઊંચો પાણીથી બાધેલો છે કે ગમે એટલું મોટું વાહાંણુ યા સ્ટીમર પોતાનાં ઉભાં રાખેલાં ઊંચા ડોલો મુઘાં તેની હેઠલી પસાર થાય છે. અમો બારામાં પેલા કે આજે આતવાર હોવાથી ન્યુયોર્કનાં રહેવાસીઓ મોજ કરવા સ્ટીમરોપર ફરવા નીકળી પડેલા જગેજગ દીસતા હતા. એ પલેઝર કરવાની સ્ટીમરો જાણે દુટકની ઉપર ત્રણ માળની હવેલી હોય તેવી દીસે છે અને તેઓને વાવટાથી શણગારેલી રાખે છે તથા લાકડકામ ઉપર બધે ગીલીટ તથા રંગથી ધણી શોભછતી દીસે છે. એવી કાંઈ વગર ગણત્રીની મોટા એણી ગમથી પેલી ગમ જતી આવતી દીસતી હતી અને તેમાં ખીઓખીય લોકો બેઠેલું હતું. નદીમાં પેલા પછી જમણાં હાથ ઉપર હારખંધ ઉભા (Wharves) ડંકાઓ આવવા લાગ્યા. એ દરેક ડંકો એક જુદી જુદી સ્ટીમરની કંપનીઓને લગતો હતો. એ મુજબ ૩૯ ડંકાઓ પસાર કીધા પછી ૪૦ મો ડંકો (તેનાં નંબર પાડેલાં હોય છે) અમારીવાલી સ્ટીમરની કંપની કુનારડ લાઇનવાલાનો આવ્યો હતો જ્યાં અમારી સ્ટીમરે લંગર અઠાઅઠ નાંખ્યું હતું અને ઉતારો ફર્ટ કલાસના (ઈહાં તેઓને સહુન ઉતારો કેહે છે) ને ઉતરવા દીધા હતા અને અમો બધાઓને ત્યાંનાં એક મોટાં છાપડાંમાં અમારો સામાન તથા

કોથલાઓ આવે તેને વારતે થોળવું પડ્યું હતું. એ કોથલાઓ નીચે લાવતાં એક કલાક ઉપર થઈ ગયો હતો. બધા કોથલાઓ સ્ટીમરનાંજ માણસો લાવ્યા અને પછી તે છાપડાંમાં તપે તપે એ બાજુપર “એ—બી—સી” એવા અક્ષરો મારેલા હતા ત્યાં તેવા ધણીઓનાં નામ મુજબ લાવી તેઓના દાગીનાઓ મુક્યા હતા. હવે એ મુજબ દાગીનાઓ ગોઠવવા સાડ સ્ટીમર પર આગળથી આપણું નામો પુછીને નામ પ્રમાણેનો એક મોટો અક્ષર કાગળપર છાપેલો કોથલાઓ ઉપર મારે છે તેથી મજુરો તે અક્ષર મુજબ લાવી સામાણ મુકે છે. અમારા કોથલાઓ સાડ અમો I ના અક્ષર આગળ ઉભા હતા જ્યાં અમારા કોથલાઓ આવ્યા પછી કસતમ હાઉસના આશીસરોએ આવી દરેક કોથલા તથા બીજાણુ સુધા તપાસયાં હતાં કે તેમા ડ્યુટી લેવા જોગ હોય તો ડ્યુટી લીધે અમેરિકાની સરકાર જોડે પોતે છુટાંપણાંનું રાજ ગણાય છે તોબી બહાર દેશાવરથી બનાવટની ચીજો આવે છે તેપર ધણી મોટી ડ્યુટી લે છે તે એટલા સુધી કે કોઈ કોઈ જાણુસ જેવું કે રેશમી કાપડ, ઉનની બનાવટ, રૂપાકામ ઇત્યાદી ઉપર તો સેંકડે ૭૫ ટકા ડ્યુટી લે છે. એને એ લોકો (Protective) પોતાના બંચાવની ડ્યુટી કરી કહે છે. એમ કીધાથી માલ બહારનો આવતો અટકે તો પોતાની રૈયતનો બનાવેલો માલજ બપે અને તેથી લોકોને કામ મલે અને સાડ કમાય તો મુખથી જીદગી ભોગવે અને વળી સરકારને એની મોટી આવક થવાથી રૈયત ઉપર બીજો કર તેટલો ઓછો પડે. એ મોટી ડ્યુટીથી સરકારને છેલ્લી સીવીલવોર (લડાઈ) વખતે જે કરજ થયું હતું તે ધણું ખર્ચ શીતાડી નાંખવા આવ્યા છે. અમારો સામાણ સધજો તપાસ્યા પછી અમોએ જે નાધલો સામાન જેવાકે પાકડીના બાકસો, હેડ બેગસો, બીજાનાં, ઈત્યાદી હતાં તેને એક મોટો બાકસ સાથે લાવેલા હતા તેમા ભરયા હતા. એમ કરવાનું કારણ એ છે કે ઈંદાં મજુરી ધણી મોંઘી છે અને અઘેર નગરી ને ચોપત રાજની કહેવત મુજબ તમારા જેટલા દાગીના હોય તેટલા દીદ (પછી તે ચાર શીટનો હોય યા એક ડુટનો હોય તોબી) પચીસ દોકડા લે છે

(ઈંદિા ડાકરનુ ચક્રણ છે જે ૪૮૩ ડાકરનો એક પાર્કિંગ ગણાય છે અને ડાકરના ૧૦૦ વીભાગ કીધા છે જેને સેટ યા દોકડા કહે છે) અને તે અમોને આગળથી ખચર હોવાથી એક મોટો આકસ લાકડાંનો લંડનથી સાથે લાવેલા હતા કે તેમા નાના કોચલાઓ ભરવાથી મજુરી ઘણી પડે નહી. અમોને લેવા સારૂ લડન તથા મુખ્યધવાલા શેઠ્યાઓ દાદાભાઈ અધરસના ભાગ્યા મીંડ સતતમજી બેરાંમજી સ્ટીમરપર આવ્યા હતા. એવણુ ઇંદા પાંચ વરસ થયાં રહે છે અને ખીજ દેગો સાથે એવણુની પેહેડી હસતક વેપાર ચલાવે છે અને અમેરિકામાં આટલો વખત રહેવાથી એવણુ પોતાની ખુશીથી અમેરિકન મીટીજન થયા છે, અને રીપબ્લીકન થતી વખતે દવેથી કોઈખી પાદશાહી રાજને એવણુ પસંદ કરે નહીં તેવા સોગંદ લેવા ઇંદાં પડે છે તે મુજબ એવણે સોગંદ લીધા છે અને અમો ધારીયે છીએ કે આપણા જરોતસ્તીઓમા એવણુજ પેહેલવેહેલા રૈયતના રાજમાં સામેલ થયલા લાગે છે અને અમેરિકન સીટીજન થયા છે. અમો સામાન સઘળું લેધને શેઠ સસતમજીએ ઘોડાની ગાડી પડી આપી તેમાં બેસીને “હાફમેન હાઉસ” નામનું હોટલ શીફ્ટ એવેન્યુમાં છે ત્યાં ગયા હતા. ઇંદાના ગાડીવાલાઓ અણુજના લોકોને ખુબ હંગે છે અને જે પઠ્યા વગર બેઠા તો એકતું પાંચગણું ભાડું પાછળથી લીધે છે. અમોએ સામાન સઘળું સુધાં લઈ જવાના હઠી ડાકર પઠ્યા હતા. જે તેમ પઠતે નહીં અને અમારા દાગીના જે છુટા હતે તો દરેક દાગીના દીઠ રપ) દોકડા ભાડાંના જુદા લેતે અને અમારી પાસથી ગાડીમાં બેસવાનાં ભાડાંના લેતે તે જુદા. પણ અમારા દાગીના ચાર હતા (તેમાં પેલો મોટો દાગીનો જે એક દાખલ ગણાતો તેમાં છ સાત ખીજ નાંધલા હતા તેખી હતો અને જેણે આખો કોચખાકસ રોકી નાંખ્યો હતો) તેથી બધા મળીને હઠી ડાકરે પત્યું હતું. ઇંદાંનું ગાડી ભાડું ઘણુંજ મોઢું છે. એક મેલતી અદર ગાડીમાં કોઠેખી જઈયે તો એક ડાકર લીધે છે (જે આજનો વટાવ ગણતાં મુખ્યધના ૩ રૂપિયા થવા જાય છે) અને એ તો ખરાખર ભાડુ ગણાય અને જે પઠ્યુ નહી તો ૩ યા ૪

ડાલરખી લીધે એવું છે. અમે જે હોટલમાં ઉતરી હતા તે ઇલાં સૌથી સરસ ગણાય છે અને તે ઘણુંજ સરસ શણગારેલું છે તે મેડીશન સક્વેરની સાંમે બરોડવે કરીને ઇલાંના સૌથી સરસ મોહોલામાં આવેલું છે. એ હોટલની અંદરનો શણગાર ઘણોજ સરસ છે તેમાં ભચી જાતનાં મોટી કિંમતો આપીને લીધેલાં પીકચરો તથા પુતળાંઓ રાખેલાં છે. એ હોટલ યુરોપીયન ઢપપર રાખેલું છે એટલે કે એના ઓરડાઓનું વાપરવાનું ભાડું લે છે અને ખાવાપીવાનું (à la carte) જેને તમેને પડવડે તથા પસંદ પડે તેમ વેચાતું ઇલાંજ લઈને ખાવો. એથી ઇલાં ફરવા આવનારાને ફાયદો છે, કારણકે આપણે જુદી જુદી જગ્યા જેવા જઈએ તો પાછા ઇલાં જમવા આવવાનાં થાને તેજ જગ્યાના એકુ “રેસ્ટરાં” માં જમીએ જેથી વખતો બચાવ ઘણો થાયછે, ઇલાંનાં ખીજાં કોઇ કોઇ હોટલો અમેરિકાની ઢપનાં રાખેલાં છે તેઓ ઓરડો તથા ખાનું સુધાનો દરેક દિવસનો ઉચકો લીધે છે પછી તમે ત્યાં જમે ત્યાં નહીં. એમાંનું સરસ “શીફ્ટ એવીનીયુ હોટલ” બણાય છે. એખી હોટલ ગંજવર છે. તેના ભાડાંનાં ફક્ત વરસ દાહાડે સાડા ચાર લાખ રૂપિયા આપે છે પણ તેના અરધાઅરધ નીચેની દુકાણોના ભાડાં દાખલ પાછા ઉપજે છે. એમ કેહે છે કે અમારાવાલું હોટલ એ હોટલથીખી અને ઇલાંનાં બધાં હોટલો થાને સરસ છે પણ તેનું શું ભાડું છે તે બજાર પડતી નથી. હોટલવાલા યુરોપીયન ઢપનાં રોજનાં જેથી પાંચ તથા સાત ડાલર સુધી ઓરડાના લે છે. અમેરિકન ઢપવાલાઓ ખાનાં સુધાનાં પાંચથી દશ ખાર સુધી જેમ ઓરડાઓ ઉપર હેઠળનાં માળના લેવો તેમ લીધે છે. હોટલો જે ઘણાં માળનાં હોય છે તેઓ બધાંમા ઉપર જવાની “લીફ્ટો” છે જેને ઇલાં, લોફો “એલીવેટર” (Elevator) કહે છે અમે આજે સાંજના હોટલમાં જરા વીસામે લઈને પછી ઇલાંની હવા ખાવાની જગ્યા (Manhattan Beach) મેનહાટનખીય જેવા ગયા હતા. એ જગ્યા ન્યુયોર્કથી આસરે ૨૬ મૈલ દુર છે. ઇલાંનું લોક ગરમીનાં દિવસોપર રહેવા તથા ફરવા જાય છે જે સાફ સખ્યાબ રીમરો

લાં આવજવ કરે છે. અમે તે મુજબ એક સ્ટીમરોયમાં ગયા હતા. એ સ્ટીમરે ત્રણ માળની બાંધી હોય તેવી છે અને તેઓને સારી શણગારેલી છે તેમાં નજદીક ૧૦૦૦ ઉતાડગો એકી વખતે બેસી શકે છે. એ સ્ટીમરે ઇંદાનાં બારાંમાં થઈને (Bay Bridge) બે રીડજ નામના કિનારા પર અમેને ઉતારી દતા. બારાંનો દેખાવ ઘણો સરસ છે તેમા છુટા છુટા ટાપુઓ આવેલા છે તેમાંના એક ઉપર લીબરટીનું પુતળું જેવું લોકોએ અમેરિકાને આપેલું મુદ્દલું છે તે બરાબર દીસતું હતું તેની નજદીકમાથીજ અમારી સ્ટીમર પમાર થઈ દતી. એ પુતળાને (Bartholdis Statue) બારનોલ ડી મેગયુ કરીને કહે છે અને બેદલો નામના ટાપુપર આવ્યું છે અને દુન્યામા જાણીતાં થયલાં થોડા એક પુતળાંમાં સૌથી મોટું એ ગણાય છે તેની ઊંચાઈ ૧૫૧ ફીટની છે અને બેઠક સુધા ૩૦૬ ફીટ ઊંચું છે. એ પુતળાને અક્ટોબર સને ૧૮૮૬ માં ઘણી ધામધુમ સાથે ઇંદા ગોઠવ્યું હતું.

બે રીડજના કિનારાપર ઉતરીને પછી આગની ગાડીમાં બેસીને ચારધા કલાકે “મેનહેટન બીચ” પર પુગ્યા દતા જ્યાં જવા આવવાના બધા મળીને ૦૫ કલાક ભાડુ આપવું પડે છે એ “મેનહેટન બીચ” દરિયે કિનારે કોની આવલડ પર આવેલું છે, ત્યાં એક કંપની ઉભી થઈને નાહવાની જગ્યા બનાવી છે અને તે જગ્યાપર ૨૭૦૦ કોથડીઓ તે સાઈ આવેલી છે જેમાં લોકોને કપડાં બદલવા કામ લાગે છે. ઇંદાં દરિયે કિનારે તે લોકોને નાહતાં જોવા સાઈ બેઠકો કીધેલી છે જે ગોળ નાટકશાળા આકારમાં બાંધી તેપર ૨૦૦૦ બેઠકો કીધેલી છે. દરિયાને નાકે રસ્તાઓ બાંધી બેઠકો મુકી છે અને તેની પાસે બાગ મહેતો બનાવ્યો છે, તથા બે હોટલો બાંધેલાં છે. તેમાં એકમા રેસ્ટરાં છે જેમા એકી વખતે ૧૫૦૦ માણસો છુટી છુટી ટેબલોપર નિચલા ભાગમાં ત્રણ ચાર મોટા ચોરડાઓમાં બેસીને ખાય છે અને આખા દાહાડામાં એ હોટલમાં કોઈ વખતે ૩૦૦૦૦ માણસો જમે છે એવું મોટું હોટલ તથા “રેસ્ટરાં”

એ છે અને દુનિયામાં મોટામાં મોટું એ “રેસ્ટરાં” ગણાય છે. અમે ગયા ત્યારે ત્યાં એક સોધી ટેબલ અમોને મળી શકી નહીં. જેમ હવાઈખાગમાં ન્યાતમાં લોકો જમવા સાફ ખાનારની પાછળ તપી રહે છે તેમ લોકો ટેબલપરથી કોઈ ખાઈને ઉઠ્યું કે દોડાદોડ કરીને તેપર બેસી જતું હતું એટલી ત્યાં ખાવાની ગીરદી રાતના સાત વાગે હતી અને એટલી ગીરદી છતાં ખાવાપીવાની તજવીજ ઘણી સારી હતી, અને એક દિવસમાં ૩૦૦૦૦ માણસોને ત્યાં જમાડી શકે તેની ગોઠવણ કેમ કરતા હશે તે અન્યથા જોવું લાગતું હતું. ખાતું ગમે તે જુદી જુદી કિંમતે મળતું હતું. દરેક વાણીની કિંમત એક કાગળપર માંડેલી હતી અને જથ્થાબંધ વાણીઓ લખેલી હતી. દરેક વાણીની ઓછામાં ઓછી કિંમત ૨૫ સેન્ટથી દોઢ ડલર સુધીની છે. એક વાણી મંગાવો તેમાં બે જણા ઘણી મહેતી રીતે ખાઈ શકે છે અને લોકો તેમજ કરે છે જેથી ત્રણ ચાર તેવાં જુદી જુદી જાતનાં પકવાનો તેઓ લઈ શકે છે, નહીં તો એક જણને તે ખાવાને ઘણું થવા ઉપ્રાંત પૈસા પણ ઘણા બેસે છે. એ જગ્યાપર આખરેદાર લોકો આવે છે, પણ એનેથી એક મૈલ દુર આછટન કરીને ખીજ એવી હવા ખાવાની જગ્યા આવેલી છે ત્યાં જરા ઉતરતું લોક જાય છે અને વળી તેનેથી એક મૈલ દુર વેસ્ટ આછટન કરીને ત્રીજી જગ્યા છે ત્યાં ઘણાં ગરીબ તથા હલકા માણસો જાય છે અને ખાતું પીતું તેજ મુજબનું મળે છે. એ બધી જગ્યાઓપર નાહાવાની કોઠડીઓ તથા ફરવાના ખાગો, વાળાંઓ, આતશખાજાઓ તથા રોશની રોજ રાત રાતના થાય છે. એ રોશની ઘણી શોભાયમાન રીતે ગોઠવેલી તથા ખીન ગણત્રીની કરે છે, તેથી રાતે દેખાવ ઘણો સરસ મેલો સુધી દુરથી લાગે છે ન્યુયોર્કમાં હમણાં ગરમીની મોસમ છે, અને ત્યાં ગરમી સખ્ત પડે છે. કોઈ વખતે તો ૧૦૦ ડીગ્રીની ઉપરખી પારો છાયડામાં જાય છે તેથી લોક ઈલાં સાંજનાં ફરવા નિકળી પડે છે, અને હોટલોમાં તથા નાના બંગલાઓમાં આવીને વસે છે. એવી હવા ખાવાની જગ્યા કાંઈ સખ્યાબંધ ન્યુયોર્કની અડોલપડોશમાં

રાખેલી અને ત્યાં લખો લોકો રોજ આવજાવ કરે છે, યા ગરમીના દિવસોમાં રહે છે. એ સધળું જોઈને આવતાં અમોને રાતના બાર વાગ્યા હતા અને જેમ ગયા તેમજ આગગાડી તથા સ્ટીમરને માથે પાછા આવ્યા હતા. એ રીડજથી આગની ગાડી જે “મેનહેટન ખીચ” મુઠી જાય છે, તેની ગાડીઓ મુઠાઈની ટ્રામની ગાડીઓને મળતી પણ મોટી હોય છે અને તેમા જોડાથી ખુટી હોવાને લીધે આસપાસનો દેખાવ મજેથી જોવાઈ શકાય છે તેની જોડા પાટીયાની શોભાઈતી કીધેલી છે. અમેરિકામા પેહેલા તથા ખીજા વર્ગની ગાડીઓ રાખતા નથી પણ બધા જણા એકજ જાતની તથા ભાવની ગાડીઓમાં બેસે છે, પણ “પુલમેન્સકાર” જેમાં મખમલની ખુરસી તથા કોચોની જોડક હોય છે તે ઘણી શણગારેલી હોય છે તેમાં ટીકીટના પૈસા ઉપરાંત વધુ દામ લઈને બેસાડે છે. રૈયતનુ રાજ ઈંકા હોવાથી પેહેલો તથા ખીજો વર્ગ કોઈથી બોલાવું નથી પણ બધા સરખા ગણાય છે. તેઓને મન સમજાવા સારૂ સારા આખરદાર લોકોને છુટા બેસવાની ઉપર મુજબ તાલ કીધી છે “મેનહેટન ખીચ” ની હવા ઘણી મજેની ને ઠડી હતી ને ન્યુયોર્કને એની વચમાં ૧૦ ડીગ્રી હવાનો ફરક રહે છે.

તા. ૮ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારથી ઈંકાની એલીવેટેડ રેલવે (Elevated Railway) માં બેસીને શહેર જોતા ઈંકાનાં વખણાયલાં સેન્ટ્રલ પાર્કમાં ગયા હતા. એ એલીવેટેડ રેલવે રસ્તાઓ પર જાયા એક માળ જેટલા થામણાઓ કરીને તે ઉપર બાંધેલી છે જેની અંદર લોકો શહેરનાં બધા ભાગોમાં (લંડનના રસ્તા નિચેની રેલવેની માફક) જવઆવ કરી શકે છે. તમો ગમે ત્યાં જાવો તેનું પાંચ સેન્ટ ભાડું લીધે છે, પછી ગમે તો ૦૧ મૈલ યા પાંચ મૈલ સધળો એકજ ભાવ રાખ્યો છે વળી જ્યાંથી તમો બેસો તેજ સ્ટેશન પર પ્લાટફોર્મ પર જતાં દરવાજાની બાજુ પર એક કાચની પેટી હોય છે તેમાં તે ટીકીટ નાંખો ને પછી પ્લાટફોર્મ પર જાવો ને

તે ટીકાટ નાંખે છે તે જોવા સાફ એક માણસ જથુક ત્યાં બેસી રહે છે. એથી ફરી વખતનો ખંચાવ ધણો થાય છે ને લોકોની અગવડ પણ મટી જાય છે. જો દરેક જણની ટીકાટ ગાડીમાંથી ઉતરતી વખતે કીચે ને ક્યાં સ્ટેશનની છે તે તપાસે તો હજારો માણસ આવજાવ કરે તેથી વખત ધણો નિકળી જાય પણ એકજ ભાવ રાખવાથી ટીકાટ બેસતી વખતેજ પેટીમાં નાંખે એટલે પછી કીટકીટ ઓછી થાય છે. આગની ગાડી દર ત્રણ મીનીટે આવ્યા કરે છે અને તેમાં ચારેક ગાડીઓ જોડેલી હોય છે જેઓની વચ્ચે ગેયાલરી હોવાથી તેમાં એક નાકથી બીજે નાકે સુધી જવાઈ શકાય છે. દર બે ગાડીની વચ્ચેની ગેલરીપર એક ગાર્ડ ઉભો રહે છે જે સ્ટેશનો આવે છે ત્યારે તેનું નામ પોકારે છે અને લોક જેવું ઉતર્યું કે દોરી તાણી ઇનજનવાળાને ચેતાવવાથી ગાડી ચલાવે છે ગાડીમાં મંજેની બેઠકો ફરાગાતની કીધેલી છે અને દરેક ટ્રેનમાં ૨૦૦ ઉતાડો બેસી શકે છે. એવી ચાર જુદી જુદી કંપનીઓની લાઇનો જુદા જુદા લતતાઓ તથા મોહોલાઓમાં ફરે છે અને તેમાં લખો માણસોની આવજાવ થાય છે. એ “એલીવેટેડ રેલવે” થી રસ્તાઓનો છોક બિગડી ગયો છે. કોઈ રેલવે રસ્તાની બેઠ બાજુપરથી અને કોઈ રસ્તાની વચ્ચેથી થાંભળાંઓ ઉપર બાંધેલી જેથી દુકાનવાળાઓને હવા તથા અજવાળાંની બાબદ અડચણ પડે છે અને રસ્તામાં નિચે ઉભા રહીને જોઈએ છીએ તો બધા થાંભળાંઓ દેખાય છે. આગગાડીની હેઠાંજુમાં ટ્રામની ગાડીઓ ચાલે છે. અને તેની આસપાસ ગાડી ઘોડા જવાના રસ્તાઓ છે અને વળી મોટા પુટ પાડે છે તે જુદા. “એલીવેટેડ રેલવે” માંથી આપણે બેઠા બેઠા લોકોના ધરોનાં પેહેલે માળના ઓરડાઓ સઘળું જોઈ શકીએ છીએ તેથી તે રેહેનારાઓ લણાંખરા બારીઓપર પરદા રાખે છે જેઓની બારી ઊંધાડી હોય છે તેઓના ઓરડાઓ અંદરથી બરાબર દીસે છે. અમે સેન્ટ્રલપાર્કમાં ગયા ને ત્યાં એ પાર્કને લગતી ઘોડાની ગાડીઓ ફરે છે તેમાં બેસીને બધા પાર્કમાં ફરી આવ્યા હતા એ ગાડી મોટી બ્રેક (Break) છે ને તેમાં ૧૨) જણા એક વખતે બેસી શકે છે

જેઓ પાસેથી બધે ફરી આવવાના રપ) સેટ ભાડું લીધે છે એસતી વખતે એક ટીકીટ આપે છે જે ઉપર પાર્કમાની જોવાલાયક જગ્યાનાં નામે લખેલાં હોય છે તેથી તમો જ્યાં ગમે ત્યાં ગાડીમાથી ઉતરી તે જગ્યા જોવો ને બીજી ગાડી આવે તેમા પાછા તેજ ટીકીટથી એસીને બીજી જગ્યાપર જવો એમ જ્યાં મુધી બધી જગ્યા જોવો ત્યાં મુધી ફરવાની છુટ છે, પણ એક વખત બધે ફરી જ્યાથી ઉપડ્યા ત્યાં પાછા આવો કે ટીકીટ લઈ મુકે છે એવડી વખત એક જગ્યાપર નહીં જવો ને સાફ જ્યાં ઉતરવાની જગ્યા આવે છે ત્યાં એક માણસ ઉમેલું હોય છે તે સળંગાઓની ટીકીટપર તે જગ્યાનું નામ હોય છે તે ભાગ કાપી નાંખે છે કે તરત માત્રમ પડે કે તે ટીકીટવાળો એ જગ્યાપર આવી ગયલો છે, પછી તમારે ગમે તો જ્યાં ઉતરો યા નહીં તે તમારી ખુશીપર રહે છે. એવી ગાડીઓ દર પાંચ મીનીટે પાર્કમાં આજો વખત દોડ્યા કરે છે તેથી જોના આવનારાઓને સવળ પડે છે

આ સેન્ટ્રલ પાર્કની બાહર બીજી ભાડુતી ગાડીવાલાઓ ઉભા રહે છે તેઓ અણજના શખ્સોને ચાર ડાલર લઈને પાર્કમાં ફેરવી લાવે છે અને જોવાલાયક જગ્યાપર ઉતારતા પણ નથી. તેથી ઉપલી પાર્કની ગાડીમાંની સવળતા સસતી પડે છે અમારી પામે પણ ભાડુતી ગાડીવાળાએ ઉપલો ભાવ માગ્યો હતો, પણ અમે પાર્કની ગાડીમાં એસવાના છીએ ફરી કહ્યું ત્યારે ભાડોનો ભાવ ઓસારીને ચારપરથી એ અને પછી એક ડાલરપર આવ્યો હતો પણ અમે ગાંધી બુકપરથી જાણતા હતા કે એ ગાડી લીધામાં ફાયદો નથી તેથી ના પાડી પાર્કની ગાડીમાંજ એસીને બધે ફરી આવ્યા હતા. એ પાર્ક ઘણો મોટો છે અને તે ૮૪૦ એકર જગ્યા રોકે છે અને તેમાં પાંચ લાખ ઉપર મોટાં ઝાડો રોપીને તથા ઘાસનાં લોન્સો, ફુલના ક્યારાઓ, મોટા સરોવરો, પુલો, રોક વર્કસો, ચુકાઓ, પુવારાઓ, પુતળાંઓ, આરબરો, (arbour) તેરેસીસીસો (Terrace) થી શણગારીને ઘણાજ રળીયામણો

મનાવેલો છે. લોકોને બેસવા સારૂ ૧૦૦૦૦ માણસો બેસે એટલી બેઠકો છુટી છુટી કીધેલી છે. એની અંદર લંડનનાં હાઇડ પાર્કની માફક લોક ગાડી ધોડા-માં ફરવા નિકળે છે તે વખતે ગાડી ચલાવવાની જગ્યા મળતી નથી એટલી ગીરદી થાય છે એમાં નવ માઇલ જેટલા ૪૫ થી ૬૦ શીટ પો-હોળા રસ્તાઓ, ગાડી ધોડાના રોટન રો દાખલના પાંચ માઇલના અને પગે ફરવા સારૂ ૨૮ માઇલના રસ્તાઓ ઝાડપાનોની વચમાંથી કીધે-લા છે ને તે સઘળા ઘણી સારી હાલતમાં રાખેલા છે. જેઓને ઇંહાં-ના પૈસાદાર લોક તથા સારા ગાડી ધોડા બેવા હોય તો ઇંહાં સાં-જનાં ફરવા જવું જોઈયે. એ પાર્કમાં ૪૮ પુલો છે જેમાના ૧૨ પુલો જાહેર રસ્તાની સાથે તેને જોડે છે જેઓની સરાસરી લંબાઈ દર પુલની ૧૧૯ શીટની છે અને પોહોળાઈ ૪૦ શીટની છે. એ પાર્કમાં મોલ (Mall) કરીને જગ્યા છે ત્યાં વાળુ દર આતવારે વાગે છે. જી-વતા જનવરોનો સંગ્રહ ઇંહાં સારો કીધેલો છે તે ઉપરાંત રીફ્રેશમેન્ટ ના રેસ્ટરાઓ પણ છે જેમાં “ફ્રીસીનો” કરીને છે તે સૌથી મોટું છે જેની અંદર પુતળાંઓ તથા ચીત્રો ગોઠવેલાં છે. અમો પાર્કની ગાડી-માં બેઠેલા ફરતા ફરતા “મ્યુઝીયમ ઓવ નેચરલ હીસ્ટરી”વાળી ઈમારત પર ઉતરી હતા. એની ઇમારત પાર્કની બહાર રસ્તાને બીજી બાજુપર આવેલી છે ને મળની કુસાદે ચાર મજલાની રોણકદાર બાંધેલી છે તેમાં સુવેલાં જનવરોનો સંગ્રહ ઘણો સારો કીધેલો છે, પણ અલબત્તાં લંડનનાં એવાં મ્યુઝીયમની બરાબર નહીં આવે. એમાં થોડાંએક હમારોં નહીં જેવામાં આવેલા જનવરો જેવામાં આવ્યાં હતાં જેમાં આનંદ ધાતુના રંગની ઘણાં મોટાં કદની તરકી મેક્સીકોનાં જંગલમાંની હતી જેના પીછાં સોનાંની માફક રંગ બેરંગી રંગથી ચળકતાં હતાં. પાર્ટરીડ્જો (Partridge) ઘણી જાતનાં હતાં તેમાં કોઈનાં માથાપર એક લાંબું સલી જેવું પીછ ઉભું ને ચાંચ તરફ ઉપરથી વળેલું, કો-ઈનાપર તેવા બે પીછાં માથાની બેઉ બાજુપર લાખ્યાં લટકતાં કોઈનાં લાજ એવી રીતના હતા એક પંખેર ઘણાજ સરસ લીલા ચળકતા હતા હતા જેનાં માથાપરની તોપ તથા મોઢા પરના પીછો એવાં તો

હતાં કે તેની ચાંચ તથા મોઢું જાણે દીગેજ નહી. ખડં જોવ પેરેડા-
 ઇજ જનવર અત્યાર સુધી ગમે એકજ જાતનું પીટા બદનનાળું જોયું
 હતું પણ ઈલાં તે એક ડબ્બન જુદી જુદી જાતના એ ગુપ્તસુરત પં-
 જેરાં હતાં. કોઈના રંગ તદ્દન લીલા ને લાલ પાંખ ને પુછડું સફેદ,
 કોઈનું ગોલાખી બદન, સફેદ પાંખ ને કાનું પુછડું એવા જુદા જુદા
 રંગના તથા માથાંપર તોપવાળાખી હતાં એજોના ગુપ્તસુરત દેખાવની
 અમે તારીફ કરી શકતા નથી. કોઈ પજેરા જાણે કાલી ચળકતી મ-
 ખમલનાં હોય તેવાં હતાં, કોઈ પતંગાં સડી જેવાં લાખાં પીછથી
 ભરી નાંખેલાં હોય તેવા તરેલ તરેલના આકારથી વળેલા પીછેના
 રંગીન હતાં. એક વાંદરો (Proboscis Monkey) હતો
 તેનું નાક ત્રણ ઈંચ લાંબું, સીંધું બાદાર નિકળેલું હતું. મોટોડન ના-
 મનાં અસલી વખતના રાક્ષસી જનવરોના હાડપજરખી જોવાલાયક
 રાખેલાં છે તેમાં હાથીને મળતાં જનવરોના દાંત તથા દાદ બધા અ-
 ણીદાર હતાં કે જેથી તેઓ ઝાડની ડાખલીઓ ભાજી શકતા એમ
 કહે છે. હમણાંના હાથીની દાદ તો ચપતી સપાટ આવે છે તેથી મો-
 ટોડન દાંતના ફરકથી પરખાય છે. તેઓના આગલા દાંત સાન શીટ જેટલા
 મોટા હતા. એ જનવર ૧૮ શીટ લબાઈમા ને ૮૫ શીટ ઉંચાઈનું ઈલામું-
 લું છે. એક હરણ (Sargu Antelope) નું નાક સુટના જેવું
 વાંકું આસરે ૬ ઈંચ જેટલું નીચે વળી ગયલું હતું. એવા
 ખીજાં ધણાં જોવાલાયક નવાં જનવરો હતા. એ જનવરો ઉપરાત
 ઇજપશીયન તથા અમેરિકાના પીરવીયન તથા ખીજા અસલી
 લોકોની મમીસો પણ ઘણી હતી તેમાં ઓરીગાન (Oregon) તરફના
 લોકોમાં માટી બધાએ તથા છોકરું મળી ત્રણ જણને એકજ કપડામાં
 લપેટી મમીસ બનાવેલાંના નમુનાઓ હતા ઇજપટની મમીસો હમેશા
 દરેક જણની છુટી આવે છે પણ ઈલાંતો ત્રણ મુદ્દાંને સાથે મમીસ
 કીધેલાં હતાં. માછલીઓ, સાંપો તથા ખીજાં જનવરોનાં, જગલી
 માણસોના (તેમાં અમેરિકાને લગતા ઇન્ડીયન-ઓનો મોટો ભાગ) ને
 લગતા પેહેરવાસો, હથિયારો, કેનોસો (ખોટો), તેઓનાં દેવોનાં પુતળાંઓ
 અસલનાં દટાયેલાં લોકોની ઘોરોમાંથી મળેલા સોના રૂપાના વાસણો

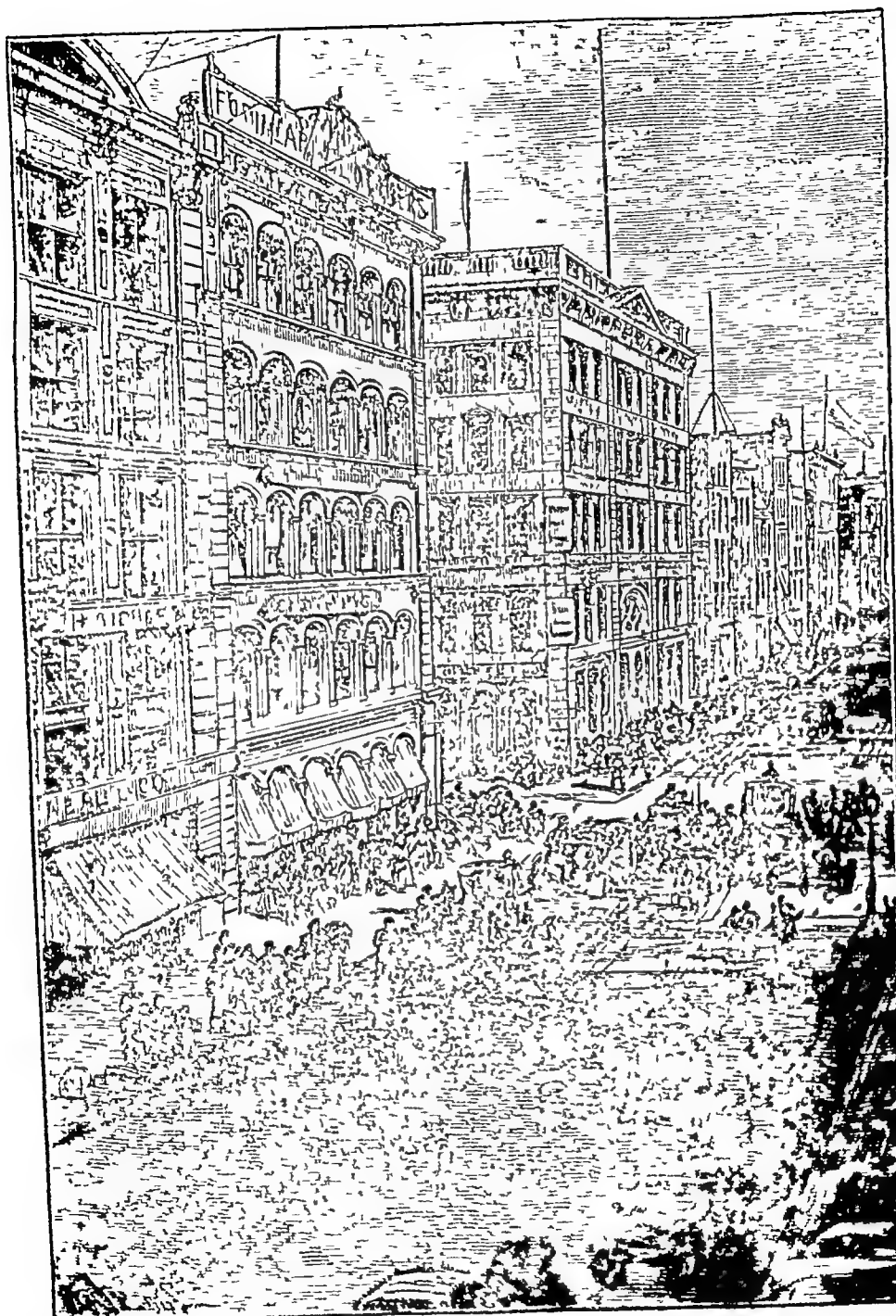
તથા જહુસો, મોઢાંપર પેહેરવાના ધુરખાઓ (Masks) ઇત્યાદીનો રોમન તથા ગ્રીક વપ્તનાં વાસણો, અસલના પથરનાં હથિયારોનો સંગ્રહ સારો કીધેલો હતો. એ મ્યુઝીયમપર વરસ દાહાડે ૨૫૦૦૦ ડાલરનો ખર્ચ છે જેમાં ૧૫૦૦૦ સરકાર આપે છે બાકી ઉદ્યોગોમાંથી તથા મેમબરોની શીમાંથી પુરા કરે છે. એ સઘળું જોઈને પાર્કની ગાડીમાં પાછા બેસીને કેસીનોમાં ગયા હતા. ત્યાં રીફ્રેશમેન્ટ લઈને પછી પાછા બીજી ગાડીમાં બેસીને મ્યુઝીયમ આવે આઈ જે એ પાર્કની અંદરજ છે તે જોવા ઉતર્યા હતા. એને મેટ્રોપોલીટન મ્યુઝીયમ આવે આઈ કેહે છે. એની ઇમારતખી ઘણી સારી છે અને તે પર સરકારે પાંચ લાખ ડાલર (૧૫૦૦૦૦ લાખ રૂપિયા) ખર્ચ્યા છે. એ સને ૧૮૬૯ માં પેહેલી ઊભી કીધી છે તેથી જો કે પોતાના બચપણમાં છે તોખી સંગ્રહ ઘણો સારો પુતળાંઓ તથા ચીત્રો તથા આઈને લગતી બનાવટોનો હમણાનો તથા અસલી વપ્તનાનો કીધેલો છે. એમાં આપણા ઈરાનને લગતાં પુરાતમાં કોલરકામો તથા તખ્તીઓખી રાખેલી છે. મ્યુઝીયમનો મોટો ભાગ સાઇપ્રસ (Cyprus) ની અસલી ચીજોને લગતો છે જે યુનાઇટેડ સ્ટેટસનો ત્યાંનો એલચી જનરલ ડી કેસનોલા (de Cesnola) ત્યાં હતો ત્યારે જમીનો તથા ઘરો બોદીને કીધો હતો અને ૩૦૦૦૦ જહુસો ત્યાંથી ઇઠાં લાવી પોતે આપી દીધી છે. એમાં અસલી બીલોરકામ, સોના રૂપાની જહુસો, વાસીસો, કુંજઓ, બરણીઓ ઇત્યાદી ચીજો જમીનમાંથી દટાયલી યા ઘોરોમાં મુકેલી ખણી કાઢેલી મુકી છે. એ ઊપ્રાત અસલી અમેરિકાના રહેવાસીનો લગતી તથા યુરોપ અને અમેરિકાની બનાવટોનો સંગ્રહ સારો કીધેલો છે. ચીત્રો પણ અમેરિકન તથા યુરોપીયન ચીતારાઓને હાથના પાંચ સાત ચોરડાઓ ભરીને સંગ્રહ કીધેલો છે, તેમાંના કોઈ કોઈ ઘણા જોવાલાયક છે. એ સઘળું જોઈને પાર્કની ગાડીમાં પાછા બેસીને અસલ બ્યાધી નીકળ્યા હતા ત્યાં આવ્યા હતા. સાંજનાં ન્યુયોર્કની સામે (Staten Island) સ્ટેટન આયલંડ કરીને બારાંની પેલીગમ ટાપ છે ત્યાં રીમરમા બેસીને ગયા હતા બ્યા રાતના (Fall of

Babylon) “બેબીલોન શહેરનું જીતવું” એવો નાટક તથા દેખાવ બતાવેલો જોયો હતો. એ નાટક સાથે ખુદમાં મેદાનમાં મોટો ગંજવર તખ્તો આસરે ૪૦૦ શ્રીટની પોહોળાઈનો કામેલો છે અને તે ઊપર લાકડાંની બનાવતવું બેબીલોન શહેર પાડેલું છે, જેમાં અસલનાં એ વખણાયલાં શહેરનાં દેહડાઓ, મીનારાઓ, મેલેલો તથા હેગીંગ ગાર્ડન્સનો દેખાવ ઘણો સરસ કીધો હતો. એ શહેર આપણા ધરાનના અસલી રાજ સાર્ધરસે જીત્યું હતું, તે બધી વિગત કરી બતાવી હતી જે સાથે લશ્કર તથા રહેવાગીઓ દાખલ ૧૦૦૦ માણસ તે તખ્તા ઊપર નાટક ભજી બતાવતું હતું અને એલેટ થયો હતો તે આખા તખ્તતાની પોહોળાઈ સુધીનો નાચ કરતી ઝોરત તથા મરદોથી ભરી નાખ્યો હતો અને તેઓનો પોશાક તરેલવાર ચઢ ઊતર રંગનો હોવાથી તેઓ નાચતી વખતે એકએકમાં બેલાર્થ જઈ જુદી જુદી ધપ અને આકારોમાં ઊભા રહેવાથી દેખાવ ઘણો સારો લાગતો હતો. અમેરિકનો બધું ગંજવર કરે છે, અને બોલે છે તેમ આમે એલેટ પણ ગંજવર હતો. એટલો મોટો નાટકનો તખ્તો તથા નાચનાર બીજે કુથે અમે જોયા નથી. એ લોકોના કપડાંઓપર ફક્ત એક લાખ અને બીજી બધી બનાવત તથા પરદાઓપર મળીને પાંચ લાખ ડાલર (યાને ૧૫ લાખ રૂપિયા) નો ખર્ચ કીધો છે, એમ તેનો ધણી છપાવે છે અને થયોબી હોય તેમાં નવાઈ નથી, અને એવા ખર્ચનો બદલોબી સારો વલતો હશે કારણકે રવીવાર સિવાય દરરોજ એનો એજ નાટક આજે મહિનાઓ થયા ચાલુ છે તોબી આજે ઓછાંમાં ઓછા ૧૦૦૦૦ ઊપર જોનારાંઓ હાજર હતાં, અને ટીકીટની ગાા ડાલરની કિંમત છે તે મુજબ ૭૫૦૦૦ ડાલરની આવક રોજ એના ધણીને થતી હશે છેલ્લે સાર્ધરસે શહેર જીત્યું ત્યારે તેમાં આગ લાગી હતી તેનો દેખાવ ઘણો અચ્છો કરી બતાવ્યો હતો, તેમાં અંદર મોટાં બળતાઓ તથા બપોરીયાઓ કરીને જાણે ખરેખર આગ લાગી હોય તેમ કીધું હતું, અને ધરો બળીને પડી જતાં હોય અને થાલજાઓ તથા દેવાળ ઊભી રહે તેમ સઘજો દેખાવ આબેહુબ કીધો હતો અને સઘજી રીતે તે

જોવાલાયક હતું. અમો તે જોઈને ૧૦ વાગે પાછા સ્ટીમરમાં નિકળ્યા હતા તે વખતે એ ટાપુની સામેની બાજુપર મેનહેટન તથા બ્રાઇટન-વાળી હવા ખાવાની જગ્યાનો દેખાવ તેની ઊપરની વગર ગણત્રીની રોશનીથી ધણો જોવાલાયક લાગતો હતો, અને બાજુ એક મોટાં શહેરમાં રોશની કીધી હોય તેવું તેના ત્રણ માઇલના અતીથી ભારી નાખેલા કિનારાથી લાગતું હતું.

તા. ૯ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે બપોર સુધી ન્યુયોર્ક શહેરના જુદા જુદા મોહોલાઓમાં ફર્યા હતા. એ શહેર એક ટાપુ જેવું છે, તેની બે બાજુપર ઉગમને ધસ્ટ રીવર તથા આઈમણે હદસન રીવર અને દક્ષિણે દરિયાનો અખાત (Bay) આવેલો છે તે લંબાઈમાં ધણામાંધણું ૧૬ માઈલ અને પોહોળાઈમાં ધણામાંધણું ૪ માઈલ છે પણ ધણી ગમથી સાંકડું થયું છે. એના બધા મળી ૪૧૧ ચોરસમાઇલ જગ્યા યાને ૨૬૫૦૦ એકર છે. આટલું નાનું છતાં એની વસ્તી હમણા નજદીક ૧૫ લાખ માણસોની કેહેવાય છે, અને જો નદીને બીજે કાઠેની વસ્તીઓ ખુકલીન તથા જરસી શહેરોની તથા પરાંઓની ગણીએ તો ૨૫ થી ૩૦ લાખની ગણી શકાય એવી મોટી વસ્તી એ શહેરની છે. જગ્યા ધણી થોડી હોવાથી ઘરો ઘણા મજલાનાં ઊંચાં બાંધવાં પડે છે, કોઈ કોઈ જગ્યાનાં ઘરો તો બાર માલ સુધીના છે ન્યુયોર્કનું અસલ શહેર (ઇંગ્રેજોના હાથમાં હતું તે વખતે) નદીની તરફથી વસેલું હતું તેથી તેના મોહોલા આડા અટાડા તથા નામ સાથના છે. ત્યાર પછી પ્રજાસ્તાક રાજ થયું તે વખતથી મોહોલાઓનાં નામ આખ્યાં નથી પણ નંબરો કીધાં છે ને મોહોલાઓ સરખા વેહેચીને બાંધ્યા છે. ઉતરથી દક્ષિણ સુધીના સલગ મોહોલાઓને (Avenues) એવીન્યુસ કીરી કહે છે તેવા ૧૨) એવીન્યુસો લંબાઈમાં છે આઈમણ અને ઉગમણની વચ્ચેના બિલા યાને એવીન્યુસોવી આડા મોહોલાઓ ટપે ટપે કીધા છે તેને (Street) મોહોલાના નામથી ઓળખે છે. હવે કોઈનું ઘર શો-

ધનું હોય તેા નિચારે કે અમારૂં હોટલ જે પાંચમા એવીન્યુ અને પચીશમાં આઈમણુ બાજુના મોહોલામાં છે તે પ્રમાણે પાંચમાં એવીન્યુવાળા રસ્તાપર ચાલ્યા કે બીજીના કાણુગો વિપર નંચગે મારેલા હોય છે તેથી ત્યારે ૨૫) મા મોહોલાપર ચાલ્યા કે આઈમણુ બાજુપર વળ્યા કે હોટલવાળો મોહોલો આવે છે પછી ઘરોનાં નજર મુજબ તે શોધી કાઢાડવું સંહેલ પડે છે. એ બધા મોહોલાઓમાં સાથી સરસ અને મોટો મોહોલો આવડે (Broadway) કરીને છે જે સાઉથ ઈસ્ટથી નોર્થ વેસ્ટ તરફ બધાં એવીન્યુમોને આડકત્રે કાપતો જાય છે. એ ઉપર મુજબ ઉતરથી દક્ષીણ મુખીના લાખા એવીન્યુસો ૧૨ છે અને ઉગમણથી આઈમણુ મુખીના મોહોલાઓ ધણા છે. અમે એ ૧૪૦ નંબર મુખી સાંભળ્યા છે પણ તેગીળી વધારે હશે તે અમને ખબર નથી એ નવા શેહેરની આસપાસ જુના શેહેરના ભાગો નદી કિનારે આવેલા છે તેઓને જુની દુનિયાના ભાગની માફક નામે આપેલાં અસલનાં છે તેજ રહેવા દીધાં છે. ઇંદાની ઈમારતો ઘણી ખરી મોટી અને ઊંચી છે અને તેમાં ટપ્પે ટપ્પે વારા ફરતી ઘણી ગંજવર ઈમારતો આખા મોહોલા જેટલી મોટીથી છે અને જુદી જુદી ઢપની મજેની બાંધેલી છે. આવાં ગંજવર ઘરો ખીજાં કોઈ પણ શેહેરમાં (લંડન સિવાય) આટલા જથ્થામા હશે નહીં ઘરોની બાધણીમા આગળા ભાગપર માળો મુખાં થાંભળા દેખદતા જત જતની ઢપના રાખ્યા છે અને તેઓની વચમાં બારીઓ આખા કાચની તથા કોઈ કોઈ ઘરની તેવી બારીઓને ફરતી કુલની યા ખીજી તરેહની નકશી તથા બાહારથી લટકતી બારીઓ આગળ નાની લોખંડની ગેલરીઓ ઘરો હોવાથી ઘણાં શોભે છે. ઇંદાની કોઈ કોઈ ઈમારતો એવી મોટી છે કે તેમા (જેમ કે સાધરસ શીલ્ડ નામની ઈમારતમાં) એ હજાર હારીસો રહે છે અને લાડાઓ પણ અમે આગળ પાંચમા એવીન્યુ હોટલ વિષે લખ્યું છે તેમ ઘણા મોટાં તેવી ઈમારતોના બપજે છે. ઉપલી સાધરસ શીલ્ડ ઈમારતના બાર માળ છે, અને દુરથી જાણે ગંજવર કિલ્લો બહાવ્યો હોય તેવી લાગે છે. કોઈ કોઈ ઈ-

બ્રાડવે - ન્યુ યાર્ક

મારતો (તેમાં વીમાની કુંપનીઓની ખસુસને) સંગેમરમરની ચાર પાંચ માળની બાંધેલી છે જેનો દેખાવ રાતના રોશનીની વખતે બહારથી ધણો સરસ લાગે છે. એવાં બંધા ધરોપર આગની વખતે નારી જવા સાડ બધા માળોની બારીપરથી એક લાખી સાંકડી લોખંડની સીડીઓ ઉપરથી હેઠે સુધીની રાખે છે કે આગની વખતે છેક ઉપરના માળોપર રહેનારાઓ જો નીચેના માળો પર આગ લાગી હોય અને દાદરોપરથી નીચે અવાઈ નહીં શકાય તો તે રસ્તે રસ્તાપર ઊતરી જાય. એવી સીડીઓ છેક ધરમાં મથાળેથી પેહેલા માળ સુધી જડી લીધે છે બાકીની વાલીને ઉપરજ રાખે છે જે ગરજની વખતે નીચે ઉતારી દે છે. ઉપર રાખવાનું કારણ અમો ધારીયે છીયે કે ચોરોને બહારથી માળપર જવાનું સવલ નહીં પડે અને વળી રસ્તાના રાહદારીઓનેથી અડચણ થાય નહીં. ઇંહાંની ઇમારતોનો મોટો ભાગ ઇંટ તથા ચુનાની બાંધણીનો છે જેઓની ઇંટોની સાંધમાં સીમેન્ટ ભરીને બહારથી ઇંટ દેખાઈતી વગર કંફલાતે રાખે છે તેથી ધરોનો દેખાવ લાલ દીસે છે. એ ઇંટોની એક બાજુ બનાવતી વખતેજ સફાઈ રાખે છે જે બહારના દીસતા દેખાવના ભાગમાં મુકવાથી સફાઈદાર દેવાલો દેખાય છે અને કંફલાતનો ખરચ બચી જાય છે. વળી બીજી ઘણી ઇમારતો જેમાંનો મોટો ભાગ ગંજવર ઇમારતોનો છે તે ગ્રેનાઈટના સફેદ યા જરા પીળા રંગના પથ્થરની છે તે સારી શોભે છે અને આસરે એકસો ઇમારતો સંગેમરમરના પથ્થરની બાંધેલીઓ હશે. ધરોના લાડાંઓ બીજી સઘળી ચીજોની મદક છતાં ઘણા મોઢા છે તેથી આખા ધરોમાં સારા મોહોલાઓમાં પૈસાદાર લોકોને પણ રહેવાનું પરવડતું નથી. હમણા જે ધરો બંધાય છે તેના માળો એવી રીતે બાંધે છે કે દર માળપર એક કુટુંબ વગર અડચણો બાજુ અલાહેદુ રહેતું હોય તેમ રહી શકે છે. એવા માળોપરના એક કુટુંબના ઓરડાઓનું લાડુ ઓછામાં ઓછું વરસ દહાડે ડાલર ૬૦૦ (આજના વટાવ મુજબ ૨૧૮૦૦) ને કોઈ કોઈના ૭૦૦૦ ડાલર યાને ૨૨૧૦૦૦ સુધી લે છે ઘણા સરમ મોહોલાઓના ધરના બાગો ૧૦૦૦

ડાહરની હેડેંગમળી શકતા નથી. એ ગોરડાઓમાં એક સુવાનો તથા ટ્રેસીગર્મ ઉપાંત એક ગાંધીદેવે નાનો હોય મળે છે જ્યાં પોતાના પરોણાઓને મળી શકે છે. ઘણા મોટા બાહ્યાવાળા ગોરડાઓ ઘણા મરસ ગણાવારેલા રાખે છે તેવા ધરોમાં ધરધણીને હસાળે એલીવેટરો (elevators) માલ ઉપર લાવ લઈ આવ કરવા રાખે છે અને આવનાર પુરુશને જવાબ આપવા સારૂ એક માણસ પણ રાખે છે જે મળવા આવનાર ધણીનાં નામો એક નક્કીથી જોને મળવા આવ્યા હોય તેને જણાવે છે તે પેલાને અંદર દાખલ કરી એલીવેટરની જે માળપર મોકલાવાનો હોય છે ત્યાં ઉતારે છે કે ગોરડા રાખનાર ધણી અંદર બેઠો બેઠો એક ચાંપ દાખે છે કે બાહ્યરતુ તેનું બારણું પોતાની મેળે ઊંઘડી પેલા પરોણાને અંદર દાખલ કરે છે જેથી બારણું ઉંઘાડનાર માણસોનો બચાવ થાય છે. એ ગોરડાઓમાં રહેનારાઓ ધરમાં રાંધી ખાતા નથી પણ રેસ્ટરોમાં ખાય છે જે કારણને લીધે દેશ રેસ્ટરોમાં ઊભાઈ જાય છે અને દરેક મોહોલામાં દશ પંદર રેસ્ટરોમાં હોય છે. ન્યુયાર્ક શહેરમાં છેલ્લી ગણતરી મુજબ ૧૦૧૭૩૫ નાના મોટા ધરો, વખારો, આશીસો ઈત્યાદી મળીને છે જેમાં લોકોને રહેવા દાખલ ૭૭૨૩૫ આશીસો અને વેપારને લગતા ૨૪૫૦૦ ધરો છે જેમાંના ૮૨૫૧ ધરો ચાર માળની ઉપરના છે. એ બધાં ધરોમાં ૩૦૪૯૮ ધરોમાં એક એક કુટુંબ અને ૯૮૭૮ ધરોમાં એકથી વધુ કુટુંબ રહે છે. ૧૬૯૫૭ કુટુંબો એક એક છુટા માળ ઉપર અને ૧૯૯૦૯ એક માળપર એકથી વધારે કુટુંબો રહે છે. એ બધી ધરોમાંની તપાસ સાઈ આગતું ખાતું રાખેલું છે તે ઉપર વરસ દહાડે સતર લાખ ડાહર ખરચ બેસે છે તે સાઈ ૮૪ સ્ટીમર ફાયર એનજીનો, એ તરતાં એનજીનો, અને ૭૧ ગાડી નલીઓ સાઈ રાખેલી છે અને ૧૧૩૯ માણસોને તે સાઈ જથ્થક પગારદાર રાખી મુકે છે તથા ૭૩ છુટાં છુટાં ધરો જુદા જુદા લતાઓપર એ બુંબાઓ રાખવા રાખેલાં છે. એ બધા ઉપર ત્રણ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટસો ૫૦૦૦ ડાહરનાં વરસાણના રાખેલા છે. આટલી તપાસ છતાંબી આજોથી ઘણું મોટું તુકશાન થાય છે. સને ૧૮૮૫ ના સાલમાં આવે શહે

૨માં ૨૪૭૯ આગો લાગી હતી અને તેથી ૩૮ લાખ ડાલરનું તુકશાન થયું હતું. આએ શેહેરનાં ઘરો તથા મોહોલાઓ મોટા અને કુસાદે છે તોપણ તેના રસ્તાઓ ધણાજ ખરાબ હાલતમાં ર.ખેલા છે એવા ખરાબ રસ્તા અમે મોટાં શેહેરોમાં ખીજે ક્યે જોયા નથી. રસ્તાઓ પથ્થરથી મઠી લીધા છે પણ તેઓની અઠોઅઠ સાંધ મેળવીને નહીં કીધાથી તેઓની વચમાંનું સીમેન્ટ યા મટોડું ઘોવાઈ ગયું છે તેથી પથરા છુટા છુટા થઈને વચમાં ખાંચા પડી ગયા છે, અને વળી કેટલી ગમતો મોટા ખાડાઓ પણ પડ્યા છે જે ઉપર અમેને પગે ચાલવાની અડચણ ધણી પડે છે અને જોયા વગર ચાલીએ તો પગ ખચીત જોખમાયા વગર રહે નહીં ને ઈહાંના ગાડી ઘોડાઓ કેમ ચાલતા હશે તે સમજી શકતા નથી.

વળી રસ્તાઓ આવા ખરાબ (સૌથી સરસ મોહોલાના રસ્તાખી એવાજ છે) અને તેમાં વળી એલીવેટેડ રેલવેના થામળાઓ તથા ટ્રામ ગાડીના પાતાઓથી બહુ અડચણ થવી જોઈએ. રસ્તાઓ ધણાખરા વધારે પોહોળા છે, તેમા ખેડ બાજુપર ધરોની અથોઅથ મોટી પગથીઓ મજેની સફાઈદાર રસ્તાની રાખી છે. (જે ઉપર માણસોને ચાલવાને સવલ પડે છે, અને કશી અડચણ થતી નથી) તે પગથીઓની વચમાંના રસ્તાપર ચાર પાતા ટ્રામ કારના નાખેલા છે અને ગાડી ઘોડા તે પાટા તથા પગથીની વચમાંનાં સાંકડાં રસ્તાપર ચલાવે છે. એલીવેટેડ રેલવે પેહેલા વરગના મોહોલાઓમાં દોડવા દેતા નથી, અને જે બાંધવા માગે તો રેહેનારાઓ સામા થઈ વગ પોહોંચાડી અટકાવે છે. આજે બપોરનાં જુકલીનનો વખણાયેલો પુલ જોવા ગયા હતા એ પુલ જુલતો છે, અને ન્યુયોર્ક અને જુકલીન શેહેરની વચમાં ઈશતરીવર નદીની ઉપર બાધેલો છે. એવો જુલતો મોટો પુલ દુનિયામાં ખીજે ક્યે નથી એમ કહે છે તે બાંધવાનો સને ૧૮૭૦મા ૨૩ કીધો હતો, અને ૨૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૩ ને દીને ખુલ્લો મેળ્યો હતો. એને ત્રણ લાગમાં વેહેચી નાખ્યો છે, તેના પેહેલા ભાગના એ

છોડ મોહોલાઓના ધરોની ઉપર ચઢતે કિનારાઓના રસ્તાઓપર આવેલા છે ત્યાંથી જંગો થતો ઢળાવ કરીને નદીને પેઢ કાંડે મોટા પાયા નાખીને ખીજે ભાગ તેની ઉપર ઢળાવનોજ કીધો છે, જે છેક નદીની અધવચ સુધી જાય છે. ત્યાં જે જંગા મીનારાઓ આંધેલા છે, જેઓની વચમાં ત્રીજે ભાગ આવેલા છે. એ મુજબ છ ટેકાઓ ઉપર એ પુલ બંધો મળીને બાંધેલો છે, જેમાંનો વગરો ઝુલતો ભાગ પેઢ મીનારાઓની વચમાં ૧૫૯૫ ફીટ લાંબો કાંઈખી ટેકા વગરનો રાખેલો છે જે તે ૧૩૫ ફીટ ભરતીના પાણીથી જાયો હોવાને લીધે ગમે તેવી મોટી સ્ટીમરો તેની હેથાનમાંથી જઈ શકે છે. એ પુલ ૮૫ ફીટ પોહોળો છે જેમાં જે રસ્તા એ પુલપર ઢોડતી રેલવે સાર, જે રસ્તા તેની આસપાસ ગાડી મોડા સાર અને ૧૩ ફીટનો એક રસ્તો રાહદારીઓને વાસ્તે કીધેલો છે. એ પુલ ૧૫૫૫ ઇંચ જડા લોખંડના તાર ઉપર લટકે છે જે તારના છેડાઓ પેલા છ ટેકાઓ સાથે જોડાયેલા છે અને એક નાંકેથી ઢેળાવની માફક ખીજ ટેકા સુધી તેઓ જાયો એજેમ પુલ જાયો થતો જાય છે તેમ જાય છે જેની ઉપર લોખંડના સળિયાઓ લટકતા જડીને તેઓની વચમે લોખંડના ખીમો મુકી તેની ઉપર પુલનો રસ્તો બાંધ્યો છે. પુલ જાયો કરવા સાર વચમાના જે પુસ્તાઓ જે કીધા છે તે એક ગમથી ૪૫ ફીટ ને ખીજ ગમથી ૭૮ ફીટ પાણીની સપાતીથી નીચે સુધી બાંધેલા છે. એ પુસ્તાની ઉપરના મીનારાઓ જે ઉપર પુલનો વચલો અને સૌથી જાયો ભાગ લટકે છે તે પાણીની સપાતીથી ૨૭૨ ફીટ જાયો કીધા છે કે પેલું તારનું જડુ દોરડું તેની ઉપરથી બરાબર ઢલાવ લઈને પુલને તે પર ઝુલતો રાખી શકે. એ મીનારાનો પાયો દરેક ૧૪૦ x ૫૦ લંબાઈ પોહોળાઈમાં કીધેલો છે ને છેક મથાળે જતાં તેઓ ૧૨૦ x ૪૦ ના થાય છે એ લોખંડના તારોની લંબાઈ જુમલે ૩૫૭૨ ફીટની છે ને તેઓ ૧૨૨૦૦ ટનનો વજન ખમી શકે તેવા મજબુત કીધા છે એ તારનો વજન દર ફુટે ૧૨ રતલ જેટલો છે. એ તાર સાર પરલક નાના તારોનો જુમ-જો કરી સીધાને સીધા સાથે મેળવી લઈ તેઓ ઉપર લોખંડનું ૫૬

સીલીનડરનાં જેવું કરી લીધું છે. તારોને દોરડાંની માફક જેમ ખીજ ગમ ગુંદી લીએ છે તેમ ઇલાં કીધું નથી. એ પુલ બાંધવા બંપર ૧,૭૦,૦૦,૦૦૦ ડાલર ચાને નજદીક ૫ કરોડ રૂપિયા બેઠા હતા. એની પરથી પ્રકલીન શહેર પર જવા સાઈ લોકોની આવજાવ ધણીજ મોટી છે, જે સાઈ એક પ્રકલીન ખીડજ રેલવે બાંધેલી જેને એન-જીનો બેજ નાકેથી તારની મારફતે લાવલધળવ કરે છે. એ પર જવાની રી દર માણસ દીઠ પાંચ સેટ રાખી હતી તે મુજબ બંધડયા પછી આઠ મહિનામાં તેપન લાખ માણસોએ આવજાવ કીધી તેના ડાલર ૨,૬૬૦૦૦ ઉપજ્યા હતા પણ તાં ૧ લી માર્ચ ૧૮૮૫થી એ લાવ એસારી ત્રણ સેંટનો હમણા સુધી રાખેલો છે અને રોજ ૫૦૦૦૦ માણસો તેમાં આવજાવ કરે છે. પગે ચાલી જનાર માણસો પાસેથી એક સેંટનો દર અને નાના પેકેજ દીઠ ૧/૫ સેંટનો લાવ હમણા રાખેલો છે. એ પુલ બેંધતે નદીને પેલે કાંઠેના પ્રકલીન શહેરમાં ફર્યા હતા. એ શહેરખી ધણું મોટું છે અને તેમાં સાત લાખ માણસોની વસ્તી છે અને ઘરો બેકે મોટાં અને સારાં છે, તોખી ન્યુયોર્કવાળાં ઘેરોને પુગે નહીં. એ શહેરની ગોદી ધણી મોટી છે તે ૪૦ એકર જમ્યા પાણીમાં રોકે છે અને ૨૫ રીટ પાણી તેમાં બંકુ રહે છે, તેમાં ૫૦૦ વાહાંણો એકી વખતે રહી શકે છે તેનો ડનકો બે માછલની લંબાઇ જેટલો જુમલે છે એ ગોદીની આજુબાજુ મોટી બે થી પાંચ માળની વખારો બાંધેલી છે જેઓ ૨ એકર જેટલી જમ્યા રોકે છે અને તેમાં અનાજ વાહાંણોમાંથી લાવી ભરવા સાઈ નવ સ્ટીમ ગ્રેન એલીવેટરો રાખેલાં છે, જેમાંનો ક્ષાથી મોટો ૩૦૦૦ મુશલ અનાજ એક કલાકમાં વખારમાં લઈ જઈ શકે છે એ ગોદી (Atlantic Docks) એટલાંટીક ડાક્સને નામે ઓળખાય છે. એ ઉપરાંત ખીજ નાની ગોદીઓ (Docks) ત્યાં ઘોડીએક જુદી છે. પ્રકલીન શહેરથી જેટલો અનાજ બહાર દેશાવરો ખાને જાય છે તેટલો અનાજ દુનિયાના કોઈખી બારાંમાંથી જતો હશે નહી એમ સંલળાય છે એ શહેરનો ટાઉનહાલ (જેને ઈલા City

Hall કહે છે) બાંધવાપર ૫૫૦૦૦૦ ડોલર ખેડા છે તે બજો મોટા અને સરસ છે. એક મ્યુનિક હાલની ઈમારત બે લાખ ડોલરની બાંધેલી છે. એ પ્રમાણે થોડીએક સારી અને મોટી ઈમારતો ત્યાં આવેલી છે. એ શહેર જોઈને પછી અમો આગગાડીમાં બેસીને રોકવેબીચ (Rochway Beach) કરીને હવા ખાવાની જગ્યા આસરે ન્યુયોર્કથી વીશ માર્ગ દુર છે ત્યાં ગયા દત્તા ઈલાંબી હજારો લોક ગરમીના દિવસોપર દરિયે કિનારે લોંગ આગલડ પર આવ્યાથી જાય છે, અને તે સારું જગ્યા હોટલો ત્યાં બાંધેલા છે તથા તગ્વાની જગ્યા પણ વધુ છે એ જગ્યા થોડા વરસ બપર વેરાંન પડેલી હતી તે કોઈએ ધણી સસતી (સાંભળવા મુજબ ૨૦૦ ડોલરે) પડવી લીધી હતી અને પછી તેને સુધારી છે અને હમણા તેની કંપની રોકવેબીચ ઇમપ્રોવમેન્ટ કંપનીને નામે કીધી છે અને ત્યાં લાકડાંના પીઅરો અને રસ્તાઓ બાંધી હોટલો રેસ્ટરાંટો છતાંદી કીધું છે. એ કંપનીએ એક ઘણું મોટું હોટલ થોડે દુરથી બાંધ્યું છે જેનો મુખડો દરિયાની સામેનો ૧૧૪૦ ફીટનો યાને નજદીક બા માઈલનો છે, અને પાછળનો ભાગ ૮ ના જેવો કીધો છે તે ૩૦૦ ફીટ ઊંડાઈમાં છે તે પર ૮ માળ કીધેલા છે જે પર જવા ૪ એલીવેટરો કીધેલાં છે. એ આદ્રમે માળ એક ટાવર પર છે જે ૧૫૩ ફીટ સુધીની ઊંચાઈમાં છે તેમાં બધા મળીને ૧૨૦૦ એરડાઓ છે તેના ડાઈનીંગ રૂમની શીલીંગની ઊંચાઈ ૨૬ ફીટની છે અને તેમાં ૬૦૦૦ માણસો એકી વખતે જમી શકે તેવું છે. એ હોટલને લગતી ૨૦૦૦ એકર જમીન આસપાસ રોકી રાખી છે. જો કે એ બંધાઈને તૈયાર થયલું છે પણ કંપની પાસે આવા મોટા ખર્ચો કીધાથી પૈસા ઘટી ગયાથી જોઈતો તેમાં સરસામન લાવી શક્યા નથી તેથી કોઈથી દિવસે હજી તે વાપરવામાં આવ્યું નથી. એવું મોટું હોટલ અમો નથી ધારતા કે દુનિયામાં બીજે કયે હોય. એ રોક-વે-બીચ ઉંઘાડ્યા પછી મેનહેટન તથા બ્રાઈટન તથા બીજી હવા ખાવાની જગ્યાઓ ન્યુયોર્કની નજદીક બિઘડવાથી તે પડી લાગું છે અને તેથી કંપની ખરાબ હાલતમાં આવી ગઈ છે | અમોને ત્યાં

જ્યા કારણ એ હતુ કે(Rock way beach) ઉપર એક અમેરિકન બલુનમાં ૫૦૦૦ શીટ સુધી ઊંચે આસમાન તરફ ઉડીને પછી તેમાંથી એક કપડાંની છત્રી (Parachute) ને આધારે તેમાંથી કુદકો મારી જમીન પર આવશે એવું ઇલાવેલું હતું તે જોવાનું હતું.

એ જગ્યા લોંગ આયલંડપર ખીજી હવા ખાવાની જગ્યાઓની માફક આવેલી છે. અમો ત્યાં જરા આગલથી ગયા હતા અને આસપાસ ફરીને જોયું હતું. સાંજના પાંચ વાગેને પેલો અમેરિકન બલુનમાં બેસીને હવાપર ઊડ્યો હતો. પેહેલાં બલુનને દોરડાંએ બાંધી રાખ્યું હતું, પણ જ્યારે બસોએક શીટ ઉપર ગયો ત્યારે પોતે એક છત્રીથી દોરડાંનો પોતાની તરફનો છેડો કાપી નાખ્યો કે બલુન જે મળતું મોટું હતું તે સપાટાબધ તેને લઇને ઉપર ઉડી ગયું અને જ્યારે ધણું ઉપર ગયું (ઓછામાં ઓછું બે કે ત્રણ હજાર શીટ તો હશેજ) ત્યારે એ બલુનની સાથે પેલી કપડાંની છત્રી જે એક તંબુનું કપડું તૈયાર આવે છે તેવી રીતની સીવેલી તંબુ જેટલીજ મોટી વગર દાંડાની હતી, તેને તંબુના જેમ દોરડાં બાંધેલાં આવે છે તેમ દોરીએ ફરતી છુટી છુટી બાંધી તે દોરીના છેડાઓ એક કડાં સાથે બાંધેલા હતા, તે કડાંને પોતે વળગીને (છત્રીનું મથાળું એક ધણીજ નાજુક રસીથી બલુન સાથે લટકાવી રાખેલું હતું) બલુનમાંથી કુદકો માર્યો કે પેલી છત્રી બલુનથી તુટીને છુટી થઈને પછી તેના કપડામાં હવા પોતાની મેળે જેમ પેલો ધણી નીચે આવતો ગયો તેમ ભરાઈને છત્રી તદ્દન ખુલી આપણે વાપરીયે છીએ તેમ છત્રીની માફક આબાદ થઈ હતી પણ છત્રીના દાંડાને બદલે પેલી રસીઓથી બાંધેલું પેલું કડું તેની હેઠલ દીસતું હતું, જે ઉપર પેલો શખ્સ હાથથી ટગાઈ રહ્યો હતો. છત્રીમા પવન ભરાવાની આગમન તે ધણી જરા જોરમાં જમીન તરફ નીચે આવવા માડ્યો પણ તરત પવન ભરાઈને છત્રી ઉઘડી કે આસ્તે આસ્તે પવનના અટકાવથી નીચે આવતો ગયો હતો ને બધું મલીને જ્યારથી બલુનમા ઉડ્યો ત્યારથી સાત મીનીટમા પોતે અમારી પડોળામા આસરે ગા માઈલ દર દરિયાના જાલદા પાણીમાં પડ્યો

હતો એ મુજબ સલામત નીચે આવ્યો હતો. સમજો બનાવ થયો ધારતી ભરેલો તથા અભયજી ડાગતો હતો કે એ અમેરિકને આટલી હીંમત કરીને એથી વણુ (એ તો પાંચ હજાર મોલે છે) હજાર રીટ પરથી કુડકો માર્યો હતો એણે આટલો બધો જોખમ જોડીયો પણ તમાશગીર લોક જે હજારો હજાર હતુ તેઓ પાસેથી તે જોવાન કશા પૈસા યા ટીકીટો તેણે લીધી હતી નહીં, અને જાણે અમથે મફત લોકોને દેખાડવા કીધો હોય તેમ લાગતું હતું. પણ લોકોના બોલવા ઉપરથી સમજણ પડી કે એ તમાગો જોવા હજારો લોકો આવવાથી આગની ગાડીવાળાને તથા તાના રેસ્ટરો તથા હોટલવાળા-એને ખુબ તડાકો પડ્યો હતો. તેથી એવું સમજીને આગળથી તે લોકોએ એને કાંઈ રકમ આપવા કહીને એ તમાગો મફત કરાવ્યો હતો. એખી કમાવાની ઠીક તાલ વાપરી હતી. બહુન છુટું પડ્યા પછી પેહેલાં અમારા માથાપરજ ઉડ્યા કીધું હતું અને જ્યારે થઈજ જામે ગયું અને એક નાના લીખુ જેવું દીસવા લાગ્યુ ત્યારે ખીજગમ ધસડાઈ ગેપ થયું હતુ. એ જોઈને અમો પાછા ન્યુયોર્ક આવ્યા હતા. અમો જે રસ્તે ગયા (Flatbush ના સ્ટેશનપરથી) તેનો થોડો ભાગ ગામના મોહોલાની વચમાં કટેરા ભરી લીધેલા હતા તેની અંદરથી અમારી વાળી આગગાડી દોડતી હતી અને તેની આસપાસ ખીજ ગાડી-ધોડાઓ તથા રાહદારીઓ આવજાવ કરતા હતા અને ત્યાંનું રેહેનાર લોક બધું ઘરોની બાહાર ખુરસીઓ કાઢાડી બેઠેલુ હતું તે દેખાવ નવાઈ જેવો લાગતો હતો. અમો પાછા ફર્યા ત્યારે ગાડીમાં બેસનાર લોકોને પુછીને ગાડીમાં પાછા ઉપલા ફ્લેટખુશના સ્ટેશનપર આવવા નિકળ્યા પણ તે સ્ટેશન કોણ જાણે ક્યારે પસાર કરી ગયા તે કાંઈ માલમ પડ્યું નહીં અને જ્યારે વાહાંણો તથા સ્ટીમરો દીસવા લાગી ત્યારે અજબ થઈ પુછતાં માલમ પડ્યુ કે અમો તો ખીજ ગમ નિકળી આવ્યા હતા પણ ઈલા જ્યાંખી જાઓ ત્યાંથી પાછા ન્યુયોર્ક જવાનું સેહેલ પડે છે. તે મુજબ એક સ્ટીમર ત્યાંથી ઉપડતી હતી તેમાં બેસીને થોડા વખતમાં ન્યુયોર્કમાં ઉતરી હતા એ સ્ટીમફરી હતી

અને તેમાં એક કિનારેથી બીજે કિનારે લોકો આવજાવ કરે છે જેમાં ગાડી ઘોડા જોડેલા વટીક લાવલખજાવ કરે છે અને વળી નદીને પેલે કાંઠેની સામન લાવેલી આગની ગાડીઓની આખી ટ્રેનો પણ તેને વાસ્તે બનાવેલી સ્ટીમખોટોમાં એનજીન સુધાં એક કિનારેથી બીજે કિનારે લાવલખજાવ કરે છે તે જોવાનું સાઈં લાગે છે. તે સાઈં ખોટની નજદીક આગની ગાડી લાવી તે ખોટની ઊપર પાટા હોય છે તે પર ચલાવી લાવે છે. બીજે કિનારે તેજ માફક પાછી ઊતારી ગાડી આગળ જ્યાં જવું હોય છે ત્યાં જાય છે.

તા. ૧૦ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે ધણોખરો દિવસ ઇંહાંની જોવાલાયક ઇમારતો જોઈ હતી. અમો પેહેલાં બ્રોડવેમાં આવેલી ઇકવીટેબલ લાઈફ ઈન્સ્યુરન્સ કંપનીની હવેલી જોવા ગયા હતા, જે બહારથી ટ્રેનાઈટ પથ્થરની બાંધેલી છે પણ અંદરથી બધે જતજતના સંગેમરમરથી શણગારેલી છે. એ ઇમારત ધણી ગંજાવર એક આખો મોહોલો (જેને ઇંહાં block કહે છે) રોકે છે અને આઠ મજલાની છે. તેની સીડીઓ, થાંભલા, દેવાલ તથા સીલીંગ સઘળું મોટા મોટા સંગેમરમરના પથ્થરનું કાપેલું છે જેથી ભપકો ધણો લાગે છે. ઇંહાંની મોટી ઇમારતોમાં એવી બીજી ધણી થોડી હશે. એ ઇમારતના ધણા ભાગો (Wings) અંદરથી કાપા છે અને તેમાં જવા સાઈં આઠ માળ સુધીની છુટી છુટી લીફ્ટો કાપી છે જે આખો વખત ઊપર હેઠે આવજાવ કર્યા કરે છે. તોખી તેમાં લોક ખીચોખીચ ભરાય છે. અને તેમ થાય તેમાં નવાઈબી નહી, કારણકે એ ઇમારતમાં બધી મળીને નાની મોટી ૨૦૦૦ ને આસરે આશીસો છે તેથી આવજાવ ધણી મોટી થવી જોઈયે. ઘેરનો ધણી, એ લીફ્ટ ચલાવવાનો તથા ધરમા બધે નલીઓ મુકી છે તેમાં ઇંડીની રૂતમાં ગરમી પુગાડવાનો તથા ઓરડાઓ સઘળું સાફમુક રાખવાનો ખરચ પોતે કરે છે. જો એમ નહીં કરે તો પછી આઠમાં માળપર ભાડૂત કોણ રહે? આશીસોના પોરટમાં નાખવાના કાગળે સાઈં દરેક વીગના મોટી કબજો તદ્દન તાના તાના ખાનાની મુકેલીઓ છે જે ઉપર દરએક તે વીગના ઓર-

ડાંગોનાં નંબર મુકેલાં હોય છે. અને તે નંબરોનાળા ગોરડાઓમાં કદ આશીસ છે તેનું મોટું પાટિયું પડોશના ગોરડામાં મુકેલું હોય છે, તે ઊપરથી આશીસો ક્યા માળપર તથા ગોરડામાં છે તે માલમ પડે છે અને વળી તે પાટીયાં આગળ ઘેરધણીને દિસાએ એક માણસ બથુક બેસી રહેછે. તે અંજાણા ધણીઓને આશીસો ક્યાં છે તે કહે છે તથા કેઈ લીફટમા ઊપર જવું તે જણાવે છે. પોચવાળો સીપાઇ આવે તે પેલાં ખાનાઓ જેની એક સાધારણ કુચી તેની પામે રાખે છે તેથી ઊઘાડી સવળાં કાગળે કાઢડી બગ છે અને આશીસો બધ હોય છે ત્યારે ધણી ધણીઓનાં કાગળે આવેલા તેમા મુકે છે. વળી એ ઇમારતમાં રેસટરાં પણ રાખેલું છે જેમાં લાંના રહેનાર આશીસવાળાને બપોરનું જમવાનું પણ સેહેલ પડે છે અને બંધી રીતની જોમવાઇ સારી કાઢેલી છે. એ ઇમારતના નીચલા ભાગમાં ફરતી દુકાણો છે જેનાં ભાડા પણ ઘણાં મોટા આવે છે. એમાના એક ભાંય-તળિયાના ભાગમાં મરકનટાર્છલ સેફ ડીપાછટ કંપનીની આશીસ તથા તીન્નેરી છે જે અમો જોવા ગયા હતા અને એવું અમો ખીજે ક્યે જોયું નથી. એ કંપનીએ પોતા સાફ ઘેરધણી પાસે એક ઘણો મોટો ઓરડો તદ્દન આગથી બળે નહી એવો બધાવ્યો છે ને તેની અંદર કાર્થ-સંખ્યાબંધ અભરાઇઓ કરી તેના ખાંચાઓમા એક એક તીન્નેરી જેવો બાકસ રાખેલો છે જે જુદી જુદી કદના એક પુટથી ખાંચ ચોરસ શીટ સુધીના હોય છે. બધા મલી ૪૦૦૦ બાકસો અથવા ખાંચાઓ છે. જે લોકો પોતાનું ઝવેરાત, નોટો, શેરો તથા ઓચરિયાંઓ સહી સલામત રાખવા સાફ છલાં રાખવા માગે છે તેઓને જેવો જો-ધ્યે તેવાં કદનો પેલાંમાંનો બાકસ આપે છે જેની વરસ દીને શી કદ મુજબ ડાલર ૧૫ થી ડાલર ૪૦૦ સુધી લીધે છે. તેમાં તે ધણી પોતાને ગમે તે રાખે છે. એ બાકસને બે કુચી હોય છે. તેમાંની એક બાકસમાં ઓચરિયાં મુકનાર ધણી પાસે ને બીજી લાંના રખેવાલ પાસે રહે છે. જો રખેવાલ કુચીથી કમાન દાખે તોજ પેલી ધણી વા-લી કુચી અદર ફરે છે તેથી બે જણા સાથે હોયા વગર કદી તે બા-

કસ ઉઘડી શકતો નથી. એ સઘળા બાકસોની સાથે વીજળીના સંચા-
ઓ લાગુ પાડેલા છે તે દીસનાં ચાંપથી છુટા કરે છે, પણ સાંજનાં
તીજેરી બંધ કરતી વખતે ચાંપ ખીસાડી નાખ્યાથી દરેક બાકસ
સાથે તે જોડાઈ જાય છે અને પછી જે કોઈથી ધણી તે બાકસને
જરાખી જાંચકવા જાય છે અથવા આંચકો લગાડે તો પેલી વીજળીને
લીધે પોલીસ ચોકીપર ધાંટ વાગે છે જ્યાંથી તરત સીપાઇઓ દોડી
આવી તે ચોરને પકડે છે. એ ચોકીઓ મોહોલે મોહોલે હોય છે તેથી
નજદીકમાં હોવાથી તથા વીજળીથી ક્યાં પોલીસની ગરજ છે તે ધરના
નંબર પડવાથી તેઓ તરત ત્યાં જઈ પોંહોંચે છે. વળી એ બંચાવ
ઉપ્રાત તીજેરીના ઓરડાનાં બેજ બારણાં છે તે ઘણાંજ મજબુત લો-
ખંડના બનાવેલાં છે. તે બારણાની કલ ધણી જાંચી છે. તે એવી
રીતની ઘડીઆલના સંચાની માફક કલાથી કીધેલી છે કે બંધ કરતી
વખતે જે કલાક તમો તે કલની એક ડાયલ છે તે પર માંડે,
તે પ્રમાણે ખીજી સવારે તેજ કલાકે સંચો અંદર ફરતો હોવાથી,
કુચીથી તે કલ ઉઘડી શકે છે. સવારના ૧૦ વાગે ધારા મુજબ એ
કંપનીની આશીસ ઊઘડે છે તેથી ૧૦ વાગાનો ટાઇમ ડાયલ પર રાખ-
વાથી સવારના ૧૦ વાગા પછીજ તે કલ ઉઘડે છે. તેની
આગમજ ગમે તે ફાંફાં મારો પણ કદીખી ઉઘડે નહીં. એવી કલા
વાપરી છે કે બારણાંને લાંજવાખી ઘણાં મુશ્કેલ છતાં રાતના તેની
સાથે પણ વીજળીનો સંબંધ રાખેલો હોવાથી પોલીસને તરત કોઇ ત્યાં
તેવું ફરતો હોય છે તો માલમ પડે છે. એવાં વળી એક પછી એક
બે બારણાઓ પસાર કરે તોજ અંદરના તીજેરીવાલા ઓરડામાં જ-
વાય છે તેથી ચોરી થવી મુશ્કેલ છે. તે બધું આગથી બજે નહીં.
એવું હોવાથી આગથી પણ નુકશાન થવું મુશ્કેલ છે અને વળી ઓચરિયાં
સુકનાર ધણીની સઘળા નામ નીશાની લીધે છે અને તેના આંગપર
કાંઈખી નીશાની હોય છે તે નોંધી લીધા ઉપ્રાંત તેને ગમે તે પાસવર્ડ
પોતે એક આખી જાય છે તે એક ચોપડીમાં નોંધી રાખે છે અને
લીધે વખતે કોઇ ભલતા ધણીના હાથમા તેના બાકસની કુચી જાય

તો તે નીશાણીથી તથા પાસવર્ડ તે નવી જાણવાથી પકડાઈ આવે છે અને જો અંદરથી ગયો તો રખેવાણની કુચી વગર તે બાકસ પણ ઊઘાડી શકે નહીં. એવી સરસ ગોઠાણી ત્યાં રાખવાથી ધણું લોક ત્યાં પોતાની જાણુસો તથા ઓચરિયાંઓ સહી સલામતી સાફ રાખે છે. ત્યાં તેઓને ખેસવા અથવા સામાન કાઢાડવા સાફ છુટા છુટા નાના ઓરડાઓ છે જ્યાં પોતાનો બાકસ લઈ જઈને કોઈ જોય નહીં તેમ ગમે તે કાઢાડ મુક તેમાંથી કરે છે ને બાકસ પાછો મુકી જાય છે. એવી ત્રણ ચાર કંપનીઓ વેપારના જુદા જુદા હતા તથા મોહોલાઓમાં રાખેલી છે, જેથી લોકોને ધણું સવલત કરવા ઊપાંત તેઓનો જીવ નિર્મિત રહે છે. એ જોઈને પછી મયુચુઅલ લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપનીવાળી ઇમારત જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત પણ સંગેમરમરની બાંધેલી છે. જેની અંદર લાલ રંગનો સંગેમરમર વાપરેલો છે એની સીલીંગ લોખંડની ફ્રેમ કરીને તેમાં સંગેમરમરની લાડીઓ જડીને ઉપર તથા હેઠે બેઠે ગમ તે દેખઈતી કાઢી છે, એ ઇમારતના ૯ માળ છે ને તેની અગાસી ઉપરથી ન્યુયોર્ક શહેરનો દેખાવ ત્રણે સારો દીસે છે. એ બેઠે ઇમારતો (Nassau) નામના મોહોલામાં આવેલી છે ઈલાંની જીંદગીના વીમાની કંપનીઓમાં એ બેઠે કંપનીઓ સરસ ગણાય છે. તેઓની અસલ ભરાયલી થાપણ દરેકની આસરે અઢી લાખ ડાલરની છે પણ તેના રીઝર્વ ફંડો પચાસ લાખ ડાલર સુધીના થઈ ગયાં છે તેથી તેની ઉપજ કરવા માફ આવી મોટી ઇમારતો બાંધી તેનાં ભાડાં આવાથી સાત ટકાની ઊપર વ્યાજ તેનું ઉપજાવે છે ને વીમા ઉતરાવનારાઓ જેની મોટી તથા સરસ ઇમારતો હોય છે ત્યાં વધતો વીમા ઊતરાવે છે. તેથી એ બે કંપનીઓમાં ઇમારતો બાંધવાની જાણે સરસાઈ ચાલે છે ને એકે એક બાંધી તો બીજે તેથી મોટી બાંધે તો ફરીથી પેહેલો તેની અસલી ઇમારતને વધારે લપકાદાર બનાવે એમ કર્યા જાય છે. એમાંની પેહેલી કંપનીના શેર ત્રણ ચાર જણા પાસે છે તેઓને ગમે એટલી કિંમત આપવા

માગેછે પણ શેરા વેચતા નથી અને સાંભળવા મુજબ શેરાનું વ્યાજ દર મહિને શેરવાલાને આપે છે.

એ જોઈને પછી સરકારી તીજેરીની ઇમારત જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત તદ્દન સફેદ સંગેમરમરની બાંધેલી છે અને તેનો બાહારનો દેખાવ મુંબઈના ટાઉનહાલને મળતો આવેછે. એ ઇમારત ૨૦૦ ફીટ લાંબી, ૮૦ ફીટ પોહોળી અને ૮૦ ફીટ જાંચી છે. તેને બાહારથી ૧૨ મોટા ૩૨ ફીટ જાંચા અને નબદીક ૬ ફીટ વ્યાસના થાંભળા કીધેલાછે. તે થાંભળાની બેઠક પણ મોટી એક એક પથ્થરની કીધીછે. તેની અંદર એક મોટો ગોળ ગુમબજ ૧૬ થાંભળા ઉપર કીધેછે અને પાછળથી પાછો આગળા ઓટલા માફક મોટા થાંભળા તથા જાંચી અને ઘણી પોહોળી સીડી કીધેલીછે. એ ઇમારત એકનસના પારથનોની ઇમારતની હપપર બાંધીછે અને હેઠલ સોનું તથા રૂપું રાખવાની મોટી વોલટો કીધીછે. અસલ એ ઇમારતવાળી જગ્યાપર ફીડરલ હાલ (Federal Hall) હતો જ્યાં જેનરલ વોશીંગ્ટને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓવ અમેરિકાના પેહેલા પ્રેસીડન્ટ દાખલ સોગંદ લીધા હતા અને જે જગ્યાપર ભિભો હતો તે પથ્થર હજી ત્યાં જલવી રાખ્યો છે, અને તે ઉપર તા. ૩૦ મી એપ્રિલ ૧૭૮૯ નો લેખ કોતરેલો છે. તેની આગળ એ જેનરલનું બ્રોન્ઝ ધાતુનું એક પુતળું મુકેલું છે તે ૧૩૫ ફીટ જાંચું ૧૪ ફીટ જાંચી બેઠક પર મુકેલું છે. એ ઇમારતનો એક છોડા નેસો અને બીજો છોડા વોલ સ્ટ્રીટમાં આવેલો છે ત્યાંથી નિકળેલા મેનહેટન કંપની (Manhattan) નામની બેંક છે તે જોવા ગયા હતા એથી ઇમારત સંગેમરમરની બાંધેલી છે તેમાં તેના માળપર જવાની સીડી ઘણી મોટી અને જોવાલાયક કીધેલી છે. તેનો નીચેનો હાલ રંગીન સંગેમરમરનો કીધો છે ને તેમાં ઉપલી સફેદ પથ્થરની સીડી ઘણી શોભે છે. તેની દેવાલો સઘળી સંગેમરમરની બનાવેલી છે તથા ગ્રેનાઈટનો રંગીન પથ્થર વાપર્યો છે તેથી ચળકતો પાલીશ કીધેલો હોવાથી સારી શોભે છે એ ઇમારત વોલ સ્ટ્રીટ (Wall Street) કે જ્યાં બધી મોટી વેપારી-

ઓતી પેટેડીઓ. એકા દલાલી આનેલી છે ત્યાં છે. એજ મોહોલામાં આવેલી કસ્ટમ હાઉસવાળી ઈમારત નેવા ગયા હતા જે ઝેનાઇટના ગંજવર પથ્થરની આધેડી છે તેને આધારથી આર ૩૭ શીટ ઊંચા અને ૪૫ શીટ વ્યાસના એક એક પથ્થરના ગાભળા મુકેલા છે જેની હેઠળની બેઠક ૮x૮x૮ કીયુમીક શીટના એક એક પથ્થરની છુટી મુકેલી છે. એના અંદરનો લાગ સળ્ફેઝરીની ઈમારતની માફક ગોળ કીયો છે તે આર આર ચાંલળાઓ ચોરસાઇએ મુકી આગુ ગોલ કરી લીધી છે. એ ઈમારતને આધવા પાછળ ૧૮ લાખ ડાલર બેસા દતા એ કસ્ટમ હાઉસ બેતાં ઈલાંની જગાત નિમે ખચર કાદાડનાં માલમ પડે છે કે સૌથી વધતી જગાત નીચે મુજબના માલ પર લે છે—ઉનની બનાવતના કાપડ ઉપર દર રતલે ૫૦ સેન્ટસ તોલ પર ઉપરાંત તેની કિંમત ઉપર બીજા ૪૭ ટકા લે છે, ચોરતોના રેગમી પોશાકો ઉપર ૬૦ ટકા, કીદના હાથનાં મોજાં ઉપર ૫૦ ટકા, છુટા હીરા તથા જવેર ઉપર ૧૦ ટકા, જડેલા હીરા ઉપર ૨૫ ટકા. એ પ્રમાણે આધારની બનાવતો પર જગાત લે છે. ત્યાંથી નિકળેલા સ્ટોક એક્સચેન્જ (અહીંનો દલાલોનો હોલ) નેવા ગયા હતા. એ ઈમારત ઘણી સોલહતી બાંધી છે તે તેની અંદર એક ઉભો અને એક આડો એમ મોટા હાલો આધેડા છે તે ગીલીટ તથા ચીતારકામથી ખુબ શણગારેલા છે. એ ઈમારત સફેદ સંગેમરમર તથા પાલીશ કીયેલા રંગીન ઝેનાઇટ પથ્થરની પાંચ મળલાની બાંધેલી છે તે ૧૬૨x૭૦ શીટની છે તે તેનો હોલ ૧૪૧x૫૩ શીટનો છે. બાકીની દલાલોની આશીસોથી ઈમારત ભરાઈ ગઈ છે તે આગળ જે સેફ ડીપાઇટ બેંકની વોલ્ટ વિષે લખ્યું છે તેવી ઓચરીયાંઓ મુકવાની એ ઈમારતમાં પણ વોલ્ટ રાખેલી છે એ બાંધવા સા-રું દલાલોની એક કંપની ઊભી થઈ હતી તેઓ ૧૧૦૦ જણા હતા તે-ઓએ ૧૧૦૦ શેરો એના આસરે ૫૦૦૦ ડાલરની કિંમતના દરેકે લીધા હતા અને તે વેચવાનો હક રાખ્યો હતો પણ એ એક્સચેન્જમાં જેની પાસે શેર હોય તેનેજ જવા દેછે અને સઘળું નોટાવું તથા મોટી કંપનીઓના શેરોનું કામકાજ ઈલાંજ થાય છે તેથી તેમા જવાના હક

સાઈ દર શેર આજે ૩૦૦૦૦ ડાલરે મંગાય છે તોખી વેચતા નથી. એ મેમબરો પાસથી દર સાલ સપ્સક્રીપ્શન લીધે છે અને જ્યારે તે- માંનો કોઈ ધણી મરણ પામે છે ત્યારે તેના વારસોને એનાં ફંડમાંથી ૧૦૦૦૦ ડાલર મળે છે અને શેરનો હક રહ્યા તે જુદો એટલો ફા- યદો શેર રાખનારને થવા ઉપરાંત થોડા દલાલો હોવાથી તેને દલાલી પણ સારી મળે છે અને ઇલાંના લોક જેવું સટો રમનાર ખીજે કંઈ નથી તેથી દલાલોને તડાકો પણ ધણો પડવાથી તેઓ ચૈસાદાર થઈ ગયા છે. જે કોઈ એમાંનો દલાલ નાદાર થાય તો તેને જ્યાં સુધી માગનારા- ઓતું પડાવે નહીં ત્યાં સુધી પાછો અંદર આવવા દેતા નથી અને તેમ નહીં પડાવે તો ચોક્કસ વખતમાં તેનો શેર તેના માગનારાઓના ફાયદા સાઈ લીલાંબિ કરી વેચી નાખે છે. ઇલાં દરરોજ કરોડો ડાલરની ઉલ્લપાહલ થાય છે. અમો ગયા ત્યારે બપોરના એક વાગ્યો હતો, પણ તેટલાં એટલાં તો સાટાં થયલાં હતાં કે તે સાટાં પતાવેલાં તેના કાગજનાં તુકડાઓ આખા હોલમાં પથરાઈ ગયા હતા અને ત્યાં દલાલો કામ કરતા હતા તેઓનો ગોધાટ જાણે કાનના બેહર ફાડી નાખે તેવો ઈમારતની બાંધણીથી લાગતો હતો. દલાલો સિવાય ખીજ કોઈને પણ તે હાલમાં જવાનો હુકમ નથી. જે કોઈ દલાલને મળવા આવે તો તેની આશીસ જે તેજ ઘરમાં હોય છે ત્યાંથી તાર દાખે કે દલાલોના હાલમાં ફરતા તખ્તા જડેલા છે તેમાં તે દલાલનો નંબર બાહાર નીકળી આવે છે, અને દલાલો હંમેશાં પોતાના નંબર તરફ નજર કરતા રહે છે તે જોય છે કે પોતે તેને બાહાર મળવા જાય છે. અમો થોડા વખત ઉપર ગેલરીપરથી દલાલોનો મેલાવડો જોતા હતા તેટલાંમાં કાંઈ વગર ગણત્રીના ઉપલા નંબરો ઊધાડ બંધ થતાં હતાં જેની પરથી કેટલું લોક આરત્ ત્યાં કામ કરાવા આવે છે તે જણાય છે. દરેક કંપની યા સરકારી જુદી જુદી નોટોને લગતી જગ્યા જુદી જુદી હોય છે જ્યાં એક થાલળાપર તેના સ્ટાફને લગતું પાટીયું મારેલું હોય છે અને ત્યાં તે શેરો યા નોટોના દલાલો વેચવા યા લેવા ઉભા રહેવાથી કામ મેહેલ ધાય છે અને વેચનાર લેનાર શોધવા જવા પડતા નથી.

જેવો કાંઈ મોટો સોદો થયો કે તે હાલની ગ્લાસગો તાર કરનારાઓ જેઠલા હોય છે તેઓને જણાવે છે કે તે તાર તરત ખીજ શેહેરોના સ્ટાક એક્ષચેન્જમાં જાય છે અને બધી ગોઠવણો સારી રાખી છે. ત્યાંથી નિકળેલા પોસ્ટ આશીસની ઇમારત જોવા ગયા. એ ઇમારત જે રસ્તાની વચમાં આવેલી છે અને ઈંદાની મોટી ઇમારતોમાંની એક ગણાય છે જેની બાંધણી પણ સારા ઢપની કીધી છે ને છાપડાંઓ ઉપર છુટા છુટા મીનારાઓ કીધાથી માણી શોભે છે તેમાં તેના મુખડાપરના મોટા થાંભલાઓ તેને વધારે દીપાવે છે. એ ઇમારત ગ્રેનાઈટના પથ્થર તથા લોખંડની બાંધેલી છે ને તે ઉપર સાદાડ સીતેર લાખ ડાલર (આજના વટાવે સવા બે કરોડ રૂપિયા) ખેઠા છે એવી સરસ તથા મોટી એ ઇમારત બાંધેલી છે. એ પોસ્ટ આશીસમાં ૧૭૦૦ માણસો રાખેલાં છે ને વરસ દહાડે એની આવક ૪૩ લાખ અને ખર્ચ ૧૫ લાખ ડાલરનો છે જેથી ૨૮ લાખ ડાલરનો નફો સરકારને એનેથી થાય છે. એ પોસ્ટ આશીસને લગતી ૧૭ સ્ટેશન આશીસો અને ૧૨૦૦ પોસ્ટના થાંભલાઓ એ શેહેરમાં છે ને દિવસની ૧૨ થી ૨૫ વેહેંચણીઓ થાય છે ઈંદાનો યુનાઈટેડ સ્ટેટસનો પોસ્ટલ દર ૦૧ આઉસે ૨ સેટ અને યુરોપ, હિંદુસ્તાન તથા ખીજાં બાહાર દેશાવરોના ગામોનાં ૫ સેટ લે છે ને દર ૦૧ આઉસે ખીજા એટલાને હિસાબે લે છે. અમો ત્યાર પછી છઠા એવેન્યુના ૧૪ માં મોહોલાનાં જ્યાં મોટી ઓરત લોકોનેખરની દુકાનો છે ત્યાં ફરવા ગયા હતા જ્યાં જાણે ઓરત લોકોનો મેસો ભરાયો હોય તેમ ઓરતો ભપકાદાર પોશાકમાં તે રસ્તા ઉપર ઉભાઈ જતી હતી અને રોજ એજ મુજબ યા મોંસમની વખતે એથીખી ઘણી વધતી ઓરતો એ મોહોલામાં સામાન ખરીદવા તથા ફરવાહરવા નિકળી પડે છે. ઈંદાની દુકાણો પણ અમેરિકાનું બધું જેમ મોટી ઢપપર છે તેમ ગંભવર છે અને ઘણી દુકાણો દરેકજણુ આખા મોહોલાઓ જેટલી ઇમારતો પાંચથી સાત માલ જેટલી ઊંચાઈની રોકે છે.

અમોએ સને ૧૮૮૧નાં સાલની મુસાફરી વખતે પેરીસની

બોમારસી તથા મેગેજન ડી લુવારની દુકાણોની વિગતો લખી છે તેવી
 યા તેથીબી સરસ ઇલાંની મોટી દુકાણો છે. કોઈ કોઈ દુકાણોમાં
 બધી જાતનો સામાન કાપડ, પુતળાં, તસ્વીરો, ઇત્યાદી વેચવા ઉપ્રાત
 ઝવેરાત પણ વેચે છે તેમાંની એક અમે જોઈ હતી. તેનો ઝવેરાતને
 લગતા દાખડાઓએ ૫૦ શીટ લાંબો હોલ ભરી નાખેલો હતો એટલો જથ્થા-
 બંધ તથા કિંમતી સામાન તેઓ વેચે છે. અમે બીહીતાબીહીતા
 કહીએ છીએ કે એક એક આવી દુકાણમાં ચાર પાંચ કરોડ રૂપિયાનો
 માલ પડી રહેતો હશે. ઇલાંની સૌથી મોટી દુકાણોમાં ઈ. જી. ડેનીંગની
 કંપની આરનોલ્ડ કાનસ્ટેબલની કંપની તથા બીજી ઘણી એવીઓ છે.
 અમેએ એક બે દુકાણો એવી જોઈ હતી જેમાં ઘણી નવાઇની તથા
 કિંમતી ચીજો મુકેલી છે અને તેમાંનાં કોરીકામની કિંમત નહીં મનાય
 એવી હતી. ફર્શ્ટ ખાવાની રકાબીનાં સડો હાથના જીંચા ચીતાર
 પાડેલી જીંચી કોરીનાં હતા, તેની એક એક રકાબીના ૨૦૦ ડાલર યાને
 ૩૬૦૦ હતા. તેજ મુજબ ચીનીકામનાં તથા (Severes) સેવેરીસના
 ફલાવરવાસો હજારો ડાલરની કિંમતનાં દરેક હતાં. ઝાડો ખુદરતની અ-
 સરથી પથ્થર (Petrified) બની જાય છે તેના પથ્થરો તથા ચાંબળા
 ઓ વેચવા મુકેલા હતા, જે દરેકની કિંમત ૮૦૦ થી ૨૦૦૦ ડાલરની
 હતી. પુતળાંઓ, ચીત્રો ઇત્યાદી સઘળું હજારો ડાલરની કિંમતનાં હતાં
 અને વળી ખખર કાઢાડવા મુજબ એના ખરીદનારાઓ પણ ઘણા મ-
 ણી આવેછે. એ સઘળું ઝડપમાં જોઈને પછી (Iron steam boat)
 આયરન સ્ટીમ બોટ કંપનીની એક સ્ટીમરમાં બેસીને વેસ્ટ આઈટનના
 કિનારાપર જવા સાફ નિકળ્યા હતા પેહેલાં વેસ્ટ આઈટન ઉતર્યા હતા
 બ્યાં એક ઘણો મોટો ડોકો લોકોને ફરવા સાફ કીધો છે તે ૧૦૦૦
 શીટ દરિયામાં જાય છે. એ જગ્યાપર દુકાણો રેસ્ટરાં, ચકરીઓ ઇત્યાદી
 જાણે મેલો ભર્યો હોય તેમ હમેશાં રાખેલું છે તથા એક લોખંડની
 વેધશાલા કીધેલી છે, જે ૩૦૦ શીટ જીંચાઈમાં છે અને તે ઊપર લી-
 ફ્ટથી લોકોને લાવ લઈ જાય કરે છે ઇલાં એક જણે પોતાનું ઘેર એક
 ગજવર હાથીના આકારમાં, (જે અમેએ સ્ટીમર સરવીયાપરથી ન્યુ-

ચોઈ આવતા દુરથી જોયું હતું. તે આખા એક હાથથી ઉભો હોય તેવું
 દીસતું હતું) તદ્દન લાકડાનું બાંધેલું છે ને તેના દીવાનખાનામાં હાથથી-
 ના પાછલા એક પગોમાં ગ્રાટા દાદરો ગોળ ચકરાવાના મુકેલા છે તે
 પરથી દેહ મુધી જવાય છે, પણ તેની ઉપર બીજા દાદરોથી તેના માથા-
 માં તથા ગરદનપર જવાય છે ને ત્રીજા દાદરે છેક હાથીના મથાકાંપર
 હજીદાની માફકની ગેલેરી કીધી છે ત્યાં જવાય છે. બીજી મલીને એ
 હાથીની ઊંચાઈ ૧૭૫૫ શીટની છે અને તેની ઉપરના દહિદાપરથી પચા-
 શ મૈલ સુધીનો આસપાસનો દેખાવ દીસે છે. તેની આખી લંબાઈ
 ૨૦૩ શીટ તથા ઘેરાવામાં ૧૯૮ શીટ છે. તેના પગોની વચમાં બદનની
 લંબાઈ ૧૦૯ શીટ છે; ગરદન ૧૯ શીટ લાંબી અને ૧૨૮ શીટ ઘેરાવા-
 માં છે; પગ ૬૦ શીટ લાંબા અને ૮૦ શીટ ગોળાકામાં છે; દરેક
 કાન ૫૪ શીટ અને ૪૦ શીટ પોહોલા છે અને પુંછડી ૭૦ શીટ અને
 ૧૮ શીટ ગોળાકામાં છે ને તેનો છેડો પાતલો થતો છેક ૨૬ ઇંચ
 સુધી થાય છે. તેની સુંઠ ૭૦ શીટ લાંબી અને ૨૦ શીટ ઘેરાવામાં છે. તેના
 આગળના મોટા દાંતો ૪૨ શીટ લાંબા અને ૧૨ શીટ ગોળાકામાં છે તેની
 આંખ જેની બારી બનાવી છે તે ૪ શીટ ગોળાકામાં છે અને તેનો
 હોઘો ૩૮ સમચોરસ શીટ છે અને ૪૨ શીટ ઊંચાઈમાં છે. એવો ગંજવર
 હાથથી બનાવી તેની અંદર ૩૧ ઓરડાઓ કીધેલા છે તેમાં હોલ ૯૨-૩૮
 શીટનો છે તે બદનમાં બનાવેલો છે. તેના માથામાનો ઓરડો ૬૦--૩૫
 શીટનો ત્રીકોણ આકારનો છે. તેની જાંઘમાંના ઓરડાઓ ૩૮—૧૦
 શીટના છે. એ પ્રમાણે મોટા છુટા ઓરડાઓ પગોમાં, ગરદનમાં, પેટની
 બાજુમાં ઈત્યાદી કીધેલા છે અને તેમાં ૬૩ બારીઓ છે અને ૨૫
 વીજળીની બટી ૧૭૫૦૦૦ મીનબત્તીની લાઇટના જેટલું ઉજરડું
 તેમાં રાતના આપે છે. એ બાંધવા પર અઢી લાખ ડાલર થયા છે
 અને તે લોકોને શી લખતે દેખાડે છે. તે સિવાય બીજા કશા કામમા
 હાલ આવતું નથી. એ સંઘળું જોઈતે બાંધટન બીચવાળી તેનેથી થોડે
 દુર આવેલી જગ્યાપર ગયા અને ત્યાંના રેસ્ટરોમાં જમીને પછી તે

તેથી આગળ આવેલી મેનહેટન ખીચપર ગયા હતા. જ્યાં (Fall of
Sebastpool.) સીમેન્ટપુલનો કિલ્લો રશીયન પાસેથી ઇંગ્રેજ, ફ્રેંચ,
તરકી તથા ઈટાલીયનોએ જીત્યો હતો તેની વિગતો આતશબાજીમાં જેમ
ફેલ એવ બેખીલોનની બનાવી હતી તે પ્રમાણે બનાવી હતી. પણ
આ લડાઈમાં દારૂગોલાનો ખપ થયો હતો તેથી ફટાકડા તોપોની માફ-
ક ફેડતા તથા બાણોથી જાણે કિલ્લાની અંદરનાં ઘરો સલગાવી દેતા
તથા દારૂખાતું ઉરાડી નાખતા તેનો અવાજ કાનોનાં બેહર ફાડે તેવો
આબાદ ત્રાસદાયક લાગતો હતો. એ ઉપરાંત તેમાં બધે આગ લગાડી
દીધી અને ઘરો તથા દેવલો તેથી પડતાં હોય તેવો ધણો સરસ દેખાવ
કાઢ્યો હતો. એની આગમજ લેગા રાજેતું લશ્કર તે કિલ્લાની સામે
પડેલું છે અને જાણે ત્યાં લશ્કરી કવાયદો તથા હથિયારની રમતો થતી
બતાવી હતી જેમાં દોડતે ઘોડે એક વાર કુદાવીને પછી થાંભળાપર
એક દડો મુકેલો હતો તેને કાપી નાખતા હતા તથા બેથોનેટ અને તલ-
વારે વચ્ચે તથા તલવાર અને ભાલા વચ્ચેની લડાઈઓ કાઢી હતી. મન-
વારો લાકડાંની બનાવેલી હતી તે પાણીમાં તરતી હતી અને તે ઉપ-
રથી પણ તોપો ફુટતી હતી. સઘળી રીતે એ બેવાલાયક હતું.

તા. ૧૧ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ૯ વા-
ગેને નાયગરાના વખણાયલા ધોધ બેવા સાફ ન્યુયોર્કથી હડસન આલ-
બેની-ડે-લાઈનની સ્ટીમર નામે “ન્યુયોર્ક” માં નિકળ્યા હતા અને હડ-
સન નદીપર થઈને આલબેની સુધી તેમાં ગયા હતા. એ નદીપરનો દે-
ખાવ ધણોજ સરસ છે અને ખીજાઓ બે કે તેને જરમનીની રાહીન
નદી સાથે સરખાવે છે પણ ઈહાંનો દેખાવ તેનેથી જુદોજ છે. ઈહાં
કાંઈ રાહીન નદીની માફક જુના કિલ્લાઓ દીસતા નથી પણ છુટા છુટા
ખંડોઓ, હોટલો અને થોડે થોડે ટપ્પે નાના મોટા ગામો આવે છે.
અમો ન્યુયોર્કથી નિકળ્યા તે પહેલા એ ગ્રેહરના ડંકાઓ તથા વખારો
એકગમ અને બીજાગમ જરસી ગ્રેહર બેતા આગળ વધ્યા હતા અને
પછી બેહગમ લીલોતરીથી લરપર જગ્યા મળતી ગઈ હતી, તેમના

ડાખા હાથ ઉપર ખડકો સીધા પાણીની સપાતીથી થોડા ઉંચા મળતા હતા જે ઉપર ખાડપાન હતાં અને જમણી ગમતો લીલોતરી છેક પાણી સુધી બરેલી હતી. ગેલે કિનારાપર આગની ગાડીઓ આવજવ કરતી હતી. નદીપરથી દેખાવ ધણોજ સુંદર એ લીલોતરીથી તથા તેની વચમાં ખાડો કાપીને ઘાસનાં લોનમો ઉપર છુટાછુટા રોણુકદાર બંગલાઓ બાંધેલા, તેઓ ઉપર ધણુ ખરા નાના મીનારાઓ હતા, તથા થોડા ઢળાવના નાના કુંગરો તેની પાછળ હોવાથી લાગતો હતો અને જાણે તેની ઉપરથી નજર ખસાડવા ગમે નહીં.

પણ અમે ન્યુયોર્ક શેહેરની હદ છોડી નદી તેટલા વાદળ ધેરાયતું હતું તેથી વરસાદ આવવા માડ્યો ને ગાજવીજ થઈ આવ્યાથી સ્ટીમરના હેઠનાં તુટકપર જવું પડ્યું હતું. જ્યાંથી એકજ બાજુના કિનારાનો દેખાવ દીસતો હતો ને વળી સ્ટીમરમાં મજા કરવા ઓછામાંઓ છું ૫૦૦ માણસ નિકળેલું હતું તેથી ગીરદી પણ ધણી હતી, પણ વરસાદ ૧૦ મીનીટમાં ઉઘડી ગયાથી પાછા ઉપરનાં ડેક (ત્રીન્નેમાળ) પર ગયા હતા. જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ નદી જરા મોટી થતી ચાલી ને આસપાસ કુંગરો પણ મોટા આવવા લાગ્યા ને નાના નાના ગામો છુટાં છુટાં મળતાં હતાં જ્યાં અમારી સ્ટીમર ઉભી રહી કોકોને જે ઉતાર કરતી હતી. એમ કરતાં કોટન એ પસાર કીધો જે તરફ જમણી બાજુએ ન્યુયોર્કને પાણી પુર પાડવા સાર એક સરોવર બાંધેલું છે, જેને કોટન રેઝરવોયર કહે છે અને તે કોટન નદીની એક ગમ બંદ બાંધીને કીધો છે તે ૪૦૦ એકર જેટલો મોટો અને ૪૦ ફીટ ઉંડો પાણીથી હમેશા ભરેલો રહે છે. દંહાંથી હદસન નદીને કાંઠેથી તેના નલો મુકીને ૪૦ મૈલ સુધી તેનેથી ન્યુયોર્કમાં પાણી પોહાંચાડે છે અને રોજ એમાંથી છ કરોડ ગયાલન પાણી ખપે છે પણ નદીને ઘેરી લીધાથી પાણી વધતું યા ઓસરતું નથી, પણ નદીનું પાણી સામું પાછું બીજી ગમથી કાઢી નાખવાની ગોઠવણ રાખેલી છે. એ તલાવપર બધો મળીને એક કરોડ અને ચાલીશ

લાખ ડાલર ખરચ થયો છે. એ જગ્યાની સામે અમારી સ્ટીમરના ડાખા હાથ ઉપર (Rockland Lake) રોકલેન્ડ લેક આવેલો છે જેના પાણી ઠંડીની રૂતમાં બંધાઈ આછસ થાય છે તે આઈસ ભરી રાખવાની મોટી વખારો કીધી છે, જેમાંથી આછસ આખું વરસ ન્યુયોર્કને પુરું પાડે છે, તે એટલુતો સસતું વેચાય છે કે તેને લખલુટની રીતે લોકો વાપરે છે, અને જ્યાંથી આછસનું પાણી માંગે ત્યાં મુક્ત આખું ટમ્પ્લર આઈસથી ભરીને આપે છે સાંભળવા મુજબ એક સેનટના બે રતલ મલે છે. એ ક્રોટન બે (Croton Bay) માં હડસન નામના વલંડા દરિયો ખેડનારે પેહેલાં ન્યુયોર્કવાલું ટાપુ શોધી કાઢ્યું હતું તે ધણીએ આએ બેમાં લંગર નાખ્યું હતું અને પછી તેની ઉપર નદીમાં પેવસ થઈ એ બાજુની શોધ કીધાથી તે નદીનું નામ એ ધણીપરથી હડસન રીવર ડય લોકોએ આપ્યું હતું. (ન્યુયોર્ક સને ૧૬૦૯ માં એણે શોધી કાઢ્યું હતું) એ બાજુપર ક્રોટન તથા હડસન રીવર આગળ ચાલતાં મળી જઈને એક મોટો સરોવર બની ગયો છે જેને (Tappan Zee) તેપાંન ઝી કરી ડ્યોએ નામ આપ્યું છે તે ૧૦ x ૪ માઇલ જેટલો છે અને તેની આસપાસનો ફરતો ગોળ દેખાવ ધણો સારો લાગે છે. ઇંહાંથી હવે મોટા પાહાડો જેને ઈંહાં હાઇલેન્ડસ (Highlands) કહે છે તે દીસવા લાગ્યા હતા અને વળી આગળ વધતાં એક બીજા બે (Haverstan Bay) માં દાખલ થયા હતા. ઇંહાં પાહાડો નજદીક ફરતા આવી ગયાથી તથા લીલોતરીથી ભરપુર હોવાથી દેખાવ જુદીજ રીતનો લાગતો હતો અને ભારે ગાજવીજ થાય છે ત્યારે ગાજવાનો અવાજ એ પાહાડોની અંદર ગોળ દોડવાથી પડ્યા ધણો થાય છે તેથી અસલના ઈંહાંના ઇંડયન રહેવાસીઓ એ જગ્યા ઉપર સેતાન વસે છે કરી કહેતાં. ને એ પાહાડનું નામ ગગડાટનો પાહાડ (Thunder Mountain) આપેલું હતું. ઇંહાંથી આગળ જતાં વેસ્ટ પોઈટ નામની જગ્યા આવે છે જ્યાં પાહાડનું એક ખુલ્લું પાણીમાં બહાર નિકળી આવેલું છે તેનાં અમેરિકાના લક્કર સાર આશીસરો બનાવવા લોકોને શીખવાની નિશાળ (Academy) છે.

તે પસાર કીધા પછી ઘણા મોટા પાહાડો મળે છે જેમાંનો એક ઉત્તર ભણી વચમાં એવી રીતે આવેલો છે કે ઉત્તર તરફથી ઠંડો પવન આવતો ન્યુયોર્ક તરફ જતો અટકાવે છે, નહીં તો ત્યાં ઠંડી એટલી પડવી જોઈએ કે ઠંડીના દીવસમાં કોઈ રહી શકે નહીં. ઉત્તર ભણી ઘણા મોટા સરોવરો આવેલા છે જેઓ ઠંડીની રૂતુમાં તદ્દન અધાર્થ જાય છે અને ઉત્તર ધ્રુવ તરફ ગો પછી મોટા પાહાડો ન હોવાથી ત્યાંનો થડો પવન મીઠો એ તરફ આવે છે પણ ઉપલા પાહાડથી તેનો અટકાવ સારો થતા છતાં ન્યુયોર્કમાં ઠંડી રૂતુમાં એવી તો સખત પડે છે કે સઘળું અધાર્થ જાય છે અને પારો જીરો (Zero) ની હેઠલ ૩૦ ડીગ્રી સુધી જાય છે એવી વંધનો ઠંડો પવન આવતો એ પાહાડ અટકાવે છે તેથી તેને તોફાનનો પાદશાહ (Storm King) નામ આપ્યું છે એ પાહાડો પસાર કીધા કે સામે ખુશ્કી સપાટ જમીન આવે છે તે ઉપરથી અમોને આજે સખત ગરમી હોવા છતાં ઘણાજ ઠંડો પવન થોડો વખત મળ્યો હતો પણ પાછા ખીજ બાજુપર જવાથી ગરમી આગળ ચાલતાં મળી હતી. ઈહાથી આગળ ચાલતા ન્યુઅર્ગનું શહેર આવેછે જે ન્યુયોર્કથી સાઠ મૈલ દુર ૪૦૦૦૦ ની વસ્તીવાળું ગામ છે અને ડચ લોકોનાં વખતથી એ વસેલું છે. ઈહાં ઇંગ્રેજો સાથની અમેરિકનોની છુટાપણાની લડાઈ વખતે જનરલ વોશીંગટને પોતાની છાવણી રાખી હતી. ઈહાંનો કોલસાનો વેપાર ઘણો મોટો છે અને પેનસીલવેનીયા તરફથી કોલસો બધે એજ બારાંમાંથી જાય છે. ઈહાંથી આગળ ચાલતાં ન્યુયોર્કથી ૯૦ મૈલ દુર કેટસકીલનાં પાહાડો મળ્યા હતા જેઓ ઈહાં ઘણા મોટા પાહાડો ગણાય છે તે ઉપર ગરમીના દીવસોપર ઘણું લોક આવે છે અને અમારી સ્ટીમર ઉપરથી મોટો ભાગ લોક ઈહાં ઉતરી પડ્યા હતા. એ પ્રમાણે જોતા જોતા સાંજના છ વાગેને ચાલખેની (Albany) નામના શહેરપર પુગ્યા હતા જ્યાં અમો સ્ટીમર ઉપરથી ઊતરીયા હતા. એ શહેર ૧૪૪ મૈલ ન્યુયોર્કથી દુર છે, પણ અમારી સ્ટીમરે બધે ગામે ગામ ઉભા રહેવા છતાં ૯ કલાકમાં પસાર

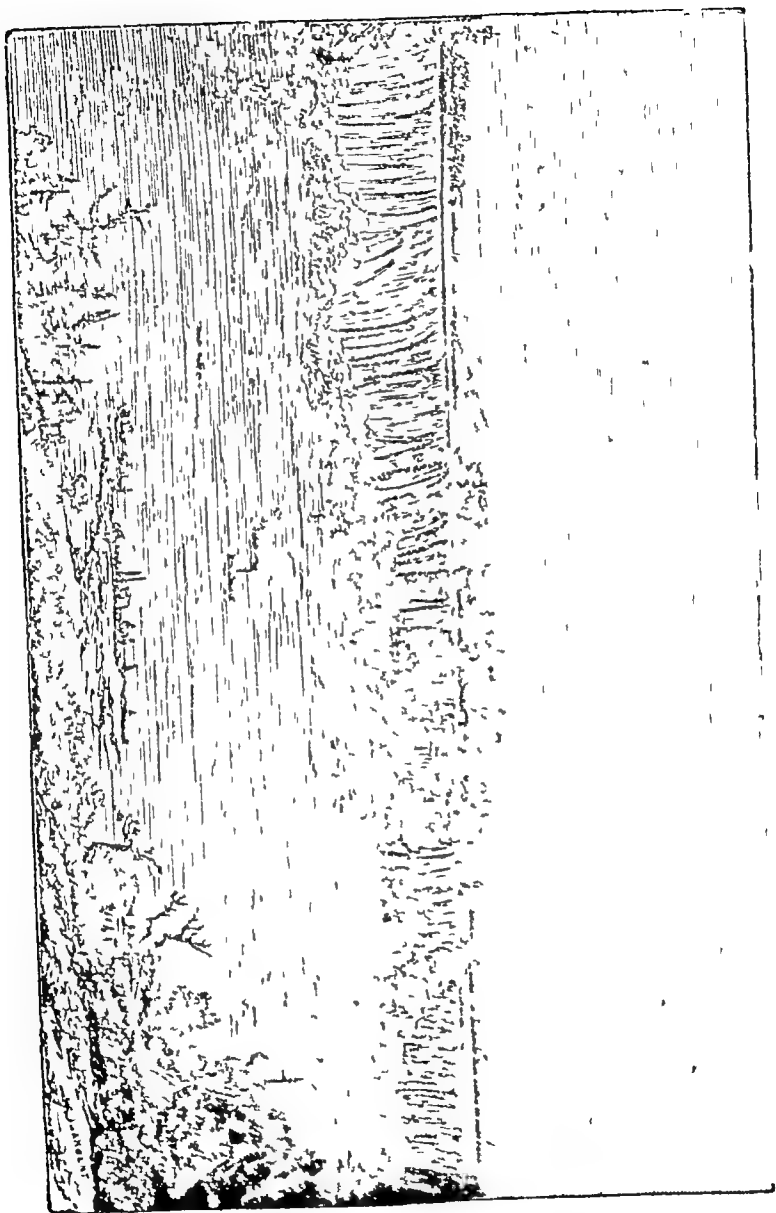
કીધા હતા તે વણી એક ગણાય છે. અમારીવાળી સ્ટીમર તકન નવીન બાર દિવસ ઉપર જેહૂડી પાણીમાં ઉતારેલી હતી તેને વણી મરસ રીતે બહે એક મેહેલ હોય તેમ રાણુગારેલી છે. બધે ઉંચી મખમલ તથા ગરીબારોકી લાઈનીંગના કોચો ફરતા તેને બડી લીધેલા હતા અને ખીજ બધી રીતે સારી રાણુગારેલી છે એવી મરસ આગખોટ એ નદી ઉપર વણી થોડી દોડે છે એમો આફ્રિકાની જે ન્યુયોર્ક પરગણાતુ મુખ્ય શહેર છે ત્યાં ઉતરીને Delvan House નામના હોટેલમાં ખાણું લીકું હતું અને પછી ગામમાં ઘોડાની ગાડી ફરીને, વખત હતો તેથી ફરી આવ્યા હતા. એ શહેર માફકસરતું મોટું છે, અને મોહોલાએ સરખા અને લાંબા મંજેના છે. ઈંદાંતો (Capitol) કેપીટોલ નામનો મેહેલ જ્યાં કાગિનસીલ એવ રોટ લરાય છે તે ઈમારત સિવાય ખીજું કશું જોવા લાયક નથી. એ ઈમારત એમો જોવા ગયા હતા તે વણી મોટી, ચાર બાજુ ઈમારત અને વચમાં એક એવી રીતે સમચોરસ બાંધી છે. તેને ચાર મજલા છે અને દર ખુણે એક એક મીનારાંરોડો ચોરડો કીધેલો છે. એને બહારથી સફેદ ટ્રેનાઈટના પથ્થરની અને અંદરથી થોડો લાગ સંગે-મરમરથી રાણુગાર્યો છે. એ જાણે ચાર ઈમારતો એક કીધી હોય તેમ તેના ચાર બાજુના ભાગોને વચમાંથી ખુલ્લા હોલથી મેળવી લીધા છે અને તે હોલ થાંભળાઓપર હોવાથી સારો ચોલે છે. એ હોલોના બારણાં હમેશાં રાતદીસ ખુલ્લાં રાખે છે, અને તેમાંથી એક મોહોલા-માંથી ખીજ મોહોલામાં જવાઈ શકાય છે, તેથી લોડો તેને વાપરે છે. એ મેહેલપર ઇંદાં લોડોના કેહેવા મુજબ એક કોરોડ અને હેસી લાખ ગલર ખેદ છે. તે સને ૧૮૭૧ નાં સાલથી બાંધવા માડ્યો હતો તે હમણાં જોડે થોડો વણાં વપરાય છે તોખી પુરો થયો નથી. એવી મોટી એ ઈમારત છે. ઇંદાં એક મોટી લાઈબ્રેરીની હવેલી વુદી છે, તેમાં ૬૫૦૦૦ કીતાબો છે. રેલવેનો એક મોટો પુલ એ શહેર નદીને બીજે કાંડે જોડવા નેલવેવાળાઓએ બાંધ્યા છે તે જ લાખ ગલર ખરન્યા છે.

અમો આગળેનીથી સવગું જોઈ તથા ત્યાના પાર્કમા કરીને રા-
તના ૧૦ વાગે આગની ગાડીમા જોડા હતા જે કંપની ન્યુગોર્ક અને
હડસન રીવર રેલરોડને નામે જોળાવાય છે. એની ગાડીઓમા જેવેસ
કારસ નામની મોટી સુવાની ગાડીઓ મજેદની ગણુગારેલી રાખેલી
છે ને બધી ગાડીઓ એક એક સાથે જોડા જાણે એકજ મોટી ગાડીની
આખી ટ્રેન હોય તેમ કીધી છે ને ટ્રેનને એક નાકાળી ખીજા નાંકા
સુધી તેમા જવાય છે. એ ગાડીને એક છેડે મીક્રોસમેન્ટ લેવા ડાઈર્નીંગ
સેલુનની ગાડી જોડેલી રાખે છે, જેમા રેમ્પરાંની માફક ટેબલ તથા
ખુરસીઓ જમવાને સારૂ ગોઠવેલી તૈયાર રાખે છે તેથી પાસીનજરોને
આલતી ગાડીએ ખાવા પીવાનું મળી શકે છે તથા બંધી એવી સ્ક્રીપીંગ
કારસોમાં ફરાગતની તથા હાથ મોટાં ધોવાની જગ્યાઓ રાખેલી છે.
જેથી પાસીનજરોને ગાડીમાંથી નીચે ઉતરવાની કચ્છી ગરજ પડતી નથી.
ઈલાંના ધારા મુજબ અમોએ રેલવેની ટીકીટો લીધી હતી, પણ એવી
ગાડીમાં સુવા સારૂ ૧૫ ડાહર દરેક જનને જુદો આપવો પડ્યો હતો,
પણ તેથી સુખથી ઉંઘાવાનું મળ્યું હતું મજેદના બિછાણા, તક્યા
તથા સુવાની બર્થની બાહરે પડેલો નાંખ્યાથી જાણે ઓરડાઓમાં
સુતા હોઈયે તેમ (Privacy) લાગે છે. એક એક ગાડીમાં
એવા ૧૨ બર્થો છે, જેઓ દિવસના મજેની મખમલની બેઠક દાખલ
ફેરવાઈ શકે છે. આજે આખી રાત ગાડીમાં ગુમરી હતી.

તા. ૧૨ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના કલાક
૬૫ વાગેને અમારી ગાડી બ્રેલો નામનાં ગામપર ઉભી રાખી હતી,
જ્યાં ખીજગમથી ગાડીઓ આવી તેમાંના બિતારોએ ફેરફાર કરતાં
નજદીક દોઢ કલાક કાઢાડ્યો હતો અને ત્યાર પછી ગાડી ઉપડી હતી. તે
લેક એરી (Lake Erie) ને કીનારેથી થઈને અમારી ગાડી પસાર થતી
છેક નાયગરા ફોલનાં ગાંભ તરફ કલાક ૮૫ વાગે પુગી હતી ને અમોએ
કલીફટન હાઉસ નામનાં હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. બ્રેલો ગામ ત-
રફ અમારી ગાડી ફેરફાર કીધી હતી. જેમા અમો સુતા હતા તે ગા-

ડીવાલી ટ્રેન ખીજે રસ્તે નાયગરા તરફ જવાની હતી ને તે ગાડી અમારીવાલી ટ્રેનમાંથી છોડી ખીજી ટ્રેન જે જુદે રસ્તે નાયગરા જવાની હતી તે સાથે જોડી હતી. અમો પેહેલાં સમજ્યા કે ગાડી કાંઈ શન-ટીંગ કરવા છુટી કીધી હશે, પણ એક કલાક સુધી પાછી તે ગાડી નહીં આવ્યાથી અમારી ગાડીમાં મેનીજ કરનાર માણસને પુછતાં માલમ પડ્યું કે તે તો ખીજે રસ્તે છુટી જશે તેથી અમો ખીજી ગાડીમાં બેઠા હતા, નહીં તો આગળ પાછળ ટ્રેનો નાયગરા પુગતે તો અમસ્થો ગભરાટ થતે કે અમારામાંનો એકજણ પાછળ રહી ગયો. અમે, બેઠું જનાને એક ગાડીમાં સુવાની “બર્ક” મળી ન હતી તેથી જુદી જુદી ગાડીમાં (પણ એકજ ટ્રેનમાં) સુવું પડ્યું હતું. અમે આજે સવારે નાયગરા પુગ્યા ત્યારે અમારી ગાડી સાથે અમારા કોથલા તથા ખીજાણા લાવેલા અમે મુકી આવ્યાથી તે ગાડીમાં રહી ગયાં હતાં પણ તે પાછળથી આવશે કરી અમો જે હોટલમાં ઉતર્યા તે હોટલવાળાને તેની રસીદ જે એક લોખંડની નંબર સાથની ટીકીટ હોય છે તે આપ્યાથી તેનો બધું નકી કરી અમોને કોષખી મેહેનતમાં નાખ્યું વગર હોટલમાં પોહોંચાડી આપ્યા હતા. અમો જે હોટલમાં જિતર્યા તે ઇંગ્લેન્ડ ઇનેડની સલતનતમાં હોવાથી કસ્ટમ હાઉસવાળાઓ અમારો સામાન તપાસવા હોટલમાં આવ્યા હતા, પણ અમોએ કપડાંજ પેહેરાવાના છે કરી કહ્યાથી કોથલાઓ જીંવાલા વગર પસાર કીધા હતા. અમારાવાલું હોટલ નાયગરાના ધોતની બરાબર સામે હોવાથી એ ધોતો-બણા સરસ રીતે અમો જોઈ શકતા હતા, અમો હોટલવાળાનીજ ગાડી લઈને બધે ફરવા સાફ નિકળ્યા હતા. એ નાયગરા નામની નદી ઘણી નાની છે ને લેક ઓન્ટેરીઓ (Lake Ontario) અને લેક એરી (Lake Erie) ની વચ્ચે આવી બધેને જોડે છે એ લેકમાંથી શરૂ થાય છે જ્યાંથી તે પોણા મૈલ પોહોળી અને ૪૦ થી ૬૦ ફીટ લીડી જે-ટલી બહાર પડે છે ને ૩૬ માઈલ સુધી જઈને લેક એરીમાં પડે છે. પણ તેની આગમજ ૨૨ મૈલ દુર યાને ઓન્ટેરીઓથી ૧૪ માઈલ ગયા

પકી એનો મોટા ઘોત જે દુનિયામાં વખાણાયો છે તે ઉપરથી નીચે પડે છે. એ નાયગરા નદી કોઈગમ સાતથી આઠ મૈલ જેટલી પોહોળી થાય છે ને તેમાં ઘણા ટાપુઓ આવેલા છે જેમાંનું એક આંડ આયલડને નામે ઓળખાય છે તે ૧૨ મૈલ લાંબુ ને સાત મૈલ પોહોળું (આપણા મુળદંતા ટાપુ કરતા મોટું) છે અને એ પાણીનો ઘોત પડે છે તે કાંઈ ઉપર ક્ષમેક્ષા એખક્ષા ગેરી સરોવરના પાણીનો નથી, પણ તે સરોવરમાંથી જ ત્રણસરોવરો (Lake - Superior Michigan and Huron) ના પાણી ઉપર ક્ષેત્ર ગેરીમાં ચઢેને એ રત્ને બદાર પડે છે તેથી પાણી ઘણું જોરમાં તથા જથ્થાપૂર્વક આવે છે ને ને પાણી જ્યારે એ ૧૬૦ ફીટ ઊંચા ધોત ચઢેને પડે છે ત્યારે તેનો અવાજ ગાંધડ ખુદના કહેવા મુજબ સારી દવા હોય છે નો ૧૫ મૈલ સુધી સંભળાય છે એ નાયગરા નદી અમેરિકા તથા કેનેડાની વચ્ચેમાં હદ દાખલ ગણાય છે ને એના જે મોટા ઘોત છુટા છુટા થોડે છેડે પડે છે. તેમાંનો એક અમેરિકાની દરમાં અને બીજો જે નાલરોકો છે તે કેનેડા(ઇંગ્લેન્ડ)ની દરમાં આવેલો છે એ ધોતોની વચમાં એક ગોટ (Gorot) આવલંડ કરી ટાપુ આવ્યું છે જે આસરે ૭૫ એકર જેટલી જમીન રોકે છે અને નદીને જે લાગમાં એ ધોતોની આગળ વેહેંચી નાખી છુટી પાડે છે. એ ધોતોમાંનો અમેરિકન ધોત જે સરખો એક લીટીમાં પડે છે તે ૧૨૦૦ ફીટ પોહોળો અને ૧૬૩ ફીટ ઊંચો છે કેનેડયનનાં હકનો ધોડાની નાલરોકો પડતો ધોત ૨૪૦૦ ફીટ પોહોળો અને ૧૫૮ ફીટ ઊંચો છે અને એ ધોતોમાંથી ગણતરી મુજબ દશ કરોડ ટન પાણી એક કલાકમાં પડે છે. એ પાણીનો જોર (Rabids) ધોતોની એક મંલ ઉપરથી શરૂ થાય છે અને ધોત આગળ આવ્યા આગમન તેને ૫૭ ફીટનો ટળાવ મળવાથી તે ઘણું જોરમાં કલાકના ૨૪ મૈલને હિસાબે દોડતું આવી ધોત ચઢેને એકદમ પડે છે અને તેથી કરીને તેનું પાણી નીચાણમાં જાણે ઉકલતું હોય તેમ તેમાં કકરા પડે છે અને તેના છાંટા (Spray)થી જાણે બાફ ઉડતો હોય તેમ આસપાસની હવા ભરાઈ જાય છે અને અમોએ તે છાંટાઓ જાણે ધુમાડો ઉડ-

नाथागारात्मा धाम.

તો હોય તેમ ઉડતા છેક નીચાણમાંનાં વાદળાંઓ સુધી જતા જોયા હતા. તેઓ નીચાણમાં ધણા જડા અને જાણે રૂનાં પોહોર્યાં હોય તેવા હોય છે પણ જેમ હવામાં ખડકને મથાલે આવે છે તેમ પાતળા ધુમાડા જેવા થઈને આસમાન સુધી ઊંચે જઈ વાદળાં જે નીચાણમાં હોય છે તેમાં ગોયા મળી જાય છે અને બાજુનો પવન હોય છે ત્યારે ગમે એટલા દુર ઉભા રહીને ધોત જોઈએ છીએ તોખી તેના છાંય આપણને લીનવે છે. અમોએ એ ધોતો બધી ગમથી ફરીને બરાબર જોતાં આખો દિવસ ભાંજ્યો હતો. અમો પેહેલે (Rapids) જોરથી દોડતું પાણી જોવા ગયા હતા જે ધોતથી આસરે એક માઇલ દુર છે ને ત્યાં ધોતતું પાણી જોરથી આવીને ખાડા, ખડકો તથા સંકડાસને લીધે ઘણું જોરમાં દોડે છે ને તેથી કરીને બધું શીનશીન થઈ જાય છે ને પાણી સામેના ખડકોપર અથડીને પાછું આવે છે જેને ઇંગ્લિશમાં (Eddies) એડીસ કરી કહે છે. એ મુજબ ધોતપરનાં દોડતાં પાણી સાથે એ સામું એડીસતું પાણી મળે છે ત્યારે પાણીના મોટા મોજ માફક પાણી ઊંચકાય છે અથવા પાણીની અંદર ચકરડું પડીને વંટોલીયો (Whirl pool) થાય છે. એ બાજુપર વરસ ચારેકપર કપટાન વેબ કરીને એક અથંગ તરનારો એકતરથી બીજેતર તરવાની શરત બકીને તરવા ગયો હતો. તેને બધાઓએ ના કહ્યું પણ તે સમજ્યો નહીં ને પોતાના તરવાના હુનરપર મુસ્તાક રહીને અંદર પડ્યો હતો અને પોતે પાણીના રોહો (Rapids)ની સાથે તરતો સામી બાજુએ ગયો પણ થોડો ગયો નહી તેટલાં ધારવા મુજબ તે પાણીના રોહોમાં ધસડાઈને એક ખડક સાથે તેનું માથું અફડાવાથી તે હુબી ગયો હતો. એ મુજબ અમો નથી ધારતા કે કોઈબી શખ્સ આવા જોરાવર રોહો કે જે એક માઇલ પોહોળા પાણીનો ધોત ૮૦૦ ફીટમાથી પસાર થાય ને તે ધોત વળી ૧૬૦ ફીટ ઉપરથી પડીને પછી તેના જોર સાથે આટલો સાંકડો થાય તેમાં તરી શકે. ગમે તેવી મોટી સ્ટીમર પણ એમાં તરી એક નાકેથી બીજે નાકે જઈ શકે નહી. એ બાજુપર જાણે પાણી ગરમ થઈને મોટા કુકરાઓ ઉઠે તેમ જોસમા ચઢવું હતું ને એક એક

સાથે મોજા માફક ગયડાં હતાં એ રોડો જોવા સારું એક ઘર બાંધેલું છે ત્યાં ઇન્ડિયન રેલવે એક ઉપરથી નીચે મુઘી જવાની બાણી જાણવાની જાણે ઉભી જ હોય તેવી બાંધી છે તેને પાણીથી ભરેલી ગાડીઓથી પોતાના બાંધે નીચે એક ગાડી જાય તો નીચેની પાણી ખાલી કરી નાખેલી ગાડી ઉપર આવે તેવી રીતની ગણવવાની કાંઈ છે તેમા જોનારાઓને અગ્નિ ડાકે તમને ખેસાડી છેક હેઠલ પાણીની સપાટીથી જગ ઉપર મુઘી લઈ જાય છે ત્યાં 'ક્રાઇસ્ટમ ક્રીધેન્સ' છે તે પરથી ઉપરો લખેલો પાણીનો ગ્રીડસ બરાબર જોવાઈ શકાય છે એ ગાળુનું પાણી કલાકના ૨૪ માર્કેટને લીધાએ દોડે છે એવી ગણતરી કાઢાડેલી છે ને તે પાણીના અગડવાનો અવાજ દરિયાના મોટા મોજાઓ કરતાં જી વધુ લાગે છે. કોઈ ગમ તો પાણી સામા સામા અગડવાથી કોરકાગ છે ને ધોત માફક થઈને પાણી બીજી ગમ પડે છે.

સાથી નિકળેલા (Great Whirlpool) યાને મોટા વટોડી-યાવાલી જગ્યાપર ગયા હતા જ્યાંની ઉપર કાંઈક વિગત પ્રમાણે પણ તેનેથી મોટા આકરમા પાણી ચહડવાથી વટોડીયાઓ થાય છે એ જગ્યાપર જ્યાં પાણીનો નદીનો રોડ દોડે છે સા બરાબર સામે વધારે પોહોળી જગ્યામા મોટા ખડક આવેલા છે તેની સાથે રોહનું પાણી જોરથી અઠડીને તે પાણી હડે છે ને બીજી ગમ જમીનની બાજુપર નદીને જવાનો માર્ગ છે ત્યાં પાણી દોડતું જાય છે તેની સાથે પેલું ખડકથી અફલાયતું પાણી પાણી હડી આવી અઠડે છે ને જોળને જોળ તે પાણીને બાજુએ ખસાડી મુકવાથી ફરીને મોટા વટોડીયો આસરે હબર શીટના ઘેરાવાનો થતો હશે, ઉપરથી તેનું પાણી ધણું થોડું ખભરાયતું માલમ પડે છે. પણ અંદરથી તેનો વટોડીયો ધણો જોરમાં ફરે છે ત્યાંથી નિકળીને એ નદી ઉપર ઝુલતો પુલ બાંધેલો છે તે તરફ ગયા હતા. હમણાં એ પુલની પડોશમાં એક લોખંડનો તાર, નદીને એક નાકેથી બીજે નાકે આડો નાખે છે જે ઉપર આવતી કાલે કોઈ ચક્રમ અમેરિકન નાની સામાન ધસડવાની

ત્રણ પર્ઈડાંની ગાડી (Wheel Barrow) માં બેસીને પસાર થવાનો છે, જે તેવણ જરાખી ચુક્યા યા બાલાંસ ખોડ્યો તો પાછા હેઠે ગયલા ઉપર આવવાની આશા નથી, કારણ કે પાણીના રોહોમાં ઘણું જોર છે ને ધોધની ધણે થોડે દુરથીજ એ જગ્યા આવેલી છે એ જગ્યા પર અસલ (Blondin) બ્લોનડીન નામનો શખસ તારપર ચાલીને એક ગમથી ખીજી ગમ જતો હતો ને તેમ ધણી વખત તેણે ફતેહથી કામ કીધું હતું, પણ આખરે એક વખત દોરકું તુટાથી તેવણનો જન ગયો હતો. બે ત્રણ વખત ખીજા અમેરિકનો એક પીપમાં બેસીને એ રોહોમાંથી એક નાકેથી ખીજે નાકે પસાર થયા છે ને તેઓને તેથી એવું તો ખમવું પડ્યું હતું કે ફરીથી તેમ કરવાની હિમત કરતા નથી તે પીપે પાણીનાં વમલમાં ધણું જોરથી ચક્કર ખાધાં હતાં ને અદરવાલો તદ્દન તેથી ધણો ગલરાટમાં પડતો હતો. ને બે-શુધ થવાની નજદીકમાં આવતો હતો, પણ પોતે વાલવ (valve) રાખેલી તેથી ઉપરનો ભાગ કોઈ વખતે ઉઘાડી પોતાનું ડોક જરા બાહાર કાઢાડી તરત અંદર પાછું ખેંચી લેતો. તે મુજબ થોડા વખતમાં પીપ આગળ ધસડાઈ નદીને કિનારે ગયું ત્યારે નજદીક બેભાન હાલતમાં તેવણને બાહાર કાઢડ્યા હતા એવી રીતે ખુદરતની સામે થવા વારાફરતી ચક્રોલો નિકળી આવે છે તેને ઈલાની સરકાર અટકાવે તો સાફ થાય, બાકી એકબારગી પોતે માથે લીધેલા કામમાં ફતેહખી થાય તેમાં તેને તથા ખીજાઓને કશો ફાયદો થતો નથી. ત્યાંથી નિકળેલા ઈલાનું મ્યુઝીયમ જે ઇંગ્લેન્ડ હદના હોરસ શુ ફોલની નજદીકમાં છે ત્યાં ગયા હતા, જ્યાં સારો સગ્રહ જનવરોનો રાખેલો છે, પણ નવાઈનું કાંઈ તેમાં જોવામાં આવ્યું નહીં હતું અમો ત્યાંથી પાણીનો મોટો ધોધ જે પડે છે તેની હેડલ જવા સારું અભાગ કપડા ઉપર તારપાલીનના ખીજા કપડા પેહેર્યા હતા અને સાથે ગાઈડ લઈને હોર્મ શુ ફોલ જે સૌથી મોટો અને ગળવર દુનિયાનો ધોધ છે તેની હેડલ ગયા હતા. ત્યાં જવા સાફ એક લાંબા મીનાન જેવું ઘર મીનીન આધેલું છે, તેપરથી આસરે ૧૨૫ મીટ નીચે ગયા હતા અને

ધોધ જે પડતો તેના ઢળાવ (cave) ની નીચે ગમો ખડકને અથ-
 ડતા અથડતા ગયા હતા. એ ધોધનો અવાજ કાનના બેહેર ફાડી નાખે
 તેવો એ વખતે લાગતો હતો અને તેના છાંટા (Spray) અમારી
 ઊપર ધણા ભેસમાં પડતા હતા અમો તે ધોધની યરાયર હેઠલ ઉભા
 રહીને અમારે માથેથી કાંધખી અટકાવ વગર તેનું પાણી દોડીને આ-
 ગળ ૧૦ ફીટ દુર પડતું હતું તે ભેવાનું માણું સરસ લાગતું હતું.
 જાણે આપણે પાણીથી બનેલા એક ગુબબમાં ભિન્ન છીએ અને ઉપર
 તથા સામે અને બાજુપર પાણીની દેવાલો તથા સીટીંગ બની ગઈ છે.
 જેમાંથી આસપાસનું એકબાજુ સિવાય બીજું કાંઈ દેખાતું હતું નહીં,
 પણ સુરજની રમલ તથા બિજરુંજ દિવતું હતું. એ દેખાવ ધણેજ
 ભેવાલાયક છે ને આપણે જે કે ધોધની હેડે ઉભા રહીએ છીએ પણ
 પાણી પોતાના ભેરથી એટલું દુર બાહાર પડે છે કે તેની નીચે ઉભા
 રહેનાર પર એક ટીપ્પણી પાણી તેમાંથી પડતું નથી, પણ આસરે દશ
 યા વીશ ફીટ દુર પડે છે. ફક્ત પાણીના છાંટા પવનના ભેરથી યા
 પાણી જમીનપર પડે તેના ઉછાલાથી ઊડતા અમોને તદન બીણુવી
 નાખતા હતા પણ અમોને તારપાલીનના કપડાં માથાથી પગ સુધીનાં
 પેહેરાવેલાં તેથી અમારું આંગ યા કપડાં તદન મુકાં રહેલાં હતાં. એ
 કપડાં પેહેરયાથી અમારો દેખાવ જાણે લેપલેડના રહેવાસીઓ એસકવી-
 મો (Esquimaux) આવે છે તેવો લાગતો હતો. અમો એ મુ-
 જબ પાણીના ધોધની હેઠલ થોડોવાર ઉભા રહીને પાછા ઊપર આવ્યા
 હતા ત્યાંથી પાછા હાટલમાં આવી લંચ (ઈંહાં તો બપોરના ખાણાને
 ડીનર કહે છે તેજ મુજબ ભરપુર ખાણું આપે છે તે) લેઈને પાછા
 નિકળેલા પુલો વારાફરતી પસાર કરીને એ બે મોટા ધોધોની વચમાં
 જે ગોટ આયલંડ કરી જગ્યા છે ત્યાં ગયા હતા. જ્યાં પેહેલાં અ-
 મેરિકન બાજુના પડતા ધોધની ઊપરની બાજુપર ગયા હતા ને
 નદી ત્યાંથી દોડતી જઈ નીચે પડે છે તેનો ધોધ ભેયો હતો. જે વ-
 ખતે ત્યાંથી બે ફાંટા નદીના થઇને ધોધ ૧૨૦૦ ફીટની પોહોળાઈનો
 ૧૬૩ ફીટ નીચાણમાં પડે છે. તેનો અવાજ જાણે વાદળ મગડતું

હોય યા ગંજવર મીલો ચાલતી હોય તેવો ત્યાંથી સંભળાતો હતો. ને દેખાવ ધણેજ સરસ લાગતો હતો. નીચાણમાં જોઈયે તો પાણી જમીનપર પડતું દીસે નહી, પણ તે ઉછલીને તેના છાંટાથી જાણે રૂના પોહોલ્યાં બની બધે હવા ભરી નાખી હોય તેવું લાગતું હતું એટલા જોરથી પાણીના છાંટા પાછા ઊપર સુધી ઉડતા હતા. ધહાં જુદી જુદી જગ્યા પરથી જુદા જુદા દેખાવો ધોધના દીસ્તા હતા. ત્યાંથી આગળ વધીને પછી નાલરોડો ધોધ (Horse shoe fall) જે સૌથી મોટો છે તેનો ધોધ ૨૪૦૦ ફીટ પોહોળો નીચે ૧૫૮ ફીટ સુધી પડે છે તેને ઊપરથી જોયો હતો. એ તરફનો નદીનો ભાગ જાણે બધો ફીણનો બનેલો હોય તેમ હતો અને પાણી એટલાં તો જોરમાં આવતા હતાં કે તેના ડુંગર જેવા મોજા થતા હતા અને તેવાજ જોરમાં હેઠાણમાં ધોધ થઈને પડતું હતું અને તેના છાંટા (Spray) અમે આગળ લખ્યું છે તેમ છેક વાદળાં સુધી જાયે જતા હતા. અમો કોઈખી રીતે એ ગંજવર ધોધોની તારીફ કરી શકતા નથી અને માણસ જ્યારે એને નજરે જોય ત્યારેજ તેની ખુબી માલમ પડે છે કે નાયગરાના દુનિયાના વખણાયલા ધોધ તે શું છે. અમો ત્યાંથી નિકલી ધી ટ્રી સીસ્ટર્સ આયલંડ (The Three Sisters' Island) જેવા ગયા હતા. એ ત્રણ નાના ટાપુઓ ધોધની જરા ઉપરથી નદીના ફાટાથી બન્યા છે અને તેઓને ત્રણ પુલોથી જોડેલા છે જ્યાંથી નદીનું દોડતું પાણી ધોધમાં પડવાની જરા આગમજથી ધણું સરસ દીસે છે. ત્યાંથી નીકળેલા જરા આગળ વધતા નદી ઇંહા જે એકથી સવા માઇલ પોહોળી થાય છે તે જોઇ હતી અને પછી પાર્કમાં ફરીને હોટલમાં આવ્યા હતા. પાર્કમાં કાંઈ ધણું જોવાલાયક નથી, ફક્ત ઝાડો મોટાં રોપેલાં છે. અમો જ્યારે બે ધોધની વચમાં ઘોટ આયલંડ ઉપર હતા ત્યારે સુરજની રજાલ તે ધોધ ઉપર પડતી હતી, જેને લીધે વરસાદની કમાન માફક ત્યા થઇ આવી હતી જે ધણી જોવા લાયક હતી એ ઉપલા બે ધોધોની જરા આગળ એક મીલ બનાજ દળવાની બિંબી ટીંધી છે જે ધણી મોટી છે અને તદન પાણીના જોરથીજ ચલાવે છે ને બાકીનું

ધોધ જે પડતો તેના ઢળાવ (curve) ની નીચે અમો ખડકને અથડતા અથડતા ગયા હતા. એ ધોધનો અવાજ કાનના બેહેર ફાડી નાખે તેવો એ વખતે લાગતો હતો અને તેના છાંટા (Spray) અમારી ઊપર ધણા જોસમાં પડતા હતા. અમો તે ધોધની યરાચર હેઠલ ઉભા રહીને અમારે માથેથી કાંઈપી અટકાવ વગર તેનું પાણી દોડીને આગળ ૧૦ ફીટ દુર પડતુ હતું તે જોવાનું ધણુ સરસ લાગતું હતું. જાણે આપણે પાણીથી બનેલા એક ગુળજમાં ઊભા છીએ અને ઉપર તથા સામે અને બાજુપર પાણીની દેવાલો તથા સીલીંગ બની ગઈ છે. જેમાંથી આસપાસનું એકબાજુ સિવાય બીજું કાંઈ દેખાતુ હતું નહીં, પણ સુરજની રબલ તથા ઊજરડુંજ દિવતું હતું. એ દેખાવ ધણેજ જોવાલાયક છે ને આપણે જો કે ધોધની હેઠે ઉભા રહીએ છીએ પણ પાણી પોતાના જોરથી એટલું દુર બાહાર પડે છે કે તેની નીચે ઉભા રહેનાર પર એક ટીપુથી પાણી તેમાંથી પડતુ નથી, પણ આસરે દક્ષિણ વીશ ફીટ દુર પડે છે. ફક્ત પાણીના છાંટા પવનના જોરથી યા પાણી જમીનપર પડે તેના ઉછાલાથી ઊડતા અમોને તદ્દન બીણુવી નાખતા હતા પણ અમોને તારપાલીનના કપડાં માથાથી પગ સુધીનાં પેહેરાવેલાં તેથી અમારું આંગ યા કપડાં તદ્દન સૂકાં રહેલાં હતાં. એ કપડાં પેહેરયાથી અમારો દેખાવ જાણે લેપલેડના રહેવાસીઓ એસક્વીમો (Esquimaux) આવે છે તેવો લાગતો હતો. અમો એ મુજબ પાણીના ધોધની હેઠલ થોડોવાર ઉભા રહીને પાછા ઊપર આવ્યા હતા ત્યાંથી પાછા હોટલમાં આવી લંચ (ઈંછાં તો બપોરના બાણુને ડીનર કહે છે તેજ મુજબ ભરપુર બાણુ આપે છે તે) લેઈને પાછા નિકળેલા પુલો વારાફરતી પસાર કરીને એ બે મોટા ધોધોની વચમાં જે ગોટ આયલંડ કરી જગ્યા છે ત્યાં ગયા હતા. જ્યાં પેહેલાં અમેરિકન બાણુના પડતા ધોધની ઊપરની બાજુપર ગયા હતા તે નદી ત્યાંથી દોડતી જઈ નીચે પડે છે તેનો ધોધ જોયો હતો. જે વખતે ત્યાંથી બે ફાંટા નદીના થઈને ધોધ ૧૨૦૦ ફીટની પોહોળાઈનો ૧૬૩ ફીટ નીચાણમાં પડે છે. તેનો અવાજ જાણે વાદળ મગડતું

હોય યા ગંજવર મીલો ચાલતી હોય તેવો ત્યાંથી સંભળાતો હતો ને દેખાવ ધણેજ સરસ લાગતો હતો. નીચાણમાં જોઈયે તો પાણી જ-મીનપર પડતુ દીસે નહી, પણ તે ઉછલીને તેના છાંટાથી જાણે રૂના પોહોલ્યાં બની બધે હવા ભરી નાખી હોય તેવું લાગતું હતું એટલા જોરથી પાણીના છાંટા પાછા ઉપર સુધી ઉડતા હતા ઇહાં જુદી જુદી જગ્યા પરથી જુદા જુદા દેખાવો ધોધના દીસ્તા હતા. ત્યાંથી આગળ વધીને પછી નાલરોકો ધોધ (Horse shoe fall) જે સૌથી મોટો છે તેનો ધોધ ૨૪૦૦ ફીટ પોહોળો નીચે ૧૫૮ ફીટ સુધી પડે છે તેને ઉપરથી જોયો હતો. એ તરફનો નદીનો ભાગ જાણે બધો ફીણનો બનેલો હોય તેમ હતો અને પાણી એટલાં તો જોરમાં આવતા હતાં કે તેના ડુગર જેવા મોજા થતા હતા અને તેવાજ જોરમાં હેઠાણુમાં ધોધ થઈને પડતું હતું અને તેના છાંટા (Spray) અમે આગળ લખ્યું છે તેમ છેક વાદળાં સુધી ઊંચે જતા હતા અમે કોઈથી રીતે એ ગંજવર ધોધોની તારીફ કરી શકતા નથી અને માણસ જ્યારે એને નજરે જોય ત્યારેજ તેની ખુબી માલમ પડે છે કે નાયગરાના દુનિયાના વખણાયલા ધોધ તે શું છે. અમે ત્યાંથી નિકડી ધી ટ્રાંસીરર્સ આયલંડ (The Three Sisters' Island) જેવા ગયા હતા એ ત્રણ નાના ટાપુઓ ધોધની જરા ઉપરથી નદીના ફાટાથી બન્યા છે અને તેઓને ત્રણ પુલોથી જોડેલા છે જ્યાંથી નદીનું દોડતુ પાણી ધોધમાં પડવાની જરા આગમજથી ધણું સરસ દીસે છે. ત્યાંથી નીકળેલા જરા આગળ વધતા નદી ઇંહા જે એકથી સવા માઇલ પોહોળી થાય છે તે જોઈ હતી અને પછી પાર્કમાં ફરીને હોટલમાં આવ્યા હતા પાર્કમાં કાંઈ ધણું જોવાલાયક નથી, ફક્ત ઝોડો મોટાં રોપેલાં છે. અમે જ્યારે જો ધોધની વચમાં ઘોટ આયલંડ ઉપર હતા ત્યારે સુર-જની રમલ તે ધોધ ઉપર પડતી હતી, જેને લીધે વરસાદની કનાન માફક ત્યા થઈ આવી હતી જે ધણી જોવા લાયક હતી એ ઉપરાંત જો ધોધોની જરા આગળ એક મીલ અનાજ દળવાની ઊંડી ટીંધી છે જે ધણી મોટી છે અને તદ્દન પાણીના જોરથીજ ચલાવે છે ને બાકીનું

પાણી કાઢાડી નાખે છે તેના અઢાર નાના નાના ધોધો થઈને પડે છે તે મળેના લાગે છે. ઉપલા એ ધોધોની આગુથી એક નાની સ્ટીમર આખો વખત લોકોને લાવ લઈ આવ કરી તે ધોધોની સામે દુરથી ઉભી રહીને બતાવે છે તે એવી રીતે સ્ટીમર ચલાવે છે કે પાણીના રોહોથી દુર રાખ્યાથી તેને કશી અડચણ થતી નથી જો કે આપણને જાણે હમણું તે રોહોમાં ઘસડાઈ જશે એમ લાગે છે નાયગરાના ધોધ જોવા ખીન ગણુત્રીનું લોક રોજનું જુદી જુદી ગમથી આવે છે તે આખો વખત બધે જોનારાઓના ટોળા મળે છે.

તા. ૧૩ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના પોહોરમાં ઉઠીને પાછો ધોધ હોટલપરથી જોગો હતો. જે વખતનો દેખાવ પરોધીયાંને લીધે મળતો લાગતો હતો તે પાણીના છાટા (sprays) વરાલ છુટતી હોય તેવા સદેદ અને જાડા લાગતા હતા ધોધનાં પાણીનો અરધો ભાગ જાણે લીલાં પાંના જેવો લાગતો હતો અને જુદાજ દેખાવ જેવું લાગતું હતું. જો અમોથી બનતે તો ઈંદા એક અઠવાડિયુ રહીને એ ધોધો જોયા કરતે પણ ધરાતે નહીં આખરે દલગીરીથી એ જગ્યા અમોએ છોડી હતી અમો આગની ગાડીમાં બેસીને નાયગરા ધોધથી સવારના ૯ વાગે નિકળેલા ૧૫ માઇલ દુર પોર્ટ ડેલાઉઝી કરીને લેક ઓનટેરીઓને કિનારે એક નાનું ગામ, છે ત્યાં જિતર્યા ને ત્યાંથી એમપ્રેસ આવ ઈંડયા સ્ટીમશીપ લાઈનની સ્ટીમર “એમપ્રેસ આવ ઈંડયા” માં કલાક ૧૦ વાગે બેઠા તે લેક ઓનટેરીઓને પસાર કરીને ટોરાંનટો કરીને કેનેડાની હદનું ગામ છે ત્યાં કલાક ૧૧ વાગે ઉતર્યા હતા લેક ઓનટેરીઓ પસાર કરતી વખતે જરા તેના પાણીમાં ઉછાલો હોવાથી સ્ટીમર થોડી થોડી ડોલતી હતી તેથી થોડાક ઉતારો માદા થયા હતા અને અમોને પણ થોડા ફેર આવ્યા હતા એ સરોવર લંબાઈમા ૧૮૦ માઈલ અને સરાસરી પોહોળાઈ ૪૦ માઈલનો કહેવાય છે. એનો વિસ્તાર જુમલે ૬૩૦૦ ચોરસ માઈલનો છે એવો મોટો એ સરોવર છે. ટોરાંનટોનું શહેર ઇંગ્રેજ

હદ કેનેડાના સ્વાધીનતા છે અને ઓનટેરીઓ જીલ્લાતું મુખ્ય શહેર ગણાય છે. અમોને વખત નહીં હોવાથી તે અંદરથી તે જોઈ શક્યા હતા નહીં, પણ ત્યાંથી પાછા રીક્રેલો એન્ડ ઓનટેરીઓ નેવીગેશન કંપનીની સ્ટીમર “કારીનહીયનમાં” બેઠા હતા અને તે બે વાગતે હંકારી હતી. એ શહેરની વસ્તી સને ૧૮૩૨માં ૨૮૦૦ માણસોની હતી તે સને ૧૮૮૧ ના સેનસસ પ્રમાણે ૮૬૪૪૫ ની થઈ છે એટલું જલદી એ શહેર વસી ગયું છે. એ શહેરમાં ધમારતો સારી દીસતી હતી ને અમારી સ્ટીમર ક્રેક ઓનટેરીઓપર એને કિનારેથી જતી હતી તેથી શહેરનો દેખાવ જોઈ શક્યા હતા. પોર્ટ હેમીલટનથી એ શહેરમાં આવ્યા તે આ સરોવરને રસ્તે ૩૫ માઇલ દુર હતું. અમારી સ્ટીમર હવે કિનારેથી ચાલતી તેથી જોવાનો દેખાવ સારો મળતો હતો. એક ગમ કિનારો બધો લીલોતરીના ઘાસથી ભરેલો હતો ને બીજી ગમ સરોવર જાણે મોટો સમુદ્ર હોય તેમ જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં પાણી અને આસ્માન દીસતું. આજની આખી રાત સ્ટીમરપર એ સરોવર પસાર કરવામાં ગુજરી હતી ને સ્ટીમર મજેહતી થઈ ચાલતી હતી સ્ટીમરમાં આસરે ૫૦ કેબીનો છે ને સારી મજેની રાણુગારેલી છે, પણ ઉતારો ધણા હોવાથી એ બધી કેબીનો જેમાં ૧૦૦ બીજાણા હશે તે ભરાઈ ગઈ ને બીજા ઉતારોને બાહાર કાઢોપર સુકુ પડ્યું હતું. અમો જેવા સ્ટીમરપર ગયા, તેવીજ કેબીન રોક્યાથી બે બેઠેની એક કેબીન બે ડાલર વધારે આપીને લીધી હતી

તા ૧૪ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ઉઠ્યા ત્યારે ઈંદાની વખણાયલી નદી સેંટ લોરેન્સમાં ચાલુ થઈ ચુકી હતા એ નદી કેપ વીનસેટ નામની જગ્યા છે ત્યાંથી શરૂ થાય છે. ને છેક મોનટ્રીયલ સુધી જાય છે અને તેમાં ડ્રીગસ્ટન કરી ગામ જે હાલના ગામથી ૧૮૨ માઇલ દુર છે ત્યાંથી ધણી જોવાલાયક છે ઈંદા નદી ધણી પોહોળી થાય છે અને તેમાં વગર ગણતરીના (૧૮૦૦ને આસરે) નાના મોટા ટાપુઓ વીખરાઈ ગયલા છે અને તે ૫૦ માઇલ સુધી મટે

છે જેઓ બધાપર ઝાડ પાન ઊગેલા છે અને કોઇ કોઇપર નાના બંગલાઓ તથા બાગો કીધા છે. કોઇ ટાપુ થોડા વારતુનજ બનેલું અને કોઈ એકરો જમીન રોકે છે તેઓ જાણે નદીમાં ઝવેરાતના નંગો જડયા હોય તેમ છુટાં છુટાં આનીગમ પેલીગમ જ્યાં નજર કરીયો ત્યાં દીસે છે અને આપણી સ્ટીમરની સામે જાણે જમીન હોય તેમ દુર દીસે છે પણ આગળ વધ્યા ને જરા વક્ષાણ લીધી કે વળી નદી આગળ દેખાવા માડે છે અને તે દુરથી પાંખી નદી ખતમ થઇ હોય તેમ લાગે છે. એ મુજબ તે બાજુ ઉપર આવ્યા કે વળી એક ફાટો નદીનો નિકળી આવી એક મોટા સરોવર નજરે પડે છે જેમાં પણ નાના મોટા ટાપુઓ ઝાડ પાનથી ભરેલા દીસે છે અને કિનારાઓ ઉપર વારફરતી નાના મોટાં શહેરો તથા ગામડાંઓ મળે છે. કોઈ ગમ ટાપુઓ એટલા તો નજદીક આવે છે કે તેઓની વચમાંથી સ્ટીમર પસાર થાય છે ત્યારે બેઉ ગમના ટાપુ ઉપર પથ્થર ફેંકી શકીયે. કોઇ ટાપુઓ ઉપર કલ્લો ઇંગ્રેજોની ઉઘાડેલી છે, કોઇપર અમેરિકનના મઝા મારવાના મુકામો તથા રહેવાના બંગલાઓ બાંધેલા હોય છે અને કોઈ ખાલી ઝાડ પાનથી ભરેલા હોય છે. સ્ટીમર ઉપરથી એ બધાનો દેખાવ જેમ કેલીયોડોસ્કોપ (Caliodoscope) માં બદલાય છે તેમ બદલાતો હતો અને એક એકથી સરસ દેખાતા હતા. એ પ્રમાણેના ટાપુઓથી ભરેલી નદી દુનિયામાં બીજે કયે નથી અને ધણીજ ભેવા લાયક છે. એ નદી અમેરિકા અને કેનેડાની વચમાંની હદ છે તેની ઉત્તર બાજુપર કેનેડીયન ટુમીનીયન અને દક્ષિણે (અમો ઉગમણ તરફ જઈયે છીયે) અમેરિકન સ્ટેટસની જગ્યા છે. તેઓના વારાફરતી બેઉ બાજુપર શહેરો આવે છે તેઓની ઉપર પોતાના વાવટાઓની નિશાણો ઉડે છે. તે નદીની વચમાંના ટાપુઓ પણ એ મુજબ વેહેંચી લીધા હોય તેમ એક ટાપુપર ઇંગ્રેજ તો બીજા ટાપુપર અમેરિકન વાવટાઓ દીસે છે. એ મુજબ બેકવીલ કરીને ઇંગ્રેજ કેનેડયન હદનાં ગામ સુધી આવ્યા ત્યાં સુધી સરોવરો તથા ટાપુઓ મળ્યા હતા અને પછી બધી નદી મળી

હતી. બધા મળીને એટલા ૫૦ માઇલમા ૧૮૦૦ ઊપર ટાપુઓ આવેલા છે એમ કહે છે. એ ટાપુઓ પસાર કરીધા પછી (Long Sault) લાંગ સોલ્ટ કરીને પાણીના રોહો આવે છે ત્યાં આવી પુગ્યા એ જગ્યાપર સરોવર જેવી નદી થઇને પછી એક નાની ખાડીમાંથી આગળ વધે છે તેથી બધાં પાણીને અંદર એકદમ જગ્યા ખુલાસાથી મળતી નથી અને વળી સામે પાહડી જગ્યા આવે છે તેથી પાણી તે ખાડીમા જતી વખતે સકડાઇને આસપાસથી ઉંચકાઇ જાયું થઇ વચમાં ખાડો પડી જાય છે, કારણ કે વલાણુ તે વખતે નદી લે છે તેના પાણીનુ જોર તે વખતે બાબુઓપર ધાણુ જાય છે તેથી એઉ તરફથી જાયકાય છે અને વળી સામે પાહડી જગ્યા આવ્યાથી વચમાંતું પાણી તેની સાથે અથડીને તેના જોરથી પાછું ફરે છે એટલે આમન સામન નદી દોડતી હોય તેમ લાગે છે અને તેઓના પાણી અથડવાથી જાણે કે તોફાન થતુ હોય તેમ પાણી જોસમા આવી કકરા પડતા હોય છે તેમ હીલે છે. એ વખતે બોટ ઉપરના સુકાનપર ચાર માણસો ઉભા રહે છે, નહીં તો એક જણથી સુકાન ફેરવી રાકાતું નથી એટલું જોર પાણીમા ત્યાં આવે છે ને વળી ત્યાનો પાછલટ તેઓને શી રીતે હકારવું તે બતાવે છે તેથી પાણીના આવના મોજા તથા રોહોમા તેઓ તપાસીને રોહોની સાથે બોટ ચલાવે છે રોહોની સાથે નહીં ચલાવે તો આડા મોજાથી આગબોટ કાંધી વળી જગ્યા વગર રહે નહીં એવી રીતના રોહો એ નદીમા આગળ ચાલતા અમોને ચાર ઉપર મળ્યા હતા. એ રોહો કલાકના વીગ માઇલને હિસાબે દોડે છે તેથી તેમાં આવે ત્યારે સ્ટીમર ધનજન ચાલતુ બંધ કરે છે ને પાણીના રોહોની સામેજ ધસાઇને ચાલે છે. એ વખતે અમારી સ્ટીમર પાણીની વચમા ચાલે ત્યાં પાણીમા ખાડો પડી ગયો હોય તેમ હોય છે ને આસપાસના પાણી અમારી સ્ટીમરવાળા પાણીથી ત્રણ ચાર ફીટ ઉંચા રહે છે, ને જોઈએ તો એ સ્ટીમરપર દોડી આવે તેન કાળે કે થોડુ વચન ને કે જે રોહોને જોઈ જાય છે કે તેઓને પડવા દેતો નથી ને તે એટલું ને

ના પાણી ઊંચાનમાજ ચાલે છે ને વચમાના ખાડામાંથીથી સઘળું પાણીથી ચાલે છે તે ઘણું નવાઈ જેવું લાગે છે કે પાણી પોતાની સપાટી હમેશાં જલ્દી શકે છે તેમછતાં થતું નથી. એકગમ જ્યાં જોરાવર રોહો છે ત્યાં જો નદી તથા એક નાહું સાથે ત્રણ જુદી ગમથી આવી મળે છે ને તેનાં પાણીને જવાની જગ્યા ત્યાં નાની હોવાથી એજ મુજબ રોહો પણ ઘણો જોરાવર થાય છે ને ત્યાં તો પાણીનો નાનો જેવા ધોધ પડે છે તેની સાથેજ સ્ટીમર હેઠાણમાં ઊતરે છે તે વખતે આસપાસનાં પાણી જેવાલાયક રીતે જોસમાં ચડે છે ને સ્ટીમર જાણે હમણાં આગળી તરફથી ઉડ્યાછ જાય તેમ ઉભી થાય છે ને બધા ઉતારજોને પકડીને ઉભા રહેવું પડે છે એટલા આંચકા સ્ટીમરમાં આપે છે કોઈ વખતે તો પાણી એક ગમ ઊંચું હોવાથી બીજી ગમના નીચલા પાણી તથા તેની અડોઅડ ચાલવાથી સ્ટીમર એક-ગમથી વાંડી વળી જાય છે ને વખતે કોઈ ઉતારજો ખુરસી ઉપર ઉભા રહીને ભીડને લીધે મજબૂર જોતા હોય છે અને કંઈ ચીજ પકડેલી નહીં હોય છે તો ઝીકાઈ જાય છે ત્યારે મજબૂર ઘણાં પડે છે. દરરોજ એ પ્રમાણે ઘણી સ્ટીમરો એ રોડોથી પસાર થાય છે અને હજુર મુધી કોઈ અકસમાત થયો નથી તેથી લોકો તેની મજબૂર જેવા રોહોથી પસાર થાય છે પણ એ ખુબી સઘળી પાછલટોની છે જેઓ સઘળા રોહો, તથા મોજાઓ તપાસીને સ્ટીમર ચલાવે છે, નહીં તો જરા ચુક્યા તો સ્ટીમર ઊંધી વલતા કાંઈ વિલય લાગે નહીં એક ગમ પાણીની વલાંણુ જ્યાં બીજું નાહું મળે છે ત્યાં ડ ની માફક થાય છે તે ઘણું મજેહનું લાગે છે. અમોને મોનટ્રીયલ જ્યાં અમો જવા સ્ટીમરમાં નિકળ્યા હતા ત્યાં પુગવા આગમજ અહીંના જંગલી ઇન્ડીયનોનાં એ સંસ્થાન મળ્યા હતાં જેઓ હજી કાંઈ ખેતીવાડી કરતા નથી પણ કેનેડીયન સરકારે તેઓને થોડા ટાપુઓ જુદા કાઢાડી આપ્યા છે ત્યાં શેકાર કરીને રહે છે ને સરકાર તેઓને દર સાલ માણસ દીઠ કપડાં તથા ખોરાકીનો કાંઈ લવાજમ આપે છે. એ લોકોને અમે થોડા જણને જોયા હતા જેઓ ઇંગ્રેજ પોશાક પેહેરે છે અને કાંઈ જંગલી

જેવા માલમ પડતા નથી. તેવોને દારૂ પીવાનો ઘણો ખરાબ લાખ છે અને દારૂ સાઈ જેથી કહો તે કરવાને તૈયાર હોય છે અને દારૂ પીને છાકટા થાય છે ત્યારે જંગલી ખવાસ તેઓમાં પાછો ઉભરાઈ આવે છે અને સેટલરશોને (યુરોપીયન રહેવા આવેલાઓને સેટલર્સ કહે છે) મારફાડ કરે છે તેથી દારૂ તેઓને વેચવાનો હુકમ નથી. જે કોઈ વેચતાં પકડાયતો તેને દર આટલી દીઠ ૪૦૦ ડોલરનો દંડ યા કેદખાનાની શીક્ષા વડીક થાય છે. અમારી સ્ટ્રીમરે એ મુજબ ચાર પાંચ રોહો તથા સરોવરો મોટા મોટા પસાર કીધા હતા ને છેલ્લો સરોવર સેંટ લુઇસ પસાર કીધો કે મોનટ્રીયલ શહેર દીસવા માંડ્યું હતું. એ શહેરને ખીજા કિનારા સાથે મેળવવા સાઈ સેંટ લોરન્સ નદી ઉપર એ પુલો નાખેલા છે જેમાંનો એક હમણાજ બધાને તૈયાર થયો છે જે મોનટ્રીયલને “કોહનાવાગા” (Coughnawaga) નામના જંગલી ઇન્ડિયનોના ગામ સાથે જોડે છે તેની દેઠલથી અમારી સ્ટ્રીમર પસાર થઇને વળી ખીજો રેલવેનો પુલ વિક્ટોરીયા નામનો છે તેની પણ દેઠલથી પસાર થઇ હતી. એ છેલ્લો પુલ આગળનો આંધેલો છે ને તેની તારીફ ઘણી થાય છે. તેપર ભુગલા ગેટો રસ્તો બધ રીતનો કીધો છે તેમાંથી આગનીગાડી પસાર થાય છે એ બે માઇલ લાંબો છે તેમા નદીની ઉપરનો ભાગ સવા માઇલનો છે ને દુનિયામા મોટી મોટો પુલ એ કહેવાય છે અને ૨૪ ધામલાઓ ઊપર એ નલી-રોડો બાંધેલો છે ને ઊપર ૬૩ લાખ ડોલર ખર્ચ ખેંચા હતો ને મને ૧૮૫૯ મા ઊઘાડયો હતો તેની કિંયા પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સે ૧૮૬૧ મા આવ્યો હતો ત્યારે ધામધુમથી ફરીથી કીધી હતી. અંતે ગતના જા પાંગને કિનારે મોનટ્રીયલ (Montreal) ને કેનેડીયાનું મુખ્ય ને હેર ગણાય છે ત્યાં ઊતર્યા હતા. આજનો દિવસ વેલ્સે મનેદને હો ગયો હતો ને જે દેખાવ અનોખે ટાપુઓના નદીના દબરો હજારો જોયો હતો તથા રોહાના પાણીઓ જોયા હતા ને સ્કી ગાડાય નલી તેવા સરસ હતો. અનોખે સેટલરોને સેટલરો કિનારે લીધાં હતા. રાત્ર ખાણ ખાઈને ૬૪૦ માર્કેટ ને રેલવે ને

તવાર છે તોખી ત્યાં વાગ્તું વાગતું હતું ત્યાં એક માધવ દુર કરવા ગયા હતા જ્યાં ઘણી મોટી બીડ ઇલાંના લોકની કરવા નિકળેલી મળી હતી. વાગ્તું રીજમીટનું હતું ને પાર્કમાં અને વિજળીની બીજી ધોળા દિવસ જેવું ઊજરદુ કીધેલું હતું જ્યાં અગ્ધો કલાક ફરીને પાછા આવ્યા હતા.

તા. ૧૫ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે મોનડેયલ શે-હેરની જુદી જુદી નેવાણાયક જગ્યાઓ નેમ આવી હતા. પેહેલા ઇલાંનું અસલનું દેવ લોકનું બાધેલું નોતરેમ નામનું દેવળ નેવા ગયા હતા. એ દેવળ ઉત્તર અમેરિકામાં સૌથી મોટું કહેવાય છે ને તેમાં ૧૦ હજાર માણસો બેસી શકે એટલી બેઠકો છે. એ ૨૬૦ ફીટ લાંબું અને ૧૪૦ ફીટ પોહાળું છે ને તેના બે મીનારા જે આગલી બાજુપર કીધા છે તે દરેક ૩૩૦ ફીટ ઊંચા છે. એમાંનો એક મીનારો જેપર લીફટથી જવાય છે તેમાં ઘણો મોટો ઘાટ મુકેલો છે જે ૩૦૦૦૦ સ્તંભ વજનમાં છે. એ મીનારાઓપરથી શેહેરનો દેખાવ ઘણો સારો દીમે છે. એની અંદરનો ભાગ બીજા દેવળોની માફક “એલ્સ” તથા “નેવ”નો બાંધેલો છે. તેઓની વચ્ચેના થાંભળાઓ મજેહના નાના નાનુકે આંઠ આંઠ થાંભળાને સાથે બેડીને કીધા હોય તેવા છે અને એ થાંભળા, દેવાલ, આરકાં, સઘળું ગીલીટ તથા રંગથી સારૂ શણગારેલું છે તેની સીલીંગ જે ઉંચી છે તે ઉપર વચમાં છાપડાની અંદર ત્રણ મોટી ગોળ બારીઓ કાચની મુકી છે અને આસપાસની સીલીંગનો બીજો ભાગ તારાઓથી શણગારી તેને આસમાનના નમુનાનું બનાવ્યું છે. એનાં આલટર ઉપર—આરકાંઓ ગોખલા રોકાં કરીને તેમાં પુતળાંઓ મુકેલાં છે અને પુલપીટ એટલે ઉપદેશકનું ઉચું આસન પણ પુતળાંઓથી બધો શણગારેલો છે આલટરની જમણી બાજુ ઉપર સેંટપીટરનું બ્રોન્ઝ ધાતુનું પુતળું રોમના મેટપીટરના દેવળના જેવું મુકેલું છે, જેના પગને પણ ઇલાં ત્યાંની માફક ચુમીથી ઘસી નાખ્યો છે. એ દેવળની અંદરના ભાગમાં બે માલ જેટલી અગાશીઓ કીધી

છે અને ત્યાંથી બેઠકો મુકેલીઓ છે. એનો બાહારનો ઓટલો ઘણાક મોટા થાંભળાઓથી કીધેલો છે અને મથાલે ત્રણ ગંભીર પુતળાંઓ કાષ્ટ તથા ખીજ બે સેટોના મુકેલાં છે. એ ઇમારત કાળા મજ-ખુત પથ્થરની અસલ કેનેડા ફ્રેંચ લોકોને હાથ હતું ત્યારથી બાંધેલું છે, તે જોવાલાયક છે. ત્યાંથી નીકળેલા ટીસી હોલ (ટાઉન હોલ) જોવા ગયા હતા. એ ઈલાં મ્યુનીસીપલ આર્ટીસ્ટ દાખલ વપરાય છે અને બાહારથી તેનો લપકો સારો લાગે છે. અંદરથી વચમાં લંબ ચોરસ ચોક કરીને તેને ફરતી પથ્થરના થાંભલાઓપર ગ્યાલરી કીધી છે, જેની આસપાસ આર્ટીસ્ટોના ઓરડાઓ કરી લીધા છે. તેની સીડી ઘણી મજેની બેઠગમથી ઊપર જવાય તેવી કીધી છે અને ત્રણ માઈલની ઇમારત બાંધી છે પણ અંદરથી કાંઈ ઘણું જોવાલાયક નથી. ત્યાંથી નેલસનનું પુતળું જે એક થાલલાપર મુકેલું છે તે જોઈને ફ્રેંચ લોકોનું એક બીજું દેવળ Notre Dame de Lourdes કરીને છે તે જોવા ગયા હતા. તેનો હોલ અંદરથી સામે ગોળ ગુંબજ બાંધીને કીધો છે તેથી શોભે છે. એ ગુંબજની પાછળથી મથાલેથી રોશની અંદર વરજીત મેરીનાં પુતળાં ઊપર પડતી કીધી છે, તેથી તે પુતળું ફરતી જાણે માણસ ખરૂં ઉભું હોય તેવું લાગે છે એ સિવાય બીજું કાંઈ જોવાલાયક તેમાં હતું નહીં પણ સાં એ વખતે આરગીન વાગતી હતી, જે કોઈ ખરેખર હુશિયાર માણસ એવી નો સરસ રીતે વળગતો કે ત્યાંથી ખસવા ગમતું હતું નહીં ત્યારથી નીકળેલા જેસુઈટ (Jesuits) નું દેવળ જોવા ગયા હતા એની બાહારની મીડીઓ આડી અતાડી જાણે ટેરેસીસ (terraces) ની કીધી હોય તેવી લાગતી હતી પણ અંદરથી કાંઈ ઘણું જોવાલાયક નથી ત્યાંથી નીકળેલા પોર્ટ આર્ટીસ્ટ, કોર્ટ હાઉસ તથા જુદી જુદી બેઠકની હવેલીઓ બાહારથી જોતા જોતા મેરુરની બાહાર મોન્ટ્રીયલ કરીને પાહાડ છે તે પર ગયા હતા એ પાહાડની દેખાડના પ્રોટેસ્ટન્ટ કોલેજની ઘાટવાની જગ્યા પેટલા આવે છે, જે જગ્યાપર મુકેલ મંદિર ક્રિસ્તીય તથા બસનાં લોન્ડો કરી જોવાની છે તે તેના જગ્યાની બંધ બંધની

સંગેમરમર તથા પાલીંગ કીધેલા ઝેનાઇટની મોરો મુકેલી હોવાથી શોભે છે. ત્યાંથી આગળ વધીને છેક પાહાડને મથાલે ગયા હતા, જ્યાંથી મોનટ્રીયલ શહેરનો તથા આસપાસનો દેખાવ ઘણો સારો દેખાતો હતો. પાહાડની નીચે એ ગેલેરની ધમારનો તથા દેવળોના મીનારાઓ તથા મોલોડાના રસ્તાઓ સઘળું દેખાતું હતું ને શહેર ફરતી આવેલી લોરસ તથા ઝોટાવા નદીઓથી એને ટાપુ બનાવી દીધેલો હતો તેથી નજરે પડતું હતું તથા ગર્ઈ કાલે અમે લોક સેટ લુપ્તસમાંથી જે પાણીના મેહો પસાર કીધા હતા ત્યાં મુધીનો દેખાવ દીસતો હતો એ સઘળું જોઈને પછી પાછા ને પાહાડ ઉપરના પાર્કમાં ફરીને હેડાણુમા આવ્યા હતા એ પાર્કમાં મોટા ઝાડોના જંગલ કીધાં છે તે સિવાય બીજું કશું નથી હેડાણુમાં આવીને હમણાં વિક્ટોરિયા રકવેરમા સેન્ટપીટર નામનું દેવળ એજ નામના રોમના વખણાયલાં દેવળની ઢપ ઉપર આવે છે તે જોવા ગયા હતા. હજી મુધી તેનું બોમ્બુજ તૈયાર થયું છે અને ગુબ્બર પણ આઠગથી બંધાઈ ચુકે છે જે ૨૫૦ શીટ ઊંચાઇમા છે અને આધારથી રોમના દેવળ સેન્ટપીટરને મળતું આવે છે, પણ કદે તેથી અગ્રો અગ્ર નાનું છે અને શણગાર કશો હજી કીધો નથી. ઈહાની બીજી ઈમારતોમાં ગ્રે નનરી (Grey Nunnery) તથા મઠો છે, પણ તેમાં કાંઈ અદરથી દમ ન હોવાથી અમો ગયા હતા નહીં, પણ આધારથીજ જોઈ હતી તે મોટી ગારી આંધણીની ધમારતો છે. બીજું ઈહાંના બે પુલો રેલવેવાળાએ બાંધેલા છે તે સિવાય કશું જોવાલાયક ન હોવાથી અમોએ સાજના આગની ગાડીમાં માઉન્ટરીયલ શહેર છોડ્યું હતું માઉન્ટરીયલ શહેરનું નામ (Mount Real) બાદશાહી પાહાડ, ઉપરથી ફ્રેંચ લોકોએ પાડેલું છે. તે કેનેડાનું મુખ્ય સૌથી વસ્તીવાળું તથા મોટું શહેર છે એની વસ્તી દોઢ લાખ માણસોની છે, તે એક ટાપુ છે અને ૩૦ માઇલ લાંબુ તથા ૧૦ માઇલ પોહોળાઇમાં છે અને એને ફરતી સેન્ટ લોરન્સ તથા ઝોટાવા નદીઓ આવી છે. એ શહેર ઘણું ફળવંત હોવાથી તેને કેનેડાના આગના નામથી ઓળખે છે એ શહેરવાલી જગ્યા પેહલેલ વેહેલી સને ૧૫૩૫ માં

જેક વીશ કાર્ટીઅર (Jacques Cartier) નામના ફ્રેન્ચમેને શોધી કાઢી હતી જ્યાં ઇરોક વાઇસ નામના ઇન્ડિયનોનું નાતું ગામ હતું. અને સને ૧૬૪૨ માં ફ્રેન્ચ લોકોએ વસાવ્યું હતું. સને ૧૭૫૯ માં ઇંગ્લેન્ડે કેનેડા જીત્યું ત્યારે મોન્ટરીયલ પણ તેઓને અસ્તક થયું હતું. તે વખતે તેમા ૪૦૦૦ માણસોની વસ્તી, જેમાંની થોડી ઇમારતો હજી સલામત છે ને ભોમિયાઓ ખતાવે છે. જે કે એ શહેર સમુદ્રથી ૮૦૦ માઇલ અંદર છે તોખી એની ઉપર આવેલી સેન્ટ લોરન્સ નદીથી મોટાં વાહાણો છેક તેના ડંકા સુધી આવી શકે છે ને ઇહાં મોટા વેપાર ઇલાકાંની સાથે ચાલે છે. ઉપલી નદી અહીં દોઢ માઇલ જેટલી પોહોળી છે. એ શહેર ટેકડીઓ ઉપર ખાંધેલું છે તેના હેઠાણ ના ભાગમાં ફ્રેન્ચ લોકો જે અસલી રહેવાસીઓ છે તેઓ રહે છે ને ઉપરના ભાગમા પાછળથી રહેવા આવેલા ઇંગ્લેન્ડે વસે છે પણ વસ્તીનો પોણો ભાગ ફ્રેન્ચ છે ને તેઓ હજી પોતાની જ ભાષા બોલે છે ને સરકારી કામકાજ સર્વે ફ્રેન્ચ તથા ઇંગ્લેન્ડ એ બેઉ ભાષીઓમાં થાય છે એ શહેર કેનેડાના દુમીનીયત મુધા ઉત્તર અમેરિકા તરફ ફ્રાંસની “લેટીટ્યુડ” મા આવેલું છે તોખી અહીં અતિથણી ઠી પડે છે શીયાલાના દિવસોમા ઇરમામીટર ઝીરોથી ૩૦ ડીગ્રી નીચે જાય છે, જેથી એને લગતી નદીઓ તથા સરોવર સઘળું બરફથી બંધાઈ જવાથી અકટોબરથી તે મે સુધી બધો વેહેવાર પાણીનો માર્ગનો બંધ થઈ જાય છે નદીમા પાચ ક્રીટ જાડુ આઈસ બંધાય છે અને ગાડી ધોડાને બદલે એકબેનીથી કામ લેવું પડે છે ઇહાં દર પાચ વરસે કારનીવેલ નામનો તેહેવાર શીયાલાની રતુમા પાલે છે તે વખતે બરફના મેહેલો તથા દેવળો ખાંધે છે અને સઘળું બરફનું બનાવી તેમા ગેમની રૂએ તેથી ને બીજાના મેહેલ જેવા ચલકે છે અને તેમા માણસો જાડેને મોજ નજી રહે છે, અને તેને પીગલી જવાની તદ્દન ધારતી રહેતી નદી એટલી સખત ઠીક રહે છે. બહાર કાઢાળા માલમ પડે છે કે હાથી પેલો વખણાયેલો ગરુડીન પસંદ કરે નથી. એ કેનેડાનું સમ્બાન રહેલ સરકારને તાલે છે અને તે બહુ

મોટું છે, તેમા ચાર મોટા શેહેરા જોડાયા, કુવીળેક અને મોન્ટોરીયલ તથા ટેરાંનટો આવેલા છે, પણ પાવતખ જોડાવામા રાખેલું છે, જે કે લાની વસ્તી રીતેર દબ્બરની કહેવાય છે કેનેડા નામનું ઇંગ્લેન્ડ સરકારને તાણે છે અને લા એક ગવર્નર જેનરલ તેઓ મોકલવા સિવાય બીજે કશો લાકખીનો મવો કરી શકતા નથી એ લોકોની પોતાનીજ પાર્લામેંટ છે અને પોતે ધારાઓ બાંધી તથા કરો નાખી પોતેજ રેયતનું રાજ હોય તેમ ચલાવે છે, અને દપછપ સધળી અમેરિક્સોને મળતી આવે છે. ઇંદાં ધરો (મોન્ટરીયલના) નાં મો-હોલાઓ ફ્રેચ તથા ઇંગ્લેન્ડમાં વેહેંચાર્લ ગયલા છે અને તેમા જાણે જુદાં સરથાનો હોય તેમ તેઓ છુટા રહે છે, અને ધગેની દપ ફ્રાંસ તથા ઇંગ્લાંડને મળતી આવે છે અને જેકે ધરો તથા મેહેલો ન્યુયોર્ક ના જેવા ઘણા મોટા અને ગોભઈતા નથી તોખી ઇંદાના રસ્તાઓ ઇંગ્લાંડની માફક ઘણા સારા અને સદાર્દદાર ન્યુયોર્કથી ઘણા સરસ રાખેલા છે. માણસોને ચાલવાની પગથીઓ લાકડાના નાના ખુંટાઓ કરીને તે ઉપર પાટિયાં જડીને કીધેલી છે, જેથી નીચે ખાલી જગ્યા રહેવાથી અમો ધારીચે છીચે કે શીયાલાના દિવસોમાં તેપર ચાલવાને લોકોને સગવડ પડતી હશે. અમો સાંજનાં કલાક ૪ વાગેને મોન્ટરી-યલ શેહેર છોડ્યું હતું અને આગની ગાડીમાં બેસીને પ્લાટસબર્ગ કરી ને યુનાઈટેડ સ્ટેટસનું ગામ છે લા રાતનાં કલાક ૭—૩૦ મીનીટે પુગ્યા હતા અને રાતનાં Fonquet House નામના હોટલમા ઉતારે લીધો હતો. એ ગામ નાતુ છે અને કાઈ જોવાલાયક નથી, પણ સહવારના ઇંહાથી લેક શેમપ્લેપર સ્ટીમરમા જવાના હોવાથી આજે રાતના રહેવું પડ્યું હતું.

તા. ૧૬ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના પ્લાટસબર્ગથી સ્ટીમર “વરમોટ” માં બેઠા હતા અને લેક શેમપ્લે (Lake Champlou) તેમાં જોતા જતા પસાર કીધો હતો. એ લેક આસરે ૧૨૬ માઇલ લાંબો છે અને ૧/૮ થી ૧૪ માઇલ પોહોજો છે અમે પસાર

ક્રીધો તે ભાગ ધણો પોહોળો ન હોવાથી તેની આસપાસનો ખુદરતી દેખાવ ધણો સારો દીસતો હતો જે જેવાલાયક છે કિનારેની જમીન લીલોતરીથી ભરેલી સપાત હતી. તે ઉપર લીલુ ધાસ તથા અનાજ રોપેલો હતો અને તે સપાત જમીનની વચ્ચે નાની નાની ટેકડીઓ ખુદરતી છુટી છુટી નિકળી આવેલી હતી તેથી જાણે એક બાગમાં રોઝવર્ક્સ માણસે પોતાના શોખ સાથે બનાવ્યા હોય તેવો દેખાવ લાગતો હતો. એ દેખાવ ડાખી બાજુપરની જમીનનો હતો, પણ જમણી બાજુએ મોટા મોટા ડુંગરો પાણીમાંથી નિકળી આવ્યા હોય તેમ હતા અને તેઓ બધા મથાળા સુધી ઝાડોથી ભરપુર હતા અને સરોવરની વચ્ચે વારા ફરતી નાના તથા મોટા ટાપુઓ મળ્યા કરતા હતા. ટપ્પે ટપ્પે નાનાં તથા મોટાં ગામો આવતાં હતાં તેમાં બરફીંગટન કરીને મોટું ગામ હતું, જે વરમોટ પરગણાનું મુખ્ય શહેર ગણાય છે. એ પ્રમાણે એ સરોવરપરનો દેખાવ જોતા જોતા કલાક ૧૨—૩૦ મીનીટે ટીકોનડેગાના કિલ્લાપર આવી કિનારે ઉતર્યા હતા. અમેએ જે સ્ટીમરમાં એ લેક શેમપ્લે Champlou પસાર ક્રીધો હતો તે જો કં જુની છે તોખી ધણી સરસ બાંધેલી તથા શણગારેલી છે. એનું સેલુન આખી સ્ટીમરની લ'બાર્નતુ તથા પોહોળાઈનું ઉપરના તુટક ઉપર ક્રીધેલુ છે અને તેને મજેનું શણગારેનું છે તથા તેને ફરતી તથા તે બે છેડાપર અગાસીઓ ક્રીધી છે જ્યાંથી લોકો બેસીને આસપાસનો દેખાવ મજેથી જોઈ શકે છે. સ્ટીમરપર નાગનો તથા બપોરનું ખાણું જેને ડીનર ઈલાં કહે છે તે એક ડાહર દીક મળતું હતું અને જગે જગ આઈસના પાણીથી ભરેલાં પાણીના શીશટરો સુધ્યાં હતા અને બધી રીતે એ સગવડવાલી સ્ટીમર હતી. અમે ટીકોનડેગા ઉતરીને ત્યાંથી લેક જોર્જપર જવા સાથે આગની ગાડીમાં બેસીને આસરે ૫ માઈલ જેટલી દુરની જગ્યાપર ગયા હતા તે જગ્યાને (Baldwin) બાલડવીન કરીને કહે છે, જ્યાંથી લેક જોર્જમાં જવા સાથે “હોરીકોન” નામની સ્ટીમરપર બેસા હતા અને લેક જોર્જ પસાર ક્રીધો હતો એ સરોવર હ'હાના બીજા સરોવર ક્રીધો હતો.

છે પણ તેના દેખાવની બરાબરી ઇન્દ્રાના બીજા સરોવર કરી શકતા નથી. તે આસરે ૩૬ માઇલ લાંબો અને એકથી ચાર માઇલ પોહોળો છે. એનું અસલ નામ ઇન્દ્રાનોએ હોરીકાન યાને રૂપેરી પાણી આપ્યું હતું એનું પાણી ધાણુંજ નિર્મળ છે. એની હેઠાણમાં જે હવા સાફ હોય છે તેા છેક નીચે મુઘી દિનારેથી જ્વેષ્ઠ શકાય છે. અમો થોડા આગળ વધ્યા નહીં તેટલાં વાઘળ થેરાઈ આવીને જોરાવર વરસાદ પડવા લાગ્યો હતો અને આસપાસનો દેખાવ કશો દેખાયો નહીં, પણ થોડા વખતમાં તે પાછો ઊંચડી ગયો હતો. એ સરોવરની આસપાસ પેલલાં મોગ મોટા પાદાડો એથી અઢી હજાર શીટ ઊંચા આવે છે તેથી તેઓનો છાયો પાણીમાં પડવાથી તથા સરોવર સાકડો એ જગ્યાપર હોવાથી દેખાવ જુદીજ તરાંહનો લાગતો હતો. અમોએ પહેલાં રોજરસીસ સલામત કરીને પાદાડ પસાર કીધો હતો, એ જગ્યા પર કપટાન રોજરસ કરીને લસ્કરી અમલદાર હતો, તેની પાછળ જંગલી ઇન્ડીયનસો લાગ્યા હતા. તે નાહરતો નાહરતો આ પાદાડના મથાળાપર આવી લાગ્યો ને પોતે અક્કલ દોડાવીને પોતાના આંધસ પર ચાલવાનાં બુટ (snow shoes) કાઢાડીને તે ઊંધા પેહરી, પોતે પાછો બીજી ગમ થોડે મુઘી બીજા છેડ પર ગયો ને પછી ત્યાંથી એક ખાહી હતી તેમાં ઉતરી પડ્યો હતો ને જ્યારે ઇન્ડીયસો ત્યાં આવ્યા ત્યારે પગલા બધા પેલાં મથાળાપર આવી અટકી પડેલાં દીઠાં તારે સમમજ્યા કે એ જણાઓ એ જગ્યાપર આવી નીચે પડી ગયા હશે તેથી તેઓ પાછા ફર્યા હતા ને જ્યારે બીજી ગમ ગયા ત્યારે તે ખજાડની હેઠાણમાં સરોવરના પાણી જે બંધાઇ આંધસ થઇ ગયલું હતું તેપર દુરથી તે મેજરને ચાલતો જોઈ સમજ્યાં કે એને કોઇ મોટા દેવતાએજ બચાવ્યો હશે કરી તેની પુઠ મુકી હતી. તે દિવસથી એ પાદાડનું નામ (Rogers Slide) કરી આપ્યું હતું ને જ્યાંથી તે સરી પડી નીચે આવ્યો હતો તે લાગ પથ્થરનો સફાઈદાર છે તે હજી બતાવે છે. વળી કેટલીએક ગમ આગળ ફ્રેચ તથા ઇંગ્રેજ વચ્ચે અને ઇંગ્રેજ અને અમેરિકન વચ્ચે લડાઇઓ થઇ હતી તે જગ્યા તથા કિલ્લાઓની નિશાનીઓ

ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ରାମ.

એ જાપલા બેઉ સરોવરો પર બતાવે છે. સરોવરની વચ્ચમાં ધણા ખરા ભાગપર ટાપુઓ જાત જાતના આકારના નાના તથા વચગાલેની મોટાકાના મળતા હતા ને તે બધાં પર ધરો તથા બંગલાઓ બાંધેલા દેખાતા હતા ને કિનારે વળી મોટા મોટાં હોટલો ટપ્પે ટપ્પે મળતા હતાં, જેઓ સઘળાં તરેહ તરેહની બાંધણીનાં હોવાથી તથા તેઓના પડછાયા ઝાડપાન સાથે પાણીમાં પડવાથી તથા ટાપુઓના તરેહવાર આકારો (જાણે ઝાડો કાપીને તેના દડાઓ, મીનારાઓ છલ્લાદી બનાવ્યું હોય તેવા ઝાડથી બનેલા આકારો એ ટાપુઓના હતા) ત્યાં મઝા કરવા નિકળી આવેલું ન્યુયોર્ક તથા બીજા ગામોનું લોક બોટોમાં ફરતું હોવાથી તથા કિનારે જિભા રહી અમારી સ્ટીમરના જિતાડોને ચીઅરસો આપવાથી ને ફરતા બધે મોટા પાહાડો આવ્યાથી જાણે અમે લોકો કોઈ મઝા કરવાના બાગના તલાવમાં ફરતા હોઈએ તેવું લાગતું હતું. વળી એક ગામથી ત્યાંની ઉદયોગશાળાના છોકરાઓ અમારી સ્ટીમરમાં બેઠા હતા. તેઓ સાથે પોતાનું વાજું લાવેલા તે વજાડે તથા છોકરાઓ ગાય તથા કોઈ પીઆનો વજાડે તેના મીઠા શરોદોથી તથા જિતાડોથી સ્ટીમર ભરપુર હોવાથી તેઓની હસવાની વાતચીતની ગમતોથી જીવ ધણેજ ખુશ થતો. ખરેખર યુરોપ તથા અમેરીકાના લોકો શી રીતે મઝાદ કરવી તે પુરેપુરી સમજે છે, એ લોક ન્યોર્ક બધા મરોવરોમાં ખુબસુરત ગણાવાથી ઈંદિા લોક ધણું ફરવા તથા હવા ખાવા સાર જાતની પડે છે અને વળી સરોવરમાં જાત જાતની માછલીઓનો મેકાર પણ લોકોને કરવાને મળવાથી બધા હોટલો ભરેલા રહે છે તથા પૈસા-દાર લોકો જુદા જુદા ટાપુઓના માલેક થઈને ત્યાં ઉનાલામાં મેદવાની હવા ખાવાની જગ્યા બાંધેલી છે, તેઓ મેણુકદાર બાંધણીના છે તથા ઉપર જવાની સીડીઓ તથા બાજોથી સઘળું મેલાયદમન લાગે છે સરોવરમાં એ જગ્યા પર નજદીક નજદીક સખ્ખ બધા ટાપુને આવે છે તેના કિનારાને હારેડ આયલન્ડ (Hundred Island) કહે છે તે ટાપુનું નામ આપેલું છે હવાથી આપણી સ્ટીમર જાતે જાતે તથા

ધેરાઇ ગઈ હોય તેમ લાગે છે અને મુદ્દલ રસ્તો દેખાતો નથી તથા ટાપુઓને આડી અતાડી સ્ટીમર ચલાવીને તેઓની ધણીજ નજદીકથી પસાર કરવી પડે છે. જ્યાં કિનારે સ્ટીમર ગામોનાં ઉતારોને લે ઉતાર કરવા ઉભી રાખે ત્યાના પાણી ઘણાજ સાફ દેખાતા હતા અને નીચાણમાં જમીન પર પડેલા પથરા તથા સફેદ રેતી દેખાતી હતી એ પ્રમાણે સઘળું જોતાં જોતાં એ સરોવરને છેડે કોલ્ડવાલ (Cold-water) ક્ષેત્ર ગામ છે ત્યા કિનારે ઉતર્યા હતા અને ત્યાંથી આગની ગાડીમાં બેસીને સારાટોગા (Saratoga) નામનાં શહેરમાં ઉતર્યા હતા. રાતનાં સવા છ વાગેને યુનાઈટેડ સ્ટેટ હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. એ સારાટોગા શહેર ઉપર જગ્યા પર આવ્યાથી ઉનાલાના દિવસોમાં તેમાં ખમ્મસ કરીને જુલાઈ તથા આગસ્ટમાં ન્યુયોર્ક બોસ્ટન તથા બીજા મોટા શહેરોના ઘણાં લોકો એમાં ઝરાઓ આવેલા હોવાથી આવી તે પાણી પીવા પણ રહે છે. શહેર પોતે જોકે નાનું છે, પણ તેમાં આવી વખતે બીજા વીશ હજાર માણસો આસરે રહેવા આવે છે તેથી ઇલા ગંજવર હોટલો આંધેલા છે અને તે સઘળાંનો ઘણો મોટો ભાગ બ્રાડવે નામના મોહોલામાં આવેલો હોવાથી જાણે એ મોહોલો હોટલોનોજ હોય તેમ લાગે છે. અમો રાતના જમીને ગામમાં ફરવા નિકળ્યા હતા, જ્યાં બધા મોહોટાં હોટલોમાં તેઓના રાખેલાં વાળાઓ વાગતાં હતાં અને લોકો નાચ કરતા હતા કોનસેસ નામનો પાર્ક જે એ મોહોલાને મથાળે આવેલો છે ત્યાં પણ રાતના ૮ વાગાથી ૧૦ વાગા સુધી દરરોજ વાળું વાગે છે તથા કોનસર્ટ થાય છે અને બધે વિજળીની બતીઓ કાંધેલી હોવાથી લોકો ત્યાં બેસીને તે પાર્કમાં આવેલા દવાખાની ખસલતના ઝરાઓના પાણી જેમ રેસ્ટરાઓમાં દારૂ પીવા બેસે છે તેમ બેસીને પીએ છે.

મોહોલાઓમાં દુકાનો પણ સારી મોટાં શહેરોને મળતી આવેલી છે તે બપોર ખુબ રોશની થાય છે તથા રસ્તાપર હોટલમાં રહેનારાઓ જાણે બાગમાં ફરતા હોય તેમ ફરવા નિકળે છે તથા બધાં હોટલોના મોટા બોટનાં લોકોનો ઊમાઇ જતા રહે છે. તે સઘળો દેખાવ

એ આડવે મોહોલામાં ધણો સરસ લાગે છે. અમો એજ મોહોલામાં ફરતા ફરતા ટાઉન હાલ છે ત્યા જઈ પુગ્યા ત્યા કાઈ એલ થતો હતો તે જોવા ગયા હતા એ ટાઉન હાલ માફકસરનો છ અનં તેની અંદરના નિચલા ભાગમાં નાટકશાળાનો તખ્તો કીધો છે જ્યા ગાયણ તથા સરત અને હાથચાલાકીની તથા સોગોતી રમુજ થતી હતી તે જોઈ હતી. અમો ૧૧ વાગે પાછા હોટલમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાનું લોક એનાં મોટા દીવાનખાનામાં જણે એક મોટો ખોલ હોય તેમ એકઠું થયલું અને કોઈ કોઈ કેન્સ કરતું હતું, જેઓ સાઈં આરએસટ્રાનું વાળું આટલા ઉપર બેસીને વળડતુ હતું એ હોટલમાં ૫૨૦૦ ઉપર માણસો ઉતરેલુ છે. તેઓ સધળા લપકાદાર પોશાકમાજ (બર્ધરાંઓ સાજનો એસ્કી પોશાક તથા ઝવેરાતો-પેહેરીને) ફરે છે તેથી તથા દીવાનખાનામાં બધું લોક ભરાઈ ગયલું હોવાથી દેખાવ લપકાદાર લાગતો હતો એ મુજબ દરરોજ રાતના હોટમાં નાચ થાય છે અને વાળંઓ રાતના તથા સહવારના એ હોટલના એકમાં વાગેછે. જ્યા મળેતો બાગ કીધો છે અને ત્યાં એડસ્ટેન્ડ બાંધેલુ છે તથા લોનટેનીસની તથા બીજી રમત ગમતની જગ્યાઓ બનાવેલી છે. અમારવાલુ હોટલ દેહાના બીન બધા હોટલોમાં ઘણું મોટું અને સરસ ગણાય છે તેમાં મોટા ગ્રાઈંગ રમસો તથા વાચવા લખવાના આરડાઓ ઘણા સરસ ગણુગારેલા છે ગ્રાઈંગરમ એટલો તો મોટો છે કે, તેમાં ચાર ચાર દાર બેઠેલી કીધી છે તેથી ખોલ કરવાની જગ્યા વચમાં રહેડે અને એકી વખતે તેમાં ઓછામાં ઓછું ૫૦૦ માણસો બેસી શકે છે એનો જમવા બેસવાનો આરડો પણ એજ મુજબ ઘણો મોટો છે જ્યા ૫ દાર ટેબલની પોહોળાઈએ મડાય છે અને આસરે ૬૦૦ ફરર માણસો એકી વખતે ખાઈ શકે છે. હોટલની દેખાવનો એ નાની છે પણ તે ઘણી મોટી તથા બાજુની જગ્યા રોકે છે અને તેની વચ્ચે ને ને મોટામાં બાગ બનાવેલો છે, વાડાઓ ઉડે છે અને દરરોજ વાડુ વાડુ પાંખ વાગે વાગે છે, એ હોટલની તથા બીનની જેમ ને ને રહેડે

ઈમારતોને આગળથી તથા પાછળથી ગેટો અગારીઓ કીધેલી હોય છે, અને તેની ઉપરના થામળા છેક છાપડા સુધી જાયે લખ જાય છે જેથી ભોયતળિયું અને છાપડાની વચમાં બધા માલો ખોટલા આગ્યાથી ત્યા વરસાદ પાણી તથા તડકાનો અંચાત થવા ઉપાત બધા માળના રહેનારાઓ રસ્તાનો દેખાવ જોઈ શકે છે. છંડા હોટલવાલાઓ માણસ દીક રોજનાં ૫ ડાલર માફકસર ઓરડાના તથા ખાનાપીનાના લે છે તેમાં સવારના ૬ થી ૧૦ વાગા સુધી નાસ્તો, ૧૧ થી ૫ વાગા સુધી ડીનર, ૬ થી ૭ વાગા સુધી ચાહે બીસકીટ અને રાતના ૮ થી ૧૧ વાગા સુધી સપર આપવાને ડાઈનીંગ રૂમ ખુલ્લો મુકે છે પછી તમારે ગમે ત્યારે ને ગમે તેટલી વખત આવીને ઉપર મુજબ જમી જાઓ.

તા. ૧૭ મી આગસ્ટ રાત્રે ૧૮૮૭—આજે સડવારના અમો છંડાં (સારાટોગા) ની જોવાલાયક જગ્યાઓ જોઈ આગ્યા હતા. પેહેલાં કોનગ્રેસ પાર્ક જે હોટેલની પડોશમાંજ છે તેમા ગયા હતા જ્યા અંદર જવાની શી ૧૦) સેટ લીધે છે એ જગ્યાપર સડવારના ૮ થી દશ અને રાતના પછુ ૮ થી ૧૦ વાગા સુધી વાજાં વાગે છે. ત્યા કોઈ વખતે કોનગ્રેસ યાય છે પછુ છંડા લોક કાંઈ તે જોવા આવતુ નથી. છંડાં ખુદરતી દવાઈ ખસલતના ઝરાઓ આવેલા છે તેનુ પાણી પી તાંદરોસ્તી મેળવવા આવે છે. અમો ત્યાંના દરવાજાની જમની બાજુપર (Hathorn) હેકોર્ન નામના ઝરાપર ગયા હતા એ ઝરાઓ જમીનની ૩૦૦ યા વધતા ઓછા ઉડાણુ સુધી નળી મુકીને ઉપર લાવે છે. ઉપલો હેકોર્ન ઝરા તે બધાઓમા લોકો ઘણો પસંદ કરે છે. તેને ૪૦ શીટ જોડી નળી મુકીને ઉપર લાવેલા છે જેમાંથી ત્યા જનારને ગમે એટલું પાણી પીવાની છુટ મુકી છે. એ પાણીમાં લોખંડ તથા સોડીયમ (Bicarbonate of Iron & Sodium) આવેલુ છે તેથી ટોનીક દાખલ કામ આવે છે ને નબળાઈ થઈ હોય અથવા લુખ નહીં લાગતી હોય તેને અસરકારક છે તેની હજારો ટુઆલ-લીઓ ભરાઈને દુનિયાના ભાગોમા જાય છે. એ ઉપલાં નાલાના ડાખા

હાથપર આસરે ૧૦૦ વાર દુર ખીજે એક ઝરો (Congress Spring) કોનગ્રેસ સ્પ્રીંગ નામનો આવેલો છે તેનો સવાદ જરા ખારાસ પર છે તે પીત (Billions) વાલા માણસને ફાયદો કરે છે. એ પાણીને ગરમ કરીને લોકો માગે તેને પીવા આપતા હતા. એમાં ઝરો સાફ આવવાની ખુબી છે. ઈહાં ઘણું લોક ટેળ્યો પર બેસીને આ પાણી આસ્તે આસ્તે વાતચીત કરતા કરતાં પીતું હતું. એ જગ્યા અને પાર્કની વચ્ચેમાં મોટો ટ્રુવારો છે તેની અંદર વાજનું સ્ટેટ આવેલું છે તે પર પુલોથી જવાય છે. અધે ઘાસના લોન્સો તથા ટેકડી ઉપર ટેરેસીસો કરી સંખ્યાબંધ ખુરશીઓ લોકો સાફ ગોઠવી છે. અમો ગયા ત્યારે ત્યાં વાજનું વાગતું હતું અને ઘણું લોક ફરવા આવેલું હતું. એ જોઈને પછી અમો ગાડીમાં (Wood Lawn) ઉડ લોન કરીને એક પાર્ક જેવી જગ્યા જડજ હડસન કરી શખ્સની છે તે જોવા ગયા હતા જે આસરે સવાથી દોઢ માર્છલ કોનગ્રેસ પાર્કથી દુર છે, એ જગ્યા પર અધે ઘાસનાં લોન્સો કરી તેના કીયારાઓમાં છુટા છુટા સંજેમરમરનાં પુતળાઓ ગોઠવેલાં છે તે ટેરેસીસની માફક જગ્યા કીધી છે. એ પાર્કમાં ઝાડોખી ઘણા રોપેલાં છે તથા એ બંગલા સારી બાંધણીના છે જેમાં જડજ હડસન તથા તેનો જમાઈ છુટા રહે છે. એ મીલકટ અસલ એક મીં સ્ટુઅર્ટ કરીને કરોડપતીનો હતો તે ઘણીની ન્યુયોર્કમાં પરચુટણ સામાન કાપડ, ઝવેરાત, પુતળાં ઇત્યાદી વેચવાની દુકાન હતી. તે ઘણીને ત્યાં ઊપલા મીં હડસન જે વફીલ હતો તે તેની મીલકતની દેખરેખ કરવા રહેલો હતો. મીં સ્ટુઅર્ટ મરણ પામ્યો ત્યારે સઘળું પોતાની બેરીને છોકરાં નહીં હતાં તેથી આપી ગયો અને મીં હડસન તેણીની વટી પણ કામ ચલાવવા લાગ્યો હતો અને બ્યારે મીસીસ સ્ટુઅર્ટ મરણ પામી ત્યારે સઘળી પોતાની ગંબવર દોલત એ મીં હડસનને આપી ગઈ છે જે બાબે તેણીના વરનાં સગાઓએ હાલ વાંધો કાઢયો છે અને કોર્ટ લડે છે. ઉપલો મીં હડસન હમણા જડજ થયેલો છે અને તેને મીસીસ સ્ટુઅર્ટથી મલેલી

મોલત દીંદાના લોકોના ગોલવા મુજબ ૧૭ કરોડ ડાલરની કહેવાય છે. ગે ધણીની મીલકત ધણી છે તેમાં સારાટોગામાંજ ગ્રાંડ યુનીયન હોટલ છે તેજ ફક્ત અમો ધારીયે ધીરે કે ૫૦ લાખ રૂપિયાનું હતો, એવી ગંભીર તેની ઈમારત છે. ન્યુયોર્કમાં એની દુકાન હતી તે હમણા કાંઈ મીઠું કેનીયે લીધી છે, તે ગોંથી મોટી ત્યા ગણાય છે વાગે તેમાં ઓછામાં ઓછા પાંચ ૭ કરોડ રૂપિયાનો માલ તથા તે ઈમારતની કિંમત હશે તેથી એની આવી મોટી દોલત હોય તો નવાઈ જેવું લાગતું નથી. ઉપલો ઉડ લોનનો પાર્ટ ટેકડીપર આવ્યાથી તેની હુકમ-ગુમાનો દેખાવ ધણો સારો દીસે છે. અમો લાંથી નીકળીને સારાટોગાથી આસરે એ માર્છલ દુર (Greysen Springs) કરીને સારાટોગાના વખણાયલા ખુદરતી ઝરામાં સાંથી સરસ ઝરો છે તે જોવા ગયા હતા એ ઝરો ધણો જોરમાં જમીનની ઉપર પુવારાની માફક આવેલો વખત ઊંચા કરે છે. તે ૩૦૦ ફીટ ઊંડી નદી જમીનમાં મુટી સારે સને ૧૮૭૧ માં મળ્યો હતો. એને આવેલો દિવસ ઊડતો તથા થોડો ધણો વખત અટકાવી રાખે છે પણ સાજ પછી છોડી મુકે છે સારે ૮૦ ફીટ ઊંચો તે હવામાં ઉડે છે. એના પાણીમાં કાર્બોલીક એસીડ ગેસ ધણી છે તેથી સોડાવાટરની માફક તેના પાણીમાં પરપોટા તથા જોસ આવે છે અને સોડાવાટરની માફક તેવું પાણી પરપોટાથી ચળકે છે. એ પાણી ખુકાના (રેતીના) દરદ બદલજમી તથા નખગાઈ અને સુસતીપર ધણું અસરકારક છે.

એ પાણી પણ બાટલીઓમાં ભરીને તેના બાહો દેશેદેશ મોકલે છે. લાંથી જરા તેની નજદીકમાં (Catsbad Water) કાર્લસબાદ વોટર સ્પ્રીંગ છે તે જોવા ગયા હતા. એવું પાણી જો કે ધણું જીંચું ઊડતું નથી પણ તેમાં જોસ ધણો છે. પાણી નદીમાંથી બહાર આવે છે સારે સ્ટીમ છુટતી હોય તેમ અવાજ કરે છે. થોડે થોડે વારે તે પાણી જાણે સાબુનું શીન હોય તેમ શીનથી ભરેલું બાહાર આવે છે, પણ તરત તે શીન નરમ પડીને સોડાવાટરના જેવું યંધ જાય છે. એ

પાણીથી પીતથી દુખતુ માથું, યુકાના દરદો, લીવરકમ્પ્લેન્ટ તથા બદ-
હજમી અને રૂમેટીઝમનાં દરદો સારાં થાય છે. એની ૪ ડબ્બન મોટી
પાટલીનાં ઇંહાં ૬ ડાલર અને બે ડબ્બનના કેસના ૪૫ ડાલર કિંમત
છે. ત્યાંથી વળી જરા સામેથી આગળ વીશી (Vichy Spring)
નામનો પાણીનો ઝરો આવેલો છે ત્યાં ગયા હતા. એને શોધી કાઢાડ્યાને
૧૫ વરસ થયા છે. એના પાણીમાં ખાર (Alkaline) આવે-
લું છે જેમકે લીઝીયા, સોડા, મેગનેશીઆ, ચુનો ઇત્યાદી. એ
પાણીથી લોહી સુધરે છે, ખાણું હજમ થાય છે અને હોજરીને કૌવત
આપે છે તેથી લોકો એ પાણીને ખાતી વખતે સોડાવાટરની માફક
પીયે છે. એ પ્રમાણેના બધા મળીને આસરે ૮ ઝરાઓ જુદે
જુદે ઠેકાણે સારાટોગામાં આવેલા છે, તેઓના નામો નીચે મુજબછે:-
કોનગ્રેસ, એમપાયર, ગેસર, હેઠોર્નના બે અને હાર્થરેક, વીશી અને
સ્ટાર સ્પ્રિંગ. અમોએ ત્યાંથી પાછા ફરીને શેહેર જોયું હતું, જ્યાંનો
ખાડવે નામનો મોહોલો સૌથી સરસ છે. રસ્તાઓ સારી હાલતમાં
રાખેલાં છે, અમો ફરતા હતા તે બાજુ એક મોટો મેલો ભરાયો હોય
તેમ એ બોડવેનો આખો મોહોલો ગાડી ઘોડા તથા માણસોની ગીરદી-
થી ઉભાર્જ જતો હતો અને વળી આસપાસના મોટા હોટલોના મોટા
ઓટલાપર હજારો લોકો બેઠેલું તમાસો જોતું હતું. હોટલોમાં વાળંઓ
વાગતાં હતાં અને બધી રીતે ધામધુમ જેવું લાગતું હતું. એ મોહો-
લાના આસરે અરધા માઇલ જેટલા ભાગમાં ઇંહાં હવા ફેરફાર કરવા
આવેલું ૧૫ થી ૨૦ હજાર માણસ સમાયલું છે તેથી તે ભર-
પુર લાગે છે. તેની પછી છુટા છુટા મજેની સોવામણી બાંધ-
ણીના નાના બંગલાઓ આવેલા છે અને તેઓ સઘળા ઝાડો હેઠલ
બાંધેલા હોવાથી મહાબ્દેશ્વરના બંગલાઓ માફક (પણ નજદીક) બાંધેલા
દીસેછે. તેઓ જિયાણુમાં આવેલાં છે, તેથી તેઓની પાછળ ખીણોનો
દેખાવ સારો દીસે છે. સારાટોગામાં બીજી કાંઈ નેવાલાયક નહીં
હોવાથી અમો બપોરના કલાક સવામીની ટ્રેનમાં નિકળ્યા હતા તે બોસ્ટ-
ન (Boston) ફરીને મેસેચુસેટ સ્ટેટની રાજધાણી શેહેર છે ત્યાં રાતના

૯—૩૦ મીનીટે આવી પુગ્યા હતા અને (Parker House) પારકર હાઉસ નામનાં હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. સારાટોગાથી બોસ્ટન ૨૦૮ માઈલ દુર છે તેના રસ્તાનો મોટો ભાગ પાહાડોની વચ્ચેમાંથી આવેલો છે તથા વચ્ચેમાં નદી નાલાંઓ ઘણા મળેછે, તેથી દેખાવ ઘણો સરસ લાગતો હતો. મેગ્નેચુસેટસ અને ન્યુયોર્ક સ્ટેટની હદ પર (Hoosac) નામનો મોટો પાહાડ આવેલો છે, તેમા ટનલ ખોડીને આગની ગાડીનો રસ્તો કીધો છે. જેને પસાર કરતા અમોને આઠ મીનીટ લાગી હતી અને તેમા ટપ્પે ટપ્પે વિજળાની બતી કીધેલી હતી. ટનલ પોણાપાંચ માઈલ લાંબો છે અને મેન્ટ ગોર્ડ તથા માઉન્ટ સેનીસનાં ટનલોન એથી મોટા કહેવાય છે. એને બાંધવા પર એક કરોડ અને સાઠ લાખ ડોલર ખર્ચ બેઠો છે. આ તરફની આગની ગાડીઓનાં એનજીનમાં એક જાતનો કોલસો બાળેછે, જે નાના પથ્થરની ખડી જેવા કંકડા કરીને વાપરે છે અને તેમાંથી ઝીણો લુકો ધુમાડ્યાને રસ્તે આખો વખત ઉડે છે, જેથી ગાડીઓના મથાળાંપર તે પડે છે સારે પતરાનાં છાપરા પર વરસાદ પડતો હોય તેવો અવાજ આવ્યા કરે છે અને ગાડીના બારી બારણાં બધે રાખવા છતાં જાપરની બાજુની જાલીઓમાંથી તે લુકો અંદર આવે છે અને બધે ભરાઈ જાય છે એ લુકાથી કપડાં ખરાબ થતાં નથી; કારણકે તે કંઠણ કાંકરા જેવો રેહુ છે અને પખોડી શકાય છે. આગની ગાડીઓમાં દરેકમાં આઈસનાં પાણીથી ભરેલાં શીલ્ટરો રાખે છે અને બેઠકો બધી એકજ વર્ગ ગરીબ તથા તવગર સાફ છે. તેમાં મખમલ જડેલી હોય છે અને આડી બેઠકો બેબે જણાઓ બેસે તેમ ગાડીની બેજા બાજુપર કરી વચ્ચેમાં જવા આવવાનો રસ્તો રાખે છે. પણ અમો ઈલાં જ્યાં ગામો પસાર કરીએ છીએ ત્યાંનાં કેસીંગ્સો ખુલ્લાં જોઈને ઘણા અજબ તથા દિલગીર છીએ. ગાડી આવે છે ત્યારે એનજીનપર મોટો ઘાટ હોય છે તે એ વખતે વજાડ્યા કરે છે કે લોકો ખસી જાય પણ નાનાં બચ્ચાઓ જે ત્યાં હોય (અને ઘણી વખતે ગામોનાં મોહોલાઓની વચ્ચેમાંથી આગગાડી પસાર થાયછે) તો તેઓ

શું સમજે કે ખસી જાય. અમોએ આ ઝંઘવાડીયાંમાં બે ગમ ધોડાની ગાડીઓ આગની ગાડીઓ વચ્ચે આવી જવાની વિગતો ન્યુસમાં વાંચી છે તેમાં એકમાંતો વલાણુપરથી આગગાડી આવતી હતી તે પેહેલાં ધોડાની ગાડી (જેમાં લોકો મઝા કરવા દશ બાર બાનુઓ સાથે બેઠાં હતાં) વાલાએ જોઈ નહીં અને ગાડી પાટાપર આવી કે તરત જરા દુરથી આગગાડીનું એનજીન આવી લાગ્યું અને ધોડાની ગાડીમાંની ઓરતોએ ગલરાઈને ગાડીમાંથી કુદાવી દધ કોઈ બાહાર રેલની બાજુ પર અને કોઈ રેલની વચ્ચમાં પડ્યું. તેઓને આસપાસ ઊભેલા લોકોએ રેલવેપરથી બેંચી લીધી કે તે એનજીન પેલી ગાડી ભાંજીને ચાલી ગયું હતું. બીજો અકસ્માત આજનાં ન્યુસમાં વાંચ્યો તેમાં તો ચાર જણા એક ગાડીમા બેસીને પસાર કરતા હતા તેઓ આગગાડી હેઠલ આવી ગયા ને બધાઓ કચડાઈ મુવા હતા. એ મુજબ કોણ જાણે કેટલાએક અકસ્માતો થતા હશે, પણ અજબ છીયે કે કાસીંગ્સ પર દરવાજાઓ કરવાની તથા મોહોલામાંથી જ્યાં આગગાડી પસાર થાય ત્યાં આસપાસ કટેરા ભરવાની જાપતી સરકાર રાખતી નથી. સારાટોગાથી બોસ્ટન આવતાં રસ્તામાં એક પુલ ધોવાઈ ગયલો જોયો હતો. એ પુલ નદીને માથે છે અને તેની બાજુનો પાયો પથ્થરના મોટા કકડાઓ ગોઠવી રેતી પુરીને કીધેલો જણાય છે, જેથી નદીમાં પાંચ દિવસપર પુર આવ્યાથી તે પુરણી ધસી ગઈ પુલ નદીમાં પડ્યો છે. અમારીવાળી ટ્રેન તેની પડોસમા એક કામચલાઉ પુલપરથી પસાર થઈ હતી. રસ્તામાં ચાર્લેમોંટ ફરીને સ્ટેશન છે તેની પડોશમાં એક પાહાડમાંથી પથ્થર મળે છે જેમાંથી ગંધકનો તેજબ કાઢાડવાના કારખાના ઊભાં કીધાં છે એ પથ્થર ઘણો ભારી અને ધાતુની માફક ચળકતી રેતીના જેવો બનેલો છે. તેમાંથી ૯૩ ટકા ઊપલી સલ્ફ્યુરીક એસીડ કાઢાડે છે. એ બાબે અમારી માથે બેઠેલા એક અમેરિકન ક્રિતારએ વાત કીધી હતી ને જેવી ટ્રેન ઉભી તેવો તે શખ્સ પોતે ઉતરી દોડી જઈને ત્યાં પડેલા પથ્થરના ઢગલામાંથી બે પથરા અમોને લાવી આપેઆ હતા.

એવા ઇલાંના લોક નમનતાઈવાળા તથા માયાલુ કોઈ કોઈ અમોને વારા ફરતી મળે છે.

તા. ૧૮ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સાંજ સુધીમાં અમો બોસ્ટન (Boston)ની જોવા લાયક જગ્યાઓ જોઈ આવ્યા હતા. અમો પેહેલા ઇલાંની પોસ્ટ આશીસ જોવા ગયા હતા. એની ઇમારત ઘણી મોટી છે તેનો વચ્ચો હોલ ચામળાઓ પર આંધ્યો છે. જે ચામળાઓ સીસીલીના સંગેમરમરના છે એ હોલમાં કાગળો છુટા કરીને વેહેંચવા મેહેતાઓ ભેમે છે, અને તે હોલની ત્રણ બાજુપર ફરતી લોખંડની ફરેકર કીધી છે અને ફરેકરની આંદર પાંચ સાત થરના બારણાઓ કરી તેઓની પાછળ નાના ખાંચાઓ રાખેલા છે અને દરેક ખાંચાવાળા ખાણાની કુચી જે પોસ્ટ આશીસમાં પોતાના બાક્ષો રાખવાની થી આપે છે તેની પાસે હોય છે અને તેઓના કાગળો બાહારથી આવે છે ત્યારે ખાંચામાં મુકેલા હોય છે તે તેઓના માણસો કાહાડી લઈ જઈ પોતે બાહાર મોકલવા લાવેલા કાગળો તેમાં મુકી જાય છે અને કુચી તે ઘણી પાસેજ રહે છે. એ દરેક ખાંચાને બાક્ષ કરી કહે છે અને તેને નબરો આપેલા હોય છે, અને તે બાક્ષ રાખનાર ઘણી પોતાનું સરનામું લખે છે ત્યારે પોતાના એ પોસ્ટ બાક્ષનો નંબર સાથે લખે છે. જેમકે શેઠ ફલાણા પોસ્ટ આશીસ બાક્ષ નંબર ૪૫૪ તો તે બાક્ષમાં પોસ્ટવાળો કાગળ નાખી રાખે છે કે પેલા ઘણીના માણસો જ્યારે ગમે ત્યારે લઈ જાય, નહીં તો પોસ્ટ વેહેંચતી વખતે પોસ્ટનો સીપાઈ તે તેની આશીસમાં યા વરમાં પોહોંચાડે છે. ત્યાંથી નિકળેલા કસ્ટમ હાઉસવાળી ઇમારત જોવા ગયા હતા. એની ઇમારત ઈંડ્યા સ્ટ્રીટના છેડા પર આવેલી છે. (અમોએ આજ સુધીમાં યુરોપ અને અમેરિકાની મુસાફરીમાં હિંદુસ્તાનનું નામ પેહેલ વેહેલુંજ મોહોલાને આપેલું સાંભળ્યું હતું) એ ઇમારત ઝેનાઈટ પથ્થરની ઘણી મોટી આંધી છે અને તે ૧૦ લાખ ડાલર ખર્ચીને સને ૧૮૪૭—માં બાંધાઈ હતી એની વચમાં મોટો ગુબળ આવેલો છે તે ફરતા

એક એક પથ્થરના મોટા થાંભળાઓ આવેલા છે જે દરેક ૪૨ ટન વજનનો કહે છે. લાંથી નિકળેલા (State Street) સ્ટેટ સ્ટ્રીટને મથાલે જીતું સ્ટેટ હાઉસ આવેલું છે તે જોયું હતું. એ જગ્યાપર અસલ પેટેલું સ્ટેટ હાઉસ સને ૧૬૫૭ માં બાંધ્યું હતું પણ હમણું જે ઈમારત છે તે પાછળથી ૧૭૪૩ માં બાંધી હતી. ઈહાંથી અમેરિકાને મળેલું છુટાપણું પેટેલ વેહેલુ એ શહેરમાં જાહેર કીધું હતું. એ બાહારથી કાંઈ ઘણું જોવાલાયક નથી તે નવું સ્ટેટ હાઉસ બંધાયા પછી તે આશીસો દાખલ વેપારીઓ વાપડે છે. સ્કોલ્લેસકવેર (Scollay Square) મોહોલામાં જોન વીનકાપનું બ્રોન્ઝ ધાતુનું પુતળું જોઈ સીટી હાલ (મ્યુનીસીપલ હાલ) પર ગયા હતા જે ઈમારત ૫) લાખ ડોલર ખર્ચીને બાંધી છે પણ અદરથી કાંઈ ઘણું જોવાલાયક નથી. લાંથી નિકળેલા બોસ્ટન મ્યુઝીયમ પર ગયા હતા. એ જગ્યા પર સારો સગ્રહ જુદી જુદી ચીજોનો કીધો છે તથા નાટકશાળા પણ એજ જગ્યા પર જુદા ભાગમાં બનાવેલી છે. એ નાટકશાળાની દરેક મોહોલામાંની બારી ઉપર વિજળીની બતીનાં ફાણસો લટકતાં હતાં જેથી દેખાવ મજેનો લાગતો હતો. લાંથી કોમન્સ (Commons) કરીને એક નાનો જેવો પાર્ક છે ત્યાં ગયા હતા જ્યાં ફ્રેગ સ્ટાફ હીલ કરીને ટેકડી છે તે ઉપર સોલજરો જે લડાઈમાં માર્યા ગયેલા તેઓનો સ્થંભ મુકેલો છે. તે પુતળાની બેઠકની આસપાસ ચાર ખુણે (Peace) મલાહ, (History) તવારીખ, (Army) લશ્કર અને (Navy) દરિયાર્હ લશ્કરી બાબદને બતાવનારા ચાર મોટાં પુતળાંઓ બ્રોન્ઝ ધાતુના મુક્યાં છે તે તેઓની વચમાં એજ ધાતુ પર લડાઈને લગતા બનાવો ઘણા ઝીણા આકારોમાં કોતરેલા કીધા છે. તેઓની ઉપર ૭૦ ફીટ એકજ પથ્થરનો થામલો મુકી તેની ઉપર અમેરિકાને તપાસનાર ફ્રેસ્તા (Genius of America) નું પુતળું ઉભું રાખ્યું છે. એ યાદીનાં બંધા પુતળાં ઉપર ૭૫૦૦૦ ડોલર ચાને દોટ લાખ રૂપિયા બેઠા છે અને તે સને ૧૮૭૭ માં ખુલ્લું મુક્યું હતું. એ પાર્કની આસપાસ ઈંદાના તવગર રહેવાસીઓના ઘેરો આવેલા છે જેઓ ઘણા સારી બાંધ

છીનાં ઈંગ્રેજી ઢપનાં બાંધેલાં છે તેઓ દરેકને જરા જાયા બાંધ્યાં છે અને મળેલી સીડીઓ તેપર જવાની મુકી છે તેને મથાળે નાના “પોર્ટિકો” કીધા છે જેઓના થામળાઓ ધણા ખરા સગેમરમર યા પાલીશ કીધેલા રંગીન ગ્રેનાઇટના છે અને તે મીડીઓની પડોગની જગ્યાપર બાગો નાના નાના ફુલપાનના બનાવેલા છે. એ પ્રમાણે નજદીક એક માઇલ સુધી એવાં ઘેરો આવેલાં છે તેથી તેઓનો દેખાવ ધણો લખકાદાર તથા સોભાવતો લાગે છે એ મોહોલો બીકન (Beacon) સ્પીટના નામથી ઓળખાય છે. ઇંદાની જગ્યા લડનના દાઘડપાર્કની આસપાસની ઇમારતોવાળી જગ્યા માફક ફેશનએગ્રસ ગણાય છે અને તેથી તે ઘણી કિમતી કહેવાય છે. ત્યાંથી તેજ મોહોલાના બીજા નાકાની સામે એક જાહેર બાગ આવેલો છે ત્યાં ગયા હતા. એ બાગ ૨૩ એકર જગ્યા રોકે છે તે ફુલપાનથી ઘણો સરસ શીંગારેલો છે તથા જગેજગ મોટા તળાવો તથા તે ઉપર મજબુત પુલો તથા પુતળાઓ ગોઠવી ઘણી શોભાયમાંજી જગ્યા બનાવી દીધી છે. જેણે અમેરિકાને ઈંગ્રેજોના હાથથી છોડવી પોતે પેહેલો પ્રેસીડન્ટ થયો હતો તેનું પુતળું થોડાપર બેસાડેલું છે. તે પુતળું ૨૨ ફીટ જીયુ છે અને ૧૬ ફીટની એકંક ઉપર તે ગોઠવેલું છે તે સને ૧૮૬૯ માં ખુલ્લું મુક્યું હતું એ ઉપરાંત એક બીજું આન્જીતું પુતળું એડવર્ડ એવરેટનું પણ મુકેલું છે તથા બીજા બે ત્રણ પુતળાંઓ ઇહાં ગોઠવેલાં છે. ત્યાંથી નિકળી નવો સ્ટેટ હોલ જોવા ગયા હતા. એ હોલ ઉપર લખેલા બીકન સ્પીટને બીજે નાકે આવેલો છે તેની ઉપરનો ગુંબજ ધાતુનાં પતરાંથી ઢાકી ગીલીટ કીધેલો હોવાથી બોસ્ટનના બધા જાયા ભાગોપરથી તે દીસે છે. તે બીકનહીલ ઉપર બાંધેલું છે અને તેની આગળ બાગ તથા સીડીઓ મળેલી ફરતી કીધી છે તે સને ૧૭૯૮મા ખુલ્લો મુક્યો હતો ઇહાં મેસેચુસેટસ (Massachusetts)નાં રાજને લગતી રાજદુવારી સભા તથા સેનેટ ભલે છે એનો નિયલો હોલ થાંભલાઓપર બાંધેલો છે ને તેની આસપાસ ગોખલારોકાં આરકાઓ કરી તેમા વખણાયલા પુરશોના પુતળાંઓ મુકેલાં છે જે પુતળાની આસપાસપરદાની માફક રીજમીટના

વાવટાઓ ગોઠવેલા છે ને એ ગોખલાઓને બાહારથી એકેકો મોટો કાચ જડી લેઇ બંધ કીધેલા છે હોલની સામે વચમાં એક ઓરડો છે તેમાં જેનરલ વાશીગટનનું મોડું બાવલું મુકેલું છે ને તેને પણ વાવટાઓથી શણગારી આગળથી તે ઓરડાને કાચથી બંધ કરી લીધો છે. એ ઇમારત ૧૭૩ શીટ લાંબી ને ૧૧૦ શીટ તેના ગુંબજના મથાળા સુધી જિંદી છે. એને ઇંહાંનાં રાજનાં પાર્લામેંટ હાઉસ (જેને અમેરિકનો સ્ટેટ હાઉસ કહે છે) દાખલ વાપરે છે. એના બાગમાં એ જાણીતા લોકોના પુતળાંઓ મુકેલા છે. ત્યાંથી નિકળેલા ઇંહાંનો સૌથી પોહળો રસ્તાવાળો મોહોલો જેને કોમનવેલ્થ એવેન્યુ કહે છે ત્યાં ગયા હતા. એ મોહોલો ૨૫૦ શીટ પોહળો છે તેમાં વચમે લાંબોને લાંબો બાગ કીધો છે ને તેની આસપાસ એ રસ્તા ગાડી ધોડાના તથા એ રસ્તા રાહદારીઓનાં કીધા છે ને તેઓની બાજુપર હારબંધ એકજ ઢપનાં ઘેરો બાંધેલા છે તેથી શાલે છે ને તે ૧૧ માઇલ લાંબો સીધોને સીધો આવેલો છે.

ત્યાંથી ચરધો મોહોલો ચાલ્યા પછી વેસ્ટચેસ્ટરપાર્ક કરીને બીજો મોહોલો આડકંઠરો એ મોહોલાને પસાર કરે છે તેમા ગયા હતા. એ રસ્તો ૯૦ શીટ પોહળો છે ને તેની વચમાં પણ લાંબોને લાંબો બાગ કીધો છે જેમાં ધુલના રોપાઓ તરેહવાર ક્યારાના આકારમાં કીધેલા છે કોમ્પે એવેન્યુમાં તો મોટા ઝાડોનો પાર્ક વચમાં છે પણ આએ ચેસ્ટર પાર્કના મોહોલાની વચમાં તો બાગ કીધોછે એટલો ફરક છે (ને તેથી એ સાંકડો પણ રાખેલોછે) ને આસપાસ ઇંહાં પણ એકજ ઢપનાં કંઠેરાથી ઘેરી લીધેલા નાના બાગો સાથનાં ઘેરો આવેલાં છે તેથી ઘણોજ સરસ લાગે છે. એ ચેસ્ટર પાર્કનો છેડો વળી બેક એ પાર્ક નામનું મોહોલામાં છેડાપર આવેછે ત્યાં જઈને ત્યાં આવેલું હુતર કા-મોતું પ્રદરશણુ જોયું હતું જ્યાં અસલનાં રોમન તથા ગ્રીસના બનાવતોના પુતળાંઓ, ઇજીપ્શીયન મમીસો, આપણા અસલ ઈરાન શેહેનશાહાતના વખતના બીલારોકા અક્ષરની તખ્તીઓ તથા કોતરકામો ઈત્યાદીનો ઘણો સારો સંગ્રહ કીધોછે. એ ઉપ્રાત આઈલ પેન્ટીંગ્સ તથા જમીનમાથી ખણી બાહાર કાઢાડેલી અસલી બનાવતો ઈત્યાદીનો

સંગ્રહ સારો છે આપણાં અસલી ધરાનવાલી તાપ્તીગરના કોતરકામના ઉપર લખેલા લેખનો તરજુમો પણ તેની આગળ કરીને મુક્યો છે જે ઘણો લંબાણ હોવાથી તથા વખત પણ લાગ્યા ન હોવાથી ઉતારી લઈ શકાય નહીં પણ તે આ સરનામી પાત્રના મેદેસ વિષે લખે છે ને તેને (Delight of Bel and Atila) બેલ તથા આદરને ખુશ કરનારો કરી પેહેલી શરૂઆત કીધેલી હતી ત્યાંથી નિકળેલા ખુદરતી તવારીખને લગતી ચીજોનું પ્રદરગણ બેલે દત્ત ન્યા મુલેલા જનવમેનો ઘણો સારો સંગ્રહ કીધેલો છે ને તેના ચાર મળલા મોટી દવેલીના ભરી નાખ્યા છે. એની પડોગમા આવેલી ઇંગલીઝ હાઇ એડ લેટીન સ્કુલ બેલ હતી જે ઘણી મોટી ઈલાની યુનીવર્સિટી-પાલીટીએ સાત લાખ ડાલર ખર્ચીને બાંધી છે. એ સ્કુલ આખા અમેરિકામા સરસ ગણાય છે અને તેમાં ૪૮ સ્કુલના વર્ગો તથા લેકચર રૂમો કીધા છે એ પ્રદરગણ તથા સ્કુલ (Warren Avenue) વોર્ન એવેન્યુમાં આવેલી છે. ત્યાંથી નિકળી (Massachusetts Charitable Mechanics Association) મેસેચુસેટ્સ ચેરીટેબલ મીકેનીક્સ આસોસીએશનની ઇમારત બહારથીજ બેઠ હતી. તે ઘણીજ ગંભીર ઇમારત છે અને ૯૬૦૦૦ ચોરસ ફીટ જગ્યા રોકે છે. ત્યાં સપ્ટેમ્બર મહીનામાં મીકેનીક્સને લગતું મોટું સંગ્રહસ્થાન ઉઘાડવાના છે તેની જાહેર ખબર મારેલી હતી. એ બધું બોસ્ટન શહેરને લગતું બેઠને પછી ટ્રામ કારમા બેસીને ચાર્લ્સ નદીને પેલે કાંઠે કેમબ્રીડજ કરીને ગામ આવેલું ત્યાં એક મોટો પુલ પસાર કરીને ગયા હતા. એ શહેરમાં ઇંગલંડની માફક બધી કાલેજો તથા યુનીવર્સિટી આવેલી છે. એ શહેરને પેહેલા ન્યુ ટાઉન કરી કેહેતા હતા પણ એ યુનીવર્સિટીનો પાયો નાખનાર મી. જોન હારવર્ડ (John Harvard) કરીને હતા તે અસલ ઇંગલંડની કેમબ્રીડજ યુનીવર્સિટીમાં શીખેલો હોવાથી તેનું નામ ફેરવીને કેમબ્રીડજ કરી રાખ્યું છે. એ યુનીવર્સિટીને લગતી ૧૮ જુદી જુદી ઇમારતો એક મોટા કંપાગીડમાં ઘેરી લઈ બાંધી છે તે જોતા જોતા આગળ વધીને એક બાજુપર એ કાલેજના

ગ્રેડ્યુએટસો જે લડાઈમાં માર્યા ગયા હતા તેઓની યાદગારીતું પુતળું
 નેચું હતું. એનીજ સામે એ રસ્તા છુટા પડે છે.
 તેની વચમાં એક (Elm) એકમ જાતનું મોટું ઝાડ છે જેની હેઠળ જેન-
 રલ વોશીંગટને રેવોલ્યુશનની વખતે લશ્કરની પેહેલી સરદારી લઈ
 ઈંગ્રેજો સામે છુટાપણાની લડાઈની શરૂઆત કીધી હતી જે વિષે ત્યાં
 એક પથ્થર એ ઝાડ હેઠળ મુકી લખેલું છે તે પરથી તે દિવસ
 તા. ૩ જુલાઈ સને ૧૭૭૫ નો માલમ પડે છે. તે જોઈને પછી
 તેનેથી આસરે એક માઇલ દુર માઉન્ટ ઓર્બર્ન નામનું ધોરસ્થાન
 (Mount Auburn Cemetery) આવેલું છે તે જોઈ હતું. એ
 ધોરસ્થાન ટેકડીઓપર આવેલું છે અને બાગની માફક જાણે બનાવ્યું
 હોય તેમ તેમાં રસ્તાઓ કરીને તેની બાજુપર ધોરો કીધી છે. તે ધોરોની આસ-
 પાસ ફુલ પાનના ક્યારાઓ કીધેલા છે અને દરેક ધોરની આસપાસથી
 મજેના કટેરા બેઠા ક્યારારોકા કરીને ઘેરી લીધેલી છે અને બધી
 ધોરો એ મુજબ નાના નાના બાગોની વચમાં હારબંધ
 એક એકની પડોશમાં ગોઠવેલી હોવાથી તથા તે ધોરોના ચામળા તથા
 પુતળાંઓ સઘળાં સગેમરમરના હોવાથી જાણે એક મોટા જાહેર
 બાગ હોય તેમ લાગે છે. એ પ્રમાણે કાંઈ વગર ગણતરીની ધોરો
 આવેલી તેના સ્થંભોથી એકરોના એકરોની જગ્યા રોકી છે, અને તે રસ્તા
 તથા ધોરોની પાછળ ઘાસના લોનસો માફક ઘાસથી ભરેલી ખોલી જગ્યા
 રાખી છે, તેથી ઘણુંજ શોભે છે. વળી ટપ્પે ટપ્પે જેમ બાગમાં ફુવારાઓ,
 તલાવો, પુલો હોય છે તેમ પણ કીધેલું છે અને બધા રીતે તે
 જોવાલાયક છે, કોઈ ધોરો તો બાગની વચમાં ગોળ ફુવારારોકી
 દીવાલ ભરી લઈ તેની વચમાં ગોઠવી છે. કોઈને ટેકડાઓની અંદર
 ઉભી વોલતસો કરી તેની બાહાર ખાંચાઓ કરી ત્યાં બાગો કીધા છે.
 અને વળી કોઈ સાદી ધોરોખી છે. જેમાં અમેરિકાનો વખણાયેલો
 કવિ લોંગફેલો જે સને ૧૮૮૨ માં મરણ પામ્યો તેની પણ ધોર
 ધણી સાદી કરી છે તે ઉપર ફક્ત (Longfellow) કરીનેજ લખેલા છે.

એ સ્થળું જોઈને પછી ખીલું કાંઈ જોવાલાયક નહીં હોવાથી સાંજના ૬ વાગેને આગની ગાડીમાં જોસીને જોસ્ટન શહેર છોડ્યું હતું.

જોસ્ટન શહેર ઉત્તર અમેરિકામાં આટલાંટીક મહાસાગરને મથાળે આવેલું છે અને આગળ એ ખડું સૈથી મોટું વેપારી બંદર ગણાતું હતું અને હજી જોઈએ તો વેપાર સારો છે તોયી ન્યુયોર્ક અને તોડી નાખ્યું છે. એની વસ્તી આસરે સાઝગાર લાખ માણસોની કહેવાય છે. એ શહેરવાલી જગ્યા વીલીયમ પ્રોવિડન્સ નામના એક ઈંગ્રેજ પાદરીએ સને ૧૬૨૩ માં શોધી કાઢાડી હતી અને પાછળથી મેસેચુસેટ્સ બે કોલોની (Massachusetts Bay Colony) વાળાઓએ તેને ૩૦ પાણીની કિમતે ઉપલા પાદરી પાસેથી વેચાતી લીધી હતી અને તે કંપનીના વડા જોનસન અને કોટનના અસલ ઇંગલંડના વતન જોસ્ટન શહેરપરથી એ જગ્યાને જોસ્ટનનું નામ આપ્યું હતું અને જોન વરનઠ રોપ નામનો પેહેલો ગવરનર એનો સને ૧૬૩૦ માં થયો હતો. ૧૭૭૩ માં ઇંગ્રેજ સરકારે આહ પર જગાત ધણી વધારી તેથી ઈલાં બલવો થયો હતો અને જોસ્ટનના લોકોએ આહ વેચાતી લેવાની યા તેપર જગાત આપવાની પોતામાં બંધી કીધી અને તેના વાહાણો જે બારામાં તેને લીધે પડેલાં હતાં તે ઉપર કેટલાએકો જંગલી ઇંડીયનોનો વેશ લેઈને ગયા અને તેમાંની આહની પેટીઓ દરિયામાં ખાલી કરી નાખી હતી. રેવોલ્યુશનની શરૂઆત ઇલાંથી થઈ હતી અને આખરે ઇંગ્રેજોને એ શહેર સને ૧૮૭૬ માં ખાલી કરી જવું પડ્યું હતું. ત્યાર પછી એ શહેર વેપાર તથા વસ્તીમાં ધણું આગળ વધી ગયું હતું. સને ૧૮૭૨ માં એ શહેરમાં ધણી મોટી આગ લાગી હતી જેથી ૬૫ એકર જેટલી જમીનપરનાં ઘરોનો નાશ પામવાથી આહ કરોડ ડાલરની નુકશાની ગઈ હતી; પણ ત્યારપછી મજેનાં પથ્થરની તથા ઈંટ ચુનાની બાંધણીનાં ઘરો શોભઈતાં બંધાયાં હતાં ને તેથી તેના મોહોલાઓ સરસ અને ઘરો મજેનાં રો. જુકદાર હમણાં દીસે છે. ઘરોની બાંધણી લંડન શહેરને તથા તેનાં ગામડાંઓને ધણી મળતી આવે છે. કોઈ કોઈ ઇમારતો તદ્દન સંગે

મરમરની બાંધેલીઓ છે અને ઘરો સારું ધણા મોટા કદના પથ્થરો વાપરેલા છે. અમો સાંજના છ વાગેને આગની ગાડીમાં નિકળ્યા હતા તે ફેલરીવર કરી જગ્યા છે ત્યાંની Old Colony Steam Boat Company ની સ્ટીમર ઓસ્ટલ ઉપર બેઠા હતા ને સાડા છ વાગે તે હંકારી હતી. એ સ્ટીમર નદીઓમાં ફરતી બધી સ્ટીમરો કરતાં મોટી અને સરસ શણગારેલી છે એ ઘણી લાંબી છે અને તેને ફરતી ત્રણ થરમાં ઉપર હેઠે મલીને ૨૫૦ કેબીનો છે ને તેની વચમાં લાંબાંને લાંબાં બે માલ સુધીનાં દીવાનખાનાં કીધા છે, જેને ધણા સરસ જાણે મેહેલ શણગાર્યો હોય તેમ શણગારેલાં છે. બધેબધે, કેબીનો સુધાં વિજળીની બતીઓ જથ્થાબંધ કીધી છે, હોટલ માફક ખાનાના રેસ્ટરાંઓ કીધાં છે તેમાં ધણું સરસ બેંડ રાખેલું છે અને બધી રીતે સારી જોગવાઈ કીધી છે. એ કંપનીની સ્ટીમરોની તારીફ અમે ઇંગલાંડથીજ સાંભળતા આવ્યા હતા ને તેથીજ બોસ્ટનથી આગગાડીને બદલે એમાં જવાનો ઠરાવ ધણા જણાઓની ભલામણુપરથી કીધો હતો ને તેજ મુજબ અમે સર્વે સરસ રીતની શણગારેલી તથા લપકાદાર સ્ટીમર એ જોધ છે. એની સીડીઓ મેહેલની સીડીઓ હોય તેમ પોહોળી છે. ફરતી બધે ગેલરીઓ છે બ્યાંથી ખુરસીઓ ઉપર બેસીને પોતાની કેબીનોની સામેથી દરિયો યા નદીનો દેખાવ જોવાય છે. દીવાનખાનાની ઉપરની બાજુ પર પણ ફરતી ગેલરી કીધી છે અને તે ઉપરથી જ્યારે દીવાનખાતું ભરાઈ ગયું હોય છે ત્યારે કેબીનમાં રહેનારાઓ બેસીને કોનસર્ટ તથા મ્યુઝીક વાગતું સાંભળે છે. આજે મોડી રાત સુધી એ મુજબ વાજું વાગતું હતું અને લોકો મોજ ભોગવતું હતું. આ સ્ટીમર ૩૦૦૦ ટનની તથા ૩૭૦૦ ઘોડાના બળની છે અને ૧૦૦૦ ઉતાડો લઈ જઈ શકે છે. તેમા ૭૦૦ પેહેલા વર્ગનાને કેબીનોમાં બેઠે મળે છે અને બાકીનાઓને બાહાર બિછાણુ કરી આપે છે. એને સને ૧૮૬૭ માં બાંધી છે પણ તેમાં વારા ફરતી સુધારો કર્યા જાય છે અને જાણે નવી બાંધી હોય તેમ ફરનીયર સુધાં

લાગે છે. તે કલાકના ૧૭ માધ્યને હસાળે દોડે છે અને જોસ્ટનથી ન્યુયોર્ક ૧૮૬ માર્ગ છે તે ૧૧ કલાકમાં પસાર કરે છે.

તા ૧૯ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—સકવારના ઉઠ્યા ત્યારે સ્ટીમર બેઉ બાજુથી જમીન વચ્ચે ચાલતી હતી. પેહેલાં ધ્રુમસ હોવાથી દેખાવ જોઈ શક્યા નહીં હતા પણ સાત વાગે ધ્રુમસ બિંધરી ગયો હતો તે વખતે લોંગ આયલંડ અને મેન લેંડ (Main Land) ની વચ્ચે અમો હતા, આ વખતે લોંગ આયલંડ ડાયા હાથપર હતું અને અમારી સ્ટીમર બ્રુક્લીન શેહેરની ખીણ ગમતી ન્યુયોર્ક તરફ જતી હતી. એક બાજુપરથી એક કિલ્લો જેને સકારલેટ ફોર્ટ કહે છે તે પસાર કીધો હતો જે ઉપર ધણી તોપો ગોડવેલી છે તેની થોડે આગળ ચાલ્યા કે હેલ ગેટ (Hell Gate) નામની જગ્યા આવે છે, જેની વચ્ચે એક મોટો ખડક આવેલો છે તે તરફ પાણી આગળ ધણાં છાળકાં હતાં અને ધણાં વાહાંણો ત્યાં ખરાબે અથડીને ભાગતાં હતાં પણ થોડાંએક વરસપર એ ખડકને દારૂથી સુરંગ મારીને ઉરાડી પાણી જોડા કીધાં છે અને હમણા ત્યાંથી થયેલી ખાડીમાંથી ગમે એટલી મોટી સ્ટીમરો જવઆવ કરે છે પણ હજી સધજો ખડક ઉડા-રવા સાફ ખીણ ધણી મોટી સુરંગ ખણાય છે અને તે ઉડાર્યા પછી રસ્તો તદ્દન ખુલ્લો થશે. તે પસાર કીધા પછી એક ગમ (જમણી બાજુ) ન્યુયોર્ક અને ડાખી બાજુ બ્રુક્લીનનાં શેહેરો મલ્યાં હતાં અને ધણા લાંબા ટપ્પા સુધી તે મુજબ અમારી સ્ટીમર ચાલી હતી એને બેઉ બાજુપર ડંકાઓ તથા ગોદીઓ મળતી હતી. એકગમ આગલ યુનાઈટેડ સ્ટેટસની મનવારો બંધાવા માંડી હતી પણ લડાઈ બંધ થવાથી તેઓને અધુરી નાખી મુકેલી હજી ત્યાં પડેલી છે. અમો નોર્થ રીવરમાં પેહા પછી બોટોની તથા નાની મોટી સ્ટીમરો અને વાહાંણોની ધણી મોટી આવજાવ મળી હતી. કોઇ વખતે અમારી સ્ટીમરની ચારે બાજુપરથી તેઓ આંગ ઉપર આવતી હોય તેમ લાગતું હતું. હમે ગનતા હેવી એકી વખતે ૧૨ નાની મોટી સ્ટીમરો એ બાજુ ચાલતી

હતી અને તે મુજબ આખો વખત મળ્યા કીધી હતી, એમાંનો મોટો ભાગ ફેરી સ્ટીમરોનો હતો જેઓ ઊતારો તથા માલ નદીને એક કાંઠેથી ખીજે કાંઠે લાવ લઈ જવ કરતી હતી. અમો આજે સહવારે ૮ વાગેને ન્યુયોર્કના કિનારાપર ઊતરીને પાછા હોફમેન હાઉસ હોટલમાં ઊતારો લીધો હતો. એ હોફમેન હાઉસ નામનું હોટલ એ ધણીનું છે અને તે આખા ન્યુયોર્કમાં સૌથી સરસ ગણાય છે તેની અંદર ૭૦૦ ઉપર ઓરડાઓ છે પણ તેનો હોલ તથા ચાલો ઈત્યાદી ધણું સરસ શણગારેલું છે. એના ધણીઓએ મોટી કિંમત ખરચીને જાંચા ઓછ-લપેનટીંગસો, પુતળાંઓ તથા ભરતકામ ખરીદી ઈલાં મુક્યું છે અને જાણે કોઈ કરોડપતીનો મેહલ હોય તેમ શણગારેલું છે. એમાં પાંચ સાત ઓરડાઓના સેતસો (Set of Rooms) કીધા છે, જેમાં દરેક સેતના જમવાનો, ખેસવાનો તથા સુવાનો. ઓરડાઓમાં ધણું જીવ્યું ફરનીયર મુકેલું છે અને તેઓમાં કોઈને ધરાની, કોઈને મો-રીસ અને કોઈને તરકીશ, ચીનાઈ, જપાનીસ, ઈન્ડીયન એવી જાતના નામો આપેલાં છે. અને તેઓને તે રીતના ફરનીયરોથી શણગારેલા છે. એવા એક ભાગના રોજ ૭૫ ડાલર ભાડું લે છે એવા ઓરડાઓ કરોડ-પતીઓ યા ઈલાંની કાનગ્રેસના મેમ્બરો યા જાંચી પદવીની ગાનારીઓ તથા નાટક કરનારાઓ જ વાપરે છે. ખીજા હાલોમાંખી ધણી જાંચી સા-ટીન તથા મખમલના ગીલીટ કીધેલા કોચો, ખુરસીઓ તથા દેવાલપર પરદાઓ કીધેલા છે. કોઈ દેવાલોપર સાટીન ઉપર ઉપસાવેલાં ભરત-કામો જડી લીધાં છે, આરસીઓ પણ તેવી જાંચી જાતનીઓ છે અને ગાલીચાઓ એટલા તો જડા છે કે પગ જાણે અંદર દુખી જાય તેવા જાંચી કિંમતના છે. તે સઘળી રીતે ધણું સરસ એ હોટલ શણગારેલું છે. આજે આખો દિવસ કાંઈ જોવાલાયક જગ્યા પર ગયા હતા નહીં.

તા ૧૦ ૨૦ મી આગસ્ટ ૧૮૮૭—આજે અમોએ ન્યુયોર્ક શહેર છોડ્યું તેની આગમ્ય સવારનાં સટેટયુ ઓવ લીબરટી નામનું ને પુતળું ઇલાના બારામા બેદલોસ ટાપુ (Badloes Island) ઉપર

મુકેલું છે તે સ્ટીમ ટગમાં બેસીને જોઈ આવ્યા હતા. એ ટાપુ ધણો નાનો એક બાગ હોય તેવો છે તે તેમાં એક મોટી બેઠક ઉપર એ બરાંજ ધાતુનું બનાવેલું પુતળું મુકેલું છે, જે એટલું ગંભીર છે કે તેની વીગત અમોને એક છુટા કાગળ ઉપર ત્યાં મલી હતી તે જાણવાબેગ જાણી નીચે ઉતારી લઇએ છીએ.—

શીટ. ઇચ.

પુતળાંની ઉંચાઈ બેઠકથી તે હાથમાં મસાલ ધરેલી છે ત્યાં

સુધીની	૧૫૧	૧
પીડેસટલના પાયાથી તે મસાલ સુધીની ઊંચાઈ.....	૨૦૫	૬
પગની એડીથી હાથનાં મથાળાં સુધી	૧૧૧	૬
હાથની લંબાઈ પોંહોંચાની	૧૬	૫
હાથના અંગોઠાની પાસનાં આંગણાંની લંબાઈ	૮	૦
તેનો ઘેરાવો બીજા સાંધા આગળનો	૭	૬
હાથના નખની લંબાઈ	૧	૧
હાથના નખની પોહોળાઈ	૦	૧૦
હુડીથી ખોપરી સુધી માથાની લંબાઈ.....	૧૭	૩
બેઠક કાનની વચમાં માથાંની પોહોળાઈ	૧૦	૦
બેઠક આંખોની વચમાંની જગ્યા	૨	૬
નાકની લંબાઈ	૪	૬
આખા હાથની લંબાઈ	૪૨	૦
હાથની બાજુનો ઘેરાવો	૧૨	૦
કમર બહારમાં	૩૫	૦
મોઢાની તથા હોઠની પોહોળાઈ.....	૩	૦
બેઠકની ઊંચાઈ.....	૮૯	૦
બેઠકની ચોરસાઈ દરેક બાજુની પાયા આગળથી	૬૨	૦
બેઠકની ચોરસાઈ મથાળાં આગળ.....	૪૦	૦
બેઠકની ઉપરનો ગરીશીયન થાંભલો	૭૨	૦
બેઠકની ઉપર તખ્તી મારેલી છે તેની લંબાઈ	૨૩	૭

શ્રી. ઈ.ચ.

બેઠકની ઉપર તપ્તી મારેલી છે તેની પોહોળાઈ	૧૩	૭
બેઠકની ઉપર તપ્તી મારેલી છે તેની જાડાઈ.....	૨	૦
પાયાની જાડાઈ.....	૬૫	૦
પાયાની આબુઓ ચોરસાઈમાં નીચેથી.....	૯૧	૦
પાયાની આબુઓ ચોરસાઈમાં જમીનની ઉપરથી	૬૬	૭

પુતળાંનું પોતાનું વજન ૪૫૦૦૦૦ રતલ ધર્યાને ૨૨૫ ટન છે. તેમાં આંજ ધાતુ વાપરી છે, તેજ ફક્ત ૨૦૦૦૦૦ રતલ છે, એના માથાની અંદર ૪૦ માણસો મઝેથી ઊભાં રહી શકે છે અને એના હાથમાં જે બળતી મસાલ છે તે એટલી મોટી છે કે તેમાં ૧૨ માણસો ઊભાં રહી શકે છે. એ પુતળાંમાં ઉપર જવા સારૂ અંદરથી સીડી કાઢી છે તે બેઠકથી તે માથા સુધી ૧૫૪ ટપ્પાની છે અને તેનો જમણો હાથ જેમાં મસાલ ધરેલી છે તેમાંની સીડી હાથની અંદર છે તે ૫૪ ટપ્પાની ગોળ છે, એવું ગંજવર એ પુતળું છે. તેને કાંધ આખું એકદમ ઓતેલું નથી, પણ લોખંડની ફ્રેમ પોકલ ઉભી કરીને તેની ઉપર ફરતી આંજની પટીઓ જડી તે આંજ ઉપર સધળો ઘટમ કાઢ્યો છે અને જ્યારે તે ગોઠવ્યું ત્યારે એ પ્રમાણે પેહેલાં ફ્રેમ ઉભી કરીને તેની ઉપર આંજ જડ્યું હતું એ ઘણું લોક રોજ જોવા જાય છે તે સારૂ કાનારેથી સ્ટીમરો ઘણી ત્યાં આવ જાય કરે છે. જેમાં તેની શીના આવવા જવાના મળી ૨૫ સેંટ લે છે. વળી એ બેડલો-ઓના ટાપુ ઉપર એક રેસ્ટોરાંબી છે, જ્યાં લોકો મોજ કરવા તથા મીકનીક કરવા ઉતરી પડે છે તથા એ ટાપુ ઉપર થોડાએક લશ્કરી માણસો તેની તપાસ કરવા રાખેલા છે. કાનારેથી ત્યાં જતાં ફક્ત ૧૫ મીનીટ લાગે છે અને બધું મળીને પોણા કલાકમાં જોઈને પાછું અવાઈ શકાય છે. આજે સાંજના ૫ વાગેને શીલાડેલરીયા જવા સાઈન્યુયોર્ક છોડ્યું હતું. ન્યુયોર્ક શહેર બધી રીતે જોવાલાયક છે. એની પીગતો વારા ફરતી અને બની તેમ લખતા ગયા છીએ તેથી વધુ લખતા નથી. અસલ એ શહેરની જગ્યાને ઇહાંના ઈંડીયનસો (Manhattan) મેનહેટન યાને એક જગ્યા કે જ્યાં બધાં જણાં ઘાટ્ટા થાય છે

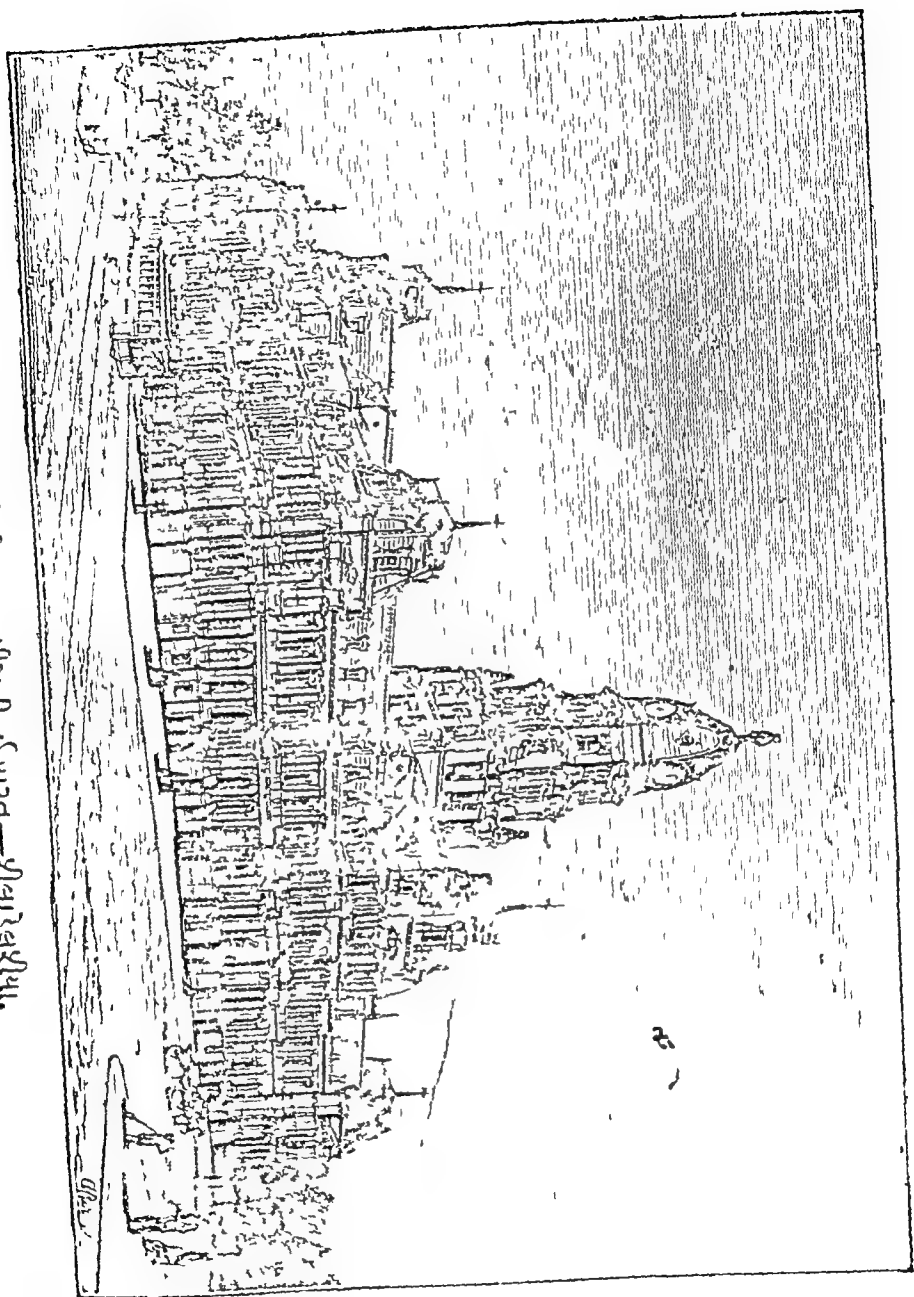
કરી કહેતા હતા તેને ૧૫૨૪ નાં સાલમાં વેરાનઝાની (Veranzani) નામનાં ડ્રોરેન્સ શેહેરનાં રહેનારે પેહેલવેહેલું શોધી કઢાડ્યું હતું. પણ ઘણાંજો એ માન મીં હડસન નામનો એક વલંદો જે ડચ ઇંડીયા કંપનીનો એક વાહાણ નેડનાર (Navigator) હતો તેને આપે છે. એ ઘણીજો સને ૧૬૦૯નાં સાલમાં ન્યુયોર્કના એ (Bay) માં હાફ મુન (Half Moon) નામનાં ચારકસમાં લંગર નાંખ્યું હતું અને પાછળથી ત્યાની નદીમાં આગળ વધ્યો હતો તેથી એ નદીનું નામ એ ઘણીનું હડસન રીવર કરી છે. એને ઈંદાનાં ચસલી રહેવાસીઓએ સારો આવકાર આપ્યો ને તેવોની આગળ જે ગોરાં માણુઓ ઈંદાં રહેતો તેઓ ખુશી થાય એવી મરજી બતાવી તેને એક ગાયનાં ચામડાં જેટલી જગ્યા તેનાં માગવાથી આપવાની કમ્યુઝાત આપી. તેથી મીં હડસને તે ચામડાંને એક છેડેથી ઘણીજ ઝીણી પટીમા લાંખીને લાખી કાપી કે જેથી ઘણીજ મોટી જગ્યા ઘેરી શકાય. તેની આવી તાલ જેમ જંગલીઓ અજળ તથા ખુશી થયા ને તેને ગમે એટલી જગ્યા લેવા દીધી, ત્યારપછી વલંદા (Dutch) લોકોએ ત્યાં એક કંપની ઊભી કરીને વસાવા માડ્યું અને ૧૬૨૫માં એ ન્યુયોર્કવાસો ટાપુ વલદાઓની કંપનીના વડાએ જંગલીઓ પાસથી ૬૦ મીલડર ચાને ૨૪ પાઉંડે ખરીદ કીધું હતું ને તે જગ્યાનું નામ ન્યુ એમસ્ટરડેમ આપ્યું હતું. પાછળથી સને ૧૬૭૫માં એને ઇંગ્રેજોએ જીતી લીધું હતું તે સને ૧૭૮૩ સુધી તેઓનાં હસ્તકમાં રહેવા પછી અમેરિકનો છુટા પડ્યા ત્યારે યુનાઇટેડ સ્ટેટને હસ્તક થયું હતું. તે વખતે એ શેહેરની વસ્તી ૨૫૦૦૦ માણુસોની હતી. ઇંગ્રેજોએ જ્યારે એને વલંદાઓ પાસેથી જીતી લીધું ત્યારે એનું નામ ન્યુ એમસ્ટરડેમ ફેરવીને પોતાનાં ડયુક ઓવ યોર્કનાં નામ ઉપરથી ન્યુયોર્ક કરીને એ શેહેરનું નામ આપ્યું હતું. તે હજી ચાલુ છે. અમોએ ન્યુયોર્કથી ઊપર લખ્યું છે તેમ પાંચ વાગેને લીબરટી સ્પીટના સામેના ડંકાપરથી પેનસીલવેનીયા રેલ રોડને લગતી સ્ટીમ ફેરીમાં બેસીને નદીને પેલે કાંઠે ન્યુજર્સી શેહેરનાં કીનારાપર ચિતર્યા હતા અને ત્યાંથી આગની ગાડીમા કલાક પાા વાગે ઊપ-

ડેલા શીલાડેલફિયા (Philadelphia) જે ૯૦ મૈલ દુર છે ત્યાં રાતનાં ૮—૫ મીનીટે પુગ્યા અને કોન્ગ્રીનેનટલ હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. એ શીલાડેલફિયા વાલી જગ્યા સને ૧૬૩૭ માં સ્વીડીશ લોકોએ શોધી કાઢાડી હતી અને વસાવી પણ હતી જેઓનાં દેવલો તથા થોડીક વસ્તી હજી ધડાં છે. પણ થોડા વખતમાં તેને વલંદાઓએ જીતી લીધી હતી અને તેઓ પાસેથી ઇંગ્લેન્ડે જીતી લઈને ત્યાં પેહેલું સંસ્થાન સને ૧૬૮૨ માં તેઓએ ઉભું કીધું હતું અને અમેરિકનો જ્યારે છુટા પડ્યા ત્યારે એ પણ તેઓમાં સામેલ થયું હતું અને ન્યુયોર્ક શહેરને સાથી પેહેલું યુનાઇટેડ સ્ટેટસનું પાયતખ્ત શહેર કીધું હતું. તે પછી બદલીને શીલાડેલફિયાને સને ૧૭૯૦માં પાયતખ્ત બનાવ્યું ને વળી ધડાંથી સને ૧૮૦૦ના સાલમાં તેને વોશીંગટનમાં લઈ ગયા હતા જે હજી સુધી તે પાયતખ્ત શહેર ગણાય છે. શીલાડેલફિયા શહેર ધણું મોટું છે અને તે ૨૮ x ૧૩ મૈલ જેટલી જગ્યા રોકે છે અને તેમાં ૧૨ લાખ આદમીની વસ્તી હમણા કહે છે. એ શહેરની ઉગમણ તથા આઠમણે બે નદીઓ (Delaware અને Schuylkill) દીલાવર અને સ્કુલકીલ નામની આવી છે ને તે બેઉ નદીઓ દખણ તરફ મળી જઈને શહેરને ત્યાંથી ઘેરે છે. ફક્ત ઉત્તર તરફથી આ શહેર જમીન સાથે જોડાયલું છે. અમો હોટલમાંથી તરત શહેરમાં ફરવા નીકળ્યા હતા અને અમારા હોટલવાલો મોહોલો જેને (Chesnut Street) ચેસનટ સ્ટ્રીટ કહે છે તે મોહોલાની એક બાજુપર ફર્યા હતા અને અમોને જેવાલાયક થોડી જગ્યાઓપર એક અમેરિકન જે ઉપલાં હોટલમા હતો અને ધડાંનો રહેવાસી છે તે પોતે ફરવાને મસે લઈ ગયો હતો ને બધી વિગતો મહેની સમજાવતો હતો. રાત પડી જવાથી જોકે દુકાનો સઘળી બંધ (કોમ્પ્લેટ ઉધાડી) હતી તોપી તેઓમાનીના મોટા ભાગમાં અંદરથી રોશની ધણી રાખી હતી તેથી કાચની બારીઓમાથી મધ્યું અંદરનું દીસતું હતું.

અમો પેહેલાં પોસ્ટ આશીસવાલી ધમારને અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું ત્યાં ગયા હતા જે ઉધાડા હતી, તેથી અંદર જઈને જોઈ હતી. તેની

ઈમારત એક આખા મોહોલા જેટલી આહારથી શોભતી આહારના સફેદ સંગેમરમર તફા રંગીન ગ્રેનીટના પથ્થરની બાંધી અને તેને ચાર મજલા કીધેલા છે. એ ઈમારતમાં પોચા આરીસ હેઠલા ભાગમાં છે. બાકીનાં ઉપરનાં મજલાઓમાં પેનસીલવેનીયા સ્ટોનને લગતી કોર્ટા તથા આરીસો રાખી છે, તે જોઈને એની પડોસમાંજ શીલાડેલદ્રિયા રેકર્ડ કરીને ન્યુસપેપર છે તેની આરીસવાલાં મકાન ઉપર ગયા હતા જેની ઈમારત આહારથી સંગેમરમરની તથા અંદરથી જાતજાતનાં પાક્કીશ કીધેલાં લાકડાંની બનાવેલી હતી. એવાં લાકડાંથી દેવાલ, સીલીંગ તથા થાંભલા સર્વે ધણા સારા બનાવેલા હતા. તેનાં બારણાઓ બ્રાન્ઝાં ધાતુના તે ઉપર નક્કી કીધેલા બનાવેલા હતાં અને મજેતુ જોવાલાયક એ ઘર હતું. ત્યાં રોશની કરીને ન્યુસપેપરને લગતું આરીસતું કામ ભોંયતળિયે ચાલતું હતું. વળી આગળ થોડાંએક ચાલ્યા કે એક રેસ્ટ્રાંમાં રોશણી થયેલી હતી તે જોયું, તેની સીલીંગ અંદરથી જાતજાતના રંગના સંગેમરમરના જેવા કાચોની બનાવેલી હતી અને તે ઉપર રોશનીનો ઝલકાટ ધણો મારી તેને ગોલાવતી હતી. વળી ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા કે એક ગાડી તથા હારનીસ વેચનારની દુકાન મળી, જે આહારથી બંધ હતી પણ અંદરથી રોશની બંધી કીધેલી અને કાચની બારી બારણાં હોવાથી સવજીવું અંદરનું દેખાતું હતું. તેમાં એક ગાડીમાં બે ઘોડાના પુતળાં હારનીસ સુધાં જોડી મુકેલાં હતાં. તે એવાં સરસ લાગતાં કે જાણે જીવતા કોઈ પૈસાદાર માણસનાં ગાડી ઘોડા હોય તેમ લાગતા હતા કે જે જોઈને કોઈ લલચાય તો દુકાનવાળાનો માલ ખપે. ત્યાંથી આગળ વધ્યા કે ધણા ઘરો મજેતી તથા સંગેમરમરની બાંધણીના વારાફરતી પસાર કરતા જોન વોનમેકર (John Wanamaker) ની દુકાન જોઈ હતી. એ દુકાન ધણીજ મોટી છે, ને તેને વાસ્તે કહે છે કે પેરીસની જાણીતી બો મારસીની દુકાન કરતાંબી મોટી છે. તેમાં રોજ ૪૫૦૦ માણસો વેચાણ કરવા રાખે છે ને રોજની એક લાખ ડાલરનાં ઇઆને રૂપિયા ત્રણ લાખ વેચાણની રાસ આવે છે. એ પ્રમાણે આગળ ચાલતાં બીજી ધણી જોવાલાયક ઈમારતો એજ ચેસ્ટનટ સ્ટ્રીટમાં

તથા ગુજરાતીયલ લાલિસના ઉમારત—સીલાડલસીયા.

.

તથા તેની પડોશનાં મારકેટ સ્ટ્રીટમાં જોઈ હતી. એકગમ એક ધરમાં ચોથા માલથી સામે ખીજા ધરની દેવાલ ઉપર કપડું નાખી તે ઉપર મેજીક લેનટર્ન (Magic Lantern) થી જાતજાતની જાહેર ખબરોનાં ઓળાઓ પાડતા હતા ને દરેક મીનીટે એક જાહેર ખબર તે ઉપર તે ઓળાથી પડતી હતી, જે રસ્તામાં રાહદારીઓ ઉભા રહીને જોતા હતા. એ જાહેર ખબરો કોઈ સાદા અક્ષરથી લખેલી ને કોઈમાં ચિત્રોથી આપેલી હતી, તેથી લોકો પેલા ચિત્રો તથા દેખાવા જોવા ઉભા રહેતા કે પેલું જાહેર ખબર વાંચું આંતરે આંતરે આવે તેથી તેને જોવાની ફરજ પડે. અમો થોડો વાર ઉભા હતા તેમાં રેલ્વેવાલાઓની જાહેર ખબર કોઈ સારી જગ્યા પરથી તેઓની ગાડી પસાર થતી હશે તેના દેખાવો પડતા અને તેની હેઠલ તે રેલ્વેનું નામ પડતું. કોઈ પુવારા વેચનારે તેનો દેખાવ પુવારો ઉડતો હોય તેમ તેને કલાથી ચલાવતા હતા. વળી કોઈ કાપડની દુકાનવાળાની સાદી જાહેર ખબર પડતી ત્યાર પછી કોઈ નાટકનાં એક્ટીંગનો દેખાવ પડતો, કોઈ ધડિયાળીનાં ધડિયાળનો સાંચો ચક્કરો સાથે ચાલુ હાલતમાં પડતો અને જિંદર કાંઈ ખાવા આપે તેની પાછળ બિલાડી એકદમ નિકળી આવે કે જિંદર નાંહાસી જાય. ઝુઓલોજીકલ ગાર્ડનની જાહેર ખબરમાં ઘણી જાતનાં જાનવરોની હાર ચાલે અને તેઓને મથાલે પંખેરાઓ ઉડે એ પ્રમાણે જાહેર ખબરો પડતી હતી. જાહેર ખબર આપનારાં અમેરિકનોની બરાબર ખીજો કોઈ દેશ નહીં હશે. કોઈની રીતે લોકોનું ધ્યાન તે ઉપર ખેંચવું તે સાડે રાતના મોટી જગ્યા માલખરની દેવાલોપર જાહેર ખબરો લખીને યા તેને મલતા ચીતારો પાડીને તે દેખાવા સાડે આખી રાત તેની સામે વિજળીનો બતીના પડછાયા પાડી રાખે છે. કોઈનું ધર બેઠાં ધરની પાસે જિંદુ બાંધેલું હોય તો તે બાજુની ખાલી દેવાલપર ગંજવર અક્ષરે જાહેર ખબર પડેલીજ હશે. આગની ગાડીની રસ્તાની બાજુના કટેરા ઉપરથી એકસોથી બસો શીટ લંબાઈની એક એક જાહેર ખબરો તથા ખીજી ગણતરી વગરની નાની ખબરો જોશો, એવી ઘણી રીતે ઈલાં જાહેર ખબરો ફરે છે.

તા. ૨૧ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજ આજો દિવસ શીલાડેલફિયાની જોવાલાયક જગ્યા જોઈ આવ્યા હતા. પેહેલાં અમે છાર્ડ કાલેજ પર ગયા હતા. એ કાલેજ આખા અમેરિકામાં સૌથી મોટી છે અને તેની ઈમારત એજ નામના રસ્તા પર સંગેમરમરની આંધેલી એક ટેકડી ઉપર આવેલી છે, તેને સાઈં ઘણી મોટી જગ્યા ઘેરી લીધી છે અને છુટી છુટી ઇમારતો કીધી છે તેમાં તેનાં પ્રેક્ટિસરો તથા માસ્ટરો રહે છે. એ કાલેજમાં હમણાં ૧૧૦૦ છોકરાઓ શીખવા જાય છે. આસરે ૭૦ વરસની વાત ઉપર મી. (Gerrard) છાર્ડ નામનો શખ્સ પોતાનાં વીલમાં એ કાલેજ સ્થાપવા ૨૦ લાખ ડાલરની મોટી રકમ આપી ગયો હતો, જે મીલકતોમાં રોકેલી હોવાથી હમણાં તેની કિંમત ઘણી વધી જઈને ૫ કરોડ ડાલરની થઈ છે તેથી તેની ઉપજખી ઘણી મોટી છે ને ખરચ કરતાં આવક વધે છે. તેમાંથી નવી મીલકતો લેવા જાય છે. તે પ્રમાણે આખા ગામડાઓ તથા શીલાડેલફિયાનાં મોહોલાઓ એ ખાતાંને હસ્તક થયા છે એને સાઈં સરકાર ટ્રસ્ટીઓ ઠેરવે છે તે પોતે સઘળા વહીવટની દેખરેખ રાખે છે. એ મી. છાર્ડે ઉપલી રકમ આપતી વખતે બોલી કીધી છે કે એ કાલેજમાં કોઈખી જાતનો ધર્મ શીખવવો નહીં ને પાઠરીઓને અંદર દાખલ કરવા અથવા આવવા દેવા નહીં પણ છોકરાંઓને નીતી-બધી રીતે શીખવવી. એ જોઈને પછી (Fairmont Park) ફેરમોન્ટ પાર્કમાં ગયા હતા એ પાર્ક જેટલો મોટો પાર્ક અમેરિકામાં શું પણ યુરોપમાં પણ નથી એમ કહે છે. એ પાર્ક ૨૯૯૧ એકર જમીન રોકે છે. એની સાથે યુરોપના બીજાં પાર્કસો, નીચે પ્રમાણે સરખામણી કરવા લખ્યાં છે:—વીડસર પાર્ક ૧૮૦૦, બોઈડીઓલો (પેરીસનો) ૨૧૫૮, (Prater) પ્રેટર ૨૫૦૦ અને રીચમંડ (ઈંગલંડનો) ૨૪૬૮ એકરનો છે. બીજો ફેરમોન્ટ પાર્ક ૬ માઇલ પોહોળો અને ૫ માઈલ લાંબો છે ને તેની અંદર શીલાડેલફિયાને પાણી પુગાડવાનાં તલાવો જે ઉપર પુંવારાઓ તથા પુતળાંઓ ગાઠવેલાં છે તે આવેલા છે, તથા જીવતાં જાનવરોનાં સંગ્રહનું મ્યુઝીયમ છે તે જોવા ગયા હતા જ્યાં ઘણી જાન-

તના જનવરો રાખેલાં છે તેમાં (Anoconda) એનોકોન્ડા નામનો ઘણો મોટો સાંપ આવે છે તે હતો જે એક મોટા હરણને આખું ગલી જમ શકે તેવો મોટો છે અને અમેરિકાના જંગલોમાં મળે છે. ખીજો એક સાંપ જેને રેટલ સ્નેક (Rattle snake) કહે છે તે હતો જેની પુછડીપર છેડેથી નવ દશ ગાંઠ જેવી હોય છે તેને જે વખતે અમો હતા ત્યારે કોષ્ટએ છેડવાથી તે ઉશ્કેરાઈને પોતાના ધુંધરા વળાડવા પડી ગયો જેનો અવાજ એક મોટો તીર જનવર અવાજ કરે છે તેને મળતો આવતો હતો તે વખતે પેલી પુછડીના ગાંઠો ધણી ઝડપથી હીલવતો હતો અને તેમાંથી ઉપલો અવાજ ઘણો લંબાણુ વખત સુધી ડાહડીને પોતાનું ડોકું જીંચું કોષ્ટપર મારવા સારૂ તૈયાર રાખી મુકતો હતો. એ સાંપ આસરે ત્રણ શીટ જેટલો લાંબો અને બે ઇંચ પોહોળો આવે છે અને તેનું ઝેર ઘણું જોરાવર નાગની માફક કહે છે.

મ્યુઝીયમમાં ટીબેટ દેશનું (Yak) ઇએક નામનું બલની જાતનું જનવર હતું જેનાં જઘનપરના ખાલો છેક ભોંય સુધી લાંબા હતા ને આંગ જરા ઠીંગણું પણ ઘણું લાંબુ તેનાં પ્રમાણુ પ્રમાણુ હતું તથા ખીજાં ઘણાં જનવરો, પંખેરાંઓ ઇત્યાદી જોવાલાયક હતાં. એ જુઓલોજીકલ મ્યુઝીયમ એક ખાનગી ગ્રહસ્થનું છે જેને પાર્કમાંની જગ્યા મફત આપી છે કે એને લગતાં ઘરો તથા પીંજરાઓ આંધીને લોકોને દેખાડે ને તેની શી રૂપ સેંટસ લે છે પણ કેટલાંએક વરસની મુદત પછી એ સઘળું પાર્કનાં ટ્રસ્ટીઓ અસ્તક થશે. પાર્કની ખીજગમ શીલાડેલદ્રિયાનું સેંટીનેનટલ એકઝીબીશન ભરાયું હતું તેની ચાદદાસ્ત દાખલ મેમોરીયલ હોલ મ્યુઝીયમ આંધેલું છે. તે જોયું હતું. એની ઇમારતખી સંજોમરમરનાં સફેદ તથા રંગીન પથ્થરની આંધી છે તે ઉપર ૧૫ લાખ ડાલર ખર્ચ જોટો હતો. તેમાં દુનરને લગતી ઘણી બનાવટોનો સારો, માફકસરનો સંગ્રહ કીધેલો છે. તેમાં પુતળાંઓ, ચિત્રો, ભરતકામો તથા દુનિયાનાં ખીજા ઘણા ભાગોની બનાવટોનાં નમુનાઓ રાખેલા છે. દંદાનો “ઇન-

ડીપેન્ડન્સ'' હોલ કરીને ઈમારત છે તેનો નમુનો જરમન સીલ્વર ધાતુનો તથા સોનાં રૂપાંનો ધોર ચઢાવેલો બનાવી મુકેલો છે, જે આસરે ૫ ફીટ જેટલો લાંબો પોહોળો હશે, તેમાં તે મહેલની બનાવત આળે-હુબી કીધી છે. તેનો ગીનારો તથા તે ઉપર ચાલુ ઘડિયાળ તથા દીવાનખાના, ઓરડાઓ ઉપ્રાંત તેઓમાંનું ફરનીયર કોચો, ગુરગી, ઝુમર અને ઓછવપેનટીંગસો વટીક જેમ તે ઇમારતમાં હશે તેમજ સવળું બનાવી મુકેલું છે તે જ્વેલાલાયક છે. તેમાંના ૧૬૦ ચિત્રો અસલના વખણાયલાં અમેરિકન રાજસભાના પ્રમુખો તથા સેનાધિપતિઓના છે. એ ઉપ્રાંત એ પાર્કમાં મોટાં બનાવનના સરોવરો, તલાવો, ફુવારાઓ કીધા છે તથા નદીને પણ એજ પાર્કમાં લીધી છે જે એ બાગને ઘણા ભાગોમાં વારા ફરતી વેહેતી નાખે છે, અને તે ઉપર મહેના પુલો બાંધ્યા છે તથા કિનારે ગાડીમાં ફરવા જવા સાફ મજેના રસ્તાઓ ઝાડપાનના છાયા છે હેઠળ કીધા છે. તે ઉપ્રાંત એમાં ઝાડપાનની વિધાને લગતાં હોલસો તથા કાચના ઘરો તથા બીજી એવી ઇમારતો તો છુટી છુટી આવી છે એ બાગનો થોડો ભાગ જોઈને પછી યુનીવર્સિટિની ઇમારત એવા ગયા હતા તે ડારબી (Darby) એવીન્યુમાં આવેલી છે, અને છુટી છુટી ઇમારતો લીલા રંગના સંજેમરમરની બાંધેલી છે તેથી તેનો દેખાવ જુદોજ લાગે છે. તેમાં હાલ ૧૦૦૦ છોકરાઓ શીખે છે તે સાફ મહેની ઇમારતો જુદા જુદા આકારની મોટી બાંધેલી છે. ત્યાંથી નિકળેલા ઈન્ડીપેન્ડન્સ હોલ (Independence Hall) જોયો હતો જે ચેસતટ સ્ક્રીટમાં આવેલો છે. એમાં અમેરિકાની યુનાટેડ સ્ટેટસની પેહેલી કાનગ્રેસ ભરી હતી. એની સીડીપરથી છુટાપણું પેહેલું જાહેર કીધું હતું અને એમાંજ તે બાળેનો છુટાપણાનો ઢઢેરો ઈંદાં તા. ૪ થી જુલાઈ ૧૭૭૬ માં વાંચ્યો હતો તે વખતના ઓરડાનું ફરનીયર સવળું તેવીજ હાલતમાં રાખી મુક્યું છે અને ઈંદાં પણ વોશીંગટનને બધાં લશ્કરનો વડો ઠરાવ્યો હતો. એ વિષે ઈંદાંનું લોકો એ જગ્યાપર ઘણું પ્યાર તથા મગફરી બતાવી લોકોને દેખાડે છે. એનોજ નમુનો

અમોએ મ્યુઝીયમમાં ધાતુનો બનાવેલો જોયો હતો. એની બાહાર વોશીંગટનનું પુતળું મુકેલું છે. જે અમેરિકામાં બધેબધે થયેલાં ઉવરાણામાંથી જેમ બીજાં શહેરોમાં મુક્યાં છે તેમ ઇંહાં પણ મુકેલું છે. જે ફૂંડ સાઈ (Washington Monument Association) નામની કમીટી તે વખતે થઈ હતી અને તેના ફૂંડમાંથી ધણાં પુતળાં-ઓ ઉભાં કીધાં હતાં. ત્યાંથી નિકળેલા ઇંહાંની બધી ઈમારતમાં સરસ ઇમારત જે નવી જાહેર ઇમારત તથા સીટી હોલને નામે ઓળખાય છે તે જોઈ હતી. એ ઇમારત ખરોદસ્ત્રીદ અને મારકેટ સ્ટ્રીટની વચમાં છુટી ચારે બાજુથી ખોલી આવેલી છે. તે તદ્દન સંગેમરમરનાં પથ્થરની બાંધેલી છે અને એક આખો મોહોલાનો ગાલો રોકે છે. તે ૪૭૦ ફીટ પોહોળી અને ૪૮૬ ફીટ લાંબી ઇમારત છે જેની વચમાં એક મોટો ૨૦૦ ચોરસ ફીટનો ચોક રાખેલો છે ને તે ચોક નહીં ગણતાં સાડાચાર એકર જમીન એ ઈમારત રોકે છે. તેનો બાહારનો દેખાવ ઘણોજ લપકાદાર નકશી, પુતળાઓ, થાંભળાઓ, ચારકાંઓ તથા બીજી રીતે શણગારીને કીધો છે ને ચાર મજલા જેટલી ઉંચી બાધી તેની વચમાં એજ પથ્થરનો મિનારો બાંધે છે જે હજી અધુરો છે જે બ્યારે પુરો થશે ત્યારે ૫૩૫ ફીટ જાયો થશે. એવો જાયો મિનારો બીજે કયે નથી. સેન્ટપીટર રોમનોનું દેવળ છે તેનો મિનારો આજ સુધી સૌથી જાયો ગણાય છે તેનેથી પણ થોડા ફીટ એ જાયો બાધવાનો છે ને તે મિનારાને હમણા સુધી બંધાવ્યોછે તે દેખાવે ઘણો ખુબસુરત લાગે છે. એ ઇમારતનો પાયો સને ૧૮૭૨ માં નાખ્યો હતો પણ તે હજી બધી પુરી થઈ નથી તેથી તેમા આફ્રીસો કશું આવેલું નથી. એની ચારે બાજુપર વચમાંથી નાના મિનારાઓ છે તથા તેજ માફક ચારે ખુણે બેઉ બાજુપર બીજા મિનારાઓ ઉભા છાપડારોકા કીધા છે અને સઘળા મિનારાવાળા લાગે ઘણી સરસ નકશી તથા પુતળાંઓથી મઢી લીધા છે. એવી સરસ બાધણીની ઈમારત જવલેજ જોવામા આવે છે. એની ઉપર બે કરોડ ડાલર ઉપર ખર્ચી ચુકા છે અને જ્યારે તે પુરી થશે ત્યારે નજદીક સવા બે કરોડ ડાલર ઈઆને

ડીપેનડન્સ” હોલ કરીને ઈમારત છે તેનો નમુનો જરમન સીલ્વર ધાતુનો તથા સોનાં રૂપાનો ધોર ચઢાવેલો બનાવી મુકેલો છે, જે આસરે ૫ ફીટ જેટલો લાંબો પોહોળો હશે, તેમાં તે મહેલની બનાવત આબેહુબી કીધી છે. તેનો મીનારો તથા તે ઉપર ચાલુ ઘડિયાળ તથા દીવાનખાના, ઓરડાઓ ઉપ્રાંત તેઓમાંનું ફરનીયર કોચો, ખુરસી, ઝુમર અને ઓઇલપેનટીંગસો વટીક જેમ તે ઇમારતમાં હશે તેમજ સઘળું બનાવી મુકેલું છે તે જોવાલાયક છે. તેમાંના ૧૬૦ ચિત્રો અસલના વખણાયલાં અમેરિકન રાજસલાના પ્રમુખો તથા સેનાધિપતિઓના છે. એ ઉપ્રાંત એ પાર્કમાં મોટાં બનાવતના સરોવરો, તલાવો, ફુવારાઓ કીધા છે તથા નદીને પણ એજ પાર્કમાં લીધી છે જે એ બાગને ઘણા ભાગોમાં વારા ફરતી વેહેતી નાખે છે, અને તે ઉપર મઝેના પુલો બાંધ્યા છે તથા કિનારે ગાડીમાં ફરવા જવા સાફ મજેના રસ્તાઓ ઝાડપાનના છાયા છે હેફળકીધા છે. તે ઉપ્રાંત એમાં ઝાડપાનની વિધાને લગતાં હોલસો તથા કાચના ઘરો તથા ખીજ એવી ઇમારતો તો છુટી છુટી આવી છે. એ બાગનો થોડો ભાગ જોઇને પછી યુનીવર્સિટિની ઇમારત જોવા ગયા હતા તે ડારબી (Darby) એવીન્યુમાં આવેલી છે, અને છુટી છુટી ઇમારતો લીલા રંગના સંજેમરમરની બાંધેલી છે તેથી તેનો દેખાવ જુદોજ લાગે છે. તેમાં હાલ ૧૦૦૦ છોકરાઓ શીખે છે તે સાફ મઝેની ઇમારતો જુદા જુદા આકારની મોટી બાંધેલી છે. ત્યાંથી નિકળેલા ઈન્ડીપેન્ડન્સ હોલ (Independence Hall) જોયો હતો જે ચેસતન્ટ સ્ક્રીટમાં આવેલો છે. એમાં અમેરિકાની યુનાટેડ સ્ટેટસની પેહેલી કાનગ્રેસ ભરી હતી. એની સીડીપરથી છુટાપણું પેહેલું જાહેર કીધું હતું અને એમાંજ તે બાગેનો છુટાપણાનો ઢઢેરો ઇંહાં તા. ૪ થી જુલાઈ ૧૭૭૬ માં વાંચ્યો હતો તે વખતના ઓરડાનું ફરનીયર સઘળું તેવીજ હાલતમાં રાખી મુક્યું છે અને ઇંહાં પણ વોશીંગટનને બધાં લશ્કરનો વડો ઠરાવ્યો હતો. એ વિષે ઇંહાંનું લોકો એ જગ્યાપર ધણું પ્યાર તથા મગફરી બતાવી લોકોને દેખાડે છે. એનોજ નમુનો

અમોએ મ્યુઝીયમમાં ધાતુનો બનાવેલો જોયો હતો એની બાહાર વોશીંગટનનું પુતળું મુકેલું છે જે અમેરિકામાં બધેબધે થયેલાં ઉદ્ધરણમાંથી જેમ બીજાં શહેરોમાં મુક્યાં છે તેમ ઇહાં પણ મુકેલું છે. જે ફંડ સાઈ (Washington Monument Association) નામની કમીટી તે વખતે થઈ હતી અને તેના ફંડમાંથી ધણું પુતળાં-ઓ ઉભાં કીધાં હતાં. ત્યાંથી નિકળેલા ઇહાંની બધી ઈમારતમાં સરસ ઇમારત જે નવી જાહેર ઇમારત તથા સીટી હોલને નામે ઓળખાય છે તે જોઈ હતી. એ ઇમારત ખરોદસ્ત્રીદ અને મારકેટ સ્ત્રીટની વચ્ચેમાં છુટી ચારે બાજુથી જોણી આવેલી છે. તે તદ્દન સંગેમરમરનાં પથ્થરની બાંધેલી છે અને એક આખો મોહોલાનો ગાલો રોકે છે. તે ૪૭૦ ફીટ પોહોળી અને ૪૮૬ ફીટ લાંબી ઇમારત છે જેની વચ્ચેમાં એક મોટો ૨૦૦ ચોરસ ફીટનો ચોક રાખેલો છે ને તે ચોક નહીં ગણતાં સાડાચાર એકર જમીન એ ઇમારત રોકે છે. તેનો બાહારનો દેખાવ ઘણોજ લપકાદાર નક્શી, પુતળાઓ, થાંભળાઓ, ચારકાંઓ તથા બીજી રીતે શણગારીને કીધો છે ને ચાર મજલા જેટલી ઊંચી બાંધી તેની વચ્ચે એજ પથ્થરનો મિનારો બાંધે છે જે હજી અધુરો છે જે બ્યારે પુરો થશે ત્યારે ૫૩૫ ફીટ ઊંચો થશે. એવો ઊંચો મિનારો બીજે કથે નથી. સેન્ટપીટર રોમનોતું દેવળ છે તેનો મિનારો આજ સુધી સૌથી ઊંચો ગણાય છે તેનેથી પણ થોડા ફીટ એ ઊંચો બાંધવાનો છે ને તે મિનારાને હમણા સુધી બંધાવ્યો છે તે દેખાવે ઘણો ખુબસુરત લાગે છે. એ ઇમારતનો પાયો સને ૧૮૭૨ માં નાખ્યો હતો પણ તે હજી બધી પુરી થઈ નથી તેથી તેમાં આકીસો કશું આવેલું નથી એની ચારે બાજુપર વચમાંથી નાના મિનારાઓ છે તથા તેજ માફક ચારે ખુણે બેઉ બાજુપર બીજા મિનારાઓ ઉભા છાપડારોડા કીધા છે અને સઘળા મિનારાવાળા લાગો ઘણી સરસ નક્શી તથા પુતળાઓથી મઢી લીધા છે. એવી સરસ બાંધણીની ઇમારત જવલેજ જોવામાં આવે છે. એની ઉપર બે કરોડ ડાલર ઉપર ખર્ચી મુકા છે અને બ્યારે તે પુરી થશે ત્યારે નજદીક સવા બે કરોડ ડાલર ઈઆને

આજના વટાવે છ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાઈ રહેશે, એવું ગંભીર એ કામ છે. એ જોઈને એનીજ સામે મેસોનીક હોલ છે તે જોવા ગયા હતા. એ ઈમારત ઘણી શોભાઈતી અને મોટી છે. તેની ઉપર એક મોટો મિનારો કીધો છે અને અંદર મેસોનીક ઢપ પ્રમાણે દીવાનખાનાઓ તથા ઓરડાઓ સઘળું બાંધી શણગારેલું છે. એ ઈમારત સને ૧૮૭૩માં ૧૩ લાખ ડાલર ખર્ચાઈને બાંધી હતી તે સારૂ ડીઝેનયરો મેસનઓએજ લીધા હતા અને હમણા ઘણાખરા તેની આવકમાંથી અપાઈ જવા આખ્યા છે. એવી મોટી મેસોનીક ઈમારત અમે ક્યે જોઈ નથી. એ જોઈને પછી કસ્ટમ હાઉસ જેથી સંજેમરમરની ઈમારત છે તે જોઈ હતી. એને બાહરથી મોટા થાંભળાઓ મુબઈના ટાજિન હાલ માફક કીધા છે ને ૫ લાખ ડાલર તે ઉપર ખર્ચાઈને સને ૧૮૨૪ માં બાંધી હતી, તે જોઈને પછી કારપેન્ટર્સ હાલ, ટંકસાલ ઇત્યાદી જોવાલાયક ઈમારત બહારથીજ જોઈ હતી. આજે રવિવાર હોવાથી સઘળું બંધ હતું તેથી અંદરથી જોવાઈ શકાયું હતું નહીં. અમે ઉપર મુજબ બધે ફર્યા તે વખતે શહેર પણ સાચે જોતા ગયા હતા. એ ફીલાડેલફીયા શહેર બરાબર ગોઠવીને સરખા ભાગોમાં બાંધ્યું છે ને મોહોલાઓ સીધાને સીધા ૮ થી ૯ માર્શલ લાંબાં રાખ્યા છે ને તેને આડા રસ્તાઓ તથા મોહોલાઓ પણ એવાજ મોટા કીધા છે. ઇહાં મોહોલામાં ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ જતાં મોહોલાઓને નામ આપેલાં છે તેમાં વચમાંના મુખ્ય મોહોલાને (Market Street) કહે છે ને ઉગમણથી આથમણ બાજુએ જતા રસ્તાને નંબર આપેલાં છે. હવે એ રસ્તાઓ એક એકને ઓડે આવીને કાપે છે. તેની વચમાંની ઈમારતોને “બ્લોકસ” કહે છે ને તે દરેક “બ્લોક” ના ધરોને નંબર હોય છે ને તેઓ એકથી ૧૦૦ સુધીનાં રાખેછે. તેમાં એક બાજુ એકીનાં નંબર (જેમકે ૧-૩-૫-૭) અને બીજી બાજુનાં ધરોને બેકીના નંબર (જેમકે ૨-૪-૬-૮) એમ રાખે છે. હવે એક ધેર ૧૩ માં મોહોલામાં ૫ માં નંબરનું જોઈયે તો તેનો નંબર ૧૩૦૫ કાગળમાં લખે તો ૧૩ માં મોહોલાનો નંબર ૫ મો સમજે છે. એવા

ધણા મોહોલા છે જેઓનાં ધરો દર મોહોલે તેનાં નંબર સાથે મુકે ને સમજણ દાખલ પેહેલાં ધરોના નંબરો ૧૦૦ થી ૨૦૦ સુધી, બીજા નંબરના મોહોલાના નંબર ૨૦૧ થી ૩૦૦ સુધી, ત્રીજાનાં ૩૦૧ થી ૪૦૦ સુધી એમ છેલ્લો ૪૨ મા નંબરના મોહોલાનાં ધરોના નંબર ૪૨૦૧ થી ૪૩૦૦ સુધી એમ કીધા છે, જેથી ઠેકાણું તરત માલમ પડી આવે છે. દરએક બ્લોકના મોહોલામાં કાંઈ ૧૦૦ ઘેર આવનાં નથી પણ જેટલાં હોય તેટલાંને નંબર કરે છે. બાકીના મુકી દીધે છે. જેમકે એક મોહોલામાં ૮૦ ધરો એક બાજુ મળીને છે ને તે મોહોલાનો નંબર ૫ મો છે તો ૫૦૧ થી ૫૮૦ સુધી તેનાં ચાલુ નંબરો મારે છે—,,—બાકીનાં રહી જાય ને ત્યાર પછી છઠા મોહોલો આવે તેના ૬૦૧ થી શરૂ કરે છે. કોષ્ટખી મોહોલામા ૧૦૦ ની ઉપર ઘેરો છેજ નહીં તેથી વધુ નંબરની જરૂર હોતી નથી. દર માઈલે ૨૦ મોહોલાની સરેરાસ આવી છે. મોહોલાઓ મુકેઆ પછી હારબંધ નાલા નાલા બંગલાઓ આવેછે

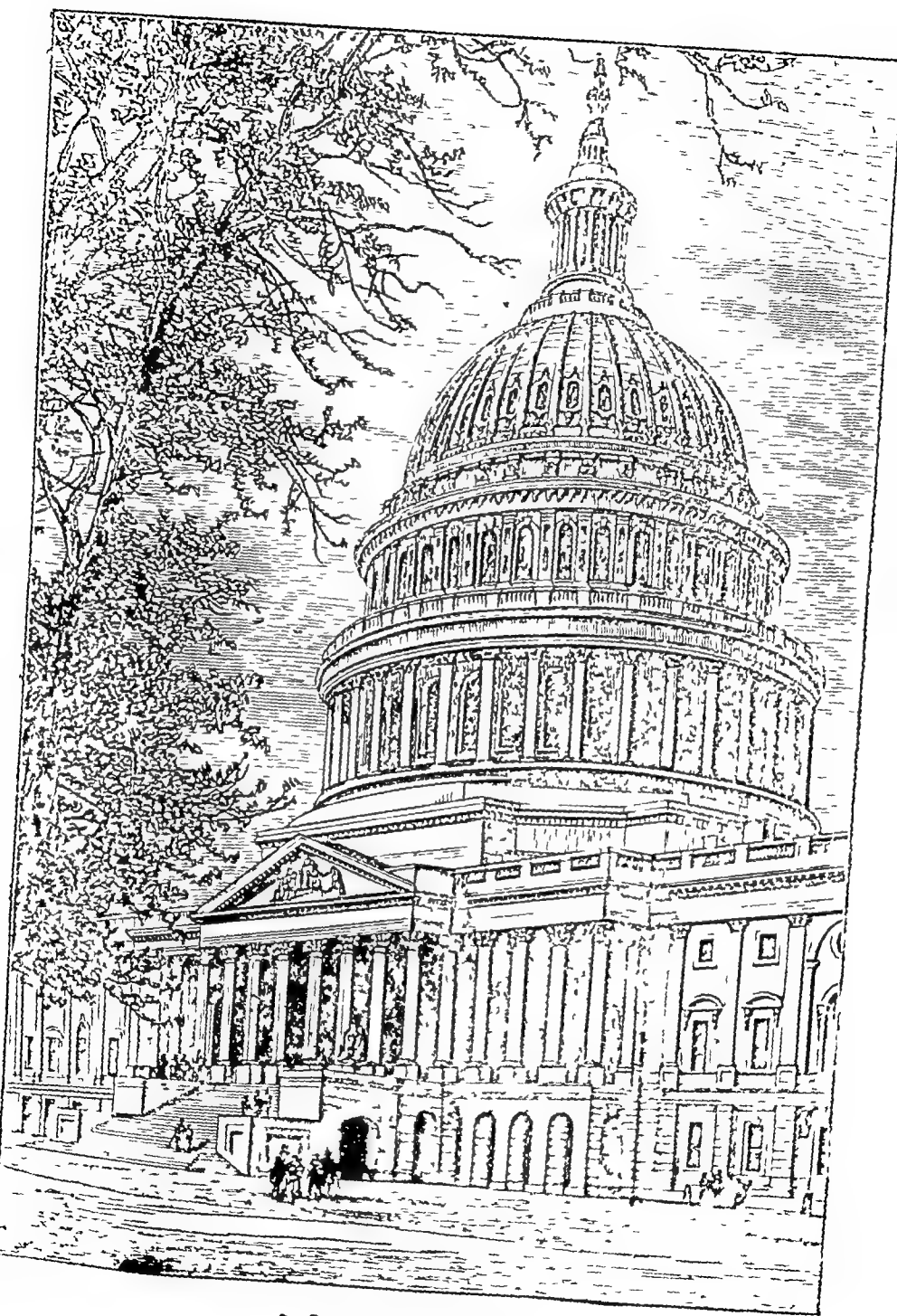
મોહોલાઓમાં ઈંદાં (Cable Car) કેબલકાર દોડે છે જે મુખ્ય-ધના ટ્રાન્સે જેવી ગાડીઓ પાટાપર વગર ઘોડા યા એનજીને જાણે જાણુથી દોડતી હોય તેમ લાગે છે. પણ તેના પાટાઓની વચમાં ખાંચો રસ્તામાં સીધો કીધેલો છે, તેમાં તારનું દોરડું આખો વખત ગોલને ગોલ દોડીયા કરે છે જે દોરડાંને રસ્તાઓ પરથી ફેરવીને બ્યાં-થી શરૂ થયું હોય ત્યાં આવીને પાછું એ મુજબ ગોળને ગોળ ધણા મોહોલાઓનો ચક્રાવે લઈને આવ્યા કરે છે. તે દોરડાંને એક છેડે એક સ્ટીમ એનજીન રાખેલું છે જેથી તે દોરડું ચાલ્યા કરે છે. હવે ટ્રાન્સી ગાડીનાં બે પૈડાંની વચમાંથી ગાડીની હેકલ એક જાતની લાંબી ચાંપ રાખે છે જે ચાંપ અલગી હોય ત્યારે દોરડાંને અથડતી નથી તેથી ગાડી ઉભી રહે છે પણ ચલાવવી હોય ત્યારે ઉપરથી એક માણસ તે ચાંપને ઘામે છે કે તે ચાંપ પેલા તારનાં દોરડાંને મજબુત પકડતી માફક પકડે છે તેથી પેલું દોરડું જે દોડીયા કરે છે તેની સાથે ગાડી પણ દોડે છે ને જ્યારે ગાડી ઉભી રાખવી હોય છે ત્યારે ચાંપ છોડી દીધી કે ગાડી છુટી થવાથી દોરડું ચાલે તોખી ગાડી ઉભી રહી જાય છે ને

વળી તેને એકથી તરત ઉભી રાખી શકે છે. એવી સારી તાલ કીધાથી ઘોડાના ખરચનો ખચાવ થાય છે ને વળી સ્ટીમથી ગાડી જે ચલાવે તો રસ્તે જનારનાં ઘોડાઓ મસ્તી કરે તેનોખી ખચાવ થાય છે. ફક્ત ગાડી દોડ્યા કરે છે ને એક એનજીનનોજ ચલાવાનો ખરચ થાય છે. મુખ્યમાંખી જે એમ હોય તો ટ્રામ કંપનીવાળાને ત્રણો ફાયદો થાય ને દર સાલ ગરમીની મોહોસમમાં તેઓના સંખ્યાબધ ઘોડાઓ મરવાથી જે તુકશાની થાય છે તે ખચે. અમો એવી ગાડીમાં બેસીને ફર્યા હતા ને શેહેરખી જોયું હતું. ઇંહાં જોવા મેલે સંગેમરમરનો પથ્થર ધણોજ સસતો છે તે થોડે દુરથી આવે છે. પેનસીલવેનીયાનું સંસ્થાન જેમાં ફીલાડેલફિયા શેહેર આવેલું છે તેના સંગેમરમરના પથ્થર વખણાય છે. અમો કોઇખી મોહોલામાં ફરીએ ત્યાંના મોટા ભાગના ધરોની સીલકીઓ, ટપ્પા તથા બારી બારણાની ખરસાખો સઘળું એજ સંગેમરમરનું બનાવેલું દીસે છે. તેઓની વાટાઓ વટીક સંગેમરમરના છે ને દર મોહોલામાં કોઈ કોઇ ધરો તો તદ્દન સંગેમરમરનાંજ બાંધેલાં દીસે છે. તેમાં અમારાં હાટલવાલો મોહોલો ચેસ્ટનટ સ્પ્રીટમાં વગર ગણત્રીની સંગેમરમરના પથ્થરની ઇમારતો દીસે છે તે જાણે એનોજ મોહોલો હોય તેમ લાગે છે. ગ્રેનીટનો પથ્થરખી એજ કિમતે ચા સામો વધારે મોઘો મળે છે. એ પથ્થર લાલ રંગનો તથા રેતીની માફક ચલકતો છે તેથી તેની ઇમારતો પણ શોભે છે. કોઇ ઇમારતો સ્કેટના રંગના સંગેમરમરની ને કોઇજ જવલે લીલા રંગના સંગેમરમરની છે. પણ મોટો ભાગ નીચેના વાટા સિવાય (જે સંગેમરમર ચા ગ્રેનીટની રાખે છે) લાલ ઇંટની બાંધેલી છે. ઇંહાં જાહેર ઇમારતો ઘણી છે ને તે મુજબ અમેરિકાના ઘણા ખરા મોટા શેહેરોમાંખી હોય છે. જોયામેલે આ શેહેરોની મ્યુનીસીપાલીટીઓ એવી ઇમારતો ઉપર મોટો ખરચ કરે છે ને તેનેજ લીધે બધી ગમના રસ્તાઓ ઘણી બિસ્માર હાલતમાં રહે છે. ફીલાડેલફિયાના રસ્તાઓ ન્યુયોર્કના જેવા ઢેકા ધરીઆના તથા ખાડા ખબોચિયાના છે. એ શેહેરમાં બીજી કાંઈ જોવાલાયક નહીં હોવાથી સાંજનાં ૫ વાગે આગની ગાડીમાં બેસીને તે છોડ્યું હતું

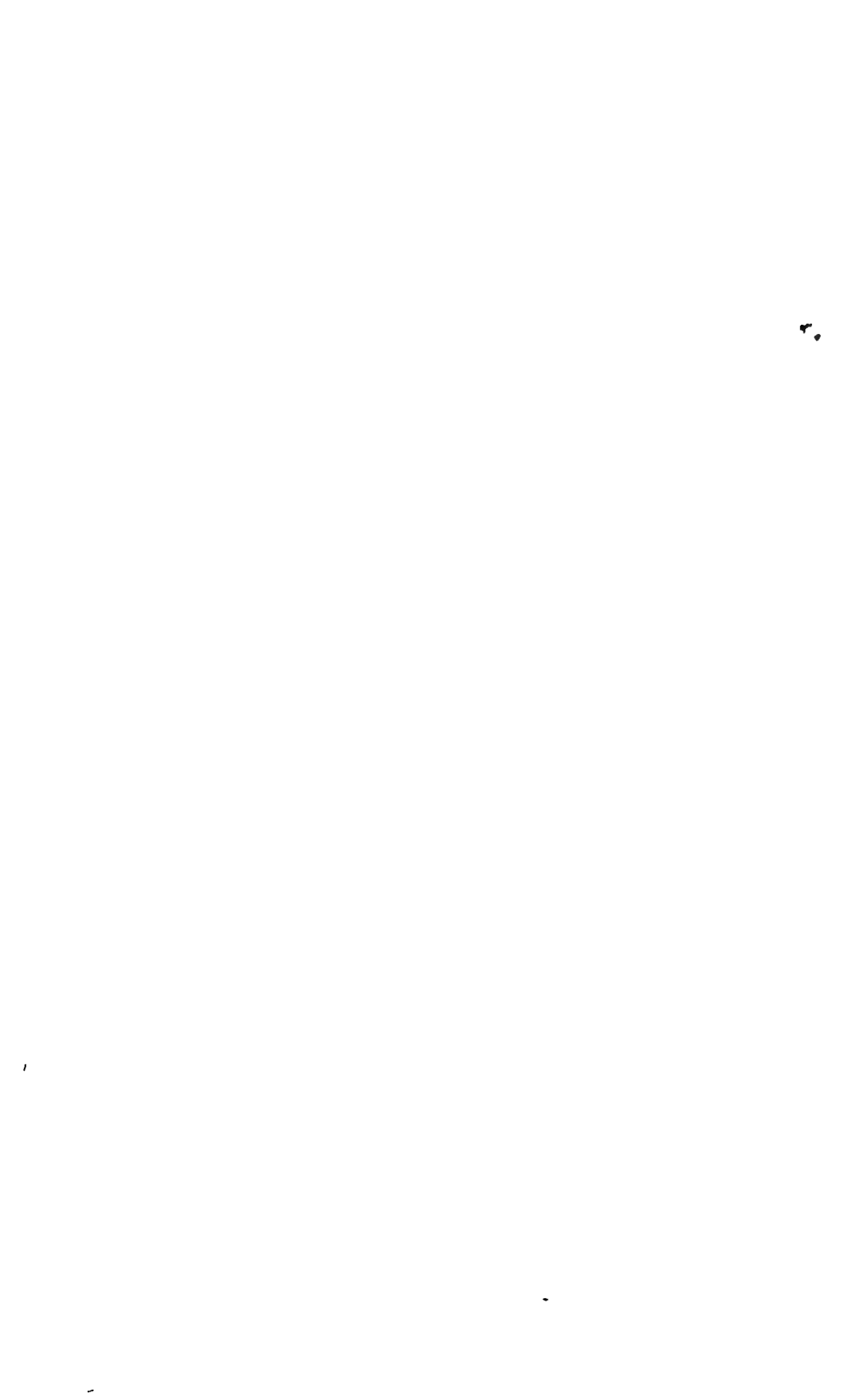
ને વાશીંગટન (Washington) જે યુનાઇટેડ સ્ટેટસની રાજધાણી શહેર છે. આ રાતના ૧૦ વાગેને જઈ પુગ્યા હતા. અમેને રસ્તામાં દેખાવ સારો મળ્યો હતો. જગ્યા વારા ફરતી ઉપસેલી તથા નાની નાની ટેકરીઓ ઝાડોથી ભરેલી તથા નદીઓ વારા ફરતી મલતી હતી. આ લટીમેર કરીને શહેર છે. આ રાતનાં ૮ વાગે અમારી ટ્રેન પુગી હતી. એ જગ્યાપર એક મોટી નદી જેવી ખાડી આવેછે તે ઉપર પુલ બાંધ્યો નથી પણ “સ્ટીમ ટગ” રાખી તે ઉપર અમારી આખી ટ્રેન ઉતારી સુધાં તેરવીને ખીજે નાકે લઈ ગયા હતા જે નવાઈ જેવું લાગતું હતું. એ રેલ આલટીમેર ઓડ ઓહાઇઓ રેલરોડ કંપનીની હતી અને ખીજી બે કંપનીઓની ટ્રેનો પોતાના જુદા રસ્તાઓથી શીલાડેલક્રિયા અને વાશીંગટન તથા ખીજા ગામો તરફ દોડે છે. અમેરિકામાં એ મુજબ એક એક જગ્યા પર બે ટ્રેન કંપનીઓ ઊભી થઈ અને લાઈનોથી અમેરિકાનાં બધા ભાગો ઊતર તરફના ભરી નાખ્યા છે અને તેઓ વચ્ચે હરીફાઈ ધણી ચાલવા લાગી હતી અને ખોટા જવા લાગી હતી પણ થોડુંક થયું તેઓએ સંપ કરીને એકજ ભાવ માઇલે રાખ્યોછે અને ખરચ બાદ કરતાં જે વધે તે સવળી કંપનીઓ પોતાના માઇલેજ પ્રમાણે વેહેંચી લીધેછે હમણાં સુધી યુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં એક લાખ પાંત્રીસ હજાર માઇલ જેટલી રેલવેની લાઈનો નાખેલી છે અને હજી નવી લાઈનો બાંધાયા જાય છે. કોઈ સાલ તે સને ૧૮૮૨ ની માફક ૧૦૦૦૦ માઇલ એક વરસમાં ઉધાડે છે. અમેરિકામાં વાશીંગટનમા (Riggs House) રીગ્સ હાઉસ નામના હોટલમાં ઊતારો લીધો હતો.

તા. ૨૨ મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના પેહેલા વાશીંગટન શહેરનો વખણાયેલો કેપીટોલ (Capitol) નામનો મેદન જ્યાં યુનાઈટેડ સ્ટેટસની કાનગ્રેસ યાને પાર્લામેન્ટ ભરાય છે તે જોવા ગયા હતા. એ મેદન જાણે ત્રણ મેદનનો એક મેદન કીધો હોય તેમ બાંધેલો છે અને તે ટેકરી ઉપર આવ્યાથી તેની ઉપર જવા

સાર મહેતી જાગી સીડીઓ બાંધી છે અને મેહેલની સામે એક મોટો ચોક રાખેલો છે, જ્યાં લશ્કરની કવાયદ થાય છે તથા નવો પ્રેસીડન્ટ થાય છે ત્યારે એ મેહેલની સીડીના ઉપરના ટપ્પા ઉપર તેને ઉભો રાખીને પોતાના ઓધાના સોગંદ આપે છે ત્યારે રૈયત એ ચોકમાંથી ભભી રહીને તેને જોય છે. એ મેહેલની વચમાંના ભાગોપર એક મોટા ગુંબજરોકો (વેલાતના સેંટપાલના દેવળને મળતો) મિનારો કાઢે છે, જે તદ્દન લોખંડનો બાંધીને ઉપર સફેદ રંગ કાઢે છે અને તેની ઉપર ફરતા થાંભળાઓ કાઢ્યા છે તેથી ડોમ શોભે છે એ ડોમની ઉપર “છુટાપણાતુ” પુતળું ૧૯ ફીટ અને ૩ ઈંચની જાંચાઈતું ઓન્ઝ ધાતુનું મુકેલું છે તે મળીને સઘળા જાંચાઈ એ મિનારાની ૩૦૭૫ ફીટની છે એ કુપીટાલની બધી ઇમારતના છાપરાંપર ત્રાંચુ જડી લીધેલું છે. અમો એ કુપીટાલના વચલા ભાગમાંથી અદર દાખલ થયા હતા જે ભાગ પેલા ગુંબજની હેઠલ આવેલો છે. એના દાખલ થવાના પ્યારણા ઓન્ઝ ધાતુના ૧૯ ફીટ જાંચાઈના છે તે ઉપર દરેક પ્યારણામાં પાંચ થડમાં ધણી સરસ નક્શીતું કામ કાઢેલું છે. તેમાં એકમાં કોલમમ્-સની જીંદગીનો હેવાલ અમેરિકા શોધી કહાડ્યું તે આખેનો કોતરેલો છે અને એવા બે દરવાજાઓ ઉગમણ તથા આથમણ બાગુના દાખલ થવાના ભાગોમાં ફેંકેલા છે. તેઓને ન્યુનીક્ટથી બનાવીને ફેંકાં કાપેલા છે. તેમાંની નક્શી ધણી સરસ બધા માણસોના તથા જનવરોના પુતળાં સઘળા જાણે છુટા છુટા હોય તેવી રીતે કોતરીને બનાવેલાં છે. એ દરેક દરવાજાની ૩૦૦૦૦ ડાલર કિંમત બેઠી છે. એ દરવાજામાંથી એ ગોળ હોલ જેને “રોટન્ડા” કહે છે તેમાં ગયા હતા. તે ૯૬ ફીટ વ્યાસનો છે અને તેની શીલીંગ જે ગુંબજની બનેલી છે તે ૧૮૦ ફીટ જાંચી છે. એ ગુંબજરોકી શીલીંગને ફરતો બધે ચીતાર પાડેલો છે જેમાં અમેરિકાને લગતા બધા ભાગો શોધી કહાડ્યા તથા શી રીતે જંગલીઓ સાથે તે આખે મીલાપ થયો તેની વિગતો ચિતારેલી છે અને હજી થોડો ભાગ રહ્યો છે તે ચીતારવાતું કામ ચાલે છે. એની ગુંબજરોકી શીલીંગપર પણ એક ધણો મોટો ચીતાર

इपीटाल—वार्शिंगटन.

પાડેલો છે, જેમાં વોશીંગટનને ફતેહ અને વખાણના પુતળાં વચ્ચે ચીતારેલો છે. દેવાળો ઉપર અમેરિકાની તવારીખને લગતા મોટા મોટા ચીતારો પાડી રૂમમાં મુકેલા છે, જેઓ દરેક સાઈ ૧૫ થી ૨૦ હજાર ડાલર ચીતારાને આપ્યા છે.

લાંથી આગળ ચાલતાં પુસ્તકશાળાવાળા ઓરડામાં ગયા હતા. આગળ ઈંદાં કાનગ્રેસ ભરવાનો હોલ હતો પણ તે પાછળથી એ મહેલની પાંખો વધારી તેમાં લઈ ગયાથી ઈંદાં પુસ્તકશાળા લાવ્યા છે. એ પુસ્તકશાળાને લગતા ધણા ઓરડાઓ છે જેમાં ૬ લાખ કિતાબો હોલ છે અને દર સાલ જેથી નવી ચોપડીઓ અમેરિકામાં નિકળે છે તેની નકલો ઈંદાં એકએક આવે છે, તેથી દર સાલ ૧૫૦૦૦ ને આસરે નવી ચોપડીઓ ઉમેરાતી જાય છે અને હમણાં તે ચોપડીઓને ઇમારતનો એ ભાગ બસ નહીં પડવાથી ઈંદાં ખીજી ઇમારત તેનાજ કંપાઉડમાં બાંધે છે. એ જોધને સેનેટ ભરાય છે તેને લગતો ભાગ જોયો હતો. જ્યાં એ લોકોની સભા ભરવાનો ઓરડો મળેતો શણગારેલો છે તે ૧૧૪ ફીટ લાંબો અને ૮૨ ફીટ પોહોળો છે અને તેની વચ્ચે ટેકાવનાં થાંભલા કશા નથી. મથાલે હાલ જેટલી મોટી ચોરસ રંગીન કાચની સીલીંગ છે, જેમાંથી દીસના ઉજાસ સારો પડે છે અને રાતનાં તેની ઉપરથી સીલીંગને મથાલે બાહારની બાજુપર ગેસલાઈટ ફરે છે તેથી કાચમાંથી ઉજરડુ આવે છે અને બતીથી ગરમી લાગતી નથી. તે સાઈ ૧૫૦૦ બતીઓ ઉપરથી સજગાવે છે. એ હોલની ફરતી ગેલરી અંદરથી છે જ્યાં જોવા આવનાર ૧૦૦૦ માણસો બેસે એટલી બેઠકો કીધી છે. એ હોલની બાજુ ઉપર ખીજા જુદા જુદા ઓરડાઓ તેઓને બેસવા ઉઠવા તથા ખાવા પીવાના અને દોસ્તોને મળવાના કીધા છે, તેમાંનો છેલ્લો ઓરડો યા હોલ તદ્દન રંગીન સગેમરમરનો બનાવેલો છે અને તેને ધણો સરસ આરાસ્તે કીધો છે અને તેની સીલીંગપર જાત જાતની નકસીઓ બનાવી ગીલીટ કીધી છે. એજ પાંખમાં જુનો કાનગ્રેસ રૂમ છે, જેની સીલીંગ ચરધા ચુંબજરોક્ષી કીધી છે, તેથી એ ઓરડામાં જો આપણે જ્યાં તેના

ગુખ્તના છેડા આવે છે તેની હેઠલ ઊભા રહીને એક ગમથી બોલીએ છે તો ખીજી ગમ તેવીજ જગ્યાપર ઉભા રહેનારને જાણે પાછળથી કોઈ બોલતું હોય તેવો પદ્ધતિનો અવાજ મોટેથી આવે છે. એ ઊભી રહેવાની જગ્યા એક લાદી ઉપર છે. સાંથી ઉભા રહીને બોલીએ તો સંભળાય છે. ખીજીગમ જરાક ૩ ફીટખી દુર જવો તો સંભળાશે નહીં એવી રીતની કાંઈ Acoustic property તાલ આવી ગઈ છે. એ હાલને હમણા Natural Statuary Gallery નું નામ આપી તેમાં દરેક રાજના બે વડાલોના યાને પ્રતીતીધીઓના પ્રતલાઓ સંગે-મરમરનાં આખાં કદના ગોઠવેલાં છે જે દરેક રાજે પોતે બનાવીને મોકલેલાં છે. એ મેહુલની ખીજી પાંખમાં રેપરીએન્ટેટીવનો હાલ આવેલો છે, તેખી મોટો અને વગર થાંમલાનો છે અને ત્યાં પણ ગેલરી પરથી ૧૫૦૦ માણસો બેસીને જોય એટલી બેઠકો રાખી છે. એ લોકોને વપરાસ સાફ જુદા જુદા ઓરડાઓ રાખેલા છે, તેમાં આવકાર દેવાનો ઓરડો (Reception Room) ધણો સરસ શણગારેલો છે, તેની સીલીંગ બધી સંગેમરમરની છે, તેમાં ખાંચાઓ પાડીને તેમાં વારા ફરતી તમાંજી, પપેતા, ૩ અને સેરડીના રોપાઓ પાડેલા છે, તેમાં છે, જે જણાવે છે કે, અમેરિકાથી એ પેહેલી જીનસો યુરોપમાં જાહેર થઈ હતી તે ઇલાંતી તે પેહેલી પેદાશ હતી. એ પ્રમાણે ધણા ઓરડાઓ જાત જાતના શણગારેલા છે, તેમાં સોનેરી ઓરડો (Gold Room) ધણો સરસ છે, જે જાણે ગીલીટથી બધો સોનાનો બનાવ્યો હોય તેવો કાંધો છે, તેની દેવાલોપર સોનેરી ગીલીટનું નકશીકામ તથા મોટી મોટું જોવાની આરસીઓ કાંધી છે, તેની સીલીંગ પણ ખાંચા ખાંચાની કરી ગીલીટ કાંધેલી છે, તેનું ફરનીચર સઘળું ગીલીટનું છે ને વચમાં જુમર તેખી સોનેરી ગીલીટનાં છે. જે ડુલના તોરા જિંધા ટાંચ્યા હોય તેવી રીતનાં બનાવી તેનાં ડુલની અંદરથી વિજળીની લાઇટો કરવાની રાખી છે. બધા મલીને ૫૦૦ ઉપર ઓરડાઓ એ કેપીટોલમાં છે. એને બધે ફરતા સંગે-મરમરના એક એક પથ્થરના ૩૩૧ ફીટ જિંધા અને ૪૧૧ ફીટ વ્યાસના

૧૦૦ થાંભળાઓ છે. એ ઈમારત ૭૫૦ ફીટ લંબાઈમાં છે તે બાધવા ઉપર ૧૧૧ કરોડ ડોલર (યાને વગર વઠાવે ત્રણ કરોડ રૂપિયા) ખેડા છે ને સને ૧૮૨૧ માં એનો વચલો ભાગ પેહેલો બાંધ્યો હતો ને પાછળથી એ બાબુની પાંખો સને ૧૮૫૧ માં બાંધી હતી. એની જુની ઇમારતનો પાયો વોશીંગટન પોતે ૧૭૯૩માં નાખ્યો હતો, પણ તે ઈમારત ઇંગ્રેજોએ વોશીંગટન લીધું હતું ત્યારે બહી ગઈ હતી. એ ઇમારત બધી રીતે જોવાલાયક છે. એ ઇમારતમાં જે હાજિસ ઓવ સેનેટ મળે છે તે ઇંગ્લેન્ડના હાજિસ ઓવ લોડસને મળતી આવે છે, તેમાં દરેક રાજ્ય એ પ્રતીનીધી મોકલાવે છે, અને તે મુજબ હમણાં ૩૮) રાજ્યો જોડાયલા છે તેના ૭૬ સભાસદો બેસે છે અને દરેક ડિસ્ટ્રિક્ટ (સ્ટેટ ડિસ્ટ્રિક્ટમાં વેહેંચમેન્ટ છે જેમકે મુંબઈ પ્રેસીડેન્સીમાં સુરત, અમદાવાદ, પુના, ઇલાહી છે તેમ) એ પ્રતીનીધી મોકલે છે. જેઓ આસરે ૩૩૪ છે, તેઓ સઘળા પેહેલું ધારા તથા સ્ટેટસોનો વહીવત પસાર કરીને તે સેનેટમાં જાય છે પછી સાં પસાર થાય છે. તેપર ફક્ત પ્રેસીડેન્ટ સહી કરે છે. સાથી નિકલીને પેનસીલવેનીયા એવેન્યુમાં થઈને વોશીંગટન સ્થલ જોવા ગયા હતા. એ એક ધણા જાણે ૫૫૫ ફીટનો કલીઓપેટ્રાની નીડલને મળતો સ્થંભ કાઢેલો છે, તે સને ૧૮૪૮ માં શરૂ કાઢ્યો હતો તે ગ્રેનાઈટનો બાધીને તેની જીપર ફરતો સફેદ સંગેમરમર જડી લીધો છે અને તેની હેડલ એક મોટો ઓરડો છે જેમાં દેશદેશના મોકલાવેલા પથરા મુકેલા છે અને તેવા કોઈ કોઈ કકડાઓ ડ્યાંથી આવેલા તેની વિગતો કોતરેલી છે. એ સ્થંભ થાંભલાને મથાલેથી એલ્યુમીનિયમ કરીને સોનાના જેવી મોઢી ધાતુ આવે છે, તેને મઠી લીધો છે જે ૧૧૨૧ આઉસ વજનમાં છે. એ બાંધવામાં ૫૦૦૦૦ તન સંગેમરમર વપરાયો છે અને બધો મલીને તે ઉપર ૧૧ લાખ ડોલર ખર્ચ ખેડો છે. મથાલે જવા સાર એલીવેટર રાખેલું છે, પણ હમણા તે ઉપર કોઈને જવા દેતા નથી, કારણ કે લોકો ઉપર જઈને પોતાના નામો કોતરીને તેને ખરાબ કરે છે. સાંથી નિકળેલા તીજેરી ખાતાની ઇમારત જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત અમો હનર્યા ધીયે ને

હોટલની સામેજ પેનસીલવેનીયા એવેન્યુ પંદરમાં સ્ક્રીટમાં આવેલી છે અને ગ્રેનાઇટ પથ્થરની ૫૮૦ x ૩૦૦ ફીટની બાંધેલી છે, તેને બાહારથી મળેના મોટા થાંભલાઓ આવ્યાથી એ ઇમારત સારી શોભે છે. અંદરથી એની મોટી સીડી તથા આશીસોને હોટલની બાજુથી રંગીન સંગેમરમર જડી લીધો છે. અમોને લાંના (Cash Room) કે જ્યાં રોકડ નાણું રાખે છે તે ઝોરડા તથા નોટો રાખવાની જગ્યા સઘળું બતાવ્યું હતું, તથા ઇંહાંની બેંકોને પોતાને ચાલુ નોટો કાઢાડવાનો હક આપે છે, તે હક આપવા આગમજ તે બેંકો સરકારી બાજની નોટો ઇંહાં ડીપાજીટ મુકે છે અને તેઓને તે ઉપર સેંકડે નવું ટકા જેટલી નોટો કાઢાડવાનો હક આપે છે. ઇંહાં લોકો નોટો ફાટી જાય છે તથા રૂદ થવા આવે છે તે બદલવા મોકલે છે, તેની તપાસ રાખવા સાફ ધણી ઝોરતોને કામે રાખે છે, જેઓ પેહેલાં તે ખરી ખોટી છે તે તપાસે છે, પછી તે નોટોના ચોડા ઉપર તે ઝોરત પોતાની નામ નિશાણી મુકી ખરી નોટો છે કરી લખે છે ત્યારે તેનાં નાણાં આપે છે. તે જો ખોટી નિકળી તો તેનો નંબર ફાટી નાખાને તેનાં બનાવનાર ધણીને પાછી આપે છે, યજુ જો ખોટી નોટ પસાર થઇ તો (પાછળથી તેના બે ભાગ કરીને વળી બીજી ઝોરતોને છેલ્લે તપાસવા આપે છે, તેઓ જો શોધી કાઢાડે તો જે ઝોરતે પેહેલાં તપાસી હોય છે, તેની પાસથી તેનાં નાણાં ભરી લીધે છે એ સઘળું જોઇને પછી તેની પડોશમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસના પ્રેસીડંટને રહેવાનું મકાન જેને (White House) વાહીટ હાઉસ કરી કહે છે જેવા તે ગયા હતા. તે સફેદ પોચા પથ્થરનું બાંધેલું છે, તે ૧૭૦ ફીટ લંબાઇમાં છે જેની અંદરના ઝોરડાઓ તથા દીવાનખાનાંઓ સારાં શણગારેલાં છે અને ઝોરડાઓને જેવા એક રંગના ફરનીયરથી શણગારેલા તેવા રંગના નામથી જેમકે સફેદ ઝોરડો, લાલ ઝોરડો એમ પ્રિછાણે છે. એ મેહેલમાં અસલના થઇ ગયલા બધા પ્રેસીડંટોની તથા તેઓની બાતુઓની સખીઓ ટાંગેલી છે. એ જોઇને પછી એની સામેની બાજુપર, રાજ્ય તથા લગાઇખાતાં અને ઘરિયાઇ ખાતાંની ગંજવર ઇમારત આવેલી છે.

તે જોઈ હતી, તે સઘળી આગથી નહીં બળે એવી બાંધેલી છે અને ૫૬૭ ફીટ લાંબી તથા ૩૪૨ ફીટ જાડી છે, તે ઉપર ૫૦ લાખ ડાલર ખેઠા છે. એમાંના સેક્રેટરી ઓવરસ્ટેટ તથા એલ્યુમિના ઓરડાઓ સારા શણગારેલા છે, તથા એક પાંખમાં લગાધને લગતી બાબદોનું મ્યુઝીયમ કીધું છે, બીજા અસલની લગાધના વખતની તોપો, બંદુકો, ઈલાદીનો સંગ્રહ સારો કીધો છે. હમણાં નવી જાતની તોપો અમેરિકામાં શોધી કાઢાડી છે તે ઈંદાં રાખેલી છે, જેથી કરીને ૧૦૦૦ ગોલીઓ એક મીનીટમાં મારી શકાય છે, એમ લાંબો ભોમિયો કહેતો હતો. પછી તે અમેરિકન ગપીની તોપો હોય તો કોણુ જાણે. એ જોઈને પછી ઈંદાંની પેટન્ટ આફીસ (Patent Office) જોવા ગયા હતા.

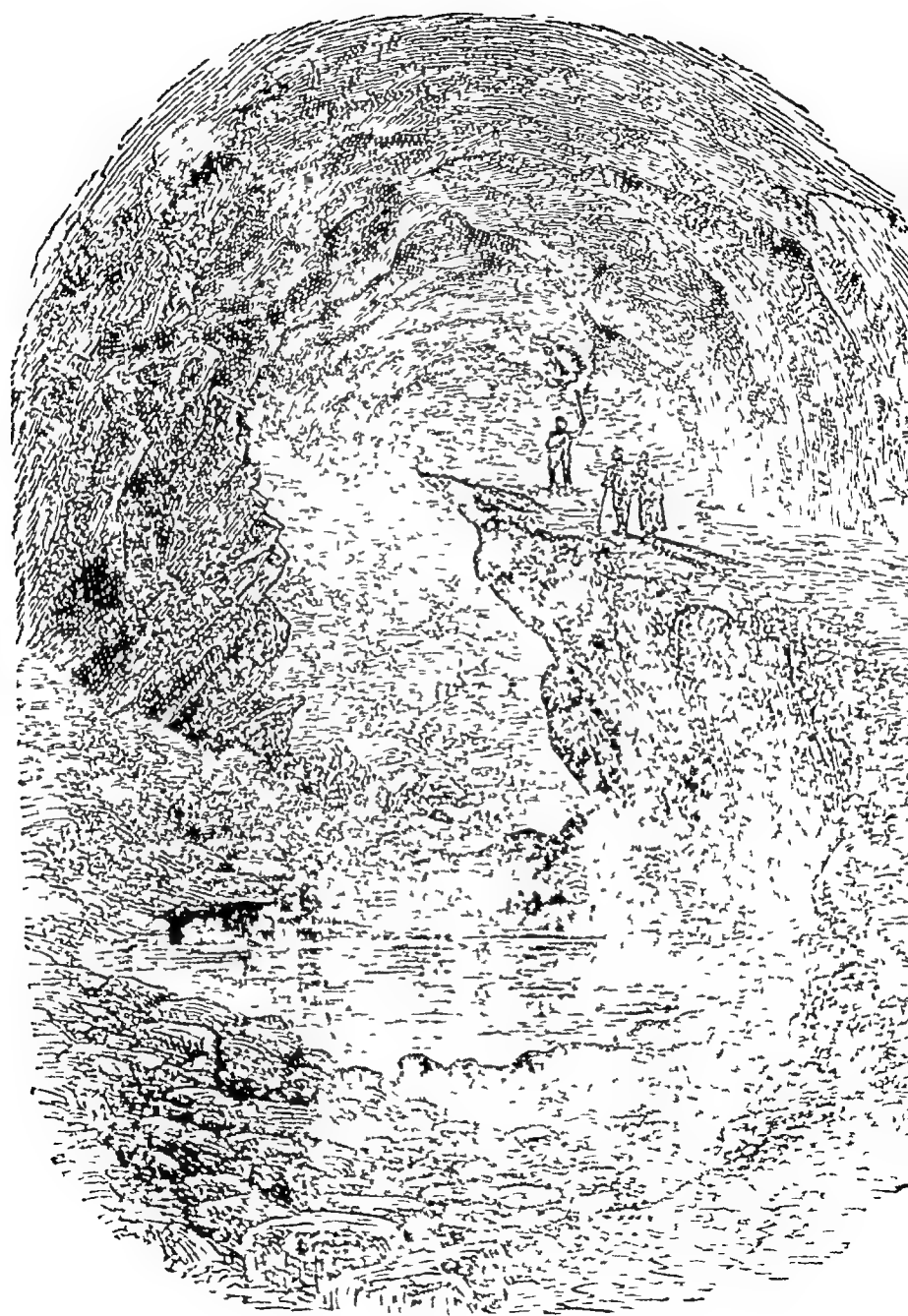
એ પેટન્ટ આફીસ ઘણી શોભીતી તથા મોટી ચાર મજલાની બાંધેલી છે અને (F. Street) એફ. સ્ટ્રીટનાં સાતમાં મોહોલામાં આવેલી છે. અમેરિકા નવી નવી શોધો કરવામાં ઘણું મંશહુર થયેલું છે, તેનો દાખલો એ ઈમારતમાં જે જે પેટન્ટો લેવા મુકેલા નમુનાઓ છે તેથી માલમ પડે છે. કાઈ વગર ગણુત્રીના કાચના મોટા કેશોમાં ગળવર ઈમારત ભરીને પેટન્ટસોના નમુનાઓ મુકેલા છે, જેઓ ઉપર વિગત તથા નબરો મારેલાં છે, તેમાં અમોએ ચાલતાં ચાલતાં એક લાખની ઉપરનો નબર મારેલો જોયો હતો અને તેથીબી વધતો હોય તો નવાઈ નથી. એની ઈમારત સંગેમરમર તથા સફેદ સેન્ટરોનની બાંધેલી છે. લાથી નિકળીને પોસ્ટ આફીસ જોઈ હતી, એથી સંગેમરમરની ઘણી સરસ અને મોટી હવેલી છે અને તેને બાહારથી મોટી પોહોળી સીડી તથા ધાંભલા હોવાથી શોભે છે. તે ૩૦૦ ફીટ લંબાઈમાં છે અને બાંધવાની સને ૧૮૩૯ માં શરૂ કરી હતી તે સને ૧૮૬૫ માં તૈયાર થઈ હતી. પણ ઈંદાંની Dead Letter Office જે કાગળોના ઘણી નહીં મહે તે રાખવાની આફીસ ઘણી જોવાલાયક છે અને લોહો પોસ્ટની મારફતે શુ શુ તથા કેવી ચીજો મોકલાવે છે તે એ જોવાથી આપણને વિચાર આવે છે. દર સાલ એવા કાગળો તથા પેઈલોની સગસરી ૪૮૮૮ લાખની આવે છે, અને જેની ૧૫૬૭૩ ની સગ-

સરી આવે છે એ કાગલો આખા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનાં જાણવાં, કેમકે આખા સ્ટેટ્સની વડી પોસ્ટ આરીસ ઇહાં રાખેલી છે. એમાંનાં ૧૪૧૩૪ કાગળો ઉપરતો સરનામાંજ તદ્દન લખેલાં હતાં નહીં, પરચુટણ કાગળના પેકેટો એવા વગર ધણીયાતાં ૬૯૬૯૭ હતાં. એવાં કાગળોમાંથી ૩૩૭૭૦ ડાલરની મોટા મળી હતી તથા હુંડી અને ચેક તથા મનીઆરડર નજદીક ૧૫૭૬૯૪૮ ડાલરની કિંમતના તેમાં હતા જેમાંના મોકલનાર ધણીઓના પટા મળ્યા તેઓને તેનો મોટો ભાગ પાછો પોહોંચાડ્યો હતો. પૈસા ન આપેલા પેકેટો તથા વગર ધણીનાં ખીજાં તેવા પેકેટોમાંથી કોઈ કોઈ વખત ધણી નવાઈની ચીજો નિકળે છે અને તે દેખાડવા સાઈ તેતું એક મ્યુઝીયમ ત્રણ કબાટો ભરીને કીધું છે તેમાં જીવતા સાંપો, માણસનાં ડોકાંની તુમરી, એક માણસનો કાન છુટો કાપેલો, કોઈતું આંગળું, ડાઘનેમાઘટ ઉડારવાના ધડિયાળ જેવા સાંચાઓ ગોલીથી ભરેલી બંદુકો તેની ચાંપ ચડાવેલી સુધાં, માણસને ઉરાડી મુકે તેવી કાંઈ મેળવણીની કાત્રીડને જેના પેકેટને જો પાણી યા થુક લાગે તો તો ઉડીને ખરાખી કરે તેવી એ ચીજો ઉપ્રાંત ભરતકામ, રોમાલો, રેશમી કાપડ ઈલાદી જેની ઉપર ઇંહાં જગાત ધણી મોટી છે, તે બચાવવા પોસ્ટની મારફતે મોકલેલું તે પકડાઈ આવેલું. એવી ધણીનેવા લાયક ચીજો હતી, કોઈનો સુનાનો લુકો બે ત્રણ ગમથી આવેલો તેખી લાં દીસે છે. એ જોઈને પછી ઇંહાં જો કે મ્યુઝીયમો તથા આર્ટગેલેરી તથા તેવા ખીજાં મકાનો જોવાનાં હતાં, પણ એ ખાતાંને લગતું કોઈ મરી ગયું હતું, તેથી સધળું ત્રણ દિવસ બંધ હતું તેથી તે જોવાની તક હાય લાગે નહીં કરીને બપોરના ૩—૧૫ ની ટ્રેનમાં વાશીંગટન છોડ્યું હતું. વાશીંગટન શહેર વરજીનીયાના સ્ટેટમાં આવેલું છે અને આખાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ એવ અમેરિકાનું પાયતખ્ત શહેર કહે છે. એની વસ્તી આસરે ૫૦૦૦૦ માણસોની છે, પણ જગ્યા ધણી મોટી રોકે છે. આગળ ચાલતાં વસ્તી ધણી વધી જવાની આશા રાખીને મોહોલાઓ ધણી લાંખા અને મોટા રાખ્યા છે. એ પોટોમૅક (Potomac) નદી પર આવેલું છે અને એની જગ્યા જેનરલ વોશીંગટને પોતે જોઈને પસંદ

કીધી હતી અને સને ૧૭૯૦ માં તે શહેર પેહેલું વસાવી સને ૧૮૦૦ ના સાલમાં પાયતખ્ત લાં લાવ્યા હતા. એના મોહોલાઓ પણ અમેરિકાનાં બીજાં શહેરોના મોહોલાઓ માફક સીધા તથા આડા કીધા છે અને આડકટરા મોટા રસ્તાઓ કરી તેને એવીન્યુસનાં નામો આપેલા છે અને તેઓને યુનાઇટેડ સ્ટેટનાં તે વખતનાં ૧૫ સ્ટેટસો હતાં તેના નામથી ઓળખે છે. તેમાં પેનસીલવેનીયા નામનો એવીન્યુ સૌથી સરસ છે અને તેમાં સઘળી સરકારી ઇમારતો આવી છે. એના મોહોલાઓ કેપીટોલથી શરૂ થાય છે અને તેઓને એ., બી., સી.ના નામથી બોલાવે છે. કેપીટોલથી પેહેલાં ત્રણ મોટાં એવીન્યુસો નિકળે છે, જેને ઊત્તર, દક્ષિણ તથા ઉગમણના કેપીટોલ સ્પીટથી બોલાવે છે અને બીજા મોહોલાઓ જે ઉગમણ તથા આઠમણ તરફ જાય છે તેને મુળાક્ષરનાં નામો આપેલાં છે અને દર અક્ષરના બે મોહોલા છે, જેમકે પેહેલા મોહોલાને A સ્પીટ નોઈ અને બીજા મોહોલાને A સ્પીટ સાઉથ એમ જે બાજુપર આવ્યા હોય છે તેમ તેને પિછાણે છે. મોહોલાઓ ૭૦ થી ૧૦૦ ફીટ પોહોળા અને એવીન્યુસો ૧૩૦ થી ૧૬૦ ફીટ સુધીના પોહોળા છે અને રસ્તાઓ જેપર અમે ક્રયા હતા તે એસક્સટના કીધેલા હોવાથી મજેહના લાગે છે અને અમેરિકામાં આવ્યા પછી એજ શહેરના રસ્તાઓ સારા સફાઈદાર જોયા હતા. અમોએ વોર્શીંગટન શહેર સાંજના ૩—૧૫ મીનીટે છોડ્યું હતું અને આગની ગાડીમાં આખી રાત ગુજરી હતી.

તા. ૨૩ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના સીન-સીનેટી નામનાં સ્ટેશન પર ઉતર્યા હતા અને લાંથી લુઇસવીલ જવા સારું એક સ્ટેશનપરથી ઘોડાની બસમાં બેસીને શહેરને બીજો નાકે 'બીજાં સ્ટેશન પર જવું' પડ્યું હતું. એ શહેરથી સારું મોટી મોટી માફકસરની ઇમારતતું બાંધેલું છે. અમો લાંથી પાછા કલાક ૮—૧૫ મીનીટે ઊપડ્યા હતા તે લુઇસવીલનાં શહેર તરફ કલાક ૧૨—૩૦ મીનીટે આવી પુઝ્યા હતા અને લાંથી એક કલાકે પાછા ઉપડેલા મે. મધકેવસ વર્કશન કરી સ્ટેશન છે જ્યાંથી અમેરિકાના વખણાયલા

મેમથકેવસ તરફ જવાય છે ત્યાં ઉતરીને ખીજી આગની ગાડીમાં બેસીને આસરે નવ માઇલ દુર મેમથકેવસો છે ત્યાં ઉતરી હતા, જ્યાંના કેવ હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. અમો ઇંછાં પુઆ ત્યારે જા થયલા હતા અને રાતનું ખાનું ખાઇને અમારી સાથે ખીજી ૪૦ મરદો તથા ઝોરતો લુધસવીલથી એ ગુફાઓ જોવા સારૂ આવ્યાં હતાં તેઓ સાથે ગુફાઓ જોવા રાતના સાત વાગે નિકળ્યા હતા. એ ગોફાઓ કેનટકી સ્ટેટમાં આવેલા છે અને લુધસવીલનાં ગામથી ૯૫ તથા સીનસીનેટીથી ૨૧૫ માઇલ દુર છે. એ ગોફાઓની દુનિયામાં અધે તારીફ થાય છે તેથી ખામખા આડકટરે રસ્તે યઇને તે જોવા ગયા હતા, નહીં તો કે સીનસીનેટ ઉતરવાને બદલે પાધરા ચીકગો ગામ જતે. એ ગોફાઓ કેનટકી સ્ટેટમાં ખીજી ઘણા ગોફાઓ છે તેમાંનો એક છે અને દુનિયાના બધા જાણીતા ગોફાઓ કરતાં તે મોટો છે. એ કેનટકી સ્ટેટની નજદીક ૮૦૦૦ માઇલ જેટલી જગ્યા એવા ગોફાઓથી પોકલ થયેલી છે. ધારીયા મેલે અસલ એ ગોફાઓમાં નદી હશે, જેણે પોતાનો રસ્તો અંદરથીજ પોકલ કરીને કીધો હશે પણ પાછળથી ખીજો રસ્તો મળ્યાથી કાંઇ કારણને લીધે હમણા તે ખાલી પડેલો છે અને તેથી કરીને અંદર માઇલોના માઇલ સુધી એ ખોના રસ્તા પડેલા છે. ગાઇડ યુક્તિ કહેવા પ્રમાણે તો ૨૦૦ માઇલના આડકટરા રસ્તાઓ ઉપલા ગોફામાં આવેલા છે. અંદર જવા સારૂં બે રસ્તા રાખ્યા છે જેમાં એક મોટો અને એક નાનો રસ્તો કરી તેને કહે છે. અમો આજે નાનો રસ્તો જોવા ગયા હતા જે સારૂં દર માણસ દીઠ બે ડલર ફી લે છે અને જેઓ જનારા હોય છે તેઓને બધા એકઠા કરીને બે ભોમિયાઓ સાથે અંદર મોકલે છે અને દરેક જણના હાથમા એકએકી ફેરોસીનં તેલની ખુદી બતી ચાર આંકડાની વચમાં મુકેલી હોય છે તે આપેછે. હોટલથી આસરે ૩૦૦ વાર અમો ગયા પછી એ ખોતુ મોહોડું આવ્યું હતું જેમાં થોડું એક નિચે ઉતરીને જવાય છે. અંદર જવા સારૂં એક બારણું રાખેલું છે, તેમાં જતી વખતે અંદરથી ઠંડો પવન લાગે છે, પણ જરા અંદર ખોમાં ગયા કે પવન તદન મળતો નથી અને મજેની ખમાય તેવી ઠંડી

मेदवता गेहा देवता १—मनेगीत.

લાગે છે. એની તપાસ ક્રીધા મુજબ ગમે તેટલી ઠંડી યા ગરમી બાહાર જમીન ઉપર પડે પણ એ ખોની અંદર હમેશાં પપથી પદ્મ ડીઝી જેટલી હવા રહે છે. ઠંડીના દિવસો પર ઇંહાંની જગ્યા પર પારો બંધાઈ (Zeo) તેનીખી હેઠલ ૩૦ ડીઝી ઠંડી થાય છે ને ગરમીનાં દિવસોપર ૧૦૦ ડીઝી સુધી પારો ચઢે છે, પણ એ ખોમાં ઉપર મુજબ એકજ રીતની હવા રહે છે. ખોમાં અંદર પેઠા કે જાણે એક મોટી ગલી હોય તેમ લાંબો ને લાંબો રસ્તો આસરે ૫૦ વાર સુધી મળે છે ને પછી ત્યાંથી પોહોજો ધણો થાય છે. એ ખોમાંથી (niter) નાઈટર જાતનો ખાર હાથ લાગ્યો હતો તેમાંથી મુરોખાર બનાવવાના મોટાં લાકડાંનાં પેનાઓ (Vats) બનાવેલાં તથા તેમાં મટોડું તથા એમાં પાણી ભરવા સાથે બાહારથી લાકડાંની નલી મુકી લાવેલા છે તેખી સઘળું જેમતું તેમ પડેલું છે. ઇંહાં સુધી રસ્તો જરા ઘેઠાધરીયાનો મળે છે, પણ ત્યાર પછી જેમ અંદર જતા ગયા તેમ રસ્તો ધણોજ ખરાબ આવે છે જહાં મોટા મોટા પથરાઓ પડેલા છે જેના ઢગલાઓપરથી ધણું તપાસીને આપણને ચાલવું પડે છે.

ભોંયરાંમાં ગયા પછી રસ્તાની સીલીંગ ૬૦ ફીટ સુધી ઊંચી થાય છે અને મોટાં મોટાં દીવાનખાનાંઓ હોય તેમ ખાંચાઓ નિકળી આવે છે. જેઓની સીલીંગ તદન સફાઈ જાણે પાલીશ કીધી હોય તેવી છે તેમાં કોઈ તદન ચપતી અને કોઈ તદન ગોળ આવે છે, અને વચમાં તેને જોકે કશો ટેકો નથી તોખી આસપાસના ખડકની દેવાળ ઉપર તે ટકી રહે છે. એવા મોટા ઓરડાઓને જુદાં જુદાં નામો તે કોઈ આકારને મળતાં હોય તેમ આપે છે. જેમકે એક ગમ એક ઓરડો ૮૦ ફીટ લાંબો તથા પોહોજો અને ૪૦ ફીટ લાંબો છે, તેની વચમાં જાણે બદગી કરવાની બેઠક (Pulpit) હોય તેમ છે, તેથી તેને દેવાળ (Church) કરી નામ આપ્યું છે. એક ગમ આગળ વધતા એક ધણો મોટો પથ્થર મુડાંની પેટીના આકારનો પડેલો છે, તેથી તે (Giant's Coffin) રાક્ષસની મુડાંની પેટી નામ આપ્યું છે. તે પથ્થર ૪૦ ફીટ લાંબો, ૨૦ ફીટ પોહોજો અને ૮

શીટ ઊડે છે. અંદર જાત જાતના પથરોના આકારો એ પ્રમાણે પડેલા છે જેઓ કોઈ હાથીને, કોઈ કાચબાને, કોઈ સ્ત્રીમરનાં મુકાણુ-વાલા ભાગને મળતા એ પ્રમાણે હોય છે તેમ તેને તે મુજબ નામો આપેલાં હોય છે. એ ખોલમાં છેક ૩૫૮ શીટ સુધી નિચે જવાય છે, તેથી અંધાર એટલું તો પડે છે કે અમારી સાથે નજદીક ૪૦ મરદ ચોરતો બતી સાથે હતાં તોખી જ્યાં અમો હોઈએ ત્યાંજ થોડો ઊંઝસ પડતો, બાકીનો રસ્તો કે ડુંગરના પથ્થર અથવા ખડક કાંઈ નહીં હોય તેવું લાગે છે. એક ગમથી ખડકની અંદર મોટી ફાત પડેલી છે, તે જગ્યા પર ગયા તેની આગમજથી એક ભોમિયાએ તેની પાછળ જઈને ત્યાંથી બતીનો ઊંઝસ કીધો અને અમારી સાથના ભોમિયાએ તે ઊપર અમારી નજર પાડી કહ્યું કે જુઓ પેલું વોર્શીંગટનનું પુતળું છે, તો આખા જાણે પુતળું હોય તેમ તે ફાટની વચમાં ઊંઝસ હોવાથી તેના જેવો આકાર દેખાતો હતો અને આસપાસ અંધાર હોવાથી જાણે તે પુતળું અલગ હોય તેમ દેખાતું હતું. એક ગમ સ્ટાર (Star) ચેમ્પર કરીને છે, ત્યાં અમને લઈ જઈને પછી અમારી પાસથી સઘળી બતીઓ લઈ લીધી અને અંધારમાં મુકીને ભોમિયાઓ એક ગમથી બાજુપર ભરાયા અને ઊંઝસ ફક્ત સીલીંગ-પર નાખ્યો તેથી જાણે ખોલો ઊધડી ગયો હોય અને આસમાન તથા તારા દીસતા હોય તેવું લાગતું હતું. એ બાજુની સીલીંગપર લોખંડનો કાટ બંધાયેલો છે તેની વચમાં છુટા છુટા સફેદ ખાંચાઓ રહ્યા છે, જેથી બતી દુર લઈ જાય છે ત્યારે તે સીલીંગ જે ઘણી ઊંચાણમાં છે તે આપણી આંખે જોઈ શકતા નથી અને જાણે વાદળ હોય તેમ તેનો દેખાવ થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે દેખાડીને પછી ભોમિયા ત્યાંથી જતો રહ્યો કે અમો અંધારમાં રહી ગયા જે વખતનું અંધાર એવું તો હતું કે આખની આગળ આંગળી યા સફેદ કપડું ધરીએ તોખી કાંઈ દીસે નહીં. પછી આસ્તે રહીને દુરથી જાણે સુરજ ઉગતો હોય તેમ પરીઢિયાંના જેવો ઊંઝસ પડવા માડ્યો અને પેલા ભોમિયાઓ મરઘા તથા બીજા જાનવરોની બોલીઓ બોલવા લાગ્યા અને જાણે

આસમાનપર વાદળાં થતાં હોય તેમ સીલીંગ દેખાવા લાગી અને કાંઈ દેખાવ ધણો સરસ દીસ્યા લાગતો જેની વિગત અમો અતરે સમજવી શકતા નથી. કોઈ ગમ પાણી એકઠું થયેલું તેને સરોવરનું નામ આપેલું, કોઈ ગમ પાણીનો અરધા ઈંચ જેટલો ઝરો પડે તેને (Cascade) કેસકેડનું નામ આપેલું એમ દેખાડતા અમોને આસરે ત્રણથી ચાર માઇલ જેટલા અંદર તે જોહોમાં બધે ફેરવ્યા હતા. એક ગમ રાઇટસ રોટેન્ડા કરીને હોલ છે જે ૪૦૦ ફીટ ઘેરાવામાં અને ૧૦ થી ૪૫ ફીટ ઊંચાઈમાં છે. જેને કશા થામલા જેવું હતું નહીં અને તે કેમ થોડ્યો હશે તે અભ્યય લાગે છે. એકગમ પાણીની અંદરના ખારથી બંધાયેલા પથરા જેને સ્ટેલેક્ટાઇટસ કહે છે તેના ઝુમખાઓના ઝુમખાઓ લટકતા હતા, જેઓ ઉપર બતીનો ઊભસ પડે ત્યારે ચળકે તથા કોઈની પાછળ બતી ધરેતો ઊંચરડુ તેમાંથી દીસે એવા હતા. ત્યાં બપોરિઆની રોશની કરી અમોને બતાવ્યાથી તેનો દેખાવ ધણો સારો લાગતો હતો અને તેને (Fairy Grotto) પરીયાંનું રેહાણુ નામ આપેલું છે. એક ગમ બે એકર જેટલું મોટું ભોંયરું છે તેને (Chief city) મુખ્ય શહેર કરી નામ આપેલું છે. એકગમ લાંબીને લાંબી ગેલરી જેવું દેવાલની બાજુપરથી ઉપરથી બનેલું છે અને જાણે કોઈ દીવાનખાના-મા ફરતી ગેલરી હોય તેમ બનેલી છે. એકગમ આસરે ત્રીશ વરસની વાતપર દશ બહીથી રીબતાં માણસોને ઈંદાં જોહોની અંદર નાના પથ્થરના ઘરો બાંધીને લાવીને રાખ્યા હતાં, કે ઇંદાંની ધણી સાફ હવાથી તેઓને સારું થાય. એ જોહોમાં પવન તદ્દન નહીં હોવાથી ધુળની રજકન કશી ઉડતી નથી અને હવા ખુદરતી રીતે ધણી સાફ અંદરથી રેહ છે, પણ તે આજની માણસોમાનું એકે તો જે દીને આવ્યું તેજ દિને તથા બીજા બે ચાર દિવસોમાં બીજાઓથી મરણુ પામ્યાથી પાછા બાહાર તેઓને લઈ ગયા હતા ભોનિયાના કેહેવા મુજબ તેઓ મરણુનોલ હાલતમા હતા, ત્યારેજ છેલ્લા ઉપાય લાખત ઇંદાં લાવી તેઓને રાખ્યા હતા તેવી મરણુ પામ્યા હતા એક મીઠ મીઠ

કરી શમ્સ ઈહાં ખોહોમાં ૫) મહિના રહ્યો હતો, તેથી આખર એજ દરદથી મરણ પામ્યો હતો, પણ તેવો શાર કોઠરીઓ આંધેલી તેજ હાલતમાં પડેલીઓ છે. કોઈ ગમ ઊડા ખોહો કુવાની માફક જમીનની અંદર પડેલા છે અને તેજ માફક આપણે ઊભા રહીને તે નોંધ્યે છીએ તેને મથાલેળી આવેલા છે જે બધા મળીને આસરે ૩૦૦ શીટ ઊંડાણના હશે જેમાં બળતા કાગળના કકડા તેલમાં ખોલેલા નાખે છે ત્યારે તેને અંદરથી ધણે સારો દેખાવ લાગે છે. કોઈ ગમ પાણીનાં તીપાવાથી તેના ખારના બંધાયલા ઉપરથી હેઠલ આવેલા સ્ટેલેક્ટાઇટ્સ (Stelactites) અને હેઠલથી બધાં ઉપર ચડતાં (Stalagmites) સ્ટેલેગમાઇટ્સ મળી જઈને થામલાઓ બની ગયા છે અને તેઓ મોટા હોયોમાં હોવાથી સારા શોભે છે. એક ગમ રેજીસ્ટર હાલ કરીને મોટા ઓરડા છે તેપર ત્યાં જોવા જનારાઓનાં હજારો નામો બધેબધે લખેલાં છે તથા કેટલાએકો તો પોતાના નામના કાંડો પથ્થરના ઢગલાઓ પર મુકી ગયા છે. એ પથ્થરના ઢગલાઓને જુદા જુદા યુનાઈટેડ સ્ટેટનાં શહેરોના તથા સ્ટેટસના નામો આપેલાં છે અને તે ઉપર તે સ્ટેટનો કોઈ રહેવાસી જોવા આવે છે તે એક પથરો મુકી જાય છે જેથી તેના ઢગલાઓ છેક ૧૦ શીટ સુધીના ઊંચા થઈ ગયા છે, તે દરેક ઢગલા ઉપર લાકડાંનાં પાટિયાં પર સ્ટેટસનાં નામો લખી રાખેલા છે. એ પ્રમાણે જોઈને પાછા ફર્યા હતા, તે રાતનાં ૧૦—૩૦ મીનીટે ખોહોની બહાર આવ્યા હતા અને ભોમિયાના કેહેવા મુજબ આઠ માઇલ એ નાના રસ્તાથી અંદર એ ગોફાઓમાં ફર્યા હતા.

તા. ૨૪ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ૯ વાગેને મેમથ ગોફાઓના મોટા રસ્તા પર અંદર ગયા હતા. થોડો વાર ગઈ કાલનેજ રસ્તે “રાક્ષશના કફન” સૂધી ગયા પછી તેની પાછળથી રસ્તો લાંબો છે ત્યાં ગયા હતા. એ વખતે અમોને ચાલવાની ઘણી મુશ્કેલી નડી હતી. રસ્તો આજ અતાડા મોટા નાના પથ્થરના ઢગલાઓનો હતો અને મથાલેથી સીલીંગ લાયગે ચાર શીટ ઊંચી હોય તેથી કમરે વાંકું

વળીને ચાલવાનું ઘણું ભારી પડ્યું હતું. એ જગ્યાનું નામ ખરાબર રીતે (Valley of Humility) નમનતાઈની ખાડી કરીને આપેલું છે. આસરે દોઢસોએક વાર મુંઘી એમ ચાલ્યા પછી સીલોંગ જાત્રી મળી તેથી ખુશી થઈને ઊભા થઈને આગળ ચાલ્યા કે વળી ખીજ પીડામાં પડ્યા. તે રસ્તો આડો અતાડો અને ઘણોજ સાંકડો હોવાથી અમોને તેમાંથી પસાર થવાની ઘણી મેહેનત પડી હતી અને દુખાઈ અંપાઈને તેમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. એ જગ્યાને પણ વાજખી નામ (Fatman's misery) દોંગા માણસનું દુઃખ કરીને આપેલું છે.

એ જગ્યાનો રસ્તો આસરે ૧૮ ઇંચ પોહોળાઈમાં અને ૨૩૬ ફીટ લંબાઈનો છે તેમાં ૮ ખાંચાઓ સાંપની ચાલની માફક પડેલા છે. એ પસાર કીધા પછી આગળ વધ્યા હતા અને જતજતતા હોયો તથા આકારો પસાર કરતાં એકો રીવર (Echo River) કરીને નદી છે ત્યાં જઈ લાગ્યા. એ નદી પોણા માઈલ લાંબી છે અને તેમાં જોઈમાં ખેસીને પસાર કરવું પડે છે. એવી જડી જગ્યામાં નદી શી રીતે થઈ હશે તે માલમ પડતું નથી અને એનું પાણી જોઈમાંથી થઈને ધારવા મુજબ જોઈની બહાર ગ્રીન રીવર કરીને નદી છે તેમાં જાય છે. એ નદી આસરે ૨૦ થી તે ૨૦૦ ફીટ મુંઘીની પોહોળાઈ અને આસરે ૧૫ થી ૩૦ ફીટ લાંબાં પાણીની છે તેમાં નવાઈ જેવું એ છે કે માછલીઓ પેદા થયેલી છે, પણ તે સઘળી માછલીઓને આંખ નથી, ફક્ત આંખને બદલે બાકી પરદો હોય તેમ છે. તેઓને નાની જલમાં સેહેલાઈની પકડી શકાય છે, પણ તેઓ એવી હોશિયાર રહે છે કે જો ઝડપથી પકડી નહિ હોય તો તેઓને ધાર્યા મેલે પવનના દિલવાથી માલમ રહે છે તો નાની જાય છે. એ માછલીઓ આસરે મેંથી છ ઇંચ જેટલી લાંબી છે, તે રંગે તદ્દન સફેદ છે, તથા કોઈ ખીલોરના જેવી પારદર્શક (Transparent) છે. એ માછલી ઉપાંત કોલમી જેવી નાની તીણી ખીજ માછલી પણ ઘણું તેવીજ વગર આંખની તથા સફેદ રંગની ત- પહેર જેવી મળે છે. તેઓને બહાર હવામાં લાગીને રહે છે અને પાણી મળે છે તેથી એક

અઠવાડિયાંથી વધારે જીવતી નથી. ખોદાતાણાની ખુદરત મુજબ એઓ અંધારામાં જન્મી અને રહેવાથી આંખનું કશું કામ તેઓને પડતું નથી. તેથી ધણું વરસો પછી આંખ જતી રહે છે અને તે હોતી નથી. અમારા ભોમિયાએ એક માછલી જાલથી પકડીને ઉપરના જેવી બતાવી હતી. અમે ચાર ખોટામાં (આસરે ૪૦ જણાં આજેખી હતાં) એસીને નદી પસાર કીધી હતી. તેમાં પેહેલાં તો ખડક ધણો નિચો હોવાથી અમે બધાઓને તદ્દન છેક કમરેથી વાંકુ વળીને થોડો વતો પસાર કરવો પડ્યો હતો. ખડક ભાયગે ૩ શીટખી ખોટથી ઊંચો હતો. આગળ ચાલતાં ખડક પાછો ઉંચો થયો અને પછી મજેથી નદી પસાર કીધી હતી. ઈહાં નદીને મથાલે તથા બાજુપર ટનલરોકો ખડક હોવાથી પડધા ધણો સરસ થાય છે તે બતાવવા સાફ અમારા ભોમિયાએ ગાયનના બેચાર બોલો બોલી સંભળાવ્યા કે જેણે પડધાથી બધો નદીને ભાગ ભરી નાખીને જાણે ધણું જણુંઓ ગાયન સાથે ધણા મીઠાં અવાજે ગાતાં હોય તેવો લાગતો હતો અને ગાયનના સંધળા સુરો બરાબર રીતે મેળવ્યાથી જેવો સુસ્વર પેદા થાય તેવો તેમાંથી નિકળતો હતો. પાણી પર હલેસુ જોરથી માર્યું તેનો અવાજ જાણે તોપો ધ્રુટતી હોય તેઓ બધી ગમથી દોડતો હતો અને જો તે હલેસું ખોટની ઉપર અફાલેતો જાણે વાદળ ગગડતું હોય તેમ અવાજ થતા હતા. વળી અમારી સાથવાલી મડમોએ ખોટમાં એસીને ગીતો ગાયાં હતાં તેથી ધણું મધુર લાગતાં હતાં. એ પ્રમાણે મજા કરતા નદીને પેલે કાંઠે ઉતર્યા હતા. નદીના બેઉ કાંઠાપર દરિયાની રેતી જેવી ધણે લંબાણુ સુધી રેતી મળે છે, અમેને નદીમાં પેઠા આગમજ ધણો મોટો હોલ મળ્યો હતો જેને મેમથડોમ (Mamoth Dome)નું નામ આપેલું છે. તે હોલ આસરે ૪૦૦ શીટ લાંબો, ૧૫૦ શીટ પોહોળો અને ૮૦ થી ૨૫૦ શીટ સુધીનો ઊંચો હતો. એની અંદર બંધાયલા થાલલાઓ ૮૦ શીટ ઊંચાઈમાં અને ૨૫ શીટ વ્યાસના હતા. એ થાંમલા (Gray Oolite) એ ઉવાઈટ નામના પથ્થરના બનેલા છે અને તેની ઉપર સ્ટેલેગમાઈટ પીળા રંગનો બંધાઈને જાણે નક્શીકામ કીધું હોય તેવા દીસે છે. ઉપલી નદી

ઊપ્રાંત એક ખીજ નાની નદી જેને (Styx) સ્ટીક્ષ કહે છે, તે મળી હતી. જે ૪૦૦ શીટ લાંબી છે અને ૪૦ શીટ પોહોળી છે તેની ઊપર ખુદરતી પુલ બંધાયેલો છે જે ઊપરથી પસાર થવું પડે છે. એ પુલ ભાયગે ત્રણ શીટ પોહોળો હશે તેથી તેની બેઉ બાજુપર કટેરા ભરી લીધા છે. એ છેલ્લી નદી પછી એક સરોવર આવે છે તેથી એ નદી જેટલો મોટો છે. એ બધામાંથી માછલીઓ આંખ વગરની મળે છે એ પ્રમાણે જોતા જોતા એક મોટા દીવાનખાનામાં જઈ લાગ્યા ત્યાં અમારી સાથે ભાતિયું બાંધી આપ્યું હતું તે બધાઓએ ભોંયપર પથ્થરોની બેઠક કરી બેસીને ખાધું હતું અને ખુબ મજાહ કીધી હતી. તે પુરું કીધા પછી અમોને આજે સાંજના ૫ વાગાની ટ્રેનમાં જવાનું હતું તેથી અમો પાછા ફર્યા, પણ અમારી સાથવાલાઓ હજી આગળ ખીજ પાંચ માર્છલ જવાનું છે ત્યાં ગયા હતા. જો એ મોટે રસ્તે ફરી આવે તો બધા મળીને ૧૬ માર્છલ જેટલું ચાલવું પડે છે. અમો આસરે જા માછલ અદર ગયા તેટલાં ૧૨ ઉપર વાગી ગયા હતા તેથી ટુકે રસ્તે પાછા ફર્યા જેથી બે માર્છલનો બંચાવ થયો હતો, પણ એ ટુકો રસ્તો જેને કોર્કસકુ કહે છે તે આસરે ૩૦૦ વાર જેટલો તળકો ધણોજ ખીકત હતો. કોઈ ગમ તો આંગ માય નહી તેટલી જગ્યા અને વળી ભાયગે સાથે ત્રણ શીટ ઊંચાણમાં હોય તેથી વાકું ચાલવું પડે અને રસ્તો નહી હોવાથી પથરા ઉપર ટીંગાઈને જાણે ઊપર ચઢવું પડે એટલા ટપ્પા ઊંચા હતા અને પથરાઓ પગની હેડલ અલગા તે ખસી જાય એવી રીતનો રસ્તો હતો અને અમો જો કે નજદીક આઠ નવ માર્છલ આજે જોહોમા ચાલ્યા તો યાક્યા નહી, પણ આટલા નાના રસ્તાએ અમને તદન યાકવી નાખ્યા હતા. જો ખખર દને કે રસ્તો આવો ખરાબ છે તો અમો લખાણ રસ્તે જને પણ છતાં જને નહીં. અમે એ મુજબ તે પસાર કરીને જોહોના મોંટાની નજદીક નિશ્ચયા અને ગોદાઓની બહાર બપોરના ૩ વાગે આવ્યા હતા અમો એ મુજબ ગોદાઓમા નજદીક ૬ કલાક તદન અંધારામાં જેટવાથી ત્યારે પેટેલી રોશની અદગથી નિશ્ચયતા દુરથી જોઈ ત્યારે અદત પડતું હોય

તેવો દેખાવ જોહાના મોઢાંમાથી દેખાતો હતો. અમોએ સાંજના પાંચ વાગેને આગતી ગાડીમાં બેસીને એ મેમથ ગોદાની જગ્યા છોડી હતી અને અમોને બેઠે ધણું દુર એ બેવા સાફ જવું પડ્યું હતું (નજરીક ૪૦૦ માઇલ જવા આવવામાં પસાર કીધા હતા) તથા જરા એહેમત તે બેવામાં ખેંચવી પડી હતી તોળી અમો તેને બેઠેને એટલા તો ખુશી થયા છીએ કે તે કુચ ગિસાદમાં ગણુતા નથી. અમો ખચીત દિલગીર છીએ કે અમોએ જે એ મેમથના ગોદાઓમાં જોયું તેની અરધી તો શું પણ પાળી વિગત લખી શકતા નથી તે તેની ખુશી દરશાવાની અમારી શક્તીથી નથી, એવો જોવા લાયક એ એક ખુદરતનો નમુનો છે. અમો સાંજના પાંચ વાગે નિકળેલા અરધા કલાકમાં મેમથ કેવસ જંકશન નામનાં સ્ટેશનપર જઈ લાગ્યા હતા, પણ ત્યાં આવતી આગ-ગાડી રાતના ૧૧ વાગે આવી ત્યાં મુઠી એક નાનું હોટલ છે ત્યાં થોળ્યા હતા તે વખત હોવાથી આસપાસની જગ્યા પર ફરી વલ્યા હતા. એ જગ્યા ખુદી મેદાનની વગર ઝાડપાનની છે જેને ઈંદાં (Praries) પ્રેરીસ કરી કહે છે જેના થોડા ભાગ ઉપર ઈંદા રેહેવા આવેલા લોકોએ છુટાં છુટાં લાકડાનાં ઘરો બાંધી ખેતીવાડી કીધી છે તેમાં મકાઇખુદાની રોપણી ઘણી મોટી જગ્યા રોકે છે, બાકીનો તંબાકુ તથા ઘઉં ઊગાડે છે. પણ તે ઘણા થોડા ભાગમાંજ રોપે છે, બાકીનો જમીનનો મોટો ભાગ ગાય ઢોરને ચરવાને લાયકનો હોવાથી તેઓ સાફ રાખેલો છે. વસ્તી પણ છુટી છવાઈ ખેતરોમાં આવેલી છે. અમારી સાથે મેમથ કેવસથી ત્રણ મહમ તથા એક ઈંગ્રેજ આવેલાં હતાં તેઓથી સાથે ફરવા નિકળ્યાં હતાં.

અમારા સાથીઓએ અમોને એ કેન્ટકી સ્ટેટની જગ્યામાં બધેબધે એક જાતના ઊંડા ખાડાઓ પડેલા હોય છે તે ઈંદાં ઘણીગમ બતાવ્યા હતા. એ ખાડાઓને (Sink holes) સીક હોલ્સ કરીને કહે છે તે એ સીકસો બાજુ જમીનની ગતની હોય તેમ છે બ્યારેથી વરસાદ પડે ત્યારે આસપાસનાં પાણી એવા ખાડાઓમાં જઈને પડે છે, તે તેમાંથી જમીનની અંદર તે પાણી પેગસ થઈને જમીનની હેઠાણમાં

તેના ઝરાઓ દોડે છે ને માઇલના માઇલ તમે એ જગ્યાપર ફરો તો એક નાનો ઝરાળી જમીનની ઉપર દીસવાનો નથી. એ જગ્યાપરની આવેલી નદીઓમાં પેદેલાં જમીનની અંદરના ઝરાઓ પછી ખોદ્યા વેહેતા દીસે છે. ઉપર લખેલા સીક હોદસો એક માઇલના ઘેરાવામાં ૧૦૦ ઉપર હોય છે, ને તે ખાડાઓની આસપાસ ઝાડીઓ હમેશા ઉગેલી રહે છે. ગણતરી મુજબ કેન્ટકીના દેશમાં એવા સીક હોદસો એક લાખ માઇલ જેટલી જગ્યા રોકે છે એમ (Shaler the State Geologist) મી. શેલર કરીને જમીન વિધાનો પ્રેફેસર છે તેણે ગણતરી કરી છે ઇંહાનો મેમથ કેવસ તથા ખીજા ધણા એની આસપાસના ગોફાઓ હમણા એક ગોરીન (Gorin) નામના ધણીના કુટુંબ પાસે છે અને તેઓ તેની ઉપજ ખાય છે દર માણસ દીઠ નાને રસ્તે જવાના બે, અને મોટે રસ્તે જવાના ત્રણ ડાહર શી તેઓ લીધે છે. એ કેવસો ઇંહાં ઇંગ્રેજ સાયની લડાઈ વખતે સને ૧૮૧૨ માં શોધી કાઢ્યા હતા, તે વખતે દારૂ બહુક સારું બનાવવાને સુરોખાર (Saltpetre) બહારથી આવતો હતો, પણ ઇંહા મળી આવ્યાથી એ મેમથ કેવસ-માંથી તેને બહુ કાઢાડતા હતા અને તે એટલા તો મોટા જથ્થામાં મળી શકતો હતો કે તે ઉપર ધણાં માણસો કામે લાગતાં હતાં, પણ પાછળથી તે પરવડ્યો નહી અને મોઢો પડવા લાગ્યાથી એને રદ નાખ્યો છે, તોથી એ વખણાયલા ગોફાઓ જોવા આવનારાઓથી (વરસ દહાડે પાંચ છ હજાર લોકો આવે છે) ફાયદો સારો છે.

તા. ૨૫ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે આખો દિવસ આગની ગાડીમાં શુભચો હતો અને સાજના સાત વાગે (Chicago) મી. રાગોનાં મેહેરમા આવી ડાન્ડ પાનીશીક હોટલમા ઉતારો લીધો હતો. એ ગાળા તત્તા ઉપર રાહ જોવાવાળા હતા નહીં બધેબધેથી સપાટ જમીન ફેલાતી હતી તે ઉપર મોટા ભાગ નકાર્થકુદના ખેતમે પ્રીથેલાં હતા ડાર્લિંગ ગમ તત્કાલ નક્કરે ખડો હતો. ગતના અને અમાગ હોટલ-વાલા મે. લે. સાના કરી આજે હતા એ મે. લે. સાને (Le Salle

Street) લા સાલ સ્પીટ કહે છે. ઇહાં મોટી મોટી હવેલીઓ તથા દુકાનો આવેલી છે અને અમો ફરતા હતા ત્યારે જોકે આઠ વાગ્યા હતા, તોળી ધણી ખરી દુકાનો બિઝાડી હતી અને બધેબધે વિજળીની બતીઓથી શણગારેલી હતી. રસ્તા ઉપર ઇહાં ગાસની બતી બળે છે, પણ દુકાનવાળાઓ પોતાની સામે વિજળીની બતીઓ રસ્તા ઉપર મુકે છે તેથી રસ્તો ધણો શોભે છે. લોકોની આવજવ પણ આ વખતે સારી હતી.

તા. ૨૬ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સવારે ચીકાગોનો જાણીતો થયલો યુનિયન સ્ટોક યાર્ડ (Union Stock Yard) ને આસરે ત્રણ ચાર માર્દલ દુર છે તે જોવા ગયા હતા. ચીકાગોની આસપાસનાં ગામોમાંથી એ જગ્યા ઉપર ગાય ઢોર, ડુકર તથા બકરાં ધણા મોટા જથ્થામાં વેચવા આવે છે અને તે સાડે ધણી મોટી જગ્યા ઘેરી લીધી છે, જે ૩૫૦ એકર છે અને તેમાં છુટા છુટા ૩૩૦૦ ખાંચો ઉપલાં ગાય ઢોર છુટા છુટા ધણીઓના રાખવાના કીધા છે, તેમાં ૧૮૦૦ ઉપર છાપડાં નાખેલાં છે અને બાકીના ખોલા છે. જેની અંદર એકી વખતે ૨૫૦૦૦ ગાય ઢોર, ૧૪૦૦૦ મેંઢાં અને ૧૫૦૦૦૦ ડુકરો રેહી શકે છે અને અમે તે જગ્યા બધી જનવરોથી ભરેલી જોઈ હતી. એ ખાંચાઓની વચમાં નાના નાના રસ્તાઓ કીધા છે, જેની લંબાઈ બધી મળીને ૨૦ માઇલની કહે છે, એ જનવરોને પાણી પીવા સાડે હારબધે લાકડાનાં ઓવારાઓ (Troughs) કીધા છે તેથી ૨૦ માઇલ જેટલા લાંબા, ખાવાના ઓવારાઓ ૫૦ માર્દલ અને પાણીની તથા ગટરની નલીઓ ૪૫ માઇલની લંબાઈની તેમાં રાખેલી છે અને તે પાણી પુરું પાડવા સાડે પાંચ ખાલ કુવાઓ (Artisan Wells) ૧૨૫૦ ફીટ ઊંડાઈના સરેરાશ છે. ઇહાં આગગાડીમાં સઘળાં જનવરો લાવે છે તે સાડે ૮૭ માર્દલના પાતાઓ એ બજારમાં નાખેલા છે અને એ સઘળું તૈયાર કરવા પાછળ જમીનની કિંમત સુધાં ૪૦ લાખ ડોલર બેઠા છે. અમે ગયા ત્યારે સવારના પોહોરમાં વરસાદ પડેલો હોવાથી બધે કીચલ થઈ

ગયો હતો અને ખુટ તરજોર થઈને લપટાઈ ગયાં હતાં તેમાં હજારો જનવરોની આવજવથી રસ્તો ધણોજ ખરાબ થઈ ગયો હતો. અહીંયાં વેચનારાઓ ગાય ઢોરના ટાળાંઓ ચાખકની જસારતોથી તથા બુમો પાડીને હાંકી લાવતા હતા અને લેનારાઓ ઘોડાઓપર બેસીને બધેબધે ફરીને જનવરો પસંદ કરતા હતા. જનવરો ઘણાં સારી હાલતમાં જણાતાં હતાં અને મુંબઈમાં વેલાતી ગાય આવેછે તેને મળતાં અને મોટાં હતાં. એક કાપવા લાયક બલદની કિંમત ૩૦ થી ૭૦ ડાલર સુધીની કહેવાયછે અને તેઓને તોલીને વજનની કિંમત લેછે. પાલવા સાઈ ગાય ઢોર તો જેવા હોયછે તેવી કિંમત આપીને લેછે. અમેરિકામાં યુરોપથી લોક વસવા આવેછે તેઓને આઠમણ બાળુપર હમણાં જગ્યા સરકાર આપેછે, તેથી ચીકગોમાં તેઓને આવીને વેચવા તથા લેવાનું સવલ પડેછે. એ જગ્યાપર દર સાલ ૪ કરોડ અને ૩૦ લાખ ડાલરની કિંમતના જનવરો વેચાયછે અને તે સંઘનું (Armour & Co.) આર-મરની કંપનીવાલાઓ હસ્તકછે. એ જગ્યા પાસે એજ ધણીઓનું જનવરોનું ગોસ પેક ફરીને દેશાવરોમાં મોકલવાની જગ્યા છે. જ્યાં તેઓ ૪૫૦૦) માણસો રોજ ખપાવે છે અને ગયે વરસ ત્યા ૧૧૩૩૪૭૯) ડુકરો ૩૩૦૬૫૨) બલદો અને ૬૩૨૬૨) મેઢાઓ કાપ્યાં હતા. એટલું મોટું કામ તે લોકો ચલાવે છે. હા ડુકરોને કાપેય ને તેને સાફ સમારી કટકા કરીને મુકવવા તાંગે છે. તે ફક્ત પાંચ મીનીટમાં કરી શકે છે પેહેલા ડુકરને એક જણ પગે શાકળ બાધી કે બીજો ધણા તેને ઉપર ઉઘું તગાયલું બાંધકી લીએ છે. ને સંચાથી ચાલતા એક સલીઆ ઉપર તે ધસડાઈને આગળ વધે છે જ્યાં એક ધણી ઉભો રહીને જે ડુકર આગલ આવતું જાય તેને ગળામાં ઉભી છરીથી કાપ મુકી દે છે કે ડુકર તફરત તગાયલુજ પેલા સલીઆ પર આગળ વધે છે ત્યાં છેડે એક મોટી ધણા ખખરતાં પાણીની ટાંકી હોય છે તેમાંથી તે પસાર થાય છે ને બીજો નાંકે નીકળ્યું કે ત્યાં એક મોટી ટેબલ છે તે ઉપર સાકળ દોડા કરે છે. તેમાં એક માણસ તે ડુકરને મોઢાંમાં લોખડનો દુક બોની પેલી સાકળ સાથે ને દુક જોરી નાખે છે કે ડુકર સાકળ સાથે ધસડાઈને આગળ એક બાલ સાફ કરવાનો

સંચો છે તેમાં જાય છે, જ્યાં ચારે બાજુ ઉપર હથ્થાર હોય છે તેથી બાલ બધા કહાડી નાંખી તેનીજ સાથે ઘસ હોયચ તેને તે સાફ કરીને ડુક્કર બીજે નાકે બાહાર નીકલે છે. એ સાફ કરતી વખતે સંચામાં ડુક્કર જાણે માણસો હાથે મસલીને સાફ કરતા હોય તેમ બીજા પાથલ થાય છે હવે ત્યાંથી માણસો ઊભા હોયચ તેઓ બાકી વલગી રહેલા બાલો ઓખવી કાઢાડી ત્યાં એક દુક ઉપર તેને લતકાવી દીધે છે. તે ધસડાતું આગળ વધ્યું કે ત્યાં ઉભેલાં માણસો તેનું પેતાખાતું ચીરીને બાહાર કાઢાડી નાખે છે. ત્યાંથી વળી ડુક્કર ધસડાતું પેલા સખ્યાપરજ આગળ વધે છે કે માણસો છરાથી તેને ઊભા ટુકરા કરી નાખી આગળ મોકલે છે. તે પરભાડ એક ઓરડાં છે ત્યાં જાય છે. જ્યાં તેને ચોવીસ કલાક સુધી ટાંગેલું રાખે છે. એ મુજબ એક ડુક્કર જ્યારથી કપાયું સારથી ચાર યા પાંચ મીનીટમાં સાફ થઈ કટકા થઈને તૈયાર થાય છે. હવે એ ઓરડામાંથી તાજુ ગોસ વેચવાની દુકાન છે ત્યાં રોજના વેચાણુ જેટલું જાય છે, બાકીનો મોટો ભાગ ને બીજે દીને એક સંચાથી થડો કીધેલા ઓરડામાં લઈ જઈને એ દીવસ ટાંગી રાખે છે. એ ઓરડામાં હમો ગયા સારે ૪૦) દીથી પારો હતો ને થંડક જેવું લાગતું હતું. સાર પછી તેનાં જોષતા કટકા કરીને પીપોની અંદર જસદનાં પતરાં જડેલાં હોયચ તેમાં આઈસની મચ્ચે તેને પેક કરીને દેશાવરો ખાતે યુરોપ સુધાં મોકલાવી આપે છે. એ તંગાયલાં ડુક્કરનાં કટકાઓનાં મોટા ને મોટા ઓરડાઓ છે ને ત્યાં કાંઈ લાખો કટકાઓ ટાંગેલા દીસે છે, બલદોને ઈલાં કાપતા નથી પણ પેહેલાં તેઓનાં ટોળાં માણસો હાંકી લાવીને સાર કુટ જેટલી પોહેલી ચાલમાં તેઓને ઉભા રાખે છે. ને ત્યાંથી વળી બીજી આટકટરી ચાલો કીધી હોય છે ત્યાં બીજાં માણસો પણ ચાર ધોરને અંદર હાંકે છે. તેઓને હાંકવા સાફ ઊપરથી ઊભા રહીને લોખંડની અણીવાણી લાકડીઓ ભોકે છે સારે નાચારીએ તે જનવરો અંદર જાય છે. હવે તે નાહલી ચાલને મથાળે એકજ માણસ ઉભો રહે છે જે બંદુકે કરીને તે જનવરોનાં માથામાં ગોળી મારે છે.

જેવી ગોળી લાગી કે તરત તે જનવર થપકાઈને બેસી જાય છે તે જરા તકરીને મરણ પામે છે પણ તેમથી લોહી બાહાર તે વખતે પડતું નથી. એ પ્રમાણે એક ખાયામાનાં ચાર પાંચ જનવરો મારીયાં કે ખીજ પડોશનાં ખાંચામાં જનવરો ઉભાં રાખેલાં તૈયાર હોય છે તેને મારવા જાય છે તે આખો વખત તે જનવરોને ગોળીથી મારવાજ કરે છે. તે મારનારની નેમ ધણી સારી છે તે જવલેજ તે ચુકે છે તે આબાદ માથામા બે સીગડાની વચ્ચે ઉપરથી ગોળી મારેછે. હવે જેવું જનવર મુકું કે તરત બાહારથી તેને ખેંચી લઈ પડોશનાં ઓરડામાં લેઈ જાય છે અને ત્યાં ઉભેલા માણસો તેના પગે શાંકળ નાખી ટાગી દીધે છે અને તેનું ચામડું પાંચ મીનીટમાં કાઢાડીને આગળ વધે છે તેટલાં ખીજે ધણી આવી તેનું પેતાખાનું બાહાર કાઢાડે છે તથા તેનાં દોકાનાં માસ ઉપર કાપ મુકી જાય છે તેની પછી ત્રીજે ધણી આવી કોહોદારીએ એકજ ફટકે માથું છુટ્ટ કરે છે અને ચોથો ધણી આવી તેના બદનનાં બે ઊભા કટકા કરી તેને શીક ઉપર ટાગે છે કે તે ધસડાઈને ગોસ ટાંગવાનાં ઓરડામા સુકાવવા જાય છે. પછી ડુકરની માફક તેનું ગોસ થંડુ કરીને પેક કરે છે. ડુકરના ગોસને ધુખરાવા (Smoke) સાથે એક મોટા ઓરડા છે જે બધો ધુમારાથી ભરી નાખેલો છે, તેમા સીકા ઉપર તે ડુકરનું ગોસ ટાગી રાખી તેને સમોક્ક હેમ (Smoked Ham) બનાવે છે. એ પ્રમાણે સઘળું કાપથી ત્યાં કામ થાય છે. ગોસ ઉપરની ચરખી જે છુટી હોય છે તે દર સાલ વેચે છે તથા તેનું તેલ અને માખણ વતીક બનાવે છે એના માલેકેએ અમેને પોતાના કામકાજના આકરા બતાવ્યા હતા તે પ્રમાણે એ જગ્યાપર અમેએ આગળ લખયાછે તેટલા જનવરો સને ૧૮૮૬માં કપાયા હતા તેમથી નીચે મુજબ ગોસ ચરખી તથા લોહીના વેચાણ કીધેલા દીને છે. સમોક્ક કીધેલુ ગોસ પાંચ કરોડ આવીરા લાખ રતલ કેનમા ભરેલુ ગોસ ૩૬૭ લાખ રતલ. એની ચરખી ૨૮૨૬૮૨ને વેચી ૫૫૧ લાખ રતલ તેલ બનાવ્યું, ૧૬૩ લાખ રતલ ખાદ્ય નીમકથી બનાવેલુ ગોસ ૮૬૦ લાખ રતલ અચાર જેવું કીધેલુ ગોસ (Pickled Meat) ૫૬૫ લાખ રતલ મસાબેદાર

(Spiced Meats) ખનાવેલું ગોસ ૪૦ લાખ રતલ અને તાજુ ગોસ ૮૨ લાખ રતલ વેચ્યું હતું. એ બનવરોનું લોહી નીચે ભોયરાં છે ત્યાં એકઠું કરીને પછી તેને સુકવીને ભુકો કરી એક બતનું ખાતર તેનું ખનાવે છે. તે લોહીનો ભુકો ૨૨૫ લાખ રતલ વેચ્યું હતું. એ લોકોની ખાસે ગોસ ભરી તથા ટાંગી રાખવાની જગા છે તેમાં ૮૦૦૦૦ ટન ગોસ રહી શકે છે તેવું હતું, પણ ગયા જુન મહીનામાં ઈંડાં મોટી આગ લાગવાથી તેનો મોટો ભાગ બલી ગયો છે, જેથી પચાસ લાખ રૂપિયાનું તુકસાન ગયલું સંભળાય છે. એવું ગંભીર કામ એક કંપની ઈંડાં ચલાવે છે અને તેવી ઘણી કંપનીઓ ચીકાગોમાં છે. સારે ગોસનો વેપાર શી રીતનો મોટો થતો હશે? ગાંધી બુકમાં સને ૧૮૮૨ ના સાલમાં ઈંડાં ચીકાગો રોહરમાં વેચવા સાઈ ૫૮ લાખ ડુકર, ૧૬ લાખ ગાય ઢોર અને ૬ લાખ મેંઢાઓ આયાં હતાં જેની કીમત વીશ કરોડ અને તેવીસ લાખ ડાલરની કહે છે. અમો ઉપલી જગ્યા જોઈને પછી અહીંયાંની બોર્ડ ઓવ ટ્રેડ (Board of Trade) કરીને ઈમારત છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યાપર અનાજનો વેપાર કરવા લોકો આવે છે અને જેમ ન્યુયોર્કમાં સ્ટોક એક્સચેન્જ છે તેવી સઘળી રીતની ગોઠવણ છે, એની ઈમારત બાહારથી બહુ શોભીતી છે અને તેની વચમાં આગલી બાજુથી મોટો શોભીતો મિનારો કીધેલો છે, જે ૨૬૫ ફીટ ઊંચાઈમાં છે, ઈમારત ૨૨૫ X ૧૭૪ ફીટની છે તેમાંનો વચલો કામકાજ કરવાનો હોલ ૧૭૪ X ૧૫૫ ફીટ જેટલો પોહોળો તથા લાંબો, અને ૮૦ ફીટ ઊંચો છે તેની વચમાં ૭૦ X ૮૦ ફીટની કાચની સિલીંગ તદ્દન વગર ટેકાએ કીધેલી છે યાને વગર થાંભલાની દેવાલ ઉપરજ કીધી છે અને તે વળી ચોરસ છે. એ બોર્ડ ઓવ ટ્રેડ સને ૧૮૪૮ માં ઉભી થઈ હતી સારે તેમાં તેર મેમબરો હતા, તેના વધીને હમણાં ૨૦૦૦ થયા છે, જેઓ દર સાલ દરેક જણુ ૭૫ ડાલર શી ભરે છે. પેહેલાં ઉભી થઈ સારે એની શામેલ થવાની શી ૫૦૦ ડાલર હતી તે 'પાછળથી વધારતા આવ્યા તે હમણા ૧૦૦૦૦ ડાલરની કીધી છે. ઈંડાં અનાજને લગતોજ

વેપાર થાય છે અને બોર્ડ ઓવ રેડના હિસાબ મુજબ ઈંદાં સને ૧૮૮૫ માં ૧૦ કરોડ ડાલરના અનાજનાં વેચાણ થયાં હતાં એ જોઈને પછી ગાડીમાં બેસીને બધે ફર્યા હતા, તેમાં પેહેલે સીટી હોલ જોયો. એ ઇમારતમાં મ્યુનીસીપલ આર્શીસ તથા અદાલતો રાખેલી છે અને એક આગો મોહોલો હોય તેમ ચારો બાજુ ઉપર તેને રસ્તા આવેલા છે. તે ૩૪૦ ફીટ લાંબી, ૨૮૦ ફીટ પોહોળી અને ૧૨૪ ફીટ ઊંચી છે, તેની બાહારથી રોણુક ઘણી સારી મારે છે પણ અંદરથી જોકે હેઠળના ભાગ સગેમરમરથી શણગારેલી છે તોબી બધે નાના નાના ઓરડાઓ છે, વચમાં ફરતી ચોકરોડી ચાલ છે, ત્યાંથી બધે જવાય છે. એની ઉપર હમણા સુધી ૩૮ લાખ ડાલર ખર્ચ થઈ ચુક્યો છે અને પૈસા ઘટી ગયાથી થોડો અંદરનો ભાગ અધુરો છે, જે સાડી બીજા ૬ લાખ ડાલર જોઈયે છે તે મ્યુનીસીપલ કાઉનસીલ પાસે મળશે ત્યારે પુરું કરશે. ત્યાંથી નિકળેલા લીનકન પારક Lincoln Park ફરીને એક મોટો બાગ છે ત્યાં ગયા હતા. એ બાગ લેક મીચીગન (Lake Michigan) ને કિનારે કાંધેલો છે અને ત્યાંના કિનારા ઉપરના રસ્તાઓ તથા બાગે ઘણા સારી રીતના કાંધેલા છે. એ બાગને એક છેડે પૈસાદાર લોકોના મજાના ઘરો આવેલા છે, એમાં દાંધે બનાવેલા સરોવરો તથા પુક્કો, જગે જગે કાંધા છે તથા જીવતા જનવરોનો સંગ્રહ પણ કાંધેલો છે, એ લેક મીચીગન ઘણો મોટો છે અને જાણે દરિયો હોય તેમ બીજી ગમતો કિનારો કુશો દેખાતો નથી.

એ બાગમાંથી નિકળીને પોસ્ટ આર્શીસ તથા કમ્પટહાઉસ વાલી ઇમારત હજી બધાય છે તે જોઈ હતી, એની ઘણી મોટી એક આખા ગો-હોલા જેટલી છે તે ૩૪૨ x ૨૧૦ ફીટ લાંબી પોહોળી છે અને ઘણી શોભાદાર તો બાંધી છે તે ઉપર ૬૦૦૦૦૦૦ ડાલર ખર્ચ બેસેલો ત્યાંથી બધે શેરેરના મોટા મોહોલાઓમાં તથા એવેનીયુમાં ફર્યા હતા એ શેરેરમાં સને ૧૮૭૧માં સ્થિત મોટી આગ લાગી હતી, જેથી શેરેરનો મોટો ભાગ બળી ગયો હતો, એ આગ ફોર્મીન તેજની બનીને એક ગાંધે લાગ નાખી

દીધી, તેથી પેહેલાં શરૂ થઈ હતી અને પવનનું જોર વાણું હોવાથી થોડા વખતમાં તે ફેલાઈ અને ચોવીશ કલાકમાં ૩ માઇલ ઉપરની જગ્યાની ઈમારતોને બાળી નાખી હતી જેથી ૧૯ કરોડ ડાલરનું નુકશાન થયું હતું અને તેમાં ૧૮૦૦૦ ઈમારતો બળી જવાથી ૯૮૫૦૦ માણસો ધરખાર વગરના થઈ ગયાં હતાં એવી મોટી એ આગ લાગી હતી. પણ તેને બદલે હમણા જે નવી ઈમારતો બંધાઈ છે તે વણી સરસ અને અને શહેરને શોભાવે તેવી થઈ છે અને તેનો મોટો ભાગ એકથી બે વરસની અંદર પાછો બંધાઈને તૈયાર થયો હતો એવી ઝડપથી એ કામ કીધું હતું. ઈંદાં કેવી ઝડપથી ઈમારતો ઉભી થાય છે તેના દાખલા દાખલ ઈંદાંનાં એકઝીબીશન સાફ જે મોટી ઈમારત સને ૧૮૮૦ માં બાંધી હતી તે ૨૪૦ ફીટ પોહોળી, ૮૦૦ ફીટ લાંબી અને ૧૧૦ ફીટ ઊંચા ત્રણ મિનારાઓ સાથની નવ મહિનામાં બાંધીને તૈયાર કીધી હતી. ઈંદાંના મોહોલાઓ સરખા અને સીધા માઇલના માઈલ સુધીના છે તેમાંનો સ્ટેટ એવેનીયુ State Avenue ૧૧ માઈલ જેટલો લાંબો છે જેનો મોટો ભાગ મોટી ઈમારતોથી બેઠ બાજુપર ભરેલો છે જેથી તેનો દેખાવ ઘણો દબદબા ભરેલો લાગે છે, ને નજર પોહોંચે ત્યાં સુધી સરખો અને લાંબો એ મોહોલો દેખાય છે. ચારેક માઇલ સુધી તેપર મોટી ઈમારતો છે, પછી નાનાં બેઠાં ધરો આવેછે. ઈંદાંના બીજા મોહોલાઓમાં Dear born Avenue, Michigan, Prarie અને Calumet Avenue ઓ ઘણા સારા છે, તેમાં મીચીગેન એવીન્યુ સરોવરને કિનારે હોવાથી તથા તેની ઉપર છુટા છુટા બંગલાઓ, તેની આગળ નાના બાગો તથા લોનસોથી તથા રસ્તાની બેઠ બાજુપર ઝાડો તથા તેની હેઠલ પગે ચાલવાના રસ્તાની બાજુપર ઘાસના ક્યારાઓથી ઘણો સરસ લાગે છે. ઈંદાં રસ્તાઓપર ફીલાડેલફિયાની માફક તારનાં દોરડાંથી ચાલતી ટ્રામ (Cable Cars) છે જે ત્રણ ચાર ગાડીઓ સાથે જોડેલી રેનની માફક ચાલે છે જેથી લોકોને બેસવાની સગવડ સારી મળે છે અને તેમાં દર મહિને વીસ લાખ માણસો શહેરમાં આવજવ કરે છે. સીકાગો (કોઈ ચીકગોબી

કહે છે) શેહેર અમેરિકા ખંડમાં નવા નવાં શેહેરો શી રીતે એકદમ વધી જાય છે તેનો દાખલો બતાવે છે સને ૧૮૦૧ના સાલમાં ઇંદાં પાણીના ખાખોચીયાંવાલી જગ્યા હતી. સને ૧૮૩૧મા ઇંદાં પેહેલાં ૧૨ નાનાં ઘરો હતા. સને ૧૮૪૧મા એની વસ્તી ૫૭૩૨ માણસોની થવાથી એને શેહેરનું નામ મળ્યું હતું અને મ્યુનીસીપાલીટી થઈ હતી. સને ૧૮૪૧મા એનો વેપાર ૩૨૮૦૦૦ ડોલરનો હતો પણ ત્યાર પછી સને ૧૮૬૧મા રેલ્વેઓ ઈંદાં થવા માડી તેથી એ શેહેર વધીને તે સાલમા ૩૪૪૩૭ માણસોની વસ્તીવાળું થયું ૧૮૮૧ માં વસ્તી તથા વેપાર તેનેથી ચારગણો વધી ગયો અને ૧૮૭૧મા તે એવું મોટું શેહેર થઈ ગયું કે તે વખતની આગની વિગત પરથીજ માલમ પડે છે ૧૮૮૧મા ઇંદાં બંધી આસપાસના દેશોની રેલ્વેઓના “જકશન” થવાથી તે બાલુજ વેપારમા વધી ગયું છે અને ૧૮૮૨ની, ગણતરી મુજબ વસ્તી ૫૬૦૬૯૩ ની થઈ છે અને હમણા સાત લાખની વસ્તી ધારવામા આવે છે અને ૩૬ ચોરસ માઈલ યાને ૨૩૦૪૦ એકર જગ્યા ઘેરે છે ઇંદાંના હોટલોની મોટા અને ગવનર ન્યુયોર્કના જેવાં છે અને તેઓ છ સાત માલનાં આખા ગાળાઓ મોટાકાના રોકે છે પામર હાઉસ કરીને હોટલ છે તેમાં ૭૧૮ ચોરસગજો છે અને તેને બાધવા તથા ગણગારવા પાછળ ૪૦ લાખ ડોલર ખર્ચ છે અને દર સાલ તેને પાછું શણગારે છે ત્યારે તેપર એક લાખ ડોલર ખર્ચે છે એના કરતા અમારાવાલું હોટલ મોટું તથા મરમ ગણાય છે પણ તેની વિગત મળી શકતી નથી ઇંદાં વેપારમા અનાજ (ઘણી) નો વેપાર ઘણો મોટો છે. પેહેલાં ઘણી મને ૧૮૬૯મા ઇંદાંથી આદાર ગયો હતો સને ૧૮૪૨ ના ૫૩૮૦૦૦ મુજબ ચડયો હતો તે વધતો વધતો સને ૧૮૮૨મા નજદીક ૧૨ કરોડ મુજબ ૯ કરોડ ૭૦ લાખ ડોલરની કિમતનો બહાર દેખાવરોપર મોકલ્યો હતો લોકોનો પણ ઘણો મોટો વેપાર ઇંદાં છે તથા પન્નુટલ કારખાનાઓની આમરે ૨૧૮૨ છે જેમા ૯૭૦૦૦ માણસો ખર્ચે છે જેને પનારના કાન મવાપાસ કરોડ ડોલર વરસ દિને કરે છે તેઓની ચાપતું સવામા

કરોડ ડાલરની છે અને વરસ દહાડે ૩૧ કરોડ ડાલરનો માલ કાઢાડેછે. ચીકાગોનો બધો વેપાર સને ૧૮૮૨ મા એક અગળ સાડાચાર કરોડ ડાલરનો થાયો હતો અને દરરોજ ૬૪થી ૬૫ વાહાંજી તથા સ્ટીમરો ઇંહાં આવજવ કરે છે જેનો નજદીક એક કરોડ ટનનો જીમલો વરસ દીને થાય છે. એવી અગળ રીતે એ શહેર પચાસ વરસની અંદર વધી ગયું છે. એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એ શહેર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના બધા દેશની વચમાં આવ્યાથી બધી ગમથી રેલ્વેઓ ઈંહાં આવે છે. જે મુજબ ૧૮ જીદી જીદી કંપનીની રેલ્વેઓ આવેલી છે તેથી બધી ગમનો વેપાર ઇંહાં ધસડાઇ આવે છે.

તા. ૨૭ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૧૨—૪૦ મીનીટે ચીકાગો શહેર છોડ્યું હતું અને આખો દિવસ ચીકાગો બરલીગટન એન્ડ કુવીન્સી રેલરોડની ગાડીમાં કાઢાડ્યો હતો. રસ્તામાં સપાટ પ્રેરીસ (વગર ઝાડ પાનની જગ્યા) આખો વખત મળી હતી, મોટી જગ્યાપર મકાઇ બુઢાનાં ઝાડો રોપેલા હતાં પણ છુટા છવાયાં નાના નાના ઘરો વારા ફરતી ઘણાં મળતાં હતાં એ ઘરો લાકડાના પાટિયાંના બાંધેલાં છે અને દરેક ઘેરની આગળ એક પવનચકરી હોયછે જેનેથી બુંબો ચાલે છે અને પાણી તેની હેઠળ નલી જેવો કુવો હોયછે તેમાંથી બાહર કાઢાડે છે. એ કુવાઓ આસરે ૧૦૦ ફીટ જેટલા ઊંડા હોય છે. ઘરોની આસપાસનાં ખેતરોમાં ગાય ઢોર ચરવા મુકી દીધે છે અને સાંજ પડતા તેના ધણીઓ ઘોડાપર બેસીને તે બધાંઓને હાંકી એક વાડ ભરી લીધેલી જગ્યામાં એકઠાં કરે છે. અમોએ સાંજનાં આગગાડીપરથી એ પ્રમાણે ખેડુતોને ગાય ઢોર હાકતાં વારા ફરતી જોયા હતા.

તા. ૨૮ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજનો આખો દિવસ ટ્રેનમાં ગુજરયો હતો, જગ્યા જે પસાર કીધી તે ઉપર-ગઇ કાલે જોયલી લખી છે તેનાં જેવીજ મેદાન જેવી હતી પણ હવે જેમ ચીકાગોથી દુર અને આથમણ અમેરિકા તરફ આગળ વધતા ગયા તેમ

ખેડુતોનાં ધરો વધારે છુટાં છુટાં અને ગામડાંઓ પણ નાનાં અને છુટાં છવાયાં મળતાં હતાં મકાઈબુટ્ટાની રોપણી પણ થોડી હતી અને ખેડુ-
તોનાં ધરો કોઈ કોઈમો મટોડી તથા પથ્થરના બાધેલા હિંદુસ્તાનના ગરીબ ગામડેનાં બુદ્ધિમાં જોવા કાળ મળતાં હતાં. એ ઈલાં આવી રહેલા પરદેશીઓ નવા રહેવા આવેલા હોવાથી પાસે પૈસા નહીં તેથી પેહેલાં જેમ તેમ કામ ચલાવી લીધે છે યુરોપથી જે પરદેશીઓ ઇલા આવે છે તેઓમાના થોડા જણા જેઓ ૪૦૦ એક ડાલર જેટલા સાથે લાવેલા હોય છે તો તરત આવી જગ્યાઓ સરકાર આપે છે તેપર ઉપર માફક મટોડી તથા ધાસના બુદ્ધિઓ બાંધી રહે છે અને એક જોડી બલદ તથા જમીન બણવાનું હોર તથા અનાજ, સામાન લાવ લઈજવ કરવા એક ગાડુ તથા ગાય, મરઘા લઈને રહે છે પછી જેમ ખેતીવાડીથી તે કમાતો જાય છે તેમ ખે ત્રણ વરસમાં લાકડાંના મળનાં ધરો બાધે છે તથા પવન ચકરીઓ મુકે છે તેની આગળ પો-
તાના હાથે બુબાથી પાણી વાપરવા કાઢાડે છે ને ગાય દોર તથા ઘોડા લેતો જાય છે. એ મુજબ જેમ પૈસા વધે છે તેમ પછી ખેતી વધારવા મળુરોને રાખે છે તથા આસપાસની જગ્યા પોતાના કરતા ગરીબ ખેડુતો પાસથી વેચાતી લઈને વધાર્યો જાય છે.

જો કોઈ નવો પરદેશી થોડાજ પૈસા લઈને આવે છે તો પેહેલા આકરી ધધો કરીને થોડા વધારે જોઈતા પૈસા એકઠા કરી કાઢે તેઓથી જમીન લઈને ખેડુત બને છે એ પ્રમાણે ઉત્તર અમેરિકાની વેરાંન પહેલી જમીનો વસ્તી જાય છે ને તે ઉપર ખેતીવાડી થાય છે એ પ્રેરીસોની ખોડી જગ્યાપર અસલ જાડ પાન ઘણા દના પણ યુરોપના લોકો ઇલા વસવા આવ્યા પછી ઈલાના અસલી રહેવા-
ની ઇન્ડિયનસોએ મોટી મોટી આગે લગાડી મોટા જંગલો બાળી નાખતા ગયા હતા કે તેમા નવા રહેનારાઓ સપાઈને ખુવાર ચર્ક તથા બલી જાય. એવી પ્રેરીસની આગે ઘણી મોટી માઈલના માઈલના સુધીની વાય છે ને તેથી જાડ જાન ને નુ પણ તેના પહેલા બી-
ને વડીલ બળી જવાથી નહો પાડા હતા નહીં અને તેમાજુ જેવું

યધ જાય છે. ફક્ત ધાસ પાલોજ ઉગે છે પણ જમીન ફલવંત હોવાથી ત્યાં ખેતીવાડી સારી થાય છે. અમોએ જાંબે છેક ન્યુયોર્કથી નિકળ્યા ત્યારથી મકાઈપુટ્ટાનીજ વાવણી જોઈ તેથી ખચર કાઢડતાં માલમ પડ્યું કે એ વાવણીપર ઘણી મેહેનત પડતી નથી અને ઘઉંની વાવણી કરતાં એની પેદાશમા નફો વધારે થાય છે તેથી એનીજ વાવણી બધાઓ કરે છે અને તેનો મોટો ભાગ ગાય દોર તથા ડુકરના ખોરાકમાં વપરાય છે જે તેઓને માફક આવે છે અને વળી ઈલાંતું લોક એના દાણા જે સુકા તથા ઘરડા થાય છે ત્યારેજ તોડે છે તેનો આટો કરી પાંજી તથા જાત જાતનાં કેકો તથા મીઠાઈ બનાવે છે તથા કુમળા મકાઈપુટ્ટા પણ ખુશીથી ખાય છે અને વળી એના સુકા દાણા વેણાત તરફ નિકાશ પણ મોટી રકમના થાય છે તેથી એનો ખપ ઘણો મોટો હોવો જોઈએ. અમોએ ન્યુયોર્ક છોડ્યા પછી આસરે ૪૨૦૦ માઈલ મુસાફરી આગગાડીમાં કરી છે, તે બંધી જગ્યાના મોટા ભાગપર એ મકાઈપુટ્ટાનીજ ખેતીવાડી જોઈ હતી. કોઈજ જગ્યાપર જરમન મીલેટ (Millet) અને ઘઉંની રોપણી દેખાતી હતી.

તા. ૨૯ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—ગાંધ રાતના આસરે સાત વાગ્યા પછી ચઢાણની જગ્યા મળી હતી તે આખી રાત સુધી તે મળ્યા પછી આજે સવારનાં ઊઠ્યા ત્યારે અમો આસરે પાંચ હજાર ફીટ ઊંચાણની જગ્યાપર હતા અને પાહાડને મથાળે સપાત જગ્યાપર ગાડી દોડતી હતી. એ પાહાડને મથાળેની એ સપાત જગ્યા જેમ ખડલાનો પાહાડ ચડ્યા પછી પુણા સુધી જિંચી પણ સપાત જગ્યા મળે છે તેનાં જેવી હતી પણ પુણાની માફક ઈલાં કાંઈ દુરથી પાહાડો દેખાતા ન હતા પણ જાણે એક ગોળ થયલી સપાત જમીન એકદમ ઊંચકાઈ આવી હોય તેમ આસમાન આસપાસથી નિચે જતું જણાતું હતું. આસરે સાડા છ વાગ્યા પછી દુરથી મોટા પાહાડો જમણા હાથ ઉપર દેખાવા લાગ્યા હતા, જેમાંનો એક પાહાડ જે ઈલાની બાજુપર સૌથી ઊંચો છે અને તેને પાઇકસ પીક Pikes peak

નામે ઓળખે છે તે ઉપર જથ્થાબંધ બરફ પડેલો દેખાતો હતો. ઈંદાની હવા એટલી તો સાફ છે કે દુરની સઘળી જગ્યા જાણે નજદીક હોય તેમ ખુલી દેખાતી હતી અને તે મુજબ ઉપલો પાઇકસ પીક પાહાડ જે આસરે ૧૦૦ ઉપર માઇલ દુર હશે તે જાણે ૧૫ થી ૨૦ માઇલપર હોય તેમ લાગતો હતો. એવી સાફ હવા આપણે મુખ્યત્વે તરફ જવલેજ જોઈએ છીએ કારણકે ત્યાં નજદીકમાં દરિયો આવવાથી હવા બીણાશવાળી હોય છે, પણ ઈંદાંતો દરિયો ઓછામાં ઓછો દોઢ હજાર માઇલનીખી ઊપર દુર કોઇખી બાજુપર નથી અને ઊંચાણમાં આવ્યાથી હવા ધણી સાફ રહે છે, સિવાય કે જ્યારે ધુમસ થઇ આવે છે ત્યારે આવું સરસ દેખાતું નથી. એ રસ્તાપર અમોને વારાફરતી ચરતા મુકેલા ધોડાઓનાં ટોળાંઓ ધણાં મળ્યાં હતાં અને તે મુજબ ગાય ઢોર પણ મળતાં હતાં. સવારના ૭ વાગેને (Denvor) ડેનવર નામનાં શહેરનાં સ્ટેશનપર જઇ મુગ્યા હતા, જ્યાંથી બીજી ટ્રેનમાં ફેરફાર થવું પડ્યું હતું. એ ડેનવર શહેર દરિયાની સપાટીથી ૫૧૯૬ ફીટ ઊંચું છે અને એની આસપાસની જગ્યાઓમાં સોનાંની તથા લોખંડની ખાણો આવેલી છે. તેથી ઈંદા તે ગાળવાની ધણી મોટી બટ્ટીઓ રાખેલી છે અને તેની વસતી પણ સારી છે. અમો ઈંદાં પેહેલાં એક દિવસ રહેવાના હતા, કે સઘળું જોઈએ પણ એથી સરસ બીજાં ગામો તથા ખુદરતી દેખાવો જોવાના હોવાથી તથા તારીખ ૧૦ મી સપ્ટેમ્બરે સેન્ટ ફ્રાન્સીસ્કોથી સ્ટીમરમાં નિકળવાનો વિચાર કીધાથી એને મુકી દેવું પડ્યું હતું અને ફક્ત ઊપલી બટ્ટીઓ સિવાય બીજું કંઈ જોવાલાયક પણ ઈંદાં નથી. અમો ડેનવરથી ક્રાઇ ૭-૧૫ મીનીટ પાછા ઉપજ્યા તે ક્રાઇરેરો સ્ટ્રીન્ગ કરીને સ્ટેશન જે ૭૫ માઇલ દુર છે ત્યાં ૧૧ વાગે મુગ્યા હતા અને વળી પાછી ત્યાંથી ટ્રેન બદલીને પાંચ માઇલ દુર મોનીટો (Montoy) કરીને તેના ખુદરતી ઝરા તથા દેખાવ અને ગોદાઓ સારૂ વખણાવતું ગામ છે ત્યાં ૨૦ મીનીટમાં વિતર્યા હતા અને આગર હોટલમાં કુતરો લીધો હતો. એ ગામ ૫૧૭૩ ફીટ દરિયાની સપાટીની ઉંચું છે અને (Rough Mount-

trains) રોકી માઉન્ટન્સમાં આવેલું છે. એને સારાટોગા એવ ધી
 વેસ્ટ કહે છે અને જેમ સારાટોગા ઉગમણ તરફ ન્યુયોર્કની નજદીક હવા
 ખાવાની જગ્યા કહે છે, તેમ મેનીટોને આથમણ તરફની હવા ખાવાની
 જગ્યા કહે છે. એ જગ્યા ઊંચાણમાં આવ્યા ઉપરાંત ઈહાં એ ખુદ-
 રતી લોખંડ તથા સોડના ઝરાઓ છે, તેથી દરદી માણસોને ઘણો
 ક્ષાયદો થાય છે અને જો કે વસ્તી આસરે ૧૦૦૦ માણસની છે તોપણ
 ઈહાં દર સાલ હજારો લોકો હવા ખાવા તથા ગોદાઓ જોવા આવે છે
 અમો હોટલમાંથી તરત ગાડી ફરીને જગ્યાઓ જોવા નિકળ્યા હતા.
 ઈહાં ગાડી લાડું જખડું મોઢું છે. અમોને ૧૧ થી ૬ વાગા સુધી
 ફેરવવાના ૮ ડાલર આપવા પડ્યા હતા. પેહેલાં વિલિયમ કેનન
 (William Canon) તરફ ગયા હતા. એ એક નાનો સાંકડો રસ્તો
 ખડકોની વચમાંથી પસાર થાય છે. એક બાજુપર આસરે ૫૦ ફીટ
 ઊંચા ખુચના જેવા આકારના પથ્થરના ખડકો આવેલા છે અને તે
 ઉપર ઝાડ પાંન ઉગેલાં તથા રસ્તાની પડોશમાંથી પાણીનાં નાલાંઓ
 વેહેતાં હતાં તેથી દેખાવ સારો લાગતો હતો. તે પસાર ફરીને
 આગળ ચાલતાં ડુંગરને મથાળે કેવ એવ ધી વીંડસ (Cave of the
 Winds) ફરીને એક ખોહ આવેલો છે તે જગ્યાપર ગયા ઈહાં
 અંદરથી મોટા મોટા ઓરડાઓ તથા હોલો કુદરતી બનેલા છે અને તે-
 ઓને મથાળે “સ્ટેલેક્રાઇટ” ના આકારો દીસે છે. કોઈ કોઈ હોલ તો
 ૪૫૦ ફીટ લાંબા છે અને એક છેડેથી તેઓ પોહોળા છે પણ વચમાંથી
 સાંકડા થઈ રેતીના કાચના ધડિયાળ માફક થાય છે. એ ઓરડાની
 સીલીંગ એટલી તો ઊંચી છે કે, હાથમાંની મીનખતીઓની ખતીઓથી
 તે ઉપર ઉગ્મસ જઈ શકતો નથી અને કહે છે કે મેગનેશીયમની જો-
 સલર રોશનીથીથી બરાબર તે જોઈ શકતા નથી ઈહાં પડવા
 ઘણો સરસ થાય છે. એ દીવાનખાનાં તથા ઓરડાઓની જમીન
 ઉપર પથ્થર તથા ખડક ઘણા પડેલા છે, તેથી બરાબર ચલાઈ શકાતું
 નથી. ઈહાંથી નિકળેલા અમો (Iron Spring) લોખંડના કાટવાલાં
 ઝરાપર ગયા હતા. ઈહાં એક નાનો નલીરોકો કુવો છે, તેમાંથી પાણીને

ઝરો જમીનપર ફુટે છે, તેનું પાણી લોખંડના કાટના જેવો સ્વાદ આપે છે, તે પીધાથી લોહી સુધરે છે એમ કહે છે. એ યુટીપાસ (Ute pass) ની નજદીક (Ruston glen) રસ્ટન ગ્લેનમાં આવેલી હોવાથી એને (Iron Ute Spring) આયરન યુટી સ્પ્રીંગને નામે ઓળખે છે. એની ઉપર નાનું ગોળ છાપડું બાંધી લીધેલું છે. લોખંડના કાટના જેવો સ્વાદ પાણીમાં હોવાથી અમોને કાંઈ વધારે પીવા ગમ્યું નહીં હતું ત્યાંથી નિકળેલા (Navajo Spring) નાવાળે સ્પ્રીંગપર ગયા હતા, જે અમારાં હોટલની નજદીકમાં આવેલી છે એ પાણી સોડાવાટરના જેવું આખાદ સ્વાદમાં તથા ઝમઝમાતમાં લાગે છે અને તેમાંની ગેસને લીધે પરપોટા આજો વખત સોડાવાટરની માફકજ થયા કરે છે.

એવા ત્રણ ચાર જુદી જુદી જાતના ઝરાઓ મેનીટામાં આવેલા છે. ત્યાંથી નિકળેલા અત્રેની વખણાયલી (Garden of The Gods) ગારડન ઓવ ધી ગોડસ યાને દેવતાઓની વાડી કરી જગ્યા છે ત્યાં ગયા હતા. એમાં કાંઈ ઝાડપાનના બાગ અથવા વાડી નથી, પણ ખુદરતી રીતે પથ્થરાના આકારો કાંઈ ખીન ગણત્રીના જેવાલાયક રીતના બનેલા છે. એમાં જવાનો મોટો દરવાજો અમારા હોટલથી લઠી માઈલ દુર છે તે આઠમણ તરફનો દરવાજો આસરે એક માઈલ દુર છે. તેથી એ જગ્યા ૧૫ માઈલ જેટલી લાંબી અને ૦૫ માઈલ જેટલી પોહોળી નાના ખડકો તથા હુગરોથી ઘેરી લીધેલી છે. અમો આઠમણ તરફના દરવાજામાં જતાંજ એક ઘણો મોટો આસરે ૪૦ X ૨૦ ફી. મનો પથ્થર એક ઘણાજ નાના હોડા ઉપર અલગો બાંધેલો દેખાતો હતો તે તેનો હેડલનો ભાગ એટલો તો નાનો તથા સાદો છે કે જાણે હમણાં તેનું સમતોલપણું બોધને બાજુપર પડી જાય તેમ લાગે છે. એને (Balance Rock) બેલન્સ રોક કહી કહે છે અંદર ગયા કે કુતરાની ટોપના આકારના (Mushrooms) પથ્થરો જ્યાં નજર ફરીએ છીએ ત્યાં દીઠે છે. તેની હેડલની ટાંડી લાલ પથ્થરની અને ઉપરની ગોળ ટોપ સફેદ પથ્થરની જેટલી આખાદ મજામના આકારને મળતી આવે છે તેથી તે જગ્યાને મજામ પાર્કનું

નામ આપેલું છે. આગળ ચાલતાં જિંચા જિંચા પથરાઓ છુટા છુટા તરેહ તરેહના આકારોના જ્યાં નજર કરીએ છીએ ત્યાં દીસે છે. એ પથરાઓ લાયગે જેથી ચાર શીટ બડાઇમાં હશે પણ જિંચાઇમાં તો ૪૦ થી ૧૦૦ શીટ સુધીના અને પોહોળાઇમાંથી ત્રીસ ચાલીસ અને તેથીબી વધતા હશે તેથી જાણે કે મોટી આખા પથરની ગંબવર દેવાલો બાંધી હોય તેમ દીસે છે. એ બધી લાલ મજ્જેના રંગની બનેલી છે. તેમાં એના ઉગમણ તરફનો દરવાજો જેને ગેટવે (Gate way) કહે છે ત્યાંતો બે એવા મોટા પથરા લાલ રંગના (monoliths) જેઓ ૩૦૦ અને ૪૦૦ શીટ જિંચાઇમાં ઉપર લખેલા છે તેવા ચપટા આકારના ઊભેલા છે, તેની વચમાંથી રસ્તો જાય છે પણ તે રસ્તાવાળા ખાંચાની સામે ખીણ એક એવાજ મોટા તદ્દન સફેદ ખરફ જેવા પથરની દેવાલ ઉભી છે તેથી એ બાજુનો દેખાવ નાટકના તખ્તા ઉપર પરદાઓ મુકેલા હોય છે તેમ એકની પાછળ એક આપાદ તેના જેવોજ દીસે છે. તેમાં લાલ તથા સફેદ અને પીલા રંગના જુદા જુદા પરદારોકા પથરો ૪૦૦ શીટની જિંચાઇ તથા ૨૦૦ શીટની પોહોળાઇના આવેલા છે, તેથી ધણા સરસ લાગે છે. કોઈ ગમ તેવ પથરો દેવળના મિનારાના તથા લાગેલા કિલ્લાઓ અથવા શહેરના ઘરોના ખંડિયરો જેવા આકારો લે છે. કોઇ સીંહ, બાલારીંછ, હરણ, દેડકાં, ખલીર, માણસ (એને ઓલ્ડ આઇરીશમેનનું નામ આપેલું છે) મડમ (એને લેડી ઓવ ધી ગારડન્સથી ઓળખે છે) ઈત્યાદી એવા આકારો વગર ગણતરીના એ બાગમાં આવેલા છે. તેનો ઊગમણ તરફનો દરવાજો પેલા બે મોટા પથરોની વચમાંથી પસાર કીધા પછી આગળ બે માઇલ વધ્યા કે (Glen Eirie) ગ્લેન એરી નામની જગ્યા આવે છે જ્યાં ઝાડ પાનની વચમાં પાછા ઉપર જેવા પથરો નિકળી આવેલા છે, તેઓના આકાર દેવળના જેવા તથા કિલ્લાઓના જેવા છે. એક પથર જાણે બસો ત્રણસો શીટનો એક થાભજો હોય તેવો ચલગો ઉભો છે અને ખીજા છુટા છુટા જાણે હવેલી પડી જઈને થાભજા ઊભા હોય તેમ લાગે છે અને તે વળી કોઇ લાલ તો કોઇ

પાઈક્ષ પીકવાલો પાહાડ જે આસરે ૧૪૦૦૦, શીટ ઊંચો છે તે પાહાડ ઈંહાંથી ૮૦૦૧ શીટ જેટલો ઊંચાઈમાં દીસે છે, અને તેનું સર જાણે આસમાન સાથ અચડતું હોય તેવું લાગે છે. એ મુજબ ૮૦૦૦ શીટ ઊંચો પાહાડ એકદમ સઘળી ઊંચાઈ દેખાડતો કોઈન ગમ હશે. નિચેથી આપણે તે નજદીક દોઢ માર્ગ જેટલો ઊંચો જોઈ શકીએ તે કાઈ નાનું જેવું લાગતું નથી અમોએ લાથી નિકળીને રેનબો ફોલ્સ (Rainbow falls) જોયો હતો, જે બાયગે સાડએક શીટ ઊંચાણથી પડતો હશે તે કાંઈ જોવાલાયક નથી. લાથી આગળ વધીને આસરે ૬૦૦ શીટ ઊંચા ડુગર ઊપર (Grand Cavern) ગ્રાંડ કેવર્ન કરીને ખોદો છે તે જોવા ગયા હતા. એના મોહોડા સુધી ઘોડાની ગાડી જઈ શકે છે. એ સને ૧૮૮૧મા એ જગ્યાના ધણી મી૦ જ્યોર્જ સ્નાઇડરે સોંધી કાઢાડ્યો છે, અને જોકે મેમય ગોફાઓ કરતાં ઘણો નાનો છે તોપી તેની અંદર (Stalactites) લટકતા પાણીથી બંધાયેલા પથ્થરના આકારો ઘણાજ સરસ છે. તેઓ ઘણા સફેદ તથા પારદરશક ઊંચી જાતની પેરેશીનની મીનબતી આવે છે તેને મળતા આવે છે, તેઓના આકારો તરેહતરેહના છે. કોઈગમ તેની ઝીણા ડુલની તોરણો, કોઈ ગમ દરાખના વેલા તથા ઝુમખાઓ, ઝુમરો, મીનબતીઓ, જાનવરના આકારો એવું ઝીણું ઝીણું બની રહેલું છે. વળી ઊપરથી અને હેઠલથી એવી રીતના બનેલા પથ્થરો મળીને મોટા મોટા આકારો જેવા માખણ બનાવવાના (Churns) સયાઓ જાણે દુધની અંદર તે ફરીને ઉભો હોય અને દુધને જોસ આવ્યો હોય તથા માખણના કકડાઓ તેમાં તરતા હોય તેવા આકારો પડેલા છે, તેની આગળ મેઢાંનાં ટાળાંઓ એક ઓરત જમીન ઊપર ઊંધી સુઈને તપાસતી હોય તેવાં છે બ્રાઈડલ ચેમ્બર (Bridal Chamber) કરીને એક નાનો ઓરડો છે તેમાં તો ફુલ-પાન ગુંડી લીધાં હોય તેમ દેવાળ તથા સીલીંગ તેવા આકારોથી જરાઈ ગઈ છે, પણ સૌથી સરસ તો એક ખુદરતી આરગીન બની છે. સ્ટેલેક્ટાઈટ ઊપરથી હેઠલ બધાતા પથ્થર છુટા છુટા જાણે આરગીનની

મોટી નળીઓ ગોઠવી હોય તેવા પાતળા અને ચપતા આકારના ઉભાને ઉભા થયલા છે જેઓ ઉપર લાકડીએ ઠોકવાથી તેમાંથી મઝેના સુંદર જુદા જુદા શુરોના અવાજો નિકળે છે અને ત્યાંનો રખેવાલ તે ઉપર જાત જાતના રાગો આરગીનની માફક વજાડે છે, જે ઘણુંજ નવાઈ જેવું લાગે છે. ઇંદાં વળી મોટા મોટા ૩૦૦ ફીટ લાંબા ઓરડાઓ તથા તેની ઉપર ઘણાં ઊંચા ગુમખજો, તથા ગેલેરીઓળી છે અને સઘળી જગ્યાપર ફરવા સારૂ મઝેના અંદરથી રસ્તાઓ સફાઈદાર બનાવેલા છે તેથી ચાલવાને કશી અડચણ પડતી નથી. ઉપલી સઘળી બનાવતોને લોખંડના ક્રીસ્ટા તારથી બંધાવી રાખી છે કે કોઈ ભાંજી જાય નહીં. એ ગોફાઓ ઉપરના પાહાડની ટોચથી ૬૦૦ ફીટ હેઠાણમાં છે અને તેની અંદર ઠરમામીટરનો પારો પર થી પડે ડીઝી સુધી રહે છે. એ સઘળું જોતાં અમોને અરધો કલાક થયો હતો એટલો નાનો એ ગોફા છે. પણ બધી રીતે ઘણો જોવાલાયક છે અને સઘળું બંધાવી રાખ્યાથી ઘણી સારી હાલતમાં રહેલો છે. એને જોવાનો દર માણસ દીઠ એક ડાલર લે છે અને અંદર જગેજગ કેરોસીન તેલની મોટી બતીઓ મુકેલી છે અને અમોને પણ હાથમાં દેવાલપર મુકવાની રીફ્લેક્ટર સુધાંની બતીઓ સાથે અંદર લઈ જવા આપી હતી.

એ ગોફાઓવાળી જગ્યા આસરે દરિયાની સપાટીથી ૬૦૦૦ ફીટ ઊંચી હશે તેથી તેની ઉપરનાં ઝાડો સઘળાં નાનાં કદના ઉગે છે. ઓકનું ઝાડ જે ગંજવર કદનું આવે છે તેપણ ઇંદાં ૮ થી ૧૦ ફીટનાં ઊંચા હતા અને તે ઉપર એકાંતો પણ ઊગેલાં હતા સાલળવા મુજબ જેમ ઊંચાણુપર આગળ વધીયે છીયે તેમ એની નજદીક ૧૨ માઈલ દુર પાઈક્ષ્પીકનો ઊંચો પાહાડ છે, જ્યાં ઝાડો ઘણાં નાના મળતાં જાય છે અને વધુ ઉપર ગયા કે ઝાડ ઊગવાની હદ પુરી થઈને ફક્ત પથ્થર મળે છે. ત્યાંથી પાછા ફરતાં ઘોડીએક દુકાનો દહાના મળતા જાત જાતના કાચની માફક બધાઈ ગયલા પથ્થર તથા ધાતુઓની બનાવટોની જોઈને હોટેલમાં આવ્યા હતા. આજે દિસના તાપ ૫૩નો હતો તે વખતે ૮૦ ડીઝી પારો હતો, પણ રાતના ૮૦૦ થી વધીને ૫૫ ડીઝી સુધી ગયો.

હતો અને પાણી વગર આઈસે તેના જેવાં ઠંડાં હતા. લોકોને નાહવા સારું ઈંદાં સોડાના ઝરાના પાણીનાં હમામખાનાઓ બાંધેલા છે જેમા નહાવાથી ખુબ્બી તથા કીડ નરમ પડે છે એમ કહે છે. ઈંદાં આંક હોટલો છે, તોખી લોકોને ખસ થતાં નથી તેથી ખીન્ન વધુ હોટલો બંધાયાં જાય છે.

તા. ૩૦ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—મેનીટોમાં ખીજી કાંઈ જેવાલાયક ન હોવાથી (ફક્ત પાર્થક્ષપીકના પાહાડના મથાળાંપર ઈંદાંથી ત્રણ કલાકમાં ઘોડા યા ખચ્ચર ઉપર બેસીને જવાય છે એ પાહાડ રોકી માઉન્ટન્સમાં ઈંદાં સૌથી ઊંચો આસરે ૧૪ હજાર ફીટ નો છે, પણ અમો તે ઉપર ગયા હતા નહીં) આજે સહવારના ૧૦ વાગે મેનીટો છોડ્યું હતું. આગગાડોમાં બેસીને કોલોરેડો સ્ટ્રીન્ગના સ્ટેશનપરથી ખીજી ટ્રેનમાં બેઠા હતા. પેહેલાં ગસ્તામાં સઘળી જગ્યા રેતીની હોય તેમ વેરાંન બપોરના બે વાગા સુધી મળી હતી પણ ત્યાર પછીનો આખો દિવસ ખુદરતી રમણીક દેખાવો તથા પાહાડોના આકારો ઘણાજ જેવાલાયક મળ્યા હતા. અમારી ટ્રેન આખો વખત પાહાડોની ચહડાણ ઉપર વધ્યા કરતી હતી બપોરના ૩ વાગેને રોયલ ગોર્જ (Royal Gorge) વાલી જગ્યાપર આવ્યા હતા. એ ગોર્જ બે પાહાડો ઘણાજ નજદીકમા આવી તેની વચમાંથી જવાનો રસ્તો હોય છે તેને કહે છે. એ મુજબ ઊપલા ગોર્જવાલો રસ્તો ઘણાજ સાકડો બાયગે ૨૫ ફીટનો પોહોળો હશે અને તેની અંદર વળી એક નદીના પાણી એક બાજુથી સંકડાસને લીધે ઘણા જોરથી દોડે અને ખીજી ગમથી અમારી ટ્રેન તેમા ચાલી શકે એટલોજ સાંકડો રસ્તો અને તેથી સાકડા માપનો હતો અને બેઉ બાજુપર પાહાડો એકથી બે હજાર ફીટ સુધીના ઊંચા અને તેથી વળી તદ્દન દેવાળ માફક સીધા અને સીધા અને જાણે હમણાં ટ્રેન અથડી પડે એટલા નજદીકમા આવેલા હતા. એ દેખાવ ઘણાજ જેવાલાયક હતો એ ગોર્જ મુક્યા પછી કેનીયનસો (Canons)

પસાર કીધા હતા. એ કેનીયનસો પણ પાહાડોની વચમાંનાં રસ્તાને કહે છે, પણ તે રસ્તા મોટા હોય છે અને પાહાડો આસરે ૨૦૦ થી ૫૦૦ ફીટ એક એકથી છુટા રહે છે. એ પાહાડો ઊપર પથ્થરો ધોવાઈ ગયાથી જાત જાતના આકારો, જેવાકે મિનારાઓ, કિલ્લાઓ, ખંડિયરો ઇત્યાદી જાતના બનેલાં હતાં અને દેખાવ ધણેજ સરસ લાગતો હતો. અમેને નજદીક દોઢ કલાક એ મુજબ ગોર્જસો તથા કેનીયનસોમાંથી પસાર થતાં લાગ્યો હતો, તોખી હજી મધ્યા કરે કરીને દિલમાં ચાહાતા હતા અને તેથી કશો કંટાલો આવતો ન હતો. એ બાજુના ખુદરતી દેખાવની આખા અમેરિકામાં તારીફ થાય છે અને તે જોવા સાફ સ્પેશીયલ ટ્રેનો ઊઘાડી વગર ઇપરાંની ગાડીઓની દોડાવે છે જેમાંથી ખરેખર ઘણું સરસ દેખાવું હશે. અમારાવાળા ટ્રેનમાંખી એવી ગાડી જોડશે કરી સાંભળ્યું હતું અને તેમાંથી એ દેખાવ જોવાની ઉલટમાં હતા, પણ તેવી ગાડી કાંઈ અમેને મળી નહીં તેથી દિલગીર થયા હતા અને અમેને આખો વખત અમારાવાલી સુવાની તથા એસવાની ગાડીની ગેલેરીપર ઊભા રહીને જોવું પડ્યું હતું. આસરે ૪—૩૦ મીનીટે વાદળ ઘેરાઈ આવ્યું હતું અને થોડો થોડો વરસાદ પણ અમેને મળ્યો હતો અને થોડે દુરથી બીજા બિંચા પાહાડોપર તો બરફનો વરસાદ (Snow Storm) પડવા માડ્યો હતો, જેનો દેખાવ ઘણો મજેનો અને અમેને નવાઈ જોવો લાગતો હતો. અમેએ બરફનો વરસાદ પડતાં આજ સુધી જોયો હતો નહીં, તેથી અમેને તે જોવાની ઘણી ઉલટ થઈ હતી. એનો દેખાવ જાણે ઝીણી ગાજ પાંથરી હોય તેમ થઈને પછી આસ્તે આસ્તે લાંબા અને લાંબા સફેદ દુધ જેવા દોરા આસમાનપરથી પડતા હોય તેમ તેના જથ્થાઓના જથ્થાઓ નિચે પડતા દેખાતા હતા, પણ અમે દુર હોવાથી તેને જમીનપર પડતા જેઘ શક્યા નહી. અમારી ગાડી જે બિંચાણપર ચટ્યા કરતી હતી તે એજ જગ્યા જેને (Marshall Pass) નારસા પાન કહે છે, લાંબી પસાર થવાની હતી તેથી નજદીકનાથી જોઈશું તેની ઉલટમાં હતા, પણ થોડા વખતનાં તો વાદળ એટલું વધ ગયું અને સવળું

નરમ પડી જવાથી નાસીપાસ થયા હતા. અમારી ટ્રેન રાતના સાત વાગેને સૈાથી ઊંચાણુ પાસ જે આગળ જણાવવા મુજબ મારશલ પાસને નામે ઓળખાય છે ત્યાં આવી લાગી હતી. એ પાસ દરિયાની સપાટીથી ૧૦૮૫૨ ફીટ ઊંચી છે અને ત્યાં હમેશાં વારાફરતી યરફના તોફાનો થઈ આવે છે. તે યરફ લાઇનપર ઘસડાઈ નહીં આવે તે સારૂ ફરતી જગેજગ લાકડાની ટનલો બાંધી લીધી છે, જેની સાથે પવનના જોરથી ઘસડાઈ આવતો યરફ અથડીને લાઇનની બાહાર તેના ઢગલા થાય છે. એ છાપડાંઓ બંધાથી પવન આવવાની દીશા હોય છે તેની સામેથી બાંધે છે અને તે ઘણાંખરાં ખીણોને મથાળે આવેલા છે, એવાં વગર ગણત્રીના ટપ્પે ટપ્પે પસાર કરીને છેક મથાળે એવાજ એક છાપડાંની હેઠળ અમારી ટ્રેન આવીને ઊભી હતી. એ મારશલ પાસ ઉપર આવવાનો રસ્તો ઘનો ધલાવવાલો હોવાથી અમારી ટ્રેન જે નવ ગાડીની હતી તેનાં બે છુટા ભાગ નિચેથી કીધા હતા. તેમાં એક ભાગ છ ગાડીના કરી તેને બે એનજીન જોડ્યાં હતાં અને બીજો અમારી ગાડીવાલો ભાગ એક એનજીન સાથે બે ગાડીનોજ હતો. એ બેઉ ભાગો એક એકથી છુટા આસરે બસોવારને છોટે ચાલતા હતા, તેથી આડી અઠાડી વલાણુપરથી એક એકને જોઈ શકતા હતા. એ પાહાડોપર મથાળે જવાનો રસ્તો ગોળ અને ગોળ પાહાડને ફરતો કીધેલો છે, તેથી આમનસામન ગાડીઓ દેખાયા કરતી હતી. ઉપર લખેલા મારશલ પાસના સ્ટેશનપર બેઉ ટ્રેનો આવીને પાછી સાથે જોડાઈ અને એક થઈ હતી. પછી હેઠાણુમા ઉતરવા માડ્યું હતું. એ મારશલ પાસ જાણે અમેરિકાનાં ખંડને ઉગમણુ તથા આઠમણુના ભાગમા વેહેંચી નાખે છે અને ઈંદાંથી આઠમણુ અમેરિકાનો ભાગ ગણાય છે અને તે મુજબ અમેરિકા પાસ ઉપર આવીને નિચે ઉતરવા માડ્યું કે સુરજ (જે ઘણો વખત થયો અમે અસ્ત પામેલો સમજતા હતા) છેક પાહાડની હેઠાણુમા અસ્ત પામતો માલમ પડતો હતો અને તેની રજલો આસમાન ઉપર જાણે સોના રૂપાનાં રંગો ગોઠવ્યા હોય તેમ સરસ દેખાવ કરી નાખ્યો હતો. તે રજલો પાદળાઓની ઉપર તથા વચમાં પડવાથી ઝાંઝ તરેહ

તરેહનાં જોવાલાયક દેખાવો બની રહ્યા હતા એવા સરસ દેખાવો આવી જાંચાણુ જમ્યાપરથીજ દીસે છે. આસરે અરધો કલાક પછી એક સ્ટેશનપર અમોએ સપર લીધું હતું એ જમ્યાબી આસરે ૧૦૦૦૦ શીટ જાંચાણુમાં છે અને ત્યાં ઠંડી ઘણી સરસ પડતી હતી.

ઇહાંની આગગાડીઓના ખારી ખારણું ડબલ કાયનાં હોવાથી ખાહાર ગમે તેવીબી ઠંડી હોય છે પણ અંદર મજેતું માફકસર લાગે છે. એ પાહાડનાં મથાળાંપર અમો હતા ત્યારે આસપાસના બધા પાહાડો તેથીબી જાંચા દેખાતા હતા અને મોટા ભાગનાં મથાળાં અમારી બરાબરની જાંચાઈનાં હોવાથી તેઓની ટાંચોથી દેખાવ સારો આસપાસ પંથરાઈ ગયલો લાગતો હતો. અમારી ગાડી નિચે ઉતરવા માડી તોબી પાહાડોના દેખાવો ઘણા સારા હતા અને આજે ચાંદનુંબી ઘણું સરસ પડતું તેથી સઘળું મજેથી જોઈ શકતા હતા. આસરે રાતનાં ૧૧ વાગેને વળી એક પાહાડની વચ્ચેનાં રસ્તાપર આવ્યા હતા, જે જોવા સારૂ ઘણા ઉતારોઓ ઇંતેજર હોવાથી જમ્યા કરતા હતા. એ કેનન આગળ જોયલા ખીજ કરતાં ઘણો સરસ છે અને ગોર્જ (Gorge) ને મળતો આવે છે પાહાડો પાછા નજદીક આવી જઈને વચમાં નદી દોડે છે તેને એક કિનારે અથડતો આગગાડીનો રસ્તો બાંધેલો છે, તેની એક બાજુપર પાછા હજારો શીટ જાંચા સીધા દેવાલ જેવા પાહાડો છે અને ખીજી ગમ સંકડાસમાં આવેલી નદી દોડે છે. તે નદી ઘણીજ ઊંડી કેહેવાય છે, કારણકે સો બસો વારની પોહોળી નદી ત્રીસ શીટના વ્યાસમા આવ્યાથી તે ઘણી જમ્યામા ઊંડી થઈ દોડવી પડે છે. (જે આવી જમ્યાપર ટ્રેનને કાઈ નુકશાન થાય તો તેનું એક લાકડુંબી પાછું હાથમાં નહી આવે) એજી પાહાડોની વચમા આવ્યાથી ચાદ વડીક ટંકાઈ ગયો અને અંધારૂ થઈ ગયું હતું. અમો ટ્રેનની સૌથી છેડી ગાડીની અગાસીપર બેલા રહીને એ કેનન ઘણો સારી રીતે જોઈને પસાર કાઢ્યો હતો. એ જમ્યાને (Black Canon) કાળા કેનીયનને નામે પિછાણે છે, અને તે નાન પણ બરાબર આપેલું છે. દિવસનાબી આસપાસના એ હજાર શીટ જાંચા પાહાડો આવ્યાથી ઇહાં કુવાની માફક

અંધારું થાય છે અને તેને લીધે આસમાનપરના તારાઓ દેખાતા જોઈ શકીએ છીએ. એવો જોડો એ કેનન આવેલો છે અને તે જોયા પાહાડની બાજુપર નિચાણમાં જાણે એક અભરાર્થ કીધી હોય તેમ નદીની સપાતીથી જરા ઊંચાણમાં આગગાડીનો રસ્તો કોતરી કાઢાડેલો છે અને તે એક ધણું સરસ ઈજનેરી કામ ઇંહાં ગણાય છે. તે પસાર કીધા પછી પાહાડો પાછા જરા છુટા પડતા જાય છે. તેઓની ઉપર થાંભળા તથા સોએ તથા પીરેમીડસ ઈલાદી જાતના આકારો ચંદનીમાં ઉભા રહેલા દેખાતા હતા. એક જગ્યાપર તો જાણે પાંચસો સાતસો ફીટનો એક થાભળો હોય તેમ પાહાડ ઊભો અને અલગો દીસે છે, તેની સામેની બાજુપર બીજો એવા પરાંરોડા આકારનો પાહાડ આવેલો છે, તેથી દરવાજાના થાભળા હોય તેમ તે બેઉ પાહાડો અને વચ્ચેમાં રસ્તો દીસે છે જેને (Castle Gate) કીલ્લાના દરવાજાને નામે પિછાણે છે અને આખા દુરથી તેમજ દીસે છે. એ પ્રમાણેના ખુદરતી દેખાવો પસાર કીધા હતા અને તે એવા સરસ છે કે અમે કશું બ્યાન તેનું રતી ભારખી કરી શકતા નથી એ ખુદરતી દેખાવોની અમેરિકામાં કવિતાઓ જોડાયેલી છે અને તેને જોવા સાડ ખામખા લોકો એ બાજુ દુરવેરથી આવેછે.

તા ૦ ૩૧ આગસ્ટ સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના ઊઠ્યા ભારથી આગગાડીમાંથી આસપાસ રેતીની વેરાણુ જગ્યા દીરતી હતી અને તે ઉપર ઝાડ પાનખી દીરતાં હતાં નહીં. કોઈ કોઈ ગમ નાના દીદવાઈ ગયલા રોપાઓ મળતા હતા. આસરે એક વાગા પછી (Utah) ઉતા ડીસ્ક્રીક્ટમાં સામેલ થયા હતા, જેથી આગળના જેવીજ વેરાણુ જગ્યા દેખાતી હતી, પણ ઇંહાં મોરમન (Mormons) જાતનો એક ખ્રીસ્તીઓમાંથી થયેલો પથ છે, તે લોકો ધણા મેહેનતુ હોવાથી કુવાઓ ખોદીને જમીનને ડ્રજવંત તથા લીલોતરીવાલી બનાવે છે તે નજરે પડવા લાગી હતી. પેહેલાં એવી જમીન ઉપર (Sage Brush) સેજ બ્રશ નામનો પાલો ઊગે છે, જેના મુખ્યા જમીનની ધણી નિચાણ

સુધી જઈને પાણી મેળવે છે, અને ગમે એવી વેરાણુ જગ્યામાં જાગી શકે છે. એ પાલો ગાય ઢોર ઘણી ખુશીથી ખાય છે તેથી ત્યાં અમોને એ જાનવરો તથા ઘોડાઓનાં ટોળેટોળાં ચરવા છોડી દીધેલાં મળતાં હતાં, અને છુટા છવાયા મોરમ-સોનાં ધરો પણ મળતાં હતાં. સાંભળવા મુજબ એ જગ્યા જે માઈલો સુધીની મોટી છે અને પાહાડોથી બધે ઘેરાયેલી છે, તે અસલ એક મોટો સરોવર ખારાં પાણીનો હતો. પણ પાછળથી હજારો વરસ થયાં તે સુકાઈ જઈને જમીન રેતીની બરેલી પડી રહી છે એમાંથી દરિયાઈ માછલીના હાડકાંઓ તથા કોરાઓ વારા ફરતી મળે છે, તેથી તે કેહેવતને સાહેદી આપે છે. એ સરોવરનો રહી ગયેલો થોડો ભાગ હમણા (Salt Lake) સોલ્ટ લેક છે તે કેહેવાય છે, જ્યાં અમો હાલ જવાના છીએ અમો સાંજના ૪—૩૦ મીનીટે સોલ્ટ લેક સીટી જે મોરમો-સોનુ પાયતપ્ત શહેર છે ત્યાં ઉતર્યા હતા અને (Walker House) વોકર હાઉસ હોટલમાં ઉતારો લીધો છે. સાંજના વખત હોવાથી અમો પગે ચાલીને શહેરના મોટા ભાગમાં ફરી આવ્યા હતા એ શહેર આસરે ૩૦૦૦૦ માણસોની વસ્તીવાળું છે, અને તેમાં હારબધ ધરોના મોહોલા પાય સાનેક દીસે છે. બાકીનાં ત્યાર પછીના નાના નાના બગલાઓ નાના બાગોમાં બાંધેલા આવે છે, પણ ઘણા જોવાલાયક નથી. મોહોલાનાં ધરોખી એક માળના અથવા બેના છે. બાવગે પદર વીસ ધરોને ત્રણ ચાર માળો હશે અને તે બધા હોટલો છે ઇંદાનું મોરમ-મોનું દેવળ બાહારથી સારી બાંધણીનું (Main Street) મેન સ્ટ્રીટને નાકે આવેલું છે, પણ અવારૂં થવાથી તે બધ કીધેલું હતું, તેથી જોઈ શક્યા નહીં, અને આવતી કાલે જોવાપર રાખ્યું છે એ સોલ્ટ લેક સીટી દરિયાની સપાટીથી ૪૨૨૮ ફીટ ઊંચાણના હોવાથી એની હવા ઘણી સારી છે. રાતના ૬૦ ડીગ્રી પારો હતો.

તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સોલ્ટ લેક મી-
ડીનાં શહેરની આસપાસના ગાનડાઓના ઘોડાની ગાડી કરીને ફરી

આવ્યા હતા. એ બધી જગ્યાને પાણીથી નેહરો કરીને અસલ રેતાવ હતી તેને ફલવંત બનાવી છે અને બધેબધ જાત જાતના મેવાઓનાં ઝાડો તથા ખેતીવાડી તથા તેમાં છુટાં છુટાં રેહેઠાણો દીસતાં હતાં. અમે એક ધણીનો બાગ જોને “રોઝ બુશ” કરીને નામ આપેલું છે ત્યાં બિતર્યા હતા. તે ધણીના કહેવા મુજબ ત્રીસ વરસની વાત બપોર ત્યાં તદ્દન વેરાંન હતું, અને સન ફલાવરના રોપાઓ સિવાય કશું ઝાડખી ત્યાં હતું નહીં. તે વખતે તેનો લીધેલો ફાટોગ્રાફ અમેને દેખડાવ્યો હતો, પણ હમણા ત્યાં મળેનો શોભઈનો બાગ બનાવી દીધો છે, અને ત્યાં સપરચંદ, પેર, ગરીનગેજસ, બદામના ઝાડો તથા દરાખના વેલાઓ બનાવેલા દીસે છે, જે બધા બપોર ફરટોના ઝુમખાને ઝુમખાઓ લટકતા હતા. એ ધણીએ પોતે નારંગીમાંથી બનાવેલો વાઈન દારૂ અમેને ચખાડ્યો હતો જે ઘણો સ્વાદદાર હતો. એ જોઈને કેપ ડગલાસ કરીને સોલજરોને રાખવાની ડુંગર બપોર આસરે ૭૦૦ ફીટ ઊંચી જગ્યા છે, ત્યાં ગયા હતા. જ્યાં અમારી ગાડીવાલાએ બધેબધ ફેરવીને બરાબો તથા અમલદારોના બગલાઓ તથા તોપખાતાના ઘોડા બાંધવાના તબેલાઓ બતાવ્યા હતા, તે જાણે અમે કોઈ દિને સોલજરોની કેપ નહીં દીડી હોય તેમ બિલકથી એ સધળું અમેને બતાવતો હતો. એ ગાડીવાલાને મનસે કેપ એક અમેરિકન દાખલ નવાઈ જેવી છે, કારણકે યુનાઈટેડ સ્ટેટસવાલાઓ નામતું થોડું લશ્કર જાયુકતું રાખેછે, અને એવી કેપો ઈલાં જવલેજ જોવામાં આવે છે, તેથી ઈલાંના રેહેવાસીઓને તે નવાઈ જેવું માલમ પડે છે. એ જગ્યા બપોરથી સોલ્ટ લેક સીટીનો દેખાવ (જે નિયાણુમાં આવેલી ખાહીમાં આવેલુછે,) સારો દીસે છે. એ ગામ જાણે એક મોટા પાહાડથી ઘેરેલા રેતીના મેદાન વચ્ચે લીલોતરીનો થોડો બાગ હોય તેમ લાગે છે અને તેમાં ઘરો તથા દેવળો દીસે છે. જેથી દેખાવ સારો લાગે છે. ત્યાં નિકળીને (Liberty Park) લીબર્ટી પાર્ક જોયો હતો, જ્યાં કાંઈખી જોવાલાયક નથી. ફક્ત મોટાં ઝાડથી થોડો ઘણો ઘેરી લીધેલો બાગ છે, તે જોઈને પછી શહેરમાં

પાછા આવીને મોરમન્સ લોકોનું દેવળ જોવા ગયા હતા. એ મેન સ્ત્રીટમાં ટેમપલ બ્લોકવાલી જગ્યા ઉપર આવેલું છે, તે બાંધવાનું સને ૧૮૫૩માં શરૂ કરી હતું, પણ હજી તેનું છાપડું નાખ્યું નથી અને બંધાય છે. એ દેવળ તદ્દન સફેદ ચળકતા ગ્રેનાઈટનું બાંધેલું છે તેની દેવાલો નિચેથી ૯ ફીટ જડી છે અને મથાળેથી ૬ ફીટ છે. તે ૨૮૦ ફીટ લાંબી, ૧૦૦ ફીટ પોહોળી અને ૧૦૦ ફીટ જાંચી તેની દેવાલ સુધીની છે તેની બેક આગળી તથા પાછળી બાજુ ઉપર ત્રણ ત્રણ મિનારાઓ મળી છ મિનારાઓ હમણા બંધાય છે તેઓ ૨૦૦ ફીટ જાંચી થશે. એ ઇમારત ઉપર હમણા સુધી ૩૫ લાખ ડોલર ખર્ચાઈ ચુક્યા છે અને હજી બીજી ઘણી મોટી રકમ તે પુરી કરવા પાછળ જોઈશે એને આટલા વરસ બાંધતા લાગ્યાં તેનાં કારણમાં અહીંના મોરમન્સ જણાવે છે કે જ્યારે એ બંધાવા માડ્યું ત્યારથી વીસ વરસ સુધી અહીયા આગની ગાડી તથા સારા રસ્તાઓ હતા નહીં અને પથ્થર ઘણો દુરથી ગાડાઓમાં લાવવો પડવાથી વખત ઘણો ગયો છે, પણ અહીયાના જન્ટલ્મન્સ લોકો (જેઓ મોરમનોના પંથમાં સામેલ નથી તેઓને જન્ટલ્મન્સ કહે છે) કહે છે કે મોરમનોના વડાઓ એ દેવળ બાંધવાના ખર્ચ સારૂ વારાફરતી ઉઘરાણા કરે છે તે લોકો પાસથી પૈસા ભરાવે છે તેવા લાભ દેડાડા બામબા કરીને ઉઘરાણાના રૂપિયા તેઓ પચાસી ગય છે એ દેવળનો પાયો એ પવના વડા બ્રીગહામ યંગ નાખ્યા હતા અને તેનો પ્લાન પણ તેણે પોતેજ બનાવેલો છે ઈમારત મળતી સારા બાંધણીની છે. એ જોઈને એનીજ પડોશમાં અહીંનું વખણાયલું ટેમ્પલ (Temple) જોયું હતું. એખી એક બેઠું મોટું દેવાલ કાંઈ અજગ વટમનું બાંધેલું છે તેનો બાહારથી દેખાવ બેડારોકો પણ આપણા પારસીઓના દખમાં આગળની સગડીને મળતો છે તે બંને એક મોટું વાહણ હોય તેમ છે. તેનું છાપડું ટકાવતું, લામું ચુબજ મોડું બેઠું છે તે કુબાર્જના ૨૫૦ ફીટ, પોહોળાઈના ૧૫૦ ફીટ અને જાંચાઈના ૭૦ ફીટ છે. પણ એના તારાઈ ઝેરુ એ છે કે એ સવળ ઈમારતો જણે એકજ મોટા

હોલ વગર થાભળાનો દેવાલપર ઉભો કીધેલો હોય તેમ બાધેલી છે. દેવાલ સિવાય બીજો કશો ટેકો છાપડા યા સીલીંગને નથી અને છાપડુંબી લાકડાંનું ૪૪ પથ્થરના થાભળાઓ પર બાંધેલું છે. તે થાભળાઓ ત્રેનાઈટ પથ્થરના ૩x૯ શીટના બડાઇમાં છે અને તે થાભળાઓની વચમાં બધે બારણાંઓ કીધાં છે, જે આસ-રે વીસ છે જેને લીધે એ ટેબરનેકલમાં જે ૧૨૦૦૦ માણસો બેસી શકે છે તેઓ થોડી મીનીટમાં બાહાર નિકળી શકે છે. એ ઈમારતની અંદર ફરતી ઝુલતી ગેલરી ત્રણ બાજુપરથી છે તે ૪૮૦ શીટ લાંબી અને ૩૦ શીટ પોહોળી છે તે ઉપર પણ બેઠકો કીધી છે. એની અંદર બધેબધે સીલીંગની હેઠાણમાં લટકતી ખોટી ફુલપાનની તોરણો કીધી છે અને વચમાં એજ બાતનું ઝુમર બનાવી મુકેલું છે, જે ઉપર જાત જાતનાં ફ્લોબી લટકાવેલાં છે તેથી અંદરનો દેખાવ ઘણો શોભે છે અને શોભા દાખલ એ સિવાય બીજું કશું લાં નથી. અહીયાં એક ઘણી મોટી આરગન છે, જે આખા અમેરિકામાં સૌથી મોટી કેહેવાય છે, તેમાં ૨૬૪૮ નક્કીઓ બેથી બત્રીસ શીટ લાંબી છે, અને સ્ટોપરો પણ છે અને તે ઘણી શોભાદાયી અહીયાંનાજ રેહેવાસીઓએ બનાવેલી કહે છે. એ ટેબરનેકલ સને ૧૮૬૭ માં ત્રણ વરસે બંધાઈને તૈયાર કીધો હતો અને તેનોબી ડીઝાઈન બ્રીગહેમ યંગે કીધેલો કહે છે. અહીયાં વળી Accoustic property (જીણો સાદ મોટો સંભલાય તેવી ખુબી) ઘણી સારી છે, તેમાં એક નાકે બસો શીટ દુર ઉભા રહીને લાંના દેખાડનારે એક ટાંચની પાટિયાની જમીનપર નાખી હતી જેનો અમોને એક નાની દાખડી પડતી હોય તેવો સાદ સંભળાયો હતો. એવો સરસ એ હાલ બાંધેલો છે અને તેથી એક માણસ દેએસ (Dais) પર ઉભો રહીને વાયજી કરે તે ગમે તેવો જીણા સાદવાલો હોય તોબી સઘળી જગ્યા ઉપર તે વગર ગોઘાટે સંભળાય છે અને એની ખુબી એ છે કે લા આપણે બોલીયે તેનો પડવા તદ્દન યતો નથી તોબી એક ટાંચની પડે છે તે ૨૦૦ શીટ દુર સુધી સંભળાય છે એ જોઈને તેની સામે એસેમ્બલી હોલ છે તે જોયો હતો. એ ઇમા-

રત મજેની શોભાદતી ઈંગલંડનાં દેવજોના આકારની બાંધેલી છે, તે ૬૮ શીટ પોહોળી અને ૧૨૦ શીટ લાંબી અને તેનો મિનારો ૧૩૦ શીટ ઊંચો છે, એનેખી અંદરથી આખો હોલ કીધેલો અને ફરતી ગેલરી છે, તે સીલીંગ ઉપર મોરમન-સોના જુદા જુદા શેહેરોમાંના દેવજોના ચીતારો પાડેલા છે, તથા એકગમ એ પંથને ઊભો કરનાર જોસફ સ્મીઠને જે જોદાર્થ લેખની તખ્તી (એ લોકો માને છે તેમ) જમીનની અંદરથી ફરેસ્તાએ દેખાડ્યાથી મળી હતી, તેનો ચીતાર પાડેલો છે, તે ઉપર નીચે મુજબ લખેલું છે Moroni showing Joseph where the plates were hidden in the hill Cumoran એટલે કે મોરોની ફરેસ્તો જોસફને કોમોરીનની ટકડીમાં ક્યાં તખ્તી દાટેલી છે તે બતાવે છે.

એ હોલ એ લોકોના પંથની બાબદની તથા ખીજી એવીજ બાબતની મીટીંગો ભરવા બાંધ્યો અને તેમાં ૩૦૦૦ માણસો એસી શકે એટલી જગ્યા છે. તેને સને ૧૮૮૦ માં ૮૦૦૦૦ ડાલરના ખર્ચે બાંધી તૈયાર કીધો હતો. એ સઘળું જોઈને પછી બપોરના ૩—૧૫ મીનીટે સોલ્ટ લેક સીટી છોડ્યું હતું. એ શેહેર સને ૧૮૪૭ નાં સાલમાં બ્રીગેમ યંગ (Brigham Young) નામના મોરમન પંથના વડાએ વસાવ્યું હતું. એ લોકો અસલ મીસુરી રીવરના સ્ટેટમાં હતા જ્યાં એ લોકોને ધણી આરતો પરણે છે તે સાડ ખીજા લોકોએ ધણા હેરાન કીધાથી પેહેલા ઉપલા બ્રીગેમ યંગ સાથે નાજિવો ગામ ધલીનોઈસ સ્ટેટમાં છે લાંથી ૧૪૨ જણા ખીજા જગ્યા શોધવા નિકળ્યા તે એ જગ્યા ઉપર તા. ૧૪ મી જુલાઈ ૧૮૪૭ને દીને આવી પુગ્યા અને એ જગ્યા જે ૬૫૦ માઇલ પોતાના અસલ રહેણાણથી દુર છે ત્યાં નવું શેહેર વસાવ્યું હતું. એ જગ્યા તદ્દન વેરાન અને વગર ઝાડ પાનની મેલીકોના તાબાનાં હતી તોખી તેઓની પર-વાનગી વગર પોતે ઈંદા રહીને જગ્યા સુધારીને આજે ધણી ફળવંત બનાવી છે. એપ્રિલ દિવસ પછી દેશેદરાના મોરમનો ઈંદાં આવીને વસ્યા હતા. એ પંથ નવી રીતે પોટેસ્ટન્ટ ખ્રીસ્તીઓને મળતો

આવે છે, પણ એઓમાં ૧૨ એપોસ્ટલ્સો હોય છે, જેનો પ્રમુખ એઓનો વડો ધરમગુરુ યા પેળમખર દાખલ ગણાય છે. જેને ખુદરતી બસારતો થાય છે, તે પોતાના લોકોને જણાવે છે અને તેઓ તે પ્રમાણે ચાલે છે. અને તે મુજબ માનવાને પોતાના એ ધરમ મુજબ બધાયલા છે. એ લોકોને જે ધરમના સોગંદ આપે છે તેમા We believe in the gift of tongues, prophecy, revelations, visions, healing, interpretation of tongues and that a man must be called of God by prophecy &c., એટલે કે જ્યાં, વરતારા, ખોદાઈ બેદોતુ ખોલવું, ખુદરતી બસારત, દરદતુ' દેરે થવું વગેરેની બક્ષેસ અમો માનયે છીએ અને અમો એવુંબી માનયે છીએ કે ખુદરતી બસારત વગેરેથી એક માણસ ખોદાનો બેટો કેહેવાઈ શકાય. અને એ મુજબ તેઓને ઉપલાં બ્રીગહેમ યંગે ખુદરતી બસારતો થયલી ઘણી જણાવી હતી, તેમાં આ ધરતીપર બાઈબલનાં ફરમાણુ મુજબ વસ્તી વધારવા સારૂ ઘણી ઓરતો પરણવાની એને બસારત થઈ, તેથી એ લોકોને મનગમતું મળ્યું અને ઘણી ઓરતો પરણવાને લીધેજ એમાં ઘણું લોક દેશે દેશથી સામેલ થવા આવ્યું હતું. અહું મળીને આસરે હઠી લાખ માણસો એ પંથમાં સામેલ છે અને તેઓ બધા પોતાની કમાઈનો દશમે હિસ્સો એ પંથનાં સારાં કીજે એનાં દેવળમા આપે છે. જે ઉપર ઉપલા ૧૨ એપોસ્ટલ્સો તથા પ્રેસીડન્ટ ખુબ માટેલા તથા પૈસાદાર થયલા છે બ્રીગેમ યંગ જ્યારે મરણ પામ્યો ત્યારે સાઠ લાખ ડોલરની દોલત, ૧૯ બાયડી અને ૬૯ છોકરા મુકી ગયો હતો. હમણાં એ મુજબ ઘણી ઓરતો પરણવાનું યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સરકારે બંધ કરી દીધું છે અને આગળી પરણેલી ઓરતોને તેમાની એક સિવાયનીને ધરમાથી બાહાર જવાની ફરજ પાડી છે, તેથી તેઓ હવે છુટી રહે છે અને પરણી જાય ત્યાં સુધી તેઓનો ઘણી પાળે છે, યા પોતે મેહેનત કરીને પેટ ભરે છે. અમારા ધારવા મુજબ એ પથ ઘણો લાંબો વખત હવે ટકશે નહીં કારણ કે ઘણાજણા જેઓ પૈસાદાર થયા છે તેઓને પોતાની કમાઈનો દશમે હિસ્સો આપવા ગમતો નથી તેથી એ પથ-

માંથી નિકળી ગયા છે અને હવે જ્યારે ઘણી ઓરતો કરવાનું પણ બધ થયું છે, સારે લોકો પોતાની કમાઈનો દશમો હિસ્સો આપીને રહે તેવું લાગતું પણ નથી. કેટલાએક મોરમન્સના છોકરાઓની આપ જીવતો છતાં એ પંથમાંથી ઘણી ઓરતો કરવાના ધારાને નાપસંદ કરી નિકળી ગયા છે. અમો ઊપર લખવા મુજબ સોલ્ટલેક-સીટી બપોરના ૩—૧૫ મીનીટે છોડ્યું હતું અને ઈહાંથી આસરે ૨૦ માઇલ દુર સોલ્ટલેક આવેલો છે સાંના કિનારાપર મજા ભોગવવાની જગ્યા (Lake Park) લેક પાર્ક કરીને છે સાં એક કલાકમાં પુગ્યા હતા. એ સરોવર ૧૦૦ માઇલ લાંબો અને ૬૦ માઇલ પોહોળો છે, એ ખુદરતની એક નવાઇ દાખલ ગણાય છે, જો કે એ સરોવર બધી ગમથી પાહાડોએ ઘેરાયલો છે. તેમાં ઘણી નદીઓનાં પાણી ખાલી થાય છે તોથી તેમાંથી પાછું પાણી બહાર જવાનો માર્ગ નથી, પણ ગરમીથીજ તેનું પાણી ઊડી જઇ સુકાય છે. એ ઘણાજ ખારાશ વાલો છે અને એશિયા ખડના દેડ સી (Dead Sea) ને મળતો આવે છે. એમા એટલોતો ખારાશ છે કે તેના પાણીમાંથી ૨૬ ટકા નિમક નિકળે છે અને તેને લીધે પાણી વજનદાર હોવાથી તેમાં માણસ દુખી શકતું નથી, પણ જો અદર પડે તો ઉપરનો ઉપર તર્યા કરે છે, અને એમા કાંઈથી જાતની માછલી અથવા જાનવર જીવી શકતું નથી. અમો ગયા સારે સા ઘણા જણાઓ એના કિનારા ઊપર નાડવાની જગ્યાઓ (Bathing place) કીધી છે સા નાડવા કિતરેજા હતા અને તેઓ તરી નહી જાણે તોથી જો અમયા અંદર પડે તો વગ જીવકાર્થ જઈને ઉપર અને ઉપર ચતા તર્યા કરે છે. પણ એ સરોવર મોટો હોવાથી પવનને લીધે તેના નાના મોટા પાણીના મોજા ધાય છે તેમને તપાસવા જોઈયે, નહી તો જો નાક ચપવા મોહોડામા તેનું પાણી ગયું તો તેથી માણસને અતરસ્યા યુગ-લાવી નાખે છે અને આખના ગયું તો એવી અમન ઉડાડે છે કે ખનાઈ શકાતી નથી. એ બામેની તપાસ રાખવા સારે સા જનેજન મોરીસ નારેલી છે. ઈહા-યુરોપ તયા અમેરિકાની ખીજ નાડવાની

જગ્યાઓ માફક વાળું વાગતું હતું અને સરકસની રમત તથા બોલ થાય છે. અમો ઈંહાંથી ૫—૧૫ મીનીટે ટ્રેનમાં બેસીને વરજીનિયા-સીટી તરફ જવા સારું નિકળ્યા હતા અને રાત બધી ટ્રેનમાંજ કાઢાડી હતી.

તા. ૩ જી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૭—આજે નજદીક આખો દિવસ આગગાડીમાં ગુજ્યાં હતો અને રાતનાં (Reno) રીનો નામનાં સ્ટેશન ઉપર કલાક આઠ વાગેને ઉતર્યા હતા. ઈંહાંથી વરજીનિયાસીટી જવાની ગાડી કાલે સહવારનાં મળવાની હોવાથી રાતનાં સ્ટેશન ઉપરનાંજ ડીપો હોટેલ (Depot Hotel) માં ઉતારે લીધો હતો. આગગાડીનો આખો રસ્તો વેરાંન અને સપાટ જગ્યાનો મળ્યો હતો અને દેખાવ કશો જોવાલાયક નથી, તથા તેજ મુજબ વસ્તી બી ઘણી થોડી મળતી હતી પણ તેને બદલે આ વખતની મુસાફરીમાં ઈંહાંનાં અસલી રહેવાસીઓ ઈન્ડિયનોનાં ટોળાને ટોળાં દર સ્ટેશને મળતાં હતાં. ઈંહાંનાં એ અસલી રહેવાસીઓની બધી જગ્યા યુરોપીયનોએ લઈ લીધા પછી જ્યાં વેરાંન અને જંગલની જગ્યા હતી ત્યાં તે લોકોને હલાયદી જગ્યા દર સ્ટેટમાં કરી આપી છે, તેને “રીઝર્વેશન” (Reservation) કરીને કહે છે તેમની એક જગ્યા આજે લત્તાની નજદીકમાં આવેલી હોવાથી એ રકમબંધ ઈન્ડિયનો સ્ટેશનોપર મળતા હતા અને તે લોકોમાંથી ગમે એટલા આગગાડીમાંની સામનવાળી ગાડીની અગાસીઓપર બેસીને મફત એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાપર જવઆવ કરતા હતા અને તેનો અટકાવ કોઈ કરતું નથી કે રખેને તેઓ છોડાઈને આગગાડીની રેલ કાઢી નાખે અથવા બીજી રીતે પુલો ભાંજીને ટ્રેનોને હેરાન કરે તેથી એ લોકોને મફત મુસાફરી કરવાનું મળે છે. એ ઈન્ડિયનો જોકે આગળના જેવા ઘણા જંગલી નથી તોબી તેઓ કોઈબી રીતે કેળવણી લેતા નથી અને જંગલોમાજ શેકાર તથા માછલી મારીને અથવા જાડના ખાવા લામક મુખ્યાંથી પેટ ભરે છે તે ઉપરાંત દર માણસ દીઠ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની સરકાર વરસ દહાડે કાંઈ લવાજમ રોકડ તથા ખોરાકી અને પોશાકીમાં આપે છે તેથી તે લોકો કોઈ યુરોપિયન પોશાક પહેરે છે.

પણ પોતાના મોહોડાંપર આગળી જંગલી રીત પ્રમાણે લાલ તથા પીળા રંગની તરાહો હજી પાડે છે, તથા તોપીઓમાં પીછો ખોસે છે, તેઓનો દેખાવ આખાદ મલાહી (Malay) લોકોને મળતો આવે. તેઓના મોહોડાંપરનાં હાડકાં આંખ આગળથી બહાર નિકળી આવેલાં છે અને પોહોળાં મોહોડાંખી છે, રંગ જરા શામળો પણ સીધીઓથી વધારે ખુલ્લો છે, દેખાવે જીવાન હોય છે ત્યારે સારા લાગે છે, પણ ચાલીસ પચાસની ઉમરે તો ઘણા ખરાબ દેખાવેના થઈ જાય છે. એ લોકોની ઓરતો જેને (Squaw) સકવોના નામથી પિછાણે છે તેઓ વિલાયતી પોશાક પહેરે છે પણ સઘળી માયાં ઉપરથી ઠુંઠી સુધી એક રંગીન રૂમાલ બાધે છે. નાના છોકરાઓ જેને પાપુસ (Papoose) ને નામે પિછાણે છે તેઓને એક પાતળાં પાટિયાંની ઉપર સુવાડે છે, અને તેની ઉપર લાકડીનો ઉઠાવ કરી તેની ઉપર કપડું વિતાલી તે લાકડી અને પાટિયાંની વચમાંના ખાંચામાં સુવાડીને ડોકાં સિવાય આખું આંગ તેનું સુતલીથી અંદર બાંધી રાખે છે જેથી તેઓથી જોકે અંદર આંગ હિલ્લી શકાય છે, તોથી બેસી શકાતું નથી અને તે પાટિયું પોતાની પીઠની પાછળ બાંધીને તેની સાથે બધે ફરહર આજો વખત કરે છે. એવા બેથી ત્રણ વરસની ઉમરના છોકરાઓને રાખેલા અમે જોયા જેઓ પોતાના બિછાણા ઉપરથી વાતચીત કરતા હતા.

તા. ૩ જી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૭--આજે સહવારના કલાક ૭ ને ૧૦ મીનીટ દેનમાં બેસી રીનોધી વરહનિયા સીટી જવા સાડી બપોજા હતા. એ વરહનિયા સીટી રીનો ગામથી આસરે ૨૦૦૦ ફીટ ઊંચાણમાં અને પર નાઈલ દુર છે તેવી મોટા બાગનો રમ્તો ચહડાણનો તથા પાહાડો અને ખીણનો મળ્યો હતો, જેથી દેખાવ સારો મળતો હતો કોઈ ગનના પાહાડોના પથ્થરો ત્રણ ચાર રંગના બેળસેળના મળતા હતા જે ઘણા સારા દેખાતા હતા. તેઓનાં લાલ, પીળા, અને લીલો રંગ જાણે કોઈએ હાથે રંગે હોય તેમ દેખાતો હતો અને સુરજની રમ્મજથી તે ઘણા સારો જાનતો હતો.

જગે જગ જેમ વરછનિયા સીટીની નજદીકમાં આવતા ગયા તેમ સોના રૂપાંતી ખાનો ખણેલીના રદ કીધેલા પથ્થરોના ડુંગરો બનેલા દેખાતા હતા, તથા તેઓની પડોશમાં પથ્થર ભાજવાની તથા ખીજી એજ કારણને લગતી તથા સંચાક્રમની ઈમારતો મળતી હતી, તેમાં સોનેરી ટેકડી (Golden Hill) વાલી જગ્યા પરનો એવી ખેશુમાર ખાનો ચાલતી તથા રદ થયેલી નજરે પડતી હતી. ઈંહાં કોઈ જગ્યા-પર સોનું રૂપું હાથ જલદી લાગે છે અને કોઈ જગ્યાપર એ હળ્લર શીટખી જમીનની અંદર જાય છે તોખી કાંઈ જીવ જેવી ખાન ન મળવાથી તે ખાન ઊંધાડનારી કંપનીઓ નાદાર થઈ બંધ કરે છે. કારણ કે એ ખાનો ખણવાનું કામ કાંઈ નાનું મુનું નથી. એવી એક ચાલુ ખાન અમો ખામખા જેવા સારૂ વરછનિયા સીટી જ્યાં ઘણી ખાનો ચાલુ છે, હાં સહવારના ૧૦—૧૦ મીનીટે ઊતર્યા હતા અને સ્ટેશનની પડોશમાંજ આવેલી મીં બેન મેકીને અરતકની (Consolidated Verginia Mines) કનસોલીડેટેડ વરછનિયા ખાનો જેવા ગયા હતા. એ મીં મેકી ઈંહાં અમેરિકાના કરોડપતીઓમાનો એક છે, અને અમારી સાથે ઇંગ્લિંડથી ન્યુયોર્ક આવતા સ્ટીમરમા ઉતાર હોવાથી અમોને ઓળખ થઈ હતી, તે વખતે અમોને એણે પોતાની ખાન જેવા આવવાનું ઈજન કીધું હતું, તેથી એ તક હાથ લીધી હતી, અને અમારી બધી રીતે ઘણી સારી માવજત એ ઘણીના કારભારીએ તેના કહેવાથી કીધી હતી. એ ખાન સને ૧૮૭૦ થી ઊંધાડી છે તે ૩૩૫૦ શીટ સુધી ઊંડી ગઈ હતી, પણ ચાર પછી અંદરથી ઘણી સારી ખાન નહીં મળવાથી ૧૭૦૦ શીટ સુધીની ગયલી ખાન પછી આડકટરા જઈને હાંથી સોનાં રૂપાંતી બેળસેલ ખાન મલી છે તે કહાડે છે, પણ ગયે સાલનો હીસાબ અમોએ જોયો તે મુજબ આસરે ૧૪ લાખ ડાલરની કિમતનું સોનું તથા રૂપુ એ ખાનમાથી કહાડયું હતું, પણ ખરચખી નજદીક તેટલો થવાથી શેરોની વેહેંચણી આખી શક્યા ન હતા એ શેરો જે આસરે ૨૫ ડાલરની કિમ્મતના છે, તેના યોગ વરસ ઊપર સટો ઊડવાથી ૮૦૦ ડાલરનો ભાવ થયો

હતો, પણ હમણાં ફક્ત તેના ૧૮ ડાહરનો લાવ છે અને તેથી ૧૪ હતો તે એક અઠવાડિયું થયું વધીને ૧૮ થયા છે. આ સાલ એને સારી ખાન હાય લાગવાથી દર મહિને અરધો ડાહર લેખે શેરોપર વેહેંચણી આપે છે. અમેને એ ખાનના કારભારીએ બીજા ઉનનાં કપડાં પેહેરાવીને પછી પોતાની સાથે ખાનની હેઠળ ૧૭૦૦ શીટ સુધી લઈ ગયો હતો. એમાં જવા સાંઝે એક જાતની સાંધારણ લીફ્ટ છે જે એનજીનથી ઉપર હેઠળ લાવ લઇ જાવ કરે છે. એવી ત્રણ લીફ્ટ હારખંધ ચાલે છે, અને તે રસ્તે માણસો આવ જાવ કરવા ઉપરાંત ખાનમાંથી ખણેલો પથ્થર ઉપર લાવે છે, તથા અંદર હવા ફરવા સાંઝે એક જુદો સંચો કીધો છે, જે બધા ટનલોમા હવા પુગાડે છે, અને તેથી લોકો તેમાં સેહેલાઈથી કામ કરી શકે છે. અમારા સાંભળવા મુજબ આગળ બ્યારે છેક ૩૩૦૦ શીટ સુધી નિચે ખાન ગઈ ત્યારે ત્યાં પવન જવાનો માર્ગ નહીં હતો, તે વખતે ત્યાં કામ કરનારને એટલી તો ગરમી માલમ પડતી હતી કે તેની ઉપર આખો વખ્ત પાણીનો મારો ચાલુ રાખતા હતા. ત્યાંની દેવાલને જે હાય લાગે તો હાય દાઝતો હતો, અને તેમાંથી પાણી જે ખુંખાથી ઉપર લાવતા હતા તે ઘણું ખખડતું ગરમ થયેલું હતું. એટલી ગરમી જમીનની હેઠળ આટલા નિચા જવાથી લાગે છે અમેને પણ ૧૭૦૦ શીટ નિચે ગયા પછી અંદરની આસપાસના ટનલોમા ફર્યા ત્યારે જે કે પવનનો સંચો ચાલુ હતો તોથી ગરમી ઘણી ઘણું આતશની બટ્ટી આગળ ઊભા હોઈએ તેવી લાગતી હતી અને પરસેવે ગરકાવ થઈ ગયા હતા. એ ખાન ખણતી વખતે પેહેલાં એક ઉનો ચોરસ કુવા જેવો ખાદો છેક ઊંડાણ સુધી જ્યાં તે ખાન મળતી હોય ત્યાં સુધી જાય છે, અને પછી તેની આગુઆગુ પર રસ્તાએ ટનલની માફક ખણે છે, અને તેમાંથી પથ્થર તથા ખાન ડાહાડે છે, બ્યારે તે લાગની ખાન જે યોગ યોગ જગ્યાના પથ્થરની વચમાં મળે છે, તે ડાહાડી ત્યાં કે પેનો ઉનો ખાદો જેને (Shaft) શાફ્ટ કહી કહે છે તે નિચે ખણુ નાંડે છે અને એ લોડની ગણતરી મુજબ જેટલો જોઈએ તેટલો

ખણે એ કે વળી પાછા ટનલો જેનો ગેલરીઓ (Galleries) કહે છે તે આજુબાજુ ખણવા માટે છે, અને જ્યાં ખાનની નસના દોરા આવ્યા હોય ત્યાં સુધી ખણીને તે ખાન સાથના પથ્થરો કાઢાડી લે છે અને જ્યારે એ પ્રમાણે ઊંડાણમાં આગળ વધે છે ત્યારે ત્યાં કાઢાડી લીધેલા પથ્થરની જગ્યા ઉપર લાકડાંના ટેકાઓ આપીને ઉપરની જમીન તે ઉપર ટેકવે છે. એ લાકડું ઘણું જડું ૧૨થી ૧૫ ઇંચ ચોરસ લે છે, તોખી ઊપરથી ભારતું આજુપર દબાણ એટલું તો કોઈ ગમ થાય છે કે તેને પણ ભાંજી નાખીને પેટું બાહર કાઢાડે છે, પણ તેમ થવા આગમજ તેની નિશાણી માલમ પડે છે તેથી તરત ખીજા ટેકાઓ આપે છે અને વળી એ ટેકા એટલા નજદીક નજદીક આપે છે કે, તેની દેવાલજ બની જાય છે. ખણવાની આગમજ એ મુજબ ચોરસ આરકાં માફક આજુ ઉપરથી ડુંગરને ખણીને ટેકા આપીને પછી તેની વચમાંના ભાગમાં સુરંગ ખણી દારથી તેને ઉડારે છે એ પ્રમાણે પાંચ દશ શીટ સુધી જડી તેની નેસ હોય છે તે કાઢાડી લીધી કે તે ગેલરી રદ થાય છે અને વળી પેલો મેનશાફ્ટ નિચે ખણીને ઊંડાણમાં પાછી ગેલરીઓ ખણ્યા જાય છે. એ સોનાં રૂપાંની ખાણની નેસ આડકટરી ઉપરથી નિચે ઉતરતી જાય છે જેમ થવા પેહેલાં ૧૦૦ શીટ મળી તો પછી આડકટરી તેનેથી નિચે ૨૦૦, ૩૦૦ એમ ચાલુ નિચે જતી જાય છે, તેથી પેહેલો શાફ્ટ કોઈ વખત એમ નિચેથી આડા જવાને લીધે દુર ઘણો પડી જાય છે, ત્યારે મથાળેથી પેહેલા શાફ્ટથી જેટલો જેઈયે એટલો દુરથી ખીજો નવો શાફ્ટ પેલી નિચે ગયલી ખાન સુધી ઊંડો ખણે છે અને તેમાંથી કામ ચલાવી કોઈ વખતે તે બેઉ શાફ્ટેના ટનલો સાથે મેળવી નાખે છે. જે રદ પથ્થરો નિકળે છે તેને ખાનની બાહર નાખીને તેના ટેકડાઓ બનાવી દીધા છે. અમો લખતા ભુલી ગયા કે એ ખાનવાલુ ગામ વરજનિયા સીટી દરિયાની સપાટીથી ૬૦૦૦ શીટ ઊંચુ છે અને છુટા છુટા વગર ઝાડપાનના ઉજડ ડુંગરોનું બનેલું છે જેમાંથી સોના રૂપાની ખાન મળે છે. હવે પથ્થરો ખણીને તેને લીફ્ટથી બહાર લાવ્યા કે તેને પડોશમાં પડ્યર

ભાંજવાની મીલ હોલ છે ત્યાં લઈ જઈને મોટા લોખંડનાં ખાંડણી પરા હોય તેવા હારખંધ સાંચાઓમાં તે નાખે છે જેમાં પાણી સાથે તે ભેળાને ખાંડણી પરાથી (જેને સ્ટામ્પ Stamp કરી ઈહાં કહે છે) છુંદીને ભુકો કરે છે, અને તે ભુકો પાણી ભેગો નદીઓમાં થઈને પડોશની ખીજ ઈમારતમાં જાય છે જ્યાં મોટી પાણીની ટાંકી હોય છે તેમાં ઘોઘરોકો તે પડે છે ત્યાંખી વળી તે ખીજ દલવાના જેવા સંચાથી ચુરોભુકો થાય છે, અને પાણીની સાથે પડોશની ખીજ ટાંકીમાં જાય છે એ મુજબ છેક મેદા જેવો તેનો ભુકો એવી પાંચ સાત ટાંકીઓમાં થવા પછી છેલ્લી એક ટાંકીમાં મટોડા જેવું થઈને તે પાણી પડે છે.

તે ટાંકીમાં જીવતો પારો નાખેલો હોય છે તે પેલી પથ્થરની અદરના ધાતુના ભુકાને પકડી લે છે અને પારો જાતે ભારી હોવાથી તે ટાંકીની હેઠલ ખેસી જાય છે અને પેલું કચરાતું પાણી ઉપરથી વેહેતું જાય છે. તે વેહેતું પાણી કાઢાડી નાખતા નથી પણ પાછી ખીજ ટાંકીઓમાંથી પસાર કરી તેમાંથી રહી ગયલી ધાતુ પારાય બધી કાઢાડી લે છે. હવે પારા સાથ મળેલી ધાતુ જે પારાના જેવીજ પાણી જેવી ભેળાઈને થાય છે, તેને એક કાથળી કપડાંની હોય છે, તેમાંથી નદીએ કરી પરભારી પેલી ટાંકીમાંથીજ પસાર કરે છે કે પારો જે વેહેતો હોય છે તે પેલી કાથળીનાં કપડાંનાં દોરાઓમાંથી નિકળી પડી નિચે ટાંકી હોય છે તેમા એકડો થાય છે, અને તેને પાછો પવન અથવા પાણીના બેરથી ભુકો થયેલો ધાતુ સાથના પથ્થરવાડી ટાંકીમા પાછી ધાતુ કાઢાડવા મોકલે છે હવે પેલી કાથળીમાંથી છુટો પારો નિકળી જવાથી પેલી ધાતુ જે ખીજ પારા સાથે વળગેલી રહે છે તે કાથળીની હેઠલ એકડી થાય છે અને તે ઝીણી રેતીના જેવી લાગે છે પણ પારો ઉપર હોવાથી રૂપાંના જેવો લાગે છે. હવે એ ધાતુને એક લાટીનાં લઈ જઈને તેને ગરમ કરે છે જેથી પારો જે પ્રવાહી રૂપનો છે તે રેતીની સાથે ઉતર કડી જાય છે અને પેલી ધાતુ સાથ નિચે પડી રહે છે, અને પારાથી છુટી થાય છે પણ

પેલા બાફતી સાથના પારાને રદ થવા દેતા નથી. તે સ્ટીમની સાથે બપર' જાય છે તે સ્ટીમ એક નલીમાંથી પસાર થઈને હેઠાણમાં ઠંડા પાણીથી પાછી પાણીના આકારની (Condense) થાય છે કે પેલો બાફરોડો પારો પાછો પોતાના અસલી આકારમાં આવેછે, અને કામે લાગે છે. એ જીવતો પારો ઘણો કિમતી હોવાથી તેને કાંઈથી રીતે રદ થવા દેતા નથી. હવે પેલી ધાતુ જે રહી તે બેળસેળ સોના તથા રૂપાંતી હોય છે, તેના તેવીજ હાલતમાં લાયા બનાવે છે, અને બજારમાં વેચે છે જે લેનારાઓ તેમાંથી પાછળથી બેઠ ધાતુ છુટી પાડે છે, પણ એ બેળ ધાતુના લાથામાં કેટલા ભાગ સોનું તથા કેટલા ભાગ રૂપું હોય છે તથા તેમાં વખતે બીજી હલકી ધાતુ જેવું કે ત્રાંપું તથા લોખંડ હોય છે તે જાણવા સારૂ પેલા લાથા બનાવતી વખતે તેમાંથી ચાર પાંચ આંઉસ ધાતુ પેહેલાં જુદી કાઢાડી લઈને તેને તપાસ કરે છે અને બધી ધાતુ છુટી પાડે છે, તે કરવા સારૂ પેહેલાં એક નાની પિયાલી હાડકાંની બાજેલી રાખતી બનાવેલી આવે છે જેમાં પેલી ધાતુ મુકીને તે પિયાલી લઢીમાં મુકીને ઘણી લાલ ગરમ કરે છે. હવે એ હાડકાંની રાખમાં એવી ખુબી હોય છેકે, સોનાં રૂપાં શિવાય બીજી હલકી ધાતુને બ્યારે ગરમ થાય છે સારે પોતાની અંદર ચુસી (absorb) લીધે છે અને બાકીની સોનાં રૂપાં બેળી ધાતુ એક ટાંચનીના માથા જેટલી બની વચમાં રહે છે. હવે એ ધાતુને પાછી છુટી પાડવા સારૂ નાર્થટ્રીક એસીડમાં નાખે છે જેમાં એવી ખુબી છે કે સોના શિવાય બીજી કોઈથી ધાતુને તે ખાઈ જાય છે, એટલે રૂપાનો ભાગ પોતાની અંદર ખેંચી લે છે અને બાકી સોનું નક્કર રહી જાય છે. એ પ્રમાણે પેહેલાં જે ધાતુ નાખે છે તે તોલેલી હોય છે, તેમાંથી કેટલા ટકા સોનું નિકળ્યું તે પાછું તોલીને કહી શકે છે તથા રૂપું જુદું કીધા આગમય બેઠનો વજન સાથે કીધાથી તે જેટલું હવું તેમાંથી સોનાનો વજન બાદ કીધો કે રૂપું તેમાં કેટલા ટકા હોય છે, તેથી માલમ પડે છે અને તે ગણતરી મુજબ પેલા બેળ ધાતુના લાથાઓ બજારમાં વેચે છે તે દરેક લાથા સાથ કેટલા ટકા સોનું

સોનાં રૂપાંની ખાણો.

થા રૂપું તેમાં છે તેની જમીનગીરી આપે છે અને તે લાથામાંથી
 એક આંગિસ જેટલી પેલી ધાતુ એ ખાનના ધણી રાખે છે, અને જો
 વરસ દાહડામાં કાંઈ પેલા લાથામાંથી ઓછું વધતું સોનું રૂપું નિકળ-
 વાની ફરિયાદ આવે છે તો તેમાંથી રાખેલી એક આંગિસ ધાતુની
 પાછી તપાસ કરી જોય છે અને જો ફરક માલમ પડે તો પાછી
 કિંમત ફરકની જરી આપે છે. પણ એક વરસ પછી તેનો જવાબ
 દેતા નથી અને કારભારીના કહેવા મુજબ કોઈ વખતે જવલેજ એવી
 ફરિયાદ આવે છે એ ધાતુમાં બે ભાગ રૂપું અને એક ભાગ સોનું
 સરેરાસ નિકળે છે ખાનમાંથી ધાતુ સાથના પથ્થરો જે કહાડે છે તે
 સફેદ તથા ઘેરા બ્લુ રંગના ભેળસેળ આવે છે, અને આપણે અંજના
 ધણીઓ તેને જોઈએ તો અદર સોનું કે રૂપું છે તે માલમ પડતું
 નથી પણ ખાલી પથ્થર જેવા લાગે છે એ પથ્થરની અદર પાતળા
 કાળા રંગના પડ રહે છે તે એ ધાતુ છે અને વધતા ઓછા ભાગ
 મુજબ તે પથ્થરમાંથી ધાતુ નિકળે છે અને પેહલા ખાન ખણી કે
 પથ્થરની તપાસ કરી જોય છે અને જો તેમાંથી દરેક ટને ૧૫ ડાહ-
 રની કિંમત ઉપરનું સોનું રૂપું નિકળે છે તોજ તે ખાન આગળ ખણે
 છે, નહીં તો રદ નાખે છે કારણ કે દરેક પથ્થરે ખરચ ૧૫ ડાહર-
 નો ધાતુ કાઢતા બધો મળીને થાય છે. તે નિકળે તોજ નફો કરે,
 નહીં તો જોટ જાય છે એ ખાનમાં હમણા ૮૦ માણસો કામે
 લગાડેલા છે જેઓ દરેકને રોજના આઠ કલાક કામ કરવાના ૪ ડાહર
 આપતા હતા, તે હમણા કમાઈ ઓછી થવાથી ૧૦ કલાક કામ લઈને
 તેટલોજ લવાજમ આપે છે તેઓ રોજ ૪૦૦ ટન પથ્થર ધાતુ
 સાથનો કાઢે છે અને તે સાફ જખરી મેહેનત તેઓને કરવી પડે છે
 અમોએ તે લોકને ફક્ત પાટલુન ઉપરજ લાન કરતા જોયા હતા
 અને પસીને ગરકાવ હાલતના હતા તેઓ ઘોરો વખત કામ કરે
 અને ઘોરો વખત યાક વઈને પાછું કામ કરે છે અને તે બધે અ-
 ન્યાં કાન ચાલતું હતું ત્યાં ફેરવીને દેખાડ્યું હતું અને
 નજર કરીએ ત્યાં સોના રૂપાની ખનના પથ્થર જેવી નાજુક ઉપર

પગની નિચે વટીક દેખાતા હતા. અમોને અંદર ગરમી ઘણી પડવા લાગી હતી (જોકે પવણનાં સંચાથી ત્યાં બધે સાફ હવા ફેલાવેલી હતી.) તેથી અમો થોડા ભાગમાં ફરીને બહાર આવ્યા હતા. એવી ગેલરીઓ અંદર સેંકડો માર્શલની ખણી છે અને તેમાંથી ધાતુના પથ્થર કાઢાડીને ૨૬ નાખેલી હતી તે પાછી હમણાં ધાતુ કાઢાડવા ચાલુ કીધી છે તેમાંથી ધાતુ પણ સારા જથ્થામાં મળવા લાગી છે. 'અંદર જગે-જગે મીનખતીઓ બળતી હતી અને આઈસનાં પાણીનાં વાસણો મુકેલાં હતાં. એ ખાનમાંથી પાણી બહાર કાઢાડવાની એક જુદી કંપની છે, જે બધી ઈંદાની ખાનોમાંથી પાણી બહાર કાઢાડીને દર દને કાંઈ લવાજમ (આસરે એક ડાલર ધાંડું છું) લીધે છે. આ કંપનીને (Sutro Tunnel) સુટ્રો ટનલ કંપની કહે છે અને જો કે તેને ઉપલી એક કંપનીમાંથી ગયે સાલ ૧૦૯૦૦૦ ડાલર મળ્યા હતા અને તે મુજબ બીજી કંપનીઓની ખાનોમાંથીથી મળે છે તોથી અસલ તેની ઠાપણુ ટનલો ખણીને પાણી બહાર કાઢાડી લઈ જવામાં એટલી રોકાઈ ગઈ કે કરજ કરવું પડ્યું હતું અને સાંભળવા મુજબ તેના માગનારાઓએ કંપની બંધ કરાવી વેચાવી નાખવા માગે છે, એવી ખરાબ હાલતમાં કરજને લીધે આવી ગઈ છે અમોને વરજનિયા કોનસોલીડેટેડ માર્શલ્સન હિસાબની ચોપડી સને ૧૮૮૬ ની તા. ૧ લી અક્ટોબર સુધીનાં એક પુરાં થયલાં વરસની મળી છે તેમાંથી જાણવાલાયક રકમો નિચે મુજબ ફક્ત યાદી દાખલ બિતારી લીધી છે.

પથ્થર સુધાની ખાન કાઢાડી ૯૮૮૩૪ ટન તેમાંથી ૧૨૯૭૮૮૩ ડાલરની ધાતુ નિકળી જેમાં ડાલર ૬૫૯૬૪૭૯ સોનું અને ડાલર ૬૩૮૨૩૪૯ રૂપું નિકળ્યું હતું અને દર ટન પથ્થરે ડાલર ૧૩ ૧૩/૧૦૦ જેટલી ધાતુ મળી હતી. એ ઉપરાંત બીજી પરચુટણ કમાઈ જેવું કે દાખેલી કીધેલી હવા, સામાન ઈલાદી બીજી કંપનીઓને પુરું પાડ્યું તેના સ. મળીને જુમલે ડાલર ૧૪૧૮૦૦૦ની ઉપજ થઈ હતી. ખરચની મોટી રકમમાં પગારના ડાલર ૨૭૪૮૪૩, હથિયારના ડાલર ૧૯૧૫૭૩, સુટ્રો-ટનલને પાણી કાઢાડવાની મેહેનતના ડાલર ૯૮૮૩૪, પથ્થર ભાંજીને

ધાતુ કાઢાડવાના ખરચના ડાલર ૬૦૩૭૮૯, બુલિયનના ડીસકાઉન્ટના ડાલર ૧૬૧૨૪૫ એ મુજબના મોટા તથા નાનો ખરચમાં બાલવાના લાકડાંના ડાલર ૫૦૧૪૧ અને ટેકા આપવાના લાકડાના ડાલર ૮૭૯૩૪ આઈસ ડાલર ૭૧૬૮૫, મીનખતી ડાલર ૭૦૧૭૧, ગનપાણિદર ડાલર ૨૦૮૪૪નો, એ મુજબ બીજો પરચુરણ ખરચ બાદ કરતાં શેરહોલડરોને ફક્ત ડાલર ૬૪૮૦૦ વીયાજ આપ્યું છે, પણ હિસાબ બેતાં હાથમાં આગલા સાલની બાકી પેટેલા ડાલર ૧૭૮૦૦૦ની હતી તે ફક્ત હમણાં ૪૪૫૦૦ની છે, તથા સામી વેહેચણી આપવામાં આગળા બાકીના લેવા પડ્યા છે. બાકી ખરો હિસાબ ગણતા આસરે ડાલર ૩૧૦૦૦ નફો થયો છે અને તેથી આગળ બાવ જે ઘણા શેરોના બેસી ગયા હતા તેને ટેકા મળ્યો છે હમણા જે લાકડા બાળીને સચાકમ સ્ટીમ પાવરથી ચલાવે છે તેને બદલે પાળીના પાવરથી ચલાવતી ગોડવણ થાય છે, અને છએક મહિનામાં તેમ ચાલશે તો લાકડામાંથી નજીક અરધા અરધ બચાવ થશે એમ કહે છે એમો ખાનમાંથી બહાર આવ્યા પછી અમારી માનવત ઘણી સારી પ્રાપ્તિ હતી અને એમોને ગરમ પાણીમાં નહવાવા હતા તે પનીનો પડેલો સાફ વર્ક જાય એમો વરજનિયાના ગાનમાં ફરીને પછી આગનીગારીમાં સાજના પ—૧૫ મીનીટે એ શેરો હોલડર હતા. એ ગેંગ આગળ વધારે વસ્તીવાહું હતું પણ ઈંદાથી પાતળી આવડે આવડે આવડે બોધી થવા માંડ્યાથી લોક તે ગામ છોડી ગયા છે અને હમણા બાવગે ૧૫૦૦૦ માણસોની વસ્તી ઈંદા હશે કેટલામાં કાર્ટ બેવાલાયક નથી. નાના નાના કામચલાને લાકડાના ઘરોના ને બેલાઓ બનેલા છે. એમો ઈંદાથી નિકળેલા રાતના રીતોના મેટાલપર કલાક ૮ વાગે આવીને ત્યાંના સ્ટેશન હોટલનાજ રહ્યા હતા.

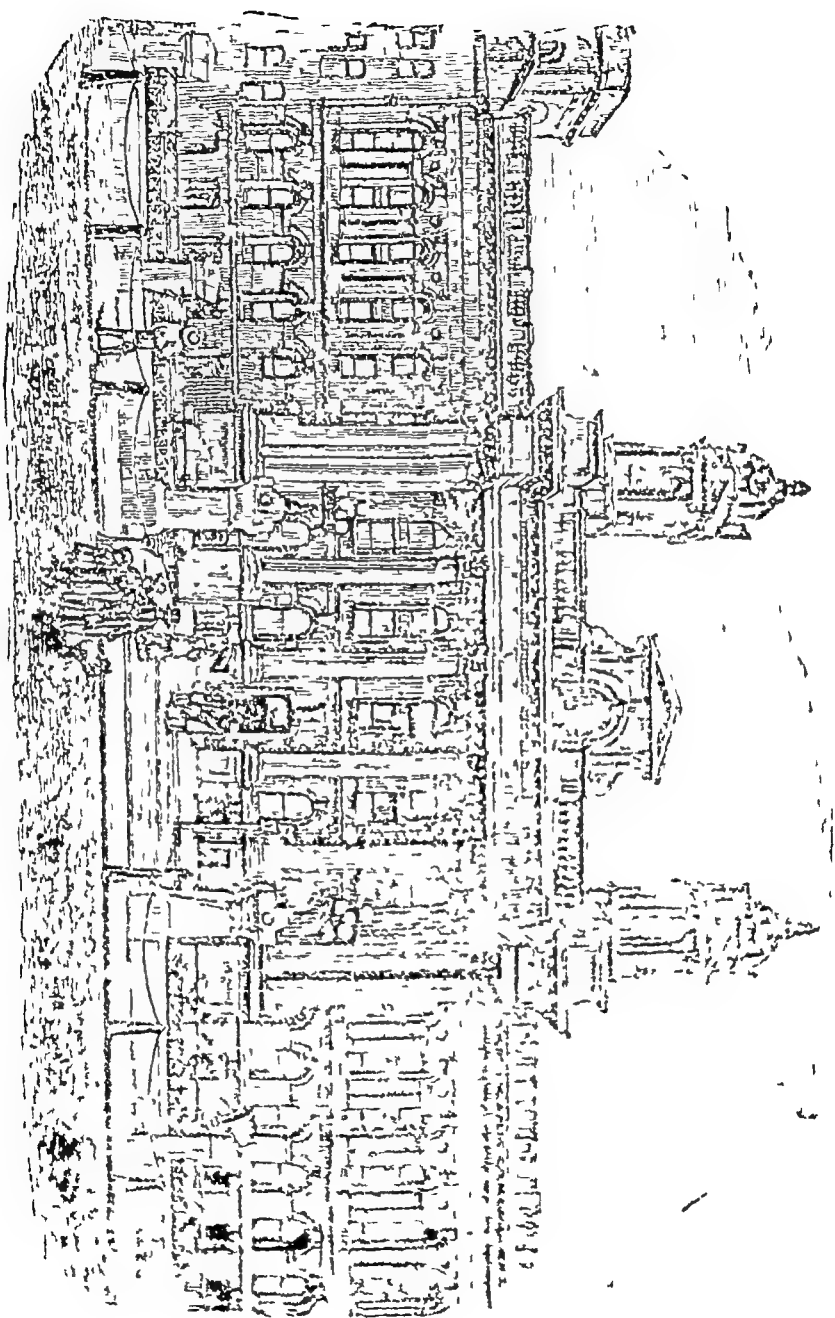
તા ૪ થી સપ્ટેમ્બર સુધે ૧૮૮૭ - આજે સહવારના કલાક ૬—૩૦ મીનીટે રીતો મેટાલપરથી આનનારીના બેનીને નિકળેલું બપોરના જે વાગેને મેડેનેટો નામની જગ્યા પર પુરના હતા. એમો

નિકળ્યા ત્યારે હવા ઘણી ઠંડી લાગતી હતી, અને ઠરમાખીટર કલાક ૮ વાગે ૪૭ ડિગ્રીપર હતો. રસ્તામાં પાહડોનો દેખાવ સારો મળ્યો હતો, અને સીરા નીવાડા (Seirra Nevada) ના પાહડોને મથાળે પુગ્યા ત્યારે આસરે ૭૧૦૦ ફીટ દરિયાની સપાટીથી ઊંચા હતા અને ઈંહાંથી પણ આસપાસના તેથી ઊંચા પાહડો તથા સરોવરો તથા નદીઓ અને ખીનોથી દેખાવ ઘણો રળીયામણો લાગતો હતો. કોઈ કોઈ ખીનો તો એટલી ઊંડી હતી કે નિચે આપણે જોઈ પણ શકીયે નહી, પણ જેમ એ પાહડની ઊંચાણ જગ્યાતી નજદીક આવતા ગયા તેમ ઝરફ પડતો આટકાવવાનાં છાપડાંઓ છુટાં છુટાં મળતાં હતાં છેક મથાલાંપર તો એમાંના એક છાપડાંને પસાર કરતાં એથી હઠી કલાક લાગ્યા હતા, એટલું લાંબુ છાપડું ટનલની માફક સાલળવા મુજબ ચાલીશ માઇલ ઊપરનું લાંબું છે, જેમાં આજુપરથી વારાફરતી ખાંચાઓ કીધેલા હોવાથી આસપાસનો ખુદરતી દેખાવ દીરતો હતો અને એ છાપડાંમાંથીજ ટરનર સરોવર પણ જોયો હતો. એ સરોવર પર આસરે ૧૫ વરસ થયા મી. ટનર તથા થોડાક મિત્રો ખાવા પીવા આવ્યા હશે તે વખતે આગગાડી કાંઈ ઈંહાં હતી નહીં, પણ એકાએક તોફાન થઇ આવ્યું અને ઝરફનો વરસાદ એટલો તો જોરમાં પડ્યો કે રસ્તો સઘળો ઢંકાઇ ગયો અને તેથી તેઓ ભુલા પડ્યા અને ભુખના માર્યા એક એકને મારીને માણસોનાં ગોસપર ગુજરાંણુ કીધું હતું તે (દિવસથી એ સરોવરનું નામ લેક ટરનર કરીને આપ્યું છે, અને તે મુજબ ઈંહાં ઝરફનાં તોફાનો વારાફરતી અને ઘણાં સખત થાય છે, તેથી આવાં મોટાં “સ્નો શેડસ” આંધેલાં છે અમે સેક્રેમેન્ટો આવીને ચોખ્યા હતા અને સાંજનાં પાંચ વાગેની બીજી દેનમાં બેસીને (Lathrope) લેફનાં સ્ટેશનપર કલાક આઠ વાગેને ઊતર્યા હતા. ઈંહાં ઊતરવાનું કારણ એ હતું કે આ સ્ટેશનપરથી યેસોમેટી વેલી (Yessomite Velley) કરીને જગ્યા ઘણી વખણાયતી છે, જ્યાં ૩૦૦ થી ૫૦૦ ફીટ ઊંચાં અને ૮૦ ફીટનાં ઘેરાવાના ઝાડો ઊગેલાં છે, તથા ખીનો દેખાવ અને પાણીના ઘોઘો ઘણા જોવાલાયક

છે, તે જોવા જઈએ પણ ઈહાં ખચર કાઢ્યાથી પક્કી ખાતરી મળી નહીં કે તે ખીણ જોઈને સેંટ ફ્રાન્સીસ્કો જતાં ફેટલા દિવસ લાગશે તેથી લાંતું માડી વાલીને રાતનાં તેજ સ્ટેશનનાં હોટલમાં રહ્યા હતા અને વિચાર કર્યો કે જો બનશે તો આવતી કાલે સેંટ ફ્રાન્સીસ્કોથી એ ખીણમાં જઈ આવીશું.

તા ૦ ૫ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૬—૪૫ મીનીટની રેનમાં એસીને લેપથી નિકળેલા સેંટ ફ્રાન્સીસ્કો (St. Francisco) બેરોરના કલાક ૧૧ વાગે પુર્યા હતા. રસ્તામાં બધી સપાટ જગ્યા મળી હતી પણ તે ઘણીજ ફલવંત કાળા રંગની મટોડીની હતી અને તે ઊપર મોટો ભાગ ધર્જીની રોપણી થાય છે, જેની હમણા કાપણી થઈ ચુકી છે, અને પાછી જમીન ખેડાતી હતી. એ જમીન ખેડવાની પાચ દશ હોરની એક હોર હોય તેમ જુદા જુદા તેને ઘાતા કરીએલા છે, અને તેને ચાર થોડા જોડીને તેને જમીન ખેડે છે. જે મુજબ એક માણસ એવી હોરથી ઘણા એકરો એક દિવસમાં ખેડી શકે છે એ ધર્જીની વાવણી ઊપરાત આખા રસ્તાપર વારાફરતી ફરતનાં ઝાડો તથા દરાખના વેળાઓના ખેત-રોના ખેતરો દેખાતાં હતા જે ઉપર જાત જાતની દરાખના મોટા જુમખાઓ લટકતા હતા તે ઘણા જોરાજાયક હતા, અને તેજ મુજબ પીચ, પુત્રમસ-સફે ઈત્યાદી જાત જાતના ઝાડોથી જાણે મેવાથી જુલાઈ પડતા હતા એવી ફલફલાટી જરેલી જગ્યા જવલેજ આપણા જોવામાં આવે છે. અને સાબળના મુજબ કેવીશિર્સતયા કે જેના સેંટ ફ્રાન્સીસ્કો આવેલું છે, તેમાં દરાખનો દારૂ એટલો હળવા બનાવે છે કે ફ્રાન્સની પણ તે બાબે બરાબરી કરી શકે છે આગળ ચાલતા તે દેશને એ બાબે ટકર મારશે અને એ દેશને બનાવેલા વાઈન બાખ્યો હતો, જે અનેક વલેજ ન્યાદાર નાજન પડેલા હતા. સેંટ ફ્રાન્સીસ્કોની આપનાની એટ કલાક આનનજથી સેકેનેન્ટો નાનની નદી મળી હતી, જેને કિનારેયોજ આપો બાકોનો રસ્તો પસાર કર્યો.

હતો. નદીપર ઘણાં શેહેરો આવેલાં છે, જેનાં બંદરપર મોટાં ત્રણ-દોલી વાહાણો વારાફરતી ઉભેલાં જથ્થાબંધ દેખાતાં હતાં. એ બંદરો પરથી વાહાણો ભરીને મેવો તથા દારૂ ખીજ અમેરિકાનાં દેશાવરોમાં જાય છે, અને તે ઉપરાંત એજ ખંડના ઉગમણ ભાગ તરફ આગગાડીઓ ભરીને મેવો જાય છે તે જુદી. એવી આગગાડીઓને (Fast Fruit Train) ઝડપમાં જનારી ફલની ટ્રેન કહે છે તે ખીજ સામાનની ટ્રેન કરતાં ઝડપમાં જઘને ફરત બગડે તે આગમજ પોંહોં ચાડી આપે છે. ઈંહોંની ફરત વજણપર વેચાય છે, અને ઘણી મોટાં કદની તથા સ્વાદદાર અને વળી અમો ધારીયે છીયે કે હિંદુસ્તાન કરતાં પણ સસતી મજે છે. અમારી ટ્રેન નદીને કિનારે ઉભી રહી હતી, અને ત્યાંથી સ્ટીમ ફેરીમાં ઊતારાઓ બેસીને પેલે પાર સેન્ટ ફ્રાન્સીસકો શેહેરમાં ઊતર્યા હતા, અમે ત્યાંના પેલેસ હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. એ હોટલ અમેરિકાના સૌથી મોટા હોટલોમાનું એક ગણાય છે, અને આખા એક મોહોલાની ચારો બાજુ પોતાની ઈમારતો રોકે છે, અને તેને સાત માળ છે. વચમાં એક મોટા ચોક છે, તેને ફરતી મજેની શોભછતી બાંધણીના થાભળાઓ ઉપર ઇમારત બાંધેલી છે, અને તે થાભળાઓની વચમાંના ચારકાંઓમા દરેકમાં ત્રણ વિજળીની બતીઓ છ માળ સુધીની મુકેલી છે. તે ચોકને મથાળે એક મોટું કાચનું છાપડું કીધેલું છે જેમાંથી ઉજરદું પડવા ઉપરાંત વરસાદથી બંચાવ થાય છે, જેથી હોટલમાં રહેનારાઓ ત્યાં બેસે છે અને મોજ મારે છે. જમીનની ફરસબંધી સગેમરમરની છે, અને ચોકની ફરતી ગેલરીના ૬ માલ સુધીના થાભળાઓ સઘળા એવા તો સરસ સફેદ રંગના રંગેલા છે કે, જાણે બંધી ઇમારત અંદરથી સગેમરમરની હોય તેવી લાગે છે. એ હોટલમા આસરે ૭૫૫ મોટા ચોરડાઓ છે, અને એકી વખતે તેમાં ૨૫૦૦ માણસો રહી શકે છે. મોટા ભાગના ચોરડાઓ મજેના કુસાદે છે, અને તેઓની સાથેજ નાહવાના તથા ખીજ પરચુટણ કામના ચોરડાઓ કીધેલા છે, જે મુજબ ડોઈજ હોટલોમા જેવામાં

સીમ લાલ—સાન કા-સીસકી.

આન છે. હોટલોમાં મોટા મોટા હોલો છે, તે ધણા સારાં ચિત્રો
 તથા સ્ત્રીચરિત્રી શણગારેલા છે, અને બધી રીતે સરસ હોટલ દીસે
 છે. મેરી ઈમારત બધી મળીને આસરે ત્રણ એકર જગ્યા રોકે છે.
 અમો એ હોટલમાંથી લંચ લઈને પેહેલાં ચોસીમેતીની ખીણુ જોવા
 ત્યાં જઈએ ત્યાં કાહાડી હતી, પણ જાણીને દિલગીર થયા કે ત્યાં જઈને
 પાંચ દોડદોડ કરતાંખી આવતાં તા. ૧૦મીની સહવારના ૧૧ વાગશે,
 અને અમો ચોકાહામાં જવાના છીએ તે સ્ટીમરખી તેજ દિને બપોડ-
 વાની હોવાથી અમોને માંડી વાલવું પડ્યું હતું. બપોરના ઈલાંના
 મોહોવાઓ ત્યાં મારકેટ સ્પીટમાં ફર્યા હતા, જે મોહોવાઓમાં
 ઈલાંની જાણીની આશીસો, બેકો તથા વિમા કંપની તથા હોટલોની
 ઈમારતો મોટી મોટી અને શણકદાર બાંધણીની આવેલી છે. ઈલાંની
 ઈમારતોના જે મોહોવાને છેડે ઈમારતો આવે છે તેઓ ઉપર ધણા ખરા
 મોહોવાઓના નાણાની બાજુ ઉપર મિનારાઓ જતજતના કીધેલા હોય છે,
 તેથી દેખાવ મોહોવાઓનો સારો લાગે છે, અને ઈમારતોની બારી
 ત્રણ પુણાની બાહારથી જુકાવેલી અને તેઓની આસપાસ થાલ-
 જાઓ હોવાથી પુરી શણકદાર ઈમારતો લાગે છે. રસ્તાઓખી ધણાજ
 પોહોળા છે. ઉપરથી ચાર લાઇન તો ટ્રામ તથા કેબલ કારસોની
 દોડે છે, અને ત્યાંની બાજુઓ ઉપર ઘોડાની ગાડીઓનો અને તેની
 બાજુ ઉપર મેંડા દસાદે ટુટપાટો આવેલા છે. સેંટ ફ્રાન્સીસકોનું રોડેર
 જાણે ટેકીઓનાં વચમાં આવ્યું હોય તેમ છે, અને બપોર લખેના
 જોવા મોહોવાઓનાં સારા કીધા કે, (જેઓ સપાટ જમીન ઉપર આસરે
 બે માઇલ જેટલાં જાંચા હશે) ટેકડીઓ ખચીત જ્યાંખી જાવો ત્યાં
 મળે છે, તે હોવાથી મોહોવાઓના રસ્તા ધણાજ ટળાવદાર રાખેલા
 છે, તેલા તે જા કારસ (તારના દોરડાંથી ચાલતી ચીકાનો
 અને શીશી બિના મોહોવા જેવી ટ્રાનો) દોડે છે, અને કેઈ વખતે
 એટલી ટાંકાની જગ્યા આવે છે કે, ગાડાં જમણે ટાંકા વચ્ચે તે
 તેમ જાગે.

અમો ઉપલા મોહોલાઓ જોધને પછી (Height Street) હાઇટ સ્ટ્રીટને નાકે ગોલડન ગેટ પાર્ક (Golden Gate Park) છે તે જોવા ગયા હતા. એ બાગ શહેરને નાકે ટેકડીપર આવેલો છે. તેનો મોટો ભાગ અમેરિકાના બાગો માફક મોટાં ઝાડો તથા ગાડી ધોડાના રસ્તાઓનો બનેલો છે, પણ થોડો દરવાજા આગળનો ભાગ મહેનાં પુનપાન તથા ધાસના ક્યારાઓનો કીધેલો છે, જેમાંના ક્યારાઓની ગોઠવણુ ઘણી તારીફ લાયક છે, અને તેમાં કાંઈ જાતજાતની રંગીન ગલીયાઓ જેવી તરાંહો તથા કિનારીઓ બનાવી છે. તેઓની વચમાં અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસના છેલ્લા માર્ચા ગયલા પ્રેસીડેન્ટ ગાર્ફીલ્ડનું પુતળું મુકેલું છે, તથા એક બાજુપર ટેરેસીસ બનાવીને ઝાડનું કાચનું મોટું ઘર (Conservatory) બાંધેલું છે, જેમાંના ઝાડો કાંઈ ઘણાં જોવાલાયક નથી. ફર્નસો તથા પામ્સ અને એવા ગરમ દેશનાં ઝાડો ત્યાં ઉગાડેલાં છે. આજે રાતના અમારા હોટલ આગળથી એક ઘણું મોટું સરઘસ વાજાંઓ સાથે ખાટકીઓનું ગયું હતું, પેહલાં થોડા જણાં પગે ચાલતા હતા જેવો દર એકના હાથમાં એકકી મસાલ હતી અને કોષ કોઈના હાથમાં મોટા વાવટાઓ હતા. તે ઉપર ખાટકીઓની મંડળી અને તેઓ પાસેથીજ ગોસ વેચાતું લેજો અને ચીનાઓ પાસે ચીનાઇ ગોસ ના લેતા એમ વારાફરતી લખેલું હતું. તે પગે ચાલનારાઓની પાછળ ગાડીનું સરઘસ હતું જેમાં એકથી તે ચચાર ધોડાનીબી ગાડીઓ હતી, જેમાં ખાટકીની મોટી દુકાન રાખનારાઓ લપકામાં બેઠેલા હતા અને સાથે પોતાનાં નામો અને આગળ જણાવેલાં લેખના વાવટાઓ લીધેલા હતા અને મોઢાંમાં તંબાકુની બીડીઓ પીતા ઠંડે પેટે બેસીને આસપાસ જોતા હતા. એ સરઘસને Butchers' League (બુચર્સ લીગ) કરીને કહેતા હતા. સેન્ટ ફ્રાન્સીસ્કોમાં ચીનાઓનું જોર ઘણુ વધી પડ્યું છે, અને તેઓ ચીનથી દર સાલ સંખ્યાબધ દંહાં આવવા લાગ્યા અને યુનાઇટેડ સ્ટેટસના ઘણાખરા શહેરોમાં તે લોકો લાગુ પડી ગયા અને પોતે જાતે કરકસરથી રહેનારા હોવાથી અમેરિકનો યાને જાનસો ઘણી સરની

વેચવા માડી તથા સુથાર, લુહાર તથા કારીગરીને લગવી મજૂરી તથા ખેતીવાડી તથા ખીજી બધી બાબદોમાં સરતે ભાવે કરવા લાગ્યાથી અમેરિકાનોને ભારી પડી ગયું અને તેઓના શા જે મોટા રોજે કામ કરતા હતા તેઓને કામ મેળવવા સારું રોજ લેવો પડ્યો અને તેઓની રહેવાની રીતભાત જરા છુટા પડી તથા ખરચાણ હોવાથી આવક તથા ખરચના તાંટીયા મેળવવાનું કાંઈ પડી ગયું તેથી ઈંદાના લોકોએ અમેરિકન સરકારને એ બાબે જીજ્ઞાસા કરી તેમાં એવી દલીલ લાવ્યા કે ચીનાઓ એવીતો નજીક રીતે તથા કંગાલ હાલતમાં રહે છે કે તેથી શેડુરોની તંદરોમાં બિગાડો થાય અને તેઓ વળી ચીનથી ઈંદાં આવી કમાઈ પૈસા મેળવ્યા કે પાછા પોતાને દેશ જતા રહે છે તેથી અમેરિકાનો સાં બધો તણાઈ જવાથી અમેરિકાનોને ઘણું ખમવું પડે છે, અને અને મજૂરીનો ભાવ તેઓએ ઓસારી નાખ્યાથી અમાને ભુખે પડશે ઈત્યાદી. એવા એવા બાહાનાં કાલ્યાં અને પંચી તો ન મચાવી ચીનાઓની સાથે મારામારી કરવા લાગ્યા અને ઘણાં જો એવી મારામારીમાં મરી પણ ગયાથી આખરે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સરકારે ધારો બાધ્યો છે કે જે ચીનાઓ ઈંદા જનમિત્તા હોય ઘણા વરસના રહેલા હોય તેઓએ જ ઈંદા રહેવું અથવા દેશ જવઆવ કરવું, પણ નવા ચીનાઓને ઈંદા આવવાનો નથી. જેવી ચીનાઓ જે જરૂરયાત ઈંદા આપવા માત્રા હતા થયા છે, પણ હજી તે સોડો તાલ તલાવતથી યોગ્ય પણ નથી છે જેઓ ઈંદાના રહેવાની છે તેઓ ચીન જવડે ત્યારે જો એક જાતની પાસ આપે છે કે તેને લઈ તેઓ પાછા ચીન

ખાટકીઓનોખી છે અને સસતું ગોસ વેચે છે, જેથી ઉપલા ખાટકી-ઓએ એસોસીએશન કીધી છે અને સરઘસો કહાડી લોકોને સમજાવે છે કે ચીનાઓ ખરાબ અને રદી ગોસ વેચે છે તેથી તેઓ પાસેથી ના લેવો. પણ પોતાના હમદેશીઓ પાસેથી લેવો કે તેઓને મદદ મળે અને એજ મુજબ ખીજ ધંધાદારીઓખી કરવા લાગ્યા છે, અને ચીનાઓપર અમેરિકનોનો ડોળો ધણો કડવો હતો છે તેથી જ્યારે ચીનાઓ ખાખે વાત થાય છે ત્યારે જાણે તેઓ જનવર હોય તેમ તેઓને વીશે ધિક્કારીને બોલે છે. અમો ધારીયે છીયે કે કોઇ વખત એ ખાખે બેજા જાતમાં મારામારી મોટી થવાની છે. ચીનાઓખી સંપીલા ધણા છે. અને બનેલાં સુધી એકએકને મદદ કરે છે. તેઓમાંખી મંડળી ઉભી થઇ છે અને કાંઈખી વાંકમાં આવે છે તો એકએકને પૈસાની મદદ કરી બચાવ કરે છે, અને મારામારીમાં ટોળાંને ટોળાં ઉતરી પડે છે. એ લોક બધા શેહેરના એક ભાગમાં હેલાએટા રહે છે, તેમ સેન્ટ ફ્રાન્સીસકોમાંખી ચીનાઇ શેહેર(Chinese Town)કરીને હેલાએટી જગ્યામાં એ ૪૦૦૦૦ ચીનાઓ રહે છે.

તા ૦ ૬ થી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે પેહેલાં ઈંદાંના પૈસાદાર લોકોને રહેવાનો મોહોલો (California Street) કેલીફોરનિયા સ્ટ્રીટમાં ફરી આવ્યા હતાં. એ મોહોલો ધણા ઢળાવવાળો નાની નાની ટીકડીઓપર બંધાયેલો છે, અને તેપર જવા સાડ કેબલ-કાર ચાને તારથી ચાલતી ટ્રામ દોડે છે. સાંના ઘરોનો ધણો મોટો ભાગ લાકડાં તથા પાટિયાંનો બાંધેલો છે પણ બધી હવેલીઓ ધણી રોણકદાર જાત-જાતની ઢપની અને નકશીથી ભરપુર બનાવેલી છે, અને તેઓને દર વખતે નવી રંગવાથી તેઓ નવી ઇમારતો હોય તેમ દીપે છે. ધણીખરી ઇમારતોનાં છાપડાઓ તથા બારીનાં મથાળાંઓ મિનારારોડા કીધા છે અને થાભળાઓ બાહાર દેખાઇતા રાખવાથી તેનો દેખાવ સારો આપે છે. એ મોહોલો આસરે હદી માઇલ જેટલો ચહડ ઊતરનો આવેલો છે અને ઘરો છુટાં છુટાં નાના નાના પુલપાન

તથા ધાસના લોન્સના આગે વચ્ચે ખાંધેલાં છે તથા ઝાડને બચાવવા માટે કાચના ધરો પડોસમાં રાખેલાં છે. સાંથી નિકળેલા માંટગોમરી સ્ટ્રીટમાંથી જતા (Western Grain and Stock Exchange) વેસ્ટર્ન ગ્રેન અને સ્ટોક એક્સચેન્જ જોયો હતો. એ ઈમારત માફકસરની છે તેમાં ઇંડાં (જુગારી લોક કહીયે તો ચાલે) લોકો અજબ રીતનો સટો રમે છે. એક મોટો હોલ છે ત્યાં જાણે નાટકશાળામાં જોવા બેઠા હોય તેમ સેંકડો લોક હારબધ ખુરશીઓપર બેઠા હતા અને પોતપોતામાં સટો રમતા હતા. તેઓની સામેની બાજુપર મોટાં પાટિયાંઓ મારેલાં હતાં અને તેની એક બાજુપર એક જાતનો વિજળીથી ચાલતો સંચો હતો જે સંચાની અંદર જુદા જુદા આંકડાઓ માટેલાં કાગજ નાખેલાં હતાં જે કાગજોને વિજળીનો સંચો અંદર ખુબ હિલવીને પછી એક કાગજ એક દેખઈતાં ખાંચા પર બાહાર લાવતો. જે ઉપર આંકડા માટેલા અને પેલા સટો રમનારાઓની જાણ માટે ત્યાં ઊભાં રાખેલાં માણસો તે આંકડા પેલા મોટાં પાટિયાં ઉપર માંડે ને પછી સટો રમનારાઓ જે બાવે પોતપોતામાં વેચ લે કીધી હોય તેનો હિસાબ ઉપલા આંકડાનાં બાવ મુજબ કરીને વધાર ઘટાડાની આપ લે કરતા હતા. ધારો કે એક જરો ધડોનો બાવ ૬૮ દોકડા ઠેરવીને ૧૦૦૦ સેનતાલ (૧૦૦ રતલનો એક સેનતાલ ધડોનો ઈંડા કહેવાય છે) માલ મોટેથી લીધો, હવે પેલો વિજળીના સંચાવાયે આંકડો જે ૬૯ નિકળ્યો તો લેનાર ધણી ને વેચનાર ધણી ૧ દોકડા લેખે હજાર સેનતાલ પર લાવ જરી આપે, પણ જે ૬૭ નિકળ્યો તો લેનાર ધણી વેચનારને એક દોકડા લેખે જરી આપે. એ પ્રમાણે દરેક મીનીટે તે વિજળીના સંચામાંથી જાવ બાહાર દેખાતા કરે અને આમો પાંચ જુગાર ચાલના સટો ચાલુ રહે છે. પણ કિંમત આંકડાઓ છે તેના ધણાના પણ જે દોડડા વોટરો ફરક રાખે છે અને એ બાબતો જોઈને ન બર ૬૫ તો વચગાળા વધતો નબર ૬૭ તો રહે છે, તેની વચગાળા દોડડા તો લાગના રહેતી જાણેલા છે. જે જોઈને અન્ય પણ દિલગીર રીતે અજબ વચા હતા કે ઈંડાના જરૂર આ મુજબ

લોકોને ઉધાડે છોક જુગાર રમવા દીધે છે પણ એમાં રમનારાઓનો મોટો ભાગ બિચારા ગરીબ કામદારો તથા વચ્ચે વાંધેનાં લોકોનો છે, જેઓ પોતાની સકમાર્થ આવી રીતે ઓઠને ફરજદાર થઈ જાય છે.

એ જોઈને પછી (Woodward Gardens) ગ્રિડવર્ડ ગારડન કરીને એક બાગ છે ત્યાં જોવા ગયા હતા એ શેહેરને એક નાક આવેલો છે, જ્યાંનો બાગ તેના ટુલપાનોના કિયારા તથા ઝાડોથી તથા પાણીના નાના તળાવો અને પુલોથી શણગારેલો છે, તથા તેમાં એક મજેની શોભીતી મસીદ જેવું રેસટરા આધેલું છે, જ્યાં વાજીં વાગવાની તથા લોકોને ફરવા હરવાની જગ્યા રાખેલી છે, પણ ઈંડાં જોવાલાયક તો મુવેલાં અને જીવતા જનવરોનો સંગ્રહ કીધેલો છે તે છે. જીવતા જનવરોમાં બીજા શેહેરોના સંગ્રહ માફક સીંહ, વાઘો, બાલારીંછ, હરનો, લામાસ અને મુઅર્જના ગોઠા એવાં જનવરો અને પંખેરાઓ છે. મુવેલા જનવરોનો સંગ્રહ પણ માફક-સરનો છે પણ તેમાં એક કબૂત્રોના ઘુંટરતના ટગના નમુનાઓ જેવાકે કદરૂપાં અને કુદરતથી ઉલટાં જનમેલા જનવરો છે તે જોવાલાયક છે. જેમાં એક ડુક્કરનું બચ્ચુ છે તેનું મોટું વાદરાના જેવું છે, મરઘીનું પીલુછે તેની પીઠ પર પુછડી આગળથી બીજા એ પગ ઊઠા ઉગેલા છે, મેદાનું બચ્ચું છે તેની ડોક જણે ઊંધી હોય તેમ તેની આંખ, નાક કાન સઘળું ડોકના નિચેના ભાગમાં છે અને મોટું તદ્દન નથી, એક બિલાડીના બચ્ચાને પાછળ પગજ નહીં મળે, એક કુત્રાંનાં બચ્ચાને ડોકમાં એકજ આંખ ફક્ત વચમાં છે, મોટું, નાક કથું મળે નહીં, એ ડુક્કરના બચ્ચા પીઠની ઉપરથી એક એક સાથ વલગેલાં, બકરાના બચ્ચાને એક બાજુપર હારબધ બીજા ચાર પગ ઉગેલા. એ મુજબનું જોવાલાયક તે કબૂત્રોમાં ગોડવેલુ હતું. એ ઉપરાંત એક ૫૦૦ ફીટ ઊંચા ઝાડ જેને જગલના બાપ (Father of the Forest) કરીને કહે છે તેની છાલ આસરે ૯ ઈંચ જાડી મુકેલી છે. કપટાન કુક જેણે દુનિયાની સફર કરીને ઘણાં તાપુઓ શોધી કાઢ્યા હતા તેને હાવાઈ (Hawaii) ના ટાપુપર ત્યાંના જગ

માણસોએ એક કાવા-નત (Cava-nat) નાં આડ હેઠળ મારી નાખ્યો હતો, તે આડનું થડ ઈત્યાદી મુકેલું છે. ઈહાંના બાગમાં એક ગોળ તળાવ છે જેની અદર મેલામાં ફેરવવાની ચકરી આવે છે, તેવી ચકરી પાણીમાં તરતી રાખી છે, જેને મથાળે સર કાઢેલા છે તેથી પવને તે ચકરી લોકોને બેસાડીને ફેરવે છે એ સઘળું જોઈને પાછા હોટલમાં આવીને રાતના જમીને ચીનાઈ શહેર (Chinese Town) જોવા સાર એક ભોમિયો જે તેઓની બોલી તથા રીતભાત સઘળું જાણે છે તેને લઈને ગયા હતા. એ ચીનાઈ શહેર સેનક્રાનસીસ્કોનો એક ભાગ છે, અને ત્યાં આસરે ૧૨ માહોલાઓમાં ૪૦૦૦૦ ચીનાઓ રહે છે, તેઓ સિવાય ખીજું કોઈ ત્યાં રહેતું નથી અને અમા ત્યાં અધે ક્ષયા તે જાણે ચીનમાં ફરતા હોઈએ તેવું લાગતું હતું જે કે ઈંહાના ધરો અમેરિકન ટપપર બાધેલા છે તોથી તેઓ ધણાખરા માટી ચેહેલીઓ હોય તેમ અદરથી જોડા અને નાની નાની કાચગીઓના બનાવેલાં છે, અને થોડાએક ચીનાઈ દેવજો સિવાય તે અધાના ધણીઓ અમેરિકનોના છે અમા પેહેલા યંગ વો (Young Wo) નામની એક ચીનાઓની મડળી છે, તેના મકાનના ગયા હતા ઇયા મંડળીને લગતી સલાઓ સાર એક હોડા તારો ચીનાઈ ફરનીયરથી શણગારેલો છે, જ્યાં બધી રીતની પેતપેતાની ખટપટ તથા મારામારીનો ફૂડ્યા તેના વડાઓ કરે છે, અને કાંઈના જતા નથી એ લોકોમાં એટલો સપ છે કે અગરજે એ ચીનાએ બીજા ચીનાનું ખુન કાઢી હોય અને તેમ કરતા તેને બીજા ચીનાઓએ જોયોથી હોય તો તે સરકારને જાણાવતા નથી, અને ધણીની વજમાજ સરકાર કરે અથવા ઈનામથી હાથે પણ તેઓને જાહેર ખાડતા નથી. ખુબ પેતપેતાનાજ તેના ઈન્સાફ દુખા કરે છે, અને એ વડસાર પુરવાર થઈ તો તેને ગોણા દંડ કરે છે, તેને પેજો ખુબ આપે સંડ તેને, દંડ નહીં તો તેની મડળીનાઓ પેતપેતાના ઉપર લુટ કરીને તે દંડ આપે છે. તે ગરમારે ધણીના જરૂરી કેડોના નહીં હોય તો સંભારીને મરે છે. એ ધણીને હાલ ૨ દરેના દરેલા આંખોને ખુલે છે કે ખુન

થયું અને માણસનો જીવતો ગયો હવે તે કાંઈ પાછો જીવતો થવાનો નથી અને જો ખુનીની તપાસ થાય અને કેદ જાય તેમાં મરનારના સગાંવાહલાંને શું ફાયદો તેથી બેહેતર કે તેઓને પૈસા મળે તો તેઓ સુખી થાય અને દુઃખમાં ઉમેરો નહીં થાય. એ પ્રમાણે જો એક ચીનાઓ મારામારીમાં ખુન બાણી જોઈને નહીં ક્રીધું હોય તો તેને બંધાવી લે છે, પણ જો વારા ફરતી તેજ ઘણી ખુન કરે છે તો પછી તેને સરકારને સ્વાધીન કરી દે છે. એ મંડળીને લગતું દેવળ એજ મકાનનાં માલખર છે, જે હો-વોગં કરીને આગળ એઓનો મોટો શેહેનશાહ થઈ ગયો છે, તેને દેવતા બનાવીને તે સારું બાંધેલું છે, જેમાં તેની મુરતી એક જાંયાં તખ્ત ઉપર બેસાડી છે, અને તેની આસપાસ બે તેના સહલાકાર વજીરો બેસાડેલા છે જેઓની એ લોકો બંદગી કરે છે. એની સામે એક દીવો રાત દિવસ બળતો મુકેલો છે, તથા એક જાતનું અફરગાન્યું છે, તેમાં સુખડ બાલેલી રાખ મુકી અગરબત્તીઓ બાલે છે. ચીનાઓ બહુવા આવે છે, ત્યારે એક સાદરીખર પડીને બાણે છે અને મીનબત્તી લાવેલી સલગાવે છે, જે સારું ત્યાં ધાતુના વાસણો રાખેલાં છે, અને પછી સાથે લાવેલાં બંદગીના કાગળો બાલે છે, કે બંદગી હવા સાથે આસમાનપર દેવતાને પુગે. એ પુટળોની આસપાસ ખોટાં ફુલો કસખી તથા કાગળોનાં બનાવેલાં મુકેલાં છે. બધે ચીનાઈ ફાણસો લટકાવેલાં છે, અને દેવાલપર આસપાસ મોટાં પાટિયાંઓપર કોઈ મરી ગયેલા ચીનાઓનાં સગાંઓએ મુકાવેલા લેખો ટાંગેલા છે. જેમાં તે મરનારનું નામ લખે છે અને તે ત્યાં મુકી રાખવા સારું પૈસા આપ્યા જાય છે. મુરતીની સામેથી લાલાઓ મુકેલા છે, જેથી શેહેતાંન આવતો અટકે છે. દેવળમાં ભક્તિ કરનારાઓ જે બક્ષેશ આપે છે તેની ઉપજ દર સાલ લીલાંજિથી વેચાય છે અને તે લેનાર ઘણીના સ્વાધીનમાં દેવળ રહે છે, તેની ઉપજ ઉપલી મંડળી પોતાના વપરાસ સારું રાખે છે તથા દેવળપર ખરચ પણ તેમાંથીજ કરે છે. એ જોઈને બીડી બનાનારાઓની મંડળીના ઘરમાં ગયા હતા. જ્યાં પણ ઉપલા યંગ તાક જેવીજ સઘળી નિગતો

છે. તેનું દેવળ Kwang Tai કુવાંન ટાઇ નામના લડાયક સેનાપતીને અર્પણ કીધેલું છે, તેનું પુતળું આપણા રસ્તમ પેહેલવાનની સખીઓને મળતું આવે છે. એ કુવાંન ટાઇ સાઈ કહે છે કે તેના જેવો લડાયક પેહેલવાન દુનિયામાં (અલગતાં ચીનાઈ દુનિયા ગણવી) કંઈ થયો નથી, તે ઉપરથી આપણને શક જાય છે કે આપણો ધરાની રસ્તમ તો એ કુવાંન ટાઇ નહી હોય? સાથી નિકળેલા એક ઘેરમાં ગયા હતા જેને અમેરિકનો ધોરસ્તાનના નામથી પિછાંણે છે. એ ઘરમાં ચીનાઓ મરણ પામે છે, તેના મુડદાને લાંબા દિવસ એક ભોંયડું છે, તેમાં રાખતા હતા અને તે કાઢાવા માટે કે પછી પાણીમાં તેને નાખી મુલાપર ખુબ ઉકાલી તેનું માસ હાડકાંઓપરથી સઘળું ઓખવી કાઢાડતા હતા. તે હાડકાંઓને એક નાના દાખરામાં બંધ કરીને તે મરનારનું નામ નિશાણુ તે ઉપર લખી રાખતા હતા અને પછી ચીન જતી સ્ટીમરોમાં તેને ચીન દાટવા સાઈ મોકલાવી આપતા હતા, પણ અમેરિકન સરકારે ચાર પાંચ વરસ થયા મુડદાંઓને એ ઘરમાં રાખવાનું તથા તેનું માસ બિડાલવાનું બંધ કરાવ્યું છે. તેઓને દાટવાનો હુકમ કીધો છે તોખી ત્રણ વરસ પછી જો કાંઈ ખુબી હોય તો સરકારમાં શી ભરીને તે મુડદું પાછું ખાલી કાઢી તેના હાડકાઓ ચીન મોકલાવે છે. એ મુજબ દર મેડ સ્ટીમરે ત્રણ દાખરા એ હાડકાંઓના હજી પણ ચીન જાય છે જ્યાં દટાવતી ચીનાઓની ઘણી ખુબી છે કારણકે દર સાત તેઓના એવા તેડેવાર આવે છે કે તે વખતે તેઓના ઊંઠરાઓ અથવા સગાદાહલાઓ ધોરસ્તાનના જઈ તેઓની ધોર આગળ બેઠી કરે અને ખોરાકી મુકે. કોઈજ ઘણો નાચાર હોય છે તેનાજ હાડકા અમેરિકામાં રહે છે. નાનીના બંધાના ચીનજ દટાવા જાય છે. એ લેખલા વરતુ હુડદાવડું જોવડું કમળા બંધ કરાવેલું છે, પણ ચીનાઓ જાણ વસે છે અને આના પરુ તેજ મુજબ એમાં વસ્તા હતા એના એવા એટલા એવા વરેના ૨૦૦૦ ચીનાઓ એક એક વરમાં રહે છે, તેઓ નવા નવા મોરદાઓના અનુભવના ધરાની માફક બિડાલવાની કરીને મુકે છે. અને ત્રણ નહિતરની રહે છે.

તેઓના ઓરડાઓમાં તો આપણાથી નાક ધર્યા વગર ઉભા રહેવાય નહીં, તેઓના બખરચીખાનાંખી નાનાં અને ચુકુલાઓથી ભરી નાખેલાં છે. અમેરિકન યુવાઓ 'ધુમાડો' જવાની ચીમતી સાયના હોવા છતાં તેમાં રાંધતા નથી પણ નાના લોખંડના પૈડાંવાલા યુવાઓપર રાંધે છે અને તેથી બખરચીખાનામા ધુમાડો એટલો થાય છે કે ખમા-તો નથી તોખી તેની દરકાર ચીનાઓ કરતા નથી. કોઈ કોઈ ગમતો બખરચીખાનાની બરાબર સામેજ સંદાસ રાખે છે તેથી લાંની બો ખમાતી નથી, પણ ચીનાઓ કાઈ ખરેખરજ નજીસ દેખું, તેની સામેજ રાંધીને ખાય છે. એવી એક એહેલી રોકું ઘર જેને અમેરિકનોએ ઠામાં (Palace Hotel) પેલેસ હોટલ નામ આપ્યું છે તે અમાએ જોયું હતું, પણ અંદર તેના નાના ચોકમાં ગયા કે ઉભા રહી શકીયા નહીં અને તરત પાછા બહાર આવ્યા હતા. એવી એહેલીઓપર જવાની ગળીઓખી ભાયગે ત્રણ ચાર શીટ પોહોળી હશે અને આગળ ચાલતાં એક મોહોલામાં ઘર જોયું હતું જે ખાલી બધ પડેલું છે, તેને સાફ કહે છે કે આસરે દસ મહિના થયા એના ઘરઘણીએ ચીના રહેનાર ઉપર બાડું વધારવા માગ્યું જે પેલા ચીનાને ભારી પડવાથી ના પડ્યું, તેથી તેને જોરથી કોર્ટના હુકમે ખાલી કરાવ્યું હતું, પણ ચીનાઓએ તેનો ખાર લેવા એ ઘરને કોઈખી ભાડે નહીં લે કરી સંપ કીધો છે જેથી હજી તે ખાલી પડેલું છે. એ ઘરમાં કોઈ અમેરિકન તો કદી રહે નહીં અને કોઈ બીજો ચીનો લેખી નહીં, તેથી આખરે અસજ રહેનાર ચીના સાથેજ સમજીતી કરીને ઘરઘણી તેનેજ ભાડે આપશે તો ઘર ભરાશે, નહીં તો બીજાને ગમે એટલું સસ્તે ભાડે આપે તોખી કોઈ લે નહીં. એવો સંપ અહીયાંના ચીનાઓમાં છે. સાંથી ચીનાઓનું સૌથી મોટું દેવળ તુ-સેત ફા કરીને છે તે જોયું હતું. એ દેવળનો મોહોલો આઠમણ તરફ આવેલો છે, પણ ચીનાઓ દેવળ ઉગમણ તરફ મોહો કરી બાધે છે, તેથી આઠમણ તરફ તેની પીઠ કરીને એક નાની ગલીમાંથી તે રસ્તે અંદર જાય છે, જ્યાં ઉગમણે દેવળનું મોટું કીધું છે. અને તે તુ સેત ફા

(Tu let Fo) નામના શેહેનશાહને અર્પણ કીધેલું છે. એમાંની મુરતીઓ માણસના કદના આકાર જેટલી મોટી છે, અને જાણે શેહેનશાહની દરબાર લરી હાય તેમ તેઓને પદાંથી વાળીને દારબંધ ચઢડ ઉપર બેસાડેલી છે. ચીનાઓમાં ડામા હાય બિપર બેસાડે તો તે માનની જગ્યા ગણાય છે તેથી શેહેનશાહના ડામા હાય બિપર તેના સલાહ આપનાર વચરને બેસાડેલો છે અને જમાણા હાય બિપર તેથી ઉતરતી પદવીનો પણ બીજા બધા વચરોથી ચઢતો કળવણીખાતાંનો વચર છે, જેની પાસે લડાઈનો વચર બેસાડેલો છે. એ ધણી ધણો લડાયક હતો, અને આખી જીદગી લડાઈઓમાં દેશદેશ ગુમરી હતી. તેની આમડીનો રંગ શામલો થયો હશે, તેથી તેને કાલા રંગનો તથા ખુની આખનો પાડેલો છે. એ દેવળમાં બધે સાકડાંના દોતરકામ તથા નકશીના પરદાઓ ધણી સરસ કારીગરીના બનાવી મુકેલા છે, જેમાં આખા એક એક લાકડાંમાં ગોપલા શેહેનશાહની જીંદગીના હેવાલો સલંગ પુતળાંઓ સાથેના દોતરેલા છે, અને બધી રીતે બપકાદાર એ દેવળ બનાવેલું છે. એ દેવળ ટેકડી ગોપર (આખુ ચીનાઈ શેહેરખી એજ માફક ટેકડી ગોપર છે) ની ચોરનો દેખાતું ધણો સારો લાગે છે સાથી નિકળેના મનદુલનાના ગોપર ગયા હતા. જ્યાં લાખા લાખા બાજનો ગોપર ચીનાઈ પદ્ધતિ પદ્ધતિ અરીમ ખાલીઓમાં મુકી તેને સજગાવી નવીનને રંગે તેને પુનઃ સેતા હતા જેમાંના દોર કાંઈ તો લાજ દર અગત્ય હવનાથી પેલી નક્કી પડતી મુકી પડી રહેલા તરેહવાર રંગના દેવળ હતા એ અરીમ મેહેતાઈની નિરાળમાં આગલ બનાવ ન કરતા હતા તેવા અગત્ય મરે છે પછી તેની અદર બાહુનો હેડ પડી તેનાના નવી પસાર કરે છે અને મોડાપર બનાવેલ અગત્ય હતા તેને દેવળર ધરે છે અને પછી તેને હાલે બનાવેલો દેવળર મેહેતાઈ છે. એ સાર દરે જમણી આગળ તાર રંગેના નવા રંગે છે તેનાથી સાર એક લાકડાનો વાડિયો રંગેના છે, તેના નવા હવેલો મુકી અરીમને મુકાઈ બાંને છે. નવા નવા નવા મેહેતાઈ હવેલો નવા મેહેતાઈ

રહે છે, તોખી એ લખ તેઓ છોડી શકતા નથી. ત્યાંથી નિકળેલા
 ચીનાઓના ક્રીમેસનનાં દેવળમાં ગયા હતા. અમો સાંભળીને અજ્ઞપ
 થયા કે, ચીનાઓ ક્રીમેસન કયે દહાડે યાય છે, પણ ખબર કંડાડતાં
 માલમ પડ્યું કે, એ લોકોમાંથી ૨૦૦૦ વરસ થયાં એક જાતની મેસ-
 નરી જેવીજ મંડળી છે, જેમાં મરદોનેજ લે છે અને એક ખીજને
 નિશાણીઓથી પિછાણે છે તથા અંદર સામેલ થવાની કીયા સઘળું કરે
 છે, પણ તે જુદીજ રીતની છે અને ક્રીમેસનરીને મળતી નથી. એ
 લોકોના દીવાનખાનાંમાં હારખંધ ચીનાઈ ખુરસીઓ ગોઠવેલી છે, અને
 ફરતીચર સાફ છે, પણ ખીજું કશું પણ દીસ્તું નથી એ
 દીવાનખાનમાં નવા સામેલ થનાર ઉમેદવારને કાંઈ કીયા કરીને
 પછી પડોશના ઓરડામાં એક દેવળ છે ત્યાં લઘ જઈને એ
 દેવળમાં મેસનરી પેહેલાં એ લોકમાં ઊભી કરનારની મુરતી છે,
 જ્યાં કાગળે તથા અગરખતી અને સુખડ બાળી તેને સોગંદ આપે છે.
 ત્યાંથી નિકળેલા ઈંદિયાની ગલીગુચીઓમાં જ્યાં જુગારખાનાઓ એસુમાર છે,
 ત્યાં ફરીયા હતા. એ જુગાર રમવાતુ સરકાર અટકાવે છે, તેથી
 ચીનાઓ જે ધરોને જુગારખાના દાખલ વાપરે છે તેની દેવાલ
 લોખંડની જાડી બોઈલરોની પ્લેટની બનાવે છે, દર ખીજું કે ત્રીજું
 ધરં એવા મોહોલામાં આવી રીતનાં જાડાં લોખંડના બાંધેલાં દેખાતાં
 હતાં. હવે જો પોલીસનો કોઈ અમલદાર ત્યાં આવે તો, દર ધરની
 બાહાર બારણું આગળ એક માણસ ઉભેલુ હોય છે તે તરત પેશુ
 બારણું બંધ કરીને અંદરવાલાઓને જણાવા દોડી જાય છે અને પેલો
 અમલદાર ધર આગળ આવીને ગમે એટલું હથોડીથી બારણું તથા
 દેવાગપર ઠોકે પણ તે તરત ભાંજી શકતો નથી અને અંદરથી આવી
 ચીનાઓ બારણું ઉઘાડે તે આગમય નાની જાલીમાંથી તેને પુછે છે
 કે તું કોણ છે, શું કામ આવ્યો છે એમ કરીને વખત કાઢે છે,
 તેટલાં ઉપર મળેલા જુગારીઓ જુગારનો સઘળો સામાન ભાંજી બાળી
 નાખે છે કે પેલા અમલદારો જ્યારે અંદર આવે ત્યારે તેઓ પાસે કશી
 સાહેદી જુગાર રમવાની મળતી નથી અને જાણે ખાલી અમયા માન

કરવા મળ્યા હોય તેમ બતાવે છે પોલીસવાલાઓ એ બધી તામ જાણે છે, પણ નાચાર છે કે ઉપલી તાલને લીધે પકડી શકતા નથી. અમો એ મોહોલામાં ફરતા હતા ત્યારે ઝપાઝપ એવાં ખારણાંઓ અમોને વખતે છુપા લેખાસના અમલદારો હોય કરી સમજીને બધ કરી નાખતા હતા. ત્યાંથી પાછા મોટા રસ્તાપર આવીને ચીનાઈ નાટકશાળા બેઠા ગયા હતા. અદર જવાની જે ઘણી અરધો ડાહર શી આપે છે તેને સ્ટેજ ઉપર તથા પરદાઓની પાછળ જવાની છુટ છે. બાકીનાઓ પાસથી પા ડાહર લેછે તેઓ નાટકશાળામાં બેસીને જોયછે. નાટક દરરોજ રાતના થાએ છે તોખી આખું ઘર ચીનાઓથી ભરાઈ ગયું હતું. નાટકશાળા એક લાંબા હોલ જેવી છે, જેને છેડે તખ્તા ઉપર નાટક થાય છે, પણ તેને પરદા સીનરી કથું મળે નહીં બેઠકાને મથાળે ગેલરી છે ત્યાં ઓરતો સાર જુદો બેઠકો છે, જ્યાં ઘણી ચીનીઓ ભપકાદાર પોશાકમાં ખુદ્દે માટે બેઠેલીઓ હતી. અમો સ્ટેજની પાછળને રસ્તે અદર બધા નાટકીઓને જોઈને નાટક કરવાના તખ્તા ઉપરજ ખુસીઓ આખ્યાયા બેસાડતા. નાટકીઓ બધા મરદોજ છે, ઓરતો નાટક કરતી નથી, નાટકમાં કાઈ દમ જેવું હતું નહીં. અમો આસરે અરધો કલાક ઘોખ્યા તેટલા વખતમાં બે જગ્યાઓ ઓરતોના પોશાકમાં ગીતના આકારે આનનસાનન વાગ કરતા હતા. જેનો સાર પુછતા એમ માત્રમ પડ્યું કે એક ચેડેનલાની ઓરતની બેન ઘણી ગરીબ હાલતમાં હતી તેનો જર્જર જે દેવા જેવો હતો, તે પોતાની બેઠ બેનોના પાસે આવજીવ કરી પેની ચેડેનલાંડ થપવી બેન પાસથી જાણુસ તથા રૂપિયા લઈને ગરીબ હાલતનાં નિધવા બેનને આપતો હતો. અને તે નિળવાના ચેડેનલાંડનું પેનાના ચેડેનલાંડ વરને પડાવી સમજાવતોને કાઈતું કઈ નેજવતો હતી એ બેન ચેડેન નાટકની મમત અને અરધો કલાકનાં જોઈ હતી. એ તેના ચેડેનલાંડમાં કે ગાયનમાં કોઈ દમ હતો નહીં.

ઓરતના પોશાકમાં પડેલાં જોઈને સહ ઓરતના જેવો કીધો હતો. પણ ગાયનનો સાર એવો નહોતો કે જે તેના હાલતને મરદોની જેમ તો હતાં બેને. જોઈને જોઈને હાલત દેખાતી હતી. અમોને

એક સારંગી એક તારની મુખ્યમાં ગોપીચંદ રાજના ગીતો ગાનારા-
ઓ વળકે છે તેને આઆદ સાદ તથા દેખાવમાં મળતી હતી અને
વળી આખાં બેંડમાં દોલ, પીંગીડી તથા હમછમિયા મુખ્યનાં ટકોર-
ખાનાને મલતું હતું. ગાયન અચક્રી અચક્રીને ગાતા હોય તેવી ઢપતું
હતું. અમોને તો એ જોઈને કંટાળો આવ્યાથી પાછા જવદી સાથી બા-
હાર નિકળ્યા હતા. એ નાટક રોજ સાંજના પાંચથી રાતનાં બાર વાગ્યાં
સુધી થાયછે અને હેરફેર જુદી જાતનાં નાટકો થાયછે. અમો સખનાં
જુલો ગયા કે એનાં એકટીંગમાં લગાઈપર જવાની તૈયારી સાડાં સોલ-
જરો તૈયાર થયલા સ્ટેજના પરદાની પાછળ અમે જોયા હતા જેઓ
મોઢાપર રંગ જાતજાતનાં લગાડી શેહેતાન યા દેવના જેવા કદરખીઢા-
મનાં દેખાવના તૈયાર થયલા હતા જે ઘણા હસવા લાગક લાગતા હતા
આગળ ચીનની લગાઈઓમાં એ માફક સોલજરો વેશ પેહેડી જાણે
સામા ઘણીને બિહીવડાવતા હતા. નાટકશાળામાંથી નિકળીને ચીનાંઓનું
અહીયાં સૌથી સરસ રેસટરાં છે, લા ગયા હતા. એને ઘણું સારી
રીતે ચીનાઈ ફાશીન શણગારેલું છે. પરદાઓ તથા ફરનીઅર સઘણું
ચીનાઈ સીસમી તેમાં સીપ ઈનલેડ કીધેલાનું છે તથા ચીનાઈ પરદાઓ
નકશીના બનાવેલા છે. ઈહા બાહાર દેશાવરોથી આવતા અમેરિકનો
તથા યુરોપિયનો ચીનાઈ રીતનું રાંધેલું ખાવા આવે છે સાબજવા
મુજબ એકી વખતે એક ટેબલપર ૫૦ જાતનાં પકવાનો સુધી ઈંઢાં
આપે છે. અમો ગયા સારે થોડાએક ચીનાઓ તથા ચીનીઓ લ.
વાજાં સાથે ગાયણ કરી પોતપોતામાં મોજ કરતા હતા. ઓરતોને
સાદ મઝેનો ઝીણો હતો પણ અમો ગાયણ નાટકશાળામાં સાંભળી આવ્યા
તેના રાગને મળતું હતું. અમોએ ચાક માગવાથી તે તથા થોડીએક
ચીનાઈ સુકી ફરત અને મુરઓ અમારી આગળ મુકયો હતો. ચાક
ઘણી જાંચી અને સારી બનાવટની આપી હતી પણ તેમાં દુધ કે ખાંડ
કશું નાખેલું હતું નહીં. તે ચાખીને જો કે સ્વાદદાર હતી તોયી ખાંડ
દુધ વગર પીવા ગમી નહીં. અમારી આગલ એ લોકો ચોખામાંથી
સામસુ નામનો દારૂ બનાવે છે તેથી ચાખવા સાડાં લાવી મુકયો હતો.

જે ઘણાખરો મુબ્બમા છાસ્તીમા તારનો દાર (ઊરાખ) બનાવે છે તેને મળતો આવતો હતો. હોલમાં વચ્ચે ૧૫ જણા સાર ટેબલ બિછાવેલી તૈયાર હતી, જેપર એક એક મુસલમાનોને લઠયારખાનામાં ખાવાના પ્યાલાં આપે છે, તેવા ઘટમનાં પ્યાલાં તથા નાની નાની બહે રકાખીઓ મુકી હતી અને તેમા એકમાં તરબુચ અને ખરબુચનાં ખીજો ભુજેલાં મુકેલાં હતાં અને તેમા જોયા મેજે ચીનાઓ એને ઘણા પસંદ કરતા હશે કારણકે દરેક છુટી છુટી મુકેલી ખુરસીઓની આગળખી ટેબલો ઉપર એ ચીજોની રકાખી મુકેલી હતી. એ રેસટરાંનું નામ, બન, સન, લો Bun, Sun, Low, કરીને આપેલું છે. સાંથી નિકળેલા એક ચીનાઈ આંધલી ઓરત આજે ૩૫ વરસ થયાં એકજ ઓરડામા પડી રહી છે જેને હંદાં સાધુ કરી કહે છે, સાં ગયા હતા. સા જોવાનું કાઈ નથી. પણ માણસ જાત કેવી નજીસ રીતે મિલાડી તથા કુતરાઓ સાથ રહી શકે છે, તેનો એક એ નમુનો હતો. ઓરડો બાયજે ૬ ચોરસ ફીટ સ્કવેર હતો તેમા તે ખુંડી અને એક ખીજો મરદ ૧૦, ૧૫ બિલાડી તથા કુતરા સાથે રહે છે, તે જગ્યા એવી તો નજીસ વાસ આવે છે કે અમો વધતો વધતો જા લોખી રાક્યા નહી. સાથી ગામના ખીજા લાગોના ફરીને પડો દેવના આના કાના

જ્યાં સરત દોડાવે છે ત્યાં ફરતી જગ્યા ખંધ ઘેરી લીધી છે, તેથી
 પૈસા આપે તોજ અંદર જવાય જેથી ગીરદી હતી નહીં. સરતના
 ઘોડાઓથી માફકસરના હતા, અને ચાર સરત દોડવાની હતી. તેમાં
 પેહેલી બે વાગેને શરૂ થઈ અને અમો પાંચ વાગે ત્યાંથી નિકળ્યા
 ત્યારે ચોથી તો ચવાની હતી. એટલો વયમાં વખત કાઢાડતા હતા. પણ
 ઈલાં સરતના જુગાર ઊપ્રાંત એક ખીજો જુગાર પણ ચાલતો હતો
 તેમાં એક લાકડાંના નાના થાભળા સાથે નખરો માડેલી ચકરડી હતી
 જે ફેરવીને જે નંબર તેમાં રમનારાઓએ કબજા કરીયા હોય
 તે નંબર બે આવે તો તેઓને ચોકસ રકમ સરત રમનારાઓએ
 અંદર મુકેલી રકમ માફક મળે. ખીજાગમ એક ગોળ ચકરડાંપર
 નાના રમકડાના ઘોડાઓ સરત રમતા હોય તેમ આપ દાખી તે ઘોડાઓ
 કમાનના જોરથી દોડે છે અને તેમાં રમનારાઓ તે ઘોડાઓમાંથી એક
 એક પસંદ કરે છે તે બે પેહેલો આવે તો તેનેથી અંદર રમતમાં એકઠી
 ચયલી રકમમાંથી કાંઈ મળે છે. એ મુજબ બેટીંગ ઊપ્રાંત જુગારી
 રમત પણ ચાલતી હતી. અમો ધારીયે છીયે કે અમેરિકન લોકો
 જેવા જુગારી તથા સટોલીયા લોક ખીજો કેડે હશે નહીં. તેમાં ગરીબ
 લોક ઊપર મુજબની તથા સેન ફ્રાન્સીસ્કોના એક્સચેન્જમાં ચાલે છે તેવી
 રીતે નાનો જુગાર તથા સટો રમે છે તે કરોડપતીઓ કરોડો રૂપિયાનો
 સટો ઊઠાવી ઊપર જેવા ગરીબ અને વચલેવાંધેનાં લોકની કમખખતી
 કરે છે. એવા લોકો ત્રણ ચાર જણા મળી જઈને એક બાબદ જેમકે
 શેરોનો સટો એક કંપનીનો ઊઠાવે છે. તેઓ શેરો પેહેલાં હરસે અને
 સાં સુધી વેચાતા લઈ પોતા પાસે પૈસાના જોરથી એકઠા કરે છે તે
 પછી વાયદો કાઢાડી શેરોનો ભાવ ઊપર લઈ જઈ પોતે લોકો પાસથી
 વેચાતા લેયા જાય છે. હવે કંપનીના શેરો બે ૫૦૦૦૦ હોય છે, તો
 એક સાખ શેરો સુધી તેઓ એકના બેવડા ચા તેવડા ભાવ સુધી વધા-
 રીને વાયદાના વેચાતા લે છે તે લોકો આવો મોટો ભાવ વધી ગયો
 જોઈને આંગપર વેચ્યા જાય છે પછી જ્યારે વાયદો પાડે છે ત્યારે શેરો
 આખી શક્તિ નથી તે શેરોનો મોઢે માગ્યો ભાવ પૈસા સટોલીયાએ

કાપી લે છે ને પોતે મોટો તડકો મારી ગરીબ લોકને પાયમાલ કરે છે. એ મુજબ હમણા બે મહિનાપર થોડાક પૈસાદાર વેપારીઓએ ધર્જનો સટો ઊઠાવ્યો હતો અને ભાવ વધારી એક હાથ કરવા ગયા અને જ્યારે વાચદો પાકો ત્યારે આજે વખતે ન ધારેલો પાક મોટો થવાથી તથા ધર્જનો ભાવ ઈંછાં વધી જવાથી ખીજ દેશાવરેથી એટલો તો ધર્જ આગગાડીમાં વધુ નુર આપીનેખી લાવ્યા, કે પેલા સટો ઊઠાવનારાઓ કરોડપતી હોવા છતાં અને બેંકોમાં માલ મુકી તે ઉપર થોડી છુટ રાખવા છતાં માલ ઉપાડી શક્યા નહીં અને આખરે દીવાલું કાઢાયું હતું અને પછી ધર્જનું અજર થોડા દિવસ લોકોનાં ગભરાટથી એટલું તો એસરી ગયું કે તેના ખરા ભાવથીખી એાધું થઈને પેનીક ચઈ ગઈ હતી. એ મુજબ અહીંયાંનાં લોકો સટો ઊઠાવી પોતે ખરાબ થવા ઉપરાંત ગરીબોનેખી ખરાબ કરે છે. આજે રાતનાં (Brush Street) બુરા સ્ટ્રીટ નાટકશાળામાં ગયા હતા જ્યાં ગાયન સાયનો નાટક સારી રીતનો અજમેરો જોયો હતો પણ અમો ધારી છીએ કે ઈંગ્લેડ તરફના નાટકોને પુરો નહીં.

વખ્ત યુમ માર્યા કરતાં હતાં, જેઓનો સાદ ગધેડું ધીરે સાદે યુમ મારતું હોય તેને મળતો આવે છે. એ કિનારાપર દરિયાના મોઝમોઝો ધણા ભીંજે છે તેથી કુવારાની માફક તેઓ અડધીને ભેડે છે, તે મંજેનું લાગે છે અને હવા પણ ઘણી સારી હોવાથી ત્યાં હોટસો તથા રેસ્ટરો ધણાં કીધેલાં છે. સેન ફ્રાન્સીસ્કોથી ત્યાં જવા સારૂ ડેમલકારની ગાડીમાં ગોલડન ગેટપાર્ક સુધીમાં પાચ સેન્ટમા જવાય છે અને ત્યાંથી સ્ટીમકાર (ટરામની ગાડીને એનજીનથી ચલાવે છે, તેને સ્ટીમકાર ઈલા કહે છે) માં પણ એટલાજ સેન્ટ આપવાથી છેક કિનારે સુધી પોહોચાડે છે અને દર પાંચ મીનીટે એવી ગાડીઓ લોડોને લાવ લઈ જાવ લા કરે છે. ત્યાંથી નિકળેલા (Battle of Chattanooga) ચેટેનુગાની લડાઈનો પેનોરામા જોવા ગયા હતા જ્યાં બેઠી છેલ્લી ઈંદાની માહો-માહેની લડાઈ સને ૧૮૬૧થી ૧૮૬૫ સુધી થઈ હતી તેમની લડાઈની વિગતનો ચિતાર ઘણી સરસ રીતનો બનાવેલો દેખાડે છે. એ લડાઈમાં ૩૦૦૦૦ માણસ એ કલાકમાં માર્યું ગયું હતું તે લડાઈનો દેખાવ આખેહુખ જાણે ખરો બનતો હોય તેમ દીસે છે, અને જોવા-લાયક હતો.

તૈં ૯ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે ઈંદાં મીકેની-કસતું એકઝીબીશન હતું તે જોવા ગયા હતા. એ એક આર્ટ ગેલરીની ઈમારત છે કે જ્યાં અમેરિકાની બનાવતો તથા પેદાશને લગતો સંગ્રહ ઘણો સારો અને જોવાલાયક કીધેલો હતો જેમાં ખેતીવાડીને લગત હથિયારોનો સંગ્રહ ઘણો જોવાલાયક હતો. જાતજાતની હોરો પોતેજ ખણીને મટાડીને છુટી પાડે, ખીજી હોરો ખાડાઓ પાડી તેમાંથીજ અનાજ વવાતો જાય, ત્રીજી જાતના સાંચાઓથી અનાજનાં કનસ કપાઈને તેના છાંસાં તેમાંજ નિકળી જઈ પાછળથી કોડળાઓમા બરા-ધને તૈયાર થાય એવી રીતના ઘણી જાતના જોવાલાયક હતા. દરિયાના મોઝમોઝા પાવરથી સાંચાકામ ચાલે તેવો સાચો જેને (Wave Motor) વેવ મોટર કરી કહે છે, એથી સમુદ્રના મોઝમોઝા કામે લગાડી શકાય

છે. ધાતુની ખાંણના પથ્થર ભાંજવાના નવા સાંચાઓ જેમાં એકજ સાંચો સઘળી ખાન ભાંજી બધી રીતે પસાર કરી ધાતુ છુટી પાડી આપે છે. સોના તથા ખીજી ધાતુની ખાનોના પથ્થરોના નમુનાઓથી ઈંદા ઘણી જાતના હતા. એમાંનો એક સોનાનો લાડો બનાવેલો છે, તેમાંનો એક નમુનો મુકેલો હતો, જેનું વજન ૫૧૨ રતલ છે, તેની કિંમત અસલ માલની ૧૩૫૦૦૦ ડાલરની છે. એ સોનું ખક ખાન-માથી ૨૫ દહાડામાં કઢાડ્યું હતું. ફરનીયરકામથી ઘણી સરસ જાતનું નવી નવી કલાનું હતું. એ સઘળું જોવાલાયક હતું, પણ સઘળાંથી સરસ તો આ (California State) કેલીફોર્નિયા સ્ટેટના ખાજામાં જિગતી ફરિયાદના નમુનાઓ હતા, જેથી અરથો ભાગ સંગ્રહસ્થાનનો ભરેલો હતો ઈંદાં જેવા મોટા કદની ફરિયાદ અમે જોઈ છે તેવી ખીજી કેટલીક અમારા જોવામાં આવી નથી સેફ્ટ નાનાં પપેનાંસ જોટલાં, પીચીસો મોટાં મોસળી જોટલાં, દરાખનો એક એક ઝુમખો સાત રતલની જિપરનો, એક દરાખનુ યડ આસરે એ શીટ ઝિંચું હતું, તેપર નહીં હરો તો ૨૦થી ૩૦ રતલ દરાખના ઝુમખાઓ મળે હાયથી તદ્દન તેનુંજ જાડ બનાવ્યું હોય તેવો હતો. ઈર્ડ ઈર્ડ ઝુમખાનો મોટી રત્નખીઓ ભરી નાખે એટલા મોટા હતા બીટરૂટ નાનું શીટ ઘેરાવામાં અને અટ્ટી શીટ લીધી ૧૫૦ ડાલર, નુ-૧ નુ-૨ ને ૩૦૦ યા તેથીથી

વખ્ર યુમ માર્યા કરતાં હતાં, જેઓનો સાદ ગથેડું ધીરે સાદે યુમ મારતું હોય તેને મળતો આવે છે. એ કિનારાપર દરિયાના મોખાઓ ધણા બીછળે છે તેથી પુવારાની માફક તેઓ અડડીને બેઠે છે, તે મજેબુ' લાગે છે અને હવા પણ ઘણી સારી હોવાથી ત્યાં હોટલો તથા રેસ્ટરં ધણાં કીધેલાં છે. સેન ફ્રાન્સીસ્કોથી ત્યાં જવા સાડે ડેબઝકારની ગાડીમાં ગોલડન ગેટપાર્ક સુધીમા પાંચ સેન્ટમા જવાય છે અને સાથી સ્ટીમકાર (ટરામની ગાડીને એનજીનથી ચલાવે છે, તેને સ્ટીમકાર ઈંદા કહે છે) માં પણ એટલાજ સેન્ટ આપવાથી છેક કિનારે સુધી પોહોચાડે છે અને દર પાંચ મીનીટે એવી ગાડીઓ લોડોને લાવ લઈ જાવ લા કરે છે. સાંથી નિકળેલા (Battle of Chattanooga) એટેનુગાની લડાઈનો પેનોરામા જોવા ગયા હતા જ્યાં બપોવી છેલ્લી ઈંદાની માહો-માહેની લડાઈ સને ૧૮૬૧થી ૧૮૬૫ સુધી થઈ હતી તેમાની લડાઈની વિગતનો ચિતાર ધણી સરસ રીતનો બનાવેલો દેખાડે છે. એ લડાઈમાં ૩૦૦૦૦ માણસ એ કલાકમાં માર્યું ગયું હતું તે લડાઈનો દેખાવ આખેહુમ જાણે ખરો બનતો હોય તેમ દીસે છે, અને જોવા-લાયક હતો.

ત્રીજો દ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે ઈંદાં મીડેની-કસનું એકઝીબીશન હતું તે જોવા ગયા હતા. એ એક આર્ટ ગેલરીની ઈમારત છે કે જ્યાં અમેરિકાની બનાવતો તથા પેદાશને લગતો સંગ્રહ ધણો સારો અને જોવાલાયક કીધેલો હતો જેમા ખેતીવાડીને લગત હથિયારોનો સંગ્રહ ધણો જોવાલાયક હતો. જાતજાતની હોરો પોતેજ ખણીને મટાડીને છુટી પાડે, ખીજી હોરો ખાડાઓ પાડી તેમાંથીજ અનાજ વવાતો જાય, ત્રીજી જાતના સાંચાઓથી અનાજનાં કનસ કપાઈને તેના છાલાં તેમાંજ નિકળી જઈ પાછળથી કોઠળાઓમાં ભરા-ઈને તૈયાર થાય એવી રીતના ધણી જાતનાં જોવાલાયક હતા દરિયાના મોખાના પાવરથી સાંચાકામ ચાલે તેવો સાચો જેને (Wave Motor) વેવ મોટર કરી કહે છે, એથી સમુદ્રના મોખાઓ કામે લગાડી શકાય

છે. ધાતુની ખાંણના પથ્થર ભાંજવાના નવા સાંચાઓ જેમાં એકજ સાચો સઘળા ખાન ભાંજી બધી રીતે પસાર કરી ધાતુ છુટી પાડી આપે છે. સોનાં તથા બીજી ધાતુની ખાનોના પથ્થરોના નમુનાઓથી ઈંદાં ઘણી જાતના હતા. એમાંનો એક સોનાનો લાઠો બનાવેલો છે, તેમાંનો એક નમુનો મુકેલો હતો, જેનું વજણ ૫૧૨ રતલ છે, તેની કિંમત અસલ માલની ૧૩૫૦૦૦ ડાલરની છે. એ સોનું ખક ખાન-માથી ૨૫ દહાડામાં કહાડ્યું હતું. ફરનીયરકામખી ઘણી સરસ જાતનું નવી નવી કલાતું હતું. એ સઘળું જોવાલાયક હતું, પણ સઘળાંથી સરસ તો આ (California State) કેલીફોર્નિયા સ્ટેટના ખાજોમાં જિગતી ફરતના નમુનાઓ હતા, જેથી અરધો ભાગ સંઘડસ્થાનનો ભરેલો હતો. ઈંદાં જેવાં મોટા કદની ફરટો અમે જોઈ છે તેવી બીજી કેટલે અમારા જોવામાં આવી નથી. સેફા નાનાં પપેનાંસ જોટલાં, પીચીસો મોટાં મોસંખી જોટલાં, દરાખનો એક એક ઝુમખો સાત રતલની જિપરનો, એક દરાખનું થડ આસરે બે શીટ જાંચું હતું, તેપર નહીં હશે તો ૨૦થી ૩૦ રતલ દરાખના ઝુમખાઓ જાણે હાથથી તદન તેતુંજ ઝાડ બનાવ્યું હોય તેવો હતો. કોઈ કોઈ ઝુમખાનો મોટી રકાખીઓ ભરી નાખે એટલા મોટા હતા. બીટર ત્રણ શીટ ઘેરાવામાં અને અઢી શીટથીજી જિપર લાંબા, મુળા પણ તેવાજ યા તેથીજી મોટાં કદના, ગાજરોખી તેટલાંજ મોટાં, કારેલા ત્રણ શીટ લાંબાં, સલગમ બે શીટના ઘેરાવાના, કલીફલાવર ચાર શીટ ઘેરાવામાં, કાંડા છ ઈંચ મોટા, કાખી બે શીટ પોહોળી (વગર પાતરાંએ ફક્ત દરાજ) પ્લુમ્સ જાતની ફરટ એટલી તો જિગેલી કે ડાખળી વટીક દીસે નહીં, એજ માફક બીજી ફરટો પણ જિગાડેલી હતી. વેંગણાં જાણે મોટાં હાલ સાયનાં નાજિયર જોટલા, ત્રણઘદોરાના સાચા ૨૦ શીટ જાંચા, ધજોના સાંધા તેથી ઘોણજ ઓછા એવા મોટા સાંચાઓનાં ખેતરો જિગાડેલા છે. જેમાંથી દરેક એકરે ૮૦ પુરાલ એસ, ૪૦ પુરાલ ધડ, ૬૦ પુરાલ ત્રણઘદોરા, એ પ્રમાણે પાક જિતારે છે. એ પ્રમાણે ઘણ જાત જાતની ફરટ તથા તરકારી અને અનાજના બેસુનાર નમુ-

નાઓ ત્યાં મુકેલા હતા. કેલીફોરનિયામાં એટલી તો ફરટ ઉગે છે કે, તેના જોટલી બીજાં દેશોમાં કેંઠે ઊગતી હશે નહીં, અને સસ્તી પણ તેમજ છે. સૌથી મોગી ફરટ બધે પીચીમ હોય છે, તેવી ફરટના ૧૦૦ નંગના એક મજેના બાફના ૫૦ સેંટ (મુંબઈનો ૧૧ રૂપિયો) કિંમત છે, અને જેમાં તો બાફ તથા પેકીંગના ખર્ચના ૨૦ સેંટ ખર્ચ થાય છે, તે બાદ જતાં ફક્ત ૧૦૦ નંગના ૩૦ સેંટ યાને ૧૫ પેન્સ ઇંગ્લેંડના પૈસા જેતલા ઊપજે છે. જે ઇંગ્લેંડનાં એવાં મોટાં કદનાં પીચ લેવા જવો તો સસતામાં સસતા વખતમાં અને તેથી ગામડાંમાં જ્યાં તે ઊગે છે ત્યાં એક નંગ યા બે નંગની એટલી કિંમત આપવી પડે છે. એજ પ્રમાણે બીજી ફરટો ઘણીજ સસ્તી છે. આ એક-ઝીબીશનમાં ઓઈલ પેનટીંગના ચીત્રો પણ ઘણાં અને જેવાલાયક હતાં. રાતના અમે Alcazer નામની નાટકશાળામાં The Stranglers of Paris નો ખેલ હતો તે જોવા ગયા હતા. એની ઈમારત ઘણી સારી બધી ગીલીટ અને નકશીથી શણગારેલી છે, અને સેંટ ફ્રાન્સીસ્કોની બધી નાટકશાળામાં એ “આલકાઝર ટીયેટર” સરસ ગણાય છે. ખેલ માફકસરનો હતો, કાંઈ ઘણો દમ જોવો નહી હતો. અમે આવતી કાલે અમેરિકા ખંડ છોડીને પેસીફિક મહાસાગરને રસ્તે જાપાન તરફ જવાના છીએ તેથી અમેરિકાનાં યુનાઈટેડ સ્ટેટસને લગતી થોડી એક જાણવાનું વિગતો લખીએ છીએ. એ યુનાઈટેડ સ્ટેટસ ૩૮ મોટા સ્ટેટો અને દેશોની સરકારો મળીને એક મોટું પ્રજાસત્તાક રાજ બનેલું છે. જે લોકો દરેક સ્ટેટમાંથી બે સેનેટરસો ચુંટીને સેનેટમાં મોકલે છે, તેથી એ સ્ટેટની સેનેટ (જે ઇંગ્લેંડના હાઉસ ઓવ લાર્ડસને મળતુ આવે છે) ૭૬ જણાથી બનેલી છે. એથી ઊતરતું હાઉસ જેને હાઉસ ઓવ રેપ્રીઝેન્ટેટીવ કરી કહે છે તેને દરેક ડીસ્ટ્રીક્ટ ચુંટી કાઢાડે છે. એવા ૩૧૬ પ્રતીનીધીઓ એટલા ડીસ્ટ્રીક્ટોના છે. દરેક ડીસ્ટ્રીક્ટ વસ્તીના પ્રમાણ મુજબ ગણાય છે. જેમ વસ્તી વધતી જાય છે તેમ તે પ્રમાણ વધારે છે. આગળ દર ૧૪૩૦૦૦ માણસની વસ્તીની એક ડીસ્ટ્રીક્ટ ગણુતા હતા, પણ ચાર પછી છેલ્લી ચુટણી

વખતે કોનગ્રેસમાં ધારો પસાર કરીને ૧૫૩૦૦૦ માણસની વસ્તી દીઠ એક ડીસ્ટ્રીક્ટ વસ્તી વધી ગયાથી બનાવી છે. એ મુજબ એક સ્ટેટ-માંથી બે સેનેટરો (પછી ગમે એટલી તે સ્ટેટની વસ્તી હોય) અને તે સ્ટેટની વસ્તી પ્રમાણે દરેક ડીસ્ટ્રીક્ટ અને દર ૧૫૩૦૦૦ માણસે એક પ્રતીનીધી હાઉસમાં મોકલે છે, જે બધાઓનું ભેગું નામ કોનગ્રેસ કરીને કહે છે. વળી દરેક ડીસ્ટ્રીક્ટ પોતાનામાંથી એક ઇલેક્ટર (Elector) ઠેરવે છે, જેઓ બધા ઇલેક્ટરો એકઠા મળીને એક પ્રેસીડન્ટ તથા વાઇસ પ્રેસીડન્ટ ચુંટી કાઢાડે છે પ્રેસીડન્ટનો ઓઘો ચાર વરસનો છે, સેનેટરોનો ઓઘો છ વરસનો અને પ્રતીનીધીઓનો ઓઘો બે વરસનો છે. તે મુદત પછી નવા મેમબરો ચુંટી કાઢાડે છે, અને જુના મેમબરો ચુંટી કાઢાડવા લાયક ગણાય છે. એ કોનગ્રેસ બધા યુનાઇટેડ સ્ટેટસને લગતા ધારા બાંધે છે, તથા પસારખી કરે છે, તેથી તેને Legislative Body (ધારા બાંધનારી સભા) કરીને કહે છે. તે પસાર કીધા પછી અમલમાં લાવવા પ્રેસીડન્ટ તે ઉપર સહી કરે છે, તેથી તેને (Executive Body) એક્ઝીક્યુટીવ બોડી કહે છે.

હવે એ ધારા પસાર કરવામાં એ રાજનાં અંધાણથી ઊલટું હોય છે તો ઈંહાની વડી કોર્ટના ૯ જડજ હોય છે તેઓ પોતા સામે તે ખીલની તકરાર કરી તેને રદ કરી શકે છે જેને (judicial Body) જુડીશીયલ બોડી કહે છે. એ મુજબ ત્રણ લાગમા ઈંહાંની સરકાર વેંહે-ચાયલી છે. એક ખીલ નિચલા હાઉસવાલાએ પસાર કીધું તો તે ઉપલા હાઉસ (senators) માં પસાર થવું જોઈયે અને તેજ મુજબ ઉપલા હાઉસનાં ખીલો નિચલાં હાઉસે (Representatives) પસાર કરવું જોઈયે. બેઉમાં પસાર થયા પછી પ્રેસીડન્ટ તે ઉપર સહી કરે કે ખીલ પસાર થયતું કહેવાય, પણ જો પ્રેસીડન્ટ ખીલ પસંદ નહીં કરે અને દસ દહાડામાં સહી નહીં કરે તો ખીલ પાછું બેજ હાઉસમાં ફરીથી જાય છે અને લાંબે ત્રીયાબિરા લાગધી જો પસાર પાછું થાય છે તો પ્રેસીડન્ટની દરકાર વગર તે ધારામાં પસાર થાય છે, પણ જો ઉપલાં વધુ મત નહીં મળે તો તે ખીલ બિડી જાય છે. પ્રેસીડન્ટનો

પગાર વરસ દહાડે ૫૦૦૦૦ ડોલરનો, વાઇસ પ્રેસીડન્ટનો ૮૦૦૦ અને દરેક સેનેટર તથા પ્રતીનીધીનો ૫૦૦૦ ડોલરનો છે. જડજનો લવાજમખી ૫૦૦૦ ડોલરનો વરસ દહાડે છે. એ બિપરાંત મુસાફરીનો લવાજમ બધાને મળે છે તે જુદો છે હવે એ યુનાઇટેડ સ્ટેટસોના હાય હેઇલ બીજા આસરે ૧૦ મોટા દેશો છે, જેઓને સ્ટેટ દાખલ હજી કાંઈ કારણસર સામેલ કીધા નથી. તેઓને ટેરીટરીસ (Territories) કહે છે જે યુનાઇટેડ સ્ટેટસની ખુદ મીલકત ગણાય છે. એમાની કોઇની વસ્તી બે લાખની અદરની હોવાથી, કોઇ એ સ્ટેટમાં સામેલ થવાની માગણી નહીં કરવાથી, કોઈ પોતાનું કામ પોતે અગતી શકે તેવી હાલતમાં નહીં હોવાથી અને કોઇ (ભોરમનોની માફક) બિલટો ધર્મ ચલાવવાથી સ્ટેટ દાખલ સામેલ થઇ શકતા નથી. જે દેશની વસ્તી બે લાખને આસરે થાય છે તે સ્ટેટ થવા લાયકની ગણાય છે, અને તેઓ કાનગ્રેસને તે બાબેના હક સાફ અરજ કરે છે. કાનગ્રેસમાં જો તે પસાર થયું તો પછી તે સ્ટેટમાં ગણાય છે, નહીં તો યુનાઇટેડ સ્ટેટસના ટેરીટરીમાંજ ગણાય છે, અને તેના ગવર્નર તથા બીજા ઓધેદારો સઘળા સેનેટનું મત લેખને પ્રેસીડન્ટ ઠેરવે છે, તથા તેઓ સાફ ધારા સઘળું કાનગ્રેસમાં બાહાલી લેવામાં આવે છે, પણ જે સ્ટેટમાં સામેલ થયું કે પછી તેઓ પોતપોતાના સ્ટેટને લગતા ધારાઓ પોતાની ધારા સભા ચુંટી કહાડીને બાંધે છે અને જાણે એક જુદા રાજ હોય તેમ તેનો વહીવટ ચલાવે છે તથા કરો વીગેરે સઘળું નાખે છે એ ધારા સભા જેને (Assembly) કરી કહે છે, તે દર સ્ટેટ કાઉન્ટીસ (Counties) માં વહેંચાયલા છે તે કાઉન્ટી દીઠ ૨ જણાને પસંદ યાને ચુંટણી કરે છે. જેઓ બધું તે સ્ટેટનું કામ કરે છે. હવે વળી પેલા કાઉન્ટીસો દરેક પોતાની ધારા સભા જુદી રાખે છે. જેઓને તે કાઉન્ટીમાં આવેલાં શહેરો તથા ગામડાંઓ ચુંટી કહાડે છે, તેવો કાઉન્ટીને લગતું કામકાજ કરે છે અને વહી દરેક શહેર તથા ગામડું પોતાની મ્યુનીસીપાલીટી જેવી સભા ચુંટી કહાડે છે, જેઓ તે શહેર તથા ગામ

હાંતું કામકાજ ચલાવે છે. એ પ્રમાણે જાણે દરેક ગામડું તથા શહેર તથા કાજીટી અને સ્ટેટસનું જુદું પ્રજ્ઞસ્તાક રાજ હોય તેમ છે, અને તેઓને ચુંટી કહાડવાનો દરેક અમેરિકન રહેવાસીને હક છે. અમેરિકામાં જે બહાર દેશાવરોથી લોકો વસવા આવે છે તેઓ ગમે ત્યાં પોતા સાર ૧૬—એકર જમીન પસંદ કરીને તે સાર માગણી કરે છે કે તેને ૧૪ ડાલરના ખર્ચે તેટલી જમીનને લગતાં ખતપતર મળે છે. તે ધણીએ ૫ વરસ સુધી લા રહીને તે જગ્યાને સુધારવી જોઈએ તો પછી તેનો ખુદ ધણી તે થાય છે, નહીં તો સરકાર પાછી લઈ લે છે. ૩ વરસ અમેરિકામાં કોઈપણ શખ્સ રહે અને પછી ત્યાં સોગંદ લીધે તો અમેરિકન રહેવાસી દાખલ તે ગણાય છે અને બધા હકો તેને મળે છે અમેરિકાનું યુનાઈટેડ સ્ટેટસ જે ૩૮ સ્ટેટોનું બનેલું છે તે સ્ટેટોના નામ નીચે મુજબના છે—૧ આલાબામા, ૨ આરકેનસાસ, ૩ કેલીફોર્નિયા, ૪ કોલોરેડો, ૫ કેન્ડીકટ, ૬ ડેલાવર, ૭ ફ્લોરિડા, ૮ જ્યોરજિયા, ૯ ઈલીનોઇસ, ૧૦ ઈન્ડિયાના, ૧૧ આઈઓવા, ૧૨ કેનસાસ, ૧૩ કેન્ટકી, ૧૪ લુસીએના, ૧૫ મેસેચુસેટ્સ, ૧૬ મેરીલેન્ડ, ૧૭ મેસેચુસેટ્સ, ૧૮ મીકોગેન, ૧૯ મીનીસોટા, ૨૦ મીસીસીપી, ૨૧ મીસુરી, ૨૨ નીબ્રાસ્કા, ૨૩ નિવાડા, ૨૪ ન્યુ હેમ્પશાયર, ૨૫ ન્યુજર્સી ૨૬ ન્યુયોર્ક, ૨૭ નોર્થ કેરોલાઇના, ૨૮ ઓહાઇઓ, ૨૯ ઓરીગોન, ૩૦ પેનસીલવેનીયા, ૩૧ રોડાઇસાઇલેન્ડ, ૩૨ સાથિંગ કેરોલાઇના, ૩૩ ટેનીસી, ૩૪ ટેક્સાસ, ૩૫ વરમોન્ટ, ૩૬ વરજિનિયા, ૩૭ વીસકોનસીન અને ૩૮ વેસ્ટ વરજિનિયા છે (Territories) ટેરીટરીસો જે યુનાઈટેડ સ્ટેટને હસ્તક છે તેઓનાં નામો ૧ ડીકોટા, ૨ માનટાના, ૩ એરીઝોના, ૪ ઈડોહો, ૫ ગિટા, ૬ વોશીંગટન, ૭ ઈન્ડિયન, ન્યુમેક્સિકો, ૮ વાઈઓમીંગ અને ૧૦ ન્યુ આવાસ્કા કરીને છે યુનાઈટેડ સ્ટેટની સરકાર કર દાખલ અમેરિકાના આપતા નાણાં ડિપર જગ્યાત વપ્તી મોટી લે છે, તથા તનાખુ અને દારૂ ડિપર પણ મોટી જગ્યાત છે તે સિવાય બીજા કશું કર નેવતપર નાખતા નથી અને તેનાથી સરકાર ખર્ચ

જેવો કે કાનગ્રેસ તથા પ્રેસીડન્ટ, જડજો અને ઓધેદારો લશ્કર ઇલાહીનો ચલાવે છે, અને તે ઉપરાંત એ સરકારનું કરજ જે છેલ્લી માહિ- માહેની લડાઈ પછી કાલર ૨૮૦૦૦૦૦૦૦૦૦ નું થયું હતું, તેનું વ્યાજ આપવા ઉપરાંત મુદ્દલ કરજ પણ ફીટાડતા આવે છે અને હમણા એ કરજ ૧૨૦૦૦૦૦૦૦૦૦ નું બાકી છે અને તે જલદી આપી દે તેમ છે. પણ રૈયત તે બધું આપી દેવા સામે થાય છે, કે એથી રૈયતનું નાણું રોકવાનું સાધણુ જતું રહેશે, તેથી દર સાલ આસરે ૫ કરોડ ૫૦ લાખ કાલરને હિસાબે મુદ્દલમાં આવે છે અને હમણા જે કરજની “પ્રીમીસરી” નોટો પાકતી નથી તેને “પ્રીમીયમ” આપીને વેચાતી લેવી પડે છે. ઈહાં લેવાતી જગાત અમોએ આગલ ન્યુયોર્ક આવ્યાં તે વખતે લખેલું છે તેમ ઘણી મોટી છે અને તે સારા ઈહાંના લોકમાં મતફેર ઘણો છે તેથી સરકારમાં બે ટાળીઓ થઈ ગઈ છે. રીપબ્લીકન પાર્ટીવાલાઓ અને ડેમોક્રેટીક પાર્ટીવાલાઓ જેમાના છેલ્લા એ જગાતની સામે છે અને કહે છે કે એથી બહાર દેશાવરોનો વેપાર ખીલતો નથી પણ રીપબ્લીકવાલાઓ કહે છે કે આવી જગાતથી અમેરિકાનો પોતાને પોતાનો ઉદ્યોગ વધારવાની ફરજ પડે છે, અને તેથી કરી ઈહાંના મજૂરી કરનારા લોકોને ફાયદો થાય છે અને વળી વધતો ભાવ ઉપજવવાથી મજૂરોને મોટો પગાર આપવાને તેઓ શક્તિવાન થવા ઉપરાંત પોતેથી કમાઈ કરી શકે છે, અને ઈહાંનો માલ ઈહાંજ સારે ભાવે ખપાવી શકે છે. એ મુજબ ઈહાંની કાનગ્રેસમાંથી બે તડાં પડેલાં છે, હમણાનો પ્રેસીડન્ટ મીઠું કઢી- વલેંડ ડેમોક્રેટીક છે પણ સેનેટ રીપબ્લીકન છે તેથી સમતોલ થઈ રહે છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટસને હસ્તક બધી મળીને આસરે ૩૫૪૭૦૦૦ ચોરસ માઈલની જગ્યા ઊત્તર અમેરિકામાં છે અને તેની વસ્તી આસરે ૬ કરોડ આદમીની કહેવાય છે. એમાં ૧૯ શહેરો ૧ લાખની વસ્તીની ઉપરનાં છે. બધી મળીને એમાં ૧૩૫૦૦૦ માઈલની રેલ્વેઓ છે અને દર સાલ નજદીક ૧૦૦૦૦ માઈલ રેલ્વેઓ વધે છે જ્યારે આપણાં હિંદુ- સ્તાનમાં બધી મળીને લાયગે ૧૩૦૦૦ માઈલની રેલ્વેઓ હશે. એ

છ કરોડ માણસો એટલાં તો મેહેનતુ છે કે તેથી ઈંહાંનો વેપાર ધણો મોટા વધારી મુક્યો છે. અડસટા મુજબ ઈંહાંની બધી પેદાશ અનાજ, ધાતુ, કાલસો તથા ઊદ્યોગ સૌ મળીને વરસ દહાડે ૧૦ અબજ ડાલરની કહેવાય છે તેમાં ૭૮૦૦૦૦૦૦ ટન તો ફક્ત કાલસો કહાડે છે. એના વેપારમાં નિકાશ ડાલર ૭૯૫ કરોડનો અને આયાત ડાલર ૬૩૫ કરોડનો છે. વરસ દહાડે ઈંહાં આસરે ૫ લાખ માણસો યુરોપથી જથ્થુંકનાં વસવા આવે છે.

ઈંહાંનો કોનટીનન્ટની અંદરનો વેહેવાર (Internal Trade) મોટી મોટી નદીઓ તથા સરોવરોથી ધણો ચાલી શકે છે. ફક્ત મીસીસીપી નદીમાં ૭૫૦૦૦ મૈલની જગ્યા સુધી વાહાંણો આવજાવ કરી શકે છે. એટલી મોટી નદી તથા તેના એ ફાંટાઓ છે અને ફક્ત એ નદી તથા મીસુરી નદીમાં ૩૯૦૦ મૈલ સુધી સીધાનેસીધા સ્ટીમરોમાં જ વાય છે. ઈંહાંની છેલ્લી સેનસસની ગણતરી મુજબ સને ૧૮૭૯ માં ૫) કરોડ માણસોની વસ્તી હતી ને તેઓ નજદીક સાડાદસ કરોડ એકર જમીન પર ખેતીવાડી કરતા હતા. તેનેથી ઊપત્તી વસ્તીને અનાજ પુરો પાડવા ઊપરાત બીજા દેશોવરો ખાતે ૨૮૫ કરોડ ખુશાલ અનાજ મોકલી શક્યા હતા. સને ૧૮૭૦ થી ૮૦ સુધીમાં એ દેશમાં ૭૩ કરોડ ડાલરની કિંમતનું સોનું તથા ૩૫ ખણી કાહાડયું હતું અને હમણા હુનિયાના ખપતું અરધુઅરધ સોનું તથા ૩૫ એ દેશમાંથી નિકળે છે. લોખંડની ખાણો પણ આખી હુનિયાને પુરી પડે એટલી હાલ ચાલે છે. એજ ઊપલા ૧૦ વરસમાં ઈંહાંનાં કારખાના વધીને છેલ્લાં વરસમાં નજદીક ૪૫ અબજ ડાલરની તેમની કિંમત થઈ છે જે સને ૧૮૭૦ કરતા નજદીક એક અબજ ડાલર ઊપર વધારે છે. કેલીફોરનિયા ન્યાં હમણાં સોનું તથા ૩૫ ધણું નિકળે છે તે સને ૧૮૪૯ માં પેહેલું સોનું લા શોધી કાઢ્યા પછી સને ૧૮૮૧ સુધીનાં લાંબી ફક્ત સોનું જ એક અબજ અને સત્તર કરોડ ડાલરની કિંમતનું મળ્યું છે ને દર સાલ હમણા લાથી ૨૫ કરોડ ડાલરનું સોનું નિકળે છે અને એ પ્રમાણે નિવાડા, મોન્ટાના, ઈદાહો, અને કોલોરેડોએની મોના તથા રૂપાની ધાતુએ

કરોડો ડાલરની કિંમતની કહાડી છે અને હજી કાઢે છે. એ ખાણો ચાલે છે તેમાંની ફક્ત એક ખાણ જેને કોમસ્ટોક લોડ (Comstock Load) કરી કહે છે તેણે સને ૧૮૭૭ ના સાલમાં ૩૩૩ કરોડ ડાલરની કિંમતની ધાતુ કાઢાડી હતી. લોખંડની ખાણોની ઇંછા કાંઈ ઠાગ નથી. ફક્ત આયરન માઉનટન અને પાઇલટ નોબ (Iron Mountain and Pilot Knob) ના પાહાડોમાંજ ૫૦ કરોડ ટન લોખંડ સૌથી ઊંચી જાતનું સમાયલું કહે છે. કલ્કાઈની ખાણ મીસુરી સ્ટેટમાંજ ફક્ત ૫૦૦૦ મૈલની જગ્યા રોકે છે તેમાંથી સને ૧૮૭૭ માં સાડાજ કરોડ રતલ કલ્કાઈ કાઢાડી હતી. ત્રાંબુ એ સ્ટેટસ સિંચાય બધાં સ્ટેટસોમાંથી મળે છે. ગંધકના તો જાણે આખા પાહાડોજ છે, ઇલાહોના સ્ટેટના એક પાહાડમાંથી ૮૫ ટકા ગંધક મળે છે. લુસીયના સ્ટેટમાં ગંધક ૧૧૨ શીટ જેટલા થરોમાં અને ટંકણુ ખાર (Borax) નિવાડા સ્ટેટસમાંથી એટલો મળે છે કે દુનિયાને પુરો પાડી શકે, વાયોમીંગના સ્ટેટમાં સોદાનો ખાર (Sulphet of Soda) લાંના સરોવરમાંથી ૧૫ શીટ જેટલા જાડા થરોનો મળે છે એ પ્રમાણે એ સ્ટેટસ બધી રીતે બરપુર છે, અને તે બધી દટાયલી દોલત કહાડવાને મહેનત કરે છે તો આજે ઇંછાનું લોક દુનિયાના બીજા ભાગોના લોકો કરતાં પૈસાવાલું ધણું થઈ ગયું છે. જ્યાં સાંભળીએ ત્યાં કરોડાનીજ વાત છે, લાખો તો કાંઈ જાણે બિસાદમાંજ નથી. હમણા જમીન સાફ દોડાદોડી આઠમણના ભાગ તરફ ધણી થાય છે, ઊગમણ તરફનો ભાગ આગળ આવેલાં લોકોથી વસી ગયો છે અને તેઓએ સરસ જગ્યાઓ ચુંટી લીધાથી હવે આઠમણ તરફ બહુ બહાર ગામોથી આવતું લોક વસવા લાગ્યું છે અને તેથી લાંનો વેપાર ધણો વધી ગયા ઉપરાંત જમીનની કિંમત પણ દીનપરદીન ધણી વધતી જાય છે. જે કોઈથી મહેનતું માણસ અહીંયાં થોડા પૈસા લઈ આવીને ઊદ્યમ કરે તો અમે ખચીત કહીએ છીએ કે તે ધણો ફાવી જાય, પણ તે આવનાર ધણી ઉદ્યમવાલો ઉપરાંત હિંમતવાન પણ જોઈએ. તેણે જંગલોમાં જ્યાં આસપાસ માછલો સુધી કાંઈ વસ્તી નહીં અને જંગલી

ઈન્ડિયનોની ધારતી લાં રહીને ઊદયમ કરવો પડે છે અને પછી થોડા વખતમાં તે ફાવી જાય છે. રેલ્વેથી બધેબધે હાથેનાં સગવડ પણ ઘણી થઈ છે અને હજી પણ એ રેલ્વેઓ દર સાલ વધતી જાય છે. જ્યાં હજારો વરસનાં જંગલોથી જમીન એવી તો ફળવંત થયલી છે કે લાં વરસો સુધી વગર ખાતર આપવે પાકો ઊતર્યા જાય છે. જનવરો સાફ ચારાની જગ્યા ભેંધે તેટલી મજે છે અને જ્યાં બારે માસ વરસાદ પડતો નથી, લાં આરટીઝન કુવાઓ (Artesian wells) ઘણાજ થોડા પૈસામાં બનાવી શકાય છે, જેથી જમીનને પાણીથી બિસિયાર થોડે ખર્ચે મળી શકે છે અને વળી એ ખેતીવાડી ઊપરાંત કાંઈ ધાતુની જગ્યા શોધી કાઢી તો પછી તેનો માલેક તે શોધનાર ઘણી વગર કિંમત આપવે થઈ શકે છે. ફક્ત લાંની સરકારને કાંઈ રોયલ્ટી (Royalty) આપવી પડે છે. ઈંદાં એવો ધારો છે કે, ગમે તે ઘણીની જગ્યા હોય તે પર જો બીજો પરભાડો શખસ કાંઈખી ખાણ શોધી કાઢાડે અને પોતે તે ચલાવવા માગે તો તેને તે મજે છે અને કિંમત કશી આપવી પડતી નથી. અમેરિકાનું લોક ઘણું ખર્ચે બેસરાજી છે અને આપણી સાથે કાંઈ ઝોળખાણ કરવાની વાત જોતાં નથી, પણ તરત બેળાઈ જાય છે. જેઓ પૈસાદાર અને સારી કેળવણીવાલા છે તેઓ રીતભાતે સારા અને સ્વભાવે ઠંડા છે, પણ અભણ અને નવા આવેલા લોકો ઘણા હલકા અને ઊતાવાળા સ્વભાવના છે. દરેક જણની પાસે રીવાજવરતો હશેજ હશે અને જરા વધારે તકરારમાં આવ્યા કે તરત તે બાહાર નિકળેલીજ છે અને એ મુજબ ઘણાં ખુનો થાય છે પણ કોઈનેજ તે કારણસર ફાંસી દીધેલા સંભળાય છે. ઈન્સાફ જેવો બાદશાહી રાજેના સખત છે. તેવો ઈંદાં દીસતો નથી. છુટ ઘણી મુકાય છે, તેવા ઘણા દાખલાઓ અમારા સાંભળવામાં આવ્યા છે. એક ખારા નાલાવાલા શખસે કોર્ટમાં સાક્ષી આપતી વખતે તિરસ્કાર કીધો હશે તેને ઘણો સનમગ્યો પણ તેવણુ હડીલા હોવાથી આખરે તેવણુને કદ નોકલ્યા પણ તેવણુ વગવાલા હોવાથી નજે લારે જેવનાથી બાહાર જઈને પોતાને ઘેર છોડરાએને મળવા જાય અને ખોડા

રસ્તાપર ગાડીઘોડેથી ફરે. તે બાબે જ્યારે ન્યુસંપેપરોમાં ધણું છપાયું ત્યારે તેની તજવીજ આસ્તે રહીને થઈ છે, અને તેવજીને આવી છુટ આપવા સાર કાંઈથી સીક્ષા વગર પાછા કેદમાં જવા ફરમાયું અને તેના જેલરને જરા ધમકી આપી હતી. રૈયતને મનગમતા માણસે એકબારગી ખુનથી કાઢ્યું હોય તો રૈયત તેને જેલમાંથી આપખુદીથી છોડવી લાવે છે. પછી તેનો ઈનસાફ આસ્તે રહીને થાય છે, પણ રૈયતને અનગમતા લોકો જેવાકે સીધીઓ અને ચીનાઓએ જો કાઈ ગોરા માણસનું ખુન કાઢ્યું હોય તો તેને તરત નજદીકના ઝાડપર વગર ઇનસાફ કરવે રૈયત લટકાવી દે છે. બધું શોક પોતપોતાના ધંધામાં પડેલું તેથી પોતાની સરકારને આપેલા કરોનો શી રીતે ખરચ થાય છે તેનીખી કશી દરકાર કોઈ કરતું નથી, અને જ્યારે ધણા કરો વધી જાય છે ત્યારે તેની ખોલ કરવા નિકળે છે ત્યારે હિસાબમાં લખો ડાલરોનાં ગબારાં માલમ પડે છે. દરેક જજીને સુટણીની વખતે મત આપવાનો હક હોવાથી જુદી જુદી મંડળી થઈ તેઓ પોતાના મતો જોઈને તેઓની બાબતને લગતી તરફેણ થવાની કબુલાત આપે તેઓને મત ગોયા વેચાતાં આપે છે. એ મુજબ હાલ આઈરીશમેનો તથા જરમનોનો જોર ધણો વધી પડ્યો છે, તેઓ પોતાનાં મતો જોને આપવા માગે છે, તેઓ પાસ આઈરીશમેનોને સરકારી ચાકરીઓ તથા ઓધા આપવાની કબુલાતો લે છે અને પછી મત તેની તરફેણમાં આપે છે. જ્યારે સુટણીનો વખત આવે છે ત્યારે અમેરિકનો પોત પોતાની તરફનાં ડીમાકરેટીક યા રીપબ્લીકન, દાખલનાઓને મત આપે છે, તેથી નજદીક સરખાં મતો એ એજ બાજુપર થાય છે, પણ પેલા થોડા આઈરીશમેનો જોઈને રાજદુવારી બાબતોની કશી દરકાર કરતા નથી, તેઓ જે તરફવાલાઓ આઈરીશમેનોને ઓધાઓ આપવાની કબુલાત આપે છે તેઓની તરફ પોતાનાં મતો આપવાથી તેનાં વધુ મત થાય છે, અને તે સરકાર હાકમીમાં આવે છે, કે પછી આઈરીશમેનોનું કામ થઈ જાય છે એ આઈરીશમેનો કેટલીક ધરમના હોવાથી તેઓના પાદરીઓ જોમ કહે છે તેમ તેઓ કરવાને બધાયલા છે તેથી તે પાદ-

રીઓ એ બાબેની લગામ પોતાને હાથ રાખીને ગમે તેને એઓનાં મતો અપાવી કેટલીક ધરમ સાઈ કાંઈને કાંઈ કાયદાબરેહું તેના બદલામાં લીએ છે. એ બાબદસર હમણા અમેરિકનોમાં ઘણી નેશબરેલી તકરારો ચાલે છે, તથા ચોપડીઓ છપાય છે, કે એ પ્રમાણે ચાલવા દીધું તો આગળ ચાલતા અમેરિકન યુનાઇટેડ સ્ટેટ કેટલીકોના હાથમાં તદ્દન જતું રહેશે અને ધરમની છુટ જે હમણા છે તે સઘળી બધ થઈ જશે.

જરમનો ધરમની કાંઈ દરકાર કરતા નથી, તેમજ રાજકુવારી બાબદોનીખી દરકાર કરતા નથી, પણ એઓનો મોટો ભાગ ધંધાદારી હોવાથી, તથા દારૂ વેચનારાઓ તથા બનાવનારાઓ હોવાથી, એ બાબે જે તેઓને અડચણ નહી કરે તેઓને મતો આપી વધુ મત તેઓની તરફેણમાં કરે છે. ઈંહાં દારૂનો ખપ ઘણો વધી ગયો છે, તે અટકાવવા સારૂ ધારા બાંધવાનાં બીલો આવે છે, પણ એ જરમનોના વગને લીધે તે પસાર થઈ શકતા નથી. વળી એજ પ્રમાણે ઈંહાંના પૈસાદાર લોકોનોખી પૈસાના જોરથી વગ ઘણો વધી ગયો છે, અને તેઓખી પોતાને મનગમતા ધારાઓ લાંચ આપીને પસાર કરાવે છે. દાખલા દાખલ હમણા અમેરિકામાં રૂપાની ખાણ ઘણી નિકળવાથી રૂપાના ભાવ ઘણો પડી ગયો છે, અને ઈંહાંની સરકારને સોનાનું ચલણ કરવા સારૂ એ કારણને લીધે ઘણી ભંજામણ થાય છે, અને ઘણી વખત બીલોખી આવ્યા પણ પૈસા રૂપાની ખાણના ઘણીઓ ઘણા પૈસાદાર હોવાથી ગમે તેવી રીતે પોતાનો વગ ચલાવી તે ધારો પસાર કરવા દેતા નથી તો નથી પણ સામુ સરકારની તીજોરીને દર મહિને મોટી રકમનું રૂપુ વેચાતું લેવાના ધારા કહાડીને ફરજ પાડે છે, અને તે સ્વર્ણ રૂપુ તીજોરીમાં એકકુ વાય છે, જે ઉપર ટૂંડી યા સરડીશીકેટો આપી લોકો આહારથી નાણું કહડાવી વેપાર કરે છે. વળી એજ મુજબ એક કપતી (જેને ઈંહા સીડીકેટ કહી કહે છે) બિની યદને રેલ્વે કાર્ડન બાંધવાનું નાવે લીધું હવે તે જ્યા બાંધવાની છે ત્યા બીજી રેલ્વેઓની કાર્ડન છે તેવી તેને લગતી સરકારી કમીટીવા-

લાઓપર અરજીઓ થવાથી ના પાડવાના હતા. પણ તે કંપની ઊભી કરનારાઓએ તેઓને ઘણી મોટી લાંચો, સાંભળવા મુજબ લાખ ઉપર ડાલરની દરેક જણને આપીને તેની પરવાનગી મેળવી હતી. એ પરવાનગી મળવામાં કંપનીને ફાયદો એ છે કે, જ્યાં રેલ્વેની લાઇનો આવે તેની આસપાસ એક એકર જેટલી જાડી જગ્યા તે રેલ્વેને મફત ખેડ બાગીચની મળે છે અને તે જગ્યામાં વસેલી જગ્યા હોવાથી અને રેલ્વેને તે પોતાના લાભ સાફ વેચવાની છુટ હોવાથી તથા લાઇન આવ્યાથી તેની કિંમત સામી વધારે થાય તેથી ઘણો ફાયદો થાય છે, અને તે કંપની ઊભી કરનારા પૈસાદાર શખ્સો શેરો પોતેજ રાખીને પછી ઊપલી લાઇન બાંધવાની રજા મેળવી કે ગામમાં હોહા કરી મુકી છે. શેરોનો ભાવ એકદમ બજારમાં વધી જાય છે કે, પોતાના શેરો નફે વેચી ખાય છે. પછી જે 'થવાનું' હોય તે પાછળથી થઈ રહે. આવી રીતની લાંચ આપેલી હમણા પકડાઇ છે અને તે લાંચ લેનારાઓમાંના કેટલાએક નાસી ગયા અને કેટલાક પકડાયા તેઓને કેદખાનાની સજા પણ થઈ છે, પણ પેલા લાચ આપનારાઓ છુટા ફરે છે, તેઓને કોઈ પુછતુંથી નથી. એ પ્રમાણે થોડું ઘણું અધેર લાગવગથી ઇંદાં ચાલે છે. *Triumphant Democracy by Andrew Carnegie* નામની ચોપડી અમારા વાંચવામાં આવી છે, તેમાં સને ૧૮૭૮ ના સાલમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસની જગ્યામાં રોપણી કેઈ જાતની અને કેટલી જગ્યા પર કીધેલી છે તે આપેલું છે, તે નિચે મુજબ છે:—

૩૭, ૧૯૧૬૦ માઇલ જગ્યા પર ૫૦૭૩૫૩૧ ગાશડી, ઘઉં ૫૦૧૭૦ માઇલ પર, ૪૨૦૧૨૨૪૪૦ બુશલ મકાઈદોરા ૮૦૦૦૦ માઇલ જગ્યા પર ૧૩૮૮૨૧૮૭૫૦ બુશલ, ઓટસ ૨૦૫૦૦ માઇલ પર ૪૧ કરોડ બુશલ આરલી. ૨૮૦૦ માઇલ પર સવાચાર કરોડ બુશલ, સુકો પેડો (Hay) ૪૨૦૦૦ માઇલ પર ૪ કરોડ ટન વજનનો, રાઇ ૨૪૩૫ માઇલ પર ૬૬ કરોડ બુશલ, પપેટા ૨૭૭૬ માઇલ પર સાડા, ખાર કરોડ બુશલ, બક વીહીત, (Buck Wheat) ૧૦૫૧ માઇલ જગ્યા પર સવા કરોડ બુશલની રોપણી ઊતર્યો હતો. એજ ચોપડીની ગણતરી મુજબ યુનાઇટેડ

સ્ટેટસની દોલત નજદીક ૪૯ અબજ ડોલરની સને ૧૮૮૦ માં ગણે છે. જ્યારે ઇંગ્લંડનાં યુનાઇટેડ કીંગડમ જે યુરોપમાં સૌથી પૈસાદાર મુલક ગણાય છે, તેની દોલત સને ૧૮૮૨ માં ૪૩૩ અબજ ડોલરની ગણાતી હતી. એ મુજબ થોડાં વરસમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ પોતાની મે-હુનતની દોલતથી આજે દુનિયામાં સૌથી પૈસાદાર મુલક ગણાય છે. ઇંદ્રાં દરેક છોકરાંને શીખવવાની ફરજનો ધારો છે અને તેથી કરીને બધું લોક સમજી તથા શીખી હોવાથી બધી રીતે પોતાનું કામકાજ વિચારી કરે છે અને તેથીજ અમેરિકા ઘણું ફાવી નિકળ્યું છે. જે દેશાવરોથી લોક આવે છે તેઓમાનાંજ થોડા જણા અબજ આવે છે, બધાઓને ઇંગ્લેન્ડ બોલીમાંજ કેળવણી મળે છે, તેથી જો કે જુદી જુદી પ્રજાના લોકો ઇંદ્રાં સઘળાં છે, તોપી એકજ બોલીથી એક પ્રજા હોય તેમ થયલા છે. વળી કેળવણીમા લડાઇને લગતી થોડી ઘણી કેળવણી મળે છે તથા લોક બધું વેરાણુ જગ્યામાં રહેવાથી બંદુક તથા બીજાં હથિયાર વાપરવાની તેઓને ટેવ છે, તેથી જાણે આખી મરદ રૈયત લડાયક હોય તેમ છે. અને જ્યારેપી અગત હોય ત્યારે તેઓ પોતાના પસંદ કીધેલા દેશ સારું લડવા બાહાર નિકળી પડે છે અને હુમણાની ગણત્રી મુજબ એવા લડાયક માણસો સીતેર લાખ છ મહીનામાં તૈયાર થઇ શકે છે, જેથી અમેરિકાના જેટલું લશ્કર બીજે કોઇ આખી દુનિયામાં નથી એમ કહેવાઇ શકાય. અને ઊપર મુજબ રૈયત પોતેજ લશ્કર હોવાથી ખર્ચ લશ્કર આસરે ૨૫૦૦૦ માણસોનુંજ ઇન્ડ્યનોને અટકાવવા અને દબાણમાં રાખવા તથા બીજી તપાસ સારું રાખેલું છે તે ઊપર દર સાલ દરિયાઈ કાફલો મળીને ૧૬૩ કરોડનો ખર્ચ છે. સને ૧૮૬૦ માં ગોલામોને છુટાપણું આપવા બાબે લડાઇ થઇ તે આગમજ સ્ટેટનું કરજ લાયગે ૩ કરોડ ડોલરનું હતું, પણ લડાઇમાં ખર્ચ ઘણો થઇ ગયો અને બેડ બાજુનું કરજ યુનાઇટેડ સ્ટેટસને માવે પડવાથી તે વધીને સને ૧૮૬૬નાં ત્રણ અબજ ડોલરનું થઇ ગયું હતું, જેનું આજે ફક્ત ૧૫ કરોડ ડોલર દર સાલ લેવું પડતું હતું, તેથી કરો ઘણા નાખ્યા હતા, અને આવડના ઉપરનો કર

૫ ટકાનો પણ નાખ્યો હતો. એ વખતે ઉપલા કરોચી કરીને નજદીક ૫૬ કરોડ ડાલરની સરકારને આમદાની આવતી થઈ. (સને ૧૮૬૦માં તે ફક્ત સાડા પાંચ કરોડ ડાલરની હતી) અને તેમાંથી કરજ ઘણું જલદી અપાવા લાગ્યું, તે હમણા આસરે સવા અબજ ડાલરનું રહ્યું છે અને બધા કરો (આવકનો કર એટલે (Income Tax) સુધી) કહાડી નાખ્યા છે, ફક્ત રૈયતને પોતાનો કર (Internal) દારૂ અને તમાખુ ઉપરજ આપવો પડે છે, બાકીનો જગાતમાં ઉપજાવે છે.

સને ૧૮૮૩ના હિસાબ મુજબ યુનાઇટેડ સ્ટેટસની સરકારને બધી આવક તે સાલની ૪૦ કરોડ ડાલરની છે, તેમાં દારૂ અને તમાખુની આવક સાત કરોડ ડાલરની છે, ઉપલી આવકમાંથી મોટા ખરચની રકમો નીચે મુજબ થાય છે:—કરજનું બાજ ૫ કરોડ ડાલર, લડાઈની વખતે જખમી થયલાઓ તથા મરી ગયલાઓના કુટુંબોને પેન્શન દાખલ ૬૧ કરોડ ડાલર, ખયુકનાં લશ્કર તથા દરિયાઈ કાફલા ઉપરથી ૬૧ કરોડ ડાલર, અસલી રહેવાસી ઈન્ડિયનો હમણા આસરે ૩૧૦૦૦૦ સલામત છે, તેઓને લવાજમ, ખોરાકી પોશાકી દાખલ ૬૨ લાખ ડાલર અને પ્રેસીડન્ટ તથા કાનગ્રેસના લવાજમના ૨૧ લાખ ડાલર આપે છે, બાકીનો બીજો પરચુટણ ખરચ થાય છે. અમેરિકામાં નવાં શહેરો તેઓની વસ્તી તથા જમીનની કિમત શી રીતે થોડા વખતમાં વધી જાય છે તેના દાખલાઓ થોડા ટ્રાયમફ્ટ ડીમોક્રેસી નામની આગળ જણાવેલી ચોપડીમાંથી ઉતાર્યા છે. ચીકાગો શહેરમાં સને ૧૮૪૦ માં ૪૫૦૦ માણસોની વસ્તી હતી તે ૧૮૫૦ માં ૩૦૦૦૦ ની અને ૧૮૬૦ માં ૧૧૨૦૦૦ ની અને હમણા ૭૦૦૦૦૦ ની થઈ છે. એનો વેપાર પણ એ મુજબ ઉપલાં ૫૦ વરસમાં ઘણો વધી ગયો છે. તેમાં જનાવરોનો વેપાર આગળ એ ગામ અમોએ જોયું સારે તેની વિગતમાં લખેલો છે. બાંધકામમાં લાકડું દર સાલ નજદીક બે અબજ શીટ તથા છાપડાપર નલીયાંને બદલે પાટિયાં જેવા (shingles) લાકડાંના કકડા વેહેરીને ત્યાં કારખાનાંઓમાં બનાવે છે, તેવા પાટિયાં નેવું કરોડ બનાવે છે. અનાજ ૨૦ કરોડ મુશલનો દર સાલ ત્યા

અમેરિકા કેમ વધ્યું છે.

આવે છે, જે પાછો ખીજ દેશાવરોમાં ત્યાંથી જાય છે. ત્યાં અનાજ
ભરવાની ૨૮ એલીવેટરોની વખારો છે, જેમાં એકી વખતે ૨૬૦ લાખ
ખુશલ અનાજ રહી શકે છે. જનવરોમાં દર સાલ મુખ્ય કરી ગાય
દોર ૧૦ લાખ અને ૫૦ લાખ ડુક્કરો આવે છે, જેની દરરોજની રાસ
૨૫૦૦૦ ની આવે છે. લોખંડની રેલ (Steel) વરસ દહાડે પાંચ
લાખ ટન ત્યાંના કારખાનાઓમાં બને છે. સેનફ્રાનસીસ્કોથી ધણુંજ
વધી ગયલાં શેહેરમાંનું એક શેહેર ગણાય છે. એમાં સને ૧૮૪૪ માં
૫૦ માણસો પેહલા વસવા ગયા હતાં, અને હાલ રાા થી ૩ લાખ
માણસની વસ્તી થઈ ગઈ છે. ૧૮૪૭ માં ત્યાંની જગ્યાના ભાગો
કરીને વેચ્યા હતા ત્યારે તેના દર ભાગના ૧૦ થી ૨૦ પાઉંડ ઊપજ્યા
હતા. ૬ વરસ પછી ૧૮૫૦ માં તેની કિંમત વધીને દર ભાગના
૧૬૦ પાઉંડથી ૨૦૦ પાઉંડ થયા, સને ૧૮૫૮ માં તેના ૨૦૦૦ પા-
ઉંડ અને સને ૧૮૮૧ માં તેના એક ભાગના ૫૦૦૦૦ પાઉંડની કિંમત
થઈ ગઈ હતી અને હવે તે કાણુ જાણે તેથીની ઘણી વધી ગયલી
હોવી જોઈએ એ મુજબ ૩૭ વરસમાં જમીનની કિંમત ૨૦ પાઉંડ
ઊપરથી વધીને ૫૦૦૦૦ પાઉંડ ઊપર ગઈ છે. જરસી જે ન્યુયો-
ર્કની સામે છે, તેની વસ્તી ૧૮૪૦ માં ૩૦૭૨ જણની હતી, તે ૧૮૮૦
માં ૧૨૦૭૨૨ ની થઈ ગઈ છે, પણ ન્યુયોર્કની બીજી ગમના બુકલીસ
શેહેરમાં સને ૧૮૩૦ માં ૧૨૦૦૦ ની વસ્તી હતી તે સને ૧૮૮૦ માં
૫૬૬૦૦૦ ની થઈ ગઈ છે. Cleveland (ક્લીવલેંડ) કરીને Ohio (ઓ-
હીઓ) પ્રગણામાં છે તેની વસ્તી સને ૧૮૩૦ માં ૧૦૦૦ ની હતી
તે સને ૧૮૮૦ માં ૬૦૦૦૦૦ ની થઈ ગઈ છે. મીલીવાનકી (Mile-
wanky) શેહેરમાં સને ૧૮૩૪ માં ફક્ત એ લાકડાના ઘરો હતાં તે
હમણા ૧૨૫૦૦૦ ની વસ્તીવાળું વધ્યું છે એમાં અનાજનો વેપાર
ઘણો ખીલી ગયો છે. સને ૧૮૪૧ માં ત્યાંથી પેહલવેહુલો ધડો ૪૦૦૦
ખુશલ દેશાવર ખાતે ગયો હતો એ એક વરસનો વેપાર ૧૫ વર-
સમાં વધીને દરરોજના જેટલો થયો (પાને રોજ ૪૦૦૦ ખુશલ અનાજ
ત્યાંથી દેશાવરો ખાતે જવા લાગ્યો) અને હમણા દર કલાકે તેટલો
૫૭

ઘઉં ત્યાંથી ચઢે છે. હમણાં ત્યાં દર કલાકે ૭૦૦૦ મુશલ ઘઉં વાહાણો તથા રેલ્વેનાં ગાડાંઓમાંથી ઉતારી વખારમા લખ જમ તેને તોલી પાછો ડાયળીઓમાં ભરીને તૈયાર ડાયળી માણસના હાથ લગાડ્યા વિના સઘળું સંચાલી ચાય છે. “મીનીઆપોલીસ” અને સેન્ટપોલ નામનાં મીનીસોટા પ્રગણના ગામે સને ૧૮૪૨ માં ૩૦૦૦ ની વસ્તીવાલાં હતાં અને સને ૧૮૬૪ સુધી તેઓ ઇન્ડિયનસોથી ઘણા હેરાન ચતા હતા, પણ તેઓ વધીને પેહેલુ શેહેર સને ૧૮૮૦ માં ૪૭૦૦૦ ની અને સને ૧૮૮૫ માં ૧૩૦૦૦૦ ની વસ્તીનું તથા છેલ્લું શેહેર સને ૧૮૮૦ માં ૪૧૦૦૦ અને ૧૮૮૫ માં ૧૧૧૦૦૦ ની વસ્તીનું થઇ ગયું છે. એઓનો લાકડા તથા અનાજનો વેપાર ઘણો મોટો છે, તેમા મીનીઆપોલીસમાં ઘઉંનો આટો ઘણા મોટા જથ્થામાં બનાવી દેશાવરો ખાતે મોકલે છે. ત્યાંની આટાની મીલો દરરોજ ૩૦૦૦૦ આરસો ચાને પીપો આટો કઢાડે છે, તેમાંની એક મીલ દરરોજ ૭૦૦૦ કંદાડે છે. વરસ દહાડે ત્યાં પર લાખ આટાનાં પીપો ભરી આટો બનાવ્યો હતો. વળી આટા ઉપરાંત ત્યાની બીજી બનાવટોનાં પણ કારખાનાં ઘણાં છે, જેઓમાંથી વરસ દહાડે ૧૨ કરોડ રૂપિયાનો માલ બને છે. કાનસાસ નામનાં શેહેરની વસ્તી સને ૧૮૫૫ માં ૩૦૦ માણસોની હતી તે ૧૮૭૦ માં ૩૦૦૦૦ ની અને ૧૮૮૦ માં ૬૩૦૦૦ અને ૧૮૮૫ માં ૧૨૫૦૦૦ ની થઇ છે અને ત્યાંની મીલકતોની ગણતરી કીધેલી કિમત સને ૧૮૮૪ માં ૩૬૮ કરોડની ગણાઇ છે. ત્યાંનો વેપાર ૩૩૬ કરોડનો દર સાલનો થયો છે. ઈહાં પણ ૧૬૫૦ રોને કાપીને ગોશ દેશાવરો મોકલવાનાં કારખાનાઓ છે. દર ૧૨૫૦ ત્યાં ૧૨૫૦ લાખ ડુકરોનું પોર્ક બનાવે છે, અને ૧૫૦૦ ગાય દોરનું ગોશ દર અડવાડિયે બને છે. તે ઉપરાંત જીવતાં જનવરોનો વેપાર પણ ત્યાં ઘણો છે દર સાલ ૨૫ લાખ ગાય દોર, ડુકર, ઘોડા, ખચર અને મેઢાં વેચાય છે. સને ૧૮૩૦ થી સને ૧૮૮૦ સુધીના ૫૦ વરસમા આસીધે ની શેહેરની વસ્તી ૨૮૦૦ થી ૭૯૦૦૦ ની, પીટસર્ગની ૧૨૦૦૦ થી ૧૫૬૦૦૦ ની, શીલાડેલફિયાની ૮૦૦૦૦ થી ૮૫૦૦૦૦ ની, સીનસીનેટીની

૨૪૦૦૦ થી ૨૫૫૦૦૦ની, ડીટરોઇટની ૨૦૦૦થી ૧૧૬૦૦૦ ની એ પ્રમાણે બીજાં ઘણાં શહેરોની વસ્તી વધી ગઈ છે.

તા ૧૦ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સેનફ્રાન્સીસ્કોથી ઓક્લીડેટલ એંડ ઓરીએટલ સ્ટીમશીપ કંપનીની સ્ટીમર “બેલજીક” (Belgian) માં સવાર થઈ અમેરિકાને છેલ્લી સલામ કીધી હતી આજે જાણ વાગેને અમારી સ્ટીમરે અંદર છોડ્યું હતું, પણ અમારાયજે અરધો કલાક આગળ બારામાજ વધ્યા નહીં તેટલાં ધુમસ ઘણાં જોરાવર થઈ આવ્યો અને ૧૦૦ વાર દુરનું કાંઈ દીસવા લાગ્યું નહીં. આ બારામા ખડકો તથા ટેકડીઓ અને ટાપુઓ ઘણા હોવાથી તેપર અથડી નહીં પડીએ કમી સ્ટીમરને પાંચી લગર કરવાની ફરજ પડી હતી અને આખી ગત સાજ ગુમરવી પડી હતી આજે વખત સ્ટીમર પરથી ઘાટ વળડવામાં આવ્યો હતો કે કોઈ બીજી સ્ટીમર આવીને ધુમસમા તેને અથડી પડે નહીં, અને તેજ મુજબ દીવાદાડીની ટેકડી ઊપરથી સીસોડીઓ પણ વારાફરતી વળડતા હતા, કે તેની ઉપર પણ કોઈ વાહાણ અથડી પડે નહીં સેનફ્રાન્સીસ્કોનું આજે ત્રણ ગમથી જમીનથી ઘેરાયલું છે, તેમા જાના રમ્પાને સોનેરી દરવાજો (Golden Gate) કરીને નામ બરાબર આવેલું છે કારણકે ઈંદાંથી ફેલીફિરનિયાના રોટપર ઊતરવાનું આજે છે અને જોટલું માનું ઈંદાંથી મળ્યું છે અને મળશે તેટલું બીજું જગ્યાઓ ઊપરથી કદાચજ મળે છે. આજે ઘણું કુત્તાઈ છે, અને તેમા હજારો વાહાણો નેહેલાઈથી લગર કરી શકે, તેટલી જગ્યા છે અમારી સ્ટીમર બેલજીક વાહીટ સ્વાર લાઈનની કંપનીની છે, પણ અમેરિકાના ઓક્લીડેટલ અને ઓરીએટલ સ્ટીમશીપ કંપની હની યદ્ય તેને એ ઉપલી કંપની તથા બીજી સ્ટીમરો ની કંપની જોઓ વચ્ચે હરીફાઈ ચાલતી હતી તેઓની ચાર વરસની બેલજીક સ્ટીમરો ચારટર કીધી છે અને તે કંપનીને હિસાબે સેનફ્રાન્સીસ્કો અને યોકોહામા તથા હામગાન વચ્ચે આવગવ કરે છે. ઈંદાં અમેરિકન તથા યુરોપીયન કુતારઓની આવગવ એટલેન્ડીક

મહાસાગર જેવી નથી તેથી કેપીતો સ્ટીમરોમાં થોડીજ રાખે છે અને વધતામાં વધતા ૫૦ ઉતાર્યોની ઉપર લઈ શકે નહીં. તુટક પરના (Steerage) ઉતાર્યો જેઓનો બધો ભાગ ચીનાઓનોજ છે. તેઓને આસરે ૧૦૦૦ સુધી એકી વખતે લઈ શકે છે.

એ ચીનાઓથી કમાઈ સારી હોવાને લીધે તેઓને બધી રીતની સારી જોગવાઈ તથા સગવડ કરી આપેલી છે. તેઓને સાફ અશીમ પીવાના ઓરડાઓ કીધા છે, ખોરાકી આપે છે અને વળી એવી કચુ-લાત છે કે જ્યારે કોઈ ચીનો ઉતારૂં મરણ પામે તો તેને દરિયામાં નહીં નાખે, પણ તેનું પેટ ચીરી તેને એમબાલ્મ (Embalm) કરીને તેણે જે મઠકની પાસેજ લીધી હોય ત્યાં તેનાં રવાનને કિનારે ઊતારે. એ મુજબ અમેરિકાએ બીજે કેટે સાંભળ્યું નથી કે ઉતારૂં મરી જાય તો તેનાં રવાનને કિનારે લઈ જવા સ્ટીમરોપર રાખે. પેટ ચીરી તે કાઢી ન જાય તેવી વસ્તુઓ તેમાં ભરી કરવાના ૩૦ ડાહર લેવામાં આવે છે અને જો મરનાર ઘણી પાસ તેટલા પૈસા નહીં હોય તો બીજા ચીના ઉતાર્યો ઉધારાણું કરી તેને પુરા કરી આપે છે. સેનફ્રાન્સીસ્કોથી થોકોહામા જવાના પેહેલા વર્ગના ડાહર ૨૦૦ લેખે અને વહાણના આગલા ભાગ ઉપરની ઓરડીના ૫૦ ડાહર લેખે ઉતાર્યોના લીધે છે. માલની આવ-જવમાં સેનફ્રાન્સીસ્કોથી ધર્જિનો આટો જપાન, ચીન તરફ ધણો જાય છે. અમારી સ્ટીમર આસરે ૩૦૦૦ ટનની છે, તે સઘળી એનેથીજ ભરેલી છે, અને ચીન તથા જપાનથી આહ તથા રેશમનો મોટો ભાગ તથા ચીનાઓ અમેરિકામાં રહે છે તેઓ સાફ ચોખ્ખા તથા સુકી ખોરાકી અને પોશાક લાવે છે. ચીનાઓ અમેરિકાના ચોખ્ખા ખાતા નથી, પણ ચીનથી આવેલા ચોખ્ખા ખાય છે, તેની મોટી રકમની ત્યાં આવક છે. અમારી સાથ આસરે ૨૬ પેહેલા વર્ગના ઉતાર્યો છે, જેઓનો મોટો ભાગ પાદરીઓનો છે જેઓ જપાન તથા ચીન તરફના રહેવાસીઓને ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટલાવવા સાફ જાય છે. એ ઉપરાંત આસરે ૪૫૦ ચીના ત્રીજા વર્ગના ઉતાર્યો છે, જેઓ આખો દીવસ પાસા તથા પાનાથી છડેયોક જુગાર રમે છે, પણ બીજી રીતે ઘણા ગરીબ સ્વભાવના છે.

તા. ૧૧ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના ધુમસ નરમ પડવાથી અમારી સ્ટીમરે કલાક ૬૫ વાગે લંગર ઉચક્યું હતું અને સેનફ્રાનસીસ્કોનું બાર તથા અમેરિકા ખંડ છોડ્યો હતો. આસરે કલાક નવ વાગેને દરિયો જરા જોર કરી રહ્યો હતો અને તે આખો દિવસ તેમજ રહ્યો હતો.

તા. ૧૨ મીથી તા. ૧૭ સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—દરિયો પાછો તા. ૧૨ મીથી નરમ પડ્યો તે ઉપજા સધળા દિવસો ઉપર ધણો નરમ હતો. કોઈ વખત દરિયો જોકે ઉપરથી તલાવ જેવો થઈ દેખાતો હતો, તોપણ અંદરથી માખનો ઉઠાવ કાંઈ કારણસર મોટો હોવાથી સ્ટીમર ડોલ ખાતી હતી. આટલું છતાંબી બધા દિવસો મજેના પસાર થયા હતા.

તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે આપણા શેહે-નશાહી જરથોસ્તી પારસીઓના નવા વરસનો દિવસ અમારી ગણતરી મુજબ હતો. પણ આજે મુખમમા બહમન રોજ તેમજ તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બરનો દિવસ હોવો જોઈએ અમે મુખમ છોડ્યા પછી અત્યાર સુધી આયમણ તરફ જ (ઉત્તર દખલ ગયા છીએ પણ ઉગમણ તરફ ગયા નથી) અમારી મુસાફરા ચાલુ છે તે અમે મુખમથી આગળ વધતા ગયા તેમ અમે રોજ ૨૦ થા ૨૫ મીનીટ ખોલતા ગયા હતા. એ મુજબ દર લેનજીટયુડની એક ડીગ્રી યાને ૬૦ માઈલે ચાર મીનીટનો ફરક પડે છે. મુખમની લેનજીટયુડ લંડનથી ૭૨ દીગરી ઉગમણે હોવાથી મુખમથી લંડન જતાં અમેએ કલાક ૪ ને ૫૧ મીનીટ ખોલ હતી. યાને મુખમમાં બ્યારે સાંજના કલાક ૪ ને ૫૧ નો વખત હશે, ત્યારે લંડનમાં બપોરના ૧૨ વાગતા હતા, અને લંડનથી નિકળેલા ન્યુયોર્ક પુગ્યા હતા, બ્યાની લેનજીટયુડ આસરે લંડનથી ૭૫ દીગરી આઠમણે હોવાથી કલાક ૪ ને ૪૫ મીનીટ અને ન્યુયોર્કથી વળી આઠમણે સેનફ્રાનસીસ્કો ગયા જેની લેનજીટયુડ ૧૨૦ લંડનથી આઠમણે હોવાથી યાને ન્યુયોર્કથી ૪૫ દીગ્રીનો ફરક હોવાથી ખીન આસરે

કલાક ૩ ને ૧૫ મીનીટ ખોઈ હતી. આજે અમો પેસીફિક મહાસાગરની માંહે લોનજીટીયુડ ૧૬૫ માં હોવાથી ખીજા કલાક ત્રણ સેન્ટ્રાલ સીસ્ટેમથી ખોયા હતા, જે મુજબ મુખ્યથી આજ દિન મુધી આસરે ૧૬ કલાક ખોલા છે, યાને આજે અમો ઈંહાં સ્ટીમર ઉપર સહવારના ૯ વાગે છીએ તો મુખ્યમાં તે વેળાએ રાતના એક વાગો હશે યાને પપેતી પુરી થઈ હશે તે ધ્યાનમાં રાખીને ગઈ કાલે મુખ્યની ગણતરી અને આજે ઈંહાંની ગણતરીના મળી એ પપેતીના દિવસો ગુમ થયા હતા. ઊપલી ગણતરી પ્રમાણે અમો આવતી પરમ દિને યાને તા. ૨૦ મીની રાતના ૧૮૦ મી ડીગ્રીની લોનજીટીયુડ પસાર કરીશું ત્યારે લંડનથી ૧૨ કલાકનો યરાયર ફરક પડશે તેથી દરિયાઈ નેવીગેશન (Navigation) ના ધારા મુજબ ત્યાંથી ઉગમણુ ભાગ આપની પૃથ્વીનો શરૂ થશે અને તેની પછીનો ખીજો દિવસ મુકી દેવો પડશે એટલે તા. ૨૧ મી અને બુધવારનો દિવસ ચુકાવીને તા. ૨૦ મી પછી એકદમ ખીજો દિને તા. ૨૨ મી ગણાશે, કે જેથી કરી પાછા ત્યાંથી આઠમણે જ્યારે પુગે ત્યારે ત્યાં તે વખત યરાયર મળી રહે અને તેજ મુજબ બધા દેશનો પણ વખત યરાયર મળતો આવે છે. અગરજો કોઈ ધણી લંડનથી ઊગમણેજ મુસાફરી કરી પેહેલાં હિંદુસ્તાન તથા ચીન અને જપાનને રસ્તે આવે ઊપલી ૧૮૦ ડીગ્રીની લોનજીટીયુડમાં આવતે તો દરરોજ વખત ઓસરવાને બદલે વધાર્યો આવતે, અને લંડનથી ૧ કલાક વધારે ઈંહાં તે ગણી રહેતે વાસ્તે ઈંહાં જે વાહાણો સફર કરે છે તેઓ એ દિવસનો એક દિવસ ગણે છે, કે તેને અમેરિકાને રસ્તે ઉગમણથી લડન જતા પોતાની મેજે વખત તથા દિવસ મળી રહે.

તા. ૧૯ મી અને તા. ૨૦ સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—ઉપલા દિવસોમાં કાંઈ તોષ લેવા જોગ બન્યું નથી. છોલા દિવસે રાતના બાર વાગેને “મેરીડીયન” ૧૮૦ ની ડીગ્રી પસાર કીધી હતી અને દુનિયાનો આઠમણનો ભાગ છોડી ઉઘમણના ભાગમાં હવે અમારી સ્ટીમર ચાલવા લાગી હતી.

તા૦ ૨૧ મી અને બુધવારનો દિવસ આવતી કાલે સુકી દધને તા૦ ૨૨ મી અને બ્રેસપતવાર ગણાશે અને તેમજ રોજ સરેવર પણ છોડી દેવો પડશે.

તા૦ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—અમેઝે તા૦ ૧૮ મીની નોંધમાં ખુલાસો કીધો છે તેમ ગઈ કાલે તા૦ ૨૦ મી હતી તો તા૦ ૨૧ મી સુકાવીને આજે તા૦ ૨૨ મી ગણવા માડી છે. અમારી-વાલી સ્ટ્રીમર જ્યારે ચીનથી પાછી અમેરિકા જશે ત્યારે ૧૮૦ મી ડીઝીની “લોનજીટીયુડપર” પાછી એક તારીખ એ દિવસ ગણશે કે જેથી અમેરિકાનો વખત મળી રહેશે.

તા૦ ૨૩ મીથી તા૦ ૨૮ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—કેપલા દિવસો પાસીશીક મહાસાગરમાં ગુળચી હતા અને કાંઈપણ ખવવા જોગ એ દિવસોમાં બન્યું નથી. અમે સેનફ્રાન્સીસ્કોથી નિકળ્યા પારથી આજ સુધી એક પણ વાહાણ જોવામાં આવ્યું નથી. છેલ્લા ૬ ચાર દિવસો ઉપર વારાફરતી વરસાદ મળ્યા કીધો હતો, અને માફ-સરની ગરમી ચાલ્યા કીધી હતી. સ્ટ્રીમર દરરોજ કેટલા નોટ યાને રિયાર્ડ માર્શલ ચાલી તેની વિગતનું પાટિયું મારે છે, તે પ્રમાણે આવતી કાલે અમારી એ સફર પુરી થશે ત્યાં સુધી જીમલે સેનફ્રાન્સી-સ્કોથી ચોકોહામાં સુધી ૫૬૦૪ નોટસ તે ૬૦ નોટસના ૫૯ માર્શલને હેસાબે ૪૮૫૬ માઇલ પુરા થશે. દુનિયાના મહાસાગરોમાં એ પાસીશીક મહાસાગર સૌથી નોટો કહેવાય છે, જે ૮ કરોડ માર્શલના વિસ્તાર જેટલો છે. લંડનથી અમેરિકા જતાં આટલાંટીક મહાસાગર ૪ કરોડ અને ઈન્ડીયન મહાસાગર એ કરોડ માર્શલના વિસ્તારનો ગણાય છે.

તા૦ ૨૯ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના ૬ વાગેથી જમીન દેખાવા લાગી હતી તે એક અજાણેદા દુનર જોવો હતો, આસરે આઠ વાગે દુરથી ચોકોહાના જે ગપાન દેશનું વેપારી મદર છે તે દેખાવા લાગ્યું હતું અને અમે “નોડીએ બે” માં દાખલ

થયા હતા. એ વખતે આસપાસનાં નાલાં નાલાં અને લાંબી ટોંચ દરિયામાં નિકળી આવેલા પાહાડોથી બેઉ બાજુ દરિયાથી ઘેરાયલી હતી, પણ આગળ ચાલતાં જમીન જમણી બાજુથી દુર ગઈ અને જાણે તે બાજુ ઉપર મોટો દરિયોજ હોય તેમ જણાવા લાગ્યું હતું. આજ સહવારથી વાદળ ઘેરાઈ આવેલું તથા દવ જેવું હોવાથી દુરનો દેખાવ અમો ખરાખર જોઈ શક્યા ન હતા. “એ” મા પેઠા કે ગણત્રી વગરની માછીમારની બોટો જેને ઈંહાં “સામપાન” કરીને કહે છે, તે દિશા લાગી હતી. સાંભળવા મુજબ એ તોડીઓ “એ” માથી માછલી ઘણી મળે; છે, જેનો શેકાર કરવા સાડ ઉપલી બોટો ઉપરાંત કેયાં મગર-મચ્છોખી આવે છે. એ મગરમચ્છો હમેશાં મોટા સમુદ્રોમાંજ વસે છે, પણ અમોએ આજે છુટાં છવાયાં એઓને આએ તોડીઓના અખાતમાં જોયાં હતાં, જેઓ ગમત કરતાં તથા પાણી હવામાં ધ્રુવારા માફક ઉડારતાં હતાં. માછીમારોની બોટોના ડોલો તથા સડ કાંધ જુદીજ તરાહનાં અમોએ પેહેલવેહેલાં અત્રે જોયાં છે. તેઓ ઉભા ડોલ ઉપર સીધાજ સડ છેક મથાળેથી નિચે સુધી જાણે પરદાઓ હોય તેમ રાખે છે તેથી દરિયામાં બધે પરદાઓની દેવાલો તરતી હોય તેવો દેખાવ લાગે છે. એ લોકોના એવા સડોથી અમારા સાંભળવા મુજબ જો પીકનો પવન હોય તોજ બોટ ચલાવી શકાય છે. જો સામેનો યા આરો બાજુનો પવન હોય છે તો તે આવા સીધા સડોમાં પકડી શકાતો નથી અને તેથી બોટવાલાઓ હેરીયાં પણ મારી શકતા નથી, અને તેવે વખતે સડ ઊતારી પાડીને ત્યાં પડી રહે છે અથવા તો હલેસાથી બોટ ચલાવે છે. હલેસાં મારવાનું પણ સુધરેલા દેશો માફક નથી. પણ એ જણા મોટાં લાંબાં હલેસાં લઈ ઉભા રહીને તેનેથી આચકા આપી બોટો ચલાવે છે. બોટોનો દેખાવ મુંબઈની નાની ફતેહમારીઓને મળતો આવે છે. એ તોડીઓનો “એ” ઘણો મોટો છે અને એમાંના પાણી ઘણાં થંભ જાણે તલાવ હોય તેમ જમીનના ઘેરાનથી લાગે છે. અમારી સ્ટીમરે આસરે ૧૦ વાગેને બારાંમાં લંગર કીધું હતું. એ વખતે બાડે ફેરવવાની જપાનીસ બોટોથી સ્ટીમરની બાજુ બંધી ઘેરાઈ હતી અને

ઝોટવાલાઓ સ્ટીમર ઉપર ચઢી આવવા લાગ્યા પણ ત્યાંના દાદર ઉપર એક અમલદારને ઉભો રાખ્યો હતો જે થોડાઓને આવવા દેતો હતો અને થોડાઓને અટકાવતો હતો અને ના ફેરેવા છતાં જો ઝોટવાલાઓ ઉપર આવતા તો તેઓને લાત મુકીના ધકેલા મારી હેઠે પાછા ઉતારતો હતો, જે તે બિચારાઓ મુગા મુગા ખમતા હતા. એ ઉપરાંત ઘણા જણાઓ બાબુના દોરડાંપરથી તથા બીજી આડકતરી રીતે સ્ટીમર પર ચઢી આવી ચીના ઉતાડોને પોતાના ધરાક કરી લેતા હતા. યુરોપિયન ઉતાડો સાથે તો થોડોહામાનાં ગ્રાન્ડ હોટલની સ્ટીમ ટગ આવેલી હતી, તે પેલા ઝોટવાલાઓ જાણતા હોવાથી તેઓને હેરાન કરતા હતા નહીં, પણ ચીનાઓને તો જાણે પોતાનો માલ હોય તેમ પકડી બેસતા હતા. અમેને લેવા સાથે અત્રેની જાણીતી પેહેડીવાલ મેસર્સ એડમસન બેલેની કંપનીએ પોતાની આશીસનું માણસ મોકલ્યું હતું, તથા મુંબઈવાલા હોરા શેઠ ઇલરાહીમ આદમચલી ખાંખાતી જેવણની ઇલાં પેહેડી છે તેવણના સગા આબેદીન શેખચલી લેવા આવ્યા હતા, અને પોતાને ત્યાં ઉતારે આપવાની અમેને બોંહોસ કીધી હતી. પણ અમે ગ્રાન્ડ હોટલમાં ઉતરવાના હોવાથી આભાર સાથે તે ના ગાડી હતી એવણ શેઠે અમારી બધી મેનીજ સામાન કિનારે ઉતારવાની પોતાને હસ્તક લીધાથી અમારે પેલી યુરોપિયન પેહેડીવાલાઓને તમ્ની આપી હતી નહીં, પણ આભાર માની તેના માણસને વિદાય કીધો હતો.

છે જેને એક માણસ આગળથી પુલને છેડે આડું લાકડું પતી રોકું હોય છે, તેપર આંગ હથેલીને ધસડે છે અને તેઓ આખો વખત ગાડી લઇને આસરે કલાકના છ માઈલને હિસાબે દોડે છે, એઓનો પોશાક તદ્દન કાળાં કપડાંનો અંગપર બેસતો બનાવેલો છે પણ ટોપી કાંઈ અજબ રીતની પેહરે છે, એ ટોપી સફેદ રંગની બાજુ ચુનો મુકવાની ગમેલ આવે છે તેવા ઘટમની, તેના પોકલ ભાગમાં, કામથીની બનાવેલી માંચાપર રહે તેવા ખાંચાની આવે છે, બાહારથી તેનું કદ ગમેલનાં જેટલુંજ મોટું છે, પણ પેલો કામથીનો ખાંચો કામથીના ટેકાઓ આપી તેની સાથે મેળવી લીધેલો છે. એ ટોપી સત્રળી એજ જણસની હલકી બનાવેલી છે ને તે કામથી ઉપર ચામડું સફેદ ચોંટાડી દીધેલું છે જેથી તડકું તથા વરસાદથી તેઓનાં માથાનો બચાવ થાય છે પણ દેખાવ બાજુ જાંધી ગમેલ માથાંપર મુકી હોય તેવો લાગે છે. એ જીનરીક્ષાવાલાઓ સઘળા મજાનુત બાધાના છે અને આખો દિવસ તમેને ગાડીમાં લઇ બેસી ગમે ત્યાં દોડતા ફેરવે છે. સાંભળવા મુજબ એ લોકો દિવસનાં ૪૦ માઈલ સુધી જઈ શકે છે અને ઠાકતા નથી અને બીજે દિને પણ પાછી તેટલીજ મંજલ કરવાને તૈયાર થાય છે. અમો કિનારાને રસ્તે હોટલમાં ગયા હતા. એ હોટલ ફ્રેન્ચ ઢપપર રાખેલું છે ને બધી રીતે યુરોપનાં જેવી તેમાં માવજત થાય છે. હોટલખી મજેનું દરિયે કિનારે કુશાદે એક માલતું બાંધેલું છે ને ઓરડાઓ સઘળું સગવડથી બનાવેલું છે ને બધી રીતે યુરોપિયન ઢપપર રાખેલું છે ફક્ત મેનેજર તથા ઊપરીઓ સિવાય સઘળા કામદારો જાપાનીસો છે જેઓ ઝડપથી સઘળું કામકાજ કરે છે.

હોટલના હજુરીયાઓ સઘળાં કાળાં કપડાં પેહરે છે અને પગમાં મોજાં પણ તેજ રંગનાં ખુટ વગર હોવાથી તથા સઘળા બંધ બેસતાં કપડાં હોવાથી અને મોજાનો અગોડાવાસો ભાગ તદ્દન તેનાજ ઘટમનો છુટો હોવાથી તેઓનો દેખાવ કાંઈ ઘણો સારો લાગતો નથી. અત્રેનું બધું ચોક એજ પ્રમાણે મોજાં પેહરે છે અને તેનો અગોડો છુટો રાખવાથી તેઓ જે ચપળરોકા જોડા પેહરે છે

તેને છેડેથી બે દોરી જેવું હોય છે તે અંગોહાની આસપાસથી યાને અંગોહો તેની વચમાં લઇને તે દોરી પાછળા ભાગ સાથે ચંપલને મળી જાય છે જ્યાં ચંપલના જેવીજ આડી દોરીઓ હોય છે જેમાં પગ ખો-સીને તેઓ ચાલે છે એ ચંપલો અહીં જાતજાતની છે, કોઇતો ધા-સનાંજ ગુઢેલાં તળિયાં સાથે છે, જે એટલી તો સસ્તી મળે છે કે ધડી ધડી બદલવાને લોકોને ભારી પડતું નથી. અહીંનું ચલણ (Yen) ઈચ્છન કરીને છે જે મેક્ષીકન ડાલરની યાને મુખર્ષના સવાળે રૂપિયાની કિંમતની બરાબર ગણાય છે. તે ઈચ્છનના ૧૦૦ દોકડા કીધા છે જેને (Sen) સેન કરી કહે છે તેવા એક દોકડાએ ઊપલાં ધાસનાં ચંપલ મળી શકે છે અને તે મુજબ બનાવેલાં હોવાથી જન-રીક્ષાવાલાઓને પણ તે બે દિવસ સુધી જવાબ દીધે છે સારે સાધારણ ચાલનારાઓને તે વધારે દિવસ ચાલતાં હશે. ખીજાં ચંપલના તળિયાં આમડાનાં વગર એડીનાં આવે છે, કોઈના કાયાની દોરીનાં ગુઢેલાં આવે છે. વળી એ ચંપલો ઊપરાંત લોકો લાકડાંની આપણા મોખેદો પેહેરે છે તેવી પાવડીઓ પેહેરે છે પણ અંગોહાવાળી જગ્યા પર લાકડાંની ખુટીને બદલે ઊપર લખ્યા મુજબ દોરીથીજ કામ લીધે છે. એ પાવડીનાં ત-ળિયાની હેઠલાં વચમાથી આસરે ત્રણ ઈચ્છને છેટે બે ઊભા લાકડાંની પટ્ટીઓ બેથી ત્રણ ઈચ્છિ ઊંચી હોય છે જેથી તે પેહેરનારાઓને ચાલ-વાની અમારા જેવા મુજબ અગવડ ઘણી પડે છે. અમો નથી ધારતા કે તે લોકો ઝડપથી દોડી શકે. ઊઠણાઈ જ્યાં વગર રહે નહીં અને ચાલે છે તેખી જાણે દોડતા ચાલતા હોય તેમ લાગે છે, અમોએ ના-સ્તો કીધા પછી ગાનના ફરી આના હતા. એ ચોટાહાનાં શહેર જન-પાનની છેક ઉગમણે આવેલું છે અને જાપાનના ત્રણ ચાર બંદરો જે બાહરના દેશોઓને વેપાર કરવા ખુલા મુકેલાં છે તેનાનું એક છે અને સને ૧૮૫૬નાં પેહેલવેહેલું તે ખુલ્લું કીધું તેની આગમજ અહીં નાચીનારોનું નાનું ગાનહુ હતું પણ હવેના તે જગેનું આનરે ૮૮૦૦૦ માણસોની વસ્તીવડું શહેર થઈ ગયું છે. તેના સને ૧૮૮૫ ની સે-

નસસ મુજબ ૩૭૩૭ યુરોપિયનો તથા ચીનાઓ વસે છે. એમાં ૫૮૭ ઇંગ્રેજો, ૨૨૮ અમેરિકનો, ૧૬૦ જરમનો ૧૦૯ ફ્રેંચો, ૨૫ ડેનસો, ૧૯ ઈટાલીઅનો, ૪ બેલ્જીયનસો, ૧૧ ઓસ્ટ્રીયનમો, ૧૬ સ્વીડિસ અને નોર્વીજીયન અને ૫ સ્પેનીડસો મળી આસરે ૧૨૫૦ યુરોપિયન દેશના રહેવાસીઓ છે, અને ચીનાઓ ૨૪૮૭ અને બાકીના ૮૦૦૦૦ જાપાનીસો છે. ચોકોહામાનો અર્થ જાપાનીસમાં આડો પહાડ કરીને છે, અને તે બે ભાગમાં વેહેંચાઈ ગયું છે. દરિયાના કિનારા તરફથી સઘળા પરદેશીઓને રહેવાનું ગામ છે તેની પાછળ દરિયામાંથી ખણી લાવેલી ખારી આવેલી છે. તે પછી જાપાનીસ ટાજિન વસેલું છે. યુરોપિયન ટાજિનની ઇમારતો ઘણી ખરી યુરોપના ફ્રેંચ ટાજિનને મળતી આવે છે, પણ કોઈખી હવેલી એક માત્રની ઊપરની નથી. રસ્તાઓ મુખ્યત્વે જોવા ખડીના બનાવેલા હોવાથી ઘણા સારા છે અને અમેરિકામાં ગયા પછી અમોએ આએજ પેહેલા સારા રસ્તા જોયા છે. ઘરોનો ઘણો મોટો ભાગ લાકડાનોજ બાંધેલો છે, કોઈ કોઈજ પથ્થર યા ઈંટના બાંધેલાં હશે પણ જાપાનીસ ટાજિનમાં તો સોએક વરખી ઈંટ યા પથ્થરના નથી. ઇંડાં જાપાન દેશમાં ધર્તીકંપના આચકાઓ ઘણા થાય છે. કોઈખી સાલ એ વગર પસાર થતું નથી તેથી લાકડાના ઘરો અને તેખી વળી બેઠાં યા એક માલનાજ બાંધે છે. એ ઘરો સારા પાયા ખોદતા નથી પણ ઘરોને છોડે પથ્થરનાં દોબરાઓ ભરે છે, અને તે ઉપર આડા લાકડા મુકી તેની ઉપર ખાચા પાડી ઊભા લાકડાની ચાલણાઓ વચ્ચે ઇમારત બાંધે છે. એથી કરી જ્યારે ધર્તીકંપના આચકા યાય છે ત્યારે લાકડું હીલે છે પણ પડી જતું નથી, અને ઘરો બચી જાય છે. જો ઈંટ પથ્થરના મુખર્થ માફક બાંધેલા હોય તો તેઓ પાયા સાથે મજબુત વલગેલા હોવાથી તેઓની ઈંટ પથ્થર આચકાઓથી છુટા પડી જાય છે યા સીમેંટ છુટી જઈ ફાટ પડે છે. ઇંડાના ઈંટ પથ્થરના ઘરોમાં નાના પાયાપર ઉપર લખવાનું મુજબ લાકડાના (stakes) ચાલણાઓપરજ બાંધે છે કે કાંઈ અડચણ યાય તો દેવાલ તુટી પડે છે, પણ ચાલણાઓપર વર હોવાથી આખું ઘર ઢાપડા મુઘા

પડી જતુ નથી. ઈંહાંના અસલી ફાશીનનાં ઘરોની દેવાલ જાણે કુટ
કુટનાં ખાંચાની કામચીની બનાવેલી હોય તેવી લાગે છે. એ દેવાલો
યાંબલાઓની વચમાં લાકડાંઓ આડાં ઠોકીને તે ઉપર નલીયાં જેવી
પાતળી મટોડીની લાદીઓ જડી લે છે. તેઓની સાધની ઉપર દીસ્તી પટી
માફક સીમેન્ટ ઉપસેલુ ચોંટાડવાથી તે પટી જેવું બહારથી દીસે છે.
અને લાદી કાળી હોવાથી દુરથી જાણે સફેદ કામચીનું ઘર બાંધ્યુ હોય
તેવું દીસે છે અંદરથી થાલલાઓની વચ્ચેના ખાંચાઓ દેવદારી પાટિ-
યાઓ જડીને બંધ કરી લે છે તેથી જ્યારે પર્તિકંપ ઘણો જોરમાં હોય
છે તો પેલી બહારની સીમેન્ટવાલી લાદીઓ પડી જાય છે પણ અંદરની
પાટિયાંની દેવાલ સલામત રહે છે, અને લોકો આવી વખતે ઘરમાંજ
રહેવાનું સલામત ધારે છે કારણકે ઘર લાકડાનું હોવાથી હીલે છે, પણ
પડી જતુ નથી ને રસ્તામાં દેવાળો પડે તેથી ધાસ્તીભરેલુ હોય છે.
જાપાનીસોનો પોશાક ઓરત, મરદ અને બચાઓનો એકજ જાતનો છે,
ફક્ત ઓરતો માથાપર બાલ ચુંઠી રાખે છે તેથી ઓળખાય છે. પોશાક
બધા જણાઓ કાળા રંગનોજ પેહેરે છે પણ પૈસાવાલા મરદ ઓરતો
કારણસર ભરતકામના કપડા પેહેરે છે. એ કપડામાં ધોતિયા માફક
કપડુ કમરેથી પગની આસપાસ ફરતુ વિટાલે છે અને આગપર એક
લાળો જાઓ પેહેરે છે, જેના બે છેડાને બટન યા કસ હોતા નથી પણ
તેઓને આગળથી સાથે મેળવીને તે ઉપર કનરબંધ આવે છે જેથી તે
પેટનો લાગ ટાકે છે પણ છેક ઉપરનો લાગ પાછો ત્યા કાઠ અટકાવ
નાડી હોવાથી જરા ખુરંજો રહેવાથી ઠાનીનો વચલો બાગ હોનેનાં

જરા ખાંચો રાખીને કરે છે, આગળથી બાલ પાછળ લઈ જતાં જરા કાન આગળથી તે નિચા લઇને તથા ઉપસાવીને લઇ જાય છે તેથી માથા થાને બાલ ધણુ બધી ગમથી બહાર ઉપસેલા જાણે ફરતા ચોટલાઓ હોય તેમ લાગે છે. પાછળથી ગરદન આગળથી બાલ ઉપર લઇને ચોટલો ખાંધે છે તેથી ઓરતોની ગરદન મોટી હોય તેમ લાગે છે અને તેઓને શોભાવે છે. જપાનીસોના મોઢાનો ઘટમ ચીનાઓને મળતો છે પણ વધારે ખુબસુરત છે. રંગ પણ ઘઉંના જેવો યા સફેદીપર છે તેથી ધણુ ખરો યુરોપના દખણ ભાગના રેહેવાસીઓને મળતો આવે છે. આખો વાંકી બદામરોડી છે અને ગાલનાં હાડકાં ધણું બહાર નિકળેલાં નથી. પણ ઇલાંના લોકને અરીણુ ખાવાની મનાઇ હોવાથી આગે ભરેલા અને તંદરોસ્ત હોવાથી જરા નિકળેલાં હોય છે તે માલમ પડતાં નથી. એઓ તો દેખાવે મજેના છે અને તંદરોસ્તીની નિશાની દાખલ ગાલ ઉપર રતાશ પણ ધણી ઓરતો તથા બચ્ચાંઓને દીસે છે. તેઓના મરદો મેહેનતુ હોવાથી તેઓનો ખાંધો મજબુત અને ખીલેલો લાગે છે, જે કે મોટો ભાગ કદે ઠીંગણો છે અને કોઇજ જવલે પાંચ શીટની ઉપરના મળે છે. જપાનીસોની વસ્તી જેવા પ્રમાણે ધણી વધતી હશે કારણ કે જ્યાંખી અમો ફરતા હતા ત્યાં છોકરાંઓના ઢગલે ઢગલા દીસતા હતા અને વળી આઠ, દશ વરસની ઉમરની છોકરી હોય તેઓની પીઠની પાછળ ખીણું બચ્ચું એક વરસની ઉમરનું ખાંધેલું હોયું જ નેમ્મયે. ઇલાંની ઓરતો તથા મરદો સઘળાં કામ કરે છે તેથી તેઓ પોતાની છોકરીઓને નાનાં બચ્ચાંઓ સોંપી જાય છે પણ તે છોકરીઓને બહાર ફરવાનો શોખ હોવાથી બચ્ચાંઓ પીઠ પાછળ ખાંધીને જાણે કપડાંની ગાંસડી લઈ ચાલતાં હોય તેમ લાગે છે. ફક્ત તેનું ડોકું બહાર દીસે છે. ઓરતો પણ કામે જાય છે ત્યારે એજ માફક પોતાનાં બચ્ચાંને પીઠપર લઈને જાય છે અને કામ પણ તેમજ કરે છે. પીડને બદલે બગલમા લેવું એ સારું લાગતું નથી એમ ઈલા સમજે છે. બચ્ચાંઓને એ મુજબની ટેવ હોવાથી જ્યાં મુઠ્ઠી ચાર વરસનાં થાય છે ત્યાં મુઠ્ઠી એજ માફક પોતાની મા અથવા બેનની પીઠ પાછળ

વળગીને ચઢી બેસે છે. તેઓને બાંધવાની યા પકડવાની જરૂર રહેતી નથી. એ દેખાવ રસ્તામાં ઘણો નવાઝ જેવો લાગે છે.

મરદોના માથાંપરના બાલ અસલી ફાશીનના રાખે છે. તેઓ મુંબઈના મારવાડીઓ માફક આગળથી વચ્ચે ભાગ બોડાવે છે અને પાછળથી કાપેલા બાલ ટુકા રાખી ચોટલી જેવું ગરદન ઉપરથી ઉઘટાવી માથાંની વચમાં ચીટકાવી મુકે છે. પણ હમણા જાપાનમાં જેવો યુરોપિયન ઢપ પ્રમાણે સુધારો એકદમ કરવા નિકળ્યા છે તેઓ યુરોપિયન માફક ટુકા કાપેલા બાલ બધા માથાં ઉપર રાખે છે. પણ તેઓ તેની તે પ્રમાણે તપાસ રાખતા નથી અને બાલ વધારે મોટા થવા દીધે છે તથા તેને હારતા નહીં હોવાથી જાણે ખભરાયલા જેવા લાગે છે. જાપાનીસોનો મોટો ભાગ ઉઘાડે માથેજ ઓરત બચાં સુધાં ફરે છે પણ યુરોપિયન ઢપવાલા તેઓના જેવીજ નાની ટોપીઓ પેહેરે છે તથા પોશાક વટીક તેવો પેહેરે છે. કોઈ તો જાપાનીસ પોશાક ઉપર યુરોપિયન ટોપી પેહેરે છે તેથી ઘણા કઢંગા લાગે છે. જે જાપાનીસો ચાકરી હોય છે તેઓને ટાણુ ધણીને માણસ છે તે પરખાવા સારું મુબ્બમા પતા આપે છે તેને બદલે તેના કપડાં ઉપર પાછળથી છાપેલા અક્ષરો તેના નામના રાખે છે, અને તે જાણે તરાહ પાડી હોય તેવી રીતથી કાળાં કપડાં ઉપર સફેદ રંગના પાડેલા હોય છે. અમો તો પેહેલાં તેને કાંઈ તરાહ પાડેલી હશે કરી સમજ્યા પણ ખબર કાઢાડતાં તેનો તેઓના ધણીઓની નિશાન નિકળી આવી હતી. એજ મુજબ મ્યુનીસીપાલીટીના કચરા-પતીઓ, આગવાલાઓ, ઇલાદીને પણ દર માણસની પીક ઉપર નિશાનીઓ ગોળ ચકરડાં પાડીને તેમાં કીધેલી હતી. અમો યુરોપિયન ટા-ઉનમાજ આજે ફર્યા હતા ને આખો દિવસ વરસાદ હોવાથી બીજી ગમ ફરી શક્યા હતા નહીં. અમારો વિચાર જાપાનના અંદરનાં ગામોનાં જવાનો હોવાથી ઇંદિના ધારા મુજબ પાસપોર્ટ જડાવવા વીટીરા ડો-નરાયુલેટમા ગયા હતા જ્યાંથી અમોને આવતી ટિકેટને મોકલી આપવાની કસ્ટોર આપી છે. અમો મુજબની પાસપોર્ટ નામે કાપેલા છીને પણ દહાં ને આજની નવા જાપાનીસ ધારા મુજબ પરદેશી-

ઓને મોટાં શહેરો તથા વેપાર સાઈ ખુલાં મુકેલાં અંદરેમાંજ ફરવાનો હુકમ છે પણ જેઓને અંદરનાં ગામોમાં જવું હોય તેઓએ પોતાના દેશના ડોનસલ હસ્તક જુદી પાસપોર્ટ જાપાનીસ અમલદાર પાસથી મેળવવી જોઈએ જે અહીંયાવાલા, તોકીયો કરી જાપાન દેશનું મુખ્ય શહેર છે ત્યાં મોકલીને ત્યાના ડોનસલ હસ્તક મંગાવી આપે છે. ઈહાંનો ઉપયુક્તિ ડોનસલ બહાર ગયેલો હોવાથી તેના હાથ નિચેનાએ અમેને તે પાસપોર્ટ મંગાવી આપવાની તથા તે માં ખામખા એક માણસ ટોકીયો મોકલવાની કયુક્તિ આપી હતી અને અમેને અહીં જોઈને હિંદુસ્તાનના રહેવાસી દાખલ તેને ઘણી ખુશી બતાવી હતી ને કાંઈખી મદદ જોઈતી હોય તે આપવાની મરજી બતાવી હતી.

તા ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સવારથી વાઢળ ખોલ્લું હતું અને સુરજ પ્રકાશતો હતો તેથી આખો દિવસ જાપાનીસ ટાઉન જેવામાં કાઢડ્યો હતો. ઈહાં કાઈ ઇમારતો મોટી અને જેવા લાયક નથી કે જોઈએ. અમેએ ગદ્ય કાલની નોંધમાં લખ્યું છે તેમ સઘળાં ખેડાં ઘરો છે, ફક્ત સરકારી ઇમારતોમાં કસ્ટમ હાઉસ, ગવર્નરની આશીસવાલું મકાન, તાર અને પોસ્ટ આશીસ જરા મોટી ઇમારતો છે, અને એક બે ઇમારતોપર ઘડિયાળ સાથના જાપાનીસ ધપના મિનારાઓ છે. જાપાનીસ ટાઉનના ઘોરી રસ્તાઓ સારા છે, અને ત્યાની દુકાનોમાંની જાપાનીસ બનાવતો ઘણી જાત જાતની મનપસંદ અને માફકસરની સસતી વેચાય છે દુકાનદારો ઘણાજ નમન-તાર્થવાલા હોય છે, તમો અંદર જાવો તો ગુઠણ આગળ બેઠે હાથની હોટલી એકએકપર મુકી વાંકા વળીતમોને નમે છે અને તમો માગો તે ચીજો બહાર કાઢાડીને બતાવે છે અને તમો કાંઈખી લીધા વગર ગમે એટલી મેહેનત તેઓ પાસે કરાવી પાછા ફરો તોખી તેઓ આગળની માફકજ પાછા નમીને તમોને નિદ્રાયા કરે છે અને જરા પણ કચવાયડું મોટું દેખાડતાં નથી, પણ આખો વખત હસને મોટેજ અને નમતા રહે છે. જાપાનીસ જેવા નમનતાઈવાલા લોકો ઘણાજ થોડા હશે.

રસ્તામાંથી તેઓ એક એકને મળે છે ત્યારે ઊપર લખવા મુજબ નમે છે અને સુધરેલા સાહેબો જો કે યુરોપિયન માફક તોપીઓ ઉતારે છે, તોપી આગળી ચાલ મુજબ તેઓ વાકા વળી જાય છે. એ લોકોની દુકાનો તથા ઘરોમાં બેસવાની યુરોપિયન સારું ખુરસી થોડી રાખે છે, બાકીના જાપાનીસો તો જેમ મુસલમાન લોકો નિમાજ કરતી વખતે ગુઠામુઠીયે પાછળ પગ કરીને તેને એકગમ ફેરવીને બેસે છે તેમ બેસે છે. સારી પદવીવાલાં માણસો (ઈંહા તો દુકાનદારો પદવીવાલા છે) આગળ પેગામ લાવનારાઓ તથા એવી હલકી પદવીવાલાઓ આવે છે ત્યારે આખો વખત પેલો હલકી પદવીવાલો નમ્યા કરે છે ને વાંકોને વાંકો ઉભો રહે છે તે વખતે હાથની હટોલીઓ જોડી આગળ ધરી રાખે છે ને જો વખત વધતો લેવો હોય તો ભોંયપર ગુઠામુઠીયે ઊપર મુજબ બેસી જાય છે પણ સીધો ઉભો રહી શકે નહીં. એ મુજબ અમો દુકાનોપર ફરતા હતા ત્યારે ત્યાં જોતા હતા જે મજેતું નવાઈ જેવું લાગતું હતું. એ જાપાનીસ ટાગિનમા દુકાનો ઘણી કાષ્ટ વગર ગણત્રીની ઈંહાંની બનાવતોની છે જ્યાં (Laquor Ware) લાખની બનાવતતું વારનીશતું ફરનીચર તથા કાકડાં, હાથીદાંત, શીપ, અખતુસ ઇત્યાદી ગોઠવીને તરાંદો ઘણી સરસ પાડેલી હોય છે. આઝ ધાતુની બનાવતો પણ ઘણી સરસ અને તારીફગાયક છે. પંખેરાંઓ તેના બનાવે છે તેના પીછા બાજુ છુટા હોય તેમ દીસે છે ને ઘટમ સવળું મજેતું કરે છે. રેશમી કાપડની બનાવત ઈંહાં ચીન કરતા પણ સરસ કહે છે, તે ઊપરતું જરતકાનખી ઘણું સારૂ રેશમ તથા કસબતુ બનાવે છે તેના કાંઠો, પંખેરાઓ, જાનવરો તથા પ્રુકોની તરાંદ ઘણી અચળા રીતે પાડે છે વગી દડિના ચિતારાઓ પણ કાષ્ટ કોઈ ઘણા હુશિયાર છે રેશમી રોનાક વા પરદાઓપર આપણી સખીઓ હાથે વણી સારી અને આજાદ આજાની પાટી આપે છે. અમોએ ઘણા નમુનાઓ દરેજોની પસંદગી એવી રોનાકપરની સખીઓના જોતા હતા જે સારી રીતે કાટી રંગ આપતે પાડેલા હતા અને વળી તેની કાંઠ પણો કિમ્મતેના નવી આસરે નવું કાચરનાં એક સખી

તેવી પાડી આપે છે. યુરોપિયન ધપનું જોખી તમે 'પસંદ કરો તેની નકલ ઈહાંના કારીગરો ધણી સરસ કરી આપે છે અને કિંમત કાંઈ ઘણી લેતા નથી. ઈહાનું શ્રીરાકામ ધણુંજ ઊંચું છે અને ગામડાંઓ-માંથી તે બની આવે છે તે ઉપર હાથના કીધેલા ચીતારો તથા ગીલીટા અને રંગ મજેના ટેસ્ટથી કીધેલા હોય છે અને તેની કિંમત જોતાં ઘણો સસતો વેલાતના ભાવો સાથે સરખાવતાં લાગે છે. રેશમના ટાંગવાના પરદાઓપર રેશમી ભરતકામ ઊપરાત ખોટા કસબનું કસબી ભરતકામખી ધણું સરસ અને ઊપસાવેલી તરાહનું બનાવે છે. એ ઊપસાવેલાં ભરતકામપર માણસો પાડે છે તેઓનો પોશાક કપડાંથીજ તે ઊપર સીવીને પેહેરાવે છે તેથી જાણે ખરેખરા પુતળા ગોઠવ્યાં હોય તેમ તેઓ દીસે છે. કસબી ભરતકામ રેશમી ભરતકામ કરતાં સસતું બનાવે છે તેનું કારણ એ કે કસબ સઘળો ખોટો અને કાગજપર વરખની માફક વળગાવેલો દોરા માફક કરી વાપરે છે તેથી તે ઘણો સસતો થાય છે. એ ઊપરાંત રમકડાંઓ તથા બીજી પરચુટણ બનાવતો ધણી જાતની હમારા જોવામાં આવી હતી જે બધાંઓની કિંમત માફકસરની લાગે છે. દુકાનદારો ઘણો વધારીને ભાવ માગતા નથી પણ થોડોજ ફરક રાખી માગણી કરે છે તેથી આપણને ઘણા ઠગાવાની ધાસ્તી રહેતી નથી અને જોવા મેલે લોક દયાનતદાર લાગે છે"

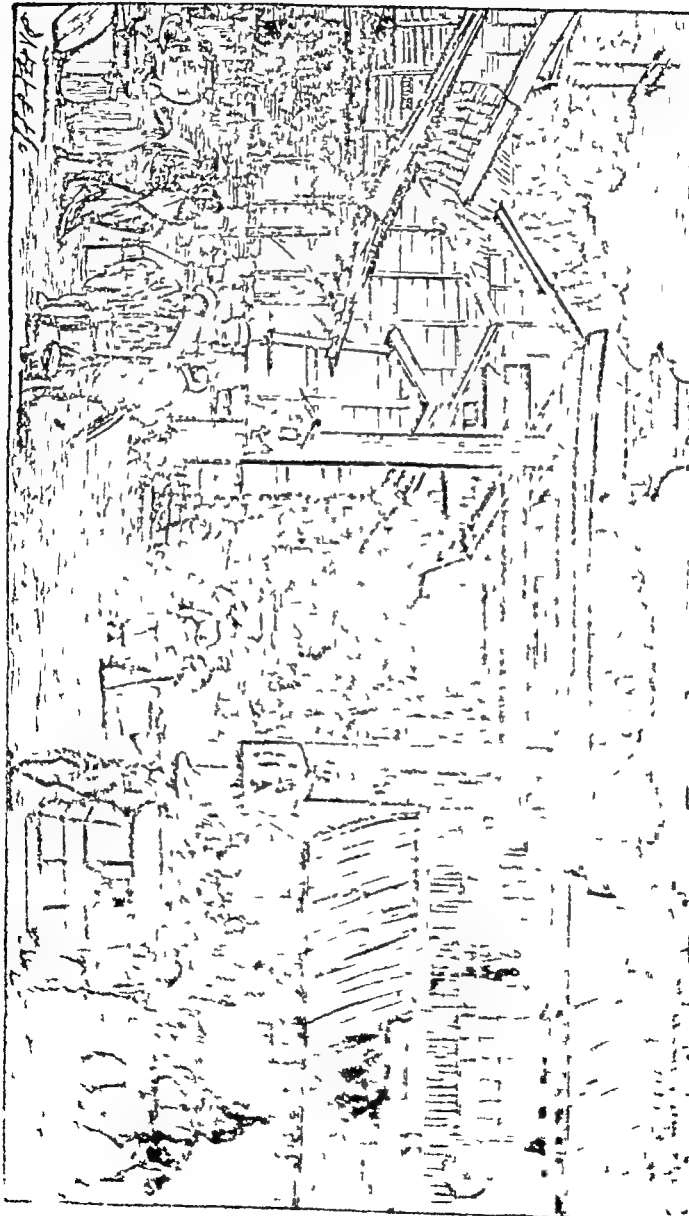
ઈહાંની દુકાનો મુજબની ગામડી મોટી દુકાનોને મળતી આવે છે. કોઈજ દુકાન વેલાતી ઢબ ઉપર હશે. જાપાનીસ ટાઉનની ઈમારતો જાપાનીસ ઢબ ઉપર બાંધી છે. તેઓ ઘણીખરી નીચે દુકાનો જરા ઊંચી ઉભરણીની બાંધી તે ઉપર બેઠા પુણા અને મહાબલેશ્વરને મળતા મજલા બાધે છે, પણ એના છાપડા જરા વધારે ઢળાવવાલાં કરી તે ઉપર પાટિયાં જડીને ચીકટ મટોડી પાયરી માગલોરી નલીયાં જેવા બેઠાં નલીયાઓ તે ઉપર ચોટાડી દીધે છે. કે ફરીથી ચારવાં પડે નહી. પણ તે વધારે જડા હોવાથી તથા મટોડી તેની નીચે હોવાથી તે ઘણા ભારી જેવા લાગે છે અને વળી તેમા વધારો કરવા છાપડાના મોભ તથા ગોનીયા ઉપર ચુનાના તથા નલીયાના

બાકા-

કાંઈ

જરા

બધાં

જ્યારેથી

કે. તે

ની આ-

શું જે

ખડના

, અને

નાં હોય

ઘઠાંની

આગની

માનનો

। ફરતા

। હતા,

ના તથા

ના અને

સુધીના

। થાય તે

રાખે છે

મરવાઓ

ની થાળી-

નગના

ના નવા

ખીચીન,

ફાંટી ફરત

જાય છે,

માનનો એ મોહિયો.

પણ તેની અંદરનો માવો પ્લુમ્સ ફરટને મળતો છે તથા તેના બીજ અંદુસના જેવા છે. એ બે જાતના આવે છે, એક જાત કઠણ આવે છે, તેનો સ્વાદ ગલેલીની જાલના જેવો પણ જરા મીઠાશ ઊપર છે. બીજો પોચા ટામોટાં જેવા છે તેનો પ્લુમ્સ જેવો સ્વાદ છે. એ ઉપરાંત તાજાં ઉનાકુ પણ ઈંછાં વેચાતાં હતાં જે સુકાં જેવા સ્વાદમાં સારાં લાગતાં નથી. ઈંછાંની ગામડી દુકાનો ઉપર નિશાની દાખલ કાગળનાં ફાનસોપર અક્ષરોથી વિગત લખે છે. એક હડીમની દુકાન ઉપર બાહાર મોટી કાગળની સીસી બનાવી ટાગેલી હતી. હોટલો પરબી મોટાં નામનાં ફાણુસો ટાંગે છે. નાટકશાળાઓપર લાખા અને પાતળાં કાગળના વાવટાઓ વિગતો લખીને બેથુમાર બાહાર ટાંગે છે. જપાનીસોને જોયા મેલે નાટકોનો તથા બીજી ગમતોનો ઘણો શોખ હોવો જોઈએ કારણકે એ બાજુપર દર બીજો અને ત્રીજો ઘેરે એવી ગમતોના મકાનો હતાં. એકગમ પાણીમાં તરવાની કસરત, બીજીગમ અંગબલની કસરત, કોઈ ગમ છાંનપુતળાંનાં નાચની માફક તથા એ લોકોની ઓરતો નાચ તથા કસરત કરી બતાવે છે, અને કોઈ ગમ નાટકની માફક ખેલો થાય છે. અમોએ એક બે ખેલ અમથા જોયા હતા. નાટકરોકો ખેલ કરે છે તે આપણને જો કે સમજણ પડતી નથી, તોબી એ લોકોનું આકર્ષક જોવા પ્રમાણે સારું લાગતું હતું અને ચીનાઓનો નાટક અમે સેન ફ્રાન્સીસ્કોમાં જોયો હતો તે કરતાં આ ખેલ ઘણો સારો હતો. નાચ કરનારાઓ નાટકના તખ્તાની પાછળથી ધારા પ્રમાણે આવતા નથી, પણ તમાશગીરોની વચ્ચેથી એક બાજુપર નાનો રસ્તો રાખે છે તે રસ્તે તખ્તાપર જાય છે. નાટક સહવારથી રાત સુધી ચાલે છે, તે જોવા આવનારાઓ સારૂ જમીનપર બેઠકો કીધી છે, જેઓ જોયપર સાદીપર બેસીને જોય છે. કેટલાકો અમો ગયા સારે સાં પડ્યા પડ્યા ઊઠાતા હતા, કેટલાકો પોતા સાથ જોરાકી તથા ચાહે લાવેલા તે ખાતાપીતા હતા અને જાણે પોતાનાં ઘરમાં બેઠા હોય તેવી રીતે ઈંછાં વર્તતા હતા, એક બીજાઓ સાથ બેસીને વાતો કરતા હતા, બીડી પીતા હતા અને પોતાના નાના છોકરાઓ વડીકને સાં લાવીને ઘરબાર માડી

બેઠા હતા. એ લોકોનાં નાટકશાળાના પરદાઓ બદલવાનું ઈલાજ નથી, પણ તેને બદલે નાટક કરવાનો આખો તખ્તો જે પૈસાં ઉપર હોય છે તે ફેરવે છે, અને પાછળો ભાગ આગળ લાવે છે અને તેમાં નાચ કરનારાઓની સાથે તૈયાર ઉભા રહેલા ફેરે છે. આખો વખત એક દોડ તથા નાની સારંગી ઉપર ગાયન વખત તથા ગાયા કરતા હતા. અમોએ થોડો વખત એ નાટક જોઈને પછી બહાર ગયા હતા. નાચમાં સમજણ પડવા પ્રમાણે તો કોઈ સારાં માણસને પોતાની મોહોરદાર ઉપર કોઈ બીજા શખ્સ સાથે દોસ્તી પડવાનો શક ગયો હશે અને તે મોહોરદાર પોતાના નાનાં બાલક (એ બાલક એક નાનું પુતળું પેટ દાખે લાગે અવાજ કરે તેવી જાતનું હતું) સાથે તેના ઓરડામાં હસતી હસતી ધણીને ખુશીથી મળવા આવતી હતી, પણ ધણીએ તેણીને એ બાબત ધમકાવીને ધરની બહાર જવા કહ્યું તેથી તેણી એકદમ ક્રુર લાગીને રડી પડી હતી તેટલા એક પડોશી મળવા આવ્યો, જે બારણાંની બહાર જાણે રહીને અંદરનું સંવણ તોડીને જોતો હતો અને જોવા પેલા ધરધણી પેલી ઓરડાને ધણે મારી બહાર કાઢાડી મુકવા જાય છે તેવાજ સામે આવીને તેને અટકાવીને કાંઈ તરેહતરેહની રીતે કંઈ મશ્કરી સાથે સમજાવતો હતો. એ સંવણું જાણે બરાબર બનતું હોય તેમ તેઓ ભણ જતાવતા હતા તેથી સમજણ પડતી હતી. સાથી નિરૂણેલા ઈલાજ પાણીને ઝગતું નાંધકામ જોવા ગયા હતા. અલાર સુધી ઈલાજ દુવાઓ ખોલીને તેનું પાણી વાપરે છે અને યોગ શીટ ઊંડો ખોદે છે તો મહેનું પાણી નોંદે. પણ વારા ફરતી રોગો ફાટી નિરૂણવાયો ઉપડુ બાંધકામ હાલ નાંધકામ તેમજ વધું છે અને દુરથી પાહાડનું પાણી લાવો ઈલાજ તત્કાલ જાણે છે તેના પાણી નાંધીને પછી મોંદરને પુર પાડે એ તત્કાલ દુગર કોર નાંધે છે અને તે મોંદરના આસરે ૨૦૦ ફુટ જેટલો દુર લાવે મોંદરને દેખાતું પણ સારો દોષ છે અને તે જાણે તે દુરનાના વચ્ચે જુને કાંઈ બાંધકામ હોય તેમ જાણે છે બાંધકામને હલકું નાંધે રીતે મુકાશે ફેરે છે તેના એ પાણીના કાંઈ કાંઈ રીતે મુકાશે મુકાશે અને

શેહેરમાં ફરતા હતા ત્યારે જનપાનીયો ધરમાં બધું કામકાજ કરતા તથા રાંધતા હતા, તે અમો સઘળું રસ્તા ઊપરથી જોઈ શકતા હતા. એ લોકો પોતાના ધરોની બાહરે સેરવવાના આરણા રાખે છે, તથા દરેક અંદરના ઓરડાઓથી સેરવવાનાં પાનલના હોય છે. દિવસે તે સઘળા ખીસાડી નાખીને જાણે એકજ ઓરડાનું ઘેર હોય તેમ બનાવી દીધે છે, તેથી રસ્તાપરથી જોકે ધરના પાછળા ભાગ મુઘીનું બધું દીસે છે. રાતના પાછા તે પાનલો બંધ કરીને તેના છુટા ઓરડાઓ બનાવી દીધે છે. એ લોકોમાં ઓરડા મરદનો કશો મલાડજો નથી, અને શેહેરના મોહોલામાં બધે ત્રણ ત્રણ હમામખાનાઓ હોય છે ત્યાં મરદો તથા ઓરડો સઘળાં ખોલ્યે દિલે એક એકને જોઈ શકે તેમ અંગોલ કરે છે. તેઓને અસલ એકજ તાકીમાં સાથે અંગોલ કરવાની ટેવ હતી, પણ હમણા મુધારો ચાલે છે તે માટેનો અટકાવ કરીને જુદી જુદી પણ પાસે પાસેની તાકીઓમાં મરદો તથા ઓરડો છુટા અંગોલ કરે છે, પણ અંદર જતા આવતા તેઓ એકએકને જોઈ શકે છે અને રસ્તાપરથી તથા બારીઓના રંગીન કાચોભાથી રાહદારીઓ તેઓને અંગોલ કરતાં જોય છે તેની આ લોકો કશી દરકાર કરતા નથી.

તા ૧ લી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૧૧ વાગેને થોડાહામાથી આગની ગાડીમા બેસીને નીકળી શહેર છે ત્યાં જવા સારું નિકળ્યા હતા, ઇંહાની આગની ગાડી નાના માપની છે પણ ગાડીઓ મજેની બનાવેલી છે અને વેલાતની માફક તેના ત્રણ વર્ગો કીધા છે. ત્રીજા વર્ગની ગાડી લાકડાંની બેઠકોની આડી એક એકની પીઠ કરતી કીધી છે પણ બીજા અને પેહેલા વર્ગની બેઠકો ઊભીને ઊભી ગાડીની બાજુએ કીધી છે, અને તેના દરેકના ત્રણ ભાગ કીધા છે. બીજા વર્ગની બેઠકો નેતરની અને પેહેલા વર્ગની લાલ ચામડાની ગાદીની કીધેલી છે. એ રેલ્વે ઈંગ્લેન્ડની એક કંપનીએ બાંધી છે, પણ સઘળો કારોબાર જનપાનીસોજ ચલાવે છે. ગાડીઓ કલાકના આસરે ૧૬ મૈલને હિસાબે ચાલે છે. આગનીગાડી સીનાગાવા કરીને સ્ટેશન છે

લાં સુધી દરિએ કિનારેજ દોડતી હતી અને બધે ખેતીવાડી કીધેલી તથા જાણે ચાલુ ગામડાંઓ હોય તેમ વસ્તી દેખાતી હતી. ખેતી-વાડીમાં મોટો ભાગ ચોખાના પાકનો હતો, બાકીની તરકારીઓનાં બાગો કીધેલા દીસ્તા હતા. અમોએ ૬૬ માઇલની મુસાફરી આજે સાજ સુધીમાં આગાડીમાં કીધી અને ઊતસોનોમીયાં સુધી ગયા તેનો મોટો ભાગ એવો મળ્યો હતો. જમીન પણ કાળી ભમર જેવી અને છુટી મટોડીની જાણે ખાતરજ હોય તેવી દીસ્તી હતી અને તે ઊપર ભરપુર રોપણી તરકારીની દીસ્તી હતી. ઈંદા ખાતર દાખલ માણસનું નરખ વાપરે છે તેથી તરકારી ઘણા મોટાં કદની થાય છે. અમોએ મુલા ત્રણ શીટ જેટલા લાંબા જોયા હતા અને તેજ મુજબ બીજી તરકારી જમીનમાં થતી હતી. ઈંદા બધા શેહેરો તથા ગામડાઓમાં હલાલ ખોરો હોતા નથી, પણ ખેતીવાડી કરનારાઓ પોતાના માણસો રાખે છે જેઓ ઘરોમાં ખાડાની અંદર પીપો મુકી આવે છે અને તે દર વખતે ખાલી કરી જાય છે, અને બધેબધે નેહરો હોવાથી તેના પીપો ભરીને બોટોમાં લાધી તેનાં ખેતરો તરફ લઈ જાય છે. એ મુજબ ચોક્કાહા-મામાં અમોએ બોટો નેહરો ૧૧ પસાર થતી જોઈ હતી પણ તેના પી-પોના મોહોડા બધ કીધેલા હોવાથી અમાને જણાવ્યા વગર તે બોટો એ કારણસરની છે એમ સમજ્યા હતા નહો. આજે વાદળ જોડે આખો દિવસ ઘેરાયલું હતું અને છુટો જવાયો વરસાદની પડતો હતો તોયી હવા ખુલ્લી હોવાની દુરની કુલખાનાનો પાકાડ દીક્ષતો હતો. એ પાકાડ જનપાન દેશમાં સૌથી ઊંચો છે અને તેની ઉપર ઉનેગ બરફ પડી રહે

ભાગમાં હોટલો ચલાવવાનો યા કોઈ ધંધો કરવાનો હુકમ નથી અને તેને લીધેજ જેઓ અંદરના ભાગમાં જાય છે તેઓને પાસપોર્ટ લેવી પડે છે. તેઓ શું કારણસર અંદરના ગામોમાં જાય છે તે જણાવવું પડે છે. અમે ઉતર્યા તે હોટલ એક માલતું માફકસરતું મોડું છે, અને તેમાં ઓરડાઓ મઝેના કુસાદે કાગજના પરદાઓ કરીને કીધેલા છે, પણ અંદર ગલીયા સિવાય બીજું કશું ફરતીચર રાખતા નથી પણ ઈંગ્રેજો જ્યારે આવે છે ત્યારે એક ટબલ અને એક ખુરસી તે ઓરડામાં ગોઠવી આપે છે. અમે હોટલમાં અંદર ગયા ત્યારે અમારી સામે સપાટો લાવીને મુકી હતી કે તેમાં પગ ખુટ મુઠા રાખીને અંદર જઈએ. જાપાનીસોનાં ઘેરમાં સાદડીઓ જડેલી તથા જમીનનાં પાટિયા પાલીશ કીધેલાં હોય છે નેથી તે ઊપર રસ્તામાં ચાલવાના ખુટ સાથે કોઈને ચાલવા દેતા નથી અને એ પોડો બધા પોતાના ધરોખી વણા સફાઈથી રાખે છે, અમે તે સપાટ પેઢેરીને મકાનમાં ગયા હતા. ઈંડા અમેને દરેક ઓરડાના ૭૫ દોડડા બાહુ આપવું પડ્યું હતું અને જાપાનીસ ખાવાનું આપણને ખાવા ગમે નહીં કારણકે તેલમાં સંધળું રાંધે છે તેથી હોટલવાલાએ બીજીગમથી યુરોપિયન ફાશીનતું ખાણું કોઈ બનાવતો હશે સાંથી અમેને વેચાતું મંગાવીને આપ્યું હતું. અમારી સાથે એ હોટલમાં બીજા ત્રણ અમેરીકનો ઊતરેલા છે અને બધાઓને પોતાના ઓરડાઓમાં ખાવાનું લાવી આપ્યું હતું. ખાણું માફકસરતું વગર મીઠાં તથા વગર સ્વાદનું રાંધેલું હતું, પણ તેની ઊપરજ શુક્રના કરવા પડ્યા હતા. અમારા ઓરડાઓ માલપર છે અને તેની અગાસીપરતું બારણું કાચનું અને સેરવવાનું છે. અમારી સાથે મી. ઈભરામજીખી આવેલા છે અને અમે ત્રણ જણના ઓરડાઓ હારબધ પાસે પાસે છે તેની વચમાંખી સેરવવાના કાગજના પરદાઓ છે, જે ખુલા હોય છે ત્યારે આખો એક હોલ હોય તેમ થાય છે. રાતના અમેને જમીનપર મઝેના બિછાના કરી આપ્યા હતાં અને તકિયાને બદલે ઓઢવાની સુજની રૂની બરેલી આવે છે તેવીને ગોળ વીટો કરીને લેવો પડ્યો હતો, કારણકે જાપાનીસો લાકડાના નાના ચોરસ

તકિઆઓ વાપરે છે, તેપર સુઈએ તો ખીજે દીને ગરદન રહી જાય. ઓઢવા સારૂ પણ એવીજ સુજની આપી હતી અને કાચની પરદારોકી ખારીમાંથી પવનની ડુક આવતી હતી તેથી આવી જાડી સુજની બહુ કામ લાગી હતી, અને ઠંડી માલમ પડી હતી નહીં.

તા. ૨ જી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૮ વાગેને ઊતસોનોમીયાં (Utsnomia) થી નીકો (Nikko) જવા સાઈ જનરીક્ષાની ગાડીમા નિકળ્યા હતા તે સ્થાં બપોરના કલાક ૧—૩૦ મીનીટે પુગ્યા હતા. એ નીકો ગામ ઊતસોનોમીયાથી ૧૮ મૈલ આસરે દુર છે. આખે રસ્તે વારા ફરતી વસ્તી મળતી હતી અને ગામ-ડાઓ પણ આસરે એક યા બે મૈલને તફાવતે મળ્યા કરતાં હતાં. અરધા અરધ રસ્તે મઝેના ઘણા મોટા ઝાડો રસ્તાની બેબે બાજુપર હારબધ છેક નીકો શહેર મુધી મેપેલા છે, જેથી જાણે કોઈ બાગમાં આપણે ફરવા નિકળ્યા હોય તેવું લાગે છે. એ ઝાડો ઘણાં ઊંચાં આસરે ૧૦૦ ફીટ જેટલા અને જંગલમાં પણ ઘણા, કોઈ કોઈ તો નિચેયી ૨૫ ફીટ ઉપર ઘેરાવાનાં અને તદન સરવ જેવા સીધાં છે, જેઓની છેક મયાળેથી ડાલીઓ રસ્તાની વચ્ચેનાં એકએકની સાથે મળી ગઈ છે તેવી સુરજના તાપથી રાહાદારીઓનો બંચાવ સારો થતો દરો. અમાને તો આજે આખો દિવસ ઘેરાવજી વાદળ નહ્યું હતું તેથી સુરજ તદન જોયો નથી. દહાના રસ્તાપરના જાનગલોના ઘરો ઘણા ખરાં લાટડાના છે પણ તેઓના ડાપરના પાસના નહ નજેશ્વરના બગલાઓના

નીકોમાં સુઝુકીયા (Suzukia) નામના જાપાનીસ ટી હાલિસમાં ઉતારે લીધો હતો. ઈંહાં રોજનાં માણસ દીઠ એ ઈચ્છન યાને ડાલર લીધે છે અને 'ખાવાતું' ચુરોપીયન ફાશનતું માફકસરતું સાફ આપે છે, ઓરડા-ઓમાં ફરનીયર બિતસોનોમીયાના હોટલ માફકજ છે, પણ લાકડાંની પતીના કોચો સુવા સાફ આપે છે અને સાંજના ૪ વાગેને હોટલથી આસરે ત્રણ મૈલ દુર ડુંગર બપર નીકોનો વાટરફેલ (જેને યાકી કરી કહે છે) તે જોવા ગયા હતા. ઈંહાં જવાનો રસ્તો ડુંગરો પર ખીકટ હોવાથી સાં જનરીક્ષા ગાડી જતી નથી પણ એક જાતની પાલખીમા જવાય છે. એ પાલખી ડોલીના જેવી છે. તેની બેઠક બેડારોકી આપણે પસાડી મારીને બેસી શકીએ તેટલી છે જેને એક લાંબા બાબુ બપર લટકાવીને એ માણસો ખાધપર બચકાને ચાલે છે તેની બેઠક કાયાની દોરડીની જાલી જેવી વણતની છે તથા પાછળ અઠીંગવાની પીઠ પણ તેજ જાતની બનાવેલી છે, પણ એને જાચકનારા જાપાનીસો, ધારા માફક ઠીંગણા હોવાથી બાંબુ ધણો નિચો બાંધે છે જેથી આપણને ડોકી એક બાબુએ રાખીને બેસવું પડે છે અને વળી બપર જતી જેવું હોવાથી માથે પાલખી પેહેરાઈ શકાતી નથી.

અમારે એક નદી જોતો મોટો ભાગ સુકાઈ ગયેલો છે તે એક લાકડાનાં પુલ બપરથી પસાર કીધી હતી. એ પુલની પડોશમાં એક બીજો પુલ (Laquerwae) જાપાનીસ લેકરવેરનો લાલ રંગનો બનાવેલો છે જે બપર થોડીએક ગીલીટ કીધેલી છે. એ પુલ હમિશાં બંધ રાખે છે પણ જાપાનનો રાજા યા વડો પાદરી આવે છે સારે તેનેજ પસાર થવા બધાડે છે, જે બપરથી ઈંહાંના એ લોકોનાં વખણાયેલા દેહેરાઓમા જવાય છે. એ પુલ પસાર કીધા પછી ડુંગરો પસાર થઈને નદીને બીજી વખતે એક તેમાથી કીધેલી પગથીપરથી પસાર કીધી હતી જે ઉપરથી નદી જ્યારે પુર જોરમાં હોય સારે જવાઈ શકાય તેવું લાગતું નથી. એ મુજબ આસરે એક મૈલ ગયા કે યાક લેવાતું ઝુપડું આવે છે જ્યાં

ચાહ રાહાદારીઓને પુછે છે. ત્યાંથી ડુંગરો ઉપર થઈને ધોધ જોવાની જગ્યા ઉપર દોઢ કલાકે જઈ પુગ્યા હતા. આજે આખો દિવસ વાદળ ઘેરાયેલું હતું ને અમો અરધે રસ્તે ગયા પછી વરસાદ પડવા લાગ્યો હતો, પણ તે પુનામાં જેમ ઝોરમાં પડે છે તેમ પડવાથી અમોને કશી અડચણ પડી હતી નહીં પણ મતોડીની જગ્યા હોવાથી રસ્તો જે ઘણો સાંકડો હતો તે સડકનો થઈ ગયો હતો. અમોને ધોધ ખરાબર સામેથી પડતાં દીસ્તો હતો જે જોવા સારૂ એક મઝેલુ છાપડુ નાખેલું છે ત્યાંથી ચાહ પીવાની દુકાન હતી. અમો જ્યાંથી જઈયે છીયે એને કોઈથી ઠોળયે છે તો ત્યાંવાલા નાનાં પ્યાલાંઓમાં ચાહ લાવીને અમોને તો શું પણ કોલીઓનેથી આપે છે. એ ચાહ પાણી જેવી વગર ખાંડ તથા દુધની હોવાથી અમોને પીવા ગમતી નથી પણ નામને ખાતર હોઠને લગાડવી પડે છે, નહીં તો ઇંહાંના ધારા મુજબ આપનાર ઘણીને અપમાન કીધેલું કહેવાય છે. ધોધ આસરે ૧૦૦ ફીટ જેટલો લાંબો એ તપ્પે પડતો હતો અને કાંઈ ઘણો જોવાલાયક નથી. આસપાસનો દેખાવ ઘણો જોવાલાયક હોવો જોઈયે. અમો તો તેથી ખરાબર ધુમસ અને વરસાદને લીધે જોઈ શક્યા હતા નહીં પણ જે દીસ્તું તે જીપરથી કાંઈ સંખ્યાબંધ નાના મોટા ડુંગરો હોવાથી દેખાવ સારો લાગતો હતો. અમો તે જોઈને પાછા હોટલમાં આવતાં સાંજના ૬ વાગ્યા હતા. આજે ઠંડીનો પારો ૬૦ ડીગ્રી સુધી ઘણાખરો આખો દિવસ હતો, ઠંડી પવન નહીં હોવાને લીધે મનપસંદ લાગતી હતી, પણ વરસાદજી ઘણા હેરાન કરે છે એ જો એ પ્રમાણે રહેશે તો અમો જે નુસેનજીનો લેક જોવા જવાના ઈરાદાના ઈરા આપ્યા છીયે તે વિચાર છોડી દેવો પડશે, કાગ્યુકે સાચી આજે સાંજના એ ઈંગ્રેજ રેડી આવી છે તેના કહેવા મુજબ સા ધુમસ તથા વરસાદ એટલો છે કે, કશું જોઈ શકતા નથી અને એ દિવસ તે સા લેકપર રહી, પણ ઉઘાડ મલ્યો નહીં અને કાંઈ જોઈ શકી નહીં તેથી પાછી ફરી હતી.

તા. ૩ જી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે નીકાના વખણાયલાં

દેહેરાંઓ જોવા ગયા હતા. એ દેહેરાંઓને ઈંડાં દાખુચ તથા ઉતેર કરી કહે છે. એ ઊપર જવા આગમચ ગઈ કાલવાસો લેકરવેરનો બનાવેસો પુલ જોયો હતો. એ પુલ સને ૧૬૩૫ મા આંધ્યો હતો અને તે ૮૪ ફીટ લાંબો અને ૧૮ ફીટ પોહોળો છે. એને ઈંડાં એનેખી આસી કરી કહે છે અને નદી દાયાગાવા (Dayagawa) ઊપર તે આંધેસો છે. તે લાલ રંગનો, લેકરવેરનો આંધેસો છે અને ઘણો મજા પુત છે. લાંખી આગળ ચાલતાં શાન બુટ્સુ દો (Shan Butsu Do) નામનું દેહેરું છે તે જોયું હતું. એ દેહેરામા જવા આગમચ એક જાપાનીસ તથા ઇંગ્રેજ બોલીમા નોટીસ મારેલી છે કે, જેકોઈ ઘણી એ દેહેરાંનાં ફંડમાં કાંઈ નાણું આપશે તેનાં નામો યાદગારી દાખત રાખવામાં આવશે અને એ મુજબ દેહેરાના દરવાજાની બહાર એક મોટો ઊભો તખ્તો લાકડાનો કીધો છે તેમા કાંઈ વગર ગણત્રીની નાની નાની દેવદારી લાકડાંની પટીઓપર એવા નાણાં લરનારાઓના નામો લખી મુકેલાં છે એનો દરવાજો નકશી કરીને તે ઉપર છાપડુ કીધેલું છે તેમાં થઈને દેહેરાંપર જવાય છે જે ઉપર જવા મજેની પોહોળી સીડીઓ કીધી છે, ઈંડા અમારી પાસે બુટો કહડાવીને અમે સાથે આગમચથી સપાત લઇ ગયા હતા તે પેઢેરાવી હતી. જે એમ સપાત લઈજીએ નહી તો ઈસતાકીન ઉપર ચાલતુ પડે છે અને તેમખી ચાલ્યે તો અદર બધે મજેની સાદરી જડેલી છે તેથી તે ખરાબખી થતાં નથી. એ દેહેરું બહારથી બેવડા છાપડા એકની ઊપર એક વચમાં આસરે ૧૦ ફીટનો ખાચો રાખી આંધેસો છે. તેના છજીઆ ઘણાજ બહાર કહાડેલાં છે તેમાં ઉપરનાં છાપડાંના છજીઆં નીચસા થાને જરા નાંધવા છે. એ દરવાજા સાર ત્રણ મોટા બારણાઓછે તેમાથી એક મોટાં દીવાંનખાંનામાં જવાયછે એ હોલની દેવાત તથા સીડીગ સઘળું રંગીન લેકરવેરની ગીત્રીટ તથા નકશીનું આંધેલું છે તેમાથી એક ખીજા અંદરના હાલમા જવાય છે જ્યા ત્રણ ઘણી મોટી બુધની મુર્તિઓ મુકેલી છે તેઓને એક મોટી બેઠક ઊપર લોતસ

જાતનાં મોટા ત્રણ કુલોની અંદર પલાંથી મારી બેસાડેલાં છે. એ પુતળાઓ લોતસ ફલાવર સુધાં આસરે ૨૩ શીટ ડોયાં હશે તેઓની પાછળ સઘળી ગીલીટની બેઠકો કાઢી છે. એમાંનું વચ્ચમાંનું પુતળું માણસના આકારનું છે. બીજું પુતળું ત્રણ માથાનું અને ચાર હાથનું છે. ત્રીજું પુતળું એક માથાનું અને ઘણા હાથોનું છે. ઈંદા અધારે જેવું હોવાથી અમો ખરાખર એ પુતળાં જોઈ શક્યા હતા નહીં. ઈંદાં જાપાનીસો ભણવા આવે છે ત્યારે પેહેલાં સીડી ઉપર એક લોખંડનો મોટો બાકસ મુક્યો હોય છે તેની સામે ગુઠણ મડયે પડીને બેઠા હોયે એ વખતે તાબડા ફાડે છે કે જ્યો એ લોકના ધારવા મુજબ દેવીનું ઘાન તેઓ ઉપર ખેંચાય તે પછી હાથ જોડીને થોડો વખત ભાયગે એક બે મીનીટ કાઈ ભણે છે અને પેલા લોખંડના બાકસમા જેમ ગુજસ હોય તેમ પૈસા નાખે છે પણ ધણાખરા એક, બે “રીગ” કરીને ઈંદાનો સૌથી હલકો પૈસો છે તે નાખે છે એવા એક હજાર રીગનો એક ઈયન યાને ડાહર થાય છે. એ પૈસા ભણતા ભણતા ઉડારીને નાખવાથી ઘણાઓ બાહાર જમીન ઉપર પણ પડે છે જે જ્યારે ક્યારે વાલવા આવે ત્યારે ઉચકીને પેલા બાકસમાં નાખે છે ત્યાં સુધી ઉઘાડા પડી રહે છે પણ કોઈ તેને ઉચકી યા ચોરી જતું નથી એ મુજબ બધી દેવીઓ તથા દેહેરાઓ આગળ અમોએ ઘણું પૈસા પડેલા જોયા હતા. એ ઉપર મુજબ ભણીને પછી અંદર દેહેરામા જાય છે અને ત્યાંથી એજ નાફક દેવીની સામે ભણે છે. કોઈ કોઈ કાગળે ઉપર લખી લાવેલા ભણવાની દુવાઓ દેવીની સામે ટાગી જાય છે કોઈ કાગળની કાપડીઓની તથા બાલોની પીડીઓ પણ એ મુજબ નાનનાકીધેલી હોય છે તે ટાગી જાય છે. એ લોકો ભણવા આવે છે ત્યારે કોઈ કોઈ ખરણા આગળ ઘાટો તથા ગોગસો યાને યાલીઓ હોય છે તે નોટે નોટે વગડે છે પુતળાવાડા ઝોરડાની બાહાર દીવાનખાનાના એ લોકોના ગુરૂઓ જેને બોલા કરીને કહ્યું છે તેની બેસવાની જગ્યા છે જેને નયાતે પીતળનું છત ટીક્યું છે.

ન્યાં ખારણાંની ઉપર કસખી કીનખાખના પરદાઓ નાખેલા છે. એ દેહેરાંની પાછળ ખીજા ઓરડામાં હારખંધ વણાં પુતળાંઓ ગોઠવેલાં છે જે આગળના વખણાયલા લોકોને ખોદાઈ ઓધો આપીને તેઓનાં ખનાવી પુજા કરે છે. જાપાનમાં એ જાતનો ધરમ છે, તેમાં બુધનો અને શીનટો (Shinto) નો છે. પેહેલા ધરમમાં જોકે બુધનાંજ પુતળાંને માને છે તોખી ઈહાં અસત્તના શીનટો ધરમ સાથે તે મળી જઈને ખીજાં પુતળાંઓ તેમાં મુકવા લાગ્યા છે. સીનટોનો ધરમ અસલી જાપાનીસ ધરમ છે અને તેમાં વખણાયલા તથા ધરમાતુ લોકોનાં પુતળાંઓ તથા ખીજા કાંઈ હજારો દેવતાઓની મુર્તિઓને પુજે છે, પણ પાછળથી ચીનમાં થઈને બુધનો ધરમ ઈહાં લાગુ પડ્યાથી જો કે હમણાનો શેહેનશાહ સીનટો ધરમની તરફેણ છે તોખી બુધ ધરમ પાળનારાઓ વણા વધી ગયા છે અને જાપાનીસ રૈયતનો ઘણો મોટો ભાગ બુધનો ધરમ પાલે છે. બુધ ધરમના ગુરૂઓ માંથું ઓરાવે છે, અને તેઓને બોદ્ધુ કહી કહે છે. સીનટો ધરમના ગુરૂઓને “કાનુસી” (Kannushi) કહી કહેછે. બુધ ધરમની દેવીઓને હાતોકી (Hatoke) કહી કહે છે અને સીનટો ધરમની દેવીઓ જે ૧૪૦૦૦ ને આસરે છે તેઓને કામી (Kami) ને નામે ઓળખે છે. જાપાનીસો ખેતીવાડી કરનારા તથા ગામડાંઓમાં રહેનારાઓનો મોટો ભાગ સીનટોના અને શેહેરમાં રહેનારાઓ બુધનો ધરમ પાળે છે, બાકીના હમણાના સુધરેલા અને શીખેલા લોકો બેઉની દરકાર કરતા નથી. ઈહાં ખ્રીસ્ટી ધરમનોખી ફેલાવો ઘણો થાય છે અને ધુ લોક દર સાલ વટવટા જાય છે. અમો ઉપજું તણુ બુધાનું દેહેરું જોઈને પગી તેની પડોશમાંના ચોકમાં બ્રાન્ડ ધાતુનો એક અખન થાંભલો છે તે જોયો હતો. તે ૪૨ શીટ જાયો છે સને ૧૬૪૩ માં જામો કીધો હતો. એને સો—રીન—ટુ (So rin To) કહીને કહે છે. એ થાંભલો ગોળ છે અને તે ઉપર છુટી છુટી ઉપસેલી જાનવરોની તસવીરો પાડેલી છે, અને તેને મથાળે એક લાખા સળીયા ઉપર છમછમીયા જેવું ઘાટ લકડતા

સાથનું ઊલું કીધેનું છે. એ બાળુનાં દરવાજાની આસપાસ અંદરથી એ બીજા એકા થંભો નક્શીયી કોતરેલા એજ ધાતુના મુકેલા છે તે જોઈને તેની પડોશમાં “ઇયેસુ” (Iyeasu) નામનું ઇંહાંનું સૌથી સરસ દેહેડું છે તે જોવા ગયા હતા

એ દેહેરાંની બહાર બીજા લોકો તેના સમારકામ કરવાનાં ફંડમાં નાણુ ભરે તેઓના નામોની તપ્પીઓ મારેલી હતી જેમાં ઘણાં ઇંગ્રેજો વટીકના નામો હતાં જેઓમાં કોઈએ ૨૫ તો કોઈએ એક ઇઅન ભરેલો હતો. એની પડોશમાં ઘણી મોટી રકમ ભરનારાઓનાં નામો જરા મોટા અક્ષરની પતીઓપર છુટાં લખેલા હતાં જેમાં ઇંહાંના શેહે-નશાહ જેને મીકાડો (Mikado) ના નામથી ઓળખે છે તેણે એ હજાર ઇઅન ભરેલા જણાવે છે એ દેહેરામાં જવાની આગમ્ય એક પાંચ મજલાનો પેગોડા (મિનારા રોકું દેહેરું) આવેલો છે જેને “તો” (To) કહે છે તે ૧૦૪ શીટ જાંચાઈમાં છે અને દેખાવે ઘણો સારો લાગે છે. તે લાલ રંગનાં લેકરવેરનો લાકડાંના માયકાપર બાંધેલો છે અને જાણે પાંચ મજલા હોય તેમ તેનાં પાંચ છાપરાઓ તથા ગેલરીઓથી દીસે છે. એનાં છાપરાંઓ પણ બાળુએ ૧૮ શીટ લાખા છે અને દરેક છાપર જેમ ઉપરના માલોપર આવે છે તેમ તે જરા નાના થતા જાય છે અને તે સરખી રીતે એ મુજબ થવાથી દેખાવ ઘણો સારો લાગે છે. એની અંદર ત્રણ પુતળાઓ નિચેના લાગમા બેસાડેલા છે. એ મિનારાનું નામ ગો-જો-ન-થો કહે છે. તે સને ૧૬૫૦ માં એક ઉમરાવે (જેને દાયેમીયો કહે છે) બધાવ્યો હતો. એ મિનારો મુકીને ઇઆસુનાં દેહેરામાં જવાનો દરવાજો પેહેલો આવે છે. એ ઊપર બે મોટાં સીંદ જાનવરના ગીલીટ કીધેલાં પુતળા બેસાડેલા છે ઇંહાંના કમપાકોડનાં ઘણા મોટાં પાર્શ્વ જાતના ઝાડો એજ બાળુપર રોપેલા છે જે ઘણાંજ જાંચાં અને મોટા છે. એવા ઝાડો જાપાનમાં ઘણા રસતાઓપર રોપેલા છે. આજે ઝાડો આતરે દોડતો શીટ જાંચાઈના સીંધા સરોવર જેવા

ઉગેલાં છે. એમાંનાં ઝાડોનાં બાણે બંગલો એ દેહેરાઓવાલી બગ્યા-
 ઓપર આવેલા છે, તેમાંના કોઈ તો અમો ધારીયે છીયે કે ૨૦૦ ફીટની
 ઉંચાઈનાં હશે. એટલાં ઉંચાં ઝાડો અમે કેડે જોયા નથી એ ઝાડોને
 ઇલાં કોઈ આમાકી અને લેટીનમા (Podocarpus Maciophylla)
 પોદોકારપસ મેકોફાઈલા કરી કહે છે એ જાત જાતનાં ઝાડો અમે
 મોટા ધોરી રસ્તાઓપર પણ રોપેલા મળે છે. એનું લાકડું પોચું છે અને
 પરચુટણ સામાન બનાવવાના કામમાં જેમકે પેટીઓ, દાખડાઓ ઇત્યાદી
 જે ઉપર એ લોકો લેકરવેરનો જાપાન મારે છે તે બનાવે છે એ
 ઝાડોની બાજુપર એક મોટી તાકી છે જે એક આખા પથ્થરમાથી
 કોતરી કઢાડેલી છે, તેની ઉપર ૧૨ થાલળાઓ કરી છાપડું કરી લીધું
 છે. જાપાનીસો બણવા આવે છે ત્યારે હમેશાં પેડેલાં હાથ ધોય છે તે
 સાફ એ ઇલાં મુકેલી છે. અહર દરવાજામાં ગયા કે ત્યાં મોટી મોટી
 વખારો લાલ રંગના લેકરવેરની બનાવેલી આવે છે તે ઉપર જાતજાતની
 નકશીઓ તથા ગીલીટ અને રંગ કીધેલો છે એ વખારોમા દેહેરાને
 લગતો સામાન રાખે છે. બીજીગમ એક દેવીને દેરવાવાનો રથ મુકવાનો
 તખેલો છે જેથી લેકરવેરના કાળા રંગનો (ચીનાઈ ખુરસીઓ આવે છે
 તે માફકનો) બનાવેલો છે. એ ઉપર પણ બાહરથી નકશીની કિનારીઓ
 તેમા વાંદરાઓ તરેહવાર રીતે બેસાડેલાં ડુકો તથા ફૂલોનાં ઝાડોની
 વચમાં કોતરેલા છે તે તે સઘળા ઉપર જાત જાતનો રંગ તથા ગીલીટ
 કીધેલી છે. એ મુકીને વળી બીજો દરવાજો લાલ રંગનો પસાર કીધો
 કે અંદરની દેવાલપર (દેવાલ સઘળું દેરાં સુધાં લાકડાતુજ સમજવું)
 મોરની તસ્વીરો કોતરેલી છે, જેઓને ડુકોના ઝાડો ઉપર કોત-
 રીને બેસાડેલા છે. એ દેવાલ બાણે કિલ્લો હોય તેમ મોટી અને
 ઉંચી બાધેલી છે. આ કમખાઈડમાં બ્રાન્ડ ધાતુના વણા મોટા
 કેનડલબ્રાસો આસરે ૧૫ થી ૨૦ ફીટ ઉંચા મુકેલા છે તથા
 લોખંડના નકશીના મોટા ગજવર ફાનલો મુકેલા છે એ જગાપર
 બેઉ બાજુપર કમખાઈડની વચમાં બે તકોરખાના હેડલયાં નાના અને
 ઉપરથી પોહોળા થતા જાય તેવી રીતના બાધેલા છે અને બાણે દેહેરા

હોય તેમ તેઓ લાગે છે. એ પછી ત્રીજો દરવાજો પસાર કરવો પડે છે, જે પણ ધણો નકશીનો છે તેમાં થઈને દેહેરાંપર આવીએ છીએ જેની અંધી સીડીઓપર પીતલના પતરાં જડી લીધા છે. એ દેહેરાંબી આગળ જણાવેલાં દેહેરા માફક ચોરસ છે. તેમાં જવાનાં ૩ ધણાજ ઊંણી નકશીના દરવાજા છે, તે જાણે પીતલ યા સોનાના બનાવ્યા હોય તેમ તેની ગીલીટથી લાગે છે. તેમાંથી એક મોટાં દીવાનખાનામાં જવાય છે. એ દીવાનખાનું ધણું સરસ નકશી તથા ગીલીટનું બનાવેલું છે, તેની દેવાલોપર પુલો તથા પંખેરાંઓની ઉપસાવેલી તરાંહો પાડી છે તથા મથાલે બે કિનારીઓ થોડે થોડે ફરકે બાંધી છે તે ઉપરની નકશીનો તો કાંઈ પારજ નથી અને તેમાં પણ પુલ તથા પંખેરાંઓ મજેનાં કોતરી તે ઊપર આબાદ તે પંખેરાંના રંગો તથા ગીલીટ કીધી છે. એ દીવાનખાનાની સીલીંગ ચોરસ વગર થાભલાની દેવાલપર ટેકાવેલી બાંધેલી છે તેમાં ૧૦૦ ચોરસ સરખા ખાંચાઓ કરી તેમાં નકશી વચ્ચે ગોલ કુંડાલાં કીધાં છે, જે દરેક કુંડાલાની અંદર એક જાતનો જાપાનીસો માને છે તેવો બે પગનો સાપ જેને ઇંગ્રેજમાં “ફ્રેગન” કરી કહે છે તે પાડેલો છે, પણ દરેક તેવો સાંપ તથા ખાંચામાં નકશી જુદી જુદી તરાહની પાડેલી છે. એ ચોરસ ખાંચાઓને છુટા પાડવા સાઈ વચમાં સોનેરી ગીલીટની નકશીની જાલીઓ કીધી છે તેથી તે ધણો સારો લાગે છે એ દીવાનખાનામાં થઈને દેવીઓવાલા ઓરડાની સામેના હોલમાં જવાય છે જ્યાં પણ ઉપર મુજબની જુદી જુદી તરાહની નકશીઓ કીધી છે. એ જગ્યાપરના દરવાજા બધા લેકરવેર પર નકશી અને ગીલીટના છે જેની અંદરના ઓરડામાં દેવી રાખે છે જે કોઈને દેખાડતા નથી. ફક્ત જાપાનનો વડો પાદરી જેને સોહોગન કરી કહે છે તે આવે છે સારેજ તેના હુકમથીજ જાંઘાડે છે. એ અંદરના દીવાનખાનાંમાંની બારીઓ પીતલની જાલીની કીધી છે તેમાંથી જાનરહું અંદર પડે છે જેથી બરાબર જોવાઈ શકતું નથી. દેવીવાલા ઓરડાના બારણા આગળ લાંબો લાંબો એક બાજુ મુકેલો છે જે ઉપર દેવી ત્રણ જોગન મુકે છે જેનાં વાસણ દીવાનખાનામાં વચમાં

એક ચોરસ બેઠક ઊપર રાખી મુકે છે તે ઘાંટ રોકાં છે. ઈંહાં એ લોકો આખો વખત એક દીવા રાતદીસ બળતો રાખે છે અને કદી બુજવતા નથી તથા એક જાતનું અફરગાન્યું રાખે છે, તેમાં મુખડ તથા એવી બીજી સુગંધી લાકડાંની સક્તીઓ ક્રિયાને વખતે બાજે છે. એ લોકો ભક્તી કરે છે સારે આહમણો હારખંધ ગોળ કુંડાલાંમાં બેસે છે, અને હાથમાં દાનાતી હારદી લઈને જેમ બને છે તેમ જલદીથી એઓની બોલીમાં ખોદાયના યા જે દેવીને પુજતા હોય તેના નામો વગર થોબવે બોલ્યાજ કરે છે. એક જન ધોલ લઈને બેસે છે જે રેતીનાં ધડિયાસના ગલામ આવે છે તેવા ઘટમનાં હોય છે તે ઊપર જેમ બોલે છે તેમ દર બોલે ઠોકરો જાય છે. અમોએ એ મુજબ ભક્તી કરતા ઉપલાં દેહુરાંઓની પાછળ બીજાં નાનાં દેહુરાંઓ છે સાં જોયા હતા. એ લોકોના તેહેવારના દિવસોપર ભણુવા સાડ હાયનાં લખેલાં લાંબીપતી જેવાં પાર્થમેટ કાગળે છે જેમાંથી વાંચીને ગાયનની રીતે ભણે છે. એવા પાર્થમેટોને ગોળ વીતા કરીને પેટીઓમાં મુકી તેઓને દીવાનખાનાઓની વચમાં રાખે છે. એ ઉપલી દેવીવાલી જગ્યાની પડોશમાં બેઠા બાળુએ બે ચોરડા છે તેમાં એકમાં એને લગતા આહમણોને અને બીજી ગમ ઈંહાંના શેહેનશા યા તેનાં ખાનદાનનાને ભણુવા સાડ બનાવેલા છે જ્યાં અસલના વખણાયલાં લોકોનાં પુતળાંઓ ગોઠવેલાં છે જેની માનતા કરે છે. એ મુજબ ઈંહાંનાં દેહુરાંઓમાં બુધની તથા સીનતોની બેઠા ધર્મની ક્રિયાઓ ભેળસેળ થઈ ગયલી છે. એ ચોરડાઓમાં ઇનલેડ કીથેલાં લાકડાંઓથી દેવાલપર ઊપસેલાં ઝાડો તથા પંખેરાંઓની તરાંહ બનાવેલી છે જે જોવાલાયક છે. એ મુજબ આમે આખુ દેહેરું આખાં જાપાન દેશમાં સરસ અને જોવાલાયક કેહેવાય છે. પણ અમો દલગીર છીયે કે તેની પુરતી વિગતો આપી શકતા નથી. ઈંહાંનાં પંખેરાંઓની તસ્વીરો તથા ફુલ, ઝાડપાન જે સઘળું કોતરેલું તથા રંગેલું છે, તે ઘણું આબેહુબ મળતું આવે તેવું છે. ઘાટઘટમ વગરનાં એવાં કોતરકામ હોય તેવું બેરોલ નથી. એ સઘળું કોતરકામ તથા રંગ આજે ૨૫૦ વરસપર કીથેલો છે અને તે જાપાનનો કોઈ વખણાયલો કારીગર

નામે “હીદરીજન ગોરો” કરીને ડાબે હાથે કામ કરનાર હતો તેનું બનાવેલું છે તે ઘણો હુશિયાર હોવો જોઈએ તેથી તેને સાડે એક ઈંડાનાં લોકો માને છે તેમ (તુકતો) વાર્તા સંલગ્નાય છે કે એ ઘણી વખણાયો તે આગમજ જાપાનનાં પાયતખ્ત શહેર તોકીઓમાં એક ઓરત બપર આશક પડ્યો હતો. પણ તે ઓરત મોટાં ખાનદાનની પૈસાદાર હતી અને પોતે ઘણો ગરીબ હોવાથી તેની સાથે લગન કરી શક્યો નહી તેથી નાસીપાસ થઈને પાછો પોતાને વતન ગયો, પણ પેલી ઓરત એટલી તો તેનાં ધ્યાનમાં ઠસી ગઈ હતી કે તેની એક મુર્તી તેણે બનાવી જે એવી તો આબેહુબ હતી કે તેમાં પોતાની મેળે જીવ આવ્યો અને પેલા કારીગર સાથે તે પાછળથી સુખમાં રહી હતી.

અલખતાં એ કાંઈ બને તેવું નથી, પણ એ કાંઈની ઉપરથી તે કારીગર કોઈ ઘણો હુશિયાર હોવો જોઈએ એવું માલમ પડે છે. તેના એક નમુના દાખલ એક બિલાડીનું પુતળું બપલું દેહેરૂ છે, તેની પડોશમાંથી જેને વારને એ દેહેરૂ બાધ્યું છે તેની ધોર બપર જવાનો રસ્તો છે તેના દરવાજા મથાળે મુકેલું છે. તેની ઘણી તારીફ યુરોપિયનો વટીક કરે છે અને ખરેખર ઘણીજ આબેહુબ જાણે હમણા ચાલશે એવી બનાવેલી છે. અત્રે બપલુ દેહેરૂં જોઈને “ઈઆસની” ધોર જોવા સાડે એ રસ્તે આસરે ૨૦૦ સીડીઓ ચઢીને ડુંગરને મથાળે ગયા હતા. એ સીડીઓની આસપાસની ખીણોમાં ઉપર લખેલાં જિંયાં ઝાડોનું જંગલ ઉગેલું છે. જેમાંના કોઈ કોઈ તો છેક નિયાણુમા બિગેલા એ ડુંગર કરતાં પણ જિંયાં હતા. એ ધોર એક નાનો કમપાજીઝ ધેરીને તેની વચમાં ૬ ખુણાની બેઠક ઉપર ઘાટ રોકું એક મોટું વાસણ મુકેલું છે, જેની અંદરથી ઓરડો હોય તેમ છે, અને તેની બાહાર બારણું મુકેલું સવળું જે છે તે આજઝ ધાતુનું બનાવેલું છે. તેની સામે એક ટેબલ બપર સારસની જાતનું પખેર (Stork) આજઝનું બનાવી તેના મોટાંમાં મીનબતી મુકવાનો ખાતો કીધો છે, તથા પટ્ટાશમાં એજ ધાતુનું અક્ષર-ગાન્યું તથા ખીજી એક વાનણુ લોટસ જાળના કુવ (કમર કાકરીના

કુલ જેવું આવે છે) ના આકારનું ઊંચી બનાવતવું મુકેલું છે અને તેની બાજુ ઉપર એ કુતરાંના પુતળાં જેને ઇંદા “આમનુ” યાને આસમાનના કુતરા કરી કહે છે તે તપાસ રાખવા બેસાડેલા છે. એ ઈઆસ કરીને જાપાનનો ઘણો મોટો ધર્મગુરૂ ઘણો બહુનાર ગણનાર થઈ ગયો છે. તે પાદશાહી ખાનદાનનો હતો, તે મરી ગયા પછી તેને “ગુ,” અથવા “માઈયા,” (Gu or Miya) ને ખેતાબ શહેનશાહે આપ્યો હતો જેવો ખેતાબ આજ દીન સુધી ફક્ત ૨૧ જણાનેજ મુલા પછી મળ્યો છે અને તેને ખોદા દાખલ ગણીને તેની પુંખ થાય છે. તે સાડ પડોશમાં જાપાનનું સાગી સરસ દેહેરું બનાવેલું છે. એ જોઈને પાછા નિચે આવતા જમણા હાથ ઉપર તેના દેહેરાંની પડોશમાં એને લગતું મ્યુઝીયમ છે તે જોયું હતું જેની શી પાંચ દોકડા લે છે. (દેહેરાઓ જોવાની શી કોઈની ૧૮ અને કોઈની ૧૫ દોકડા લેખે લે છે) એ મ્યુઝીયમમાં અસલનાં વસ્ત્રનાં ઘાંટો, હથિયારો, પેટીઓ, જાત જાતના ખોટાં મોઢાંઓ (Masks,) વાજાંત્રો, નકશી તથા કોતરકામ, અખતરો તથા કોહોલાઓ, પોશાકો એવું એવું મુકેલું છે તે જોઈને પછી એને લગતાં દેહેરાંની નજદીક થોડે ઊંચાણમાં મીઝાનું દેહેરું છે તે જોવા ગયા હતા. એમાં જવા સાડ ત્રણ મોટા દરવાજાઓ પસાર કરવા પડે છે જે દરેકની અંદર બેઠે બાજુપર આગળ તથા પાછળ ગોખલાઓ કરીને ચાર મોટા દેવોના કદરખીલામના બહુ, લાલ, લીલા અને સફેદ મોહનાના પુતળાંઓ મુકેલાં છે અને તેઓને દુનિયાની ચારો દશા તપાસનાર દેવતા કહે છે. એ દેહેરું ઘણું ખર્ચ આગળ લખેલા દેહેરાઓને મળતું આવે છે અને તેમાં પણ નકશી તથા ગીલીટકામ ઘણું કીધેલું છે પણ ઈઆસનાં દેહેરાંને પુગે નહી. ઇંદાં કાગજની ચીપલીઓના બનાવેલા વાવટાઓ ઘણા લોકો માનતા દાખલ ચહડાવે છે. એના દીવાનખાનામાં ચીનાઈ ઘોલીઆની છત્રીને ચાર ખુને જેમ નકશીની ઝાલર લટકતી આવે છે તેવી જાતની ઘણી સરસ નકશીની ઝાલરો હારખંધ દેવાસોપર લટકાવેલી હોવાથી તે ઘણો શોભે છે. એ બધા દેહેરાંઓ જોતાં અમોને નજદીક ચાર કલાક થયા હતા અને બધી રીતે તે જાપાનીસ હુનર

દાખલ જોવા લાયક છે. એ બધાં દેહેરાંઓ લાકડાંના આસરે પાંચથી છ શીટ હાથા માચડાઓપર બાંધેલાં છે, અને તેઓને જાણે બે મજલા હોય તેમ છુટાં બંધે છાપડા મિનારા રોકાં કીધેલાં છે. અમો આજે બપોરનાં નીકાના ગામમાં ફર્યા હતા, એ એકજ મોહોલાતું બનેલું છે, અને આસરે એક મૈલ જેટલું લાંબુ હશે, સાં કાંઈ જોવા લાયક નથી. ફક્ત દુકાનોમાં જાપાનીસ બનાવતની જાત જાતની ચીજો વેચાય છે, તેનો ભાવ ઘણો મોઘો માગે છે. એ ગામ જાણે ત્રણ પાહાડોની હારની વચ્ચે આવેલું છે અને આસપાસનો દેખાવ સારો છે. ઈહાના પાહાડોતું નામ નીકાઝટાન કરીને છે, તે ઊપરથી ગામતું નામ પણ નીકા કરીને પાડેલું છે. અમો આજ સુધાં બે દિવસ ઈહાં રહ્યા હતા, પણ આખો વખત વાદળ ઘેરાયલું તથા બપોર પછી વરસાદ મળ્યા કીધો હતો અને ધુમસ પણ ઘણી રહેતી હતી, તેથી આવતી કાલે યુસેનજીનો સરોવર જોવાતું માડીવાલીને તોડિયો જવાતું ઠેરવ્યું છે. આખો દિવસ ઠંડી પણ સારી ૫૫ અને ૬૦ ડીગ્રીની વચમાં રહેતી હતી પણ પવન નહીં હોવાથી તે માલમ પડતી નથી. ગામડાંનાં ઘરો વટીક જાપાનીસો ઘણાં સફાઈદાર રાખે છે, ગમે તેવું નાતું અને ગરીબતું ઝુફડું જીવો તો તેમાંથી લાકડાની બેઠક મજેની ચળકતી પાલીશ કીધેલી હતી અને તે ઉપર અટાઇ વચમાના ભાગપર જડેલી હોય છે. એ જગ્યા ઉપર દિવસના તેઓ બેસીને કામકાજ કરે છે અને રાતના બિછાણ પાંડરીને સુએ છે. રાધવાનો ચુલો ઘરની બરાબર વચમાં એક ત્રણ ચોરસ શીટ જેટલો ખાટો બાધી લઇ તેનાં રાખ સુકીને કરે છે, અને તે પર રાધે છે, અને આખો દિવસ તેનાં અગાર ઉપર ચાહેની કીટલી ગી રાખે છે, જે આખો દિવસ તે લોકો પાણીને બદલે પીએ છે અને જોખી મળવા આવે છે તેને નાની પાલીમાં પાય છે. એ ચુલો આખો દિવસ રેહેવાસીઓને ગરમી પણ આપે છે, અને તેની આસપાસ હાથી બેઠકો રાખેલી હોય છે. અમોએ આગળ લખ્યું છે તેમ રાતના ફરે-કારોનાં પરદા સેરવીને જીદા જીદા ઝોરડાઓ બનાવી દે છે, પણ દિવસના તો પરદાઓ કાઢાડી નાખ્યાથી આખું ઘેર એકજ દીવાનખાનાતું હોય

તેમ બહારથી' છેક અંદર સુધીનું ખુલ્લું દીસે છે. જાપાનીસો એક એકને મળવા અથવા કામકાજ આવે છે તારે છેક બોંય સુધી નમીને બેઠી આમનસામન નમસ્કાર કરે છે, પછી પરાણા આગળ ચાહની પ્યાલી તથા અંગાર મુકે છે કે પરાણો તે ચાહ થોડી થોડી પીયે છે અને પોતાની પાસે બીડી પીવાની નાની આસરે નવ આંગળની પીતળની નલી જોને છેડે એક અરધા ઇંચ જોટલી પ્યાલી રોકું મોહોડું હોય છે તેમાં પોતાની પાસેથી એક પાકીટમાંથી કીણો કીધેલો તમાકું મુકી પેલા અંગારપર સલગાવીને તે પીયે છે પણ તેમાં એટલો તો થોડો તમાકુ રહે છે કે એક બે વખત ધુમાડો મોહોડાંમાં લીધો કે પુરો થઈ જાય છે પછી કામકાજ હોય તે કરે છે. જાપાનીસોની ઓરતો પરણ્યા પછી આંખના બવાં ટુપી નાખે છે તેથી બોડકાં જોવાં લાગે છે અને દાંત ને કાળા રંગે છે તેથી શોહામનાં મોહોડાંને બગાડી નાખે છે પણ તે લોકો તેને ખુબસુરતીમાં ગણે છે. ઓરતો ઘણી ખરી પીઠ આગળથી જરૂ વાંકી વળેલી હોય છે કારણ કે બચપણથી જ નાનાં છોકરાંઓને પીઠપર બાંધીને વાંકાં ચાલે છે તેથી પાછળથી તે ઢપ રહી જાય છે. એ લોકો પગમાં જાંતી એડીની પાવડી પેહેરે છે તેથી ચાલતાં જાણે ડાલતાં હોય તેમ ચાલે છે તથા પગ બોંયપર ધસડીને ચાલવું પડે છે. અમારે આગળ એઓના પોશાક વિષે લખતાં એકજ જભો પેહેરે છે કરી લખ્યું છે. પણ તેની ઉપર નાતું વાસકુટ હોય તેમ બીજો પણ તદ્દન છુટો વગર કસ યા બટનનો કોટ પેહેરે છે તેની બોંય ઘણીજ મોટી પોહોળી હોય છે, તે બોંયની અંદર કોયલી માફક નિચેથી સીવી લીધાથી તેઓના ગજવાં દાખલ કામ લાગે છે અને કાંઈજી લઈ જવું હોય તો ગજવાંને બદલે તેમાં મુકે છે અને હાથ નિચા રાખી ચાલે છે તોજી તે પડી જતું નથી પણ કોયલી માફક તેમાં લટકી રહે છે. જ્યારે ઠંડી લાગે છે ત્યારે એ લોકો પોતાના હાથ એ બોંયની અંદર ખેંચી લે છે તેથી પેલી બોંય ઉભી હાથના કુંઠા હોય તેમ અને માણસો વગર હાથનાં હોય તેમ લાગે છે એ પ્રમાણે હમણા ઇલાં ઠંડી હોવાથી જાણે બધા માણસો કુંઠા હોય તેમ ફરતા હરતા દીસે છે, જાપાનીસો ઘણા હસમુખા સ્વ-

ભાવના છે, કોઈથી રીતે કુંજરા દિસતા નથી. જ્યાંથી ફરોહરો ત્યાં લોક હસતું અને ખુશ મીઝજી દીસે છે. તમે તેઓની મશકરી કરો તોથી હસવામાં લે છે અને મીઝજી ખોતા નથી. બચાંઓ વટીક હસતે મુખડેનાં છે તેઓને રડતાંથી આપણે જોતા નથી. આગળ લખ્યું છે તેમ છોકરીઓ નાનાં બચાંને પીઠ ઉપર આંધીને ફરે છે અને તે ઢગ-જાબધે મળે છે. પણ અમે એકથી છોકરૂં ઘણું રડતું જોયું નથી, જે કાંઈ કારણસર રડે છે તો જરાકમાં પાછું મુઝુ રહી જાય છે. તેઓ છોકરીઓની પાછળ પીઠ ઉપર ડોકુ ઝુલતુ બાજુ ઉપર નાખીને મજેથી ઉધાય છે અને કશી રીતે પોતાને ઉચકનારને અડચણ કરતાં નથી જે કોઈ જરા હસવાની વાત કરે તો એક પછી એક જાણે વા ઉડ્યો હોય તેમ બધાઓ એક નાકેથી ખીજે નાકે હસે છે અને ગમે તેવી મશકરી કરો તોથી ખુશ મીઝજીમાં લે છે જપાનીસોના ગરીબોના વટીક ધરોની પાછળ નાનો જેવો આગ રાખે છે તેમા નાની પાણીની હોજ તથા જાત જાતની દુપના ઝુલના ઝાડો થોડા ઘણાં રાખે છે અને જરા પૈસાવાલો હોય છે તો હોજોમા સોનેરી માછલીઓ પણ જીવતી રાખે છે અને જેમ એ લોકો ધરખાર સાફ રાખે છે તેમ પોતાના બદનનેથી રાખે છે અને બધા જણા દરરોજ અને કોઈ દિવસમાં બે વખત નાહે છે જે સાફ સખ્યાબધે હમામખાનાઓ રાખેલા હોય છે. ઓરતો જોકે પોતે ખુબસુરત સફેદ માદાની તથા ઠંડીને લીધે રતાશ-વાલા ગાલની હોય છે તોથી મોટાં ઉપર પૌદર નાખે છે અને રંગ પણ કોસમેટીક જેવો કોઈ કોઈ લગાડે છે તથા હોડને કાંઈ દવા લગાડી લાલ કરે છે. તેથી લોકો વીસ, પચીસ વરસની ઉમરના થાય છે તેટલા અધોર જેવા બની જાય છે, અને બધી ખુબસુરતી ખોલી દે છે.

તા. ૪ થી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક સાડાછ વાગેને અમે જીનરીક્ષામા બેસીને નીકાગાન છોડ્યુ હતું અને જીન-રીક્ષાવાલાને અમેએ જરા ઇનામ આપવા કહી ઉતસોનોનીવાના રોશ-નપર આગનીગાડી જે સવા દસ વાગે ઉપડવાની હતી ત્યાં વખતસર લઇ

જવા કહાથી એ લોકોએ ત્યાં જવાના ૧૮ માઇલ ૩૫ કલાકમાં દોડતા પસાર કરી અમોને ત્યાં ૯—૪૫ એ ઉતાર્યા હતા. ક્રૂર રસ્તામાં પાંચ મીનીટ ઠાક તેઓએ લીધી હતી, બાકીનો બધો વખત એ લોકો દોડતા ૧૮ માઇલ પુરા કરીધા હતા એવા સરસ એ જીનરીક્ષાનાં કોલીઓ દોડે છે. એઓ દર ગાડીએ બે જણા હતા જેઓને દરેકને ૬૬ દોકડા (આસરે દોઢ રૂપિયો) મેહેનતના આપ્યા હતા. અમો ઊતરેલાનીયાથી આગગાડીમાં સવા દશ વાગે નિકળેલા તોડિયો જે જાપાન દેશનું પાયતખ્ત શહેર છે ત્યાં બપોરના કલાક એ વાગે પુગ્યા હતા અને ત્યાંના તોડિયો હોટલમાં ઊતારો લીધો હતો. એ હોટલ યુરોપિયન ઢપ ઊપર જાપાનીસોએ રાખેલું છે પણ ઘણું મોટું ન હોવાથી અમો ગયા ત્યારે ઓરડાઓ ભરાઇ ગયા હતા તેથી અમોને ઉપરના હોલમાં પરદાઓ મુકીને ઓરડા કરી આપ્યા હતા. અમો વીનો નામના સ્ટેશનપર ઈંદાં આવવા સાફ ઊતર્યા હતા જ્યાંથી ત્રણ માઇલ દુર એ હોટલ કિલ્લામાં આવેલું છે તે બધો ટાપો ધરોથી ભરેલો હતો પણ ઈંદાં ધરો બધાં બેઠાં યા એક મજલાનાં હોવાથી અને વસ્તી અગિયાર લાખ માણસોની ઊપર હોવાથી જગ્યા ઘણી મોટી રોકે છે. એ તોડિયો શહેર નવ માઇલ લાંબુ અને આઠ માઇલ પોહોળું ધ્યાને ૭૨ ચોરસ માઇલ જગ્યા રોકે છે. તેની વસ્તી સને ૧૮૮૫ ની સેનસસ મુજબ ૧૧૦૩૫૩૦ અને ૨૫૨૩૫૪ ધરોની છે. વસ્તીમાં ૧૯૭ પરદેશીઓ અને બાકીના જાપાનીસો છે. શહેરની વચોવચમાં મટોડાંના ટેકડા કરી તેની બાહારની બાજુથી પથરા ગોઠવીને કિલ્લો કરીધો છે જેની આસપાસની ફરતી ચર પાણીની કીધેલી છે, જેમાં પાણી એ શહેર દરિયે કિનારે હોવાથી તેમાંથી આવે છે. કિલ્લામાં યુરોપિયનોના રહેઠાણ તથા સરકારી આશીસો અને સોલજરોની બરાખો આવેલી છે. કિલ્લો ધણુ મોટા ઘેરાવાનો છે પણ કોટનો મોટો ભાગ હમણા પાડી નાખ્યો છે. એ કિલ્લાની વચમાં બીજી ચર કરીને કિલ્લા જેવી દેવાલમાં ઈંદાનો શહેનશાહ જેને મીકાડો કહે છે તેનો મેહલ તથા બાગ આવેલો છે જેખી ઘણી મોટી જગ્યા રોકે છે. અમો બપોરના શહેરના થોડાક ભાગમાં ફરી આવ્યા હતા, પણ

શેહેર અમારા હોટલથી ઘણું દુર હોવાથી થોડોજ ભાગ જોયો હતો. એ શેહેર અસલ સને ૧૬૦૪ ની આગમજ માછીમારનું ગામ હતું પણ તેને ઈંહાંનો વડો પાદરી જેને શોહગન (Shogun) કરી કહે છે તેણે પોતાનું રાજધાની શેહેર દાખલ વસાવ્યું હતું. એ વખતેથી સને ૧૮૬૮ સુધી થોડું ઘણું વધી ગયું હતું પણ એ છેલ્લાં વરસે જ્યારે જાપાન જે અસલ ખે પાદશાહો હસ્તક (તાર્છકુન કરી ધરમનો પાદશાહ જેનો દોર ધણો ચાલતો હતો અને મીકાડો અસલનો ખરો પાદશાહ કરી ખે જણા રાજ ચાલવતા હતા) હતું તે એકલા મીકાડો હસ્તક થયું ત્યારે એને આખા દેશનું પાયતખ્ત બનાવી મીકાડો પોતે ઈંહાં રહેવા આવ્યા પછી તે ધણી ઝડપથી વધી ગયું છે અને ઈંહાં ધણો સુધારો થયો છે. આગની ગાડીઓ, ટ્રામકારસો તથા મજેના સફાઈદાર રસ્તાઓ બનાવ્યા છે અને રફતે રફતે યુરોપિયન ઢપપર લાવવા માડ્યું છે. અમારે જે શેહેરના ભાગમાં ફરીયા તે ગરીબ લોકોને તથા વેપારીઓને વસવાનો છે તેથી ત્યાના ધરો કાંઈખી જોવાલાયક નથી. બધાં ધરો નાનાં આસરે ૨૫ ફીટ જેટલાં પોહોળા એક માલના છે અને તેખી ખેઠા માલો છે અને તે બધાં ધરોની હેડે પરચુટણ દુકાનો માડેલી છે. અમારે છતાં ધણા દુર જવાથી શેહેરનો સારો ભાગ છે તે જોઈ શક્યા ન હતા તે આવતી કાલપર રાખ્યું છે આજેખી ઈંહાં સાંજ પછી ઝીણો ઝીણો વરસાદ પડ્યા કીધો હતો પણ રાતના તો ધણો જોરમાં વરસાદ વધી ગયો હતો અને આખી રાત તે ચાલુ રહ્યો હતો. ઠંડી “નીકા” કરતા થોડી છે અને ૬૫ ડિગ્રીની નીચે જતી નથી.

તા. ૫ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે આખો દિવસ ધણો વરસાદ પડ્યા કીધો હતો તેથી બાહાર કેડે ફરવા જવાયું નહીં હતું.

તા. ૬ થી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે દિવસ ખુલ્લો હોવાથી તોકિયો શેહેરની જોવાલાયક જગ્યાઓ જોઈ આવ્યા હતા. પેહલાં શીબા (Shiba) કરીને ઈંહાંનાં વખણાયલા દેકુરાઓની ઘેરી લીધેલી જગ્યા છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેહેરાંઓના જવા સાંરે વધુ

દરવાજા પસાર કરવા પડે છે તે ઉપર મજેની નકશી તથા ગીલીટ કીધેલી છે અને તેનાં બારણા ખુલ્લી આરપાર નકશીનાં બનાવી તે ઉપર રંગ તથા ગીલીટ કીધેલી હોવાથી તે શોભે છે. અંતરે એ દેહેરાં દેખાડવા સારું ત્યાંનો એક ગોરશ સાથે આવ્યો હતો. દરવાજામાં પેહેલાં પેઠા કે અંદરનાં ચોકમાં કાંઈ વગર ગણુનીના આખા કાળા પથ્થરની બેઠકો બાંધેલી છે જે ઉપર દીવા મુકવાની જગ્યા રાખે છે. એ ચોકમાંથી બીજો દરવાજો પસાર કરી બીજા ચોકમાં ગયા ત્યાં આગળનાં જેવા પણ બ્રાન્ડ ધાતુની દીવા મુકવાની મોટી બેઠકો કીધી છે જેની કાંઈ સેંકડો હારખંધ અને જથ્થામાં મુકેલી છે. એવી દીવાની બેઠકો આસરે છથી સાત શીટ જેટલી ઊંચી છ ખુણાની હોય છે, તેમાંનાં બે ખુણામાં ખાંચા રાખી અંદર પોકલ ફાનસ માફક હોય છે, તેમાં મોટા દીવસોપર બતીઓ સલગાવે છે. એ દીવાની બેઠકો લોકોએ માનતા દાખલ તથા ઈલાંના આગળ મરણ પામેલા શોહન-સોનાં માન દાખલ તેને માનનારાઓ ચઢાવે છે અને જેની દેહેરાંઓ જાપાનમાં છે ત્યાં એવી દીવાની બેઠકો લોકની મુકેલી હોય છે.

બીજા દરવાજાપર પણ આગળા માફક નકશી છે તેની ઉપર ચાર ગોળ દોરડાંના વલ આપેલા જેવા થાભલાઓને મથાળે છાપડું કીધું છે. એ થાભલાઓપરથી ડ્રેગન જાતના સાંપની મુર્તિઓ ઉપસેલી તરાંહની કોતરેલી છે. એ મુજબ ત્રણ દરવાજા પસાર કીધા કે, દેહેરું આવે છે જેના બારણાપર પતરાં જડીને નકશી કીધેલી છે તથા અંદરથી ડ્રેગન જાતના સાંપો તરેહતરેહની નકશીમાં સીલીંગ તથા દેવાલો, બારણાબારી ઉપર પાડેલા છે અને તેપર ગીલીટ તથા રંગ કીધેલા છે. ઈલાં મુર્તિઓ મુકેલી દેખાતી નથી પણ એક બંધ કબરોરોડું દેહેરું અંદરથી છે તેમાં રાખે છે. એની વીગતો “નીકો” ના દેહેરાંઓ અમે જ્યાં તેને મળતી આવે છે પણ નકશીઓ જુદી તરાહ અને તેનેથી ઉતરતી છે. એ દેહેરાંની પાછળ એક મોટો હાલ હોય તેમજ છુટું દેહેરું છે જ્યાં કાંઈની પુતળાંઓ નથી પણ તેની સામેથી ૧૫૦

વરસપર મરી ગયલા એક મોટા શોહગનની ધોર છે તેની સામે લથુવા
 સાર એ દેહેર' ખાંધેલું છે, જેની જમીન મજેની ચળકતા લેકરવેરનાં
 લાકડાંની કાળા રંગની બનાવેલી છે અને દેવાલપર તથા સીલોંગપર
 નકશીઓ માફકસરની કાઢેલી તે જોઈને પછી શોહગનવાલી ધોરપર
 ગયા હતા. જે ચુના તથા પથ્થરની “નીકોમાં” ધોરો છે તેને મળતી
 ખીંધેલી છે તે કાંઈ જોવાલાયક નથી. એ જગ્યાપર ત્રણ ચાર એવાં
 દેહેરાંઓ છે તેમાં બપેલું લખેલું “શીખાન્નેજેજી” નામનું દેહેર' સૌથી
 સરસ છે. એ જોઈને પછી તોડિયોનો વખણાયેલો પાર્ક (Veno) વીનો
 કરીને છે તે જોવા ગયા હતા. એ પાર્ક મોટી જગ્યા રોકે છે અને
 વીનો કરીને નાનો ડુંગર છે તેપર આવેલો છે. એના આગમાં મજેના
 ક્યારાઓ ઝાડપાનના કાંધા છે અને વચમાં એક મ્યુઝિયમની એક
 મજલાની ઇલાંના હિસાબ પ્રમાણે મોટી ઈમારત આવેલી છે જે એ
 ત્રણ વરસ થયાં જોકે બિઝાડયું છે તોપી તેમાંના સંગ્રહ ઘણો સારો
 અને જોવાલાયક છે. જાપાન દેશની હુનરની બનાવટોનાં નમુના
 ઇલાં ઘણા ગોઠવેલા છે તેમાં કારીકામ જે ઘણું જાણું અને મોટાં કદનું
 બનાવે છે તે જોવાલાયક છે. એ ઉપરાંત લેકરવેર ઘરોના તથા પુલો
 અને વાહાંણોના જાપાનીસ નમુનાઓ, અસલના પેહેરવાના કપડાં,
 અખતરો તથા હથિયારો, પેટીઓ તથા બીજી બનાવટો, વાહાંત્રો, તેમ
 સારંગી પુલ છે તેવી રીતની તથા બીજા આકારોની બનાવેલી, સીસો-
 ડીઓ જાણે ગનમાં નલીઓ ગોઠવી હોય તેવી રીતે ગોઠવી એક
 ગમચી વજાડવાની, દેહેરામાં મુકવાની મોટી લોઢીઓ તથા
 પરખું છે શીટ જેટલા જોયા એવી સઘળી જાપાનીસ બનાવટો
 ગોઠવેલા રાખેલી રાખેલી હાડપીજરોતોની સારો સંગ્રહ છે તેમા જોવા
 લાયકમાં મ પુછડીઓના પીઠો ૧૨ શીટ જેટલાં મોટાં નિચે
 ગુચડું વાળી 'હા એક જાતના ડરચલાંની માછલી અને
 જેઓનું આગ લાટ શીટ ઘેરાવાનું અને પનો દરેક પ. હાનાની
 નરધો કડાક

લાંબા અને માણસનાં પગનાં હાડકાં જોટલા જાડા છે. એઓનો પગ લાંબા કરીને બરે છે ત્યારે ૧૨ ફીટ જોટલા મોટા બરાબ છે. એવાં મોટાં કરચલાં અમે બીજી ગમ કંઠે જોયાં નથી. કોરાઓનો સંગ્રહબી ધણો સારો છે તેમાં બાગમાં મુકવાના આણીદાર અને અર્ધ ગોળ કોરાઓ આવે છે તેવા કોરા ૪ ફીટ જોટલા પોહોળા અને એક ફુટ ઉપર જાડા હતા. દરિયામાંથી પરવાલાં મળે છે તેનાં જાણેકે ઝાડો હોય તેવાં મોટાં ૪ થી ૫ ફીટ જોટલા ઊંચા અને તેટલાંબી પોહોળા હશે અને જાણે વગર પાદડાંનું ઝાડ હોય તેવા લાગે છે. અસલ જાપાનમાં વપરાતી પાલખીઓ ચોરસ બેઠકની માણસ મજેથી બેસી શકે તેવી મોટી અને આઠ હમાલો ઉચકે તેવા દાડાની છે. હમણા એમાની પાલખીઓમા ઓરતો બેસતી નથી પણ આગળ તેમાંજ ફરતી હતી. તેની ચારો બાજુપર મજેનાં પરદાઓ છે અને જાપાનીસ લેકરવેરની ફુલ ગીલીટની તરાંહની બનાવેલી છે. શેહેનશાહ સાડ ગાડી સુરતની દમની જાતની ગાડીના જેવી પણ માણસ અંદર બેસી રહી શકે તેટલી મોટી છે તેથી ઉપરના જેવી જાપાનીસ લેકરવેરની બનાવેલી છે અને તેમાં થોડાઓ જોડવાનો પુલ છે. એ સિવાય થોડાંએક ચિત્રો તથા ધાતુઓના નમુનાઓ ઇત્યાદીથી સંગ્રહસ્થાન બરેલું છે, તે જોઈને એની પડોશમાં જુઓલોજીકલ ગારડન જોવા ગયા હતા જ્યાં થોડાંએક જીવતાં જાનવરોનો સંગ્રહ સારો કીધેલો છે પણ નવાઈનાં જાનવરો તેમાં કાંઈ જોવામાં આવતાં નથી. આપણી મુબઈ તરફની બેંસને ઇંહા નવાઈ દાખલ રાખેલી છે કારણ કે તે મળતી નથી. તે જોઈને પછી “આસાકીઆ” નામનાં શેહેરની અંદર દેહેરાંઓ સાડ ઘેરી લીધેલી જગ્યા જોવા ગયા હતા. ઇંહાં જવા સાડ એક ઘણો લાંબો મોહોલો એકજ ઢપના ઘરોનો પસાર કરવો પડે છે જેની હેઠલ કાંઈ વગર ગણત્રીની દુકાનો મેલો બરાબો હોય તેમ રમકડાં તથા મીઠાઈની માડેલીઓ છે અને હજારો લોક એ રસ્તે ઉપલા અમેરોમાં બંદગી કરવા જાય છે અને અમો ગયા સારેબી જાણે એક તેનેથી ઉત્તર તેમ જાક તે દેહેરામાં આવજાવ કરવું હતું અને બધો રસ્તો છુટું દેહેર છે ઈ જતો હતો. એ દેહેરાંમાં જવાના કમપાઈડના દરવાજા

ઊપર એ ગંજવર કાગળનાં ફાણુસો ટાંગેલાં છે જેઓ ૧૦ શીટ
લાંબા અને ૭ શીટ ઘેરાવામાં હશે. કમપાઈડમાંથી કાંઈ વગર ગણુ-
ત્રીનાં નાના દેહેરાંઓ છુટાં છુટાં તરેહતરેહની બાંધનીનાં આવેલાં છે,
પણુ આસાકિયાનું દેહેરું સૌથી તેઓમાં મોટું છે. એ દેહેરાંમાં બધા
લોકો જોડા ખુટ સુધાં જઈ શકે છે. એ દેહેરું બીજાં દેહેરાંઓને મળતું
નકશી તથા ગીલીટથી ભરપુર છે પણુ ઈલાં હજારો લોકો રોજ ભણુવા
આવે છે તેઓ સાડે એક ઘણી મોટી લોખંડની પેટી પૈસા નાખવાની ભક્તિ
કરવાની જગ્યા સામે મુકેલી છે જેમાં આખો વખત લોકો પૈસા નાખ્યા
કરતા હતા અને ધારા મુજબ તાબરા ફેડી હાથ જોડી નમસ્કાર ગુઠ-
ણપર પડી કરતા હતા. ઈલાં સામે એક ઓરડો છે જે હમેશાં બંધ
રાખે છે જેની અંદર તદ્દન સોનાની બનાવતની આસરે હઠી ઈંચ જેટ-
લી મોટી પુતળી છે પણુ તે કોઈને બતાવતા નથી ફક્ત મોટો ધર્મ ગુરૂજ
અંદર જઈ શકે છે. એ સિવાય વચમાં કાંઈ પુતળી નથી પણુ હાર-
બંધ એક જિંચી જગ્યા ઊપર ફાણુસો તથા બીજાં વાસણો ગોઠવેલાં છે
જેની સામે લોકો ભક્તી કરે છે પણુ એ દેહેરાંમાં બીજી છુટી છુટી
મુર્તિઓ ઘણી નાના નાના દેહેરાંરોડી બેઠકામાં મુકેલી છે, તેમ જમણા
હાથ ઊપર એક જોર આપનારી દેવી છે જેને બધા ભણુવા આવનારા-
ઓ તેના મોઢા, પીઠ, પેટ, પગ તથા હાથોપર પોતાના હાથ
ફેરવી તેવાજ પોતાના બદનના ભાગ ઉપર તે હાથ પાછા ફેરવે છે કે
તે દેવીનું જોર તેઓને બધા ભાગમા ઉતરે. એને લીધે એ દેવી એટલી
તો ધસાઈ ગઈ છે કે તેના મોહોડા તથા બદનનો ઘટમ તદ્દન માલમ
પડતો નથી પણુ જાણે ખાલી લાકડાંનાં જરા આકાર પડેલો હોય તેમ
દીસે છે. એ દેહેરાંના ઓટલાપર એક ફાણુસ પેસા દરવાગના ફાણુસો
કરતાં પણુ દોડું મોટું કાગળનું બનાવેલું ટાંગેલું છે, અને દેહેરાંની અદ-
રબી કાંઈ વગર ગણુત્રીનાં એવા નાનાં મોટાં ફાણુસો લોકોએ ચઢાવેલાં
દીસે છે જેથી બધી સીનીંગની ખુબી ટંકાઈ ગઈ છે. એ જોઈને પછી એક
જેપાનીસ નાટકશાળા જોવા ગયા હતા. એ નાટકશાળા યોદોહાનાની
નાટકશાળા અમે જોઈ તે કરતાં સારી છે, અને અત્યંત અરધો ક્ષણ

ચોખ્ખા હતા. એ દેખાવો જદ્યા તેથી સારા હતા. એકમાં શીઆલ્લાની રતુનો દેખાવ ઘણો સારો હતો પણ અમો નાટક ચોડો ભાગજ નોચો પછી ખેલ (Ballet) ને મળતો નાચ તથા સોવાંગ આવ્યો હતો જેમાં ઉપલો દેખાવ હતો અને તેમાં લોકો ઠંડીમાં ઠંડરતા આવતા હોય તેમ છત્રીઓથી જરફના વરસાદથી બંચાવ કરતા નાચતા આવજવ કરતા હતા અને તેમાં નાના છોકરાઓ પણ સામેલ થઈ વાજીનના અવાજની ખરાખર પગલાંઓ નાખીને નાચ ઘણો સારો કરતા હતા. નાટકીઓ ચોકોહામાની માફક તમાશગીરોની વચમાંથીજ આવજવ કરતા હતા અને તેઓ લુલ કરે તે તપાસવા સાફ ખીજાં અલાએધાં માણસો તદ્દન સુધ કાળા પોશાગમાં ઉઘાડે છોક નાટકશાળાના તખ્તાપર દેડકા કુદતા હોય તેવી રીતની ચાલથી નાટકીઓને પ્રોમપ્ટ (Prompt) કરવા તેઓની પાછળ દોડતા હતા જેથી ગમત સારી પડતી હતી પણ જપાનીસોને કશી તેની દરકાર નથી. એજ મુજબ તખ્તા ઉપરથી સામાન પણ નાટક ચાલે ત્યારે તેઓ આવી ઊચકી જતા હતા. અમો ચોડો વાર તે જોઈને પછી ટાકીઓની મોટી દુકાનોવાલા મોહોલામાં ફરીને હોટલમાં ગયા હતા. ઈહાંની દુકાનો માફકસરની મોટી મુખર્થમાં જુમા-મસીદ આગળ ફરતીચર તથા ખીલોરકામવાલાઓની દુકાનોને મળતી આવે છે, અને જપાનની બનાવતની સઘળી ચીજો ત્યાં મળે છે. તોડિયોમાં થોડીએક સરકારી આશીસો, ખીજ દેશના એલચીઓના બંગલાઓ તથા દાયોમીયાંના બંગલા તથા ઈમારતો સિવાય મોટી ઈમારતો કશી દીસતી નથી. દાયોમીયો યાને ઈહાંના અસલના શ્રીયુદ્ધ ઉમરાવોના મેહેલોને ફરતી દેવાલને બદલે માણસોને રહેવાની કોથડીઓ તથા તખેલાઓ બાંધેલા છે તેથી તેઓની ઈમારતો બહારથી દીસતી નથી. એ સિવાય ખીજું ઈહાં કાંઈ જોવાલાયક નથી ઈહાખી ચોકોહામાની માફક બધેનેહેરો કીધેલી છે જેમાંથી શેહેરના અંદરના ભાગોમાં સામાન લાવજવ થઈ શકે છે અને વળી તેમાં સઘળું ગતરનુ પાણી પણ પડે છે તેથી કોઈ ગમ તે નેહેરો નાની હોવાથી એવીતો ગદલી અને વાસ ભારતી છે કે અમો અજબ થઈએ છીયે કે ત્યાં આસપાસ ઘરોમા લોક કેમ વસી શકે

હશે. અંદરના મોહોલાઓમાં રેશણી વટીક કરતા નથી. ફક્ત મોટા ધોરી થોડાએક રસ્તાઓપર ગેસલાઈટ અને થોડાએકપર ફેરેસીન તેલની બતી કરે છે પણ અંધારા રસ્તાઓપર બધા મોહોલામાં દુકાનો ધરતી હેઠળ હોવાથી તેઓની બતીનું અજવાળું સાફ પડે છે, અને જીનરીક્ષાની ગાડીઓ સાથે તેને ખેત્યનાર કોલીઓના હાથમાં કાગળના લાંબાં ફાણોસો સલગાવેલાં હોય છે અને જ્યાં જાયો ત્યાં સંખ્યાબંધ એ જીનરીક્ષાઓ દોડતી મળવાથી તેઓની બતીઓનો દેખાવ અંધારા મોહોલામાં ઘણો સારો લાગે છે. ઈંદા પાણી સીપવાની જુદી રીત જોઈ હતી. રસ્તામાં પાણી સીપવા સાફ એક માણસ કાવરમાં એ પીપ પાણીથી ભરેલાં ટાંગે છે, અને તે પીપમાં નિચે આંધરાં પાડેલાં હોય છે તેમાંથી જેમ તે માણસ ચાલતો જાય છે તેમ પાણી તેની બેજ ગમથી સીપાતું જાય છે. એ પાણી સીપવાનું સાંના મોહોલાવાલાઓને માથે રાખે છે, જેઓ પોતપોતાના બિધરાણું કરીને સીપનારને થોડાએક પગાર આપે છે કે તે પાણી સહવારના પોહોરમાં સીપીને પછી પોતાનો બીજો ધંધો કરે છે.

મોહોલાઓમાં નાનાં મોટાં ગાડાંઓમાં દુકાનો પરચુટણ સામાનની માડીને ધરે ધર વેચે છે. મીઠાઈની એવી દુકાનોવાલા ઘાંટ યા ઢોલ વગડી બચ્ચાઓનાં ધ્યાન પોતાના માલ તરફ ખેંચે છે. બધા રસ્તાઓ જીનરીક્ષા ગાડીથી બિભાઈ જાય છે, અને જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં એના ઢગલાને ઢગલા દીસે છે. સાંભળવા મુજબ એવી ૫૦૦૦૦ ઉપર જીનરીક્ષા તોકિયો શહેરમાં હશે એટલો એનો ખપ છે. થોડાની ગાડી તો મોટા એધેદારોજ વાપરે છે, જેઓ તથા બીજા ઘણાં મુધ-રેલા લોકો યુરોપિયન પોશાક ઈંદા પેહેરે છે, તેઓનો પોશાક ઘણો ધીસો અને બિચો નિચો બનાવેલો હોય છે, તેથી એઓ તદ્દન શોભતાં નથી. નિશાળે જતાં છોકરાઓ એવા પોશાક ઉપરાંત જરમન લંકરનાં જેવી ટોપીઓ પેહેરે છે તેવી પોતાના ઈંગણા આગપર મોટા ઘેરાવાની ટોપાથી ઘણા કટગા લાગે છે. એઓ જોકે યુરોપિયન ટપપર પોશાક પેહેરે છે તથા સલામ કરતી વખતે ટોપીઓ ઉતારે છે તોબી પોતાની અસલી ટપ મુકતા નથી. વધુ વાકા વગરને એકએકને બેપર મુજબ

નમે છે. ઇંહિંનો શેહેનશાહખી યુરોપિયન પોશાક પેહેરે છે. એની શેહેનશાહખાનુએ હમણાજ ઇંગ્રેજ પોશાક પેહેરવા માડ્યો છે અને ઘોડાપર બેસવાનું પણ શીખવા માડ્યું છે જે બાબે આજનાંજ ઇંહિંનાં છાપામાં છપાયેલું હતું.

તોકિયો શેહેર જપાન દેશનું પાયતખ્ત શેહેર હોવાથી વસ્તી ઘણી માટી છે. તેઓની રીતભાત જેવા સિવાય બીજું કંઈ અમો જેવાલાયક ઇંહિં જેતા નથી. નાના નાના ઘરોના વગર ગણત્રીના મોહોલાઓ સિવાય બીજું કશું નથી.

તા. ૭ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૯—૨૦ મીનીટે તોકિયોથી ઇકાઓ (Ikao) કરીને ગરમ પાણીના ઝરા-ઓવાલી જગ્યા છે તે જેવા સારૂ આગની ગાડીમાં નિકળ્યા હતા. આજે ગાડીપર જતાં રસ્તામાં જપાનીસનું મુઝદું દાટવા લઈ જતા હતા તેની મઈએત મળી હતી.

એ લોકોમાં માણસ બ્યારે મરણ પામે છે ત્યારે તસ્ત એક ચોખ્ખા દેવદારી દાખડામાં મુઝદાંના પગ ગુઠણ મંદી વાળીને બેઠેલું મુકે છે, અને તે દાખડામાં હલકી જતની સુકી ચાહેનાં પાંદડાં તથા બીજાં સુગંધી પાંદડાંથી ખીચોખીચ ભરે છે કે મુઝદું અંદર હીલે નહીં. મુઝદાંને દાખડામાં મુકવા આગમજ ધોઈને સફેદ કપડાં પેહેરાવે છે, તેને દાટવા લખ જવા સારૂ તે દાખડાને બે લાંબાં લાકડાં ઉપર મુકી તેને ચાર કુલીઓ પાસે ખાંધ મરાવીને દાટવાની જગ્યાપર લખ જાય છે. તેની આસપાસ ચાર જણા કાગજનાં ફાણસો લખને રસ્તામાં ચાલે છે તથા સાથે બાંધુના ફલાવરવાસો લખ જાય છે તેની પાછળ અમોએ જે મધ્યત જોઈ તેમા જનારાં લોકો જીનરીક્ષામાં બેસીને જાય છે. દાટતી વેળા કુલીઓજ દાટે છે, સગાંવાહાલાં કોઈ અડકતાં નથી અને ઘોરની આસપાસ પેલાં ફાણસો તથા ફલાવરવાસો ગારે છે અને ઘોરની ઉપર તીર કામદાં તથા ખોરાકી અને દારૂ મુકે છે, તથા થોડો દારૂ ઘોરની ઉપર મટોડીમાં રેડે છે. એ મુજબ દરરોજ ૪૯ દિવસો સુધી કરે છે. દાટી આવ્યા પછી બધાંઓને દારૂ પાય છે. અમો સ્ટેશનપરથી ઉપર લખવા

મુજબ કલાક ૯—૨૦ મીનીટે નિકળેલા “માહીબાસ” કરીને રેશ્વેનું સ્ટેશન ૬૮ માઈલ દુર છે ત્યાં બપોરના કલાક ૧—૩૦ મીનીટે પુગ્યા હતા ઈંહાંથી ઇકાઓ આસરે ૧૫ માઈલ દુર છે ત્યાં જનરીક્ષામાં જવાય છે, પણ અમે સ્ટેશનપર પુગ્યા સારે વરસાદ ધણો પડવા લાગ્યે હતો તેથી જનરીક્ષાવાલાઓએ “ઈકાઓ” જવાની આનાકાની કરી બીજા જિતાડોને ગામમાં લઈ ગયા અને અમે ગાડી વગર સ્ટેશનપર જિભા રહ્યા. અમારી સાથે લાઈ ઈબરાહીમજી ખંખાતી આવેલા હતા તેવણે ઘણીબી શોધ કીધી પણ જનરીક્ષા મળી શકી નહીં અને મળી તેનાં પુરતા માણસો હતાં નહીં તેથી પાચ વાગા સુધી સ્ટેશનપરજ થોબીને પછી “માહીબાસ” તું ગામ જે આસરે એક માઈલ દુર છે, ત્યાંનાં જાપાનીસ હાજિસમાં આજે રાત સાંજે ઉતારો લીધો હતો જ્યારે યુરોપિયનો જિતરતા નહીં હોવાથી તેઓની રીતનું ખાણું ત્યાં પકાવી શકતા હતા નહીં. જાપાનીસ ખાણુ એવું તો બેસ્વાદ હોય છે કે તે ખાવા કદી ગમે નહીં તેથી અમારી સાથે લાઈ ઈબરાહીમજી ખંખાતી આવેલા હતા તેવણે બબરચી આગળ જિભા રહીને આપણું ખાવાનું કેમ બનાવવું તેની થોડી ઘણી સમજ તે બબરચીને આપી હતી. એ વખતેનું જાપાનીસો ખાણુંબી પકાવતા હતા તે અમેએ જોયું હતું. જાપાનમાં એક જાતના પાણીના સાંપો આસરે એકથી બે શીટ લાંબા મળે છે. તેને જીવતા પકડીને તેના માથાંમાં એક ઝીણો પાતળો ખીસો ખોસી પાટિયા સાથે ડોકી દે પછી તેનું પેટ ચીરી તેમાંથી કચરો જેવું કાઢી હોય તે છરીથીજ કાઢાડી નાખે છે તથા અંદરનો લાંબો કાતો પણ કાઢાડી લે છે પછી તેનું ડોકું છુટું પાડીને તેને નીકા તેલ તથા સરકામાં રાધે છે. એ સાંપને પકડે છે તથા નાથાના ખીસો ખોસે છે તારે જેમ નાનાં પીલા અવાજ કરે તેમ અવાજ કરે છે. એ સાંપ તથા તેનાં બચ્ચા કાઢી જઈ્યાબંધ મળે છે તેને પાણીના પીપના જીવના રાખી મુકી ગરજ વખતે તેમાંથી કાઢાડીને ખાય છે. એ સાંપ માણસને કરડતા નથી અને ઝેરી પણ નથી, દેખાવે કાંબા જેવતા હોય તેવા લાગે છે. એ બપોરના તરફની ડોઈ વખતે તેમના અને કાંબા વખતે સર-

કામાંજ ફક્ત રાંધે છે. ખીજી મુકી તરકારી તેઓ પેહેલાં એક પીપની અંદર ચોખાનાં ભુસાતું થર એક અને તેની ઉપર તરકારી જેવાં કે ગાજર, વેંગના, દોઢી, મુરા ઇલાદીને સૂકવીને તેના કકડા કરી યા આખાનાં પડ કરે છે. એ મુજબ ઘણું થરો કરીને પછી તેમાં પાણી તથા નિમક નાખી તે પીપની ઉપર તરકારી દબાય તેમ પાટિયું મુકી તે ઉપર દબાણ કરવા ભારી પથ્થરો રાખે છે. એ મુજબ એક મહિનો સુધી રાખીને પછી તેમાંથી જોષ્યે તેટલી તરકારી દરરોજ કાઢાડીને તેને ઘોષને કાચી અને કાચી સરકામા બોલીને અચારની માફક ખાય છે. એ પીપ જ્યારે ખોલે છે ત્યારે એમાંથી એવો તો વાસ નિકળે છે કે આપણથી આગળ ઉભું રહી શકાતું નથી. ઉપર મુજબની સાંપની માછલી તથા રાંધેલી તરકારી તથા એક જાતની રાંધેલી દાલતું પાણી અને પાણીમાં ઊકાળેલી ખાંડની જર તથા મુલા તથા ભાજી સઘળું એક ખાલામાં ભેળીને તેની ઉપર કાચાં દોવેલાં ઇંડાં નાખીને દરેક જણને એક એક નાની ટબલ ઉપર મુકી આપ્યું, અને સાથે છુટા ખાલાંમાં બાફેલા ચાવલ આપ્યા હતા, જે એ ટી હાઉસમાં ઊતરેલા જાપાનીસોએ ખાધું હતું. એ લોકો ખાય છે તે બે સલીઓથી ચીનાઓની માફક ખાય છે. પેહેલાં ચાવલના ખુકે મોઢું ભરાય ત્યાં સુધી લે છે અને તે જરા ચાવીને ઉપર પેલાં ખાલાંમાંની ભેળસેળ તરકારીનો રસ જરા પીયે, તથા તેમાંથી કાંઈ જીંચકી ખાય છે. એ મુજબ ખાવાતું પુરૂ કીધું કે પેલાં ખાલાંમાં ચાહે યા ગરમ પાણી નાખીને છેલ્લે તેને ઘોઈને પીએ છે. જાપાનીસોને ચંપી કરવાનો ઘણો શોખ હોય છે, તે સાફ આંધળા મરદ યા ઓરતો સાંજ પછી સીસીડીઓ વગ્ગડીને મોહોલાઓમાં ફરે છે, અને જોઓને જોષ્યે તેઓ તેને તેડે છે. એ લોકો ચંપી કરે છે તે કાંઈ હિંદુતાનની માફક બદનને ચાંપતા નથી, પણ જોરથી પસવારતા યા માસને ઘોરતા હોય તેમ કરે છે, જેથી આંગમા ગીલી માફક લાગવા ઉપરાત કરાર વળે છે. અમો જે ટી હાઉસમાં ઊતર્યા હતા તેની બારી તથા પરદા સઘળા કાગળોના બનાવેલાં હતાં. ઇંડાં બારીઓમાં કાચને બદલે

કામજો જડે છે, કાચતો જવલેજ દીસે છે. સુવા સાઈ એક જાતનું જડું સુજની જેવું કપડું જમા રોકું સીવેલું હોય છે, તેની અંદર લરાધને સુવે છે, જેથી તેનું એક પર ગોદરાં દાખલ અને બીજું પર ઓધવાનાં દાખલ કામ લાગે છે, અને તેથી ગરમી પણ સારી રહેછે, જો ગરમી હોય તો તેને ફક્ત પાંચરીને ગોદરાં દાખલજ કામે લે છે. તકિયા દાખલ એક નાનું લાકડું હોય છે, તેની ઉપર ભાત ભરેલી કોથલી લઈ તેની ઉપર રતું પડ કરે છે. અમોને એ તકિયા ચાલયા નહીં, પણ સાથે અમારા તકિયા લાવેલા હતા તેજ કામે લગાડ્યા હતા. નાહવા સાડ એક નાની ટાંકીમાં ગરમ પાણી ભરે છે જેમાં જેટલા ઊતર્યા હોય તેટલા જણા વારાફરતી તેજ પાણીમાં નાહે છે પણ યુરોપિયનો ઉતરેલા હોય છે તેઓને પેહેલાં તેમાં નાહવા કેહે છે પછી જાપાનીસોને નાહવા દે છે. એ નાહાવાની ઓરડીઓ, માલપર જવાના દાદરોની સામેજ હોય છે અને તેમાં જાપાનીસ મરદો તથા ઓરતો, કોષ વખતે ખુલ્લે બારણે સાથે નાહે છે તે સઘળું દીસે છે. અમે ઈંહા ઊતર્યા પછી અમારી પાસથી પાસપોર્ટ હોટલવાડો લઈને તેની નકલ ઉતારીને પોલીસના સતાવાલાઓને ખરી પાસપોર્ટ દેખાડી પેલી નકલ તેને આપી આવે છે. એ નકલ ઊતારતાં અમોએ જોઈ હતી, જો લખવા સાડ એ લોકો કલમને બદલે રંગ કરવાની ઝીણી પીછી આવે છે તેથી લખે છે, અને તે સાડ છેલ્લાં આંગળાપર હાથ ટેકવીને ઘણેજ અલગે હાથે લખે છે. લખવાનું જમણા હાથ ઊપરથી છેક મથાળેથી સીધાને સીધા એક હારમા નિચે સુધી લખ્યા આવે છે પછી તેની પડોશમા પાછી બીજી ઊભી હાર લખે છે. એ લોકોની લખવાની સાહી કકડા જેની બધાયલી રાખે છે તેમા પાણીથી પાછી બીજીનીને તેથી લખે છે. એ સાહી એવી આવે છે કે કામજ પર લખી કે તરત સુકાઈ જાય છે અને ખજાઈન પેપર થા રેતીનું કાન પડતું નથી.

તા. ૮ મી ઓક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સડવારના કલાક- ૭ વાગેને માલીખાસીથી હનરેસામાં બેસીને નિઝેલા કલાક ૧૧ વા

ગેને (Ikao) નાં ગામમાં જઈ પુગ્યા હતા. અમોને આખો વખત રસ્તામાં વરસાદ ધણો મથ્યો હતો અને ગઈ કાલેથી બપોર પછીનો તે લાગુ પડેલો હોવાથી નદી નાલાં સધળાં પુર થઈને જોસમાં આવ્યાં હતાં. રસ્તામાં એ ત્રણ પુલો પસાર કરવા પડે છે, તેમાંનો એક ખોટો ઉપર બાંધેલો છે, તે પસાર કરવા પછી ડુંગરપર ચઢવાનું મળે છે તે છેક “ઈકાઓ” પુગીયે છીયે ત્યાં સુધી મળે છે. એ ગામ દરિયાની સપાટીથી ૨૭૦૦ ફીટ ઉંચાણુમાં છે, અને આસપાસ પાહાડો જાયા આવ્યાથી ઈંહિંના દેખાવની ઘણી સારી તારીફ થાય છે. અમો કોંગરી-ખુડાઓ નામના જાપાનીસ હોટલમાં ઊતર્યા હતા. અમો ત્યાં પુગ્યા પછી એક કલાકે વરસાદ તદ્દન નરમ પડી ગયો હતો, અને સુરજ પ્રકાશવા માડ્યો હતો. ઈકાઓ પોતાના ગરમ પાણીના ઝરાઓથી વખણાયલું છે, અને તેમાં નાહવા સાફ જાપાનનાં ખીજાં દેશોમાંથી ઘણું લોક જાય છે, તે મુજબ ગરમીના દિવસોપર યુરોપિયનોખી ઘણા જાય છે. ઈંહિંનાં બધાં હોટલોમાં ગરમ પાણીના ઝસઓ નક્ક મુકીને લાવેલા છે, અને હમામખાનાંઓ તેઓ બધામાં રાખેલાં છે. એ પાણી ગંધકથી ભેલાયલું હોવાથી બદનપરની ખુજલી તથા ખીજાં ચામડીનાં દરદોપર ઘણું અસરકારક છે. અમો અમારા હોટલના એવાં ગરમ પાણીનાં હમામખાનાંમાં નાહ્યા હતા, અને બપોરનાં ૪ વાગેને સુરજ હોવાથી ફરવા નિકળ્યા હતા, તે આસરે અરધો માઈલ દુર જ્યાંથી એ ગરમ પાણીના ઝરા આવે છે ત્યાં ગયા હતા. જિયાણુમાં હોવાથી ત્યાં જવા સાફ ડુંગર ઉપર ઘણી સીડીઓ ચઢવી પડે છે અને તે સીડીઓની આસપાસ હારબંધ ઈંહાની બનાવટોની દુકાનો આવેલી છે, ત્યાં વસ્તી પણ ગામના લોકોની ડુંગરપર ચડતર ધરોમાં આવેલી છે. દુકાનોપર અમે આજે એક જાતનું નવું ફળ જોયું હતું, તે દેખાવમાં મીઠા કંદના જેવું પણ સુધ બહુ રંગનું છે, જેને ફ્રીડીયાથી તેમાં લાંબુને લાંબુ એક આંગળાં જેટલું સફેદ માવા જેવું નિકળે છે જેમાં ખીઆં ઘણાજ હોય છે, તે ખાધામાં કાંઈ જીદીજ તરોહનો સ્વાદ લાગે છે પણ ખીઆં ખાવામાં આવતાં નથી ફક્ત તેની આસ-

પાસનો માવો ચુસીને છુટા પાડી ખવાય છે. એ ફળ ત્રણ ચારના
 ઝુમખામાં ઉગે છે. બીજાં એક સુકા મેવાનું ફળ હતું જે દેખાવમાં
 પસતાં તથા બદામની વચ્ચાનાં ઘટમનું છે જેને ઈંદાં “ખાઓ”
 કરી કહે છે, તેમાંનું મગજ ખાધામાં આવે છે જેનો સ્વાદ ભુજેલી
 બદામ યા પસતાં જેવો લાગે છે, તેનું કોટલું પાટળું પણ કઠણ આવે
 છે. અમો એ જોતા જોતા ગરમ પાણીનાં ઝરાવાલા ડુંગર ઊપર
 ગયા હતા, જ્યારે ઘણા નલોમાં છુટા છુટા ઝરાઓમાંથી ગરમ પાણી
 એકઠું કરીને એક મોટી ગતર જેવું બાધેલું છે તે રસ્તે નિચે ગામમાં
 લઈ જાય છે અને એક મોટા ઘોત પડતો હોય તેમ નિચે સુધી તે
 જઈને લોકોના ઘરોમાં તથા હોટલોમાં વેહેંચાઈ જાય છે જ્યાંથી પાણી
 બહાર નિકળતાં એજ પાણીથી કોઈ ગમતો ચોખા છરવાની ચક્કીઓ
 ચાલે છે એટલું જથ્થાબધ એ પાણી ઈંદાં મળે છે, અને જ્યાંથી પસાર
 થાય છે ત્યાં રસ્તાઓમાં તેનો ગટરના ખાંચાઓમાંથી ધુમાડો નિકળતો
 માલમ પડે છે અને એક એ ડુંગરનાં મયાળાંપર ગયા જ્યાં એક
 નાની ટાકી છે જેમાં પાણી પીવા સાફ એક લાકડાંનું નાતું વાસણ
 બાંધી મુક્યું છે જેથી અમોએ તે પાણી ચાખ્યું હતું, તે સ્વાદમાં
 લોખંડનો કાટ અને ગંધકનું ભેજસેજ જેવું લાગતું હતું એ પાણીમાં
 ગુણુ ધણો કહે છે તેથી તેને બાટલીઓના બરીને ચોકોડામાંનો આંડ
 હોટલવાલો પોતાના હોટલમાં લાવી છુટક વેચે છે ઈંદાથી પાછા
 ફરતા ડુંગર છેડે આવ્યા કે આસપાસનો દેખાવ ઘણોજ સારો દીસે
 છે. બધે નગર કરીએ ત્યાં એકની પાછળ એક એકથી ઊંચા પાદા-
 ડોની બાજુ અલગાર લાગી છે અને બધાઓપર લીસોતરી હોવાથી તે
 ઘણા રળીયામણા લાગે છે, અને વળી તેઓના આકારો પણ શુદ્ધ
 શુદ્ધ હોવાથી તેની અંતર ઘણી સારી યાવ છે, અને બધી રીતે દેખાવ
 જેવા લાયક છે હવા પણ નજીની હડી પસંદ પડતી હતી અને
 દરમાનીદરનો પારો ૫૫) ડીઝી ઊપર હતો તેની હડી માલમ પડતી
 હતી નહીં

તા ૦ ૯ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૭ વાગેને ઈકાઓથી પાછા જનરીક્ષામાં બેસીને નિકળ્યા હતા. ગઈ રાતના ઠંડી જરા વિશેષ હતી, અને આજે સહવારના અમો નિકળ્યા સારેખી પર) ડીગ્રી પારો હતો પણ રાતની ઠંડી વધારે હોવાથી જે પાહાડો દુરના અમોએ ગઈ કાલે સુરજ નિકળ્યા પછી જોયા હતા તેમાંના થોડાએક ઊપર આજે સહવારના બરફ પડેલો દીસતો હતો અને જેતું નામ “ઈચીગઈઆમાં” કરી છે તેતું મથાલું તો તદન બરફથી સફેદ બની ગયું હતું અને તેથી જાડા થરનો અને નવો પડ્યો હોય તેવો લાગતો હતો. અમો આજે વાદળ તદન ખુદ્દું હોવાથી દેખાવ જોતા જોતા પાછા નિચે ઊતર્યા હતા અને “માહી. બાસી” નાં સ્ટેશનને બદલે “તાકાસાકી” ગામનાં સ્ટેશનપર ગયા હતા. એ જે સ્ટેશનો ઈકાઓથી ૧૭ા માઇલ દુર છે. રસ્તામાં આખો વખ્ત નજદીક રસ્તાનો પોણો ભાગ સેંતુરના ઝાડોથી રોપેલો હતો અને જેથી ગામ ગામડાંઓ મળતાં ત્યાં રેશમ પાકવવાનો ધંધો ચાલતો હતો અને દુકાનોમાં એ રેશમના કીડાનાં “કુકુનસો” (જેની અંદર કીડાઓ ધર-બાંધીને રહે છે અને જેની ઊપરનાં પડમાંથી રેશમ બને છે) ના ડેશના ડેલાઓ ભરેલા પડેલા દીસતા હતા, અને રસ્તામાં થોડાઓ પણ તેનેથીજ લાધેલા આવજવ કરતા હતા, એટલો મોટો પાક એ બાજુપર થાય છે. હમણાં એ કીડાનાં પતંગીયાનાં ઈંડાંઓ મુકેલાં છે જેમાંથી કીડા ઈંડાં મુક્યા પછી એક મહિને નિકળે છે એ ઈંડાં ટાંચણીનાં માથાં કરતાં પણ અરધાં કદનાં છે અને કાગળેપર તે મુકેલાં છે તેથી કાગળે જાણે છાંતનાં બનાવેલાં હોય તેમ એ પરનાં મુકેલાં વગર ગણત્રીનાં ઈંડાંથી દીસે છે. ઈંડાંમાંથી કીડા નિકળ્યા પછી તેની ખુબ તપાસ રાખવી પડે છે, અને તેઓને દરરોજ સેંતુરનાં ઝાડનાં કુમળા પાંદડાંઓ ખાવા સાફ આપે છે તથા જોઈતી ગરમી પણ આપે છે. એ કીડાઓ મોટા થાય છે ત્યારે તેઓ સાફ ઝાડની સુકી ડાખલીઓ લાવીને તેઓને જે આપમા રાખે છે તેમાં મુકે છે વખ્ત આવવે તેઓ તેની ઊપર “કુકુનસો” પોતાનાં આં-

મની આસપાસ બાંધી ટીંગાઈ રહે છે. એ કકુનસોમાંથી થોડાંએક પાછી એની વધ સારૂ રાખીને બાકીનાં રેશમ કાઢાડવા સારૂ તેમાંના કીડા સુધાં ગરમ પાણીમાં નાખી કીડા મારી નાખે છે, અને પછી તેને સુકવીને રેશમ કાંતનારાઓને ઠેલા ભરી વેચે છે. પેલા રાખેલા કકુનસોમાંથી થોડા દિવસ રહીને સફેદ રંગનાં પતંગીયા નિકળે છે, જેઓ ઉડી શક્તા નથી પણ તેઓને કાગળેના કકડાપર રાખે છે બ્યાં તેઓનાં બેડાં મળે છે અને જે દિને નિકળ્યા તેજ દિને રાતનાં તેઓ ઈડાં મુકવાનું શરૂ કરે છે અને બીજે દિને મરી જાય છે એ મુજબ એક પતંગીયું સેકડો ઈડાં મુકી પેલા કાગળપર તેને ચોટાડી દીધે છે કે પાછા તેમાંથી કીડા થાય છે.

કકુનસોમાંથી રેશમ કાઢાડવા સારૂ પેહેલાં તેઓને ઉકળતાં ગરમ પાણીમાં નાખે છે અને પછી સલીએ કરીને તેઓને ખુબ પાણીમાં ઢિલવે છે જેથી તેઓની ઊપરથી રેશમનો જડો ખરબચડો તાર પેહેલાં નિકળે છે જેને એક નાના રેહેટીયા ઉપર વિટાડે છે. એવો તાર આસરે બે વાર જેટલો નિકળ્યો કે પછી ઝીણો મજેનો સુવાસો તાર નિકળવા માડે છે જેને જુદા રેહેટીયા ઉપર વિટાડે છે. એ જાંચુ રેશમ કહેવાય છે. જે વાર નિકળે છે તે બાલ કરતા પણ પાતળો હોય છે, પણ તે તાર પાચ છ કકુનસોનો બનેલો હોય છે એટલો પાતળો તાર એક કકુનસમાંથી નિકળે છે. એવા બે ત્રણ રેહેટીયાના તાર પાછા એકઠા કરીને મોટા રેહેટીયા ઉપર જડો તાર બહડાવે છે, અને વળી એ મોટા રેહેટીયાના તારો પાછા એકઠા કરી રેશમની આડી બનાવે છે. અમો ગામોનાથી પસાર થતા હતા ત્યારે ઘેરેઘેર એ મુજબ રેશમ કાઢાડતા હતા. અમોને આખે રસ્તે આસપાસના પાહાડોના દેખાવો પણ સારા નજ્યા હતા અને નગરીકના પાહાડો બનેલે ડાપેલા ધાસના લોનસો (Lanols) હોય તેવા લીલાવરીથી જરેલા દિશ્તા હતા જેઓની પાછળ એક પછી એક એન ડોયા પાડાંડો અને સૌથી છેડા ઘણા ડાન્ડ પાહાડોપર તાંબે પડેલો નરક દેખાતો હતો. અમો એ મુજબ એના 'તાકાસાકીના' રોડપર કલાક ૧૧

માર્ગે જઈ પુઝ્યા હતા, અને આગગાડી આવવાને ધણો વખત હોવાથી ગામડાંમાં ફરી આવ્યા હતા. ઇંહિં પણ રેશમના રેંહેંટીયાઓ ધણા ભરોમાં ચાલતા હતા અને તેના કડુનમોના ઠેલાઓ ઘોડાઓપર બંધાઈને રસ્તાપર જતા હતાં. ઇંહિંના જપાનના ભાગોમાં ભારખરદારી જનવર દાખલ ઘોડાઓને કામે લગાડે છે, અને જેમ બલદને તેની પીઠની બેઠી બાજુપર હિંદુસ્તાનના વણજરીઓ સામાન બાંધે છે તેમ તેઓપર સામાન લાંબે છે એ ઘોડાઓને ઇંહિં નાલ ભારતા નથી, પણ પગે દોરડાંનાં ગુઠેલા મોજાં જેવી કોથલીઓ બાંધે છે. ગામમાં રેશમને રંગવાની ધણી દુકાનો ઊપરાંત એક નાનું જેવું રંગવાનું કારખાનું પણ હતું જ્યાં બધે લાલ કિરમશ રંગ રેશમી કાપડ ઊપર ચઢાવતા હતા. એ ગામ એકજ મોહોલાનું બે હારના ધરોનું બાંધેલું છે, અને બધે નિચલા ભાગોમાં દુકાનો ઊપર લોક તે પોતાનો ધંધો ચલાવતું હતું. જોયા મેલે એ ગામડાંમાં બાહાર દેશાવરતું લોક ધણુજ થોડું આવતું હશે, કારણ કે જ્યાંથી અમો ફરતા હતા ત્યાં અમારી પાછળ લોકની બીડ અમોને જોવા સાફ મળતી હતી. ગામમાં ઉપર લખેલા સિવાય બીજું કશું જોવાનું નથી. અમો સાથી કલાક ૧૨—૨૦ મીનીટે આગગાડીમાં નિકળ્યા હતા તે થોડોહામાં રાતનાં ૭ વાગેને આવી પુઝ્યા હતા અને પાછા ગ્રાન્ડ હોટલમાં ઊતારો લીધો હતો.

તા. ૧૦ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના થોડોહામાંથી આગની ગાડીમાં બેસીને કુલઆમાં નામના સ્ટેશનપર આસરે ૧૫ માઈલ દુર છે ત્યાં ૭—૫૦ મીનીટના નિકળેલા ૮—૩૦ મીનીટે પુઝ્યા હતા, અને સાથી જનરીક્ષા કરીને નિકળ્યા તે આસરે પાંચ માઈલ દુર દાણુતસ કરીને યુધનું એક ગંજાવર ગ્રાન્ડ ધાતુનું પુતળું છેતે જોયું હતું. એ પુતળું પલાઠી મારીને બેસાડેલું છે, તેની નિચે પથ્થરની બેઠક કીધેલી છે જપાનમાં એવા બેજ મોટા પુતળાં છે, અને એમાં મોટાં ગ્રાન્ડ ધાતુના પુતળા ફુનિયામાં પણ બ્રહ્માજ થોડા

હશે. તે ધણુ મજેતું કારીગરીથી જાણે ખોદા ઉપર ધ્યાન આપીને ખેડું હોય તેવું બનાવેલું છે. એ કામાકુરા કરીને દેહેરાંઓની જગ્યાની નજદીકમાં આવેલું છે. એ પુતળું સને ૧૨૫૨ ના સાલમાં ઓટીને બનાવ્યું છે, જેનો બનાવનાર કોઈ “ગોરીમેન” કરીને હતો અને તે “ગોરીતોમો” નામના શોહોગનનાં હુકમથી બનાવ્યું હતું. એની ઉપર એક દેહેરૂં બાંધેલું હતું જે સને ૧૪૯૪ ના સાલમાં દરિયાના એક ગંભવર મોજાથી ધોવાઈ ગયું હતું ત્યારનું એ પુતળું ખુલામાં રહેલું છે, અને એને પણ થોડી ધણી તુકશાણી થઈ હતી, તે પાછળથી સમારી હતી. એ પુતળાંનું કદ નિચે મુજબ છે:—જાંચાઈ ૫૦ શીટ ૬ ઇંચ, દોકું જાયું ૮ શીટ ૬ ઇંચ, કાન ૬ શીટ ૬ ઇંચ, આંખ ૪ શીટ, નાક ૩ શીટ ૮ા ઇંચ, મોઢાંની પોહાળાઈ ૩ શીટ ૨ા ઇંચ, તેના અંગોઠાની ગોળાઈ ૩ ઇંચ, તેનો ખોલો ૩૬ શીટ, વાસમાં અને કમર ૯૮ શીટ ગોળાઈમાં છે, એને હાથનાં આંગણાંમાં આંગળાં ભેરવીને હોઠી ઉપર રાખી પાડેલું છે, જે હોઠીની અંદર ઇંચોએ અને ખીજા જેવા આવનારાઓ જાણા રહીને એ પુતળાંની સાથે સખી પડાવે છે એટલું મોટું છે. એ જોઈને પછી એનેથી આસરે સવા માર્દલ દુર કામાકુરાનું દેહેરૂં છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેહેરાંમાં કાંઈ જોવા લાયક નથી, એની પડોશમાં એક જુનું દેહેરૂં હતું, તેને હમણાં સમારીને નવા જેવું ઇંહાંના શહેનશાહે બનાવ્યું છે, તેની વળી પડોશમાં એક ખીજું નવું દેહેરૂં શહેનશાહઆનું હમણા બધાવે છે, તે નજદીક તૈયાર થવા આવ્યું છે શહેનશાહવાણાં દેહેરાપર થોડીએક નકરી છે, બાકીનાં ચિત્રા જાણે અને પખેરાંના ચીતારેલા છે, અને તે બધું લાજ તથા કાળા ચળકતા એકરવેરનું બાંધેલું છે. પેહેલું કામાકુરાનું દેહેરૂં આગળ ઈલા જે જનનાવો (દાયનોયોલો) હતા તેનું બધાવેલું છે અને તે ઉપર ધણી સીડીઓ ચઢીને જવું પડે છે તેની નિચે સામેથી એક ધણુ મોટું ઝાડ છે જેની ગોળાઈ એનામાં એછી ૨૨ શીટની હશે અને હોસાઈ પણ ધણી છે. એ ૧૦૦૦ વરસની વૈદરનું કહેવાય છે. તેની નિચે આગળના વખતના સુનેદગારને નરવન ચારતા હતા. એ

દેહેરામાં અસલનો સામાન તથા હથિયાર અને બખતરો તથા વાજન
 ધણીનું નાનું જેવું એક મ્યુઝિયમ છે. એમાંની તલવારોપર મીના-
 કામ કીધેલું છે અને તેની મ્યાનો સોનાં તથા રૂપાંથી શણગારેલી છે.
 તીર, કામઠાં રાખવાનું એક સ્ટેન્ડ છે તેની ઉપરથી સોનાં રૂપાં અને
 મોતીની જડતથી શણગાર કીધેલો છે. તલવારની બનાવતનીથી તારીફ
 ધણી છે. ઈંહાં તીર મુકવા સારું એક બાંધુ નહીં જેવો છે જેનો
 અરઘો ભાગ મયાળેથી વેહેંચાઈ જઈને તેનાથી બે સીધા ગોળ બાંધુ
 બની ગયા છે તે નેવાલાયક છે. એ સઘળું મ્યુઝિયમ અસલનાં
 શોહગનોને લગતું છે. એ જોઈને લાંથી નીકળેલા આસરે બે ત્રણ
 માછલ દુર ધનોસીમાં કરીને દરિયે કિનારે એક અલાહેદું ટાપુ છે લા
 ગયા હતા. એ બાજુપર આસપાસનો દેખાવ દરિયાના છુટા છુટા અને
 નાના નાના અખાતોથી અને નજદીકની ફરતી લીલોતરી તથા દુરના પાહાડો-
 થી સારી લાગે છે. આજે વાદળ ઘણું ખુલ્લું હોવાથી ઈંહાનો સૌથી ઉંચો
 પાહાડ “પુન્જ્યામાં” (Fingiam) કરીને છે તે ધણો સરસ બધા
 આસપાસના પાહાડોથી ઉંચો અને જાણે હવામાં હોય તેમ દીસતો
 હતો. એ પાહાડ આસરે ૧૨૩૦૦ ફીટ ઉંચો છે, અને હમશા તે
 ઉપર બરફ પડેલું રહે છે. એ “ઈનોસીમાના ટાપુ” પર કોઈ વખત
 ઓટ થાય છે સારે ચાલીને જવાય છે પણ ભરતીની વખતે ઓટોમાં
 જવું પડે છે. ઈંહાં દરિયાર્ધ કોરાની અને બીજી પરચુટણ બનાવતો
 ધણી વેચાય છે. માછલી પુષ્કળ મળે છે અને તેઓને મોટા તલા-
 વમાં જીવતી રાખી મુકે છે કે બ્યારે ગમે સારે તેને કાઢાડી શકે.
 અમે આગળ તોડિયોના મ્યુઝિયમમાં જે મોટાં કરચલાં જોયાં તેની
 વિગત લખી છે તેવાં મોટાં કરચલાં આ ટાપુ આગળના દરિયામાંથી
 મળે છે, અને કાઈ કાઈ તો જે તેના પગ લાંબા કરી બર્બો હોય તો
 ૧૬ ફીટ સુધીના લંબાઈમાં તેઓ થાય છે. ઈંહાંના દરિયામાંથી એક
 જતના પાણીનાં વાદળોથી મળે છે. એ સઘળું જોઈને પાછા ઇઆકોહામાં
 સાંજનાં ૪—૩૦ એ આવી પુગ્યા હતા.

કુલચામી જાપાનનો ષડિત ખાંડો

તા ૧૧ મી ઓક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે આગની ગાડીમાં સહવારના કલાક ૧૧ વાગે બેસીને તોકિયોની પડોસમાં “ઉજી” કરીને ગામ છે ત્યાં જવા નિકળ્યા હતા. અમે “સીનયાસી”ન સ્ટેશન ઉપર ઉતર્યા અને ત્યાંથી જનરીક્ષાની ગાડીમાં બેસીને આસરે પાંચ માર્દલ સુધી “વીનો” કરીને તોકિયોનું સ્ટેશન છે ત્યાં ગય હતા, અને ત્યાંથી પાછા આગગાડીમાં બેસીને ઉપલા “ઉજી” ગામનાં સ્ટેશન ઉપર ઉતર્યા હતા, અને ત્યાંની એક સુતર કાંતવાની મીલ છે તે જોઈ હતી. એ મીલ આસરે ૭૫૦ સ્પીનડલની નાની રમકડાં જેવી એક બંગલામાં બાંધી હોય તેવી છે. એ ‘સને ૧૮૬૮ માં બાંધી હતી. તેમાં હમણાના સુધારાના રીંગ ટ્રેસ્ટલો નાખેલા છે, પણ ૩ જાપાનનોજ વાપરવાથી ૧૬ નબર સુધીનું સુતર કાઢાડે છે. પણ હુશિયાર મેનેજર યા સ્પીનીંગ માસ્તર કોઈ ન હોવાથી અને સધળું કારખાનું જાપાનીસોથીજ ચલાવાથી રાસ સાડા પાંચ આંઉસનીખી માવતી નથી. કામ સધળું કરકસરથી ચલાવે છે અને પાણીના પાંચથી એનજીન ચાલે છે. તે ઉપરાંત એઓના માલનો બાવ મુબઈના કુતર કરતા દર ગાંસડીએ નજદીક ૨૦ ગલર વધતા આવવાથી તેઓ ફિ સારો કરતા હશે. કારખાનામાં બધા મળીને ૩૦ મશુરો કામ કરે છે. તેમાં ૨૩ છોકરીઓ અને ૭ મરદો છે, એ મુજબ નફો કરતા હોવાથી જાપાન દેશમાં નજદીક ૨૫ રૂના કારખાનાઓ ઉભાં થયા છે તેમાં સૌથી નાનું ઉપલું કારખાનું છે.

મોટા કારખાનાઓ કોખીની તરફ ઓત્તાકા કરી રોહર છે ત્યાં છે. જાપાનીસો અમે આગળ લખ્યું છે તેન પોતાનાં દેશની બનાવવાના માત્રોને ધણું ઉત્તેજન આપે છે તેમજ આ સુતરનેથી ઉત્તેજન આપવા મોટો બાવ આપી પેહેલા તેને ખરીદે છે હાલ એ લોકોનાં કારખાનાના નબર ૧૨ નો બાવ ગલર ૯૮ અને નબર ૧૬ નો ગલર ૧૦૫ સુધીનો છે. આરે સુનઈના નંબર ૨૦ ના ૮૫ ગલર બાવ છે. એટલે મોટો ફરક એઓ રાખે છે અને સુનઈના સુતરને ત્યાંથી વેંદા લાવવાનો ખર્ચ તથા જાપાનની જગતના સ્તર તે ઉત્તરી કિમતનાથી

આદ્ય વેળે જોઈએ જે ઈંદાની બનાવતનાં સુતરપર થતો નથી. જપાનમાં વેલાતી ઊંચા નંબરના સુતરનો ખપ ઘણો મોટો છે અને આસરે એક લાખ ગાંસડી ત્યાંથી ઈંદાં દરસાલ આવે છે જ્યારે મુંબઈનાં ઉતરતા નંબરની આસરે ૨૦૦૦૦ ગાંસડીઓ આવતી હશે. ઈંદાંનાં કારખાનાઓમાં મુંબઈ તરફનો રૂબી વાપરી નંબર ૨૦ સુધી સુતર કાઢાડે છે તે સાથે ૩ શેઠેંગાઈથી ચીનાઈ રૂને નામે આવે છે (ચીનાઈ ૩ આવે છે તે જુદો છે.) જપાનનો ૩ સફેદાઈપર સારો છે પણ તારનાનો હોય છે. એ કારખાના સાથે ધનજીન ચલાવા પાણી આસરે ૩૦ માઇલ દુરથી સરકાર એ શહેરમાં લાવેલી છે તેમથી અરધો માઇલ પરથી કારખાનામાં લાવે છે, અને કાલસાનો અંચાવ તેથી થાય છે. એ શહેરમાં કાગળે તથા કાચ અને બીજી બનાવતોના કારખાનાઓથી આવેલાં છે, પણ વખત નહી હોવાથી તે જોઈ શક્યા નહીં. અમે ત્યાંથી જીનરીક્ષામાંજ બેસીને તોડકિયોના શહેરમાં ચાર માઇલ અરધા કલાકે આવી પુગ્યા હતા, અને ત્યાંના બજારોમાં ફરીને સીનબાસીના સ્ટેશન ઉપર જીનરીક્ષામાંજ ગયા હતા. એ બધો લતો આસરે આઠ માઈલનો તોડકિયો શહેરનોજ બનેલો છે, અને બધે ગીચ વસ્તી હતી, અમે “યોકોહામા” સાબના ૫—૪૫ મીનીટે આવી પુગ્યા હતાં અને આજે રાતના ઈંદાંથી કોબી શહેર જવા સાથે પી. અને ઓ કંપનીની સ્ટીમર ટીબેટમાં રાતના ૧૧ વાગેને ચઢડયા હતા, કારણકે પાછળી રાતના બે વાગેને સ્ટીમર હંકારવાની છાપેલી હતી તેથી આમ મજથી જવું પડ્યું હતું.

તા. ૧૨ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના સાડા પાંચ વાગેને અમારી સ્ટીમરે યોકોહામાનું બાર છોડ્યું હતું. સ્ટીમર “ટીબેટ” આસરે ૩૦૦૦ ટનની છે, અને જોકે જીનમાંની એક આગબોટ ગણાય છે તોયે ઘણી સારી ફરાગતવાની છે. અમારી સાથે આસરે ૨૦ ઉતારાઓ છે. આખો દિવસ દરિયો ઘણોજ યજ્જ હતો, અને સ્ટીમર બાણે ઉભેલી હોય તેમ કશા પશુ ડોલા ખાતી હતી નહીં. બેઉ બાજુ ઉપર પાહાડો દુરથી દેખાતા હતા.

તા. ૧૩ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારથી જાણે એક ખારીમાં સ્ટીમર ચાલતી હોય તેમ લાગતું હતું, અને બેઉ ખાણુ ઉપર જરા દુરથી પાહાડોની અલગાર લાગેલી હતી. આસરે નવ વાગેને પાહાડની એક અણી દરિયામાં નિકળેલી પસાર કીધા પછી એક ગમના પાહાડો પાછા દુર યવા લાગ્યા અને કોખીની નજદીકમા અમો આવી લાગ્યા. આસરે ૧૧ વાગેને સ્ટીમરે પોતાના ડકા આગળ લંગર કીધું હતું. કોખીનો દેખાવ દરિયામાંથી સારો લાગે છે, અને ત્રણ ગમના અરધા ચાંદ રોકા ડુંગરોની હેઠાણુમાં એ શહેર દરિયે કિનારે આવેલું છે. અમે સ્ટીમર ઉપરથી ઉતરીને જીનરીક્ષામા બેસીને “હીઓગો” નામના હોટલમા ઉતારો લીધો હતો. ઇંહાંના હોટલો “યાકોહામાં”નાં હોટલો જોટલાં મોટા નથી પણ સધળું યુરોપિયન ટપપર રાખેલું છે. અમો બપોરનું જમીને શહેરમાં ફરવા નિકળ્યા હતા. ઇંહાં કાષ્ટ જોવા લાયક નથી ફક્ત આસરે એક માટલપર એક પાણીનો ઘોઘ છે તે ઇંહાં આવનારાઓ જોવા જાય છે, ત્યાં અમાખ્યા ગયા હતા. એ ઘોઘ ડુંગરોની વચમાંથી આસરે ૬૦ શીટ જોટલો જાયો પડે છે, પણ પોહોળાઈમા લાયગે ૫) શીટખી હરો, એની આસપાસ ઝાડ અને ફર્નસોની લીલોતરી તથા છાયો ઘણો સારો લાગે છે, તે જોષ બજારમાની જાપાનીસ નવાઇની બનાવોની દુકાનો જોઇને પાછા હોટલમા આવ્યા હતા. એ કોખી શહેર જાપાનીસોએ જે વેપાર સારું ચાર પાંચ બદરો દેશીઓને માટે ખુલાં મુક્યા છે તેમાનું એક છે, અને ઇંહાં આપણા મુંબઈથી સુતર વેચાવા સાર સારી રકમનું આવે છે. શહેર નાનું આસરે ૮૦૦૦૦ ની વસ્તીવાળુ લાગે છે તેમાં ૪૦૦ પરદેશીઓ કહેવાય છે, અને વેપારની જાતનમા જાપાનમા ખીણું બદર (યોકોહામાથી ઉતરતુ) ગણાય છે દરિયે કિનારે યોરીએક ઇમારતો યુરોપિયન ટપપર માસ્કસરની નાધેલી છે, બાકીનું અંદરનું દેશી જાન જેને ઇયોગો કરી કહે છે ત્યાં બેઠા અને નડવા વગે આવેલા છે.

તા. ૧૪ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના રવાઠ ૧૦ વાગેને આગની નાડીના નેતાને “કોખી” એસાન શહેર

જે આસરે ૨૦ માર્ચલ દુર છે. ત્યાં કલાક ૧૧ વાગેને પુગ્મા હતા. એ “ઓસાકા” શહેર ધણું મોટું છે અને ઇંહાં ધણો મોટો વેપાર ચાલવા ઉપરાંત જાત જાતના કારખાનાઓ આવેલાં છે જેઓની સંખ્યા અંધ ચીમનીઓ દુરથી દીસે છે. ઇંહાનાં કારખાનાઓમાં મોટાં બે કારખાના ૩ તથા સુતર કાંતવાના છે, પણ આજે કાંઈ કારણસર તેઓ અંધ હોવાથી જોઈ શક્યા ન હતા પણ કીઓનો શહેરથી પાછા ફરતી વખતે જોવાનો વિચાર રાખ્યો છે. અમો ઇંહાંતો કિલ્લો જોવા ગયા હતા જે જાપાનના મજબુત કિલ્લાઓમાનો એક ગણાય છે અને મજબુત મોટા મોટા પથ્થરોનો બાંધી તેને ફરતી જાડી પાણીની ચર રાખેલી છે. એમાં જવા સારૂ ત્રણ જુદા જુદા એક પછી એક કિલ્લા તથા દરવજા પસાર કરવા પડે છે. એ કિલ્લો સને ૧૫૮૩ ના સાલમાં “શોહગન-કોઇ-તાય-કો-સામાં” કરી હતો તેણે બાધ્યો હતો, અને જોકે ધણો મજબુત છતાં થોડોજ વખત સને ૧૮૬૯ ના બળવા વખતે તે તકી શક્યો પણ આખરે મોટી તોપોથી તેમા ગબાઈ પાડી તે લીધો હતો. હમણા ત્યાં સોલજરોની બરાખો કીધેલી છે, પણ એ જાગ્યાણમાં આવવાથી ત્યાંથી “ઓસાકા” શહેરનો દેખાવ સારો દેખાય છે તેથી લોકો એ કિલ્લો જોવા જાય છે જે સારૂ અમાને ઇંહાંની સરકારી આશીસમાંથી રજા પેહલાં લેવી પડી હતી. એ કિલ્લાની નિચે બે બાજુપરથી શહેર નિચાણમાં આવેલું છે બાકીની બાજુઓપર બ્યાં નજર કરીયે ત્યાં રોપણીથી બરપુર ખેતરો દીસતાં હતાં તથા દુરથી એકગમ દરિયો અને બીજાગમ મોટા ડુંગરો દેખાતા હતા. એ કિલ્લાની નિચેથીજ જરા દુર તોપ બનાવવાનું કારખાણ આવેલું છે જ્યાં ઘણી સારી તોપો બનાવે છે એમ કહે છે. એ કિલ્લા સિવાય એક બે દેહેરાઓ નજવાં છે તે વિગેરે બીજું કાંઈ ઇંહાં જોવા લાયક નથી પણ ઇંહાંની ટંકસાલ ધણા જણા જોવા જાય છે. અમોએ બીજી ટંકસાલો આગળ જોયલી હોવાથી ત્યાં ગયા હતા નહો. ઉપલાં કારખાનાઓ ઉપરાંત ઇંહાં કાચ, કાગળ, બીલોરકામ છત્વાદી બનાવવાનાં ધણા કારખાનાઓ છે જેથી એ ઓસાકા શહેરને જાપાનનું મેનચેસ્ટર દાખલ ગણે છે

વળી ઈંહાં બે નદીઓ શેહેરની વચ્ચેથી થોડે થોડે છેટે પસાર થાય છે, જેમાંથી નાની સ્ટીમરો તથા વાહાણો ધણે ઉપર સુધી જઈ શકે છે, અને દરિયા સાથે તેનો સંબંધ થાય છે. એ નદીઓમાંથી જગે જગે દર બે ત્રણ મોહોલાને આંતરે ઉભી તથા આડી કનાલો બેસુમાર આવેલી છે, જેમાંથી શેહેરના ઘણા ખરા ભાગોમા માત્ર લાવ લઈ જવ કરવાનું ઘણું સેહેલું પડે છે તથા જ્યાં નદી આવેલી છે તેને કાંઠે તો બે ડોલી મોટાં વાહાણોને ગોઠી માફક લઈને સમારકામ પણ કરે છે. એ કનાલો તથા નદીઓને લીધે “ઐસાકા”ને ઉગમણ તરફનું વેનીસ કરીનેબી કહે છે. અમો શેહેરમાં નજદીક ત્રણ કલાક જનરીક્ષામાં ફર્યા હતા તેટલા કાંઈ બેસુમાર પુલો એ કનાલો તથા નદીઓ પરથી પસાર કર્યા હતા. શેહેર પોતેબી ઘણું મોટું ઘેરાવાનું બેઠા ઘેરાને લીધે છે. એની વસ્તી આસરે ૮૦૦૦૦૦ માણસોની કહેવાય છે. ઈંહાં હમણા એક નવું હોટલ બંધાયું છે, પણ ત્યાં સુવાના ઓરડાઓની સગવડ હજી બરાબર કીધેલી ન હોવાથી અમો જે ઈંહાં રહેવાના હતા તે વિચાર છોડી દઈને સાંજના કલાક પની ટ્રેનમાં બેસીને “કીઓતો” જે અસલ પાયતબી શેહેર હતું ત્યાં ગયા હતા, જ્યાંના સ્ટેશન પર કલાક ૬—૩૦ મીનીટે પુગ્યા હતા. અમોને છેક ટ્રાબીથી તે “કીઓતો” સુધીના આસરે ૬૩ માઈલ સુધી બંધી રોપણીનાં બેતરો મળ્યા હતાં જેમા મોટા ભાગ મોખાતો હતો, પણ કોઈ કોઈ ગમ રના બેતરો તેમાં ઘણાં ખરા ઓત્તાકો શેહેરની નજદીકમાં મળ્યાં હતા. જે ઉપર ૩ હમણા વિલુવા લાવક તૈયાર થયેલો દેખાતો હતો.

જાપાન દેશની જમીનને ખાતર આપીને વરસાદ ખારો માસનો હોવાથી તથા કેડેબી દસ જાર શીટ જમીન ખતી કે ખેતી નથી આવવાથી વરસના ત્રણબી ચાર પાક તે પરથી લીધે છે તેના કોઈ તરફ પસંત રિતુના બરફ થોડો નહોતો પડે છે તારેબી રોપણી આવે છે અને તે નખતે ગાજર તથા બીજા એવા તરફરી રોપે છે, જે સરસવા મુજબ જમીન પર પડેલા બરફનો કાપરના કીની નાહાર નિવડે છે. એવું આપો

પ્રમાણે વરસના ઘણા પાક કરવાથી જમીનને જરા પણ વિસામો મળતો નથી, તેથી આગળ ચાલતાં એ ખરાબ થશે એવો સંભવ બીજાઓ રાખે છે અને હમણાખી માણસનું જોરાવર ખાતર આપવાથીજ આવો પાક મળે છે, નહીં તો કે ઊતરી જયા વગર રહે નહીં. આએ વરસનો ચોખ્ખો પાક એટલો તો મોટો થવાની આશા છે કે આગળ કોઈ સાલખી થયો નહીં હશે એમ કહે છે, પણ રૂનો પાક તેથી ઊલટો ઘણો થોડો નિકળવાની બીહીક હોવાથી ચીન તરફ તેની ખરીદી હમણાથી થવા લાગી છે. અમે યાઆમી (Yaami) નામના હોદલમાં કીઓતોમાં ઊતારો લીધો છે, જે જે કે જાપાનીસોએ રાખેલું છે તોખી મજેનું યુરોપિયન ઢપ ઉપર સઘળું છે. હમણાં થોડુંક થયુંજ એ બંધાયું છે, અને ડુંગર ઉપર આવ્યાથી શહેરનો દેખાવ ઘણો સારો દીસે છે, અને યુરોપિયનો ઘણાખરા ઈહાંજ ઊતારો લે છે.

તા. ૧૫ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના કલાક ૮—૩૦ મીનીટે કીયોતોથી જનરીક્ષામાં બેસીને નિકળેલા કલાક ૯—૪૫ મીનીટે બીવા (Bewa) નામનો સરોવર છે તે જોવા ગયા હતા. રસ્તામાં આખો વખત જાણે એકજ ગામમાંથી પસાર થતા હોઈએ તેમ વસ્તી અને ઘરો જા માઈલ સુધી મળ્યાં હતાં અને માલની આવજવ પણ ઘણા મોટા પાયા ઉપર બધે ચાલતી હતી. જોકે કીયોતોથી છેક લેક બીવા સુધી આગનીગાડી દોડે છે તોખી ગાડાંઓમાં માલ લાધીને લાવ લખજવ કરે છે. ગાડાંમાં મોટો ભાગ માણસો બલદની માફક જોડાઈને ધસડતા હતા, તેઓ બલદની ઝુલ્મરીના જેવુંજ પોતાની છાતી આગળ બાંધીને છાતીના જોરથીજ ગાડાંઓ ખેંચતા હતા, અને રસ્તાનો મોટો ભાગ ઢળાવવાલા ડુંગરો ઉપર જવાનો હોવાથી એથી ચાર જણા એ મુજબ ગાડાંમાં જોતરાઈને ધસડતા હતા. તેમાં ઝોરતો અને દશ ચાર વરસના બચાંઓ વડીક ભાગ લેતાં હતાં. કોઈ કોઈ ગાડાંઓમાં બલદ જોડેલા હતા. એ બધા ઘણાજ મજબુત આગે કદાવર અને દેખાવે વેલાતી ગાયને

મળતા આવે છે, અને રંગે મોટા ભાગ સુધે કાળા છે, અને ઘણો માલ સેહેલથી ઘસડી શકે છે. રસ્તાની આસપાસ નાના મોટા ડુંગરોથી દેખાવ સારો લાગે છે. ખામખા છનરીકક્ષામાજ પગ રસ્તે ગયા અને આગની ગાડીમાં ગયા હતા નહીં, અને આગની ગાડી પાહોડોને લીધે લખાણુ રસ્તે જવાથી બેઠે એકજ વખતે થોડે તકાવતે ત્યાં પુગે છે. અમો સરોવરના મથાળા ઊપર એશીઆ (Eshiba) કરીને ગામ છે ત્યા જઈને ત્યાંથી એક નાની સ્ટીમ લાંચમાં સવાર થઈ એ સરોવર ઊપર ફરી આવ્યા હતા. એ સ્ટીમ લાંચમાં ફરવાની ઉતાર દીઠ ૨૦ સેન (યાને દોકડા) નુર લે છે, અને તેમાં ૩૦ ઉતારઓ બેસી શકે છે. જેઓ સંઘળાને તુટક ઊપર સાદરી પાંચરીને જમીન ઊપર બેસાડે છે, પણ જો આપણે આખી સ્ટીમર લેક ઊપરની “બે” જોવા લાયક જગ્યાપર ફરી આવવા સાડ માથે રાખ્યે છીએ તો ચાર ઇયન (યાને ડાહર) લે છે. અમો આખી સ્ટીમર માથે રાખીને સરોવર ઊપરની એ જગ્યાઓ જોઈ આવ્યા હતા. એ સરોવર સાંભળવા મુજબ ૮૦ માર્ઝલ લાંબો અને આસરે ૭ માર્ઝલ પોહોળો છે, તેથી બેઠે બાબુના દિનારા સ્ટીમર પરથી નજેના લીમે છે, અને આસપાસ ફરતા મોટા નાના પાહોડો આવેલા અને તેઓ ઊપરની લીલોતરી તથા ગિચાણુનાની ખેતીતાડાથી તથા સરોવરની અંદર માછીમારોની તથા ખીછ બોટા અને નાના કંડરાની બે ત્રણ સ્ટીમરો ફરતી હોવાથી દેખાવ ઘણો ગિજાનરો લાગતો હતો. અમો પેટલા કાર્ટસાઈના કરીને ડાયા હાનના દિનારા પગની એક જગ્યાપર ઊભા

આજુએ ફેલાઈને ઘણો મોટો ઘેરાવો ઘેરી લીધો છે. એટલું ડાંખ-
લીઓથી ફેલાઈ ગયલું મોટું ઝાડ અમે કેંઠે દીઠું નથી. તેનું થડ
આશરે ૨૭ ફીટ ઘેરાવામાં હશે. એ ઝાડ ૨૦૦૦ વરસનું જીતું કહે-
વાય છે. અમારા ધારવા મુજબ એ ઝાડ જે ધારા મુજબ જિંદુ
નય છે તેને જિપરથી કાપ્યા કીધાથી તેની ડાલોને જોર મળ્યું છે,
અને એ ડાલોને નિચે જોઈતી જિંચાઈએ લાવી નિચેના ટકાઓ સાથે
બાંધ્યાથી તેઓ તે હાલતમાં લાંબી ફેલાઈ ગઈ હશે. એજ મુજબ
ખીજાં એજ જાતનાં ઝાડો જે હમણા નાના છે તેને કીધેલા અમે
ખીજાં એ સરોવરની આસપાસની દેહેરાંઓવાલી જગ્યામાં જ્યાં હતાં.
તે જિપરથી એનેખી એમ કીધું હશે એવું ધારયે છીએ. એના છા-
યડા હેઠળ જો ૧૦૦૦ માણસો એસે તો તે બધાને છાયડો અમો ધા-
રયે છીએ કે મળી શકે એટલો મોટો ઘેરાવો છે. અમો એ ઝાડ
જોઈને પાછા સ્ટીમરમાં એસીને નિકળેલા એ ખીવા સરોવરનું પાણી
જ્યાંથી નદીના આકારમાં બહાર પડે છે તે જગ્યા ઉપર ગયા હતા.
એ નદીનું મુખ આશરે ૧૦૦૦ વાર જેટલું પોહોળું છે, પણ આ-
ગલ જતાં તે સાંકડી થતી જાય છે. અમો તેમાં થઈને એશિયામાં
નામનું ગામ એને કિનારે છે, ત્યાં જિતર્યા હતા. તે આજુ જિપર
જમીન આસપાસ નજદીક આવ્યાથી અને તે બધી લીલાતરીથી ભર-
પુર હોવાથી તથા તેની પાછળના ડુંગરો તથા પાહાડો ઉપર કોઈ
ગમ ઝાડ પાન અને કોઈ ગમ ખાલી હોવાથી તથા સુરજ જરા
ઘેરાણુમાં હોવાથી વાદળનો છાંયો તેઓ જિપર પડવાથી લાઇત તથા
શેડની અસર ઘણી સારી લાગતી હતી. સરોવરમાં એ આજુ જિપર
કાંઈ વગર ગણત્રીની બોટો પાણી છાલકાં હોવાથી તેમાંથી કોરા કહા-
ડતી હતી. એ કહાડવા સાથે એક લાંબા બાંધુને છેડે જલ રોકી
એક નાની કાયલી બાંધી તે બાંધુને પાણીમાં જમીનની અંદર દાખે
છે, અને પછી તેને પાછો બહાર કહાડે છે ત્યારે જિપલા કોરા જીવતા
જનવરો સાથે કાયલીમાં ઉચકાઈ આવે છે. ખજર કહાડતાં એ
કોરા તથા તેમાંની કીણી માછલીઓને ખાતરના કામમાં વાપરે છે,

વળી બીજી છેલ્લીક બોટો લેવતાની જાતની ધલ નામની માછલી પણ ઠીક તાલથી પકડે છે. એ સાર પોકલ બાંધુઓને પાણીની અંદર પોતી જમીનમાં ઊપરથી બીજા બાંધુએ ઠોકી ધાલે છે, અને એ મુજબ હારબંધ છુટે છુટે તક્કાવતે તેવા બાંધુઓને ધાલી તેઓને એક રસીથી બીજા એક લાંબા બાંધુ સાથે બાંધી રાખે છે. હવે એ દટાયલા પોકલ બાંધુને ઊપલી “ઈલ” માછલી પોતાના દર સમજી તેમાં ભરાય છે. તેઓને બીજે દીને પેલા માછીમારો બાંધુ બહાર ખેંચી કઢાડી પકડે છે એ સરોવરમાં ઘણી જાત જાતની માછલીઓ મળે છે, તેમાં સામન માછલી જે આપણી રામસ માછલીને મલતી આવે છે તથા સામનટરાઉટ (Salmon Trout) જાતની માગન જેવી માછલી ઘણી મળે છે. એ છેલ્લી માછલી સોનેરી માછલીના જેવી લાલ રંગની પણ આવે છે, જે ઘણી સારી દેખાવે લાગે છે. એ માછલીઓને ભર સરોવરમાંથી પકડી પાણીની ટાંકી ઓમાંજ જીવતી કિનારે લાવે છે, અને પછી તેને સાર લાકડાંના નજદીક નજદીક ગોઠવેલા સળિયાનાં પીંજરામાં નાખે છે. એ પીંજર આશરે પાંચથી છ શીટ લાંબુ અને બેથી ત્રણ શીટ પોહોળું હોય છે, જેઓને ગામડાઓની નજદીક સરોવરને કિનારે ચુકચુ સુઈના પાણીમાં દાડી રાખે છે, જેથી માછલી તેમાં જીવતી માગે ત્યાં સુઈ રહી શકે છે અને ગરજ વખતે નાની જાત લાકડીને છેડે બાંધીને તેની અંદર તેઓને પકડી બહાર કઢાડે છે. એવાં માછલીના પીંજરાઓ કાંઈ જયાબંધ ગામડાઓની સામે દેખાતા હતા અને કિનારે કિનારીને પરોરાના એક નાના ડુંગર ઊપર દેહેરું છે ત્યાં ગયા હતા. દેહેરું કાપ જેવા જાયક નથી, પણ ખુદરની રોક વડે નાચા પાયાપર તેના બાગના બનેલો છે તે ઘણો જેવા જાયક છે પચરો આગ અગામ અને એક એકની ઊપર સોજાઈતી રીતે જરૂર નાણું હોયે ગોઠવ્યા હોય તેમ પડેલા છે, અને વચ્ચે ફરવા હરવાવા રમવા જેવા નવા-ઓ રહેલા હોવાની જરૂર આનમાં બેઠેલા હેતુ તેમ લાગે છે.

એ જોઈને પાછા સ્ટીમરપર સવાર થઈને ધસીયાના કિનારાપર પાછા આશરે સાડા બાર વાગે આવી પુગ્યા હતા, અને ત્યાંની ટી હા-
 બિસમાં તેની સામેના માછલીના પીંજરામાંથી તાજી જીવતી સામન
 માછલી કહડાવીને તે તથા સાથે ખીજી બાંધી લાવવા હતા તેવું
 ટીશીન કીધું હતું અને પાછા એ વાગે નિકલેલા કીચોતોમાં સવા ત્રણ
 વાગે આવી ઇંદાના બજારમાં બધે ફરી આવ્યા હતા. એ બજાર
 ઘણું લાંબું છે, અને આસપાસની દુકાનોની વચ્ચેના રસ્તાપર આખે
 મોહોલે મથાળેથી બાંધુઓપર પરદા નાખેલા છે, જેથી રસ્તા ઉપર મુદ્દ
 તડકું પડતું નથી અને જ્યારે સુરજ નહી હોય છે ત્યારે બાજુએ દોર-
 ડીઓ રાખેલી તેથી પરદાઓ ખેંચે છે કે ગોળ લાકડા ઉપર વીટલાઈ
 જઈને ઊપરથી ખુલ્લું થઈ જાય છે, જેથી ખરીદનારાઓને ત્યા ફરવાનું
 ઘણું સહેલું થઈ પડે છે, અને અમો આજે સાંજના ચારથી છોકે છ
 વાગા સુધી એ મોહોલામાંની જુદી જુદી દુકાનોપર ઇંદાની બનાવતો
 જોવા સારું ફર્યા હતા ત્યાં સુધી એ મોહોલામાં એક મેલા જેટલી
 ગીરદી ચાલુ હતી અને તેને લીધે ઇંદા જીનરીક્ષા ગાડી વટીક ફેરવ-
 વાનો હુકમ નથી, પણ સૌને પગે ફરવુંજ પડે છે. દુકાનો સઘળી
 હમાં ચીજોથી ભરપુર હતી અને સાંજના છ વાગે રોશણી અને
 થવાથી જાણે દીવાલીની રોશણી થઈ હોય તેમ બધી દુકાનોપરની
 કાગળનાં સલગાવેલાં ફાણસોથી લાગતું હતું. વળી એ મોહો-
 લામાં પુષ્કળ નાટકશાળાઓ તથા ખીજી ગમતના ઘરો હોવાથી
 તેઓની બાહાર ગમતને લગતા કાંઈ વગર ગણત્રીનાં બારણાઓ
 તથા આખાં ઘરોપર ચીતારો રંગીન હોવાથી ઘણો ભપકો અને જાણે
 કાંઈ મોટો મહીમાહ હોય તેવું રળિયામણું લાગતું હતું એ મુજબ
 દરરોજ એ મોહોલામાં ગીરદી તથા તમાશો થાય છે. આવતી કાલે
 ઈંદા છેલ્લા બજવાના વખતે માર્ચા ગયલા સોલજરોને લગતો વારસીક
 તેહેવાર છે, તેથી આજ રાતથી ગામમાં છુટી છવાઈ ફાણસોની રોશણી
 થઈ હતી, અને તેમાં તેહેરોને કાંઈ તેઓ હારબંધ હોવાથી દુરથી ભ-
 પકો તેનો સારો લાગતો હતો.

તા ૧૬ મી અક્ટોબર સને ૧૯૯૭—આજે ઉપર લખ્યા મુજબ ઈંહા મોટા તેહેવાર હતો, એ તેહેવાર સને ૧૯૬૮ માં હમણાના મીકાદોએ તોકિયોનો શોહોગનને હાથથી જાપાન લઇ તે તરફનો ભાગ છીનવી લીધો તે વખતે થયેલી લડાઇમા માર્યા ગયલા સોલજરોની યાદગારીમા દર સાલ ઈંહા થાય છે અને તે સાથે દેશથી લોકો ઉપરાંત શેહેનશાહી ખાનદાનના રાજવંશીઓ તથા ખીજા પ્રાંતોના હાકમો વડીક આવે છે. એ માર્યા ગયલા સોલજરોની યાદગારીનો એક મોટો પથ્થર તે ઉપર તેને લગતી વિગતો કોતરીને અમારાં હોટલથી થોડે દુર એક ડુંગર ઉપર મુકેલો છે ત્યાં એ સઘળો મેલાવડો થયો હતો. અમો હોટલમાંથી તે તમાસો જોવા સાથે આસરે નવ વાગેને નિકળ્યા હતા પણ તેની આગમ્યથી રસ્તાઓ સઘળા લોકોની ભીડથી ખીચોખીચ ભરાઇ ગયા હતા, અને ગાડી કંચુ ત્યાંથી જવાનો ટુકડમ ન હતો. એ ડુંગરપર જવાની જગ્યા બગ્ગરમાં યપને છે, અને ઉપર જવાનો રસ્તો મજેનો પોરોળો અને માફકસરના ઢળાવનો તથા સીડીનો આધેસો છે કીયા ૧૦ વાગેને ગર જવાની આગમ્ય રૈયતને ત્યા જઇ આવવાની પુટ પતી તેથી ડુંગરપરનો આ રસ્તો લોકો ઉપરાંત ગિનાળેના દોકરા તથા કોટરીઓની આવજન થી ભરાઇ ગયો હતો. જુદા જુદા નિસ્સાનો દોકરાઓ બુદાં બુદાં ટોળામા અને તરેહવાર રંગબેરંગો પેશાવાના ગમત કરતા

તેની આસપાસ ફાણસોની લટકતી તોરણો કીધેલી તેથી પુરં શોભતું હતું. દશ વાગ્યાની નજદીકમાં સઘળાં લોકોને ડુંગરપરથી હેઠલ જવાનો હુકમ થયો, અને પેલા યાદગારીવાલો થંભ ને એક માફકસરના ચોગાણમાં ડુંગરની અધવચમાં મુકેલો છે, તે જગ્યા સઘળી ખાલી થઈ હતી. અમો લોકો બાહાર દેશાવરના હોવાથી (અમારી સાથે બીજાં ઘણાં યુરોપિયનોથી આવેલાં હતાં) અમોને ત્યાં ઉભા રહેવા દીધા હતા, પણ અમારી સાયનાં જાપાનીસ બોમ્બિયાઓનેથી હેઠે મોકલાવી દીધા હતા. લોક બધું ઉતરી ગયા પછી તરત માણસોએ રસ્તાને ઝરઝર કરી ચોગાણમાં બધે જાડી કાંકરીની રેતી પાંકરી દીધી હતી. પેલા યાદગારીના પથ્થરની બાજુપર એક કામચલાઉ આલટર દેહેરા જેવું ઉભું કીધેલું હતું તેની સામે લોકોને બેસવા સારું એ બાજુપર હારબંધ ખુરસીઓ ગોઠવી હતી, અને વચમાં રસ્તો આલટરપર જવા સારું રાખેલો હતો. અમો લોકોને એ આલટરની સામેજ મળેની જગ્યા મળી હતી, અને પાછળથી જાહેર કીયા શરૂ થઈ ત્યારે ખુરસીઓ વટીક લાવીને અમોને આપી હતી, અને અમારી સામેની જગ્યા આગળ કોઈને ઉભા રહેવા દેતા હતા નહીં. બરાબર ૧૦ ને સુમારે પાદરીઓનું સરઘસ સીડી ઉપર ચઢવું દેખાયું, અને પાદરીઓ સઘળા સીનટો ધર્મના હતા અને શેહેનશાહ સીટોનો ધર્મ પાલે છે, તેથી સઘળી કીયા એજ ધર્મમાં કીધી હતી. સીટો લોકના ધર્મમાં વખણાયેલાં આદમીઓનાં ૩ ને માને છે, તેથી આજે પેલા માર્યા ગયલા સોલજરોના ૩૬ની પ્રાર્થના કરવાની કીયા હતી. એ સીટો ધર્મના પાદરીઓ માથું બોડાવતા નથી (બુધ ધર્મવાલા પાદરી બોડાવે છે) તેઓએ સફેદ અને ઘણા મોટા પોશાક પહેરેલો હતો, પણ માથાંપર કાંઈ અજબ તરેહની તોપીઓ પહેરેલી હતી. જોવા મેલે એ ધર્મગુરુઓમાં બે પદવી છે. મોટા ધર્મગુરુઓ આસરે પાંચેક જણા હતા જેઓના માથાંપર બેઠી તોપી અને તેની પાછળથી મયાબે એક ચકરડા જેવો આકાર કરી તેની ઉપરથી પીછાની માફક એક લાંબી પતી પીક તરફ ઉપરથી ઉચકાઈને પછી નિચે લટકતી રાખેલી હતી, પણ તેને

રંગ બધો કાજો હતો. બીજા ધર્મગુરુઓ જે આસરે, પીસેક જણુ હતા તેઓને માથે મુંબઈમાં ફકીરો લાકડાંનું બીજા માગવાનું આવલું વાસણ વાહાણુના આરકાનું લઈને ફરે છે તેને મળતા આકારની તોપી હતી. અને જે માથાંપર અલગી ગોઠવેલી હોવાથી તેને પતીથી ગલાં આગળ બાંધી લીધી હતી.

એ પાદરીઓ ઉપર આવીને એક અલાએધા તંબુમાં ગયા જ્યાં તેઓએ પગમાંનાં ચંમપલ રોકાં ખાસડાં બદલીને લાકડાંનાં તલીયાં સાથનાં બોત રોકાં ખાસડાં પેહેર્યા હતાં, જે ઘણી મોટી સાર્થકનાં હોવાથી તેઓથી ઝડપમાં ચાલી શકાતું હતું નહીં. તેઓની પાછળ કોઈ સંખ્યાબંધ રીજમીટના આશીસરો છુટા છુટા આવેલા હતા. એ સઘળાઓ પેલા કામચલાઉ ઓલટરની સામે બેઠકોપર હારબંધ આવીને બેસતા ગયા પછી કીયોતોનો ગવરનર આવ્યો, જે ઘણા બપોડનાર કસબી ભરતના પોશાકમાં હતો કે જે ઘણાખરો ઇંગ્લેન્ડના સીવીલીયનોના પોશાકને મળતો હતો. ઈંદા હાજર થયતા સઘળા મોટા મોટા લોકો ઇંગ્લેન્ડ પોશાકમાજ હતા, પણ જેને ગમે તેવો પોશાક પેહેરી આવ્યા હતા. કોઈ મોરનીંગ ટ્રેસમા તો કોઈ ઇનીનીંગ ટ્રેસમાં (તેલ કોટમાં), કોઈ નાની બેડી તોપી તો કોઈ લાંબી તોપી, કોઈના પોશાકો તેનાં આગળ પરમાણુથાને લાખા, કોઈનાં પાટલુનો તે કારણથી ખુત આગળથી હલતાવેલા, અને ઘણાખરાઓના હાથમાં ધીસા સંદેહ સુતરાઉ માળા પેહેરેલા હતા. પણ આશીસરો અને સીવીલીયનોનો ટ્રેસ મળેતો બપોડનાર કસબી અને બધેસેતો સીવેલા હતો. આશીસરોના પોશાકની ધપ રેલ લટકરને આજ્ઞા નહતી છે, (જો કે સોજરોની તોપી જરમન ધપપર બનાવેલી છે) પણ તેઓ કદે ઈંગ્લેન્ડ હોવાથી તથા સાજા હોવાથી તેઓને આજ્ઞા નહતી હતી. તેમ જો તેઓએ કોઈ આજ્ઞા નહતી તેમ તેઓને કાજર રહેલા કોટમાં આશીસરો રીસાં ફરીને બેઠકોપર સ્થાન લઈને બેસતા હતા. એ વખતે જો કે યુરોપિયન પેરસનના સને બહુ હતા તેમજ તેઓની પ્રાચીન રૂપની સજામ કરેલા હતા. બધેસેતો તેઓને કે તેઓને અને બધે

આમનસામન જામે વખત ઘણાજ વાંકા વહીને નમતા હતા જે ઘણું મજેનું લાગતું હતું. એ પ્રમાણે સઘળાઓ એકા પછી એક છેલ્લે ગેહેનશાહના રેપરીએન્ટેટીવ દાખલ તેના આનંદાનનો એક પ્રીન્સ આજો જેને સર્વે જણાઓએ ઉઠી તોપીઓ કાઢાડી માન આપ્યું હતું, અને ત્યાર પછી બધાઓ ઉઘાડે માથેજ તે પાછો ગયો ત્યાં મુઘી રહ્યા હતા, પણ તેવણે સલામ કરતી વખતે તોપી ઉતારી અને તરત પાછી પેઢરીને તેમજ આખો વખત એકા હતા, ક્રિયા દ્રઢત ઘણી ગંભીર આવતી ત્યારેજ તોપી કાઢડતો હતો. (ઈહા મારે જણાવવું જોઈયે કે જાપાનીસો જે અસલી ઢપના છે તેઓ માથાંપર કોઈ પણ જાતની તોપી યા કપડું રાખતા નથી પણ જિઘાડે માથેજ રસ્તાઓમા વતીક ફરે છે. માથાં ઉપર બાલ અંગ્રેજોને માફક કાપેલા છે, રાખે જેને હોરતા નથી પણ છુટા ખભરાયલા રાખવાથી તેઓ નદન શોભતા નથી.) એ પ્રીન્સ સાથે સૌથી આગળ તદ્દન હેલાયધી ખુરસી મુકી હતી તે ઉપર એકઠો એકો હતો. તે દેખાવે તથા પોશાકમા ઘણાજ માદો છે, અને ફરોક કોટ (Frock coat) લાંબી તોપી (Beaver hat) તથા કાલા પાતલુનના પોશાકમા હતો, દેખાવે આસરે ૫૦ વરસની ઉમરનો હશે, પણ જ્યારથી આવ્યા અને પાછા ગયા ત્યાં મુઘી કોઈનીથી સાથે તેવણે વાતચીત કીધી હતી નહી, અને જેથી કોઈ તેની આગળ જતો તે વાકો વહીને જમીન તરફ નજર રાખી કાંઈ પુછવું હોય તો પુછતો હતો, એટલું માન તેને મળતું હતું. તેવણુ આવ્યા પછી કીયા શર થઈ. પેહેલાં વડો પાદરી જે ઘણો યુજરગ ઉમરનો હતો તે પેલા ઓલટર તરફ ગયો અને ત્યાં થોડો વાર પોતે કાઈ ભણીને પછી એક વાસણમા પાણી તે ઓલટરપરથી લાવીને પેહેલા પાદરીઓ એકા હતા તેઓ ઉપર જરા જરા છાટયું. જે વખતે તેઓ સઘળા ઉભા થયા હતા, અને ડોકુ નિચે નમાવયુ હતું, ત્યાર પછી તેણે પેલા પ્રીન્સની ઉપર છાટયું પણ તેવણુ કાઈ ઉઠ્યા નહી દ્રઢત તોપી ઉતારી હતી ત્યાર પછી બીજા અમલદારોપર છાટયું જેઓમા કોઈ બિલું થતું અને કોઈ એસી રહેતું. એ મુજબ આહરો આગ્રુપર પાણી

છાંટીને પાછો ઓલટર તરફ ગયો, અને વળી થોડો વાર ભણીને એક ઝાડની લીલી પાંડાંની ડાખલી લાવી ઉપર મુજબ સઘળાઓ તરફ ચારે બાજુ હીલવી હતી, અને પછી ખીજ મોટા પાદરીઓ સાથે પાછો ભણવા ગયો, જે વખતે એક લાંબી જેવી સારંગી ત્યાં લાવ્યા જે ઊપર કાંઈ ગાયન રોકું વગડીને તેઓ ભણ્યા તે વખતે આખી મીજલસ ઊભી થઈ હતી, તેટલા ડુંગરની હેઠાણમાંથી એક રીજમીટ વાગ્ન સાથે ઉપર આવી ઓલટરની સાંમે બાહારથી ઊભી રહીને માન દાખવ દયિયાર ઊભા કીધા (Presented Arms) ને અમારા ધારવા મુજબ મીક્રો (ચેહેનશાહ) ની સલામતીનું વાગ્નું વગડયું હતું. જે વખતે પેલા પ્રીન્સ મુધા તોપી ઊતારી ઉભા રહ્યા હતા, પછી સોલજરોએ માર્ચ પાસ્ત કીધી અને પાછા નિચે જતા રહ્યા. એ મુજબ આખો વખત એક રીજમીટ જાય અને ખીજ રીજમીટ આવે તેમ થયાજ કીધું હતું પેલા મોટા પાદરીએ ભણવાનું પુર કીધું કે સઘળા પાદરીઓ જે હારમા આમનસામન ઊભા રહ્યા, અને તથુની એક બાજુપરથી ભપકાદાર દીરોમા પેટલા માછલી રામસની જાતની તાજ તથા સાદન માછલીઓ એક એકના હાથમાંથી પસાર કરતા છેક મોટા પાદરી જે ઓલટરની સામે નજદીકના ઉભો હતો તેના હાથમાં આપતા હતા. એ પસાર કરતી વખતે જેના હાથમાં તે હોય તેને સામે પાદરી વાકો વળી નમતો અને પછી પેલી દીત જે નાના ઇસ-તાનોપર મુકીને જાવતા હતા તે જેનો હતો ત્યારે તે દીગને વાકો વળી નમતો પછી તે જેનાર ધણી રૂતે બીજા પાદરીને તે પનાર કરતો. એમ ઉપની માછલી પછી ગેના, નરવી, નેડ.ઈ, ફ્રા અને સ્વીથી

હારખંધ આસરે ૨૦ છોકરીઓ વાજીંત લઈને બેઠેલી હતી, જેઓએ ગાવાનું તથા વજાડવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. ગાતી વખતે જાણે ચીચારીઓ પાડે તેમ તેઓ વારાફરતી એકદમ યુમ પાડતી હતી, તેટલાં ધારા મુજબ તમાશગીરોની વચ્ચેથી ખીજી છોકરીઓ બેઠી બાજુથી નાચતી નાચતી અંદર આવી હતી જેઓ આસરે ૩૨ જણીઓ હતી. જેઓના હાથમાં પંખા હતા તે સાથે જાતજાતના નાચ અને અદા કરતી હતી, અને નાચ અરથો કલાકજ સલાવાનો હોવાથી કંઠાલો આવે તેમ એ લોકોના ધારા મુજબ તેનો તેજ જાતનો નાચ નહીં પણ ઝડપમાં જાત જાતની ઢપછપ લેતી હતી. કોઈ વખતે બંને જણીઓ છુટી પડી જાણે એક જણી ખીજીને ગુડાણ મંડીયે પડીને અથવા આગળ પાછળ નાચતી જઈને સમજાવે તેને ખીજી તેજ માફક નાચતી જઈ કોઈ ન આપે ત્યાં કોઈ વખત તેને પકડીને ઉઠાડે એમ ધણી જાતના ઢાંગો મજેની રીતથી કરતી હતી. ત્યાર પછી પરદો પડ્યો અને થોડા વખતમાં પાછો ઊઘડ્યો કે તેમાંથી જાણે એક ઘણોજ સરસ દુલ્હાન તથા રોક વર્કનો બાગ બની ગયો, તેમાં કાંઈ વગર ગણત્રીની જીણી જીણી બતીઓ બળતી તથા લટકતી હતી, અને તે બાગમાં પેલી ઓરતોએ પાછી આવી નાચ કરી હતા, જે દેખાવ યુરોપના બેલેટને થોડો ઘણો મળતો આવતો હતો. અમો નહીં ધારતા હતા કે આવો સરસ નાચ જાપાનીસો કરી શકે છે. અમારી સાથવાલા યુરોપિયનો તથા અમેરિકનો તેનેથી એટલા તો ખુશ થઈ ગયા હતા કે અમારી સાથે તેઓ તે જોઈને બહાર આવેલા ખીજી વખત તેજ નાચ થતો જોવા પાછા અંદર ગયા હતા. અમો ત્યાંથી નિકળીને અમારાંવાલા હોટલની પડોશનાં દેહેરાં આગળ ઘોડાની શરત હતી તે જોવા ગયા એ શરત રમવા અમલી લશ્કરી પોશાક પેહેરેલા સવારો ટકુ-ઓપર બેસીને કોઈ તલવાર કાઢાડી જાણે લડાઈમાં હુમલો કરતા હોય તેમ, એકદમ દોડાવતા હતા, અને એકદમ શરતનો થામલો પસાર કરી કોઈ કે ટકુ બિલું રાખતા હતા. એવી એવી કાંઈ બેશુમાર શરતો તથા વાગેથી પાય વાગા સુધી ચાલુ હતી, જે જોવા એટલી તો ગીરદી

હતી કે અમોને આગળની જગ્યા મળી શકી નહીં, તોખી જરા ઊંચા-
ણમાં ટેકડાપરથી તે જોઈ હતી, પણ તેમાં ઘાંઠ ધણા દમ જેવું લાગ્યું
નહીં તેથી ત્યાંથી પાછા ફરીને શેહેરમાં ગયા, બ્યાંની એક નાટકશાળા
જેવા જવાની તજવીજ ધણીખી કાઢી પણ ગીરદીને લીધે ત્યાંખી
જવાબ શકાયું નહીં; તેથી પાછા ફરતાં એક ગમ કસરતનો ખેલ થતો
હતો તે જોવા ગયા હતા. એ વખતે છેક સાંજ પડવાથી ખેલનો છેડો
આવેલો હતો તોખી કસરત દાખલ મોટી ચોખાની ભરેલી ઠેલીઓ
(આસરે ૩૦૦ રતલ વજનની દરેક ઠેલી હશે) ઉંચકી તેને ઉઠાડીને
તરેહવાર રીતે તેને ઝીલતા હતા, તથા એક ઓરત અને એક મરદ
હાથ તથા પગ પાછળથી ટેકવી તેઓની છાતીઓ ઉપર ઉપડી ત્રણ
ત્રણ ઠેલીઓ મુકાવી તે ઉપર આડું પાઠિયું મુકી તેની ઉપર એક
માણસ ઉભો રહ્યો, અને તેના હાથમાં એક ખીણ ઠેલી ચોખાની આપી
તેને તે ઉઠાડી રમત કરવા લાગ્યો જે પેલી ઓરત તરફ જોતા મળ્યું
અબ્બવળ જેવું લાગતું હતું કે, તેણે અડગ છાતી ઝપર શી રીતે એ
૧૨૦૦ રતલની ઊંડરનો ભાર ખમ્યો હશે. એટલું જોયું કે, નાચ
વખત થઈ જવાથી ખલાસ થયો હતો અને ત્યાંથી નિઃશ્વસ મોઝો
લાઓની દુકાનો તથા પરોપર રોશણી કાઢેલી જોતા જોતા પાછા ફોટ-
લમાં આવ્યા હતા. રોશણી જો કે દરેક વર તથા દુકાને એક એક
કાગળના ફાણસની હતી, તોખી તે અધારી રત તથા મોટો-

તે જોવા લાયક છે. રાતના તે સાધારણ બાનો જાત જાતના ઊરાડે છે. એ મુજબ આજનો આખો દિવસ બધાઓએ ગમતમાં ગુજાર્યો હતો.

તા. ૧૭ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સવારના કી-યોટાથી કલાક ૮—૧૫ મીનીટે જનરીક્ષામાં બેશીને ઈંદાંથી આસરે ૧૫ માઇલ દુર કામયાંમા કરીને જગ્યા છે ત્યાં કલાક ૧૧ વાગેને પુગ્યા હતા. રસ્તામા પેહેલા ખુલા મેદાનો ખેતીવાડીથી ભરપુર મળ્યાં હતાં પણ પાછળથી મોટા ડુંગરોપર યઇને જવું પડ્યું હતું. એ તરફનો રસ્તો બે પાહાડોની વચ્ચેથી પસાર થાય છે અને થોડો ભાગ આગળ વધ્યા કે જાણે બધી ગમથી પાહાડોથી ઘેરાઈ ગયો હોય તેમ લાગે છે. કોઈ કોઈ પાહાડો તો ૧૦૦૦ ફીટથીખી ઊપરના જિયા સામા મક્કતા હતા જ્યાં એનો દેખાવ ઝાડ પાનોથી ભરેલાને લીધે ઘણો સારો લાગતો હતો. અમો કામયાંમા પુગ્યા પછી ત્યાંથી ત્યાંની નદીનો વખણાવણો પાણીનો રોહો પસાર કરવા સાર એક બોટમાં બેઠા હતા. અને સાથે જનરીક્ષા ગાડીઓ પણ તેમાં લીધી હતી. એ બોટ આસરે ૪૦ ફીટ લાંબી અને ૭ ફીટ પોહોળી હશે. તેનું તળિયુ તદ્દન બેડું (Flat) પાટિયાં એક એક સાથે ગોઠવીને એવી રીતનું કીધેલું હતું કે તે ઉપર હેડે જાયકાઇને સેહેલાઇથી હીલી શકે તથા બોટની બાજુઓખી જરા જાંચી રાખી હતી. એ બોટો તદ્દન બેઠાં તળિયાંની હોવાથી એક કુટ જોટલાં પાણીમાં તરી શકે છે અને રોહોમાં જતાં નદીને તળિયે એટલા તો પથ્થરો તથા ખડકો આવે છે, કે બોટ જરાખી ઉંડી હોય તો ગાબરું નિકળ્યા વિના રહે નહી. બોટમાં માણસો ખલાસી દાખલ હતા તેમાં એક જણ બોટના મથાલા આગલ બાજુ લઇને ખડકો આવે તેને તપાસી લે અને એક પાછલથી સુકાન ફેરવે તથા બીજા બે જણા ગરજ વખતે હલેસાં મારતા હતા. અમો બોટમા બેઠા ને બા-યગે ૧૦૦ ફીટ આગળ પાહાડોની વચમા ચાલ્યા નહી કે ઘણી સંક-ડાસની જગ્યા આવી ને તેમાથી નદીનું પાણી ઘણા જોસથી ઢળાવ

ઉપર દોડવા લાગ્યું જેમાંથી અમારી બોટ ઘણી ઝડપથી પાણીના રોહની સાથે દોડી ગઈ હતી. તે વખતે બોટને ખુબ તપાસવી પડે છે કારણકે જ્યાં પાણીના એવા રોહ આવે છે ત્યાં પાહાડોની વચમાં નદી વલાણ એકદમ લે છે અને તે રોહવાળી જગ્યા ભાયગે કોઈ વખતે તો બોટોથી ત્રણ ચાર શીટખી પોહોળી હોય અને તેની એક ગમ આડા અટાડા ખડકો નિકળી આવેલા હોવાથી તેની સાથે અથડી નહીં પડે તેની તપાસ ઘણી સભાળથી લે છે. એ રોહમાં પસાર થતી વખતે નિચેથી પાણી બોટપર એટલું તો જોર કરે છે કે તેનું તળિયું ઉપસી આવે છે અને જાણે હમણા ફેડી નાખે તેમ લાગે છે પણ ઉપર લખ્યા મુજબ તળિયું દિલતું બાધેલું હોવાથી કોઈખી વખતે તેને અડચણ થતી નથી. કોઈ વખતે કોઈ રોહ આડાં પાણીનો એકદમ આવે છે. તે વખતે તળિયાંપર ઘણું જોર આવે છે. પેટેલો રોહ પસાર કીધા પછી આસરે ૧૦૦ વાર ગયા નહીં કે ખીજો રોહ મળ્યો હતો અને એ મુજબ વારા ફરતી આસરે ૧૫ થી ૨૦ રોહ અમો ડિનારે ઉતર્યાં યા સુધી મળ્યા કીધા હતા. એવો અને સાતનો રોહ ઘણો ઝાંખો હતો અને પાણી પણ ઘણું જોરમાં પવન નાફડ દોડતું હતું તે રોહનો ટળાવ કોઈ ગમ પણો હોવાથી બોટ ચાલે તેની થતી હોય તેમ લાગતું હતું.

કોઇ પણ વખતે ૫૦ શીટની ઊપરની પોહોળી થતી હતી નહીં. એ પ્રમાણે રોહ પસાર કરવા ઘણું લોક રોજ જાય છે જેઓને ઊતારીને પાછી આવતી આસરે ૧૦ બોટો અમોને મળી હતી, જેઓને રોહની સામે ઉપર લાવવાની હોવાથી નદીને કાંઠે માણસો તેને દોરી બાંધી તે વખતે રોહની ઊપર ખેંચીને પસાર કરતા હતા. એ મુજબ ઘણી મેહેનતે બોટો આઠ કલાકે એ નદીનો ભાગ પસાર કરે છે, પણ અમારી બોટ પાણી સાથે નિચે જતી હોવાથી દોઢ કલાકમાં તેણે આસરે ૧૦ માર્ઝલ પસાર કીધા હતા. આજ સુધી ઘણાં વરસો થયાં એ રોહમાંથી લોકો બોટોમાં પસાર થાય છે, પણ હજી સુધી એકબી અક સમાત બન્યો નથી, એવી સરસ રીતે બોટવાલાઓ તપાસી લીધે છે. એ તરફનો ખુદરતી દેખાવ પણ ખરેખર તારીફ લાયક છે, અને તે સાથે જોખી જાપાન દેશના એ ભાગ તરફ આવે છે તે જોવા સાથે જાય છે. એ રોહ અમેરિકાના સેન્ટ લોરન્સ નદીના રોહને ઘણા ખરા મળતા આવે છે, પણ ત્યાંના રોહની આસપાસ પાહાડો આટલા નજીક આવતા નથી, તથા ખડકો પણ એટલા બધા જથ્થાબધ મળતા નથી તોખી સેન્ટ લોરન્સના રોહ ઘણા મોટા અને પોહોળા હોવાથી તેમાંથી સ્ટીમરો પસાર થાય છે, પણ ઇંહાં આ બોટથી બીજું મોટું બારકસ પસાર થઇ શકતું નથી. અમો નદીને બીજે કિનારે જ્યાં પાહાડોની ખીન ખલાસ થાય છે ત્યાં “આક્સીઆમા” કરી કિનારો છે ત્યાં ઉતરી હતા, અને લંચ લઈને પાછા જીનરીક્ષામાં બેસી તદ્દન પોહોળાં મેદાનોમાં થઈને ૧૫ કલાકમાં કીયોનો પાછા આવી પુગ્યા હતા બધી રીતે એ રોહો તથા તેને લગતા ખુદરતી દેખાવો જોવા લાયક છે, અને ધારતી જેવું ત્યાં કશું નથી.

તા. ૧૮ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—અમો આજે કીયો ટોમાંતું “સાનજુ સાનજેનદો” નામનું દેહેર જોવા ગયા હતા. એ દેહેર સીવોન્જો કેનાન નામના દેવતા સાથે મને ૧૧૬૨ મા બાંધ્યું હતું. તે ૨૦૦ શીટ લાંબુ છે, અને તેની અંદર ત્રણમા એક મોટી

પુતળી જીપલા દેવતાની આસરે આઠ શીટ જિંચી ધણા હાથોવાલી મુખી તેની બેજી બાજુ ઉપર ૧૦ હાર ભરીને બીજી માણસના કદ નેટલી પુતળીઓ મુકેલી છે. જેઓ આસરે પાંચસો પાંચસો બેઉ બાજુ જીપર મળીને ૧૦૦૦ છે, પણ તેઓ દરેકના હાથમાં બીજી નાની નાની પુતળીઓ આપેલી છે. તે બધી મળીને આસરે ૩૩૩૩ પુતળીઓનું એ દેહેરું ગણાય છે તે બધીઓને ગીલીટ કીધેલી છે, અને દરેકને ૨૪ હાથ છે. તેઓને હારબધે એક એકની પાછળ જીભી રાખ્યાથી જાણે રીજમીટ જીભી હોય તેમ લાગે છે. દેહેરાંમાં એ સિવાય બીજું કશું જોવાનું નથી. લાંથી નિકળેલા એની પડોશમાં જરા સામેથી એક નાનો જેવો સ્થંભ છે, તે જોવા ગયા હતા. એને “મીમીદ જુકા” યાને કાનની ધોર કરી કહે છે. આગળ જાપાનના બે મોટા સરદારો એ કારિયાના ટાપુ ઉપર ૬૦૦૦૦ માણસો લઈને હુમલો કીધો હતો. જેઓએ કાઈ સંખ્યાબંધ બંધવાઓ પકડી તેઓના કાનો કાપી લાવી ઈલા તે કાનો દાટેલા છે. તેથી ઉપજુ નામ એને આપેલું છે. એ ધણીખરી નીકોમાની સોગંનની ધોરના આકારને મળતી આવેછે, પણ ખાલી જમ્યા ઉપર તે ધોર ખુલા આપેલી છે, બીજું કશું શીખુગાર જેવું આસપાસ નથી. એ જોઈને પછી દેહાનું કારીગમ બનાવે છે તે જોવા “કાન કોસેનસોબી” નામના રાખ્તની દુકાને ગયા હતા. પેદેજાં એની બનાવટોનો ઘટમ હિંદુસ્તાનના કુચારોની માફક નેટોડીને ચક્રર જીપર મુકીને હાથે માણસો બનાવે છે, પછી તેને હુમે છે. એનેનજ સાઈ કાઈ બનાવટ છે તેમા બેજીને હુકવા પેલું હુકને હાથે ચિતાર તે ઉપર પાડે છે. સોતેરી રંગ તારાં સોતનાં પાનમાં પાનને ગઈ એસીડમા પાગલાવીને પાગોપી તેની તરફ ખાંડે છે. વજુ ખરે અનજ અમે દળિતડ તરફ એ બનાવટનું દરખતુ જોયું છે તેને મળતુ આવે છે એઓ દેહાથી નિકળેલા “મીમીદ જુકા” નામના વજુ ધણુ ઉપરનું પણ તરત જોવાયેલ કાન હિંદુ ને તે છે તે જોઈ ગયા હતા. એને ઈંગ્રેઝો (C. H. H. H.) કહેવેલી વડે કરને કહે છે, અને સામાન્ય પ્રમાણે આજના નવેસર દેશના જેવા એ કાનની બનાવટના

દુકાન છે. એ બનાવટ સારૂ પેહેલા ત્રાંખાનું જોઈતા ઘટમનું વાસણ લીધે છે, અને તેની ઉપર કાંઈ દવા લગાડીને પછી જોઈતી તરાંહ સીતારે છે, અને તે ચિતારની ઉપર ઝીણો બાલ જેવો જોઈતી ધાતુનો પણ ઘણાંખરાં રૂપાંનો કકડો ઝીણો ઝીણો કાપી જલ્દી માફક પેલા વાસણુપર ચોંટાડે છે, જે મોઝાક વર્ક માફક અંદર બેસાડીને પછી ધાતુની બનાવટનો રંગ અંદર પુરે છે, અને જોઈતી તરાંહો રંગ સાચની પાડે છે દરેક રંગ અંદર પુરેઆ પછી કે તેને લઢીમાં તાપ આપી પેલો રંગ વાસણનાં આગમાં પેવસ કરે છે. એ મુજબ દર રંગે તાપ આપવો પડે છે, અને છેલ્લે તેને ઓપે છે કે કોરીકામ જેવું એનેમલનું તે વાસણુ બને છે એ મુજબ એક કુટ જોટલા મોટાં વાસ (Vase) ની જોડી બનાવતા બે વરસ એક માણસને થાય છે, એમ તેનો બનાવનાર કેહેતો હતો, અને તેમાં નવાઈથી નથી કારણકે પેલો ઝીણો તાર અતિઘણા ઝીણા કકડાઓ કાપીને વાસણુ ઉપર જોઈતી તરાંહ દાખલ બેસાડવાને ઘણી મહેનત પડે છે, અને તે તારની નકશી જાણે કપડાંની નેટ હોય તેવી બનાવે છે, જેનો દરેક ખાંચો છુટા છુટા જોઈતાં કદના તાર કાપી તે ચોટાડીને બનાવે છે, તથા વખતે રંગ જુદો જુદો તેમાં પુરતા અને તેને જોઈતી ગરમી આપતા પણ વખત ઘણો લાગે છે, તથા પાલીશ ઓપીને કરે છે, તેની ઉપરજ બે ત્રણ મહિના થાય છે, કારણ કે તારની બનાવટને ઓપીનેજ કોરી જેવી સફાઈ અને ચક્રકતી બનાવે છે. એવા એક કુટ જોટલા વાસણુની કિંમત ૩૦૦ ડાહરની કહે છે, અને તેને લાં ચાર પાંચ માણસો કામ કરતા હતાં તોથી પાંચ કે છ જીણસોજ તૈયાર વેચવાની હતી, એટલું આસ્તે કામ થાય છે. એવા એનેમલ વર્ક લાંડનનાં સાઉથ કેનસીંગટન મ્યુઝિયમમાં અમે જોય લાં લખેલા છે, તેઓની ઘણી મોટી કિંમત મ્યુઝિયમ આપેલી અમે જણાવી છે, પણ તે અસલી બનાવટ હતી. હમણાંની નવી બનાવટોની તેટલી કિંમત કોઈ આપતું નથી. સાથી નિકળેલા અમા ઈંધા કુંસતી રમનારાઓ ખેલ કરવા આવેલા છે તે જોવા ગયા હતા, જ્યાં આસરે વીસેક આદમી બે લાગમા વેહેંચાઈને એક એક સાથે વાર

ફરતી કુસતી રમતા હતા. કુસતી જે મુંબઈ તરફ અંખાડો થાય છે તેને મળતી આવે છે, પણ એક ઘણી તેમાંથી જમીન પર પટકાયો પછી તે ચતો યા ઊંધો પડે તોખી હારી ચુકો. કુસતી રમવા આગમજ એ લોકો ધોંગધતુરા અને ચેનચાળા ધણા કરે છે, અને તેના પગ જાણે ઘણા વાર બેઠાથી બધાઈ ગયા હોય તેમ તેને આડા અતાડા ફેરવે તથા પોહોળા કરે છે. આજુપર પાણી મુકેલું તેમાંથી પાણી મોઢાંમાં લઈને ઊંચે ઝુવારાં માફક કુકચી ઉરાડી મોઢાં પર છાટે છે, અને ઘડી ઘડી જમીનપરથી મટોડી લઈને એક હાથમાં તથા પોતાની બગલમાં ચોસે છે એ પ્રમાણે ઘણી વાર લગી ચેનચાળા કરીને વખત કાઢે છે. કુસતીની શરઆતમાં જે એક ઘણી બરા આગળથી હુમલો કરે તો ત્યાં ઉભો રહેલો લવાદ તેઓને અટકાવે છે, અને ફરીથી બાઠ બીડા આગમજ વળી ધુળ તથા પાણી લેવાના ચેનચાળા ચાલુ થાય છે. અમો એ કુસતીની રમત જોઈ કટાલીને ઉઠી ગયા હતા, એ રમત સવારના ૧૦વી સાંજના ૬ વાગા સુધી ચાલુ રહે છે.

નહી મનાય તેવા ઢોંગ કરતા હતા અને સાર પછી દેખાવ બદલાયો ત્યારે સઘળાઓને નાટકના તખ્તા સાથે ફેરવીને ખીજો દેખાવ લાવતા હતા. સાર પછી એક ઇનસાફ કરવાનો ખેલ આવ્યો જ્યાં આગલના મોટા ઉમરાવો પોશાક પેહેરતા હતા તે જોવાલાયક હતા. ઉમરાવો જેને દાએમીઓસ કરી કહે છે તેઓ હમણાના જાપાનીસો માફક ઊંચાં કપડાંનો જમો પેહેરીને તેની ઉપર ખીજો જાંજો ખમ્મા ઉપર ઈપાલેતસ (Epaulettes) રીજમીટના આશીસરો પેહેરે છે તેવી ધપનાં મોટા બનાવેલાં કપડાં પેહેરે છે જે આગળથી કમર સુધીના અને પાછળથી પગ સુધી લાંબા હોય છે પણ તેઓના ચેંગા પગ કરતાં પણ ત્રણ શીટ લાંબા હશે. તેઓ ચાલે ત્યારે પગ તેમાં ઢંકાઈને પાછળથી તે લેંગાના પાયજન ત્રણ શીટ લાંબા ભોંયપર લટકે છે જેને લીધે ચાલવાની ધણી અડચણ પડે છે અને આંટી પણ ઘડી ઘડી આવે છે. પાયજનમાં આખું બદન માય તેટલા પોહોળા બનાવે છે. એક જણે ઈનસાફમાં ખોટો વાંક કોઈ ખીજાં સારાં માણસપર મુક્યો હતો જે પુરવાર નહી થવાથી તેને ખોટો વાંક ઉમરાવોપર મુકવા સાફ મોહોતની સજા ફરમાવી, અને અસલ જાપાનમાં એવો ધારો હતો કે કોઈ ઉમરાવને મોહોતની સજા ફરમાવે તે ધણી પોતાના હાથે પોતાના પેટપર તલવાર ફેરવીને આંતરડાં બાહાર કાઢે તો તેનાં ખાનદાનની આખર રહે છે અને તેની દોલત તથા મીલકત સરકાર જપ્ત કરતી નથી અને જાણે કે એમ કીધાથી સંતોષ આપ્યા બરાબર ગણાય છે તે મુજબ ઉપલા ગુનેહગારે ત્યાં કીધું હતું પણ ખાલી તલવાર પેટપર દાખીને બેસી રહ્યો અને તેની આંડે લાલ પરદા લાવી જાણે તે મરી ગયો હોય તેમ તેને પરદાની અંદર લઈ ગયા હતા. એ પ્રમાણે જે પોતાના હાથે પેટ ફાડે છે તેને “ હરીકારી ” જાપાનીસમા કહે છે. આગળ એ પ્રમાણે જે કરવાનો હોય તે શેહેનશાહને જણાવતો હતો અને વખત ઠેરવી પોતે ત્યાં દરબારમાં સગાંવાહલાં સાથે હાજર થઈને એક સાદરી બિખવી તેપર બેસતો અને પછી તેની આગળ તેને થયલી સજા વાચી તેને એક ખંજર આપતા હતા જે પોતાના ખોલાપર મુકીને પછી પોતાનો

પોશાક ઉચકીને પેટ ઉપર તે ખંજર ફેરવી પેટ ચીરી નાખતો હતો. જે વખતે તેતો એક સાક્ષી જે ઘણાખરો પોતાનો સગોજ હોય છે તે તલવાર તૈયાર પકડી રાખી પાછળ ઉભો હોય છે તે એકજ ફટકે તેણે ડોકું ઉડારી નાખતો હતો. પણ હમણાં સુધારો થવાથી એ “હરી-કીરી” ની ક્રિયા કરતા નથી. પણ એ પ્રમાણે પોતાના હાથથી મરવાનું આગળ ધણું માનભરેલું સમજતા હતા. એ નાટકશાળા જોઈને પાછા હોટલમાં આવ્યા હતા.

તા ૧૯ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—કીયોટોમાં બીજું કાંઈ જોવાલાયક ન હોવાથી આજે સવારના ૬-૪૫ ની ટ્રેનમાં બેસીને ઓ-સાકા ગયા હતા જ્યાં કલાક ૮ વાગે પુગ્યા હતા અને લાંની એક નાની ૩ કાંટવાની મીલ જોવા ગયા હતા. એ મીલ આસરે ૧૦ વરસની જુની છે પણ તેનું સાચાંકામ જાપાનીસોએ પોતેજ નવાથી રદ જેવું કરી નાખ્યું હતું. પણ એ વરસપર તેમાં ૫૫૫૧૨ પાછો કરીને નવા રીંગ સ્પીન્ડલો પ્લાટસ બધર મેકરના મુક્યું પો પા બીજા નવા ૨૦૦૦ સ્પીન્ડલો વધારી હમણાં એ મીલ ૮૦૦૦ સ્પીન્ડલોની કીધી છે અને નવા સ્પીન્ડલો ગોઠવવા એક ઇંગ્રેજ ત્યાં કામે રાખેલો છે. જુનાં સ્પીન્ડલોમાં બીજી જાતના મ્યુલસો તથા લાર્ડ બર્ધર્સના ક્યારડની મશીનરી હતી. જાપાનમાં એ મીલથી બીજી એકજ મીલ મોટી છે અને તેથી ઓસાકામાં છે પણ તે કોઈને જોવા દેતા નથી. તે મીલમાં હમણાં વધારીને ૩૨૦૦૦ સ્પીન્ડલો કીધાં છે, અને થોડા વખતમાં તેનેથી બમના વધારીને ૬૪૦૦૦ ની મીલ કરવાની છે એમ સાલન્યું છે. બાકીની જાપાનમાં બીજી આસરે ૨૦ મીલો છે તેમાં ૨૦૦૦ સ્પીન્ડલવાળીઓ મોટી ગણાય છે, બાકીની ૧૦૦૦ સ્પીન્ડલોની અંદરની છે. સાંભળવા મુજબ પેલી મોટી મીલના ૬૪૦૦૦ સ્પીન્ડલો ગણતા બધાં મળીને એક લાખ સ્પીન્ડલો જાપાનમાં છે એમ ગણી શકાય. પેહેલવેહેલાં ઈંદાની મરકારે મીલોના સંખ્યાઓ મંગાવી બીજા એને તે અ રી ના ડું ધી ડું હતું. પણ તે મોઝે મરાખર નહીં થયું.

વાથી ઘણાખરા જણાઓને ખોટું ગમ્ય અને કારખાનાં પાછાં વેચ્યાં પછાં હતાં, અને હમણાખી તેઓ નાનાં હોવાને લીધે તથા સાંચાકામ બિગડી જવાથી ઘણું કમાતા નથી એમ કહે છે, પણ મોટાં કારખાનાવાળાઓને ઘણી કમાઈ થાય છે તેથી આગળ ચાલતાં ખીજાં મોટાં કારખાનાઓ નિકળવાનો સંભવ લાગે છે એમો ઉપલુ સુતરતું કારખાતું જોઈને પછી બિલોરકામ બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા, જ્યાં જત જતની બિલોરી બરણીઓ, ગલાસ, ટમ્બલરો, સીસી, ફ્લાવર વેસો, કેરોસીન લેંપસો, બારીના કાચો ઈલાદી બનાવતાં જોયું હતું, જે સઘળું સારી રીતે બનાવેલું દીસે છે. પેહેલા એક જતની ચળકતી રેતી, સુરોખાર, ફટકી તથા ભાગેલા કાચનો ભુકો મેળવીને બઢીમાં ગરમ આતશ જેવો પ્રવાહી બનાવે છે અને તેમાં કાચની નલીઓ ખોસી તે પ્રવાહી તે ઉપર ચોટી આવે છે તેને ટુક મારી પુલવીને પછી પોલ્ડોમાં મુકી તેને જોઈતો આકાર આપે છે, તથા જે ચીજ બની હોમાંકે તેનાં મોઢાં બનાવવા સારું માણસો પાછું તે ગરમ કરી તે ઉપર તેને ખેટો ફેરવી તે ઘટમ હાયથી આપે છે. જે ફક્ત ગલાસ બનાવ્યા હોય છે તે સાદું બિલોરતું બનાવી તેને એક જતની ચકરી ઉપર ફેરવી તે ચકરીની અણીથી ઘટમ હાયે બનાવે છે. એ કારખાતું જોઈને પછી ઈંદાનો એક ઝાડપાન વેચનારનો બાર જોવા ગયા હતા. ચીન તથા જાપાનમાં વખણાયલાં ખેડાં ઝાડો કુંડાંઓમાં ઉગાડેલાં જત જતનાં જોયાં હતાં. તેમાં ખીવા લેક ઉપર જે સૌથી મોટું પાઈન ઝાડ જોયું હતું, તે જતનાં ઝાડોનાં લાકડાંમાં જડાં થઈ તથા જડી ડાંખલીઓ ઉગાડેલાં ઘણાં હતા, તથા તેજ મુજબ ખીજા બે ત્રણ જતના ઝાડો તથા યુવર પણ ઘણી જતનો એજ મુજબનો ઉગાડેલો હતો. લીંચુ તથા મોસંખીના ઝાડો ફલ સાથે કુંડાંમાં ઉગાડેલાં મજેનાં લાગતાં હતાં. એ જોઈને પછી જાદુઈ ખેલ જોવા સારું એક નાટકશાળામાં ગયા હતા. અમોને “કાખી” જવા સારું વખત થોડો હોવાથી, સાં આસરે ૧૧ કલાકજ થોડા હતા, પણ તેટલાંમાં થોડાએક હાય ચાલાકીના ખેલો સારા જોયા હતા, અને જો વખત હાયમાં

હતે તો સાજના ૬ વાગા સુધી એસીને જોયા કરતે એવા સરસ ખેલો હતા. ખેલમાં એક ટેબલ ઉપર અફરગાનીયામા રાખ હતી, તેપર એહે સીચીને તેમાં જોવા આવનારાઓ પાસેથી તબાકુની કાથલીઓ તથા રોમાલ લઈને બધાંઓના દેખતા પેલા બળતાં અફરગાનીયામાં મુક્યા હતા, અને ત્યા જરા દુર ઊભેલા બીજા ખેલાડીઓની કમરમાં પાછળથી ખોસેલા તે મળ્યાં હતા. જેઓ પેલી ટેબલની નજદીક તદ્દન ગયા હતા નહી, પણ દુરથીજ ઉભા રહેલા હતા, અને રોમાલ જોવા આવનારાઓમાં એક જણની બગલમાંથી કાઢાડ્યો હતો બીજો ખેલ એક બદુકમાં જોવા આવનારાઓમાંના એક જણ પાસે સીસાની ગોળી ભરાવી એક સોલજર પાસે ખેલાડીના હાથપર તે તીક્રીને ફાડાવી અને પેલી ગોળી તે ખેલાડીએ જાણે ઝીલી હોય તેમ તરત દેખાડી હતી. એક ગલાસને પાણીથી ભરી તે ઉપર હાથમાં લઈને રોમાલ ઢાંકી તરતજ તે રોમાલ ખાલી ખુલ્લો કરી દેખાડ્યો અને તે આગમજ એક ટોપી બીજા માણસના હાથમાં આપી દુરથી ઉભો રાખ્યો હતો તેને કહેવાથી તે ટોપીમાંથી પેલું ભરેલું પાણીનું ગલાસ નિકળ્યું હતું. એક ચોરતને લાવી બધાંઓના દેખતાં ખુલ્લી ફાંસી દીધી, અને તેને નજદીક પા કંલાક તેમ લટકાવી રાખી પછી તેને ઉતારીને એક પીપમા મુકી તેનું મોહોડું ઢાંક્યું અને એક તંબોર તેમાં ખોસીને પછી દુર જઈ બંદુક તે પીપની ઉપર ફાડી કે પીપના એકદમ કકડા થઈ ગયા, અને પેલી ચોરત જે સફેદ પોશાક સાથે પેહેલાં હતી તે અંદરથી ભરતના કસળી પોશાક સાથે બાહાર નિકળી. એક જણ એક છરો ચાલતી-ધારનો લાવ્યો, અને બીજાઓને બતાવીને પોતાના હાથની બાજુમા હાથ ખુલ્લો કરીને ભોકો દીધો, જેથી તેમાંથી પુષ્કળ લોહીની ધાર વેહેવા લાગી અને પોતે તરફડવા લાગ્યો તેટલાં બીજાઓ જાણે તેને મદદ કરવા આવ્યા. તેઓમાના એક જણને પંકડીને તેના ગાલમા છરો ભોકો દીધો હતો જેને પણ લોહી લુંચાનું કરી નાખ્યો હતો, અને પાછા પછી જેવી ને તેવી હાલતમાં તેઓને પરદા પાછળ લઈ ગયા હતા. એ વખતે અમોને વખત થઈ જવાથી ઉઠી જવું

પડ્યુ અને ખેલ અધુરો મુક્યો હતો. એ ખેલખી ઇંહાંના ધારા મુજબ સહવારના ૧૦ થી સાંજના ૬ વાગા સુધી ચાલે છે, અને તેમાં જાત જાતનાં નવાઈના ખેલો કરી બતાવે છે એમ અમે સાંભળ્યું હતું, અમે આગની ગાડીમાં બેસીને ઓસાકાથી સાંજના ૪—૨૫ ની ટ્રેનમાં નિકળેલા કલાક ૫—૪૫ મીનીટે કોખી પુગ્યા હતા, અને પાછો યોગો હોટલમાં હિતારો લીધો હતો.

તા. ૨૦ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે માંજના કલાક ૫—૩૦ મીનીટે કોખીથી સ્ટીમર યાકોહામાંમા શેહેનગાર્થ જવા સારું ચહડ્યા હતા, અને આઠ કલાકે બંદર છોડ્યું હતું. આજે જાપાન દેશને છોડીયે છીયે તેથી થોડીએક એને લગતી વિગતો નિચે લખીયે છીયે. જાપાન દેશ દુનિયાના છેક ઉગમણ ભાગપર આવેલું છે અને તે ઘણા ટાપુઓનું બનેલું છે, તેનો વિસ્તાર ૧૪૯૦૦૦ ચોરસ માઈલનો અને વસ્તી આસરે ત્રણ કરોડ અને હેંસી લાખ માણસોની છે. એમાં બધા મળીને ૩૦૦૦ની ઉપર ટાપુઓ છે, અને મોટા ભાગ બલતા પાહાડોનો તથા ધર્તિકંપથી બાહાર નિકળી આવેલા પાહાડોનો બનેલો છે, એનો સૌથી ઊંચો પાહાડ કુજ્યામાં ૧૨૩૦૦ ફીટનો છે. મોટામાં મોટી નદી ત્યાંની ગાવા કરીને છે તે ફક્ત ૧૭૦ માઈલ લાંબી છે. સરોવરો પણ ઘણાં છે. રૂતુમાં હવા ઠંડીની વખતે છેક ૩ ડીગ્રી ઝીરોની ઉપર રહે છે, અને ગરમીમાં છેક ૯૪ ડીગ્રી સુધી થાય છે. વરસાદ બાહરોમાસ પડે છે, અને આસરે ૯ ઇંચની રાસ પડે છે. થંડીના વખતમાં થોકોહામાની બાજુપર બરફ ઘણો પડે છે પણ કોખી તરફ (જે દખણે આવેલું છે) કોઈજ વખત તે પડે છે. ઇંહાં જોટલા ધર્તિકંપના આંચકા થાય છે તેટલા દુનિયાના ઘણા થોડા ભાગોમા થતા હશે, અને તેને લીધેજ ઘરો બેઠા તથા લાકડાંનાં બાંધે છે. એની હવા પણ ઘણીજ સાફ છે, અને ઘણાં દુરના ભાગો જાણે નજદીક હોય તેમ તેને લીધે દીસે છે. દેશમાંથી સોનું, રૂપ, લોખંડ, તાંબુ, કરબો, ગંધક, કોબસો, ખાર, ચુનો, સંગેમરમર ઇત્યાદી મળે છે. પોરસીલેન (કોરી-

કામ ઉચ્ચ') ખતાવવાની મટોડીના પાહાડો અને પાહાડો છે, અને ખુદ-
રતી દવાઈના ઝરાઓ પણ જગે જગે મળે છે. એનાં વેપાર પણ
સારો છે, વરસ દાહાડે આસરે ૩૫ કરોડ યનનો માલ દેશાવરથો આવે
છે અને ૩ કરોડ યનનો માલ બાહરે જાય છે. મળી જુમલે ૬૫ કરોડ
યનનો (યાને આસરે ૧૫ કરોડ રૂપિયાનો છે) એની શેહેનશાહતની પેદાશ
સને ૧૮૮૪ માં ૭૬૦ લાખ યનની હતી. એનું કરજ પોતાના દેશનું
૨૨૪૭૦૦૦૦૦ અને બાહર દેશાવરના રાજોનું ૨૩૩૧૦૦૦૦૦ મલીને
જુમલે ૪૫૭૮૦૦૦૦૦ યન યાને આસરે એક અબજ રૂપિયાનું છે.
એના શેહેનશાહને મીકાડો કરી કહે છે અને એનું ખાનદાન ૨૫૦૦
વરસ થયાં રાજ કરતું આવ્યું છે, પણ આસરે ૬૦૦ વરસ ઊપર
એનો સેનાધીપતી ધણો જોરાવર થઈ જવાથી તે જાણે એક જુદો રાજ
હોય તેમ ટાકિયો ખાતે રાજ કરતો હતો અને મીકાડોને નામનું
વડા દાખલ માન આપતો હતો, અને એ છેલ્લા ધણીને નામે પેલો
સેનાધીપતી આખા જાપાનમા રાજ પોતેજ ચલાવતો અને ધર્મના વડા
દાખલ મીકાડોને ગણતા હતા. એ સેનાધીપતીઓના ખાનદાનો વારા
ફરતી પોત પોતામા લડીને પાંચ છ વખત તેઓના રાજ બદલાય
જુદા જુદા ખાનદાનનાઓ લા રાજ કરતા હતા પણ સને ૧૮૬૮ માં
હમણાનો (શેહેનશાહ) મીકાડો તખ્તપર આવ્યા પછી ઈંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ
તથા અમેરિકનોની મદદથી તે ટાકિયો જેને આગલ યડો કરી કહેત
હતા તે જીતી લીધું; અને લાંબો રાજ કરતો સેનાધીપતી જે શાહગન
તથા તાઇકુનને નામે ઓળખાતો હતો તેને બહાર દેશનિકાલ કીધે
હતો તથા એ વખત સુધી ઈંહાના ઊમરાવો જેઓ પણ ધણા જાણે
થઈ ગયલા અને જાણે જુદા જુદા રાજ ચલાવતા હોય તેમ બની ગયા
લા હતા (ઈંહાં ફીફુડલ સીસ્ટમ Feudal System ચાલતી હતી.
તેઓને પણ તે રીતે, કેટલાકો જેઓએ પોતાનાં ગામ ખુશીથી આપી
દીધાં તેઓને ગામની કિમતના દશમાં ભાગ જેટલી નોટા આપીને
જવા દીધા, અને જેઓ સામા થયા તેઓને લડાઈથી જરે કરી નાખ
રી નાખ્યા અને સારથી એકલો એ મીકાડોજ શેહેનશાહત ભોગવે છે.

એતે પરદેશીઓએ મદદ કરવાથી તેઓને વેપાર સાર પાંચ ૬ બંદરે ખુલા મુક્યાં હતાં (અને રૈયતને કબુલાત આપી છે કે સને ૧૮૮૦ પછી ઈહાં પાર્લામેટથી રાજ ચલાવશે) અને તે દિવસથી યુરોપિયનોને પોતાને ત્યાં ચાકરી રાખીને દેશમાં ઘણા સુધારો વીર વરસમાં કરી નાખ્યો છે. રેલ્વે, ટેલીગ્રાફ ગેસલાઈટ ઈહાં લાગુ કીધા ઉપરાંત જાપાનીસોને યુરોપ તરફ કેળવણી આપવા મોકલી તેઓ હસ્તક મનવારો તથા હથિયારો બનાવવાનાં કારખાનાઓ ચલાવે છે. યુરોપિયન ઢપના પોશાકો પહેરવા માજા છે, અને જાપાનીસ તારીખ વારને બદલે ઇંગ્રેજ તારીખ વાર ચાલુ સને ૧૮૭૩ ના સાલથી કીધો છે. જરમન તથા ફ્રેન્ચ અમલદારો હસ્તક લશ્કરને કવાયદ અપાવે છે, અને પોશાક પણ લશ્કરનો તેઓની ઢપનો કીધો છે. વર્તમાનપત્રો સને ૧૮૭૦ થી છપાવા માજ્યાં છે. રેલ્વે પેહેલી સને ૧૮૭૨ મા રાફ કીધી તે હમણા આસરે ૩૦૦ માઇલની રેલ્વે ચાલુ છે અને બીજીઓની ગોઠવણુ યદ્ય સુકી છે, જે ૧૨૦૦ માઇલ સુધીની થશે, પણ બધો મુલક પાહાડી હોવાથી તે બાંધવાને વિલંબ ઘણો લાગે છે. રેલ્વેનું કામ નદન જાપાનીસોથીજ ચાલે છે, તેમજ તારખાતુંબી છે. ઈહાંનો અસલ ધર્મ સીન્ટો કરીને હતો, પણ પાછળથી બુદ્ધનો ધર્મ ફારમોસાથી ઈહાં સને ૫૫૦ ના સાલમા લાગુ પડ્યો હતો, અને હમણા તે બધો બેળ-સેળ યદ્ય ગયો છે. બુદ્ધીસ્ત દેહેરાઓના નામની પાછળ હ'મેશા "જી"નો બોલ લગાડે છે, જેમકે તોકિયોનુ દેહેર જોજીજી અન સીનતોનાં દેહેરાઓનાં નામ પાછળ શુ બોલ લગાડે છે, જેમકે નીકોના દેહેરાંનુ નામ નુ—સો—નુ કરીને છે. એ પરથી એ દેહેરાંઓ ઓળખાઇ શકે છે. બુદ્ધીસ્ત બ્રાહ્મણને બોયજુ અને સીનતો બ્રાહ્મણને કાનુશી કરી ગડે છે. સીનતોના દેહેરામા મુર્તિઓ રાખતા નથી પણ તેને બદલે મોહોટું નોવાની આરસી ધાતુપર બનાવેલી તથા ફાણુસો કાગળના બનાવેલા અને કાગળની લાખી પતીઓ દેહેરામાં બાણુવાની જગ્યાપર રાખે છે, અને દરેક દેહેરાની આદાર બે ચાલકા ઉપર આડા બે લાકડાં છેક મચાળેલી મુકેલાના દરવાજા અલગા બનાવેલા હોય છે.

બુધીસ્તો પુતળાંઓને પૂજે છે, અને તેઓના ધર્મગુરુઓ માથું ખોરાવે છે. સીનતોવાલા ખોરાવતા નથી. ઈહાંના લોકોમાં એક રેવાજ નવાઈ જવો છે, તે એ છે કે જ્યારે કોઈને ત્યાં છોકરાની વૃદ્ધિ થઈ હોય છે ત્યારે તે વરસની તારીખ ૫ મી મેને દિને તેઓ બધા પોતાનાં ઘરની બહાર એક માછલી ટાંગે છે અને જો છોકરી આવી હોય તો એક પુતળી બહાર ટાંગે છે, અને એ દિને તેઓનાં સગા વાહાલાંઓ તે બધાંઓને વાસ્તે તેઓને લાયકતું કાંઈ જોટ મોકલે છે, અને તે દિને તે વરસમાં જનમેલાં બધાં છોકરાઓતું પેહેલું વરસ ઉગેલું ગણાય છે. છોકરીઓતું વરસ તારીખ ૩ ૭ માર્ચને દિને ઉપલી ધામધુમ સાથે ઉગાડે છે. જો એકબી દિવસ આગમજ તેઓ જનમ્યા હોય તોખી તારીખ ૫ મી મેને દિને છોકરાઓ, અને તારીખ ૩ ૭ માર્ચને દિને છોકરીઓને પેહેલું વરસ ઉગાડે છે, અને એ જો દિવસોની થોડા દિવસ આગમજ બધાંઓને લાયકતાં રમકડાં જથ્થાબંધ દુકાનોપર વેચાય છે, અને બધાઓને તે દિને ખાણાં પીનાં આપવા પડે છે. ઈહાંતું કામદાર લોક ધણું ગરીબ નથી પણ માફકસરના સુખી છે. બીખારીઓ જવલેજ કેયે મળે છે, અને બધાંઓ મેહેનતું ધણું છે. જ્યાંખી જોઈયે છે ત્યાં દુકાનો પોતાના ઘરની આગળના ભાગમાં અથવા ભોંયતળિયે રાખી ત્યાં કામ કરતા માલમ પડે છે. મઠિયારખાનાઓનો તો કાંઈ સુમારજ નથી, તેથી માલમ પડે છે કે મેહેનતું લોક બધું બહારજ ખાય છે. સુખ્ય ખોરાક ચાવલનો છે. તેની સાથે જરા તરકારી ઉકાલેલાં પાણીમાં નાખી તેના રસ સાથે ચાવલ ભેળીને તથા મુકી માછલી ભુંજને યા તો તાજી માછલી કાચી ખાય છે. ખાતી વખતે ઉતાવલ પણ ધણી કરે છે. ચાવલના દુધા મોઢાંમાં મારીને ચાવ્યું, નહીં ચાવ્યું કરી ગલી જાય છે, અને પાછળથી તોખરડેલાં પિયાલામાં ચાહેતું પાણી નાખી તે ધોઈને પીયે છે. ખાવાની બાબદમાં એઓ ઘણા સુઘડ નથી, બધું ભેજસેજ કરીનેજ ખાય છે. પછી ગમે એટલી વાણી કાય નહીં હોય, અને રાધવાતું પણ ભોયસીગના યા મીઠા તેલ મા તથા સરકામા રાધે છે, બાકીનું ફક્ત બાફેલું ખાય છે. મીઠાઈ

જાત જાતની બનાવે છે. તેને તરેહવાર આકારો તથા રંગ આપે છે, પણ ખાધામાં આટા જેવી વગર સ્વાદની હોય છે. એઓનું આવું ખાવાનું છતાં બાવરચીખાનામાં તથા ઘરમાં બધે સુગડાઘ વણી સારી રાખે છે, અને વાસણો સઘળાં ચળકતાં સાફ રાખે છે. કશાનેખી હાથ લગાડી રાંધતા નથી. સળિયાથી સઘળું કામ લે છે, ચોલીને ધોવું હોય છે તેખી પાણીમાં સળિયાથીજ ચોલીને ધોય છે. એ લોકોને ખોરાક સસતો તથા સુતરો હોવાથી એક માણસ મહિને દહાડે ત્રણ યને યાને ડાહરમાં રહી શકે છે. ઘરનો સામાન પણ સસતો અને સુતરો વાપડે છે. જેનો બધો ખરચ જુમલે પાંચથી છ યન જેટલો લાગે છે; બાકું અરધો યન મહિને દિને નાના ઘરોનો આપે છે, પણ મોટા ભાગ પોતાનાજ ઘરોમાં રહે છે.

મજુરીનો લવાજમ નિચે મુજબનો એઓને દરરોજનો મળે છે :—સુયારને ૪૦ થી ૬૦ દોકડા, ખારવાને ૬૫ થી ૭૫ દોકડા, ગાડાવાળાને ૩૫ થી ૪૫ દોકડા, લાકડા કાપનારને ૫૦ થી ૭૦ દોકડા, કાગળ ચોટાડનારને ૩૦ થી ૬૦ દોકડા, ઢોંડફારને ૬૦ થી ૭૦ દોકડા, લુહારને ૩૦ થી ૫૦ દોકડા, સાદરીવાળાને ૫૦ દોકડા, રંગારીને ૨૫ થી ૩૫ દોકડા, કોલીને ૨૦ થી ૩૦ દોકડા, અને માલીને ૨૫ થી ૫૦ દોકડા, રોજ મળે છે જાપાનીસો જાતે ઘણા ઠંડા મીઝજના છે. અમો નજદીક ત્રણ અડવાડિયાં થયા અત્રેનાં ઘણાં ગામો તથા ગામડાંઓમાં ફરિયા છીયે, પણ કોઇખી દિને એ લોકોને ગુરસે થયલા અમે જોયા નથી. બધાઓ હરને મોઢે એકએકને મળે છે. એક વખત અમો જે જીનરીક્ષામાં બેઠેલા હતા તેના ખેચનાર કોલી સાથે એક સામાનના ગાડાંવાડો કોલી સામે આવી અઠડી પડ્યો, તે વખતે અમોએ ધાર્યું કે હવે બોલાચાલી ખચીત થશે, પણ નહીં, ઉલટાં બેઉંજણા આમણુસામણુ હસીને કાઠ બોલીને ચાલી ગયા હતા. જોકે વાંક સામેના ગાડાવાળાનો હતો તેખી અનારાવાળા કોલીએ દરગુજર કરી હતી. નાના છોડરાઓ પણ રમવાના ગરીબ લાગે છે, અને અમોએ આગળ જણાવ્યું છે તેના મયાઓ પોતાની નાવ યા બેાની પાછળ પીડપાડ

બાંધી રાખેલાં તેઓને પણ રડતાં જોયાં નથી, એટલાં એ ગરીબ લોક છે. અમેને જીનરીક્ષા જોઈએ સારે પાંચ છ જણા તે લઈને દોડી આવે અને અમે ગમે તેમાં બેસીએ સારે રહી ગયલાઓ કદી ચીરડાતા નથી, પણ હસીને ચાલી જાય છે. એ વખતે મુંબઈની ભાડુતી ગાડીવાળાઓની માફક ભાવ ઓસારવા છતાં કશીખી આમનસામન બોલાચાલી થતી નથી. વળી ઈંદા એ જીનરીક્ષાવાળાઓને એક બીજા સાથે સારો સંપ હોય છે. જ્યાં એઓનું મઠક હોય છે ત્યાં આગળથી સહવારના તેઓ પોતપોતાના નસીબ અજમાવી જાય છે, જે મુજબ નંબર આવે છે તે મુજબ તેઓ પેહેલાં અને છેલ્લાં જાય છે અને જેથી કમાઈ થાય તે બધાઓ સરખે ભાગે વેહેંચી લીધે છે. અમારો જાપાન દેશની સરકારની ઉપજ ૭૦ કરોડ યનની આગળ જણાવી છે, તેમાં જમીનની મેહેસુલના આસરે ૪૦ કરોડ છે. દારૂપરની જગત ૧૬૮ લાખ યન આવે છે. ખરચ પણ આવક જેટલો છે, તેમાં મોટી રકમ વ્યાજની ૨૩૪ લાખ યન છે. શેહેનશાહના પોતાના ખરચના ૧૭૦ લાખ યન છે. લશ્કર એક લાખ આદમીનું છે અને તેપર એક કરોડ યન અને દરિયાર્થ ખાતાપર ૩૧ લાખ યન થાય છે શેહેનશાહના નોકરોનો લવાજમ ૪ લાખ યન છે. લશ્કર સારું દરેક ખાનદાનમાંથી એક છોકરો ધણોખરો વડાને લીધે છે. જાપાનીસો એક ઓરતને પરણે છે, પણ બીજી ઓરતો વધુ રાખી શકે છે. પેહેલી ઓરત પરણેલીનાંજ છોકરાં ખરાં વારસ ગણાય છે. જો તેને પેટે છોકરા નહીં હોય તો બાઈં યા બેહેનનાં છોકરા વારસ થાય છે. પણ બીજી રાખેલી ઓરતનાં છોકરાં વારસ થઈ શકતાં નથી. શેહેનશાહત ઉપર ઓરતો (છોકરીઓ) નોખી હક છે, અને આગળ ઓરતો પણ વારાફરતી એ હક ભોગવી ગઈ છે.

તા. ૨૧ મી ઓક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના જીઠ્યા સારથી સ્ટીમર પરથી બેજી બાજુપર જમીન ઘણીજ નજદીક દેખાતી હતી અને જાણે એક નાના જેવા સરોવરમાં સ્ટીમર ચાલતી

હોય તેમ બધી ગમ ફરતા મોટા પાહાડો લીલોતરી તથા ખેતીવાડીથી ભરેલા દેખાતા હતા અને બધે પાહાડોની કઢણોમા નાનાં નાનાં ગામડાંઓ દરિયાને કિનારે આવેલાં હતાં. વગર ગણતરીની સામપાન્સો (મોટો) લાં ફરતી હતી. સ્ટીમર જેમ આગળ વધતી જાય તેમ જાણે રસ્તો નહી હોય તેવી રીતે દેખાતું, પણ વલાણ લીધી કે જાણે એક સરોવર-માંથી બીજા સરોવરમાં ગયા હોઈયે તેમ દરિયો મળ્યા કરતો હતો. એ દરિયામાં વળી બીજાં એશુમાર ટાપુઓ વચમાં બાહર નિકળી આવેલાં હતાં. કોઈ ૨૦ માર્દલ જેટલાં મોટાં તે કોઈ ૧૦૦ વાર જેટલાં હતાં અને બધાપર લીલોતરી તથા ખેતીવાડી દેખાતી હતી, એ વખતનો દેખાવ કાંઈ ઘણોજ સરસ હતો. અને સ્ટીમરના સઘળા ઉતારઓ તે જોવા સારું એટલા તે ખંટી દેખાતા હતા કે સવારનું પાહોર હોવાથી રાતતાજ પોશાકમાં ઓવરકોટ નાખીને કેટલા જણા તે લાં આવી ઉભા હતા અને વખત થઈ જવા આવ્યો તેખી બાનુઓખી લાંથી ખીસ્તી હતી નહી અને જેખી નવો ઉતાર તુતક ઉપર પેહેલાં આવતો તેઓનાં મોહોડાંમાંથી એકજ અવાજ તે દેખાવ જોઈને નિકળતો કે “અરે શું સરસ દેખાવ છે!” એમ સઘળાઓ જોઈને ખુશી થતા હતા. અમે કાંઈખી વીગત એ દેખાવની આપવાની શક્તિ ધરાવતા નથી, એવો સરસ દેખાવ દરિયાની અંદરની દુનિયાના બીજા કોઈખી ભાગમાં હશે નહી એમ બધાઓ ધારે છે. એ જમીનની અંદરનો દરિયો (Inland Sea) કે નામે ઓળખાય છે અને તેની એક ગમ જપાનની ખુદ જમીન અને બીજી ગમ વગર ગણતરીના ટાપુઓ આવ્યાથી બનેલો છે તેથી દરિયાના કરતા સરોવર જેવો લાગે છે. સહવારના ૧૦ વાગા પછી એ દેખાવ ગેપ થયો હતો અને ડુંગરો દુર જતા ગયા હતા, જોકે કોઈ નદીમા જતા હોઈયે તેવું બેઉ ગમની જમીનોથી દેખાતું હતું તેખી પેહેલાં જેવો દેખાવ આજે આખો દિવસ મળીઓ હતો નહી. દરિયો થાળી જેવો આખો વખત હતો. ઈંદાના દરિયામાથી એક અતતુ નાનું કરચતું મળે છે જે વેચવા સારું એકગમ રાતના અમારી સ્ટીમર અંદર આગળ ઉતી હતી લાં જાન્યા હતા. એ કરચતું નાનું

બે ઇંચ જેટલું છે પણ બદન ઉપર આબાદ માણસનાં મોહોડાંનેવો આકાર છે અને જોતાંવાર કોઈની ઘણી જે જપાનનાં દેહેરાંઓ જોઈ આવ્યો હશે તે કહેશે કે તે દેહેરાના દરવાજા આગળ જે ચારે દશાના દેવોની મુર્તિ લગાયક આકારમાં હોય છે તેનાં મોહોડાંને આબાદ મળતી એ કરચલાની ઉપરની મુર્તિ આવે છે. આખ જાણે મોટી ખુની, નાક મોહું, મોહકું ઉપર ચહડી ગયલું ઈલાદિ ઘણું મળતુ આવે છે અને સઘળાં કરચલાં એ દરિયામાથી એવીજ જાતનાં મળે છે જેમાંનાં ખીજે કયેથી મળતાં નથી. એને સાંડે જપાનીસોમાં કહેવત છે કે આગળ એક મોટી લગાઈ થઈ હતી તે વખતે એ લોકોનો કોઈ પેહેલવાન હોગી કરીને હતો તે ઘણી લગાઈઓ જાણ પછી આખરે હારી ગયાથી એ દરિયામાં પડીને જીવ આપ્યો ત્યારથી એ કરચલાં ઉપર તેને આકાર લાગુ પડ્યો છે. એને લીધે એ કરચલાંએને નામ આપી હોગી—ગની, એટલે હોગીતું કરચલું કરી તેઓ જાળખે છે. એના બેજ સુકવેલા નમુના વેચાવા આવેલા હોવાથી ખીજા ઉતાડ્યોએ આંગળથી લઈ લીધા હતા.

તા. ૨૨ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ૧૦ વાગેને નાગાસાકીનાં બારાંમાં જવાના એનલમાં પેઠા હતા. એ વખતનો દેખાવ એટલો તો સરસ છે કે અમો ગઈ કાલ વાળો કે આજનો સરસ તે કહી શકતા નથી. આજનો દેખાવ ત્રણ ગમ પાંહોડોથી ઘેરાયલો હતો અને એક ગમથી સાંકડી જગા ઉપરથી દરિયો નજરે પડતો હતો. એ ઈંહાંના પાંહોડો જાણે માણસોએ હાથથી, ખુલસુરત દેખાવા સાંડે ગોઠવ્યા હોય તેવા લાગતા હતા. પાંહોડો અરધા ચાંદના આકારના એકએકને છોડા આગળથી મળેલા આવ્યા જતા હતા અને જ્યાં તેના ખાંચા ચાંદના અરધા આકારની વચમાં આવે ત્યાં છુટા છુટા એક એક નાના ટાપુઓ નિકળી આવેલા, જેઓપર ધાસની લીલોતરી ઉપર ત્રણ ચાર છુટાં છુટાં ઝાડો હોવાથી જાણે ખરેખર માણસોએજ રોક વડે ગંજવર કદના એક મોટા બાગમાં બનાવ્યો હોય તેમ લાગતું

હોય તેમ બધી ગમ કરતા મોટા પાહાડો લીલોતરી તથા ખેતીવાડીથી ભરેલા દેખાતા હતા અને બધે પાહાડોની કંઠણોમાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓ દરિયાને કિનારે આવેલાં હતાં. વગર ગણત્રીની સામપાન્સો (મોટો) લાં ફરતી હતી. સ્ટીમર જેમ આગળ વધતી જાય તેમ જાણે રસ્તો નહીં હોય તેવી રીતે દેખાતું, પણ વલાણુ લીધી કે જાણે એક સરોવરમાંથી બીજા સરોવરમાં ગયા હોઈયે તેમ દરિયો મળ્યા કરતો હતો. એ દરિયામાં વળી બીજાં મેશુમાર ટાપુઓ વચમાં બાહર નિકળી આવેલાં હતાં. કોઈ ૨૦ માઈલ જેટલાં મોટાં તો કોઈ ૧૦૦ વાર જેટલાં હતાં અને બધાપર લીલોતરી તથા ખેતીવાડી દેખાતી હતી, એ વખતનો દેખાવ કાંઈ ઘણોજ સરસ હતો. અને સ્ટીમરના સઘળા ઉતાડાઓ તે જોવા સાડાં એટલા તો ખંટી દેખાતા હતા કે સવારતું પાહોર હોવાથી રાતનાજ પોશાકમાં ઓવરકોટ નાખીને કેટલા જણા તો લાં આવી ઉભા હતા અને વખત થઈ જવા આવ્યો તોખી બાનુઓખી લાંથી ખીસ્તી હતી નહીં અને જોખી નવો ઉતાડા તુતક ઉપર પેહેલાં આવતો તેઓનાં મોહોડાંમાંથી એકજ અવાજ તે દેખાવ જોઈને નિકળતો કે “અરે શું સરસ દેખાવ હો” એમ સઘળાઓ જોઈને ખુશી થતા હતા. અમે કાંઈથી વીગત એ દેખાવની આપવાની શક્તિ ધરાવતા નથી, એવો સરસ દેખાવ દરિયાની અંદરની દુનિયાના બીજા કોઈથી ભાગમાં હશે નહીં એમ બધાઓ ધારે છે. એ જમીનની અંદરનો દરિયો (Inland Sea) કે નામે ઓળખાય છે અને તેની એક ગમ જપાનની ખુદ જમીન અને બીજી ગમ વગર ગણત્રીના ટાપુઓ આવ્યાથી બનેલો છે તેથી દરિયાના કરતા સરોવર જેવો લાગે છે. સહવારના ૧૦ વાગા પછી એ દેખાવ ગેપ થયો હતો અને કુંગરો દુર જતા ગયા હતા, જોકે કોઈ નદીમા જતા હોઈયે તેવું બેઉ ગમની જમીનોથી દેખાતુ હતું તોખી પેહેલાં જેવો દેખાવ આજે આખો દિવસ મળીઓ હતો નહીં. દરિયો થાળી જેવો સ્થાપો વખત હતો. ઈંદાના દરિયામાંથી એક જાતનું નાતું કરચલું મળે છે જે વેચવા સાડાં એકગમ રાતના અમરી સ્ટીમર અંદર આગળ ઉભી હતી લાં લાવ્યા હતા. એ કરચલું નાતું

જે ઇચ જોટલું છે પણ બદન ઉપર આબાદ માણસનાં મોહોડાંનેવો આકાર છે અને જોતાંવાર કોઇની ઘણી જે જાપાનના દેહેરાંઓ જોઈ આવ્યો હશે તે કહેશે કે તે દેહેરાના દરવાજા આગળ જે ચારે દશાના દેવોની મુર્તિ લગાયક આકારમા હોય છે તેના મોહોડાંને આબાદ મળતી એ કરચલાંની ઉપરની મુર્તિ આવે છે. આંખ જાણે મોટી ખુની, નાક મોટું, મોહડું ઉપર ચહડી ગયલું ઇલાદિ ઘણું મળતું આવે છે અને સઘળાં કરચલાં એ દરિયામાથી એવીજ જાતનાં મળે છે જેમાંનાં ખીજે કુથેથી મળતાં નથી. એને સાડ જાપાનીસોમાં કેહેવત છે કે આગળ એક મોટી લગાઇ થઇ હતી તે વખતે એ લોકોનો કોઈ પેહેલવાન હુગી કરીને હતો તે ઘણી લગાઇઓ જીલ્લા પછી આખરે હારી-ગયાથી એ દરિયામાં પડીને જીવ આપ્યો. ત્યારથી એ કરચલાં ઉપર તેને આકાર લાગુ પડ્યો છે. એને લીધે એ કરચલાંઓને નામ આપી હુગી-ગની, એટલે હુગીનું કરચલું કરી તેઓ ઓળખે છે. એના બેજ સુકવેલા નમુના વેચાવા આવેલા હોવાથી ખીજ ઉતાડ્યોએ આગળથી લઇ લીધા હતા.

તા. ૨૨ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ૧૦ વાગેને નાગાસાકીના બારાંમાં જવાના ચેનલમાં પેઠા હતા. એ વખતનો દેખાવ એટલો તો સરસ છે કે અમો ગઈ કાલ વાળો કે આજનો સરસ તે કહી શકતા નથી. આજનો દેખાવ ત્રણ ગમ પાંહાડોથી ઘેરાયલો હતો અને એક ગમથી સાંકડી જગા ઉપરથી દરિયો નજરે પડતો હતો. એ ઈંહાંના પાહાડો જાણે માણસોએ હાથથી, ખુબસુરત દેખાવા સાડે ગોઠવ્યા હોય તેવા લાગતા હતા. પાહાડો અરધા ચાંદના આકારના એકએકને છેડા આગળથી મળેલા આવ્યા જતા હતા અને જ્યાં તેના ખાંચા ચાંદના અરધા આકારની વચમાં આવે ત્યાં છુટા છુટા એક એક નાના ટાપુઓ નિકળી આવેલા, જેઓપર ઘાસની લીલોતરી ઉપર ત્રણ ચાર છુટાં છુટાં ઝાડો હોવાથી જાણે ખરેખર માણસોએજ રોક વડે ગાંજવર કદના એક મોટા બાગમાં બનાવ્યો હોય તેમ લાગતું.

હું. એ પાહાડોની પાછળના ખાંચાઓમાં બીજા આડકટરા પાહાડોની દેવાલ બની રહી હતી અને તે સઘળાઓ ઉપર કાંઈ ઘણીજ ગીચ લીલોતરી હોવાથી ખરેખર એક ખુદરતી આગજ બની રહ્યા હતા.

એવા સરસ દેખાવો કદાચજ જોવામા આવે છે અને અમે ધારીયે છીયે કે અમેરિકાના સૌથી સરસ દેખાવો લેક જયોર્જના તથા હડસન અને સેન્ટ લોરેન્સ નદીઓના ગણાય છે તેનેથી એ ટક્કર મારે એવા લાગતા હતા. અને તે અમેરિકનો વટીક કબ્બુલ કરતા હતા. (જેમ થવું ઘણુંજ મુશ્કેલ છે, કારણકે અમેરિકનોને મનસે અમેરિકાથી સઘળું ઉતરતુજ હોવું જોઈયે.) એનાં બારાંમાં દાખલ થવાનો માર્ગ ઘણોખરો કોનસ્ટેન્ટીનોપલના બોસફોરસના એનલને મળતો આવે છે, પણ ત્યાં બેઉ બાજુપર મજબુત કિલ્લાઓ બાંધેલા છે. બારાંમાં ઘણી મનવારો તથા સ્ટીમરો લાંગરેલી હતી, ત્યાં અમારી સ્ટીમરે આસરે ૧૧ વાગે લંગર કીધું હતું. ઇંહાં નજદીકમાં આવતાં એક છુટી ટેકડી જેમ અમેએ આગળ જણાવી છે તેમ પાહાડોની બાહર રોકવર્ક માફકની નિકળી આવેલી છે, જે ઉપરથી આગળ ઇંહાંના ખ્રીસ્તી ધર્મમાં વટલી ગયલા આસરે ૪૦૦૦ જપાનીસોને લાવીને ડુંગર ઉપરથી નિચે દરિયામાં ગગડાવી દધ મારી નાખ્યા હતા એમ ઇંહાંની તવારીખ ઉપરથી માલમ પડે છે, પણ તે ઉપર ઘણા ઉતાડ્યો શક નાખે છે, કે માત્ર કોઈનું જોડી કાઢાડેલુ હશે, પછી ખરી કે ખોટી વાતતો સાહેબ જાણે, પણ જપાનની તવારીખમાં એવી વિગત આપેલી છે. અમારાવાલી સ્ટીમર માલ ઘણો લેવાની હોવાથી આજે આખો દિવસ નાગાસાકીના બારાંમાં થોપી હતી, પણ અમે બારાંમાં ગયા સારથી આખો દિવસ એટલો તો જોરથી વરસાદ પડ્યા કીધો કે કિનારે ઉતરી શકાયું નહીં, તેથી સઘળા ઉતાડ્યો નાસીપાસ થયા હતા નાગાસાકીમા આખા વરસનો મોટો ભાગ વરસાદ પડે છે, તેથી એને વારંતે રમુજ કહેવત છે કે મહિનાના ૩૧ દિવસ અત્રે વરસાદ પડે છે, અને આજે અમારી તે બાખે ખાતરી પણ થઈ હતી. છેક રાત સુધી વરસાદ ચાલુજ હતો.

તા ૧૦ ૨૩ મી ઓક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના ઈંહાં વરસાદે ઉગાર આપ્યાથી અને સ્ટીમર નવ વાગે ઉપડવાની હોવાથી ખીજા ઉતારા સાથ અમે પણ કિનારે ઉતરીને નાગાસાકી શહેર જોવાની તક હાથ લીધી હતી, અને નવ વાગે સ્ટીમર પર પાછા આવ્યા ત્યારે ૧૧ વાગે તે ઉપડવાની છે એમ માલમ પડ્યાથી અમે ફરીથી કિનારે ૧૦—૩૦ મીનીટ સુધી ફરી આવ્યા હતા, અને તેટલા વખતમાં નાગાસાકીનો મોટો ભાગ જોઈ શક્યા હતા. અમે પેહેલાં ઈંહાંના વખણાયલા ઓન્ઝના ઘોડાવાલું દેહેરું જોઈ આવ્યા હતા. એ દેહેરું ડુંગર ઉપર હોવાથી આસરે ૨૦૦ ઉપર સીડી ચઢવી પડે છે, અને ત્યાંથી બારાનો તથા ખીજો આસપાસનો દેખાવ ઘણો સારો દીસે છે. દેહરાંમાં કાંઈ પણ જોવાલાયક નથી, અને તેની અંદરના ભાગમાં ધર્મગુરુઓ સિવાય કોઈને જવા દેતા નથી. તેના કપાજીડમાં એક માફકસરના કદનો ઓન્ઝ ધાતુનો ઘોડો મુકેલો છે તે ઉપરથી એ દેહેરું ઇંગ્રેજોમાં ઓળખાય છે. ઘોડો કાંઈ મજબૂત બનાવેલો નથી, તેનું મોહોડું ઘણું લાંબુ અને આગ ટુંકુ કરી નાખ્યું છે. ફક્ત ઈંહાંથી દેખાવ દેહેરાની થોડે ઉપર ડુંગર પર ગયા પછી એ બેઠક આવે છે ત્યાંથી જોવાની છે. એ જોઈને પછી શહેરમાં અમે ફર્યા હતા. એ નાગાસાકી જાપાન દેશના તાબામાં છે, અને ત્યાં બધે જાપાનીસો વસે છે. ફક્ત થોડાક ખ્રીસ્તી ધર્મના પાદરીઓ લોકોને વતલાવવા સારું અત્રે સ્કુલ તથા આસ્પીટલ કાઢાડી બેઠા છે. શહેરનો દેખાવ અંદર-માંથી ઘણો સારો પાહોડોની નિચે દરિયે કિનારે આવવાથી લાગે છે. મોહોલાઓ ખીજાં જાપાનીસ શહેરો માફક સરખા કીધેલા છે, પણ રસ્તાઓ પર ઈંહાં વચમાં મોટી લાદીઓ જડી લીધાથી સફાઈ વધારે દીસે છે. અત્રે કાચબાના કોતલાંની બનાવતો ઘણી સરસ અને જાત-જાતની બનાવે છે, અને તે સારું તથા ઈંહાંના જોઈ જાતના કોરીકામની બનાવત સારું એ શહેર વખણાયલું છે. એ સમજીને જોઈને પાછા સ્ટીમર ઉપર કલાક ૧૦—૩૦ મીનીટ ગયા હતા. એ વખતે ગમ્મ રાતના રશિયન સરકારની એક મનવાર આવેલી હોવાથી જાપાનીસ

વાવટો પોતાની મનવારપર ચઢાવી તેને ટોપોતું માન આપતી હતી, જેનો પડધા બધે ફરતા કુંગરો હોવાથી જાણે ગોળને ગોળ દોડતો હોય અને બધેથી ટોપો કુટતી હોય તેમ લાગતો હતો. એ મનવારને કિનારેના કિલ્લાપરથી પાછી સલામતીની ટોપો આપ્યા પછી ઈલા ફ્રેન્ચ સરકારની મનવાર તેના એડમીરલ સાથે પડેલી હોવાથી તે સરકારનો વાવટો ચઢાવી તેને તથા ત્યાર પછી અમેરિકન મનવારપર પણ એડમીરલ હોવાથી તેનો વાવટો ચઢાવી તેનેખી ટોપોતું માન રશિયન મનવારે વારા ફરતી આપ્યું હતું, જેઓએ તેના ઉત્તરમાં રશિયન મનવારને વાવટાઓ ચઢાવી ટોપોતું માન આપ્યું હતું. વળી એ વખતે ઈંગ્લેન્ડ એ 'મનવારો પણ ઇલાં લાગેલી છે, જેઓપર એડમીરલ ન હોવાથી તેઓ સાથે ટોપોના માનની અદલાબદલી રશિયન મનવારે કીધી હતી નહીં. એ મનવારોપર વારાફરતી એડો વાગતા હતાં, તેથી ઘણું રાજયામણું ટોપોના અવાજે સાથે લાગતું હતું. અમારી સ્ટ્રીમરપર ફ્રેન્ચ એડમીરલ ઉતારે દાખલ શેહેંગાઈ જવા આવ્યો હતો તે અમારી સ્ટ્રીમર ઊપડી ત્યારે તેની ફ્રેન્ચ મનવારની પડોશમાંથી પસાર થતી વખતે તે મનવારનાં સઘળા માણસો એડમીરલને માન આપવા તુતકપર ટોપી ઊતારી ઊભા હતા, અને આખો વખત એડના શરોદો તે ઊપરથી વજાડયા કીધા હતા. એ મુજબ અમે એ ટોપોના ધડાકા તથા એડના સુંદર શરોદો સાથે નાગાસાકીનું બાર છોડ્યું હતું.

તા. ૨૪ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે આખો દિવસ નાગાસાકીથી શેહેંગાઈ જતાં મોટા દરિયામા ગુન્ન્યો હતો કાંઈ જાણવાજોગ બન્યું નથી. આજે સાંજના મગરમચ્છો દરિયામાં ગેલ કરતા ઘણાં મજ્યાં હતા અને રતુ તદ્દન ખુલ્લી હતી, સાંજ પછી થંડી સારી નિકળી હતી.

તા. ૨૫ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—ગઈ રાતના આસરે કલાક ૩ વાગેને અમારી સ્ટ્રીમર શેહેંગાઈની નજદીકમા યાગતીસીકીયાંગ નદીમાં લંગર કરીને પડી હતી તે સહવારના કલાક ૬—૪૫

મીનીટ ઉપડીને લાંથી વોહોગપુ નદીમાં દાખલ થઇ હતી, એ જગ્યા પર એક ગામડું વુસંગ કરી છે ત્યાં નદી ઘણી ધાલકી રહે છે, જેનો (Bar) બાર પસાર કરવા સાડ હમેશા દીસનાજ ભરતી હોય છે, ત્યારે સ્ટીમરો અંદર જાય છે. એ યાંગતીસીકીયાંગ નદી ઘણી મોટી છે અને ચીનમાં તે શું પણ આખા એશિયા અને યુરોપમાં પણ તે મોટી કહેવાય છે. એ નદી ૩૩૨૦ માઈલ લાંબી છે, અને તેના પાણીથી સાડાનવ લાખ ચોરસ માઈલ જગ્યા રોકાઈ છે. “વોહોગપુ” નદી અને એ “યાંગતીસીકીયાંગ” નદીઓ છેક કિનારા પર મળી જાય છે, તેથી છેલ્લી નદી પસાર કરીને પેહેલી નદીમાં જવાય છે. ઇંહાંનાં ઉપલા ગામડાં આગળથી પસાર થતાં એક મોટો કિલ્લો છે અને તેને થોડે દુરથી પેલો છાલકાં પાણીવાલો બાર આવે છે, નદીની બેઉ બાજુ પર બેઠી જમીન આવેલી છે. અમે કલાક ૮ વાગેને શેહેંગાહીના બારાંમાં જપાનીસ સ્ટીમર કંપનીના ડંકા ઉપર લંગર કીધું હતું, એ વખતે અમોને અત્રેની જરતોસ્તી સાહેબોની પેહેડીવાલાઓ લેવા આવ્યા હતા, અને કિનારે તેઓ સાથે ઉતરીને હોટલ ડી કોલોનીઝ જે ફ્રેન્ચ સેટલમેંટવાલી જગ્યા પર છે ત્યાં ઉતારો લીધો હતો. શેહેંગાહીમાં આપણા જરતોસ્તીઓની બે પેહેડી છે, તેમાં શેઠ કાવસજી માલણજીની તથા તાતાની કંપનીઓ છે, જેઓ સાહેબોએ અમોને કોબી તરફ આગળથી તાર પોતાને ત્યાં મેહેમાન દાખલ ઉતરવાને સાડ જુદો જુદો કીધો હતો, પણ તે ઘણા ઉપકાર સાથે ના પાડી અમોએ હોટલમાં ઉતરવાનો ઠરાવ આગમજથી કીધેલો જણાવ્યો હતો, તોખી એ સાહેબોની પેહેડીના ઇંહાના આડતિયાઓ અમોને લેવા સ્ટીમર પર આવ્યા હતા, અને આજે આખો દિવસ અમારી મેહેમાનદારી બ્રહ્મી સારી કીધી હતી બપોલી બે પેહેડીમાં ત્રણ જરતોસ્તી સાહેબો બપોરાંત ખીજ પાય સાહેબો છે, જેઓમાં ત્રણ સાહેબો દલાલી એક સાહેબ ડાક્ટરપણું કરે છે, અને એક બુઝોર્ગ શેઠ રીટાયર થઇ ઇંહા રહેલા છે, જેવણ સને ૧૮૩૩ માં ચીન તરફ પેહેલા આવ્યા હતા તેમાં એકજ વખત સને ૧૮૮૩ માં મુંબઈ જઈ

આવ્યા છે, અમો જે હોટલમાં ઉતરિયા છીએ તે ફ્રેન્ચ હોટલ છે, અને ન્ય હદમાં આવેલું છે, જે હદમાં સધળા જરતોસ્તી સાહેબો વસે છે. ઇહાં ઉપલા ૮ મરદો ઉપ્રાંત એ પારસી બાનુઓ પણ રહેલી છે. શેહેંગાહીમાં પરદેશીઓને રહેવાના લતા ત્રણ ભાગમાં વેહેંચાઈને બાણે જુદાં જુદાં નાનાં ગામો હોય તેમ છે. તેમાં ફ્રેન્ચનું, અમેરિકનોનું, ઇંગ્રેજનું એમ છે. પેહેલી સરકારનાં સંસ્થાનવાલી જગ્યા તેઓએ ચીનાઈ સરકારને છેલ્લે “ તેપીંગના ” બળવા વખતે મદદ આપ્યાથી તેઓને આપી દીધી છે. હવેથી તે ફ્રેન્ચ સરકારની જ મીલકત ગણાય છે. તે ઉપર ચીનાઈ સરકારનો કશો દાવો નથી. પણ ઇંગ્રેજ અને અમેરિકન સરકારોવાલી જગ્યા જોકે તેઓને વસવા આપી છે, અને તેઓની જુદી મ્યુનીસીપાલીટી, કોર્ટ વગેરે છે તોખી જમીન ઉપર હક ચીનાઈ સરકારનો છે. એ એ સરકારોનાં સંસ્થાનથી ફ્રેન્ચ સંસ્થાન એક પાણીની નેહરથી છુટું પડેલું છે, અને સાં યુરોપિયનો ઉપ્રાંત ચીનાઓનીખી વસ્તી સારી છે. પણ તેનો વહીવટ એ ત્રણડો સરકારો જુદી જુદી મ્યુનીસીપાલીટીથી ચલાવે છે.

ચીનાઈ ગામ એ સંસ્થાન જે નદીને કાઠેથી આવેલું છે તેની પાછળ એક ખીજ નેહર મુક્યા પછી ઘેરી લીધેલી કાટ જેવી દેવાલની અંદર આવેલું છે. આજે અમો યુરોપિયન સંસ્થાનોવાળા ભાગોમાં ફર્યા હતા. તે પેહેલાં આપણા ઇંહાના જરતોસ્તી સાહેબોના ધર્મના મકાન ઉપર ગયા હતા. એ જગ્યા મોટી છે, અને આગલ ત્યા વસ્તી નહીં હોવાથી સસતી લીધેલી છે, પણ હમણા મોટી વસ્તી આસપાસ થઈ જવાથી તેની કિંમતમાં ઘણો સારો વધારો થયેલો છે, અને તેમાંના અરધા ભાગની જમીન ચીનાઓને નાટકશાળા બાંધવા સાફ સારી રકમે ભાડે આપેલી છે. જે ઉપરનો અમલો સુધા ખીજ ૧૦ વરસમાં તે પાછી જરતોસ્તીઓને હસ્તક આવશે. બાકીની જગ્યા ઉપર મજેનો બાગ બનાવી તેની અંદર સારો જેવો બગીચો બાંધેલો છે, જ્યાં સારા દિવસો ઉપર ઇંહાના જરતોસ્તીઓ એકઠા મળે છે. એ

બંગલામાં અમોએ ઉપર લખેલા સૌથી જુના ઇંહિંના પારસી રહેવાસી રહે છે જેવણુ ઘણી બુઝોર્ગ હાલતમાં હાલ આવેલા છે તોથી આગળની આપણી જરતોસ્તીઓની ઇંહિંની પેહેડીઓની જાહેજલાલીની યાદી સારી આપે છે. એ બંગલાની પડોશમાં એક અલાહેદી ઘેરી લીધેલી જગ્યા છે જ્યાં આઠ જરતોસ્તીઓ જોયો શહેંગાહીમાં બેહેરતનશીન થયલા તેઓને દાટેલા છે. જેઓની સાત ઘોરો ઉપર નામ નિશાણીના સ્થંભો સારા મુકેલા છે. જેમાંનો એક શેઠ દોરાબજી નશરવાનજી કામાજીની ઘોર ઉપર તો આપણા પેગમબર સાહેબ અથો જરતોસ્તની પથ્થરમાં કોતરેલી તસ્વીર મુકેલી છે. જેની પડોશમાંજ તેવણુના બેટા જેવણુ થોડુંએકપર ઇંહા ગુજર્યા હતા તેવણુને દાટેલા છે. તે ઉપર ઘોરનો પથ્થર મુકવાનો રહેલો છે એ ઘોરોમાં સૌથી જુની ઘોર સને ૧૮૫૯ના સાલની છે અને એ જગ્યા ઘણી સફાઈથી ધાસના લોન્સની માહે રાખેલી છે, અને ઇંગિલંડમાંની આપણી જરતોસ્તીઓની દાટવાની જગ્યા કરતા ઘણી સારી હાલતમાં રાખેલી છે. બાગ પણ ઘણો સારો છે, અને ત્યાં ત્રણ ચાર માલીઓ રાખેલા છે અને ઇંહાં આગળ કોઈ બાગો ન હોવાથી યુરોપિયનોના છોકરાઓ ત્યાં ફરવા આવતા હતા અને હમણાખી કોઈ કોઈ વખતે આવે છે. એ જગ્યા ફ્રેન્ચ સંસ્થાનની હદમાં આવેલી છે, અને આપણા બધા જરતોસ્તીઓખી એજ હદમાં રહે છે. અમોએ ખબર કાઢાડતાં માલમ પડ્યું કે ઇંગ્રેજ હદમાં એઓ નહીં રહેતા તેતું કારણ એ છે કે ત્યાં માલ ઉપર નજીક આઠ ટકા જગાત લે છે, પણ ફ્રેન્ચ હદમાં રહેનારાઓને તેમ જગાત આપવી પડતી નથી. ઇંહાનો વેપાર હિંદુસ્તાન સાથેનો અશીમનો છે, તે સારૂ જુદી જુદી પેહેડીઓએ પોતાનાં વાહાણો નદીમાં વખાર દાખલ જાડુક રાખી મુક્યાં છે. તેમાં એ અશીમ આવે છે ત્યારે ભરે છે અને વેચે છે ત્યારે સાંથીજ પરભારી ડીલીવરી ચીનાઓને આપે છે. જો કિનારે વખાર રાખી ત્યાં ઉતારે તો પરદેશીઓ પાસેથી ચીનાઈ સરકાર તેની જગાત માગે છે તેથી પરભારી સાંથીજ ચીનાઓ ઉપાડી જ્યાં મોકલવી હોય છે ત્યાં મોકલાવે છે તો ચીના વેપારી-

ઓતેજ એ જગાત આપવી પડે છે. અમો ઉપલી ધર્મની જગ્યા બેઠીને પછી ('Bubbling' Well) પરપોટાવાલો કુઓ કરી ઈંહાના લોકોને ફરવા જવાની જગ્યા છે ત્યાં ફરવા ગયા હતા જ્યાં એક નાની જેવી ટાંકી પાણીની બાંધેલી છે. તેના પાણીમાં આમો વખત પરપોટા કુટ્યા કરે છે જે ઉપરથી એ જગ્યાનું નામ તેને આપ્યું છે. એ સિવાય બીજું કાંઈથી ત્યાં જોવાલાયક નથી. કુવો તે નદી કિનારેથી આસરે ત્રણ માઈલ દુર છે અને તે બધા લતા ઉપરનો મોટો ભાગ ઈંહાનાં યુરોપિયનોના રહેવાના છુટા છુટા નાના મોટા બગલાઓ બાગોમાં આવેલા છે તેથી લોકો ઘોડાની ગાડીમાં ત્યાં સાંજના ફરવા જાય છે. ઈંહાં શેહેગાહીમાં ગાડી ઘોડાઓ ઘણા જણા રાખે છે, અને તેટલા ગાડી ઘોડા આખા ચીન તથા જાપાનમાં નથી. શેહેરની ઈમારતો યુરોપિયન ભાગ તરફની ઘણી સારી અને રોણકદાર એકથી બધે માલની બાંધેલીઓ છે તેમાં નદી કિનારેના બંદ નામના રસ્તાપરની ઈમારતો સરસ છે, અને ત્યાં બધી પેહેડીઓ તથા બેઠા અને કોનશુલેટસ તથા કોર્ટો ઇત્યાદી આવેલું છે. વળી બે કલબોની પણ ઇમારતો ઈંહાં છે ત્યાં જીમખાનું અને ઘોડાની સરત રમવાની જગ્યા પણ ઈંહાં રાખેલી છે. એ કુવા પસાર કીધા પછી બીજા આસરે ત્રણ માઈલ દુર ફ્રેન્ચ મીશનરીઓએ સ્કુલ તથા ઓબઝરવેટરી કાઢાડેલી છે તે જોવા ગયા હતા. રસ્તામાં રૂના ખેતરો બધે મળતાં હતા. ઈંહાંનો રૂઝ ઘણો સફેદ આવે છે પણ તાર મોટો નથી. હમણાં એની જાપાન દેશ તરફ નિકાશ સારી થાય છે એ ખેતરોમાં વારા ફરતી નાના નાના પીરેમીડસના જેવા ચોરસ ટેકડાઓ ઘણા મળતા હતા. જે ઈંહાંનાં મરણ પામેલા ચીનાઓની ઘોરો ખખર કાઢાડવાથી માલમ પડી હતી. ચીનાઓ જ્યારે મરણ પામે છે ત્યારે તેનું મુઠું પેહેલા એક જગ્યા ઉપર થોડો વખત દાટે છે પછી તેના અતલગનાઓને સ્વપ્નામાં જ્યારે મરનાર આવીને જે જગ્યા ઉપર તેને દટાવાની ખુશી હોય છે તે જગ્યાઓ કહે છે, ત્યારે તેનું મુઠું પાછું ખણી કાઢાડી તે જગ્યામાં દાટે છે. હવે ઘણીખરી એ જગ્યા તેની પોતાની ખેતરનીજ

હોય છે અને એ લોકોમાં વેહેમ એ રીતનો હોવાથી મરનારના અત-
લગના સગાઓએ તે બાબે વિચાર કર્યા કીધાથી અલખતાં સ્વપ્નામાં
પણ તેવીજ બાબદ આવે છે તેનો વિચાર મરનારને કઈ જગ્યા ઉપર
હેત હતું તે માલમ હોવાથી તેવીજ જગ્યાના એસારા થાય છે. એને
લીધે દરેક ખેતરોમાં ઘણી ઘોરો ખેતીવાડીની વચમાં દીસે છે.

શેહેગાઈ વોટર વર્ક્સ એક કંપનીની મીલકત છે જ્યાં નદીમાંથી.
ખુંબાઓએ કરી પાણી ટાંકીઓમાં ભરીને તેને શીલટર કરે છે, જે
ઘણુખરૂ મુખધના ભડારવાડાના રેઝરવોયરને મળતું આવે છે, અને
પછી તે પાણીને શેહેરમાં એક મિનારો કીધો છે તેની ટાંકીમાં ચઢાવી
રાખે છે અને જ્યાંથી શેહેરના બધા ભાગોમાં પુગે છે. એ સધળાં
કામ સાફ ઈંહાં મજની ઈમારત તથા સાંચાકામ અને ઇનજીન રાખેલું
છે. એ જગ્યાની પડોશમાં એક કાગજ બનાવવાનું કારખાનું ચાલુ
હતું પણ તેનેથી થોડેક દુર કાચ બનાવવાના કારખાનાની ઈમારત
તૈયાર હાલતમાં ખાલી પડેલી જોઈ હતી. એ કારણસર ઈંહાના ચીના-
ઓએ કંપની ભભી કીધી હતી પણ તે ચલાવી જાણનારા નહીં
હોવાથી અને કાંઈ અધેર કારભારથી સધળી ઠાપણુ ખપી ગઈ હતી
તેથી હિમત છોડી દઈને તેને પડતું નાખ્યું છે. એ ઈમારત જોયા મેલે
સને ૧૮૮૪ મા તેની તખ્તીપરથી બંધાયેલી લાગે છે પણ હજી તે
ખાલી પડી રહેલી છે. ઈંહાના બીજા સાહેબોથી સાંભળ્યું કે ચીનાએ
કંપની કેમ ચલાવવી તેની સમજ હજી બરાબર રાખતા નથી. એજ
મુજબ શેહેગાઈમાં સ્ટીમ નેવીગેશનની એક કંપની ચીનાઓની છે, જેમાં
ઈંહાનો જાણીતો મારકવીલ ટીસેંગ ડીરેક્ટર છે અને ઠાપણુ પણ ઘણી
મોટી હોવી જોઈએ કારણકે એ કંપનીની ઘણી સ્ટીમરો ચીનના
કોસ્તાઓ તરફ પરદેશીઓની હરીફાઈ કરવા દોડે છે, તથા એઓની
માલ ભરવાની વખારો ફ્રેન્ચ સંસ્થાનમાં નવદીક ૧૭૫૦ શીટ જેટલી
લાંબી છે પણ એનો કારોબાર સાંભળ્યા મુજબ ઘણો અધેર ચાલે છે
અને દર સાલ કંપનીને ઘણી ખોટ જાય છે તેથી આગળ ચાલતાં ટકે

એવું દીસ્તું નથી. ઉપલી કાચના કારખાનાની ઇમારત પસાર કરીને તે રસ્તે છેક પાંચ માઈલ સુધીનો શકાવી નામનો ગાડીમા જઈ આવવાનો રસ્તો છે ત્યા જઈ આવ્યા હતા. એ જગ્યાપર નદીનું એક નાળું આવેલું છે, તેની આગળ રસ્તો જતો નથી. આજ સાજનાં ફ્રેન્ચ સંસ્થાનના કંપાઈઝમાં અત્રેનું ટાઉન બેંડ વાગતુ હતું તે સાલળવા ગયા હતા, જ્યાં થોડાક ફ્રેન્ચો સિવાય ખીજા સાલળવા આવ્યા હતા નહીં. અઠવાડિયામાં એક વાર એ બેંડ અત્રે વાગે છે.

તા. ૨૭ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે શેહે ગાઈના ત્રણ ચાર મોટા ગાડી હાંકવા લાયક રસ્તાઓ નદી કાંઠે છે તેમાના એકમાં અમો ફરવા ગયા હતા, જ્યાં બધે રૂનાં ખેતરો સિવાય કશું જોવાનું નથી. રસ્તામાં અત્રે એક રૂની સુતર કાંતવાની મીલ આગળ ઉભી થતી હતી તેની પડી ભાગેલી ઇમારત પસાર કીધી હતી. સાંખળવા મુજબ એનું કામ પેહેલે ચીનાઈ સરકારે ચાલવા દીધું અને પછી કોણ જાણે શું ફાંટો આવ્યો કે તે બધાતી બંધ કરવાનો ઓર્ડર આવ્યો હતો. હમણા ઈંહાંના “ડેલી ટાઈમ્સ” માં છપાવા મુજબ સરકારે હુકમ કાઢાડ્યો છે કે ચીનના કોઈ પણ મુલકમાં રતું સુતર યા કાપડ બનાવવાનાં કારખાનાં કાઢાડવાં નહી, અને એ ધારો પરદેશીઓને પણ લાગુ પાડેલો છે. એ કરવાનું કારણ એવું માલમ પડે છે કે સરકારને ધાસ્તી લાગે છે કે કારખાનાંઓ ઉભાં થયાં તો પછી ગરીબ સુતર કાંતનારા તથા વણકરો ભુખે મરશે અને કમાશે નહીં એ પ્રમાણે ઈંહાંની સરકાર હજી રૈયતને અસલી બનાવતોને વળગી રહેવાનું સામુ ઊતેજન આપી પોતાનાજ હકમા ગેરફાયદો કરે છે. છતો ઈંહાં ૩ ઉગે છે, અને તે ૩ જોતા કાષ ધણા નાના તારનો લાગતો નથી, પણ તેને ઈંહાંજ બધો ખપાવવાને બદલે બધા દેશાવરો ખાતે નિકાશ થાય છે. કોઈખી રીતે પોતાના દેશમા સુધારો કરવા સરકાર ખુશી દીસ્તી નથી હમણા લંડન તરફ જતી ચીનાઈ ચાહ દિનપરદિન હલકી માલમ પડી છે, તે સાર યુરો

પિયતોએ તપાસ ચલાવવા સરકારને ઘણુંબી સમજાવ્યું, પણ સધળું ફાઇટમા ગયું હતું. પણ હમણા ઈંગિલડ તરફ એનો ખપ તથા ભાવ ઘણાજ પડી જવાથી સરકારી મેહેસુલ ઘણી ઓછી થઇ ગઇ ત્યારે આસ્તે રહીને મેહેસુલને ખાતરજ યુરોપિયનોની એ ખાખે સલાહ પુછે છે કે અમારે શી રીતે એમાં સુધારો કરવો તે બતાવી આપવું. એમ કહેવાનું એ લોકને અલખતે ઘણું ભારી પડ્યું હશે, કારણ કે પોતાનામાં મગજથી પોતે ઘણી રાખે છે, અને સધળું ચીનને પુગે નહીં એવો ખોટો વિચાર એઓનો છે. જો કોઇ અમલદાર યુરોપ તરફ ફરી આવે અને લાનો સધળો સુધારો જુએ અને તેની પોતાની ખાત્રીથી થાય કે યુરોપિયનો સુધારામાં ઘણા આગળ વધ્યા છે તોખી જ્યારે પાછો ચીન આવે અને સરકારી ઓધેદારો ઈંહાંના શેહેનશાહ પાસે જ્યારે જાય ત્યારે યુરોપિયનોને જંગલી છે કરી કહે છે અને લા કાઈ પણ ચીનને પુગે એવું નથી કરી કહેવાની ફરજ પડે છે; નહીં તો પછી જો કાંઇથી તારીફ કાઢી તો તેવણું કાટલું નિકળી જાય છે. આજે અમારાં હોટલની સામે એક મોટો વેપારી મરણ પામ્યો હશે તેને ઘણી ધામધુમથી દાટવાની જગ્યાપર લઇ જતા જોવાની તક અમોને મળી હતી. એ પાયદસ્તને બદલે એક સરથસ કહીયે તો ચાલે. પેહેલાં ચીનાઇ વાજન વાગતાં આગળ ચાલ્યાં પછી માચીના રોકી ખુરસી યા પાલખીઓમાં કાંઈ જતજતતની એઓની ક્રિયાને લગતાં વાસણો અને પાછળ એઓના ધર્મગુરુઓ ચચારની હારમાં કાંઇ નિશાણો જેમ ફેટલાક પાદરીઓ ફ્રોસ લઇને આવે છે તેમ લઇને ચાલતા હતા.

તેઓનો પોશાક પણ એજ પાદરીઓને મળતો ચીકનના તથા કસબના ભરતનો રેશમી હતો. તેઓની પાછળ વળી બીજી પાલખીઓમાં મરનાગની તસ્વીર તથા તેની આગળ ખાવાનું મુકેલું તથા અગરબત્તીઓ બલતી લઇને થોડા જણા ચાલતા હતા, તેની પાછળ એક જણ ટટ્ટની ઊપર સફેદ પોશાકમા બેસીને જતો હતો, જે મરનારનો કાંઇ અતલગનો સગો હોવો જોઇએ. ત્યાર પછી એક બપકાદાર પાલખીમાં કોઇ ઘણાજ બપકાદાર પોશાકમા આવ્યું, જેને વારતે

કહે છે કે અત્રેના કોઇ માટા માદરીન (ઓધેદાર) ની તરફથી તે માન આપવા આવ્યો હશે એ મુજબ સરવસ ગયા પછી આસરે મા કલાકનો ખાઓ પડ્યો અને વળી પાછું આગળની માફકતું બીજું સરવસ નિકળ્યું. તેની પાછળ મુઠદની પેટી ૧૨ ટોલીઓ ઊંચકીને ચાલતા હતા. એ પેટી ધણીજ જગા લોકોની મજબુત બનાવવાથી ભારી ધણી હોય છે. તેની પાછળ શોગ કરનારા તેના મરદ ખેશીઓ સફેદ પોશાકમાં કોઈ ચાલતા તો કોઈ જીનર ક્ષામા અને કોઈ ઘોડાપર એમ જતા હતા તેઓની પાછળ પાલખીઓમાં બાહરની દિલાસો આપવા આવેલી ઓરતો ખુલ્લે પરદે ભપકાદાર પોશાક તથા જરિયાન સાથે ચાલતી હતી, અને સાથી છેલ્લે ધરતી ઓરતો સફેદ શોગના પોશાકમાં પાલખીઓમાં તથા જીનરીક્ષામાં ખુલ્લી બેઠેલી આવી, જેઓના માથાપર પણ શોગની નિશાળી દાખલ સફેદ કપડાના પાતા બાંધેલા હતા. તેઓની પાછળ એ બંધ પાલખીઓમાં ધારવા મુજબ મરનારની જે વિધવાઓ હતી, જે પાલખીને વટીક સફેદ કપડાથી ઢાંકેલી હતી તેઓ જેવાં બાહર આવ્યાં તેવા કાંઈ કારણસર પાંચદસ્તની દરકાર કીધા વીના પાલખી ઉંચકનારાઓ સાથે પરદો જરા ઊંચકીને મરાવા પડ્યા હતા અને પછી પાલખી પાછી જ્યારે ચાલી જ્યારે પરદો નાખીને મોટે સાહદે અંદરથી રૂદન કરવા લાગ્યા હતા, જે જાણે દેખાડવા કરતા હોય તેમ દીસ્તુ હતું. ફક્ત એ એ જણીઓજ રડતી હતી. બાકીતું આખું સરવસ સગાઓ સુધા કાંઈ જાણે દરકાર નહી કરતાં હોય તેમ આસપાસ થડે પેટે જોઇને ચાલતા હતા. સાંભળવા મુજબ એ મરનાર ધણી દોઢ મહિનો થયો મરણ પામ્યો છે, પણ તેવણે આગમજથી જગ્યા દાટવાની નક્કી કીધી નહી હશે તેથી સ્વપ્નામાં આવીને તે બતાવે ત્યાં સુધી તેને પેટીમાં હવા ન જાય તેમ બંધ કરીને રાખી મુક્યો હતો, તે હમણાં કોઇને સ્વપ્નો આવ્યો હશે તેથી દાટવા લઇ ગયા હતા. એ વખતે બંદુકોના તથા ફટાકડાના અવાજો તેના બારણા આગળ ચારે દશા તરફ કરતા હતા કે તેનો જીવ જીતના આકારમાં ઘર આગળ રહી નહી જાય, પણ

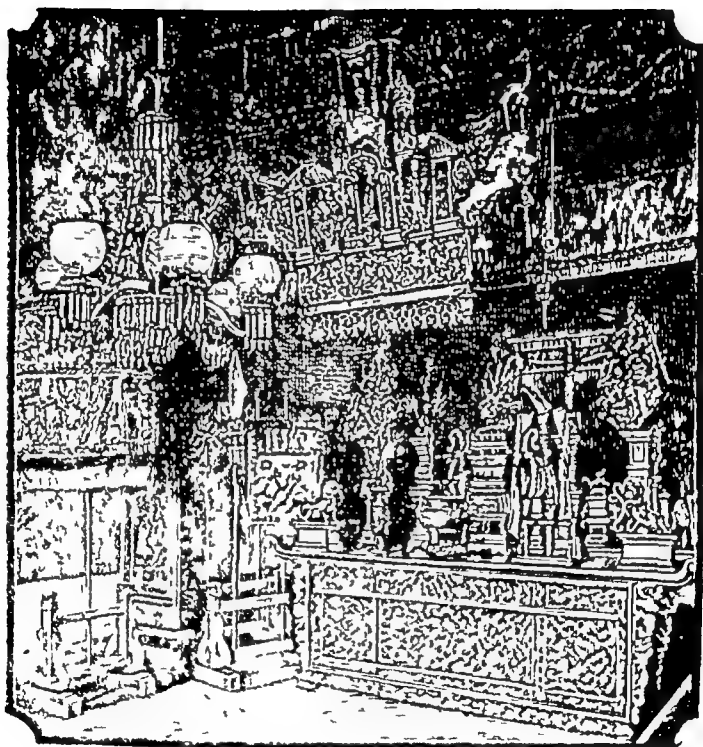
ઉપલા અવાજોથી તેને નાહસવાની ફરજ પડે. ચીનાઓ મરનારનાં બદનને માન ધણુ આપે છે, પણ જોવા મેલે તેના જીવની દરકાર કરતા નથી. આજ રાતના અમો ધણુ મહિને અત્રેના બધા જરથોસ્તી સાહેબો સાથે આવું લીધાથી ધણુ ખુશી થયા હતા.

તા. ૨૮ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે અમો શેહે-ગાર્ઠના ચીનાઈ શેહેરવાલા ભાગમાં ફરી આવ્યા હતા. એ શેહેર એક ઇંદો કોટ આસરે બે શીટ જડાઈતો બાંધેલો છે તેની અંદર આવેલું છે, જેનો દરવાજો દરરોજ રાતના નવ વાગતે બંધ થાય છે. એ શેહેરની અંદરના રસ્તાઓ ઘણાજ સાંકડા છે. કોઈ તો ભાયગે ચાર શીટના હશે, જ્યાં અમો ઇંદાની પાલખીરોડી માચીનમાં ફરતા હતા ત્યાં તે માચીન જતી વખતે લોકોને ધરોતી દેવાલો આગળ દબાઈને બેસું રહેવું પડતું એટલી થોડી જગ્યા બાકી માચીનની આસપાસ તેવા મોહોલાઓના રસ્તાઓપર રહેતી હતી, અને મોટામાં મોટા રસ્તા ભાયગે ૧૦ શીટની ઉપરના હશે. જ્યાં ફરીયે ત્યાં મોહોલાઓ સઘળા ગલીચીથી ભરેલા અને તેના તથા મોહોલાઓની વચમાં કોઈ કોઈ ગમની પાણીની નેહરો જેમાંનું પાણી થોડું હોવાથી લાખસી જેવા ગદલા કીચલ તથા ખીજી નજીસાતથી ભરપુર હોવાથી ઘણાખરો વખત નાકે રમાલ દાખી રાખવો પડતો હતો. અમો અજબ થઈયે છીયે કે આવી જગ્યાપર આટલી ગીચ વસ્તી કેમ રહી શકતી હશે, અને જ્યાં કાંઈ ખરાબ ઉડતો રોગ ફેલાતો હશે ત્યાં સંખ્યાબધ લોકો મરણ પામવાં જોઈયે. વળી મોહોલામાં ધરોતી બાહર જરા ઉપરથી બાબુઓ બાહર કાઢાડી તે ઉપર ધોયલા યા મેલા કપડાંઓ સુકવવા નાખ્યાં હતાં તથા નામના પાટિયાંઓ દુકાનોની બાહર લટકાવેલા તેથી મોહોલામાં અડચણ પુરી પડતી હતી, અને અમારી પાલખીને વારા ફરતી તેઓ અથડતા હતા. જે સામી ખીજી માચીન આવે તો એકને બાજુપર છેક દબાઈને બેસું રહેવું પડતું હતું ત્યારે સામી માચીન પસાર થતી હતી અને એક ગમ મોહોલામાં હાલ ચીન

તરફથી જરમની જતો ચીનો એલચી મળ્યો હતો, જે કોઈ પદવીવાલો માદરીન હોવાથી તેની આગળ આસરે ૧૦ પાયદંત ચોખદારો ઉભી અણીદાર અને લાંબી ટોપીઓ પેહેરી દોડતા હતા, જેઓએ અમારી માચીન બાજુપર ઉભી રખાવી હતી. તેઓની પાછળ એક જણ ઘોડેસ્વાર થઈ ચાલતો હતો, અને તેની પાછળ બીજા પાયદંત ચોખદારોની વચમાં ઉપલો માદરીન એક માચીનમા બેસીને આવ્યો, જેની પાછળ પણ થોડાક ઘોડેસ્વારો દોડતા હતા. એ માદરીનનાં માથાંપર ટોપીને મથાળે એક પીછી જેવું પાછળથી લટકતું હતું, જે તેના ઓધાની નિશાણી કહેવાય છે. મોહોલાઓ સાંકડા ઉપ્રાંત ઘણા આડા અટાડા બાંધેલા છે, અને જે કોઈ અજાણ્યો શમ્સ ભોમિયા વગર જન્ય તો ખચીત તે ભુલો પડ્યા વગર રહે નહી. ઘેરો સઘળાં બેઠી બાંધણીના એક માલનાં હતા, જેથી હવા ત્યા થોડી ઘણી આવતી હશે. મોહોલાઓમા મોટો ભાગ દુકાનો ધરોની નિચે આવેલી છે, જ્યા કોઈ કોઈ ગમ તો માલ ઘણો સારો વેચાતો હતો. કોઈ દુકાનો ખોરાકની હતી, જેમા દેખઈતાં કોહેલાં ઈંડાંઓ પણ વેચવા મુકેલાં હતા, જેનાં તદ્દન કાળા રંગનાં કોટલાં થઈ રહ્યા હતા. આવાં વાસ મારતાં ઈંડાં ચીનાઓ ઘણી ખુશીથી ખાય છે, અને કોઈ પુછે છે કે આવું ખરાબ ઈંડું તમો લોક કાંય ખાવો છો? ત્યારે ઠટે પેટે જવાબ આપવામા આવે છે કે, એ તો ખરાબર પાકું થયલું છે. તાજાં ઈંડાં તો તેઓને મનશે કાયાં હોય છે. પકાવેલી ખોરાકી પણ જગેજગ વેચાતી હતી, તથા રસ્તાઓ નાના હોવાથી તેવી દુકાનો આગળ બીડ ઘણી લાગતી હતી. ચીના મરદોનો પોશાક મુંબઘમા ચીનાઓ પેહેરે છે તેવોજ છે, પણ હમણાં થંડીની મોહોસમ નજદીક આવ્યાથી ઘણી મોટી બોયના દુકા ડગલાઓ પેહેરે છે, જે બોય આસરે એક ફુટ હાય કરતા બહાર રહે છે જેમા બીજે હાય આમનસામન ખોશીને ચાલે છે, તથા થંડીને લીધેજ માથાપર ટોપીઓ પણ પેહેરે છે જે નાની, બેઠી કાળા રંગની હોય છે એને મથાળે વચમાંથી એક લાલ મોટા બટન જેવું રાખે છે, ઓરતોનો પોશાકથી સાદો આગ ઢકાય તેવો છે ચીનાઓ.

પોતાની ઓરતોના પગ ઘણા નાના રાખવા સારું પંકાયેલા છે, અને આપણે સાંભળતા હતા કે તેમ પૈસાદાર ખાનદાનની ઓરતોનાજ હોય છે, પણ અમે તો અત્રે રસ્તામાં ઘણી ઓરતો નાના પગની એકમેકને પકડીને ચાલતાં જોઈ હતી જેઓ કાંઈ પૈસાદાર હોય તેવું તેઓના પોશાકપરથી દેખાતું હતું નહીં. એઓના પગ આપણી ઓરતોના પગ કરતાં અરધા કદના હતા, અને ડાળતી ડાળતી તેઓ ચાલે છે, પણ સાંભળવા મુજબ પૈસાદાર ઓરતોના પગો તો તેનેથીબી અરધા કદના યા એ ઈંચ જેટલા હોય છે. જે ઓરતો રસ્તામાં ચાલતી નથી અને ઘણી ખરી પરદેપોશ રહે છે. અમોને રસ્તામાં મળતી ઓરતોના આંગ મોટાં અને પગ નાના હતા, તેથી ઘણી કઢંગી તેઓ દેખાતી હતી. છોકરીઓના માથાપરના બાલોના ચોટલા એ બાજુપર કાનની પાછળ બાંધે છે, તથા બાલમાં ડુલો તથા નકશીની બનાવટો ખોસે છે. મોટી ઓરતો ઘણી ખરી ચોટલો પાછળથી આપણી ઓરતો માફક બાંધે છે, અને માથાપર ફરતી કાળા કપડાંની પતી માથાંબાના સહી બાંધે છે પણ તેથી માથાંનો વચ્ચો ભાગ તથા ચોટલા ખુલ્લા રાખે છે. ઓરતોને જલ્દસ પેહેરવાનો પણ શોખ દીસે છે. ઘણી ખરી બધી ઓરતોના કાનમાં એક સુનાની કડીની અંદર એક જાતના લીલા રંગના કિમતી પથ્થર (Jade Stone) ની કડી લટકતી રહે છે તે પેહેરે છે, અને કોઈતો લાંબા એરીંગને ધાટના પણ એજ જાતના પેહેરે છે. નાના બાલકોનાં માથાપર રંગીન તથા જાત-જાતની ટોપીઓ પેહેરાવે છે, જેમાં ઘણી જાતના ઝવેહરાતો નાનાં નાનાં ખોસેલાં હોય છે. એક ઘેર જોવા અમારી સાથનો ચીનો ભોમિયો અમોને લઈ ગયો હતો એ ઘર એ લોકોના દેહેડાંઓ લગતું હતું. દેહેડાંઓને ચીનાઓ ચાસ હાલસને નાખે ઓળખે છે ઘર બાજુ ગલીગુચીઓનું બાધ્યું હોય તેવી રીતનું છે એક પછી એક ગોળ અને ગોળ ગલીઓ તથા બારણાઓ પસાર કરીને અંદરનો બાગ અમોને દેખડાવ્યો હતો. બાગમાં તો ઝાડનું નામ મળે નહીં, પણ હાથના બનાવેલા રોક વર્કસો કાંઈ વગર વગત્રીના હતા.

જેમાંના કોઇ કોઇ તો જાણે હુંગરો ખણીને બનાવ્યા હોય તેવા મોટા પથરાના અને દશથી પંદર ફીટ ઊંચા તથા આખાં ઘરની લગાઈઓના હતા જેની અંદર (Crottos) નાના ખોદ તથા ગલીગુંચીઓ બનાવેલી હતી. તે રોક વર્કસોની નજદીક વારાફરતી નાની નાની પાણીઓની ટાંકીઓ તેમાં કમરકાકરીના વેડા ઉગેલા સાથની દેખાતી હતી. એ બધી ગોઠવણ સારી કીધેલી છે અને આગળ કોઈ શોખીન ધણીએ બનાવેલું હોયું જોઈએ. પણ હમણા સઘળું બેદરકારીથી પડેલું છે. ત્યાંથી નિકળી અહીયાના ગવરનરનું મકાન જોવા ગયા હતા. પણ ત્યાં અમેને રજા મળેલી નહી હોવાથી અદર જવા દીધા હતા નહીં. અહીયા દરવાજા ઉપર ચીનાઈ સોલજરોને અમે પેહેલ વેહેલા જોયા હતા. જેઓનો પોશાક બહુ કપડાંનો હતો તે ઉપર ફરતી પોહોળી લાલ પતી સીવેલી હતી તથા માથા ઉપર પાઘડી માફક થોડુંએક કપડું વિટાણેલું હતું. પોશાક સઘળો ચીઠડે હાલ જેવો હતો અને જે અમેને તેઓ સોજરો છે કરી ઓળખાવે નહીં તો બેગારી છે કરી સમજતે. ગવરનરના ઘરની બાહરના કંપાઉડના દરવાજા ઉપર એ પથરના બનાવેલા કદરૂપા સીંહો હતા અને તેજ માફક કદરૂપા વાઘો દીવાલ ઉપર ચિતારેલા હતા તે ઘર જોઇ શક્યા નહી તેથી અમારો ચીનો ભોમિયો જે મેસર્સ તાતાની કંપનીનો કોમપરાદોર હતો (અમારી સાથે ધારા મુજબ ઇંહાં બે ત્રણ જરતોસ્તી સાહેબો હતા) તે એક મોટા વેપારીનું ઘર દેખાડવા લઈ જઈ કરી કહીને તેને બદલે તો કોઈ ટી હાજિસ હતું ત્યાં લઈ ગયો. એ ઘરખી ગલીગુંચીથી આપણે એકલા ફરીયે તો ભુલા પડીયે તેવું હતું તેની બાહારની બાજુ ઉપર તો એક નાની દુકાન હતી પણ અંદરથી એક મોટો કંપાઉડ તથા ઘર હતું. ત્યાંખી આગળ ચાસ હાજિસની વિગત લખી છે તેમ રોક વર્ક તથા પાણીની ટાંકીઓ હતી જોવા મેલે આગળ કોઈ પૈસાદાર શખસનું ઘર હશે પણ હમણા તો ત્યાં ચીનાઓના જાહેર ખાણાઓ વારાફરતી થાય છે અને મથુકતુ ટી હાજિસ દાખલ વપરાય છે. ઇંહા કાંઈ પણ જોવા લાયક હતું નહી અમે શહેરમાં ફરીને પગી એના કોટ ઉપર ગયા જ્યા રસ્તા કોટની

ચીનાઈ ધરતો સીગાર.

ઉપરજ તેની દેવાલની બાજુથી બાંધેલા છે ત્યાંથી શહેરનો થોડો ધણો દેખાવ સારો દીસે છે. તે જોઈને તેજ રસ્તે એક દેહેરું (આસ હાઉસ) જોવા ગયા હતા એ દેહેરું નાનું જેવું છે અને કાંઈ દમ જેવું તેમાં હતું નહીં, ફક્ત એક દાઢી સાથનું પુતળું હતું. જેની સામે ઝીણી સલી જેવી અગરબત્તીઓ લણુવા આવનારાઓ સલગાવીને એક વાસણુમાં રાખ હતી તેમાં ખોસતા હતા અને સેનફ્રાનસીસ્કોમાં અમોએ જે ચીનાઓનાં દેહેરાં જોયા હતાં, તેના કરતા ધણુ ઉતરતું હતું. એ દેહેરાંના માળ ઉપર પછવાડેથી બીજા નાના નાના પુતળાંઓ મુકેલાં હતાં. જેમાંના એકના માથાં ઉપર જાણે મુંબઈના ભાઈયાઓની પાધડી હોય તેવો પોશાક પહેરાવેલો હતો. બારીઓને કાચને બદલે નાના ચોરસ માધકાના કકડાઓ જડેલા હતા એ જગ્યા, ઉપર અમોને ચાહે પુછી હતી તે પીને પાછા નિકળી યુરોપિયન શહેરમાં આવ્યા હતા.

તા ૦ ૨૯ મી અક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે સવારથી આખા દિવસની મેજબાની અત્ના જરોતસ્તી સાહેબોએ નદી ઉપર બોટમાં આપી હતી તેમાં સેહેલ કરવામાં યુગ્મયોં હતો. ઈહાં એવી સેહેલ કરવાની બોટો ઘણી મલે છે જેમાં ઈંગ્રેજો વારાફરતી ચેકારગાહ જવા નદીને રસ્તે અંદર જાય છે અને તેમાંજ કેટલાક દિવસ સૂધી સુવું તથા ખાવું પડે છે તેથી તે સારી સગવડની બાધેલી છે. તેમાં ત્રણ જણુ સાથે “બૉ” છે તથા ટેબલ, ખુરશી સઘળું રાખે છે. અમો નદીમાં થઈને પછી એક માફકસરની કરીક (Creek) મા ગયા હતા અને ત્યાં એક પેગોડા તથા દેહેરું છે તે જોવા કિનારે ઊતર્યા હતા. એ પેગોડા છ માળનો છે અને જો કે ઘણી સદીઓ થયા બાંધાવેલો છે તોયી તેના સુના તથા ઈંટ કામનો એક પોપરો પણ ખરેલો દેખાતો નથી. એ સઘળો પેગોડા ઈંટ અને સુનાનોજ છે પણ અંદરથી ઉપર ત્રધાળે જવા સાથે સીડી રોકા દાદર રાખેલા છે, દર માળે ફરતી અગારીઓ રાખેલી છે જ્યાંથી શહેનગાહીના સંરથાનવાળી જગ્યા તથા નદી સુધા દીસે છે. આસ

પાસની જગ્યા નજર ક્યેં ત્યાં સુધીની બેઠી છે, ફક્ત ઘણું દુરથી એક ઘણીજ નાની ડુંગરી છે તે ત્યાંનો પેગોડાનો રખેવાલ ઘણી મગરૂરી સાથે બતાવતો હતો. એ પેગોડા આસરે ૭૫ ફીટ ઊંચો હશે અને દર માલે અગાશીને મથાલેથી નાના છાપરાંઓ તેને ફરતાં ધારા મુજબ કીધા છે. એ જોઈને એનીજ પડોશમાં શહેનગારીનું સૌથી મોટું દેહેરું છે તે જોવા ગયા હતા એ દેહેરું પાચ દેહેરાંનું એક આધ્યું હોય તેમ છે ને એકની પછી એક તેઓની ધમારતો છુટી છુટી આવેલી છે. એ દેહેરું બુધીસ્તોતું છે તેમાં પેહેલાંમાં બુધતું પુતળું આસરે ૧૦ ફીટ જેટલું મોટું તેને એક પગે પલાંથી તથા બીજે પગ વાલીને ઉભો રાખી બેસાડેલું છે, પણ તેનું મોહડું હમેશની માફક ખોદાપર ધ્યાન રાખતું પાડે છે તેને બદલે હસતું પાડેલું છે તથા પેટ મોટું બહાર નિકળી આવેલું છે. તે જોઈને તેની પાછળનાં બીજાં દેહેરાંમાં ગયા, જેમાં પણ ઉપર મુજબનું મોટું બુધતું પુતળું બેસાડ્યું હતું ને તેજ ઓરડામાં તેની બે બાઉની બેજી દેવાલ આગળ ચાર મોટા આસરે ૧૫ ફીટ જેટલાં ઊભાં રાખેલા પુતળાઓ ગોઠવ્યા છે જેઓ આગળ કોઈ લડાયક શખ્સો થઈ ગયા હશે તેઓના છે, તેમાં એકના હાથમાં સાપ આપેલો છે જેના મોહડામાંથી તે શખ્સે જાણે સાંપનો મોહરો જે કાદના જેવા આબાદ આકારનો છે તે કાહડી લીધો છે તે પાછો લેવા સાંપ તેની આસપાસ વિટલાઈને કોશેશ કરતો પાડેલો છે. બીજા ઘણીનાં હાથમાં સારંગી આપેલી છે તેનું મોહડું ઓરત પેહેલવાન હોય તેનું પાડેલું છે તે જોઈને ત્રીજાં દેહેરા આગળ ગયા જેમાં એક નાનો ડુંગર હોય તેમ બનાવત લાકડા તથા ગીટીટની દેવાલ જેવી કરીને તેના ઉપર ઘણાં પુતળાંઓ નાનાં નાનાં ગોઠવેલા છે તેઓ બધાંની આગળથી બુધતું પુતળું મોટા કદનું એક વચમાં બેસાડી તેની આજુબાજુ બે બીજાં એનાંજ પુતળાં ઊભાં રાખેલા છે જે સઘળાંઓની બેઠક કમલના ફુલ ઉપર કીધેલી છે. એ ઓરડાની બે બાજુની દેવાલો આગળ માણસના કદના ૩૨ પુતળાઓ ગોઠવેલા છે જેમાં કોઈ એ સોકોના આગળ પાદશાહો તથા ગોરજીઓ હતાં.

એ જોઈને ચોથાં દેહેરાંમાં ગયા હતા જેમાં એક ઓરતનું પુતળું છે જેના મોઢાં ઉપર ઝીણા સલી જેવા બાંધુનો બનાવેલો ખુરખો નાખેલો છે. એ દેવીની પુંજ જેઓને ફરજદંતી વૃધી થતી નથી તેઓ કરે છે. ઇલાં પણ એની આસપાસ નાનાં નાના પુતળાંઓ ઘણાં ગોઠવેલાં છે. પાંચમાં દેહેરાંમાં બુધનુ એક મોટું પુતળું ઉભેલું મુકેલું છે જેની આસપાસ બીજા ૩૬ પુતળાઓ બુધનાજ માણસના કદના બનાવેલા રાખ્યાં છે. એની સામે ૩ મોટા સારી નકશીનાં ઓન્ઝ ધાતુનાં બનાવેલાં ફાણસો ટાંગેલાં છે. દેહેરાના ચાલલાઓ પર સોનેરી ગીલીટ ચઢાવેલાં નકશીના પતરાંઓ જડેલાં અને એ બધાં પાંચ દેહેરાઓમાં એ છેલ્લું સાઈ છે. બધાઓની ઈમારતોમાં કાંઈ દમ નથી અને છાપરાંઓ એકની ઉપર એક જરા ખાંચો રાખીને બાધેલા છે જેના છેડાઓ બોટના આકારના ચીનાઈ બાંધણીના કીધેલા છે. એ સિવાય બીજાં કાંઈ લાંબેવાનું હતું નહીં તેથી પાછા બોટમાં બેસીને કીકમાંથી નદીમાં આવીને રાતના ૮ વાગા સુધી લાંબ રહ્યા હતા અને ખાણું લેઈને પછી ઇલાં સાથી સરસ નાટકશાળા છે તે જેવા ગયા હતા. જેમાંનું એકટીંગ ઘણું માફકસરનું હતું, પણ પોશાક ઘણા ભપકાદાર કસબી તથા રેશમી ભરતોના હતા. એ નાટક નાના નાના નાટકો અથવા રમુજીશરસોના હતા તેમાં એક એક લગાઈને લગતો હતો. જેવપ્તેઢાલ તથા બીજાં વાજીત્રાનો એટલો તો મોટો અવાજ કરતા હતા કે જાણે કાનના બેહેર ફાડી નાખે ને પેહેલવાનોના મોટા પરના મોઢાંઓ ઘણા કદરખીલાંમના દેવોના પેહેલેલા હતાં અને ખરી લગાઇની વિગતો જાણવાને બદલે બુમ બરાડા બુમ મારતા હતા અને ઘોડેસ્વાર લશ્કર બતાવવા માણસો હાથમાં લાકડીઓ લઈ જાણે ઘોડા દોડાવતા હોય તેમ ચાલતા હતા. કોઈ વખતે તેમાં ધાતું પડે તેવા સાહદે ગીતો ગાતા હતા જેથી તેઓનું ગણું સુંકું થાય તે સાઈ લા તખ્તા ઉપરજ બીજાં માણસ આવી તેઓને નાના પ્યાલામાં તે માણસ પોતાના હાથેજ તેવોને ચાહે પાતો હતો. એ સઘળું જોઈને રાતના બાર વાગે હોટલમાં આવી સુતા નહીં તેટલા કલાક ૧૨-૪૫ મીનીટે અનારા હોટલથી ત્રીજા મોહોલામાં એક મોટી આગ

લાગવાથી તેના ગડબડાટને લીધે પાછુ ઉઠવુ પડ્યું હતું. આગના ભડકાંથી બધે જિરકુ' થઈ ગયું હતું તે ચીંગારીઓ તથા બલેલાં કાગળોના કકડા ધણા દુર સુધી ઉંચે ઉડતા હતા અને ચીનાઓનાં ધરો લાકડાં તથા વનજીનાં બાલેલાં હોવાથી તેમાં આગ લાગેલી હોવાથી તેને ચીંગારીઓ જાણે આતશબાજી થતી હોય તેમ ઉડતી હતી. આગ લાગી તેવોજ અમારી પડોસમાં આવેલાં એક ફ્રેન્ચ દેવલનો ઘાંટ જોરથી વળડવા માંડ્યો હતો અને તરત યુરોપીયનો જેઓમાં કેટલાએક વોલનટિયરો બંબાવાળા દાખલ છે તેઓ બુબાઓ વેઈ આવ્યા હતા અને એકે આગ લાગી તે ગલી ઘણી સાંકડી હોવાથી બુબા નજદીકમાં લઈ જઈ શક્યા નહીં તોખી ઘણી મેહેનત કરી તે આગ આસરે બે વાગે બુબવી હતી પણ તેટલા વખતમા તે તરફની ઇમારતોનો એક ભાગ બળીને ભસમ થઈ ગયો હતો, અને તે ધરોની આસપાસની ગલીઓ વચમાં આવ્યાથીજ આગ આગળ વધતી અટકી હતી. અમા ધારીયે છીયે કે તેથી આસરે ૫૦ ધરો ઓછામા ઓછાં બલી ગયું હતાં. એવી આગની વખતે ચીનાઓ જેઓ અડોસપડોસમાં હોય છે તેઓ ગભરાઈ જઈને કસી તે બુબવા સારૂ મદદ કરતા નથી, અને કેટલાકો તો પોતાના ધરમા આગ લાગવા છતાં પોતાના સામાનને પકડીને ધરમા બેસી રહે છે, અને ઘણું સમજાવ્યા છતાંખી બહાર નિકળતા નથી, સારે યુરોપિયનો તેઓને જોરથી બહાર ખેંચી કાઢાડે છે, નહીં તો કે અદર બળી જયા વગર રહે નહી. એટલી ઝડપથી ઇંહાં આગ વધી જાય છે. વળી દુર રહેનારા ચીનાઓ એવી મોટી આગના ભલુકા દુરથી જોઈ જાણે આતશબાજીથી ગમત મેળવતા હોય તેમ ખુશીના પોકારો મોહું ભડકું થાય સારે કરે છે, એટલા બીનકદર તે લોકો છે. જો યુરોપિયનો આજે મદદ નહી કરતે તો આગથી અતિઘણી નુકશાની થયા વિના રહેતે નહી. એવી વખતે ચીનાઓને આગ લાગેલા હતા તરફ જતા અટકાવાનો હુકમ છે કારણ કે મદદ કીધાને બદલે સામી અડચણ કરે છે, અને લોકોના ગભરાટની વચ્ચે તેઓનો માલ પણ ચોરી જાય છે. સાબળવા પ્રમાણે જ્યારે ચીનાઓ

શેહેરમાં આગ લાગે છે ત્યારે ચીનાઓની ઓરતો જેઓ ઘણા નાના પગોની હોય છે તેઓ નાહાસી શક્તી નથી તેઓને તથા કોઈ વખતે પૈસાવાલા ચીનાઓને પણ લુચ્છા લોકો ઉઠાવી લેઈ જાય છે, અને પછી તેઓ સાડ મોહું દામ પાછું છોડવવાનું માગે છે. અથવા ચીની જે ખુબસુરત હોય છે તો તેઓને બીજે ગામ લેઈ જઈને વેચે છે. એ મુજબ ઈંદાના લોકો ખરાબ છે, અને તેવી લુટ કરવા સાડ કોઈ વખતે તો ખામખા આગ પણ લગાડે છે. તેવાં માણસો જ્યારે પકડાય ત્યારે તેઓને ગરદન મારવાની શીક્ષા સરકાર કરે છે.

તા. ૩૦ મી ઓક્ટોબર સને ૧૮૮૭--આજે સહવારના ક્લાક ૧૦ વાગે જરમન લોહટ કંપનીની સ્ટીમર શેશન (Sachsen) ઉપર સ્વાર થઈને શેહેંગાહી છોડ્યું હતું, અને હાંગકાંગ જવા સાડ જાપજા હતા. અમારાવાલી એ સ્ટીમર તા. ૨૭ મીએ ઉપડવાની હતી, પણ ચીનાઈ સરકાર તરફનો એક એલચી જરમની જવાનો હતો તેનો તે દિવસ સારા સગનો નહી લાગવાથી તેને જે સ્ટીમર આજ દીન મુધી થોભાવે તો તેમાં જવાની મરજી બતાવી હતી અને દીન મુધી થોભાવે તો તેમાં જવાની મરજી બતાવી હતી અને હમણા ઈંદાં સ્ટીમર કંપનીઓની હરીફાઈ ઘણી ચાલે છે, તથા જરમન ચીનાઓ સાથે વેપાર ચલાવવા ખંતી હોવાથી તેઓને અને તેમ ખુશી રાખવા માગે છે. તેથી એ સ્ટીમર જે જરમન મેલ લેઈ જાય છે તેને થોભાવવા સાડ ઈંદાંના જરમન કાનસલે તાર કરી રજા મંગાવી હતી. અમારી સ્ટીમર ઉપરના સ્ટુઅરટોનું વાળું પણ રાખેલું છે, તેઓ અમે સ્ટીમરપર ચઢ્યા ત્યારથી વજાડતા હતા, અને સ્ટીમર ઉપડી ત્યારે પેલો જરમની જતો ચીનાઈ એલચી પણ ઉપર હતો. જે કોઈ જાચી પદવીનો માદરીન હોવાથી તેના માનમાં અમે જેથી ચીનાઈ મનવારો તથા કીલ્લાઓ પસાર કરતા હતા ત્યાંથી તોપોનું માન મળતું હતું, અને નાગાશાકીની માફક અમેએ શેહેંગાહી શેહેર પણ વાળનાં સરોદ તથા તોપોના ધડાકાના અવાજો સમેત છોડ્યું હતું. આ વખતે ઉપલા માદરીન સાથે તેની આયડી તથા ઉમરે પુગેલી છોકરી પણ

ખીજાં માણસો સાથે જરમની જતી હોવાથી સારાં ખાનદાનની ઓરતો જોવાની અમોને ટક સારી મલી હતી. એઓની ઓરતોનો પોશાક રંગીન અને બપકાદાર રેશમનો હતો, પણ તેઓના મોઢાંપર સફેદ તથા લાલ રંગ હોવાથી તેઓ ઘણાં કઢંગાં દીસ્તા હતા, અને છતે સારે ઘટમે તેઓ ખરાબ દીસ્તાં હતાં. તેઓના પગોખી એટલા તો નાના હતા, કે જાણે પગની પાટલી હોયજ નહી, પણ ખાલી થુંથુ હોય તેમ લાગતું હતું. જેની ઉપર રંગીન તથા કસખી બુટ પહેરેલા હતા, પણ તે જાણે લાકડી ઊપર પેહેરેલાં હોય તેમ લાગતાં હતા. તે બુટ લાયગે બે ઈંચ લંબાઈમાં હશે. એ ઓરતો ચાલતી વખતે ખીજી ઓરતોનો ટેકો લેઈને ચાલતી હતી. સ્ટીમર ઊપડી ત્યાં સુધી તુતક ઊપર તેઓ રહીને પછી પોતાની કેબીનમાં આખો વખત તેઓ રહ્યાં હતાં. અમે આસરે ૧૨ વાગેને યાગસીક્યાંગ નદીનું મુખ પસાર કરીધું હતું, જે આશરે નવ માઇલ પોહોળાઇમાં હતું. એવી મોટી એ નદી છે, અને તે મુક્યા પછી ચલો સી અથવા પીલા દરિયામાં દાખલ થયા હતા, જે જગ્યાનું પાણી નદીના પાણી જેવું મટાડીથી પીલા રંગનું હોય તેવું દીસ્તું હતું, અને તે ઉપરથી એનું નામ પીલા દરિયો આપેલું લાગે છે. એવા રંગનું પાણી દરિયામાં અમે ખીજે ક્રેકે જોયું નથી, અને અમો ધારીયે છીયે કે એમાં યાગસીક્યાંગ જેવી મોટી નદીના પાણી પડે છે તેથી તેનો રંગ નદીના ગડલા પાણી જેવો થાય છે. આખો દિવસ આજનો ઘેરાયલો હતો, અને રાતના જરાક વરસાદખી પડ્યો હતો; પણ દરિયો મજેનો થંબ હતો, અને અમારી સ્ટીમર કિનારેથી આસરે પચાસ માઇલ દુર કિનારો દીસે તેમ ચાલતી હતી. શેહેંગાહીનું શહેર સને ૧૮૪૨માં પરદેશીઓને વેપાર સારું ખુલ્લું મુક્યું હતું તે વખતે હમણા જ્યાં પરદેશીઓ રહે છે તે જગ્યા તદ્દન વેરાન અને (Marshy) પાણીથી પોચી બનેલી હતી પણ તેને પરદેશીઓએ સુધારીને હમણા એક મજેના શહેર જેવું બનાવ્યું છે અને ઈંદાથી ચીનાની ઊત્તર તરફનો વેપાર ખુબ ખીલ્યો છે. વસ્તી પરદેશીઓની આસરે ચાર હજારની છે, અને એ લોકોના સરયા

નોમાં આસરે દોઢ લાખ ચીનાઓ વસે છે તે ઉપરાંત શેહેંગાહીના અસલ ચીનાઇ શેહેરમાં બીજી ચારથી પાંચ લાખની વસ્તી છે.

તા. ૩૧મી ઓક્ટોબર સને ૧૮૮૭—આજે આખો દીવસ ચાઇનીસ સી અથવા ચીનાઇ દરિયામાં યુબર્યો હતો. અમારીવાલી સ્ટીમર શેશન આસરે ૩૫૦૦ ટનની છે, એના સલુના તથા દાર્દનીંગ હોલ ધણે સરસ રીતે ગીલીટ તથા ઓઇલ પેનટીંગ અને નકશીથી શણગારેલો છે, અને બધે જોયી રેશમની તથા ગીલીટ કીધેલાં ચામડાં ઓની ખુરશી તથા કાચો મુક્યા છે તથા ઈલેક્ટ્રીક લાઇટ સધળી જગ્યાપર લીધેલી છે, જે રાતના સળગાવે છે ત્યારે જાણે લાઈટ (ઇલ-યુમીનેશન) કોઈ મેહેલમાં કીધી હોય તેમ દુરથી લાગે છે. અમોએ શેહેંગાહીમાં પણ એ સ્ટીમર પર એ મુજબ ત્રણ ચાર દિવસ લાગત લાઇટ કીધેલી જોઇ હતી. સ્ટીમર ઉપર અમે આગળ લખ્યું છે તેમ છ માણસોનું એક વાળું છે, જેઓ સહવારના તથા રાતના મળી બે વખત દરરોજ વાળું વગાડે છે. તેઓએ સહવારના ખરાસના વાજત્રો અને રાતના સ્ત્રીગના (વાયલીન) વાજત્રો ધણું સારી રીતે વજાડ્યા હતાં, અને જાણે દરિયામાં હોવાને બદલે જમીનપર કેડે મોજ કરતા હોઇયે તેવું લાગતું હતું, જેમાં હમણા પુનમનો વખત હોવાથી આદરણુ પણ ધણુ સરસ પડતું હતું. સ્ટીમરનો કપટાન તથા ઓશીસરો અને માણસો ધણુ નમનતાઇવાલા છે, અને આસરે ૧૦ પેહેલા કલાસના ઉતાડેઓ હોવાથી વખત મજેનો નિકળી જતો હતો.

તા. ૧લી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારથી જમીનની નજદીકમાંથી કિનારો જોતાં જોતા અમારી સ્ટીમર ચાલતી હતી, અને ગઇ રાતના ફેરમોસાના ચેનલમાં પેદા હતા. બધેબધે ચીનાઓના જણકસો માછલી પકડવા સાડ નિકળેલા દીસતા હતા, જેઓ સ્ટીમરની ધણી નજદીકમાંથી પસાર થતા હતા. એ બોટોના સડો કપડાને બદલે સાદરાના બનાવેલા હતા, અને તે સડો વચમા એક નાનો અને આસપાસ બે મોટા હોવાથી જાણે પત ગયા દરિયામાં તરતા

હોય તેમ દીસે છે. સડોનો આકાર પણ પતંગયાંની પાંખને મળતો આવે છે. અમોને આસરે પાંચ વાગે સાજ્યાં હાંગકાંગનો ડુંગર દીસ્વા લાગ્યો હતો. એ જગ્યાપરનો કિનારો સઘળો નાના મોટા ડુંગરો તથા ટાપુઓથી ભરેલો છે. અમો નજદીક આવ્યે નેટલા તો સુરજ અસ્ત પામ્યો હતો, અને અધારું પણ જલદી પડવાથી આસપાસનો દેખાવ બરાબર જોઇ શક્યા નહીં. જ્યારે છેક પાહાડની નજદીકમાં આવીને વલાંણુ લીધી ત્યારે એકદમ હાંગકાંગનું બારું સામું મળ્યું જ્યાંથી શહેરનો દેખાવ રાતના બીજાં હોવાથી તથા ચાંદરણુ તરતજ નિકળવાથી ઘણો સારો દીસ્વા લાગ્યો. એ હાંગકાંગનું શહેર ડુંગર ઉપર ચઢક ઉતર મોહોલાઓનું બધાયણુ છે, તેથી સઘળા આગળના તથા પાછળના મોહોલાઓના ઘરોની લાઇટની અસર ઘણી સારી મારતી હતી. અમારી સ્ટીમર શહેરની સામે પોતાનો ડંકો છે ત્યાં જઈને કલાક સાત વાગે ઉભી હતી, અને અમોને હાંગકાંગથી સ્ટીમર પર થોડાક ઇંહાંના જરતોસ્તી સાહેબો લેવા આવ્યા હતા તેઓ સાથે એ સ્ટીમરનો ડંકો જેને કઉલુન વોરફ કહે છે તે ઉપરથી સ્ટીમ ટગમાં બેસીને કિનારે ગયા હતા, અને અમારે વાસ્તે શેઠ કેમ્પશર અરદેશર ચીનાઇએ (Caine Street) કેપ્ટન સ્ક્રીટમાં એક બંગલો તૈયાર રાખેલો હતો ત્યાં ઊતારો લીધો હતો. એ બંગલો ડુંગર ઉપર સાતમાં થરપર (દર ચઢકતા મોહોલાએ એક થર) તે મુજબ સાતમા મોહોલામાં ડુંગરપર આવેલો છે, અને ચાંદરણુ હોવાથી ત્યાંથી રાતના બારાંની આસપાસના ડુંગરોનો દેખાવ સારો દીસ્તો હતો.

તા ૦ ૨ જી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના ઇંહાંના થોડાએક જરતોસ્તી સાહેબો મળવા આવ્યા હતા, તેઓને તથા બીજા પેહેડીવાલા સાહેબોની મુલાકાતે જઈ આવ્યા હતા, જે વખતે ઇંહાંના ઘણાખરા મોહોલાઓ પણ જોયા હતા બારાની સામેનો મોહોલો જ્યાં ઘણીખરી યુરોપિયનોની આશીસો આવેલી છે તેને (Park) પરાયા કરી નામ આપેલું છે, તેની પાછળનો મોહોલો ઇંહા સૌથી સરસ

ગણાય છે તેને કવીન્સ રોડ નામ આપેલું છે ત્યાર પછીના મોહો-
લાઓ ડુંગર ઊપર આવેલા છે, જેની ઊપર જવાના રસ્તા ઘણા ઢળા-
વવાળા અને કોઈ તો ઘણી બેઠી સીડીઓના કીધેલા છે. ઈંહાં આપણી
મહારાણીની જીખીલી કરવા સારું બધેબધે ધામધુમ થઈ રહી હતી,
અને રસ્તે મોહોલે આરકાંઓ ઊભાં કીધેલા દીસે છે. દરિયામાથી
કિનારે ઉતરિયે છીયે તે બાજુ ઉપર પરદેશીઓને રહેવાના મકાનો
બાધેલાં છે, અને તેની પછી આઠમણે ચીનાઓને રહેવાના મોહોલાઓ
આવેલા છે, જેઓના રસ્તા પણ સારા પોહોળા અને ઘરો એક હારમાં
સરખાં બધાવેલાં છે ત્યાં સફાઈ પણ સારી રાખેલી છે. આપણી
જરતોસ્તીઓની ૮૦ માણસોની વસ્તી છે તેમા બે બાતુઓ છે. એઓમાં
પાંચ પેહેડીઓ છે બાકીના સાહેબો ફ્રાન્કી તથા પરચુટણ સામનનો
વેપાર તથા દુકાણો માટે છે. પાંચ પેહેડીઓમા નશરવાનજી બમનજી
મોદીની કંપની, ફરામજી હોરમસજી મેહેતાની કંપની, કાવસજી પાલ-
ણજીની કંપની, તાતાની કંપની અને ઈ. એન મેહેતાની કંપની કરીને
છે. જરતોસ્તીઓ સાથે ઈંહાંના યુરોપિયનો ઘણા એખલાસથી ચાલે
છે, અને તેઓને માન ધણું સારું છે.

અમો ચીનાઓના મોહોલાઓમા ફરતા ફરતા એક મોટા ચીના
વેપારીતું ઘર બેવા ગયા હતા જેની નિચે તેની વખાર તથા આશીસ
હતી. માળ ઉપર એક નાનો જેવો હાલ છે જેની દેવાલ પાનેલરોકી
તસ્વીરો કાચ તથા કાગજપર ચિતારેલી બનાવેલી છે, અને પરદાઓ
સારા નકશી તથા ગીલીટના બનાવેલા છે. ચોડીકે મોટી ચીનાઈ
સીસમી પાટિયાની ખુરશીઓ અને વચમા એક ગોળ તેબલ રાખેલી
છે, તે સિવાય બીજી કંચુ ફરનીચર હતું નહીં દીવાનખાનાની સામે
એઓના એક દેવતા (ચાશ) ની સખી મુકેલી છે જેની સામે બતી
બળતી હતી અને માલુગા બતની ફૂટ મુકેલી હતી. એ ચીનો
ઘણા દેશાવરોનો વેપાર કરે છે તેના મીગોપોરથી એને ત્યાં આવેલી
અનીનાસ તથા કેરામાયી બનાવેલા આન્ડીની બાટલીઓબી હતી. અમોએ
આગળ એવું સાંભળ્યું હતું નહીં કે કેરા તથા અનીનાસનાયી આન્ડી બને

છે. અમે, સાંથી બીજા એક ચીના વેપારીનું ઘર જોઈ આવ્યા હતા જેમાં કશો દમ હતો નહીં અને સઘળું વિખરાઈને પડેલું હોય તેવી રીતનું ભાગેલા બક્ષો, તબો, બતીના મુનો સાફ કરવાના એવું દાદરપર ચઢતાં મળતુ હતું અને વળી પેહેલાં તો ચોકમા દાદર આગળ ખરડેલા વાસણો ધોવા સાફ પાણીના પીપો પડેલાં હતાં અને સઘળું બેદરકારી હાલતમાં હતું. એ વેપારી પાસે અમે એક મોતી જોયું હતું, જે આસરે ખચુતરના ઈડાં જેટલું મોટું હતું પણ ખરબચડું અને વગર ધટમનું હતું. તેનો નિચ્છો ભાગ તો જાણે સીપ હોય તેવો બેડો હતો, અને સફાઈ પણ તેવીજ હતી. ઉપલો ભાગ ખરબચડો હતો. એ મોતી તે ઘણી વેચતો નથી પણ તેમાંથી થોડું થોડું ભાજીને ગરીબ ચીનાઓને દવાઈ દાખલ આપે છે એની કિંમત પુછતા તે આસરે પાંચ હજાર ડાલર બોલ્યો હતો. સાથી પાછા ફરતા અમારાં ઊતારાના મકાનની નજદીકમાં અત્રેના જરતોસ્તીઓનું ધર્મનું મકાન છે તે જોયું હતું, જે મળનું પાક્કી બાંધણીનું માફકસરનું મોટું છે. તેમાં એક આગળો હાલ લાઈબ્રેરી દાખલ વાપરે છે, જ્યાં મુબઈ તરફના વર્તમાનપત્રો મુકેલાં હતાં તથા થોડીક કેતાબો પણ કબજામાં હતી. ઈંહા જરતોસ્તી સાહેબો જેને ગમે તે વાંચવા આવેછે તથા જ્યારે કાંઈ કારણ હોય છે સારે મેલાવડો પણ ઈંહાં થાય છે. રવાન થાય છે સારે તેની કીયા કરવા તેને પણ ઈંહાં લાવી એક હલાયદો પાવી સાથનો ઓરડો છે જ્યાં એક મોટી લાઈ આર પથર ઊપર મુકેલી છે તે પર લાવી રવાનને મુકી કીયા કરી અવલમંજલ પોહિંચાડે છે. જ્યાં જાયુકનો એક મોબેદ પણ રાખેલો છે. એ મકાન બાધવાપર આસરે ૩૯૦૦ ડાલરનો ખરચ બેડો હતો તે એની પડોશમાજ ઈંહાનાં ધર્મખાતાંને લગતી ઈમારતો હતી તેનો સારો લાવ આવ્યાથી વેચી નાખી છે, દીવાનખાનામાં આપણા થોડાએક જા.ણીતા જરતોસ્તી અકાબરોની સખીઓ ઓઈલપેન્ટીંગની ટાંગેલીઓ છે. ઈંહાનાં જરતોસ્તીઓનું ધર્મ ફંડ આસારે ડાલર ૪૭૦૦૦ નું છે તથા ઉપલી ધર્મની જગ્યા છે તે જુદી છે. એ રકમમાથી ડાલર ૯૦૦૦ ની રકમ આધલાપાંગલા ચીનાઓને વાસ્તે હલાએવી કહાડેલી છે. એ ધર્મ

ખાતાંઓમાંથી વારાફરતી સારી રકમો મુંબઈમાં ઉભાં થતા જરતો-
સ્તીઓને લગતાં ફડોમાં મોકલાવે છે. અમો અપોર પછી ઇંહાંના
ડુંગર ઉપર જવાનો નવો રસ્તો જેને ગવરનર બોવન ઉપરથી બોવન
રોડ કરીને નામ આપેલું છે, ત્યાં ફરી આવ્યા હતા. એ રસ્તો મળે-
નો ડુંગરની બાજુપરથી બાણીને મક્કમ પુલો તથા પુરણીઓ કરીને
બાંધેલો છે, અને ઇંહાના લોકોને તેપર ફરવા જવાને ઉલટ થાય તેવો સ-
રસ દેખાવ ત્યાંથી બારાંતો તથા શેહેરનો દીસે છે. એ રસ્તા ઉપરાત
બીજો વધારે ઢેળાવવાલો રસ્તો છેક ડુંગરના મથાલા સુધી જાય છે, જેને
હાંગકાંગનો (Peak) કરીને કહે છે. તે દરિયાથી આસરે ૧૮૦૦ ફીટ
ઊંચાઈમાં આવેલો છે, અને તેની ઉપર વાવટાકાઠી તથા વાહાંણો અંદર
આવતા સીગનલ કરવાની ધમારત આધેડી છે. એ પીકની પડોશમાં
થોડાએક યુરોપિનોને રહેવાના મકાનો પણ બાંધેલા દીસે છે. અમોને
વખત નહી હોવાથી એ પીક ઉપર જવાનું માડી વાળી બીજી વખતે જવાનો
વિચાર રાખ્યો છે પણ અમો બોવન રોડ (Bowen Road) જે ડુંગ-
રની અધવચ સુધી ઊંચાઈમાં ગયલો છે ત્યાં ઉભા રહીને બારાંતો તથા
શેહેરનો દેખાવ સારી રીતે જોઈ શક્યા હતા. એ બાઈ જાણે એક
સરોવર હોય તેમ પાહાડોથી બંધી ગમથી ઘેરાઈ ગયલું છે અને તેમાં
આવવાના બે રસ્તાઓ શેહેર જ્યાં વસ્યું છે, તેની બે બાજુપરથી આવ-
વેલા છે. જેમાંનો શેહેરની જમણી બાજુપરનો શેહેંગાહી તરફથી આવ-
વાનો અને દાબી બાજુનો મુંબઈ તરફથી આવવાનો છે. એ બાઈ
દુનિયાનાં સાથી સરસ બારાંઓમાંનું એક ગણાય છે, અને તેનો વિસ્તાર
૬૬ ચોરસ માઈલનો છે. એમાં જમીનની ટોચો વારાફરતી નિકળી
આવેલી છે, તેથી ત્યાં ઊંડા પાણી હોવાથી ડંકાઓ બાંધી વાહાંણો ત્યાં
આવી સામાન ખાલી કરી શકે છે. સામેની બાજુપર એ મુજબ
કાઉલુન કરીને જગ્યા નિકળી આવેલી છે જ્યાં અમારોવાલી સ્ટીમર
ગઈ કાલે ડંકા ઉપર ઉભી રહી હતી બારાંતો દેખાવ અમો ડુંગરપર
ઉભા હતા ત્યાંથી ધણો સારો દીસે છે અને જાણે રમકડાં ગોડવ્યા હોય
તેમ પાહાડોની વચનેના બે પાણીના સરોવરોમાં બારાંતો વાહાંણો તથા

સ્ટીમરો છુટી છુટી લંગર નાખીને પડેલી ઉપરાંત બીજી નાની સ્ટીમ-
લાંચો તથા ચીનાઇ સામપાનસો (નાધલી બોટો) અને જુનક્ષો (મોટી
બટેલા જેવી બોટો) ની આવજનવથી દેખાવ સારો લાગતો હતો, અને
જાણી ત્યાંથી ખીસવા ગમતુ હતું નહી. ઇંહાં વાહાંજો તથા સ્ટીમરોની
આવજનવખી ઘણી છે અને બારાંમાં આસરે ૫૦ ઉપર મોટાં બારકસો
પડેલાં હતાં. અમારી નિચે હાગકાંગનું શેહેર જેને વિક્ટોરિયા સીટી
કરીને કહે છે, તેખી મજેતુ દીસતું હતું, જે તેના પાહાડપર બાંધેલા થર
ઉપર થરનાં ઘરો તથા ઝાડપાનથી ઘણું શોભીતું લાગતું હતુ. એ
હોંગકોંગની જગ્યા ચીન દેશમાં આવેલી છે, પણ ઇંગ્રેજ સરકારને
તાબે છે. એતું નામ હોંગકોંગ એટલે સારૂ બારૂ કરીને આપેલું છે
અને સને ૧૮૪૧ માં ચીનાઇ સરકારે તે ઇંગ્રેજોને આપી દીધું હતુ,
ત્યારે ઇંહાં થોડાંએક ઝુપડા સિવાય કશું હતું નહી. તેને બદલે હમણા
આસરે ૧૮૦૦૦૦ માણસોવાલું મોટું શેહેર બની ગયું છે જેઓમા
આસરે ૮૦૦૦ પરદેશીઓ છે બાકીના ચીનાઓ વસે છે. એ છેલ્લાં માણસો
કનતાન તથા આસપાસનાં બીજાં ચીનાઈ શેહેરોમાંથી હમણાં જથ્થાબધ
આવીને વસવા લાગ્યાં છે, અને તેથી જમીનની કિંમત ઘણી વધી ગઇ છે.
ચીનાઈ રાજમાં હાડમાર થવાને બદલે તેઓ ઇંગ્રેજ અદલ રાજ વધારે
પસંદ કરે છે. ઇંહા ચોરીને બદલે તેઓને કેદખાનાની સજા થાય છે
ત્યારે પોતાનાં શેહેરોમા તેઓને ગરદન મારે છે. કેદખાનાની સજાની
ચીનાઓ કશી દરકાર કરતા નથી, અને સાફ કહે છે કે અમેને તો મજેતુ
ખાવાપીવાતુ મળે છે તેથી બદીખાતું પસંદ કરીયે છીયે. વચમે બાંધી
મારવાની સજા કાઢડી નાખવાથી ચોરીનો તથા બીજો ગુનાહ વધી
ગયો હતો, તેથી વેલાતની સરકારની રજા મંગાવી એ શીક્ષા પાછી
ચાલુ કરવાની ફરજ પડી છે આ તરફના ચીનાઓ ઘણાજ લુચ્છા
અને ચોર માણસો છે. રસ્તે ચાલતા લોકોને લુટવાને વિલબ લગા-
ડતા નથી. જો કોઇ પરદેશી નર ઘડિયાળનો છેડો દેખાઇતો બાહાર
રાખીને એકલો ફરતો મળે, તો તેને તરત ઝડપમા ઝુંટાવી લઇને પછી
નહાસી જાય છે. તે ચીનાઇ બાગમા ગયો કે પકડાવો મુસ્કેજ પડે છે

કોઈ વખતે તો જોને લુટવો હોય છે, તેની આંખમાં મરચાં અથવા ધુળ છાંટીને પછી તેના ગભરાટની વખતે લુટી લે છે અને એ કારણને લીધે ઇંહાં કોઈખી ચીનાને રાતના નવ વાગા પછી પરવાના વગર રસ્તા પર ફરવાનો હુકમ નથી, પછી ગમે તેવો આખરદાર કાંય નહીં હોય. તેમજ કિનારે તેઓની બોટ પણ રાખવાનો હુકમ નથી, ઇંહાં પોલીસ દાખલ હિંદુસ્તાનથી મંગાવેલા શીખ લોકો તથા ભદ્રચા તથા પરદેશીઓને રાખેલા છે, જેઓનો ત્રાસ સારો પેઠો છે. હાંગકાંગ આસરે ૧૧ માઇલ લાંબી અને બેથી પાંચ માઇલની પોહોળાઈની જગ્યા રોકે છે. તેનો બધો ઘેરાવો આસરે ૨૭ માઇલનો છે. તેમાનો મોટો ભાગ છુટા છુટા ડુંગરોનો બારાને ફરતો આવેલો છે ને તે ઉપર ખેતીવાડી કશી થતી નથી. સઘળી ખાધાની જણસો સાફ મકાઉ અને કનતાન રો-હેરો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. ત્યાંથી રોજ સ્ટીમરો ભરાઈને સઘળું આવે છે. પાણી સાફ ડુંગર ઉપર બાંધકામો કીધેલા છે જે સાફ પાણી આપે છે. ઇંહા શાકર અથવા ખાડ બનાવવાના ૩ કારખાના ઉપરાંત એક કાચ બનાવવાનું તથા એક દોરડા બનાવવાનું અને એક બે રમ તથા શાકી નામનો ચીનાઈ દારૂ બનાવવાનાં કારખાનાઓ છે પણ એ ચીનના દખલ તરફના મુલકોપર આવેલું હોવાથી ઇંહા ધણો વેપાર તેઓ સાથે ચલાવે છે તથા કોલસો ભરવાના મઠક દાખલ ધણી સ્ટીમરો ઇંહાથી આવજવ કરે છે તેને લીધે વસી ગયું છે. સને ૧૮૮૪ માં ઇંહા ૧૮૦૦૦ વાહાણો તથા સ્ટીમરો અને નાના બારકસો એના બારામાં આવ્યાં હતા તથા ૨૦૦૦૦ બહાર ગયા હતા જેઓનો ૯૦ લાખ ટનનો જુમલો આવે છે. એ સંસ્થાનનો વહીવટ એ લોકો જુદોજ ચલાવે છે. તેની આવક સને ૧૮૮૬ મા ૧૨૭૪૯૭૩ અને ખરચ ૧૧૫૨૩૮૨ ડાલરનો થયો હતો.

તા ૦ ૩ જી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—હાંગકાંગના તા ૦ ૯ મી અને તા ૦ ૧૦ મીએ આપણી મહારાણીજીની જીખીલીની ધામડુમ વવાની હોવાથી તે વખતે જોઈ સકીયે તે આગમન અને ખીજા આ

સપાસનાં શેહેરો જોવાના ધરાદાયી આજે સવારના હેનકાજી નામની નદીમાં ફરતી બોટમાં બેસીને કનટાન શેહેર તરફ જવા નિકળ્યા હતા. એ સ્ટીમ બોટ આસરે બેથી હઠી હજાર ટનની છે, અને અમેરિકાની નદીઓમાં ફરતી બોટોની ઢપપર ૩ તુતકની બાંધેલી છે પણ તેના જેવી ઘણી ભપકાદાર શીંગારેલી નથી, અને તેમજ એની મોટી સલુનો પણ નથી, તે સિવાય બીજી બધી રીતે તેઓને મળતી આવે છે. એ કનટાન જવા સાફ ઈંદાથી સહવારસાંજ મળી બે વખત બોટો જાય છે. અમારી બોટો હેનકાજી આઠ વાગે ડંકાપરથી નિકળી અને સામેની બાજુથી પાહાડોની વચમાંનાં ખાંચામાં થઈને એક દરિયાના અખાતમાં પેડી હતી. એ અખાતને એક બાજુપર મોટી જમીન અને બીજી બાજુએ ટાપુઓ દુરથી આવેલા છે એ પસાર કીધા પછી કલાક ૧૨ વાગેને ચોકીઆંગ યાને મોતીની નદીમાં પેડા હતા. ઈંદાં એ નદી કનટાન શેહેર સુધી જાય છે ઈંદાં એમા દાખલ થતાં બે બાજુએ નજદીક ડુગરો આવ્યા છે જે ઊપર છેલ્લી ફ્રેન્ચ સાયની લડાઈ વખતે કિલ્લાઓ મજબુત બાંધેલા દીસે છે જે ઊપર ઘણી તોપો ગોઠવેલી છે. એ જગ્યાને બોગ કરીને કહે છે. સાચી નદી શરૂ થાય છે જે પેહેલા ઘણી પોહોળી મળવા પછી સાંકડી થતી જાય છે. તેની આસપાસ બેઠા ખેતરો છે જેની દુરથી નાની નાની ટેકડીઓ આવેલી છે. આગળ ચાલતાં વાંમપુતું નાતું ગામડું આવે છે જ્યાં સુધી કનટાન વેપારીનો માલ લેવા જતી મોટી સ્ટીમરો હમણા જઈને ઊભી રહે છે અને કનટાનથી ઈંદાં ૧૦ માઇલ દુર બોટોમા માલ ભરી લાવી સ્ટીમરોમા ભરે છે. આગળ બધી સ્ટીમરો કનટાન સુધી જતી હતી, પણ ફ્રેન્ચ લડાઈ પછી વાંમપુતી કનટાનની બાજુપરની નદીમાં લાકડાઓ ધાલી તેમાં પથરાઓ પુરી નદીના મોટા ભાગનો મારગ પોહોળાઈએ બંધ કરી નાખી એકજ સ્ટીમર જાય તેટલી જગ્યા છેક કિનારાની બાજુથી રાખી છે. જ્યાં પાણી ઓલકા હોવાથી ૧૫ ફીટની ઊપરની ડુબતી સ્ટીમરો તેમથી પસાર થઈ શકતી નથી. એ વાંમપુતના ગામ આગળ તેને લીધે થોડી એક મોટી સ્ટીમરો માલ લેવા પડેલી હતી, અને જે મોટા વહાણો આવે છે તેને પણ એ પછી

અંદર જવાનો હુકમ નથી. ઈંદા કનટાન શેહેરના જરતોસ્તી રહે-
વાસીઓના રવાનોને દાટવાની જગ્યા પણ છે તેઓને કનટાનમાં દા-
ટવાનો હુકમ નહીં હોવાથી બોટોમાં ઈંદા લાવી દાટે છે. તેને સારું
એક જગ્યા ઘેરી લઈ તેમાં નાનો જોવા અંગલો પણ ક્રિયા સારું રા-
ખેલો છે, જ્યાં કોઈ કોઈ ધંધારો કનટાનના જરતોસ્તીઓ કરવા સારું
પણ જાય છે. વાંમપુથી જરા આગળ એક મોટો આંઠ માળનો પેગોડા
(દેહેડાને લગતો મિનારો શહેરગાંઠની વિગતમાં લખ્યો છે તેવો)
ખાંધેલો છે, જે આસરે ૧૦૦ ફીટ જેટલો જાયો એક ટેકડી ઉપર
તદન એલાહેદો ખાંધેલો છે જેથી ફરતો તે દીસે છે. એની જોવા
મેલે કોઈ હમણાં દરકાર કરવું નથી, કારણકે તેના નજદીક બધા
માળોપર દેવાલોમાથી મોટા ઝાડો ઉગી નિકળ્યાં છે એ મિનારો
આસરે ત્રણસો વરસનો જુનો છે, પણ એવો મજબુત ખાંધેલો છે
કે આવી બેદરકારી છતાં હજી ટકી રહ્યો છે. એવાં પેગોડાઓ વારા-
ફરતી કનટાન સુધી ૪ અમેને મળ્યા હતા, જેઓ બધાની એ-
વીજ હાલત દીસે છે. એ પેગોડાઓનાં મજલાઓપર છાપરા ન
હોવાથી તથા ગેલરીઓ પણ ન હોવાથી ઇટાલીના પીસા શેહેરના
ઝુલતા મિનારાની ઢપને મળતો આવે છે. થોડુંક આગળ
ચાલવા પછી વળી બીજો એક નદીના રસ્તાનો અટકાવ ઉપર
આગળ લખવા મુજબનો પસાર કીધો હતો, અને કનટાન
શેહેરની જેમ નજદીકમાં આવતા ગયા તેમ હવે નદીમાં સંખ્યા-
બંધ બોટો મલવા લાગી હતી. ઈંદા કોઈ કોઈ મોટી બોટોને
પવન નહીં હોય છે ત્યારે નવી રીતે હંકારતા જોઈ હતી.
એ બોટોને પાછળથી સુકાનની જગ્યા આગળ એક મોટી રેં-
હેત જેવું બનાવેલું છે જેને બોટમાથી માણસો પગે ચલાવીને તેના આં-
ચકાથી જેમ સ્ટીમરો ઈસ્કોરથી ચલાવે છે તેમ ચલાવતા હતા. એવી
મોટી બોટોને હલેસા મારવા તેઓ પાણીથી ઘણી બહાર રહેવાથી જોવા
મેલે મુશ્કેલ પડે છે તેથી એ મુજબ રહેતથી ચલાવતા હશે. કન-
ટાન શેહેરની નજદીકમાં આવ્યા ત્યારે હારબંધ બેઠે કિનારાઓપર

બોટોના જાણે મોહોલા બનાવ્યા હોય તેમ લાંબી લાંબી હારોમાં વચ્ચે રસ્તો રાખીને ઉભી રાખી હતી, જેમા ચીનાઓનાં કુટુંબો પોતાનો જનમારો રહીને કહાડે છે. તેઓનું ખાવું, પીવું, સુવું, રહેવું સઘળું એવી બોટોમાંજ છે. ખચ્ચાંઓ જાણે ઘેરમા રમતાં હોય તેમ બોટોમા દોડાદોડી કરતા હતા. એવો ઘણા ખરા તરી જાણે છે, પણ જે કોઈ નહીં જાણતું હોય અને નદીમા અકસમાતથી પડે તો તેને કોઈ આગળ પાછળનું મદદ કરતું નથી, પણ દુખવા દે છે અને તેવામાં કોઈ મુસાફર પુછે છે ત્યારે કેહે છે કે બોદાનો હુકમ હશે ત્યારેજ એ પાણીમા પડ્યો છે તેનો હુકમ એને દુખાડવાનો હશે તે અમોથી તેની સામે થવાય નહીં કરી જોયા કરે છે. વળી દુખી જવા પછી તે બીજા ગમ એ ત્રણ દિવસે જ્યારે ઉપર તરી આવે છે ત્યારેથી કોઈ તેને બહાર કહાડતું નથી તેથી એવા મુઠાંઓ વારાફરતી નદીમા ડુગી ગયલી હાલતમાં પછાડા ખાતા મળે છે, અને જ્યારે પાણીની ભરતી યાય છે ત્યારેજ દરિયા તરફ ધસડાઈ જાય છે. સરકાર વટીક તેની દરકાર કરતી નથી. ઉપલી બોટોમાંની વસ્તી કેન્ટાનની નદીમા ઘણી મોટી આસરે એક લાખ માણસ ઉપરની કેહેવાય છે. ઈંહા નજદીકમાં જમીનની ધર બાંધવા સાઈં એટલી તાંગી છે, કે નદીને ડિનારે પાણીની અંદર થાભલાઓ ગારીનેથી તે ઉપર ઝુપડાં જેવા ઘરો બાંધી લોકો વસે છે, અને નદીમા બોટોની એટલી તો ગીચ થાય છે કે જાણે નદી હોય નહીં તેમ માલમ પડે છે. ઈંહાનાં દરીયાના કાઠાઓપર ફરતારા ચીનાઈ જુનકો પણ ઘણાં આવજાવ કરતા હતા જેઓ બધા ઉપર ચાંચિયા ચોરોની ધાસ્તીને લીધે નાની નાની બજે ટોપો રાખે છે તે જ્યારે ચાંચિયા લુટવા આવે ત્યારે કામ લાગે, પણ તેઓની હાલત કાઠ ખાઈ ગયલી હતી, અને અમો ધાસ્તી રાખીયે છીયે કે જો કાઠ વખતે તેને ફાડે તો ચાંચીયાઓને બદલે તેના ફાટવાથી પોતાના જુનકના માણસો માર્યા જાય. વળી એ ઉપરાંત સરકારી લડાઈના અસલી તરેહના જુનકો પણ ઈંહા મળતા હતા, જેઓ ઉપર પાંચ છ ટોપો નાની નાની તુતકપર જેમ ગમે તેમ ગોઠવેલી દીસતી હતી. એ જુનકો ચાચી

યાઓના આરકસો પકડવા સારું રાખ્યા છે, પણ સાંભળવા પ્રમાણે ઈંહા એદાદી એટલી છે કે સામા તેઓ ચાંચિયાઓ સાથે મળી જમ્મને લુટમાં ભાગ લે છે. આ લતાના ચીનાઓ જળરા લુટાર છે અને કોષ કોષ વખતે તો જે સ્ટીમર ઉપર તેઓ ઉતારીએ હોય છે તેજ સ્ટીમરના માણસોને મારી નાખી તેને લુટે છે. એ પ્રમાણે આગળ ઘણી વખત બનવાથી હમણા એ ચીનાઈ ઉતારીએ લઈ જનારી સ્ટીમરોમા એવો ધારો કહાડ્યો છે કે, ચીના ઉતારીએને માલ ભરવાનાં ભંડારમાં એસાડી સ્ટીમર આઈં છોડે છે ત્યારે તેઓને તે ભંડારનું ઉપરનું ઢાકણ જે બલીનું હોય છે તે બંધ કરીને અદર કેદીની માફક રાખે છે તથા સ્ટીમર ઉપર બંદુક, રીવાલવરો તથા તલવારો ઈત્યાદિ હથેલાં તૈયાર અને ભરેલી રાખે છે. એ મુજબ અમારીવાળી આજની સ્ટીમરમાંથી ચીનાઓને બકરાની માફક ભંડારમા બંધ કીધા હતા. એ બોટોમા કોષ વખતે એ હજાર સુધી ચીનાઓને એકી વખતે લાવ લઈજવ કરે છે. અમારી સ્ટીમર લંગર કરે તેની ઘણી આગમજથી બીજી બોટોમા ચીનાઓ આવી તેની આસપાસ ફરી વળ્યા હતા, અને કોઈ કોઈ તો બને તેવી રીતે ચાલતી સ્ટીમરે ચઢી આવતા હતા. ચીનાઈ કસ્ટમ હાઉસની મોટ આવી તેનેથી નજદીક આવવા દે નહી, પણ તેમાના ઇંગ્રેજ એધેદારના હાથમા કોડાલી હતી તેને કરીને ચીનાઓની બોટો ઉપર ફટકાઓ લગાવા લાગ્યા ત્યારેજ તેની બોટને રસ્તો મળ્યો હતો. અમારાવાળી સ્ટીમરે પોતાના ડકા પર લગર કીધા પછી અમેને લેવા કનટાનવાલા શેઠ બમનજી પાલણજી કરજ્યા બોટ લઈ આવ્યા હતા, તેવણુ સાથે એસીને કનટાન શેહેરની પેલી બાજુ નદીને કાંઠે તેવણુના હોનામના મકાનમા ઉતારો લીધો હતો. અમારી સ્ટીમરે એ વાગે લગર કીધું હતું અમે જરા ધોલીને પછી કનટાનના શેહેરમાં ફરવા ગયા હતા એના મોહાલાઓ કોષ કોષ શેહે ગાહી શેહેરના મોહાલાઓ કરતા મોટા હતા અને કોઈ કોઈ ગન નજીસાત હતી તોથી શેહેંગાહી જેટલા ઘણા નજીસાતથી નહી હતા બધા રસ્તાઓ પર નિચે ગટરો રાખીને ઉપર ઝાંખી ઝાડીઓ જડેલી છે, પણ રસ્તા પરથી ઝાવારેના

માણી, બધાઓ લઈ જાય છે તેથી તેના ટીપાવાને હીંધે જરા સરકના અને બીણાયલા હોય છે.

ઘેરો ઘણાં ખરાં બેઠી બાધણીનાં છે, અને નિચે બધે દુકાનો આવેલી છે. અમો કસ્ટમ હાઉસમાંથી પેહેલાં કિનારે ઉતર્યા હતા. ઈંકાં જે અરીમ ઉપર તથા બીજી વસ્તુઓ પર જગાત લીધે છે તે સારું રોકડ લેતા નથી, પણ જેટલી જગાતની રકમ થઈ હોય તેની ચિઠ્ઠી આપે છે, જે મુજબના રોકડા ડાલરો બાકસોમા ભરીને ચેહેરમાં તીજેરીખાતું છે ત્યાં ભરી આવે છે અને રસીટ પાછી લાવવામાં આવે છે ત્યારે માલ પસાર થવા દીધે છે. ચીન દેશનું પોતાનું રૂપાનું કથુ ચલણુ નથી, પણ અમેરિકાથી મેક્સિકન ડાલરો પડાઈને આવે છે તે ચાલે છે. એ ડાલરો શરાફીને ત્યાં ભરાય છે ત્યારે તેઓ પોતાના નામના છાપ તે ઉપર ભારે છે જેમ ઘણા છાપે પડવાથી ડાલરો મંડાઈને કોઢીયાં જેવા થઈને પછી આખરે તેના કકડા બુકલા અને ભુકો થઈ જાય છે, પણ દર વખતે ભરનારા ડાલરો તથા ભુકો સઘણો તોલીને આપ લે કરે છે, અને સવાબે તોલા રૂપાને એક ડાલરની કિંમત ધણે છે. એ ડાલરો ગણવા સારું શરાફી પોતાને ત્યાં જુદાં માણસો રાખે છે, જેઓ ખોટા ખરા ડાલરો યા તેનો ભુકો પણ પારખી શકે છે. એ મુજબ અમોએ આજે એક ગમ ઝીણો ભુકો ડાલરોનો હતો તેને ખરો ખોટો છુટો પાડતાં જોયો હતો. રસ્તામાંની ઘણી દુકાનો ઉપર બાધ ખોરાકી વેચાતી હતી તેમાં કાંઈ સખ્યાબંધ દુકાનોમાં સુકવેલા જીંદરોને તેમનાં બે ફાડયાં કરી ડોકાં સુધાં વેચવા ટાંગેલા દીસતા હતા. એ જીપરાંત ધુવડ, બગલાં તથા બીજાં જીવતાં ખરધાં બતકાં ઉપરાંત મારેલા ખરધાં બતકાના છુટા છુટા કકડાઓ પણ કરીને વેચવા માટે ટાંગ્યા હતા, જે સઘણા વજન ઉપર જે ભાગે તેને વેચે છે. ચીનાઓ સાંભળવા મુજબ કાંઈપણ ચીજ ખાવામાં ચુકતા નથી, એવા તેઓ નજીસ છે. અમો ફરતા ફરતા આપણા મુબંધમાં વખણાયલા રેશમી કાપડીઆ થાઇકુવાની દુકાન ઉપર ગયા હતા. એ મહા ઘણો મોટો રેશમનો પેમારી છે, પણ માલ અમો મોના

માગ્યો ત્યારે ધણો થોડો તેની પાસેથી નિકળ્યો હતો. તે ધણીને જો હુકમ મળે તો થોડા વખતમાં કહો તેવું રેશમી કાપડ બનાવી આપે છે. ઊંચી દોરીની ગાજના એક ટાકાના ૧૬ ડાલર તે માગતો હતો. આ ધણીનું ઘેર ઘણું કંગાલ જેવું દીસે છે અને સંવ્રણું ખાલી હોય તેમ રાખ્યું છે. અત્રે દરેક ચીનાનાં ઘેરમાં દેવીની સખીઓ રાખે છે. તેની સામે અગરબતી તથા દીવો સલગાવેલો રાખે છે, અને તે દેવી જે કાગજની બનાવેલી હોય છે, તેની આસપાસ કાગજનાં રંગીન પુલો તથા ખીજી જણસો ગોઠવી તેને ભપકાદાર પૈસાવાલા લોકો કરે છે, અને એક વરસ તેને જરાપણ સાફસુફ કીધા વગર જલાં ભરાઈ જાય તોખી રાખે છે. ત્યાર પછી તેને કાઢાડી નાખી નવાં પુલો લાવી મુકે છે. વળી દુકાનોની બાહરે દર દુકાને એક નાનું ચાસનું ધર રાખે છે. ત્યાં સાજના બતીની વખતે દુકાનનું બારણું બંધ કીધા આગમજ એક નાની બતી પંદર મીનીટ બળે તેટલું તેલ ભરેલી તથા અગરબતી જે ધણીજ ઝીણી અને સસતી આવે છે તે સલગાવીને પછી દુકાન બંધ કરે છે. શરાફાની તથા ખીજી મોટી દુકાનોવાળા મોહોલાઓને નાકે મજબુત દરવાજાઓ હોય છે. તે રાતના ૯ વાગેને ચોરોની ખીકથી બંધ કરે છે અને દુકાન દીઠ ઉઘરાણું કરીને ચોકી સાફ દર દરવાજે બંધે માણસો રાખે છે. જેઓ ઓળખીતાને દરવાજા ઊંધાડી મોહોલાઓમા આવવા દે છે. સરકારની બેદરકારીને લીધે એ મુજબ રૈયતનેજ પોતાનો બચાવ કરવાની તજવીજ કરવી પડે છે. એક મોહોલામા ફરતાં ત્યાં મથાળે સફેદ કાગજનું એક મોટું ફાણસ ટાંગેલું જોયું હતું. તે ખબર પડવા મુજબ જે ધરમા કોઈ નરણ પામ્યું હોય તેના બરણ આગળ નિશાની દાખલ ટાંગે છે જ્યાં સુધી તે મુઠદાને દારે નહીં ત્યાં સુધી તેને ટાંગી છે. એ મુઠદાઓને બંધ પેટીના રાખે છે જેમાંની કોઈ કોઈ પેટીઓ ધણીજ ઊંચા લાડવાની મોટા ઉમરાવો સાફ બનાવે છે. તેઓની કિંમત સાલજીવા મુજબ પાંચ હજાર દરરોજનીની ઉપર થાય છે. મુઠદાને ઘટવા પછી તેના ત્રણ આગળ વારા ફરતી ગાંડો

સલગાવીને બાળે છે, જે મુજબ અમોએ આજે એક મોહાલામા તથા એક બોટમાં પણ બાળતા જોયાં હતાં તે સારૂ એક જડું કાગજનું વાસણ બનાવી તેમા નાના પાતળાં કાગજની પટ્ટીઓ સલગાવે છે, અને તેને બારણાના ઊંચર આગળ બળતું મુકે છે, અને છેક સધળું ભશમ થાય છે ત્યારે તેની રાખ ઊરાડી નાખે છે એ પાતળાં કાગજે સલગેલી હાલતમાં હવામાં ઉડતા પણ અમોએ મોહાલામા જોયાં હતાં, જેથી આગ લાગવાનો સંભવ ઘણો રહે છે એ પ્રમાણે કાગજે બાળવાથી તથા સહવાર સાજ અગરબત્તીઓ ધરના ચાસ આગળ બાળવાથી ચીનાઓમાં મરડી એઓની નજીસાતને લીધે ફેલાતી ધારવા મુજબ અટકતી હશે. અમોને શેહેરમાં ફરતાં છેક સાંજ પડી અંધાર થવા આવ્યું હતું. એ વખતે સધળા ચીનાઓનો ખાવાનો વખત હોવાથી ધ્રેધર તેઓ ઢગલા થઇ ગોળ ચકરાવામાં ખાણાની આસપાસ બેસીને સધળા સાથે ખાતા દીરતા હતા. એઓમા એવો ધારો છે કે ધેરના શેઠ અને ચાકર નફર અને કચરાપતી વટીકમી સાથેજ બેસીને એક ભાણામાંથી ખાય છે, કશો અંતર રાખતા નથી, અને શેઠને પોતાને જો વધતા ચાવલ જોઇએ તો પોતે ઉઠીને દુર વાસણ હોય છે તો તેમાંથી ચાવલ લાવીને પાછો સાથે બેસીને જમે છે. પણ એ સધળું ખાતી વખતેજ હોય છે, ત્યાર પછી શેઠ અને ચાકર વચ્ચેનો અંતર પાછો શરૂ થાય છે, અને શેઠની આગળ તે બેસી શકતો નથી. અમે શેહેરમાની એક પરચુટણુ સામાન વેચવાની દુકાન ઊપર ગયા હતા, જ્યાં ચીનીઓ નાના પગ રાખે છે તે કેવી રીતના ઉઘાડા હોયછે સારે દીસેછે તેના નમુનાઓ આબેહુબ બનાવી વેચવા મુકેલા જોયા હતા. તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે, બચાના પગના અંગોડા સિવાય બીજાં ચાર આગળા તેની પાતલીના ભાગ સુધી મરડી નાખીને પાતલી તરફ દાખીને પછી તેને પાતાથી આધી લીધે છે, જેથી પગનો ઊપરનો ભાગ નિચે વળી જાય છે. ફક્ત અંગોડો તેની જગ્યાપર રહે છે એ મુજબ પગ કુમકા હોવાથી તેના હાડકા મરડાઈને તળિયા સાથે આગળાં મળીને બળી જાય છે, અને નાનું ખુટ પેહેરાવી રાખવાથી તે વધતા

નથી. એને લીધે જ્યાંથી પગ વળે છે ત્યાંથી એક ચીરા જેવું પડીને તેમાંથી હમેશાં રસી વેહે છે. સાલતી વખતે ફક્ત એડી ઊપરજ તેઓને ચાલવું પડે છે. અમે શહેરમાં ફરીને પછી શામીન કરીને, મુસાફરો સાથે અલાએદી જગ્યા જે કીધી છે ત્યાં ગયા હતા. એ જગ્યા અને શહેરને એક નાની ખાદી (Creek) થી છુટી પાડી છે, પણ એ ખુલોથી તેપર આવજવ થઈ શકે છે એ ખુલ પસાર કરતાં અમેને ચીનાઈ સરકારના સોલજરો જેઓ પોલીસનું કામ કરે છે, તેઓ હાથમા ફાણસો લઈને હારખંધ આસરે એક દબન જણાં શહેરમાં ફરવા નિકળેલા મળ્યા હતા, જેઓમાં કોઈ પાસે ભાલા તો કોઈ પાસે તલવાર અને, કોઈ પાસે બંદુક એમ હથીયાર હતા એ લોકો રાતના વારાફરતી રોણુ ફરવા નિકળે છે, ત્યારે પોકાર મારતા જાય છે, અને તેને લીધે ચોરોને પકડવાને બદલે સામા નસાડી મુક્તા હશે એવા ૫૦૦ સોલજરોની ચોક્કી યુરોપિયનો રહે છે તે જગ્યામાં રાખી છે, જેઓ જ્યારે ચીનાઓ હુલડ કરે ત્યારે અટકાવવા કામ લાગે છે. એવાં હુલડો ઈહાં વારાફરતી થાય છે ત્યારે પરદેશીઓના ઘરો બાળી નાખે છે. એ ચોક્કી સને ૧૮૮૩ પછી રાખવા માડી છે, જે સાલમાં એક સ્ટીમર ઊપરના કોઈ માણસે ચીનાઓ સ્ટીમર ઉપર ઘણા એક દમ જાય છે તેઓમાના એકને આચકો મારતા તે નદીમા પડી મરણ પામ્યો હશે જે સાથે ચીનાઓ ઉશ્કેરાઈને તે ચીનાને આચકો મારનાર ઘણીને માગ્યો, પણ કપટાને જોયુ કે આપુ તો તેને તરત મારી નાખશે, તેથી આખો નહી, અને ચીનાઓએ આપે નહીં ત્યાં મુઠ્ઠી સ્ટીમર હંકારવા દીધી નહી, અને કનટાનના વાઈસરાયને કહેવાડયું. જેણે હુકમ કીધો કે હું આવું ત્યાં મુઠ્ઠી સ્ટીમર ચોલાવવી જેથી કપટાનને સ્ટીમરમા ઊતાર્યો છતાં યોજાવવાની ફરજ પડી હતી. પણ ચીનાઓ તેટલા તો ઘણા ઉશ્કેરાઈ જઈને સ્ટીમર ઊપર પથરાએ ફેંકવા લાગ્યા, તેથી સ્ટીમરને નદીની અંધવચના લઈ જઈ દેવી રાખી. હવે ચીનાઓનું ટોણું ઘણું વધી ગયું અને તેઓ વેર વેચા ઈંગ્રેજોની રહેવાની જગ્યા જે શામીનના છે, ત્યાં ઊતરી પડ્યા, અને પુત્ર બાહુ

નાખ્યો તથા કેરોસીન તેલ લાવી એક પછી એક ઇંત્રેજોના અંગલાઓ લુટીને સલગાવવા લાગ્યા. એ બાબે પરદેશીઓ તરફથી કનટાનના વાઇસરાયને કહેવાડ્યું કે ચીનાઓ ખરાબી કરે છે તે અટકાવો તેથી તેણે થોડાક સોલજરો મોકલ્યા પણ પુલ ઉપર એટલો તો ચીનો હતો કે ત્યાંથી તેઓ પસાર થઈ શક્યા નહીં અને તેટલાં તો આક્રમીશ અંગલાઓ સલગાવી મુક્યા હતા. આખરે ઇંત્રેજો હુયિયાર અંદુકો ત્રા-ધને ચીનાઓ સામે જવા નિકળ્યા પણ તેની આગમ્ય માફરીનને કહેવાડ્યું કે અમારો અંચાવ કર, તેનો જવાબ મળ્યો કે ચીનાઓને પુલ ઉપરથી ખીસાડો તો અમે સોલજરોને મદદ કરવા શામીનમા મોકલીએ. પણ જે પરદેશીઓ ચીનાઓને ખીસાડી શકે તો પછી મદદ શું કામ મગાવતે. જ્યારે અંદુકોથી કેટલાક ચીનાઓને જખમી કીધા અને સામે ધસારો થોડાક ઇંત્રેજોએ કીધો ત્યારે ચીનાઓ ના-હાશી ગયા હતા. એ મુજબના બાલી નાખેલા અંગલાઓમાંનો એક હજી તે હાલતમાં પડેલો દીસે છે. બાકીનાઓ પાછા અંધાર્ત ગયા છે તેના અદલામાં મોટી રકમનો ચીનાઈ સરકારપર દાવો કીધો ત્યારે કમીશન ઠરાવીને બે લાખ ડાલર પતાવ્યું હતું અને ત્યાર પછી સોલ-જરોની ચોકી ચીનાઓએ બેઠી પુલપર રાખી છે જે પરથી કોઈખી ચીનાને બાહારના પરદેશીઓના લતા તરફ જવાને હુકમ નથી. અમે ઇંત્રેજો રહે છે જેને (Shameen) શામીન કરીને કહે છે ત્યાં ફર્યા હતા. એ જગ્યાને આસપાસથી જાણે ટાપુ હોય તેમ પાણી રાખેલું છે અને તેમાં આસરે ૪૦ અંગલાઓ છે જેમા પરદેશીઓ સિવાય કોઈ રહેતું નથી. સને ૧૮૫૭ ની ચીન સાયની લડાઈ પછી અસલી જગ્યા જ્યા ફેક્ટરી હતી તે અદલીને ઈલા સને ૧૮૫૪ માં ઉાલુ ટાપુ જે બાલી મટોડીની જગ્યા હતી તેને બાધીને મળેતું બનાવ્યું છે અને ફરતો પુશતો સવાત્રણ લાખ ડાલર ખરચીને બાધ્યો છે જેમાંનો પાચમે ભાગ ખરચ ફ્રેન્ચ અને બાકીનો ભાગ ઇંત્રેજ સરકારે આપ્યો હતો. એ શામીનનો ટાપુ આસરે ૦૧ માઈલ લાંબો અને પોહોળાઈમાં ૦૧ માઈલ જેટલો હશે. અમે તે જોઈને પછી ત્યાંથી પાછા બોટમાં

એશીને અમારા ઉતારાવાલી જગ્યાપર ગયા હતા. એ વખતે નજદીક સાત વાગવા આવ્યા હતા તોખી નદીમાં બોટોની આવજાવ ઘણી હતી. કોઈ કોઈ બોટોમાં ખાવાનો સામાન વેચવા સાડ તેમાં બતી કરીને બધે ફેરવતા હતા. કોઈપર ચાસનાં કાગળો સલગાવી થોડાં બજે એટલે નદીમાં તરતા મુકી દેતા હતા. ત્યાં કોઈ બોટોમાં એક બીજાને નદી છોડવા આગમજ સલામતી આપવા સાડ ચાલીઓ મોટે સાદે વળડતા હતા એ પ્રમાણે જેમ કિનારે લોકો વસે છે ને ચાલે છે તેમ એ નદીપરની વસ્તીમાં બનતું હતું.

તા. ૪ થી નવેમ્બર રુને ૧૮૮૭—આજે કનટાનનાં શહેરમાં તથા તેમની બેવાલાએક જગ્યાઓપર ફર્યા હતા. રસ્તામાં એકગમ એક આખો લાંબાને લાંબા મોહોલામાં દર ઘરને મથાણેથી રસ્તાની ઉપર એ ઘરોની વચમાં આરકાંઓ કરીને તે ઉપર જાતજાતના એ ચીનાઓનાં ધર્મને લગતા ખેલો તથા કસરતના ખેલો, બાગો ઇત્યાદિનાં કાગજકામનાં નમુનાઓ બનાવી તેને રંગ તથા ગીલીટથી શીગારીને ટાગેલાં હતાં. જે ઉપર ઘણાં પુતળાંઓ નાના કદનાં ગોઠવેલાં હતાં ને કોઈ કોઈતો ચાવીના હોવાથી હિલચાલ કરતાં હતા. એમાનાદર બે આરકાઓની વચમાંના ગાલાઓમાં બતીનાં ઝુમરો ટાગીને તેઓને પણ ઘણા સરસ ફુલો તથા ફુમટાંઓથી સજાગારેલા હતા અને એ મુજબ આખા મોહોલાનો રસ્તો મજેનો રાજયામણો લાગતો હતો. ખબર હાહાડતા માલમ પડ્યું કે ચીનાઓનો નવમો મહિનો ઘણો મોટો ગણાય છે, તે વખતે એક મોહોલામાં ત્રણ દિવસ એ મુજબ ધામધુમ કરીને પછી બીજા મોહોલામાં લઘ જય છે અને એ પ્રમાણે તે બાજુના સઘળા મોહોલાઓમાં એક મહિનાના પુરા કરે છે. એ વખતે સઘળાઓ ઈંદા લકિત કરવા આવે છે તેથી મોહોલાનાનુ સૌથી સાડ ઘેર હાય છે ત્યાં તેની જગ્યા કરે છે. અમો પેહેલા શુવાનોગિના વેપારીઓનો ગીલડ છે) એ ગીલડની સમજણ મેન ક્રાનસ્ટીટ્ટોની ચીનાઓની વિગતના આપેલી છે (તેને લગતું 'દેહર' હાલ મેવા નવા હતા.

એ દેહેરં ઇંહાંના દેહેરાંઓમાં ઘણું સરસ ગણાય છે અને તે બાંધવાપર એક લાખ ડાલર ઊપર ખર્ચ બેઠો છે તેના દરવાજા ધણી સારા નક્શીના પુતળાંઓ સુધાંનાં બનાવેલા છે. એ દરવાજાઓ આસરે બાર શીટ જેટલા ઊંચા છે. દેહેરાંમાં દીનહાજી યાને બેઠનના રાણીતું ગીલીટનું મોડું પુતળું છે જેની આસપાસની ગુંબજ તથા તખત ઘણું સરસ નક્શીતું એક છાપરાની ઊંચાઈ સુધીતું કીધું છે જે નક્શી લાકડાંની અંદર ત્રણ થર એકની પાછળ એક એમ છેક અંદર સુધીની કોતરેલી છે. એ પુતળીઓની સામે એક મોટા અફરગાનિયામાં અગરનાં લાકડાંનો આસરે બે શીટ હાથો અને ૪ ઇંચ જાડો કંકડો પજરતો સલગાવી રાખે છે તથા એક અગરખતીતું ગુચ રડું સલગાવી ટાંગેલું જે ચાર દિવસ લાગત બળે એટલું મોડું હતું એની પકોશમાં ગાયણનો જલસો કરવાની જગ્યા ઓટલારોકી કીધી છે પણ ફરનીચર કશું હતું નહીં. એને લગતો બાગ છે ત્યાં રોકવક તથા તલાવો કીધેલા છે તથા બાગમાં જવા સારૂ ગોળ આકારના રસ્તાઓ કીધેલા હોવાથી તેમાંથી દેખાવ જાણે આરસીની દ્રેમમાં બેતા હોઈએ તેવો લાગે છે.

એ દેહેરાંનાં કંપાઉડના દરવાજાપરના છાપરાપરની ઊલવેલ પાંચ ગેહેની છે જે દરેકપર આરપાર નક્શી કીધેલી છે, અને બંધી ગમ ગીલીટ તથા રંગ પણ દીધેલો હતો. એ દરવાજાની બાહાર બીજા એક કંપાઉડમાં જુદી ધમારત છે તેમાં એ દેહેરાને બાધનારાઓ જેઓએ ૧૦૦ ડાલરની ઊપર આપ્યા હોય તેઓના નામો બે બાજુ પર અને જેઓએ ૧૦૦૦ ડાલરની ઊપર આપ્યા હોય તેઓનાં વચ્ચે લાકડાંની પતીઓપર પાડીને ગોઠવેલા છે. જેઓની સામે પણ બંદગી કરવાના અફરગાનિયાં ઇત્યાદી મુકેલા છે. એ નામોવાલા ધણીઓ મરણ પામવા પછી તે નામો મુકવામાં આવે છે એ પેહેલાં દેહેરાંના કંપાઉડમાં બે પથ્થરનાં બનાવેલા સીંદનાં પુતળાં મુકેલાં છે, જેઓનાં મોહડાંની અંદરથી એક ગોળ પથ્થરનો દડો કોતરેલો છે જે છુટો મોહડાંની બાહુર નિકળવા વગર અંદર ફર્યા

કરે છે, ત્યાંથી નિકલેલા કનટાન શેહેરના ગુનેહગારોને ગરદન મારવાની જગ્યા છે ત્યાં અમારો ભોમિયો અમને લઇ ગયો હતો. એ જગ્યા એક માહુલો છે જેની ગલીમાં હમણા મટોડીનાં વાસણો બનાવેલાં સુકાવા મુકેલા છે પણ જ્યારે કોઈને ગરદન મારવાની હોય છે ત્યારે તે સઘળું ખિસાડી નાખે છે, અને જ્યારે તે ખાલી થાય છે ત્યારે આ સરે ૭૫ શીટ લાંબી અને ૨૫ શીટ જેટલી પોહોળી એ જગા થાય છે. ઈહાં દર સાલ આસરે ૩૦૦ જણાને ગરદન મારે છે પણ જ્યારે હુલડ થાય છે ત્યારે હજારો માણસોને ઇહાં ગરદન મારે છે જે વખતે તેઓને હારખંધ ગુઠણ મંટીએ બેસાડી તેઓના હાથ પીઠ પાછળ બાંધીને તેઓની ચોટલી માથાપર મોઢાં તરફ ઉલટાવીને પછી જલાદ એકજ ફટકે ડોકુ તલવારથી ઉડારી નાખે છે. એ મુજબ સને ૧૮૫૫ના બળવામા ૫૦૦૦૦ માણસોને ઇહાં એક વરસમાં ગરદન માર્યા હતા. ગરદન મારેલાનાં ડોકાં એક વેહેરની તોપલીમાં પડે છે તે કહાડીને ત્યાં મોટા પથ્થરના જીહલાવો મુકેલા છે તેમાં ભરે છે. અમે ત્યાં ગયા ત્યારે ત્યાનો જલાદ અમોને મળ્યો હતો જેણે પોતાની તલવાર લાવીને અમોને દેખાડી હતી જે ઘણી ભારી પણ તેજ ધારની હતી અને પુછતાં બોલ્યો કે ૧૦ વરસ થયાં તે જલાદનું કામ કરે છે. હજારો માણસોને એણે ગરદન માર્યા છે તથા પેલા પથ્થરના જીહામાં ડોકાંઓ પડેલાં હતા તે બતાવ્યાં તેથી તે જીહાઓ તદન ભરપુર હતા. વળી એક જણુનું ડોકું ત્યાં રાખેલા લાકડાંના માચડા ઉપર ટાંગેલું હતું, તેખી બતાવીને બોલ્યો કે પાંચ મહિનાપર એને ગરદન માર્યો હતો જલાદ આગે કદાવર છે, અને કાઢ પણ રીતે ખુની જેવો માલમ પડતો નથી. એની સાથે બીજા ત્રણ જણા જલાદનું કામ કરે છે. જે માચડાપર ડોકું ટાંગેલું હતું તે ઉપર કોઈ વખતે પોતાના મા અથવા બાપના ખુન કરનારને રીખાવી રીખાવી મારે છે. તેને તે માચડા સાથે બાંધીને પછી એક દહાડે તેનો એક કાન, બીજે દહાડે બીજો કાન, પછી નાક, આંગણાં, હાથ તથા પગ કાપી છુટા કરે છે અને અને છેલ્લે તેને ફાંસીથી મારે છે. મા બા માપને નારવા જેવો નરાજ નીજો કોઈ ગુનાહ ચીનાઓના

ગણાતો નથી તેથી આવી ખરાબ શીક્ષા કરે છે. એ જગ્યાપરથી ઇંહાંનું પાણીથી વખત દેખાડવાનું થડિયાળ છે તે જોવા ગયા હતા. એને સાફ ચેહેરના કિલ્લાના એક દરવાજાપર દેહેરું આંધેલું છે જ્યાંના એક ઓરડામાં એક દેવીની આગળથી સીડીની માફક ચઢી ઉતર ચાર ચરઓ મુકેલા છે, જેની દરએકની હેઠલ એક છેડ છે જેમાથી પાણી ટીપે ટીપે પડે છે એ મુજબ છેક ઉપરના ચરમાનું પાણી ટીપામ્મ ખીન્નમાં અને તેમાંથી ત્રીજા તથા તેમાથી ચોથો ચર જે છેક નિચે છે તેમાં પડે છે. એ છેલ્લા ચરમાંએક જાતનું નાનું ધાતુનું બોહિયું મુકેલું છે તેની ઉપરની એક પતીપર કલાકના અક્ષરો માટેલા છે. હવે એ ચરમાં પાણી પડે અને ભરાતું જાય તેમ પેલું બોહિયું ઉપર તરવાથી ઉચકાતું જાય છે અને તેની સાથેની કલાક માટેલી પતી ચરની ઉપર ઢાંકણું છે તેમાંના એક ખાંચામાથી ઉપર આવતી જાય છે તેથી કલાક કેટલા તે બરાબર માલમ પડે છે. દર બાર કલાકે સાંજના તથા સવારના ૬ વાગેને નિચેના ચરમાંનું પાણી પાછું કાઢાડી નાખીને ઊપરના પેહેલા ચરમાં ભરે છે. એ મુજબ એ થડિયાળ સને ૧૩૨૪ના સાલથી હજી સુધી ચાલુ રાખેલું છે. તે જોઈને પછી એક બીજું દેહેરું જોવા ગયા હતા. એ દેહેરાંમા બુધીસ્ત ધર્મ મુજબ દોજખમાં શી રીતે સજા થાય છે તેના લાકડાંના મોટા આકારો બતાવવા સાફ મુકેલા છે તેની સામે ઈનસાફ કરનારને બેસાડ્યો છે. એવીજ સજા આગળ ચીનાઓમાં ગુનેહગારને કરતા હતા. એ બતાવવા સાફ દેહેરાંમાં દસ ઓરડા છુટા કીધા છે તેમાં એક હારના પેહેલા ઓરડામા માણસ મુવા પછી જનવરના આકારમાં થાય છે (Transmigration), બીજામાં ગુનેહગારને એક ઘાણીમા પીલે છે જેનું લોહી તેલને બદલે બાહાર પડે છે તે કુતરાઓ ચાટે છે, ત્રીજામા કંકરતાં તેલમા ગુનેહગારને ઊકાલે છે અને તેને લોખડના ચીમતાઓથી તેલની અદર દાખી રાખે છે, ચોથામા એક ગરમ આતશ જેવો લાલ કીધેલા મોટા ઘાટ હેઠલ ગુનેહગારને રાખી તેની ઊપર તે ઘાટ ઢાંકે છે અને પાંચમામા ગરદન મારવાની શીક્ષા બતાવી છે. એ પાંચ

ઝોરડાઝોની સામેની ખીજ હારમાંનો પેહેલો ઝોરડો ખાલી છે, ખીજમાં માણસને બે પાટિયાં વચ્ચે મુકીને માથાં આગળથી તેને કરવતે વેહેરીને બે ભાગ કરે છે, ત્રીજામાં પાછો માણસ મુલા પછી જનવરનાં આકારમાં થાય છે તે બતાવે છે, ચોથામાં ગુનેહગારને ઊંધો ભોંય ઉપર નાખી તેની જગ ઉપર પોહોળી પણ પાતળી પતીએ માર મારે છે અને પાંચમામાં ગુનેહગારની તપાસ થતી કોર્ટ કીધી છે. એ પ્રમાણે જનવરના આકારમાં જવા સિવાયની બધી જાતની ઉપર જણાવેલી સજા ચીનાઓને ઈહાં આગળ કરતા હતા પણ તેમાંની કમકમાટભરેલી સજા હમણા કરતા નથી. ફક્ત ગરદન મારવાની તથા જાંઘ ઉપર મારવાની શીક્ષા રાખી છે. એ દેહેરામાં લોકો પુજા કરવા ઘણુંજ આવે છે તેથી તેના પુજારીઓ ઇમારો લે છે. જેના દર સાલ ૩૮૦૦ ડાલર સરકારને ભરે છે અને ઈહાં હાથપરથી નસીબ પારખનારા, જુગારીઓ, દાંતના ડાકટરો તથા ખીજ હકીમો, સામાન વેચનારાઓ ઈત્યાદી પોતાના ધંધા ચલાવે છે. ભીખારીઓ પણ ઘણાજ છે, જેઓ પોતાના હાથમા નાની આયુની ટોપલીઓ લઇને આપણા દિલ સાથે અથડાવીને ભીખ માંગે છે.

અમે ઈહાનાં આધળા ભીખારીઓને નવી રીતે ભીખ માગતા દુકાનો ઉપર જોયા હતા. જેઓ ઘણીખરી ઝોરતો હોય છે, તેઓ મોટા વેપારીની દુકાનપર જઈને પથારી માડી બેસે છે, અને જ્યાં સુધી તેઓ કામ આપે નહી ત્યાં સુધી એક યાળી વગડયા કરે છે. જેથી તે આખરે કંટાલી જાય છે, ત્યારે તેને કામ આપીને પતાવે છે. એ મુજબ એક બે જણા કરતા નથી, પણ તેવા મોટાકામાં દર પાંચ સાત દુકાનને અંતરે ભીખ માગતી આધળી ઝોરતોને અનાએ જોઇ હતી. અમે ઉપર લખેલા દેહેરામાંથી નિકળીને કનટાનનો અસલ તારતાર જનરલ વા ગવર્નર રહેતો હતો તે મહેલ જોવા ગયા. એ જગ્યા સને ૧૮૮૧ ની ચાનનો હાઈમા ઇંગ્રેજોએ વાહાણોપરથી તોપના મોળા મારી તારાજ કરીલી હતી હોય છે, પણ ત્યાં એક ખીજો જનરલ રાહેલો છે જેનાં ઇંગ્રેજ ફા-

નસલ કોષ્ટ વખતે રહે છે. અને કાંઈ જોવાલાયક નથી. ત્યાંથી નિકળીને અમો કુલનો પેગોડા જોવા ગયા હતા. એ પેગોડા ૧૭૦ ફીટ ઊંચો નવ થરનો આંધેલો છે, અને જોકે તે સને ૫૦૦ ના સાક્ષમાં બંધાયેલો કહેવાય છે તોપી હમણા જોવીને તેવી સારી હાલતમાં રહેલો છે. પણ થોડાં વરસ ઉપર એને ૧૦૦૦૦ ડાલર ખર્ચીને સમાધો છે એના મથાલા ઉપરથી ત્યાંના રખેવાલના કહેવા મુજબ આગળ એક છોકરું પડીને મરણ પામ્યું ત્યારથી જવાનું બંધ કીધું છે, એ આડ ખુણાનો આંધેલો છે, અને તેના દરેક થરના છાપરાંના આડે ખુણા ઉપર ઘાંટો લટકાવેલા છે. એની અંદર બંધા મજલાઓ ઉપર પુતળા ગોઠવેલાં છે, જેની સંખ્યા ૮૮ ની કહે છે. એ પેગોડાની પડોશમાં એક ઓટલા જેવું દેહેરું છે તેની દેવાલપર એનો નકશો પથ્થર ઉપર કાતરીને ચિતારેલો છે, જેમાં સઘળાં પુતળાંઓ પણ બતાવ્યાં છે અમોને એ પેગોડા બરાબર જોવાને બન્યું નહી, કારણ કે અમો જ્યાં જતા ત્યાં અમોને જોવા સારું ચીનાઓની અતિ બીડ થતી હતી. એ કારણસર એ જગાનો રખેવાલ બારણાં બંધ કરીને બીડને બહાર રાખવાની કોશિશ કરતો હતો, પણ એ જગા જાહેર હોવાથી ચીનાઓ અંદર જવાનું તોફાન કરતા હતા, તેથી તે રખેવાલે અમોને જલદીથી બહાર જવા કહ્યું હતું. એજ મુજબ અમો એક જુગારખાતું રસ્તામાં મળ્યું તે જોવા ગયા હતા, પણ ત્યાંથી અમોને જોવા અમારી પછવાડે ચીનાઓ ઉભાઈ ગયા કે એ જુગારખાનાંના રખેવાલે અમોને કાલાવાલા કરીને બહાર જવા કહ્યું હતું. નહીં તો તે વખતે રમતના પૈસા ઉપર ચીનાઓ લુટ ચલાવશે એવી તેને ધાસ્તી હતી અને રમ પણ બંધ પડી જવાથી અમોને બહાર પાછું જવાની ફરજ પડી હતી. એ જુગાર શી રીતે રમાય છે તેની સમજ અમોને બીજી ગમથી મેળવવી પડી હતી. જુગારખાતું રાખનાર ઘણી પોતાની સામે ટેબલ ઉપર ૧, ૨, ૩, ૪ એવા આંકડા છુટા છુટા મુકે છે. હવે જેઓ જુગાર રમવા આવે છે તેઓ પોતાની ગુબસ મુજબ ગમે તે નંબર ઉપર પૈસા મુકે છે એ પ્રમાણે ચારે નંબરો ઉપર પૈસા મુકાય

કે ધરધણી એક મુઠો ભરીને શપાકા એક ખાલામાં ભરે છે, અને તેને ખીજો ધણી બધાઓનાં દેખતાં પોતાની બોંય જોયી ચઢાવી સલીએ કરીને છુટા પાડી ચચારને હિસાબે જુદા પાડ્યો જાય છે, છેલ્લે જો એક શપાકો બાકી રહે તો એકવાલા આંક ઉપર જોણે પૈસા મુક્યા હોય તે કરતાં તેનો ત્રણ ગણા પૈસા જુગારખાનાવાલો આપે છે. જો બે રહ્યા તો ખીજા નંબરવાલાને અને ત્રણ શપાકા રહ્યા, તો ત્રીજા નંબરવાલાને અને ચારો પુરા થઈ કાંઈ શપાકા બાકી નહી રહે તો ચોથા નંબર ઉપર મુકનાર ધણીને જેટલી રકમ તેઓએ મુકી હોય તે ચાને ત્રણગણી આપે છે. એમ કીધાથી જુગારખાનાવાલાને ક્ષાયદો ત્રણ જણા જે હારે તેના પૈસા મળવાનો થાય છે. જેમકે ધારો કે દરેક જણે જુદા જુદા નંબર ઉપર એકેક રૂપિયો મુક્યો છે, અને શપાકાનો ઢગલો છુટો પાડતાં બાકી બે શપાકા રહ્યા, તો ખીજા નંબરવાલાને રૂ. ૩ ચાને તેનો મુકેલો રૂપિયો એકનાં ત્રણગણા ધરધણી આપી બાકીના પોતે જાયકી લેવાથી રૂપિયો એક તે કમાવા બરોબર થાય છે. એ મુજબ જુગારખાનાવાલાઓ ધણું કમાય છે, તેથી તેઓને જુગારખાનાં રાખવાનાં લાઘસંસ સરકાર પાસેથી લેવા પડે છે. અત્રે જોકે જુગારખાનું અટકાવત- નથી, પણ સોરતી કાઢાડનાર જો કોઈ પકડાય છે, તો તેને કેદ નાખવા ઉપરાંત તેનું ધરબાર સઘળું વેચી નાખે છે. તોપણ અમોએ ચીનાઓને સોરતીની ટીકીટો વેચતા જોયા હતા, જેઓ સીપાઈઓને લાંચ આપીને પોતાનો ધંધો ખીનદેહેરને ચલાવે છે, અને જે કોઈ પડોશી એધી કંટાલીને સરકારનાં ગઢેર કરે છે, તો તેઓ તેનું ધરબાર લુટી આગ લગાડે છે. અમો કુલાવર પેગોડા (જેનું નામ તેન મોહોલાને કુલનો મોહોલો કરી છે તેપરથી આપેલું છે) જોઈ પાંચ જીનતું દેહેર જોવા ગયા હતા, જ્યાં પાંચ પથ્થરનાં બનાવેલાં મેંદા મુકેલાં છે, જેને સાર કહે છે કે પાંચ દેવતા પાંચ મેંદાં ઉપર સવાર થઈ હવામાથી કનકાન શેહેરવાલી એ જગ્યાપર જિતદી હતા, અને પછી એ મેંદાં પથ્થર થઈ ગયાં હતાં તેને આ દેહેરાંનાં સાચવી રાખ્યાં છે, અને તેની પુજા કરે છે. એ ઉપરથી કનકાન શેહેરને મેંદાંએનું શેહેર

કરીનેખી ચીનાઓ ઝોળખે છે. એ દેહેરું કોંઈ જોવાલાયક નથી પણ તેની સામેનો દરવાજો જે મોટા જે આરકાનો ઘણો મજબુત, બનાવેલો છે તેની વચમાં એક ગંજનવર ધાંટ ટાંગેલો છે, જે ૧૦૦૦૦ રતલ વજનનો છે. એ ધાંટની હથોડી કાલાડી નાખી છે, અને કોઈ પણ દિવસે તેને વળડતા નથી. તેને સારું એવો વેહેમ છે કે જો તે વાગે તો કનટાન શહેરની ખરાબી થાય. સને ૧૮૫૭ ની ઇંગ્રેજ સાથની ચીનાઓની લડાઈમાં ઇંગ્રેજોની મનવારપરથી એક તોપનો ગોળો એ ધાંટ ઉપર પડી તેનો એક કંકડો ભાજી નાખીને અવાજ આખરે થયો હતો, અને કનટાન ઉપર ખરેખર આક્રમક તે વખતે આવી પડી હતી, કારણ કે એ શહેરને ઇંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચોએ છતીને પાંચ વરસ તેનો કબજો રાખ્યો હતો. એ ગોળાથી ભાગેલો ભાગ હજી 'જેમનો' તેમ દીસે છે. એ દેહેરાંપર માલ હોવાથી કનટાન શહેર જે બેથું છે તેનો દેખાવ દુરવેરનો ઘણો સારો દીસે છે. એ પછી જલ જોવા ગયા હતા, જે ગીચ વસ્તીવાલા ભાગમાં એક મજબુત ધર હોય તેમ બાંધેલી છે. અમોને આરણામાથી કેદીઓને બતાવ્યા હતા, જેઓના હાથ પગમાં બેડી નાખેલી હતી, અને તેઓ છુટા ફરતા હતા. કશી રીતે આ કમનસીબ શખ્સો ઉપર ધાક હોય તેવું દીસતું હતું નહીં, કારણ કે અમો ગયા ત્યારે તેઓ પોત પોતામાં ઠંઠા મસ્કેરી કરતા હતા તથા ખીડીઓ પીતા હતા. અમોને જોઈને તેઓ આરણાં આગળ આવી ભીખારીઓ માફક પૈસા માગવા લાગ્યા હતા. એની પડોશના મોહોલામાં ખીજું ઘેર છે ત્યાં કેદીઓને ગલામાં લાકડાનાં ચોરસ મોટા કંકડા નાખીને રાખેલા છે એને 'કાનગુ' કરી કહે છે. એ પ્રમાણે આખો વખત ગલાંમાં તે કાનગુ રાખવાથી તેઓને ઘણી અડચણ ભારથી ખમવી પડે છે, અને ખાવાનું દિવસમાં એકજ વખત તેઓને આપે છે ત્યારેજ તથા સુતી વખતે તે કાનગુ તેઓનાં ગલામાંથી કાઢાડે છે. એ સજ્જ સૈાથી હલકી ગણાય છે. કનટાનમાં જો કે આસરે ૧૨ પારસીઓ છે તેઓને વારાફરતી કામે શહેરમાં જવું પડે છે, પણ તેઓ વેપારી વારમાંજ ફરી આવવાથી અંદરના ભાગોમાં જવલેજ જાય છે

તેથી પારસીઓને જોવાને ચીનાઓ રસ્તામાં એકઠા મળે છે. ચીનાઓ બધા પરદેશીઓને ફ્રાનકોઈ એટલે પારકા શેહેરના કરીને કહે છે, અને તેઓને હમેશાં ધિક્કારની નજરથી જોય છે. તે એટલાં સુધી કે જેમ આપણે બચાને “બાઉ” આપ્યો કરી બીહીવાડીયે છીયે તેમ ચીનાઓ પોતાનાં બચાઓને પારકા લોકોથી ફ્રાનકોઈ કહીને બીહીવડાવે છે. ત્યાર પછી અમો ૫૦૦ દેવીવાલું દેહેરું જોવા ગયા હતા. એ દેહેરું સને ૫૦૩ મા સ્થાપ્યું હતું, પણ સને ૧૮૫૫ માં તે ફરીથી બાંધેલું છે. એનાં માનનારાઓએ માનતાની મોટી રકમો આપવાથી એ ધણું પૈસાવાલું દેહેરું ગણાય છે. એ દેહેરાંમા એક મોટું ચોરસ દીવાનખાતું છે, જેમાં બુધનું એક મોટું પુતળું મુકીને તેની આસપાસ બધી દેવાલોની બાજુએ તથા વચમાં હારબંધ ૫૦૦ મોટાં પુતળાંઓ જુદી જુદી ઢપનાં બેસાડેલાં છે, જેઓ બુધના ચેલાઓ હતા. તે બધા ઉપર રંગ તથા ગીલીટ ચઢાવેલી છે, અને દરેકના ચેહેરા પણ મજાહની રીતના જુદા જુદા પાડેલા છે. તેઓ ચુનાના પ્લાસ્ટરના બનાવેલા છે. બુધના પુતળાંના ડાબા હાથ ઉપર મારકોપોલો જે સૌથી પેહેલો, પેહેલો યુરોપિયન ચીન દેશ ફરી આવ્યો હતો તેનું પુતળું મુકેલું છે, જેને માથે ઇંગ્લેન્ડ ટોપી તથા તોગા મળતો રોમન લોકો જે લાભો જલો બાધ ઉપર નાખતા હતા તેવો પોશાક પેહેરાવેલો છે. એ દેહેરાંની બાજુએ એક અલાયધી હવેલીના સંગેમરમરનો આસરે ૨૦ ફીટ જાંચો પેગોડા બનાવીને મુકેલો છે, જે નવ થરતો છે તે ઉપર પુલની તથા બીજી નકરી સારી કીધી છે. એ ઉપર દશ હજાર ગણરનો ખરચ બેઠો છે એન તેનો રખેવાણ કહેતો હતો. અમો શેહેરમાં જે જુદા જુદા મોહાલાના ર્યા હતા, ત્યાં મતમતની કારીગીરીઓની દુકાનો હારબંધ મળતી હતી. કોઈ મોહાલાના ઘણીખરી દુકાનો કાપડિયાની, કોઈનાં બુટવાલાની, કોઈના જેઠ મળતો ઘણો કિમતી પથ્થર જે ચીનાઓ પસંદ કરે છે, અને જે બરનાહ દેશથી આવે છે તેનીજ બનાવતો દુકાનો, કોઈ મોહાલાના બ્રહ્માચારીનાજ, કોઈ સુતરના વેપારી, કોઈ અશ્વમજા વેપારી એન જુદા જુદા મોહાલાઓનાં

અકેક જાતની બનાવતોની દુકાનો હતી. ખોરાકી વેચનારાઓની દુકાનમાં એકમાં હમારો ભોમિયો હમોને લઈ ગયો હતો, જ્યાં ખીલાડી કુતરાંઓના આતરડાં કાઢાડી નાખીને તેઓની એ કાર કરી તેઓતું ગોશ વેચતા હતા, જે જણાવવા સારું ખીલાડી તથા કુતરાંના ડોક તથા પુછરાં તેની સાથેજ રહેવા દીધેલાં હતાં, અને તેઓને દેખાતાં દુકાનો ઉપર ટાંગેલાં હતાં. એક દુકાન ઉપર ગયા ત્યાં સોરી જાતનું ખલીર જેવું પંનખેર, ગુવડ તથા ગલોરી વતીક જીવતી ખાવા સારું વેચતા હતા. એ ગલોરી મુખાઈમાં આવેચ તેવી સફેદ તથા મુમારાં ચામડાંની નહી, પણ સુધ કાળી અને ખરખચડા મસા ઉગ્યા હોય તેવાં ચામડાંની આસરે ત્રણુથી ચાર ઈંચ જેટલી લાંબીઓ હતી, જેવોને ઝીના સળીઆઓનાં પીંજરાંઓમાં વેચવા સારું રાખેલી હતી. ચીનાઓ જેવા મેળે કાંધ પણ ચીજ ખાવાની બાકી રાખતા નથી. કસારી વટીક સુકવીને કોલમીની માફક ભુંજ ખાય છે. ચીનાઓનો મોટો ખોરાક ચાવલ તથા માછલીનો છે. તેમાં કનટાન શેહેરમાં જેટલી જીવતી માછલી વેચાતી અમોએ જોઈ તેટલી બીજે કંથે નથી એટલી એની આવક તથા ખપ પણ છે દર મોહોલામાં પાંચ યા પચીસ દુકાનો માછલીવાલાની હશે. એ માછલી બારણા આગળ નાની પાણીની ટાંકીમાં જીવતી રાખે છે. તેઓ રામસ તથા મોટી બોઈ જીવી છે તે જીવતીજ ઘાપી તેના લોહીથી ગગરતી વેચે છે, તોજ ચીનાઓ લે છે. તેથી જો મુવેલી હોયચ તો હરસે બીજી માછલીનું લોહી તેની ઉપર રેડી ભોક્કોને વેચે છે. કેટલીએક ગોશ વેચવાની દુકાનોપર ચારીઓમાં ખ્યાલા બરીને લોહી પણ વેચતા હતા. જે ઘણું ખર્ચું કુકરનું હોવું જોઈએ, કારણુકે ઈંહાં કુકરનું ગોશ ઘણું સસતું હોવાથી ચીનાઓમાં તેનો મોટો ખપ છે. ઈંહાં મેંઠાં બકરાં તથા ગાયનું ગોશ ઘણાખરા પરદેશીઓજ ખાય છે, કાઠજ ચીનો બાયગે ખાતો હશે, અને તે ઘણું મોધું પણ વેચાય છે. બતક ઘણાં સસતાં મળે છે અને તે એટલાં જથ્થાબંધ આવે છે કે તેને સુકવીને માખલીની માફક વેચે છે. નાના લઈવાની જાતના જીના પંખેરાંનો શેકાર પણ જથ્થાબંધ મુરા બાધી

ચીનાઈ દુકાનો.

વેચે છે. એ પંખેરાં ચોખ્ખાના ખેતરોમાં ટોળાંને ટોળાં આવી રાતનાં
ત્યાંજ રહે છે, તે વખતે તેઓ ઉપર જલ પાંથરીને તેમાં પકડે છે,
તેઓટલાં એકી વખતે પકડાય છે કે તેવોને છુટાં છુટાં જીવતાં પકડવાં મુશ્કેલ
પડવાથી તે જલનાં છેડા પકડી જલ સૂધાં તેઓને જમીન ઉપર પતકી
મારી નાખીને લાવે છે. એના સીનામાંથી ધણું થોડું માસ નિકળે છે.
રસ્તામાં મોહોલાઓમાં હજમોનીથી દુકાણુ ધણી હતી, જેઓ હજમત
કરાવનારનાં હાથમાં એક રકાખી આપે છે, અને તેમાં તેનાં ખોરેલા
ખાલ અસતોરાપરથી સાફ કરે છે. તેઓ આખા દિલની માથાં સૂધાં
મખી વટીક કરે છે. દુકાનોની બાહરે સર્વે જણા એક પથ્થરની અંદર
ગેજું લાકડું ખોસીને પોતાવું નામ તથા વેચવા મુકેલી ચીજો
સોનેરી અક્ષરે લખે છે જેથી રસ્તા સઘળા એવાં પાટિયાંઓથી
ભરચકર લાગે છે, અને જે રસ્તા સાંકડા હોય છે તો પુરી અડચણુ
પડે છે. મોહોલાઓ સાંકડા હોવાથી આગ ધણી જલદી વધી જાય
છે, તે ખુબવવા સાર જાચી બનાવતો વેચનારની દુકાનો તથા વેપારી-
ઓના ઘરોનાં છાપરા ઉપર હારખધ પાણીના ગારકાઓ ગોઠવી રાખે
છે, જેનો દેખાવ દેહેરાના જાચા માજોપરથી ધણો નવાઝ જેવો લાગે છે
ચીનાઓને પંખા રાખવાનો શોખ ધણો છે. ટાઈ ટાઈ તો પંખા
ખાતા ખાતા રસ્તામાં લટકમટકની ચાલે ચાલતા હતા, અને ટાઈ પંખાને
ગદી વાલી પોતાની ગરદન પાછળ પીઠપર કપડામાં ખોસીને બાહાર
ધણુ દેખાડતા રાખતા હતા.

એ પ્રમાણે સઘળું જોઈને પછી ખોટાના ખેતીને પાછા ફરીને
ચીનાઓનો બાગ જોવા ગયા હતા. ચીનાઓ ઝાડપાનની વીધ્યામાં
ધણુ હુશીયાર અને તારા બાગખાન છે તે ખુબજ એ બાગના સઘળા
જાતની ફરટ કુંડાઓના ઝાડો ઉપર ઉંગારેલી હતી. નાના બે
શીટના નોસનખી તથા ખાતા લાંબુ ઈલાદીના ઝાડો ફોળેથી ભરાઈ
ગયલા હતાં. વળી એ બોડો મોટી ઉત્તરના ઝાડો તેના જાડા થડ
ખાતા કુંડાના ઉગાડે છે, જે જાણે મોટા ઝાડોનાં રતકડા મુકવા હોય

તેવાં લાગે છે. કોઈ કોઈ કુંડાઓમાંનાં ઝાડોની ડાંખલીઓ એવી રીતે કાપેલી કે તેથી કરીને તેની ઉપર જ્યારે પાંદડાંનો ખાહાર આવેલો હોય છે, ત્યારે તરેલવાર આકારો બની રહે છે તેમાં માણુમોનાં પુતળાં પણ એજ માફકનાં બનાવેલાં હતાં, જે ઉપર તારનું અંગ બનાવી મોહોડુ તથા હાથ પગ કોરીના રાખે છે, અને પછી તે તાર પર જતાં પાંદડાંના વેલા બરાબર કાપીને ચડાવેલા હોવાથી જાણે આખાં ઝાડ માણુસના આકારનું 'ફ્લોવર બોટ' હોય તેમ લાગે છે. એજ પ્રમાણે હરણ, મોર, સીંહ તથા બીજાં જનવરો ઉપાંત દેહેરાં તેનાં ધાંટ સુધાં બનાવેલા દીસ્તાં હતાં એ જોઈને ઇંહાંની નદીપરની પુલની બોટો (Flower boats) જોવા ગયા હતા. એ બોટો મોટી ત્રણ ત્રણ ચોરડાની બનાવેલી હોય છે, તથા તેઓની આગલી બાજુ પર મજની ગેલેરી રાખે છે. બોટો ઘણી સરસ દીવાનખાનાંની માફક શીણુગારેલી હોય છે, તેમાં કોઈમા તો અંદરથી જાંચી ભરતકામની સાટીન તથા કસબી કપડાઓથી મઠી લીધેલી હોય છે, તથા કોચ, ખુરસી, ટેબલ સઘળું એવીજ ઢપનું શીણુગારેલું રાખે છે. કુમરોમા દરરોજ ઘણી રોશણી કરે છે, અને ચીતારાઓની આરસીઓ તથા મોહોડાં જોવાના આયનાઓ ટાંગેલા છે એ બોટોમાં પૈસાદાર લોક મોજ કરવા જાય છે, અને જેઓ પોતાની ગુંજસ પ્રમાણે એક બોટ આખી રાત સારું ભાડે રાખે છે, જેનું ભાડું પાંચમી પચીસ ડાલર સુધીનું જેવી તે શીણુગારેલી હોય છે તેમ આપે છે. પછી પોતાને ગમે એટલી ગાનારી છોકરીઓ મંગાવી તેઓ પાસ આખી રાત ગાનું ગવડાવે છે, અને પોતે પોતાના દેસ્તોને તેડીને આખી રાત ખાધપીને મોજમજાહ ભોગવે છે. એ ગાનારીઓ માયાં ઉપર ખુશબોદાર પુલો ગુડી આવે છે, અને જ્યારે મોહોસમ હોય ત્યારે એ બોટો મોગરાં, ચંબેલી તથા એવાં બીજાં ખુશબોદાર પુલોથી ગુડી લે છે, તેથી એ બોટોને પુલની બોટો (Flower boats) નામ આપેલું છે. એવી કાંઈ સંખ્યાબંધ બોટો અકેક સાથે સાંકળે બાંધીને હારબંધ મોહોલાઓનાં ઘેરોની માફક ઉભી રાખે છે, જે બધીઓ ઉપર તેઓની

આગળની ગેલેરીઓપરથી જવાય છે. એ બોટોની સામે બીજી તેવીજ બોટોની હાર હોય છે, જેની વચમાં પાણીનો રસ્તો એક નાની બોટ જાય તેટલો રાખે છે, તે ભાગપર બોટો આડી મુંકીને પુલરોકા રસ્તા બનાવેલા છે, જે ઉપરથી એક બોટોના મોહોલામાથી બીજી બોટોના મોહોલામાં જવાય છે. વળી એ બોટોમાં ખાણું પુર પાડવા દુકાનો તથા લઠીયારખાણા રાખેલા છે. બોટોની હાર આસરે ત્રીશની એક હશે, અને તેવી આઠ હારવાલા ઈંદાના ચાર મોહોલાઓમાં અમે ફર્યા હતા. જ્યાં બધે ગાયન તથા ખાણાપીના ચાલતા હતાં, અને હવા પણ આજે ગરમ હોવાથી ઘણા જણા ગેલેરીપર બેસીને ગીતો સાંભળતા હતા. એ પછી આજે સહવારના જે મોહોલામાં ધામધુમ થઈ હતી તે મોહોલામાં રેશણી બેવા ગયા હતા, પણ અમો થોડે રસ્તે ગયા નહીં તેટલામાં ચીનાઓની બીડ વધી ગઈ, તેથી બાહારથી થોડી ઘણી ધામધુમ બેઠીને પાછા ફરીયા હતા. કનટાન શેહેર ઘણી મોટી વસ્તીવાળું છે. એની વસ્તી કોઈ દશ અને કોઈ વીસથી બાવીસ લાખ માણસની કહે છે, પણ અમો ધારીએ છીએ જે એ કનટાન શેહેર તેના પ્રગણા સાથે તથા નદીને પેલે પારતુ ગામ હોનામ સઘળું સાથે લેતા ઓછામાં ઓછી પંદરથી સત્તર લાખ માણસની વસ્તી હશે. આવી વસ્તી મોટી છતાં શેહેરનો વીસ્તાર તેનાં ઘરો બેઠી બાધણીના બેઠા ઘણા મોટા નથી. ડિઝાની અંદરનું શેહેર આસરે છ માઈલના ઘેરાવાનું છે, પણ તેના પ્રગણા સુધા દશ માઈલ ઘેરાવામાં છે. એને ત્રીસે વણી જૈયતને બોટોના રહીને પોતાનો વખત કાઢાડવો પડે છે. એ બોટો તેઓ બાડે પણ ફરવે છે, અને જ્યારે તેઓ એક દિવસના ૪૦ દોડગ કનાવ ત્યારે પોતાની બોટ ફરતી બંધ કરીને બીજી બોટવાત્તાઓને કનાવાની ટક આપવાનો એ કોટ્ટોનો ધારો છે. અમોએ એક બોટ બે દિવસ સુધી ફરવા ગમ્મી હતી, જેના બે બેટુનો, એક માય અને બે નાના બેટુનો કરી રાત્ર જણા રહેતા હતા. ઓરતો પોતેજ હલેતા નારે છે, ઘરોમાં મેસવાની જગ્યા છ જણા બેસે તેટલી છે, અને તેને પીડ્યરો, નાના પડીનાલ, મોટું મેસવાની આર-

સી તથા એ લોકોની દેવી સદ્ગુણ શણગારીને એક ખુણામાં મુકે છે. ગમે તેવોળી ગરીબ ચીનો હોય તે પોતાનો આશ (દેવ) ઘેરમાં એક ખુણામાં એ મુજબ રાખે છે, અને સહવાર સાજ તેની સાંમે અગરબત્તી તથા દીવો બાલે છે, અને જો તે દીને વધતી કમાઈ થઈ હોય તો ફટાકડાનું એક નાનું બંદલળી તેની બોટ યા ઘેરની આગળ ફેડે છે. એ મુજબ સાંજનાં ઘણી ગમચી ફટાકડાના અવાજ આવતા હતા. શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટી શું ચીજ છે તે ચીનને લગતા કોઈપણ ગામમાં સરકાર યા રૈયત જાણતી નથી. ઉપર મુજબનાં ફેડેલા ફટાકડાનાં કાગલો તથા ખીજ એવી જાણુસો કાગલ બનાવનારાઓના રાખેલા માણુસો પાછાં કાગલ બનાવવાના કામસર ઊંચકી જાય છે. રસ્તા ઉપર ગલીચી ઘણી થાય છે, તે દર ઘરવાલા પોતાને ગમે ત્યારે સાફ કરી ઊંચકીને દર બે ચાર મોહોલે પાણીની ખાડી હોય છે તેમાં નાખે છે, જે બધું કોહીને નીચે એકઠું થાય છે. જો પાણીનો જોસ હોય છે તો નદીમાં બધું ધસડાઈ જાય છે, નહીં તો તે કોહોલો કચરો અનાજનાં ખેતરોમાં આવી બરાઈ જાય છે, તે ખાતર દાખલ કામ લાગે છે. રસ્તે રસ્તે ખાધાની રદ થયેલી ચીજો તો કદી જોવોજ નહીં, કારણ કે હાડકાંખી કામમાં લાવવા વેચાય છે. એ મુજબ પોતાની મેલે મ્યુનિસિપાલિટીના કામો થયાં જાય છે, નહીં તો નજીસાટ ઘણી એકઠી થાય. ઈંહાં કુતરાં યા કોઈપણ રખડતા જાનવરો દીસ્તા નથી, તેઓનેજી શું કામ રહેવા દે. જો બીનઘણીયાતા હોય તો તેખી ખાઈ જાય એવા ચીનાઓ છે. કનટાન શહેર હાંગકાગચી ૯૦ અને મકાઉચો ૮૮ માઈલ દુર છે, અને પરદેશી વેપાર સાર ચીનનું સૌથી પહેલું બંદર એ ઊંબડયું હતું આઠમી અને નવમી સદીથી આરબ લોકો ઈંહા વેપાર કરવા આવતા હતા. યુરોપિયનોમા પોરચુગલનો એક નાવીક (Navigator) ઈ. પી. ડી. આનડ્રેડ (E. P. D. Andrade) કનટાનમા પહેલ વેહેલો સને ૧૫૧૭ મા આવ્યો હતો, અને જુએજોનો એક કાફલો સને ૧૬૩૭ માં પેહેલો ઈંહા આવ્યો હતો, અને સને ૧૬૮૪થી ઈસ્ટ ઇંડીયા કંપનીએ ચીન સાથે વેપાર ચલાવ

વવા માડ્યો, તે સને ૧૮૩૪ સુધી તેઓજ એ મુજબ કરતા હતા. પણ સાર પછી બીજાં યુરોપિયન રાજો સારું વેપાર ખુલ્લો મુક્યો હતો. સને ૧૮૪૧ ની લડાઈ વખતે ઈંગ્રેજો એ શહેરને તારાજ કરવા માગતા હતા, પણ તેઓને ૬૦ લાખ ડાલર ઊંચકો (Indemnity) આપવાથી તે બચ્યું હતું. છેલ્લી લડાઈ સને ૧૮૫૭ માં થઈ સારે ઈંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચો ભેગા મળી એ શહેરનો કબજો લીધો હતો, અને ચાર વરસ સુધી તેઓને હસ્તક તે રહ્યું હતું. આગળ દેશાવરના વેપારીઓની હોગ વાલી જગ્યા હમણા (તેને સને ૧૮૫૬ માં સળગાવી દીધા પછી) ચીનાઓને હસ્તક છે, અને તેની આગળની નદીનો ભાગ કેટલોએક પુરીને લા હાલ ચીનાઓની વસ્તી થઈ છે. એ છેલ્લી લડાઈ આગમજ કોઈથી પરદેશીને શહેરની અંદર જવાનો હુકમ હતો નહીં. પણ જ્યારે ઈંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચોએ લીધેલું શહેર પાછું ચીનાઈ સરકારને આપ્યું. સારથી પરદેશીઓને શહેરમાં જવાની છુટની બોલી કીધી હતી. કનટાનનો વેપાર આગળ એકલું ચીનાઈ અંદર હોવાથી ઘણો મોટો હતો, પણ પાછળથી ઉત્તર તરફના બીજાં અંદરે ઊંચડાથી તે પડી ભાગે છે તોખી વેપાર રેશમ, ચાહ અને બીજી ચીજોનો સારો થાય છે. તથા અરીમ અને મુખઈનું સુતર પણ ઈંદિયાઈ અદરના ભાગમાં જાય છે. ઈંદિ આપણા આસરે દશ આર જરતોસ્તીઓ હોનામમાં રહે છે, તેઓ ઘણાખરા મુખઈની દુકાનો ને ચીનાઈ કાપડ તથા સામાન વેચે છે તેના આડતીયાઓ તથા પગાદાર માણસો છે. એકુ એ જણ મુખઈ તથા હાગકાગ સાથે આડતીયાનું કામ કરે છે.

તા. ૫ મો નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સહવારના આડ વાગે સ્ટીનર ડીગ્મીગેના કનટાન મેડેર ડોડ્યું હતું, અને મકાજી સાજના ૪—૩૦ એ ઉતર્યા હતા. એ સ્ટીનર દિવાની મકાજી તથા હાગકાગ વચ્ચે ફરતી ચીનગેના નૌયા નાની આનરે ૩૦૦ ટનની છે, પણ મોટો જા નદીનથી અને યોગે જાન રિવાના કિનારાની નજીકથી રસ્તો કાપવાથી હવે આજની હતો દિવાની સ્ટીનરોના

જીવતી માછલીઓ કનટાનથી લઈ જવા મોટી ટાંકીઓ રાખે છે, જેમાં પાણી ભરીને જીવતી માછલીઓ મુકે છે, પણ તે એટલી ઝંઘી તેમ ભરે છે કે જગ્યાની કોતાઈને લીધે પવન વગર તે યુગલાર્થ જાય. તે અટકાવવા આખો વખત તેમાંથી પાણી બાહાર કાઢાડીને નેજ પાણી તે ટાંકી ઉપર એક તબ હોય છે તેમાં બાલડીઓએ રેડીયા કરે છે, જેમાંથી ટુંવારાની માફક નલીમાંથી પાછુ ઉડીને તે ટાંકીમાં પડે છે. એ મુજબ આખો વખત તે માછલીના ધણીઓ મકાજી પુગ્યા સાં સુધી કરીયા કરતા હતા, અને ઠાકવું એ શુ ચીજ છે તે કશું જાણતા નહી હોય તેમ આખો વખત બાલડીએ પાણી નામીયા કરતા હતા. એથી પાણી સાથુના શીન જેવું થતું હતુ. આ વખતેથી વોમપુ ખાતે અમારી સ્ટીમર બાયગે પાય મીનીટ ઉભી હશે, પણ અમારી સ્ટીમર ઉપરના પરસરે આપણા પારસીઓતુ ધરમનું મકાન તથા દાટવાની જગ્યા જે નદી કિનારે એક નાની ટેકડી ઉપર છે તે દેખાડ્યું હતું. તે એક નાનો બંગલો દેવાલયા ઘેરી લીધેલો છે, તેની પડોશમાં ઝાડોથી ભરેલી ટેકડી ઉપર થોડીએક ઘોરો દીસ્તી હતી. તથા રસ્તોખી સીડી માફક ટેકડી ઉપર કોતરેલો દીસ્તો હતો. અમોએ બોગના કિલ્લાઓ પસાર કીધા પછી રસ્તામાં તે વખતે અમારી અરથો કલાક અગાઉથી ઉપડેલી સ્ટીમર હાગકાગ જતી મળી હતી, જે જે કે મોટી હતી તે છતાં તેમાં ચીના ઉતાડ્યો બે હજાર માણસો હોવાથી ધીમી ચલાવવી પડી હતી. હાલ જુખીલીની ધામધુમ જેવા સાઈં દરરોજ હાંગકાંગ તરફ ચીનાઓ જાય છે ગઈ કાલે રાતના ૩૦૦૦ ચીના લઈને એક સ્ટીમર ઉપડી હતી, અને બીજી ફાલતુ સ્ટીમરો પણ માંડવી પડે છે, એટલું લોક અલારથી હાગકાગ જવા લાગ્યુ છે. અમો સાંજના ચાર વાગે મકાજીની દીવાદાડી આગળ આવ્યા, જ્યાંથી શહેરના પરાયાગરાંડી નામના રસ્તાપરની હવેલીઓ દીસ્વા લાગી ઈલાંનાં બારામાં ઘણાજ થોડા વાહાણો દીસ્તા હતા, અને વેપાર જેવું કશું દીસ્તું નથી. ફક્ત ચીના બેગારીઓ માલ બંચકી લઈ જવાની દોડદોડી સ્ટીમર ઉપર જ્યાંથીથી ચહડાય લાથી અદર આવીને કરતા

હતા. અમે કિનારે ઉતરીને ડુંગરની પરાયાગરાંડીની બાજુએ જર-
તોસ્તીઓ માટે ધરમશાલા છે ત્યાં ઉતારો લીધો હતો. એ મકાબી
શહેર ટેકડી ઉપર હોવાથી ઢળાવવાલા રસ્તા પસાર કરવા પડે છે, અને
રસ્તા પણ ઘણા સાંકડા છે એ ધરમશાલામાં બધી રીતની સગવડ કીધેલી
છે અને સરસામન પણ સારો રાખેલો છે હાંગકાંગના જરતોસ્તીઓ
ઘણાખરા ઈંદિયાં મોજ કરવા સનીવાર અને રવીનારે આવે છે, તેથી
સાફસુક પણ સારું રાખેલું છે. રમ્મની શી બા ડાહર એક અઠવાડી-
યાની રાખી છે અને એક પારસી રખેવાળ થોડું સુધી હતો, પણ
હાલ તે મુ'બઇ જવાથી તેને બદલે એક ચીનાને રાખ્યો છે. એ મ-
કાનમા ચાર ઓરડા હોયે અને ચાર ઓરડા માળપર મળી આઠ મ-
ળના ઓરડા છે. એ પરાયાગરાંડી (Pia Grande) નો રસ્તો
દરિયે કિનારે લાખોને લાખો છે, ત્યાં બે મજલાના ઘરો આવેલા છે,
તેને એક છેડે સરકારી બાગ આવેલો છે, ત્યાં વચમાં ખેંડ સ્ટેડ પણ
બાંધેલું છે અને કોઈ વખતે વાળું વાગે છે. એ જોઈને ૩ ડાર્શન
ફ્રાસીસ્કો નામના રસ્તા ઉપર ગયા ત્યાં પોરટુગીઝની કલમ તથા
મોલજરોની બરાખ તથા ગવરનરનો મહેલ આવેલો છે તેની સામેના
કિનારે એક ખેટરી હાલ બંધાય છે, જે ઉપર આસરે દશ ટનની
ટોપો ગોઠવાતી હતી. ઇલા હમણાં એની ધાસ્તી છે કે ચીનાઈ સરકાર
મકાઉ પાછું લઈ લેશે, તેથી સવળે બચાવની તૈયારી થાય છે. અરી-
મની જગાત ચીનની સરકારે વધારીને ૬૦ ના ૧૮૦ તેજ સુધી કીધી
છે તેમા પોરટુગીઝ સામેત્ર ચતા નથી, તેથી સલાહના ભગ થવાનો
સંભવ હતો, અને કનટાનનો વાહનગમ એક વખતે દમ ખરાવી બો-
લ્યો હશે કે હું, આજુ ત્યારે મકાઉને એક મહાગ્રામા મીતી લેવું, તેથી
ગભરાઈને સવળે લડાઈની તથા બચાવની તૈયારી ચાલે છે.

તા. ૬ ડી નવેમ્બર - ને ૧૮૮૭—આજે આપણા જરતો-
સ્તીઓની આત્મનજલ પેશુઆવાની જગ્યા જે દીવાદારી આગળ
ટેકડા ઉપર જેમણેના અનેના છે તે જોવા નવા હતા એ જગ્યા
ગણે બાગના ને તત્ર ને આ હેતુ રેન નેન દરવા દરની દેવાલ

બાંધી લઈને બનાવી છે. ઈંદાં ૧૪ જરતોસ્તીઓને દાટેલા છે, જેમાં સાથી જુની ઘોર શેઠ ખરશેદજી ફરામજી વાડયાની છે, જેવણુ સને ૧૮૨૯ માં બેહેસ્તનશીન થયા છે, અને સાથી છેલ્લુ રવાન ઇસવી સને ૧૮૭૦ માં થયું હતું, ત્યાર પછી જોવામેળે એકબી પારસી મકાઉમાં રહેતો નથી. સને ૧૮૩૯ થી ૧૮૪૯ મુંધીમાં ૧૧ રવાનો અને એક સને ૧૮૫૭ માં થયેલું છે. એ ઉપરથી લાગે છે કે સને ૧૮૪૯ પછી ઈંદા જુજ જરતોસ્તીઓ હશે, અને હાંગકાંગ વસ્યાથી ઈંદાંના વેપાર સાથે પારસીઓથી ત્યા ગયલા હોવા જોઈયે. એ બંધી ઘોરો એકજ ધપની બાંધેલી છે. એ જગ્યા ઉપર ખુદરતી રોશણી પડોશની દીવાદાંડી ઉપરથી રાતનાં હમેશા પડે છે એટલી નજદીકમાં તે આવેલી છે. એ જગ્યાની જરા દુરથી ડુંગરની નિચે મકાજી શેહેરને મીઠું ઝરાતુ પાણી મલવા સાઈં બે દેવાલના ડુંવારા બનાવેલા છે. ઈંદાં ડુંગરપરના ઝરાને લાવાને એક ડુંગરને અડડતો ડુંવારો બાંધી તેમાં માછલીનો આકાર પાડી તેનાં મોહોડાંમાંથી પાણી પડતું કીધું છે, જે ઝરાતું હોવાથી ઘણાજણ પીવા સાઈં મગાવે છે. એની પડોશમાં ગવરનરને મોજ કરવાનો બાગ છે, જેમાં એક ગમ નાંધલો તલાવ બનાવી તે ઉપર પુલ બાંધ્યો છે, અને થોડા ઝાડપાન પણ છે તથા એક નાંધલો બંગલો પણ છે અને તેમાં ખુરસી, કોચ અને ટેબલ સિવાય બીજું કશું દીસ્યું નહી. એ પછી ચીનાઓના દેહેરામાં ગયા એ દેહેરું નવ દેહેરાંતું એક હોય તેમ હારબધ ત્રણ ત્રણની લાઇનમાં એકેક લાઇનની પછવાડે બાંધેલા છે. ઈંદા એક ઓરત (જેના નાંધલા પગ હતા તેથી કેઇ સારાં માણસની હશે. (પોતાતું ધારેલું કામ પાર પડ્યે કે નહી તેની તપાસ કરવામાં આવી હતી ચીનાઓનાં દેહેરાંમાં બે લાકડાંના કટકા એક ગોળ લાકડાના બે ભાગ ઉભા કીધા હોય તેવી જાતના અરધગોળ રાખે છે, જેને કાંઈ બણીને મનમાં વીચારી જમીન ઉપર નાખે છે, જે બેઉ ચટા પડ્યા તો કામ પાર પડે, જે એક ચટા અને એક ઝાંધો પડે તો આધાધુધુ યાને વખતે કામ પડે યા નહી પડે, અને જે બેઉ ઝાંધા પડે તો કામ

પારજ નહીં પડે એમ તેઓ માને છે. તે મુજબ ઉપલી ઓરતે ગુદણ મંડ્યે પડી ઘણી વખતે લાકડાના કટકા ભાય ઉપર નાખ્યા હતા, અને પછી પોતે જિંધે ખસતકે નાગસની કરતી હોય તેમ પડીને ત્રણ વખત પોતાનું કપાલ જમીન સાથે જરા જોરથી ઝાફાડયું હતું, પછી ઉઠીને પોતા સાથે લાવેલા લખેલા કાગળેમાંનું એક સળગાવી લોખડનાં એક વાસણમાં મુક્યું હતું, અને ખીન્નું કાગળ લઈ તે જાણે દેવીની સાંમે પાંખો નાખતી હોય તેમ ઘણાવાર કરી તેથી સળગાવી મુક્યું પછી ત્યાં અગરબત્તી તથા મીનબત્તી બળતી હતી તેની રાખ એક કાગળમાં વીટાલી સાથે લેઈ ગઈ હતી જતી વેળા દેવીને બે હાથના આગળાં વાળા સાથે કરીને અગોથાના આગળા તે ઉપર વાળીને સલામ કરતી પાછી ગઈ હતી. એ પછી એક રેશમ બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. ઈંદા કીડાઓ ઉપરથી રેશમ ઓરતો હાથે કાફાડે છે, પણ સંઘાથી ચાલતા રહેંતીયા ઉપર તે પોતાની મેળે વીટલાય છે, એથી કરીને ઓરતો બેઉ હાથે રેશમ બેચવાનું કામ કરી શકે છે. જો સંઘાથી રહેંતીયો નહીં ચાલે તો એક હાથે રહેંતીયો ચલાવવો પડવાથી રેશમ ઘણું કાઢાડી શકાય નહીં વળી બધ નથી મારફતે વરાલ પોં-હોચાડેલી તેથી તેનેજ પાણી ગરમ પોતાની મેળે કરે છે, અને તેમાં કીડાના કકુનમો નાખી રેશમ બેચે છે. એ રેશમ થાણુ ઊંચુ અને તદ્દન સફેદ રંગનું નિકળે છે, જેનો મોટો ભાગ આતીઓ વઈને ફ્રાન્સ દેશ તરફ જાય છે એમ લાનો મેનેજર કહેતો હતો. ઓરતોનો સદ-વારના છથી સાઠના છ મુધીનો રોજ ત્રણ આના જોડો છે. ત્રાથી નિકળેલા કેમેએનસ (Cambray) નો જાન જોવા ગયા હતા, જે હુગર ઉપર હોવાથી લાના પયરો ટાઇ તરેડવાર આકારના જોજોગ પડેલા છે, જે મરુખાખગ ઉપર એક વડનું ટાઇ પોતાની જરૂરી વીટાલી હોય છે, તેમાં દેખાવ કરેલા સામે હોય છે એકગમ બે મોટા પયરો ટાઇ પડેલા તેમાં ઉપર એક નીચે પયરો આરો પડી એક ગમનું આરો (Cambray) નો જોડો છે, આ પારકુનીના નો એક વખણાનો કેમેએનસ કોઈ ટાઇ વડ નો છે તેનું પુતળું તે આરકાના સ્વરૂપ હોય છે, અને તેના જોડના વીટાલિસ નોડો

તખ્તીઓ ઉપર તેની જોડેની ક્વીતા કોતરેલી છે. એ બાગમાં ખીજી કથું જોવાલાયક નથી. ફક્ત બાગના રસ્તા સંખ્યાબંધ કીચેલા છે ત્યાં લોકો ફરી આવે છે. એ પછી શેહેરમા ફરતા ફરતા ઈંહાનું એક જુગારખાનું જોવા ગયા હતા. એ જુગારખાનાં કાહાડવાન કંટરાકટનું લીલાંઉ સરકાર દર સાલ કરે છે. આજે સાલ જેના ૧૩૦૦૦૦ ડાલર ઉપજ્યા હતા એને ફાનટાન (Fantan) કરી ઈંહા કહે છે. જુગાર રમવાની વિગત જેમ કનટાનની વિગત અમે લખી છે તેજ પ્રમાણે ચાલે છે, પણ ઝીતનાર ધણીને એકને બદલે પોણાત્રણ ગણા મળે છે, કારણ કે રપ ટકા પેહેલી રકમ તે મુકે તેની ઉપર કમીશન દાખલ જુગારખાનું રાખનાર ધણી કાપી લે છે. અમો ગયા ત્યારે થોડાએક ચીનાઓ રમતા હતા, જેઓ મોટામાં મોટી રકમ એકી વખતે ૧૫ ડાલરની મુકતા હતા. ઈંહા સરકારના ધારાનું પાટિયું મારેલું છે તે ઉપરથી એકી વખતે ૧૫૦૦ ડાલરની ઉપર રમવાનો હોકમ નથી, પણ જે કોઈને તેમ વધતા રમવાની ખુશી હોય તે બાગમચથી જુગારખાનાવાલા સાથે તેનો લખીને બદોખસ્ત કરીને રમે એમ લખેલું છે. એવાં ૧૬ જુગારખાનાં મકાઉમા ઊંધાડેલાં છે તે સાંભલવા મુજબ તેમા રમવા સાફ અત્રેજી રૈયત પણુ છેક હાગકાગ વેરથી ઈંહાં આવે છે તે ધણા જણા ખુવાર થઈ પાછા જાય છે. મકાઉની નદી જ્યાં બાફે છે તેની આસપાસ મોટા કુંગરો આવેલા હોવાથી તથા દરિયો જરા દુર હોવાથી પરાયાગરાનડેના દરીયા કરતાં ઈંહાં વાહાંણુ તથા સટીમરોને લંગર કરવાનું કીક પડે છે, તેથી સઘલી વેપારી તથા ઉતાઈની સટીમરો ઇંહાંજ આવે છે. એ બાજુના ધરો તથા રસ્તો સીધો અને સરખો છે અને બધા ધરો જાણે એકજ ધપનાં બાંધ્યા હોય તેમ પણુ જરા ખીસમાર હાલતમાં લાગે છે. એ પછી ઈંહાંની તુરંગ જોવા ગયા હતા, જે જગ્યા ધણી સફાઈદાર રાખેલી છે તેમા બધા કેદીઓ ચીનાઓ હતા, જેઓને મોટા મોટા મોટા ઓરડાઓમાં બંધ કીધેલા દીસતા હતા અને તેઓને સુવા સાફ બાજતો હતા. તે લોકો કથું કામ કરતા ન હતા, પણુ સવારન થોડો

વખત તેઓ પાસે કામ લે છે. વધી કાષ્ટ પૈસાવાલો કેદી હોય છે તો તે માલ ઉપર છુટા ઓરડાઓ પણ ભાડે રાખીને રહે છે, એટલી છુટ તેઓને છે. ચીનાઓની રીત પ્રમાણે આવાં સેહેલાં કેદખાનાંમાં તેઓ ખુશીથી જતા હશે. નીચે વધી ખુની કેદી સારું જરા અંધારા ઓરડા રાખેલા છે, જ્યાં જમીનની અંદર ડાટેલાં કડાંમાં સાંકડા સાથે તેઓના પગ બાંધી રાખે છે. ખુનીઓને ફાંસીની સજા પોરટુગીઝ સરકાર કરતી નથી, પણ જન્મ દેશનીકાલ મોઝેમખીક તરફ કહાડે છે. ઈલાંનાં પોરટુગીઝો ચીનાંઓ સાથે બેલાવાથી તેઓ મુખ્યમાં જે ગોવેના પૈસાદાર ફરગીઓ આવે છે તેને મલ્લતા રંગમાં તથા ઘટમમાં આવે છે બાકીના યુરોપથી પોરટુગાલના આવેલા શખ્સો ગોરા છે જે ધણાંજ થોડા ઈંડા રહે છે. મકાઉમાં પોરટુગીઝો પેહેલાં સને ૧૫૫૭ માં આવી રહ્યા હતા, તે આગમજ દરીયાઈ ચાચીયાનું જોર ધણું હતું તેને ચીનાઈ સરદાર અટકાવી શકતી હતી નહીં અને આગમ ચાલતાં ચાચીયાઓનું જોર ઓછું તો વધી ગયું કે છેક કનટાનનાં રોહર ઉપર ઘેરા પણ નાખ્યો હતો. એ વખતે પોરટુગીઝોએ મનવારો લાગીને તેઓનો ધણુ કહાડ્યો અને દરીયાની સફરો ત્યાર પછી સજામતીથી થવા લાગી હતી, અને વેપારમાં એ મકાઉ રોહર આગમ વધવા લાગું તે ૧૮ મી સદીમાં એ ધણુ મોટું વેપારી બદર કનટાનમાં પરદેશીઓને રહેવાની અડચણને લીધે થયું હતું. મકાઉ પોરટુગીઝોના હાથમાં કેમ આવ્યું તે બાબે મતફેર છે. કોઈ કહે છે કે તેઓએ લગાધથી જીતી લીધું અને કોઈ કહે છે કે ભાડે લીધું હતું. પણ એ છેલ્લી વીગત ખરી લાગે છે, કારણ કે સને ૧૮૪૮ સુધી પોરટુગીઝો ચીનાઈ સરકારને દોષણ દાખલ દર સાત ૫૦૦ તેલ જરવા હતા, અને ચીનાઈ કચ્છમ હાઉસ પણ તે સાત સુધી ઇલા હતું તેને ઇલાને તે વખતના પોરટુગીઝ ગવરનર ફરીરડી આનગમે બંધ કરાવી કહાડી નખાડ્યું હતું, અને ચીનાઓનું જરૂર જમારે સામે લડવા ઉતરું ત્યારે તેઓની સામે ધણ તેઓને હાકલી નાખ્યું હતું પણ એને કાચે તે બાંધાવું ગવરનરને કાષ્ટ ચીનાઓએ પ્રેરીને વેર જેતી તેની નર્દન કાચી તેડુ ટેક કનટાન મોકલાવ્યું હતું, પણ તે વસ્ત પછી પોરટુગીઝો નર કાના ખર્ચા ધણી

થઈ બેઠા છે અને કશું દેલોગુ આપતા નથી. જે વરથે હાંગકાંગ અંગ્રેજ સરકારે વસાવ્યું ત્યારથી મકાકિતો વેપાર પટ્ટી ભાગો છે, અને સને ૧૮૭૪ માં એક મોટું તોફાન થયું તે વખતે મકાકિતો જે સારા મકાનો હતાં તે ભાંગી ગયા તથા આગળી બહુ જવાથી મેટુરનો છોક પણ તે વખતથી જતો રવો છે. ફક્ત આગળની એની જાહેજલાલી તવારીખમાં રહી છે, પણ ઈલાંતી આબોહવા ઘણી સારી છે, તેથી હાંગકાંગથી ઘણું લોક તંદરોસ્તી ખાતર આવજનવ કરે છે, તેથી દરરોજ એક સ્ટીમર હાંગકાંગ વચ્ચે તથા બીજી કનટાન વચ્ચે આવજનવ કરે છે. હાલના વેપારમાં ચાહ, રેશમ તથા થોડા અશીમનો છે. મકાકિ હાંગકાંગથી ૪૦૦ માઇલ અને કનટાનથી ૮૮ માઇલ છે, એની વસ્તી સને ૧૮૭૯ ની ગણતરી મુજબ ૬૮૦૮૬ ની છે, તેમાં ૬૩૫૩૨ ચીના, ૪૪૭૬ પોર્ટુગીઝ અને ૭૮ પરદેશીઓ છે હમણાની ધમારતોમાં પરાયાગરાનહે તરફની દરીયા કીનારાપરની થોડા ભાગની સારી છે જે બધાને લીલા રંગની બારીઓ હુક ઉપર ઉઘડે તેવી અસલ ફાશીણુની છે, અને અદરના મોહોલાઓ પણ સારા છે.

તા. ૭ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સડવારે સ્ટીમર હોનામ મધે આઠ વાગે મકાકિ શેહેર છોડ્યું હતું તેમાં ઉતારિઓ જુબીલી જેવા ઘણા ઉતરી પડ્યા હતા, તેમાં મોટો ભાગ ચીનાઓ અને પોર્ટુગીઝોનો હતો. મકાકિમાં દર સતીવારે ઘણા અંગ્રેજો પણ મોજ કરવા આવે છે. અમો હાંગકાંગ કલાક ૧૧—૩૦ મીનીટે પુગા હતા, અને સાંજના કોકિલુન નામના બંદર ઉપર ફરવા ગયા હતા. એ જગ્યા ઉપર દેકો બાંધવાથી માલ લાવનારી સ્ટીમરો લાંજ ઉભી રહે છે અને મોટા ગોડાકિનો તથા દંડાઓ એક કંપનીએ બાંધેલા છે અને હજુર બીજાં ગોડાકિનો બાંધે છે. જગ્યા મજાની દરીયા કીનારે હોવાથી લાં થોડાક અંગ્રેજોના બંગલાઓ તથા જર્મન લોકોની કલમ પણ આવેલી છે પોસ્ટ આશીસ, પોલીસ અને વેધશાલા (Observatory) એ સઘણ એક મોટી ઈમારતમાં રાખેલું છે. અગાઉ જરડીન મેડીસનની કંપનીવાલાનો એક દેકો હાંગકાંગ વીક્ટોરીયા સીટીમાં હો-

વાથી તેઓ અને ઉપલી કોઉલુન કંપની વચ્ચે હરીફાઈ ચાલતી હતી, પણ હમણાં તેઓ મલી ગયા છે અને એકજ ભાગ રાખી ફાલા પડતો નફો વેહેચી લે છે. વીક્ટોરિયા અને કોઉલુન વચ્ચે આખો દીવસ ન્હાની સ્ટીમરો દોડે છે, જે દશ દોકડા દર માણસ દીઠ લે છે, જેથી લોકોને વખારોમાં કામકાજ સારું કોઉલુન આવવા જવાની સગવડ સારી છે. તે ઉપરાંત કોઉલુન દોકડ કંપનીની એક સ્ટીમર લોકોને મફત લાવ લઇ જવ પણ કરે છે. હાલ ગામેગામથી ચીનાઓ ઉતરી પડવાથી ભીડ ઘણી થાય છે, પણ રસ્તામાં ચાલવાની અડચણ ઘણી પડે છે. બધે ખાલી જગ્યા ઉપર ચીનાઓ તંબુઓ મારી પડેલા છે અને જુખીલીની ધામધુમ સારું સંઘર્ષે ચારકાઓ તથા ફાણસોની હાર, લાગી હતી તેવી માલમ પડે છે કે ચીનાઓમાં ઘણી સારી ઉચ્ચ જુખીલીને લીધે પેદા થઈ છે.

જાહેર મીટીંગ ભરાય છે. ચેમખર આવ કામરસની આશીસ પણ લાં છે. તેની એક પાંખમાં નાટકશાલા બાંધી છે જે સારી શણગારેલી છે. તેની બીજી પાંખમાં મ્યુજીયમ રાખેલું છે. હાંગકાંગની વસ્તી બે લાખ માણસોની હશે, પણ હાલ બાહારગામથી આસરે એક લાખ માણસો વધવાથી બીડ ઘણી માલમ પડે છે. એ સીટી હોલની સામે ઈંદાંની જાણીતી દેન્ટ કંપનીના ભાગીયા મીં દેન્ટે એક સારો ડુંવારો બંધાવી આપ્યો છે જે ઉપર પુતળું મુકેલું છે, એની પડોસમાં હાંગકાંગ અને શેહેંગાહી બેંકની ઇમારત આવેલી છે, જે ઈંદાંની બધી ઇમારતોમાં ઘણી સરસ ગણાય છે, તેની ઉપર ગોળ ગુંબજ પણ કંઘેરો છે. એ પછી બપોરનાં ઈંદાંનો સૌથી જાંચો પાહાડ જેને વીક્ટોરિયા પીક કંરીને કહે છે, અને તે દરીયાની સપાટીથી ૧૮૦૦ ફીટ જાંચો છે લાં ગયા હતા. ઉપર જવાનો રસ્તો મજાનો ઢલાવનો બાંધેલો છે, જે પસાર કરતાં એક કલાક લાગેો હતા. એ પીકની જરા હેલુમાંથી આસપાસ અંજોને તથા ચાહુદીઓના ઉનાલામાં રહેવાના બંગલા ગુદા ગુદા પાહાડોની ટોચ ઉપર આવેલા છે, જે આસરે પચીસ ઉપર હશે, ગવરનરનો બંગલો પણ લાં છે એ ડુંગર ઉપર સેહેંગાઈથી જવા સાફ લોખડના તારથી ચાલતી ટરામવે બંધાયેલી છે અને તેને થોડુ એકપર તપાસ સાફ ચલાવી હતી, પણ બીજાઓએ તેને હજુર સક્કામતી મરેલી નહી ગણવાથી તેનું બીજું સાંચાકામ વેલાતથી મગબ્યું છે. એ એક કંપની થઈને બાંધે છે ને ઘણીજ ઢલાવવાલી જેવી અમાએ લીસખનમાં જોઈ હતી તેવી છે. પણ લાં પાણીની તાણને લીધે દનદન અને સ્ટીમના જોરથી ચલાવશે. એ ટરામની લાઈનને મથાલે પુગ્યા કે પાહાડની બેઉ બાજુનો દરીયો દીસવા લાગે છે સાચી વીક્ટોરિયા પીક થોડે દુર જાંચાણમાં છે જ્યા વાવટાકાહી રાખેલી છે. લાંથી ચારે બાજુનો દેખાવ ઘણો સરસ લાગે છે. એકગમ હાંગકાંગનું બાર તથા શેહેર અને બીજી ત્રણ ગમ પાહાડો અને દરીયો તથા છુટા છુટા ટાપુઓ દીસતા હતા. બારાંમાના વાહાંણો રમકડાં માફક દીસતા હતાં. અને જાંચાણમાં હોવાને લીધે પવનની લેહેરો મજા ને ઠંડી આવતી હતી.

એ પછી પાછા ઉતરતી વખતે સરકારી બગ જોયો હતો. એ બાગ ટેકડી ઉપર આવેલો છે તેમાં ઝાડપાન ખીચોખીચ હોવાથી હોવાથી તથા રસ્તાઓ સીડીના અને ઢલાવના હોવાથી બાગનાં ટેરેસીસ, કુવારા, કે-આરા ઇત્યાદી સારા શોભે છે. હાનું બેંડ સ્ટાંડ કોઇ જરતોસ્તીએ બંધાવેલું હોવાથી તેને પારસી બેંડ સ્ટાંડનાં નામથી ઓળખે છે. હાં ચાર પાંચ કુવારાઓ કોઇ અત્રેના જરતોસ્તીએ રાણીજીની જુબીલીની ખુશાલીમાં શેહેરના ગીચ ભાગોમાં હમણું મુકાવ્યા છે, જેથી પારસીઓની તારીફ ચીન તરફના ન્યુસપેપરોમાં થાય છે. એ બંધાવનાર પારસીએ પોતાનું નામ હજુર સુધી બાહર પાડ્યું નથી. ઈંહાંના જર-તોસ્તીઓનો દીવજુરદો તેઓની સખાવતથી બધે વખણાયલો છે. ચી-નનાં અદના શેહેરોમાં કાઈમી આફત આવી પડે છે કે ઈંહાંના જર-તોસ્તીઓ સાથે પેહેલાં લીસ્ટ પોતામાં ઉભું કરીને મદદ મોકલાવે છે. હમણું જુબીલીના હીગામમાં પારસીઓએ જાહેર લીસ્ટમાં કોઇએ ૧૦૦૦ ડાલર સુધીની ભરવા ઉપાત પોત પોતામાં યાદગારીનું ધરમ-ખાતું ઈંહાંના પારસીઓના ધરમખાતાના ટરસ્ટીઓ હસ્તક પાડવા એક લીસ્ટ કરી તેમાં ૨૬૦૦ ડાલર ભર્યા છે.

તા. ૯ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે માદારાણી વીક-ટોરયાની જુબીલીની ધામધુમનો દિવસ છે તેથી સડુવારથી ચીનાઇ વાગ્યા-ઓનો શરોદ આવવા મડ્યો છે. વહાણોને પડુ વાગ્યાઓથી સડુગારેલાં છે. આજે બપોરના અગિયાર વાગે ગવર્નરને તના પત્નીની રીમેપ્લાસ હતું ત્યાં અમો ગયા હતા બધા વચ્ચે હજેજ, મડના તના પારસીઓ હાજર હતા. સહયરના નવ વાગે ચી. એનુ રા. નોમનુ માનપત્ર તેઓ આપી ગયા હતા તે ગવર્નમેન્ટ હાઉસના મેજ સર હુકુ હુકુ હતું એ માનપત્ર મળના રેશમી પીના કપડા ઉપર જગતજન વચ્ચે મેચી માનનું કિના-રીપર બનાસને ચી. ઈ. બેનના આજો તેની વચ્ચે પડુ જરતોસ્તીના બનાવેલા હતા. તે હાઉસ એક બાજુ રંગત કુચ ઉપર હજેજના તેને તરફના છેવટે હતો. એ માનપત્ર હાઉસ સરેને પડુ તેને પુ મો હુકો હતો. જે માનપત્ર ૧૮ નાં ના. એક પડુ હજેજના

હશે. નિચે તે વિગ્રહવાનો દાટો દાટીદાનનો બનાવેલો હતો. એ માનપત્ર ઉપર ચીનાઈ ધર્મ તથા કાકાનનું જે મળી બનત કંઈક હતું, અને કિનારી ઉપર તરબાર બનાવના તથા પાંચર આ પ્રકાર પત્ર સાથે ભરેલાં હતા. એ ઉપર એક મેટું ખાગિયું એટલાજ કદનું વદન ગીટીટ તથા નકશીયી બનાવેલું હતું. તેની ઉપર પશુ ચીનાઈ બેઠી-માં કાંઈ લખેલું હતું. ગવરર પોતે દીવાનખાનામાં હોયો રહીને દરેક આવનાર ધણીને શેકહેંડ કડીને આવકાર આપતો હતો. એનું નામ ડીવી રચુકશ કરીને છે. બાર વાગે મચળુ ખડામ થયું હતું. બપોરના ચીનાઓનું મોટું સરવસ નિકળ્યું હતું. એ સરવસ સદા-રના આઠ વાગેનું નિકળેલું બધા મોટું જાણેના છેક સાગનાં ચાર વાગ્યા સુધી ક્યું હતું, અને તેઓ ચાકના દાકો જાય તે સાઈ દર બે યા ચાર માણસની પાછળ ઈસતાનો તથા ગાસતીઓ લદતે કોવીઓ ચાલતા હતા. વળી ખાવાની ચીજો મીઠાઈ મેવો પણ જન જનની પાત્રખી-ઓમાં લઈને ચાલતા હતા. એ સરવસ એનું લખું હતું કે તેને એક જગ્યા પસાર કરતાં ત્રણ કલાક લાગ્યા હતા. સરવસની શરૂઆતમાં એક મોટો અજદા કદર બીડામનો બહુ રંગ ઉપર ગીટીટ કીચેલો હતો. તેની પાછળ તેનું દિલ આસરે ૨૦૦ શીટ જાણુ કામડી ઉપર કાગલ ચોટાડી તે ઉપર રંગીન કપડું કીચેલું બનાવેલું હતું. એ બદન છુટા છુટા કાનકચુરાના બદનના ભાગ જેવું બનાવેલું હતું. જેની નિચે રાખેલાં માણસો તેને ઉપર હેડળ બિચકતા ચાલવાથી જાણે સાપ ચાલતો હોય તેમ લાગતું હતું. એ અજદને (Dragon) ચીનાઓ ઘણું માન આપે છે, અને પોતાના ચાપોમા એને સૈથી સરસ ગણે છે. જેનાથી ઘર આગળથી સરવસ પસાર થાય ત્યાંથી ચીનાઓ ફટકડા તેની સામે નાખે છે, જે મોટા અજાગથી પુટવા માટે ત્યારે તેની નજદીક પેલો સાપ તેની હેડળના માણસો લઈ જઈને કુદે તથા નાચે છે. એ મુજબ આખો રંગો ફટકડાના કાગળોથી ઉમાઈ જતો હતો. એ ઉપરો અજદા તો મોટો હતો. પણ બીજા નાના અજદા આસરે દશ શીટના કાંઈ સખ્યામધ સરવસની વચમાં વારા ફરતી

આવતા હતા, જેઓની આગળ એક માણસ દોડી લાઇને તેઓને બ્યારે દોખાડતો ત્યારે જાણે અગત્ય પડે તો હેય તેમ આગળ પાછળ કુદતો નાચતો હતો. સરારે આવીનાઓની જુની જુદી ગીલ્ડસ (guilds) ના જુદા જુદા ભાગોના સદસ્યોને આવતા હતા જેઓમા દરીયાઇને કીધે એક એકથી સરસ લપકાદર વાવડાઓ, પેશાકો તથા પાલખી જેવાં તાજુતના આકારની બનાવતો, વાજીરો તથા ભાડે રાખેલાં માણસોને કસબી તથા ભરતના પેશાકો આપીને ચલાવતા હતા. પેહેલાં જે ગીલ્ડનું સરવસ હેય તે રાએ તેનો મોટો વાવડો કોઈ તો ૧૫ ફીટ જેટલા લાંબા કપડાં તે ઉપર કસબી તીલી તથા ભરતકામ ધણું સરસ કીધેલું તે ચલાવતો હતો, જેની પાછળ તાજુત જેવી બનાવતો ચલાવતો હતો. એ બનાવત ગાયુ તથા કામડીના તથા લાકડાની બનાવી તે ઉપર કોઈ એસુમાર નાના નાના પુતળાઓ, ઘરોના તથા બાગોના આકારો, મિઠાનઓ તથા મોતીના ઝુમખા તથા ઝાકરો કાચના રંગીન દડાઓ, તથા મોટો ગાયરી રંગીને ગીલીટ કીધેલું હતું એ બનાવતો ખુબજ નેસા અને તારીફ કરવાલાયક છે. એ ઉપરાંત લાગતા પડતાં ૫૦૦ જેટલા રીનની પુતળા તથા

ઉપર બેસાડી જાણે તે બાંધુ તેનાં હાથમાં આપી તે ઉપર પેલું નાનું છોકરું અલગ ઉભું હોય તેમ બતાવે છે. એ નાના છોકરાઓ ભાથો પાંચ છ વરસનાં હશે, અને તેઓને આટલા બધા કઠાક એ મુજબ સરઘસમાં ચલાવ્યાથી કોઈ કોઈ તો એટલાં યાદી ગયલા કે આંચકા તથા વાછાંતના કાનના બેહર ફાડી નાખે તેવા અવાજો છતાંપણ તેઓ સુસ્ત બનીને ઊંઘાઈ જતાં હતાં. તથા ડોહના મોહોડામાંથી લખ વતીક ગળતી હતી. એ છોકરાંઓ દુરથી જાણે બાંધુ ઉપર પુતળાં બેસાડ્યાં હોય તેમ તેઓ હીલી નહીં શકવાથી લાગતાં હતાં. બધા દેખાવમાં એ અમોને તદ્દન પસદ પડ્યો નહીં બચારાં કુમળાં બાળકો ઉપર એ કાંઈ થોડી જફા હતી નહીં. એ સરઘસવાળાઓ એવાં છોકરાંઓનાં માબાપોને એક બે ઝલર તેઓનાં છોકરાઓને કે વચા સારું આપે છે. એ પ્રમાણે એક પછી એક જુની જુની ગીટમાં જુદા જુદા તેના મોટા વેપારીઓ સરઘસમા ગભીરપણાથી પંખા ખાના ચાલતા હતા તથા સરઘસ થોભે સારે બાજતો મુકાવીને બેસતા હતા. અમોને એ સરઘસ અધુરું મજબૂ હતું તોપણ નજદીક બે કઠાક તેને હમારી આગળથી પસાર થતા લાગ્યા હતા. અને તેટલો વખત હમોથી આગળ વધી શકાયું ન હતું. અમો તો પુરું થયા પછી થોડા-એક મોહોલાઓમાં ફરી બંગલે ગયા હતા, અને રાતના ફરીથી સરઘસ નીકળવાનું હતું તે જોવા કુવીન્સ રોડ ઉપર શેઠ ફરામજી હોરમસજી મેહેતાની હાશીસવાલા મુકામ ઉપર ગયા જ્યાં એ પેહેડીવાલા શેઠ હોરમસજી મેરવાનજી મેહેતાએ અમારી સારી માવજત કરીને પાછળથી સ્ટીમ લાંચમાં બારામાં પણ ફેરવી લાવ્યા હતા. અમોને તેવનની હાશીસપર જતાં અવારું થયું હતું, અને એ વખતે રસ્તામાં પાલખી તથા જીનરીકક્ષા ફરવાનો હોકમ નહીં હોવાથી અમોને પગે ચાલીને જવું પડ્યું હતું. જે વખતે સરઘસ માહેલા સાથે બીડ ઘણી હોવાથી સરઘસને ઘણા ભાગોમાં વહેંચી નાખેલું અમોને વારાફરતી મળતું હતું. રાતના સરઘસ દીસના સરઘસ કરતાં તદ્દન જુદીજ બનાવતોનાં અદરથી રોશણી મુકલી હોતે તેવા હતા. એક

સરથસ માછલીવાળાનું હતું જેમાં મોટી મોટી બોઇ તથા રામસ માછલી કામડી તથા કાજીની બનાવતનાં કાગળોની હતી, જેમા રોશણી મુકવાથી માછલી ઝરોઝર દીસતી હતી. તાણુતરોડી બનાવતોખી તદ્દન સફેદ તથા રંગીન કુલની આરપાર દીસે તેવી બનાવેલી હતી. કોઇ ઉપર નેતનાં જેવું કપડુ જડેલું, અને કુલ પાન તેનાજ કાપી બનાવેલા તેથી તેની અંદરની તથા મોહોલાની રોશણીથી ઘણું શોભતાં હતાં. એ જોયા પછી સ્ત્રીમ ટગમાં બેસી બારાંમાંથી રોહરની રોશણીનો બાહાર જોવા ગયા હતા. એ રોશણી કાંઈ જુદીજ તરાંહની અને નવાઈ જેવી લાગતી હતી. હાંગકાગ શેહેર જેમ અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ ડુંગર ઉપર છે, અને મોહોલાનાં ઘણાંખરા ઘેરો, બંગલાઓ, બાગો, દેવલના મિનારાઓ, કરાસો તથા ડુંગર ઉપરનાં બોવન રોડ તથા ટ્રામવેના રસ્તા તથા પાહાડને મયાળેના ભાગને લાઇનની માફક મુકેલી બતીઓ તથા છેક વાવટાકાડી સુધી કીધેલી રોશણી ચીનાઇ તથા જપાનીસ ફાણુસોથી મોટો ભાગ અને કોઇ કોઈ ગેસ તથા તેલની બતીઓનો કીધેલો અને કિનારાપરનો પરાંઓના રસ્તા ઉપરની આશીસો તથા બેંકની પાદશાહી ધમારતો છેક નિચેથી ઉપર સુધી બતીઓનાં ફાણુસોથી ભરી નાખેલી તેનો દેખાવ એવો તો વિચિત્ર લાગતો હતો કે તેની તારીફ અને કસીની કરી રાખતા નથી. તેમાં ડુંગર ઉપરની રોશણીથી જાણે અધારાનાં હવાના નેરું અને દેવળો બાંધ્યા હોય તેમ દીસતું હતું અનેની જાણીતી અમેરિકન પેટ્રોલ રસત કંપનીને નામે છે તેઓને પેતની આર મન્દિરાની કવેલીને ફાણુસોથી જાણે એક ગંજવર અમેરિકન વાવટો તારા અને પતનો બના-

હતા. બારાંમાંનાં વાહાંણો તથા સ્ટીમગેની આગિટલાઇનસ ફાણુસોથી કાઢાડેલી તથા ઘણી નાની સ્ટીમ લાંચો તથા બોટો એજ માફક શીણુગારીને દરિયામાં જોવા નિકળેલા ઊતાડઝો માથે ફરે અને તે વેળા ઇંગ્રેજ ઊતાડઝો રાણીની સલામતી ॥ ગીતો ગાય તથા સ્ટીમરો અને મનવારો ઉપર આતશબાજી થાય એ સઘળો દેખાવ જાણે ખરેખર અરેબીયન નાઇટસની વાર્તા જેવો બની રહ્યા હતા. એ મુજબ જમીનથી આસમાન સુધી અને બધી બાજુ ફરતી ત્રણ ચાર માઇલ સુધીની રેશણી થઇ ગઈ હતી. અમોએ વેલાત તરફ તથા મુંબઈની જુખીલીની રેશણી તથા એવાં બીજાં ઇસ્તુમીશનો જોયાં છે, પણ તે કરતાં આએટાણુ નાતું હોવાથી તથા બધાંઓ ઉલટમાં આવ્યાથી એ રેશણી ઘણીજ સરસ લાગતી હતી. તેમાં ડુંગરપરના ઘરોએ મોટી મદદ કીધી હતી. હમો સ્ટીમ લાંચમા બારાંમાં ફરીને પછી એસ્ટ્રો હંગેરીયન લાઇનની સ્ટીમર તીતેનીયા બારામાં હતી તે ઉપર એ કંપનીના એજન્ટના નોતરાંથી ગયા હતા. સ્ટીમ લાંચ જેમાં અમો હતા તેપણુ તેનીજ હતી અને તે એજન્ટ અમારી સાથે પોતાના થોડાએક દોસ્તોને પણ લાવેલો હતો. સ્ટીમરપર હમારી પરોણાગટ ઘણી સારી રીતે કીધી હતી. જ્યાં, હમો આસરે પોણો કલાક થોખી ઇસ્ટીયુમીનેશન જોયું હતું, અને પછી, કીનારે જઈ શેહેરના અંદરના ભાગનું ઇસ્ટીયુમીનેશન જોયું હતું. બધે ચીનાઇ તથા જાપાનીસ ફાનસોથી રેશણી કીધેલી હતી. મોહોલાઓમા થોડે થોડે ટપ્પે મોટાં આરકાઓ જાણે દુરથી ગીલીટ તથા રંગનાં ઘરો હોય તેમ મિનારા સુધાં ગોઠવેલાં હતાં. કુવીનસરોડના મોહોલાની બેઉ બાજુએ ફાણુસોની હાર ટાંગી હતી. ઘરો ઉપર રેશણી કીધાથી અને તેમા કોઇ કોઇ ઉપર તો જુદી જુદી યુક્તિની રેશણી કીધાથી અને તમા કોઇ કોઇ ઉપર તો જુદી જુદી યુક્તિની રેશણી જેવી કે તાજની તારાની—સખીઓની—રાણીને દુવાના અક્ષરોની એમ આવ્યાથી ઘણું રળિયામણું લાગતું હતું. આપણા અંગેના જરતોસ્તીઓએ પણ ઘણી સારી રેશણી કરી હતી ચીનાઓના શેહેરના ભાગમાં પણ રેશણી સારી હતી. તેઓએ મોહોલાઓમા જેમ કનરાન શેહેરના એક મોહોલામા અમોએ જોયું તેમ તેઓના

ધર્મને લગતી મુર્તિઓની બનાવતો ટાંગેલી હતી, તથા વચમાં માંડવ નાખીને જુમરો તથા બીજી શેશણી કીધી હતી, જેથી બાણે દીવા-નખાતામાં ફરતા હોય તેવું લાગતું હતું. સાંભળવા મુજબ ચીના-ઓએ પોત પોતામાં પચાસથી સાઠ હજાર ડાલરનું ફંડ જુખીલી સાઈ બ્રુનું કીધું છે, જેમાંથી દશ હજાર ડાલર જેનરલ ફંડમાં આપ્યા છે. બાકીનામાંથી પોતાની ચેમબર ઓવ કોમર્સની ઈમારત બનાવવા તથા લાઇબ્રેરી ઉભી કરવાના છે. એ ઉપરાંત તેઓ જે સરવસો કહાડે છે તેનો ખર્ચ પણ હજારો ડાલર થયો છે. એ સરવસો સાઈ કન્ટાનથી વાળ વળાડનારા તથા બીજાઓને લાવેલા છે. સઘળી બનાવતો તથા પોશાકો ભાડે મળે છે તેથી ત્યાંથી લાવ્યા છે, તથા કેટલાક ગીલડસો તો પોતાને ત્યાં દર સાલ તેઓના તેહેવારો ઉપર સરવસો કહાડવા રાખી મુકે છે. આજની ધામધુમમા મોટો ભાગ ચીનાઓનો હતો, અને આખું શહેર તેઓને માટે મોજ કરવા ખુલ્લું મુક્યું હોય તેમ ઉભાઈ જતા હતા. સરકારી આગમા વટિક માયરા આધી લા નાટકો તથા ગાયણો ચાલુ રાખ્યા હતા.

તા. ૧૦ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે કંચે ગઈ જોવા લાયક જગ્યા પર ગયા હતા નડી. આજે દીવમ ચીનાઓ મઘ કાલની માફક સરવસો કહાડીને ફરતા હતા. અને જેઓના ઘોડા છમછમ્યાના અવાજથી કટાણે આવતો હતો. તાજના ફરવા નીકળ્યા ત્યારેથી એ-ઓનાં સરવસો રસ્તે રસ્તે મલતા હતા. આજે ગતના જુખીની કમીટી તરફથી ઈલાના સીટી હાલના નાલ દેવો દત્તે ત્યાં ગયા હતા જેના આસરે ૮૦૦ બાણે આપ્યા હતા.

લગતી ગમત ઉપાંત ફેનસી બજાર ઈંદાંના ખણીતા યુરોપિયનોએ ઉભું કીધું હતું, ત્યાં નાટક અને આતશબાજી પણ કીધી હતી. તે ઉપાંત ચીનાઓ જે સરઘસમાં માછલીના તથા ખીજા આકારા લઈને ફરે છે, તેઓને પણ હારખંધ ત્યાં લાવીને ગોઠવી તેમાં રોશણી કીધી હતી, જેનો દેખાવ સારો લાગતો હતો, તથા આગમાં સંખ્યાખંધ રોશણી કીધી હતી. એ જોવા જવાની ડાલર ૧ ની શી હતી.

તા. ૧૨ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે અત્રેની વેસ્ટ એંડ તરફ આવેલી રોપ (દોરડાંની) મેન્યુફેક્ચરી જોવા ગયા હતા. એ એક કંપનીની મીલકત છે, જેની ઠાપણુ ડાલર ૧૬૦૦૦૦ ની છે. મનીલાથી ઈંદાં ગાંસડીઓમાં બંધાઈને સન આવે છે. એ સન (Hemp) નું ઝાડ સાંભલવા મુજબ કેલનાં ઝાડનાં જેવું આવે છે તેની છાલમાંથી આવે કાહાડીને કાહાડી નાખી તેના શાખા લાખી દોરી જેવા હોય છે, તેનું દોરડું વણવામાં આવે છે એ શાખાને ઈંદા લાવીને પેહેલાં એક જાતના સાંચામાં ઝીના નીખ્યાની માફક સલવા હોય છે તેથી છુટા પાડવા ઉપરાંત ક્યારે પણ કાહાડી નાખે છે, અને પછી તેમાં એક રોલરમાં ડબાઈ તે લાખા અને સરખા થાય છે. એ મુજબ ચાર એવી જાતના સાંચાઓમાં પસાર કરીને પછી ખીજા એક સાંચામાં તેને મુકે છે જેમાં તે પાછા ઝીના સલીયાઓની વચમાંથી યઈને એક નાનાં હોલમાં તે શાખાના દોરા એકઠા યઈને તેની સામેથી એક ચકર ફરતું રહે છે તેથી વલ અપાઈને રતું સુતર વણાય છે તેમ એની સુતલી થાય છે. એવી સુતલીના પછી જેવી જાડાઈના દોરડાં જોઈએ તેટલી સુતલીઓને વલ આપી જાડી બનાવતા જાય છે. ઈંદા આપણા હાથની કાડી જેટલું જાડું દોરડું બનાવે છે. તે જોઈને પછી સાજના શુઈકીવાન કરીને છેક બિગમણુ ભાગ છે ત્યાં ફર્યા હતા. એ જગ્યા પર જવાનો રસ્તો દરીયેકીનારેથી પરાયાના મારગે છે, પણ ખીજું ત્યાં કાંઈ જોવા લાયક નથી.

તા. ૧૩ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭ આજે અત્રેના વીક્ટોરીયા હોટેલના માલેક શેઠ દોરાબજી નવરોજજીએ તેમના કોઉલુનના બંગલામાં

ખોલાવેઆ હતા ત્યાં ગયા હતા ત્યાં અંધી જગ્યાઓપર અમોને ફેરવ્યા હતા. એ જગ્યાપર આસતે આસતે બંગલાઓ બંધાતા જાય છે, અને દંડાઓ, ગોડાઉનો તથા સરકારી વાહાણો બાંધવાની ગોદીઓ આવવાથી આગલ ચાલતાં એ જમીનની કીમત વધી જશે એવું લાગે છે.

તા. ૧૪ માં નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે કલાક ૧૧ વાગેને ઈંદિયાની ચાઇનીસ શુગર રીફાઇનીંગ ફેક્ટરી જે જરડીન મેકીસનની કંપની હસ્તક છે તે જોવા ગયા હતા. જવા તથા બેસવા તરફથી હલકી જાતની લાલ તથા કાલા રંગની ખાંડ ઈંદિયા મંગાવીને તેને રીફાઇન કરી શાકરીયા ખાંડ સફેદ બનાવે છે. પેહેલાં જવાની ખાડને એક મોટાં બધાંનામાં પાણી સાથે નાખી ઉકાલી તેનો શીરો બનાવે છે. એ વખતે બધાનામાં એક સળયાનો સચો છે તેથી તે ખાડ ઉકળે છે, તેને આખો વખત હીલવ્યા કરે છે, અને તેમાનો કચરો જે ખાડ થાને હળકો હોય છે તે ઉપર તરી આવે છે તેને કાઢાડી નાખે છે. પછી એ શીરો જે તદ્દન કાળા રંગનો થાય છે, તેને નલીઓમાથી ગઈ જઈને એક બીજાં મોટા વાસણમા કાઠણીઓ કપડાંની બનાવેલી રાખે છે તેમાંની ગાત્રી કાઢાડે છે, જેથી મોટાડા જેવો કાઈના કચરો હોય છે તે સાફ થઈને નીતરે શીરો બાહાર પડે છે તે જગ્યા રાખેલાં જોવાં થાય છે એ શીરાને પછી બીજા મોટા વાસણમા નાખે છે, જેમાં કાચેલા રાખે છે તેના પડોનાથી નીતરે જાડને નીતરે મંદ્ર પાણી જેવો થઈને બાહાર પડે છે. એ પાણીના ૫૦ જાન નાડના અને ૫૦

છે. જેમ કપડાં ઘોષને સુકવવાના સંચામાં કપડાં સુકવે છે તેજ માફક એ ખાડ પણ સુકી થોડા વખતમાં થઇ જાય છે, જેને ઝોખ-વીને બાહાર કાઢી કાઢવીઓમાં પેક કરે છે. જે પેહેલાં ખાંડ સારી અને થોડા કચરાના ભેલની વાપરે છે તો તેમાંથી ૨૫ ટકા કચરો નિકળીને તદ્દન પાસાદાર ખાડ સફેદ બરફ જેવી બને છે, પણ જેમ હલકી ખાંડ જવાની યા ચીનાઇ વાપરે છે તેની જરા શામલા રંગની અને ઝીણી નિકળે છે. જે ઘણીજ હલકી ખાંડ સાફ કરી સફેદ બરફ જેવી બનાવે તો તેમાંથી ૪૦ ટકા જેટલો કચરો નિકળવાથી તે પરવડે નહીં તેથી તેને ભુરા રંગની તથા મેદા જેવીજ રાખે છે. જે શાકર એમાંથી બનાવવી હોય તો પેહેલાં નબરની ખાડનો શીરો બનાવી તેનાં વાસણમાં ઉભી દોરીઓ બાંધે છે, અને શીરાને પોતાની મેળે ઠંડો પડવા દે છે તેથી તે ખાંડ સુતરીની આસપાસ કીસટલની માફક જઠામાં બંધાઈ જાય છે તેની ખરી શાકર બને છે. ખાંડના શીરામાંથી કચરા જેવો જે શીરો રહે છે તેમાંથી રમ જાતના દારૂ પણ બનાવે છે, જે સાફ જુદું કારખાતું છે તે અમારા જેવામાં આવ્યું હતું નહીં. આજે સાંજના પરાયાના કિનારા ઉપર રૂંધા હતા.

તાં ૧૫ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે બપોરના કલાક ૧૨—૩૦ મીનીટે મીશાજીરીસ મેરીટીમસ કંપનીની (ફ્રેન્ચ મેલ) સ્ટીમર ધરાવાદીમાં સવાર થઈને હાંગકાંગ શહેર છોડ્યું હતું. હાંગકાંગના જરતોસ્તીઓ ઘણા ખરા સારી હાલતમાં અને પોતાનો ટેક જાલવી રાખે છે. આગલ ઇલાં એઓનાં ઘણાં એસ્ટેટો હતા, પણ વચમાં જમીનનો ભાવ ઘણો વધવાથી મોટા ભાગે તે વેચી નાખ્યા છે. સાર પછીથી એસ્ટેટનો ભાવ વધીને સવાયો દોઢો થયો છે. અમે હાંગકાંગની વીગત આગલ કનટાન જવા આગમન લખી છે તેથી વધુ કશું નથી. ચીનાઓની રીતભાતથી જેમ અમેને ખબર પડતી ગઇ અને જોતા ગયા તેમ લખતા આવ્યા છીએ તે ઉપાંત એક બીજી ખબર ગઇ પરમ દીને એક અકસમાત થયો તે પરથી માલમ પડી છે. ચીનાઓનાં મુઠદાં ઘેરમાંથી જો માલપર ખરણ પામેલો હોય

છે તો હેઠલનાં આરણ્યને રસ્તે કાઢાડતા નથી, પણ માલપરની એક
 આરીએથી કાઢાડે છે તે સાઈ' રસ્તામાંથીજ માચડો આંધીને એક નાની
 સીડીને રસ્તે નીચે લાવે છે એ મુજબ ગઈ પરમ દીને એક ચીનો
 મરણ પામ્યો હતો, તેની મુડદાંની પેટી આરીને રસ્તે માચડા પર લા-
 વીને ત્યા તેનો છોકરો તે બધ કરવા સાઈ ઈસ્કોઈ' તેની ઉપર ફેરવતો
 હતો. હવે પૈસાદાર ચીનાઓ મુડદાંઓની પેટી ઘણીજ મકમ અને
 ભારી લાકડાંની બનાવે છે, તેનો વજન ઉપલો માચડો ખમી શક્યો
 નહી અને વચમાંથી તેના ટેકાના થાંભલાઓ ભાગી જવાથી સવલાઓ
 માચડાની સાથે નીચે જમીન ઉપર ૧૫ ફીટ ઊંચાઈએથી પડ્યા હતા તેમા
 પેલા છોકરા ઉપરજ પોતાના મુવેલા આપવાથી પેટી પડવાથી તે કચ-
 ડાઈને મરણ પામ્યો હતો તે ઉપરાંત તેના ઘેરની બે ચાર ઓરતોખી
 જખમી થઈ હતી. એ વીગત ઉપરથી માલમ પડે છે કે ચીનાઓ વેહેમને
 લીધે મુડદાંની પેટી આરણ્યને રસ્તે બહાર કાઢાડતા નથી, પણ આરીએથી
 માચડો નવો આંધીને કાઢાડે છે. ચીનાઓ મુવેલાને માન પણ આપે
 છે પણ તેઓ તેનેથી દરે છે કે તે પાંગે હુત યજ્ઞને ઘેરમાં આવશે તેથી
 તેને સીધો રસ્તો દેખાડતા નથી અને રસ્તામા ચાલતા કાગળને આવીને
 તથા કટકાઓ ઉડારીને બળે તેથી તે નરનારનો હા મર રહે તેમ જરે છે.

જીવવા દે છે. રસ્તા તથા વેપારની સગવડ કશી કરતા નથી. જે મોટા રસ્તાઓ તથા નહેરો છે તેને લીધેજ આટલો પણ એ દેશ ટકી રહ્યો છે. તે ધણા આગળા વખતના ખનાવેલા છે હમણા તો દેશે દેશની આવકના જાણે લીલાંઉ થાય છે, અને જે ધણી વધતી મેહેમુલ આપે તેની પાસેથી રોકડ લઈને પછી તેની દયા ઉપર તે શેહેરોને રાખે છે. તે ધણી અલખતાં પોતે કમાવાને ખાતર એ કંટારાકટ લે છે, અને રૈયતને નિયમે છે તેથી લોક અધુ ઈંહિનું ધણુંજ કંગાલ હાલતમાં રહે છે હમણાં બે મહિના થયા ત્રીનસીન પ્રગણામાની યજ્ઞો રીવર નદીનો બદ ફાટો હતો. જેથી રેલ આવીને સાંભળવા મુજબ ૧૦ લાખ માણમે તોથી મરણ પામવા ઉપ્રાત કરોડો લોક ઘેરઆર વગરનાં થઈ ગયા છે. હવે તેઓને મદદ થોડીધણી કીધી, નહી કીધી તેવું કરીને હમણા ચીનાઈ વર્તમાનપત્રોમાં છાપ્યું છે કે એ નદીનો પુશતો પાંચો બાંધવા સાઈં' પૈસા જોઈયે છે. તેથી દેશેદેશના ગવરનરોના તથા બીજા મોટા ઓધાઓને સાઈં' માંગણીઓ લેવી અને જે વધતા પૈસા આપે તેને તે આપવી તથા માફરીનના તથા બીજા ખેતાઓ પણ વેચીને પૈસા એકઠા કરવાં. એ પ્રમાણે ઈંહાં કામ ચાલે છે ત્યારે રૈયત કેમ સુખી રહે? રૈયત ઉપર કર કશો નાંખતા નથી. પણ જગાતથી આવક કરે છે જે ધણું દમ જેવું ન હોવાથી ઉપર મુજબ ઓધાઓનાં લીલાંઉ થાય છે. જો ચીનાઓ જીત પકડે નહીં અને રેલ્વેઓ બાધવા દીયે તથા બીજાં એમનાં બંદરોમાં આગબોટ જવા દીએ તો દેશને વેપારથી ધણો ફાયદો થાય. પણ તેમ કીધાથી લોક ભુખે મરે કરી કશું કરતા નથી, અને કરવા બીજાઓને દેતા પણ નથી. થોડુંએક પર શેહેવાઈથી યુસંગ સુધી વીશ માઈલની રેલ્વે સડક પરદેશીઓએ બાંધી હતી. તે બીજે વરસે ચીનની સરકારે વેચાતી લેઈને પાછી ભાંજી નાંખી હતી અને હમણાંબી રેલ્વે બાબે ચારવણી ધણી થાય છે, પણ તેમા ફતેહ મજે તેવું દીસતું નથી.

તા. ૧૬ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે આખો દિવસ દરિયો જોરમાં હતો, અને સ્ટીમર ધણા ડોલા ખાતી હતી, વાદલ પણ

ધણું ઘેરાયલું હતું અપોરના બાર વાગા સુધી સ્ટીમરે ૨૪ કલાકમાં ૩૦૬ માર્ઈલની મજલ દાખી હતી. અમારી સાથે ઉતારાઓનો મોટો ભાગ ફ્રેન્ચ રીજમીટના અમલદારો તોનકવીનથી પોતાને દેશ જવા સાઈ ચહોડેલા છે સ્ટીમરમાં સધળું ફ્રેન્ચ બોલીમા કામકાજ થાય છે, પણ થોડાક રુઝ્કા ઇંગ્રેજ બોલી શકવાથી અમેને ઝાઝી અડચણ પડતી નથી. ઉતારાઓ આસરે ૩૦ જણા હશે તેમાં ત્રણ ચીનાઓ મારસેલસ જવા આવેલા છે. બાકીના ટુટક ઉપરના ઉતારા ચીનાઓ આસરે એકસો ઉપર હશે જેઓનો મોટો ભાગ સીંગાપોર જવાનો છે. એ લોકોને ટુટક ઉપર રહેવાથી દરિયો જોરમા છે તેથી અવ્યવસ્થે ઘણી અડચણ ખમવી પડતી હશે.

તા. ૧૭ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—ગઈ રાતથી દરિયો ઘણો જોરમાં હોવાથી આખી રાત સ્ટીમર એટલી તો ડોલતી હતી, કે રાતનાં ઊંધ પણ બરાબર આવી ન હતી સદવારનાં પણ એજ માફક આજે હતુ અને દરિયાના મોઢા જાણે મુંગર જેવા મોટા જાગતા હતા. તેથી સ્ટીમરનો પાછલો ભાગ જ્યાં ઝવઝવે ત્યારે ઇન્જીન એન્જીન પાણીની બહાર આવવાથી તેનો ઘણો મોટો અવાજ પડે છે. પાન પાન થોડો

કલાકના ૧૮ નોટને આસરે હતી. એટલી ઝડપથી દરિયામાં ચાલેલી સ્ટીમર બીજી અમોએ જોઈ નથી.

તા. ૧૮ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે પાછલી રાતના ૪—૩૦ મીનીટે અમારી સ્ટીમર ઉપરથી ટોપ પડી ત્યારે જાણ્યું કે અમે ફ્રેન્ચ લોકોના કોચીન ચાએનાના સંસ્થાન સેગોન (Saigon) શહેરમાં આવી પુગ્યા હતા, અને આસરે છ વાગે નદીને કાંઠેના ડંકા ઉપર સ્ટીમર આવી ઉભી હતી. હાંગકાંગથી સેગોન ૯૫૨ માઈલ દુર છે. આજે આખો દિવસ વાદલ ઘેરાયલુ તથા વરસાદ આવતો હતો. અમારી સ્ટીમરની સામેથી અમોને બે જરતોસ્તી સાહેબો એજં કપતીની આશીસમા જતા દેખાયા હતા. અમોને સ્વપ્નામાંથી નહીં હતું કે સેગોનમાં જરતોસ્તીઓ હશે તેથી અમો તે આશીસમા ગયા, અને તેઓ સાથે ઓળખ કીધી જે ઉપરથી માલમ પડ્યું કે શેઠ પેસતાનજી હોરમસજી આજે ૧૫ વરસ થયા ઇલાં અને કેમબોડિજ વચ્ચે પોતાનો વેપાર ચલાવે છે અને બે વરસ થયાં તેવણની સાથે તેવણના ભાણેજ શેઠ દીનશાહજી તલાટી પણ ઇલાં આવેલા છે. તેવણ સેગોનમા પરચુટણ સામનની દુકાન રાખે છે, પણ સાબલીને દલગીર થયા હતા કે ફ્રેન્ચ સરકારે ગઈ તા. ૧ લી જુલાઈથી વેપારની જાણસો ઉપર જગાત બંધી મોટી નાખવાથી પેહેલા શેઠને પોતાનો ઇલાંનો વહીવટ નહીં પરવડતો હોવાથી તે બંધ કરીને તેવણ અમારીવાલીજ સ્ટીમરમાં સીંગાપોર જવા નિકળ્યા છે, અને એવણના ભાણેજ બીજા પદર દિવસમા દુકાનનો સામાન વેચીને સીંગાપોર જશે. એ સાહેબોની અતરે એક સ્ટીમર સેગોન અને કેમબોડિજ વચ્ચે દોડતી હતી, તથા પદરમાનું તથા સોડાવાટરનું કારખાનું હતું, તે સવળું એવણે હમણા વેચી નાખ્યું છે. એવણે કેમબોડિજની મ્યુનિસિપલ કાઉનસીલના એક મેમ્બર છે, તથા એજ દેશની ખેતીવાડી, વેપાર અને હુનરની કમીટીનાથી સભાસદ છે. આગલ એવણે પોતે એક સ્ટીમર સીયામ દેશના બેનકોક શહેરમાં બાંધી હતી, અને પાંચ વરસ સુધી તેવણ પોતે તેના કપટાન ધા-

ખલ સીયામ અને કેમબોડિય વચ્ચે તેને ફેરવતા હતા. પણ પાછળથી તે પરવડ્યું નહીં તેથી કેમબોડિયમાં જઈ રહી પોતે વેપાર કરવા માડ્યો હતો, અને આજે એક મહિનો અગાઉ ત્યાંથી સેગોન સુધી પોતાની ધણિયાતી સ્ટીમર ધણા વરસો થયા ફેરવતા હતા એવણના કહેવા મુજબ આગળ ઇંદાના વેપારમાં એકના બમણા થતા હતા એટલે નફો હતો, પણ હમણા ગઈ તા. ૧ લી જુલાઈથી ફ્રેન્ચ સરકારે પચાસથી સો ટકા સુધી બહાર દેશાવરના માલો ઉપર જગાત નાખવાથી વેપારનો કશો જતો રહ્યો છે, અને તેને લીધે ધણું વેપારી લોક સેગોન છોડી ગયું છે અને દુબી જતું રહે છે. એ બાબે ધણી અરજીઓ ઇંદાના તથા સીંગાપોર અને બીજા દેશોના લોકોએ કરી પલુ તેને કશો વજન મળ્યો નહીં આગળ જે રોજ એક બે સ્ટીમર તથા વાહાણ આવજાવ કરતા હતા તે બતા બંધ થઈ ગયા છે અને લાયગે આઠ દટાડે એક બે વાહાણો માલ જાવ લઈજાવ કરે છે એ જગાત જે નાખી છે તે ફ્રેન્ચ દેશ તથા તેના સંસ્થાનના માલ ઉપર નથી નાખી પણ બીજા દેશોનો માલ ઉપર નાખી છે. પણ વેપાર ફ્રેન્ચ સરકારનો નારો કોઈ ન બેસાડી સમજું ઇંદા પડી લાગ્યું છે. ઇંદા રેવન્યુ ઉપર નુબતના સુતાર તથા કાપડનો પણ વેપાર સિયામ અને સારો હોય પણ તેને તે બંધ થઈ ગયો છે.

લાગતી હતી અને નાલીએરીના ઝાડો તથા ગીચ ઝાડપાન ઘણાં દીસતાં હતાં જેઓની હેઠલ નાનાં આવડીનાં ઘરો છુટાં છવાયાં હોવાથી રળિયામ-ણાં લાગતાં હતા. એ પછી ઈંહાંનો બોટાનીકલ ગારડન જોવા ગયા હતા. જ્યાં એક પાર્ક હોય તેમ મોટા ઝાડો રોપીને નિચે ઘાસનાં મેદાન કીધેલાં છે સારી ઈંહાનું દેવળ જોવા ગયા જ્યાં ફ્રેન્ચ કોચીન ચાયનાનો ગવરનર જે ૧૫ દિવસ પર ઈંહા મરણ પામ્યો છે તેની કોશીન એક ચેપત્રમાં ભપકાથી ગળેડી જોઈ હતી એને ફ્રાન્સ દાટવા લઈ જવાનો છે તેથી ખીજ પંદર દિવસ પછી ફ્રેન્ચ ટ્રાન્સપોર્ટ બોટ આવી તેને લઈ જશે. એની પેટી ઉપર ટગલાખંધ ડુકોના હારો પડેલા હતા અને આસપાસ રાત દિવસ મીનઅતી આજે છે. એ દેવળ મોટું છે પણ તેમાં કંઈ જોવા લાયક નથી. સાત વરસ થયા તે અંધાયું છે. ઈંહા બે ચાઠવાડિયાં ઉપર સિયામનો એક રાજવંશી વેલાત થઈને આવ્યો હતો તેને ઘણી ધામધુમ સાથે એ મરનાર ગવરનરે આવકાર દીધો હતો પણ તે પાડો ગયા પછી ખીજે દીને માથે લોહી ચહડવાથી ગવરનર એકાએક મરણ પામ્યો હતો. તેને બદલે પીકીંગની કોર્ટનો ફ્રેન્ચ એલચી આવીને કામ ચલાવે છે. એ ઘણી ફ્રાન્સ જવા સારું કાલબો સુધી ગયલો હતો, તેને તાર કરીને ઈંહા પાછો બોલાવ્યો હતો. એ પછી ઝીયોલોજીકલ ગારડન જોવા ગયા હતા, જ્યાં થોડાંએક પંખેરા અને જનવરો રાખેલા છે, પણ જોવા લાયક કાંઈ નથી એ પછી વરસાદઘણો પડવાથી તથા ખીજું કાંઈ જોવા લાયક ન હોવાથી પાછા સ્ટીમર ઉપર બપોરના ત્રણ કલાકે ગયા હતા. સેગોન (Ségou) શહેર કોચીન ચાયનામા સેગોન નદી ઉપર આવેલું છે એને ફ્રેન્ચ સરકારે સને ૧૮૫૯મા એનેમાસ ગવર્મેન્ટ પાસથી જીતી લીધું હતું તે આગમચ કોચીન ચાયનાનો થોડો ભાગ એઓને અસ્તક હતો. પણ એનેમના રાજા સાથે લડાઈ થવા પછી સેગોન તથા થોડાંએક ગામો ફ્રેન્ચ સરકારે લઈ લીધા અને એનેમનો રાજા એઓને તાબે છે જેમ હિંદુસ્તાનના રાજાઓ ઇંગ્રેજ સરકારના આસરા હેઠલ છે તેમ એનેમનો રાજા ફ્રેન્ચને અસ્તક છે. કોચીન ચાયનાની ઉપર મુજબની ફ્રેન્ચ સર-

કારને અસતક નજદીક ૧૯૮૦૦૦ ચોરસ માઇલ જગા અને ૧૬૩ લાખ માણસની વસ્તી છે જેમાંનો મોટો ભાગ એનેમીસ અને ચીનાઓ છે. સેગોનની ખુદ વસ્તી ૧૫૦૦૦ ને આસરે છે એનો વેપાર સને ૧૮૮૪ માં ૨૮૨ લાખ ડાલરનો હતો, જેમાં ૧૭૫ લાખનું કાપડ આવતું હતું. વેપારનો સૌથી મોટો ભાગ ચોખાનો હતો. તે ઉપરાંત મરી, સોપારી તમાખુ, કાલી ગુદી, કેસર ઇલાત્રીનો હતો, ઇંદાના રેહેવાસીને એનેમીસ, કરી કહે છે તેઓ ધણાખરા અરમાન ફેશના લોકોને દેખાવમાં તથા પેહેરવાસમાં મલતા આવે છે તેઓના મરદો માથા ઉપર ઓરતોની માફક મોટા લાંબા બાલના ચોટલા બાંધીને રાખે છે રંગે ચીનાઓ કરતા જરા શામલા અને કંઈ હીંગણા જે એ લોકો ધણા આળસુ કહેવાય છે તેથી બધો વેહેવાર ચીનાઓ અસતક ચાલે છે એતીવાડી વટીક ચીનાઓ કરે છે અને જાગે એનેમીસનો સા રેન્ચ લોકોને હરગો હોય તેમ તેઓથી બેદરકાર છે અને ક્રી રીતે વેપાર વનજ કરતા નથી, પણ જરૂરનો અને ઇંદ્રો વેપાર ચલાવે છે. જેઓ ઉપર દમણા જગત નાખવાથી તેઓના પેટની નીચેના ભાગમાં પડેલા છે અને જો એ જગત થોડા વખતના કાળે નીચેના ભાગે નીચેના ભાગે જાય તો જોઈ જાય છે હિંદીની સંસ્કૃતિ જેટલી જાણીતી નથી તેમના માનવી

લાગતી હતી અને નાલીઝેરીનાં ઝાડો તથા ગીચ ઝાડપાન ઘણાં દીસતાં હતાં જેઓની હેઠલ નાનાં આવડીનાં ઘરો છુટાં છવાયા હોવાથી રળિયામ-ણાં લાગતાં હતાં. એ પછી ઈંદાનો બોટાનીકલ ગારડન જોવા ગયા હતા. જ્યાં એક પાર્ક હોય તેમ મોટાં ઝાડો રોપીને નિચે ઘાસનાં મેદાન કીધેલાં છે. સાચી ઈંદાનું દેવળ જોવા ગયા જ્યાં ફ્રેન્ચ કોચીન ચાયનાનો ગવરનર જે ૧૫ દિવસ પર ઈંદા મરણ પામ્યો છે તેની કોશીન એક ચેપત્રમાં ભપકાથી ગળેડી જોઈ હતી. એને ફ્રાન્સ ઘટવા લઈ જવાનો છે તેથી ખીજ પંદર દિવસ પછી ફ્રેન્ચ ટ્રાન્સપોર્ટ બોટ આવી તેને લઈ જશે. એની પેટી ઉપર ટગલાઅંધ કુલોના હારો પડેલા હતા અને આસપાસ રાત દિવસ મીનઅતી આજે છે. એ દેવળ મોટું છે પણ તેમાં કંઈ જોવા લાયક નથી. સાત વરસ થયા તે અંધાયું છે. ઈંદા બે આઠવાડિયાં ઉપર સિયામનો એક રાજવંશી વેલાત થઈને આવ્યો હતો. તેને ઘણી ધામધુમ સાથે એ મરનાર ગવરનરે આવકાર દીધો હતો પણ તે પાડો ગયા પછી ખીજે દીને માથે લોહી ચહોવાથી ગવરનર એકાએક મરણ પામ્યો હતો. તેને બદલે પીકીંગની કોર્ટનો ફ્રેન્ચ એલચી આવીને કામ ચલાવે છે. એ ઘણી ફ્રાન્સ જવા સારું કાલંબો સુધી ગયલો હતો, તેને તાર કરીને ઈંદાં પાછો બોલાવ્યો હતો. એ પછી ઝીયોલોજીકલ ગારડન જોવા ગયા હતા, જ્યાં થોડાંએક પંખેરા અને જનવરો રાખેલા છે, પણ જોવા લાયક કંઈ નથી એ પછી વરસાદઘણો પડવાથી તથા ખીજું કાંઈ જોવા લાયક ન હોવાથી પાછા સ્ટીમર ઉપર બપોરના ત્રણ કલાકે ગયા હતા. સેગોન (Ségou) શહેર કોચીન ચાયનામાં સેગોન નદી ઉપર આવેલું છે એને ફ્રેન્ચ સરકારે સને ૧૮૫૯માં એનેમાંસ ગવર્મેન્ટ પાસથી જીતી લીધું હતું તે આગમચ કોચીન ચાયનાનો થોડો ભાગ એઓને અસ્તક હતો. પણ એનેમના રાજા સાથે લડાઈ થવા પછી સેગોન તથા થોડાંએક ગામો ફ્રેન્ચ સરકારે લઈ લીધા અને એનેમનો રાજા એઓને તાબે છે જેમ હિંદુસ્તાનના રાજાઓ ઇંગ્રેજ સરકારના આસરા હેઠલ છે તેમ એનેમનો રાજા ફ્રેન્ચને અસ્તક છે. કોચીન ચાયનાની ઉપર મુજબની ફ્રેન્ચ સર-

કારને અસ્તક નજદીક ૧૯૮૦૦૦ ચોરસ માઇલ જગા અને ૧૬૩ લાખ માણસની વસ્તી છે જેમાંનો મોટો ભાગ એનેમીસ અને ચીનાઓ છે. સેગોનની ખુદ વસ્તી ૧૫૦૦૦ ને આસરે છે એનો વેપાર સને ૧૮૮૪ મા ૨૮૨ લાખ ડાલરનો હતો, જેમાં ૧૭૭ લાખનું કાપડ આવતું હતું. વેપારનો સૌથી મોટો ભાગ ચોખાનો હતો. તે ઉપરાંત મરી, સોપારી તમાખુ, કાલી ગુલી, કેસર ઇલાદીનો હતો, ઇંહાંના રેહેવાસીને એનેમીસ, કરી કહે છે તેઓ ધણાખરા બરમાફ દેશના લોકોને દેખાવમા તથા પેહેરવાસમાં મલતા આવે છે તેઓના મરદો માથા ઉપર ચોરતોની માફક મોટા લાખા બાલના ચોટલા બાંધીને રાખે છે રંગે ચીનાઓ કરતા જરા શામલા અને કંડે ઠીંગણા છે એ લોકો ધણા આળસુ કેહેવાય છે તેથી બધો વેહેવાર ચીનાઓ અસતક આવે છે ખેતીવાડી વટીક ચીનાઓ કરે છે અને જાણુ એનેમીસનો વા ફ્રેન્ચ લોકોને ઉડયો હોય તેમ નેઓખી બેદરકાર છે અને કશી રીતે વેપાર વનજ કરતા નથી, પણ જરમનો અને ઈંગ્રેજો વેપાર ચલાવે છે. જેઓ ઉપર હમણા જગાત નાખવાથી તેઓખી પેહેડીઓ બંધ કરવા લાગ્યા છે અને જે એ જગાત થોડા વખતમાં કહાડી નહી નાખશે તો સઘળું ખરાખી જેવું થઈ જશે. ઇંહાંની સઘળી પેહેડીઓ તથા દુકાનો સવારનાં સાતથી દશ અને સાજના ત્રણથી સાત વાગા સુધી ઊંધાડે છે અને વહીવટ તે વખતેજ ચલાવે છે બાકીનો વખત ઊંધાવામા કહાડે છે, પણ તેને બદલે રાતના રેસટરાંઓ ગાજી રહે છે અને પેરીસ શેહેરની નકલ કરવા સર્વે ફ્રેન્ચ સાહેબો ઇંહાના નામની ખુલી વાર્ડસોમાં ફરવા નિકળે છે તે રાતના એક વાગા સુધી પોતાને મકાને જતા નથી. ઇંહાંનાં બાર-બરદારી જનવરોમા કેમબોડજથી આવતા બલદો છે જેઓ મુબઈના બારબરદારી બલદોને મળતા આવે છે ફરવાની તથા ભાડેની ગાડીઓ સીગરામ તથા ફાઈટીનો છે, પણ તેમા જે ટુડુઓ જોડે છે તે ધણાજ નાના કદના પેગુ ટુડુથી નાના છે પણ તેઓ ઘણા ખડતલ છે અને મોટી ગાડીઓને નેહેલાઈથી ચપાટામા ઘસડી લઈ જાય છે, સેગોનની સઘળી જગા પપાત છે એક નાનો ડુગરખી દીસતો નથી

અને બધે નહી તથા નાલાંઓ ફરી વલેલા છે અને વરસાદ ધણો આપ્યું સાલ પડવાથી જમીન પાણીથી હમેશા તર રહે છે અને તેથી સરદા ધણી હોવાથી તાપના મરજનો ઉપદ્રવ ધણો છે.

તા. ૧૯મી નવેમ્બર સો ૧૮૮૭—આજે પાછળી રાતના ત્રણ વાગે અમારો સ્ટીમરે સેગોન છોડ્યું હતું. અને તા. ૨૦ મીનો દિવસ દરિયામાં પસાર થયો હતો જે વખતે કોંઈ જાણુવાજ્ઞેજ અન્યું ન હતું.

તા. ૨૧ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—પાછળી રાતના સીંગાપોરનાં બારામાં પેઠા હતા અને કલાક સાતે ડંડા ઉપર સ્ટીમર આવી ઉભી હતી. ઇંહાં શેઠ પોંચ્યાજી પેસતનજી દોલી મેહેરજીના રહે છે તેવન હમોને સ્ટીમરપર લેવા આવ્યા હતા. અને આખો દીવસ તેવને હમારી પરોણાગાત કીધી હતી. એવન શેઠ પોંચ્યાજી પેસતનજી દોલી મેહેરજીના પાત્રીસ વરસ થયાં પોતાનાં કુટુંબ સાથે રહે છે તથા ખોદાદાદ ઈરાણીનીકપનીના બે જરતોસ્તીઓ તથા શેઠ ધનજીભાઈ કુવરજી તાસ્કર કે જેવણુ ડાકટરનો ધધો ચલાવે છે તેઓ રહે છે. આગલ બીજા જરતોસ્તીઓની વસ્તી ઘણી હતી પણ વેપારમાં કશ ધણો નહી રહેવાથી તે દીનપરદીન કમી થતી જાય છે. અમો પેહેલાં ઇંહાનો બોટાનીકલ ગારડન જોવા ગયા હતા. એ બાગ સરકારને ખરચે રાખેલો છે અને તે આસરે દશ એકર જગ્યા રોકે છે જ્યાં ઘણાં સારા જાતજાતના ઝાડોનો સંગ્રહ કીધો છે. તેમાં મોટો ભાગ મેલે પેનીનશુલા (Malay) ને લગતી વનસપતી તથા તાડો (Palms) છે એટલી તાડની જાતનાં ઝાડોનો સંગ્રહ ઘણી થોડી ગમ હશે. ઇંહાં ફરટના ઝાડો પણ નવી નવી જાતનાં ઘણા જોવામાં આવે છે. આએ વખતે ઘણીખરી ફરટની માસમ નથી તોપણ અમોએ જે નવી ફરટો જોઈ તેમાં સીંગાપોરનું વખણાયલું દુરયાન પણ હતું. એ ફરટ એક મોટા નાળિયેર જેટલાં કદનું છે તેનો બાહારનો દેખાવ ફણસના ફલના રંગ તથા કાંટાને મલતો છે, પણ કાંટા ઘણા જાડા અને જરા મોટા છે તેથી તેને હાથમા પકડી શકાતાં નથી પણ ડાખલીથીજ પકડાય છે તેની અંદર ચારથી પાંચ ચીર નિકળે છે જેના પોકલ ખાયાઓમા એ દુરિયાનો ખાવાનો

ભાગ સફેદ અને લાંબો નાના પાતળાં કેલાંનાં આકારનો નિકળે છે. એ દરેક લાખા ભાગ ખીજા એ યા ત્રણ ભાગમાં છુટા વેહેંચાયલા છે જે દરેક ભાગ એક પેસી હોય તેમ ઠલયા સુધાનો હોય છે. એ ફરટનો વાસ ઘણો જોરાવર છે અને તે ઘણો ખરો ફળુસતું ચાંપું અને લસનના વાસને મળતો પણ તેથી ઘણો જોરાવર હોય છે. અમોએ આગળ સાંભળ્યું હતું કે દુરિયાનનાં ફલનો વાસ એવો તો ખરાબ છે કે આપણું નાક પકડ્યા વગર તે ખવાતું નથી પણ તેવું કશું અમોએ જોયું નહીં. ઉપર લખવા મુજબનોજ વાસ હતો ને સુગ લાગે તેવું કાંઈ હતું નહીં પણ એને મોહોડામાં મુકવા પછી તેનો સવાદ એવો સારો છે કે પેલો વાસ તેની આગળ વિસરાઈ જવાય છે. જાણે આપણે દુધની મલાઈ અને શાકર ખાતા હોઈએ તેવું મોહોડામાં તે પીગલી જાય છે ને જીંદીજ તરાંકનો પસદ પડતો સવાદ આપે છે. એ પેસીઓની અદરથી ચાપાના ઠલયા જેવાજ ઠલયો નિકળે છે. એ ફલ ખાધામાં જોકે સવાદદાર છે પણ જેમ કેહેવત છે કે તે ખાધા પછી આપણને તે ફરીથી ખાવાની અતિઘણી ઉલટ થાય છે તેમ કશું અમોને તો લાગ્યું નહીં પણ ઈંહિંના રેહેવાસીના કેહેવા મુજબ ઈંહિંના ચીનાઓને તે એટલું તો પસદ છે કે પોતાના પેહેરવાના કપડાં વટીક વેચીનેખી વરસમાં એક વખત ફલ ખાય છે.

એ ખાધા પછી એના અડકાર ઘણો લાંબો વખત સુધી આવે છે તેમાં પેલો ચંપા અને લસનનો વાસ પાછો આવ્યા કરે છે અને તે એટલો તો મજબુત છે કે એની જીપર ખીજી ઘણી ફરતો તથા ખાતુંખી લીધું હોય તોખી એનાજ અડકારનો વાસ આવ્યા કરે છે. એ દુરિયાન ઉપ્રાંત ઈંહિંનાં તાગ્મ માયુસ્તાન, (જે સુકા મુખઈમાં આવે છે તેને જ મતતાં સ્વાદના હતા) બુવનસાલા, બુવનસનતોલ, ફળુસ, ચંપાદાન, નામનામ, રામપુતાન, પલાસમ, બુઆકલોઈ, બુવાલાનગસાત. એ ઉપ્રાંત મુખઈમાં મલતી બધી જાતની ફરત પણ ઈંહિં મલે છે. તેમાં કેલાં કાંઈ ઘણીજ જાતના અને કદના આવે છે તેમાંતું અને એક પુટ જેટલું લાંબું કેલું જોયું હતું જે હાલ માસમ નવી તેથી નાતું કહેવાય

છે. નહીં તો એથી દોઢું યા દોઢાં વખતે એવડું પણ આવે છે કરી કહે છે. બાગમાં ઉપલી ફરતના ઝાડો ઉપરાંત ખીજા દેશવરોનાં પણ ઘણી જાતનાં ઝાડો ઘરો બનાવી તેમા રાખેલાં છે તેમા લેસ પ્લાન્ટ (Lace Plant) કરીને પાણીમાં ઊગતું ઝાડ છે જે જાણે દોરાની જાડીનું લેસ માફક ગુઠેલું હોય તેવા પાતરાનું છે. ઓરકીડસો (Orchids) પણ એસુમાર છે. એક જાતનો બરડસ નેસ્ટ ફરનને મલતા મોટાં ઝાડ ઉપર ઊગે છે જે જાણે એક મોટા બાગમા મુકવાનો દોરો આવે છે તેનેજ આબાદ મલતો છે. એ ઊપગત ખીજાં ઘણાં ઝાડો જોવા લાયક છે. એ બાગમા જવતાં પંખેરાંનો પણ સંગ્રહ છે. લાંથી નીકલેલા મ્યુઝયમ જોવા ગયા હતા એ મ્યુઝયમને સીંગાપોરને પેહેલો સ્થાપનાર સર સ્ટેમફોર્ડ રેફ્રેસનું નામ આપેલું છે નો હમણાં સરકારી સ્કુલ જે દરીયે કીનારે છે લા રાખેલું છે પણ એને સાફ એક મોટી રાણકદાર ઈમારત બંધાઈ તૈયાર થયેલી હોએએ જોઈ છે લાં લઈ જવાના છે. એ મ્યુઝયમમાં હોએએ નહીં જોયેલી જેવી ચીજ જેવું કંઈ છે નહીં, તોખી આપણા મુંબઈનાં નામના મ્યુઝયમ ઠાણે ઘણું સરસ છે. સીંગાપોરમાં કાચબાએ ઘણા મોટા આવે છે તેમાંનો એક નમુનો એ મ્યુઝયમમા હતો, જે આસરે સાડાપાચ શીટ લબાઈમાં મોટો છે. કોઈ કાચબા ત્રણસોથીખી ઉપર રતલ વજનના ઈલાં મલે છે એમ કહે છે. એ પછી ઈલાનો વોટર વરકસ જે આસરે ત્રણ માઈલ દુર છે તે જોવા ગયા હતા. સીંગાપોરમાં પાણી પોહોંચાડવા એ જગાના નાના ડુંગરોની એકગમ પુશતો બાંધીને સરોવર બનાવેલો છે. જેની આસપાસની ટેકડીઓ લીલોતરીથી બરેલી હોવાથી દેખાવ રલીયામણો લાગે છે. વલી પુશતાવાલી જગ્યા પર એક મનનો બાગ બનાવેલો છે, અને લાંથીજ સરોવરમાનું ઉભાતું પાણી જવાનો માર્ગ સીડીના આકારમા કીધો છે, જે આસરે ૧૦૦ શીટ પોહોંચો અને આઠ ટપાનો હોવાથી પાણીનો ઘોઘ પડતો હોય તેમ લાગે છે. ઈલાંથી નલમાં પાણી એક દુરના ઊંચા ડુંગર તરફ લઈ જઈ તેને મથાલેની ટાકી (રેઝરવોયર)માં બુંબાથી ઉપર ચઢાડવી લાંથી શેહેરને પોહોંચાડે છે. એ સીવાય સીંગાપોરમા કાંઈ ખીજું જોવા લાયક નથી.

એ શહેરમાં ધરોની બાધણી કાંઈ રોણકદાર નથી ફક્ત જાહેર ઈમારતો જેવા કે ટાઉનહાલ, મ્યુઝયમ, કોર્ટ હાઉસ, ઇત્યાદી જરા બાહારથી દેખાવનાં છે ધરો તથા ચાલીઓ, એક યા બે મજલાની હોય તેમ છે તેઓની નીચેથી ઈંદા બાથુક વરસાદ પડે છે તેથી લોકોના બંચાવને સાર નાના કુટપાઠ રાખેલા છે. શહેરનો મોટો ભાગ દરીયે કીનારે બારાની સામે રાખેલો છે તેથી એ લતાની જમીનની કીમત ઘણી સારી ઉપજે છે વેપારી લતાને કમરશીયલ સ્કુવેર કહે છે. વચમા ખાલી જગા ખુલ્લી રાખી ફરતી ઇમારતો કીધી છે. ત્યા બે કા તથા મોટી દુકાનો અને આશીસો આવેલી છે પણ કાંઈ દમ જેવું નથી. ઇંદાનાં જરતોસ્તીઓને અવલમંજલ પોંહેઆડવાની જગા પર સાજના ગયા હતા. એ જગા અસલ એક ડુંગર ઉપર દરીયે કીનારે બારાની સામે આવેલી છે પણ આસપાસનો ડુંગર સઘલો ખણી કહાડયો છે. એ જગા ઉપર આસરે વીસ જરતોસ્તીઓની ઘોર છે તથા અંજુમનનો બંગલો છે જે હમણાં ભાડે આપેલો છે. એ સીંગાપોર શહેર સને ૧૮૧૯ ના સાલમાં અંગ્રેજ સરકાર સાડ સર સ્ટેમફોર્ડ રેફ્રે લીધું હતું તે સને ૧૮૨૩ સુધી સુમાત્રાને હસ્તક રહીને ઈસ્ટ ઈંડયા કંપની પાસે ગયું જે હીંદુસ્તાનના દેશનીકાલ કહાડેલા કેદીઓને રાખવા સાડ સને ૧૮૬૭ સુધી વાપર્યું હતું ત્યાર પછી અનડેમન ટાપુ એ કારણસર વાપરવા લાગ્યાથી સીંગાપોરને છુટું સંસ્થાન બનાવ્યું હતું એ ચીન, તથા હીંદુસ્તાન અને ઈંગ્લંડની વચમાં આવવાથી વાહાંણોને ખોરાકી તથા સ્ટીમરોને કોલસો, પાણી લેવા ધણું કામમા આવે છે ને મેલે પેનીન-શુલાનો વેપાર ઈંદાંથી ચાલવાથી હમણા શહેર દીનપરદીન ધણું વધતું બધ છે. એની વસ્તી સને ૧૮૮૧ ની ગણત્રા મુજબ ૧૩૯૨૦૮ ની છે તેમાં ૮૬૦૦૦ ચીનાઓ, ૨૨૦૦૦ માલઈ અને બાકીના યુરોપયનો, ઈંદાનો અને પરદેશી છે. એનુ બાડ આસપાસ ડુંગરો આવવાથી ધણું સરસ અને મોટું કહેવાય છે ને તેનો ભાગ સ્ટીમરો અને ખોટાથી બરપુર હતો ને જેમ મુબર્કના બારામાં સખ્યાબંધ વાહાંણો રહે છે તેમ ઈંદા દીસ્તા હતા ઈંદાનો વેપાર આસરે ૧૬ કરોડ ડાલરનો કહેવાય છે. હમોએ સીંગાપોર અને હાગકાગ જોયા તે સાથે

ફ્રેન્ચનું શેગોન બેથું તે ઉપરથી અંગ્રેજ શી રીતે વેપારની આબદમાં ઉત્તમ છે તે માલમ પડી આવે છે અને નવાં દેશો તથા અંદરોતે કેમ ખીલવવાં તેનો દાખલો બીજા યુરોપિયનો અંગ્રેજ ઉપરથી લે નો સાર. શેગોન અમે આગળ લખ્યું છે તેમ પડી ભાંગવાની હાલતમાં આવ્યું છે તેમજ મનીલા જે સ્પેનને હસ્તક છે તેનાથી તેવાજ હાલ સંભળાય છે. સીંગાપોરમાં પણ શેગોનની માફક નાના ટટુઓ ગાડીમાં જોડે છે જેઓ પીનાંગની બાજુપરથી દીક્ષી કરી પ્રગણ છે લાંચી આવે છે. એ ટટુઓ ઘણા મજબુત અને આખા દીવસ રખડ કરે તોખી ઠાકે નહીં તેવા છે. કોઈ કોઈ તો ઘણા સારા દેખાવના આવે છે જે ૪૦૦ ઝાલરે જોડી વેચાય છે. આગળ બાહુતી ગાડીને કાચબાક્ષ ઉપર બેસીને હાંકતા નહીં હતા પણ હાથમાં ટટુને પકડીને દોડતા હતા પણ હાલમાં કાચબાક્ષ જે છેક પૈડાંની બરોબર નીચે રાખે છે તે ઉપર બેસીને હાંકવા લાગા છે. શેગોનથી સીંગાપોર પહોંચ માર્ઠલ છે.

તા. ૨૨ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સવારનાં છ વાગે અમારી સ્ટીમરે સીંગાપોરનું બાર્ડ છોડ્યું હતું તે તા. ૨૬ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭ ને દીને રાતના કોલ્લમો બાર વાગે સ્ટીમરે લાંગર નાખ્યું હતું. બધા દિવસે દરિયો થંભ હતો અને જાણવાજોગ કાંઈ બન્યું નહીં. સીલોનનો કિનારો છેલ્લે દિવસે બપોરના બાર વાગેથી દીસવા માંડ્યો હતો ને ગાલનું બંદર સાંજનાં પાંચ વાગે પસાર કીધું હતું.

તા. ૨૭ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સવારનાં પેહેલાં અમારી સ્ટીમર ધરાવડી પરબારી એડન જવાની હોવાથી અમે આસટરો હોંગેરીયન લાઇડ કંપનીની સ્ટીમર તીતાન્યા જે મુબઈ જવાની છે તેની પાસેજ લઈ આવ્યા. પછી આખો દિવસ હાથમાં હોવાથી કોલ્લમો શહેરમાં ફરી આવ્યા હતા અમે આગલ સીલોન આવી ગયલા હોવાથી ઘણું જોવાની ઉલટખી હતી નહી, પણ ઈંદિયાં મ્યુઝિમ જોવાડેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એમાં જનાવરો, પંખેરા અને સીલોનને લગતી ઉત્પત્તી તથા બનાવટોનો સંગ્રહ કીધો છે. એની ઈ-

ભારત માફકસરની છે. સતે ૧૮૭૭માં એ જાંધાડેલું હતું. કોલંબોમાં તેના બારાની અંદર બારકસોને સલામતીથી ઉભા રહેવાં બરેકવોટર બાંધેલો છે જેની ફરતી દીવાલ સાફ જે બનાવટનાં બ્લોકસો છે તેમાંનો એક થાંભલારોકો બનાવી તેને પાલીશ કીધો છે તે એવો તો સરસ છે કે જાણે એક આખા ગ્રેનાઈટ પથરને પાલીશ કીધો હોય તેવા લાગે છે. એ બ્લોકસો મોટાં લાકડાંના મોલ્ડોમાં સીમેન્ટ, નાના પથર તથા ખીજ કાંઈ તેવી મેળવણીઓ નાખી તેને વરાલથી દાખી એકરસ કરે છે જે પથરનાં જેવું આબાદ મોલ્ડના ઘાટ મુજબ બને છે. એવો અકેકો બ્લોક એક ટનના વજનનો બનાવે છે અને તે ઘણા મજબુત હોવાથી ગમે તેવા જોરાવર દરિયાના મોજા ખમી શકે છે. મ્યુઝિયમ અસલની સીનેમન ગારડનમાં બાંધેલું છે અને તેની આસપાસ ઘાસના મેદાનો કીધાથી જગા સારી થામે છે. એ જોયા પછી પી. એંડ એ. કંપનીની નવી સ્ટીમર ક્રીટેનિયા આજે બારાંમાં આવી છે તે જોવા ગયા હતા. એ સ્ટીમર હમણા જુખીલીની સ્ટીમરો ૪ એ કંપનીએ બધાવી છે તેમાંની એક છે અને પેહેલી સફર કરવા નિકળી છે. તે પંદર દીવસે વેલાતનો મેલ લેઈ આવી છે. એ સ્ટીમર આસરે ૨૫૦ ઉતાડોએને આસ્ટ્રેલિયા લઈ જાય છે તે નવી ઢપ ઉપર બધી રીતે બાધી છે, પણ અમો એજ કંપનીની સ્ટીમર મેસીલીયામાં પોર્ટ સર્થયદથી જીઆલટર ગયા હતા તેના જેવી સરસ ગોઠવણની અમાને લાગતી નથી. સાથી બેકવોટર જોતા જોતા પાછા કિનારે આવ્યા હતા. એ બેકવોટર આસરે એક માર્શલ જેટલી લાંબી કિલ્લા જેવી દરિયાની અંદર દેવાલ બાધી પાણીનો જોર તોડે છે અને તેમાં ઘણી સ્ટીમરો ઉભી રહી શકે તેટલી જગા છે. એની અંદરનું પાણી જાણે તલાવના પાણી હોય તેમ ઉપલી દેવાલને લીધે રહે છે અને તેથી સામાન ઉતાર ચઢાવ કરવાનું વાહાણોને ઘણુ સવલત પડે છે. આગળ એ નહીં હતો ત્યારે ખુલ્લા દરિયાને લીધે બારામાં જોર રહેતું હતું. આગળ ગાલનું બંદર ચીન તથા આસ્ટ્રેલિયા જવઆવ કરતાં બારકસોને કોલસો, પાણી ખોરાકી લેવા કામ આવતું હતું, પણ આ

સરે આઠ વરસ થયાં કોલંબોમાં એ બેકવાટર બનાવાને હવેથી એનેજ બધા ખારકસો વાપરે છે, જેથી ઇંદિયાની વસ્તી આગળ કરતાં સારી વધી છે. અમો લાંથી ગોલ્ડ્રેસ ફરીને દરિયા કિનારે ફરવાનો રસ્તો જે આસરે ગાઝા માઈલ લાંબો છે લાં ગયા હતા, તેની એક બાજુ દરિયા અને બીજી ગમ મેદાન આવ્યાથી ઘણુ લોક સાંજના ફરવા આવે છે. કોલંબોનું શહેર સપાટ જમીનપર આવેલું છે, અને અંદરની આગળનો ભાગ આશીસો તથા સરકારી ઈમારતોથી રોકાયેલો છે, જ્યાં ગવર્નમેન્ટ હાઉસ પણ આવેલું છે આગળ એ જગ્યા ઉપર કોટ હતો, પણ હમણાં ભાંગી નાખ્યો છે. મોલજરોની બરાબો તથા આસપીટલ મેદાનમા આવેલી છે. મેદાનના એક ભાગ ઉપર એક નાનો સરોવર બનાવેલો છે અને તેની પછી શહેર, બજાર અને ડુકાણો આવેલી છે. કોલંબોની વસ્તી આસરે બે લાખ માણસોની કહે છે. ઇંદિયા કાંઈ ઘણું જોવાલાયક નથી, પણ સીલોનની અંદરના ભાગની જગ્યાઓ કેનડી, તુરેલીયા ઈલાદિ પાહાડી આવ્યાથી તે જોવાલાયક છે. સીલોનમાં આગળ કાશીની પેદાશ ઘણી મોટી હતી પણ તેનાં ઝાડોમા કીડ પડવાથી ઘણી મીલકતોનો નાશ થયો તેથી સીલોન પડી ભાગે તેવી હાલતમાં ૧૦ વરસ ઉપર આવી ગયું હતું પણ સાર પછી ચાહ રોપી અને તે ઘણી ફાવી નિકળ્યાથી અગાઉ માફક પાછું ધીકવા લાગ્યું છે. દશ વરસ પર લાયગે ૧૦૦૦ રતલથી ચાહ પાકતી હતી તેને બદલે આજે સાલ એક કરોડ રતલ નિકળશે એમ કહેવાય છે. ચાહ ઉપ્રાંત કોકો નાલીએર તથા તેનું તેલ અને દોરડાં એલચી, તજ અને એવા વસાણાંનો મોટો વેપાર સીલોનમાં છે. જગ્યા ઘણીજ ફળવંત છે, અને બારો માસ વરસાદ પડે છે તેથી કાંઈબી ચીજ ઊંઘાડી શકાય તેવું છે. ઇંદિયાથી અબનુસ-સેટીન ઉડ તથા સીસમના લાકડા ઈલાદિનો મોટો વેપાર ચાલે છે. અસલના રહેવાસીઓને સીનગાલીસ કહે છે તેઓ ચોરતોની માફક માથે ચોટલા રાખી તેમા કાસકીઓ ખોસે છે તેઓ ખોટા હીરા માણેક તથા સનિ-રચરની વીટીઓ બનાવવામા તથા કચકડા (Tortoise Shell)

અને અબ્બુસ તથા હાથીદાંતની ભેળસેળ કારીગરી બનાવવાના કામમાં ઘણા હુશિયાર છે, પણ વેચતી વખતે ભાવ એટલો તો માગે છે કે આપણે અન્ય યદ્યે છીએ. જે માલની કિંમત રૂપિયો એક હોય તેના દશગણા માગે છે, અને કાંઈ વખતે તો રૂપિયા પચાસ પણ માગે છે, પછી લેનાર ઘણી જોટલીબી ઓછી માગણી કરે તોથી તે ઠગાય છે, પણ એ બાબે હવે લોકો ગામડા બુક ઉપરથી જાણીતાં થયા છે, તેથી જે રૂપિયા સો માગે છે તો રૂપિયા પાંચની માગણી કરે છે, અને તેવી તકરારમાં ભાવતાલ કરતાં ઘણો વખત ખાલી નિકળી જાય છે. સીલોનમાં જે મીલકતો છે તે ઉપર ઇંદિનાં ઘણા રેહેવાસીઓ કામ કરના નથી તેથી મધરાસ તરફના કોસતાઓ ઉપરથી દર સાલ લખો કુલીઓ ત્યાં કામ કરવા આવજાવ કરે છે. અમો પાછા રાતના સ્ટીમર “તીતેનીયા” ઉપર સવાર થયા હતા. એ સ્ટીમર ઓસ્ટરો હંગેરિયન લાઈનની આસરે ૩૦૦૦ ટનની છે, તેમાં નજદીક પચાસ ઉતારો રહે તેટલી સારી સગવડની કંપીનો છે. અમારી સાથે બીજા ફક્ત બેજ ઉતારો હતા.

તા. ૨૮ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે સવારના ક્લાક નવે અમારી સ્ટીમરે કોલંબોતું બાઈ' છોડ્યું હતું.

તા. ૨૯ મી અને તા. ૩૦ મી નવેમ્બર સને ૧૮૮૭—એ બેઉ દિવસો હિંદી મહાસાગરમાં ગુજ્યા હતા. દરિયો થંભ હતો, અને કાંઈ જાણવાબેગ બનાવ બન્યો હતો નહીં.

તા. ૧ લી ડીસેમ્બર સને ૧૮૮૭—આજે બપોરના ક્લાક ૧—૩૦ મીનીટે મુંબઈના બારાંમાં દાખલ થયા હતા, અને ક્લાક બેએ પાલવા બંદર સામે અમારી સ્ટીમરે લંગર નાખ્યું હતું, અને આસરે ત્રીશ હજાર માછલની મુસાફરી જેમાં વીશ હજાર માછલ દરિયાની અને દશ હજાર માછલ રેલવેની પુરી કરીને અમારા કુડુંબને પાછા મળવાથી અમોને બેહદ આનંદ ઉપજ્યો હતો.

